

А. В. Андрушко

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ
ЗАСАДИ ЗАПОБІГАННЯ
ТА ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИНАМ
ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА
ГІДНОСТІ ОСОБИ

Монографія

Організація з безпеки та
співробітництва в Європі
Координатор проектів в Україні

А. В. Андрушко

**ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ
ЗАСАДИ ЗАПОБІГАННЯ ТА
ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ
ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ**

Монографія

Київ
ВАІТЕ
2020

Рецензенти:

БОРИСОВ Вячеслав Іванович – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений юрист України, радник при дирекції Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса Національної академії правових наук України;

ГОЛІНА Володимир Васильович – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу кримінологічних досліджень Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса Національної академії правових наук України;

ШАБАЛИСТИЙ Володимир Вікторович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ;

ЯЩЕНКО Андрій Миколайович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права і кримінології факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ.

Рекомендовано до друку Вченою радою Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» 12 листопада 2019 р. (протокол № 11)

Андрушко А. В. Теоретико-прикладні засади запобігання та протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи: монографія. Київ: Ваіте, 2020. 560 с.

ISBN 978-617-7627-45-5

У монографії на підставі аналізу кримінального законодавства України і 63 зарубіжних держав, юридичної літератури та судової практики здійснено спробу комплексного дослідження проблем запобігання і протидії посяганням на волю, честь та гідність особи. Підкреслюється важливість забезпечення ефективної кримінально-правової охорони права на повагу до гідності людини і права на свободу та особисту недоторканність, закріплених у статтях 28 і 29 Конституції України. Розглянуто основні етапи становлення та розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за вказані посягання та прослідковано еволюцію наукових поглядів на питання протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи. Проаналізовано об'єктивні та суб'єктивні ознаки складів злочинів, передбачених розділом III Особливої частини КК України, досліджено проблемні аспекти диференціації кримінальної відповідальності за вказані злочини, а також питання реалізації кримінальної відповідальності за такі діяння. Розглянуто кримінологічну характеристику злочинів проти волі, честі та гідності особи та з'ясовано особливості їх детермінаційного комплексу. Розроблено систему заходів запобігання вказаним злочинам на загальносоціальному та спеціально-кримінологічному рівнях. На підставі проведеного дослідження сформульовано низку пропозицій, спрямованих на вдосконалення норм про відповідальність за злочини проти волі, честі та гідності особи.

Видання може бути корисним для науковців, викладачів юридичних вищих навчальних закладів та факультетів, студентів, аспірантів, працівників правоохоронних і судових органів, усіх, кого цікавлять проблеми кримінального права та кримінології.

Організація з безпеки та
співробітництва в Європі
Координатор проектів в Україні

Видано за підтримки Координатора проектів ОБСЄ в Україні. У цій публікації висловлено виключно погляди авторів. Вони не обов'язково збігаються з офіційною позицією Координатора проектів ОБСЄ в Україні.

ISBN 978-617-7627-45-5

© Андрушко А. В.
© Видавництво «Ваіте»

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	6
ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ	11
1.1. Еволюція законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи	11
1.1.1. Генезис законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи (X–XVIII ст.)	11
1.1.2. Розвиток законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи (XIX – початок XXI ст.)	18
1.2. Еволюція законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти честі та гідності особи	37
1.2.1. Генезис законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти честі та гідності особи (XI–XVIII ст.)	37
1.2.2. Розвиток законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти честі та гідності особи (XIX – початок XXI ст.)	46
РОЗДІЛ 2. ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ У ЮРИДИЧНІЙ ДОКТРИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ	59
2.1. Доктрина кримінального права другої половини XIX – кінця XX ст. про злочини проти особистої свободи	59
2.1.1. Злочини проти особистої свободи у науці кримінального права другої половини XIX – початку XX ст.	59
2.1.2. Злочини проти особистої свободи у науці кримінального права радянського періоду	67
2.2. Доктрина кримінального права другої половини XIX – кінця XX ст. про злочини проти честі та гідності особи	85
2.2.1. Злочини проти честі та гідності особи у науці кримінального права другої половини XIX – початку XX ст.	85
2.2.2. Злочини проти честі та гідності особи у науці кримінального права радянського періоду	94
2.3. Сучасний стан досліджень проблем протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи	107
РОЗДІЛ 3. ОБ’ЄКТ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ	118
3.1. Родовий об’єкт злочинів проти волі, честі та гідності особи	118
3.2. Безпосередні об’єкти злочинів проти волі, честі та гідності особи	146
3.3. Потерпілий від злочинів проти волі, честі та гідності особи	172
РОЗДІЛ 4. ОБ’ЄКТИВНА СТОРОНА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ	180
4.1. Незаконне позбавлення волі або викрадення людини	180
4.2. Насильницьке зникнення	197
4.3. Захоплення заручників	201
4.4. Підміна дитини	204

4.5. Торгівля людьми	208
4.6. Експлуатація дітей	232
4.7. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом	235
4.8. Незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги	239
4.9. Примушування до шлюбу	250
РОЗДІЛ 5. СУБ'ЄКТ І СУБ'ЄКТИВНА СТОРОНА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ	260
5.1. Суб'єкт злочинів проти волі, честі та гідності особи	260
5.2. Суб'єктивна сторона злочинів проти волі, честі та гідності особи.	272
РОЗДІЛ 6. ОКРЕМІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ	296
6.1. Проблемні аспекти диференціації кримінальної відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи	296
6.2. Реалізація кримінальної відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи	318
РОЗДІЛ 7. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ	342
7.1. Сучасний стан та основні тенденції вчинення злочинів проти волі, честі та гідності особи.	342
7.2. Кримінологічна характеристика осіб, які вчинили злочини проти волі, честі та гідності особи	369
7.3. Детермінація злочинів проти волі, честі та гідності особи.	402
РОЗДІЛ 8. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ	422
8.1. Загальносоціальні заходи запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи	422
8.2. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи	432
8.3. Віктимологічний напрям запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи	441
ВИСНОВКИ	475
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	502

*Присвячую пам'яті батька,
Андрушка Василя Михайловича,
для якого категорії свободи, честі та гідності
ніколи не були порожнім звуком.*

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- арт.** – артикул
- АТО** – антитерористична операція
- ВВП** – валовий внутрішній продукт
- ЄС** – Європейський Союз
- ЗМІ** – засоби масової інформації
- КК** – Кримінальний кодекс
- МВС** – Міністерство внутрішніх справ
- ОАЕ** – Об'єднані Арабські Емірати
- ОБСЕ** – Організація з безпеки і співробітництва в Європі
- ОДА** – обласна державна адміністрація
- ООН** – Організація Об'єднаних Націй
- п.** – пункт
- РАЦС** – реєстрація актів цивільного стану
- РНБО** – Рада національної безпеки і оборони
- РФ** – Російська Федерація
- СБУ** – Служба безпеки України
- СІЗО** – слідчий ізолятор
- СРСР** – Союз Радянських Соціалістичних Республік
- ст.** – стаття
- США** – Сполучені Штати Америки
- УРСР** – Українська Радянська Соціалістична Республіка
- УСРР** – Українська Соціалістична Радянська Республіка
- ч.** – частина
- ЧАЕС** – Чорнобильська атомна електростанція

ВСТУП

Одним із пріоритетних завдань держави є захист прав і основоположних свобод людини. Серед таких прав – право на повагу до гідності людини і право на свободу та особисту недоторканність, які закріплені в статтях 28 і 29 Конституції України.

Необхідно підкреслити, що вказані права посідають виняткове місце в системі прав людини. Без їх належного захисту не може йтися про реалізацію інших прав. Більше того, людська гідність є тим ядром, навколо якого вибудовується сучасний каталог прав людини. Інакше кажучи, саме наявність в людини гідності лежить в основі виокремлення всіх інших прав і свобод.

З гідністю людини тісно пов'язана її честь, яку зазвичай трактують як добру репутацію людини, її авторитет та чесне ім'я. Зазначимо, що у переліку цінностей, котрі у Конституції України (ч. 1 ст. 3) визнані найвищою соціальною цінністю, згадана не лише гідність, а й честь людини.

Особиста свобода – невід'ємна властивість людини, що закладена в саму її сутність, вона є втіленням індивідуальності та самодостатності кожного, нормальною умовою розвитку особистості та суспільства в цілому. Людина народжується вільною і протягом свого життя керується власною волею відповідно до наявних у неї інтересів, бажань, потреб та цілей.

Історично склалося так, що свобода, гідність та честь для українського суспільства є особливо значущими цінностями. В історії України можна відшукати безліч прикладів, коли, обираючи між життям та свободою, гідністю чи честю, перевагу без вагань віддавали останнім.

Виходячи із згаданих конституційних норм, кримінальне законодавство України встановлює відповідальність за найбільш небезпечні посягання на волю, честь та гідність особи, тим самим підтверджуючи їх значущість як для конкретного індивіда, так і для суспільства загалом.

Офіційні статистичні дані засвідчують, що у загальній структурі злочинності діяння, передбачені розділом III Особливої частини КК України, займають незначну частку (не більше 0,2%). Разом з тим останніми роками спостерігається тривожна тенденція збільшення чисельності вказаних посягань. Так, якщо протягом 2016 року органами прокуратури обліковано 691 злочин проти волі, честі та гідності особи, то у 2017 – 858 (+24,17%), у 2018 – 882 (+2,8%), а у 2019 році – 924 (+4,76%) таких злочини¹. Крім того, маємо підстави стверджувати, що значна частина посягань на волю, честь та гідність особи залишається латентною.

Необхідно зазначити, що за увесь період існування розглядуваних кримінально-правових заборон жодна особа не була засуджена за насильницьке зникнення (ст. 146-1), підміну дитини (ст. 148), незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги (ст. 151) та примушування до шлюбу (ст. 151-2). Більше того, жодній особі не було вручено підозру про вчинення вказаних злочинів. Водночас є підстави стверджувати, що зазначений стан речей пов'язаний не з фактичною відсутністю цих діянь в об'єктивній дійсності, а з іншими факторами, зокрема з недосконалою редакцією перерахованих норм, що ускладнює їх застосування.

Аналіз правозастосовної практики засвідчує існування численних труднощів, що мають місце при кваліфікації злочинів проти волі, честі та гідності особи, а також помилок, що допускаються судами під час застосування покарання до осіб, які вчинили вказані посягання. Як видається, відповідні проблеми, з якими стикається слідча та судова практика, потребують ретельного аналізу з тим, аби мінімізувати їх у майбутньому і забезпечити ефективну протидію розглядуваним посяганням.

Загальновідомо, що найбільш ефективним способом впливу на злочинність є запобігання злочинам. Водночас здійснене дослідження засвідчило, що системна робота у цьому напрямі не проводиться. Певним винятком є діяльність, спрямована на запобігання торгівлі людьми. Утім, маємо підстави стверджувати, що відповідні заходи є недостатньо ефективними. Пов'язано це з тим, що вказане діяння, так само, як і деякі інші розглядувані злочини (зокрема, експлуатація дітей та використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом), має глибоке соціально-економічне підґрунтя, а тому без істотного поліпшення економічної ситуації в державі, створення нових робочих місць, забезпечення гідних умов для життя і праці про досягнення вагомих результатів у

¹ Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2016–2019 рр. / Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>

цій сфері говорити не доводиться. Що ж стосується запобігання іншим злочинам, передбаченим розділом III Особливої частини КК України, то на цьому напрямку існує величезний простір для роботи.

Вагомим внеском у розроблення проблематики кримінальної відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи є дослідження М.О. Акімова, М.І. Бажанова, Ю.В. Бауліна, Н.В. Бойко, В.І. Борисова, В.А. Бортника, Л.П. Брич, О.М. Броневицької, І.А. Вартилицької, О.О. Володіної, І.Б. Газдайки-Василишин, В.К. Грищука, Н.О. Гуторової, І.І. Давидович, Є.В. Даценка, І.В. Дегтярьової, С.Ф. Денисова, Т.А. Денисової, І.М. Доляновської, В.П. Ємельянова, К.П. Задої, В.О. Іващенко, К.М. Іскрова, Л.В. Кабанець, Д.О. Калмикова, В.А. Козака, М.І. Колоса, М.Й. Коржанського, В.В. Кузнецова, В.Г. Кундеуса, В.М. Куца, Я.Г. Лизогуба, І.І. Митрофанова, В.О. Навроцького, О.В. Наден, О.С. Наумової, Д.О. Негодченко, А.М. Орлеана, Н.А. Орловської, В.М. Підгородинського, А.С. Політової, І.В. Сингаївської, Т.І. Созанського, В.В. Сташиса, Є.Л. Стрельцова, О.С. Субботенка, П.Л. Фріса, М.І. Хавронюка, О.В. Харитонової, О.М. Храмцова, П.В. Хряпінського, С.Д. Шапченка, С.С. Яценка та інших вітчизняних науковців.

В Україні захищено двадцять дисертацій, присвячених питанням кримінально-правової протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи. Дві дисертації (О.С. Наумової та А.С. Політової) стосувалися комплексного дослідження злочинів проти свободи особи, три (В.А. Бортника, В.М. Підгородинського та О.С. Субботенка) – посягань на честь на гідність особи. Інші дисертаційні дослідження були присвячені питанням кримінальної відповідальності за окремі діяння, передбачені розділом III Особливої частини КК України, зокрема за: незаконне позбавлення волі або викрадення людини (О.О. Володіна, Л.В. Кабанець), захоплення заручників (М.О. Акімов), підміну дитини (Є.В. Даценко), торгівлю людьми (В.О. Іващенко, К.М. Іскров, В.А. Козак, Я.Г. Лизогуб, Д.О. Негодченко, А.М. Орлеан, В.М. Підгородинський), експлуатацію дітей (І.М. Доляновська, Д.О. Калмиков), використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (І.В. Дегтярьова). Докторська дисертація А.М. Орлеана стосувалася розробки теоретичних засад кримінально-правового забезпечення охорони людини від трудової, сексуальної й біологічної експлуатації.

Попри чималу кількість досліджень проблем кримінальної відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи, низка відповідних питань до сьогодні є дискусійними або ж недостатньо висвітленими. Окремі аспекти кримінально-правової протидії вказаним злочинам дотепер залишаються майже не дослідженими (зокрема, особливості кримінальної відповідальності за насильницьке зникнення, незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги, примушування до шлюбу). Крім того, ряд згаданих вище досліджень (насамперед присвячених торгівлі людьми) не враховує останніх змін до кримінального закону.

Кримінологічні аспекти злочинів проти волі, честі та гідності особи розглядалися в працях В.С. Батиргарєєвої, А.Б. Благої, М.Г. Вербеньського, В.В. Голіни, Б.М. Головкина, Г.В. Дан, І.В. Дегтярьової, Т.А. Денисової, Г.П. Жаровської, В.О. Іващенко, Л.В. Кабанець, І.М. Копотуна, К.Б. Левченко, О.В. Лисодєда, С.Г. Лісник, О.В. Наден, А.А. Небитова, О.В. Паньчук, Ю.В. Раковської, Є.Д. Скулиша, Н.В. Сметаніної, О.О. Титаренка, В.О. Тулякова, Н.С. Юзікової та інших вітчизняних науковців.

Комплексні кримінологічні дослідження злочинів проти волі, честі та гідності особи в Україні фактично відсутні. Водночас кримінологічним аспектам окремих діянь, передбачених розділом III Особливої частини КК України, присвячено кілька дисертацій. Дві з них (А.А. Небитова та Ю.В. Раковської) стосувалися кримінологічної характеристики та проблем запобігання торгівлі людьми, ще одна (О.В. Паньчук) – кримінологічної характеристики експлуатації дітей. Окремі аспекти кримінологічної характеристики використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом висвітлені у дисертаційному дослідженні І.В. Дегтярьової. Так само Л.В. Кабанець у своїй дисертації частково торкалася питань запобігання незаконному позбавленню волі або викраденню людини.

Доводиться констатувати, що переважна більшість проведених в Україні кримінологічних досліджень присвячена торгівлі людьми, тоді як іншим злочинам проти волі, честі та гідності особи приділялося значно менше уваги. Потрібно також зазначити, що більшість праць згаданих науковців побачила світ понад десятиліття тому. У зв'язку з цим необхідним є новий погляд на кримінологічні особливості вказаних посягань.

Метою цієї роботи є комплексна наукова розробка кримінально-правових та кримінологічних засад запобігання і протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи і формування на цій основі науково обґрунтованих пропозицій, спрямованих на удосконалення кримінального законодавства.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні *завдання*:

- розглянути основні етапи становлення та розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти волі, честі та гідності особи;
- прослідкувати еволюцію наукових поглядів на питання кримінальної відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи і виявити невирішені та дискусійні аспекти;
- охарактеризувати об'єкт та об'єктивну сторону складів злочинів, передбачених розділом III Особливої частини КК України, надати пропозиції щодо вдосконалення об'єктивних ознак вказаних складів злочинів;
- розкрити ознаки суб'єкта та суб'єктивної сторони складів злочинів, передбачених розділом III Особливої частини КК України, розробити пропозиції щодо їх удосконалення;
- виявити проблемні аспекти диференціації кримінальної відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи, надати пропозиції щодо удосконалення кваліфікуючих і особливо кваліфікуючих ознак зазначених злочинів;
- розглянути особливості реалізації кримінальної відповідальності за злочини, передбачені розділом III Особливої частини КК України, та визначити перспективні напрями удосконалення цього процесу;
- з'ясувати сучасний стан та виявити основні тенденції вчинення злочинів проти волі, честі та гідності особи;
- розробити криминологічну характеристику осіб, які вчинили злочини, передбачені розділом III Особливої частини КК України;
- сформувати систему наукових знань про загальні закономірності та особливості детермінації злочинів проти волі, честі та гідності особи;
- визначити перспективні напрями запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи;
- запропонувати доктринальну модель системи норм про відповідальність за злочини проти волі, честі та гідності особи.

Емпіричну базу монографічного дослідження становлять матеріали 753 кримінальних проваджень, розглянутих судами першої та другої інстанцій за період з 2010 по 2019 рік. Проаналізовано також 570 повідомлень у ЗМІ про вчинення розглядуваних злочинів за той же період. Крім того, емпіричну базу дослідження склали: статистична інформація Державної служби статистики України, Генеральної прокуратури України, прокуратур 24 областей та прокуратури м. Києва; матеріали опублікованої судової практики; результати анкетування 42 жертв злочинів проти волі, честі та гідності особи та 200 суддів і працівників правоохоронних органів. Автором проаналізовано також результати емпіричних досліджень, проведених іншими авторами, опрацьовано матеріали періодичної преси та електронні ресурси з проблем, що стосуються тематики дослідження.

Нормативно-правову базу дослідження склали міжнародні договори (Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень, Міжнародна конвенція про боротьбу із захопленням заручників, Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами, Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми тощо), Конституція України, чинне кримінальне, кримінальне процесуальне, кримінально-виконавче, цивільне, сімейне і трудове законодавство України. Значну увагу в роботі приділено порівняльно-правовому аналізу зарубіжного законодавства у розглядуваній частині. З цією метою вивчено кримінальні закони 63 зарубіжних держав (Австралії, Австрії, Азербайджану, Албанії, Аргентини, Бельгії, Білорусі, Болгарії, Болівії, Бразилії, Вірменії, Гватемали, Греції, Грузії, Данії, Естонії, Ізраїлю, Індії, Ірану, Іспанії, Італії, Казахстану, Канади, Киргизстану, Китаю, Колумбії, Республіки Корея, Куби, Латвії, Литви, Мальти, Мексики, Молдови, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Перу, Північної Македонії, Польщі, Португалії, Росії, Румунії, Сальвадору, Сан-Марино, Сербії, Словаччини, Словенії, США, Таджикистану, Тунісу, Туреччини, Туркменістану, Угорщини, Узбекистану, Федерації Боснії та Герцеговини, Фінляндії, Франції, Хорватії, Чехії, Чорногорії, Швейцарії, Швеції та Японії).

Своїм приємним обов'язком вважаю висловити щирю подяку рецензентам монографії – доктору юридичних наук, професору, заслуженому юристу України, академіку Національної академії правових наук України **Борисову Вячеславу Івановичу**, доктору юридичних наук, професору, заслуженому діячу науки і техніки України, член-кореспонденту Національної академії правових наук України **Голіні Володимирі Васильовичу**, доктору юридичних наук, доценту **Шаблисту Володимирі Вікторовичу** та доктору юридичних наук, професору **Яценку Андрію Миколайовичу**. Слова щирої вдячності за змістовні дискусії адресую також доктору юридичних наук, професору **Бабенку Андрію Миколайовичу**, доктору юридичних наук, професору **Бурдіну Володимирі**

Миколайовичу, доктору юридичних наук, доценту Вознюку Андрію Андрійовичу, доктору юридичних наук, доценту Гороху Олексію Петровичу, доктору юридичних наук, професору Письменському Євгену Олександровичу, доктору юридичних наук, професору, заслуженому юристу України Поповичу Володимирі Михайловичу, доктору юридичних наук, професору Савчину Михайлу Васильовичу, кандидатам юридичних наук, доцентам Балобановій Дарі Олександрівні, Ємельяненку Володимирі Віталійовичу, Колодяжному Максиму Геннадійовичу, Мартинишин Галині Романівні, Примаченку Віталію Федоровичу, Радутному Олександру Едуардовичу та Харитоновій Олені Володимирівні.

Видання цієї книги стало можливим завдяки підтримці **Координатора проектів ОБСЄ в Україні**, за яку складаю щиросердечну подяку.

Під час роботи над монографією я відчував підтримку багатьох людей, за яку висловлюю їм глибоку вдячність. За життя, любов, постійну підтримку і віру в мене слова особливої вдячності адресую мамі, а також батькові, який, на жаль, передчасно покинув цей світ.

Усвідомляю, що окремі з викладених у роботі висновків є дискусійними, а тому буду вдячний за зауваження та пропозиції, які прошу надсилати за адресою: andrushko525@gmail.com

РОЗДІЛ 1. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ

1.1. Еволюція законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи

1.1.1. Генезис законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи (X–XVIII ст.)

Застосування історичного методу дослідження дозволяє розкрити соціальну обумовленість появи тих чи інших кримінально-правових норм, порівняти законодавство далекого чи близького минулого із сучасними законами, врахувати позитивні та невдалі законодавчі рішення у процесі подальшого вдосконалення законодавства. Сказане, поза сумнівом, стосується й розділу III Особливої частини КК України, що об'єднує злочинні посягання проти волі, честі та гідності особи. Норми про відповідальність за вказані діяння у законодавстві з'явилися давно і неодноразово змінювалися перед тим, як набули нинішнього вигляду.

Ретроспективний аналіз кримінально-правових норм, спрямованих на протидію злочинам проти особистої свободи, здійснювали О.О. Володіна, А.М. Орлеан, В.М. Підгородинський та інші вітчизняні дослідники. Віддаючи належне напрацюванням цих науковців, зазначимо, що численні аспекти даного питання досліджені все ж недостатньо. Крім того, у наукових працях згаданих авторів переважно аналізується законодавство, що діяло протягом XIX–XX століть, тоді як відповідні положення кримінальних законів більш раннього періоду залишаються маловивченими.

Перші згадки про відповідальність за злочини проти особистої свободи стосуються епохи Київської Русі. Так, у договорі князя Олега з Візантією 911 р. серед інших злочинів згадується про викрадення руського челядина (ст. 12)¹, а в договорі князя Ігоря з Візантією 944 р. – про обернення русичами в рабство грека, який знаходився на кораблі, що потрапив у катастрофу (ст. 9)². Однак достатніх підстав для того, аби відносити викрадення челядина до злочинів проти особистої свободи, як це роблять окремі дослідники³, немає. Вважаємо, що ст. 12 русько-візантійського договору 911 р. була спрямована на захист майнових інтересів феодалів, гарантуючи повернення їм викраденої у них челяді – особисто залежних людей (рабів), а не на охорону особистої свободи людини⁴. Інша справа – положення, що міститься у договорі 944 р. Наведемо його дослівно: «Якщо знайдуть руські грецький корабель, викинутий де-небудь на берег, нехай не завдають йому шкоди; якщо ж хтось візьме з нього що-небудь, або оберне будь-яку людину (з цього корабля) в рабство або уб'є, то буде покараний

1 Памятники русского права. Выпуск первый / под ред. проф. С.В. Юшкова. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 13.

2 Там же. С. 39.

3 Блажнов А.Г. Незаконное лишение свободы: уголовно-правовой аспект: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2005. С. 25.

4 Див. також: Лонгинов А.В. Мирные договоры русских с греками, заключенные в X вв.к. Историко-юридическое исследование. Одесса: «Экономическая» типография, 1904. С. 143–144; Памятники русского права. Выпуск первый / под ред. проф. С.В. Юшкова. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 21–22.

згідно з руським і грецьким звичаєм»¹. Слід погодитись з М.І. Колосом, який зазначає, що за цим договором руська сторона взяла на себе зобов'язання не посягати саме на свободу членів екіпажів візантійських кораблів, їх пасажирів та інших осіб, котрі перебували на судні в момент кораблетроці². Дана стаття поширювала свою дію лише на русичів, оскільки на час підписання договору у Візантійській імперії вже склалася система правових норм, що стосувалися заборони посягання на чужі кораблі; нічого подібного на Русі не було. Тому, на думку дослідників, русичі, завідомо маючи гарантії непосягання візантійців на руські судна, односторонньо взяли на себе зобов'язання кримінально-правовими засобами забезпечити охорону цінностей іншої сторони договору, оскільки, вочевидь, не могли гарантувати грекам паритетні умови відносин у сфері морського права лише регулятивними правовими нормами³. Таким чином, наведене вище положення можна вважати першою нормою національного кримінального права, спрямованою на протидію злочинам проти особистої свободи людини⁴.

Коротка редакція Руської Правди містила норму про відповідальність за викрадення чужого холопа (ст. 29), однак об'єктом даного посягання, як і у випадку з русько-візантійським договором 911 р., було право власності господаря щодо особисто залежної від нього людини. Звертає на себе увагу те, що за крадіжку холопа встановлювався штраф у розмірі 12 гривень, а за його вбивство – 5 гривень (ст. 26), тобто холоп як власність феодала цінувався набагато вище, аніж холоп як особистість⁵. Цікаво також, що ст. 38 Розширеної редакції Руської Правди єдину відмінність між вкраденою худобою і вкраденим челядином вбачала в тому, що останній міг дати свідчення, які дозволяли встановити хто був його попереднім власником⁶. На відміну від холопа, закуп вважався напіввільною людиною і обернення його в рабство каралося. Так, у ст. 61 Руської Правди (Розширеної редакції) вказувалось, що якщо господар продасть закупа в холопи, то наймит отримує свободу від всіх грошових зобов'язань, а господар має сплатити 12 гривень штрафу⁷.

У зв'язку з прийняттям християнства в правовій системі Київської Русі з'являються кримінально-правові норми, які передбачають покарання за давні язичницькі звичаї, зокрема за «умикання» нареченої. Так, ст. 2 Уставу князя Ярослава про церковні суди (Коротка редакція), більшість норм якого присвячена врегулюванню відносин між статтями загалом та шлюбно-сімейних відносин зокрема, передбачала відповідальність за умикання будь-чиєї доньки⁸. Вказане посягання тягнуло матеріальну відповідальність перед церковною владою (митрополитом або єпископом) і перед князем. Поряд з кримінальною відповідальністю перед вищими авторитетами – церквою та державою – в цій статті передбачалась і цивільно-правова відповідальність перед потерпілою. Таким чином, санкція норми містить вказівку відразу на два, а то й на три види відповідальності – на кримінальну, цивільну та церковно-правову⁹. На думку дослідників розглядуваної пам'ятки, аналізована стаття розрізняє два випадки: добровільне умикання та насильницьке умикання. Звертає на себе увагу те, що добровільне умикання прирівнюється до насильницького за тими наслідками, які настають для жениха, причому на жінку покладається роль союзниці церкви в боротьбі з язичницькими шлюбами, оскільки в будь-якому випадку жінка отримувала винагороду, рівну сумі штрафу на користь єпископа. Вочевидь, церква ставила перед собою мету виховання нових психологічних установок, що сприяли б засвоєнню погляду на законність лише церковного шлюбу. Церковна санкція має тут майновий характер, причому стягнення накладаються не лише на жениха, але й на співучасників умикання, котрі зобов'язувались сплатити єпископу по гривні срібла¹⁰. Розмір грошових стягнень, наведених в ст. 2 Уставу, диференціювався залежно від соціального становища жінки, причому лише жінки вільного стану. Що ж стосується умикання особисто залежної від феодала жінки, то, на обґрунтовану думку сучасних істориків права, таке діяння мало розцінюватись як посягання на власність госпо-

1 Памятники русского права. Выпуск первый / под ред. проф. С.В. Юшкова. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 39.

2 Колос М.І. Об'єктивні ознаки злочинів у кримінально-правових положеннях русько-візантійських договорів 911 та 944 років. *Держава і право*. 2011. Вип. 52. С. 443; Колос М.І. Русько-візантійські договори 911, 944 років: генезис українського кримінального права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. № 4. С. 254.

3 Колос М.І. Об'єктивні ознаки злочинів у кримінально-правових положеннях русько-візантійських договорів 911 та 944 років. *Держава і право*. 2011. Вип. 52. С. 443–444; Колос М.І. Русько-візантійські договори 911, 944 років: генезис українського кримінального права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. № 4. С. 254–255.

4 Андрушко А.В. Генезис законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи людини (X–XVIII століття). *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2017. № 6-1 (28). С. 100.

5 Памятники русского права. Выпуск первый / под ред. проф. С.В. Юшкова. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 83.

6 Там же. С. 125.

7 Там же. С. 129.

8 Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. I. Законодательство Древней Руси. Москва: Юрид. лит., 1984. С. 168.

9 Там же. С. 163.

10 Там же. С. 173.

даря¹. Додамо, що винна особа звільнялась від сплати штрафу у разі, якщо умикання закінчувалося церковним шлюбом – у такому випадку викрадач та його дружина каралися лише церковною епитимією (покутою)².

Таким чином, перші згадки про відповідальність за злочини проти свободи особи стосуються епохи Київської Русі. З погляду сучасника розглянуті вище норми, зрозуміло, виглядають архаїчними, водночас вже тоді законодавець (з поправкою, зрозуміло, на тодішні історичні реалії) почав усвідомлювати необхідність протидії вказаним посяганням кримінально-правовими засобами. У цьому контексті варто погодитись з професором Київського університету М.Ф. Владимирським-Будановим, який понад століття тому підкреслював, що кримінальне право (як і будь-яке інше) виходить із загальних законів фізичної та психічної природи людини, а не із штучних законодавчих заборон тих чи інших діянь³. Завданням законодавця було лише забезпечити надійну кримінально-праву охорону особистої свободи людини. Для цього, зокрема, необхідно було досягти відповідного рівня юридичної техніки, однак до цього, як відомо, було ще далеко⁴.

Важливо зазначити, що право Київської Русі діяло і після припинення самого її існування. Так, Руська Правда зберігала свою чинність у Галицько-Волинській державі і навіть в умовах поневолення українських земель іноземними загарбниками. В Галичині та на інших українських територіях, котрі в XIV ст. увійшли до складу Польського королівства, Руська Правда була чинною до 1434 р. На тих українських землях, які потрапили до складу Великого князівства Литовського, Руська Правда діяла аж до 1529 р., а значна частина її норм у зміненому вигляді увійшла до складу Судебника Казимира IV Ягайловича 1468 р. і Литовських статутів 1529, 1566 та 1588 рр.⁵

Аналіз Судебника Казимира Ягайловича, котрий є першим збірником законів Великого князівства Литовського, який дійшов до нашого часу⁶, засвідчує, що його норми були спрямовані насамперед на кримінально-правову охорону відносин власності. У контексті нашого дослідження звертає на себе увагу ст. 24 Судебника, у якій сказано: «А хто буде людей виводити або челядь невольну і впіймають з лицем, того на шибеницю; а якщо сочитиме сок, тоді тому суд: як у цьому листі вище написано, по тому його судити»⁷. На думку М.І. Колоса, у ній описано викрадення вільних людей й невольної челяді⁸. Подібною є точка зору І.П. Старостиної, яка зазначає, що в цій статті приписується карати за викрадення невольних та залежних людей відповідно до законів про відповідальність за крадіжки, встановлених в Судебнику, який розрізняє покарання залежно від того, чи був злочинець спійманий на місці злочину або ж чи був викритий свідками⁹. Натомість С.Г. Ковальова – автор вітчизняного монографічного дослідження, присвяченого Судебнику, – зазначає, що у статті йдеться про кримінально-правову заборону приймати чужу челядь, яка втекла від своїх панів¹⁰. Більш обґрунтованою видається перша точка зору, оскільки давньоруське слово «виводить» означало «вкрасти»¹¹. Немає також достатніх підстав для того, аби погодитись з М.І. Колосом, який вважає, що у ст. 24 Судебника йдеться в тому числі про викрадення вільних людей. Системний аналіз розглядуваної норми, її загальний контекст, на наш погляд, дозволяють віднести передбачене нею діяння радше до майнових злочинів, аніж до злочинів проти особистої свободи людини; дана норма, як видається, є досить близькою до кримінально-правових заборон епохи Київської Русі, котрі стосуються викрадення чужого челядина чи холопа. Разом з тим, на відміну від Руської

1 Там же. С. 174.

2 Там же. С. 174–175.

3 Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2005. С. 367.

4 Андрушко А.В. Генезис законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи людини (X–XVIII століття). *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2017. № 6-1 (28). С. 100.

5 Див., зокрема: Бедрій М.М. Історико-правовий огляд джерел права Київської Русі. *Молодий вчений*. 2014. № 8 (11). С. 181; Ковальова С.Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року: монографія. Миколаїв: Видавництво ЧДУ, 2009. С. 24; Копик Ю.В. Кримінальне право на українських землях у складі Великого князівства Литовського: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2015. С. 38–40.

6 Див., зокрема: Копик Ю.В. Кримінальне право на українських землях у складі Великого князівства Литовського: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2015. С. 46; Сеньків Ю. Судебник 1468 року, його структура, зміст та значення. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2008. Вип. 46. С. 60; Старостина І.П. Судебник Казимира 1468 г. / Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования, 1988–1989 гг. Москва: Наука, 1991. С. 170.

7 Судебник великого князя Казимира Ягайловича (переклад українською мовою) / Ковальова С.Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року: монографія. Миколаїв: Видавництво ЧДУ, 2009. С. 52.

8 Колос М.І. Судебник Казимира Ягайловича: кримінально-правова охорона власності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2016. Вип. 40. Том 2. С. 87.

9 Старостина І.П. Судебник Казимира 1468 г. / Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования, 1988–1989 гг. Москва: Наука, 1991. С. 228, 246.

10 Ковальова С.Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року: монографія. Миколаїв: Видавництво ЧДУ, 2009. С. 29, 95–96.

11 Старостина І.П. Судебник Казимира 1468 г. / Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования, 1988–1989 гг. Москва: Наука, 1991. С. 341.

Правди, Судебник Казимира Ягайловича за вчинення даного діяння передбачав суворіше покарання – смертну кару через повішення.

Наступним етапом у розвитку законодавства про відповідальність за злочини проти особистої свободи стали Литовські статuti 1529, 1566 та 1588 рр. Так, Перший (Старий) Литовський статут забороняв видавати жінок («княгинь, пані вдов і дівци») заміж силою; гарантувалося, що «кожна з них за порадою своїх друзів має вільно вийти за того, за кого схоче» (розд. IV, арт. 15)¹. Подібні норми передбачали також Статут 1566 р. (розд. III, арт. 31)² та Статут 1588 р. (розд. III, арт. 39)³. Той, «хто б без волі батька і матері, дядьків або інших близьких родичів насильно забрав з будь-якого місця когось із перелічених вище жінок, схилиючи їх у такий спосіб до шлюбу», підлягав страті, а третина його маєтку в якості відшкодування мала бути передана тій жінці, що була ним насильно взятою (розд. XI, арт. 9 Статуту 1566 р.⁴, розд. XI, арт. 13 Статуту 1588 р.⁵).

Литовський статут 1529 р. забороняв євреям або татарам тримати християн у неволі (розд. XI, арт. 5). Зрозуміло, що ця норма мала виражене релігійне забарвлення, однак для нашого дослідження вона все ж представляє інтерес. У ній визначався обов'язок воевод, старост і державців звільняти з неволі християнина, якщо б вони довідалися про те, що якийсь єврей чи татарин купив його або взяв у заставу. При цьому Статут передбачав своєрідну компенсацію за завдані у зв'язку з цим євреям чи татарам збитки: якщо хазяїн купив християнина назавжди або ж невільник народився від купленої жінки, то такий невільник, досягши повноліття, мусів відпрацювати у хазяїна сім років, а після семи років мав бути відпущений на волю. Якщо ж єврей або татарин узяв когось в заставу за гроші, то тоді невільник мав відпрацювати цю суму. Поза цими ситуаціями сповідники інших релігій не мали права тримати християн у неволі⁶. Подібні положення містилися також в Статуті 1566 р. (розд. XII, арт. 5)⁷ та в Статуті 1588 р. (розд. XII, арт. 9)⁸.

Литовські статuti приписували, що «людина вільна ні за який злочин не повинна взята бути у довічну неволю», однак завдані потерпілому збитки вона повинна відшкодувати (розд. XI, арт. 6 Статуту 1529 р.⁹, розд. XII, арт. 7 Статуту 1566 р.¹⁰, розд. XII, арт. 11 Статуту 1588 р.¹¹). Важливе положення передбачене в арт. 10 розд. 11 Статуту 1529 р., в якому йшлося про те, що якби хто вільну людину або сина свого продав з голоду в неволю, або ж сам з голоду продався в неволю, то такий договір не повинен мати юридичної сили. Однак «якби хто через голод або за хліб продав або віддав кому свого невільника, тоді той невільник мусить належати тому вічно»¹². Аналогічні положення містилися й в наступних редакціях статуту (розд. XII, арт. 11 Статуту 1566 р.¹³, розд. XII, арт. 19 Статуту 1588 р.¹⁴). Таким чином, Литовські статuti чітко розрізняли людей вільних, угоди щодо яких априорі були нікчемними, і людей невільних, яких можна було продавати чи вчиняти щодо них інші угоди. Статут 1529 р. постановляв, що невільниками люди вважаються з чотирьох причин: по-перше, ті, хто давна в неволі знаходяться, або ж в неволі народилися; по-друге, ті, яких взято в полон із землі неприязельської;

1 Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х томах. Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. С. 232.

2 Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. С. 290.

3 Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. С. 107.

4 Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. С. 375.

5 Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. С. 274.

6 Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х томах. Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. С. 282.

7 Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. С. 387.

8 Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. С. 312.

9 Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х томах. Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. С. 282.

10 Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. С. 388.

11 Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. С. 313.

12 Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х томах. Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. С. 283.

13 Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. С. 389.

14 Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. С. 318.

по-третє, засуджені до смертної кари за вчинення злочину, яким цей вид покарання замінений неволею за згодою потерпілої сторони; невольниками стають і їхні діти, які потім народяться; по-четверте, ті, які будучи вільними, свідомо одружилися з невольником чи невольницею; невольниками стають і їхні діти (розд. XI, арт. 12)¹.

У наступних редакціях статуту кількість причин, з огляду на які люди стають невольниками, зменшилась. Так, якщо Статут 1566 р. (розд. XII, арт. 13) вже не згадував про третю з причин, що її виокремлював Статут 1529 р.², то Статут 1588 р. взагалі проголошував: «Невольниками надалі не можуть бути з інших причин, як тільки полонені» (розд. XII, арт. 21)³. Інша невольна челядь набувала статусу отчичів, тобто наближувалась за правовим становищем до кріпаків⁴. У той же час Литовські статuti передбачали можливість отримання невольником свободи. Так, в арт. 11 розд. XI Статуту 1529 р. вказано: «якби хто під час голоду челядь свою невольну прогнав геть з двору, не бажаючи її утримувати, а вони самі б у голод прогодувалися, тоді вони вже не мусять бути невольниками, а стають вільними»⁵. Аналогічні положення містяться й в наступних редакціях статуту (розд. XII, арт. 12 Статуту 1566 р.⁶, розд. XII, арт. 20 Статуту 1588 р.⁷).

Передбачали Литовські статuti також відповідальність за викрадення отчича або челядника (розд. XIV, арт. 29 Статуту 1566 р.⁸, розд. XII, арт. 15 Статуту 1588 р.⁹), однак вказане діяння, як і раніше, прирівнювалось до крадіжки майна. Винний у його вчиненні мав сплатити штраф і повернути викраденого попередньому власнику. Загалом же можна зробити висновок, що порівняно з попереднім законодавством Литовські статuti були певним кроком уперед у справі протидії злочинам проти особистої свободи людини. Разом з тим Статuti відображали існуючу на той час стану нерівність, а сформульовані у них відповідні приписи містилися в різних розділах, поєднували елементи матеріального та процесуального кримінального права й надалі залишалися казуальними¹⁰.

Чималий інтерес для дослідження становить право вірменських громад, що протягом століть компактно проживали у Львові, Кам'янці-Подільському, Станіславі, Снятині, Бережанах, Язловці, Підгайцях та інших містах Галичини й Поділля. Проживаючи на чужині, вірмени змогли максимально скористатися можливістю організації власних автономних органів самоуправління та судочинства¹¹. Для вирішення різноманітних правових ситуацій вірмени керувалися своїм стародавнім правом – Судебником Мхитара Гоша, укладеним в 1184 р.¹² У 1519 р. норми вірменського права були перекладені на латинську мову і затверджені польським королем Сигізмундом I Августом під назвою Статут львівських вірмен¹³. У науковій літературі цей кодекс отримав назву

- 1 Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х томах. Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. С. 284.
- 2 Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. С. 389–390.
- 3 Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. С. 319.
- 4 Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. С. 504.
- 5 Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х томах. Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. С. 283–284.
- 6 Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. С. 389.
- 7 Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. С. 318.
- 8 Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. С. 406–407.
- 9 Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. С. 316.
- 10 Андрушко А.В. Генезис законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи людини (X–XVIII століття). *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2017. № 6-1 (28). С. 101.
- 11 Див., наприклад: Григорян В.Р. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии) / отв. редакторы Л.С. Хачикян, Я.Р. Дашкевич. Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1980. С. 185–202; Гуль О. Львів у XVI столітті: місто конфліктів та порозуміння. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2018. С. 38–39; Дашкевич Я.Р. Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць. Львів: Вид-во Львівського музею історії релігії «Логос», 2012. С. 655–681, 708–715; Капраль М. Правове устроєство армянской общины Львова в XIV–XVIII веках: обзор документов / Кыпчакско-польская версия Армянского Судебника Мхитара Гоша и Армяно-Кыпчакский Процессуальный кодекс. Львов, Каменец-Подольский, 1519–1594. Алматы: Дешт-и-Кыпчак, Баур, 2003. С. 742, 746; Попович О.С. Органи самоврядування і право вірменських громад в Україні (XIV–XVIII ст.): монографія. Дрогобич: Видавництво «Коло», 2011. С. 108–148.
- 12 Армянский судебник Мхитара Гоша / пер. с древнеарм. А.А. Паповяна; ред., вступ. ст. и прим. Б.М. Арутюняна. Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1954. XXXVIII+270 с.
- 13 Див., зокрема: Бойко І. Основні положення вірменського феодального права за Судебником Мхитара Гоша. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2002. Вип. 37. С. 156–157; Дашкевич Я.Р. Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць. Львів: Вид-во Львівського музею історії релігії «Логос», 2012. С. 74, 708; Попович О.С. Органи самоврядування і право вірменських громад в Україні (XIV–XVIII ст.): моно-

«Вірменський Судебник 1519 р.»¹. Статут львівських вірмен регулював правові відносини у середовищі вірменських громад Галичини. Для подільських вірмен у 1567 р. був затверджений окремий статут, який, однак, фактично повторював текст Вірменського Судебника 1519 р.². Головним джерелом цих кодексів був Судебник Мхітара Гоша. У вказаному збірнику законів передбачалась відповідальність в тому числі й за злочини проти особистої свободи людини. Стаття 24 Судебника Мхітара Гоша (ст. 21 Вірменського Судебника 1519 р.³) встановлювала покарання за викрадення та продаж християн. З'явилась ця норма в результаті поширених в епоху Середньовіччя на території Закавказзя випадків викрадення дітей для продажу їх на невільничих ринках Сходу⁴. У разі викрадення і подальшого продажу християнина до іншого краю винного у цьому злочині приписувалося карати ув'язненням з покладенням на нього обов'язку викупити проданого і повернути його на батьківщину. Якщо ж останнє було неможливим через смерть потерпілого, винний підлягав відсіченню руки (за Судебником Мхітара Гоша – виколюванню очей) або тавруванню «на вічний знак ганьби, щоб страшною карою інших відлякати від таких вчинків». Крім того, встановлювався обов'язок «продавця» сплатити кошти, одержані за потерпілу особу від покупця, «тому господарю, у якого він [її] викрав». Вказане положення стосувалося лише випадків продажу вірменином іншого вірменина. В інших випадках така справа підлягала розгляду королівським судом⁵.

У розглядуваному контексті варто, однак, зазначити, що норми Судебника не стояли на заваді работоргівлі, активну участь у якій брали вірмени. Про цей факт відомо, зокрема, з декрету короля Владислава III від 1444 р., який врегулював проблеми, що виникали під час торгівлі невільниками, яких вірмени могли купувати на чорноморських ринках. Раніше у Львові траплялися випадки самовільного звільнення таких невільників представниками інших націй без згоди вірмен, тому король заборонив це робити. В документі, однак, вказувалося, що у разі висловлення невільником добровільного бажання охреститися, його можна було викупити за суму, витрачену за нього вірменином⁶.

Як відомо, в епоху Середньовіччя та в ранньомодерний час чималого поширення набули випадки звинувачення євреїв у викраденні та вбивстві християнських дітей у ритуальних цілях⁷. Обвинувачення євреїв у вчиненні таких діянь нерідко закінчувалися судовими процесами. Іноді реагувати на них мусіли і на найвищому державному рівні. Так, 26 травня 1566 р. Великий князь Литовський і король польський Сигізмунд II Август видав декрет з приводу обвинувачення єврея Нахима, який начебто викрав, протягом трьох днів переховував в печі, а потім вбив християнську дитину в містечку Росоша. Однак, з огляду на те, що обвинувачення проти Нахима ґрунтувалося на свідченнях малолітньої дівчинки та інших суперечливих доказах, король визнав єврея невинуватим у вчиненні інкримінованого йому діяння⁸.

З другої половини XVII ст. на українських землях поширюється дія Соборного Уложення 1649 р. Стаття 16 глави XXII цієї пам'ятки передбачала відповідальність за викрадення жінки з її будинку. І якщо раніше викрадення людини (холопа або челядина) розглядалося законодавцем в якості злочину проти власності, то

графія. Дрогобич: Видавництво «Коло», 2011. С. 159; Balzer O. Statut ormiański w zatwierdzeniu Zygmunta I z r. 1519. Lwów: Nakł. Towarzystwa dla Popierania Nauki Polskiej, 1910. 289 s.

- 1 Гуль О. Львів у XVI столітті: місто конфліктів та порозумінь. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2018. С. 38; Капраль М. Правове устроїство армянской общины Львова в XIV–XVIII веках: обзор документов / Кыпчакско-польская версия Армянского Судебника Мхітара Гоша и Армяно-Кыпчакский Процессуальный кодекс. Львов, Каменец-Подольский, 1519–1594. Алматы: Дешт-и-Кыпчак, Баур, 2003. С. 746.
- 2 Бойко І. Основні положення вірменського феодального права за Судебником Мхітара Гоша. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2002. Вип. 37. С. 157; Попович О.С. Органи самоврядування і право вірменських громад в Україні (XIV–XVIII ст.): монографія. Дрогобич: Видавництво «Коло», 2011. С. 160.
- 3 Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) / упорядник М. Капраль, наук. ред. Я. Дашкевич, Р. Шуст. Львів: МГКО «Документальна скарбниця Львова»; Львівський національний університет ім. І. Франка; Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України, 2000. С. 226.
- 4 Бойко І. Основні положення вірменського феодального права за Судебником Мхітара Гоша. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2002. Вип. 37. С. 160.
- 5 Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) / упорядник М. Капраль, наук. ред. Я. Дашкевич, Р. Шуст. Львів: МГКО «Документальна скарбниця Львова»; Львівський національний університет ім. І. Франка; Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України, 2000. С. 226.
- 6 Капраль М. Правове устроїство армянской общины Львова в XIV–XVIII веках: обзор документов / Кыпчакско-польская версия Армянского Судебника Мхітара Гоша и Армяно-Кыпчакский Процессуальный кодекс. Львов, Каменец-Подольский, 1519–1594. Алматы: Дешт-и-Кыпчак, Баур, 2003. С. 745.
- 7 Кузьминь И.О. Матеріали кь вопросу обь обвиненіяхь євреевь вь ритуальныхь преступленіяхь. Санкть-Петербургь: Типографія «А. Смолинскаго», Загородный пр., 74, 1913. VIII+316 с.
- 8 Кузьминь И.О. Матеріали кь вопросу обь обвиненіяхь євреевь вь ритуальныхь преступленіяхь. Санкть-Петербургь: Типографія «А. Смолинскаго», Загородный пр., 74, 1913. С. 28–32; Копик Ю.В. Кримінальне право на українських землях у складі Великого князівства Литовського: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2015. С. 170.

Соборне Уложення трактувало його вже як злочин проти особи. Вказане діяння каралося смертною карою. Страта чекала також на підлеглих людей потерпілої жінки, якщо вони не боронили її від злодіїв або ж були їх співучасниками¹.

Стаття 97 глави XX Соборного Уложення забороняла продавати куплених татар, які охрестилися і прийняли православ'я². Цьому припису, однак, певною мірою суперечило положення, закріплене у ст. 118 цієї ж глави, котра вказувала, що у разі викрадення або насильницького відібрання охрещених татар, останні мали залишатись у викрадача, якщо він сплатив тим, у кого вони були викрадені, ціну, вищу від звичайної³.

В Артикулі військовому Петра I 1715 р., що застосовувався не тільки військовими судами, але й судами загальної юрисдикції аж до початку XIX ст.⁴, також передбачалося суворе покарання за посягання на особисту свободу людини. Так, арт. 187 глави XXI приписував: «Якщо хтось людину вкраде і продасть, йому належить, якщо буде доведено, голову відрубати»⁵. Варто відзначити, що Артикул військовий став першим законодавчим актом, який охороняв особисту свободу будь-якої людини, незалежно від її соціального статусу чи статі. Судячи з наведеного формулювання, відповідальність за цією статтею наставала в разі, якщо метою викрадення був подальший продаж потерпілої особи. Артикул військовий передбачав також спеціальний вид аналізованого посягання – викрадення чесної жінки та подальше її згвалтування (арт. 168 глави XX). За вчинення цього злочину винному також загрожувало відсічення голови⁶. Вочевидь, відповідальність за вказане діяння виключалася, якщо викрадена «жінка, вдова або дівиця» не відповідала вимогам «чесної»⁷.

Однією з найважливіших правових пам'яток XVIII ст. є «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Цей звід законів не отримав офіційного схвалення від російського уряду, однак застосовувався в судових установах Гетьманщини при розгляді і вирішенні судових справ⁸. Кодекс 1743 р. встановлював відповідальність в тому числі й за злочини проти особистої свободи. До таких відносимо протиправне («насилно безъ суда и права») ув'язнення («заклучивъ в своей приватной тюрьмѣ или содержа под какимъ ни есть своимъ арестомъ»), під час якого потерпілого («шляхтича ли, или воинского челоуѣка и кого-нибудь мужеска либо женска полу») морили голодом, били чи знущалися над ним іншим способом (арт. 14 глави XX)⁹. За вказане діяння «Права, за якими судиться малоросійський народ» передбачали грошове відшкодування у розмірі 14 рублів 40 копійок, а також арешт чи ув'язнення на 1/4 року (п. 2 арт. 14). У разі, якщо потерпілий був осліплений або скалічений, то, окрім зазначених вище кар, винний карався за правилом арт. 46 застосуванням матеріального таліону (п. 5 арт. 14). Якщо незаконно ув'язненого було вбито, винного приписувалось карати смертю «без пощады» і сплатою голови (п. 6 арт. 14).

У главі XXIV Кодексу 1743 р. містився арт. 23 «Якщо б хто чоловіка вкрав і продав», який за викрадення і продаж християнину вільного чи «чужого», чоловіка або ж жінки приписував карати смертю – повісити чи відрубати голову. За продаж людини у «невірні руки» винного належало четвертувати¹⁰. Як бачимо, «Права, за якими судиться малоросійський народ» встановлювали однакову відповідальність за викрадення і продаж вільних та особисто залежних, а також осіб різної статі. Це, поза сумнівом, було важливими досягненням розробників вказаної пам'ятки права¹¹.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що законодавець далеко не відразу усвідомив необхідність кримінально-правової протидії посяганням на свободу будь-якої людини. Протягом тривалого часу відповідні норми були спрямовані на захист майнових інтересів феодалів, гарантуючи повернення їм викрадених підневільних людей, а не на охорону особистої свободи. І лише з розвитком суспільних відносин з'явилося розуміння необ-

1 Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. 3. Акты Земских соборов. Москва: Юрид. лит., 1985. С. 249.

2 Там же. С. 225–226.

3 Там же. С. 229–230.

4 Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма. Москва: Юрид. лит., 1986. С. 318.

5 Там же. С. 362.

6 Там же. С. 359.

7 Андрушко А.В. Генезис законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи людини (X–XVIII століття). *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2017. № 6-1 (28). С. 102.

8 Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Львів: Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. С. 424–425.

9 Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 1997. С. 357.

10 Там само. С. 437.

11 Андрушко А.В. Генезис законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи людини (X–XVIII століття). *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2017. № 6-1 (28). С. 102.

хідності кримінально-правової протидії посяганням на свободу людини незалежно від її соціального статусу і статі. Підкреслимо також, що проаналізовані норми були недосконалими з точки зору юридичної техніки, відображали існуючу стану нерівність між членами суспільства, невиправдано поєднували елементи матеріального та процесуального кримінального права.

1.1.2. Розвиток законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи (XIX – початок ХХІ ст.)

Станом на початок ХІХ ст. українські землі опинилися в складі Російської та Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) монархій.

Однією із спроб кодифікації норм кримінального права в Російській імперії був проект Кримінального уложення 1813 р., який передбачав відповідальність в т.ч. й за розглядувані діяння. Так, одним із видів порушень «внутрішньої громадської безпеки і тиші» (глава 4 частини ІІ) проект Уложення розглядав насильницьке викрадення («увод»), затримання або ув'язнення іншої особи, яке містилося серед таких злочинів, як бунт проти самодержавної влади, непокоря присутственным місцям та іншим установам влади, насильницьке вторгнення до в'язниць та звільнення арештантів, самоправство (§ 152)¹. Таким чином, як це не дивно для сучасника, за задумом розробників аналізованої пам'ятки права, об'єктом розглядуваного діяння фактично визнавалися відносини у сфері забезпечення встановленого порядку управління².

Відповідальність за насильницьке викрадення, затримання або ув'язнення іншої особи була передбачена у відділенні 4 глави 4 частини ІІ проекту Уложення (§§ 200–208). Загальний склад даного посягання був описаний у § 200 цієї пам'ятки права, згідно з яким, «хто у іншого, який не перебуває під його владою та волею, насильно і без законної причини віднімає свободу, або по-хижацьки викрадає, або затримує його під вартою, той карається відповідно до §§ 59, 60 і 65³». Покарання за вчинення даного діяння збільшувалось «по мере продовження времени задержания и личных обид и угнетения, которым подвергался задержанный или уведённый» (§ 201)⁴. Таким чином, саме в проекті Уложення 1813 р. відповідальність за незаконне позбавлення волі або викрадення людини вперше диференціювалась залежно від часу, протягом якого особа була позбавлена свободи. Посилена відповідальність передбачалася також за насильницьке викрадення або затримання, якщо вони вчинені «под подложным именем, в виде посланных начальством, или имеющих от онаго власть, или под угрозением опасности для чести, здоровья и жизни» (§ 202), а також за викрадення неповнолітніх або дівиць з дому батьків, опікунів, родичів чи господарів (§ 205), причому останній випадок визнавався кримінально караним незалежно від наявності на це згоди неповнолітнього потерпілого (§ 206)⁵.

Проект Уложення 1813 р. регламентував відповідальність співучасників такого насильства, а також викри- тих в замаху на нього, котрі підлягали тим же покаранням, «но в меньшей степени, по мере вины» (§ 203). У § 204 передбачалось, що «все они вместе и один за другого» мають також відшкодувати шкоду, збитки і безчестя, заподіяні тому, хто був насильно викрадений чи затриманий⁶.

На увагу заслуговує також положення, яке міститься в § 208 проекту Уложення: якщо потерпілі від насильницького викрадення, захищаючись, заподіють винному тілесні ушкодження чи смерть, то такі дії не ставитимуться їм у вину; однак той, хто оборонявся, зобов'язаний повідомити про це компетентних осіб у належний строк⁷. Таким чином, проект Уложення визнавав необхідною обороною дії, вчинені в т.ч. з метою захисту особистої свободи (попри те, що § 19 серед цінностей, посягання на які дає право на «законну і правильну

1 Проект Уголовного уложения Российской империи 1813 г. / Безверхов А.Г., Коростелёв В.С. Проект Уголовного уложения Российской империи 1813 года: монография. Самара: Издательство «Самарский университет», 2013. С. 90.

2 Безверхов А.Г., Коростелёв В.С. Проект Уголовного уложения Российской империи 1813 года: монография. Самара: Издательство «Самарский университет», 2013. С. 28.

3 Вказані параграфи проекту Кримінального уложення 1813 р. передбачали, що перша ступінь цього покарання полягає в ув'язненні не більш як на 5 років і не менш як на 2 роки (§ 59), друга – в ув'язненні не більш як на 2 роки і не менш як на 3 місяці (§ 60). § 65 вказував, що простолодини караються тілесно і підлягають ув'язненню в робочі і гамівні («смирительные») будинки.

4 Проект Уголовного уложения Российской империи 1813 г. / Безверхов А.Г., Коростелёв В.С. Проект Уголовного уложения Российской империи 1813 года: монография. Самара: Издательство «Самарский университет», 2013. С. 99.

5 Там же. С. 100.

6 Там же. С. 100.

7 Там же. С. 101.

оборону», згадував лише життя, честь¹ та власність). Ця норма розвивала положення, викладені у §§ 18–21 документу. Так, наприклад, § 208 не регламентував ситуації перевищення меж необхідної оборони. Відповідне положення містилося в § 21, де вказувалось, що за наявності умов, передбачених у § 20, перевищення меж законного захисту і заподіяння тому, хто посягав, більше шкоди, ніж було достатньо для відвернення небезпеки, слід вважати неумисним злочином, окрім випадків, коли умисел особи, котра захищалася, явно доведений².

Як відомо, проект Кримінального уложення 1813 р. не був прийнятий і, відповідно, не набрав чинності³, однак він мав чимале значення для подальшого розвитку кримінального законодавства Російської імперії. Дослідники цієї пам'ятки права відзначають, що Уложення було еталоном систематизації норм кримінального права на наступні сто років. Цей передовий для свого часу юридичний документ був використаний при розробці Зводу законів Російської імперії 1832 р., а пізніше – Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р.⁴

У 1832 р. був підготовлений, а в 1835 р. набрав чинності Звід законів Російської імперії, XV том якого містив кримінальне законодавство. Вказана пам'ятка права була офіційним виданням чинних на той час законодавчих актів Російської імперії, підготовленим Другим відділенням імператорської канцелярії під керівництвом М.М. Сперанського. XV том Зводу законів, як і інші томи, неодноразово перевидавався, востаннє – у 1916 р. (включав Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. (зі змінами та доповненнями) і Кримінальне уложення 1903 р. (з новими і додатковими статтями)⁵. Звід законів видання 1842 р. у главі VI «Про порушення прав вільного стану» передбачав відповідальність за викрадення людей вільних для тримання їх у неволі і за викрадення немовлят. Так, у ст. 429 вказувалось, що той, хто людину вільного стану викраде і продасть, підлягає позбавленню всіх прав стану, покаранню батогами і засланням на каторжні роботи⁶. Дослідники зазначають: про тяжкість даного злочину свідчить той факт, що позбавлення всіх прав стану для дворян полягало в позбавленні дворянства і пов'язаних з ним прав; для духовенства – у позбавленні духовного сану. Позбавлення всіх прав стану супроводжувалось позбавленням чинів, честі та доброго імені⁷. Норма про відповідальність за викрадення немовлят у Звід законів Російської імперії потрапила завдяки імператриці Єлизаветі Петрівні, яка в 1750 р. спеціальним указом внесла до Соборного уложення 1649 р. статтю про викрадення немовляти, за вчинення якого винний підлягав позбавленню всіх прав стану і покаранню батогами. Указом імператора Павла I від 31 липня 1799 р. до вказаних покарань було додано ще один – заслання на каторжні роботи⁸.

У 1845 р. прийнято Уложення про покарання кримінальні та виправні, що стало наступним етапом розвитку кримінального законодавства Російської імперії. При створенні цього кодексу орієнтувались на досвід тогочасних передових європейських держав. Його розробники вивчили 15 чинних на той час зарубіжних кримінальних уложень (кодексів), зокрема Шведське (1734 р.), Пруське (1798 р.), Австрійське (1803 р.), Французьке (1810 р.), Баварське (1813 р.), Саксонське (1838 р.), Вюртемберзьке (1839 р.), Сардинське (1839 р.), Брауншвейзьке (1840 р.), Ганноверське (1840 р.), Гессен-Дармштадтське (1844 р.), Іонічних островів (1841 р.), а також кримінальні закони Англії, численні проекти кримінальних кодексів⁹. Уложення про покарання кримінальні та виправні діяло аж до 1917 р., хоча, зрозуміло, протягом цього часу зазнавало суттєвих змін (відомі редакції Уложення 1857 р., 1866 р., 1885 р.).

1 З огляду на те, що у § 204 проекту Уложення встановлювався обов'язок відшкодувати у т.ч. безчестя, заподіяне тому, хто був насильно викрадений чи затриманий, можна припустити, що розробники цієї пам'ятки права трактували посягання на особисту свободу людини як посягання на її честь.

2 Проект Уголовного уложения Российской империи 1813 г. / Безверхов А.Г., Коростелёв В.С. Проект Уголовного уложения Российской империи 1813 года: монография. Самара: Издательство «Самарский университет», 2013. С. 61.

3 М.В. Духовської з цього приводу зазначав, що для розробки проекту кримінального законодавства залучили німецьких учених, «і, не дозволяючи їм ознайомитись з російським життям, російською історією, доручили їм укласти кримінальне уложення. [...] Укладений під сильним впливом західно-європейського права, проект не міг бути придатним, і дійсно не був прийнятий» (Духовской М.В. Понятіє кляветы, какъ преступленія противъ чести частныхъ лицъ, по русскому праву. Ярославль: Типографія Губернской Земской Управы, 1873. С. 221).

4 Безверхов А.Г., Коростелёв В.С. Проект Уголовного уложения Российской империи 1813 года: монография. Самара: Издательство «Самарский университет», 2013. С. 13.

5 Верхованцева Т.Ю. Свод законов Российской империи: история создания, структура, издания. *Библиотекословение*. 2009. № 2. С. 37–43; Томсинов В.А. Юридическое образование и юриспруденция в России в первой трети XIX века: учебное пособие. Москва: Зерцало-М, 2011. С. 237–278.

6 Сводъ законовъ Россійской Имперіи, повелѣніемъ государя Императора Николая Павловича составленный. Законы уголовные. Санкт-Петербургъ: Тип. Второго отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1842. С. 89.

7 Давидадзе М., Баусков Д. Историко-правовой анализ установления уголовной ответственности за похищение человека. *Уголовное право*. 2003. № 4. С. 16; Оганян Р.Э. Криминологическая теория и практика предупреждения преступлений, связанных с похищением людей: дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 40.

8 Оганян Р.Э. Криминологическая теория и практика предупреждения преступлений, связанных с похищением людей: дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 40.

9 Волженкин Б.В. Избранные труды по уголовному праву и криминологии (1963–2007 гг.). Санкт-Петербург: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. С. 818.

В Особливій частині Уложення, яка являла собою казуїстичний опис ознак різноманітних злочинних діянь, система норм про кримінально-правову охорону особистої свободи була достатньо складною – розглядувані злочини розосереджені у різних главах і розділах Уложення, однак загалом вони складають єдину систему¹.

Насамперед необхідно відзначити норми, зосереджені у главі 7 «Про протизаконне затримання і ув'язнення» розділу X «Про злочини проти життя, здоров'я, свободи та честі приватних осіб». Починається глава статтею 2025, у котрій у казуїстичний спосіб сформульовано основний склад незаконного позбавлення свободи². Узагальнивши дану норму, можна виокремити такі ознаки цього складу: 1) незаконність позбавлення свободи; 2) застосування насильства при позбавленні іншої особи свободи; 3) будь-який мотив незаконного позбавлення свободи³. Відповідальність за вчинення даного діяння диференціювалась залежно від часу, протягом якого потерпілий був позбавлений особистої свободи (ч. 2 ст. 2025 стосувалася незаконного позбавлення свободи строком від одного тижня до трьох місяців, ч. 3 – строком до одного тижня).

Решта статей глави 7 розділу X Уложення передбачали кваліфіковані склади незаконного позбавлення свободи. Так, ст. 2026 передбачала посилену відповідальність за вказане діяння, якщо воно супроводжувалось образливим для затриманого поведінням, ст. 2027 – за незаконне позбавлення свободи, що супроводжувалось катуваннями чи іншими мученнями, а також якщо воно спричинило тяжку хворобу ув'язненого чи затриманого, ст. 2028 – за незаконне позбавлення свободи, що спричинило смерть потерпілого, ст. 2029 – за позбавлення свободи родича, близького свояка або ж начальника, господаря чи благодійника (окремо виділялось позбавлення свободи чоловіка чи дружини, батька або матері, тестя або тещі, свекра чи свекрухи)⁴. Стаття 2030 встановлювала відповідальність за протизаконне позбавлення свободи, яке не супроводжувалось насильством, вчинене шляхом викрадення коней, псування возів тощо для перешкоджання пересуванню потерпілої особи. Однак у примітці до вказаної статті зазначалося, що справи про незаконне затримання без застосування насильства порушуються тільки за скаргою самого потерпілого і у разі, якщо цим діянням було завдано збитки, які винний зобов'язаний відшкодувати⁵.

Значимо, що «взяття під варту будь-кого, навіть зважаючи на законні, достойні уваги причини, але без дотримання встановлених на це правил» (ст. 377) трактувалось Уложенням (глава 2 розділу V) як перевищення влади⁶ і не відносилось до незаконного затримання, відповідальність за яке встановлювалась розглянутими вище статтями.

До розділу X Уложення про покарання кримінальні та виправні законодавець включив також норми про відповідальність за викрадення жінки чи дівчини: викрадення жінки або дівчиці з наміром зґвалтування (ст. 2004) та без такого наміру (ст. 2005). У ст. 2004 вказувалось, що той, хто викрав жінку чи дівчину з наміром зґвалтувати її, і тільки з причин, що не залежали від його волі, не встиг вчинити цього злочину, підлягає покаранню за замах на зґвалтування. Той же, хто викравши жінку або дівчину для зґвалтування, відступив від цього злочинного наміру через власні мотиви або ж через переконання викраденої, підлягав тільки ув'язненню на строк від трьох до шести місяців або ж арешту на строк від трьох тижнів до трьох місяців. Відповідно до ст. 2005 розглядуваного акта, винний у викраденні дівчини чи жінки проти її волі, без наміру зґвалтувати її, а лише в надії скористатися її слабкістю і звабити її, або ж зашкодити честі останньої через розголос такої події, підлягав ув'язненню в гамівний будинок. Посилена відповідальність за даний злочин загрожувала у разі, якщо викрадена була дівцею чи вдовою, або ж була заміжною чи зарученою з іншим⁷. Значимо, що Уложення про покарання кримінальні та виправні вказані діяння трактувало як такі, що посягають передовсім на честь та цнотливість жінок (відділення I глави 6 розділу X), а не на їхню особисту свободу⁸.

1 Андрушко А.В. Розвиток законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи людини (XIX – поч. XXI ст.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. Випуск 29. Том 2. С. 69.

2 Уложеніе о наказаніяхъ уголовныхъ и исправительныхъ. Санктъ-Петербургъ: Въ Типографіи Второго Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1845. С. 791–792.

3 Див. детальніше: Бѣлогриць-Котляревскій Л.С. Учебникъ русскаго уголовного права. Общая и особенная части. Кіевъ – Петербургъ – Харьковъ: Южно-Русское Книгоиздательство Ф.А. Югансона, 1904. С. 375–376; Фойницкій И.Я. Курсъ уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личныя и имущественныя. Санктъ-Петербургъ: Типографія М.М. Стасюлевича, 1901. С. 92–93.

4 Уложеніе о наказаніяхъ уголовныхъ и исправительныхъ. Санктъ-Петербургъ: Въ Типографіи Второго Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1845. С. 792–793.

5 Там же. С. 793.

6 Там же. С. 161.

7 Там же. С. 781.

8 Андрушко А.В. Розвиток законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи людини (XIX – поч. XXI ст.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. Випуск 29. Том 2. С. 70.

Подібні за змістом норми були включені до розділу XI Уложення, який об'єднував норми про відповідальність за злочини проти прав сімейних. Так, ст. 2040 передбачала відповідальність за викрадення незаміжньої жінки для вступу з нею в шлюб проти її волі. За вчинення цього діяння винний підлягав позбавленню всіх прав та заслання в Томську або Тобольську губернію на строк від двох до трьох років. Вказана стаття передбачала також відповідальність за викрадення незаміжньої жінки за її згодою, причому в такому разі покаранню підлягав не лише викрадач, а й жінка, яку закон приписував ув'язнити в монастир на строк від шести місяців до одного року¹. Відповідальність за викрадення заміжньої жінки встановлювалась у ст.ст. 2072–2074 Уложення. За насильницьке викрадення заміжньої жінки винний підлягав покаранням, визначеним у ст.ст. 2004 і 2005. Кваліфікуючою ознакою даного злочину було позбавлення жінки честі внаслідок її насильницького викрадення або ж примушування потерпілої вступити зі своїм викрадачем чи іншою особою у шлюб (ст. 2073). Аналізований документ передбачав також відповідальність за насильницьке викрадення заміжньої жінки, вчинене за її згодою (ст. 2074)².

Тогочасний законодавець односторонньо підійшов до кримінально-правової протидії викраденням людей, оскільки не включив до Уложення статті про відповідальність за викрадення осіб чоловічої статі. Вочевидь, тут варто погодитись з дослідниками, які вважають це свідченням того, що тодішній російський законодавець недостатньо чітко уявляв сам об'єкт злочинного посягання – особисту свободу людини³.

Норми про відповідальність за розглядувані злочини містилися також в розділі IX Уложення 1845 р., який об'єднував злочини і проступки проти законів про стани. Так, ст. 1857 передбачала відповідальність за викрадення або підміну немовлят з наміром приховати їх справжнє походження або стан, а ст. 1858 – за те саме діяння, вчинене без такого наміру (відповідальність при цьому диференціювалася залежно від тривалості утримування викраденого немовляти та інших обставин). Стаття 1859 встановлювала покарання за залишення в себе (тобто у винного) дитини, що заблукала, замість того, аби повідомити про це компетентних осіб (відповідальність за це діяння також диференціювалася залежно від тривалості утримування дитини)⁴.

Статті 1860 та 1861 Уложення (відділення 2 глави 1 розділу IX) під загрозою покарання забороняли продаж в рабство та участь у торгівлі неграми. Так, ст. 1860 передбачала відповідальність за продаж в рабство чи передачу під іншим приводом підданого Російській імперії або будь-якої особи, що перебуває під захистом російських законів, «азиатцам или другим иноплеменным». За це діяння вказувалося карати позбавленням всіх прав стану і засланням на каторжні роботи на строк від 8 до 10 років. У ст. 1861 було встановлено відповідальність за заборонену законами торгівлю африканськими неграми або будь-яку безпосередню чи іншу участь в такій торгівлі. Вказана стаття передбачала відповідальність також за пособництво зазначеному діянню шляхом приготування чи озброєння корабля для торгівлі неграми⁵. Поява наведених статей в Уложенні про покарання кримінальні та виправні стала можливою завдяки укладеному між Англією, Францією, Росією, Австрією та Пруссією Лондонському договору 1841 р., який став першою реальною спробою боротьби з рабством та работоргівлею на міжнародному рівні⁶.

Таким чином, Уложення 1845 р. вперше розглядало особисту свободу людини в якості самостійного об'єкта кримінально-правової охорони, що, поза сумнівом, було важливим досягненням у справі забезпечення захисту вказаного блага кримінально-правовими засобами. Головними ж недоліками цього кодифікованого акта у розглядуваній частині були розосередженість відповідних норм у різних главах і розділах Уложення, а також їх казуальний характер. Наступні редакції Уложення про покарання кримінальні та виправні, на жаль, зберегли всі основні недоліки першої редакції цієї пам'ятки права⁷.

Подальший розвиток норми про відповідальність за злочини проти особистої свободи отримали у Кримінальному уложенні, затвердженому імператором Миколою II 22 березня 1903 р. У частині, що нас цікавить, цей акт загалом зберіг наступність з нормами Уложення 1845 р., однак вигідно відрізнявся від останнього з точки

1 Уложеніе о наказаніяхъ уголовныхъ и исправительныхъ. Санктъ-Петербургъ: Въ Типографіи Второго Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1845. С. 799.

2 Там же. С. 813.

3 Карасѣва М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 18.

4 Уложеніе о наказаніяхъ уголовныхъ и исправительныхъ. Санктъ-Петербургъ: Въ Типографіи Второго Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1845. С. 715–716.

5 Там же. С. 716–717.

6 Борецкий А.В. Торговля людьми: историко-правовые и организационно-тактические аспекты: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01, 12.00.09. Ош, 2014. С. 9; Наумов А.В., Кибальник А.Г., Орлов В.Н., Волосюк П.В. Международное уголовное право: учебник для вузов. Москва: Юрайт, 2013. С. 239.

7 Уложеніе о наказаніяхъ уголовныхъ и исправительныхъ 1885 года. Издано Н.С. Таганцевымъ. Санктъ-Петербургъ, 1892. 796 с.

зору юридичної техніки. Глава 26 «Про злочинні діяння проти особистої свободи» (ст.ст. 498–512) Кримінального уложення, окрім «традиційних» злочинів проти особистої свободи, включала норми про примушування і погрози (ст.ст. 507–510) та про порушення недоторканності житла (ст.ст. 511, 512).

У ст. 498 виокремлено загальний склад позбавлення особистої свободи шляхом затримання чи ув'язнення на строк до одного тижня (ч. 1) чи понад тиждень (ч. 2). До кола кваліфікуючих ознак (ст.ст. 499, 500) законодавець відніс: а) особливі характеристики потерпілих осіб (зокрема, позбавлення особистої свободи батька, матері чи іншого родича по висхідній лінії, службової особи у зв'язку з виконанням нею службових обов'язків, караульного, що охороняє імператора чи члена імператорського дому); б) спосіб вчинення злочину (способом, небезпечним для життя потерпілого чи таким, що супроводжувався його муками); в) місце ув'язнення потерпілої особи (поміщення завідомо психічно здорової особи в божевільню або ж поміщення жінки, не внесеної до списку публічних жінок, в кубло розпусти). Крім того, у всіх цих складах відповідальність диференціювалась залежно від часу (до одного тижня чи понад тиждень), протягом якого особа була позбавлена свободи¹.

Стаття 501 Кримінального уложення передбачала відповідальність за: 1) продаж або передачу в рабство чи у неволю; 2) торгівлю неграми; 3) безпосередню чи іншу участь у цій торгівлі, пристосування або озброєння судна для цієї торгівлі. Винний у вчиненні діянь, передбачених пунктами 1 і 2 ст. 501, підлягав каторзі на строк до восьми років, а винний у вчиненні діянь, передбачених пунктом 3 даної статті, – ув'язненню у виправному будинку. Судно, яке слугувало для такої торгівлі, підлягало конфіскації².

Стаття 502 Уложення 1903 р. встановлювала відповідальність за викрадення чи приховування, а також за підміну дитини, що не досягла 14 років. Як бачимо, порівняно з Уложенням про покарання кримінальні та виправні, Уложення 1903 р. збільшило вік дитини – потерпілої від вказаних посягань. Крім того, у ст. 502 передбачалася посилена відповідальність за вказане діяння, якщо дитина викрадена, прихована або підмінена для жебракування чи іншого аморального заняття, або з корисливою метою чи з метою позбавити дитину її станових прав³. Стаття 503 під загрозою покарання у виді арешту забороняла умисне неповернення самовільно взятої чи утримуваної дитини, що не досягла 14 років, попри законні вимоги її батьків чи осіб, що їх замінюють, крім випадку, якщо таке неповернення чи утримування не зроблено через співчуття до дитини. До особи, котра залишила в себе підкинуту дитину чи дитину, яка заблукала, і протягом двох тижнів не повідомила про це місцеву поліцію, її батьків чи осіб, що їх замінюють, могло бути застосоване грошове стягнення (ст. 504)⁴.

Кримінальне уложення передбачало відповідальність також за викрадення жінки. Так, ст. 505 встановлювала покарання за: 1) викрадення неповнолітньої від 14 до 16 років без її згоди, або хоч за її згодою, але на шкоду її невинності; 2) викрадення дівчини, що досягла 16 років, без її згоди, якщо таке викрадення вчинене для «непотребства». Діяння, передбачене пунктом 1 цієї статті, каралося ув'язненням у виправний будинок, а діяння, передбачене пунктом 2, – ув'язненням у виправний будинок строком до трьох років. Останньому покаранню підлягав також винний у викраденні особи жіночої статі у віці від 14 до 21 року, без її згоди, з метою зашкодити її честі розголом цієї події. Як і попереднє Уложення, Кримінальне уложення 1903 р. під загрозою покарання забороняло викрадення незаміжньої жінки для вступу з нею у шлюб, без її на те згоди (ст. 506)⁵. Відповідальності за викрадення осіб чоловічої статі розглядувана пам'ятка права не передбачала.

Як зазначалося вище, до посягань на особисту свободу Кримінальне уложення зараховувало примушування і погрози. У ст. 507 йшлося про відповідальність за примушування виконати або допустити будь-що, що порушує право чи обов'язок примушуваного, або ж відмовитися від здійснення права чи від виконання обов'язку шляхом насильства, караної погрози або зловживання батьківською, опікунською чи іншою владою. Вказане діяння каралося ув'язненням. Однак якщо винний мав достатні підстави вважати, що примушуванням він здійснює своє право, йому загрожував арешт на строк до трьох місяців або грошова пеня у розмірі до трьохсот рублів. У ст. 508 було передбачено кваліфікований склад примушування – винний підлягав відповідальності за замах на примушування до вчинення злочину. Покарання посилювалось, якщо внаслідок таких дій особа, що її примушували, все-таки вчинила злочин або хоча б замах на нього⁶.

1 Уголовное уложение. Высочайше утвержденное 22 марта 1903 г. Санкть-Петербург: Сенатская типография, 1903. С. 98–99.

2 Там же. С. 99.

3 Там же. С. 99–100.

4 Там же. С. 100.

5 Там же. С. 100.

6 Там же. С. 100–101.

Таким чином, у Кримінальному уложенні 1903 р. вперше з'явилася загальна норма про відповідальність за примушування як посягання на особисту свободу. Уложення встановлювало відповідальність також за спеціальні види примушування: 1) до вчинення богослужіння або обряду, що заборонені чи недозволені правилами віросповідання, до якого належить примушувана особа (ст. 80); 2) до невиконання службовцем його обов'язків, зловживання службовим становищем (ст. 145) чи вчинення ним іншого злочину (ст. 146); 3) до невиконання обов'язку особою, що керує рухом поїзда, капітаном пароплава чи морського судна або іншою особою, від виконання якої залежить безпека залізничного руху, судноплавства або мореплавання (ст. 148); 4) до вступу в шлюб (ст.ст. 408, 420, 422); 5) до участі робітників у страйку (ст. 509); 6) до відступлення права на майно або до вчинення іншої невігідної угоди з метою отримання майнової вигоди (ст. 590).

У ст. 510 Кримінального уложення посяганням на особисту свободу визнано умисну погрозу позбавленням життя чи свободи, застосуванням насильства, знищенням майна, якщо були реальні підстави побоюватися здійснення такої погрози¹. Вказане діяння каралося арештом на строк до трьох місяців або грошовою пенєю у розмірі до трьохсот рублів. Посилене покарання встановлювалось у разі, якщо зазначена погроза була письмовою або ж була спрямована проти: 1) матері, батька чи іншого висхідного родича; 2) священнослужителя при здійсненні ним богослужіння чи духовної треби; 3) службової особи при виконанні нею службових обов'язків².

До посягань на особисту свободу Кримінальне уложення 1903 р. відносило також порушення недоторканості житла чи іншого володіння особи (ст.ст. 511, 512). Таке діяння каралося арештом на строк до трьох місяців або грошовою пенєю у розмірі до трьохсот рублів. Обставинами, які обтяжують відповідальність за цей злочин, визнавалися: застосування насильства чи погрози, пошкодження чи усунення перепон, що перешкождали доступу до приміщення, вчинення вказаного діяння уночі, у співучасті або ж озброєною особою³.

Кримінальне уложення 1903 р. так і не набрало чинності у повному обсязі. З-поміж проаналізованих норм у дію була введена лише ст. 500 у тій її частині, що передбачала відповідальність за позбавлення особистої свободи жінки, не внесеної до списку публічних жінок, в кублі розпустити⁴. Аж до 1917 р. чинним залишалося Уложення про покарання кримінальні та виправні.

На українських землях, що перебували у складі Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) монархії, протягом XIX – початку XX ст. діяли кілька кримінальних законів: Всезагальний закон про злочини і їх покарання 1787 р. (у юридичній літературі його ще називають Йозефіною), Кримінальний закон про тяжкі злочини та тяжкі поліцейські проступки 1803 р. (його називають також Францішканою), Кримінальний кодекс 1852 р. (у правовій літературі його називають також загальним кримінальним кодексом Франца Йосифа I), Угорське кримінальне уложення про злочини і проступки 1878 р.⁵ Вказані кодифіковані акти передбачали відповідальність у т.ч. й за злочини проти особистої свободи. Так, Кримінальний кодекс 1852 р., який залишався основним джерелом кримінального права на території Східної Галичини аж до 1932 р., встановлював відповідальність за: викрадення людини з метою передачі її іноземній державі (§§ 90, 91), викрадення людини з метою поповнення іноземної армії солдатами (§ 92), протиправне позбавлення свободи (§§ 93, 94), поводження з людиною як з рабом (§ 95), викрадення жінки (§§ 96, 97), примушування (§§ 98, 100), небезпечні погрози (§§ 99, 100)⁶. Зазначені діяння австрійським законодавцем відносились до категорії тяжких злочинів. Найсуворіше покарання було передбачене за викрадення людини з метою передачі її іноземній державі – ув'язнення від п'яти до десяти років, яке могло бути продовжене до двадцяти років у разі, якщо життю потерпілої особи загрожувала небезпека або їй не було повернуто свободу (§ 91)⁷. За протиправне позбавлення свободи винному загрожувало ув'язнення від шести місяців до одного року, однак якщо позбавлення свободи тривало понад три дні або потерпілий зазнав якоїсь шкоди чи страждань – від одного до п'яти років (§ 94)⁸. Поводження з людиною як з рабом каралося

1 І.В. Самощенко зазначає, що розуміння погрози як посягання на особисту свободу було сприйняте тогочасним російським законодавцем під впливом західноєвропейського права (Самощенко І. Об'єкт погрози як самостійного злочину. *Вісник Академії правових наук України*. 1997. № 2 (9). С. 176).

2 Уголовное уложение. Высочайше утвержденное 22 марта 1903 г. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1903. С. 101.

3 Там же. С. 101–102.

4 Амосов А.Е. Незаконное лишение свободы в уголовном праве России (виды и характеристика): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владимир, 2008. С. 38.

5 Берзін П.С. Джерела кримінального законодавства Австрійської та Австро-Угорської імперій, що застосовувалися на українських землях. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 2. С. 133–145; Берзін П.С. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник: у 3-х т. Т. I. Загальні засади. Київ: ВД «Дакор», 2019. С. 247–267; Бойко І. Покарання на українських землях за кримінальним законодавством Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2014. Вип. 59. С. 71–79; Шуп'яна М.Ю. Система покарань за австрійським кримінальним кодексом 1852 р. та практика їх застосування у Східній Галичині: монографія. Львів, 2017. С. 40–64.

6 *Ustawa karna z dnia 27 maja 1852 r. Lwów*: Dr. Maksymiljan Bodek, Księgarnia Nakładowa, 1929. S. 35–40.

7 *Ibid.* S. 36.

8 *Ibid.* S. 37.

ув'язненням на строк від одного до п'яти років, а торгівля невільниками – до десяти років (за особливо обтяжуючих обставин – до двадцяти років)¹.

Після утворення у 1867 р. дуалістичної Австро-Угорської імперії Угорщина зберегла свій суверенітет у сфері кримінальної юстиції. Кодифікація кримінального законодавства Угорщини відбулася лише у 1878 р., коли Державні збори прийняли Кримінальне уложення про злочини і проступки (вступило в дію у вересні 1880 р.)². Цей кодифікований акт залишався чинним в Угорщині аж до 1960 р., хоча протягом цього часу до нього неодноразово вносились зміни і доповнення³. У 1880–1918 та 1939–1944 рр. діяв він і на території Закарпаття.

Ще перебуваючи у стані проекту⁴, уложення отримало схвальні відгуки серед тогочасних фахівців. Австрійський професор Майер, для прикладу, підкреслював, що цей кодекс «повинен звернути на себе загальну увагу як у себе на батьківщині, так і за кордоном, адже він не тільки усуває нестерпну плутанину у правовідносинах Угорщини, а й має істинно наукове значення і включає в себе суттєві нововведення, завдяки чому йому судилося справити важливий вплив на подальший розвиток європейського кримінального права»⁵. Як відомо, під час підготовки нової редакції (1885 р.) Уложення про покарання кримінальні та виправні, що діяло в Російській імперії аж до 1917 року, було враховано положення найвідоміших тогочасних кримінальних кодексів, серед них – Угорського уложення. Це й не дивно. М.А. Неклюдов – відомий вчений у галузі кримінального права і перекладач вказаного кодексу на російську мову – відзначав, що «угорському уложенню безспірно належить першість поміж сучасними європейськими кодексами. Воно суворе і у той же час м'яке, містить казуїстичні норми і водночас цурається їх, спеціальне і в той же час загальнодоступне»⁶.

Серед злочинів і проступків, відповідальність за які встановлювалась нормами уложення, – посягання на особисту свободу. Вказані діяння були зосереджені в розділі XXII «Посягання на особисту свободу з боку приватних осіб» (§§ 317–326).

Розділ XXII «відкривали» статті про відповідальність за викрадення дітей (§§ 317, 318, 319), дівчат у віці до 14 років за їх згодою (§ 320) та жінок проти їх волі з наміром вчинити з ними «непотребство», або вступити в шлюб (§ 321). Таким чином, тогочасний угорський законодавець виокремив цілу низку норм, присвячених викраденню людини залежно від її віку і статі. Аналогічним, нагадаємо, був підхід законодавця Російської імперії. Слід, однак, звернути увагу на важливу відмінність: якщо в Уложенні про покарання кримінальні та виправні норми про відповідальність за викрадення дітей та жінок містилися в різних розділах, причому не всі такі посягання трактувалися як злочини проти особистої свободи, то Угорське уложення об'єднало їх в одному розділі, засвідчивши тим самим чіткість уявлення про об'єкт відповідного злочинного посягання. Це, поза сумнівом, було важливим досягненням угорського законодавця⁷.

Викрадення дитини, що не досягла 14 років, вчинене проти її волі, шляхом застосування сили, погроз чи хитрості, або ж утримання її у своїй владі, приписувалося карати цухтгаузом до п'яти років (§ 317). Посилена відповідальність за викрадення дитини мала наставати у разі, якщо це діяння було вчинене з метою використання викраденого для заняття жебрацтвом, або ж в інших корисливих чи аморальних цілях. Винному у викраденні дитини, вчиненому при вказаних обтяжуючих обставинах, загрожував цухтгауз на строк від п'яти до десяти років (§ 318). Цухтгаузом, але вже на строк від десяти до п'ятнадцяти років, приписувалося карати у разі, якщо викраденій чи утримуваній дитині заподіяно тяжке тілесне ушкодження, або ж якщо таку дитину було згвалтовано чи розбещено (§ 319). Виходячи із положень § 20, у котрому зазначено, що покарання у виді цухтгаузу застосовується винятково за злочини, можна зробити висновок, що викрадення дитини Угорське кримінальне

1 Ibid. S. 37–38.

2 Чизмади А., Ковач К., Асталош Л. История венгерского государства и права. Москва: Юрид. лит., 1986. С. 307–308.

3 Там же. С. 313.

4 Розробником проекту був угорський юрист (згодом державний секретар) Карой Чемері. Проект супроводжувався ґрунтовним і розлогим (займало кількасот сторінок) обґрунтуванням, в якому питання кримінального права розглядалися на високому науковому рівні. При підготовці проекту уложення Чемері використав практично всю тогочасну європейську спеціальну юридичну літературу, а передовсім австрійський проект комісії 1870 р., німецький і бельгійський кримінальні кодекси, італійський проект та австрійський проект Глязера 1875 р. На честь свого автора Кримінальне уложення про злочини і проступки було назване Кодексом Чемері (див.: Чизмади А., Ковач К., Асталош Л. История венгерского государства и права. Москва: Юрид. лит., 1986. С. 307–308).

5 Матеріали для пересмотра нашего уголовного законодательства. Томъ первый. Уголовныя уложенія Венгрии, Германии, Бельгии, и Франции и проектъ Общей части Итальянскаго уголовного уложенія. Санктъ-Петербургъ: Типографія Правительствующаго Сената, 1880. С. VI.

6 Там же. С. VI.

7 Андрушко А.В. Злочини та проступки проти особистої свободи за Угорським кримінальним уложенням 1878 року. *Західні і східні традиції та впливи в історії права, держави і юридичної думки*: матеріали XXXVIII Міжнародної історико-правової конференції, 1-3 червня 2018 р., м. Вінниця / ред. колегія: І.Б. Усенко (голова), Є.В. Ромінський (відп. секр.), А.Ю. Іванова, В.Є. Кириченко, Н.М. Крестовська, О.О. Малишев, І.В. Музика, О.Н. Ярмиш. Київ–Херсон: Олді-плюс, 2018. С. 269.

уложення про злочини і проступки відносило до категорії злочинів. Більше того, за вчинення особливо кваліфікованого виду викрадення дитини (§ 319) уложення передбачало найтриваліший строк ув'язнення в цухтгаузі – п'ятнадцять років; більш суворими покараннями були лише довічне ув'язнення в цухтгаузі та смертна кара¹.

Якщо Уложення про покарання кримінальні та виправні (а слідом за ним і Кримінальне уложення 1903 р.) поряд із викраденням дитини встановлювало відповідальність за її підміну, то підхід угорського законодавця був інший: стаття про відповідальність за підміну дитини (§ 254) містилася в розділі XVI, який об'єднував злочини і проступки проти сімейного стану. Зауважимо, що на сьогодні більшість зарубіжних законодавців підміну дитини відносить до злочинів проти сім'ї та неповнолітніх, тоді як у кримінальному законодавстві України стаття про відповідальність за вказане діяння міститься в розділі III Особливої частини «Злочини проти волі, честі та гідності особи».

До категорії проступків (каралося в'язницею до п'яти років) відносилося викрадення дівчини у віці до чотирнадцяти років за її згодою (§ 320). При цьому вказувалося, що йдеться про викрадення дівчини з-під влади батьків, піклувальника або особи, що здійснює над нею нагляд, чи утримує її в своїй владі. Однак, якщо таке викрадення містило ознаки, вказані у §§ 318 і 319 уложення, то винні підлягали зазначеним у цих параграфах покаранням.

У § 321 передбачалася відповідальність за насильницьке або шляхом обману захоплення у свою владу, викрадення чи утримування жінки з наміром вчинити з нею «непотребство», або вступити з нею в шлюб. Таке діяння каралося цухтгаузом до п'яти років, тобто відносилося до категорії злочинів.

Варто зазначити, що у всіх вказаних в §§ 317–321 випадках кримінальне переслідування, за винятком спеціально передбачених ситуацій (зокрема, заподіяння потерпілому смерті чи тяжкого тілесного ушкодження), мало починатися тільки за скаргою потерпілого. Окремо наголошувалося, що скарга не може бути взята назад (§ 322).

Систему злочинів та проступків проти особистої свободи за Угорським кримінальним уложенням складала не лише викрадення дітей та жінок, а й позбавлення людини особистої свободи (§§ 323–325). Основний склад вказаного діяння у казуїстичний спосіб було сформульовано у § 323, в якому передбачалася відповідальність за незаконне ув'язнення людини чи позбавлення її свободи іншим способом, а також за позбавлення свободи в дозволеному законом випадку, якщо той, хто ув'язнив особу, якнайшвидше не повідомив про це урядову установу. Зазначене діяння каралося в'язницею до трьох місяців (відносилося до категорії проступків). Відповідальність за вчинення даного діяння диференціювалася залежно від часу, протягом якого потерпілий був позбавлений особистої свободи: якщо позбавлення свободи тривало понад сім, але не більше п'ятнадцяти днів, то воно каралося в'язницею до одного року; позбавлення свободи понад п'ятнадцять днів, але не більше одного місяця, каралося в'язницею до двох років; позбавлення свободи, що тривало понад один місяць, але не більше трьох місяців, каралося поміщенням у виправний будинок до трьох років; нарешті, позбавлення свободи, що тривало понад три місяці, каралося цухтгаузом до п'яти років. У § 323 містилося також застереження про те, що якщо позбавлена свободи особа зазнала насильницьких дій, то визначені у даному параграфі покарання можуть бути збільшені на час до одного року².

Виходячи з положень § 20, можемо зробити висновок, що до категорії злочинів угорський законодавець відніс позбавлення людини особистої свободи, що тривало понад один місяць; менш тривале позбавлення волі визнавалось проступком. Загалом же звертає на себе увагу м'якість покарань, що могли бути призначені за розглядуване діяння. Разом з тим суворе покарання (цухтгауз від десяти до п'ятнадцяти років) загрожувало за позбавлення особистої свободи: 1) якщо потерпілому було заподіяно одне з тілесних ушкоджень, вказаних у §§ 303 і 304 уложення (приміром, втрата потерпілим мови, слуху, зору чи здатності дітонародження, спричинення каліцтва, психічної хвороби, втрата жінкою плоду дитини); 2) якщо потерпілий був переданий в іноземну військову службу або рабство (§ 324). Так само цухтгаузом від десяти до п'ятнадцяти років приписувалося карати у разі, якщо потерпілий від розглядуваного діяння помер внаслідок позбавлення свободи або заподіяних при цьому ушкоджень, і якщо така його смерть не утворювала «злочинницького» убивства (§ 325).

1 Матеріали для пересмотра нашего уголовного законодательства. Томъ первый. Уголовныя уложенія Венгріи, Германіи, Бельгіи, и Франціи и проектъ Общей части Итальянскаго уголовного уложенія. Санктъ-Петербургъ: Типографія Правительствующаго Сената, 1880. С. 74.

2 Матеріали для пересмотра нашего уголовного законодательства. Томъ первый. Уголовныя уложенія Венгріи, Германіи, Бельгіи, и Франціи и проектъ Общей части Итальянскаго уголовного уложенія. Санктъ-Петербургъ: Типографія Правительствующаго Сената, 1880. С. 75.

Угорське кримінальне уложення передбачало, що до вказаних вище покарань могло бути приєднане додаткове покарання у виді позбавлення службових прав; вказувалось також, що в разі засудження до цухтгаузу на підставі § 323, а так само і у випадку застосування §§ 324 і 325, винні підлягали позбавленню політичних прав (§ 326).

Таким чином, Угорське кримінальне уложення 1878 р. передбачало доволі струнку і логічну систему злочинів та проступків проти особистої свободи. Разом із тим варто звернути увагу й на окремі недоліки проаналізованих положень, серед яких – казуальний характер деяких норм¹.

На землях відродженої у 1918 р. Польщі тривалий час діяло кримінальне законодавство держав-окупантів: на колишній підросійській території (зокрема, у Західній Волині) чинним залишалось російське законодавство, на колишніх пруських землях – німецьке, на колишній австрійській території (зокрема, у Східній Галичині) – австрійське². Різні правові системи, що були ужитку в тогочасній Польщі, дуже різнилися між собою. Зміни та доповнення, що вносилися польською владою до відповідних нормативних актів, перетворювали кримінальне законодавство на складну і запутану систему норм, що, зрозуміло, не сприяло правозастосовній практиці. У зв'язку з цим питання уніфікації та кодифікації всіх галузей польського законодавства, в тому числі кримінального, стало невідкладним завданням державного значення³.

У 1919 р. польський Сейм створив Кодифікаційну комісію, завданням якої було розроблення проектів національних кодексів, зокрема Кримінального. Комісія складалася з двох відділів – законодавства кримінального і законодавства цивільного (ті, своєю чергою, включали секції з матеріального і процесуального права)⁴. Керівником секції матеріального кримінального права став відомий вчений, професор Львівського університету Юліуш Макаревич, який був головним доповідачем під час обговорення проекту КК, брав активну участь у розробці основних його засад та положень⁵. Прийнятий у 1932 р. КК Польщі⁶ на честь свого головного творця в доктрині кримінального права отримав назву «Кодексу Макаревича»⁷. Цей акт отримав схвальні відгуки провідних тогочасних європейських вчених, котрі вважали його найсучаснішою кодифікацією кримінального права⁸. Кодекс залишався чинним у Польщі до 1969 р., на українських землях, що перебували у її складі, – до вересня 1939 р.

Посягання на особисту свободу в кодексі були зосереджені в розділі XXXVI «Злочини проти свободи» (ст.ст. 248–252). Систему вказаних злочинів складали незаконне позбавлення свободи, торгівля невільниками, погроза, примушування, порушення недоторканності житла чи іншого володіння особи.

Стаття 248 розглядуваного кодексу встановлювала відповідальність за позбавлення людини свободи. Хоча у диспозиції відповідної норми не вказувалося прямо на незаконність такого діяння, очевидно, що відпові-

1 Андрушко А.В. Злочини та проступки проти особистої свободи за Угорським кримінальним уложенням 1878 року. *Західні і східні традиції та впливи в історії права, держави і юридичної думки*: матеріали XXXVIII Міжнародної історико-правової конференції, 1-3 червня 2018 р., м. Вінниця / ред. колегія: І.Б. Усенко (голова), Є.В. Ромінський (відп. секр.), А.Ю. Іванова, В.Є. Кириченко, Н.М. Крестовська, О.О. Малишев, І.В. Музика, О.Н. Ярмиш. Київ–Херсон: Олді-плюс, 2018. С. 268–272.

2 Липитчук О.В. Польський кримінальний кодекс 1932 р. та його характеристика. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 4. С. 78.

3 Липитчук О.В. Польський кримінальний кодекс 1932 р. та його характеристика. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 4. С. 78–79; Гришук В.К., Гловацький І.Ю. Професор Юліуш Макаревич – промотор кодифікації кримінального законодавства Польщі (1919–1932 рр.). *Університетські наукові записки*. 2015. № 2 (54). С. 6–7.

4 Липитчук О.В. Польський кримінальний кодекс 1932 р. та його характеристика. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 4. С. 79; Гришук В.К., Гловацький І.Ю. Професор Юліуш Макаревич – промотор кодифікації кримінального законодавства Польщі (1919–1932 рр.). *Університетські наукові записки*. 2015. № 2 (54). С. 7.

5 Життю та науковій діяльності Ю. Макаревича присвячено чимало спеціальних розвідок: Баран З. Суспільно-політичні погляди Юліуса Макаревича. *Історичні пам'ятки Галичини*: матеріали п'ятої наукової краєзнавчої конференції (Львів, 12 листопада 2010 р.). Львів: Львівський університет імені Івана Франка, 2011. С. 188–198; Гришук В.К., Гловацький І.Ю. Професор Юліуш Макаревич – промотор кодифікації кримінального законодавства Польщі (1919–1932 рр.). *Університетські наукові записки*. 2015. № 2 (54). С. 5–20; Гришук В.К., Гловацький І.Ю. Юліуш Макаревич та окремі питання кодифікації кримінального законодавства в Польщі 1919–1939 рр. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. 2002. Вип. 8. С. 73–85; Липитчук О. Юліуш Макаревич – видатний представник львівської школи кримінального права. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матеріали VII регіональної науково-практичної конференції (Львів, 13-14 лютого 2001 р.). Львів: Юридичний факультет ЛНУ імені Івана Франка, 2001. С. 50–52; Papierkowski Z., Juliusz Makarewicz. *Prawo Kanoniczne: kwartalnik prawnohistoryczny*. 1977. № 3-4. S. 237–243; Prawo karne w poglądach profesora Juliusza Makarewicza / red. Alicja Grześkowiak. Lublin: Wydaw. KUL, 2005. 365 s.; Wojciechowska J., Juliusz Makarewicz (1872–1955). *Kariera naukowa i polityczna. Przegląd Prawa Karnego*. 1992. № 7. S. 5–22.

6 Kodeks karny. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. / Strona główna Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19320600571/O/D19320571.pdf>

7 Гришук В.К., Гловацький І.Ю. Професор Юліуш Макаревич – промотор кодифікації кримінального законодавства Польщі (1919–1932 рр.). *Університетські наукові записки*. 2015. № 2 (54). С. 18.

8 Липитчук О.В. Польський кримінальний кодекс 1932 р. та його характеристика. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 4. С. 80.

дальність за цією статтею наставала лише у разі, якщо суб'єкт, який позбавив іншу особу свободи, не мав на це законного права. Основний та кваліфікований склади цього злочину були сконструйовані відповідно у §§ 1 і 2. Вчинення даного діяння без обтяжуючих обставин тягнуло за собою покарання у виді ув'язнення на строк до 5 років (виходячи з положень ст. 12, у котрій зазначено, що злочини, за які загрожує покарання у виді ув'язнення до 5 років, арешт понад 3 місяці або штраф понад 3 тисячі злотих, є проступками («występkami»), можна зробити висновок, що некваліфіковане позбавлення людини свободи відносилось до категорії проступків). Посилена відповідальність наставала у разі, якщо позбавлення свободи тривало понад 14 днів або було пов'язане з особливими стражданнями потерпілої особи, або ж з відданням її владі іноземної держави, або в інших особливо тяжких випадках. Кваліфіковані види незаконного позбавлення свободи каралися ув'язненням на строк до 10 років (тобто визнавалися тяжкими злочинами («zbrodniami»))¹.

Стаття 249 КК Польщі 1932 р. встановлювала відповідальність за обернення іншої особи в рабство, здійснення торгівлі невілниками або участь у такій діяльності. Вказаний злочин карався ув'язненням на строк не менше 5 років, тобто відносився до категорії тяжких злочинів. Кримінально-правова заборона торгівлі людьми, поза сумнівом, була важливим кроком тогочасного польського законодавця. У цьому контексті варто зазначити, що кримінальні кодекси Радянської України (1922, 1927, 1960 рр.) відповідальності за вказане діяння не передбачали. Водночас зауважимо, що стаття про торгівлю людьми була виключена розробниками КК Польської Народної Республіки 1969 р.² і повернулася лише після прийняття чинного КК Польщі (ст. 189а)³. Вочевидь, у соціалістичній Польщі, як і в Радянському Союзі, виходили з того, що зазначене діяння є пережитком минулого, а тому відповідна кримінально-правова заборона є зайвою.

Розглядуваний кодекс (на відміну від радянських кримінальних законів) до злочинів проти свободи відніс погрозу, примушування, порушення недоторканності житла чи іншого володіння особи. Так, ст. 250 встановлювала відповідальність за погрозу іншій особі вчиненням тяжкого злочину або проступку на її шкоду або шкоду близьких, якщо були реальні підстави побоюватися здійснення цієї погрози і погроза могла викликати страх у того, кому погрожували. У ст. 251 передбачалася відповідальність за примушування іншої особи до певної дії, бездіяльності або відміни вчиненої дії шляхом насильства або незаконної погрози. Вказані діяння каралися ув'язненням на строк до двох років або арештом на той самий строк⁴.

Погроза та примушування, таким чином, трактувалися польським законодавцем як посягання на свободу людини, на її право поводитися відповідно до своїх бажань, інтересів і цілей. Погроза розглядалася як самостійний злочин і як спосіб примушування. Погроза заподіянням шкоди як окремих злочин могла стосуватися не лише конкретної особи, котрій вона була висловлена, а і її близьких. Відповідальність за це діяння наставала у разі, якщо у особи були реальні підстави побоюватися здійснення цієї погрози і погроза могла викликати страх у того, кому погрожували. Погроза як спосіб примушування розглядалася як альтернативний фізичному насильству засіб незаконного впливу на особу.

Як зазначалося вище, КК Польщі 1932 р. злочином проти свободи визнавав порушення недоторканності житла чи іншого володіння особи. Стаття 252 встановлювала відповідальність за проникнення до чужого будинку, помешкання, квартири, приміщення, підприємства, огороженого володіння або загороженої території, що слугувала за місце перебування, а також за відмову покинути вказані місця всупереч вимозі уповноваженої особи. За цей злочин передбачалося найменш суворе покарання – арешт на строк до двох років або штраф. У § 2 ст. 252 зазначалося, що переслідування цього діяння здійснюється за заявою потерпілого⁵.

Точку зору польського законодавця (а також, нагадаємо, дореволюційного російського), який порушення недоторканності житла чи іншого володіння особи відносив до злочинів проти свободи, пояснити досить складно. Можна припустити, що визначальним тут стало визнання того, що доступ до житла чи іншого володіння можливий тільки за умови ясно вираженої згоди (волі) власника. Зазначимо, що такий підхід у польському

1 Kodeks karny. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. / Strona główna Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19320600571/O/D19320571.pdf>

2 Kodeks karny. Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. / Strona główna Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19690130094/O/D19690094.pdf>

3 Kodeks karny. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. / Strona główna Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf>

4 Kodeks karny. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. / Strona główna Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19320600571/O/D19320571.pdf>

5 Kodeks karny. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. / Strona główna Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19320600571/O/D19320571.pdf>

законодавстві зберігається дотепер – ст. 193 чинного КК Польщі, що передбачає відповідальність за аналогічне діяння, розміщена в розділі XXIII, що об'єднує злочинні посягання на свободу¹. Додамо, що відповідне посягання нині розцінюється як злочин проти свободи за кримінальним законодавством й деяких інших держав (наприклад, Австрії, Албанії, Греції, Сан-Марино, Словаччини, Туреччини, Чехії, Швейцарії²).

Серед злочинів проти свободи в КК Польщі 1932 р. не значилось викрадення людини. Разом з тим ст. 199 цього документу передбачала відповідальність за викрадення чи затримання проти волі особи, яка має право опіки чи догляду, неповнолітнього у віці до 17 років або особи, що перебуває під опікою чи доглядом через психічну хворобу або фізичний стан. Ця стаття містилася у розділі XXXI, в якому польський законодавець об'єднав злочини проти опіки і догляду. Таким чином, вказане діяння з точки зору польського законодавця посягало не на особисту свободу перерахованих у ст. 199 осіб, а на встановлені у державі правила опіки і догляду. Зазначимо, що аналогічну позицію польський законодавець займає і сьогодні – ст. 211 чинного КК Польщі, що передбачає відповідальність за подібне діяння, розміщена в розділі XXVI, у якому акумульовані злочини проти сім'ї та опіки³. Викрадення осіб, що не були перераховані в аналізованій статті, вочевидь, каралися за статтею про позбавлення людини свободи (зрозуміло, що викрасти людину, не позбавивши її волі, неможливо).

Таким чином, тогочасний польський законодавець запропонував доволі оригінальне бачення системи злочинів проти свободи. Інтерес становить також конструювання складів вказаних злочинів. Зважаючи на те, що у відповідній частині кримінальне законодавство Польщі значною мірою залишається незмінним донині, маємо підстави стверджувати, що проаналізовані положення аналізованого нормативного акта довели свою ефективність на практиці.

Після встановлення на території України радянської влади і прийняття КК УСРР 1922 р. основні підходи, що стосувалися протидії злочинам проти особистої свободи, не змінилися. Однак новий законодавець, на відміну від дореволюційного, передбачив лише чотири склади⁴ розглядуваних злочинів (ст.ст. 159–162), включивши їх до глави V під назвою «Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи». Така назва глави залишалася незмінною і в наступних радянських кодексах.

У ст. 159 КК УСРР 1922 р. була встановлена відповідальність за насильницьке незаконне позбавлення будь-кого свободи, вчинене шляхом затримання чи поміщення його у будь-якому місці. Таким чином, насильницький характер незаконного позбавлення свободи був обов'язковою ознакою складу даного злочину. Крім того, відповідальність за цією статтею наставала тільки в разі незаконності позбавлення свободи, тобто за умови, що суб'єкт, який позбавив іншу особу свободи, не мав на це законного права. Тривалість насильницького незаконного позбавлення свободи, на відміну від уложень 1845 і 1903 рр., для кваліфікації вчиненого значення не мала. Посилена відповідальність передбачалася за позбавлення свободи способом, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, або ж якщо воно супроводжувалося його стражданнями (ст. 160).

КК УСРР 1922 р. встановлював відповідальність також за поміщення в лікарню для душевнохворих завідомо здорової особи з корисливих чи інших особистих спонукань (ст. 161). Вказане діяння тогочасним законодавцем визнавалось найтяжчим порівняно з іншими злочинами проти особистої свободи – за його вчинення суд міг призначити покарання у виді позбавлення волі на строк не менше п'яти років, тоді як, скажімо, за незаконне позбавлення свободи без обтяжуючих обставин винному загрожувало позбавлення волі строком до одного року⁵. Порівняно з дореволюційним законодавством зміст відповідної кримінально-правової норми зазнав певних змін: тепер законодавець не диференціював відповідальність за вказане діяння залежно від три-

1 Kodeks karny. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. / Strona główna Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf>

2 Андрушко А.В. Система злочинів проти свободи, честі та гідності особи за законодавством зарубіжних держав: порівняльно-правове дослідження. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 417.

3 Kodeks karny. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. / Strona główna Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf>

4 Слід зазначити, що проекти перших радянських кримінальних кодексів передбачали понад 10 складів злочинів проти особистої свободи, майже дослівно запозичених з Кримінального уложення 1903 р., котрі, однак, не увійшли до них (Герцензон А.А., Грингауз Ш.С., Дурманов Н.Д. і др. *История советского уголовного права*. Москва: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. С. 277).

5 Не можемо погодитись з М.Ю. Карасовою, котра відповідне рішення законодавця пояснює «редакційною помилкою», доказом чого, на її погляд, є істотне пом'якшення покарання за цей злочин в наступному радянському КК (Карасова М.Ю. *Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08*. Москва, 2007. С. 22). На нашу думку, визнання розглядуваного посягання найбільш небезпечним серед злочинів проти свободи особи не було помилкою тогочасного законодавця, а засвідчувало розуміння ним реальної суспільної небезпеки поміщення в лікарню для душевнохворих завідомо здорової особи з корисливих чи інших особистих спонукань. Пізніше ж радянський законодавець змінив свою позицію (згодом взагалі декриміналізував це діяння), що можна пояснити поступовим розгортанням практики каральної психіатрії в СРСР.

валості перебування потерпілого в лікарні для душевнохворих, а також вказував на корисливі чи інші мотиви, що визнавались обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони аналізованого посягання. Відповідно до буквального тлумачення тексту зазначеної норми кримінальна відповідальність наставала лише в тому разі, якщо винний усвідомлював, що потерпілий є завідомо психічно здоровим. Ця вказівка у вітчизняному законодавстві збереглася аж до сьогодні¹.

Нарешті, ст. 162 розглядуваного кодексу встановлювала відповідальність за викрадення, приховування чи підміну чужої дитини з корисливою метою, з помсти або з інших особистих мотивів. Санкція цієї статті передбачала покарання у виді позбавлення волі до чотирьох років з суворою ізоляцією². Значимо, що тогочасна судова практика викрадення дорослої людини розцінювала як просте чи кваліфіковане незаконне позбавлення свободи, однак якщо викрадення людини вчинялось з метою викупу за звільнення і коли викрадення не було небезпечним для життя чи здоров'я й не супроводжувалось муками потерпілого, відповідальність наставала за замах на грабїж чи розбій. Якщо ж викуп був заплачений, то діяння кваліфікувалося як закінчений грабїж чи розбій. В окремих випадках вчинене кваліфікували за сукупністю злочинів як незаконне позбавлення свободи і вимагання³. Перший КК Радянської України, як, утім, і наступні, не згадував про відповідальність за работоргівлю.

КК УСРР 1927 р. (був чинним до 1 квітня 1961 р.) продублював основні положення у розглядуваній частині, які містилися в КК УСРР 1922 р. КК 1927 р. об'єднав незаконне позбавлення свободи (ч. 1) та позбавлення свободи способом, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, або ж таке, що супроводжувалося заподіянням йому фізичних страждань (ч. 2), в одну статтю (ст. 155), пом'якшивши при цьому покарання за цей злочин. Санкція ч. 1 вказаної статті передбачала позбавлення волі або виправні роботи на строк до одного року, а ч. 2 – позбавлення волі до трьох років. Як і попередній кодекс, КК 1927 р. також встановлював відповідальність за поміщення в лікарню для душевнохворих завідомо здорової людини з корисливих або інших особистих спонукань, однак тепер передбачав за це діяння менш суворе покарання – позбавлення волі на строк до трьох років (ст. 156). Натомість КК УСРР 1927 р. підвищив верхню межу покарання у виді позбавлення волі (до п'яти років) за викрадення, приховування чи підміну чужої дитини з корисливою метою, з помсти або з інших особистих мотивів, не згадуючи вже, однак, про сувору ізоляцію засудженого (ст. 157)⁴.

У КК УРСР 1960 р. (був чинним аж до 1 вересня 2001 р.) законодавець скоротив коло посягань на особисту свободу, передбачивши відповідальність лише за незаконне позбавлення волі (ст. 123) та викрадення чужої дитини (ст. 124). Як і в попередньому кодексі, ст. 123 включала основний (ч. 1) та кваліфікований (ч. 2) склади незаконного позбавлення волі. Санкція ч. 1 цієї статті передбачала тепер лише покарання у виді виправних робіт на строк до одного року, тоді як санкція ч. 2, у якій встановлювалось покарання за незаконне позбавлення волі, вчинене способом, небезпечним для життя або здоров'я потерпілого, або таке, що супроводжувалося заподіянням йому фізичних страждань, залишилась незмінною. Попри те, що ст. 124 КК 1960 р. мала назву «Викрадення чужої дитини», вона передбачала відповідальність за викрадення або підміну чужої дитини з корисливою метою, з помсти або з інших особистих мотивів. Санкція цієї статті передбачала покарання у виді позбавлення волі на строк до п'яти років. Отже, загалом ст. 124 КК 1960 р. повторювала текст ст. 157 КК 1927 р. з тією лише різницею, що у ній не згадувалось про таку форму даного діяння, як приховування чужої дитини⁵.

На відміну від попередніх радянських кримінальних законів, КК 1960 р. уже не передбачав самостійної норми про відповідальність за незаконне поміщення в психіатричну лікарню. За умов масштабного використання в СРСР каральної психіатрії стаття про відповідальність за вказане діяння, вочевидь, видавалася в законодавстві зайвою і радянський законодавець вирішив не включати його до переліку кримінально караних. Значимо також, що наявність кримінально-правової заборони незаконного поміщення в психіатричну лікарню у перших радянських кодексах була декларативною, оскільки в немедичних цілях психіатрія у СРСР застосовувалась і в ці роки⁶. У період перебудови кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в психіатричну лікарню

1 Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги: монографія. Ужгород: РІК-У, 2019. С. 8–9.

2 Уголовный кодекс УССР, утвержденный ВУЦИК 23 августа 1922 г. Харьков: Изд. Наркомюста УССР, 1922. С. 53.

3 Давидадзе М., Баусков Д. Историко-правовой анализ установления уголовной ответственности за похищение человека. *Уголовное право*. 2003. № 4. С. 18.

4 Уголовный кодекс УССР 1927 г. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1942. С. 40.

5 Кримінальний кодекс Української РСР. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. С. 53–54.

6 Див. детальніше: Андрушко А.В. Каральна психіатрія та проблеми кримінально-правової протидії її використанню в Радянському Союзі. *Сила права і право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми*: матеріали XXXII Міжнародної історико-правової конференції (28-31 травня 2015 р., м. Полтава). Київ – Полтава: ПУЕТ, 2015. С. 327–331; Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання

була знову запроваджена Указом Президії Верховної Ради УРСР від 10 лютого 1988 р. (ст. 123-2). Санкція ст. 123-2 передбачала, що цей злочин карається позбавленням волі на строк до двох років або виправними роботами на той же строк з позбавленням права займати певні посади або займатись певною діяльністю на строк від одного року до трьох років чи без такого¹.

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 31 липня 1987 р. КК був доповнений ст. 123-1 «Захоплення заложників»². Згодом до цієї статті неодноразово (18 січня 1991 р., 17 червня 1992 р., 11 липня 1995 р., 2 жовтня 1996 р.) вносились зміни. Відповідальність за захоплення заложників (заручників) була передбачена завдяки приєднанню УРСР до Міжнародної конвенції про боротьбу із захопленням заручників, прийнятої на засіданні Генеральної Асамблеї ООН 17 грудня 1979 р.³. Вказана стаття фактично передбачала два окремих різновиди цього злочину: за наявності «міжнародного елемента» (частини 1 і 2) та за відсутності такого «елемента» (частини 4 і 5). Диспозиції відповідних норм мали свої особливості. Так, ч. 1 ст. 123-1 була сформульована наступним чином: «Захоплення або тримання особи як заложника, поєднані з погрозою вбивством, заповіданням тілесних ушкоджень або дальшим триманням цієї особи, з метою спонукання держави, міжнародної організації, фізичної або юридичної особи чи групи осіб вчинити або утриматися від вчинення якої-небудь дії як умови звільнення заложника». Наведене формулювання фактично повторювало те, яке містилося в ч. 1 ст. 1 Конвенції. Частина 2 встановлювала посилену відповідальність за ті самі дії, якщо вони спричинили тяжкі наслідки. Санкція ч. 1 ст. 123-1 передбачала покарання у виді позбавлення волі на строк від 3 до 10 років⁴, а ч. 2 цієї статті – позбавлення волі на строк від 7 до 15 років з конфіскацією майна або без такої⁵. Водночас ч. 3 ст. 123-1 вказувала, що чинність попередніх її частин не поширюється на випадки вчинення такого злочину на території України, коли особа, яка захопила або тримає заложника, перебуває на території України, і ця особа, а також заложник є громадянами України⁶. У ч. 4 зазначеної статті передбачалась відповідальність за розглядуване діяння за відсутності «міжнародного елемента». Диспозицію цієї норми було сформульовано по-іншому, аніж диспозицію ч. 1. У ній вказувалось: «Захоплення чи утримання особи як заложника з метою спонукання державної, громадської установи або органу чи посадової особи вчинити або утриматися від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заложника». Коло кваліфікуючих ознак, визначених у ч. 5 ст. 123-1, було ширшим, аніж у ч. 2 цієї статті: дії, вчинені щодо працівника правоохоронного органу чи представника влади, а так само щодо його близьких родичів, або за попереднім зговором групою осіб, або особливо небезпечним рецидивістом чи поєднані із заповіданням потерпілому середньої тяжкості чи тяжкого тілесного ушкодження. Санкція ч. 4 ст. 123-1 передбачала покарання у виді позбавлення волі на строк від 3 до 7 років, а ч. 5 цієї статті – на строк від 5 до 15 років⁷. Підхід тогочасного законодавця щодо відповідальності за захоплення заручників з огляду на наявність чи відсутність міжнародного елемента не відповідав Конвенції, а тому у ст. 147 чинного на сьогодні КК України, прийнятого 5 квітня 2001 р., не відображений⁸.

24 березня 1998 р. Верховна Рада України запровадила кримінальну відповідальність за торгівлю людьми. Україна стала третьою державою Європи (поряд з Бельгією та Німеччиною), де з'явилась кримінально-правова заборона, присвячена вказаному діянню⁹. У ч. 1 ст. 124-1 КК України торгівля людьми визначалась як відкрите чи таємне заволодіння людиною, пов'язане із законним чи незаконним переміщенням за згодою чи без згоди особи через державний кордон України або без такого для подальшого продажу або іншої оплатної передачі з метою сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, втягнення у злочинну діяльність, залучення в

психіатричної допомоги: монографія. Ужгород: РІК-У, 2019. С. 10–31.

- 1 Указ Президії Верховної Ради УРСР від 10 лютого 1988 р. «Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів Української РСР». *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1988. № 8. Ст. 212.
- 2 Указ Президії Верховної Ради УРСР від 31 липня 1987 р. «Про кримінальну відповідальність за захоплення заложників». *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1987. № 32. Ст. 631.
- 3 Міжнародна конвенція про боротьбу із захопленням заручників від 17 грудня 1979 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_087#Text
- 4 У первісній редакції – на строк до 10 років.
- 5 Спершу – позбавлення волі на строк від 5 до 15 років з конфіскацією майна або без такої.
- 6 Першопочатково відповідна норма мала такий вигляд: «Чинність цієї статті не поширюється на випадки вчинення такого злочину на території СРСР, коли особа, яка захопила або тримає заложника, перебуває на території СРСР, і ця особа, а також заложник є громадянами СРСР».
- 7 Кримінальний кодекс України (за станом законодавства на 1 вересня 1997 р.) / авт.-упоряд. М.І. Мельник, М.І. Хавронюк. Київ: А.С.К., 1997. С. 76.
- 8 Андрушко А.В. Розвиток законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи людини (XIX – поч. XXI ст.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. Випуск 29. Том 2. С. 72.
- 9 Голина В.В. Преступлення против свободы воли личности: криминологическая характеристика и проблемы предупреждения. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 156; Голина В.В., Батыргареева В.С. Проблемы борьбы с преступлениями против личной свободы человека в Украине. *Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. Харків*, 2001. Вип. 49. С. 132.

боргову кабалу, усиновлення в комерційних цілях, використання у збройних конфліктах, експлуатації її праці. За вчинення вказаного діяння санкція ч. 1 ст. 124-1 передбачала покарання у виді позбавлення волі на строк від трьох до восьми років з конфіскацією майна або без такої. У частині 2 зазначеної статті посилена відповідальність встановлювалась за ті самі дії, вчинені щодо неповнолітнього, кількох осіб, повторно, за попереднім зговором групою осіб, з використанням посадового становища або особою, від якої потерпілий був у матеріальній або іншій залежності. Вказані дії каралися позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з конфіскацією майна або без такої. Серед особливо кваліфікуючих ознак, зазначених у ч. 3 ст. 124-1 КК України, – вчинення відповідних дій організованою групою, або ж якщо такі дії були пов'язані з незаконним вивезенням дітей за кордон чи неповерненням їх в Україну, або переслідували мету вилучення у потерпілого органів чи тканин для трансплантації чи насильницького донорства, або якщо вони спричинили тяжкі наслідки. Санкція ч. 3 ст. 124-1 КК України передбачала покарання у виді позбавлення волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна¹.

Стаття про кримінальну відповідальність за торгівлю людьми у первісній редакції була вкрай недосконалою, оскільки не відповідала розумінню сутності вказаного діяння, відображеному в міжнародно-правових актах.

Після проголошення Україною незалежності постало питання про підготовку і прийняття нового кримінального законодавства, яке б відповідало тогочасним реаліям, оскільки чинний на той час КК 1960 р., попри численні внесені в нього зміни та доповнення, містив чимало архаїзмів, прогалин і суперечностей, не відповідав новим соціально-політичним та економічним умовам існування країни². Професор П.Л. Фріс слушно наголошує на тому, що не можна було будувати незалежну суверенну державу на законодавчому фундаменті іншої, антагоністичної їй за принципами побудови й існування, країни³.

Першим проектом закону про кримінальну відповідальність після проголошення незалежності нашої держави став проект КК, підготовлений робочою групою вчених Національної академії внутрішніх справ та Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка (до складу цієї групи входили В.П. Бахін, П.К. Кривошеїн, В.А. Мисливий) під керівництвом доктора юридичних наук, професора В.М. Смітєнка. Цей проект був опублікований для широкого обговорення у 1993 р. і 15 травня 1998 р. поданий як альтернативний офіційному (розроблений за дорученням Кабінету Міністрів України) Комісією Верховної Ради України з питань правопорядку та боротьби із злочинністю⁴. Документ містив оригінальні погляди на кримінальне право (його структуру, зміст основних інститутів та норм), які існували у кримінально-правовій науці на початок 90-х років минулого століття, однак у кінцевому підсумку все ж був прийнятий проект, розроблений офіційною комісією⁵. Разом з тим альтернативний проект КК, підготовлений під керівництвом В.М. Смітєнка, не просто став частиною історії національного законотворення. Як зазначає В.В. Кузнецов, вказаний документ суттєво вплинув на формування сучасної кримінально-правової думки. Провідні ідеї проекту КК України реалізуються й сьогодні в останніх змінах до кримінального законодавства, що свідчить не тільки про важливість, оригінальність та своєчасність багатьох його положень, а й про те, що він значно випередив свій час і потребує належної як правової, так і соціальної оцінки⁶. З огляду на викладене, слід погодитись з думкою вказаного науковця, який підкреслює, що дослідження розвитку кримінально-правової охорони певних суспільних відносин буде неповним без аналізу відповідних положень розглядуваного проекту⁷. Сказане, поза сумнівом, стосується й дослідження

1 Кримінальний кодекс України від 28 грудня 1960 р. (з наступними змінами і доповненнями) / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text>

2 Фріс П.Л. Нарис історії кримінально-правової політики України: монографія / за заг. ред. М.В. Костицького. Київ: Атіка, 2005. С. 112; Фріс П.Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ: Атіка, 2005. С. 140; Марисюк К.Б. Система майнових покарань у чинному Кримінальному кодексі України могла би бути іншою (до 15-річчя одного з проектів КК України). *Форум права*. 2011. № 2. С. 581.

3 Фріс П.Л. Нарис історії кримінально-правової політики України: монографія / за заг. ред. М.В. Костицького. Київ: Атіка, 2005. С. 112; Фріс П.Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ: Атіка, 2005. С. 140.

4 Проект Кримінального кодексу України № 1029-1, зареєстрований 15 травня 1998 р. / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=3885

5 Фріс П.Л. Нарис історії кримінально-правової політики України: монографія / за заг. ред. М.В. Костицького. Київ: Атіка, 2005. С. 112; Фріс П.Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ: Атіка, 2005. С. 140; Кузнецов В.В. Миколайович Смітєнко – вчений, що випередив час. *Право України*. 2017. № 2. С. 197; Бабаніна В. Концепції проектів Кримінального кодексу України: історико-правове дослідження. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2015. № 1. С. 1–7.

6 Кузнецов В.В. Миколайович Смітєнко – вчений, що випередив час. *Право України*. 2017. № 2. С. 197–201; Кузнецов В.В., Кузнецова Л.О. Окремі напрями удосконалення історико-правових досліджень кримінального законодавства України. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 1 (6). С. 49.

7 Кузнецов В.В., Кузнецова Л.О. Окремі напрями удосконалення історико-правових досліджень кримінального законодавства України. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 1 (6). С. 49; Кузнецов В. Принципи кримінально-правової охорони. *Право України*. 2017. № 2. С. 127.

питань становлення та розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти волі, честі та гідності особи.

На відміну від КК 1960 р., Особлива частина якого поділялася на глави, Особлива частина розглядуваного проекту КК України поділялася на розділи, які, своєю чергою, поділялися на глави. Такий підхід, вочевидь, відображав бажання розробників цього документу здійснити класифікацію об'єктів злочину на родові та видові¹.

Якщо КК 1960 р. до кола кримінально караних діянь відносив лише злочини, то проект КК України передбачав кримінальну відповідальність за вчинення караних діянь, які залежно від ступеня їх небезпечності поділялися на кримінальний проступок (діяння, за яке передбачено покарання, не пов'язане з позбавленням волі, або у виді позбавлення волі строком до одного року), злочин (діяння, за яке передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк від одного до двох років), тяжкий злочин (діяння, за яке передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк від двох до чотирьох років), особливо тяжкий злочин (діяння, за яке передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк від чотирьох до п'ятнадцяти років або смертної кари)².

Розділ VIII Особливої частини проекту КК України мав назву «Карані діяння проти особи, її прав, свобод і моралі» і включав в себе три глави. Глава 22, якою починався вказаний розділ, передбачала відповідальність за карані діяння проти життя, здоров'я, волі, честі та гідності особи. Таким чином, попри згаданий вище деталізований поділ Особливої частини, розробники аналізованого проекту КК не виокремили злочини проти волі, честі та гідності особи в окрему главу. Як і в КК 1960 р., у проекті КК вказані посягання містилися поряд із злочинами проти життя та здоров'я особи. Водночас звертає на себе увагу те, що у проекті КК вперше з'явилася згадка не тільки про гідність особи (як це було у КК 1960 р.), а й про її честь. Відповідна назва розглядуваного виду злочинів («злочини проти волі, честі та гідності особи») мала місце також у розробленому за дорученням Кабінету Міністрів України офіційному проекті КК України³, який, як зазначалося вище, зрештою був прийнятий Верховною Радою України.

Глава 22 Особливої частини аналізованого проекту КК України містила статті, що передбачали відповідальність за відомі КК 1960 р. кримінально карані діяння проти волі, честі та гідності особи: незаконне позбавлення волі (ст. 164), захоплення заложника (ст. 165), незаконне поміщення у психіатричну лікарню або інший спеціальний лікувальний заклад (ст. 166), наклеп (ст. 168) та образу (ст. 169).

Стаття 164 проекту КК України включала простий (ч. 1) та кваліфікований (ч. 2) склади незаконного позбавлення волі. Кваліфікуючими ознаками розглядуваного посягання визнавалися не тільки вчинення даного діяння способом, небезпечним для життя і здоров'я потерпілого, та незаконне позбавлення волі, що супроводжувалося заподіянням потерпілому фізичних страждань (відомі КК 1960 р.), а й вчинення зазначеного діяння щодо неповнолітнього. Розглядуване посягання мало каратися позбавленням волі на строк до одного року, штрафом до п'ятдесяти мінімальних розмірів заробітної плати; кваліфікований його вид – позбавленням волі на строк до двох років⁴. Таким чином, за задумом розробників аналізованого документу, основний склад незаконного позбавлення волі відносився до кримінальних проступків, а кваліфікований визнавався злочином. При цьому варто зауважити, що у попередній редакції проекту незаконне позбавлення волі без наявності обтяжуючих обставин передбачалося карати тільки штрафом до десяти мінімальних розмірів заробітної плати⁵. Зазначимо, що на відміну від розглядуваного проекту, урядовий проект КК за вчинення вказаного діяння передбачав суворіші покарання (аж до дванадцяти років позбавлення волі за ч. 3 ст. 138), що, на наш погляд, більшою мірою відповідає реальній суспільній небезпеці незаконного позбавлення свободи⁶.

У назві ст. 165 проекту КК України, яка встановлювала відповідальність за захоплення заложника, на відміну від ст. 123-1 КК 1960 р., слово «заложник» було вжито в однині. Вказане діяння (відповідальність за нього не диференціювалася) мало каратися позбавленням волі на строк від трьох до восьми років. Розробники

1 Андрушко А.В. Злочини проти волі, честі та гідності особи в проекті Кримінального кодексу України, підготовленому під керівництвом професора В.М. Смітєнка. *Право та державне управління*. 2018. № 1 (30). Том 1. С. 177.

2 У попередній редакції аналізованого документу класифікація караних діянь була такою: кримінальний проступок, провинність, кривда, злочин.

3 Проект Кримінального кодексу України № 1029, зареєстрований 12 травня 1998 р. / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=3865

4 Проект Кримінального кодексу України № 1029-1, зареєстрований 15 травня 1998 р. / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=3885

5 Кримінальний кодекс України. Проект (внесений на розгляд Верховною Радою України з питань правопорядку та боротьби із злочинністю). *Іменем Закону. Спеціальний випуск*. 28 жовтня 1994 р. № 43 (4814). С. 9.

6 Андрушко А.В. Злочини проти волі, честі та гідності особи в проекті Кримінального кодексу України, підготовленому під керівництвом професора В.М. Смітєнка. *Право та державне управління*. 2018. № 1 (30). Том 1. С. 178.

проекту відмовились від існуючого на той час законодавчого підходу, згідно з яким ст. 123-1 КК 1960 р. передбачала фактично два окремих різновиди цього злочину: за наявності «міжнародного елемента» (частини 1 і 2) та за відсутності такого «елемента» (частини 4 і 5). Диспозиція ст. 165 була викладена так: «захоплення чи утримання особи як заложника з метою примушування державної установи чи органу, публічної посадової особи або функціонера вчинити чи утриматися від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заложника». Як бачимо, коло адресатів, яких стосується вимога вчинити будь-яку дію чи утриматися від її вчинення як умови звільнення заручника, відрізняється від наведеного у ст. 123-1 КК 1960 р. та у ст. 147 КК 2001 р. Зміст термінів «публічна посадова особа» та «функціонер» роз'яснювався у ст. 27 проекту. Відповідно до ч. 1 цієї статті, до публічних посадових осіб належать представники органів державної влади і самоврядування, а також інші особи, які постійно або тимчасово займають у державних чи змішаних з державною часткою в майні підприємствах, установах або організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих, консультативно-дорадчих або адміністративно-господарських обов'язків, чи виконують такі обов'язки за спеціальним повноваженням. Функціонерами визнавалися службовці державних підприємств, установ та організацій, які не наділені повноваженнями публічних посадових осіб, а також працівники управлінської сфери недержавних підприємств, установ та організацій (ч. 2)¹. Зазначимо, що запропонований у розглядуваному проекті КК України підхід (як, зрештою, і той, що знайшов своє відображення в урядовому проекті) не повністю відповідав ст. 1 Міжнародної конвенції про боротьбу із захопленням заручників 1979 р., у якій серед адресатів вимоги числять-ся держава, міжнародна міжурядова організація, будь-яка фізична, юридична особа або група осіб.

Інтерес становить редакція ст. 166 аналізованого проекту КК України, яка передбачала відповідальність за незаконне поміщення у психіатричну лікарню або інший спеціальний лікувальний заклад. Звертає на себе увагу насамперед назва цієї статті, а також диспозиція її ч. 1, адже у них йдеться про незаконне поміщення не лише у психіатричну лікарню, а й в інший спеціальний лікувальний заклад. Вочевидь, під «іншим спеціальним лікувальним закладом» розробники проекту мали на увазі будь-який інший, окрім психіатричної лікарні, психіатричний заклад. Варто звернути увагу також на те, що розглядуваний проект КК України передбачав самостійну норму про примусове лікування завідомо здорової людини (ст. 167). Судячи з усього, розробники проекту КК України у ст. 167 мали на увазі примусове лікування завідомо здорової людини в іншому (непсихіатричному) медичному закладі².

Якщо у ст. 123-2 КК 1960 р. відповідальність за незаконне поміщення в психіатричну лікарню не диференціювалася, то у ст. 166 розглядуваного проекту КК України розробники виокремили кваліфікований склад даного посягання: посилена відповідальність встановлювалась за незаконне поміщення у психіатричну лікарню або інший спеціальний лікувальний заклад, якщо це діяння спричинило розпад сім'ї, психічне захворювання потерпілого або його самогубство. Зазначимо, що перераховані наслідки вказаного діяння науковці нині трактують як різновиди спричинених ним тяжких наслідків (саме така, більш емка за змістом, кваліфікуюча ознака була запропонована розробниками урядового проекту КК України)³.

Незаконне поміщення у психіатричну лікарню або інший спеціальний лікувальний заклад завідомо здорової людини аналізований проект КК України пропонував карати позбавленням волі на строк до двох років, штрафом до сімдесяти (у попередній редакції – до п'ятнадцяти) мінімальних розмірів заробітної плати, позбавленням права займатися лікарською діяльністю на строк до трьох років. Те саме діяння, вчинене при обтяжуючих обставинах, мало каратися позбавленням волі на строк від двох до п'яти років, позбавленням права займатися лікарською діяльністю на строк до п'яти років⁴.

Якщо КК 1960 р. викрадення або підміну чужої дитини (ст. 124) відносив до кола злочинів проти волі особи, то підхід розробників проекту КК України був інший: стаття 179, що передбачала відповідальність за вказане діяння, розміщувалась серед караних діянь проти сім'ї, моралі та статевої недоторканості (глава 23 розділу VIII Особливої частини). Порівняно із ст. 124 КК 1960 р. корегування зазнала назва відповідної статті («Викраден-

1 Проект Кримінального кодексу України № 1029-1, зареєстрований 15 травня 1998 р. / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=3885

2 Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги: монографія. Ужгород: РІК-У, 2019. С. 36.

3 Андрушко А.В. Диференціація кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія Право*. 2015. Вип. 35. Частина II. Том 3. С. 52–53; Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги: монографія. Ужгород: РІК-У, 2019. С. 36.

4 Проект Кримінального кодексу України № 1029-1, зареєстрований 15 травня 1998 р. / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=3885

ня чи підміна дитини» замість «Викрадення чужої дитини»), завдяки чому назва статті та зміст її диспозиції були приведені у відповідність (слід, однак, зазначити, що у назві статті автори проекту вирішили відмовитись від вказівки на те, що дитина має бути чужою). Покарання, що загрожувало винному у вчиненні даного діяння, залишилося незмінним – позбавлення волі на строк до п'яти років¹.

Вище зазначалося, що розглядуваний проект КК України був зареєстрований у Верховній Раді України 15 травня 1998 р. Фактично напередодні, 24 березня 1998 р., було запроваджено кримінальну відповідальність за торгівлю людьми (ст. 124-1 КК 1960 р.). У зв'язку з цим варто зазначити, що проект КК України містив ст. 178 (включена до глави 23 «Карані діяння проти сім'ї, моралі та статевої недоторканості»), яка передбачала відповідальність за торгівлю дітьми. Дана стаття складалася з трьох частин: частина 1 встановлювала відповідальність за дії, спрямовані на вчинення продажу чи купівлі неповнолітнього у будь-якій формі; частина 2 передбачала посилену відповідальність за ті самі дії, вчинені: а) щодо двох чи більше осіб; б) за змовою групою осіб; в) публічною посадовою особою чи функціонером з використанням свого службового становища; г) з незаконним вивезенням особи за кордон чи незаконним ввезенням з-за кордону; д) з метою втягнення особи у вчинення злочину або іншу антигромадську поведінку; е) з метою вилучення в особи органів чи тканин для трансплантації; частина 3 передбачала особливо кваліфікований вид торгівлі дітьми – вчинення вказаного діяння організованою злочинною групою. Санкції ст. 178 проекту КК України передбачали суворі покарання, підкреслюючи тим самим, що дане діяння є одним із найнебезпечніших злочинів проти особи: санкція ч. 1 передбачала покарання у виді позбавлення волі на строк від 7 до 10 років з конфіскацією майна, ч. 2 – позбавлення волі на строк від 8 до 12 років з конфіскацією майна, ч. 3 – позбавлення волі на строк від 12 до 15 років з конфіскацією майна². Попри недоліки пропонованої редакції аналізованої статті, вважаємо, що своєчасне усвідомлення авторами проекту КК України необхідності протидіяти таким діянням (нехай і вчиненим винятково щодо неповнолітніх) кримінально-правовими засобами мало важливе значення³.

Стаття 193 проекту КК України передбачала відповідальність за порушення особистої свободи. Цікаво, що вказана кримінально-правова норма містилася в главі 24, що об'єднувала карані діяння проти конституційних прав громадян. Під порушенням особистої свободи у цій статті розумілося порушення свободи особи на її пересування, вибір місця проживання і роботи, виїзд за кордон та повернення в Україну. Таке діяння пропонувалося карати штрафом до сорока (у попередній редакції проекту – до восьми) мінімальних розмірів заробітної плати, позбавленням права займати посади в органах державної влади на строк до трьох років⁴. На наш погляд, потреба в існуванні зазначеної норми була сумнівною, адже вона породжувала зайву конкуренцію з іншими нормами. Крім того, не зовсім зрозуміло, чому розглядувана стаття не була включена до глави 22, у якій розробники проекту акумулювали кримінально карані посягання проти життя, здоров'я, волі, честі та гідності особи.

Таким чином, колектив фахівців, який під керівництвом професора В.М. Смітєнка підготував альтернативний офіційному проект КК України, запропонував оригінальний погляд на злочини проти волі, честі та гідності особи. Не всі проаналізовані положення є безспірними, однак, на наш погляд, вони свідчать про пошук шляхів удосконалення законодавства, спрямованого на кримінально-правову протидію вказаним посяганням, дозволяють врахувати їх в процесі реформування у відповідній частині чинного кримінального закону⁵.

5 квітня 2001 р. законодавець прийняв чинний на сьогодні КК України, розділ III Особливої частини якого передбачає відповідальність за злочини проти волі, честі та гідності особи. Спершу цей розділ включав в себе шість статей: ст. 146 «Незаконне позбавлення волі або викрадення людини», ст. 147 «Захоплення заручників», ст. 148 «Підміна дитини», ст. 149 «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо передачі людини», ст. 150 «Експлуатація дітей», ст. 151 «Незаконне поміщення в психіатричний заклад». Однак згодом розділ III Особливої частини був доповнений новими складами злочинів проти волі, честі та гідності особи. Так, 15 січня 2009 р. КК України доповнено ст. 150-1 «Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом»⁶,

1 Проект Кримінального кодексу України № 1029-1, зареєстрований 15 травня 1998 р. / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=3885

2 Проект Кримінального кодексу України № 1029-1, зареєстрований 15 травня 1998 р. / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=3885

3 Андрушко А.В. Злочини проти волі, честі та гідності особи в проекті Кримінального кодексу України, підготовленому під керівництвом професора В.М. Смітєнка. *Право та державне управління*. 2018. № 1 (30). Том 1. С. 180.

4 Проект Кримінального кодексу України № 1029-1, зареєстрований 15 травня 1998 р. / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=3885

5 Андрушко А.В. Злочини проти волі, честі та гідності особи в проекті Кримінального кодексу України, підготовленому під керівництвом професора В.М. Смітєнка. *Право та державне управління*. 2018. № 1 (30). Том 1. С. 176–182.

6 Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо використання дитини для жебраку-

6 грудня 2017 р. – ст. 151-2 «Примушування до шлюбу»¹, 12 липня 2018 р. – ст. 146-1 «Насильницьке зникнення»². Таким чином, система злочинів проти волі, честі та гідності особи на сьогодні включає дев'ять посягань.

Варто зазначити, що за період після прийняття чинного КК України зміни вносились лише до ст.ст. 149, 150 та 150-1.

Стаття, яка встановлює відповідальність за торгівлю людьми, в чинному КК України змінювалась двічі. Спершу диспозиція ч. 1 ст. 149 КК України, що мала назву «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо передачі людини», була сформульована так: «Продаж, інша оплатна передача людини, а так само здійснення стосовно неї будь-якої іншої незаконної угоди, пов'язаної із законним чи незаконним переміщенням за її згодою або без згоди через державний кордон України для подальшого продажу чи іншої передачі іншій особі (особам) з метою сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, втягнення у злочинну діяльність, залучення в боргову кабалу, усиновлення (удочеріння) в комерційних цілях, використання у збройних конфліктах, експлуатації її праці». Така редакція ст. 149 КК України не відповідає міжнародно-правовому розумінню торгівлі людьми і породжувала численні труднощі у правозастосовній практиці, про що йтиметься нижче.

Законом № 3316-IV від 12 січня 2006 р. Верховна Рада України виклала ст. 149 КК України в новій редакції. Зокрема, частина 1 отримала такий вигляд: «Торгівля людьми або здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану особи»³. Змінилася і назва статті – «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини». Крім того, у примітці до ст. 149 КК законодавець визначив поняття експлуатації людини, поняття уразливого стану особи, а також відобразив конвенційне положення про те, що відповідальність за вербування, переміщення, переховування, передачу або одержання малолітнього чи неповнолітнього за цією статтею має наставати незалежно від того, чи вчинені такі дії з використанням обману, шантажу чи уразливого стану зазначених осіб або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, використання службового становища, або особою, від якої потерпілий був у матеріальній чи іншій залежності. Така редакція статті про відповідальність за торгівлю людьми загалом відповідає визначенню вказаного діяння, наведеному в міжнародних договорах, а також не породжувала особливих труднощів у правозастосовній практиці. Однак 6 вересня 2018 р. розглядувана стаття КК України знову була викладена у новій редакції. Диспозиція частини 1 ст. 149 нині виглядає таким чином: «Торгівля людиною, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, з використанням примусу, викрадення, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності потерпілого, його уразливого стану або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію»⁴. Доцільність внесення зазначених змін обґрунтовувалась необхідністю приведення ст. 149 КК України у відповідність з міжнародними стандартами. Насправді ж такі зміни були дуже неоднозначними, про що детально йтиметься нижче.

Якщо у початковій редакції ст. 150 КК України обов'язковою ознакою складу експлуатації дітей була мета отримання прибутку, то згодом законодавець відмовився від вказівки на неї. Також Законом від 5 липня 2011 р. у диспозиції ч. 1 ст. 150 цілком слушно змінено вказівку на множину потерпілих від вказаного посягання («дітей») на однину («дитини»). Крім того, законодавцем виокремлено особливо кваліфікований склад експлуатації дитини – у ч. 3 ст. 150 посилено відповідальність за дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені організованою групою⁵.

вання» від 15 січня 2009 р. № 894-VI / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/894-17#Text>

1 Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 6 грудня 2017 р. № 2227-VIII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#n57>

2 Закон України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти» від 12 липня 2018 р. № 2505-VIII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19#n239>

3 Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за торгівлю людьми та втягнення в заняття проституцією» від 12 січня 2006 р. № 3316-IV / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3316-15#Text>

4 Закон України «Про внесення зміни до статті 149 Кримінального кодексу України щодо приведення у відповідність з міжнародними стандартами» від 6 вересня 2018 р. № 2539-VIII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2539-19#n5>

5 Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо злочинів проти волі, честі та гідності особи» від 5 липня 2011 р. № 3571-VI / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3571-17#Text>

Законом від 5 липня 2011 р. внесено зміни не лише до ст. 150, а й до ч. 1 ст. 150-1 КК України. З диспозиції вказаної кримінально-правової норми законодавець також вилучив вказівку на мету отримання прибутку, з якою вчиняється використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом.

Таким чином, законодавство про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи, яке діяло на території українських земель, має тривалу та доволі цікаву історію. Якщо законодавці ХІХ ст. недостатньо чітко уявляли сам об'єкт злочинного посягання – особисту свободу людини, а тому розосереджували відповідальність за відповідні діяння в різних структурних частинах тогочасних кримінальних законів, то пізніше дійшли висновку про необхідність забезпечувати кримінально-правову охорону вказаного блага в межах одного розділу. Чималий прогрес був зроблений також у частині юридичної техніки: якщо спершу норми про відповідальність за розглядувані злочини хибували на надмірну казуальність, то згодом еволюціонували до того вигляду, якого вони набули сьогодні.

1.2. Еволюція законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти честі та гідності особи

1.2.1. Генезис законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти честі та гідності особи (XI–XVIII ст.)

Як відомо, розуміння сутності честі та гідності особи упродовж історичного розвитку не залишалося незмінним. Так само змінювались законодавчі підходи щодо кримінально-правової охорони вказаних цінностей. Тому для розуміння сучасного стану охорони честі та гідності особи засобами кримінального права важливо здійснити аналіз основних етапів становлення та розвитку відповідних законодавчих положень.

Історичні аспекти кримінально-правової охорони честі та гідності особи розглядалися в працях В.А. Бортника, М.І. Колоса, В.М. Підгородинського, О.С. Субботенка та інших вітчизняних науковців. Разом із тим далеко не всі правові пам'ятки під цим кутом зору були проаналізовані достатньо глибоко.

Законодавче закріплення відповідальності за посягання на честь та гідність особи знаходимо вже у Руській Правді. Підкреслимо, що вказана пам'ятка права знала образу¹ честі лише дією, а не словом, тому розглядувані злочини за своїми зовнішніми ознаками фактично зливалися зі злочинами проти здоров'я². Особлива увага у відповідних нормах відводилась не характеру тілесних ушкоджень, а характеру вчиненої дії. Якщо дія, що заподіявала шкоду здоров'ю, принижувала честь і гідність людини, то вона трактувалась як образа, а не як побої чи тілесні ушкодження³. Так, наприклад, ст. 3 Короткої редакції і ст. 25 Розширеної редакції Руської Правди передбачали відповідальність за удар батоном, жердиною, чашею, рогом, долонею чи тупою стороною меча⁴. Наведений у вказаних статтях перелік предметів свідчить про те, що для тодішнього законодавця важливим був не стільки удар сам по собі, скільки завдана ним образа, тому й удар у відповідь мав слідувати відразу за образою⁵. У разі ж, якщо ображений через якісь причини одразу не помстився, кривдник підлягав грошовому стягненню у розмірі 12 гривень⁶. Зміст зазначених статей дає підстави ще для одного висновку: оскільки у них йдеться про чашу та ріг (ємності для напоїв) як про можливі знаряддя вчинення злочину, вочевидь, місцем його вчинення найчастіше були бенкети⁷.

Логічним продовженням розглянутих статей були ст. 4 Короткої редакції та ст. 23 Розширеної редакції Руської Правди, які трактували як образу заподіяння удару мечем в піхвах або ж руків'ям меча⁸. З цього приводу М.В. Духовської ще у 1873 році писав, що «на переконання тодішнього суспільства, в якого на першому плані була особиста хоробрість, бійка мечем не вважалася образливою: той, хто отримав удар мечем, завжди міг відповісти тим самим, як справжній громадянин тогочасного суспільства. Не такими були інші перераховані у статтях 3-й і 4-й знаряддя; удар ними, так само, як і удар не вістрям витягнутого меча, а руків'ям, вважався

- 1 Варто зауважити, що «обидою» (кривдою) за давньоруським правом вважався будь-який злочин проти особи (Бобровскій П.О. Преступления противъ чести по русскимъ законамъ до начала XVIII вѣка. Историко-юридическое изслѣдованіе. Санктъ-Петербургъ: Типографія Правительствующаго Сената, 1889. С. 28).
- 2 Див. також: Бобровскій П.О. Преступления противъ чести по русскимъ законамъ до начала XVIII вѣка. Историко-юридическое изслѣдованіе. Санктъ-Петербургъ: Типографія Правительствующаго Сената, 1889. С. 28; Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2005. С. 375; Падох Я. Нарис історії українського кримінального права. Мюнхен: Видавництво «Молоде життя», 1951. С. 17.
- 3 Духовской М.В. Понятіе клеветы, какъ преступленія противъ чести частныхъ лицъ, по русскому праву. Ярославль: Типографія Губернской Земской Управы, 1873. С. 160, 162; Рыбина Е.О. Уголовно-правовая защита чести, достоинства и репутации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2009. С. 62.
- 4 Памятники русского права. Выпуск первый / под ред. проф. С.В. Юшкова. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 77, 110.
- 5 Зазначимо, що удар мечем у відповідь на образу дією не визнавався злочином і не підлягав покаранню. У ст. 26 Розширеної редакції Руської Правди вказувалось: «Не терпя ли противу тому ударить мечемъ, то вини ему в томъ нетуть» (Памятники русского права. Выпуск первый / под ред. проф. С.В. Юшкова. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 110).
- 6 Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. I. Законодательство Древней Руси. Москва: Юрид. лит., 1984. С. 52; Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2005. С. 375; Рыбина Е.О. Уголовно-правовая защита чести, достоинства и репутации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2009. С. 62.
- 7 Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. I. Законодательство Древней Руси. Москва: Юрид. лит., 1984. С. 52.
- 8 Памятники русского права. Выпуск первый / под ред. проф. С.В. Юшкова. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 77, 110.

ганебним; таким чином ніби показували, що ця особа – боягуз, з яким не варто битися мечем, як зі звичайним громадянином, що його можна бити або палицею, або мечем в піхвах»¹. Як образу Руська Правда (ст. 9 Короткої редакції, ст. 24 Розширеної редакції) розглядала й оголення меча без його застосування². Таке діяння каралося штрафом у розмірі гривні кун³.

Здійснений аналіз норм Руської Правди засвідчує, що злочини проти честі та гідності особи в Київській Русі вважалися більш небезпечними, ніж злочини проти здоров'я. На це вказує той факт, що за образу честі тогочасний законодавець передбачав суворіше покарання, аніж за посягання на здоров'я. Так, приміром, заподіяння удару невийнятим з піхов мечем або його руків'ям каралося грошовим стягненням у розмірі 12 гривень, тоді як відсічення пальця (ст. 7 Короткої редакції, ст. 28 Розширеної редакції) – всього лиш трьома гривнями штрафом⁴.

Руська Правда виокремлювала також образу, що виявлялася у пошкодженні бороди чи вусів (ст. 8 Короткої редакції, ст. 67 Розширеної редакції) як тодішніх символів мужності та честі⁵. За вказане діяння встановлювався штраф у розмірі 12 гривень⁶. У ст. 67 Розширеної редакції, крім цього, підкреслювалося, що у разі відсутності свідків обвинувачення має розцінюватися в якості неправдивого (поклеп) і штраф не присуджується. Порівняння санкції даної статті з іншими санкціями (зокрема, ст. 7 Короткої редакції, ст. 28 Розширеної редакції), знову ж таки, дозволяє дійти висновку про те, що законодавець вбачав більшу суспільну небезпеку в злочинах проти честі та гідності особи, а не проти її здоров'я, адже пошкодження бороди чи вусів спричиняло здоров'ю потерпілого явно меншу шкоду, аніж відсічення пальця. Такого ж висновку дійшли й інші дослідники⁷. Варто також зауважити, що пошкодження бороди як різновид образи відоме й Уставу князя Ярослава про церковні суди, в якому дане діяння приписувалося карати аналогічною сумою штрафу («Аже пострижеть голову или бороду, епископу 12 гривен, а князь казнитъ»⁸).

До злочинних посягань проти честі Розширена редакція Руської Правди, вочевидь, відносила також вибиття зуба⁹. У ст. 68 цієї правової пам'ятки сказано: «Аже выбьютъ зуб, а кровь видятъ у него во рте, а людье вылезуть, то 12 гривен продаже, а за зуб гривна»¹⁰. М.В. Духовської слушно зазначав, що за цією статтею карався «не стільки сам факт вибиття, скільки те, що інші бачать, як особу б'ють по зубах; биття ж по зубах було ганебним»¹¹. Варто також зауважити, що за публічну образу винному загрожував штраф у розмірі 12 гривень, а за саме по собі вибиття зуба – всього лиш одна гривня.

Під особливою охороною в Київській Русі була честь жінки. Хоча Руська Правда не вказувала на особливу тяжкість посягання на неї, відповідний висновок можна зробити на підставі такої пам'ятки, як договір з німцями 1195 р. За заподіяння удару жінці ст. 7 договору приписувала карати штрафом, рівним вирі за вбивство вільної людини¹². В тому ж договорі містяться положення про караність таких посягань на жіночу честь, котрі не мають нічого спільного зі злочинами проти здоров'я: «хто зірве у чужої жінки головний покрив, з того б гривень за сором» (ст. 8)¹³.

1 Духовской М.В. Понятие клеветы, как преступления против чести частных лиц, по русскому праву. Ярославль: Типография Губернской Земской Управы, 1873. С. 162.

2 Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. I. Законодательство Древней Руси. Москва: Юрид. лит., 1984. С. 93.

3 Памятники русского права. Выпуск первый / под ред. проф. С.В. Юшкова. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 78, 110.

4 Там же. С. 78, 110.

5 Див., зокрема: Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2005. С. 376; Духовской М.В. Понятие клеветы, как преступления против чести частных лиц, по русскому праву. Ярославль: Типография Губернской Земской Управы, 1873. С. 164; Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен: Видавництво «Молоде життя», 1951. С. 17.

6 Памятники русского права. Выпуск первый / под ред. проф. С.В. Юшкова. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 78, 115.

7 Див., наприклад: Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2005. С. 376; Духовской М.В. Понятие клеветы, как преступления против чести частных лиц, по русскому праву. Ярославль: Типография Губернской Земской Управы, 1873. С. 164; Омельченко С.С. Уголовно-правовая оценка клеветы и оскорбления: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2008. С. 40.

8 Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. I. Законодательство Древней Руси. Москва: Юрид. лит., 1984. С. 169.

9 Там же. С. 107.

10 Памятники русского права. Выпуск первый / под ред. проф. С.В. Юшкова. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 115.

11 Духовской М.В. Понятие клеветы, как преступления против чести частных лиц, по русскому праву. Ярославль: Типография Губернской Земской Управы, 1873. С. 166.

12 Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2005. С. 376; Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен: Видавництво «Молоде життя», 1951. С. 17; Рыбина Е.О. Уголовно-правовая защита чести, достоинства и репутации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2009. С. 65.

13 Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2005. С. 376.

Важливі положення про відповідальність за розглядувані посягання містилися в церковних уставах Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Так, у ст. 9 Уставу князя Володимира перераховуються справи, що підлягали юрисдикції єпископів, в тому числі й справи про «урекание»¹ – образу лайкою і наклепом (зокрема, неправдивим звинуваченням у виготовленні приворотного зілля чи в ересі)². Таким чином, можна стверджувати, що словесна образа та наклеп як карані діяння³ вперше з'являються в Уставі князя Володимира. Разом з тим вказані посягання знаходились в компетенції не князівського, а церковного суду. Відповідальність за словесну образу стосовно жінки встановлювалась у ст. 25 Уставу князя Ярослава. У цій статті йшлося про покарання за завідомо неправдиве звинувачення жінки у розпусті. При цьому штраф за таке діяння диференціювався залежно від соціального статусу потерпілої: від однієї гривні за образу жінки селянина до п'яти гривень за образу жінки боярина⁴.

Внаслідок монгольської навали на давньоруських землях якоюсь мірою поширюється право Золотої Орди⁵. Серед злочинів, відомих золотоординському праву, – образа, в тому числі й фізична. Положення про шанування старших молодшими, про підкорення батькам, старшим братам і начальникам, а також про неприпустимість приниження старшими молодших, були встановлені Чингізханом, а в подальшому підтверджувались його наступниками⁶. Перський літописець Рашид-ад-Дін писав, що великий хан Монгольської імперії Угедей «розіслав ярлики у всі кінці держави про те, щоб жодне створіння не завдавало кривди іншому, щоб сильний не випробовував на слабкому [свої] сили і [нічого] [в нього] не забирав»⁷. Образа інших вважалася порушенням ханської волі і суворо каралася⁸. Так, наприклад, за свідченням італійського місіонера П'єтро Карпіні, що за дорученням папи римського відвідав Монгольську імперію (побував, зокрема, в Києві), образа молодшими старших за віком каралася «тяжким бичуванням»⁹.

Після захоплення Галичини польським королем Казимиром III Великим на цих землях поширюються норми Віслицького статуту 1347 р., Повного зводу статутів Казимира Великого 1420 р., Вартського статуту 1423 р. та інших нормативних актів¹⁰. Особливу групу злочинів проти особи за цими актами становили посягання на честь. З формуванням поняття шляхетської честі образу почали вважати тяжким злочином. Різновидами образи честі вважались приниження лайливими словами чи наклепом. Якщо обвинувачення не підтверджувалось, наклепник підлягав суворому покаранню¹¹. Так, у Повному зводі статутів Казимира Великого вказувалось: «якщо хто-небудь не стримує свого язика і шляхтич шляхтича, рівний рівного, знатний знатного буде ляяти, називаючи його сином блудниці, і він одразу не візьме цих слів назад, не відмовиться від того, що він говорив, або не доведе, що той дійсно є таким, яким він його назвав, то за зганьблення того, кого він так обізвав, заплатить в покарання 60 гривень, так, якби він убив його» (арт. LXXXIV)¹².

Наступним етапом у розвитку законодавства про відповідальність за злочини проти честі та гідності особи стали Литовські статuti у редакціях 1529, 1566 та 1588 рр. Норми про розглядувані посягання містилися в різних розділах Статуту, однак більшість із них були акумульовані у розділі III «Про вольності шляхти і про розширення Великого князівства Литовського». Вже із назви цього розділу можна зробити висновок, що вка-

- 1 Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. I. Законодательство Древней Руси. Москва: Юрид. лит., 1984. С. 140.
- 2 Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. I. Законодательство Древней Руси. Москва: Юрид. лит., 1984. С. 145; Смигирев А.В. Отражение правонарушений, вызванных речевыми конфликтами, в юридических документах Киевской Руси и периода феодальной раздробленности. *Юрислингвистика*. 2016. № 5. С. 92–93.
- 3 Варто, однак, зауважити, що в Уставі князя Володимира не визначається покарання за такі посягання.
- 4 Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. I. Законодательство Древней Руси. Москва: Юрид. лит., 1984. С. 169, 183–184.
- 5 Окремі дослідники вважають, що поширення монгольського права на руських землях було незначним, зокрема підкреслюють, що на Русі ніколи не діяла Велика Яса Чингізхана (Рязановский В.А. Монгольское право (преимущественно обычное). Исторический очерк. Харбин: Типогр. Н.Е. Чинарева, 1931. С. 129).
- 6 Почекаев Р.Ю. Право Золотой Орды. Казань: Издательство «Фэн» АН РТ, 2009. С. 133.
- 7 Рашид-ад-Дин. Сборник летописей / пер. с персидского Ю.П. Верховского, ред. проф. И.П. Петрушевского. Москва, Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1960. Том II. С. 37.
- 8 Почекаев Р.Ю. Право Золотой Орды. Казань: Издательство «Фэн» АН РТ, 2009. С. 133.
- 9 Путешествия в восточные страны П'єтро Карпіні и Рубрук / ред., вступ. статья и примеч. Н.П. Шатиной. Москва: Государственное издательство географической литературы, 1957. С. 36.
- 10 Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. С. 137; Хрестоматія пам'яток феодального господарства і права стран Европы / под ред. акад. В.М. Корецького. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1961. С. 750.
- 11 Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. Москва: Юридическая литература, 1980. С. 152; Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. С. 151.
- 12 Хрестоматія пам'яток феодального господарства і права стран Европы / под ред. акад. В.М. Корецького. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1961. С. 759.

зана пам'ятка охороняла передовсім честь та гідність шляхтичів, що й не дивно, адже охорона честі входила в обсяг так званих «вольностей шляхетських»¹. Сучасний український історик Н.П. Старченко підкреслює, що честь і похідна від неї добра слава впевнено посідали чільне місце серед базових понять шляхетського соціуму. «Пов'язана з сакральною сферою, честь видавалася шляхтичеві важливішою, ніж життя. Отримуючи за правом народження певну квоту честі, він був зобов'язаний боронити її за найменших ознак урази для неї, а також примножувати – додаючи доброї слави собі та своєму роду»². Разом із тим професор Київського університету І.О. Малиновський слушно звертає увагу на те, що Литовському статуту відомі й злочини зі складним об'єктом, в яких додатковим об'єктом є честь як благо, що належить і «людям простого стану»³. Приміром, арт. 18 розд. 6 Литовського статуту 1529 р. приписував карати ув'язненням строком на шість тижнів за образу судді або «кого іншого» лайливими словами. Вказувалось також, що й «суддя, виконуючи судові обов'язки, не повинен нікого ображати. Якщо ж суддя схопив би кого рукою і вдарив, то мусить заплатити тому за безчестя відповідно до стану. А якби суддя кого образив лайливими словами, то ображений має поставити його перед нами, господарем, або перед панами, і йому із суддею має бути вчинено правосуддя у відповідності до законів»⁴. Таким чином, у даному випадку, з одного боку, мала місце образа суду, з другого ж – будь-якої особи, якого б стану вона не була. Так само «підданий», без достатніх на те підстав ув'язнений, міг після звільнення претендувати на стягнення відшкодування «за приниження в ув'язненні своєму» і за «шкоди, якби які сталися йому від того затримання і ув'язнення» (арт. 4 розд. 14 Статуту 1588 р.)⁵. У цьому випадку йшлося про свободу і честь не шляхтича, а «підданого», котрий міг бути представником і «простого стану»⁶.

За Литовськими статутами образа честі полягала в проголошенні образливих слів (заперечення шляхетського походження певної особи, закид їй у позашлюбному походженні, обвинувачення шляхтянки у розпусній поведінці), а в окремих випадках – й у вчиненні образливих дій. Образливі слова названі у Литовських статутах «голими словами». При цьому оприлюднення обставин, що ганьбили людину, не вважалися злочином проти честі, якщо особа, що їх розголосила, довела правдивість своїх слів⁷. В арт. 12 розд. 3 Статуту 1529 р. з цього приводу сказано: «Також постановляємо: якби хто кому сказав: «Ти – позашлюбний син», – але цього б не довів, то наказуємо, що той має цей наклеп відвести перед судом такими словами: «Що я говорив про тебе, начебто ти позашлюбний син, то на тебе брехав, як пес»»⁸. За безпідставне обвинувачення іншої особи винний мав зазнати покарання, аналогічного тому, яке загрожувало потерпілому: «якщо дехто огудюю звинуватив кого, і той, кого звинуватили, повинен був би зазнати безчестя або смертної кари, або конфіскації маєтку, або якого іншого покарання, тоді той, хто огудить іншого, але не подасть доказів, сам повинен понести таке покарання» (арт. 1 розд. 1 Статуту 1529 р.)⁹.

Литовські статuti встановлювали відповідальність й за словесні образи, не пов'язані з наклепом. Такі слова мали бути сказані в присутності ображеного. Проголошення образливих слів заочно не вважалось злочином: «А про заочне безчестя ніхто братися не має, оскільки те при тому зостатися має, хто заочно безчестить людину поштиву, бо добрій людині не годиться лихе говорити про поштивого» (арт. 27 розд. 3 Статуту 1588 р.)¹⁰.

1 Див., зокрема: Падох Я. Нарис історії українського кримінального права. Мюнхен: Видавництво «Молоде життя», 1951. С. 41; Бобровській П.О. Преступлення проти честі по руским законам до начала XVIII вѣка. Историко-юридическое изслѣдование. Санктъ-Петербургъ: Типографія Правительствующаго Сената, 1889. С. 37; Малиновський І. Ученіє о преступленіи по Литовскому статуту. Київ: Типографія Імператорскаго Університета св. Владимира, 1894. С. 109; Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI–XVII століття). Київ: Laugus, 2014. С. 17–18; Старченко Н.П. Честь як регулятор шляхетського повсякдення (Волинь останньої третини XVI – початку XVII ст.). *Український історичний журнал*. 2012. № 6. С. 25.

2 Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI–XVII століття). Київ: Laugus, 2014. С. 17; Старченко Н.П. Честь як регулятор шляхетського повсякдення (Волинь останньої третини XVI – початку XVII ст.). *Український історичний журнал*. 2012. № 6. С. 26.

3 Малиновський І. Ученіє о преступленіи по Литовскому статуту. Київ: Типографія Імператорскаго Університета св. Владимира, 1894. С. 106.

4 Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х томах. Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. С. 248.

5 Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. С. 332.

6 Андрушко А.В. Становлення законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти честі та гідності особи (XI–XVIII ст.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. Випуск 41. Том 2. С. 60.

7 Малиновський І. Ученіє о преступленіи по Литовскому статуту. Київ: Типографія Імператорскаго Університета св. Владимира, 1894. С. 107.

8 Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х томах. Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. С. 225.

9 Там само. С. 208.

10 Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. С. 97.

Литовським статутам була відома також образа честі, вчинена дією. До образи дією відносились «ті види тілесних ушкоджень, в яких шкода матеріальна – відчуття фізичної болі, конкурує з шкодою психічною – відчуттям образи»¹. Такими, наприклад, визнавались побої, завдані шляхтичу: «А хто би теж кого умисно з метою зганьблення стану шляхетського києм, кістеном, булавою чи батогами, різками і іншими якими пристосуваннями бив або бити наказав, за такі побої і знеславлення має бути нав'язки сплачено сорок кіп грошей» (арт. 27 розд. 11 Статуту 1588 р.)².

Як і в Київській Русі, у Великому князівстві Литовському, до складу якого входила більшість українських земель, образою честі вважалося пошкодження бороди: «А хто б поличника кому дав, або бороду чи волосся рвав, такий за те дванадцять рублів грошей платити і в ув'язненні три тижні сидіти має» (арт. 27 розд. 11 Статуту 1588 р.)³. Варто також зазначити, що як образа честі в Статуті трактувалися посягання на свободу і пов'язані з ними насильницькі дії⁴.

Попри широку систему гарантій захисту шляхетської честі, її носії часто віддавали перевагу не судовим засобам захисту, а негайному збройному вирішенню конфлікту. Потреба у захисті своєї репутації змушувала вкрай чутливих до найменших образ шляхтичів реагувати на них тут і зараз⁵. Поєдинки між шляхтичами через образу честі стали звичною справою того часу. На доказ їх поширеності наводять, зокрема, лист великого канцлера литовського Миколая Радзивілла до короля Польщі та Великого князя Литовського Сигізмунда II Августа від 12 січня 1559 р., у якому адресант пише про те, що велика кількість убивств у державі виправдовується поєдинками, а також радить монарху покласти кінець цьому варварському звичаю⁶. Попри пропозицію князя Радзивілла, монарх тривалий час зводив з відповідним рішенням. І лише в 1588 р. у Польській Короні був виданий закон, який постановляв: «у разі виклику на поєдинок той, кого викликають, не має виходити, хіба якщо буде дозволено королем, а хто насмілиться зробити протилежне, той буде посаджений у вежу на півроку і заплатити за безчестя 60 гривень»⁷. Того ж року відповідний артикул з'явився і в Литовському статуті (арт. 14 розд. 11 Статуту 1588 р.)⁸. Для заохочення відмови від поєдинку як способу вирішення конфлікту у документі підкреслювалось, що той, хто відмовиться від поєдинку, не втрачатиме своєї доброї слави: «тому з тих, хто, зберігаючи спокій, не йшов на такий зухвалий виклик, такий захист і підтримку встановлюємо: хоча б той противник його слова які, образливі славі і поштивості його, промовляючи і підбурюючи, до поєдинку його схиляв, а він, коли не піде [на це], спокій громадський оберігаючи, проти цієї устави і права не виступить, тоді всі ті слова нічого йому і доброго імені його шкодити не можуть, але навпроти, тому противнику його самому, як підбурювачу мають шкодити, і може такий витриманий, звернувшись до нас, Господаря, або до вряду нашого належного,

1 Малиновскій І. Ученіє о преступленіи по Литовскому статуту. Київ: Типографія Императорскаго Университета св. Владимира, 1894. С. 108.

2 Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. С. 283.

3 Там само. С. 283.

4 Малиновскій І. Ученіє о преступленіи по Литовскому статуту. Київ: Типографія Императорскаго Университета св. Владимира, 1894. С. 108.

5 Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI–XVII століття). Київ: Laugus, 2014. С. 18; Старченко Н.П. Честь як регулятор шляхетського повсякдення (Волинь останньої третини XVI – початку XVII ст.). *Український історичний журнал*. 2012. № 6. С. 26.

6 Бобровскій П.О. Преступления противъ чести по русскимъ законамъ до начала XVIII вѣка. Историко-юридическое изслѣдованіе. Санктъ-Петербургъ: Типографія Правительствующаго Сената, 1889. С. 43; Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI–XVII століття). Київ: Laugus, 2014. С. 211.

7 Бобровскій П.О. Преступления противъ чести по русскимъ законамъ до начала XVIII вѣка. Историко-юридическое изслѣдованіе. Санктъ-Петербургъ: Типографія Правительствующаго Сената, 1889. С. 44.

8 В цьому артикулі детально і красномовно обґрунтовувалась необхідність заборони виклику на поєдинок: «Оскільки шкідлива звичка вкорінилася поміж підданими нашими, особливо стану лицарського, які за мізерних причин терпіння гідного у собі не зберігаючи і правом посполитим не користуючись, і взагалі ним нехтуючи, свавільно і зухвало один іншого штовхнувши, а потім, до поєдинку спонукавши і зобов'язавши словами такими, які поштивості і доброї слави торкаються; потім б'ючись між собою і ран собі завдаючи, до небезпечних ран і ненависті між собою приходять. А дехто, зброю небезпечну застосовуючи, ніби проти зовнішнього ворога, і гідні подиву вчинки здійснюючи, до смерті один одного вбивають і повністю себе калічать так, ніби влади і правосуддя над собою не мають. І хоча іноді між собою домовляються, що якби один другого поранив або вбив, то ні самі вони, ні нащадки їхні судитися про те не мають, проте те державі ніякої користі і прибутків не приносить і взагалі, коли кров людська, іноді і невинна, проливається, там Господь Бог обурюється, також і спокій посполитий образений. А від цього, ми тому шкідливому звичаю у панстві нашому, Великому князівстві Литовському, не бажаємо допустити поширення, і спокій посполитий добре забезпечуючи, за порадою і згодою панів-рад наших і всіх станів, цьому Статутові належних, уставуємо, щоб від цього часу свавільно, без дозволу нашого господарського, який тільки зі значних і важливих причин дається, і за розсудом нашим господарським і пани-рад наших, а у війську – від розсуду і дозволу пана гетьмана цього панства, Великого князівства Литовського, залежати буде, спонукати на поєдинок і викликати ніхто нікого не смів і словами, які б торкалися поштивості і доброї слави шляхетської, у тому його не зобов'язував, і один іншому ран не завдавав, і ніхто нікого не вбивав, але про всілякі кривди свої, хоча б і про найбільші і найголовніші, правом посполитим, згідно з цим Статутом, один з іншим розбирався» (Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. С. 275–276).

заразом такого противника свого до суду позвати за загрозу здоров'ю своєму і за слова образливі»¹. Разом із тим законодавча заборона поєдинку була малоефективною. Той, хто під час двобою поранив чи убив суперника, піддавався визначеному в законі покаранню тільки тоді, коли цього вимагали або сам поранений, або родичі убитого; зрозуміло, що потерпілий, давши згоду на поєдинок, скаржитися не збирався. Тому поєдинки, як спосіб вирішення конфлікту між шляхтичами, продовжувались².

Таким чином, у питанні кримінально-правової охорони честі та гідності особи Литовські статuti загалом зберігали наступність із відповідними положеннями давньоруського права. Необхідно, зокрема, підкреслити, що під образою честі у проаналізованих пам'ятках права розумілися як образа словом, так і образа певною дією³.

Певне місце злочинам проти честі та гідності особи відводилося й у Вірменському статuti 1519 р. Цим актом, затвердженим польським королем Сигізмундом I Августом, користувалися вірмени, що протягом століть компактно проживали на території України. Так, зведення наклепу на батьків прирівнювалось до їх побиття і батьки могли позбавити таких дітей спадку (ст. 22 «Про того, хто б обмовляв своїх батьків»). У цій правовій пам'ятці містилися також норми, які захищали честь і гідність короля, королівської влади (маєстату) і сенаторів. У разі їх порушення винний підлягав прокляттю, якщо ж він був духовною особою – його позбавляли духовного сану. Таке покарання ст. 14 «Про того, хто злословить у спину королівського маєстату або комусь з радників сенаторського стану» пояснює тим, що королівська влада містить у собі елемент Божої влади⁴.

З другої половини XVII ст. на українських землях поширюється дія Соборного Уложення 1649 р. В ньому закріплюється становий характер інституту честі; категорія честі тісно пов'язується із становищем особи в державі. Глава X «Про суд» Соборного Уложення містить низку норм (73 статті!), присвячених відповідальності за «безчестя» (образу словом) залежно від соціального статусу ображеного. Йшлося про різні групи населення: духовних і світських осіб, звичайних ченців та вище духовенство, світських служилих і неслужилих людей тощо. Так, наприклад, ст. 92 під загрозою фізичного покарання та двотижневого ув'язнення забороняла образу бояр, окольничих і думних людей, ст. 93 охороняла честь і гідність стольників, стряпчих, дворян, дяків, іноземців, підданих тощо, ст. 94 – городових посадських людей, ямщиків, боярських людей, поміщицьких селян тощо⁵. Диференціація була настільки детальною, що враховувались не лише посада та рід діяльності, а й місцезнаходження певної особи (розрізнялись, наприклад, монастирські слуги Троїцько-Сергіївського, Спаського та інших монастирів). Для кожної посади Соборне Уложення перераховує розмір плати за безчестя – від кількох рублів до декількох сотень. Наприклад, плата за безчестя митрополита становила 400 рублів (ст. 28 глави X), архімандрита Спаського монастиря – 70 рублів (ст. 35 глави X), повара, хлібника чи конюха – два рублі (ст. 95 глави X). Особливій охороні підлягала жіноча честь. За образу жінки «непригожим словом» стягувалось подвійне відшкодування, дівчини – в чотирикратному розмірі. Навпаки, честь неповнолітнього захищала лише половинним відшкодуванням (ст. 99 глави X)⁶. Якщо кривдник не мав змоги виплатити призначене відшкодування, його ставили на «правеж», тобто щоденно били батогами доти, доки він не домовиться з ображеним про погашення свого боргу⁷. Відповідальність за образу представників вищих станів не обмежувалась грошовим відшкодуванням за завдану шкоду, а включала биття батогами, ув'язнення тощо.

Соборне Уложення лише в одному випадку визначало, у яких висловлюваннях могла полягати образа честі (ст. 280 глави X). Йдеться про слово, що позначало позашлюбне походження особи⁸. Разом з тим відповідну інформацію можна отримати з тогочасних судових актів. Так, за даними М.Ф. Владимирського-Буданова, образа могла полягати у звичайній лайці, в неналежному визначенні прізвища чи по батькові, у прозиванні чоловіка «женкою» тощо⁹. Як образливі у тогочасних судових актах фігурують також такі слова та словосполучення:

- 1 Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. С. 276.
- 2 Бобровський П.О. Преступлення противъ чести по русскимъ законамъ до начала XVIII вѣка. Историко-юридическое изслѣдованіе. Санктъ-Петербургъ: Типографія Правительствующаго Сената, 1889. С. 44.
- 3 Андрушко А.В. Становлення законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти честі та гідності особи (XI–XVIII ст.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. Випуск 41. Том 2. С. 61.
- 4 Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. С. 324; Попович О.С. Органи самоврядування і право вірменських громад в Україні (XIV–XVIII ст.): монографія. Дрогобич: Видавництво «Коло», 2011. С. 223.
- 5 Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. 3. Акты Земских соборов. Москва: Юрид. лит., 1985. С. 110–111.
- 6 Там же. С. 112, 296–297.
- 7 Там же. С. 296.
- 8 Там же. С. 149–150.
- 9 Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2005. С. 410.

«вор», «изменник», «страдник», «псарев внук», «худой князишко», «сынишко боярский», «шпынок турецкий» тощо¹. Оскільки Уложення не містило поняття образи і не визначало, які саме слова слід вважати образливими, це призводило до численних судових справ². Для зменшення їх кількості указом 1690 р. заборонялось вважати образою описки в грамотах, помилки в імені та по батькові; обвинувачений міг присягтися, що він не мав наміру образити потерпілого³.

Соборне Уложення неодноразово (ст. 31 глави VII, ст. 9 глави X, ст. 44 глави XXI, ст. 4 глави XXV) згадує про наклеп («поклеп»), який охоплювався ширшим поняттям «безчестя». Так, у ст. 31 глави VII йшлося про неправдиве обвинувачення у вчиненні злочину: «А будет кто служилых людей таким делом поклеплет напрасно и сыщется про то допряма, и тому, кто таким делом кого поклеплет, учинити то же наказание, в каком было наказании быти тому, кого он таким делом поклеплет»⁴. Звертає на себе увагу те, що для притягнення до відповідальності за вказане діяння ознака завідомої неправдивості поширюваних відомостей не грала ролі – достатньо було встановити, що обвинувачення було неправдивим⁵.

Соборне Уложення знало образу не лише словом, а й дією. Для прикладу, ст. 94 глави X встановлювала: «А будет кто государева крестьянина зашибет, а увечья никакова не учинит, и на том имати государевым крестьяном за бой и за бесчестье по два рубли человеку»⁶. Як бачимо, під безчестям у цій статті розумілося завдання побоїв.

Злочини проти честі та гідності особи були відомі також Артикулу військовому Петра I. Так, глава 18 цієї пам'ятки мала назву «О поносительных писмах бранных и ругательных словах». Артикул 149 встановлював відповідальність за написання і поширення анонімних листів, що містили звинувачення іншої особи у вчиненні злочину. Пасквілянт сам підлягав покаранню за той злочин, у вчиненні якого когось звинувачував. Крім того, кат повинен був спалити анонімний лист під шибенницею. У цьому артикулі також вказувалось, що пасквіль підлягав перевірці, але навіть в тому випадку, якщо достовірність викладеної в ньому інформації підтверджувалась, винний все одно підлягав покаранню, визначеному на розсуд суду. Таким чином, за цим артикулом карався не лише наклеп, але й порушення порядку інформування про вчинений злочин («понеже он истинным путем не пошел, дабы другого погрешение объявить»)⁷. Окремі дослідники вважають, що тут йдеться про дифамацію, оскільки особа каралася за поширення достовірної інформації⁸.

Артикул 151 встановлював відповідальність за образу офіцера словом: «Ежели офицер о другом, чести касающихся или поносных слова будет говорить, дабы тем его честное имя обругать и уничтожить, оный имеет пред обиженным и пред судом обличать свои слова и сказать, что он солгал, и сверх того посажен быть на полгода в заключение»⁹. В арт. 152 передбачено відповідальність за те саме діяння, вчинене імпульсивно, за що винному загрожувало менш суворе покарання: «Ежели кто другого не одумавшись с сердца, или не опамятовась, бранными словами выбранит, оный пред судом у обиженного христианское прощение имеет чинить и просить о прощении. И ежели гораздо жестоко бранил, то сверх того наказанием денежным и сносным заключением наказан будет»¹⁰. В арт. 153 заборонялося мститися за завдану образу і передбачалося однакове покарання як для кривдника, так і для скривдженого, який за це помстився: «А ежели кто против бранных слов, боем или иным своеволом отмщать будет, оный право свое тем потерял, и сверх того с соперником своим в равном наказании будет. Також и оный право свое потерял, кто противно бранит, когда он от другого бранен будет»¹¹.

Таким чином, Артикул військовий деталізував ознаки наклепу, а також розвинув розуміння образи словом. Відомою цьому акту була й образа дією, зокрема, ляпас по щоці (арт. 145 глави 17). Винного у такому діянні

1 Мизис И.Ю. Этапы формирования понятия инвективной лексики в судебных текстах XI–XVII вв. *Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки*. 2014. № 11 (139). С. 317, 318.

2 Там же. С. 318.

3 Омельченко С.С. Уголовно-правовая оценка клеветы и оскорбления: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2008. С. 46; Арямов А.А., Пономаренко В.С. Механизм уголовно-правовой защиты чести и достоинства. Москва: Юрлитинформ, 2010. С. 60.

4 Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. 3. Акты Земских соборов. Москва: Юрид. лит., 1985. С. 97.

5 Андрушко А.В. Становлення законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти честі та гідності особи (XI–XVIII ст.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. Випуск 41. Том 2. С. 61.

6 Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. 3. Акты Земских соборов. Москва: Юрид. лит., 1985. С. 111.

7 Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма. Москва: Юрид. лит., 1986. С. 354.

8 Омельченко С.С. Уголовно-правовая оценка клеветы и оскорбления: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2008. С. 47.

9 Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма. Москва: Юрид. лит., 1986. С. 354.

10 Там же. С. 354–355.

11 Там же. С. 355.

потерпілий міг у відповідь вдарити по щоці перед всією ротою. Вказувалось також, що кривдник «к тому еще по разсмотрению наказан быть имеет». Скривджений, який «не захотел самоволне отмщение учинить», міг подати командиру скаргу, на яку останній повинен був реагувати, «дабы озлобленный и обруганный свою надлежащую сатисфакцию или удовольствие имел» (арт. 147 глави 17)¹.

Злочини проти честі та гідності особи – серед тих, які були відомі звичаєвому праву Запорізької Січі². До таких злочинів, зокрема, належала образа³. Відомо, наприклад, що за виривання козакові чуба винний повинен був заплатити скривдженому п'ять карбованців⁴. За образу між козаками допускався поєдинок⁵. Посягання на честь відомі також кримінальному праву Гетьманщини часів гетьманування Богдана Хмельницького⁶.

Варто зауважити, що норми козацького звичаєвого права були використані при підготовці «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р.⁷ Крім цього, розробниками було використано Литовський статут 1588 р., правові книги магдебурзького і хелмінського права, гетьманські універсали, окремі російські законодавчі акти, реальну практику козацьких судів. Чимало норм кодифікаційна комісія напрацювала самостійно⁸. Не будучи офіційно затвердженими російською владою, «Права, за якими судиться малоросійський народ» все ж застосовувалися в Гетьманщині при розгляді судових справ⁹.

В частині кримінально-правової охорони честі та гідності особи положення вказаного кодексу зазнали істотного впливу Литовського статуту, а також Артикулу військового. До розглядуваних злочинів «Права» відносили словесні та письмові образи і наклепи, образу дією, а також злочин неправдивої присяги. Образа шляхтича або військового простолюдином шляхом висловлення твердження, що дана особа не належить до шляхетського чи військового стану, «но посполитой породы человекомъ», каралася грошовим відшкодуванням за безчестя, а також ув'язненням на шість тижнів. У разі ж, якщо кривдник й сам був шляхтичем чи військовим, то така образа каралася грошовим стягненням і арештом (арт. 54 глави XX)¹⁰. Аналогічна образа іноземного шляхтича за першим разом каралася виплатою відшкодування, за другим разом – такою ж карою, як і образа місцевого шляхтича¹¹. Артикул 57 глави XX детально регламентував відповідальність за закид стосовно нешлюбного походження. Той, хто назвав шляхтича чи військового «незаконного ложа сином» і не довів правдивість цих слів на суді, карався грошовим стягненням у розмірі 96 рублів і повинен був у суді спростувати свої твердження словами «что я назвалъ тебе не законнорожденнымъ сыномъ, то я того не говорилъ, но лгалъ и лаялъ якъ песь». Наголошувалось також, що кривдника слід тримати під арештом доти, доки він не відкличе своїх слів, і «судъ оному упрямому в томъ никакого послабленія чинить не имѣть» (п. 1 арт. 57)¹². Якщо такий закид було зроблено під час сварки («по худому в бранѣ и в посварѣ») і при цьому кривдник не намагався довести правдивості своїх слів, йому загрожувало вдвічі менше покарання (п. 2 арт. 57). Натомість якщо потерпілими від такої образи були жінка чи дівчина, грошове стягнення подвоювалось (п. 3 арт. 57). Взаємні образи, вчинені особами «в равномъ званіи», карі не підлягали. Водночас підкреслювалось, що «всякъ нижшаго званія и чина вышшему чиновнику, а паче командиру долженъ в такомъ случаи, снисходя, равно не отвѣтствовать, но за свое

1 Там же. С. 353.

2 Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. С. 406; Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. Т. 2 / редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 150; Колос М. Войско Запорожское: преступления, наказания и их назначение. *Закон и жизнь*. 2013. № 10/3. С. 109; Николаенко Т.Б. Особенности криминальной ответственности казаков и военной старшины за обычным правом Запорожской Сечи середины XVI ст. – середины XVII ст. *Право і суспільство*. 2015. № 5-2. Частина 2. С. 187.

3 Бедрий М. Козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права (XVI ст. – 40 рр. XIX ст.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2015. Вип. 61. С. 81; Терлюк І.Я. Історія держави і права України: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2011. С. 186; Терлюк І.Я. Огляд історії кримінального права України. Навчальний посібник. Львів: Ліга-Прес, 2007. С. 21.

4 Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. Т. 2 / редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 150.

5 Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У трьох томах. Том 1. Львів: Світ, 1990. С. 151.

6 Козаченко А. Злочини і покарання в Україні-Гетьманщині за універсалами Богдана Хмельницького (1648–1657 роки). *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 4 (35). С. 124.

7 Бедрий М. Козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права (XVI ст. – 40 рр. XIX ст.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2015. Вип. 61. С. 84; Терлюк І.Я. Історія держави і права України: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2011. С. 197.

8 Терлюк І.Я. Історія держави і права України: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2011. С. 197.

9 Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. С. 425.

10 Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 1997. С. 393.

11 Яковлів А. Український кодекс 1743 року «Права, по которымъ судится малоросійській народъ». Його історія, джерела та систематичний виклад змісту. Мюнхен: Кооперативне видавництво «Заграва», 1949. С. 163.

12 Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 1997. С. 395.

безчестіє пристойнимъ образомъ суда искать» (п. 4 арт. 57)¹. Вказана норма відображала становий характер розглядуваної пам'ятки, хоча у літературі підкреслювалось, що у Кодексі 1743 р. «прірва між вищими і нижчими станами не така вже глибока, як раніше»². Охорона честі вищих і нижчих верств різнилася тільки розмірами стягнення за її порушення. Наприклад, якщо за закид у незаконному народженні, зроблений шляхтичеві чи військовому, слід було сплатити 96 рублів (п. 1 арт. 57 глави XX), то за аналогічний закид представникові нижчих верств населення – від 24 до 48 рублів (п. 6 арт. 4 глави XXI).

Артикул 59 глави XX присвячений усним і письмовим наклепам. Той, хто з наміром зашкодити честі іншого неправдиво повідомив «судовымъ или другимъ честнымъ персонамъ» про вчинення іншим протиправного чи безчесного вчинку, або ж поширив (прибив у публічному місці чи потай комусь підкинув) відповідне письмове повідомлення, вперше карався грошовим стягненням та шеститижневим арештом, вдруге – покаранням у подвійному розмірі, втретє – у потрійному, вчетверте – окрім грошового стягнення і арешту, карався розрізанням ніздрі та оголошенням безчесним і «зашельмованим» (п. 1 арт. 59)³. За умисне неправдиве звинувачення іншого у вчиненні злочину, що карався смертною чи іншою тяжкою публічною карою, приписувалося карати тим покаранням, яке загрожувало звинуваченій особі (п. 2 арт. 59). Крім того, підкреслювалось, що усний чи письмовий наклеп на підставі неперевіраних чуток також не має залишатися безкарним, оскільки «никому ни на чію честь посягать и оныя повреждать не надлежитъ» (п. 3 арт. 59)⁴. Злочин неправдивої присяги карався відрубанням двох пальців правої руки, що їх підносить угору особа, яка складає присягу, та оголошення кривоприсяжника безчесним й негідним довіри (п. 2 арт. 21 глави VIII).

До образи дією відносились побої, вчинені зневажливим знаряддям, наприклад, батогом, кием, різкою, або ж зневажливим способом, наприклад, виривання волосся з бороди або голови, ляпас по щоці тощо. За такі образи винний карався ув'язненням та зобов'язанням сплатити потерпілим відшкодування за завдані біль і безчестя. Під особливою охороною перебувала честь жінок і духовенства – вони одержували відшкодування в подвійному розмірі⁵.

У 1782 р. російська імператриця Катерина II підписала «Устав благочиния або поліцейський», який регламентував правовий статус поліцейських органів, їх систему та основні напрями діяльності. Стаття 230 вказаної пам'ятки підтверджувала заборону вчинення злочинів «проти народної тиші», серед яких називаються «розсіювання брехні та наклепу»⁶. Судячи з контексту, цією нормою заборонялось поширення в народі неправдивих чуток з метою збурення громадського спокою. За вчинення вказаного діяння приписувалося «имать под стражу и отослать к суду» (ст. 272)⁷.

Грамота на права та вигоди містам Російської імперії (більш відома як Жалувана грамота містам) 1785 р. забороняла міщанам «чинить безчестие» словом або письмом, а також шляхом удару рукою (ст. 91). За образу міщанина словом чи письмом кривдник «повинен платитъ сколько обиженный как казне и городу платит тот год». За удар рукою кривдник мав заплатити ображеному вдвічі більше відшкодування. Так само вдвічі більше від зазначеної суми кривдник мав заплатити за безчестя, завдане жінці⁸. Відповідальність за образу дією встановлювалася також у п. 110 ст. 123 грамоти: «Буде подмастерья или ученик, пока у мастера, оскорбит мастера запрещенным обхождением с его женою или дочерью, и о том в управе жалоба принесена будет или инако по делу откроется, то подмастерья или ученика наказать полугодичным содержанием в смирительном доме. После же смирительнаго дома ни единой управной мастер да не примет его»⁹.

Відображенням тогочасних поглядів держави на дворянську честь слугує маніфест «Про поєдинки», виданий Катериною II в Києві 21 квітня 1787 р. В преамбулі до цього документа імператриця з прикрістю відзначала, що після того, як дарувала дворянству нові права та привілеї, вона розраховувала на те, що дворянство

1 Там само. С. 395.

2 Падох Я. Нарис історії українського кримінального права. Мюнхен: Видавництво «Молоде життя», 1951. С. 77.

3 Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 1997. С. 396–397.

4 Там само. С. 397.

5 Падох Я. Нарис історії українського кримінального права. Мюнхен: Видавництво «Молоде життя», 1951. С. 78; Яковлів А. Український кодекс 1743 року «Права, по котрымъ судится малоросійскій народъ». Його історія, джерела та систематичний виклад змісту. Мюнхен: Кооперативне видавництво «Заграда», 1949. С. 164; Бойко І.І. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. С. 522.

6 Российское законодательство X–XX веков. В десяти томах. Т. 5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. Москва: Юрид. лит., 1987. С. 372.

7 Там же. С. 385.

8 Там же. С. 89–90.

9 Там же. С. 117.

вбачатиме свою честь у вірності та любові до батьківщини, «слідовательно и къ императорскому величеству». Натомість змушена була констатувати, що в дворянство проникли «предубѣжденія... не суть отъ предковъ полученныя, но перенятія или нанесенныя чуждыя». На увазі малася поширена у той час практика дуелей: «обижая и бывъ обижаемы, каждый въ дѣлѣ собственномъ дѣлалъ себя судьей и по сему тутъ же на мѣстѣ, или вскорѣ по томъ отмщаль словами, рукою либо орудіємъ». Серед причин такого стану речей, на думку Катерини II, була невизначеність поняття честі: «только о чести и безчестіи былъ своевольный, безъ правилъ, по собственному каждому нраву, страсти и наклонности»¹. У зв'язку з цим у маніфесті наводилось «законное толкованіе о оскорбленіи или обидѣ», яке, втім, було доволі широким і розмитим: «буде кто кого вредитъ в правѣ или по совѣсти, какъ то порочитъ, поклеплетъ, пренебрежетъ, унижитъ или задереть» (п. 8). Підкреслювалось, що образа може бути трьох видів: словами, письмом та дією (п. 11). Для визнання слів, написаного чи вчиненого образою, необхідно було встановити наявність у особи відповідного наміру (п. 9). Маніфест визначав, що потрібно розуміти під образою словом, письмом та вчинком. Образа словами визначалася так: «буде кто кого при немъ порочитъ закону противными дѣлами или поступками, или произноситъ на него брани или угрозы личныя или имѣнію его» (п. 12). Під образою письмом маніфест пропонував розуміти ті самі образи, виражені у письмовій формі (п. 13). Образу дією розглядувана пам'ятка поділяла на два різновиди: 1) погрозу рукою, ногою чи певним зряддям; 2) удар рукою, ногою або якимось зряддям, а також виривання волосся (п. 14). Потерпілому надавалося право вибору: або вимагати цивільно-правового відшкодування шкоди, завданої честі та гідності, або вимагати стосовно кривдника кримінального покарання (п. 18)².

Таким чином, законодавство про кримінальну відповідальність за посягання на честь та гідність особи еволюціонувало разом зі зміною уявлень про сутність вказаних цінностей. Кримінальні закони, які упродовж століть діяли на території українських земель, до злочинів проти честі та гідності особи відносили не лише словесну образу та клеп, а й образу дією. При цьому історично першим посяганням на честь вважалася саме образа дією, а не словом. Як і проаналізовані вище норми про відповідальність за злочини проти особистої свободи, розглянуті у цьому підрозділі кримінально-правові заборони були недосконалими з точки зору юридичної техніки, зокрема хибували на надмірну казуальність, відображали існуючу стану нерівність між членами суспільства, не виправдано поєднували елементи цивільного, матеріального та процесуального кримінального права. Разом із тим вони свідчать про постійний пошук шляхів оптимального забезпечення кримінально-правової охорони честі та гідності особи.

1.2.2. Розвиток законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти честі та гідності особи (XIX – початок XXI ст.)

Кримінально-правова охорона честі та гідності особи отримала подальший розвиток у законодавчих актах XIX–XX століть.

В проєкті Кримінального уложення 1813 р. злочинам проти честі та гідності особи відводилась глава третя «Про образи» частини третьої, що мала назву «Про покарання за приватні злочини». Вказана глава включала шість відділень: 1. «Загальні положення» (§§ 423–443); 2. «Про покарання за образи, завдані дією» (§§ 444–452); 3. «Про покарання за образи на письмі» (§§ 453–462); 4. «Про покарання за словесні образи» (§§ 463–467); 5. «Про покарання за образи порушенням особистих прав іншого» (§§ 468–478); 6. «Про покарання за образи проти добрих звичаїв, або про студні злочини» (§§ 479–491). Аналіз відповідних норм дає підстави для висновку, що безпосередньо діянням проти честі та гідності особи у главі третій частини третьої проєкту Кримінального уложення 1813 р. були присвячені перші чотири відділення (§§ 423–467). Норми, зосереджені в п'ятому та шостому відділеннях, хоч і іменувалися «образами», стосувалися інших діянь (переховування чужого кріпака чи казенного селянина, згвалтування, інцесту, перелюбу тощо).

Образою визнавалось будь-яке діяння, вчинене проти іншої особи, з наміром нашкодити їй в праві або честі (§ 423). Образи поділялись на образи дією, письмом або словом (§ 424).

Образою дією визнавались завдання удару чи інші подібні зневаги (§ 444), до яких відносились «зухвалі погрози», а саме підняття руки для завдання удару та інші дії, що передбачають намір ударити (§ 448). «Зухвалі

1 О поединках. Манифест Екатерины II от 21 апреля 1787 г. / Национальная электронная библиотека. URL: https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_RU_NLR_DIGIT_76227/

2 Там же.

погрози» приписувалося карати менш суворо, ніж завдання удару (§ 448). Крім того, образою дією вважалося насильницьке вторгнення в чуже помешкання, в якому відбувалася зневага господаря чи його сім'ї грубою або зухвалою поведінкою (§ 449). Така образа каралася так само, як і «зухвалі погрози», однак якщо кривдник завдавав удари, погрожував чи вчиняв інші насильницькі дії, йому мало бути призначене більш суворе покарання (§ 450)¹.

У розгляданій пам'ятці права вказувалося, що образа на письмі буває двох видів: 1) коли хтось іншого на письмі чи в друкованих творах звинувачує або порочить «противними справами», за які йому загрожує кримінальне покарання, якщо б вони були доказані²; 2) якщо вживатиме на письмі лайливі стосовно нього слова. Образа першого виду визнавалась наклепом, другого – лайкою (§ 453). У § 454 зазначалося, що наклепом визнається будь-яке звинувачення, яке не доказане судовим актом присутствених місць, і якщо той, хто звинувачує, хоче виправдатися для звільнення від покарання, то повинен негайно подати на доказ своєї правоти відповідні акти. Наклепник не мав права вимагати розслідування, не маючи доказів, або посилатися на те, що його інформація є загальновідомою чи запозиченою з певного друкованого твору (§ 455). Наклепник підлягав тому покаранню, яке загрозувало іншій особі, котру він неправдиво обмовляв (§ 458). Більш суворо покарання мало бути призначене особі, яка вчинила наклеп щодо свого начальника чи чиновників присутствених місць (§ 459). За лайку, образливі слова чи інше лихослів'я, викладені на письмі стосовно осіб дворянського чи купецького стану та чиновників, винний підлягав «ганебним покаранням», визначеним §§ 49–53 (публічний догані з відстороненням від посади на певний час, зобов'язанню публічно попросити вибачення у потерпілого), або позбавленню свободи залежно від важливості скривдженої особи (§ 460). За лайку між простолюдинами покарання мало застосовуватись за правилами поліції (§ 461). Зазначалося також, що за пасквілі, карикатури та інші подібні зображення і образливі для честі написи, які явно стосуються певної особи, слід карати як за письмові образи (§ 462)³.

За образливі слова, сказані заочно, особа не підлягала відповідальності (§ 463). Словесні образи визнавались кримінально караними лише у разі, якщо промовлялися перед найближчими родичами заочно ображеного (§ 464). За тяжкі словесні образи, вимовлені «в обличчя» ображеному і в присутності свідків, кривдник підлягав «ганебним покаранням» або позбавленню свободи, а також мав сплатити грошове відшкодування (§ 465)⁴.

У проекті Кримінального уложення 1813 р. вказувалося, що кривдник підлягає покаранню, а також грошовому відшкодуванню за завдані скривдженому шкоду та безчестя (§ 426). Мірою відшкодування за безчестя слугував річний оклад скривдженого чи його частина (§ 428). Покарання за образу мало бути більш суворим, якщо: 1) ображений мав вищий чин або звання; 2) ображений був старшим за віком; 3) жінка ображена чоловіком (§ 433). Так само підкреслювалось, що грошове відшкодування, призначуване за образу, збільшується, якщо кривдник має вищий чин, посаду чи звання, ніж ображений (§ 434). Крім того, вказувалося, що покарання та відшкодування збільшується, якщо образа завдана: 1) у храмі; 2) в присутності імператора чи найвищих осіб; 3) в присутственому місці, в публічному місці чи в присутності осіб, наділених владою (§ 435). Покарання збільшувалося, а відшкодування подвоювалося у разі повторення тих самих образ однією особою (§ 436). У разі, якщо скривджений помирився з кривдником, покарання та відшкодування не мали застосовуватись (§ 438). Якщо скривджений за завдану йому образу відповідав взаємною образою, він втрачав право на позов (§ 440), а якщо вдавався до помсти, то підлягав також покаранню (§ 441)⁵.

У проекті Кримінального уложення 1813 р. чимало місця відводилось питанням протидії поєдинкам між сторонами конфлікту у разі посягання на честь та гідність особи. Відділення п'яте глави четвертої вказаної пам'ятки було присвячене злочинам проти загального судового порядку та самоправству. Самоправством визнавались, зокрема, ситуації, коли «хтось за особисті образи, всупереч законному порядку, сам себе зробить суддею і самовільно отримує відшкодування чи вдається до помсти» (§ 209). Покаранню підлягав той, хто за

1 Проект Уголовного уложения Российской империи 1813 г. / Безверхов А.Г., Коростелёв В.С. Проект Уголовного уложения Российской империи 1813 года: монография. Самара: Издательство «Самарский университет», 2013. С. 151–153.

2 М.В. Духовской вказував, що таке поняття наклепу було запозичене з визначення, яке обговорювалось під час розробки проекту Баварського уложення 1813 р. (Духовской М.В. Понятие клеветы, как преступления против чести частных лиц, по русскому праву. Ярославль: Типография Губернской Земской Управы, 1873. С. 222).

3 Проект Уголовного уложения Российской империи 1813 г. / Безверхов А.Г., Коростелёв В.С. Проект Уголовного уложения Российской империи 1813 года: монография. Самара: Издательство «Самарский университет», 2013. С. 153–155.

4 Там же. С. 155–156.

5 Там же. С. 147–151.

будь-яку завдану йому образу, оминаючи суд, викликав кривдника на поєдинок чи бійку, а також секунданти і той, хто погоджувався на такий виклик (§ 210). Вказувалось, що якщо хтось із дуелянтів загинув, то того, хто вижив, слід карати як вбивцю, а секундантів – як співучасників вбивства (§ 211). У разі, якщо в результаті поєдинку чи бійки будь-хто був поранений, покаранню підлягав як той, хто кинув виклик, так і той, хто прийняв його, а також секунданти (§ 212). Якщо ні смерті, ні ран на поєдинок не було заподіяно, за участь у ньому відповідальності підлягали як той, хто кинув виклик, так і той, хто прийняв його, однак підкреслювалось, що більш суворому покаранню підлягає той, хто викликав на поєдинок (§ 213). Кримінально караним визнавався й сам по собі виклик на поєдинок, на який не було отримано згоди. За таке діяння винний підлягав «ганебним покаранням» або позбавленню свободи (§ 214). Крім того, той, хто, будучи скривдженим, викликав іншого на поєдинок, втрачав право на законне відшкодування (§ 215). Покаранню підлягав також той, хто, будучи свідком сварки чи образ, не зупинив сторони конфлікту у прагненні помститися, або ж, у разі невдачі цих заходів, не повідомив найближчому начальству про цей поєдинок для того, аби завадити йому (§ 216). Начальник чи місцева влада, дізнавшись про сварку підлеглих їм осіб, зобов'язані були заборонити поєдинок і змусити сторони конфлікту помиритися, а в разі непокори відіслати непокірного до суду чи заарештувати його; за невиконання цієї вимоги начальники мали притягатися до відповідальності (§ 218)¹.

У Зводі законів Російської імперії 1832 р., а згодом і в Зводі 1842 р., розрізнялися образа та наклеп як посягання на честь особи. Образа визначалась як зневага до особи ближнього з наміром образити чи скривдити його, або зашкодити йому особисто, або ж його дружині, дитині, служителяю чи ближньому (ст. 367 Зводу 1832 р., ст. 404 тому XV Зводу 1842 р.). Для наявності складу наклепу обов'язковим був намір завдати шкоду доброму імені людини. Винний у вчиненні вказаного діяння мусів визнати перед судом і потерпілим, що його слова є неправдивими, а також підлягав ув'язненню на півроку (ст. 388 Зводу 1832 р., ст. 428 Зводу 1842 р.)². М.В. Духовської звернув увагу на те, що основним джерелом для укладення в Зводі законів Російської імперії статей про посягання на честь слугував Артикул військовий Петра I. Так, скажімо, ст. 388 Зводу 1832 р. і ст. 428 Зводу 1842 р. відтворювали положення § 151 Артикулу³.

В Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р. розглядуваним посяганням відводилась глава 6 «Про образи честі», яка містилась в розділі X «Про злочини проти життя, здоров'я, свободи і честі приватних осіб». Вказана глава включала три відділення: 1. «Про злочини проти честі та цнотливості жінок» (ст. ст. 1998–2007); 2. «Про безпосередні особисті образи» (ст.ст. 2008–2016); 3. «Про наклеп і поширення лайливих та інших образливих для честі творів, зображень або чуток» (ст.ст. 2017–2024). Таким чином, система норм про кримінально-правову охорону честі особи в Уложенні про покарання кримінальні та виправні була досить складною, являючи собою казуїстичний опис ознак відповідних діянь.

До злочинів проти честі та цнотливості жінок законодавець відносив розбещення дівчини, яка не досягла 14 років (ст.ст. 1998, 1999), згвалтування (ст.ст. 2000–2003), викрадення жінки чи дівчини з наміром згвалтування чи без такого наміру (ст.ст. 2004, 2005), зваблення незаміжньої урочистою обіцянкою одружитися на ній (ст. 2006), зваблення неповнолітньої опікуном або вчителем чи іншою особою, котра наглядає за нею і має над нею владу (ст. 2007)⁴. Як бачимо, посягання на статеву свободу та статеву недоторканість, а також окремі діяння проти особистої свободи Уложення про покарання кримінальні та виправні трактувало як такі, що посягають передусім на честь та цнотливість жінок. Такий підхід, вочевидь, відображав тогочасні уявлення про сутність честі, яка тісно пов'язувалась з добрим іменем жінки.

Уложення 1845 р. традиційно розрізняло образу дією («хто заподіє іншому особисту образу, більш чи менш тяжку, вдаривши його з наміром, чи замахнувшись на нього, або іншим чином пригрозивши рукою чи якимось знаряддям, або ж дозволивши собі іншу непристойну образливу для нього дію» – ст. 2008) та образу словом («хто образить іншого лайливими чи іншими образливими щодо нього, його дружини або членів його сімейства, навіть якщо вони померли, словами, усно чи на письмі, підписавшись чи залишившись анонімним, або ж буде усно чи письмово докоряти йому в справі незаконній, безчесній, або ж докоряти скривдженому тим, що йому завдана образа» – ст. 2013). Більш тяжким діянням визнавалась образа дією, яка каралася арештом на

1 Там же. С. 101–103.

2 Духовской М.В. Понятие клеветы, как преступления против чести частных лиц, по русскому праву. Ярославль: Типография Губернской Земской Управы, 1873. С. 223; Омельченко С.С. Уголовно-правовая оценка клеветы и оскорбления: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2008. С. 49.

3 Духовской М.В. Понятие клеветы, как преступления против чести частных лиц, по русскому праву. Ярославль: Типография Губернской Земской Управы, 1873. С. 223–224.

4 Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. Санкт-Петербург: Въ Типографіи Второго Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1845. С. 778–783.

строк від семи днів до трьох місяців, а також зобов'язанням винного попросити вибачення у потерпілого, а якщо скривджений забажає – то й сплатити йому грошове відшкодування. Вказувалось, що якщо винний вперто відмовлятиметься від того, аби попросити вибачення, його слід залишити в тюремному ув'язненні чи під арештом доти, доки він не виконає цей припис. На винного у словесній образі покладався лише обов'язок попросити вибачення у потерпілого, а якщо скривджений забажає – то й сплатити йому грошове відшкодування.

В Уложенні про покарання кримінальні та виправні відповідальність за образу була детально диференційована. Так, за образу дією передбачалася посилена відповідальність, якщо вказане діяння було: поєднане із зловживанням владою; вчинене із заздалегідь обдуманим наміром чи умислом; полягало у завданні тяжких побоїв; вчинене в церкві, палаці чи в публічному місці; вчинене щодо особи, яка за своїм званням, віком чи особливим до винного ставленням заслуговувала на особливу від нього повагу; вчинене щодо особи жіночої статі з порушенням правил благопристойності і зі зневагою в ображеній почуття сором'язливості; вчинене щодо батька чи матері або іншого родича по прямій висхідній лінії (ст.ст. 2008–2011). Найтяжчим різновидом вказаного діяння визнавалася образа дією, вчинена щодо батька чи матері або іншого родича по прямій висхідній лінії. Винний у такому злочині підлягав позбавленню всіх прав і засланням на проживання в Томську або Тобольську губернію, або покаранню різками та відданню у виправні арештантські роти на строк від одного до двох років (ст. 2011). Натомість найменш суворе покарання (грошове стягнення від одного до десяти рублів або арешт на строк від одного до трьох днів) загрожувало тому, хто вчинив образу дією під час сварки чи бійки в питних будинках, трактирах, корчмах, на ярмарках чи ринках (ст. 2012)¹. Майже аналогічним було коло обставин, що обтяжували та пом'якшували відповідальність за словесну образу (ст.ст. 2014–2016). Найсуворішому покаранню (ув'язненню в гамівному будинку на строк від шести місяців до одного року) підлягала особа, котра образила словами батька, матір, діда чи бабу (ст. 2015). Натомість за особисті словесні образи, висловлені під час сварок в питних будинках, трактирах, корчмах, на ярмарках чи ринках винному загрожувало лише грошове стягнення від 50 копійок до одного рубля (ст. 2016)².

В Уложенні 1845 р. наголошувалось, що всі справи про завдання особистих образ та кривд починаються не інакше, як за скаргами самих ображених, або одного із подружжя, а також батьків чи опікунів потерпілого. Особа, яка за завдану їй образу відповідала аналогічною або не менш тяжкою образою, втрачала право скаржитись на свого кривдника³.

Доволі докладно регламентувалась в Уложенні 1845 р. також кримінальна відповідальність за наклеп, під яким розумілось несправедливе звинувачення особи в діянні, що суперечить правилам честі («звинувачуючи його чи дружину його або членів його сімейства в діянні, протилежному правилам честі» – ст. 2017). Обов'язковими елементами клевети, таким чином, були звинувачення будь-кого в діянні, протилежному правилам честі, і неправдивість такого звинувачення.

Наклеп міг бути вчинений усно, письмово або друкованим способом. За наклеп, вчинений письмово, винний підлягав тюремному ув'язненню на строк від трьох місяців до одного року, а також зобов'язувався попросити вибачення у потерпілого, а якщо скривджений забажає – то й сплатити йому грошове відшкодування (ст. 2017). Такому ж покаранню підлягали й ті, котрі «дозволили собі наклеп в друкованому або ж іншим чином за їх розпорядженням чи з їх згоди поширеному і розголошеному творі або листі» (ст. 2017). Менш суворе покарання загрожувало винному в словесному наклепі: арешт на строк від трьох тижнів до трьох місяців або тюремне ув'язнення на строк від трьох до шести місяців; крім того, на винного покладався обов'язок попросити вибачення у потерпілого, а якщо скривджений забажає – то й сплатити йому грошове відшкодування (ст. 2018)⁴.

Обставинами, які обтяжували кримінальну відповідальність за наклеп, в Уложенні визнавалися вчинення цього діяння щодо опікунів, учителів або начальників винного, або ж стосовно осіб, у яких він був слугою. У таких випадках покарання збільшувалось на одну ступінь. У разі ж, якщо наклеп був вчинений щодо батьків або інших родичів по прямій висхідній лінії, покарання збільшувалось на три ступеня (ст. 2024)⁵.

В Уложенні 1845 р. зазначалося, що за бажанням потерпілого судові вироки про наклеп можуть бути опубліковані в столичних і в місцевих губернських відомостях за рахунок винного (ст. 2017).

1 Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. Санкт-Петербург: Въ Типографіи Второго Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1845. С. 785.

2 Там же. С. 786–787.

3 Там же. С. 787.

4 Там же. С. 787–788.

5 Там же. С. 790–791.

Справи про наклеп мали відкриватися не інакше, як за скаргами самих ображених, або одного із подружжя, а також батьків чи опікунів потерпілого.

У відділенні 3 глави 6 розділу X Уложення про покарання кримінальні та виправні встановлювались відповідальність не лише за наклеп, а й за дифамацію (поширення лайливих та інших образливих для честі творів, зображень або чуток). Так, покаранню, аналогічному до визначеного у ст. 2018, підлягав той, хто, «хоча не дозволяючи собі справжнього наклепу, але з наміром образити честь будь-якої особи, поширить такі відомості, котрі були йому повідомлені у зв'язку з його званням або особливою до нього довірою, з обіцянкою зберігати їх в таємниці» (ст. 2019). У ст. 2020 встановлювалась відповідальність за створення та поширення будь-яким способом творів або зображень, які хоч і не містять прямого наклепу, однак лайливих або ж узагалі явно образливих для честі будь-якої приватної особи. За вказане діяння винному загрожував арешт на строк від трьох тижнів до трьох місяців або тюремне ув'язнення на строк від трьох до шести місяців, а також покладення обов'язку попросити вибачення у потерпілого, а якщо скривджений забажає – то й сплатити йому грошове відшкодування. Крім того, винні у вказаному злочині були зобов'язані під наглядом поліції вжити всіх залежних від них заходів для вилучення і знищення створених чи поширених ними образливих творів або зображень¹.

У ст.ст. 2021–2023 Уложення 1845 р. встановлювалась відповідальність за підроблення листа чи іншого паперу від імені іншої особи. Найбільш суворе покарання (позбавлення деяких особливих прав і привілеїв та ув'язнення в гамівному будинку на строк від двох до трьох років) загрожувало особі, яка підробила лист або інший папір задля образи честі певної особи чи з інших спонукань, але з наміром перешкодити їй у певних справах або ж іншим чином нашкодити їй (ст. 2021). За підробку листа або іншого паперу від імені іншої особи, вчинену без наміру образити потерпілого чи нашкодити йому, винний підлягав ув'язненню в гамівному будинку на строк від одного до двох років з втратою деяких особливих прав та привілеїв, або ж тюремному ув'язненню на строк від трьох місяців до одного року (ст. 2022). Нарешті, найменш небезпечним діянням зазначеного виду вважалось написання чи підписання листа або іншого паперу від імені іншої особи без наміру образити потерпілого чи нашкодити йому, а лише задля жарту. За вказане посягання винний підлягав тільки суворій у присутності суду догані, та й то лише у разі скарги особи, від імені якої лист або інший папір були написані чи підписані (ст. 2023)².

У 1864 р. в рамках судової реформи в Російській імперії було створено інститут мирових суддів. З Уложення про покарання кримінальні та виправні виокремлено статті, які, на думку законодавця, відносились до проступків, і з цих статей укладено окремий Статут про покарання, що накладаються мировими судьями³. Розглядуваним посяганням в Статуті відводилось відділення перше «Про образи честі» глави 11, яка мала назву «Про образи честі, погрози і насильство». Визначення образи та наклепу в Статуті не наводилось. Відповідно до ст. 130 Статуту образа на словах або на письмі каралась арештом на строк до п'ятнадцяти днів або грошовим стягненням у розмірі не більше п'ятдесяти рублів. Більш тяжкою вважалась образа на словах або на письмі, завдана із заздалегідь обдуманим наміром, або в публічному місці чи багатолюдному зібранні, а так само особі, що хоч і не перебуває з кривдником в родинних відносинах по висхідній лінії, але заслуговує на особливу до неї повагу, або ж особі жіночої статі (ст. 131). Винному у вчиненні вказаного діяння загрожував арешт на строк до одного місяця або грошове стягнення у розмірі до ста рублів. Найтяжчою визнавалась образа, завдана родичу по висхідній лінії, за яку було передбачено покарання у виді арешту на строк до трьох місяців (ст. 132). Як і Уложення 1845 р., Статут встановлював відповідальність за образу, завдану дією. За вказане діяння, вчинене щодо особи, яка не перебуває з кривдником в родинних відносинах по висхідній лінії, якщо привід для цього був даний самим ображеним, винний підлягав арешту на строк до п'ятнадцяти днів і грошовому стягненню у розмірі не більше п'ятдесяти рублів (ст. 133). За завдання образи дією без будь-якого приводу з боку ображеного винному загрожував арешт на строк до одного місяця (ст. 134). Стаття 135 Статуту передбачала посилену відповідальність за образу дією, при цьому обтяжуючі обставини були аналогічні тим, що вказувались у ст. 131 Статуту. Образа дією, вчинена стосовно родича по висхідній лінії, не передбачалась в якості кваліфікуючої ознаки⁴. Образа дією могла бути завдана не лише ударами, а й іншими діями, що викликали почуття сором'язливості та ображали гідність. Так, рішенням Касаційного департаменту Сенату 1871 р. у справі Ейландта образою

1 Там же. С. 788–789.

2 Там же. С. 789–790.

3 Рыбина Е.О. Уголовно-правовая защита чести, достоинства и репутации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2009. С. 88.

4 Уставъ о Наказаніяхъ, налагаемыхъ Мировыми Судьями: издание 1885 г. / Сводъ законовъ Россійской Имперіи: издание неофициальное. В 16 т. Т. 15. Санктъ-Петербургъ: Деятель, 1912. С. 224–225 / Pravo.by. URL: https://pravo.by/upload/pdf/krim-pravo/ustav_o_nakazaniyah_mirovie_sudji_1864_goda.pdf

дією було визнано «хапання за обличчя руками», в рішенні у справі Орлова – «показування жінці чоловічого дітородного органа», в рішенні у справі Пущенко – «вимазування воріт будинку дьогтем, що згідно з місцевими звичаями визнається звинуваченням жінок, які живуть в цьому домі, у непотребстві»¹.

Стаття 136 Статуту передбачала відповідальність за наклеп на словах чи на письмі. Вказане діяння каралося арештом на строк до двох місяців. Кваліфікуючими ознаками наклепу вважались образа честі жінки або особи, яка хоч і не перебуває з винним у родинних відносинах по висхідній лінії, але заслуговує на особливу до неї повагу. За кваліфікований вид наклепу законодавець передбачив покарання у виді арешту на строк до трьох місяців.

Відповідальність за розголошення відомостей, повідомлених особі таємно, або ж про які вона дізналася завдяки прочитанню чужого листа чи іншим незаконним шляхом, вчинене з наміром образити чиюсь честь (диффамация), встановлювалась у ст. 137 Статуту. Вказане діяння каралося арештом на строк до п'ятнадцяти днів або грошовим стягненням у розмірі до п'ятдесяти рублів.

У ст. 138 Статуту підкреслювалось, що винні у посяганнях на честь не підлягають вказаним вище покаранням у разі, якщо: 1) сам ображений завдасть кривднику аналогічну або більш тяжку образу; 2) ображений вимагатиме визначеного в цивільному законодавстві безчестя (грошового відшкодування)². Друга обставина, вочевидь, свідчила про те, що законодавець віддавав перевагу цивільному розгляду справ про образу честі.

Наступним етапом у розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти честі та гідності особи стало Кримінальне уложення 1903 р. Хоча статті вказаної пам'ятки, присвячені охороні честі та гідності особи, так і не набрали чинності, їх зміст заслуговує на увагу.

Розглядуваним діянням у Кримінальному уложенні відводилась глава 28 «Про образу» (ст.ст. 530–540). Тогочасний законодавець виокремлював два посягання на честь: образу та зганьблення («опозорение»).

Відповідно до ст. 530 Кримінального уложення під образою розумілась умисна особиста кривда поведінкою або висловлюванням, що ганьблять ображеного чи члена його сім'ї, навіть померлого. Вказане діяння каралося арештом або грошовою пенєю у розмірі до п'ятсот рублів³.

Варто зазначити, що тогочасна судова практика не розглядала як кримінально карані образи, завдані одним із подружжя іншому, що було пов'язано з особливо близькими відносинами між ними, єдністю їх честі. Не підлягала покаранню також образа, якщо ображений сам погодився на вчинення з ним певних дій, що ганьблять його, або ж на обзивання лайливими словами. Потерпілими від образи не визнавались діти, душевнохворі, а також особи, що перебували в непритомному стані, тобто ті, які не могли усвідомлювати характер того, що відбувається. Вважалося, що в такому випадку суб'єкт посягає не на честь особи, а на «почуття суспільної моральності»⁴.

Посилена відповідальність за образу встановлювалась у разі вчинення вказаного діяння щодо: 1) матері, батька та висхідних родичів; 2) священнослужителя під час здійснення ним богослужіння чи духовної треби; 3) службової особи чи волосного старшини або особи, що обіймає відповідну посаду, при виконанні або з приводу виконання нею службових обов'язків; 4) військового караулу або чатового військової частини чи командира. У зазначених випадках образа каралася тюремним ув'язненням. Аналогічному покаранню підлягав також працівник на пароплаві чи морському судні або їх пасажир, винні в образі капітана пароплава чи морського судна, а також арештант, винний в образі будь-кого з чинів тюремної сторожі при виконанні або з приводу виконання ним службових обов'язків (ст. 532). Тюремне ув'язнення загрожувало також за образу в поширеному або публічно виставленому друкованому творі, листі або зображенні (ст. 533)⁵, за образу глави іноземної держави (ст. 534), за образу посла, посланця чи повіреного у справах, а також іншого дипломатичного агента, якщо така образа вчинена з наміром виявити неповагу до його уряду (ст. 535)⁶.

1 Рыбина Е.О. Уголовно-правовая защита чести, достоинства и репутации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2009. С. 90.

2 Уставъ о Наказаніяхъ, налагаемыхъ Мирowymi Судьями: издание 1885 г. / Сводъ законовъ Россійской Имперіи: издание неофициальное. В 16 т. Т. 15. Санктъ-Петербургъ: Деятель, 1912. С. 225 / Pravo.by. URL: https://pravo.by/upload/pdf/krim-pravo/ustav_o_nakazaniyah_mirovye_sudji_1864_goda.pdf

3 Уголовное уложение. Высочайше утвержденное 22 марта 1903 г. Санктъ-Петербургъ: Сенатская типографія, 1903. С. 105.

4 Рыбина Е.О. Уголовно-правовая защита чести, достоинства и репутации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2009. С. 93–94.

5 Окрім того, редактор або видавець, винні у розміщенні в друкованому творі образливих творів, листів чи зображень, підлягали грошовому стягненню залежно від кількості випущених в продаж екземплярів, але у розмірі не більше одного рубля за кожний екземпляр (ст. 533).

6 Уголовное уложение. Высочайше утвержденное 22 марта 1903 г. Санктъ-Петербургъ: Сенатская типографія, 1903. С. 105–106.

Стаття 536 Кримінального уложення встановлювала обставини звільнення від покарання особи, винуватої у завданні образи: 1) якщо образа викликана аналогічним чи більш тяжким насильством над особою або аналогічною чи більш тяжкою образою з боку потерпілого; 2) якщо потерпілий помстився йому аналогічним чи більш тяжким насильством або аналогічною чи більш тяжкою образою. Ці правила не застосовувались, якщо ображено поліцейського чи іншого стража або службовця при виконанні чи з приводу виконання ними службових обов'язків, а також священнослужителя¹.

У разі засудження за образу суд, на прохання потерпілої особи, міг опублікувати вирок (ст. 539).

Стаття 531 Кримінального уложення передбачала відповідальність за зганьблення, під яким розумілось розголошення обставин, що ганьблять особу, навіть у разі її відсутності. Вказане діяння каралося тюремним ув'язненням на строк до шести місяців. Відповідно до ст. 537 аналізованої пам'ятки права розголошення обставин, що ганьблять особу, не вважалося караним зганьбленням, якщо обвинувачений довів, що: 1) розголошена обставина відповідає істині; 2) він мав достатні підстави вважати розголошену обставину правдивою і вчинив таке розголошення заради державного чи суспільного блага або в інтересах виконуваного обов'язку, або для захисту особистої честі чи честі його сім'ї².

Обвинувачений у зганьбленні не міг пред'являти доказів істинності розголошеної обставини і не міг бути звільнений від відповідальності на підставі ст. 537, якщо вказана обставина стосувалася: 1) глави іноземної держави, іноземного посла, посланця, повіреного в справах чи іншого дипломатичного агента такої держави; 2) приватного чи сімейного життя зганьбленого і при цьому розголошення було здійснене в поширених чи публічно виставлених друкованому творі, листі чи зображенні або в публічній промові (ст. 538)³.

Таким чином, у перерахованих вище випадках для констатації наявності складу злочину не вимагалась завідома неправдивість відомостей, що розголошувались винним; більше того, ці відомості могли бути істинними і, тим не менше, особа притягалась до відповідальності за злочин, який називався дифамацією. Виняток складали лише випадки розголошення відомостей, що стосувалися службової або громадської діяльності особи. При цьому доказувати правдивість розголошуваних відомостей можна було тільки письмовими доказами⁴.

Предметом зганьблення за Кримінальним уложенням могла бути репутація не лише окремого індивіда, а й юридичної особи. Відповідно до ст. 540 аналізованої правової пам'ятки винний в розголошенні завідомо неправдивої обставини, що підриває довіру до промислової або торгової діяльності особи чи установи або до здатностей особи виконувати свої обов'язки, карався арештом або грошовою пенею у розмірі до 50 рублів. Якщо розголошення здійснювалось в поширених або публічно виставлених друкованому творі, листі чи зображенні, або в публічній промові, або з метою заподіяти майнову шкоду чи отримати майнову вигоду, винний карався тюремним ув'язненням на строк до шести місяців⁵.

Зазначимо, що в деяких злочинах, відповідальність за які встановлювалась у Кримінальному уложенні 1903 р., честь та гідність особи виступали додатковим об'єктом. Так, відповідальність за образу священнослужителя (ст. 98) передбачалась у главі II «Про порушення постанов, що захищають віру», а за образу імператора, імператриці чи спадкоємця престолу (ст. 103) – у главі III «Про бунт проти Верховної Влади і про злочинні діяння проти Священної Особи Імператора і Членів Імператорського Дому». Подібний підхід мав місце і в Уложенні про покарання кримінальні та виправні, яке залишалось чинним в Російській імперії аж до 1917 р.

Відповідальність за злочини проти честі та гідності особи встановлювалась і в кримінальних законах, що у розглядуваний період діяли на західноукраїнських землях. Так, в КК Австрійської імперії 1852 р. кримінально караними визнавались наклеп (§§ 209, 210), образа честі (§§ 487–495), публічні образи (зневаги) словами (§ 496), приниження шляхом згадування про вчинення особою злочинного діяння або про засудження за нього в минулому (§ 497), порушення таємниці пацієнтів (§§ 498, 499)⁶.

Статті про наклеп були включені до частини першої вказаного кодексу, у якій були сконцентровані тяжкі злочини, статті про образу честі та інші перераховані вище посягання – до частини другої, яка акумулювала нетяжкі (звичайні) злочини і проступки.

1 Там же. С. 106.

2 Там же. С. 105, 106.

3 Там же. С. 106.

4 Рыбина Е.О. Уголовно-правовая защита чести, достоинства и репутации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2009. С. 97–98.

5 Уголовное уложение. Высочайше утвержденное 22 марта 1903 г. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1903. С. 106–107.

6 Ustawa karna z dnia 27 maja 1852 r. Lwów: Dr. Maksymilian Bodek, Księgarnia Nakładowa, 1929. S. 76, 162–165.

Тогочасний австрійський законодавець розглядав наклеп як звинувачення когось в умисному тяжкому злочині перед владою або ж у такий спосіб, коли це звинувачення могло дати привід для кримінального переслідування (§ 209). Таке розуміння наклепу було найвужчим порівняно з розглянутими вище. За вказане діяння винному загрожувало ув'язнення від одного до п'яти років. У разі ж, якщо наклепник застосував особливу хитрість, щоб звинувачення видавалося більш достовірним, або наразив потерпілого на велику небезпеку, або якщо наклепник був службовцем, членом домогосподарства чи підлеглим потерпілого, або якщо наклеп вчинений за місцем роботи, строк ув'язнення міг становити до десяти років (§ 210)¹.

Образами честі за КК Австрійської імперії 1852 р. визнавались безпідставне звинувачення у вчиненні злочину чи проступку (§ 487)², безпідставне звинувачення в іншій незаконній чи аморальній діяльності (§ 488), розголошення інших образливих, хоч навіть правдивих, фактів з приватного та сімейного життя (§ 489), інші публічні образи (§§ 491, 492)³. Вказані діяння приписувалося карати арештом від одного до шести місяців, а у разі, якщо вони вчинені друкованим способом, – арештом від шести місяців до одного року (§ 493). Особливо обтяжуючими обставинами визнавались, зокрема: вчинення зазначених посягань щодо вищестоящого начальника, щодо особи, з якою правопорушник перебував в особливих відносинах; спричинення вказаними діяннями шкоди потерпілому або ж загроза заподіяння йому такої шкоди (§ 494). У всіх випадках, передбачених у §§ 487–494, кримінальне переслідування могло відбуватися лише за заявою потерпілого (§ 495)⁴.

У § 496 КК Австрійської імперії 1852 р. передбачалася відповідальність за публічні образи (зневаги) словами, що не полягали у звинуваченні у вчиненні кримінально караного діяння, навіть якщо такі образи були висловлені за відсутності ображеної особи. Вказане діяння каралося арештом від трьох днів до одного місяця. Однак у разі, якщо така образа була вчинена в особливо шанованому місці, стосувалася цілих класів або станів, релігійних об'єднань та національностей, винному загрожував арешт до трьох місяців⁵.

Посяганням на честь визнавалось також приниження шляхом згадування про вчинення особою злочинного діяння або про засудження за нього в минулому. Каралося таке діяння арештом на строк від одного дня до одного тижня (§ 497). Крім того, до розглядуваних посягань КК Австрійської імперії 1852 р. відносив порушення таємниці пацієнтів (§§ 498, 499). Так, лікар, хірург, акушер чи акушерка, які розголосили таємницю пацієнта, каралися забороною здійснення практичної діяльності на три місяці – якщо вчинили цей проступок вперше, на рік – якщо вчинили його вдруге, назавжди – якщо вчинили його втретє (§ 498). Зауважимо, що законодавець не вимагав настання якихось наслідків розголошення такої таємниці. Фармацевт, який розголосив таємницю пацієнта, про яку довідався з рецепта, карався штрафом від десяти до ста злотих, а його помічник – арештом від одного до чотирнадцяти днів (§ 499)⁶.

В угорському Кримінальному уложенні про злочини і проступки 1878 р., яке у 1880–1918 та 1939–1944 рр. діяло на території Закарпаття, розглядувані посягання були зосереджені в розділі XVII «Наклеп і образа честі» (§§ 258–277). При цьому більшість відповідних положень стосувалися не питань матеріального кримінального права, а процесуальних аспектів доказування посягань проти честі та гідності особи.

Поняття наклепу визначалось у § 258 вказаного уложення: «Хто, в присутності кількох сторонніх осіб, або перед кількома, які хоч і не перебувають в одному й тому ж місці, особами, стверджує стосовно другого такий факт, який, у випадку правдивості його, є приводом для початку кримінального переслідування проти того, кому він був приписаний, або робить його нікчемним у суспільній думці, той вчиняє проступок наклепу». Зазначене діяння каралося тюремним ув'язненням до шести місяців і грошовим штрафом до п'ятисот гульденів.

Обставинами, які обтяжують кримінальну відповідальність за наклеп, визнавались вчинення його друкованим способом або шляхом публічно виставленого зображення. У таких випадках наклеп карався ув'язненням до одного року і грошовим штрафом у розмірі до тисячі гульденів (§ 259).

1 Ibid. S. 76.

2 У § 487 встановлювалася відповідальність за безпідставне звинувачення у тяжкому злочині, яке, однак, не зайшло так далеко, аби наставала відповідальність за § 209, а також за безпідставне звинувачення у вчиненні нетяжкого злочину чи проступку.

3 Іншими публічними образами визнавались публічне розголошення або поширення в друкованих виданнях чи зображеннях певних відомостей, що ганьблять іншу особу (§ 491), а також вчинення діянь, передбачених у §§ 487–491, щодо сім'ї, органів державної влади чи корпорацій або ж проти пам'яті померлих (§ 492).

4 Ustawa karna z dnia 27 maja 1852 r. Lwów: Dr. Maksymiljan Bodek, Księgarnia Nakładowa, 1929. S. 162–165.

5 Ibid. S. 165–166.

6 Ibid. S. 166.

Менш тяжким (карався ув'язненням до одного року) визнавався наклеп, що полягав у звинуваченні іншого у вчиненні злочинного діяння, якщо таке звинувачення виявилось неправдивим, однак не підпадало під поняття неправдивого доносу (§ 260).

За Угорським уложенням 1878 р. образи честі поділялися на образи словом і образи дією. При цьому угорський законодавець не уточнював, у чому саме мають полягати відповідні образи. Образа честі каралася грошовим штрафом до п'ятисот гульденів (відносилась до категорії проступків). Якщо образа була опублікована чи поширена друкованим способом або шляхом публічно виставленого зображення, винний підлягав тюремному ув'язненню до трьох місяців і грошовому штрафу до п'ятисот гульденів. Вказувалось також, що якщо образа дією спричинить тілесне ушкодження, мають застосовуватись положення закону про заподіяння тілесних ушкоджень (§ 261)¹.

Кримінальне переслідування передбачених у розділі XVII Угорського уложення діянь мало розпочинатись лише за скаргою потерпілого (§ 268).

Угорське уложення виходило з того, що публічні наклепи та образи честі можуть бути спрямовані не лише проти фізичних, а й проти юридичних осіб («утворених на підставі закону громадських організацій, урядових установ»). При цьому покарання за образу честі юридичних осіб було більш суворим, ніж за образу честі індивідів – тюремне ув'язнення до одного року і грошовий штраф до двох тисяч гульденів (§ 262)².

У § 273 Кримінального уложення про злочини і проступки вказувалось, що наклеп чи образа, вчинені щодо померлих, караються так само, як і наклепи та образи стосовно живих осіб. При цьому право скарги у таких випадках належало лише дітям, батькам, братам і сестрам, чоловіку чи дружині померлого³.

У разі засудження особи за наклеп чи образу суд, на вимогу скривдженого, мав постановити рішення про опублікування вироку в повному обсязі за рахунок засудженого в одній із газет тієї місцевості, в якій було вчинене відповідне діяння, а якщо у цій місцевості не видавалось жодної газети, то у газеті, яку обрав потерпілий (§ 277)⁴.

В КК Польщі 1932 р., що діяв на території Східної Галичини до вересня 1939 р., відповідальність за злочини проти честі та гідності особи передбачалась у розділі XXXVIII під назвою «Зневаги» («Zniewagi»). Розділ складався з двох статей, які встановлювали покарання за наклеп (ст. 255) та образу (ст. 256). За поширення щодо іншої особи, установи або об'єднання, навіть без створення юридичної особи, відомостей, що можуть принизити її публічно або спричинити втрату довіри, необхідної для певної посади, професії чи роду діяльності, винному загрожувало покарання у виді арешту на строк до двох років і штраф. У статті підкреслювалось, що вказаний злочин відсутній у разі, якщо поширювані відомості відповідали дійсності. За заявою сторони обвинувачення обвинувальний вирок належало оприлюднити в пресі коштом засудженого. За загальним правилом кримінальне переслідування цього злочину мало здійснюватися у порядку приватного обвинувачення, однак у разі знеславлення службовця кримінальне переслідування могло відбуватися також за ініціативою вищестоящої влади⁵.

За образу особистої гідності іншої особи в її присутності, або навіть за її відсутності, але публічно чи з наміром, щоб образа особи стала їй відома, винному загрожувало покарання у виді арешту на строк до одного року або штраф. У § 2 ст. 256 містилося важливе застереження про те, що якщо образа була викликана зухвалою поведінкою потерпілого або якщо потерпілий відповів взаємною образою чи порушенням тілесної недоторканності, то суд мав право відмовитися від призначення покарання. Так само, як і в разі вчинення розглядуваного вище діяння, кримінальне переслідування образи мало здійснюватися у порядку приватного обвинувачення, однак у випадку образи чиновника з приводу виконання ним службових обов'язків переслідування могло відбуватися також за ініціативою вищестоящої влади⁶.

1 Матеріали для пересмотра нашего уголовного законодательства. Томъ первый. Уголовныя уложенія Венгрии, Германии, Бельгии, и Франции и проектъ Общей части Итальянскаго уголовного уложенія. Санктъ-Петербургъ: Типографія Правительствующаго Сената, 1880. С. 61.

2 Там же. С. 61–62.

3 Там же. С. 64.

4 Там же. С. 65.

5 Kodeks karny. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. / Strona główna Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19320600571/O/D19320571.pdf>

6 Ibid.

У КК УСРР 1922 р. посягання на честь та гідність особи містилися в главі V «Злочини проти життя, здоров'я, свободи та гідності особи». Як зазначалося раніше, назва відповідної глави залишалася незмінною і в наступних радянських кодексах.

У ст. 172 вказувалося, що образа може бути завдана дією, словом або на письмі. Зазначене діяння каралося примусовими роботами на строк до шести місяців або штрафом до 500 рублів золотом, або тим і іншим. При цьому робилося застереження, що не є караною образа, викликана аналогічним або більш тяжким насильством чи образою з боку потерпілого.

Кваліфікованим видом образи визнавалася образа, завдана в поширених чи публічно виставлених друкованих творах або зображеннях. За вчинення вказаного злочину винному загрожувало покарання у виді позбавлення волі на строк до одного року (ст. 173)¹.

Варто також зазначити, що ст. 88 КК УСРР 1922 р. встановлювала відповідальність за публічну образу окремих представників влади при виконанні ними своїх службових обов'язків. З точки зору радянського законодавця, вказане діяння посягало передусім не на гідність фізичної особи, а на встановлений порядок управління. Карався цей вид образи позбавленням волі на строк не менше шести місяців².

Перший радянський КК розглядав наклеп як оприлюднення завідомо неправдивої і такої, що ганьбить іншу особу, обставини. За вчинення вказаного діяння винному загрожувало позбавлення волі або примусові роботи на строк до шести місяців (ст. 174).

Посилена відповідальність за наклеп наставала у разі, якщо відповідна обставина поширювалась у друкованому чи іншим чином розмноженому творі. Вказане діяння каралося позбавленням волі на строк до одного року (ст. 175)³.

Таким чином, радянський законодавець відмовився від встановлення кримінальної відповідальності за дифамацию (тобто за поширення відомостей, що ганьблять іншу особу, але які відповідають дійсності). Такий підхід мав місце і в наступних радянських кримінальних кодексах.

У КК УСРР 1927 р. регламентація відповідальності за образу і наклеп майже не змінилась. Стаття 167 вказаного кодексу встановлювала відповідальність за образу, завдану дією, словесно або письмово, передбачаючи за цей злочин покарання у виді примусових робіт на строк до шести місяців або штраф до п'ятисот рублів. За образу, завдану в поширених чи публічно виставлених друкованих творах або зображеннях (ст. 168), винному загрожували примусові роботи або штраф до п'ятисот рублів (тобто санкція була пом'якшена)⁴. Поряд із загальними складами образи, КК УСРР 1927 р. виокремлював спеціальні види вказаного діяння: образу представників влади при виконанні ними службових обов'язків або з приводу їх виконання (ст. 71), образу, завдану підлеглим військовому начальнику (ст. 206-5), образу у випадку, коли кривдник і ображений є військовими, але не перебувають між собою у відносинах підлеглих чи старшинства (ст. 206-6)⁵. Наклеп у ст. 169 КК УСРР 1927 р. загалом визначався так, як і в попередньому кодексі, однак слово «оприлюднення» було замінено словом «поширення», а слово «обставини» – словом «вигадки». Аналогічним було й покарання, яке загрожувало винному у цьому злочині (основний склад). Натомість санкція кваліфікованого складу вказаного діяння отримала альтернативне позбавленню волі (на строк до одного року) покарання – примусові роботи⁶.

Статті КК УСРР 1960 р., що встановлювали відповідальність за образу і наклеп, помінялись місцями: спершу регламентувалась відповідальність за наклеп (ст. 125), а відтак за образу (ст. 126). Наклеп визначався як поширення у будь-якій формі завідомо неправдивих вигадок, які ганьблять іншу особу. За вчинення вказаного діяння радянський законодавець передбачив покарання у виді позбавлення волі на строк до одного року або виправні роботи на той же строк. Таким чином, в КК УСРР 1960 р. покарання за наклеп було посилене. Розширив законодавець також коло кваліфікуючих наклеп ознак: ч. 2 ст. 125 встановлювала відповідальність за наклеп, вчинений особою, раніше судимою за наклеп, а так само поєднаний з обвинуваченням у вчиненні особливо небезпечного державного злочину або такого іншого тяжкого злочину, за який згідно із законом може

1 Борьба с преступностью в Украинской ССР 1917–1925 гг.: в 2 т. Т. 1 / автор очерка и составитель сборника документов профессор П.П. Михайленко. Киев: РНО при МООН УССР, 1966. С. 484–485.

2 Там же. С. 469.

3 Там же. С. 485.

4 Уголовный кодекс УССР 1927 г. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1942. С. 41.

5 Там же. С. 24, 47–48.

6 Там же. С. 41.

бути призначено покарання у виді позбавлення волі строком на вісім років і більше чи смертної кари. Каралося вказане діяння позбавленням волі на строк до трьох років¹.

До ст. 125 КК 1960 р. неодноразово (12 січня 1983 р., 10 грудня 1985 р., 8 лютого 1995 р.) вносилися зміни. У підсумку вказана стаття набула дещо іншого вигляду. Наклеп визначався як поширення завідомо неправдивих вигадок, що ганьблять іншу особу. Санкція ч. 1 ст. 125 була доповнена покараннями у виді штрафу від тридцяти до вісімдесяти мінімальних розмірів заробітної плати та громадської догани. Частина 2 вказаної статті передбачала посилену відповідальність за клеп у друкованому або іншим способом розмноженому творі, в анонімному листі, а так само вчинений особою, раніше судимою за клеп. Окрім позбавлення волі на строк до трьох років, санкція цієї норми була доповнена покараннями у виді виправних робіт на строк до двох років та штрафу від п'ятдесяти до ста двадцяти мінімальних розмірів заробітної плати. Наклеп, поєднаний з обвинуваченням у вчиненні державного або іншого тяжкого злочину, виокремлено в особливо кваліфікований склад (ч. 3). Санкція ч. 3 ст. 125 передбачала покарання у виді позбавлення волі на строк до п'яти років².

У ст. 126 КК УРСР 1960 р. вперше визначалося поняття образи як умисного приниження честі і гідності особи, вираженого в непристойній формі. Зазначене діяння каралося виправними роботами на строк до трьох місяців або штрафом у розмірі до тридцяти карбованців, або громадською доганою³. Згодом (зміни вносились 12 січня 1983 р. і 8 лютого 1995 р.) покарання за вказаний злочин було посилене: строк виправних робіт збільшився до одного року, а розмір штрафу становив від тридцяти до вісімдесяти мінімальних розмірів заробітної плати⁴.

Зберіг законодавець і статті про спеціальні види образи: ст. 189 передбачала відповідальність за образу представника влади або представника громадськості, який охороняє громадський порядок, ст. 189-1 – за образу працівника міліції або народного дружинника у зв'язку з виконанням ними обов'язків по охороні громадського порядку (у пізнішій редакції – за образу працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку або військовослужбовця), ст. 237 – за образу підлеглим начальника і начальником підлеглою (у пізнішій редакції – за образу підлеглим начальника *або* начальником підлеглою), ст. 238 – за образу насильницькою дією одним військовослужбовцем іншого при відсутності між ними відносин підлеглості або старшинства (у пізнішій редакції стаття передбачала відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями при відсутності між ними відносин підлеглості). Згодом з'явилися й інші спеціальні норми про відповідальність за образу. Так, 4 травня 1990 р. КК УРСР доповнено ст. 176-3 «Образа судді».

Варто зазначити, що в СРСР з шістдесятих років минулого століття народні суди, як правило, не приймали до свого розгляду справи про клеп і образу, пропонуючи потерпілим звертатися до товариських судів. Так, у 1988 р. в СРСР народні суди розглянули в порядку кримінального судочинства 686 справ про клеп та образу, а в 1989 р. – 795. Зрозуміло, що для величезної країни ці цифри були мізерними⁵.

Останнім нормативно-правовим актом радянського періоду, який містив норми, що встановлювали відповідальність за клеп і образу, був Закон СРСР «Про захист честі та гідності Президента СРСР» від 14 травня 1990 р.⁶

Після проголошення незалежності України постала необхідність нової кодифікації кримінального законодавства.

Автори проекту КК України, підготовленого під керівництвом професора В.М. Смітєнка, не відмовились від ідеї встановлення кримінальної відповідальності за клеп та образу. Відповідні норми (ст.ст. 168 і 169) мало відрізнялися від статей про клеп (ст. 125) та образу (ст. 126), наявних в КК 1960 р. Під наклепом розробники проекту КК України також розуміли поширення завідомо неправдивих вигадок, що ганьблять іншу особу. Якщо у ст. 125 КК 1960 р. виокремлювалися кваліфікований та особливо кваліфікований види цього діяння, то у ст. 168 проекту – лише кваліфікований (редакція ч. 2 вказаної статті охоплювала в тому числі на-

1 Кримінальний кодекс Української РСР. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. С. 54.

2 Кримінальний кодекс України: нормат. акти кримін.-прав. значення (за станом законодавства на 1 вересня 1997 р.) / авт.-упоряд.: М.І. Мельник, М.І. Хавронюк. Київ: А.С.К., 1997. С. 77.

3 Кримінальний кодекс Української РСР. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. С. 54.

4 Кримінальний кодекс України: нормат. акти кримін.-прав. значення (за станом законодавства на 1 вересня 1997 р.) / авт.-упоряд.: М.І. Мельник, М.І. Хавронюк. Київ: А.С.К., 1997. С. 78.

5 Рыбина Е.О. Уголовно-правовая защита чести, достоинства и репутации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2009. С. 103; Ткачевский Ю.М. Уголовная ответственность за клевету. *Законодательство*. 1999. № 11. С. 62.

6 Закон СССР «О защите чести и достоинства Президента СССР» от 14 мая 1990 г. № 1478-1 / Гарант. URL: <https://base.garant.ru/6335765/>

клеп, поєднаний з обвинуваченням у вчиненні злочину¹). Максимальне покарання, яке загрожувало за наклеп відповідно до ст. 168 проекту КК України, – позбавлення волі на строк до трьох років, тоді як за ст. 125 КК 1960 р. наклеп карався позбавленням волі на строк до п'яти років.

Визначаючи поняття образи у проекті КК України, його розробники додали до існуючої в КК 1960 р. дефініції вказівку на публічність приниження честі і гідності особи у непристойній формі, прибравши натомість вказівку на умисність такого приниження. Посилена відповідальність встановлювалась за образу, вчинену публічною посадовою особою чи функціонером під час виконання ними свого службового обов'язку (ч. 2 ст. 169). Відповідно до ст. 169 проекту КК України образа каралася винятково покаранням у виді штрафу (до 30 (у попередній редакції – до 6) мінімальних розмірів заробітної плати за ч. 1 та до 50 (у попередній редакції – до 10) мінімальних розмірів заробітної плати за ч. 2), тоді як санкція ст. 126 КК 1960 р. за вчинення даного діяння передбачала альтернативні покарання у виді виправних робіт на строк до одного року, штраф від тридцяти до вісімдесяти мінімальних розмірів заробітної плати, громадську догану².

Необхідно зазначити, що не відмовились від ідеї встановлення кримінальної відповідальності за наклеп та образу також розробники проекту КК України, підготовленого за дорученням Кабінету Міністрів України.

Поняття наклепу у ст. 143 вказаного проекту повторювало існуюче на той час у кримінальному законодавстві. Єдиною відмінністю було те, що слово «завідомо» замінене на «зазнаки». Вказане діяння пропонувалося карати штрафом до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до одного року. Частина 2 розглядуваної статті запропоновано викласти у такій редакції: «Наклеп у друкованому чи іншим способом розмноженому творі або з використанням інших засобів масової інформації, а також учинений особою, раніше судимою за наклеп». Санкція вказаної норми мала передбачати штраф від семи до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або виправні роботи на строк до двох років, або позбавлення волі на той самий строк. Частина 3 розглядуваної норми пропонувалося викласти у такій редакції: «Наклеп, поєднаний з обвинуваченням у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину». Каратися зазначене діяння мало обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

Образа в урядовому проекті КК України (ст. 144) визначалася як умисне приниження честі та гідності людини, виражене в непристойній формі, тобто розуміння цього діяння не зазнало змін порівняно з наведеним у чинному на той час КК. З точки зору розробників вказаного проекту, образа мала каратися штрафом до двадцяти п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до одного року³.

В ході обговорення законопроекту у парламенті в 2001 р. відповідні пропозиції були відхилені «з урахуванням того, що ці питання повинні вирішуватись в порядку цивільного судочинства»⁴.

Насамкінець зазначимо, що спроби здійснити «реанімацію» кримінальної відповідальності за наклеп мали місце й після 2001 р. На розгляд Верховної Ради України неодноразово подавалися проекти законів, якими пропонувалося встановити в КК України відповідальність за вказане діяння (йдеться, зокрема, про законопроекти № 2137 від 5 вересня 2002 р., № 3123 від 18 лютого 2003 р., № 4267 від 15 жовтня 2003 р., № 5173 від 20 лютого 2004 р., № 8723 від 17 січня 2006 р., № 2051 від 6 вересня 2006 р., № 2086 від 22 лютого 2008 р., № 6398 від 17 травня 2010 р., № 11013 від 18 липня 2012 р.)⁵⁶. Усі вказані законопроекти були відхилені.

1 У ч. 3 ст. 125 КК 1960 р., щоправда, йшлося про наклеп, поєднаний з обвинуваченням у вчиненні не будь-якого, а лише державного або іншого тяжкого злочину.

2 Андрушко А.В. Злочини проти волі, честі та гідності особи в проекті Кримінального кодексу України, підготовленому під керівництвом професора В.М. Смітєнка. *Право та державне управління*. 2018. № 1 (30). Том 1. С. 179–180.

3 Проект Кримінального кодексу України № 1029, зареєстрований 12 травня 1998 р. / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=3865

4 Порівняльна таблиця до третього читання 04.04.2001 (проект Кримінального кодексу України № 1029 від 12.05.1998 р.) / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://static.rada.gov.ua/osmir/tables/04_2001/TABL1029O03.html

5 Зауважимо, що зазначений законопроект 18 вересня 2012 р. був розглянутий парламентом і прийнятий в першому читанні (Рада намерена ввести уголовную ответственность за клевету / Українські новини. 18 вересня 2012 г. URL: <https://ukranews.com/news/159909-rada-namerena-vvesti-ugolovnuyu-otvetstvennost-za-klevetu>). Однак його ухвалення викликало різко негативну реакцію в суспільстві і вже 25 вересня його автор зареєстрував проект постанови про скасування рішення Верховної Ради України щодо прийняття в першому читанні цього законопроекту (Журавський вирішив відкликати свій законопроект про наклеп / Укрінформ. 26 вересня 2012 р. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/1400694-guravskiy_virishiv_vidklikati_sviy_zakonoproekt_pro_naklep_1758263.html). 2 жовтня 2012 р. Верховна Рада України підтримала постанову про скасування зазначеного законопроекту. Спікер Володимир Литвин так прокоментував голосування: «Рішення прийнято. Давайте надалі таких рішень не приймати» («Наклеп» скасували / Українська правда. 2 жовтня 2012 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2012/10/2/6973801/>).

6 Бортник В.А. Генезис законодавства про кримінальну відповідальність за посягання на честь та гідність особи в період українського державотворення. *Наукові праці МАУП*. 2014. Вип. 43 (4). С. 98–104.

Утім, одна із таких ініціатив все ж увінчалася успіхом. Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян» від 16 січня 2014 р. № 721-VII¹ КК України був доповнений ст. 151-1 «Наклеп».

У вказаній статті наклеп визначався як умисне поширення завідомо недостовірних відомостей, що ганьблять честь і гідність іншої особи. Вказане діяння каралося штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк до двохсот годин, або виправними роботами на строк до одного року. У ч. 2 ст. 151-1 встановлювалась відповідальність за наклеп у творі, що публічно демонструється, в засобах масової інформації або в мережі Інтернет, а так само вчинений особою, раніше судимою за наклеп. Санкція зазначеної норми передбачала штраф від п'ятдесяти до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин, або виправні роботи на строк до одного року. У ч. 3 ст. 151-1 передбачалася відповідальність за наклеп, поєднаний з обвинуваченням у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину. Каралося таке діяння виправними роботами на строк від одного до двох років або обмеженням волі на строк до двох років.

Стаття 151-1 КК України залишалася чинною недовго. З огляду на протести проти цієї та інших законодавчих новел, що увійшли в історію України як «диктаторські закони», уже невдовзі (28 січня 2014 р.) наклеп був декриміналізований².

Втім, навіть після цього спроби повернути кримінальну відповідальність за вказане діяння не припинилися: 20 листопада 2018 р. у Верховній Раді України був зареєстрований проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо встановлення відповідальності за наклеп³. Однак через негативну реакцію на нього у суспільстві ініціатори законопроекту 29 серпня 2019 р. відкликали його.

Таким чином, протягом XIX – початку XXI ст. законодавство про кримінальну відповідальність за злочини проти честі та гідності особи пройшло тривалу еволюцію від детальної регламентації відповідних положень до декриміналізації діянь (наклепу та образи), які традиційно вважалися посяганнями на вказані цінності. Зазначена еволюція пов'язана із поступовим усвідомленням того, що протидія вказаним діянням засобами кримінального права створює серйозний ризик надмірного застосування кримінально-правових методів до регулювання тих відносин, які є сферою передовсім цивільного права.

1 Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян» від 16 січня 2014 р. № 721-VII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/721-18#Text>

2 Закон України «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України» від 28 січня 2014 р. № 732-VII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/732-18#n2>

3 Проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо встановлення відповідальності за наклеп від 20 листопада 2018 р. № 9306 / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64959

РОЗДІЛ 2. ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ У ЮРИДИЧНІЙ ДОКТРИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

2.1. Доктрина кримінального права другої половини ХІХ – кінця ХХ ст. про злочини проти особистої свободи

2.1.1. Злочини проти особистої свободи у науці кримінального права другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Затвердження у 1845 р. Уложення про покарання кримінальні та виправні дало серйозний імпульс розвитку науки кримінального права в Російській імперії. Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ століття з'явилося чимало праць (Л.С. Білогриць-Котляревського, О.Ф. Кістяківського, Г.Є. Колоколова, О.В. Лохвицького, В.Д. Набокова, М.А. Неклюдова, С.В. Познишева, М.С. Таганцева, І.Я. Фойницького та ін.), у яких, серед іншого, розглядалися проблемні питання відповідальності за злочини проти особистої свободи. Відповідні напрацювання класиків кримінального права залишаються актуальними й сьогодні, адже вони дозволяють прослідкувати еволюцію наукової думки в частині, що стосується кримінально-правової протидії злочинам проти особистої свободи, врахувати їх у сучасних наукових дослідженнях зазначеної проблематики. У цьому контексті має рацію П.С. Берзін, який підкреслює, що для перевірки сучасних кримінально-правових положень необхідно заглянути в минуле, осмислити витоки історії кримінального права¹. О.В. Харитонова, своєю чергою, слушно зазначає, що «без знання історії свого розвитку та поглядів видатних вчених наука кримінального права приречена на повторення помилок минулого або ж “нове відкриття” того, що вже було сформульовано попередниками. Отже, аксіоматичним є положення про те, що розвиток кримінально-правової науки неможливий без ґрунтовного вивчення її історії, всебічного осмислення здобутків і прорахунків учених минулого»².

Розглядаючи посягання на особисту свободу, вчені другої половини ХІХ – початку ХХ ст. чималу увагу приділяли поняттю свободи та її видам. Так, І.Я. Фойницький зазначав, що благо свободи є поняттям доволі широким; воно об'єднує як внутрішню свободу (свободу духу), так і зовнішню свободу (свободу діяльності). Вчений підкреслював, що «свобода волі в сенсі духовної, як дещо внутрішнє, сокровенне, сама по собі не може бути предметом злочинних посягань; для них доступна лише сфера зовнішніх її проявів, можливість вільного розпоряджання собою і взагалі вільного, безперешкодного вибору своєї діяльності»³.

На думку М.А. Неклюдова, поняття свободи, що склалося на протиположності поняттю рабства, включає наступні права: право локомоції або свободи пересування з однієї місцевості до іншої, і право самовизначення до дії чи бездіяльності. З огляду на це свобода людини може бути порушена не лише повним оберненням її в рабство

1 Берзін П.С. Київська школа кримінального права (1834–1960 роки): історико-правове дослідження. Монографія. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 13.

2 Харитонова О.В. Кримінально-правові погляди О.Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень: монографія. Харків: Право, 2010. С. 9.

3 Фойницький І.Я. Курсь уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личныя и имущественныя. Санктъ-Петербургъ: Типографія М.М. Стасюлевича, 1901. С. 84.

чи поміщенням її в те чи інше місце, але й примушуванням до злочину, змушуванням її до тієї чи іншої дії або бездіяльності¹.

Професор Київського університету Л.С. Білогриць-Котляревський зазначав, що вільна діяльність особи, як об'єкт злочинного посягання, є поняттям складним і включає в себе декілька форм: 1) вільне розпоряджання людиною органами свого тіла (в якості посягань цього роду вказувались зав'язування очей, затискання рота і т.п.); 2) свобода пересування, тобто вільний вибір місцеперебування, як у власному сенсі цього слова (кімната), так і в широкому (місто, село) (як приклад посягань цього роду вчений наводив випадки позбавлення особи можливості переходу з одного села до іншого, а також утримування особи в будь-якому приміщенні); 3) вільний вибір діяльності чи заняття, як одиничного акту чи цілої низки послідовних актів (прикладом може слугувати примушування будь-кого розпочати, продовжити або припинити певну діяльність)². При цьому Л.С. Білогриць-Котляревський підкреслював, що «вищою похідною формою утиску свободи є рабство або позбавлення вільного громадянського стану, що являє собою комбінацію, суміш названих простих форм»³.

Свободу людини як сукупність трьох форм прояву людської волі розглядав також Г.Є. Колоколов⁴. На його переконання, утиск свободи може бути досягнутий або фізичною силою, або психічним впливом, тобто погрозою. Утиск може бути або безпосереднім, або опосередкованим. Першим він буває тоді, коли відповідне діяння вчиняється безпосередньо щодо особи; другим – коли дія скеровується на предмет, від якого залежить становище особи (наприклад, хтось закидає плаття жінки, що купається у водоймі, на дерево і тим самим позбавляє її можливості піти додому). Утиск свободи може бути або самостійним діянням, або ж може мати значення засобу чи способу для досягнення якогось іншого злочинного результату⁵.

Залежно від ступеня вторгнення у сферу особистої свободи розглядувані посягання І.Я. Фойницький класифікував на три групи. До першої, на його думку, належать діяння, що посягають на свободу окремих актів діяльності людини і полягають у примушуванні її щось робити чи не робити, випробувати чи відчутти. Учений зазначав, що юридична конструкція їх може бути двоякою: або діяння розглядається стосовно потерпілого, причому увага звертається на результат, викликаний діянням; або ж воно розглядається тільки стосовно винного, незалежно від його наслідків. У першому випадку йдеться про *систему примушування*, сприйняту більшістю тогочасних європейських законодавців; в другому – про *систему фізичного чи психічного насильства*, караного незалежно від результату⁶, що була сприйнята французьким законодавцем⁷, а також законодавцем Російської імперії⁸. До другої групи вчений відносив діяння, що полягають в обмеженні свободи пересування протягом

1 Некалюдовъ Н.А. Руководство къ особенной части русскаго уголовного права. Томъ первый. Преступления и проступки противу личности. Санктъ-Петербургъ: Типографія П.П. Меркулева, 1876. С. 95.

2 Білогриць-Котляревській Л.С. Учебникъ русскаго уголовного права. Общая и особенная части. Киевъ – Петербургъ – Харьковъ: Южно-Русское Книгоиздательство Ф.А. Югансона, 1904. С. 374–375.

3 Там же. С. 375.

4 Колоколовъ Г.Е. Уголовное право. Особенная часть. Курсъ лекцій. Москва: Б.и., 1895. С. 124.

5 Там же. С. 124–125.

6 Специфічною особаю «системи насильства», як зазначає М.Р. Снахова, є відсутність загальної норми про примушування; кримінальна відповідальність встановлюється за незаконне позбавлення свободи і за насильство (фізичне або психічне), котре розуміється широко, і яке в «системі примушування» тягнеться відповідальність лише у разі, якщо воно є способом примушування. Основними елементами системи злочинів проти особистої свободи при такому підході будуть три норми: 1) незаконне позбавлення свободи; 2) насильство, яке розуміється широко; 3) погроза, що розуміється широко. При цьому насильство і погроза можуть бути винесені за межі системи злочинів проти особистої свободи і міститися в розділі про посягання на недоторканність особи (котрий включає також норми про тілесні ушкодження). На противагу «системі насильства», «система примушування» в якості основних елементів системи злочинів проти особистої свободи включає дві норми: 1) про незаконне позбавлення свободи; 2) загальну норму про примушування шляхом насильства або погроз до вчинення будь-якої дії, бездіяльності або перетерпювання будь-чого. Зазвичай ці норми доповнюються нормами про небезпечну погрозу (при відсутності примушування). Така система передбачає відсутність загальної норми про насильство – у відповідних кодексах з'являється розділ про злочини проти тілесної недоторканності особи, в якому передбачена відповідальність не за насильство як таке, а за заподіяння в його результаті певних наслідків – тілесних ушкоджень або хоча б болю. «Система примушування» є ліберальнішою, ніж «система насильства», оскільки насильство і погрози (за винятком «небезпечної погрози») у ній самі по собі не тягнуть відповідальності, а розглядаються лише в якості способів вчинення насильницьких злочинів (у т.ч. й «примушування») (Снахова М.Р. Уголовно-правовая охрана личной свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 38–40).

7 Зазначимо, що норми про насильство в широкому сенсі цього слова збереглися досі в чинному КК Франції (§ 2 «Про насильницькі дії» відділення І «Про умисні посягання на недоторканність особи» глави ІІ «Про посягання на фізичну або психічну недоторканність особи»), який до числа насильницьких дій відносить будь-які прояви насильства, що навіть не заподіяли жодних наслідків; до насильства відносяться, зокрема, недобррозичливі телефонні дзвінки та звукові агресії, якщо вони вчинені неодноразово з метою порушити спокій іншої людини (ст. 222-16 КК Франції).

8 І.Я. Фойницький при цьому зазначав, що проект редакційної комісії схилився до системи примушування (Фойницький І.Я. Курсъ уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личныя и имущественныя. Санктъ-Петербургъ: Типографія М.М. Стасюлевича, 1901. С. 85). Зрештою, у затвердженому 22 березня 1903 року Кримінальному уложенні відбувся перехід від «системи насильства» до «системи примушування». У ч. 1 ст. 507 цього Уложення була сформульована загальна норма про примушування до «виконання чи допущення будь-чого, що порушує право або обов'язок того, кого примушують» чи «до відмови від здійснення права або від виконання обов'язку». Способами примушування визнавались насильство над особою, карана погроза і зловживання батьківською, опікунською чи іншою владою. Пом'якшуючою відповідальність обставиною Уложення визнавало наявність у того, хто примушував, достатніх підстав вважати, що примушуванням він здійснює своє право (ч. 2 ст. 507). Відповідальність перед-

більш чи менш тривалого часу; таким є незаконне затримання і ув'язнення. До третьої групи, на думку І.Я. Фойницького, належить викрадення або захоплення людей, цілі якого можуть бути різними, від чого залежить ступінь вторгнення діянь цієї групи у сферу свободи. Вони посягають на вільний стан людини, або на її сімейне походження, або на цнотливість, і відповідно до цього включають продаж в рабство та работоргівлю; підміну і викрадення дітей; нарешті, викрадення жінок¹.

Таким чином, І.Я. Фойницький запропонував класифікувати всі злочини проти особистої свободи на: 1) насильство та погрози; 2) незаконне позбавлення свободи (затримання і ув'язнення); 3) викрадення людей (продаж в рабство і торгівля неграми, викрадення немовлят чи жінок).

Подібну класифікацію запропонував Г.Є. Колоколов, який, однак, окрім перелічених І.Я. Фойницьким посягань, до злочинів проти свободи особи відніс також зґвалтування. Свою точку зору вчений, зокрема, аргументував тим, що свобода включає в себе право людини розпоряджатися органами свого тіла і, в тому числі, право відмовити у статевому акті, якщо це суперечить її волі. Порушення цього права, на його переконання, становить суть даного діяння². С.В. Познишев також відносив зґвалтування до злочинів проти свободи, розглядаючи це діяння як окремий різновид примушування. На його переконання, сутність зґвалтування – у насильницькому характері, в примушуванні потерпілої до статевого акту. Зґвалтування, на його думку, «тяжко вражає свободу і разом з тим честь особи»³. Позиція Г.Є. Колоколова і С.В. Познишева зрозуміла і пов'язана із широким розумінням ним свободи людини (не лише особистої свободи, а й свободи статевої).

На відміну від І.Я. Фойницького і Г.Є. Колоколова, М.А. Неклюдов злочини проти особистої свободи зводив до: 1) примушування; 2) ув'язнення чи затримання (позбавлення свободи) та 3) викрадення людей⁴ і висловлював сподівання, що нове Уложення згрупує всі посягання на свободу в одному місці⁵. При цьому вчений зазначав, що примушування може бути спрямоване або на вчинення діяння, забороненого законом під загрозою покарання, – примушування до злочину, або ж на змушування іншої особи робити так, як хочеться винному. М.А. Неклюдов підкреслював, що примушування до злочину відоме російському законодавству, але лише наполовину: Уложення про покарання кримінальні та виправні говорить про примушування погрозами (ст. 1548 в редакції 1857 р.) і мовчить про примушування фізичною силою. Змушування ж іншого діяти чи не діяти всупереч його волі, вслід за тодішньою практикою (про неї йтиметься нижче), вчений розглядав як самоправство і насильство⁶.

Примушування як злочин проти свободи виділяв також С.В. Познишев, який, однак, розумів його ширше – як вплив на особу шляхом фізичного насильства, погрози або зловживання владою, що має на меті спонукати цю особу вчинити чи допустити що-небудь противне її волі, без набуття, однак, від того, хто примушує, якогось майна чи майнової вигоди. Якщо насильство над особою є засобом набуття від цієї особи майна або майнової вигоди, воно відноситься вже до сфери майнових злочинів⁷. С.В. Познишев підкреслював, що поняття примушування є вужчим від поняття насильства; примушування є насильством, що переслідує означену вище мету і є засобом для її досягнення; однак насильство може і не переслідувати цієї мети, будучи, наприклад, звичайним актом помсти⁸.

Л.С. Білогіриць-Котляревський, розрізняючи насильство та примушування, зазначав, що утиск свободи стосовно потерпілого є примушуванням, а стосовно обвинуваченого – насильством. На його думку, попри подібність цих понять, між ними існує відмінність, яка полягає в тому, що насильство позначає злочинну діяльність, карану незалежно від наслідків, і таку, що закінчується з моменту вчинення насильства; примушування ж вима-

бачалася також за примушування до вчинення тяжкого злочину чи злочину (ст. 508) та за примушування робітників до страйку (ст. 509) (Уголовное уложение. Высочайше утвержденное 22 марта 1903 г. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1903. С. 100–101). Детальний критичний аналіз цих норм здійснив С.В. Познишев (Познышев С.В. Особенная часть русского уголовного права. Сравнительный очерк важнейших отделов особенной части старого и нового Уложений. Москва: Университетская типография, 1905. С. 127–131).

1 Фойницький І.Я. Курсь уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личныя и имущественныя. Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1901. С. 84–85.

2 Колоколов Г.Е. Уголовное право. Особенная часть. Курсь лекцій. Москва: Б.и., 1895. С. 125, 134–135.

3 Познышев С.В. Особенная часть русского уголовного права. Сравнительный очерк важнейших отделов особенной части старого и нового Уложений. Москва: Университетская типография, 1905. С. 131–132, 135.

4 Неклюдов Н.А. Руководство к особенной части русского уголовного права. Томъ первый. Преступления и проступки противу личности. Санкт-Петербург: Типография П.П. Меркулева, 1876. С. 95.

5 Там же. С. 121.

6 Там же. С. 96, 119–120.

7 Познышев С.В. Особенная часть русского уголовного права. Сравнительный очерк важнейших отделов особенной части старого и нового Уложений. Москва: Университетская типография, 1905. С. 124–125.

8 Там же. С. 125.

гає настання певних наслідків, котрі можуть співпадати з насильством у часі, але можуть і відділятися від нього більшим або меншим проміжком часу¹.

З огляду на докладне опрацювання І.Я. Фойницьким питань, що стосуються насильства та погрози як злочинів проти свободи, доцільно зупинитися на них детальніше.

Під **насильством** вчений розумів умисне протиправне заподіяння фізичної сили проти потерпілої особи. Норми про насильство застосовувались, якщо діяння не тягнуло відповідальності за нормами про інші, більш небезпечні, посягання. Для притягнення до відповідальності за насильство не вимагалось заподіяння потерпілому якихось наслідків або болю². І.Я. Фойницький зазначав, що насильство «співпадає за зовнішнім характером з образою дією, відрізняючись від нього спрямованістю умислу, і разом з тим утворює найлегшу форму тілесних ушкоджень»³. На думку вченого, сутність насильства як злочину проти особистої свободи полягає у застосуванні сили проти особи, всупереч її волі. Насильник заперечує в потерпілому свободу діяльності і примушує його або перетерпіти якийсь небажаний для нього стан, або всупереч своїй волі виконати будь-яку дію чи утриматися від її вчинення⁴. Насильство не має переходити в інше злочинне діяння, інакше воно каратиметься як останнє. «З одного боку, за об'єктивною тяжкістю, його слід відрізнити від тілесних ушкоджень, якими є тяжкі побої, рани або каліцтва; з іншого – за спрямованістю наміру воно відрізняється від образ»⁵.

Насильство таумачилось дуже широко. На підставі аналізу редакції Уложення 1857 р., І.Я. Фойницький відносив до нього: завдання побоїв, катування і мучення, особливо ж якщо потерпілий знаходився в стані безсилля; будь-яке інше порушення фізичної недоторканності, навіть без заподіяння болю, як засіб подужати людину і примусити її вчинити певну дію; самовільне створення перепон для перешкоджання діяльності іншого, наприклад, утримання будь-кого в місці, де він залишатися не бажає, шляхом запирання воріт, розпрягання коней та ін., – діяння, котре, на думку вченого, слід відрізнити від незаконного затримання чи ув'язнення (розглядатиметься нижче – А. А.) відсутністю ознаки захоплення людини; самоуправна помста насильницькими діями; вторгнення до чужого житла; самовільне незалишення чужого житла, шум та сварки у ньому. При цьому необхідно було встановити намір образити чи потривожити, тобто порушити звичайний плін домашнього життя, спричинити неспокій⁶. У тогочасній судовій практиці як насильство було кваліфіковано, наприклад, випадки виривання з рук склянки з купленим і недопитим вином, знищення лісником кошиків у осіб, які самовільно збирали гриби, що супроводжувалось необережним заподіянням їм легких ран, та ін. Типовим у правозастосовній практиці було насильницьке виселення постояльців чи примушування їх до сплати грошей за проживання, наприклад, коли їх речі виносили і двері зачиняли^{7,8}.

Як бачимо, насильство І.Я. Фойницьким таумачилось надзвичайно широко. Наведені у переліку вчинки на сьогодні можуть підпадати під ознаки злочинів, передбачених різними статтями кримінального закону (ст.ст. 126, 127, 146, 162, 356 КК України). Це й не дивно, адже питання про те, на що посягають перелічені діяння, чому вони заподіюють або створюють загрозу заподіяння шкоди, тоді й тепер вирішується неоднаково. Загалом видається, що окреслений вище підхід навряд чи можна визнати вдалим⁹.

На думку І.Я. Фойницького, **погроза** як злочин проти особистої свободи є умисним залякуванням людини заподіянням їй будь-якої шкоди («протизаконного зла»). Сутність її полягає у впливі на психіку потерпілого, у виникненні в нього страху і в примушуванні його, хоча й опосередкованому, до певної дії чи бездіяльності. Вчений вважав, що з огляду на це погрозу слід розглядати як посягання на свободу¹⁰. Точку зору І.Я. Фойницького

1 Б'логриць-Котляревській А.С. Учебник русского уголовного права. Общая и особенная части. Киев – Петербург – Харьков: Южно-Русское Книгоиздательство Ф.А. Иогансона, 1904. С. 376.

2 Снахова М.Р. Уголовно-правовая охрана личной свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 40–41; Фойницький І.Я. Курсь уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личныя и имущественныя. Санкт-Петербург: Типографія М.М. Стасюлевича, 1901. С. 85.

3 Фойницький І.Я. Курсь уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личныя и имущественныя. Санкт-Петербург: Типографія М.М. Стасюлевича, 1901. С. 85.

4 Там же. С. 87.

5 Там же. С. 87.

6 Там же. С. 87–88.

7 Снахова М.Р. Уголовно-правовая охрана личной свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 41–42.

8 Подібні ситуації Кримінальний касаційний департамент Правлячого Сенату (створений у 1866 році) у низці своїх рішень кваліфікував як самоуправство (Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями с дополнениями по 1 января 1879 г. Составленъ профессоромъ С.-Петербургскаго университета Н.С. Таганцевымъ. Изданіе второе, переработанное и дополненное. Санкт-Петербург: Типографія М. Стасюлевича, 1879. С. 190).

9 Андрушко А.В. Проблеми відповідальності за злочини проти особистої свободи людини в дослідженнях другої половини ХІХ – початку ХХ століття. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. Випуск 30. Том 2. С. 62.

10 Фойницький І.Я. Курсь уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личныя и имущественныя. Санкт-Петербург: Типографія М.М. Стасюлевича, 1901. С. 89.

поділяв С.В. Познишев, який підкреслював, що «погроза часто буває лише засобом виконання іншого злочину, і тоді входить в останнє, як окремий момент. У тих же випадках, коли вона утворює самостійний злочин, її слід відносити до групи посягань на свободу, оскільки найсуттєвішим у цих випадках є той утиск свободи іншої особи, який досягається погрозою»¹. З точки зору В.Д. Набокова, погрозу слід розглядати не як злочин проти свободи, а як посягання на психічну недоторканність, усвідомлення людиною спокою і безпеки². Натомість на переконання М.А. Неклюдова, погроза є різновидом образи, яку слід віднести до злочинів проти честі³. Вказаний учений вважав, що «утворення з погрози самостійного злочину привело законодавство до такого результату, який не може мати місця у правильно укладеному Уложенні»⁴. І.Я. Фойницький, А.С. Білогриць-Котляревський, В.Д. Набоков і С.В. Познишев з такою точкою зору не погоджувались, підкреслюючи, що в погрозі може й не міститися нічого образливого⁵.

У розглядуваному контексті варто зазначити, що у зв'язку з проведенням у Російській імперії в 1864 р. судової реформи, насильство та погрози як злочини проти свободи були передані в підсудність мировим суддям, а відповідні норми були переміщені з Уложення про покарання кримінальні та виправні до Статуту про покарання, що накладаються мировими суддями. Звертає на себе увагу той факт, що глава XI Статуту мала назву «Про образи честі, погрози та насильство» і включала в себе два відділення – I. Про образи честі (ст.ст. 130–138) та II. Про погрози і насильство (ст.ст. 139–142)⁶. Цікавим, отже, є те, що якщо в Уложенні 1845 р. вказані вище діяння містилися в розділі про злочини проти життя, здоров'я, свободи та честі приватних осіб, то при формулюванні назви глави XI Статуту законодавець відмовився від безпосередньої згадки про свободу⁷.

Незаконне затримання та ув'язнення вченими другої половини ХІХ – початку ХХ ст. розглядалось як протизаконне і самовільне (самовільне і насильницьке) позбавлення людини свободи шляхом її затримання чи ув'язнення, вчинене з будь-якої причини і з будь-яким наміром⁸. М.А. Неклюдов вважав, що дане діяння має полягати: 1) за зовнішньою формою – в ув'язненні чи затриманні; 2) за внутрішньою властивістю – у позбавленні свободи. Під ув'язненням, на його думку, слід розуміти тримання людини в замкнутому приміщенні (в кімнаті, погребі і т.ін.); під затриманням – тримання людини в місці, де вона перебувати не бажає (наприклад, «заарештування» будь-кого не в замкнутому приміщенні, а в лісі, в полі, на дорозі, або в садибі, з припиненням свободи виходу за її межі⁹). Під свободою людини в контексті даного діяння М.А. Неклюдов розумів можливість на власний розсуд залишити нею те місце, в якому вона перебувала¹⁰. Позбавлення свободи, на його думку, полягає в позбавленні людини можливості брати участь в приватному, громадському і сімейному житті¹¹. Вчений зазначав, що позбавлення свободи має бути: а) протизаконним і б) самовільним або насильницьким. Протизаконне – означає поза тими випадками, коли таке дозволяється законом¹². «Самовільно чи насильно»

1 Познишев С.В. Особенная часть русского уголовного права. Сравнительный очерк важнейших отделов особенной части старого и нового Уложений. Москва: Университетская типография, 1905. С. 120–121.

2 Набоков В.Д. Элементарный учебник особенной части русского уголовного права. Выпуск первый. Книги I и II. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1903. С. 43, 46, 57.

3 Неклюдов Н.А. Руководство к особенной части русского уголовного права. Том первый. Преступления и проступки против личности. Санкт-Петербург: Типография П.П. Меркулева, 1876. С. 5, 92.

4 Неклюдов Н.А. Руководство к особенной части русского уголовного права. Том первый. Преступления и проступки против личности. Санкт-Петербург: Типография П.П. Меркулева, 1876. С. 92.

5 Фойницький І.Я. Курсь уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личныя и имущественныя. Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1901. С. 89; Білогриць-Котляревський А.С. Учебник русского уголовного права. Общая и особенная части. Київ – Петербург – Харьков: Южно-Русское Книгоиздательство Ф.А. Югансона, 1904. С. 380; Познишев С.В. Особенная часть русского уголовного права. Сравнительный очерк важнейших отделов особенной части старого и нового Уложений. Москва: Университетская типография, 1905. С. 121; Набоков В.Д. Элементарный учебник особенной части русского уголовного права. Выпуск первый. Книги I и II. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1903. С. 56.

6 Уставъ о наказаніяхъ, налагаемыхъ мировыми судьями съ дополненіями по 1 января 1879 г. Составленъ профессоромъ С.-Петербургскаго университета Н.С. Таганцевымъ. Изданіе второе, переработанное и дополненное. Санкт-Петербург: Типография М. Стасюлевича, 1879. С. 175–201.

7 Андрушко А.В. Проблеми відповідальності за злочини проти особистої свободи людини в дослідженнях другої половини ХІХ – початку ХХ століття. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. Випуск 30. Том 2. С. 62.

8 Див., зокрема: Білогриць-Котляревський А.С. Учебник русского уголовного права. Общая и особенная части. Київ – Петербург – Харьков: Южно-Русское Книгоиздательство Ф.А. Югансона, 1904. С. 375; Фойницький І.Я. Курсь уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личныя и имущественныя. Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1901. С. 92; Неклюдов Н.А. Руководство к особенной части русского уголовного права. Том первый. Преступления и проступки против личности. Санкт-Петербург: Типография П.П. Меркулева, 1876. С. 100; Колоколов Г.Е. Уголовное право. Особенная часть. Курсь лекцій. Москва: Б.и., 1895. С. 130–131.

9 Не зовсім зрозуміло, чому М.А. Неклюдов не вважав садибу замкнутим приміщенням.

10 Неклюдов Н.А. Руководство к особенной части русского уголовного права. Том первый. Преступления и проступки против личности. Санкт-Петербург: Типография П.П. Меркулева, 1876. С. 100.

11 Там же. С. 101–102.

12 Критикуючи у цій частині Уложення про покарання кримінальні та виправні (ст. 1540 у редакції 1857 р.), М.А. Неклюдов писав: «Забуваючи повністю про осіб приватних і обмежуючись виключно особами посадовими, Уложення називає лише один випадок непротивного закону ув'язнення чи затримання, а саме кримінальною владою («за доказами чи підозрою, або ж у виді покарання»). Але само собою зрозуміло, що на практиці слово

означає, що закон не вимагає для наявності посягання застосування фізичної сили або насильства; він вважає діяння однаково злочинним як тоді, коли воно було вчинене із застосуванням насильства, так і тоді, коли воно вчинене самовільно¹. Самовільно – значить без згоди іншого, проти його волі (наприклад, коли особа, заманивши когось в гості, зачинить його в кімнаті)². Питання про те, чи може позбавлення свободи бути вчинене за допомогою погрози, на переконання М.А. Неклюдова, має вирішуватися позитивно, оскільки таке затримання буде затриманням проти волі особи. При цьому під погрозою слід розуміти виключно погрозу насильством або іншою злочинною дією³. Аналогічну точку зору пізніше висловив Л.С. Білогриць-Котляревський⁴.

Уложення про покарання кримінальні та виправні суворість покарання за незаконне затримання та ув'язнення пов'язувало із строком, протягом якого особа була позбавлена свободи (до тижня, від тижня до трьох місяців, понад три місяці). З таким підходом М.А. Неклюдов не погоджувався, аргументуючи свою точку зору наступним чином: «Чи багато потрібно часу для того, аби затримати людину на час відплиття корабля, відходу поїзда, проведення виборів і т. ін.? А тим часом подібне затримання може бути незрівнянно важливішим для неї за своїми наслідками, аніж затримання її в інший час упродовж кількох днів»⁵. Нарікав М.А. Неклюдов також на «надзвичайну поблажливість, рішуче нічим невиправдану стосовно настільки тяжкого та небезпечного для особистого, сімейного та суспільного побуту злочину» (так, наприклад, за самовільне ув'язнення чи затримання, що продовжувалось понад тиждень, але не довше як три місяці, санкція ч. 2 ст. 2025 Уложення 1845 р. передбачала поміщення в гамівний будинок на строк від одного до двох років). У той же час вчений підкреслював, що, для прикладу, Німецьке кримінальне уложення (§ 239) розрізняє позбавлення свободи на строк не більше 7 днів і понад 7 днів та загрожує за останнє цухтгаузом до 10 років⁶.

О.В. Лохвицький підкреслював, що різниця між затриманням та ув'язненням в законі не є чіткою; судячи з усього, затримання полягає лише в перешкоджанні вільно пересуватися (наприклад, зачинення воріт будинку), тоді як ув'язнення – посилений спосіб затримання, коли насильно ведуть і закривають в підвалі, кімнаті тощо⁷. Проаналізувавши відповідну статтю Уложення, вчений дійшов висновку, що у її тексті чимало зайвого, такого, що суперечить економії кримінального закону⁸.

На думку І.Я. Фойницького, предметом цього посягання є право фізичної особи вільно змінювати місце свого перебування. Вчений вважав, що для визнання цього діяння злочинним воно має бути: 1) самовільним, тобто вчиненим всупереч справжньому бажанню потерпілого, що передбачає або насильницький характер дії, або обман потерпілого⁹; 2) протизаконним, тобто таким, на яке винний не мав права. Протизаконність затри-

протизаконне має бути рівносильним наміру позбавити свободи» (Неклюдів Н.А. Руководство къ особенной части русскаго уголовного права. Томъ первый. Преступления и проступки противу личности. Санктъ-Петербургъ: Типографія П.П. Меркульева, 1876. С. 101).

- 1 Цього не враховує М.Р. Снахова, яка пише лише про насильницький характер незаконного затримання та ув'язнення за Уложенням про покарання кримінальні та виправні (Снахова М.Р. Уголовно-правовая охрана личной свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 43).
- 2 Неклюдів Н.А. Руководство къ особенной части русскаго уголовного права. Томъ первый. Преступления и проступки противу личности. Санктъ-Петербургъ: Типографія П.П. Меркульева, 1876. С. 101.
- 3 Там же. С. 101.
- 4 Бѣлогриць-Котляревскій Л.С. Учебникъ русскаго уголовного права. Общая и особенная части. Киевъ – Петербургъ – Харьковъ: Южно-Русское Книгоиздательство Ф.А. Югансона, 1904. С. 376.
- 5 Неклюдів Н.А. Руководство къ особенной части русскаго уголовного права. Томъ первый. Преступления и проступки противу личности. Санктъ-Петербургъ: Типографія П.П. Меркульева, 1876. С. 102.
- 6 Там же. С. 120.
- 7 Лохвицький А. Курсъ русскаго уголовного права. Второе исправленное и дополненное издание, сведенное съ кассационными рѣшениями. Санктъ-Петербургъ: Скоропечатня Ю.О. Шрейера, 1871. С. 511.
- 8 Там же. С. 511.
- 9 Таким чином, на відміну від М.А. Неклюдова, який розрізняв поняття «самовільно» та «насилно», вказував, що «закон вважає діяння однаково злочинним як тоді, коли воно вчинено із застосуванням насильства, так і тоді, коли воно вчинене самовільно» (Неклюдів Н.А. Руководство къ особенной части русскаго уголовного права. Томъ первый. Преступления и проступки противу личности. Санктъ-Петербургъ: Типографія П.П. Меркульева, 1876. С. 101), І.Я. Фойницький насильницький характер дії включав до поняття «самовільно», відзначав, що самовільність «передбачає або насильницький характер дії, або обман потерпілого» (Фойницький І.Я. Курсъ уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личныя и имущественныя. Санктъ-Петербургъ: Типографія М.М. Стасюлевича, 1901. С. 92). Звернення до Уложення дозволяє підтримати точку зору М.А. Неклюдова, адже між словами «самовільно» та «насилно» в тексті закону використано сполучник «і». Тут варто нагадати, що, на переконання І.Я. Фойницького, для прикладу, самовільне створення перепон для перешкоджання діяльності іншої особи (приміром, утримання будь-кого в місці, де він залишатися не бажає, шляхом запирання воріт, розп'ягання коней та ін.), слід відносити до насильства як злочину проти свободи особи з огляду на відсутність ознаки захоплення людини (Фойницький І.Я. Курсъ уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личныя и имущественныя. Санктъ-Петербургъ: Типографія М.М. Стасюлевича, 1901. С. 87–88). Утім, у тексті Уложення (ст. 2025 у редакції 1845 р.; ст. 1540 у редакції 1885 р.) слово «захоплення» не вживалося. Більше того, ст. 2030, яка також містилася в главі 7 «Про протизаконне затримання і ув'язнення» розділу Х Уложення 1845 р., передбачала відповідальність якраз за «умисне протизаконне, але таке, що не супроводжувалось жодним насильством, утримання будь-кого в місці, де він залишатися не бажає, шляхом таємного чи явного викрадення коней, псування возів або іншим способом для перешкоджання його пересуванню» (Уложення о наказанияхъ уголовныхъ и исправительныхъ. Санктъ-Петербургъ: Въ Типографіи Второго Отдѣлення Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1845. С. 793). У наступних редакціях Уложення статті з відповідним змістом вже не було – такі діяння належало кваліфікувати за ст. 142 Статуту про покарання, що накладаються мировими судьями, яка передбачала відповідальність за самоправство,

мання чи ув'язнення пов'язана з: а) некомпетентністю особи, що його застосовує, або ж б) відсутністю законних причин затримання, як матеріальних, так і формальних, хоч би воно й було здійснене особами, які мають на це право¹. При цьому І.Я. Фойницький підкреслював, що затримання відрізняється від утримування в певному місці, яке входить до поняття насильства, ознакою фізичного захоплення особи, насильницьким перешкоджанням її пересуванню, наприклад, сковування ланцюгами, зв'язування мотузкою, взяття під варту². Затримання та ув'язнення, на переконання І.Я. Фойницького, мають бути засобом позбавлення свободи, тобто людина має бути поставлена у таке становище, в результаті якого вона не може залишити дане місце або внаслідок фізичних перепон, або ж внаслідок постійного нагляду за нею; якщо будь-хто закритий в кімнаті, другі двері якої відчинені, так що вихід вільний, то складу розглядуваного злочину немає; однак коли ув'язнений для звільнення вимушений вдатися до ризикових або незвичайних дій (наприклад, вилізти через вікно, злізти по трубі), то свобода пересування його порушена³. Вчений вважав, що затримання та ув'язнення можливі як стосовно людини, яка до цього була вільною, так і щодо позбавленого свободи, утворюючи в останньому випадку незаконне продовження позбавлення свободи⁴.

Г.Є. Колоколов зазначав, що зовнішня (об'єктивна) сторона цього злочину характеризується двома моментами: а) захопленням; б) власне затриманням чи ув'язненням, тобто перешкоджанням особі вийти з того приміщення чи місця, у якому вона перебуває. При цьому захоплення може бути досягнуте шляхом погрози, а також хитрості, обманом, насильством. Фізичними способами затримання слід вважати не лише ті випадки, за яких абсолютно неможливо вийти, але й ті, за яких вихід поєднаний з небезпекою для ув'язненого або ж вимагає з його боку зусилля⁵. Наголошував на вказаних моментах також Л.С. Білогриць-Котляревський⁶.

Критикуючи тогочасне законодавство у частині, що стосується відповідальності за *викрадення людей*, М.А. Неклюдов підкреслював, що «викрадення людей – один із найслабших відділів нашого Уложення; він страждає і неповнотою, і поганою редакцією, і незадовільністю карального відділу»⁷. На його думку, викрадення людей може бути класифіковане на: 1) викрадення людини загалом з метою її переселення з батьківщини, продажу в рабство або залишення напризволяще; 2) викрадення малолітніх з метою присвоїти їх собі, або для отримання прибутку «з їх тіла і діяльності»; 3) викрадення неповнолітніх дівчат за їх згодою, але всупереч волі їхніх піклувальників. М.А. Неклюдов відзначав, що викрадення людини загалом карається в Уложенні лише у тому разі, якщо воно вчинене з метою продажу чи передачі її «азіатцям или другим иноплемненным»; тоді як викрадення людини з метою переселення з батьківщини зовсім не є караним. Такий стан речей, на думку вченого, тим більше дивує, якщо взяти до уваги, що просте підмовляння підданих імперії до добровільного переселення за кордон карається засланням до Сибіру або відданням у виправні арештантські відділення; так само й викрадення з метою поставити особу в небезпечний для життя стан не утворює самостійного злочину, оскільки статті 1513–1516 Уложення говорять лише про залишення в небезпеці дітей і немічних⁸. Викрадення малолітніх, на думку М.А. Неклюдова, надто звужує зміст цього діяння лише немовлятами, а викрадення з метою торгівлі тілом чи діяльністю дитини зовсім замовчується. Вчений вважав, що викраденню жінок Уложення

а також за застосування насильства, однак без нанесення тяжких побоїв, ран або каліцтва (Уставъ о наказаніяхъ, налагаемыхъ мировыми судьями съ дополненіями по 1 января 1879 г. Составленъ профессоромъ С.-Петербургскаго университета Н.С. Таганцевымъ. Изданіе второе, переработанное и дополненное. Санктъ-Петербургъ: Типографія М. Стасюлевича, 1879. С. 178, 199). Додамо, що насильство і самоправство окремі тогочасні вчені відносили до посягань на тілесну (фізичну) недоторканність (Неклядовъ Н.А. Руководство къ особенной части русскаго уголовного права. Томъ первый. Преступленія и проступки противу личности. Санктъ-Петербургъ: Типографія П.П. Меркульева, 1876. С. 122).

1 Фойницькій І.Я. Курсъ уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личныя и имущественныя. Санктъ-Петербургъ: Типографія М.М. Стасюлевича, 1901. С. 92.

2 Там же.

3 М.А. Неклюдов у цьому контексті писав: «Під виходом в замкнутому приміщенні слід розуміти звичайний шлях, призначений для входу і виходу. Існування інших шляхів (наприклад, вікна), для цієї мети не призначених, зовсім не змінює складу злочину, оскільки, по-перше, подібні виходи можуть бути поєднані з більшою чи меншою для жертви небезпекою від лазіння і стрибків; по-друге, пошук іншого виходу є справою чистої випадковості і має розглядатися як засіб порятунку, що на користь злочинця слугувати не може. Таке тлумачення не може суперечити і нашому закону, адже він допускає позбавлення свободи і на декілька хвилин, а від того моменту, коли я замкнений, до того, коли я зрозумію засіб порятунку, має обов'язково минути певний проміжок часу» (Неклядовъ Н.А. Руководство къ особенной части русскаго уголовного права. Томъ первый. Преступленія и проступки противу личности. Санктъ-Петербургъ: Типографія П.П. Меркульева, 1876. С. 100–101).

4 Фойницькій І.Я. Курсъ уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личныя и имущественныя. Санктъ-Петербургъ: Типографія М.М. Стасюлевича, 1901. С. 92–93.

5 Колоколовъ Г.Е. Уголовное право. Особенная часть. Курсъ лекцій. Москва: Б.и., 1895. С. 131.

6 Білогриць-Котляревскій Л.С. Учебникъ русскаго уголовного права. Общая и особенная части. Киевъ – Петербургъ – Харьковъ: Южно-Русское Книгоиздательство Ф.А. Югансона, 1904. С. 375–376.

7 Неклядовъ Н.А. Руководство къ особенной части русскаго уголовного права. Томъ первый. Преступленія и проступки противу личности. Санктъ-Петербургъ: Типографія П.П. Меркульева, 1876. С. 120.

8 Там же. С. 120.

відводить надто багато статей: закон говорить про викрадення з метою згвалтування, шлюбу, зваблювання або скандалу; наголошує особливо на жінках заміжніх та незаміжніх і карає не тільки за викрадення без згоди потерпілої, а й за викрадення без згоди піклувальників, не роблячи жодної різниці між повнолітніми і неповнолітніми. На переконання М.А. Неклюдова, було б правильно розрізняти викрадення повнолітніх та неповнолітніх. Викрадення повнолітніх, а також вдов і заміжніх жінок, має каратися тільки в тому разі, якщо воно вчинене проти їх волі, обманом, силою або погрозами; викрадення ж неповнолітніх має переслідуватись ще й у тому випадку, коли воно вчинене без згоди піклувальників¹.

На думку І.Я. Фойницького, викрадення людей – це їх фізичне захоплення з різною метою, у зв'язку з чим воно розпадається на работоргівлю, приховування або зміну походження немовляти і викрадення жінок. Вчений зазначав, що норма про заборону продажу людей вільного стану в невільний і продаж «азиатцям» успадкована ще з права московського періоду; заборона ж торгівлі неграми з'явилася в результаті укладення Лондонського трактату 1841 р. І.Я. Фойницький підкреслював, що попри позицію законодавця, який розмістив вказані діяння серед злочинів проти законів про стани, «незрівнянно важливішою і характерною ознакою їх є позбавлення свободи». Продаж у рабство, на думку вченого, полягає в умисному продажу або передачі іншої особи «азиатцям или иным иноплеменникам». Під продажем тому слід розуміти не лише згоду між продавцем і покупцем, а дійсну фізичну передачу людини. Діяння це неодмінно передбачає викрадення людини шляхом насильства, обману або хитрості. Передана вона має бути в рабство або інший стан повної несвободи². Цікавим було застереження І.Я. Фойницького про те, що той факт, що передача передбачається у стан повної несвободи, впливає з того, кому передається людина – «азиатцям или иным иноплеменным», тобто «диким, нецивілізованим народам». Вчений визнавав, що передача людини народам цивілізованим або ж в межах країни, хоч би й поєднана з обмеженням свободи, Уложенням про покарання ще не передбачається. У той же час він звертав увагу на відповідний позитивний досвід зарубіжних законодавців, які криміналізували зазначене посягання³.

На переконання І.Я. Фойницького, підхід тогочасного законодавця, який викрадення дітей помістив серед посягань проти прав стану, є помилковим. Вчений зазначав, що хоча небезпека приховання цим діянням справжнього походження дитини тут нерідко дійсно має місце (однак не завжди), більш стійкою є друга ознака – позбавлення дитини свободи всупереч волі батьків або осіб, що їх замінюють. У зв'язку з цим, на переконання І.Я. Фойницького, випадки, де немає посягання на це право, мають бути виокремлені в групу злочинів проти прав стану дитини і не можуть розглядатися як посягання на свободу. З огляду на сказане, суб'єктом цього діяння можуть бути всі особи, окрім батьків та осіб, що їх замінюють⁴. Разом з тим І.Я. Фойницький вважав, що це діяння може бути вчинене й одним із батьків у разі, якщо він позбавлений своєї батьківської влади над дітьми⁵.

На думку І.Я. Фойницького, викрадення жінок законодавець розглядає як діяння, що посягає на їх цнотливість та добре ім'я, або ж порушує права інших осіб по відношенню до викраденої. Якщо ж це діяння спрямовується проти благ самої викраденої, то воно карається лише за умови вчинення його проти волі жінки (тобто шляхом насильства або обману)⁶.

Г.Є. Колоколов вважав, що під викраденням людей слід розуміти їх захоплення для обернення в подальшому у такий стан, за якого вони будуть підкорятися сваволі викрадача чи іншої особи. Способами захоплення, на його думку, можуть бути насильство, хитрість або обман. Всі види викрадення людей Г.Є. Колоколов класифікував на: 1) продаж і передачу людей в рабство; 2) викрадення і утримування дітей; 3) викрадення і утримування жінок⁷.

На переконання О.В. Лохвицького, можливе викрадення не тільки грудних немовлят, а й дітей у віці двох, трьох, чотирьох і навіть більше років, поки дитина ще не в стані твердо пам'ятати своє справжнє походження. Викрадення дітей у віці понад сім чи десять років можливе лише у формі насильницького затримання чи ув'язнення, що утворює самостійний злочин⁸. Відповідна точка зору пов'язана з розумінням О.В. Лохвицьким викрадення дітей передовсім як посягання проти прав стану.

1 Там же. С. 120–121.

2 Фойницький І.Я. Курсь уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личныя и имущественныя. Санктъ-Петербургъ: Типографія М.М. Стасюлевича, 1901. С. 94.

3 Там же. С. 94–95.

4 Там же. С. 95.

5 Там же. С. 96.

6 Там же. С. 97.

7 Колоколовъ Г.Е. Уголовное право. Особенная часть. Курсь лекцій. Москва: Б.и., 1895. С. 132.

8 Лохвицкій А. Курсь русскаго уголовного права. Второе исправленное и дополненное издание, сведенное съ кассационными рѣшениями. Санктъ-Пе-

Проаналізувавши ст. 501 Кримінального уложення 1903 р. (встановлювала відповідальність за продаж або передачу в рабство чи у неволю, торгівлю неграми, безпосередню чи іншу участь у цій торгівлі, пристосування або озброєння судна для цієї торгівлі), С.В. Познишев відзначав, що її положення, на відміну від відповідних норм Уложення про покарання кримінальні та виправні, вирізняються більшою ясністю; у вказаній статті, наприклад, прямо говориться про рабство і неволю, причому під неволюю, на думку вченого, слід розуміти будь-який стан, за якого людина втрачає можливість розпоряджатися собою¹.

На переконання С.В. Познишева, до злочинів проти особистої свободи не слід відносити передбачені законом різні випадки викрадення жінок (наприклад, викрадення для зґвалтування, для вступу у незаконний шлюб за згодою або без згоди викраденої тощо), оскільки ці діяння являють собою або замах на зґвалтування (викрадення для зґвалтування), або ж відносяться до інших груп злочинних посягань². Так само, на думку С.В. Познишева, до злочинів проти свободи не слід відносити й викрадення, приховування і підміну дітей. У всіх вказаних діях головне значення має не утиск свободи дитини, а інші моменти; зокрема, вчений зазначав, що ці діяння можуть бути вчинені щодо дітей такого віку, коли дитина ще не володіє свободою³.

Таким чином, можемо констатувати, що протягом другої половини ХІХ – початку ХХ століття вченими у галузі кримінального права було закладено фундамент у розроблення теоретичних засад кримінально-правової протидії злочинам проти особистої свободи. У розглядуваній частині найбільш вагомими видаються праці М.А. Неклюдова та І.Я. Фойницького. Вказані та інші вчені не лише коментували норми сучасного їм законодавства, а й критично ставилися до тих чи інших його положень, вказували на окремі недоліки та пропонували шляхи їх вирішення. Зважаючи на те, що від часу написання проаналізованих праць минуло понад століття, не всі розглянуті вище висновки пройшли випробування часом. Однак чимало висловлених у них ідей залишаються актуальними до сьогодні.

2.1.2. Злочини проти особистої свободи у науці кримінального права радянського періоду

У науці кримінального права радянського періоду злочини проти свободи особи не були пріоритетним напрямом дослідження. Питання кримінально-правової протидії таким посяганням розглядалися переважно на рівні підручників, навчальних посібників та науково-практичних коментарів. Загалом вказаний стан речей не дивує, адже, попри декларації радянської влади, свобода людини у Радянському Союзі не була вищою цінністю (достатньо пригадати, що тогочасне кримінальне законодавство встановлювало відповідальність за систематичне зайняття бродяжництвом та за порушення паспортних правил). Необхідно підкреслити, що до другої половини 1980-х рр. в СРСР не було захищено жодної дисертації, присвяченої злочинам проти свободи, так само, як не було опубліковано й жодної спеціальної монографії. Лише у 1986 р. В.О. Климовим у Москві захищено дисертацію «Кримінологічні та кримінально-правові проблеми боротьби з викраденням дітей»⁴, а у 1989 р. в Харкові Н.В. Бойко захистила дисертацію на тему «Відповідальність за незаконне позбавлення волі за радянським кримінальним правом»⁵. Крім того, у 1987 р. А.М. Дубровіна захистила дисертацію на тему «Організація та методика розслідування викрадення або підміни дитини», у якій торкалася й окремих питань відповідальності за цей злочин⁶.

У радянській юридичній літературі не було єдності думок з приводу *системи злочинів проти особистої свободи*.

тербургь: Скоропечатня Ю.О. Шрейера, 1871. С. 515.

1 Познишев С.В. Особенная часть русского уголовного права. Сравнительный очеркъ важнейших отдѣловъ особенной части старого и нового Уложеній. Москва: Университетская типографія, 1905. С. 143.

2 Там же. С. 143–144.

3 Там же. С. 144.

4 Климов В.А. Криминологические и уголовно-правовые проблемы борьбы с похищением детей: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1986. 21 с.

5 Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. 24 с.; Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. 164 с.

6 Дубровина А.Н. Организация и методика расследования похищения или подмена ребенка: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 1987. 23 с.

Наприклад, О.О. Жижиленко, вслід за тогочасним КК, до таких злочинів відносив позбавлення свободи пересування, а також викрадення, приховування і підміну дітей¹. Вчений підкреслював, що КК «у своїй конструкції злочинів проти свободи дотримується дуже вузького розуміння цих злочинів», звертав увагу на відсутність у кримінальному законі загального поняття примушування, «як діяльності людини, спрямованої на те, щоб змусити іншого вчинити що-небудь або ж утриматися від чого-небудь проти його волі»². Перерахувавши окремі види кримінально караного примушування, О.О. Жижиленко підкреслив: «Якщо при цьому взяти до уваги, що Кримінальний кодекс не передбачає в якості особливого злочину погрози, то слід визнати, що у ньому залишаються безкарними чимало таких діянь, стосовно яких було би доцільне застосування кримінальної репресії». Серед таких, на його думку, – «примушування шляхом погрози чи насильства над особою, що не переходить у порушення тілесної недоторканності». Відсутність відповідної заборони дослідник вважав суттєвою прогалиною кримінального закону³.

Ш.С. Рашковська до злочинів проти особистої свободи відносила незаконне позбавлення волі, викрадення чужої дитини, а також погрозу вбивством чи вчиненням насильницьких дій. Дослідниця підкреслювала, що об'єктом погрози є особиста свобода людини, оскільки людина, якій погрожують вбивством чи іншими насильницькими діями, якщо були реальні підстави побоюватися здійснення цієї погрози, обмежена у свободі своїх дій⁴.

А.А. Піонтковський, як і Ш.С. Рашковська, до розглядуваних злочинів відносив незаконне позбавлення свободи, викрадення чи підміну дитини, а також погрозу⁵. Крім того, А.А. Піонтковський вважав, що до злочинів проти особистої свободи необхідно зараховувати викрадення жінки для вступу у шлюб (це діяння чинний на той час КК РРФСР відносив до злочинів, що складають пережитки місцевих звичаїв)⁶.

М.І. Бажанов до злочинів проти особистої свободи відносив незаконне позбавлення волі та погрозу вчинити вбивство⁷. Підхід, згідно з яким до системи вказаних злочинів відносять незаконне позбавлення волі та викрадення чи підміну чужої дитини, учений вважав недосконалим. Викрадення чи підміну чужої дитини М.І. Бажанов пропонував відносити до злочинів проти сім'ї та нормального розвитку дітей, натомість погрозу вбивством вважав за доцільне відносити не до злочинів проти життя, а до злочинів проти особистої свободи⁸.

В.І. Ткаченко до злочинів проти особистої свободи відносив лише незаконне позбавлення волі. Науковець вважав, що у разі викрадення дитини шкода заподіюється передусім сім'ї та батькам дитини, підкреслював, що особливо наочно це видно при викраденні немовлят і малолітніх дітей, тобто тих, хто не усвідомлює факту вчинення щодо них цього злочину. При цьому В.І. Ткаченко зауважував, що «якщо викрадаються підлітки і якщо вони поміщаються в закриті приміщення, то вони фактично позбавляються свободи». У цьому випадку, на його думку, дії винного слід кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ст.ст. 126 (незаконне позбавлення волі) і 125 (викрадення чи підміна дитини) КК РРФСР⁹. Подібну позицію займав Л.М. Сугачев. Науковець вказував, що викрадення або підміна чужої дитини посягає на батьківські права громадян. При цьому для обґрунтування своєї позиції Л.М. Сугачев посилався на Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти цивільного стану УРСР, у якому було зазначено, що батьки мають право вимагати в позовному порядку неповнолітніх дітей від будь-якої особи, яка утримує їх у себе без законних на те підстав¹⁰.

Б.С. Утевський також вважав, що єдиним злочином проти особистої свободи є незаконне позбавлення волі, однак докладно своєї позиції не роз'яснював¹¹.

1 Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 73.

2 Там же. С. 71.

3 Там же. С. 72.

4 Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 75.

5 Пионтковский А.А. Преступления против личности. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1938. С. 88–89; Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.А. Кригер. Москва: Наука, 1971. С. 16, 181–182.

6 Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.А. Кригер. Москва: Наука, 1971. С. 182, 185–186.

7 Бажанов М.И. Избранные труды / сост.: В.И. Тютюгин, А.А. Байда, Е.В. Харитоновна, Е.В. Шевченко; отв. ред. В.Я. Таций. Харьков: Право, 2012. С. 606.

8 Там же. С. 576.

9 Ткаченко В.И. Преступления против личности. Учебное пособие / под ред. Б.В. Здравомыслова. Москва: РИО ВЮЗИ, 1981. С. 66.

10 Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / под общ. ред. В.И. Зайчука. Киев: Издательство политической литературы Украины, 1969. С. 281.

11 Учебное пособие по советскому уголовному праву / отв. ред. Б.С. Утевский. Москва: Всесоюзная правовая академия, 1938. С. 242–243.

Чимало дослідників (зокрема, М.Д. Шаргородський, П.П. Осипов, М.І. Загородніков, О.М. Ігнатов та ін.) до системи злочинів проти особистої свободи вслід за законодавцем відносили незаконне позбавлення волі, а також викрадення чи підміну чужої дитини¹. Крім того, у період до 1960 р., коли було виключено статтю про відповідальність за поміщення в лікарню для душевнохворих завідомо здорової людини з корисливих або інших особистих спонукань, у юридичній літературі до розглядуваних злочинів відносили також вказане діяння².

Таким чином, єдиним злочином, стосовно якого у вчених радянського періоду не виникало сумнівів з приводу його належності до посягань на особисту свободу, було незаконне позбавлення волі. Так само одностайно до вказаної групи злочинів до 1960 р. відносили незаконне поміщення в психіатричну лікарню, яке розцінювали як кваліфікований вид незаконного позбавлення волі. Різні точки зору висловлювались у юридичній літературі стосовно викрадення або підміни чужої дитини: на думку одних дослідників, це діяння належало до злочинів проти особистої свободи, на думку інших – до злочинів проти сім'ї та нормального розвитку дітей. Звертає на себе увагу також популярність точки зору, згідно з якою погроза посягає на особисту свободу людини³.

У радянській юридичній літературі безпосередній об'єкт *незаконного позбавлення волі* визначався здебільшого як особиста свобода громадян⁴. Окремі науковці робили певні уточнення, вказуючи, що незаконне позбавлення волі посягає на свободу пересування⁵, на можливість змінювати місце свого перебування⁶, на вибір за своєю волею місця свого перебування⁷. Ш.С. Рашковська підкреслювала, що вказаний злочин є «посяганням на свободу пересування людини і тим самим на її свободу розпоряджатися собою»⁸. Аналогічне застереження робив й А.А. Піонтковський⁹. На переконання Н.В. Бойко, слід виокремлювати основний і додатковий об'єкти даного злочину. Основним безпосереднім об'єктом незаконного позбавлення волі, на її думку, є суспільні відносини, що забезпечують охоронюване державою право вибору людиною на свій розсуд місця перебування, а додатковим – суспільні відносини, що забезпечують безпеку життя і здоров'я особи, позбавленої свободи (ч. 2 ст. 123 КК УРСР)¹⁰. Важливим був висновок Н.В. Бойко про те, що під охороною кримінального закону знаходиться не лише особиста свобода особи, котра володіє здатністю здійснювати за своєю волею вибір місця перебування, тобто здійснювати усвідомлену діяльність, а й особи, яка такої здатності позбавлена (душевнохворі, малолітні, особи, що перебувають у несвідомому стані, у стані сильного сп'яніння тощо)¹¹. Дослідниця слушно

- 1 Курс советского уголовного права (Часть Особенная). Т. 3 / отв. ред. Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1973. С. 607; Загородников Н.И., Игнатов А.Н. Преступления против личности. Учебное пособие. Москва: Высшая школа МООП РСФСР, 1962. С. 58–59.
- 2 Немировский Э.Я. Советское уголовное право. Ч. Общая и Особенная. Одесса: Вторая государственная типография им. т. Ленина, 1924. С. 267; Меньшагин В.Д., Вышинская З.А. Советское уголовное право. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1950. С. 294–295, 325; Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 77.
- 3 Андрушко А.В. Наука кримінального права радянського періоду про злочини проти волі, честі та гідності особи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 6. С. 368.
- 4 Див., наприклад: Вышинская З.А. Преступления против личности. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1939. С. 42; Загородников Н.И., Игнатов А.Н. Преступления против личности. Учебное пособие. Москва: Высшая школа МООП РСФСР, 1962. С. 59; Курс советского уголовного права (Часть Особенная). Т. 3 / отв. ред. Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1973. С. 607; Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.Л. Кригер. Москва: Наука, 1971. С. 182; Меньшагин В.Д., Вышинская З.А. Советское уголовное право. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1950. С. 324; Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 75; Ткаченко В.И. Преступления против личности. Учебное пособие / под ред. Б.В. Здравомыслова. Москва: РИО ВЮЗИ, 1981. С. 66.
- 5 Див., наприклад: Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 73; Пионтковский А.А. Преступления против личности. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1938. С. 84; Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / под общ. ред. В.И. Зайчука. Киев: Издательство политической литературы Украины, 1969. С. 281; Учебное пособие по советскому уголовному праву / отв. ред. Б.С. Утевский. Москва: Весоюзная правовая академия, 1938. С. 242; Шаргородский М.Д. Ответственность за преступления против личности. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1953. С. 92–93.
- 6 Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР 1960 г. / под ред. М.Д. Шаргородского и Н.А. Беляева. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1962. С. 241.
- 7 Сташис В.В., Бажанов М.И. Преступления против личности в УК УССР и судебной практике. Харьков: Вища школа, изд-во при Харьк. гос. ун-те, 1987. С. 194.
- 8 Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 76.
- 9 Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.Л. Кригер. Москва: Наука, 1971. С. 182.
- 10 Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 6, 10–11; Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 33, 35–36.
- 11 Протилежну точку зору обгрунтував, наприклад, О.О. Жижиленко (Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 74).

підкреслювала, що кожна людина наділена рівними правами, незалежно від наявності чи відсутності у неї реальної можливості ними скористатися¹.

У кримінально-правовій літературі радянського періоду майже одноголосно стверджувалось, що об'єктивна сторона незаконного позбавлення волі полягає лише в дії – незаконному позбавленні свободи². Вперше таку позицію піддала сумніву Н.В. Бойко, котра дійшла висновку про можливість вчинення цього діяння не лише шляхом дії, а й бездіяльності. Дослідниця навела такий приклад: коли потерпілий перебуває в приміщенні, раніше зачиненому з його згоди, незаконне позбавлення волі може виразитись у відмові вчинити дії з його звільнення³. Описуючи можливі різновиди розглядуваного діяння, науковці вказували, що йдеться про зачинення потерпілого в приміщенні⁴, зв'язування потерпілого⁵, приставлення до нього охорони⁶, насильницьке його переміщення⁷ тощо. М.І. Бажанов зазначав, що незаконне позбавлення волі може виразитись в затриманні потерпілого у тому місці, в якому він перебувати не бажає, або ж у приміщенні його в таке місце, яке він не може вільно покинути⁸. Аналогічну позицію займали також О.О. Жижиленко⁹, А.А. Піонтковський¹⁰ і Н.В. Бойко¹¹. Окремі ж дослідники взагалі не робили жодних уточнень стосовно конкретних проявів цього діяння¹².

Дискусійним у спеціальній літературі було питання про можливість вчинення незаконного позбавлення волі не лише насильницьким, а й ненасильницьким способом. Відповідна полеміка була пов'язана, зокрема, з тим, що радянський законодавець певний час прямо вказував на насильницький характер цього діяння. На думку одних дослідників, незаконне позбавлення волі може бути вчинене тільки шляхом насильства¹³. Так, Ш.С. Рашковська підкреслювала, що даний склад злочину матиме місце лише у тому разі, якщо незаконне позбавлення волі вчинене протиправно і насильно. Під насильницьким позбавленням свободи, на думку Ш.С. Рашковської, слід розуміти позбавлення свободи, вчинене шляхом застосування фізичного або психічного на-

- 1 Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 9–10; Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 33.
- 2 Див., наприклад: Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 73; Немировский Э.Я. Советское уголовное право. Ч. Общая и Особенная. Одесса: Вторая государственная типография им. т. Ленина, 1924. С. 266; Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 76; Ткаченко В.И. Преступления против личности. Учебное пособие / под ред. Б.В. Здравомыслова. Москва: РИО ВЮЗИ, 1981. С. 66; Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / под общ. ред. В.И. Зайчука. Киев: Издательство политической литературы Украины, 1969. С. 281.
- 3 Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 6, 11; Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 39.
- 4 Бажанов М.И. Избранные труды / сост.: В.И. Тютюгин, А.А. Байда, Е.В. Харитонова, Е.В. Шевченко; отв. ред. В.Я. Тащій. Харьков: Право, 2012. С. 606; Загородников Н.И., Игнатюк А.Н. Преступления против личности. Учебное пособие. Москва: Высшая школа МООП РСФСР, 1962. С. 58; Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 76; Ткаченко В.И. Преступления против личности. Учебное пособие / под ред. Б.В. Здравомыслова. Москва: РИО ВЮЗИ, 1981. С. 66; Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / под общ. ред. В.И. Зайчука. Киев: Издательство политической литературы Украины, 1969. С. 281; Учебное пособие по советскому уголовному праву / отв. ред. Б.С. Утевский. Москва: Всесоюзная правовая академия, 1938. С. 243.
- 5 Загородников Н.И., Игнатюк А.Н. Преступления против личности. Учебное пособие. Москва: Высшая школа МООП РСФСР, 1962. С. 58.
- 6 Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 75; Ткаченко В.И. Преступления против личности. Учебное пособие / под ред. Б.В. Здравомыслова. Москва: РИО ВЮЗИ, 1981. С. 66.
- 7 Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 75; Немировский Э.Я. Советское уголовное право. Ч. Общая и Особенная. Одесса: Вторая государственная типография им. т. Ленина, 1924. С. 266.
- 8 Бажанов М.И. Избранные труды / сост.: В.И. Тютюгин, А.А. Байда, Е.В. Харитонова, Е.В. Шевченко; отв. ред. В.Я. Тащій. Харьков: Право, 2012. С. 606; Сташис В.В., Бажанов М.И. Преступления против личности в УК УССР и судебной практике. Харьков: Вища школа, изд-во при Харьк. гос. ун-те, 1987. С. 194.
- 9 Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 74–75.
- 10 Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.А. Кригер. Москва: Наука, 1971. С. 182–183.
- 11 Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 11; Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 40–41.
- 12 Див., наприклад: Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР 1960 г. / под ред. М.Д. Шаргородского и Н.А. Беляева. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1962. С. 241; Меньшагин В.Д., Вышинская З.А. Советское уголовное право. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1950. С. 324.
- 13 Див., наприклад: Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 73, 74; Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.А. Кригер. Москва: Наука, 1971. С. 182, 183; Меньшагин В.Д., Вышинская З.А. Советское уголовное право. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1950. С. 324; Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 76; Учебное пособие по советскому уголовному праву / отв. ред. Б.С. Утевский. Москва: Всесоюзная правовая академия, 1938. С. 242.

сильства¹. Подібну точку зору відстоював О.О. Жижиленко, який зазначав, що насильницьким вказане діяння буде тоді, коли воно вчиняється без згоди чи проти волі потерпілого. Науковець підкреслював, що позбавлення свободи шляхом обману або хитрості не утворює складу цього злочину. Разом із тим О.О. Жижиленко зауважував, що насильницький момент матиме місце й тоді, коли дія спочатку не вчинялася проти волі потерпілого, а стала такою лише згодом: наприклад, якщо ув'язнення чи затримання особи було вчинене за допомогою обману або хитрості, а потім, після з'ясування цього, воно, попри вимоги потерпілого, не припинилось². Е.Я. Немировський зазначав, що говорячи про насильницький характер розглядуваного діяння (вчений мав на увазі КК УСРР 1922 р.), законодавець має на увазі те, що незаконне позбавлення волі саме по собі є насильством; якщо хтось умисно зачинить свого товариша по кімнаті на ключ, то має місце незаконне позбавлення волі, навіть якщо це діяння вчинялося без боротьби і запертий помітив, що позбавлений свободи, лише через кілька хвилин³. Подібним чином розмірковував А.А. Піонтковський⁴.

З точки зору другої групи науковців, незаконне позбавлення волі можливе не лише насильницьким шляхом. Так, М.І. Бажанов вказував, що розглядуване діяння можна вчинити не тільки за допомогою фізичного або психічного насильства, а й шляхом обману (наприклад, потерпілого заманюють в певне місце і там зачиняють з метою позбавити свободи)⁵. Своєю чергою, Н.В. Бойко слушно підкреслювала, що незаконне позбавлення волі можливе не лише із застосуванням фізичного або психічного насильства, шляхом обману, а й іншим ненасильницьким шляхом (наприклад, запирання потерпілого в певному приміщенні без будь-якого фізичного чи психічного насильства, затримання потерпілого у певному місці, в якому він опинився ізольованим за своєю волею, відібрання у особи засобів пересування (приміром, костилів, інвалідної коляски, човна)⁶.

У юридичній літературі зазначалося, що місце вчинення злочину не є обов'язковою ознакою складу незаконного позбавлення волі. Ним може бути фактично будь-який простір, в умовах перебування в якому можливе позбавлення потерпілого права вибору за своїм розсудом місця перебування. Вказувалось, що місцем позбавлення свободи може бути як приміщення (квартира, погріб, сарай тощо), так і місцевість (острів, ліс, берег ріки тощо)⁷. Н.В. Бойко окремо зауважувала, що розглядуване діяння може бути вчинене й у місцях позбавлення свободи⁸. О.О. Жижиленко підкреслював, що зовсім не обов'язково аби вихід з приміщення, у якому перебуває потерпілий, був абсолютно неможливим. Достатньо, щоб він був дуже ускладнений або ж небезпечний. Так, якщо винний поміщає потерпілого в кімнату і зачиняє її на ключ, так, що той не може звичайним шляхом вийти звідти і для виходу йому потрібен незвичайний шлях, наприклад, він повинен стрибнути з вікна на вулицю або ж спуститися по водостічній трубі, розглядуване діяння матиме місце. Так само злочин матиме місце у разі, якщо вихід з даного приміщення можливий, але за допомогою особливих прийомів, якими зазвичай не користуються, наприклад, за допомогою вибиття зачинених дверей. Нарешті, на думку О.О. Жижиленка, незаконне позбавлення волі матиме місце й тоді, коли приміщення, в якому перебуває потерпілий, не зачинене, але з нього йому не можна вийти безпечно, наприклад, з огляду на те, що винний охороняє вихід і погрожує вбити потерпілого при першій же спробі вийти⁹.

Момент закінчення незаконного позбавлення волі у радянській юридичній літературі також визначався по-різному (хоча більшість дослідників це питання оминали увагою). Так, В.І. Ткаченко вказував, що даний зло-

1 Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 76.

2 Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 74.

3 Немировский Э.Я. Советское уголовное право. Ч. Общая и Особенная. Одесса: Вторая государственная типография им. т. Ленина, 1924. С. 266.

4 Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.А. Кригер. Москва: Наука, 1971. С. 183.

5 Бажанов М.И. Избранные труды / сост.: В.И. Тютюгин, А.А. Байда, Е.В. Харитонова, Е.В. Шевченко; отв. ред. В.Я. Таций. Харьков: Право, 2012. С. 606.

6 Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 6, 12–13; Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 58–59. Див. також: Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / под общ. ред. В.И. Зайчука. Киев: Издательство политической литературы Украины, 1969. С. 281.

7 Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 75; Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 12; Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 41.

8 Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 12; Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 41.

9 Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 75.

чин слід вважати закінченим з моменту початку дій, які обмежили право особи на свободу пересування¹. О.О. Жижиленко зазначав, що незаконне позбавлення волі є закінченим злочином «з моменту самого затримання або ув'язнення». Діяльність, спрямована на позбавлення свободи, яка, однак, не досягла цього результату, з точки зору науковця, утворює замах; вона, наприклад, матиме місце, коли винний намагався зв'язати потерпілого, але той вирвався від нього і втік, або якщо винний помістив потерпілого в кімнату, звідки він негайно ж вивабрався, оскільки в ній виявились інші незачинені двері, про що винний не підозрював². А.А. Піонтковський розглядаваний злочин вважав закінченим з моменту вчинення акту, що позбавляв потерпілого можливості вільно пересуватися. При цьому вчений зауважував, що уже наявний склад злочину безперервно продовжує існувати аж до настання обставин, які його усувають, тобто звільнення потерпілого³. Н.В. Бойко вважала, що встановлення моменту закінчення незаконного позбавлення волі залежить від виду цього діяння. Так, якщо позбавлення волі полягає в затриманні потерпілого у певному місці, його слід вважати закінченим з моменту вчинення дій, що виключають потерпілому можливість виходу з нього. Якщо ж позбавлення волі полягає в поміщенні особи в певне місце, то момент його закінчення настане лише після переміщення потерпілого у це місце і вчинення дій з його утримання в ньому⁴.

На думку більшості дослідників, тривалість утримання особи, незаконно позбавленої волі, для кваліфікації даного злочину значення не має (такою ж була позиція законодавця). О.О. Жижиленко вказував, що більшу чи не меншу тривалість позбавлення волі до уваги має брати суд, визначаючи винному міру соціального захисту⁵. Натомість Н.В. Бойко пропонувала включити у ст. 123 КК УРСР таку кваліфікуючу ознаку, як незаконне позбавлення волі, що тривало понад один тиждень⁶.

Питання про суб'єктивні ознаки незаконного позбавлення волі у радянській літературі не належало до дискусійних. Суб'єктом вказаного злочину визнавали фізичну осудну особу, яка досягла 16 років. Підкреслювалось, що вчинення даного злочину службовою особою з використанням своїх службових повноважень залежно від його специфіки слід розглядати в якості злочину у сфері службової діяльності (зокрема, перевищення влади або службових повноважень) або ж злочину проти правосуддя (зокрема, завідомо незаконний арешт, затримання чи привід)⁷. Одностайно визнавалося, що суб'єктивна сторона незаконного позбавлення волі передбачає прямий умисел: винний усвідомлює, що позбавляє когось свободи, і бажає цього. Зазначалося, що мотив незаконного позбавлення волі для складу цього злочину значення не має⁸. М.Д. Шаргородський підкреслював, що навіть якщо розглядуване діяння буде вчинене в інтересах потерпілого, але без його згоди, воно все одно буде кримінально караним⁹.

1 Ткаченко В.И. Преступления против личности. Учебное пособие / под ред. Б.В. Здравомыслова. Москва: РИО ВЮЗИ, 1981. С. 67.

2 Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 76.

3 Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.А. Кригер. Москва: Наука, 1971. С. 183.

4 Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 13–14; Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 60–61.

5 Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 76.

6 Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 7, 17; Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 90.

7 Див., наприклад: Бажанов М.И. Избранные труды / сост.: В.И. Тютюгин, А.А. Байда, Е.В. Харитоновна, Е.В. Шевченко; отв. ред. В.Я. Тащия. Харьков: Право, 2012. С. 606; Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 20–21; Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 125–132; Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 73; Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / под общ. ред. В.И. Зайчука. Киев: Издательство политической литературы Украины, 1969. С. 281; Учебное пособие по советскому уголовному праву / отв. ред. Б.С. Утевский. Москва: Всесоюзная правовая академия, 1938. С. 243.

8 Див., наприклад: Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 19; Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 107–113; Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 73; Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР 1960 г. / под ред. М.Д. Шаргородского и Н.А. Беляева. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1962. С. 241; Курс советского уголовного права (Часть Особенная). Т. 3 / отв. ред. Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1973. С. 608; Немировский Э.Я. Советское уголовное право. Ч. Общая и Особенная. Одесса: Вторая государственная типография им. т. Ленина, 1924. С. 266–267; Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 77; Ткаченко В.И. Преступления против личности. Учебное пособие / под ред. Б.В. Здравомыслова. Москва: РИО ВЮЗИ, 1981. С. 67; Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / под общ. ред. В.И. Зайчука. Киев: Издательство политической литературы Украины, 1969. С. 281.

9 Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР 1960 г. / под ред. М.Д. Шаргородского и Н.А. Беляева. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1962. С. 241; Курс советского уголовного права (Часть Особенная). Т. 3 / отв. ред. Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1973. С. 608.

Неоднозначно у юридичній літературі радянського періоду трактувалися передбачені законодавцем кваліфікуючі ознаки розглядуваного злочину. Аналізуючи таку кваліфікуючу ознаку незаконного позбавлення волі, як вчинення способом, небезпечним для життя або здоров'я потерпілого, М.І. Бажанов вказував, що йдеться, наприклад, про тривале позбавлення свободи в сирому, холодному чи темному приміщенні¹. М.Д. Шаргородський і П.П. Осипов прикладом такого способу вважали закривання особи в холодильнику². О.О. Жижиленко наводив такі приклади способу, небезпечного для життя або здоров'я потерпілого: поміщення потерпілого в таке приміщення, яке будь-якої хвилини може обвалитися, або ж поміщення його в сирий, затоплюваний водою підвал³. Ш.С. Рашковська зазначала, що небезпечними для потерпілого можуть бути засоби й прийоми, котрі були застосовані для того, щоб позбавити людину свободи, або ж умови утримання людини, котрі були створені для незаконного позбавлення її свободи⁴. Утім, конкретних прикладів такого способу Ш.С. Рашковська не наводила. Дослідниця, однак, робила слушне, на наш погляд, застереження про те, що для наявності складу даного злочину зовсім не обов'язково, щоб внаслідок позбавлення свободи дійсно було заподіяно шкоду здоров'ю людини або ж настала її смерть. Достатньо того, аби існувала реальна небезпека для життя і здоров'я потерпілого⁵. На думку В.І. Ткаченка, позбавлення свободи способом, небезпечним для життя або здоров'я потерпілого, має місце у випадках вчинення дій, здатних заподіяти шкоду для вказаних благ, наприклад, у разі застосування або ж погрози застосування вогнепальної зброї, у разі поміщення потерпілого в холодний підвал, у разі залишення його на тривалий час у зв'язаному стані на морозі чи під палючим сонцем. Науковець вказував, що якщо внаслідок таких дій заподіюється шкода життю чи здоров'ю потерпілого, то такі діяння слід кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених статтею про незаконне позбавлення волі і статтями КК, які встановлюють відповідальність за інші злочини проти особи⁶. Н.В. Бойко слушно зазначала, що розглядувана кваліфікуюча ознака, так само, як і наступна, належить до числа оціночних. У своїй дисертації дослідниця підкреслювала, що те, який спосіб незаконного позбавлення волі слід вважати небезпечним для життя або здоров'я, є питанням факту. Вирішальним, на думку Н.В. Бойко, є встановлення однієї з наступних обставин: чи не полягала в способах і прийомах, застосованих для затримання потерпілого або ж поміщення його в певне місце, небезпека для його життя чи здоров'я; чи не створювалась небезпека для життя або здоров'я потерпілого внаслідок умов його утримання в місці позбавлення свободи. Небезпеку незаконного позбавлення волі для життя чи здоров'я потерпілого, з точки зору Н.В. Бойко, можуть, зокрема, характеризувати такі умови незаконного позбавлення волі, як тривале позбавлення води, їжі, утримання в холодному, сирому або темному приміщенні тощо⁷.

Певні відмінності у поглядах мали місце також стосовно розуміння другої кваліфікуючої ознаки – незаконного позбавлення волі, що супроводжувалось заподіянням потерпілому фізичних страждань. Так, О.О. Жижиленко вважав, що під фізичними стражданнями слід розуміти заподіяння потерпілому тих чи інших мук. Разом із тим учений підкреслював, що ці муки не мають переходити в катування, оскільки відповідальність за останнє є суворішою, ніж за кваліфіковане позбавлення свободи⁸. З точки зору Е.Я. Немировського, прикладами фізичних страждань при незаконному позбавленні волі можуть слугувати тримання в погребі без світла або в холоді, позбавлення потерпілого їжі та води⁹. Ш.С. Рашковська зазначала, що фізичні страждання викликаються самим режимом утримання потерпілого: умовами його тримання, позбавленням його їжі, води, перебуванням у холодному, сирому приміщенні, побиттям тощо¹⁰. На думку В.І. Ткаченка, незаконне позбавлення волі, що супроводжувалось заподіянням фізичних страждань, має місце у випадках зв'язування потерпілого, відмови в наданні йому їжі, води, теплого одягу, заподіяння йому болю тощо¹¹. Подібним чином заподіяння фізичних

- 1 Бажанов М.И. Избранные труды / сост.: В.И. Тютюгин, А.А. Байда, Е.В. Харитоновна, Е.В. Шевченко; отв. ред. В.Я. Таций. Харьков: Право, 2012. С. 606.
- 2 Курс советского уголовного права (Часть Особенная). Т. 3 / отв. ред. Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1973. С. 608.
- 3 Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 77.
- 4 Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 76.
- 5 Там же. С. 76–77.
- 6 Ткаченко В.И. Преступления против личности. Учебное пособие / под ред. Б.В. Здравомыслова. Москва: РИО ВЮЗИ, 1981. С. 67.
- 7 Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 15–16; Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 72–73.
- 8 Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 77.
- 9 Немировский Э.Я. Советское уголовное право. Ч. Общая и Особенная. Одесса: Вторая государственная типография им. т. Ленина, 1924. С. 267.
- 10 Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 77.
- 11 Ткаченко В.И. Преступления против личности. Учебное пособие / под ред. Б.В. Здравомыслова. Москва: РИО ВЮЗИ, 1981. С. 67.

страждань трактували М.Д. Шаргородський та П.П. Осипов¹. М.І. Бажанов в якості прикладу заподіяння незаконно позбавленому волі фізичних страждань наводив ненадання йому їжі². А.А. Піонтковський вважав, що тривале позбавлення свободи може бути розцінене як небезпечне для життя чи здоров'я потерпілого або як таке, що спричинило йому фізичні страждання³. Н.В. Бойко вказувала, що фізичні страждання – це різного ступеня інтенсивності больові відчуття, що їх відчуває людина, які виникають внаслідок впливу певних факторів на її організм. Вони можуть виникнути при фізичному (механічному) впливі на тілесну недоторканність людини або на її внутрішні органи. Фізичні страждання потерпілий може відчувати також внаслідок позбавлення його таких життєво важливих благ як їжа, вода або внаслідок перебування в особливих умовах місця позбавлення свободи (наприклад, холодному, сирому або темному приміщенні)⁴. Н.В. Бойко підкреслювала, що оскільки джерелом виникнення фізичних страждань можуть бути фізичне насильство або особливі умови утримання потерпілого в місці позбавлення свободи, то вирішення питання про те, супроводжувалось чи не супроводжувалось незаконне позбавлення волі заподіянням потерпілому фізичних страждань можливе лише шляхом ретельної оцінки характеру застосованого фізичного насильства і умов утримання в місці позбавлення свободи⁵.

Таким чином, навіть побіжний аналіз засвідчує певну плутанину, що мала місце в поглядах науковців стосовно розуміння кваліфікуючих ознак розглядуваного злочину. Звертає на себе увагу, зокрема, той факт, що тримання потерпілого в сирому й холодному приміщенні відносилось ними і до факторів, які свідчать про вчинення даного діяння способом, небезпечним для життя або здоров'я потерпілого, і до факторів, котрі засвідчують заподіяння потерпілому від незаконного позбавлення волі фізичних страждань⁶.

Поміщення в лікарню для душевнохворих завідомо здорової людини з корисливих або інших особистих цілей одні дослідники трактували як кваліфікований вид незаконного позбавлення свободи⁷, інші – як особливий (спеціальний) різновид вказаного діяння⁸. З точки зору Ш.С. Рашковської, об'єктивна сторона цього злочину полягає у перешкоджанні здоровій людині розпоряджатися своєю свободою шляхом поміщення її в лікарню для душевнохворих. Суб'єктивна сторона вказаного діяння характеризується прямим умислом: особа усвідомлює, що поміщає здорову людину в лікарню для душевнохворих, і бажає цього. При цьому необхідно, щоб винний діяв з корисливих чи інших особистих цілей⁹. Е.Я. Немировський підкреслював, що якщо мета була не особистою, а полягала, наприклад, у порятунку особи від розправи натовпу, то відповідну статтю застосувати не можна¹⁰.

Необхідно зазначити, що більшість тогочасних дослідників суб'єктом поміщення в лікарню для душевнохворих завідомо здорової людини з корисливих або інших особистих цілей вважали не лікаря. У спеціальній літературі нерідко вказувалось, що службові особи лікувальних закладів, котрі так чи інакше брали участь у вчиненні даного злочину, відповідають не за цією статтею, а за статтями, які передбачають відповідальність за зловживання владою або службовим становищем (ст. 109 КК РРФСР 1926 р.) чи за перевищення влади або службових повноважень (ст. 110 КК РРФСР 1926 р.)¹¹. Дії лікарів чи службових осіб, котрі відають прийомом

- 1 Курс советского уголовного права (Часть Особенная). Т. 3 / отв. ред. Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1973. С. 609.
- 2 Бажанов М.И. Избранные труды / сост.: В.И. Тютюгин, А.А. Байда, Е.В. Харитонов, Е.В. Шевченко; отв. ред. В.Я. Таций. Харьков: Право, 2012. С. 606.
- 3 Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.А. Кригер. Москва: Наука, 1971. С. 183, 184.
- 4 Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 16; Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 86.
- 5 Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 16–17; Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 88.
- 6 Андрушко А.В. Наука кримінального права радянського періоду про злочини проти волі, честі та гідності особи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 6. С. 371.
- 7 Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 77; Немировский Э.Я. Советское уголовное право. Ч. Общая и Особенная. Одесса: Вторая государственная типография им. т. Ленина, 1924. С. 267.
- 8 Бородин С.В. Уголовный закон и усиление охраны жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. *Советское государство и право*. 1987. № 9. С. 94; Меньшагин В.Д., Вышинская З.А. Советское уголовное право. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1950. С. 325; Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 77.
- 9 Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 77. Див. також: Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 77.
- 10 Немировский Э.Я. Советское уголовное право. Ч. Общая и Особенная. Одесса: Вторая государственная типография им. т. Ленина, 1924. С. 267.
- 11 Меньшагин В.Д., Вышинская З.А. Советское уголовное право. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1950. С. 325; Раш-

хворих, через недбалість яких здорова людина була поміщена в психіатричну лікарню, пропонувалося кваліфікувати як недбале ставлення до своїх службових обов'язків (ст. 111 КК РРФСР 1926 р.)¹. Іншу точку зору відстоював О.О. Жижиленко, який підкреслював: оскільки поміщення в лікарню для душевнохворих може відбуватися лише на підставі діагнозу, поставленого лікарем, то вчинити цей злочин може тільки лікар; інша особа може визнаватися лише співучасником (підбурювачем чи пособником) цього діяння².

У КК 1960 р. статті про відповідальність за незаконне поміщення в психіатричну лікарню вже не містилося. Зазначимо, що ще до декриміналізації вказаного діяння у спеціальній літературі пропонувалося дану статтю виключити з кримінального закону. Так, психіатр Г.В. Зеневич у своїй статті, опублікованій в 1959 р., писав: «У зв'язку з цим необхідно торкнутися статті 148 КК РРФСР, що передбачає кримінальну відповідальність за поміщення в психіатричну лікарню з корисливих спонукань³ завідомо здорової людини. Низка авторів свого часу висловлювалась за відміну цієї та аналогічних статей кримінальних кодексів союзних республік, мотивуючи це тим, що дана стаття є лише відлунням старих забобонів, заснованих на недовірі до лікарні та її персоналу, які не мають сьогодні реального підґрунтя. Судовий досвід засвідчує, що дана стаття не має практичного значення. Поміщення в психоневрологічну лікарню сьогодні немислиме без огляду лікарями-спеціалістами, і якщо до честі російських психіатрів, як писав В.П. Осипов, випадки поміщення здорових людей в заклади для душевнохворих і утримання їх там не мали місця в минулому, то тим більше це виключається сьогодні»⁴. Наведене обґрунтування нині сприймається як професійний цинізм лікаря. Підкреслимо, що «зникнення» розглядуваної статті з КК УРСР та КК інших союзних республік чітко співпало з початком масштабного використання каральної психіатрії в Радянському Союзі. Вочевидь, за таких умов стаття про кримінальну відповідальність за незаконне поміщення в психіатричну лікарню видавалась в законодавстві зайвою і радянський законодавець вирішив не включати це діяння до переліку кримінально караних. Мають рацію дослідники, які зазначають: «Застосування до лікарів-психіатрів, що діяли за замовленням каральних органів, цієї статті складно собі уявити, її, швидше за все, прибрали просто про всяк випадок»⁵.

Як зазначалося вище, у радянській літературі неодноразово висловлювалась думка про те, що **викрадення чи підміна чужої дитини** посягає не на її особисту свободу, а на інтереси сім'ї та нормального розвитку дітей. Не погоджувалась з такою точкою зору, наприклад, Н.В. Бойко, яка зазначала, що у разі вчинення вказаних дій з корисливих чи інших особистих спонукань (за винятком тих, які ставлять за мету змінити цивільний стан дитини) безпосереднім об'єктом залишається особиста свобода дитини. З огляду на це Н.В. Бойко пропонувала виключити із ст. 124 КК УРСР вказівку на викрадення чужої дитини, вчинене з корисливих або інших особистих мотивів, передбачивши за нього відповідальність у ст. 123 КК УРСР як за незаконне позбавлення волі, вчинене щодо особи, яка не досягла 16 років (кваліфікуюча ознака)⁶. Таким чином, на переконання дослідниці, оновлена стаття про викрадення чужої дитини мала включати відповідальність лише за вчинення цього діяння з метою змінити цивільний стан дитини.

Оскільки законодавець не вказував на вік дитини, викрадення чи підміна якої підпадала під розглядувану кримінально-правову заборону, у радянській літературі з цього приводу висловлювалися різні точки зору. На думку одних дослідників, дитиною у цій статті слід вважати особу, яка не досягла 14 років⁷. На переконання других, при визначенні віку дитини за основу слід брати категорію дієздатності, у зв'язку з чим вважали, що

ковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 77.

1 Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 77–78.

2 Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 78.

3 Звертає на себе увагу те, що Г.В. Зеневич згадав лише про корисливі спонукання, тоді як законодавець вказував й на «інші особисті спонукання», через які в лікарню для душевнохворих могла бути поміщена завідомо здорова людина.

4 Зеневич Г.В. Об обязательном лечении психически больных. *Журнал невропатологии и психиатрии им. С.С. Корсакова*. 1959. Т. 59. Вып. 9. С. 1121. / Цит. за: Подрабинек А. Карательная медицина / под ред. Л. Алексеевой. Нью-Йорк: Хроника, 1979. С. 62.

5 Карательная психиатрия в России. Доклад о нарушениях прав человека в Российской Федерации при оказании психиатрической помощи. Москва: Международная Хельсинская Федерация по правам человека, 2004. С. 52.

6 Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 6, 10; Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 34–35.

7 Див., наприклад: Бажанов М.И. Избранные труды / сост.: В.И. Тютюгин, А.А. Байда, Е.В. Харитонова, Е.В. Шевченко; отв. ред. В.Я. Таций. Харьков: Право, 2012. С. 609; Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР 1960 г. / под ред. М.Д. Шаргородского и Н.А. Беляева. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1962. С. 241; Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.А. Кригер. Москва: Наука, 1971. С. 184–185; Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / под общ. ред. В.И. Зайчука. Киев: Издательство политической литературы Украины, 1969. С. 281.

граничним віком потерпілої від цього злочину дитини є досягнення нею 15 років¹. З точки зору третіх, максимальний вік дитини є різним залежно від того, йдеться про викрадення дитини чи про її підміну. Так, О.О. Жижиленко вважав, що потерпілими від викрадення можуть бути малолітні, тобто особи, які не досягли 14 років. Разом з тим, на думку вченого, підміна дитини «передбачає найбільш ранній вік, коли ще дійсно успішно можна підмінити одну дитину іншою»². В.С. Савельєва також вважала, що за змістом цієї статті дитиною слід вважати особу, котра не досягла 14 років, однак зауважувала, що підміна однієї дитини іншою «можлива, як правило, лише щодо новонародженого»³. Додамо також, що в юридичній літературі одностайно підкреслювалось: викрадення дітей, старших за 14 років, слід кваліфікувати як незаконне позбавлення волі⁴.

Більшість дослідників вслід за законодавцем підкреслювали, що вчинення розглядуваного злочину можливе лише щодо чужої дитини, а тому викрадення своєї дитини (наприклад, одним із батьків у іншого) складу цього злочину не утворює⁵. О.О. Жижиленко уточнював, що говорячи про «свою» чи «чужу» дитину слід мати на увазі не кровну спорідненість, а наявність батьківської влади. Тому для винного «чужою» буде й та його дитина, стосовно якої він позбавлений батьківських прав. З огляду на це, на переконання вченого, можна говорити, для прикладу, про викрадення «своєї» дитини батьком, позбавленим батьківських прав, у матері цієї дитини, з якою вона проживає. З іншого боку, на його думку, не буде злочином, якщо батько насильно вивезе свою дитину, що опинилася у якоїсь сторонньої людини і не бажала повертатися додому, якщо тільки він не позбавлений щодо неї батьківських прав. Крім того, О.О. Жижиленко підкреслював, що оскільки батьківська влада замієна владою опікуна чи виховного закладу, то не вважатиметься викраденням насильницьке вивезення дитини, що опинилася у сторонньої особи або навіть у батьків, позбавлених батьківських прав⁶. Аналогічні міркування висловлювала й В.С. Савельєва, яка підкреслювала, що суб'єктом даного злочину не можуть бути батьки дитини, які не позбавлені щодо неї батьківських прав, а також усиновителі дитини⁷. Іншу позицію з цього приводу займав М.І. Бажанов, який зазначав, що викрадення своєї дитини одним із батьків, позбавленим батьківських прав, не утворює складу даного злочину⁸. На жаль, докладніше свою точку зору вчений не пояснював. Так само вважав й Л.М. Сугачев, який вказував, що викрадення дитини кимось із батьків, у тому числі й позбавленим батьківських прав, може тягнути відповідальність за самоправство⁹. Як самоправство пропонували кваліфікувати таке діяння також А.А. Пионтковський¹⁰, Ш.С. Рашковська¹¹ та М.Д. Шаргородський¹².

Характеризуючи об'єктивну сторону розглядуваного злочину, Ш.С. Рашковська писала, що вона полягає у незаконному вилученні дитини в осіб, у яких дитина перебувала на законних підставах (родичі, опікуни, різні дитячі заклади)¹³. Про вилучення дитини писав також В.І. Ткаченко, який додавав, що викрадення та підміна дитини можуть бути вчинені таємно і відкрито, зокрема й шляхом застосування насильства як стосовно осіб, під опікою яких знаходилась дитина, так і стосовно самої дитини¹⁴. Л.М. Сугачев вказував, що викрадення ди-

1 Ткаченко В.І. Преступления против личности. Учебное пособие / под ред. Б.В. Здравомыслова. Москва: РИО ВЮЗИ, 1981. С. 75.

2 Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 79.

3 Савельева В. Похищение или подмен ребенка. *Советская юстиция*. 1988. № 7. С. 28.

4 Див., наприклад: Бажанов М.І. Избранные труды / сост.: В.И. Тютюгин, А.А. Байда, Е.В. Харитонова, Е.В. Шевченко; отв. ред. В.Я. Тацкий. Харьков: Право, 2012. С. 609; Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 79; Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР 1960 г. / под ред. М.Д. Шаргородского и Н.А. Беляева. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1962. С. 241; Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / под общ. ред. В.И. Зайчука. Киев: Издательство политической литературы Украины, 1969. С. 281.

5 Див., наприклад: Бажанов М.І. Избранные труды / сост.: В.И. Тютюгин, А.А. Байда, Е.В. Харитонова, Е.В. Шевченко; отв. ред. В.Я. Тацкий. Харьков: Право, 2012. С. 609; Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 79; Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.А. Кригер. Москва: Наука, 1971. С. 185; Савельева В. Похищение или подмен ребенка. *Советская юстиция*. 1988. № 7. С. 28.

6 Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 79–80.

7 Савельева В. Похищение или подмен ребенка. *Советская юстиция*. 1988. № 7. С. 28.

8 Бажанов М.І. Избранные труды / сост.: В.И. Тютюгин, А.А. Байда, Е.В. Харитонова, Е.В. Шевченко; отв. ред. В.Я. Тацкий. Харьков: Право, 2012. С. 609.

9 Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / под общ. ред. В.И. Зайчука. Киев: Издательство политической литературы Украины, 1969. С. 282.

10 Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.А. Кригер. Москва: Наука, 1971. С. 185.

11 Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 78.

12 Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР 1960 г. / под ред. М.Д. Шаргородского и Н.А. Беляева. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1962. С. 240.

13 Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 78.

14 Ткаченко В.І. Преступления против личности. Учебное пособие / под ред. Б.В. Здравомыслова. Москва: РИО ВЮЗИ, 1981. С. 75.

тини може бути вчинене також шляхом обману або зловживання довірою¹. М.Д. Шаргородський зазначав, що об'єктивна сторона викрадення дитини полягає в її крадіжці, отриманні шляхом обману тощо, а підміна – в умисній заміні однієї дитини іншою². А.А. Піонтковський зазначав, що об'єктивна сторона розглядуваного злочину полягає в заволодінні чужою дитиною або ж в заміні її іншою³. Так само вважала й В.С. Савельєва⁴. З точки зору В.О. Климова, під викраденням дитини слід розуміти незаконне захоплення (вилучення), переміщення й утримання з корисливих, низьких або інших цілей чужої дитини всупереч волі її батьків чи інших законних представників⁵. При цьому В.О. Климов, на жаль, не вказував, що слід розуміти під захопленням (вилученням) чужої дитини. Своєю чергою, О.О. Жижиленко підкреслював, що не має значення те, яким чином було вчинене викрадення дитини (таємно чи відкрито, шляхом насильства або обману), головне, аби винний проявив активну діяльність щодо дитини; тому, якщо дитина сама втекла з батьківського дому чи виховного закладу до якоїсь особи і остання утримує її у себе, то це діяння не можна розглядати як викрадення. Вчений також зазначав, що під підміною слід розуміти заміну однієї дитини іншою, причому не має значення те, живою чи мертвою є замінювана дитина⁶. О.О. Жижиленко, один із небагатьох авторів радянського періоду, визначав також момент закінчення розглядуваного злочину. На його переконання, викрадення дитини слід вважати закінченим з моменту вивезення чи відведення дитини, а підміну – з моменту заміни однієї дитини іншою⁷. В.С. Савельєва, своєю чергою, зазначала, що розглядуваний злочин є закінченим з моменту заволодіння чужою дитиною або ж з моменту її підміни. Виявлення і припинення злочинного діяння в момент його вчинення (наприклад, затримання винного з викраденою дитиною на місці викрадення) необхідно кваліфікувати як замах на викрадення дитини чи на її підміну⁸. Неоднозначною, на наш погляд, була позиція з даного приводу В.О. Климова, який вважав, що момент викрадення дитини має визначитися мотивами цього злочину (наприклад, викрадення дитини з метою отримання викупу за її звільнення пропонувалося вважати закінченим з моменту вчинення дій, спрямованих на приховання дитини від сторонніх осіб)⁹.

У спеціальній літературі одноставно визнавалося, що розглядуваний злочин може бути вчинений лише з прямим умислом. Окремі автори спеціально зауважували, що підміна дитини, вчинена з необережності, складу цього злочину не утворює¹⁰.

Законодавець встановлював відповідальність за викрадення або підміну чужої дитини, якщо вони були вчинені з корисливою метою, з помсти або з інших особистих мотивів. Якщо розуміння корисливої мети та мотиву помсти у контексті розглядуваного злочину в юридичній літературі труднощів не викликало, то «інші особисті мотиви» трактувалися науковцями неоднаково. Так, В.І. Ткаченко вказував, що під «іншими низькими спонуканнями» слід розуміти помсту, заздрість, хуліганські мотиви. Крім того, науковець стверджував, що до низьких спонукань не належить прагнення зберегти сім'ю (наприклад, викрадення дитини жінкою, що не може мати дітей, з метою зберегти сім'ю)¹¹. О.О. Жижиленко зазначав, що під «іншими особистими мотивами» слід розуміти будь-яке спонукання особистого характеру, окрім спеціально виокремленого законодавцем мотиву помсти (наприклад, бажання розбестити дитину, прагнення видати її перед кимось за свою дитину тощо)¹². Набагато ширше розумів «інші особисті мотиви» Е.Я. Немировський, який вказував, що «якщо підміна вчинена

- 1 Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / под общ. ред. В.И. Зайчука. Киев: Издательство политической литературы Украины, 1969. С. 282.
- 2 Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР 1960 г. / под ред. М.Д. Шаргородского и Н.А. Беляева. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1962. С. 240.
- 3 Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.Л. Кригер. Москва: Наука, 1971. С. 184.
- 4 Савельева В. Похищение или подмен ребенка. *Советская юстиция*. 1988. № 7. С. 28.
- 5 Климов В.А. Криминологические и уголовно-правовые проблемы борьбы с похищением детей: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1986. 21 с.
- 6 Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 81.
- 7 Там же. С. 81.
- 8 Савельева В. Похищение или подмен ребенка. *Советская юстиция*. 1988. № 7. С. 29.
- 9 Климов В.А. Криминологические и уголовно-правовые проблемы борьбы с похищением детей: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1986. 21 с.
- 10 Див., зокрема: Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР 1960 г. / под ред. М.Д. Шаргородского и Н.А. Беляева. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1962. С. 240; Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.Л. Кригер. Москва: Наука, 1971. С. 185; Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 78; Савельева В. Похищение или подмен ребенка. *Советская юстиция*. 1988. № 7. С. 29; Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / под общ. ред. В.И. Зайчука. Киев: Издательство политической литературы Украины, 1969. С. 282.
- 11 Ткаченко В.И. Преступления против личности. Учебное пособие / под ред. Б.В. Здравомыслова. Москва: РИО ВЮЗИ, 1981. С. 75.
- 12 Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 80.

в інтересах дитини, то її інтерес стає особистим інтересом того, хто вчиняє цей злочин»¹. Таким чином, Е.Я. Немировський фактично виступав проти поширеної в радянській юридичній літературі точки зору, згідно з якою особа, яка викрадає чужу дитину для того, аби позбавити її поганого поводження, діє в інтересах дитини, а не з особистих мотивів, а тому злочину не вчиняє².

Порушувалося в радянській юридичній літературі й питання доцільності виокремлення самостійного складу *викрадення дорослої людини*. Окремі дослідники виступали за доповнення КК відповідною статтею³, однак більшість заперечувала таку доцільність. Так, приміром, О.О. Жижиленко ще у 1927 р. вказував, що випадки викрадення людини шляхом її перевезення в «рухомому приміщенні» (зокрема, в автомобілі) цілком підходять під позбавлення свободи шляхом поміщення її в певне місце. Те ж саме, на думку вченого, можна сказати про ті випадки, коли винний викрадає когось іншим шляхом, наприклад, відвозить на коні або ж насильно відводить із собою: тут також матиме місце поміщення в певне місце, якщо викрадення супроводжувалось примусовим поміщенням потерпілого в будинок винного чи в інше місце. З огляду на це, на переконання О.О. Жижиленка, немає потреби створювати самостійного складу викрадення людей, зокрема жінок⁴. Е.Я. Немировський також вважав, що викрадення дорослих належить розглядати як різновид незаконного позбавлення волі. Разом із тим учений зауважував, що випадки викрадення з метою вимагання викупу за звільнення, якщо при цьому не було небезпеки для життя і викрадення не супроводжувалось муками, слід кваліфікувати як замах на грабїж, якщо ж була небезпека для життя – то як замах на розбій; у разі, якщо викуп сплачений, то діяння, на його думку, необхідно розглядати як закінчений грабїж або розбій. З іншого боку, Е.Я. Немировський вказував, що у цих випадках можна вбачати також сукупність позбавлення свободи і вимагання⁵. Зазначимо також, що, на думку Н.В. Бойко, використання слова «викрадення» прийнятне лише для позначення злочинних дій стосовно дітей. Дослідниця писала: «винний обов'язково викрадає у когось: у особи, яка, наприклад, має право на майно, або в особи, котра має право на виховання дитини. У кого викрадається повнолітня людина зрозуміти складно»⁶.

Як зазначалося вище, окремі науковці вважали, що одним із посягань на особисту свободу є *погроза*. З цього приводу А.А. Піонтковський підкреслював, що безпосередній об'єкт посягання у разі погрози – особиста свобода, оскільки погроза сковує гарантовану законом свободу людини, заважає їй самостійно визначити свою поведінку в межах, встановлених законом. Вчений вказував, що за своїми об'єктивними властивостями погроза являє собою психічне насильство над людиною. Факт такого психічного насильства, що вимагає притягнення до кримінальної відповідальності, можна констатувати лише тоді, коли за змістом ця погроза є значною і коли існує реальна небезпека вчинення тих дій, якими винний погрожував⁷.

Необхідно зазначити, що в радянський період висловлювалась ще одна точка зору стосовно правової природи погрози. Так, О.О. Жижиленко відносив вказане діяння до посягань на недоторканність особистого життя і, конкретизуючи свою позицію, вказував, що погроза полягає в посяганні на недоторканність духовного спокою людини⁸. Вчений зазначав, що погроза є умисним залякуванням заподіянням певної шкоди правовим благам особи. Оскільки відповідне залякування є серйозним і реальним, то погроза заподіює істотну шкоду особі: вона викликає в потерпілого сильне відчуття занепокоєння за свої блага і, вибиваючи його зі звичного ритму життя, може слугувати перешкодою для прояву тієї його активності, котра необхідна в інтересах всього суспільства⁹. Критикуючи погляди І.Я. Фойницького, котрий відносив погрозу до посягань на свободу, О.О. Жижиленко писав, що «в погрозі, як такій, ніхто ні до чого не примушується; якщо ж мова йде про примушування до чогось шляхом погрози, то дане діяння характеризується вже як примушування, а не як погроза»¹⁰.

1 Немировский Э.Я. Советское уголовное право. Ч. Общая и Особенная. Одесса: Вторая государственная типография им. т. Ленина, 1924. С. 267.

2 Див., наприклад: Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 80; Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР 1960 г. / под ред. М.Д. Шаргородского и Н.А. Беляева. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1962. С. 240–241; Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.Л. Кригер. Москва: Наука, 1971. С. 185.

3 Бородин С.В. Уголовный закон и усиление охраны жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. *Советское государство и право*. 1987. № 9. С. 94–95.

4 Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 75–76.

5 Немировский Э.Я. Советское уголовное право. Ч. Общая и Особенная. Одесса: Вторая государственная типография им. т. Ленина, 1924. С. 267.

6 Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 11–12; Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 43.

7 Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.Л. Кригер. Москва: Наука, 1971. С. 187.

8 Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 122.

9 Там же. С. 124.

10 Там же. С. 123.

Доповнення у 1987 р. КК статтею про відповідальність за *захоплення заручників* («заложників») спонукало науковців звернутися й до цієї проблематики. У відповідних публікаціях увага зверталася передусім на очевидний недолік статті, яка встановлювала відповідальність за аналізований злочин, – вказівку законодавця на те, що її дія не поширюється на випадки вчинення даного злочину на території СРСР, коли особа, яка захопила або утримувала заручника, перебувала на території СРСР, і ця особа, а також заручник є громадянами СРСР¹. Таким чином, дія розглядуваної статті поширювалась виключно на іноземних громадян. У зв'язку з цим В. Назаров і В. Прошляков підкреслювали, що зазначена вказівка різко звузила межі застосування цієї норми, адже дана стаття не захищала «безпеку, життя і здоров'я громадян СРСР, яких захоплюють в якості заручників»². Зважаючи на таку ситуацію, науковці пропонували виключити з тексту статті примітку, у якій містилася згадана вказівка, з тим, аби статтю про захоплення заручників можна було застосовувати на території СРСР і щодо радянських громадян³.

У цей час дослідники робили й перші спроби проаналізувати особливості складу захоплення заручників. Так, В. Назаров і В. Прошляков зазначали, що об'єктом захоплення заручників є життя, здоров'я та свобода громадян, а також громадська безпека. На їхню думку, об'єктивна сторона даного злочину характеризується захопленням чи утриманням особи як заручника шляхом насильства або погрози його застосування. Вивчення авторами судової практики засвідчило, що способи захоплення заручників можуть бути різними, в тому числі і застосування зброї. В. Назаров і В. Прошляков вказували, що суб'єктивна сторона цього посягання полягає в прямому умислі й спеціальній меті – спонукання зазначених в законі суб'єктів вчинити або утриматися від вчинення певної дії як умови звільнення заручника. На переконання дослідників, саме спеціальна мета дозволяє відмежувати захоплення заручників від інших злочинних посягань – розбійних нападів, деяких видів вимагань та вбивств, в ході вчинення яких до потерпілого застосовується насильство шляхом захоплення або обмеження свободи пересування: у всіх цих випадках вимоги злочинця спрямовані до потерпілого, тоді як при захопленні заручників такі вимоги завжди звернені до третіх осіб⁴. Доводиться, однак, констатувати, що в радянській літературі не аналізувалася проблема розмежування захоплення заручників та незаконного позбавлення волі.

Ще одним питанням, яке цікавило радянських науковців, було питання правової оцінки дій із звільнення заручників⁵. Найбільш глибоко його дослідив А. Лоскутов, який підкреслював, що переговори з учасниками захоплення, а також виконання їхніх незаконних вимог слід розглядати як дії, вчинені в стані крайньої необхідності, оскільки, нерідко, лише виконавши такі вимоги, вдається усунути небезпеку, що загрожує заручникам. Зрозуміло, що не кожна незаконна вимога може бути виконана таким чином, що заподіяна шкода виявиться менш значною, ніж шкода відвернена. На його думку, надання автомобіля, грошей можна визнати допустимим, як вчинене в умовах крайньої необхідності, тим більше, що зазвичай ці вимоги виконуються тільки для того, щоб у зручнішій обстановці звільнити заручників. Набагато складнішою, з точки зору А. Лоскутова, є проблема, коли учасники захоплення вимагають зброю. Дослідник слушно розмірковував: «На перший погляд, виконання такої вимоги, якщо при цьому звільняються заручники, можна розцінити як вчинене в умовах крайньої необхідності. Однак у такій ситуації виникає потенційна загроза заподіяння більшої шкоди, ніж утримання заручників. Тому виконання даної вимоги навряд чи допустиме. З того часу, як учасники захоплення відмовились звільнити заручників, наполягаючи на видачі їм зброї, закінчується можливість вчинити ті чи інші дії в умовах крайньої необхідності. Настає момент, коли для звільнення заручників потрібно обрати заходи надзвичайні, більш «крайні», ніж можливі в умовах крайньої необхідності. Такі дії можна віднести до необхідної оборони. Вони правомірні за умови, що не буде допущено перевищення її меж»⁶.

У науці кримінального права радянського періоду популярним напрямом дослідження були проблеми відповідальності за *злочини, що визнавалися пережитками патріархально-родового побуту* (або ж патріархально-родових чи патріархально-феодалних відносин)⁷. Актуальність дослідження цієї проблематики по-

1 Дементьев С., Огородникова Н. Как квалифицировать захват заложников? *Советская юстиция*. 1990. № 5. С. 13; Назаров В., Прошляков В. Захват заложников – закон и практика. *Социалистическая законность*. 1991. № 3. С. 32–33.

2 Назаров В., Прошляков В. Захват заложников – закон и практика. *Социалистическая законность*. 1991. № 3. С. 32.

3 Дементьев С., Огородникова Н. Как квалифицировать захват заложников? *Советская юстиция*. 1990. № 5. С. 13; Назаров В., Прошляков В. Захват заложников – закон и практика. *Социалистическая законность*. 1991. № 3. С. 33.

4 Назаров В., Прошляков В. Захват заложников – закон и практика. *Социалистическая законность*. 1991. № 3. С. 33.

5 Лоскутов А. Пресечение захвата заложников. *Социалистическая законность*. 1991. № 12. С. 37–38; Назаров В., Прошляков В. Захват заложников – закон и практика. *Социалистическая законность*. 1991. № 3. С. 33.

6 Лоскутов А. Пресечение захвата заложников. *Социалистическая законность*. 1991. № 12. С. 38.

7 Див.: Аманов Х. Предупреждение преступлений, совершаемых на почве пережитков прошлого по отношению к женщине / под ред. А.М. Мухамедова. Ашхабад: Б.и., 1973. 138 с.; Арипов Д.С. Борьба с преступлениями, составляющими пережитки феодального быта и некоторые вопросы

яснювалась тим, що в окремих народів Радянського Союзу (дагестанців, казахів, киргизів, таджиків, туркменів та ін.) зберігались звичаї і традиції, прояви яких визнавалися такими, що гальмують рух суспільства вперед, до комунізму. Б. Сариев з цього приводу зазначав: «Перемога соціалізму у нашій країні не означає повної ліквідації пережитків минулого у свідомості людей. Старі погляди, упередження вирізняються великою живучістю, вони не відмирають на другий день після перемоги революції, адже виховання нової людини – це тривалий і складний процес»¹. Для протидії таким «пережиткам минулого у свідомості людей» в СРСР вживалися заходи не лише ідеологічного характеру, а й державного примусу засобами кримінального права. Кримінальні кодекси РРФСР, Азербайджанської, Вірменської, Грузинської, Казахської, Киргизької, Таджикицької, Туркменської та Узбекицької РСР передбачали відповідальність за різні «прояви шкідливих звичаїв і традицій», серед яких необхідно виокремити примушування жінки до вступу у шлюб, примушування жінки до продовження шлюбу, перешкоджання вступу жінки у шлюб за своїм вибором, викрадення жінки всупереч її волі з метою вступу з нею у шлюб. Вказані посягання у радянській юридичній літературі об'єднували спільною назвою «злочини, пов'язані з боротьбою за розкріпачення жінок»². Разом із тим, цілком очевидно, що зазначені діяння посягали на свободу жінки. Цей факт визнавали й окремі тогочасні дослідники. Так, А.А. Піонтковський, розглядаючи злочини проти особистої свободи, відніс до таких й викрадення жінки для вступу з нею у шлюб³.

Об'єктом *примушування жінки до вступу у шлюб* визнавалась її свобода вступити у шлюб з чоловіком, якому вона дала на це свою згоду⁴. Дослідники одноголосно визнавали, що об'єктивна сторона вказаного діяння можлива лише у формі дії. Підкреслювалось, що шляхом бездіяльності примусити жінку до вступу у шлюб неможливо⁵. Формами примушування до вступу у шлюб здебільшого визнавався як фізичний, так і психічний вплив, при цьому констатувалося, що кримінальне законодавство одних радянських республік (зокрема, Казахської РСР, Киргизької РСР, РРФСР, Узбекицької РСР) не згадує про конкретні форми примушування, тоді як кримінальні кодекси деяких інших союзних республік спеціально їх перераховують. Так, у ст. 135 КК Грузинської РСР формами примушування визнавалися «насильство чи карана погроза», а у ст. 128 КК Азербайджанської

квалифікації / отв. ред. Я.М. Яковлев. Душанбе, 1962. 47 с.; Бильшай В.А. Роль советского уголовного права в искоренении пережитков феодально-байского отношения к женщине. *Ученые записки ВШЮН*. Вып. 7. Москва: Госюриздат, 1958. С. 230–268; Брайнин М. Борьба с пережитками феодально-байского отношения к женщине. *Социалистическая законность*. 1960. № 4. С. 33–35; Диванова Т. Преступления в области брачно-семейных отношений. Ашхабад: Изд-во Туркменского ун-та, 1978. 82 с.; Дурманов Н.Д. Преступления, составляющие пережитки родового быта. Москва: Юрид. изд-во, 1938. 69 с.; Жогин Н.В. Уголовно-правовая борьба с преступлениями, составляющими пережитки феодально-байского быта: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 1959. 15 с.; Жогин Н.В. Борьба с преступлениями, составляющими пережитки феодально-байского быта. По материалам Таджикской ССР. Москва: Госюриздат, 1958. 68 с.; Жогин Н.В. Уголовно-правовая борьба с преступлениями, составляющими пережитки феодально-байского быта / отв. ред. В.Г. Гранберг. Сталинабад: Таджикгосиздат, 1957. 89 с.; Иноятов Т.Т. Суды советского Узбекистана в борьбе с феодально-байскими пережитками: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Ташкент, 1959. 18 с.; Кафаров Я.М. Борьба за искоренение преступлений, составляющих пережитки местных обычаев, посягающих на права женщин в Дагестанской АССР: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 1966. 16 с.; Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Москва, 1965. 31 с.; Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта / под ред. С.Я. Булатова. Алма-Ата: Казгосиздат, 1963. 336 с.; Маркелов В.Н. К вопросу о преступлениях, составляющих пережитки родового быта в Бурят-Монголии. Москва: Юриздат НКЮ СССР, 1940. 71 с.; Могилевский А. Преступления на почве пережитков местных обычаев. *Социалистическая законность*. 1969. № 5. С. 58–59; Могилевский А., Степичев С. Ответственность за преступления, совершенные на почве пережитков местных обычаев. *Социалистическая законность*. 1970. № 7. С. 51–53; Муллаев М.М. Уголовная ответственность за преступления, совершенные на почве феодальных пережитков. *Теория и практика борьбы с правонарушителями. Сборник статей*. Вып. 2. Душанбе, 1981. С. 94–103; Муталимов Ш.А. Уголовно-правовая борьба с преступлениями, составляющими пережитки патриархально-феодального отношения к женщине (по материалам Дагестанской АССР): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Баку, 1964. 22 с.; Повелицына П.Ф. Ответственность за воспрепятствование осуществлению равноправия женщин (по материалам Туркменской ССР): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Баку, 1969. 18 с.; Рашковская Ш.С. Советское уголовное право: Преступления, составляющие пережитки феодально-родовых отношений. Часть особенная. Вып. 12. Москва, 1959. 30 с.; Сарыев Б. Уголовно-правовая борьба с преступлениями, составляющими пережитки местных обычаев (по материалам Туркменской ССР): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 1964. 21 с.; Сопиева Д.М. Проблемы борьбы с преступлениями, посягающими на брачно-семейные отношения (по материалам Туркменской ССР): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1990. 27 с.; Шахаев Х.М. Шариат, адат и преступления, составляющие пережитки родового быта в Дагестане: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 1949. 24 с.

- 1 Сарыев Б. Уголовно-правовая борьба с преступлениями, составляющими пережитки местных обычаев (по материалам Туркменской ССР): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 1964. С. 1.
- 2 Див., например: Меньшагин В.Д., Вышинская З.А. Советское уголовное право. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1950. С. 511–512; Тадевосян В. Усилить борьбу с преступлениями против раскрепощения женщин-националок. *Социалистическая законность*. 1938. № 11. С. 35–38.
- 3 Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.Л. Кригер. Москва: Наука, 1971. С. 182, 185–186.
- 4 Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта / под ред. С.Я. Булатова. Алма-Ата: Казгосиздат, 1963. С. 100.
- 5 Див., например: Дурманов Н.Д. Преступления, составляющие пережитки родового быта. Москва: Юрид. изд-во, 1938. С. 32; Жогин Н.В. Борьба с преступлениями, составляющими пережитки феодально-байского быта. По материалам Таджикской ССР. Москва: Госюриздат, 1958. С. 52; Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта / под ред. С.Я. Булатова. Алма-Ата: Казгосиздат, 1963. С. 102; Маркелов В.Н. К вопросу о преступлениях, составляющих пережитки родового быта в Бурят-Монголии. Москва: Юриздат НКЮ СССР, 1940. С. 56; Рашковская Ш.С. Советское уголовное право: Преступления, составляющие пережитки феодально-родовых отношений. Часть особенная. Вып. 12. Москва, 1959. С. 12.

РСР йшлося про «примушування, поєднане з насильством чи погрозою застосування насильства». У спеціальній літературі підкреслювалося, що ті кримінальні кодекси, які не згадують про форми примушування, на увазі мають передусім насильство¹. Окремі науковці відзначали, що відсутність у статті КК конкретизації форм примушування жінки до вступу у шлюб є оптимальним варіантом, оскільки відповідна формула включає всі можливі дії, спрямовані на таке примушування. Так, наприклад, А.М. Мамутов зазначав, що у практиці судів Казахської РСР трапляються такі форми примушування, як фізичне насильство, погроза застосування насильства, примушування шляхом сплати калиму, аменгерства², використання сімейної залежності³.

Дискусійним було питання про момент закінчення даного злочину. Так, на думку Ш.А. Муталімова, примушування жінки до вступу у шлюб слід визнавати закінченим з моменту вступу винного у шлюб чи у фактичні шлюбні відносини⁴. Натомість А.М. Мамутов вважав, що за особливостями своєї конструкції даний склад слід відносити до усічених і пропонував визнавати цей злочин закінченим з моменту вчинення дій, які, на думку винного, могли примусити жінку до вступу у шлюб⁵.

Підкреслювалось, що хоча суб'єктом цього злочину може бути будь-яка фізична осудна особа, яка досягла 16 років, зазвичай примушування жінки до вступу у шлюб вчиняють батьки, опікуни чи родичі, котрі прагнуть видати заміж свою доньку чи родичку за бажану для них особу⁶. Дослідниками одногосно визнавалося, що суб'єктивна сторона вказаного злочину полягає у прямому умислі, а також, на думку А.М. Мамутова, у спеціальній меті – примушування жінки до вступу у шлюб⁷. Зазначимо також, що у розглядуваній літературі не зверталася увага на можливість визнання кримінально караним примушування до вступу у шлюб не лише жінки, а й чоловіка, що, вочевидь, було пов'язано з особливостями згаданих звичаїв і традицій, котрі й іменувалися «пережитками патріархально-родового побуту»⁸.

У радянській юридичній літературі зазначалося, що кримінально-правова заборона *примушування жінки до продовження шлюбу*, яка містилася в кримінальних кодексах РРФСР, Вірменської, Казахської, Киргизької, Таджикицької, Туркменської та Узбекицької РСР, спрямована «на боротьбу з віковою шкідливою традицією, згідно з якою право на розлучення належало тільки чоловікові, як господарю сім'ї загалом і господарю жінки зокрема»⁹.

Об'єктом примушування жінки до продовження шлюбу визнавалася свобода розлучення для заміжньої жінки. Принцип свободи розлучення виводився із принципу добровільності і рівноправності сторін, які вступають у шлюбний союз. При цьому відзначалося, що шлюб має бути добровільним і рівноправним союзом не лише у момент, коли чоловік та жінка одружуються, а й протягом всього їхнього спільного життя. Підкреслювалось, що цей принцип поширюється не лише на зареєстрований, а й на фактичний шлюб¹⁰.

Аналізуючи об'єктивну сторону примушування жінки до продовження шлюбу, М.Д. Дурманов зазначав, що «дії винного можуть бути спрямовані на перешкоджання жінці здійснити розлучення, або на примушування її повернутися до чоловіка, або на примушування її до продовження шлюбних відносин»¹¹. Науковці одностайно визнавали, що об'єктивна сторона розглядуваного злочину полягає як у фізичному, так і в психічному насильстві, при цьому характер такого насильства співпадає з формами примушування жінки до вступу

- 1 Дурманов Н.Д. Преступления, составляющие пережитки родового быта. Москва: Юрид. изд-во, 1938. С. 32; Маркелов В.Н. К вопросу о преступлениях, составляющих пережитки родового быта в Бурят-Монголии. Москва: Юриздат НКЮ СССР, 1940. С. 56.
- 2 Аменгерство (леврат) – звичай, згідно з яким удова могла вступити повторно у шлюб тільки з кимось із членів роду померлого чоловіка.
- 3 Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта / под ред. С.Я. Булатова. Алма-Ата: Казгосиздат, 1963. С. 105–106.
- 4 Муталимов Ш.А. Уголовно-правовая борьба с преступлениями, составляющими пережитки патриархально-феодалного отношения к женщине (по материалам Дагестанской АССР): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Баку, 1964. С. 14.
- 5 Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Москва, 1965. С. 13.
- 6 Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта / под ред. С.Я. Булатова. Алма-Ата: Казгосиздат, 1963. С. 124; Рашковская Ш.С. Советское уголовное право: Преступления, составляющие пережитки феодально-родовых отношений. Часть особенная. Вып. 12. Москва, 1959. С. 14–15.
- 7 Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта / под ред. С.Я. Булатова. Алма-Ата: Казгосиздат, 1963. С. 121–122.
- 8 Андрушко А.В. Наука кримінального права радянського періоду про злочини проти волі, честі та гідності особи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 6. С. 374.
- 9 Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта / под ред. С.Я. Булатова. Алма-Ата: Казгосиздат, 1963. С. 126.
- 10 Дурманов Н.Д. Преступления, составляющие пережитки родового быта. Москва: Юрид. изд-во, 1938. С. 45; Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта / под ред. С.Я. Булатова. Алма-Ата: Казгосиздат, 1963. С. 128–129, 132, 136; Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Москва, 1965. С. 14–15; Маркелов В.Н. К вопросу о преступлениях, составляющих пережитки родового быта в Бурят-Монголии. Москва: Юриздат НКЮ СССР, 1940. С. 56; Рашковская Ш.С. Советское уголовное право: Преступления, составляющие пережитки феодально-родовых отношений. Часть особенная. Вып. 12. Москва, 1959. С. 15.
- 11 Дурманов Н.Д. Преступления, составляющие пережитки родового быта. Москва: Юрид. изд-во, 1938. С. 45.

у шлюб. Разом з тим, як зазначав А.М. Мамутов, об'єктивна сторона цього діяння характеризується певними особливостями: по-перше, насильство має застосовуватись винним щодо жінки, яка перебуває у фактичному або зареєстрованому шлюбі; по-друге, стосовно жінки, котра виявила бажання припинити шлюбні відносини; по-третє, насильство має застосовуватись у зв'язку з виявленням нею бажанням припинити шлюбні відносини¹.

У літературі підкреслювалось, що хоча суб'єктом цього злочину може бути будь-яка фізична осудна особа, яка досягла 16 років, зазвичай примушування жінки до продовження шлюбу вчиняють: а) чоловік, батьки чоловіка і жінки; б) родичі чоловіка і жінки; в) рідні брати і сестри, а іноді дружини рідних братів². Питання про суб'єктивну сторону даного злочину у науці вирішувалось по-різному. Так, М.Д. Дурманов вважав, що суб'єктивна сторона примушування жінки до продовження шлюбу може виражатися як у прямому, так і в непрямому умислі³. На думку В.М. Маркелова, із суб'єктивної сторони цей злочин може бути вчинений лише з прямим умислом. «Суб'єкт повинен бажати, щоб шлюбне співжиття продовжувалось попри прагнення жінки припинити шлюб»⁴. Своєю чергою, А.М. Мамутов вказував, що суб'єктивна сторона розглядуваного злочину виражається в прямому умислі, а також у спеціальній меті – примусити жінку до продовження шлюбу⁵.

Ще одним злочином розглядуваної групи визнавалось *перешкоджання вступу жінки у шлюб за своїм вибором*. Відповідальність за вказане діяння встановлювали кримінальні кодекси РРФСР, Азербайджанської, Вірменської, Казахської, Таджикиської, Туркменської та Узбецької РСР. Обґрунтовуючи доцільність виокремлення даного посягання в самостійний склад злочину, А.М. Мамутов зазначав: «Обов'язок батьків і родичів виявляти турботу про своїх дітей передбачений законодавцем. Він має бути розумним і не виходити за рамки закону. Тут не має бути місця патріархальним замашкам – обмежувати чужі свободу і права, зокрема й свободу та права своїх повнолітніх дітей»⁶.

Об'єктом розглядуваного злочину у юридичній літературі переважно визнавалась свобода жінки вступити у шлюб з чоловіком за своїм вибором (за своєю волею та бажанням)⁷. Ця свобода обмежувалась у виняткових випадках, зокрема, не можна було реалізувати її з метою вступу у шлюб з кровно спорідненою особою або з особою, котра вже перебуває в іншому шлюбі⁸. Варто зауважити, що у тогочасній літературі підкреслювалось: перешкоджання вступу у шлюб чоловікові, який досяг шлюбного віку, не є злочином. У розглядуваному контексті А.М. Мамутов вказував: «Це не означає, що можна стосовно нього вчиняти перешкоджання. Така дія є антиморальною, а якщо вона вчинена шляхом насильства, то й кримінально караною»⁹.

У науковій літературі визнавалось, що розглядуваний злочин з об'єктивної сторони виражається винятково в активній дії, яка створює жінці, що досягла шлюбного віку, перешкоду вступити у шлюб за своєю волею. Перешкоджання може виразитися в заподіянні різних видів тілесних ушкоджень, в завданні побойів, ударів або ж в незаконному позбавленні свободи. Підкреслювалось, що в таких випадках дії винного мають кваліфікуватися за сукупністю злочинів. Крім того, визнавалось, що перешкоджання може виразитися й у психічному насильстві. Аналізуючи тогочасну судову практику, А.М. Мамутов вказував, що перешкоджання нерідко здійснюється у формі вимагання батьками чи іншими родичами калиму від нареченого або його родичів. Цей дослідник зазначав, що об'єктивна сторона даного злочину матиме місце, якщо батьки не дають дозволу на шлюб з чоловіком, якого дівчина вільно вибрала, доти, доки за неї не буде сплачений калим. Об'єктивна сторона перешкоджання

1 Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта / под ред. С.Я. Булатова. Алма-Ата: Казгосиздат, 1963. С. 136–137.

2 Там же. С. 139.

3 Дурманов Н.Д. Преступления, составляющие пережитки родового быта. Москва: Юрид. изд-во, 1938. С. 45–46.

4 Маркелов В.Н. К вопросу о преступлениях, составляющих пережитки родового быта в Бурят-Монголии. Москва: Юриздат НКЮ СССР, 1940. С. 56.

5 Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта / под ред. С.Я. Булатова. Алма-Ата: Казгосиздат, 1963. С. 140.

6 Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Москва, 1965. С. 16.

7 Зазначимо, що з даного приводу висловлювались й інші точки зору. Так, наприклад, М.Д. Дурманов безпосереднім об'єктом цього посягання визнавав саму жінку, що має право вийти заміж за своїм вибором (Дурманов Н.Д. Преступления, составляющие пережитки родового быта. Москва: Юрид. изд-во, 1938. С. 43). Аналогічну позицію займав В.М. Маркелов (Маркелов В.Н. К вопросу о преступлениях, составляющих пережитки родового быта в Бурят-Монголии. Москва: Юриздат НКЮ СССР, 1940. С. 60). На переконання Н.В. Жогіна, безпосереднім об'єктом цього злочину слід було вважати радянський порядок вступу у шлюб, який необхідно умовою укладення шлюбу передбачав добровільність (Жогин Н.В. Уголовно-правовая борьба с преступлениями, составляющими пережитки феодально-байского быта: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 1959. С. 11).

8 А.М. Мамутов з цього приводу зазначав: «Здійснювана жінкою свобода при виборі собі чоловіка має бути дозволеною законом і вимогами радянської моралі. Закон не може взяти під свій захист свободу, спрямовану на порушення правил укладення шлюбу або правил соціалістичної моралі, скажімо, кровозмішення чи вихід заміж за чоловіка, який вже перебуває у шлюбі» (Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Москва, 1965. С. 16).

9 Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта / под ред. С.Я. Булатова. Алма-Ата: Казгосиздат, 1963. С. 151.

вступу жінки у шлюб за своїм вибором матиме місце й тоді, коли батьки чи родичі дівчини, котра вийшла заміж без згоди своїх батьків, примушують її до розлучення з чоловіком¹.

У радянській юридичній літературі підкреслювалось, що хоча суб'єктом цього злочину може бути будь-яка фізична осудна особа, яка досягла 16 років, судовій практиці не відомі випадки притягнення до відповідальності за це діяння неповнолітніх. Зазначалось також, що на практиці перешкоджають жінці вступити у шлюб за своїм вибором здебільшого особи, зацікавлені в отриманні калиму від нареченого чи його родичів. Такими особами, як правило, були батьки, близькі, опікуни та інші родичі жінки². Дослідниками одностайно визнавалось, що суб'єктивна сторона вказаного злочину полягає лише у прямому умислі, а також, на думку А.М. Мамутова, у спеціальній меті – створити жінці перешкоду вступу у шлюб за своєю волею³.

У докторській дисертації, присвяченій злочинам, що складають пережитки патріархально-родового побуту, А.М. Мамутов звертає увагу на те, що в судовій практиці виникають суттєві труднощі при кваліфікації діянь, пов'язаних з примушуванням жінки, котра перебуває у шлюбі чи у фактичних шлюбних відносинах без згоди своїх батьків, до розлучення або припинення цих відносин. Оскільки відповідне діяння не було відоме чинному на той час законодавству союзних республік, вказаний дослідник пропонував включити до нього окремих склад примушування батьками до розлучення жінки, яка вийшла заміж всупереч їхній волі⁴.

Лише у КК Казахської РСР (ч. 2 ст. 106) існував спеціальний склад *примушування дівчини, яка не досягла шлюбного віку, до вступу у фактичні шлюбні відносини*⁵. Казахські дослідники включення цієї норми до КК пов'язували з підвищеною суспільною небезпекою даного виду примушування порівняно з примушуванням жінки, яка досягла шлюбного віку. Зазначалось також, що виокремлення такого самостійного складу злочину впливає з особливостей його безпосереднього об'єкта. Таким об'єктом визнавався нормальний розвиток дівчини, яка не досягла шлюбного віку, тоді як об'єктом примушування жінки, що досягла шлюбного віку, – свобода її вступу у шлюб. Підкреслювалось, що ця відмінність пояснюється тим, що закон не надає свободу виходити заміж дівчині, яка не досягла шлюбного віку, а тому не можна вважати об'єктом цього злочину не існуючу ще свободу⁶.

Зауважимо, що 6 грудня 2017 р. КК України був доповнений ст. 151-2, яка передбачає відповідальність за примушування до шлюбу. З огляду на це варто зазначити, що розглянуті вище напрацювання науковців радянського періоду нині становлять не лише історичний інтерес, а й цілком можуть бути використані для новітніх досліджень вказаного посягання.

Ще одним діянням аналізованої групи було *викрадення жінки всупереч її волі з метою вступу з нею у шлюб*. Дискусійним у науковій літературі було питання про об'єкт даного злочину. Так, М.Д. Дурманов вважав, що об'єктом цього діяння є свобода жінки⁷. З точки зору Д.М. Сопієвої, зазначене діяння посягає на соціалістичний порядок шлюбних відносин⁸. На думку Б. Сариева, «даний злочин посягає на свободу жінки Сходу у сфері шлюбу. Ця свобода, зокрема, означає добровільність вступу жінки у шлюб, неприпустимість застосування сили з метою змусити жінку вступити у шлюбні відносини»⁹. В.М. Маркелов писав, що «об'єктом розглядуваного злочину є свобода і особиста недоторканність жінки. Оскільки жінка викрадається для вступу у шлюб, то в поняття об'єкта даного злочину входить свобода жінки вступити у шлюб за своєю волею та бажанням»¹⁰. А.М.

1 Там же. С. 158.

2 Там же. С. 142–143, 160, 161.

3 Там же. С. 160.

4 Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Москва, 1965. С. 16–17, 31.

5 А.М. Мамутов зауважував, що «відсутність спеціального складу подібного роду в кримінальних кодексах інших союзних республік не означає кримінальної безвідповідальності за це діяння. Воно охоплюється загальним складом примушування жінки до вступу у шлюб. Однак було би більш правильним виокремити цей делікт у самостійний склад, що відповідало б його безпосередньому об'єкту і сприяло б диференційованому підходу до встановлення санкції, котра має бути підвищеною порівняно з санкцією за примушування жінки до вступу у шлюб» (Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Москва, 1965. С. 18).

6 Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Москва, 1965. С. 18; Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта / под ред. С.Я. Булатова. Алма-Ата: Казгосиздат, 1963. С. 184–197.

7 Дурманов Н.Д. Преступления, составляющие пережитки родового быта. Москва: Юрид. изд-во, 1938. С. 37.

8 Сопиева Д.М. Проблемы борьбы с преступлениями, посягающими на брачно-семейные отношения (по материалам Туркменской ССР): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1990. С. 3, 6.

9 Сариев Б. Уголовно-правовая борьба с преступлениями, составляющими пережитки местных обычаев (по материалам Туркменской ССР): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 1964. С. 15.

10 Маркелов В.Н. К вопросу о преступлениях, составляющих пережитки родового быта в Бурят-Монголии. Москва: Юриздат НКЮ СССР, 1940. С. 65.

Мамутов слушно вказував на те, що викрадення жінки є спеціальним складом щодо незаконного позбавлення свободи. «У тих союзних республіках, у кримінальних кодексах яких спеціально не передбачена відповідальність за викрадення жінки, випадки викрадення, які трапляються на практиці, мають кваліфікуватися за статтями про незаконне позбавлення свободи»¹.

У юридичній літературі одностайно визнавалося, що об'єктивна сторона розглядуваного посягання можлива лише у формі активної дії. Б. Сариев вказував, що викрадення жінки вчиняється найчастіше шляхом її умикання (відведення, вивезення)². А.М. Мамутов зазначав, що викрадення жінки може вчинятися шляхом застосування фізичного чи психічного насильства, а також шляхом обману або використання безпорадного стану³. Цей дослідник слушно підкреслював, що оскільки викрадення є посяганням, спрямованим на свободу жінки добровільно вступити у шлюб, згода, надана її батьками, родичами чи опікунами на її викрадення, не звільняє від відповідальності винного у викраденні, а особи, котрі допомагали йому в цьому, є співучасниками злочину⁴. У літературі визнавалося, що даний злочин слід вважати закінченим з моменту, коли жінка позбавлена можливості вільно пересуватися⁵. А.М. Мамутов підкреслював, що словосполучення «всупереч її волі», використане законодавцем при формулюванні диспозиції, має принципове значення. Відповідна вказівка дає можливість судам відрізнити кримінально каране викрадення від символічного, такого, що має характер обряду, а також від ситуації, коли дівчина сама погоджується на інсценування викрадення, щоб виправдати свій шлюб перед батьками, котрі не давали своєї згоди на її заміжжя⁶.

Проаналізувавши судову практику, А.М. Мамутов дійшов висновку, що суб'єктом цього злочину може бути: особа, яка викрала жінку для вступу з нею у шлюб; особа, яка викрала жінку для вступу з нею у шлюб своїх друзів чи родичів⁷. В.М. Маркелов вказував, що «суб'єктом даного злочину може бути також особа, котра вчинила викрадення жінки для продажу тому, хто купує її для вступу у шлюб»⁸. Науковцями одностайно визнавалося, що суб'єктивна сторона вказаного злочину полягає лише у прямому умислі. А.М. Мамутов і В.М. Маркелов уточнювали, що умисел має бути спрямований на викрадення жінки з метою вступити з нею у шлюб самому або ж передати її для цього іншому⁹.

У кримінально-правовій літературі радянського періоду, на жаль, майже не зверталась увага на очевидну казуальність розглянутих норм, яка, судячи з усього, виправдовувалась потребами правозастосовної практики, необхідністю чіткого розуміння відповідних положень не лише судами, а й громадянами, у свідомості яких побутували такі «пережитки минулого». Лише в поодиноких випадках дослідники побіжно згадували про можливість альтернативного вирішення проблеми – шляхом конструювання загальної норми. Так, А.М. Мамутов, коментуючи положення ст. 135 КК Грузинської РСР, яка встановлювала відповідальність за «примушування особи шляхом насильства чи караної погрози до вчинення чи невчинення певних дій», визнав, що «цей загальний склад може включати й примушування до розлучення заміжньої жінки, якщо це діяння вчинене шляхом насильства чи караної погрози»¹⁰.

Таким чином, у радянський період було продовжено науковий пошук оптимальних шляхів забезпечення кримінально-правової охорони особистої свободи людини. Попри те, що в зазначений період ця проблематика не була пріоритетним напрямом дослідження, саме тоді було сформульовано низку висновків, які на сьогодні фактично є загальновизнаними. Найбільшою мірою, на наш погляд, це стосується теоретичних засад кримінально-правової протидії незаконному позбавленню волі.

- 1 Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Москва, 1965. С. 18; Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта / под ред. С.Я. Булатова. Алма-Ата: Казгосиздат, 1963. С. 174.
- 2 Сарыев Б. Уголовно-правовая борьба с преступлениями, составляющими пережитки местных обычаев (по материалам Туркменской ССР): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 1964. С. 15.
- 3 Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта / под ред. С.Я. Булатова. Алма-Ата: Казгосиздат, 1963. С. 176.
- 4 Там же. С. 176.
- 5 Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.Л. Кригер. Москва: Наука, 1971. С. 186; Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Москва, 1965. С. 17.
- 6 Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Москва, 1965. С. 17.
- 7 Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта / под ред. С.Я. Булатова. Алма-Ата: Казгосиздат, 1963. С. 182.
- 8 Маркелов В.Н. К вопросу о преступлениях, составляющих пережитки родового быта в Бурят-Монголии. Москва: Юриздат НКЮ СССР, 1940. С. 65.
- 9 Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта / под ред. С.Я. Булатова. Алма-Ата: Казгосиздат, 1963. С. 179; Маркелов В.Н. К вопросу о преступлениях, составляющих пережитки родового быта в Бурят-Монголии. Москва: Юриздат НКЮ СССР, 1940. С. 65.
- 10 Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта / под ред. С.Я. Булатова. Алма-Ата: Казгосиздат, 1963. С. 154–155.

2.2. Доктрина кримінального права другої половини ХІХ – кінця ХХ ст. про злочини проти честі та гідності особи

2.2.1. Злочини проти честі та гідності особи у науці кримінального права другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Період з другої половини ХІХ до початку ХХ століття був часом бурхливого розвитку науки кримінального права. Тоді було сформульовано ті засади кримінального права, які залишаються актуальними дотепер. Одним із важливих напрямів досліджень того часу були проблемні питання відповідальності за злочини проти честі та гідності особи. Вказаній проблематиці свої праці присвятили А.Ф. Бернер¹, А.С. Білогриць-Котляревський², П.О. Бобровський³, М.В. Духовської⁴, Г.Є. Колоколов⁵, М.І. Ланге⁶, Ф. фон Ліст⁷, О.В. Лохвицький⁸, В.Д. Набоков⁹, М.А. Неклюдов¹⁰, С.В. Познишев¹¹, М.М. Розін¹², М.Д. Сергієвський¹³, І.Я. Фойницький¹⁴, М.П. Чубинський¹⁵, С.С. Шайкевич¹⁶ та інші вчені. Доводиться, однак, констатувати, що кримінально-правові погляди науковців вказаного періоду не отримали належного висвітлення й оцінки у працях сучасних авторів, що дозволило б наступним дослідникам з'ясувати співвідношення їх власних внесків з минулим та нинішнім станом кримінально-правових досліджень¹⁷.

Кримінальне законодавство другої половини ХІХ – початку ХХ століття, що передбачало відповідальність за розглядувані посягання, не пояснювало змісту понять «честь» та «гідність»¹⁸. У доктрині кримінального права з цього приводу висловлювалися різні точки зору.

- 1 Бернерь А.Ф. Учебникъ уголовного права. Части общая и особенная. Съ примѣчаніями, приложеніями и дополненіями по исторіи русскаго права и законодательству положительному Магистра Угол. Пр. Н. Неклюдова. Томъ II. Особенная часть. Санктъ-Петербургъ: Переводъ и изданіе Н. Неклюдова, 1865. С. 8–28.
- 2 Бѣлогриць-Котляревскій А.С. Учебникъ русскаго уголовного права. Общая и особенная части. Кіевъ – Петербургъ – Харьковъ: Южно-Русское Книгоиздательство Ф.А. Иогансона, 1904. С. 383–396.
- 3 Бобровскій П.О. Преступленія противъ чести по русскимъ законамъ до начала XVIII вѣка. Историко-юридическое изслѣдованіе. Санктъ-Петербургъ: Типографія Правительствующаго Сената, 1889. 120 с.; Бобровскій П.О. Мѣстничество и преступленія противъ родовой чести въ русскомъ войскѣ до Петра I. Санктъ-Петербургъ: Типографія Департамента Удѣловъ. Моховая, № 36, 1888. 31 с.
- 4 Духовской М.В. Понятіе клеветы, какъ преступленія противъ чести частныхъ лицъ, по русскому праву. Ярославль: Типографія Губернской Земской Управы, 1873. IV+252 с.
- 5 Колоколовъ Г.Е. Уголовное право. Особенная часть. Курсъ лекцій. Москва: Б.и., 1895. С. 113–124.
- 6 Ланге Н. О наказаніяхъ и взысканіяхъ за безчестіе по древнему русскому праву. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. Часть СІІ. Отдѣленіе II. Санктъ-Петербургъ: Въ типографіи Императорской академіи наукъ, 1859. С. 161–224.
- 7 Листъ Ф. Учебникъ уголовного права. Особенная часть. Москва: Товарищество типографіи А.И. Мамонтова, 1905. С. 42–56.
- 8 Лохвицкій А. Курсъ русскаго уголовного права. Второе исправленное и дополненное изданіе, сведенное съ кассационными рѣшеніями. Санктъ-Петербургъ: Скоропечатня Ю.О. Шрейера, 1871. С. 598–618.
- 9 Набоковъ В.Д. Охрана чести въ уголовномъ законодательствѣ / Сборникъ статей по уголовному праву. Санктъ-Петербургъ: Типографія Товарищества «Общественная Польза», 1904. С. 222–236; Набоковъ В.Д. Элементарный учебникъ особенной части русскаго уголовного права. Выпускъ первый. Книги I и II. Санктъ-Петербургъ: Сенатская типографія, 1903. С. 59–73.
- 10 Неклюдовъ Н.А. Руководство къ особенной части русскаго уголовного права. Томъ первый. Преступленія и проступки противу личности. Санктъ-Петербургъ: Типографія П.П. Меркульева, 1876. С. 5–94.
- 11 Познишевъ С.В. Особенная часть русскаго уголовного права. Сравнительный очеркъ важнѣйшихъ отдѣловъ особенной части стараго и новаго Уложеній. Москва: Университетская типографія, 1905. С. 99–119.
- 12 Розинъ Н.Н. Объ оскорбленіи чести. Уголовно-юридическое изслѣдованіе. Второе переработанное и дополненное изданіе. Общая часть. Опозореніе. Томскъ: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1910. 470 с.
- 13 Сергеевскій Н.Д. Обада по действующему русскому праву / Сергеевскій Н.Д. Избранные труды / отв. редактор и автор биографическаго очерка А.И. Чучаев. Москва: ООО «Издательский дом «Буквед», 2008. С. 555–580.
- 14 Фойницкій И.Я. Курсъ уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личныя и имущественныя. Санктъ-Петербургъ: Типографія М.М. Стасюлевича, 1901. С. 98–130.
- 15 Чубинскій М.П. Къ вопросу объ оскорбленіи чести / Чубинскій М.П. Статьи и рѣчи по вопросамъ уголовного права и процесса. Томъ 2. (1906–1911 г.г.). Санктъ-Петербургъ: Типографія т-ва «Общественная Польза», Б. Подъячская, 39, 1912. С. 127–145.
- 16 Шайкевичъ С. О преступленіяхъ противъ чести. Разсужденіе, написанное для полученія степени кандидата по юридическому факультету. Москва: Въ Университетской Типографіи (Катковъ и Ко), 1865. 66 с.
- 17 Берзін П.С. Київська школа кримінального права (1834–1960 роки): історико-правове дослідження. Монографія. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 12.
- 18 М.А. Неклюдов з цього приводу писав: «Поняття честі – поняття настільки еластичне та невизначене, що законодавства позитивні, в тому числі й наше, обходять це питання абсолютним мовчанням, покладаючись виключно на такт і розсудливість суду. Ось чому ми зустрічаємо на практиці масу таких скарг, в яких як образа честі трактується недостатня почесть чи невиконання претензій педантичного самолюбства. Варто лише нагадати, що одна дама скаржилася Мировому Суду на те, що сторож дозволив собі сказати про неї сторонній особі, що вона щодня ходить до суду; інша ж особа,

Більшість вчених вважала, що честь – це благо, яке має об'єктивну (зовнішню) і суб'єктивну (внутрішню) сторони. Професор Київського університету А.С. Білогриць-Котляревський, наприклад, писав: «під честю прийнято розуміти особливе внутрішнє відчуття власної гідності, яке змушує людину, з одного боку, поводити себе згідно з правилами моралі, а з другого – вимагати від інших громадян утримуватися від всього того, що може принизити її особистість, викликати до неї неповагу, зневагу. Поняття честі в кримінальному праві, таким чином, зводиться до зовнішньої поваги, а право честі – до вимоги не ображати, не виражати неповаги чи зневаги»¹. Подібним чином висловлювалися також А.Ф. Бернер², Г.Є. Колоколов³, Франц фон Ліст⁴, М.А. Неклюдов⁵, М.Д. Сергієвський⁶, І.Я. Фойницький⁷.

У юридичній літературі другої половини ХІХ – початку ХХ століття поняття честі та гідності здебільшого не розділялись, а розглядались як єдине явище. Дослідники або оперували поняттям честі, взагалі не згадуючи про гідність, або ж послуговувалися поняттям гідності тільки для того, щоб через нього розкрити зміст поняття честі. Більшість вчених того часу була переконана, що суб'єктивна сторона честі (гідність особи) не може страждати від злочинних посягань, а тому й не може бути об'єктом таких посягань, як, зокрема, наклеп і образа; об'єктом вказаних діянь є тільки об'єктивна сторона честі. Професор Берлінського університету А.Ф. Бернер, приміром, з цього приводу зазначав: «Внутрішня честь або ж гідність складає безспірно істинну підставу будь-якої зовнішньої честі. Але через свою чисту внутрішність вона не належить до правової сфери і не доступна для жодного посягання. Зовнішня честь полягає в загальнолюдському і в особливому суспільному значенні особистості. Як одна з форм прояву особистості, зовнішня честь складає право і будь-яке умисне посягання на неї – злочинне»⁸.

Вагомий внесок у розвиток об'єктивної теорії честі та посягань на неї вніс М.М. Розін, який також вважав, що честь можна розглядати з суб'єктивної і об'єктивної точок зору, з яких для кримінального права прийнята лише друга. Вчений писав: «Суб'єктивна честь, як явище світу психічного, тісно межує і навіть зливається з людською самосвідомістю, з усвідомленням в собі людської особистості та її гідності. Зміст і центр цього усвідомлення визначаються виключно з точки зору моральної» <...> З іншого боку, в людському суспільстві «виникає нове явище, яке також називається честю. Це честь об'єктивна, зовнішня, визнання іншими, повага, шана, усталене значення людини з точки зору суспільної думки». Її головними підставами є «соціальність, соціальна цінність та корисність». Визнавши, що «сфера особистих процесів індивіда <...> заслуговує на правоохорону», М.М. Розін сумнівався, «наскільки може бути втілений в юридичну форму зміст того душевного процесу, який відбувається в скривдженному», і як вплинуть на суспільство положення закону, що спираються на суб'єктивну теорію. Вказавши, що честь у вказаному сенсі є явищем «значною мірою невизначеним» і може «вироджуватись в дріб'язкову вимогливість», автор вважав, що законодавець може або повністю піти назустріч цій вимогливості, або ж передати всю справу на розсуд суду. Але оскільки «культурний законодавець» не може зробити ні того, ні іншого, то замість «технічно складної і соціально небезпечної побудови образ честі на суб'єктивному фундаменті» потрібно створити належну конструкцію, заклавши в її основу об'єктивний момент блага честі. На переконання М.М. Розіна, «питання має вирішуватись з точки зору честі, як соціального значення індивіда, доброї думки про нього оточуючих, їх поваги до нього»⁹. Впровадження ж в судову практи-

генерал, звинувачував перед Міровим Суддею завідуючого будинком в тяжкій образі його особистості, що полягала у відмові йому від квартири, з поясненням, що він пізно повертається додому, чим непокоїть інших мешканців» (Неклядовъ Н.А. Руководство къ особенной части русскаго уголовного права. Томъ первый. Преступления и проступки противу личности. Санктъ-Петербургъ: Типографія П.П. Меркулева, 1876. С. 5–6).

- 1 Білогриць-Котляревський А.С. Учебникъ русскаго уголовного права. Общая и особенная части. Киевъ – Петербургъ – Харьковъ: Южно-Русское Книгоиздательство Ф.А. Югансона, 1904. С. 383.
- 2 Бернеръ А.Ф. Учебникъ уголовного права. Части общая и особенная. Съ примѣчаниями, приложениями и дополненіями по исторіи русскаго права и законодательству положительному Магистра Угол. Пр. Н. Неклюдова. Томъ II. Особенная часть. Санктъ-Петербургъ: Переводъ и издание Н. Неклюдова, 1865. С. 8–9.
- 3 Колоколовъ Г.Е. Уголовное право. Особенная часть. Курсъ лекцій. Москва: Б.и., 1895. С. 113.
- 4 Листъ Ф. Учебникъ уголовного права. Особенная часть. Москва: Товарищество типографіи А.И. Мамонтова, 1905. С. 44.
- 5 Неклядовъ Н.А. Руководство къ особенной части русскаго уголовного права. Томъ первый. Преступления и проступки противу личности. Санктъ-Петербургъ: Типографія П.П. Меркулева, 1876. С. 6–7.
- 6 Сергеевский Н.Д. Обада по действующему русскому праву / Сергеевский Н.Д. Избранные труды / отв. редактор и автор биографического очерка А.И. Чучаев. Москва: ООО «Издательский дом «Буквовед», 2008. С. 555.
- 7 Фойницький І.Я. Курсъ уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личныя и имущественныя. Санктъ-Петербургъ: Типографія М.М. Стасюлевича, 1901. С. 100–102.
- 8 Бернеръ А.Ф. Учебникъ уголовного права. Части общая и особенная. Съ примѣчаниями, приложениями и дополненіями по исторіи русскаго права и законодательству положительному Магистра Угол. Пр. Н. Неклюдова. Томъ II. Особенная часть. Санктъ-Петербургъ: Переводъ и издание Н. Неклюдова, 1865. С. 8–9.
- 9 Розинъ Н.Н. Объ оскорбленіи чести. Уголовно-юридическое изслѣдованіе. Второе переработанное и дополненное издание. Общая часть. Опозореніе. Томскъ: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1910. С. 128–152; Чубинскій М.П. Къ вопросу объ оскорбленіи чести / Чубинскій М.П.

ку інших конструкцій образи честі, з точки зору М.М. Розіна, є «неправильним теоретично, згубним практично і глибоко шкідливим кримінально та соціально-політично»¹.

З концепцією М.М. Розіна та інших вчених, що поділяли його погляди, не погоджувався відомий український правознавець М.П. Чубинський, який вважав, що М.М. Розін «оперує формальними аргументами і відходить в сторону від життя»². М.П. Чубинський підкреслював, що позиція М.М. Розіна, згідно з якою «гідність людини, як моральної істоти, є щось юридично байдуже»³, є надто категоричною і далекою від дійсності. На переконання М.П. Чубинського, в такому твердженні проголошується «повний розрив між правом та мораллю, а також між суспільною оцінкою, яка враховує моральний момент, і оцінкою юридичною». Дискутуючи з М.М. Розіном, М.П. Чубинський вказував, що і внутрішня честь може бути об'єктом злочинних посягань, підкреслював, що «психологія “принижених та ображених” складається особливим і хворобливим чином», що образа доводить людину іноді навіть до самогубства, чого не враховувати не можна⁴. Визнаючи, що «честь в сенсі внутрішньої її свідомості не є величиною визначеною», М.П. Чубинський водночас підкреслював, що не варто вбачати тут й особливо високого рівня невизначеності, тим більше, що праву вже доводиться оперувати масою недостатньо визначених понять (істина, обман, мотив тощо)⁵. Таким чином, М.П. Чубинський, на відміну від більшості вчених його часу, допускав, що і внутрішня честь людини (її гідність) може бути об'єктом злочинних посягань.

Глибока переконаність більшості вчених розглядуваного періоду в тому, що гідність особи не може страждати від злочинних посягань, вочевидь, пов'язана з недостатнім розумінням змісту гідності людини та її значущості. Таке розуміння, як відомо, з'явилося значно пізніше. У цьому контексті, однак, варто зазначити, що окремі дослідники того часу намагалися пояснити відповідний стан речей. Так, наприклад, М.І. Ланге підкреслював залежність поняття про честь і про те, що ображає її, від рівня розвитку особистості: «Чим вищий рівень освіти народу, тим витонченішим стає у його членів почуття честі, як усвідомлення власної особистої гідності; у народу ж, в якого духовне життя ще мало проявляється у сфері його зовнішніх дій, честь є більше, так би мовити, уявленням об'єктивним, ніж внутрішнім самовизначенням свого морального ества»⁶.

У юридичній літературі розглядуваного періоду величезна увага приділялась історичним аспектам регламентації відповідальності за злочини проти честі та гідності особи. М.В. Духовської з цього приводу підкреслював, що «злочини проти честі більше, аніж будь-які інші, слід вивчати на історичному ґрунті», оскільки «честь розвивалась постійно у зв'язку з розвитком людини; наскільки розуміла людина себе як морального індивідуума, настільки розвинутим було в неї і поняття честі; вивчити історію честі, значить вивчити хід розвитку людства»⁷. Якщо праці одних тогочасних учених були присвячені майже виключно питанням становлення та розвитку відповідних кримінально-правових заборон⁸, то праці інших авторів торкалися вказаних питань значною мірою⁹. Хронологічно першою публікацією історичного характеру була велика за обсягом стаття уродженця Чернігова, випускника Київського університету М.І. Ланге «Про покарання і стягнення за безчестя за древнім руським

Статьи и рѣчи по вопросам уголовного права и процесса. Томъ 2. (1906–1911 г.г.). Санктъ-Петербургъ: Типографія т-ва «Общественная Польза», Б. Подьяческая, 39, 1912. С. 136–137.

- 1 Розинъ Н.Н. Объ оскорбленіи чести. Уголовно-юридическое изслѣдованіе. Второе переработанное и дополненное издание. Общая часть. Опозореніе. Томскъ: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1910. С. 167.
- 2 Чубинскій М.П. Къ вопросу объ оскорбленіи чести / Чубинскій М.П. Статьи и рѣчи по вопросам уголовного права и процесса. Томъ 2. (1906–1911 г.г.). Санктъ-Петербургъ: Типографія т-ва «Общественная Польза», Б. Подьяческая, 39, 1912. С. 137.
- 3 Розинъ Н.Н. Объ оскорбленіи чести. Уголовно-юридическое изслѣдованіе. Второе переработанное и дополненное издание. Общая часть. Опозореніе. Томскъ: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1910. С. 151.
- 4 Чубинскій М.П. Къ вопросу объ оскорбленіи чести / Чубинскій М.П. Статьи и рѣчи по вопросам уголовного права и процесса. Томъ 2. (1906–1911 г.г.). Санктъ-Петербургъ: Типографія т-ва «Общественная Польза», Б. Подьяческая, 39, 1912. С. 138.
- 5 Там же. С. 139–140.
- 6 Ланге Н. О наказаніяхъ и взысканіяхъ за безчестіе по древнему русскому праву. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. Часть СІІ. Отдѣленіе ІІ. Санктъ-Петербургъ: Въ типографіи Императорской академіи наукъ, 1859. С. 161.
- 7 Духовской М.В. Понятіе клеветы, какъ преступленія противъ чести частныхъ лицъ, по русскому праву. Ярославль: Типографія Губернской Земской Управы, 1873. С. ІІІ, 4, 8–9.
- 8 Бобровскій П.О. Преступленія противъ чести по русскимъ законамъ до начала ХVІІІ вѣка. Историко-юридическое изслѣдованіе. Санктъ-Петербургъ: Типографія Правительствующаго Сената, 1889. 120 с.; Бобровскій П.О. Мѣстничество и преступленія противъ родовой чести въ русскомъ войскѣ до Петра І. Санктъ-Петербургъ: Типографія Департамента Удѣловъ. Моховая, № 36, 1888. 31 с.; Ланге Н. О наказаніяхъ и взысканіяхъ за безчестіе по древнему русскому праву. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. Часть СІІ. Отдѣленіе ІІ. Санктъ-Петербургъ: Въ типографіи Императорской академіи наукъ, 1859. С. 161–224.
- 9 Духовской М.В. Понятіе клеветы, какъ преступленія противъ чести частныхъ лицъ, по русскому праву. Ярославль: Типографія Губернской Земской Управы, 1873. С. 152–225; Розинъ Н.Н. Объ оскорбленіи чести. Уголовно-юридическое изслѣдованіе. Второе переработанное и дополненное издание. Общая часть. Опозореніе. Томскъ: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1910. С. 92–112; Шайкевичъ С. О преступленіяхъ противъ чести. Разсужденіе, написанное для полученія степени кандидата по юридическому факультету. Москва: Въ Университетской Типографіи (Катковъ и Ко), 1865. С. 47–66.

правом», опублікована в «Журналі Міністерства народної освіти» за 1859 рік¹. Докладно проаналізувавши численні пам'ятки права (від Руської Правди до Соборного Уложення), М.І. Ланге дійшов висновку, що слово «безчестя» в давньому руському праві мало подвійне значення: воно означало як саму образу, так і плату за образу². Вчений зазначав, що честь тоді розумілась як пошана, виражаючи собою суспільне становище особи, а не внутрішнє усвідомлення нею гідності своєї особистості: «вираз “відняти честь”, що трапляється іноді в законах царя Олексія Михайловича, означав не більше, ніж позбавлення посади». Сама образа розумілась тільки як право, іноді доволі вигідне, на позов про безчестя. У зв'язку з цим М.І. Ланге вказував, що «наші предки ображались переважно внаслідок розрахунків розуму, а не через безпосереднє відчуття усвідомлення образи»³. Розглядаючи безчестя як плату за образу, дослідник зазначав, що й тут «ступінь особистої образи не мав жодного значення», а розмір винагороди за образу залежав не від її тяжкості, а передовсім від соціального статусу кривдника та ображеного, «і взагалі від обставин зовнішніх та випадкових»⁴. Насамкінець М.І. Ланге підкреслював, що «у нас в давнину особистість розумілась не як особистість сама по собі, що не мала майже ніякого значення, а в нерозривному зв'язку з родом, званням, чином і станом тієї чи іншої особи»⁵.

Серед досліджень історії розвитку кримінального законодавства про відповідальність за злочини проти честі варто згадати працю П.О. Бобровського «Злочини проти честі за російськими законами до початку ХVІІІ століття». Дослідник відзначав, що протягом багатьох століть значення окремої особистості та її честі не усвідомлювалось: «честь кожної особи визначалась загальною міркою залежно від становища цілої групи осіб. Чим вищим було суспільне становище певної маси осіб, тим більшим було право цієї маси на вшанування своєї честі, і навпаки»⁶. Поява поняття про особисту честь вченим пов'язувалась із зникненням у другій половині ХVІ століття судового поєдинку («поля») як способу вирішення конфліктів. На переконання П.О. Бобровського, необхідність охорони особистої честі кожної людини, незалежно від її стану, вперше була визнана в Соборному Уложенні 1649 р., однак лише з падінням наприкінці ХVІІ століття системи місництва (тобто порядку заміщення державних посад залежно від знатності роду) було усунуто суттєву перепону до відкритого визнання у кожній людині її гідності⁷. Особливу роль у розвитку кримінально-правової охорони честі П.О. Бобровський відводив правовій реформі царя Петра І⁸. На переконання вченого, саме тоді відбулося усвідомлення того, що «особиста честь не може бути предметом продажу, що вона складає благо, яке особа може відстоювати, як і всі інші свої права, що цього блага людина може бути позбавлена тільки в силу закону, за певних умов»⁹. П.О. Бобровський вважав, що кінцевою метою реформування Петром І законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти честі було «взяти верх над цивільним відшкодуванням за образу – безчестям, відтіснити його на задній план і перетворити у другорядний елемент покарання за зневагу честі»¹⁰.

Вчені того часу чимало уваги приділяли аналізу розуміння поняття честі та караності посягань на неї не тільки в давньоруському і російському праві, а й в праві давньоримському, давньогерманському, німецькому, французькому та англійському¹¹. Так, наприклад, А.С. Білогриць-Котляревський, підкреслюючи, що поняття честі в сучасному йому кримінальному праві зводиться до зовнішньої поваги, а право честі – до вимоги не ображати, не виражати до особи неповаги чи зневаги, зазначав, що таке поняття честі було напрацьоване німець-

1 Ланге Н. О наказаніяхъ и взысканіяхъ за безчестіе по древнему русскому праву. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. Часть СІІ. Отдѣленіе ІІ. Санктъ-Петербургъ: Въ типографіи Императорской академіи наукъ, 1859. С. 161–224.

2 Там же. С. 219.

3 Там же. С. 220–221.

4 Там же. С. 221.

5 Там же. С. 222.

6 Бобровскій П.О. Преступленія противъ чести по русскимъ законамъ до начала ХVІІІ вѣка. Историко-юридическое изслѣдованіе. Санктъ-Петербургъ: Типографія Правительствующаго Сената, 1889. С. 56.

7 Там же. С. 4.

8 Там же. С. 96–97, 109–110, 116, 120.

9 Там же. С. 5.

10 Там же. С. 120.

11 Бернеръ А.Ф. Учебникъ уголовнаго права. Части общія и особенная. Съ примѣчаніями, приложеніями и дополненіями по исторіи русскаго права и законодательству положительному Магистра Угол. Пр. Н. Неклюдова. Томъ ІІ. Особенная часть. Санктъ-Петербургъ: Переводъ и изданіе Н. Неклюдова, 1865. С. 9–12; Духовской М.В. Понятіе клеветы, какъ преступленія противъ чести частныхъ лицъ, по русскому праву. Ярославль: Типографія Губернской Земской Управы, 1873. С. 11–151; Колоколовъ Г.Е. Уголовное право. Особенная часть. Курсъ лекцій. Москва: Б.и., 1895. С. 113–116; Листъ Ф. Учебникъ уголовнаго права. Особенная часть. Москва: Товарищество типографіи А.И. Мамонтова, 1905. С. 42–44; Розинъ Н.Н. Объ оскорбленіи чести. Уголовно-юридическое изслѣдованіе. Второе переработанное и дополненное изданіе. Общая часть. Опозореніе. Томскъ: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1910. С. 55–91; Фойницкій И.Я. Курсъ уголовнаго права. Часть Особенная. Посягательства личныя и имущественныя. Санктъ-Петербургъ: Типографія М.М. Стасюлевича, 1901. С. 98–99; Шайкевичъ С. О преступленіяхъ противъ чести. Разсужденіе, написанное для получения степени кандидата по юридическому факультету. Москва: Въ Университетской Типографіи (Катковъ и Ко), 1865. С. 31–47.

ким (або, точніше, германським) правом, котре було відмінним від римського розуміння права на честь¹. І.Я. Фойницький вказував, що у давніх римлян честь (*existimatio*) означала стан непорушної гідності (*status illaesa dignitatis*), що належав римському громадянину, і таким чином зливалась з громадянською повноправністю; всі, хто не були римськими громадянами, не користувались і честю. Вчений підкреслював, що честь не була якимось особливим правом особи, що мало самостійний зміст, а ідеальним об'єднанням всього різноманіття прав, що належали римському громадянину. Маючи в основі державне визнання особи громадянином, честь не залежала від думки співгромадян, від їхніх відгуків та суджень. Тому *injuria* означала не тільки образу, а взагалі порушення будь-якого права особистості, що не підходило під визначення іншого передбаченого законом діяння. Покарання ж за образу зводились до грошового стягнення на користь потерпілого та *infamia* (безчестя, поєданого з позбавленням громадянина деяких громадянських прав); лише в імператорський період історії Стародавнього Риму більш суворим покаранням почали піддавати винних в пасквілях (*libelli famosi*)².

Як зазначалося вище, німецький погляд на честь, як на внутрішнє благо, особисте вираження моральної гідності людини, був протилежним давньоримському розумінню права на честь. У цьому зв'язку І.Я. Фойницький зазначав, що німецьке право виходило з того, що честь властива кожній особі незалежно від її державного статусу, але обсяг її залежав від маси історично складених обставин і змінювався з огляду на приналежність винного до того чи іншого суспільного класу: ганебне для рицаря не завжди було ганебним для городянина. Тому й образа за німецьким правом була не посяганням на повноправність взагалі, а вираженням презирства до особистості, неповагою до її гідності. Цьому суб'єктивному поняттю честі та образи відповідало й особливе, напрацьоване німецьким правом, покарання за образу, яке полягало в урочистому визнанні честі ображеного самим кривдником, у вигляді прохання про прощення чи відмови від сказаного³. Таким чином, якщо у римському праві покарання за образу мало переважно приватний характер, то в німецькому – публічний, виражаючись у проханні про прощення, відмови від висловленої образи. А.С. Білогриць-Котляревський вказував, що публічний характер покарання за образу в його час панував у всіх державах, окрім Англії, яка примикала до римської системи⁴. Вчений також зазначав, що «історія нашого права становить собою зміну об'єктивного погляду на честь, як на служило-родову гідність, пануючу в старому праві, суб'єктивним, що проникло під впливом німецького права у військовій артикулі»⁵. Утім, А.С. Білогриць-Котляревський вказував, що вплив старих поглядів в російському праві у формі виплати безчестя зберігався аж до видання у 1864 р. Статуту про покарання, що накладаються мировими суддями; «із цього часу за образи в кримінальних законах передбачаються тільки кримінальні кари, а якщо ображений хоче отримати виплату за безчестя, то покарання виключається, і останній має вести справу у цивільному порядку»⁶. Своєю чергою, М.М. Розін, детально розглянувши питання про образу честі в римському, англійському, французькому, німецькому та російському праві, зробив висновок про існування двох систем: суб'єктивної, що знайшла своє головне відображення в німецькому праві, та об'єктивної – системи римського та англійського права; французьке право, на переконання М.М. Розіна, наближається до об'єктивної системи, російське ж характеризується особливою історичною мінливістю і не вирізняється витриманістю принципів⁷. Іншої думки дотримувався М.П. Чубинський, який вважав, що до об'єктивної системи безумовно можна віднести тільки англійське право; про французьке, допетровське і навіть про римське право не можна категорично сказати, що вони відтворюють об'єктивну теорію та ігнорують суб'єктивні переживання і відчуження потерпілого⁸.

У кримінально-правовій літературі другої половини ХІХ – початку ХХ століття відзначалося, що об'єктом посягання в розглянутих злочинах є честь будь-якої особи, здатної усвідомлювати і відчувати образу чи зневагу⁹. У зв'язку з цим вказувалося, що не можуть бути потерпілими від злочинів проти честі: а) померлі; б)

1 Б'логриць-Котляревский А.С. Учебник русского уголовного права. Общая и особенная части. Киев – Петербург – Харьков: Южно-Русское Книгоиздательство Ф.А. Иогансона, 1904. С. 383.

2 Фойницький І.Я. Курсъ уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личныя и имущественныя. Санктъ-Петербургъ: Типографія М.М. Стасюлевича, 1901. С. 98–99.

3 Там же. С. 99.

4 Б'логриць-Котляревский А.С. Учебник русского уголовного права. Общая и особенная части. Киев – Петербург – Харьков: Южно-Русское Книгоиздательство Ф.А. Иогансона, 1904. С. 384.

5 Там же. С. 384.

6 Там же. С. 384.

7 Розинъ Н.Н. Объ оскорбленіи чести. Уголовно-юридическое изслѣдованіе. Второе переработанное и дополненное издание. Общая часть. Опозореніе. Томскъ: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1910. С. 55–112.

8 Чубинский М.П. Къ вопросу объ оскорбленіи чести / Чубинский М.П. Статьи и рѣчи по вопросамъ уголовного права и процесса. Томъ 2. (1906–1911 г.г.). Санктъ-Петербургъ: Типографія т-ва «Общественная Польза», Б. Подьяческая, 39, 1912. С. 134.

9 Б'логриць-Котляревский А.С. Учебник русского уголовного права. Общая и особенная части. Киев – Петербург – Харьков: Южно-Русское Кни-

божевільні¹; в) особи, які перебувають у стані безпам'ятства та несвідомості; г) малолітні у тому віці, коли вони не можуть розуміти образи^{2/3}. Некараними визнавались також образи честі, якщо потерпілими від них були діти їхніх батьків чи один із подружжя, а також образи з боку осіб, що наділені дисциплінарною владою⁴. О.В. Лохвицький з цього приводу писав: «Батьки мають право карати дітей <...> Діти не мають права скаржитися на батьків за образи. <...> Зрозуміло, що діти не можуть бути ображеними батьками: батьки мають безконтрольне право наставляти дітей, піддавати їх домашнім покаранням; так само позови про образи між подружжям несумісні з відносинами, що виникають із шлюбного союзу»⁵. Натомість Г.Є. Колоколов сумнівався в правильності того, що один із подружжя не може бути потерпілим від образи честі, зазначивши, що «питання про це в літературі є дискусійним і в законодавстві – темним»⁶.

В юридичній літературі того часу розглядалася також можливість вчинення злочинів проти честі щодо юридичних осіб. Так, М.А. Неклюдов підкреслював, що «юридична особа є особою фіктивною, а тому образити її неможливо»⁷. Так само С.В. Познишев вказував, що «юридична особа, як така, не може сприймати образу, не може бути ображена»⁸. Водночас вчений зазначав, що законодавство в окремих випадках допускає можливість вчинення образи й щодо юридичних осіб, зокрема стосовно військової частини⁹.

Вченими розглядуваного періоду пропонувалися різні класифікації посягань на честь особи. О.В. Лохвицький пропонував таку систему злочинів проти честі та гідності (вслід за тогочасним законодавством учений називав їх «образами честі»): 1) особисті образи; 2) наклеп; 3) дифамація; 4) розголошення таємниці; 5) погроза; 6) самоправство¹⁰. При цьому О.В. Лохвицький відзначав, що «образа честі може бути поєднана з іншими злочинами, наприклад катуванням, зґвалтуванням, особистим затриманням, і тоді вона поглинається ними, оскільки в них є більше зло»¹¹. На думку М.А. Неклюдова, до групи «образ честі» належать: I. Безпосередні особисті образи; II. Неповага і грубість – діяння, що караються тільки в окремих особливих випадках; III. Наклеп; IV. Розголошення образливих для честі відомостей; V. Погрози¹². І.Я. Фойницький виокремлював такі злочини проти честі та гідності особи: I. Образа; II. Зганьблення («опозорение»): а) наклеп; б) дифамація; III. Діяння, що примикають до образ честі: а) неповага; б) розголошення таємниць; в) розголошення в підрив кредиту; г) неправдивий донос; г) підроблення паперів¹³. На думку С.В. Познишева, посягання на честь можна

гоиздательство Ф.А. Иогансона, 1904. С. 385; Колоколов Г.Е. Уголовное право. Особенная часть. Курс лекций. Москва: Б.и., 1895. С. 117; Познишев С.В. Особенная часть русского уголовного права. Сравнительный очерк важнейших отделов особенной части старого и нового Уложений. Москва: Университетская типография, 1905. С. 103.

- 1 М.М. Розин, однак, потерпілою від образи визнавав кожную людину, незалежно від стану її психіки (Розин Н.Н. Об оскорблении чести. Уголовно-юридическое исследование. Второе переработанное и дополненное издание. Общая часть. Опозорение. Томск: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1910. С. 355).
- 2 Б'логриць-Котляревській Л.С. Учебник русского уголовного права. Общая и особенная части. Киев – Петербург – Харьков: Южно-Русское Книгоиздательство Ф.А. Иогансона, 1904. С. 385; Колоколов Г.Е. Уголовное право. Особенная часть. Курс лекций. Москва: Б.и., 1895. С. 117; Неклюдов Н.А. Руководство к особенной части русского уголовного права. Томъ первый. Преступления и проступки противу личности. Санкт-Петербург: Типография П.П. Меркулева, 1876. С. 16–17; Сергеевский Н.Д. Обида по действующему русскому праву / Сергеевский Н.Д. Избранные труды / отв. редактор и автор биографического очерка А.И. Чучаев. Москва: ООО «Издательский дом «Букввед», 2008. С. 568.
- 3 М.А. Неклюдов, однак, допускав певні винятки з цього переліку. Так, він зазначав, що «образа малолітніх, не дивлячись на їх вік, може бути переслідувана, якщо вона вчинена в присутності членів сімейства», «стосовно божевільних правильніше допускати тільки образу дією» (Неклюдов Н.А. Руководство к особенной части русского уголовного права. Томъ первый. Преступления и проступки противу личности. Санкт-Петербург: Типография П.П. Меркулева, 1876. С. 17).
- 4 Колоколов Г.Е. Уголовное право. Особенная часть. Курс лекций. Москва: Б.и., 1895. С. 118; Лохвицкий А. Курс русского уголовного права. Второе исправленное и дополненное издание, сведенное с кассационными решениями. Санкт-Петербург: Скоропечатня Ю.О. Шрейера, 1871. С. 606; Неклюдов Н.А. Руководство к особенной части русского уголовного права. Томъ первый. Преступления и проступки противу личности. Санкт-Петербург: Типография П.П. Меркулева, 1876. С. 11–15; Сергеевский Н.Д. Обида по действующему русскому праву / Сергеевский Н.Д. Избранные труды / отв. редактор и автор биографического очерка А.И. Чучаев. Москва: ООО «Издательский дом «Букввед», 2008. С. 562–563, 565–567.
- 5 Лохвицкий А. Курс русского уголовного права. Второе исправленное и дополненное издание, сведенное с кассационными решениями. Санкт-Петербург: Скоропечатня Ю.О. Шрейера, 1871. С. 606.
- 6 Колоколов Г.Е. Уголовное право. Особенная часть. Курс лекций. Москва: Б.и., 1895. С. 118.
- 7 Неклюдов Н.А. Руководство к особенной части русского уголовного права. Томъ первый. Преступления и проступки противу личности. Санкт-Петербург: Типография П.П. Меркулева, 1876. С. 17.
- 8 Познишев С.В. Особенная часть русского уголовного права. Сравнительный очерк важнейших отделов особенной части старого и нового Уложений. Москва: Университетская типография, 1905. С. 104.
- 9 Там же. С. 104–105.
- 10 Лохвицкий А. Курс русского уголовного права. Второе исправленное и дополненное издание, сведенное с кассационными решениями. Санкт-Петербург: Скоропечатня Ю.О. Шрейера, 1871. С. 598–618.
- 11 Там же. С. 598.
- 12 Неклюдов Н.А. Руководство к особенной части русского уголовного права. Томъ первый. Преступления и проступки противу личности. Санкт-Петербург: Типография П.П. Меркулева, 1876. С. 5.
- 13 Фойницький І.Я. Курсъ уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личныя и имущественныя. Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1901. С. 103–127.

класифікувати на: 1) образу та 2) зганьблення. Водночас учений, вслід за Кримінальним уложенням 1903 р., вважав за можливе виокремлювати три види злочинів проти честі: 1) образу; 2) наклеп; 3) дифамацію¹.

На думку Г.Є. Колоколова, попри те, що форми і способи образи честі можуть бути різноманітними, їх все ж можна звести до двох груп: 1) до першої зараховуються такі факти, котрі в даному суспільстві і при даних обставинах взагалі вважаються образливими; 2) до другої – дії та слова, які можуть бути визнані образливими лише за певних особливих обставин².

Найбільша увага в тогочасній літературі приділялася таким злочинам проти честі особи, як образа та наклеп.

Визначаючи поняття образи, І.Я. Фойницький зазначав, що нею є «незаконне умисне приниження людини непристойним поведженням, що виражає зовні неповагу до того, кого ображають»³. Г.Є. Колоколов вважав, що образою є посягання на честь особи шляхом образливого («оскорбительного») поведження⁴. В літературі традиційно особисті образи поділялися на образи дією (реальні), письмові образи та образи словом⁵.

Дискусійним у тогочасній науковій літературі було питання про те, що може бути визнано образливим. На думку М.А. Неклюдова, образа обов'язково має бути поведженням принизливим, тобто таким, що суперечить загально визнаним нормам поведження, ображає самолюбство та гідність⁶. М.М. Розін зазначав, що все залежить від контексту: безневинні слова можуть бути образливими (наприклад, «мужик», «баба»), і навпаки, найбільш лайливі не можуть визнаватися такими, якщо вживаються без умислу, жартома⁷. Подібним чином розмірковував М.Д. Сергієвський⁸. О.В. Лохвицький вважав, що образливим може бути те, що не містить в собі нічого образливого, але сказане певним тоном (наприклад, підвищеним голосом); крім того вчений вказував, що «образа, часто дуже сильна, може полягати і в натяку», «часто слово, яке по суті є ласкавим чи похвальним, буває образливим»⁹. С.С. Шайкевич застерігав, що «судді не слід звертати увагу на такі позови про образу, в яких ображений скаржиться на те, що хтось назвав його невігласом, виродком, диваком тощо, оскільки таланти, краса, гарне поведження тощо не належать до необхідних елементів уявлення про чесну людину. Можна бути позбавленим всіх цих якостей, але все ж таки користуватися повагою в суспільстві, як цілком моральний громадянин»¹⁰.

Різновидами зганьблення у літературі визнавалися наклеп та дифамація. І.Я. Фойницький зазначав, що наклепом є завідомо неправдиве оприлюднення обставини, що ганьбить честь іншої особи. Дифамацією є оприлюднення в друкованій формі такої обставини, котра може зашкодити честі, гідності або доброму імені особи¹¹. Подібні визначення пропонував С.В. Познишев, який вказував, що від наклепу дифамація відрізняється передовсім тим, що вона може бути вчинена тільки шляхом друку, тоді як наклеп – і друкованим шляхом, і усно, і письмово, і символічно. Крім того, важливою ознакою наклепу є завідома неправдивість поширюваної інформації; дифамацією ж визнається й розголошення правдивих фактів, а також фактів не завідомо неправдивих¹².

М.В. Духовської вважав, що складно розмежувати між собою наклеп та образу¹³. Вчений зазначав, що «при образі відбувається посягання певними вчинками, словами, знаками на саму честь людини; при наклепі ж осо-

1 Познишев С.В. Особенная часть русского уголовного права. Сравнительный очерк важнейших отделов особенной части старого и нового Уложения. Москва: Университетская типография, 1905. С. 100–101.

2 Колоколов Г.Е. Уголовное право. Особенная часть. Курс лекций. Москва: Б.и., 1895. С. 119.

3 Фойницький І.Я. Курсь уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личныя и имущественныя. Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1901. С. 103.

4 Колоколов Г.Е. Уголовное право. Особенная часть. Курс лекций. Москва: Б.и., 1895. С. 120.

5 Колоколов Г.Е. Уголовное право. Особенная часть. Курс лекций. Москва: Б.и., 1895. С. 121; Лохвицкий А. Курсь русского уголовного права. Второе исправленное и дополненное издание, сведенное съ кассационными рѣшениями. Санкт-Петербург: Скоропечатня Ю.О. Шрейера, 1871. С. 598, 603.

6 Неклюдов Н.А. Руководство къ особенной части русского уголовного права. Томъ первый. Преступления и проступки противу личности. Санкт-Петербург: Типография П.П. Меркулева, 1876. С. 10.

7 Розин Н.Н. Объ оскорбленіи чести. Уголовно-юридическое изслѣдованіе. Второе переработанное и дополненное издание. Общая часть. Опозореніе. Томскъ: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1910. С. 166.

8 Сергеевский Н.Д. Обада по действующему русскому праву / Сергеевский Н.Д. Избранные труды / отв. редактор и автор биографического очерка А.И. Чучаев. Москва: ООО «Издательский дом «Буквед», 2008. С. 574.

9 Лохвицкий А. Курсь русского уголовного права. Второе исправленное и дополненное издание, сведенное съ кассационными рѣшениями. Санкт-Петербург: Скоропечатня Ю.О. Шрейера, 1871. С. 601.

10 Шайкевич С. О преступленіяхъ противъ чести. Разсужденіе, написанное для получения степени кандидата по юридическому факультету. Москва: Въ Университетской Типографіи (Катковъ и Ко), 1865. С. 15.

11 Фойницький І.Я. Курсь уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личныя и имущественныя. Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1901. С. 117.

12 Познишев С.В. Особенная часть русского уголовного права. Сравнительный очеркъ важнейшихъ отделовъ особенной части старого и новаго Уложения. Москва: Университетская типография, 1905. С. 113, 115.

13 Духовской М.В. Понятіе клеветы, какъ преступленія противъ чести частныхъ лицъ, по русскому праву. Ярославль: Типография Губернской Земской

ба не посягає безпосередньо на того, кого ображає: вона звертається до третіх осіб і в їх середовищі наводить різні доводи, що вважаються переконливими в даний час, в даній місцевості і в даному колі осіб, й намагається довести ними, що особі безпідставно належить та міра честі, котра визнається за нею, що вона вчинила певні вчинки, які самим суспільством сприймаються як безчесні»¹.

Важливо відзначити, що у юридичній літературі розглядуваного періоду пропонувалося декриміналізувати окремі з посягань на честь особи. Так, М.М. Розін вважав, що зі сфери злочинів проти честі потрібно виключити образу, яка має відноситись до групи дрібних поліцейських порушень і зберігати караність тільки в разі публічності її вчинення. Вчений підкреслював, що наявність кримінальної відповідальності за образу означає «потурання дрібним і низьким душевним порухам», наголошував, що завдяки цьому у людей розвивається «звичка до кляузництва», а тому для реагування на такі вчинки «варто пошукати інших шляхів»². З такою точкою зору не погоджувався М.П. Чубинський, який вважав, що «право не може і не повинно залишатися байдужим до посягань такого роду, котрі навіть за наявності репресії ведуть до самочинних розправ, поєдинків та інших сумних явищ; ці явища можуть тільки розвинути і укріпитися, якщо караність образи, і без того дуже слабка, буде частково понижена, частково відмінена»³. Аналогічні аргументи наводив О.В. Лохвицький⁴. На думку С.С. Шайкевича, який також виступав проти декриміналізації образи, слід брати до уваги те, що головною юридичною підставою караності образ є внутрішня їх злочинність, яка впливає з того, що кривдник, посягаючи на чужу честь, підточує довіру інших до ображеного, розриває той внутрішній зв'язок, який пов'язує людей у суспільстві⁵. У той же час С.С. Шайкевич ще у 1865 році підкреслював, що розширюючи коло злочинів проти честі особи, «легко можна прийти до зіткнення з іншим правом людини – з правом говорити правду, вільно висловлювати свою думку», адже «просто застереження або пораду можна сприйняти за наклеп, публічне викриття негідника – за образу»⁶. Крім того, «потураючи кожному незначному спалахові самолюбства, законодавець дає дріб'язковим і мстивим людям можливість зав'язати справу через дрібниці»⁷. Дослідник був переконаний, що «держава має приймати ображеного під свій захист лише тоді, коли посягають на його моральну та юридичну гідність, тобто коли його звинувачують у вчинках, що суперечать моральному і позитивному закону»⁸.

У кримінально-правовій літературі розглядуваного періоду дискутувалися також питання, пов'язані з покаранням за злочини проти честі. Так, наприклад, М.П. Чубинський, пояснюючи, чому законодавці окремих держав (зокрема, Франції) визнавали посягання на честь незначними деліктами, зазначав, що такий стан речей склався історично: справа в тому, що представники привілейованих та впливових класів при образі честі здавна не зверталися до суду, а вдавалися до дуелі чи до розправи на місці. Тому для охорони своєї честі вони не потребували серйозної репресії закону; у тих же випадках, коли кривдниками були вони, а ображений належав до нижчих класів, їм була вигідною існуюча слабка репресія, а тому вони підтримували її⁹. В.Д. Набоков, звертаючи увагу на те, що за крадіжку тогочасний російський законодавець передбачав більш суворе покарання, ніж за наклеп, відзначав: «це не означає, що для кожного майно дорожче честі чи доброго імені, – обставина, про яку забувають ті, хто пропонує (між іншим, як панацею проти дуелі) значно посилити покарання за образи. Прагнення до охорони своєї честі, до незаплямованої репутації, звісно, незрівнянно бажаніше і має бути більш розвинене, ніж чутливість до втрати матеріальних благ та прагнення до їх примноження: але з цього аж ніяк не випливає, що посягання на честь мають підлягати більш суворому покаранню, ніж посягання на майно. Ставлячись суворіше до злодія, аніж до кривдника чи наклепника, закон виражає ту, по суті абсолютно здорову, думку, що моральна гідність особи, її репутація залежать від всього складу її життя, від неї самої та її вчинків. Ця

Управы, 1873. С. II, 7.

1 Там же. С. 6.

2 Розинъ Н.Н. Объ оскорбленіи чести. Уголовно-юридическое изслѣдованіе. Второе переработанное и дополненное издание. Общая часть. Опозореніе. Томскъ: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1910. С. 128–152.

3 Чубинскій М.П. Къ вопросу объ оскорбленіи чести / Чубинскій М.П. Статьи и рѣчи по вопросамъ уголовного права и процесса. Томъ 2. (1906–1911 г.г.). Санктъ-Петербургъ: Типографія т-ва «Общественная Польза», Б. Подьяческая, 39, 1912. С. 139.

4 Лохвицкій А. Курсь русскаго уголовного права. Второе исправленное и дополненное издание, сведенное съ кассационными рѣшеніями. Санкт-Петербургъ: Скоропечатня Ю.О. Шрейера, 1871. С. 599.

5 Шайкевичъ С. О преступленіяхъ противъ чести. Разсужденіе, написанное для получения степени кандидата по юридическому факультету. Москва: Въ Университетской Типографіи (Катковъ и Ко), 1865. С. 28–29.

6 Там же. С. 16.

7 Там же. С. 16–17.

8 Там же. С. 15.

9 Чубинскій М.П. Къ вопросу объ оскорбленіи чести / Чубинскій М.П. Статьи и рѣчи по вопросамъ уголовного права и процесса. Томъ 2. (1906–1911 г.г.). Санктъ-Петербургъ: Типографія т-ва «Общественная Польза», Б. Подьяческая, 39, 1912. С. 132.

гідність не може бути втрачена завдяки витівкам іншої особи, і таким чином посягання на моральну гідність, не тягнучи за собою втрати чи навіть зменшення самого блага, по суті своїй є порушенням лише відомої вимоги: а саме, щоб моральна гідність кожної особи не зустрічала заперечення з боку інших осіб»¹.

Звертає на себе увагу той факт, що у тогочасній цивілістичній літературі проблеми захисту честі розглядалися меншою мірою, ніж у літературі кримінально-правовій. У своєму підручнику Г.Ф. Шершеневич відповідний стан речей пояснював тим, що «моральна шкода, завдана порушенням чужого права, не піддається грошовій оцінці, не може бути відшкодована юридичними засобами, наприклад, у разі особистої образи, оскільки між моральною шкодою і матеріальною винагородою немає спільного мірила. Тому такі недозволені порушення суб'єктивного права, котрі не поєднані з майновою шкодою, не підходять під поняття цивільного правопорушення»². У зв'язку з цим, на переконання Г.Ф. Шершеневича, «особисту образу можна переслідувати тільки в кримінальному порядку, вимагаючи покарання винного», окрім тих випадків, коли особиста образа відображається опосередковано на матеріальних інтересах особи³.

Іншу позицію займав Д.І. Мейер. На його думку, хоча особиста образа сама по собі не порушує майнових прав, вона «порушує право ображеної особи на повагу з боку співгромадян – одне з тих прав, які складають право особистості: саме за порушення цього права визначається законодавством цивільне покарання, хіба б ображений вимагав за образу покарання кримінального»⁴. Таким чином, Д.І. Мейер говорив про подвійний, одночасний захист честі цивільно-правовими та кримінально-правовими засобами; вибір способу захисту, на думку вченого, мав залежати від самої особи. Розмірковуючи далі, Д.І. Мейер зазначав, що законодавство, звісно, «могло б завжди визнавати за особистою образою характер злочину, оскільки для законодавства важливо, щоб громадяни дорожили своєю честю й охороняли її». Разом з тим учений наголошував, що «образу не відноситься безпосередньо до загального блага, вона зачіпає безпосередньо лише окрему особу, яку не можна позбавляти можливості виявляти у разі образи християнську чесноту – прощення ближнього»⁵. Крім того, на думку Д.І. Мейера, «непростене втручання публічної влади у справи про образи було б небажаним для самих скривджених: будь-яка іскра роздувала б полум'я ворожнечі; певний випадок, який, можливо, залишився б невідомим, ставав би загальновідомим і вражав би добре ім'я особи, скандалізував його»⁶. Д.І. Мейер, таким чином, досить критично ставився до широкого застосування кримінального закону у розглядуваній сфері. Вчений також зазначав, що в його час негожим вважалося приймати грошову оплату в якості відшкодування за особисту образу: «у нас кожна більш-менш порядна людина, якщо переслідує кривдника судовим порядком й хоче покарати його, то або пред'являє цивільний позов і вимагає, щоб штраф був стягнутий на користь якогось громадського закладу, або пред'являє позов кримінальний; тоді кривдник піддається або арешту, або грошовому штрафу, що надходить на користь місць ув'язнення»⁷.

Необхідність розвитку передовсім цивільно-правових засобів захисту честі відстоював видатний цивіліст українського походження Й.О. Покровський. Підкреслюючи пріоритет цивільно-правових засобів захисту честі над кримінально-правовими, вчений зазначав: «Кримінальне переслідування порушника чужої честі залежить від різних спеціальних умов, внаслідок чого потерпілий далеко не завжди може домогтися в цьому порядку відновлення свого доброго імені. Так, наприклад, кримінальне покарання за наклеп може відпасти внаслідок того, що сплив строк кримінальної давності, що наклепник був добросовісно переконаний в істинності поширюваної інформації. <...> Водночас будь-яке подібне виправдання здатне збурити думку про те, що наклепницькі чутки відповідають істині, і тим поставити обмовленого у нестерпне становище. Вочевидь, необхідно надати потерпілому засіб для відновлення своєї репутації, подати позов про визнання розголошених чуток неправдивими»⁸.

Отже, як бачимо, у цивілістичній літературі другої половини ХІХ – початку ХХ століття висловлювалися різні точки зору щодо співвідношення цивільно-правових та кримінально-правових засобів захисту честі. Якщо Г.Ф. Шершеневич заперечував можливості цивільного права у вказаній сфері, стверджував, що цивіль-

1 Набоков В.Д. Охрана чести въ уголовномъ законодательствѣ / Сборникъ статей по уголовному праву. Санктъ-Петербургъ: Типографія Товарищества «Общественная Польза», 1904. С. 233; Набоков В.Д. Элементарный учебникъ особенной части русскаго уголовного права. Выпускъ первый. Книги I и II. Санктъ-Петербургъ: Сенатская типографія, 1903. С. 59–60.

2 Шершеневич Г.Ф. Учебник русскаго гражданскаго права (по изданию 1907 г.). Москва: Фирма «СПАРК», 1995. С. 392.

3 Там же. С. 402.

4 Мейер Д.И. Русское гражданское право (в 2 ч.). По исправленному и дополненному 8-му изд., 1902. Москва: Статут, 2000. С. 251.

5 Там же. С. 251.

6 Там же. С. 251.

7 Там же. С. 252.

8 Покровский И.А. Основныя проблемы гражданскаго права. Петроградъ: Изданіе Юридическаго книжнаго склада «ПРАВО», 1917. С. 103.

не право є галуззю права, що регулює лише майнові відносини¹, то Д.І. Мейер та Й.О. Покровський досить критично ставилися до застосування кримінального закону у розглядуваній сфері, виступали за необхідність розвитку передусім цивільно-правових засобів захисту честі².

Здійснений аналіз доктрини кримінального права другої половини ХІХ – початку ХХ століття засвідчує активний пошук тогочасними вченими оптимальних шляхів забезпечення кримінально-правової охорони честі та гідності особи. Не всі розглянуті вище висновки пройшли випробування часом. Так, чимало змінилося в розумінні змісту гідності людини та її значущості, переоцінено доцільність існування кримінально-правових заборон, присвячених наклепу та образі (хоча точка зору про доцільність декриміналізації образи висловлювалася ще на початку ХХ ст.), тощо. Водночас окремі із висловлених у той час ідей залишаються актуальними до сьогодні. Серед іншого, йдеться про співвідношення кримінально-правових та цивільно-правових засобів захисту честі та гідності особи, розуміння впливу конкретних історичних умов на розвиток тих чи інших кримінально-правових інститутів.

2.2.2. Злочини проти честі та гідності особи у науці кримінального права радянського періоду

Якщо проблеми відповідальності за злочини проти свободи особи в радянський період розглядалися переважно на рівні підручників, навчальних посібників та науково-практичних коментарів, то питанням кримінально-правової протидії посяганням на честь та гідність особи було присвячено чимало дисертаційних досліджень, монографій та наукових статей.

Можна виокремити три етапи розвитку наукових поглядів на проблеми кримінально-правової охорони честі та гідності особи. Перший етап тривав від більшовицького перевороту і до радянсько-німецької війни. У цей час вказаним проблемам приділялося порівняно небагато уваги, вони розглядалися переважно на рівні підручників, науково-практичних коментарів та наукових статей³. Другий етап почався після закінчення війни і тривав до прийняття у 1960 р. КК УРСР та кримінальних кодексів інших союзних республік. Даний етап характеризувався зростанням інтересу до проблем захисту честі та гідності особи засобами кримінального права. Саме в цей період були захищені перші кандидатські дисертації, присвячені розглядуваній проблематиці (їх авторами були Й.С. Ной⁴, Л.М. Сугачев⁵ і М.Т. Товмасян⁶), а також опубліковані спеціальні праці монографічного характеру⁷. Третій етап розпочався з набранням чинності новим КК і тривав до моменту розпаду Радянського Союзу. У цей період кількість спеціальних досліджень розглядуваного питання суттєво зростає. Кандидатські

- 1 Переконливе спростування такої точки зору знаходимо у Й.О. Покровського (Покровский І.А. Основные проблемы гражданского права. Петроград: Издanie Юридического книжного склада «ПРАВО», 1917. С. 114–124).
- 2 Андрушко А.В. Доктрина кримінального права другої половини ХІХ – початку ХХ століття про злочини проти честі та гідності особи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. Випуск 36. Том 2. С. 102–103.
- 3 Аншелес А.Ю. Об оскорблении коллективных лиц. *Вестник советской юстиции*. 1 декабря 1925 г. № 23 (57). С. 907–911; В Украинском Юридическом Обществе. Клевета в Западно-Европейском и Советском праве (Заседание 13-го декабря). *Вестник советской юстиции*. 1 января 1925 г. № 1 (35). С. 32–36; Вышинская З.А. Преступления против личности. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1939. 52 с.; Гедонов Н. К вопросу о клевете и лжедоносе по Уголовному Кодексу РСФСР. *Право и жизнь*. 1923. Книга четвертая. С. 67–70; Гродзинский М.М. Преступления против личности (Текст и комментарий к ст.ст. 142–165, 172–179 Уголовного Кодекса). Москва: Книгоиздательство «Право и жизнь», 1924. 68 с.; Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. 140 с.; Зейц А. Возмещение морального вреда по советскому праву. *Еженедельник советской юстиции*. 5 декабря 1927 г. № 47. С. 1465–1466; Мокринский С., Натансон В. Преступления против личности. Комментарий к VI главе. Харьков: Юридическое издательство Наркомюста УССР, 1928. 129 с.; Немировский Э.Я. Советское уголовное право. Ч. Общая и Особенная. Одесса: Вторая государственная типография им. т. Ленина, 1924. С. 273–275; Перель Я. Преступления против жизни, здоровья и достоинства личности в 1926 г. *Еженедельник советской юстиции*. 17 августа 1927 г. № 32. С. 977–980; Пионтковский А.А. Преступления против личности. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1938. 136 с.; Ривкин М.М. Еще несколько слов об оскорблении коллективных лиц. *Вестник советской юстиции*. 1926. № 1. С. 26–27; Тагер А.С. К вопросу о толковании ст. 172 и 174 Уголовного Кодекса. *Право и жизнь*. 1925. Книга вторая-третья. С. 69–75; Учебное пособие по советскому уголовному праву / отв. ред. Б.С. Утевский. Москва: Всесоюзная правовая академия, 1938. С. 243–244; Фейгенберг Г. Символическая обида и ст. 172 Уг. Код. *Еженедельник советской юстиции*. 23 августа 1924 г. № 33. С. 778; Эстрин А.Я. Уголовное право СССР и РСФСР. Москва: Советское законодательство, 1931. С. 122–124.
- 4 Ной И.С. Понятие состава клеветы в советском уголовном праве: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 1949. 12 с.
- 5 Сугачев Л.Н. Ответственность за оскорбление по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1955. 19 с.
- 6 Товмасян М.Т. Уголовно-правовая охрана чести и достоинства личности в СССР: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Ереван, 1958. 32 с.
- 7 Курьяндский В.И. Советский закон на страже интересов личности. Москва: Госюриздат, 1954. 84 с.; Ной И.С. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве / отв. ред. В.А. Познанский. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1959. 125 с.; Молодкин И.И., Филановский И.Г. Ответственность за оскорбление, клевету и поборы. Москва: Госюриздат, 1959. 72 с.; Федоров М.И. Правовая охрана чести и достоинства советских граждан. Молотов: Молотовское книжное издательство, 1957. 50 с.

дисертації захистили В.І. Мархотін¹, З.О. Ніколаєва², А. Осмонов³, М.І. Трофімов⁴, М.О. Цанава⁵, докторську дисертацію – Б.З. Пурцхванідзе⁶, було опубліковано кілька монографій⁷ і низку статей⁸.

Варто підкреслити, що у радянський період категорії честі та гідності були надзвичайно заідеологізованими. Для прикладу, харківський дослідник Л.М. Сугачев зазначав, що честь та гідність особи «визначаються ідеологією, моральними переконаннями радянського народу, принципами комуністичної моральності. В основі комуністичної моральності, як відомо, лежить боротьба за побудову комуністичного суспільства. Таким чином, честь і гідність особи радянського громадянина представляє собою сукупність таких його моральних якостей, які необхідні для виконання ним цього завдання»⁹. В.І. Мархотін виходив з того, що «честь і гідність – це етичні поняття, сутність і конкретно-історичний характер яких розкривається марксистсько-ленінською етикою»¹⁰. Своєю чергою, І.С. Гуревич писав: «Сам факт належності до числа громадян першої у світі країни соціалізму є одним із моментів, що визначають честь радянського громадянина»¹¹. Жодна із спеціальних праць, присвячених злочинам проти честі та гідності особи, зрозуміло, не обходила без численних та розлогіх цитувань класиків марксизму-ленінізму.

У радянській юридичній літературі під злочинними посяганнями на честь та гідність особи розуміли наклеп та образи.

Науковцями висловлювалися різні точки зору з приводу об'єкта вказаних злочинів. На думку одних дослідників, об'єктом образи та наклепу є гідність людини (або ж відчуття нею власної гідності)¹². При цьому доводиться констатувати, що більшість науковців цієї групи своєї позиції не пояснювала, виходячи, вочевидь, з вказівки законодавця, який ці злочини називав злочинами проти гідності. Точка ж зору інших не була достатньо визначеною. Так, Л.М. Сугачев у дисертаційному дослідженні вказував, що об'єктом образи є відчуття особою власної гідності¹³. Однак згодом цей дослідник дещо змінив свою позицію. У статті, опублікованій через 15 років після захисту дисертації, Л.М. Сугачев зазначав, що об'єктом наклепу та образи є інтерес особи, який

- 1 Мархотин В.И. Охрана чести и достоинства личности по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Киев, 1980. 25 с.
- 2 Николаева З.А. Уголовно-правовая охрана жизни, здоровья, чести и достоинства лиц, участвующих в охране общественного порядка: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Свердловск, 1986. 16 с.
- 3 Осмонов А. Уголовная ответственность за оскорбление: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.715. Москва, 1972. 20 с.
- 4 Трофимов Н.И. Уголовная ответственность за посягательство на жизнь, здоровье и достоинство работников милиции и народных дружинников: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 1964. 15 с.
- 5 Цанава М.А. Уголовная ответственность за преступления против чести и достоинства граждан по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1990. 23 с.
- 6 Пурцхванидзе Б.З. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Москва, 1961. 28 с.
- 7 Белявский А.В., Придворов Н.А. Охрана чести и достоинства личности в СССР. Москва: Юридическая литература, 1971. 208 с.; Красиков Ю.А., Саркисов Г.С. Ответственность за преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Ереван: Айастан, 1990. 102 с.; Мархотин В.И. Честь и достоинство советского гражданина. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1978. 96 с.
- 8 Див., зокрема: Бородин С.В. Уголовный закон и усиление охраны жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. *Советское государство и право*. 1987. № 9. С. 87–96; Брегман М. Защита по делам об оскорблениях. *Советская юстиция*. 1971. № 8. С. 16–17; Казаченко И., Сухов С. Ответственность за посягательство на честь и достоинство граждан. *Советская юстиция*. 1976. № 7. С. 11–12; Коржанский Н.И. О недостатках уголовно-правовой охраны чести и достоинства личности. *Труды Высшей следственной школы МВД СССР*. Волгоград, 1970. Вып. 3. С. 38–46; Коржанский Н. Уголовно-правовая охрана чести и достоинства личности. *Социалистическая законность*. 1971. № 6. С. 67–68; Николаев А. Ответственность за клевету и оскорбление. *Советская юстиция*. 1963. № 20. С. 21–22; Павлов А. Усилить правовую защиту чести и достоинства советских граждан. *Социалистическая законность*. 1989. № 3. С. 50–51; Сугачев Л.Н. Разграничение оскорбления и клеветы. *Научная конференция по работам, выполненным в 1965 г. профилирующими кафедрами, 28 марта 1966 г. Тезисы докладов*. Харьков: Харьковский юридический институт, 1966. С. 88–90; Сугачев Л.М. Про об'єкт злочинів проти честі і гідності особи. *Проблеми правознавства*. 1970. № 17. С. 111–115; Ткаченко В. Оскорбление – его формы и квалификация. *Социалистическая законность*. 1991. № 4. С. 42–43; Хоштария А.Г. О применении мер уголовного наказания за клевету. *Проблеми советского уголовного права и криминологии. Сборник ученых трудов*. Свердловск: Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1973. Вып. 28. С. 136–144; Хоштария А.Г. Разграничение клеветы и оскорбления в советском уголовном праве. *Вопросы судебной экспертизы*. 1974. № 17. С. 177–185; Чернышева С.А. Охрана чести и достоинства личности по советскому законодательству. *Советское государство и право*. 1982. № 12. С. 58–63.
- 9 Сугачев Л.М. Про об'єкт злочинів проти честі і гідності особи. *Проблеми правознавства*. 1970. № 17. С. 111.
- 10 Мархотин В.И. Охрана чести и достоинства личности по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Киев, 1980. С. 11; Мархотин В.И. Честь и достоинство советского гражданина. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1978. С. 7.
- 11 Гуревич И. Честь и другие неимущественные права граждан и их охрана в социалистическом гражданском праве. *Советская юстиция*. 1939. № 2. С. 30.
- 12 Див., наприклад: Бажанов М.И. Избранные труды / сост.: В.И. Тютюгин, А.А. Байда, Е.В. Харитонова, Е.В. Шевченко; отв. ред. В.Я. Тащый. Харьков: Право, 2012. С. 576, 606; Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.А. Кригер. Москва: Наука, 1971. С. 192, 197; Пионтковский А.А., Меньшагин В.Д. Курс советского уголовного права. Особенная часть. Т. 1. Москва: Госюриздат, 1955. С. 658; Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 79, 83; Сугачев Л.Н. Об ответственности за оскорбление по советскому уголовному праву. *Научная конференция по работам, выполненным в 1955 году. Тезисы докладов*. Харьков: Харьковский юридический институт им. Л.М. Кагановича, 1956. С. 58; Сугачев Л.Н. Объективная сторона оскорбления по советскому уголовному праву. *Ученые записки Харьковского юридического института. Вып. 9*. Харьков, 1957. С. 25; Сугачев Л.Н. Ответственность за оскорбление по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1955. С. 5.
- 13 Сугачев Л.Н. Ответственность за оскорбление по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1955. С. 5.

вимагає визнання за нею її честі та гідності¹. При цьому дослідник вважав, що поняття «честь» і «гідність» «близькі за значенням і є синонімами»².

На думку другої групи дослідників, об'єктом розглядуваних злочинів є честь людини³. Так, О.О. Жижиленко вважав, що об'єктом наклепу та образи є честь людини, яку слід розуміти «не як внутрішню гідність людини, котра взагалі ніяк не може бути ніким порушена, а як зовнішню її гідність, тобто оцінку людини в очах інших, встановлювану залежно від загального її морального вигляду та її поведінки у тій чи іншій сфері відносин»⁴.

Третя група дослідників об'єктом розглядуваних злочинів визнавала честь та гідність особи⁵. Науковці, які займали таку позицію, на жаль, детально її не пояснювали. У зв'язку з цим відповідна точка зору у спеціальній літературі нерідко критикувалася. Так, наприклад, В.І. Мархотін писав: «Не викликає сумніву, що наклеп і образа посягають на честь і гідність, однак таке визначення об'єкта не розкриває суспільну небезпеку і специфіку цих злочинів»⁶.

Четверта група дослідників висловлювала інші точки зору щодо об'єкта наклепу та образи. Приміром, М.Д. Шаргородський об'єктом вказаних діянь вважав особистість⁷. На думку В.І. Мархотіна, безпосереднім об'єктом наклепу та образи є гарантовані соціалістичними суспільними відносинами інтереси особи у сфері честі та гідності⁸. М.О. Цанава наклеп та образу вважав двооб'єктними злочинами, які посягають як на честь і гідність громадян, так і на встановлений порядок взаємовідносин між людьми, що є частиною громадського порядку⁹. На переконання Б.З. Пурцхванідзе, об'єктом наклепу є суспільна оцінка особистості, а об'єктом образи – відчуття, усвідомлення людиною власної гідності¹⁰. З точки зору О.В. Кузнецова, об'єктом наклепу та образи є можливість людини користуватися повагою у суспільстві¹¹. О.Я. Естрін вважав, що образа є діянням, подібним до хуліганства, і посягає не на честь (таку точку зору цей автор називав «буржуазною теорією»), а є злочином проти порядку управління¹².

Одним із дискусійних питань, обговорюваних у радянській юридичній літературі, було питання про те, чи можуть мати місце наклеп та образа стосовно малолітніх, душевнохворих, осіб, які перебувають у непритомному стані. Частина науковців (зокрема, М.М. Гродзинський, Е.Я. Немировський, А.А. Піонтковський, І.І. Солодкін, В.І. Ткаченко, І.Г. Філановський, М.Д. Шаргородський) заперечувала таку можливість¹³. Обґрунтовуючи свою позицію, М.Д. Шаргородський зазначав: «Думка, що свідомості потерпілого для наявності цих складів не вимагається і злочин можливий стосовно малолітніх, душевнохворих, осіб, які перебувають у непритомному стані, спростовується тим, що як образа, так і наклеп – це справи приватного обвинувачення, і значить для того, щоб мали місце ці склади, необхідно, аби потерпілий був ображений. <...> Одні й ті ж слова або дії залежно від

1 Сугачов А.М. Про об'єкт злочинів проти честі і гідності особи. *Проблеми правознавства*. 1970. № 17. С. 112.

2 Там само. С. 111.

3 Див., наприклад: В Українском Юридическом Обществе. Клевета в Западно-Европейском и Советском праве (Заседание 13-го декабря). *Вестник советской юстиции*. 1 января 1925 г. № 1 (35). С. 32; Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 83.

4 Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 83.

5 Див., наприклад: Загородников Н.И., Игнатов А.Н. Преступления против личности. Учебное пособие. Москва: Высшая школа МООП РСФСР, 1962. С. 60, 62; Меньшагин В.Д., Вышинская З.А. Советское уголовное право. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1950. С. 331, 333; Ной И.С. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве / отв. ред. В.А. Познанский. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1959. С. 5; Ткаченко В.И. Преступления против личности. Учебное пособие / под ред. Б.В. Здравомыслова. Москва: РИО ВЮЗИ, 1981. С. 60; Учебное пособие по советскому уголовному праву / отв. ред. Б.С. Утевский. Москва: Всесоюзная правовая академия, 1938. С. 243.

6 Мархотин В.И. Честь и достоинство советского гражданина. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1978. С. 46.

7 Курс советского уголовного права (Часть Особенная). Т. 3 / отв. ред. Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1973. С. 611.

8 Мархотин В.И. Охрана чести и достоинства личности по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Киев, 1980. С. 9, 16; Мархотин В.И. Честь и достоинство советского гражданина. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1978. С. 48–49.

9 Цанава М.А. Уголовная ответственность за преступления против чести и достоинства граждан по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1990. С. 5, 13.

10 Пурцхванидзе Б.З. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Москва, 1961. С. 10.

11 Кузнецов А.В. Уголовно-правовая охрана интересов личности в СССР. Москва: Юридическая литература, 1969. С. 33.

12 Эстрин А.Я. Уголовное право СССР и РСФСР. Москва: Советское законодательство, 1931. С. 123.

13 Гродзинский М.М. Преступления против личности (Текст и комментарий к ст.ст. 142–165, 172–179 Уголовного Кодекса). Москва: Книгоиздательство «Право и жизнь», 1924. С. 55; Немировский Э.Я. Советское уголовное право. Ч. Общая и Особенная. Одесса: Вторая государственная типография им. т. Ленина, 1924. С. 274; Пионтковский А.А., Меньшагин В.Д. Курс советского уголовного права. Особенная часть. Т. 1. Москва: Госюриздат, 1955. С. 658–659; Солодкин И.И., Філановський І.Г. Ответственность за оскорбление, клевету и побои. Москва: Госюриздат, 1959. С. 12; Курс советского уголовного права (Часть Особенная). Т. 3 / отв. ред. Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1973. С. 611–612; Ткаченко В.И. Преступления против личности. Учебное пособие / под ред. Б.В. Здравомыслова. Москва: РИО ВЮЗИ, 1981. С. 60, 63.

того, які відносини мають місце між людьми, можуть бути або не бути образливими. Ніхто, крім самого потерпілого, не може вирішувати, ображений він чи ні»¹.

Інші дослідники (зокрема, М.І. Бажанов, М.І. Виноградський, В.І. Мархотін, Й.С. Ной, Б.З. Пурцхванідзе, Л.М. Сугачев, М.О. Цанава) переконували, що вказані особи можуть бути потерпілими (за термінологією окремих авторів – об'єктами) розглядуваних посягань². Так, В.І. Мархотін зазначав, що «кожен індивід з народження є носієм гідності. Саме з цього моменту починається кримінально-правова охорона особи від образливих проявів. Радянський кримінальний закон охороняє від умисних посягань інтерес кожної людини незалежно від усвідомлення і розуміння ним своєї гідності. <...> суспільна небезпека наклепу і образи зовсім не зменшується і не усувається від того, що особа, наприклад, не сприйняла приниження своєї гідності, вираженої у непристойній формі»³. З точки зору М.І. Виноградського, «становище такої особи є ще гіршим, оскільки вона не може захищатися; дитина виросте, душевнохворий може одужати, і наклеп відіб'ється на їхніх інтересах у майбутньому»⁴. Л.М. Сугачев підкреслював, що процесуальний порядок, згідно з яким справи цієї категорії порушуються за скаргою потерпілого, «не може впливати на розв'язання таких питань матеріально-правового характеру як визначення ознак складу злочину»⁵. Оригінальною була точка зору М.О. Цанави, котрий писав: «Честь як об'єкт посягання передбачає її усвідомлення тим, у чию адресу вчиняється наклеп або образа, однак неможливість такого усвідомлення (душевна хвороба, малолітство та ін.) не позбавляють ці діяння злочинного характеру, що дає підстави дисертанту говорити про двооб'єктність вказаних злочинів. Як вважає автор, другим об'єктом в них виступає порядок взаємовідносин між людьми, що є частиною громадського порядку»⁶.

Дискусійним також було питання про можливість зганьблення честі та гідності померлих осіб. Ще у 1924 р. на засіданні Українського юридичного товариства була заслухана доповідь М.І. Виноградського на тему «Наклеп у західноєвропейському та радянському праві»⁷. Поряд з іншими питаннями, які розглядалися доповідачем, предметом обговорення було й питання про можливість наклепу щодо померлої особи. М.І. Виноградський вважав, що мертві «сорому не мають» і тому не можуть бути об'єктом наклепу, за винятком осіб, які мають історичне значення. Заборона в дореволюційному законодавстві наклепу стосовно померлих пояснювалась, на його думку, виключно міркуваннями релігійного характеру. Хибними М.І. Виноградський вважав й положення деяких західноєвропейських законодавств, які виходили з того, що через образу померлого можна образити живого (зокрема, близького родича), оскільки і в цьому випадку очевидним буде наклеп стосовно самого живого⁸. Разом із тим точка зору М.І. Виноградського не отримала підтримки у жодного з тих, хто виступав у дискусії. Так, О.Л. Малицький, не погоджуючись з доповідачем, вважав можливим переслідування за наклеп щодо померлого, однак не в інтересах реабілітації самого померлого, а в інтересах живих, оскільки «у живих може існувати такий тісний зв'язок з померлими, що наклеп стосовно останніх падає на перших і негативно відображається на їх соціальній гідності»⁹. О.Л. Малицького підтримав Гіммельфарб, який вважав, що доповідач займає неправильну позицію, заперечуючи можливість наклепу стосовно покійника. Злочин проти нього, як особи, неможливий, «але наклепництво щодо нього може відобразитися на живих, тісно з ним пов'язаних,

1 Курс советского уголовного права (Часть Особенная). Т. 3 / отв. ред. Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1973. С. 612.

2 Бажанов М.И. Избранные труды / сост.: В.И. Тютюгин, А.А. Байда, Е.В. Харитоновна, Е.В. Шевченко; отв. ред. В.Я. Такий. Харьков: Право, 2012. С. 607; В Украинском Юридическом Обществе. Клевета в Западно-Европейском и Советском праве (Заседание 13-го декабря). *Вестник советской юстиции*. 1 января 1925 г. № 1 (35). С. 34; Мархотин В.И. Охрана чести и достоинства личности по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Киев, 1980. С. 17; Мархотин В.И. Честь и достоинство советского гражданина. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1978. С. 50–53; Ной И.С. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве / отв. ред. В.А. Познанский. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1959. С. 12–13; Пурцхванидзе Б.З. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Москва, 1961. С. 11–12; Сугачев Л.Н. Ответственность за оскорбление по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1955. С. 5–6, 13; Сугачов Л.М. Про об'єкт злочинів проти честі і гідності особи. *Проблеми правознавства*. 1970. № 17. С. 112–115; Цанава М.А. Уголовная ответственность за преступления против чести и достоинства граждан по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1990. С. 13.

3 Мархотин В.И. Честь и достоинство советского гражданина. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1978. С. 50, 53.

4 В Украинском Юридическом Обществе. Клевета в Западно-Европейском и Советском праве (Заседание 13-го декабря). *Вестник советской юстиции*. 1 января 1925 г. № 1 (35). С. 34.

5 Сугачов Л.М. Про об'єкт злочинів проти честі і гідності особи. *Проблеми правознавства*. 1970. № 17. С. 112.

6 Цанава М.А. Уголовная ответственность за преступления против чести и достоинства граждан по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1990. С. 13.

7 В Украинском Юридическом Обществе. Клевета в Западно-Европейском и Советском праве (Заседание 13-го декабря). *Вестник советской юстиции*. 1 января 1925 г. № 1 (35). С. 32–36. Див. також: Ной И.С. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве / отв. ред. В.А. Познанский. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1959. С. 15–17.

8 В Украинском Юридическом Обществе. Клевета в Западно-Европейском и Советском праве (Заседание 13-го декабря). *Вестник советской юстиции*. 1 января 1925 г. № 1 (35). С. 34.

9 Там же. С. 35.

котрі, реабілітуючи добре ім'я померлого, цим самим реабілітують іноді себе». «У нашій республіці померлий, – стверджував Гіммельфарб, – складає частку певного цілого – колективу, класу, і обмеження у можливості захисту померлого може негативно відобразитися на них»¹. Фрейдкес зазначав, що наклеп щодо померлого, який мав заслуги перед суспільством і державою, є тяжким політичним злочином, спрямованим нерідко на підірив державного устрою. У таких випадках, на його переконання, прокуратура повинна мати можливість втрутитись². Головуючий на засіданні товариства С.А. Пригов також висловився про можливість притягнення до кримінальної відповідальності за наклеп, вчинений щодо покійника. В заключному слові М.І. Виноградський продовжував відстоювати свою точку зору, переконуючи, що наклеп щодо мертвого неможливий. Вчений підкреслював, що «у випадках наклепу на живих через мертвих об'єктами наклепу є по суті живі, котрі й можуть реагувати на нього відповідним чином. Встановлення ж загальної заборони образи мертвих не відповідає сучасній правосвідомості, оскільки це було б рівнозначно створенню фетишизму мерців»³.

Питання про можливість вчинення наклепу і образи щодо померлих залишалось дискусійним й пізніше. Частина науковців (зокрема, Р.Є. Гукасян, Т.М. Добровольська, О.О. Жижилєнко, В.І. Мархотін, Б.З. Пурцхванідзе, М.Д. Шаргородський) заперечувала таку можливість⁴. Так, О.О. Жижилєнко зазначав, що «образу пам'яті померлого не можна підводити прямо під образу честі, оскільки під честю, як і під іншими благами особи, розуміються лише блага живих»⁵. На переконання В.І. Мархотіна, «наклеп і образа стосовно померлих осіб не утворюють злочинів проти особи, оскільки в момент посягання не існує самого носія інтересів, охоронюваних нормами кримінального закону»⁶. Разом із тим В.І. Мархотін вважав, що «такі дії в силу виняткової аморальності слід визнати злочинними»⁷, але у цьому випадку безпосередній об'єкт знаходиться у сфері охорони громадського порядку»⁸. М.Д. Шаргородський, з одного боку, заперечував можливість вчинення наклепу чи образи щодо померлих, з іншого ж, вказував, що такі діяння можуть образити їхніх родичів та близьких⁹. Такою ж була точка зору Р.Є. Гукасяна¹⁰ і Т.М. Добровольської¹¹.

Інша група дослідників (зокрема, М.І. Бажанов, Й.С. Ной, М.І. Федоров) виступала за визнання можливості наклепу стосовно померлих¹². Так, М.І. Бажанов підкреслював, що «стосовно таких осіб ще при житті складалась певна оцінка, котра може змінитися внаслідок наклепницьких вигадок й завдати серйозну шкоду їхньому доброму імені»¹³. З точки зору Й.С. Ноя, оцінка вчинків людини надовго переживає її саму, і далеко не байдуже їй за життя, що скажуть про неї після смерті. На думку вченого, «байдуже ставлення держави до охорони гідності людини після її смерті суперечило б моралі соціалістичного суспільства, що виховує радянських громадян у дусі глибокої поваги до людської особистості, що не припиняється з її смертю». Й.С. Ной підкреслював: практичний сенс захисту честі померлого полягав би й у тому, що «це зайвий раз стимулювало б високу вимогли-

1 Там же. С. 35.

2 Там же. С. 35.

3 Там же. С. 35.

4 Гукасян Р.Е. Правовая охрана памяти об умершем человеке и предмет судебной защиты. *Правоведение*. 1973. № 1. С. 62, 65–66; Добровольская Т.Н. Судьба дел частного обвинения в связи со смертью потерпевшего. *Социалистическая законность*. 1947. № 8. С. 8–9; Жижилєнко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 85; Курс советского уголовного права (Часть Особенная). Т. 3 / отв. ред. Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1973. С. 611; Мархотин В.И. Охрана чести и достоинства личности по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Киев, 1980. С. 17; Мархотин В.И. Честь и достоинство советского гражданина. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1978. С. 52; Пурцхванідзе Б.З. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Москва, 1961. С. 12.

5 Жижилєнко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 85.

6 Мархотин В.И. Честь и достоинство советского гражданина. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1978. С. 52.

7 Аналогічну точку зору відстоювали також С.В. Бородин і Б.З. Пурцхванідзе (Бородин С.В. Уголовный закон и усиление охраны жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. *Советское государство и право*. 1987. № 9. С. 95; Пурцхванідзе Б.З. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Москва, 1961. С. 25).

8 Мархотин В.И. Охрана чести и достоинства личности по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Киев, 1980. С. 17; Мархотин В.И. Честь и достоинство советского гражданина. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1978. С. 52.

9 Курс советского уголовного права (Часть Особенная). Т. 3 / отв. ред. Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1973. С. 611–612.

10 Гукасян Р.Е. Правовая охрана памяти об умершем человеке и предмет судебной защиты. *Правоведение*. 1973. № 1. С. 63, 66.

11 Добровольская Т.Н. Судьба дел частного обвинения в связи со смертью потерпевшего. *Социалистическая законность*. 1947. № 8. С. 8–9.

12 Бажанов М.И. Избранные труды / сост.: В.И. Тютюгин, А.А. Байда, Е.В. Харитонова, Е.В. Шевченко; отв. ред. В.Я. Таций. Харьков: Право, 2012. С. 607; Ной И.С. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве / отв. ред. В.А. Познанский. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1959. С. 17–18; Сташис В.В., Бажанов М.И., Уголовно-правовая охрана личности. Научно-практический комментарий действующего уголовного законодательства УССР. Харьков: Вища школа, изд-во при Харьк. ун-те, 1976. С. 206; Федоров М.И. Правовая охрана чести и достоинства советских граждан. Молотов: Молотовское книжное издательство, 1957. С. 31.

13 Бажанов М.И. Избранные труды / сост.: В.И. Тютюгин, А.А. Байда, Е.В. Харитонова, Е.В. Шевченко; отв. ред. В.Я. Таций. Харьков: Право, 2012. С. 607.

вість у кожного до своєї поведінки, адже добра пам'ять, що її залишає померлий про себе, може бути створена за життя ним самим»¹.

Ще одним дискусійним питанням, яке обговорювалось у радянській кримінально-правовій літературі, було питання про можливість вчинення наклепу і образи щодо юридичних осіб. Більшість науковців вважала, що вказані злочини не можуть бути спрямовані проти юридичних осіб, оскільки юридичні особи не володіють честю та гідністю². Так само підкреслювалось, що не може бути потерпілим від наклепу та образи певний колектив (трудоий, спортивний тощо). Скажімо, якщо образа спрямована на адресу всього колективу, діяння слід кваліфікувати як образу окремих його членів³. Разом із тим деякі дослідники (зокрема, А.Ю. Аншелес, М.І. Виноградський, М.М. Гродзинський, Й.С. Ной) вважали, що юридичні особи можуть бути визнані потерпілими від наклепу⁴. Так, Й.С. Ной вказував, що поширення завідомо неправдивих вигадок, які ганьблять юридичну особу, може дуже серйозно відобразитися на інтересах цієї особи, зокрема на її виробничій діяльності, оскільки знизить попит на товари, які випускаються зганьбленими заводом або фабрикою і мають виробничу марку цих підприємств. У зв'язку з цим Й.С. Ной підкреслював, що «наклеп для гідності й честі юридичної особи становить не меншу небезпеку, ніж для особи фізичної»⁵. Водночас учений зауважував, що юридичні особи не можуть бути потерпілими від образи, оскільки «практично неможливо принизити відчуття власної гідності такої особи»⁶.

Під наклепом кримінальний закон розумів поширення у будь-якій формі завідомо неправдивих вигадок, які ганьблять іншу особу. У зв'язку з цим у спеціальній літературі чимало уваги приділялось з'ясуванню того, що слід розуміти під «поширенням» таких вигадок. Найбільше дискусій мало місце стосовно питання про кількість і «якість» осіб, яким мають бути поширені завідомо неправдиві вигадки, які ганьблять іншу особу. Абсолютна більшість науковців вважала достатнім для наявності «поширення» повідомлення неправдивих вигадок хоча б одній особі⁷. Однак у юридичній літературі висловлювалась й інша точка зору – що під «поширенням» слід розуміти повідомлення вказаних вигадок кільком особам. В опосередкованій формі таку думку

- 1 Ной И.С. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве / отв. ред. В.А. Познанский. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1959. С. 17.
- 2 Див., наприклад: Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 86; Курс советского уголовного права (Часть Особенная). Т. 3 / отв. ред. Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1973. С. 611; Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.Л. Кригер. Москва: Наука, 1971. С. 192; Немировский Э.Я. Советское уголовное право. Ч. Общая и Особенная. Одесса: Вторая государственная типография им. т. Ленина, 1924. С. 274; Пионтковский А.А., Меньшагин В.Д. Курс советского уголовного права. Особенная часть. Т. I. Москва: Госюриздат, 1955. С. 658; Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 80; Сугачев Л.Н. Ответственность за оскорбление по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1955. С. 12; Ткаченко В.И. Преступления против личности. Учебное пособие / под ред. Б.В. Здравомыслова. Москва: РИО ВЮЗИ, 1981. С. 60, 63.
- 3 Курс советского уголовного права (Часть Особенная). Т. 3 / отв. ред. Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1973. С. 611; Сугачев Л.Н. Ответственность за оскорбление по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1955. С. 11.
- 4 Аншелес А.Ю. Об оскорблении коллективных лиц. *Вестник советской юстиции*. 1 декабря 1925 г. № 23 (57). С. 907–911; В Украинском Юридическом Обществе. Клевета в Западно-Европейском и Советском праве (Заседание 13-го декабря). *Вестник советской юстиции*. 1 января 1925 г. № 1 (35). С. 34; Гродзинский М.М. Преступления против личности (Текст и комментарий к ст.ст. 142–165, 172–179 Уголовного Кодекса). Москва: Книгоиздательство «Право и жизнь», 1924. С. 49–50; Ной И.С. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве / отв. ред. В.А. Познанский. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1959. С. 18–19.
- 5 Ной И.С. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве / отв. ред. В.А. Познанский. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1959. С. 18.
- 6 Там же. С. 23.
- 7 Див., наприклад: Бажанов М.И. Избранные труды / сост.: В.И. Тютюгин, А.А. Байда, Е.В. Харитонова, Е.В. Шевченко; отв. ред. В.Я. Таций. Харьков: Право, 2012. С. 607; Вышинская З.А. Преступления против личности. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1939. С. 50; Гродзинский М.М. Преступления против личности (Текст и комментарий к ст.ст. 142–165, 172–179 Уголовного Кодекса). Москва: Книгоиздательство «Право и жизнь», 1924. С. 56; Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 98; Загородников Н.И., Игнатов А.Н. Преступления против личности. Учебное пособие. Москва: Высшая школа МООП РСФСР, 1962. С. 60; Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР 1960 г. / под ред. М.Д. Шаргородского и Н.А. Беляева. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1962. С. 245; Курс советского уголовного права (Часть Особенная). Т. 3 / отв. ред. Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1973. С. 613; Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.Л. Кригер. Москва: Наука, 1971. С. 198; Мархотин В.И. Честь и достоинство советского гражданина. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1978. С. 54; Меньшагин В.Д., Вышинская З.А. Советское уголовное право. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1950. С. 333; Немировский Э.Я. Советское уголовное право. Ч. Общая и Особенная. Одесса: Вторая государственная типография им. т. Ленина, 1924. С. 274; Ной И.С. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве / отв. ред. В.А. Познанский. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1959. С. 51; Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 83; Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / под общ. ред. В.И. Зайчука. Киев: Издательство политической литературы Украины, 1969. С. 282; Шаргородский М.Д. Ответственность за преступления против личности. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1953. С. 106.

висловив Г.К. Рогінський, який вважав, що повідомлення вказаних вигадок лише одній особі поширенням не є¹. Критикуючи дану позицію, Й.С. Ной писав, що «звинувачення будь-кого в безчесному вчинку у присутності однієї особи іноді може бути відчутнішим для ображеного, ніж вчинення цього діяння в присутності кількох осіб. Небезпека наклепу не виключається при повідомленні і одній особі ще й тому, що можливість обмеження «поширення» цією однією особою – вже не у владі наклепника»². Водночас Й.С. Ной підкреслював, що більше значення для «поширення» має якість «слухачів», яка може анулювати факт самого «поширення». Зокрема, зазначав учений, не буде «поширенням» повідомлення ганебних вигадок в присутності лише глухих або ж людей, які не знають відповідної мови, або малолітніх дітей і взагалі осіб, не здатних усвідомити сенсу інформації, оскільки для закінченого складу наклепу необхідно, щоб наклепницький вимисел був не тільки почутий, але й сприйнятий третіми особами³.

Спірним у радянській літературі було також питання про наявність чи відсутність наклепу у разі повідомлення завідомо неправдивих вигадок, які ганьблять іншу особу, в колі своєї сім'ї. На думку одних науковців (зокрема, А.В. Беляєвського, М.І. Виноградського, А.А. Піонтковського, М.А. Придворова, К.А. Флейшиц), таке повідомлення не буде поширенням в сенсі елементу складу наклепу⁴. З цього приводу К.А. Флейшиц писала, що переслідування за «поширення» і за висловлювання в колі своєї сім'ї певних вигадок було б порушенням «інтимної сфери»⁵. На переконання інших (зокрема, О.Л. Малицького, В.І. Мархотіна, Й.С. Ноя), поширення у такому випадку має місце, а тому має наставати відповідальність за наклеп⁶. Обґрунтовуючи свою позицію, О.Л. Малицький стверджував: «Час, коли дружина розглядалася як власність чоловіка, безповоротно пішов у минуле; жінка виступила на широку арену суспільно-політичного життя нарівні з чоловіком і зганьблення перед нею третьої особи може мати той самий ефект, як і зганьблення перед іншим членом суспільства, а тому має переслідуватись»⁷. Подібні аргументи наводив також Й.С. Ной⁸.

Неоднозначно у радянській юридичній літературі вирішувалось й питання про сутність завідомо неправдивих вигадок, що ганьблять іншу особу, поширення яких визнавалось наклепом. Скажімо, О.О. Жижиленко, В.І. Мархотін і Й.С. Ной змістом наклепу вважали загальну негативну характеристику потерпілого, приписування йому аморальних якостей, наміру вчинити ганебний вчинок⁹. Однак переважна більшість науковців (зокрема, М.І. Бажанов, М.М. Гродзинський, Е.Я. Немировський, А.А. Піонтковський, Ш.С. Рашковська, М.І. Федоров) з цим не погоджувалась, виходячи з того, що наклепом є тільки звинувачення у певних фактах¹⁰. Так,

- 1 Ной И.С. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве / отв. ред. В.А. Познанский. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1959. С. 50.
- 2 Там же. С. 51.
- 3 Там же. С. 51–52.
- 4 Беляевский А.В., Придворов Н.А. Охрана чести и достоинства личности в СССР. Москва: Юридическая литература, 1971. С. 77–78; В Украинском Юридическом Обществе. Клевета в Западно-Европейском и Советском праве (Заседание 13-го декабря). *Вестник советской юстиции*. 1 января 1925 г. № 1 (35). С. 34; Пионтковский А.А., Меньшагин В.Д. Курс советского уголовного права. Особенная часть. Т. 1. Москва: Госюриздат, 1955. С. 663.
- 5 Ной И.С. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве / отв. ред. В.А. Познанский. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1959. С. 53.
- 6 В Украинском Юридическом Обществе. Клевета в Западно-Европейском и Советском праве (Заседание 13-го декабря). *Вестник советской юстиции*. 1 января 1925 г. № 1 (35). С. 34–35; Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.Л. Кригер. Москва: Наука, 1971. С. 198; Мархотин В.И. Честь и достоинство советского гражданина. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1978. С. 54–55; Ной И.С. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве / отв. ред. В.А. Познанский. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1959. С. 52–53.
- 7 В Украинском Юридическом Обществе. Клевета в Западно-Европейском и Советском праве (Заседание 13-го декабря). *Вестник советской юстиции*. 1 января 1925 г. № 1 (35). С. 34–35.
- 8 Ной И.С. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве / отв. ред. В.А. Познанский. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1959. С. 52–55.
- 9 Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 98; Мархотин В.И. Честь и достоинство советского гражданина. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1978. С. 56–57; Ной И.С. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве / отв. ред. В.А. Познанский. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1959. С. 27, 30.
- 10 Бажанов М.И. Избранные труды / сост.: В.И. Тютюгин, А.А. Байда, Е.В. Харитоновна, Е.В. Шевченко; отв. ред. В.Я. Такий. Харьков: Право, 2012. С. 607; Гродзинский М.М. Преступления против личности (Текст и комментарий к ст.ст. 142–165, 172–179 Уголовного Кодекса). Москва: Книгоиздательство «Право и жизнь», 1924. С. 57; Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.Л. Кригер. Москва: Наука, 1971. С. 198–199; Немировский Э.Я. Советское уголовное право. Ч. Общая и Особенная. Одесса: Вторая государственная типография им. т. Ленина, 1924. С. 274–275; Пионтковский А.А., Меньшагин В.Д. Курс советского уголовного права. Особенная часть. Т. 1. Москва: Госюриздат, 1955. С. 663; Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 83; Сташин В.В., Бажанов М.И. Преступления против личности в УК УССР и судебной практике. Харьков: Вища школа, изд-во при Харьк. гос. ун-те, 1987. С. 201; Федоров М.И. Правовая охрана чести и достоинства советских граждан. Молотов: Молотовское книжное издательство, 1957. С. 32.

М.М. Гродзинський підкреслював, що якщо відсутня вказівка на вчинення конкретного вчинку, то має місце не наклеп, а образа¹.

У радянській літературі під вигадками, які ганьблять іншу особу, переважно розуміли будь-які вигадані факти, котрі свідчать про її аморальну поведінку, порушення нею правил соціалістичного співжиття, вчинення правопорушень чи навіть злочинів². Крім того, підкреслювалось, що вирішуючи дане питання, суд має виходити з правосвідомості і принципів комуністичної моралі, наголошувалось на тому, що для суду не є обов'язковою суб'єктивна оцінка потерпілим поширюваних стосовно нього неправдивих вигадок³.

Більшість науковців підкреслювала, що вигадки, які ганьблять іншу особу, можуть стосуватися тільки минулого або теперішнього періоду життя людини. Припущення про її майбутню поведінку не повинні розглядатися як наклеп, а можуть за певних обставин утворювати склад образи⁴. Разом із тим частина науковців (зокрема, В.І. Мархотін, Й.С. Ной, І.І. Солодкін, І.Г. Філановський) займала іншу позицію⁵. Так, Й.С. Ной вважав наклепником і того, хто поширив завідомо неправдиві вигадки про намір іншої особи вчинити аморальний вчинок або ж приписав їй певні аморальні якості, здатні принизити її в очах суспільства⁶. В.І. Мархотін, своєю чергою, зазначав, що «з точки зору комуністичної моралі особа заслуговує на негативне ставлення з боку суспільства, якщо вона має намір заподіяти шкоду. Відповідно, вигадки, що стосуються намірів особи вчинити в майбутньому аморальний вчинок, негативно характеризують особу і здатні серйозно зашкодити її суспільній репутації. Не вважати подібного роду заяви наклепницькими вигадками – значить недооцінювати суспільну небезпечність дій, які заподіюють шкоду інтересам особи у сфері честі та гідності»⁷.

Окремі науковці (наприклад, М.І. Виноградський, О.О. Жижиленко) стверджували, що замах на вчинення наклепу можливий лише тоді, коли поширення неправдивих вигадок, які ганьблять іншу особу, відбувається в друкованому вигляді⁸. Так, приміром, О.О. Жижиленко писав: «Закінченим наклеп стає з моменту поширення, тобто повідомлення ганебних відомостей іншим особам; як тільки ці відомості дійшли до їх свідомості, створюється небезпека для репутації людини і злочин буде виконаний; коли дізнався сам потерпілий про поширений на його адресу наклеп, значення не має. До моменту оголошення можна говорити тільки про замах на наклеп, та й то лише тоді, коли він вчиняється таким способом, за якого можна зафіксувати його в триваючій формі, наприклад, на письмі; відправлення поштою листа на чийсь адресу утворює тому замах на наклеп; якщо ж наклеп вчиняється словом, замах на нього немислимий»⁹. Натомість О.А. Малицький відстоював іншу точку зору. На засіданні Українського юридичного товариства у 1924 р. він стверджував, що «такий замах можна собі уявити в тих випадках, коли ефект наклепу не настає з незалежних від наклепника обставин (наприклад,

- 1 Гродзинский М.М. Преступления против личности (Текст и комментарий к ст.ст. 142–165, 172–179 Уголовного Кодекса). Москва: Книгоиздательство «Право и жизнь», 1924. С. 57.
- 2 Варто, утім, зауважити, що в тогочасній літературі висловлювалась точка зору про те, що поширення неправдивих вигадок, які стосуються вчинення особою злочину, не завжди ганьбить її (див., наприклад: Гедеонов Н. К вопросу о клевете и лежбодносе по Уголовному Кодексу РС.Ф.С.Р. *Право и жизнь*. 1923. Книга четвертая. С. 69; Гродзинский М.М. Преступления против личности (Текст и комментарий к ст.ст. 142–165, 172–179 Уголовного Кодекса). Москва: Книгоиздательство «Право и жизнь», 1924. С. 57–58).
- 3 Див., наприклад: Вышинская З.А. Преступления против личности. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1939. С. 50; Загородников Н.И., Игнатов А.Н. Преступления против личности. Учебное пособие. Москва: Высшая школа МООП РСФСР, 1962. С. 60; Курс советского уголовного права (Часть Особенная). Т. 3 / отв. ред. Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1973. С. 614; Николаев А. Ответственность за клевету и оскорбление. *Советская юстиция*. 1963. № 20. С. 21; Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 83; Ткаченко В.И. Преступления против личности. Учебное пособие / под ред. Б.В. Здравомыслова. Москва: РИО ВЮЗИ, 1981. С. 61.
- 4 Див., наприклад: В Украинском Юридическом Обществе. Клевета в Западно-Европейском и Советском праве (Заседание 13-го декабря). *Вестник советской юстиции*. 1 января 1925 г. № 1 (35). С. 34; Загородников Н.И., Игнатов А.Н. Преступления против личности. Учебное пособие. Москва: Высшая школа МООП РСФСР, 1962. С. 60; Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.А. Кригер. Москва: Наука, 1971. С. 198; Николаев А. Ответственность за клевету и оскорбление. *Советская юстиция*. 1963. № 20. С. 21; Пионтковский А.А., Меньшагин В.Д. Курс советского уголовного права. Особенная часть. Т. 1. Москва: Госюриздат, 1955. С. 663; Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 83; Ткаченко В.И. Преступления против личности. Учебное пособие / под ред. Б.В. Здравомыслова. Москва: РИО ВЮЗИ, 1981. С. 61.
- 5 Мархотин В.И. Честь и достоинство советского гражданина. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1978. С. 58; Мархотин В.И. Охрана чести и достоинства личности по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Киев, 1980. С. 18; Ной И.С. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве / отв. ред. В.А. Познанский. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1959. С. 29; Солодкин И.И., Филановский И.Г. Ответственность за оскорбление, клевету и побои. Москва: Госюриздат, 1959. С. 20.
- 6 Ной И.С. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве / отв. ред. В.А. Познанский. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1959. С. 29.
- 7 Мархотин В.И. Честь и достоинство советского гражданина. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1978. С. 58.
- 8 В Украинском Юридическом Обществе. Клевета в Западно-Европейском и Советском праве (Заседание 13-го декабря). *Вестник советской юстиции*. 1 января 1925 г. № 1 (35). С. 34; Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 99.
- 9 Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 99.

наклепник вимовив фразу, яка ганьбить іншу особу, в телефонний апарат, але посередині її телефонний зв'язок перервався, про що наклепник не знав»¹.

Розкриваючи зміст умислу при наклепі, одні дослідники (зокрема, В.І. Мархотін) вказували на усвідомлення наклепником того, що поширювані ним вигадки є неправдивими й такими, які ганьблять іншу особу в очах оточуючих². На думку інших (зокрема, М.І. Загороднікова, О.М. Ігнатова), слід говорити про усвідомлення винним лише неправдивості поширюваних вигадок³. Третя група науковців (зокрема, Ш.С. Рашковська, В.І. Ткаченко, М.Д. Шаргородський) у зміст прямого умислу при наклепі включала не тільки усвідомлення наклепником того, що він поширює неправдиві вигадки, які ганьблять іншу особу, а й бажання цього⁴.

У радянській юридичній літературі одностайно заперечувалась доцільність встановлення кримінальної відповідальності за дифамацію, тобто за поширення відомостей, що ганьблять іншу особу, але відповідають дійсності⁵. Підкреслювалось, що «для радянського права система дифамації абсолютно неприйнятна і є органічно чужою правосвідомості нашого народу, що має необмежені права у викритті аморальних вчинків будь-якої особи, незалежно від її суспільного становища»⁶. Науковці гостро критикували «буржуазне кримінальне законодавство», якому була відома відповідальність за дифамацію, вказували, що його «головною метою є прикрити зловживання осіб, котрі займають важливе становище в державному апараті»⁷. Й.С. Ной підкреслював, що «існування інституту дифамації в буржуазному законодавстві обумовлюється зацікавленістю буржуазії як панівного класу у тому, щоб яким завгодно способом забезпечити охорону вельми сумнівної честі представників свого класу. <...> Аж ніяк не в інтересах класу, коли його членам приписуються вчинки, які ганьблять їх; тим більше ці інтереси страждають тоді, коли повідомляється не вимисел, а дійсність». М.І. Загородніков та О.М. Ігнатов, своєю чергою, наголошували, що відповідальність за дифамацію в «буржуазному» кримінальному праві є «засобом закрити роти й не допустити викриття недостойної чи навіть злочинної поведінки посадових осіб державного апарату і високопоставлених представників панівного класу»⁸.

У спеціальній літературі одностайно підкреслювалось, що образою є приниження честі та гідності особи, виражене в непристойній формі. «Непристойна форма» у юридичній літературі трактувалась доволі розмито. Так, наприклад, М.І. Загородніков та О.М. Ігнатов вказували, що непристойна форма «пов'язана з порушенням норм комуністичної моральності і норм соціалістичного співжиття»⁹. Своєю чергою, В.І. Мархотін зазначав, що «поняття непристойного є оціночним і розкривається на основі принципів комуністичної моралі»¹⁰. Цей дослідник, однак, вказував, що «непристойне поведіння в кримінально-правовому сенсі не можна ототожнювати з аморальною поведінкою взагалі, будь-яким проявом нешанобливого ставлення до людини (нетактовністю, нелюб'язністю, невихованістю, грубістю тощо). Поняття непристойного не тільки вказує на аморальний характер поведінки особи в суспільстві, але й означає, що винний в образі обирає таке поведіння з громадянином, яке грубо зневажає його людську гідність, серйозно суперечить суспільним уявленням про

1 В Украинском Юридическом Обществе. Клевета в Западно-Европейском и Советском праве (Заседание 13-го декабря). *Вестник советской юстиции*. 1 января 1925 г. № 1 (35). С. 35.

2 Мархотин В.И. Честь и достоинство советского гражданина. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1978. С. 68.

3 Загородников Н.И., Игнатов А.Н. Преступления против личности. Учебное пособие. Москва: Высшая школа МООП РСФСР, 1962. С. 61; Николаев А. Ответственность за клевету и оскорбление. *Советская юстиция*. 1963. № 20. С. 21.

4 Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР 1960 г. / под ред. М.Д. Шаргородского и Н.А. Беляева. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1962. С. 246; Курс советского уголовного права (Часть Особенная). Т. 3 / отв. ред. Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1973. С. 613; Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 84; Советское уголовное право. Особенная часть: учебник / под ред. Г.А. Кригера, Б.А. Куринова, Ю.М. Ткачевского. Москва: Изд-во Московского университета, 1982. С. 181; Ткаченко В.И. Преступления против личности. Учебное пособие / под ред. Б.В. Здравомыслова. Москва: РИО ВЮЗИ, 1981. С. 61.

5 Див., наприклад: Загородников Н.И., Игнатов А.Н. Преступления против личности. Учебное пособие. Москва: Высшая школа МООП РСФСР, 1962. С. 60–61; Курс советского уголовного права (Часть Особенная). Т. 3 / отв. ред. Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1973. С. 621; Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.А. Кригер. Москва: Наука, 1971. С. 199; Немировский Э.Я. Советское уголовное право. Ч. Общая и Особенная. Одесса: Вторая государственная типография им. т. Ленина, 1924. С. 275; Ной И.С. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве / отв. ред. В.А. Познанский. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1959. С. 78–83; Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 84; Эстрин А.Я. Уголовное право СССР и РСФСР. Москва: Советское законодательство, 1931. С. 123–124.

6 Ной И.С. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве / отв. ред. В.А. Познанский. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1959. С. 82.

7 Там же. С. 81.

8 Загородников Н.И., Игнатов А.Н. Преступления против личности. Учебное пособие. Москва: Высшая школа МООП РСФСР, 1962. С. 61.

9 Там же. С. 62.

10 Мархотин В.И. Честь и достоинство советского гражданина. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1978. С. 61–62.

моральну цінність особистості у радянському суспільстві»¹. Окремі дослідники (зокрема, Л.М. Сугачев і М.Т. Товмасян) вважали, що визнання дій образливими залежить не тільки від їх соціального значення, а й від характеру відносин між особами, «особливої інтонації» виголошення тих чи інших слів або висловів². В.І. Мархотін навпаки стверджував, що вказані обставини не відіграють жодної ролі при визнанні діяння образою. На його переконання, «вирішальний критерій один – образою визнається така поведінка, яка грубо (явно, очевидно) порушує етичні норми і правила поведінки з людиною, що склалися в радянському суспільстві, принижує її честь і гідність»³. Л.М. Сугачев підкреслював, що об'єктивна сторона образи має місце незалежно від того, чи відповідає дійсності виражена у непристойній формі негативна оцінка, надана особистості потерпілого. Науковець писав, що «можна висловити будь-яку правду, але не можна висловити правду у будь-якій формі»⁴.

За способом умисного приниження честі і гідності особи у радянській літературі розрізняли образу словесну, письмову і образу дією⁵. На думку Г. Фейгенберга, образливі для людської гідності прояви можуть виражатися не тільки в перерахованих видах образи, а й в образі символічній (вираженій, наприклад, у вигляді гримас). У зв'язку з цим дослідник пропонував перерахувати у відповідній статті КК можливі способи вчинення даного посягання⁶, вказавши, зокрема, й на «образливі знаки, гримаси»⁷. Натомість інші науковці вважали, що непристойні жести і рухи тіла є різновидом образи дією⁸. У цьому зв'язку необхідно зауважити, що зміст образи дією в кримінально-правовій літературі радянського періоду розумівся неоднаково. Більшість дослідників вказувала, що конкретними проявами образи дією є не тільки плювок в обличчя, обливання нечистотами, образливі рухи тіла і т. ін., а й ляпас⁹. Іншу точку зору займав О.О. Жижиленко, який вважав, що ляпас має розглядатись не як образа дією, а як насильство над особою¹⁰. Ще частина науковців (зокрема, С.П. Мокринський, А.А. Пионтковський) вважала, що удар чи інша насильницька дія, вчинені з метою завдати образу, є ідеальною сукупністю двох злочинів – образи дією і завдання удару¹¹.

- 1 Мархотин В.И. Честь и достоинство советского гражданина. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1978. С. 62. Див. також: Пионтковский А.А., Меньшагин В.Д. Курс советского уголовного права. Особенная часть. Т. 1. Москва: Госюриздат, 1955. С. 658–659.
- 2 Сугачев Л.Н. Объективная сторона оскорбления по советскому уголовному праву. *Ученые записки Харьковского юридического института. Вып. 9.* Харьков, 1957. С. 25, 28; Сугачев Л.Н. Ответственность за оскорбление по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1955. С. 9; Товмасян М.Т. Уголовно-правовая охрана чести и достоинства личности в СССР: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Ереван, 1958. С. 8.
- 3 Мархотин В.И. Честь и достоинство советского гражданина. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1978. С. 63.
- 4 Сугачев Л.Н. Объективная сторона оскорбления по советскому уголовному праву. *Ученые записки Харьковского юридического института. Вып. 9.* Харьков, 1957. С. 26.
- 5 Див., наприклад: Казаченко И., Сухов С. Ответственность за посягательство на честь и достоинство граждан. *Советская юстиция.* 1976. № 7. С. 11; Коржанский Н. Уголовно-правовая охрана чести и достоинства личности. *Социалистическая законность.* 1971. № 6. С. 68; Мархотин В.И. Честь и достоинство советского гражданина. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1978. С. 63–66; Николаев А. Ответственность за клевету и оскорбление. *Советская юстиция.* 1963. № 20. С. 22; Ной И.С. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве / отв. ред. В.А. Познанский. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1959. С. 62; Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 81–82; Сугачев Л.Н. Объективная сторона оскорбления по советскому уголовному праву. *Ученые записки Харьковского юридического института. Вып. 9.* Харьков, 1957. С. 27–35.
- 6 Л.М. Сугачев навпаки вважав, що «в диспозиції даної статті немає потреби наводити перелік способів вчинення цього злочину: такий – казуїстичний – перелік був би позбавлений будь-якого значення» (Сугачев Л.Н. Объективная сторона оскорбления по советскому уголовному праву. *Ученые записки Харьковского юридического института. Вып. 9.* Харьков, 1957. С. 30).
- 7 Фейгенберг Г. Символическая обида и ст. 172 Уг. Код. *Еженедельник советской юстиции.* 23 августа 1924 г. № 33. С. 778.
- 8 Див., наприклад: Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 93; Мархотин В.И. Честь и достоинство советского гражданина. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1978. С. 65; Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 82; Сугачев Л.Н. Объективная сторона оскорбления по советскому уголовному праву. *Ученые записки Харьковского юридического института. Вып. 9.* Харьков, 1957. С. 29.
- 9 Див., наприклад: Бажанов М.И. Избранные труды / сост.: В.И. Тютюгин, А.А. Байда, Е.В. Харитоновна, Е.В. Шевченко; отв. ред. В.Я. Таций. Харьков: Право, 2012. С. 607; Вышинская З.А. Преступления против личности. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1939. С. 47; Загородников Н.И., Игнатов А.Н. Преступления против личности. Учебное пособие. Москва: Высшая школа МООП РСФСР, 1962. С. 62; Коржанский Н. Уголовно-правовая охрана чести и достоинства личности. *Социалистическая законность.* 1971. № 6. С. 68; Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.Л. Кригер. Москва: Наука, 1971. С. 195; Мархотин В.И. Честь и достоинство советского гражданина. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1978. С. 65; Николаев А. Ответственность за клевету и оскорбление. *Советская юстиция.* 1963. № 20. С. 22; Сугачев Л.Н. Об ответственности за оскорбление по советскому уголовному праву. *Научная конференция по работам, выполненным в 1955 году. Тезисы докладов.* Харьков: Харьковский юридический институт им. Л.М. Кагановича, 1956. С. 60; Сугачев Л.Н. Объективная сторона оскорбления по советскому уголовному праву. *Ученые записки Харьковского юридического института. Вып. 9.* Харьков, 1957. С. 25, 28; Ткаченко В.И. Оскорбление – его формы и квалификация. *Социалистическая законность.* 1991. № 4. С. 43; Ткаченко В.И. Преступления против личности. Учебное пособие / под ред. Б.В. Здравомыслова. Москва: РИО ВЮЗИ, 1981. С. 64; Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / под общ. ред. В.И. Зайчука. Киев: Издательство политической литературы Украины, 1969. С. 283–284; Шаргородский М.Д. Ответственность за преступления против личности. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1953. С. 105.
- 10 Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 92–93.
- 11 Мокринский С., Натансон В. Преступления против личности. Комментарий к VI главе. Харьков: Юридическое издательство Наркомюста УССР, 1928. С. 67; Пионтковский А.А. Преступления против личности. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1938. С. 130.

По-різному у літературі радянського періоду визначався також момент закінчення образи. На думку одних науковців, образа є закінченою, якщо вчинено відповідні дії, незалежно від того, чи мало місце приниження честі і гідності особи у сприйнятті потерпілого та оточуючих¹. На думку інших, образа є закінченою з моменту, коли принизливий характер дій дійшов до свідомості потерпілого².

Різні точки зору у радянській юридичній літературі висловлювалися й стосовно суб'єктивної сторони образи. Окремі дослідники (зокрема, В.Д. Меньшагін, Ш.С. Рашковська, І.І. Солодкін, А.А. Піонтковський, Б.С. Утевський, І.Г. Філановський) визнавали можливість вчинення даного діяння з непрямым умислом, наприклад, коли винний не мав на меті, щоб озвучені образливі висловлювання дійшли до свідомості потерпілого, але, тим не менше, допускав таку можливість³. Однак більшість науковців (зокрема, М.І. Бажанов, М.І. Загородніков, О.М. Ігнатов, В.І. Мархотін, Й.С. Ной, Л.М. Сугачев, Б.З. Пурцхванідзе, В.І. Ткаченко, М.Д. Шаргородський) вказувала, що образа обов'язково передбачає прямий умисел⁴. Б.З. Пурцхванідзе, приміром, підкреслював, що точка зору, згідно з якою образа можлива з непрямым умислом, «не впливає з дійсного змісту даного злочину, адже у разі проголошення образливих висловлювань вирішальним є бажання суб'єкта принизити відчуття гідності потерпілого. Однак якщо винний бажав образити когось і, разом із тим, допускав, що образливі висловлювання дійдуть до свідомості потерпілого, що в дійсності й відбулося, – має місце прямий умисел»⁵.

Дискусійним було також питання розмежування наклепу та образи. Розглядаючи дану проблему, М.І. Виногоградський вказував, що провести чітку межу між образою і наклепом складно, оскільки обидва ці діяння «торкаються гідності особи, уражають її». Вчений вважав, що різниця між цими злочинами полягає в тому, що наклеп можливий тільки перед третіми особами, при образі ж присутність останніх значення не має; в основі наклепу лежать факти, в образі ж їх немає; при наклепі повідомляються факти, котрі здатні викликати у інших осіб зневагу, образа ж містить в собі вираження особистої неповаги; в наклепі презюмується завідома неправдивість фактів, тоді як при образі питання про правдивість чи неправдивість фактів значення не має⁶. О.С. Тагер писав, що спільною ознакою розглядуваних злочинів є їх образливий характер для потерпілого. Відмінність між наклепом і образою цей науковець вбачав у способі їх вчинення: «у разі наклепу винний приписує якийсь ганебний факт із життя потерпілого, при образі ж висловлюється судження про якості особи потерпілого»⁷. Проводячи розмежування наклепу та образи, О.О. Жижиленко вказував, що, вчиняючи образу, винний виражає потерпілому свою оцінку його особистості, образливу для останнього; вчиняючи ж наклеп, винний прагне створити у думці інших осіб таку оцінку особистості, котра не відповідає дійсності, він приписує потерпілому такі властивості, котрі мають опустити його в очах інших людей⁸. З точки зору Й.С. Ноя, розмежування накле-

- 1 Советское уголовное право. Особенная часть: учебник / под ред. Г.А. Кригера, Б.А. Куринова, Ю.М. Ткачевского. Москва: Изд-во Московского университета, 1982. С. 183.
- 2 Див., наприклад: Казаченко И., Сухов С. Ответственность за посягательство на честь и достоинство граждан. *Советская юстиция*. 1976. № 7. С. 11; Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.А. Кригер. Москва: Наука, 1971. С. 194; Советское уголовное право. Часть особенная: учебник / отв. ред. Н.И. Загородников. Москва: Юридическая литература, 1973. С. 267; Ткаченко В.И. Преступления против личности. Учебное пособие / под ред. Б.В. Здравомыслова. Москва: РИО ВЮЗИ, 1981. С. 64.
- 3 Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.А. Кригер. Москва: Наука, 1971. С. 194; Пионтковский А.А., Меньшагин В.Д. Курс советского уголовного права. Особенная часть. Т. 1. Москва: Госюриздат, 1955. С. 660; Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 81; Солодкин И.И., Филановский И.Г. Ответственность за оскорбление, клевету и побои. Москва: Госюриздат, 1959. С. 15; Учебное пособие по советскому уголовному праву / отв. ред. Б.С. Утевский. Москва: Всесоюзная правовая академия, 1938. С. 243.
- 4 Бажанов М.И. Избранные труды / сост.: В.И. Тютюгин, А.А. Байда, Е.В. Харитоновна, Е.В. Шевченко; отв. ред. В.Я. Таций. Харьков: Право, 2012. С. 608; Загородников Н.И., Игнатов А.Н. Преступления против личности. Учебное пособие. Москва: Высшая школа МООП РСФСР, 1962. С. 62; Курс советского уголовного права (Часть Особенная). Т. 3 / отв. ред. Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1973. С. 616; Мархотин В.И. Охрана чести и достоинства личности по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Киев, 1980. С. 19–20; Мархотин В.И. Честь и достоинство советского гражданина. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1978. С. 71–72; Николаев А. Ответственность за клевету и оскорбление. *Советская юстиция*. 1963. № 20. С. 22; Ной И.С. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве / отв. ред. В.А. Познанский. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1959. С. 71; Пурцхванидзе Б.З. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Москва, 1961. С. 15; Сугачев Л.Н. Ответственность за оскорбление по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1955. С. 13; Ткаченко В. Оскорбление – его формы и квалификация. *Социалистическая законность*. 1991. № 4. С. 43; Ткаченко В.И. Преступления против личности. Учебное пособие / под ред. Б.В. Здравомыслова. Москва: РИО ВЮЗИ, 1981. С. 64; Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / под общ. ред. В.И. Зайчука. Киев: Издательство политической литературы Украины, 1969. С. 284.
- 5 Пурцхванидзе Б.З. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Москва, 1961. С. 15.
- 6 В Украинском Юридическом Обществе. Клевета в Западно-Европейском и Советском праве (Заседание 13-го декабря). *Вестник советской юстиции*. 1 января 1925 г. № 1 (35). С. 34.
- 7 Тагер А.С. К вопросу о толковании ст. 172 и 174 Уголовного Кодекса. *Право и жизнь*. 1925. Книга вторая-третья. С. 71.
- 8 Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 83.

пу та образи необхідно проводити за об'єктивною стороною. По-перше, при наклепі для того, щоб схилити інших осіб до негативної думки про моральну гідність потерпілого, необхідно поширити про нього такі вигадки, які применшують його гідність; натомість для складу образи достатньо оголосити образливий для потерпілого відгук, що навіть не містить обвинувачення у вчиненні ним якихось аморальних вчинків. По-друге, при образі, на відміну від наклепу, принизити відчуття гідності потерпілого можна шляхом висловлювання негативних суджень, що стосуються не тільки його моральних якостей, а й якостей фізичних та розумових. Тому образа матиме місце не лише тоді, якщо хтось назве когось негідником, а й тоді, коли іншого назвуть дурнем або виродком¹.

Зауважимо, що жоден з радянських науковців не піддавав сумніву доцільність існування кримінальної відповідальності за наклеп та образу². Утім, з огляду на серйозну заїдеологізованість категорій честі і гідності особи, цей факт подиву не викликає. У розглядуваному контексті варто зазначити, що радянськими цивілістами аналізувалася проблема розмежування захисту честі і гідності особи засобами кримінального і цивільного права. Так, І.С. Гуревич писав, що вирішення питання про те, у яких випадках порушення честі має каратися кримінальним правом, а в яких честь підлягає охороні правом цивільним, може бути двояким: «або шляхом поділу самих протиправних діянь, що посягають на честь громадянина, на карані в кримінальному порядку і розглядувані в порядку цивільного позову, або шляхом надання самому потерпілому можливості вибрати кримінальний чи цивільний шлях відновлення порушеної честі»³. Більш правильним цьому авторові видавалось законодавче розмежування охорони честі в кримінальному і цивільному праві⁴. На переконання І.С. Гуревича, «умисне діяння, спрямоване на честь, яке має здійсний характер і підпадає під кримінальний склад наклепу чи образи, має каратися кримінальним законом. Інші дії, які посягають на честь громадянина, але не містять в собі ознак кримінально караного діяння (поширення неправдивих ганебних відомостей особою, яка не знала про їх неправдивість, публічний виступ з посиланням на неперевірені обставини, <...> опублікування замітки без перевірки обставин, оприлюднення фактів інтимного життя, що не мають суспільного значення) повинні бути віднесені до сфери таких неправомірних дій, котрі можуть мати лише цивільно-правові наслідки»⁵. І.С. Гуревич підкреслював: «у величезній кількості випадків не виявляється підстав для кримінального переслідування, але в той же час громадянин все ж має бути якимось чином реабілітований; тут на допомогу йому й повинні прийти цивільно-правові методи захисту честі»⁶. З.В. Ромовська, своєю чергою, робила акцент на тому, що кримінальна відповідальність за наклеп та образу можлива лише за наявності вини особи у формі прямого умислу. У зв'язку з цим дослідниця наголошувала, що «належний захист особистого права як права абсолютного вимагає захисту його від будь-яких посягань, а не лише від тих, де порушник усвідомлює неправомірність своїх дій. А звідси і слід зробити висновок, що захист честі та гідності методами кримінального права виявляється іноді неспроможним»⁷.

Відомий радянський цивіліст О.С. Йоффе зазначав, що проблема відмежування цивільно-правової охорони честі та гідності особи від кримінально-правової стосується тільки розмежування ст. 7 Основ цивільного законодавства Союзу РСР⁸ і ст. 130 КК РРФСР, яка встановлює кримінальну відповідальність за наклеп. «Стосовно ж ст. 131 КК РРФСР необхідно мати на увазі, що вона передбачає караність образи, котра не пов'язана з поширенням відомостей, які ганьблять громадянина, і тому взагалі ні за яких обставин не може бути підведена під склад правопорушення, про яке йдеться у ст. 7 Основ цивільного законодавства»⁹. О.С. Йоффе підкреслював, що для констатації наклепу «необхідно, аби особа поширила завідомо неправдиві вигадки, тобто, інакше кажучи, вимагається, щоб вона діяла з прямим умислом. На відміну від цього для порушення цивільного спору за ст. 7 Основ вина правопорушника взагалі ніякого значення не має і до уваги не береться. Це означає, що за відсутності умов,

1 Ной І.С. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве / отв. ред. В.А. Познанский. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1959. С. 59–61.

2 Більше того, окремі дослідники стверджували, що «в радянській державі людська гідність може охоронятися лише нормами кримінального, але не цивільного законодавства, і на противагу капіталістичному ладу, де все розцінюється на гроші, особа вище того, щоб її гідність можна було б оплачувати» (Зейц А. Возмещение морального вреда по советскому праву. *Еженедельник советской юстиции*. 5 декабря 1927 г. № 47. С. 1465).

3 Гуревич И. Честь и другие неимущественные права граждан и их охрана в социалистическом гражданском праве. *Советская юстиция*. 1939. № 2. С. 31.

4 Там же. С. 32.

5 Там же. С. 31.

6 Там же. С. 31.

7 Ромовська З.В. До питання про цивільно-правовий захист честі та гідності. *Вісник Львівського ордену Леніна державного університету ім. Івана Франка. Серія юридична*. 1966. С. 79–80.

8 Стаття 7 Основ цивільного законодавства Союзу РСР та союзних республік передбачала право громадянина вимагати спростування в судовому порядку відомостей, які не відповідають дійсності і порочать його честь і гідність.

9 Йоффе О.С. Новая кодификация советского гражданского законодательства и охрана чести и достоинства граждан. *Советское государство и право*. 1962. № 7. С. 70.

необхідних для порушення кримінального переслідування в порядку ст. 130 КК РРФСР, потерпілому надається можливість домогтися своєї реабілітації перед громадськістю за допомогою вимоги, пред'явленої у відповідності до ст. 7 Основ у порядку цивільного судочинства. Навпаки, якщо має місце поширення завідомо неправдивих вигадок, які ганьблять іншу особу, з'являються підстави для порушення як кримінальної справи, так і цивільного спору. Але оскільки кримінальна справа у порядку ст. 130 КК РРФСР може бути порушена лише за ініціативою самого потерпілого, то від нього ж залежить й вибір кримінально-правового чи цивільно-правового способу захисту своїх прав. Дійсно, попри наявність складу клевети, потерпілий вправі, не вдаючись до притягнення порушника до кримінальної відповідальності, вимагати за цивільним позовом відновлення честі і гідності. Він може за тих же обставин вибрати другий шлях, порушивши проти порушника кримінальну справу, причому засудження останнього до відповідної міри кримінального покарання у переважній більшості випадків буде цілком достатнім і для реабілітації потерпілого. Тоді потреба в пред'явленні цивільного позову, звісно, відпадає»¹. Крім того, О.С. Йоффе вказував, що цивільно-правові засоби охорони честі та гідності можуть застосовуватись не тільки самостійно, а й у сукупності із заходами кримінальної відповідальності: «Так, ч. 2 ст. 130 КК РРФСР за клевету в друкованому творі передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк до трьох років або у виді виправних робіт на строк до одного року. Але засудження до будь-якої з вказаних мір покарання саме по собі не забезпечує повного задоволення інтересів потерпілого. Оскільки неправдиві вигадки про нього поширені у друкованому творі, потерпілий зацікавлений в тому, щоб вони були спростовані також у друкованому творі. А такого результату можна досягти лише при використанні можливостей, що випливають із ст. 7 Основ цивільного законодавства. Тому якщо склад клевети утворюють дії, що виразилися в опублікуванні завідомо неправдивих вигадок, і потерпілий вважає за необхідне притягнути порушника до кримінальної відповідальності, за ним має визнаватися право на пред'явлення у тій же кримінальній справі або незалежно від неї цивільного позову про зобов'язання порушника, а в необхідних випадках і відповідного друкованого органу, опублікувати спростування цих вигадок»².

Таким чином, у радянський період питання кримінально-правової протидії злочинам проти честі та гідності особи були популярним напрямом наукових досліджень. Необхідно, однак, звернути увагу на серйозну заідеологізованість категорій честі та гідності у цей період, що не могло не вплинути й на висновки учених, які досліджували проблемні питання відповідальності за вказані злочини.

1 Там же. С. 70.

2 Там же. С. 70.

2.3. Сучасний стан досліджень проблем протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи

З часу проголошення незалежності в Україні захищено дві докторські та 18 кандидатських дисертацій, присвячених питанням кримінально-правової протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи.

Докторська дисертація А.М. Орлеана (2014) стосувалася дещо вужчого спектру проблем – розробки теоретичних засад кримінально-правового забезпечення охорони людини від трудової, сексуальної й біологічної експлуатації¹. Дисертаційне дослідження В.М. Підгородинського (2020) присвячене порівняльно-правовому аналізу кримінального законодавства України та інших держав, яке встановлює відповідальність за діяння, спрямовані проти честі та гідності особи, й моделюванню на його підставі напрямів удосконалення вітчизняної системи кримінально-правової охорони честі та гідності особи².

Дві із кандидатських дисертацій (О.С. Наумової³ та А.С. Політової⁴) стосувалися злочинів проти свободи особи, ще дві (В.А. Бортника⁵ та О.С. Субботенка⁶) – злочинів проти честі та гідності особи. Інші дисертаційні дослідження були присвячені питанням кримінальної відповідальності за окремі діяння, передбачені розділом III Особливої частини КК України, зокрема за: незаконне позбавлення волі або викрадення людини (О.О. Володіна⁷, Л.В. Кабанець⁸), захоплення заручників (М.О. Акімов⁹), підміну дитини (Є.В. Даценко¹⁰), торгівлю людьми (В.О. Іващенко¹¹, К.М. Іскров¹², В.А. Козак¹³, Я.Г. Лизогуб¹⁴, Д.О. Негодченко¹⁵, А.М. Орлеан¹⁶, В.М. Підгородинський¹⁷), експлуатацію дітей (І.М. Доляновська¹⁸, Д.О. Калмиков¹⁹), використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (І.В. Дегтярьова²⁰). Станом на сьогодні не захищено жодної дисертації, присвяченої особливостям кримінальної відповідальності за насильницьке зникнення (ст. 146-1), незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги (ст. 151) та примушування до шлюбу (ст. 151-2).

- 1 Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення охорони людини від експлуатації: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2014. 478 с.
- 2 Підгородинський В.М. Злочини проти честі та гідності особи (теоретичне порівняльно-правове дослідження): дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2020. 400 с.
- 3 Наумова О.С. Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. 245 с.
- 4 Політова А.С. Кримінально-правова характеристика злочинів проти свободи особи за законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Донецьк, 2007. 241 с.
- 5 Бортник В.А. Кримінально-правова охорона честі та гідності особи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2004. 203 с.
- 6 Субботенко О.С. Охорона честі та гідності особи кримінально-правовими засобами (досвід країн СНД та ЄС): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2016. 221 с.
- 7 Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 229 с.
- 8 Кабанець Л.В. Засоби запобігання незаконному позбавленню волі або викраденню людини: міжнародний досвід: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2019. 205 с.
- 9 Акімов М.О. Кримінально-правова характеристика захоплення заручників за законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2009. 209 с.
- 10 Даценко Є.В. Кримінально-правова характеристика підміни дитини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2015. 225 с.
- 11 Іващенко В.О. Кримінологічні та кримінально-правові аспекти боротьби з торгівлею жінками та дітьми: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2000. 223 с.
- 12 Іскров К.М. Кримінально-правова характеристика торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини: міжнародні та національні аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2012. 20 с.
- 13 Козак В.А. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2002. 196 с.
- 14 Лизогуб Я.Г. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо передачі людини: порівняльно-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2003. 202 с.
- 15 Негодченко Д.О. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми в Україні та інших країнах: порівняльно-правовий аналіз: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Дніпропетровськ, 2011. 225 с.
- 16 Орлеан А.М. Соціальна обумовленість криміналізації та кримінально-правова характеристика торгівлі людьми: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 226 с.
- 17 Підгородинський В.М. Відповідальність за торгівлю людьми за кримінальним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2005. 219 с.
- 18 Доляновська І.М. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2008. 228 с.
- 19 Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Луганськ, 2010. 309 с.
- 20 Дегтярьова І.В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінально-правова та кримінологічна характеристика і запобігання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2012. 207 с.

Загальним питанням кримінальної відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи свої праці присвятили М.О. Акімов¹, О.Ф. Бантишев², Ю.В. Баулін³, В.І. Борисов⁴, М.Є. Григор'єва⁵, Я.Г. Лизогуб⁶, Н.Ф. Осіпова⁷, І.О. Харь⁸, П.В. Хряпінський⁹ та інші дослідники.

Вище зазначалося, що за період незалежності питанням протидії незаконному позбавленню волі або викраденню людини було присвячено дві дисертації. У дисертаційному дослідженні О.О. Володіної зосереджено увагу на особливостях кримінальної відповідальності за викрадення людини¹⁰. Пояснюючи свою позицію, О.О. Володіна зазначила, що питанням відповідальності за незаконне позбавлення волі присвячено згадувану раніше дисертацію Н.В. Бойко, захищену у 1989 р., тоді як кримінально-правова характеристика викрадення людини вивчена недостатньо¹¹. У дисертації Л.В. Кабанець розглянуто широке коло питань, що стосуються кримінально-правових, кримінологічних та міжнародно-правових аспектів запобігання та протидії незаконному позбавленню волі або викраденню людини. Значну увагу у цій роботі приділено порівняльно-правовому аналізу зарубіжного законодавства, що встановлює відповідальність за вказаний злочин, тоді як дослідженню проблем відповідальності за діяння, передбачене ст. 146 КК України, у роботі відводиться всього десять сторінок¹². Зазначимо також, що якихось дійсно нових висновків у вказаній частині Л.В. Кабанець не дійшла¹³.

Чимало уваги питанням кримінальної відповідальності за викрадення людини у своїй дисертації приділив В.Г. Кундеус¹⁴. Цей дослідник здійснив комплексне кримінально-правове дослідження категорії «викрадення», в рамках якого розглянув об'єктивні та суб'єктивні ознаки вказаного діяння.

- 1 Акімов М.О. Кримінально-правова охорона свободи особи: проблеми та шляхи вирішення. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Право*. 2018. № 1 (3). С. 141–151; Akimov M. Criminal law protection of person's freedom: problems and solutions. *Public security and public order*. 2018. № 20. P. 9–18.
- 2 Бантишев А.Ф. Конституція України и некоторые вопросы ответственности за преступления против личной свободы человека по проекту УК Украины. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 26–28.
- 3 Баулін Ю.В. Система злочинів проти особистої волі людини. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 23–26.
- 4 Борисов В.І. Злочини проти волі, честі та гідності особи. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості (Лекція 6 та 7). Харків: Видавець ФО-П Вапнярчук Н.М., 2008. 32 с.
- 5 Григор'єва М.Є. Звільнення від кримінальної відповідальності у злочинах проти особистої волі людини у зв'язку з дійовим каяттям. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 141–143.
- 6 Лизогуб Я.Г. «Карати не можна милувати», або чи потрібні заохочувальні норми у статтях КК України про злочини проти волі, честі та гідності особи. *Право і безпека*. 2018. № 3 (70). С. 22–26.
- 7 Осіпова Н.Ф. Защита личной свободы человека как основополагающее начало социальной эффективности права. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 37–42.
- 8 Харь І.О. Суб'єкт злочинів проти волі, честі та гідності особи. *Юридична наука*. 2012. № 4. С. 134–141.
- 9 Хряпінський П.В. Заохочувальні норми як засіб підвищення ефективності боротьби зі злочинами проти особистої волі громадян. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 29–32; Хряпінський П.В. Звільнення від відповідальності та покарання як засіб запобігання злочинам проти особистої волі людини у кримінальному праві деяких європейських країн. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 11-12 березня 2016 р.)*. Івано-Франківськ, 2016. С. 144–147.
- 10 Зазначимо, що за підсумками дисертаційного дослідження у 2005 р. О.О. Володіна опублікувала монографію (Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини. Харків: СПД-ФО Чальцев О.В., 2005. 221 с.). Наукові пошуки з даної проблематики О.В. Володіна продовжувала й згодом. Див., зокрема: Володіна О.О. Вина як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони викрадення людини. *Проблеми законності*. 2005. Вип. 73. С. 184–189; Володіна О.О. Щодо вдосконалення законодавства про кримінальну відповідальність за викрадення людини. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, 13-14 жовт. 2011 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2011. С. 359–362; Володіна О.О. Щодо питання про встановлення кола суб'єктів викрадення людини, вчиненого щодо малолітнього. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, м. Харків, 18-19 жовт. 2018 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2018. С. 285–290; Володіна О.О. Щодо питання про місце викрадення людини в системі Особливої частини КК України. *Проблеми законності*. 2005. Вип. 76. С. 101–110; Володіна О.О. Щодо питання про мотиви викрадення людини. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. № 33. С. 174–182.
- 11 Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 5.
- 12 Кабанець Л.В. Засоби запобігання незаконному позбавленню волі або викраденню людини: міжнародний досвід: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2019. С. 45–55.
- 13 Доводиться констатувати, що у своїй роботі Л.В. Кабанець не уникає текстових запозичень. Так, приміром, сторінки 91–97 її дисертації майже до слова повторюють текст моєї статті «Кримінально-правова протидія викраденню людей у США». На цю статтю Л.В. Кабанець зробила посилання лише один раз на початку відповідного тексту (с. 91). Це посилання стосувалося лише одного із тверджень, яке до того ж міститься не на тій сторінці, на яку вказує Л.В. Кабанець. Всі наступні посилання у зазначеній частині тексту розглядуваної дисертації дублюють посилання, наведені у моїй публікації.
- 14 Кундеус В.Г. Кримінально-правова характеристика викрадення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2004. 198 с.

Окремим аспектам кримінально-правової протидії незаконному позбавленню волі або викраденню людини наукові праці присвятили також М.О. Акімов¹, М.К. Гнетнев², О.М. Головка³, В.П. Ємельянов⁴, Я.Г. Лизогуб⁵, В.О. Навроцький⁶, О.С. Наумова⁷, І.В. Сингаївська⁸, О. Трембач⁹ та інші дослідники. Найбільш дискусійними аспектами відповідальності за вказаний злочин є питання, що стосуються сутності викрадення людини та доцільності виокремлення останнього в окрему статтю КК України. Крім того, певні розбіжності в поглядах дослідників спостерігаються щодо моменту закінчення зазначеного діяння, обґрунтованості віднесення викрадення людини до триваючих злочинів, а також стосовно змісту окремих кваліфікуючих незаконне позбавлення волі або викрадення людини ознак.

Статтею про кримінальну відповідальність за насильницьке зникнення КК України був доповнений лише 12 липня 2018 р. Однак ще до того часу окремі вітчизняні дослідники зверталися до цієї проблематики, зокрема висловлювалися стосовно доцільності чи недоцільності криміналізації вказаного посягання¹⁰. Вже після встановлення кримінальної відповідальності за насильницьке зникнення з'явилися публікації, у яких ця дискусія була продовжена¹¹. Водночас завершеною її наразі вважати не можна. Зауважимо також, що розробленню кримінально-правової характеристики насильницького зникнення на сьогодні присвячені лише поодинокі праці¹². У зв'язку з цим можемо констатувати, що недостатньо дослідженими є більшість аспектів кримінальної відповідальності за вказаний злочин.

Насильницьке зникнення – діяння, яке з'явилося в КК України завдяки імплементації норм міжнародного права. У зв'язку з цим чималий інтерес становлять праці учених-міжнародників, які цікавились даною проблематикою, зокрема приділили належну увагу специфічній правовій природі вказаного злочину¹³. Серед них вар-

- 1 Акімов М. Відмежування захоплення заручників від незаконного позбавлення волі та викрадення людини. *Вісник прокуратури*. 2002. № 2 (14). С. 33–37.
- 2 Гнетнев М.К., Сингаївська І.В. Про ключові аспекти кваліфікації злочинів, передбачених статтями 146 і 147 КК України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2017. № 1 (77). С. 44–53.
- 3 Головка О.М., Книш Ю.О. Кримінально-правовий аналіз деяких аспектів складу злочину «Незаконне позбавлення волі або викрадення людини». *Актуальні проблеми юридичної науки та практики*. 2017. № 1 (3). С. 100–104.
- 4 Ємельянов В.П. Питання вдосконалення кримінального законодавства, спрямованого на боротьбу з насильницькими злочинами проти волі людини. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 55–60.
- 5 Лизогуб Я. Кваліфікуючі ознаки незаконного позбавлення волі людини: наукові аргументи проти законодавчих фактів. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 7. С. 91–94; Лизогуб Я. Незаконне позбавлення волі або викрадення людини (ст. 146 КК України): деякі проблеми кваліфікованого складу. *Право України*. 2008. № 10. С. 126–129; Лизогуб Я. «Тривалий час» як оціночне поняття у статті 146 КК України. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 6 (198). С. 88–91.
- 6 Навроцький В.О. Перспективи кримінально-правової регламентації торгівлі людьми та деяких суміжних посягань. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали III Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 12-13 квітня 2019 р.)*. Івано-Франківськ, 2019. С. 121–125; Навроцький В.О. Співвідношення викрадення чужої дитини і суміжних злочинів. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 33–36.
- 7 Наумова О.С. Регламентация відповідальності за незаконне позбавлення волі або викрадення людини у законодавстві України та окремих країн Європейського Союзу: порівняльний аспект. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 1 (7). С. 215–221.
- 8 Гнетнев М.К., Сингаївська І.В. Про ключові аспекти кваліфікації злочинів, передбачених статтями 146 і 147 КК України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2017. № 1 (77). С. 44–53.
- 9 Трембач О. Окремі аспекти об'єктивних ознак викрадення чужої дитини. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2001. Вип. 36. С. 478–481.
- 10 Задоя К.П. Визнання насильницького зникнення злочином sui generis за кримінальним правом України: pro et contra. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 4. С. 59–73; Броневицька О.М. Відповідність положень чинного Кримінального кодексу України про відповідальність на особисту свободу особи вимогам міжнародно-правових актів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2010. № 3. С. 322–323; Наумова О. Окремі аспекти криміналізації насильницького зникнення людини. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 2. С. 119–126; Наумова О.С. Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. С. 4, 8, 11, 15.
- 11 Газдайка-Василишин І.Б., Созанський Т.І. Насильницьке зникнення: окремі аспекти законодавчої новели. *Кримінальна юстиція: quo vadis? IV Львівський форум кримінальної юстиції: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (20-22 вересня 2018 р.)*. Львів: ЛьвДУВС, 2018. С. 24–27; Політова А.С. Насильницьке зникнення як новела Кримінального кодексу України. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18-19 жовт. 2018 р.* / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2018. С. 290–294; Туляков В.О. «Чорні лебеді» кримінального права та методологія правового регулювання. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18-19 жовт. 2018 р.* / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2018. С. 41.
- 12 Авраменко О.В. Відмінність торгівлі людьми від незаконного позбавлення волі або викрадення людини та насильницького зникнення. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (9 листопада 2018 р.)* / упор. О.В. Авраменко, С.С. Гнатюк, І.В. Красницький, С.І. Мельник. Львів: ЛьвДУВС, 2018. С. 5–6; Газдайка-Василишин І.Б., Созанський Т.І. Насильницьке зникнення: окремі аспекти законодавчої новели. *Кримінальна юстиція: quo vadis? IV Львівський форум кримінальної юстиції: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (20-22 вересня 2018 р.)*. Львів: ЛьвДУВС, 2018. С. 24–27.
- 13 Див., зокрема: Гришко Л.М. Діяльність Робочої групи з насильницьких чи недобровільних зникнень Ради ООН з прав людини. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2018. Вип. 26. С. 128–131; Пастухова Л. Міжнародно-правовий захист осіб від насильницьких зникнень. *Український часопис міжнародного права*. 2013. № 3. С. 67–71; Старостенко Л. Співвідношення понять «насильницьке зник-

то виокремити дисертаційне дослідження В.Ю. Цвікі «Міжнародно-правовий захист осіб від насильницьких зникнень»¹. У цій роботі авторка дійшла висновку про необхідність закріплення насильницького зникнення в національному законодавстві як окремого злочину, у зв'язку з відмінністю його за своїм складом від інших злочинів, в межах яких відбувається незаконне позбавлення волі².

Найбільш вагомою працею, присвяченою особливостям кримінальної відповідальності за захоплення заручників, є згадувана вище дисертація М.О. Акімова. У цій роботі досить глибоко досліджено об'єктивні та суб'єктивні ознаки діяння, передбаченого ст. 147 КК України, проаналізовано його кваліфікуючі ознаки, звернуто увагу на ключові недоліки цієї статті. Зазначимо також, що вказаний автор до цієї проблематики неодноразово звертався й згодом, завдяки чому розвинув та уточнив свої попередні висновки³. Окрім М.О. Акімова, проблемним питанням кримінально-правової протидії зазначеному діянню свої праці присвятили О.О. Володіна⁴, М.К. Гнетнев⁵, І.І. Давидович⁶, В.П. Ємельянов⁷, С.В. Оксенюк⁸, А.С. Політова⁹, Ю.А. Пономаренко¹⁰, І.В. Сингаївська¹¹, А.Х. Степанюк¹², Є.Б. Тітов¹³ та інші дослідники. Вивчення відповідної літератури дає підстави для висновку, що найбільш дискусійною на сьогодні є проблема об'єкта захоплення заручників. Крім того, продовжується полеміка стосовно критеріїв розмежування вказаного діяння та суміжних складів злочинів (насамперед незаконного позбавлення волі або викрадення людини).

нення» та «викрадення людини» в міжнародному праві. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 3. С. 73–76; Цвікі В. Концепція насильницьких зникнень у міжнародному праві. *Наше право*. 2015. № 3. С. 172–179; Цвікі В.Ю. Міжнародно-правовий захист осіб від насильницьких зникнень: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Одеса, 2018. 20 с.; Цвікі В.Ю. Міжнародно-правовий захист осіб від насильницьких зникнень: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Львів, 2017. 240 с.

- 1 Цвікі В.Ю. Міжнародно-правовий захист осіб від насильницьких зникнень: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Львів, 2017. 240 с.
- 2 Там само. С. 8, 79–80, 200.
- 3 Акімов М.О. До питання про відмежування захоплення заручників від деяких суміжних корисливо-насильницьких злочинів. *Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Луганськ, 20-21 травня 2011 р. / редкол.: Г.Є. Болдари, А.О. Данилевський, О.О. Дудоров та ін. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. С. 11–15; Акімов М.О. Кваліфікуючі обставини захоплення заручників, пов'язані з особою потерпілого: деякі проблеми та шляхи удосконалення. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. Спеціальний випуск № 6. Частина 1. С. 80–84; Акімов М.О. Спонування як сутнісна ознака захоплення заручників: поняття, характеристика, значення для кваліфікації. *Наука і правоохорона*. 2011. № 1 (11). С. 77–83.
- 4 Володіна О.О. Кримінально-правове значення способів захоплення заручників. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 2 (3). С. 188–196; Володіна О.О. Обман і зловживання довірою як способи захоплення заручників. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 жовт. 2012 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2012. С. 324–328; Володіна О.О. Фізичне насильство як спосіб захоплення заручників. *Право і безпека*. 2012. № 4 (46). С. 139–143; Володіна О.О. Щодо змісту понять «свобода» і «безпека» у визначенні безпосереднього об'єкта захоплення заручників. *Проблеми законності*. 2007. Вип. 91. С. 99–104; Володіна О.О. Щодо питання про об'єкт захоплення заручників. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 6. С. 173–175; Володіна О.О. Щодо питання про спосіб як ознаку об'єктивної сторони захоплення заручників. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 1. С. 156–159.
- 5 Гнетнев М.К., Сингаївська І.В. Про ключові аспекти кваліфікації злочинів, передбачених статтями 146 і 147 КК України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2017. № 1 (77). С. 44–53.
- 6 Давидович І., Онопенко В. Захоплення заручників: проблеми визначення змісту об'єктивної сторони та співвідношення з іншими посяганнями. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 6 (186). С. 127–130.
- 7 Ємельянов В.П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования: уголовно-правовое исследование. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. С. 100–105; Ємельянов В.П. Питання вдосконалення кримінального законодавства, спрямованого на боротьбу з насильницькими злочинами проти волі людини. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 55–60.
- 8 Оксенюк С.В. Кримінально-правова кваліфікація дій, що пов'язані із захопленням заручників, як виявів тероризму. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 6. С. 122–128.
- 9 Політова А.С. Трансформація об'єкта захоплення заручників. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2001. Вип. 2. С. 355–365.
- 10 Пономаренко Ю.А. Деякі питання дії у просторі статті 123-1 КК України (співвідношення міжнародного та національного законодавства). *Злочини проти особистої волі людини. Збірник матеріалів міжнародного науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / редкол.: Сташис В.В. (гол. ред.) та ін. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 129–133.
- 11 Гнетнев М.К., Сингаївська І.В. Про ключові аспекти кваліфікації злочинів, передбачених статтями 146 і 147 КК України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2017. № 1 (77). С. 44–53.
- 12 Степанюк А.Ф. Захват заложников в местах лишения свободы: вопросы квалификации. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 61–65.
- 13 Тітов Є.Б. Правова природа та проблеми кваліфікації захоплення заручників у міжнародному кримінальному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2007. 19 с.

Питання кримінальної відповідальності за підміну дитини розглядалися в працях А.В. Байлова¹, О.І. Белової², Є.В. Даценка³, В.І. Маркіна⁴, І.О. Романчука⁵ та інших дослідників. Аналіз праць вказаних науковців засвідчує, що дискусійними продовжують залишатися питання, які стосуються об'єкта вказаного посягання, граничного віку потерпілої від цього злочину дитини, способу вчинення підміни дитини, моменту закінчення зазначеного злочину, доцільності вказівки у диспозиції ст. 148 КК України на мотиви вчинення підміни дитини.

Проблеми відповідальності за торгівлю людьми у науці кримінального права досліджені найповніше. Окрім згаданих вище дисертацій В.О. Іващенко, К.М. Іскрова, В.А. Козака, Я.Г. Лизогуба, Д.О. Негодченко, А.М. Орлеана та В.М. Підгородинського, зазначеній проблематиці присвячені ряд монографій⁶, науково-практичних і навчальних посібників⁷ та велика кількість наукових статей⁸. Необхідно, однак, враховувати, що більшість

- 1 Байлов А.В., Романчук І.О. Генезис кримінальної відповідальності за підміну дитини у вітчизняному законодавстві. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 1. С. 271–282.
- 2 Белова О.І. Кримінально-правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. 18 с.
- 3 Даценко Є.В. Кримінально-правова характеристика підміни дитини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2015. 20 с.; Даценко Є.В. Кримінально-правова характеристика підміни дитини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2015. 225 с.; Даценко Є.В. Суб'єктивна сторона підміни дитини за кримінальним законодавством України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія Юридичні науки. 2014. Випуск 5-2. Том 1. С. 67–70; Даценко Є.В. Щодо питання відмежування підміни дитини від торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини. *Вісник Запорізького національного університету*. Юридичні науки. 2014. № 4 (I). С. 290–295.
- 4 Маркін В. «Підміна дитини» (ст. 148 КК України): характеристика об'єктивних ознак складу злочину. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XII регіональної науково-практичної конференції (9–10 лютого 2006 р.)*. Львів: Юридичний факультет ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. С. 370–372.
- 5 Байлов А.В., Романчук І.О. Генезис кримінальної відповідальності за підміну дитини у вітчизняному законодавстві. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 1. С. 271–282; Романчук І.О. Кримінально-правова характеристика потерпілого від злочину, передбаченого статтею 148 Кримінального кодексу України. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2015. № 3 (11). С. 209–222; Романчук І.О. Питання кваліфікації торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини та її відмежування від злочину, передбаченого статтею 148 Кримінального кодексу України. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 11–12 березня 2016 р.)*. Івано-Франківськ, 2016. С. 209–212.
- 6 Вербенський М.Г., Мінка Т.П., Негодченко Д.О. Протидія торгівлі людьми в Україні: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. 236 с.; Івашенко В.О. Торгівля жінками та дітьми (кримінологічні та кримінально-правові аспекти боротьби). Монографія. Київ: Атіка, 2004. 112 с.; Лизогуб Я.Г. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо передачі людини: монографія / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. С.С. Яценко. Луганськ: РВВ ЛАВС, 2003. 204 с.; Наден О.В. Торгівля жінками як кримінально-правова та соціальна проблема сучасності. Монографія. Київ: Атіка, 2004. 288 с.; Небитов А.А. Сексуальна експлуатація в Україні: кримінально-правовий та кримінологічний аналіз: монографія. Київ: Освіта України, 2016. 464 с.; Небитов А.А. Торгівля людьми: стан, тенденції та запобігання: монографія. Донецьк: ПП «ВД «Кальміус», 2013. 224 с.; Орлеан А.М. Кримінально-правова характеристика торгівлі людьми. Монографія. Харків: СІМ, 2005. 180 с.; Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. 456 с.; Протидія організованій злочинності у сфері торгівлі людьми / за заг. ред. В.І. Борисова та Н.О. Гуторової. Харків: Одіссей, 2005. 288 с.
- 7 Зокрема: Газдайка-Василишин І.Б., Молотов С.О., Созанський Т.І. Кримінально-правова характеристика злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми: посібник для підрозділів Національної поліції у схемах. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. 32 с.; Діяльність органів внутрішніх справ по запобігання торгівлі людьми: навч. посібник / за ред. акад. О.М. Бандурки. Харків: Вид-во НУВС, 2001. 244 с.; Куц В.М., Орлеан А.М. Прокурорські засоби протидії торгівлі людьми: науково-практичний посібник / за ред. Г.П. Середи. Київ: Варта, 2007. 168 с.; Лизогуб Я.Г., Яценко С.С. Протидія торгівлі людьми: аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства: навчальний посібник / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. С.С. Яценко. Київ: Атіка, 2005. 240 с.; Орлеан А.М., Пустова О.В. Протидія торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації праці. Науково-практичний посібник. Київ: Фенікс, 2013. 152 с.
- 8 Зокрема: Борисов В.І., Козак В.А. Коментар до статті 149 Кримінального кодексу України (в редакції Закону від 12 січня 2006 р.). *Кримінальне право України*. 2006. № 2. С. 17–23; Борисов В.І., Козак В.А. Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини: характеристика складу злочину. *Альманах кримінального права: збірник статей*. Вип. 1 / відповід. ред. П.П. Андрушко, П.С. Берзін. Київ: Правова єдність, 2009. С. 151–171; Бузицька С.В., Щербина Л.І. Удосконалення нормативно-правового регулювання боротьби з торгівлею людьми в контексті європейської інтеграції України. *Кримінальне право України*. 2006. № 7. С. 27–32; Горпинюк О.П. Проблеми відповідальності за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо людини. *Вісник Запорізького національного університету*. Юридичні науки. 2014. № 4 (I). С. 261–267; Гуторова Н.О. Проблеми кримінальної відповідальності за торгівлю жінками, вчинену організованими групами. *Вісник Університету внутрішніх справ*. 1999. Спецвипуск. С. 26–28; Денисов С.Ф., Канівець В.В. Деякі аспекти кримінальної відповідальності за торгівлю людьми. *Дотримання прав жінок та завдання правоохоронних органів України: зб. наук. статей*. Харків – Київ: Ун-т внутр. справ; Міжн. жіночий правознав. центр Ла Страда-Україна, 1999. С. 127–135; Денисов С.Ф., Сердюк П.П. Торгівля людьми: проблема правового визначення поняття. *Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України*. 2000. № 2 (2). С. 126–133; Денисов С.Ф., Сердюк П.П. Соціальна зумовленість кримінально-правової заборони торгівлі людьми. *Вісник Запорізького юридичного інституту МВС України*. 2000. Вип. 3. С. 191–203; Денисова Т.А., Мінаєв М.М. Проблемні питання встановлення суб'єктивної сторони торгівлі людьми. *Вісник Запорізького державного університету*. Юридичні науки. 2001. № 1. С. 210–217; Іскров К. Об'єктивна сторона складу злочину «торгівля людьми» або інша незаконна угода щодо людини (ст. 149 Кримінального кодексу України). *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 3 (195). С. 116–120; Козак В.А. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми: чи рухаємось у вірному напрямку? *Кримінальне право України*. 2006. № 1. С. 56–61; Козак В.А. Поняття, критерії та ознаки уразливого стану особи за кримінальним правом України. *Кримінальне право України*. 2007. № 1. С. 27–34; Козак В.А. Уразливий стан особи за кримінальним правом України: зміст та співвідношення з іншими суміжними поняттями. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Право»*. 2013. Вип. 20. С. 73–80; Лизогуб Я. Статті 149 і 332 Кримінального кодексу України: окремі проблеми законодавчого викладу, узгодженості та тлумачення. *Адвокат*. 2005. № 7. С. 9–11; Митрофанов І.І. Торгівля людьми: кримінально-правове визначення поняття. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2012. № 3. С. 118–123; Нагачевська Ю.С. Кримінально-правова характеристика торгівлі жінками з метою сексуальної експлуатації. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2014. Вип. 4. С. 241–253; Негодченко Д.О. Юридичний аналіз структури злочину, передбаченого ст. 149 КК України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2011. Вип. 2. С. 306–316; Орлеан А.М.

вказаних праць опубліковані в період чинності перших двох редакцій ст. 149 КК України (нагадаємо, що 6 вересня 2018 р. зазначена стаття знову була викладена у новій редакції). Виняток становлять нечисленні публікації, авторами яких є В.А. Козак¹, А.М. Орлеан² та І.В. Сингаївська³. Попри значну кількість праць, присвячених відповідальності за вказаний злочин, більшість відповідних питань залишаються дискусійними. Стосується це, зокрема, визначення об'єкта торгівлі людьми, доцільності виокремлення «іншої незаконної угоди щодо людини» як альтернативної форми зазначеного діяння, доцільності вказівки у диспозиції ч. 1 ст. 149 на способи його вчинення та мету експлуатації тощо.

Проблемам відповідальності за експлуатацію дітей присвячені згадувані вище дисертаційні дослідження І.М. Доляновської та Д.О. Калмикова. Зазначимо також, що після захисту дисертації Д.О. Калмиков опублікував монографію⁴ і ряд наукових статей⁵, в яких розвинув та уточнив деякі свої висновки. Крім вказаних авторів, питаннями кримінально-правової протидії експлуатації дітей цікавились О.І. Белова⁶, І.П. Васильківська⁷, Н.А. Жерж⁸, М.О. Колесник⁹, В.В. Кузнецов¹⁰, І. Лисенко¹¹, А.М. Орлеан¹², О.О. Оропай¹³, О.В. Паньчук¹⁴, Н.О. Семчук¹⁵, А.Р. Топузьян¹⁶, В.Д. Чабанюк¹⁷, М.І. Хавронюк¹⁸ та інші дослідники. Загалом можна стверджувати, що

Кримінально-правова кваліфікація торгівлі людьми: науково-практичний коментар до ст. 149 КК України. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 64. С. 28–40; Орлеан А.М. Нова редакція статті, що передбачає кримінальну відповідальність за торгівлю людьми: аналіз складу злочину. *Юридичний журнал*. 2006. № 4. С. 38–40; Орлеан А.М., Лизогуб Б.В. Вдосконалення кримінального законодавства у напрямку протидії торгівлі людьми та пов'язаним з нею явищем. *Право і безпека*. 2005. Том 4. № 4. С. 101–104; Підгородинський В. Аналіз кримінального законодавства окремих іноземних країн щодо відповідальності за торгівлю людьми. *Юридический вестник*. 2006. № 2. С. 119–123; Політова А.С. Практика притягнення до кримінальної відповідальності за статтею 149 КК та шляхи підвищення її ефективності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. Вип. 2. С. 306–314; Скулиш Е. Структурні компоненти формування теоретичних основ протидії торгівлі людьми в Україні. *Право України*. 2010. № 4. С. 283–291; Стрекалов Є.Ф., Орлеан А.М. Теоретичні та практичні аспекти застосування ст. 149 Кримінального кодексу України. *Вісник Верховного Суду України*. 2006. № 9 (73). С. 30–35; Фріс П.А., Малєєв А.Ю. Кримінально-правова політика у сфері боротьби із торгівлею людьми. *Адвокат*. 2005. № 9. С. 9–14; Хавронюк М. Работорганізація в Україні: чи здатне чинне законодавство ефективно протидіяти їй? *Предпринимательство, хозяйство и право*. 1999. № 3. С. 23–31; Шапченко С.Д. Пропозиції та зауваження щодо проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо протидії торгівлі людьми та втягування у заняття проституцією)», реєстраційний № 4179, прийнятого у першому читанні 29 листопада 2005 р. *Кримінальне право України*. 2006. № 1. С. 66–69; Яценко С.С. Зауваження та пропозиції щодо проекту новелізації статті 149 Кримінального кодексу України. *Кримінальне право України*. 2006. № 1. С. 62–65.

- 1 Козак В.А. Нова редакція кримінального закону, що передбачає відповідальність за торгівлю людьми: проблеми тлумачення та застосування. *Ефективність кримінального законодавства: доктринальні, законотворчі та правозастосовні проблеми її забезпечення: матер. міжнарод. наук.-практ. кругл. столу (м. Харків, 17 трав. 2019 р.)* / укладачі: А.М. Демидова, К.А. Новікова, Н.В. Шульженко. Харків: Константа, 2019. С. 142–145.
- 2 Орлеан А.М. Кримінально-правова кваліфікація торгівлі людьми: науково-практичний коментар до ст. 149 КК України. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 64. С. 28–40. Див. також: Орлеан А.М. Редакція статті 149 КК України може змінитись вже в четвертий раз (про доцільність приведення кримінальної відповідальності за торгівлю людьми у відповідність до міжнародних та європейських стандартів). *Журнал східноєвропейського права*. 2017. № 46. С. 55–61.
- 3 Сингаївська І.В. Особливості регламентації кримінальної відповідальності за торгівлю людьми. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2019. Том 30 (69). № 1. С. 98–102.
- 4 Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монограф. / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М.І. Хавронюк. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. 560 с.
- 5 Калмиков Д. Аналіз санкцій статті 150 Кримінального кодексу України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2012. № 4. С. 37–42; Калмиков Д. Зміни до статей 150 і 150-1 ККУ: крок уперед, два назад? *Юридичний вісник України*. 6-12 серпня 2011 р. № 31 (839). С. 5; Калмиков Д.О. Експлуатація дітей, поєднана з використанням дитячої праці у шкідливому виробництві. *Право і безпека*. 2012. № 2 (44). С. 111–115; Калмиков Д.О. Експлуатація дітей, учинена організованою групою: аналіз змісту діяння та техніки його законодавчої регламентації. *Вісник Луцького державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2012. № 2. С. 137–148; Калмиков Д.О. Особливості дії закону про кримінальну відповідальність за експлуатацію дітей. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 226–233; Хавронюк М.І., Калмиков Д.О. Деякі питання удосконалення відповідальності за злочини проти волі дитини. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 10 (134). С. 42–48.
- 6 Белова О.І. Кримінально-правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. 18 с.
- 7 Васильківська І.П. Використання дитячої праці: кримінально-правовий аспект. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. Число 3 (25). С. 168–171.
- 8 Жерж Н.А., Халамай А.К. Кримінально-правове розуміння експлуатації дітей. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2018. Том 29 (68). № 6. С. 107–111.
- 9 Колесник М.О. Об'єкт злочину, передбаченого ст. 150 Кримінального кодексу України «Експлуатація дітей». *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених*. 2005. Вип. 7. С. 109–114.
- 10 Кузнецов В.В., Семчук Н.О., Чабанюк В.Д. Кримінально-правова охорона моральності неповнолітніх: порівняльно-правове дослідження: монографія. Київ: ФОП Кандиба Т.П., 2017. С. 95–97, 122–126 та ін.
- 11 Лисенко І. Кримінально-правовий захист дітей від експлуатації. *Право України*. 2002. № 4. С. 65–69.
- 12 Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 46, 283–288, 311–312.
- 13 Оропай О.О. Кримінально-правові засади протидії трудовій експлуатації дітей в Україні. *Судова апеляція*. 2016. № 3 (44). С. 63–68.
- 14 Паньчук О.В. Кримінологічна характеристика експлуатації дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2008. 18 с.
- 15 Кузнецов В.В., Семчук Н.О., Чабанюк В.Д. Кримінально-правова охорона моральності неповнолітніх: порівняльно-правове дослідження: монографія. Київ: ФОП Кандиба Т.П., 2017. С. 95–97, 122–126 та ін.
- 16 Топузьян А.Р. Кримінально-правова охорона моральності неповнолітніх в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2018. С. 76–93, 143–153, 165–170 та ін.
- 17 Кузнецов В.В., Семчук Н.О., Чабанюк В.Д. Кримінально-правова охорона моральності неповнолітніх: порівняльно-правове дослідження: монографія. Київ: ФОП Кандиба Т.П., 2017. С. 95–97, 122–126 та ін.
- 18 Хавронюк М.І., Калмиков Д.О. Деякі питання удосконалення відповідальності за злочини проти волі дитини. *Вісник Верховного Суду України*. 2011.

відповідна проблематика розроблена на достатньо глибокому рівні. Найбільш дискусійними є питання, що стосуються об'єкта експлуатації дітей, виправданості «вплутування» трудового законодавства в розуміння ознак потерпілого від цього злочину, доцільності використання терміна «експлуатація» в назві ст. 150 КК України та диспозиції її частини 1, змісту окремих кваліфікуючих ознак, передбачених ч. 2 вказаної статті. Крім того, невирішеною залишається ключова, на наш погляд, проблема, яка потребує належної уваги науковців, – необхідність кримінально-правової протидії використанню примусової праці будь-якої, в тому числі дорослої, особи.

Значна увага в науковій літературі приділяється також питанням кримінальної відповідальності за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. Окрім згаданої вище дисертації І.В. Дегтярьової, варто згадати праці В.О. Гацелюка¹, С.Ф. Денисова², О.В. Дерев'янка³, Д.О. Калмикова⁴, В.А. Козака⁵, Д.Ю. Кондратова⁶, Н.М. Крестовської⁷, В.В. Кузнецова⁸, А.М. Орлеана⁹, Н.О. Семчук¹⁰, А.Р. Топузьяна¹¹, М.І. Хавронюка¹², В.Д. Чабанюка¹³, К.О. Черевка¹⁴, Н.В. Чернова¹⁵ та інших науковців. Разом з тим дискусійними продовжують залишатися питання, які стосуються об'єкта вказаного злочину, розмежування його з діями, передбаченим ст. 304 КК України, розуміння змісту понять «використання для заняття жебрацтвом» і «систематичного випрошування».

Особливості кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги у вітчизняній юридичній літературі досліджені мало. Окремі питання кримінально-правової протидії цьому посяганню піднімалися лише в кількох спеціальних публікаціях¹⁶. Водночас аналіз ст. 151 КК України дозволяє стверджувати, що дискусійними є фактично всі аспекти відповідальності за вказаний злочин. Своє ба-

№ 10 (134). С. 42–48.

- 1 Гацелюк В.О. Кримінальна відповідальність за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: історія трансформації законодавчої ініціативи. *Боротьба з правопорушеннями у молодіжному середовищі: вітчизняний та міжнародний досвід*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 2 червня 2010 р. Донецьк, 2010. С. 53–57.
- 2 Денисов С.Ф., Гальцева К.В. Кримінальна відповідальність за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Юридична наука*. 2012. № 8. С. 52–60.
- 3 Дерев'янка О.В. Еволюція кримінально-правового регулювання використання малолітньої дитини для зайняття жебрацтвом. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Випуск 3 (9). С. 268–273.
- 4 Хавронюк М.І., Калмиков Д.О. Деякі питання удосконалення відповідальності за злочини проти волі дитини. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 10 (134). С. 42–48.
- 5 Козак В.А. Кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Право»*. 2012. Випуск 19. С. 154–159; Козак В.А. Кримінальна відповідальність за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (аналіз основного складу злочину). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Право»*. 2011. Випуск 17. С. 171–176.
- 6 Кондратов Д.Ю. Відмежування втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 КК України) від суміжних складів злочинів. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2014. № 6. С. 58–60.
- 7 Крестовська Н.М., Готвянська М.А. Використання дітей молодшого віку при жебракуванні: проблеми кваліфікації та юридичного реагування. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2005. № 12. С. 124–129.
- 8 Кузнецов В.В. Експлуатація дитини у вигляді жебракування. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2009. № 6. С. 191–199; Кузнецов В.В. Кримінально-правова характеристика суб'єктивних ознак використання дитини для жебракування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія Право*. 2009. Випуск 12: Частина 2. С. 375–378; Кузнецов В.В., Семчук Н.О., Чабанюк В.Д. Кримінально-правова охорона моральності неповнолітніх: порівняльно-правове дослідження: монографія. Київ: ФОРУМ, 2017. С. 97–99, 179–190 та ін.
- 9 Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 304–307.
- 10 Кузнецов В.В., Семчук Н.О., Чабанюк В.Д. Кримінально-правова охорона моральності неповнолітніх: порівняльно-правове дослідження: монографія. Київ: ФОРУМ, 2017. С. 97–99, 179–190 та ін.; Семчук Н.О. Суб'єкт та суб'єктивна сторона залучення неповнолітніх до заняття жебрацтвом за законодавством України та деяких зарубіжних країн. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. Число 2 (21). С. 113–118.
- 11 Топузьян А.Р. Кримінально-правова охорона моральності неповнолітніх в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2018. С. 93–106, 153–156, 170–172 та ін.
- 12 Хавронюк М.І. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (коментар нового закону). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2009. Випуск 49. С. 244–249; Хавронюк М.І., Калмиков Д.О. Деякі питання удосконалення відповідальності за злочини проти волі дитини. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 10 (134). С. 42–48.
- 13 Кузнецов В.В., Семчук Н.О., Чабанюк В.Д. Кримінально-правова охорона моральності неповнолітніх: порівняльно-правове дослідження: монографія. Київ: ФОРУМ, 2017. С. 97–99, 179–190 та ін.
- 14 Черевко К.О. Окремі питання кримінально-правової характеристики злочину, передбаченого статтею 150-1 Кримінального кодексу України. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2015. № 3 (11). С. 102–111.
- 15 Чернова Н. Історико-правовий аналіз кримінального законодавства України про відповідальність за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 9. С. 156–158; Чернова Н.В. Досвід країн пострадянського простору у сфері правового регулювання відповідальності за використання малолітніх дітей для зайняття жебрацтвом. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 4. С. 463–468; Чернова Н.В. Систематичність у складі використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 427–432.
- 16 Байда А.О., Комасюк І.С. Питання кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Актуальні проблеми держави і права*. 2018. Вип. 81. С. 3–8; Денисов С.Ф., Зубов Г.О. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в психіатричний заклад: окремі аспекти. *Юридична наука*. 2015. № 10 (52). С. 109–120.

чення розв'язання відповідних проблем автор цих рядків виклав в окремій монографії¹. У цій роботі вважаємо за необхідне ще раз зупинитися на ключових питаннях відповідальності за вказаний злочин.

Статтею про кримінальну відповідальність за примушування до шлюбу КК України був доповнений лише 6 грудня 2017 р., у зв'язку з чим у розпорядженні кримінально-правової науки на сьогодні є небагато публікацій, присвячених вказаному діянню². У юридичній літературі дискутуються питання про доцільність криміналізації примушування до шлюбу, обговорюються проблеми тлумачення ознак об'єктивної сторони цього злочину.

Попри відсутність у чинному КК України статей про наклеп та образу, в сучасній кримінально-правовій науці час від часу з'являються публікації, в яких обґрунтовується доцільність встановлення кримінальної відповідальності за вказані посягання проти честі та гідності особи. Окрім праць В.А. Бортника, В.М. Підгородинського та О.С. Субботенка, які зазначені питання розглядали на дисертаційному рівні, варто згадати також публікації В.К. Грищука³, І.С. Єпішко⁴, М.І. Колоса⁵, В.В. Мульченка⁶, О.М. Храмцова⁷ та інших дослідників. Питання доцільності чи недоцільності криміналізації наклепу та образи у науці кримінального права продовжує залишатися відкритим, а тому потребує дослідження у межах цієї роботи.

Таким чином, попри чималу кількість досліджень проблем кримінальної відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи, низка відповідних питань до сьогодні є дискусійними або ж недостатньо висвітленими. Окремі аспекти кримінально-правової протидії вказаним злочинам дотепер залишаються майже не дослідженими (зокрема, особливості відповідальності за насильницьке зникнення, незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги, примушування до шлюбу).

Прийняття у 2001 р. чинного на сьогодні КК України стимулювало розвиток кримінологічних досліджень розглядуваних посягань. Доводиться, однак, констатувати, що більшість цих досліджень присвячена торгівлі людьми, тоді як іншим злочинам проти волі, честі та гідності особи приділяється значно менше уваги.

Кримінологічним аспектам окремих діянь, передбачених розділом III Особливої частини КК України, присвячено всього декілька дисертацій. Так, О.В. Паньчук у 2008 р. захистила дисертацію «Кримінологічна характеристика експлуатації дітей»⁸, в 2011 р. Ю.В. Раковська захистила дисертацію «Соціально-правова природа та детермінація торгівлі людьми: кримінологічне дослідження»⁹, у 2012 р. А.А. Небитов захистив дисертацію «Кримінологічні засади запобігання торгівлі людьми або іншій незаконній угоді щодо людини»¹⁰. Окремі ас-

- 1 Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги: монографія. Ужгород: РІК-У, 2019. 228 с.
- 2 Бандурка І.О. Кримінально-правовий захист дитинства в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2016. С. 20–21; Денисов С.Ф., Мартиненко А.О. Про доцільність криміналізації примушування до вступу в шлюб в Україні. *Актуальні проблеми кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (25 трав. 2018 р., м. Дніпро). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 58–60; Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваїте, 2019. С. 101–103; Камінський П.В. Тлумачення поняття «примушування» у контексті ст. 151-2 Кримінального кодексу України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 448–451; Крутлова О.О., Волощук С.Ю. Окремі підстави криміналізації примушування до шлюбу. *Актуальні питання протидії злочинності в сучасних умовах: вітчизняний та зарубіжний досвід*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 березня 2018 р.). Дніпро: ДДУВС, 2018. С. 263–265; Лимонченко М.С. Правове регулювання кримінальної відповідальності за примушування до шлюбу в законодавстві азійських країн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2019. Випуск 58. Том 2. С. 97–100; Литвинов О.М., Данильченко Ю.Б. Пропозиції та зауваження до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» (реєстр. № 4952 від 12.07.2016) / Законодавче забезпечення правоохоронної діяльності: навчальний посібник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. В.В. Сокурєнка. Харків: Стильна типографія, 2017. С. 892–896; Пенькова Т.І., Гега В.О. Кримінальна відповідальність за примушення до шлюбу. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Том 31 (70). № 1. С. 177–180; Харитонова О.В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству. Науково-практичний посібник. Харків: ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2018. С. 64–66.
- 3 Грищук В. Соціальна зумовленість кримінально-правової охорони і захисту гідності людини в Україні. *Право України*. 2018. № 9. С. 98–108; Грищук В.К. Ефективність кримінально-правового забезпечення охорони і захисту гідності в Україні: питання соціальної зумовленості. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2019. Том 26. № 1. С. 89–97.
- 4 Єпішко І.С. Кримінально-правовий захист честі та гідності поліцейського є невідкладним. *Право і безпека*. 2017. № 3 (66). С. 67–71.
- 5 Колос М. Клевета і оскорблення: генезис ответственности и проблемы современной криминализации – декриминализации. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2014. № 4 (8). С. 158–163.
- 6 Мульченко В. Проблеми охорони честі та гідності особи у кримінальному законі. *Право України*. 2002. № 10. С. 41–44.
- 7 Храмцов О.М. Кримінально-правова охорона честі та гідності людини в Україні (сучасний стан). *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2004. Вип. 28. С. 70–75; Храмцов О.М. Кримінально-правове та кримінологічне забезпечення охорони особи від насильства: монографія. Харків: НікаНова, 2015. С. 233–255.
- 8 Паньчук О.В. Кримінологічна характеристика експлуатації дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2008. 18 с.
- 9 Раковська Ю.В. Соціально-правова природа та детермінація торгівлі людьми: кримінологічне дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2011. 216 с.
- 10 Небитов А.А. Кримінологічні засади запобігання торгівлі людьми або іншій незаконній угоді щодо людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. 21 с. За підсумками дисертаційного дослідження у 2013 р. А.А. Небитов опублікував монографію: Небитов А.А. Торговля людь-

пекти кримінологічної характеристики використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом висвітлені І.В. Дегтярьовою у згадуваній вище дисертації «Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінально-правова та кримінологічна характеристика і запобігання» (2012). Так само А.В. Кабанець частково торкалася питань запобігання незаконному позбавленню волю або викраденню людини у згадуваній вище дисертації «Засоби запобігання незаконному позбавленню волі або викраденню людини: міжнародний досвід» (2019).

Таким чином, кримінологічні аспекти ряду діянь, передбачених розділом III Особливої частини КК України, на дисертаційному рівні не розглядалися. Необхідно звернути увагу також на те, що від часу підготовки та захисту більшості згаданих дисертаційних досліджень минуло майже десятиліття, у зв'язку з чим актуальним є новий погляд на кримінологічні особливості відповідних злочинів. Під «експлуатацією дітей» у своїй дисертації О.В. Паньчук розуміла не лише використання праці дитини, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування (ст. 150 КК України), а й дії, пов'язані із сексуальною та іншими видами експлуатації дітей. Питання запобігання незаконному позбавленню волі або викраденню людини у дисертації А.В. Кабанець розглядалися лише побіжно; окремих праць монографічного характеру, присвячених кримінологічним аспектам вказаного діяння, на сьогодні немає.

Загальна кримінологічна характеристика злочинів проти волі, честі та гідності особи, а також основні напрями запобігання вказаним діянням, знайшли відображення в працях В.С. Батиргарєєвої¹, В.В. Голіни², С.Г. Лісняк³, О.В. Лисодеда⁴ та інших дослідників.

Серед праць, в яких висвітлювались окремі аспекти кримінологічної характеристики та запобігання торгівлі людьми, слід згадати публікації Н.В. Аніщук⁵, В.С. Батиргарєєвої⁶, В.І. Борисова⁷, М.Г. Вербенського⁸, Т.І. Воз-

ми: стан, тенденції та запобігання: монографія. Донецьк: ПП «ВД «Кальміус», 2013. 224 с.

- 1 Батиргарєєва В., Голіна В. Актуальні проблеми боротьби зі злочинами проти особистої волі людини. *Право України*. 2001. № 3. С. 137–139; Батиргарєєва В.С., Борисов В.І., Голіна В.В. Злочини проти особистої волі людини та їх попередження (науково-практичний посібник). Харків: Інститут вивчення проблем злочинності Академії правових наук України, 2002. 123 с.; Голіна В.В., Батиргарєєва В.С. Проблеми боротьби с преступленнями против личной свободы человека в Украине. *Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб.* Харків, 2001. Вип. 49. С. 131–141.
- 2 Батиргарєєва В., Голіна В. Актуальні проблеми боротьби зі злочинами проти особистої волі людини. *Право України*. 2001. № 3. С. 137–139; Батиргарєєва В.С., Борисов В.І., Голіна В.В. Злочини проти особистої волі людини та їх попередження (науково-практичний посібник). Харків: Інститут вивчення проблем злочинності Академії правових наук України, 2002. 123 с.; Голіна В.В., Батиргарєєва В.С. Проблеми боротьби зі злочинами проти особистої волі людини. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 2 (25). С. 243–254; Голіна В.В. Преступления против свободы воли личности: криминологическая характеристика и проблемы предупреждения. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 155–161; Голіна В.В., Батиргарєєва В.С. Проблеми боротьби с преступленнями против личной свободы человека в Украине. *Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб.* Харків, 2001. Вип. 49. С. 131–141.
- 3 Лісняк С.Г. Кримінологічна характеристика злочинів проти волі, честі та гідності особи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 6. С. 269–272; Лісняк С.Г. Кримінологічна характеристика злочинів проти волі, честі та гідності особи (2010–2014 роки). *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2015. № 1 (II). С. 188–195.
- 4 Лисодед А.В. Актуальные криминологические проблемы преступлений против свободы, чести и достоинства личности. *Проблеми законності: респ. міжвід. наук. зб.* Харків, 2006. Вип. 81. С. 127–136.
- 5 Аніщук Н. До проблеми работоргівлі жінками. *Право України*. 2002. № 9. С. 99–101.
- 6 Батиргарєєва В.С. Торговля людьми в Україні: погляд із сьогодення. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2017. Вип. 33. С. 68–77; Батиргарєєва В.С. Щодо сучасних рис явища торгівлі людьми в Україні та особливостей його запобігання. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали II Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 16-17 березня 2018 р.)*. Івано-Франківськ, 2018. С. 21–25; Батиргарєєва В.С., Лисодед О.В. Торговля жінками в Україні: стан та окремі шляхи попередження. *Співробітництво держави та громадськості з питань протидії торгівлі людьми: зб. наук. пр.* Київ; Харків, 2004. С. 23–30; Батиргарєєва В.С. О некоторых путях предупреждения торговли женщинами. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 197–203; Батиргарєєва В.С. Торговля людьми: уголовно-правовые и криминологические проблемы. *Збірник наукових праць Харківського Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні*. 2002. Вип. 4. С. 254–270; Борисов В.І., Батиргарєєва В.С. Попередження торгівлі людьми: проблеми та можливі шляхи їх вирішення. *Юрист України*. 2003. № 2. С. 71–73; Головкін Б., Батиргарєєва В.С. Громадська думка щодо торгівлі людьми: кримінологічний погляд на проблему. *Право України*. 2003. № 7. С. 34–38; Лисодед А.В., Батиргарєєва В.С. О некоторых путях предупреждения торговли женщинами в Украине. *Организованная преступность, терроризм и коррупция*. 2003. № 3. С. 73–78.
- 7 Борисов В.І., Батиргарєєва В.С. Попередження торгівлі людьми: проблеми та можливі шляхи їх вирішення. *Юрист України*. 2003. № 2. С. 71–73.
- 8 Вербенський М.Г. Кримінологічна характеристика транснаціональної організованої злочинності у сфері торгівлі людьми. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2010. № 1. С. 16–23; Вербенський М.Г. Транснаціональна злочинність: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТА, 2009. 356 с.

ної¹, Б.М. Головкина², Л.О. Данильчук³, Т.А. Денисової⁴, І.М. Даньшина⁵, Г.П. Жаровської⁶, В.О. Іващенко⁷, К.І. Ілікчієвої⁸, О.В. Козаченка⁹, К.Б. Левченко¹⁰, О.В. Лисодеда¹¹, Н.М. Лукач¹², С.Ю. Лукашевича¹³, О.В. Наден¹⁴, А.А. Небитова¹⁵, О.М. Піщуліної¹⁶, Є.Д. Скулиша¹⁷, Н.В. Сметаніної¹⁸, О.С. Стеблинської¹⁹, Є.Л. Стрельцова²⁰, О.О. Титаренка²¹, В.В. Турка²², М.І. Фіалки²³, С.О. Філіппова²⁴ та інших науковців. Попри значну кількість праць, присвячених кримінологічним аспектам торгівлі людьми, чимало відповідних питань залишаються недостатньо дослідженими. Стосується це, зокрема, особливостей торгівлі людьми, вчиненої залежно від форми експлуатації людини, а також такого різновиду вказаного злочину як торгівля дітьми, вчинена їхніми батьками.

- 1 Возна Т.І. Діяльність правоохоронних органів і неурядових організацій та їх взаємодія щодо запобігання та боротьби з торгівлею людьми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2003. 19 с.
- 2 Головкин Б.М. Торговля органами людини: українські реалії. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 27. С. 21–26; Головкин Б., Батиргареева В. Громадська думка щодо торгівлі людьми: кримінологічний погляд на проблему. *Право України*. 2003. № 7. С. 34–38.
- 3 Данильчук Л.О. Теорія і методика соціальної профілактики торгівлі людьми засобами інформаційно-комунікаційних технологій: дис. ... докт. педагог. наук: 13.00.05. Хмельницький, 2018. 544 с.
- 4 Денисова Т.А. Торговля жінками й організована злочинність. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2003. № 2. С. 33–37; Денисова Т.А. Торговля жінками і дітьми з целью їх сексуальної експлуатації: дослідження в Україні. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 179–184.
- 5 Даньшин І.Н. Торговля людьми: уголовно-правовой и криминалогический аспекты. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 167–172.
- 6 Жаровська Г.П. «Торговля людьми» як форма організованої злочинної діяльності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 71. С. 373–379; Жаровська Г.П. Транснаціональна організована злочинність в Україні: феномен, детермінація, протидія: монографія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2018. 568 с.
- 7 Іващенко В.О. Торговля жінками та дітьми: сучасний стан і тенденції. *Часопис Київського університету права*. 2004. № 3. С. 56–61.
- 8 Ілікчієва К.І. Торговля жінками як елемент організованої злочинності. *Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць*. 2005. Вип. 26. С. 208–211.
- 9 Козаченко А.В., Калєван Н.В. Феномен транснаціональної преступности: научно-практическое пособие. Николаев: ООО «Фирма «Илион», 2009. 408 с.
- 10 Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей: навч.-метод. посібник / за ред. К.Б. Левченко та О.А. Удалової. Київ: Міленіум, 2005. 210 с.; Соціально-профілактика торгівлі людьми: навчально-методичний посібник / за ред. К.Б. Левченко, І.М. Трубавіної. Київ: ТОВ «Агентство «Україна», 2007. 352 с.; Соціально-педагогічні основи протидії торгівлі людьми та експлуатації дітей: навч.-метод. посіб. / за заг. ред. К.Б. Левченко, А.Г. Ковальчук, О.А. Удалової. Київ, 2011. 292 с.
- 11 Батиргареева В.С., Лисодед О.В. Торговля жінками в Україні: стан та окремі шляхи попередження. *Співробітництво держави та громадськості з питань протидії торгівлі людьми: зб. наук. пр.* Київ; Харків, 2004. С. 23–30; Лисодед А.В. Общесоциальное предупреждение как перспективное направление в борьбе с торговлей людьми. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 188–194; Лисодед А.В., Батиргареева В.С. О некоторых путях предупреждения торговли женщинами в Украине. *Организованная преступность, терроризм и коррупция*. 2003. № 3. С. 73–78.
- 12 Лукач Н.М. Концептуальні засади та інституційні механізми протидії глобальній проблемі торгівлі людьми: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. Львів, 2016. 245 с.
- 13 Лукашевич С.Ю. Незаконна міграція фізичних осіб і торгівля «живим товаром» як напрями діяльності транснаціональної злочинності. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 194–197.
- 14 Наден О.В. Торговля жінками як кримінально-правова та соціальна проблема сучасності. Монографія. Київ: Атіка, 2004. 288 с.; Надьон О. Торговля жінками: чинники, складові та шляхи подолання. *Право України*. 2003. № 6. С. 16–22.
- 15 Небитов А.А. Сексуальна експлуатація в Україні: кримінально-правовий та кримінологічний аналіз: монографія. Київ: Освіта України, 2016. 464 с.
- 16 Піщуліна О.Н. Некоторые методологические проблемы понимания феномена «торговля людьми» и причины распространения торговли женщинами в Украине. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 112–116.
- 17 Скулиш Є. Структурні компоненти формування теоретичних основ протидії торгівлі людьми в Україні. *Право України*. 2010. № 4. С. 283–291.
- 18 Сметаніна Н.В., Манагарова Є.С. Кримінологічна характеристика злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми в умовах гібридної війни. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 1. С. 186–190.
- 19 Стеблинська О.С. Торговля людьми як вид організованої злочинності. *Право і безпека*. 2010. № 5 (37). С. 173–175.
- 20 Стрельцов Е.Л., Семенюта А.Н. Некоторые аспекты проблемы торговли женщинами. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 184–188.
- 21 Титаренко О.О. Сучасний вектор кримінологічної політики держави у сфері протидії торгівлі людьми. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 4. С. 285–296.
- 22 Турок В.В. Соціально-економічні наслідки та механізми протидії торгівлі людьми: дис. ... канд. економ. наук: 08.00.07. Київ, 2016. 220 с.
- 23 Фіалка М.І. Національний механізм взаємодії суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми: мета створення та способи реалізації. *Публічне право*. 2012. № 4 (8). С. 129–135.
- 24 Філіппов С.О. Протидія транскордонній злочинності: глобальний контекст і реалії України: монографія. Одеса: Фенікс, 2019. 452 с.

Кримінологічні аспекти інших злочинів проти волі, честі та гідності особи розглядалися в працях П.А. Вороб'я¹, Є.О. Гладкової², В.В. Голіни³, Г.В. Дан⁴, О.Г. Колба⁵, І.М. Копотуна⁶, І.І. Максимів⁷, О.О. Оропай⁸, О.М. Подільчак⁹, Н.С. Юзікової¹⁰ та інших дослідників. Водночас маємо підстави стверджувати, що зазначені питання у кримінологічній літературі розкриті фрагментарно; якщо торгівлі людьми кримінологи приділяють багато уваги, то цього не можна сказати про інші злочини, відповідальність за які передбачена розділом III Особливої частини КК України.

Таким чином, після проголошення Україною незалежності актуальні проблеми запобігання та протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи активно досліджувалися представниками кримінально-правової та кримінологічної науки. Разом з тим чимало відповідних питань на сьогодні є дискусійними або ж недостатньо висвітленими, а тому потребують подальших досліджень.

- 1 Воробей П.А., Ремегга В.В. Кримінологічні аспекти дослідження гідності людини у контексті вивчення особи злочинця. *Сучасна кримінологія: досягнення, проблеми, перспективи*: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 50-річчю каф. кримінології та кримінально-виконавчого права, Харків, 9 груд. 2016 р. / за ред. В.Я. Тація, Б.М. Головкина. Харків: Право, 2016. С. 85–87.
- 2 Гладкова Є.О. Заходи протидії органів внутрішніх справ України втягненню дітей до незаконної дитячої праці, у злочинну та іншу антигромадську діяльність. *Форум права*. 2014. № 1. С. 97–101.
- 3 Голіна В.В. Кримінологічна характеристика злочинів, пов'язаних з незаконним позбавленням волі і викраденням чужої дитини (статті 123, 124 КК України). *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. пр. Харків: Право, 2001. Вип. 5. С. 3–31
- 4 Дан А.В. Кримінологічна характеристика особи злочинця, що вчиняє злочин, пов'язаний з використанням малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2018. Вип. 47. С. 141–154; Дан Г.В. Причини та умови використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом в Україні. *Науковий інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені короля Данила Галицького*. Серія: «Право». 2018. Вип. 5 (17). С. 174–180; Дан Г.В. Стан та тенденції злочинів, пов'язаних з використанням малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/9766/1/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%BD.%20%D1%82%D0%B5%D0%BE%D1%80.%20%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82._p208-213.pdf
- 5 Колб О.Г., Василюк І.М. Гідність людини як об'єкт кримінологічного дослідження та правової охорони. *Сучасна кримінологія: досягнення, проблеми, перспективи*: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 50-річчю каф. кримінології та кримінально-виконавчого права, Харків, 9 груд. 2016 р. / за ред. В.Я. Тація, Б.М. Головкина. Харків: Право, 2016. С. 60–62.
- 6 Копотун І.М. Кримінологічна характеристика захоплення заручників у кримінально-виконавчих установах. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2012. № 2. С. 98–104.
- 7 Максимів І.І. Психологічна характеристика об'єктивних причин втягнення дитини у жебрацтво. *Право і суспільство*. 2015. № 2. С. 229–235.
- 8 Оропай О.О. Кримінологічна характеристика осіб, які вчиняють трудову експлуатацію дітей в Україні. *Держава і право*. Серія: *Юридичні науки*. 2019. Вип. 83. С. 355–363.
- 9 Подільчак О.М. Мотиви і мотивація злочинів проти особистої волі людини. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 203–207.
- 10 Юзікова Н.С. Попередження злочинів проти особистої волі дитини: віктимологічний аспект. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 173–179.

РОЗДІЛ 3. ОБ'ЄКТ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ

3.1. Родовий об'єкт злочинів проти волі, честі та гідності особи

Проблема об'єкта злочину в науці кримінального права, як відомо, є однією з найбільш дискусійних¹. У юридичній літературі однотайно визнається, що об'єкт злочину – це те, на що посягає особа, вчиняючи злочинне діяння². Однак питання про те, чому саме заподіюється або може бути заподіяно шкоду внаслідок вчинення злочину, залишається спірним. Як у радянські часи, так і сьогодні, більшість науковців визнає об'єктом злочину суспільні відносини, які поставлені під охорону кримінального закону і яким злочином заподіяно чи створено загрозу заподіяння шкоди. Однак останнім часом вказана теорія активно критикується, у зв'язку з чим висунуто альтернативні концепції об'єкта злочину. Приміром, С.Б. Гавриш зазначає, що «суспільні відносини є категорією абстрактною, яку здебільшого підносять на рівень закону як елемент складу злочину швидше за політичними, ніж за правовими, міркуваннями». На його переконання, як би не доводилась теза, що злочином заподіюється шкода суспільним відносинам, у реальній дійсності нічого подібного не відбувається і відбутися не може. Можуть бути знищені матеріальні предмети, з приводу яких вчиняються злочини, зникнути явища, що викликали останні, проте суспільні зв'язки залишаються незмінними або ж будуть видозмінені нашою свідомістю, але не більше³. Крім того, науковець підкреслює, що «на рівні конкретної норми КК законодавець не знає поняття “суспільні відносини” як об'єкт посягання, а практика їх ніяк не оцінює, керуючись виключно конкретними ознаками, описаними в даному нормативному розпорядженні»⁴. У зв'язку з цим С.Б. Гавриш пропонує іншу концепцію об'єкта злочину – «об'єкт злочину – правове благо». При цьому вказаний автор

- 1 Див., зокрема: Андрушко П.П. Об'єкт кримінально-правової охорони, об'єкт злочину, об'єкт злочинного посягання та об'єкт злочинного впливу: основний зміст понять та їх співвідношення. *Адвокат*. 2011. № 11 (134). С. 5–11; № 12 (135). С. 3–10; Берзін П.С. Незаконне використання засобів індивідуалізації учасників господарського обороту, товарів та послуг: аналіз складів злочину, передбаченого ст. 229 КК України: монографія. Київ: Атіка, 2005. С. 9–31; Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2002. С. 19–63; Гавриш С.Б. Теоретические предпосылки исследования объекта преступления. *Право и политика*. 2000. № 11. С. 4–15; Гавриш С.Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблеми теорії і розвитку кримінального права. *Наукові записки Харківського економіко-правового університету*. 2004. № 1. С. 30–37; Емельянов В.П. Концептуальные аспекты исследования объекта преступления. *Право и политика*. 2002. № 10. С. 61–72; Емельянов В.П. Понятие объекта преступления в уголовно-правовой науке. *Право и безпека*. 2002. № 4. С. 7–11; Зелінський А.Ф., Куц В.М. Об'єкт злочину і структура Особливої частини Кримінального кодексу. *Вісник Університету внутрішніх справ*. 1997. Вип. 2. С. 148–154; Коржанський М.Й. Предмет і об'єкт злочину: монографія. Дніпропетровськ: Юрид. акад. Мін-ва внутр. справ; Ліра ЛТД, 2005. 252 с.; Коржанський М., Коржанська О. Цінність суспільних відносин. *Право України*. 2006. № 12. С. 20–22; Костенко О., Ландіна-Виговська А. Поняття об'єкта злочину: дискусію варто продовжити. *Право України*. 2008. № 4. С. 101–105; Костенко О.М. Культура і закон – у протидії злу: монографія. Київ: Атіка, 2008. С. 239; Кривуля О.М., Куц В.М. Чи можуть бути суспільні відносини об'єктом злочину. *Вісник Університету внутрішніх справ*. 1997. Вип. 2. С. 70–75; Лашук Є.В. Поняття і структура об'єкта злочину. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики: щоріч. бюл. / за заг. ред. А.А. Музики*. Київ: КЮІ КНУВС, 2005. Вип. 10. С. 197–207; Лихова С.Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2006. С. 17–79; Матвійчук В.К. Загальнотеоретичні підходи до з'ясування об'єкта злочину. *Юридична наука*. 2012. № 8. С. 89–103; Навроцький В.О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. Київ: Атіка, 1999. С. 256; Осадний В.І. Проблеми кримінально-правового захисту правоохоронної діяльності: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2004. С. 59–68; Стрельцов Є.Л. Об'єкт і кваліфікація злочинів. *Вісник Академії адвокатури України*. 2010. № 1 (17). С. 131–134; Тацій В.Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. Харьков: Вища школа, 1988. 198 с.; Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України: навч. посібник. Харків: УкрЮА, 1994. 76 с.; Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві: монографія. Харків: Право, 2016. 256 с.; Тацій В.Я. Об'єкт злочину. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1 (1). С. 126–143; Трубников В.М. Нове універсальне поняття об'єкта злочину. *Наука і правоохорона*. 2009. № 1-2 (3-4). С. 85–89; Трубников В.М. Новый взгляд на объект преступления. *Право и безпека*. 2002. № 1. С. 80–88; Фесенко Є. Цінності як об'єкт злочину. *Право України*. 1999. № 6. С. 75–78; Фесенко Є. Объект преступления с точки зрения ценностной теории. *Уголовное право*. 2003. № 3. С. 71–73; Фесенко Є.В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони. Монографія. Київ: Атіка, 2004. С. 38–87; Фесенко Є.В. Об'єкт злочину під кутом зору теорії цінностей, а також опонентів цієї концепції. *Адвокат*. 2003. № 6. С. 9–12; Чугуников І.І. Объект преступления в современной уголовно-правовой науке: традиции и новации. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2015. Т. 17. С. 314–347.
- 2 Гуророва Н.О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України: монографія. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ України, 2001. С. 62.
- 3 Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2002. С. 37.
- 4 Там само. С. 48.

вважає за необхідне приєднатися до думки німецького вченого Біндинга, який під «правовим благом» розумів «усе те, що в очах законодавця має цінність як умова здорового існування суспільства»¹. Благо, якому заподіюється шкода, називає об'єктом злочину також В.О. Навроцький².

Останнім часом в українській науці кримінального права активно розробляється ціннісна теорія об'єкта злочину. На думку Є.В. Фесенка, у працях якого вказана концепція знайшла найглибше обґрунтування, об'єктом злочину є охоронювані кримінальним законом цінності, проти яких спрямоване злочинне діяння і яким воно заподіює шкоду або ж може її заподіяти³. Визнаючи, що концепція об'єкта злочину як суспільних відносин відіграла позитивну роль у розвитку законодавства і кримінально-правової науки⁴, Є.В. Фесенко підкреслює, що ця теорія не зовсім відповідає сучасним поглядам щодо оцінки соціальних цінностей, які бере під захист кримінальний закон. Суттєвим її недоліком, на переконання вченого, є певне перебільшення значення категорії «публічного» порівняно з категорією «приватного» у сфері соціального життя. У підсумку це призвело до того, що людина з її потребами, інтересами і правами відійшла на другий план⁵. Крім того, науковець підкреслює, що суспільні відносини не є універсальною характеристикою об'єкта злочину. Приміром, цим поняттям не охоплюються такі особисті блага людини, як життя і здоров'я. Хоча збереження і захист цих благ забезпечуються системою відповідних суспільних відносин, право фізичного існування людини – це передовсім право суб'єктивно-індивідуальне⁶. Видається, те ж саме можна сказати й про свободу, честь та гідність – цінності, поставлені під кримінально-правову охорону в розділі III Особливої частини КК України. До такого ж висновку дійшов П.С. Берзін, який слушно підкреслює, що йдеться про природні блага – невід'ємну цінність людини⁷.

На наш погляд, саме ціннісна теорія об'єкта злочину є оптимальною для визначення об'єкта злочинів проти волі, честі та гідності особи. У зв'язку з цим необхідно підкреслити, що стаття 3 Конституції України визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку *найвищою соціальною цінністю*. Необхідно також зауважити, що в загальноправовій літературі категорії волі (свободи), честі та гідності також прийнято розглядати крізь призму цінностей⁸.

Проблема об'єкта злочинів проти волі, честі та гідності особи є дискусійною. У вітчизняній кримінально-правовій літературі родовий об'єкт злочинів, передбачених розділом III Особливої частини КК України, визначають здебільшого як суспільні відносини, що забезпечують особисту волю, честь та гідність особи⁹, або ж просто як волю, честь і гідність особи¹⁰.

При цьому зауважимо, що серед науковців немає єдиного підходу до класифікації злочинів, передбачених згаданим розділом Особливої частини КК України. Так, В.О. Корнієнко, класифікуючи відповідні діяння, до злочинів проти волі відносить ті, які передбачені статтями 147–149 та 151 КК. Діяння, передбачене ст. 150 КК, не обґрунтовуючи, однак, своєї позиції, вказаний автор відносить до злочинів проти честі та гідності особи¹¹. М.І. Хавронюк у підручнику з особливої частини кримінального права не здійснює класифікації аналізованих

1 Там само. С. 57.

2 Навроцький В.О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. Київ: Атіка, 1999. С. 256.

3 Фесенко Є.В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони. Монографія. Київ: Атіка, 2004. С. 51. Див. також: Берзін П.С. Незаконне використання засобів індивідуалізації учасників господарського обороту, товарів та послуг: аналіз складів злочину, передбаченого ст. 229 КК України: монографія. Київ: Атіка, 2005. С. 31.

4 Фесенко Є.В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони. Монографія. Київ: Атіка, 2004. С. 39.

5 Там само. С. 46–47.

6 Там само. С. 46.

7 Берзін П.С. Незаконне використання засобів індивідуалізації учасників господарського обороту, товарів та послуг: аналіз складів злочину, передбаченого ст. 229 КК України: монографія. Київ: Атіка, 2005. С. 24–25.

8 Див., наприклад: Вдовіченко С., Кампо В. Право на людську гідність: українська теорія і практика у контексті європейського досвіду. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 4. С. 62; Головатий С. Про людські права. Лекції. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. С. 675–681; Гришук О.В. Людська гідність у праві: аксіологічний аспект. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 40. С. 164–166; Осяда М.В. Свобода як цінність права (теоретико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2016. 202 с.

9 Див., наприклад: Борисов В.І. Вибрані твори / уклад.: В.В. Баззлюк, С.В. Гізімчук, А.М. Демидова та ін.; відп. за вип. М.В. Шепітько. Харків: Право, 2018. С. 607; Борисов В.І. Злочини проти волі, честі та гідності особи. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості: (Лекція 6 та 7). Харків: Видавель ФО-П Вапнярчук Н.М., 2008. С. 7; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Харків: Право, 2010. С. 78; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. С. 87; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. Є.Л. Стрельцова. Харків: Одіссей, 2009. С. 51; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 378.

10 Див., наприклад: Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навчальний посібник / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. С. 450; Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. Київ: Атіка, 2009. С. 79; Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 107; Савченко А.В., Кузнецов В.В., Штанько О.Ф. Сучасне кримінальне право України: курс лекцій. Київ: Вид. ПАЛІВОДА А.В., 2006. С. 333.

11 Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за заг. ред. Є.Л. Стрельцова. Харків: Одіссей, 2009. С. 51.

злочинів, розглядаючи їх в межах параграфу «Окремі види злочинів проти волі, честі та гідності особи»¹. В.І. Борисов та В.А. Козак, виходячи із специфіки безпосередніх об'єктів злочинів, передбачених розділом III Особливої частини КК України, виділяють такі групи злочинів проти волі, честі та гідності особи: незаконне позбавлення волі або викрадення людини, захоплення заручників, підміна дитини та незаконне поміщення в психіатричний заклад (ст.ст. 146–148, 151 КК); торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини, експлуатація дітей та використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (ст.ст. 149, 150, 150-1 КК)².

У розглядуваному контексті зазначимо, що після декриміналізації наклепу та образи окремі дослідники взагалі піддають сумніву той факт, що вітчизняний кримінальний закон забезпечує охорону честі та гідності особи³. Приміром, П.П. Андрушко та С.Д. Шапченко задаються питанням: чи відповідає назва розділу III Особливої частини КК України його змісту? Узагальнивши окремі положення, наведені у юридичній літературі, вчені приходять до висновку, що повною мірою не відповідає, оскільки честь та гідність особи не є безпосередніми об'єктами жодного із злочинів, відповідальність за які передбачена розділом III Особливої частини КК України⁴. До такого ж висновку прийшла О.О. Володіна, яка у зв'язку з цим підкреслює, що даний розділ доцільніше було б назвати «Злочини проти свободи особи»⁵. О.М. Храмов також вважає, що розділ III Особливої частини КК України хоча і називається «Злочини проти волі, честі та гідності особи», не містить у собі жодного злочину, основним безпосереднім об'єктом якого є честь та гідність особи⁶.

Більш узгодженою з даного питання є позиція російських науковців. Наприклад, Л.Л. Кругліков, здійснюючи класифікацію злочинів, передбачених главою 17 «Злочини проти свободи, честі та гідності особи» КК РФ, відповідно до двох основних видів об'єктів, які в сукупності складають родовий об'єкт даної глави, виділяє дві групи злочинів: злочини проти особистої (фізичної) свободи та злочини проти честі і гідності особи⁷. Аналогічну класифікацію наводять С.В. Бородин⁸, Л.В. Иногамова-Хегай⁹, А.В. Наумов¹⁰, С.І. Нікулін¹¹, О.І. Рарог¹², Т.М. Устінова¹³ та ін. Відповідна класифікація зумовлена тим, що, на думку вказаних та інших дослідників, російське кримінальне законодавство дає можливість однозначно віднести одні діяння до злочинів проти особистої свободи, а інші – до злочинів проти честі та гідності особи (до таких традиційно відносять наклеп та образи¹⁴, склади яких у вітчизняному кримінальному законі відсутні).

У контексті аналізу родового об'єкта злочинів проти волі, честі та гідності особи вважаємо за доцільне здійснити порівняльно-правове дослідження зарубіжного досвіду розміщення вказаних злочинів у системі Особливої частини закону про кримінальну відповідальність.

- 1 Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. Київ: Атіка, 2009. С. 80. Див. також: Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навчальний посібник / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваіге, 2014. С. 454.
- 2 Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Харків: Право, 2010. С. 79; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. С. 88.
- 3 Див., наприклад: Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 48; Гришук В. Соціальна зумовленість кримінально-правової охорони і захисту гідності людини в Україні. *Право України*. 2018. № 9. С. 106; Коржанський М.Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина Загальна. Курс лекцій. Київ: Атіка, 2001. С. 73; Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Коваленка; за наук. ред. О.М. Джузи та А.В. Савченка. Київ: Атіка, 2011. С. 83; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2005. С. 276; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джузи, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 333; Політова А.С. Кримінально-правова характеристика злочинів проти свободи особи за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. С. 7; Преступления против личности в уголовном праве Беларуси, России и Украины / П.П. Андрушко, А.А. Арямов, Н.А. Бабий и др.; отв. ред. А.И. Чучаев. Москва: Проспект, 2014. С. 352; Храмов О.М. Кримінально-правове та кримінологічне забезпечення охорони особи від насильства: монографія. Харків: НікаНова, 2015. С. 233.
- 4 Преступления против личности в уголовном праве Беларуси, России и Украины / П.П. Андрушко, А.А. Арямов, Н.А. Бабий и др.; отв. ред. А.И. Чучаев. Москва: Проспект, 2014. С. 597.
- 5 Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 48.
- 6 Храмов О.М. Кримінально-правове та кримінологічне забезпечення охорони особи від насильства: монографія. Харків: НікаНова, 2015. С. 233.
- 7 Уголовное право России. Особенная часть: учебник / под ред. Ф.Р. Сундурова, М.В. Талан. Москва: Статут, 2012. С. 84.
- 8 Курс российского уголовного права. Особенная часть / под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. Москва: Спарк, 2002. С. 201; Уголовное право. Особенная часть: учебник / под ред. проф. Л.А. Гаухмана и проф. С.В. Максимова. Москва: Изд-во Эксмо, 2005. С. 73.
- 9 Российское уголовное право: учеб.: в 2 т. Т. 2. Особенная часть / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, В.С. Комиссарова, А.И. Рарога. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. С. 77.
- 10 Наумов А.В. Российское уголовное право. Курс лекций. В двух томах. Т. 2. Особенная часть. Москва: Юрид. лит., 2004. С. 111.
- 11 Уголовное право России. Части Общая и Особенная: учеб. / под ред. А.И. Рарога. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. С. 322.
- 12 Уголовное право России. Особенная часть / под ред. А.И. Рарога. Москва: Эксмо, 2009. С. 82.
- 13 Уголовное право. Особенная часть: учебник / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, А.И. Рарога, А.И. Чучаева. Москва: Юридическая фирма «КОНТРАКТ»: ИНФРА-М, 2008. С. 87.
- 14 Діяння, передбачене статтею 130 «Образы» КК РФ, наприкінці 2011 р. було декриміналізоване.

Автором проаналізовано кримінальне законодавство 63 держав світу, зокрема: Австралії¹, Австрії², Азербайджану³, Албанії⁴, Аргентини⁵, Бельгії⁶, Білорусі⁷, Болгарії⁸, Болівії⁹, Бразилії¹⁰, Вірменії¹¹, Гватемали¹², Греції¹³, Грузії¹⁴, Данії¹⁵, Естонії¹⁶, Ізраїлю¹⁷, Індії¹⁸, Ірану¹⁹, Іспанії²⁰, Італії²¹, Казахстану²², Канади²³, Киргизстану²⁴, Китаю²⁵, Колумбії²⁶, Республіки Корея²⁷, Куби²⁸, Латвії²⁹, Литви³⁰, Мальти³¹, Мексики³², Молдови³³, Нідерландів³⁴, Норвегії³⁵, Польщі³⁶, Португалії³⁷, Румунії³⁸, Росії³⁹, Сербії⁴⁰, Словаччини⁴¹, Словенії⁴², США⁴³, Таджикистану⁴⁴, Таїланду⁴⁵, Туреччині⁴⁶, Узбекистану⁴⁷, України⁴⁸, Узбекистану⁴⁹, Фінляндії⁵⁰, Франції⁵¹, Чехії⁵², Швеції⁵³, Швейцарії⁵⁴, ЮАР⁵⁵, Японії⁵⁶.

- 1 Criminal Code Act 1995 (Australia) / AustLII Databases. URL: <http://www5.austlii.edu.au/databases.html>
- 2 Strafgesetzbuch (Österreich) (Bundesgesetz vom 23. Jänner 1974) / Jusline. URL: <https://www.jusline.at/gesetz/stgb>
- 3 Уголовный кодекс Азербайджанской Республики от 30 декабря 1999 г. № 787-IQ (с последующими изменениями и дополнениями) / Информационные системы «Параграф». URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30420353
- 4 Criminal Code of the Republic of Albania (1995, amended 2017) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8235/file/Albania_CC_1995_am2017_en.pdf
- 5 Código Penal de la Nación Argentina (LEY 11.179 (T.O. 1984 actualizado)) / InfoLEG. URL: <http://servicios.infoleg.gob.ar/infolegInternet/anexos/15000-19999/16546/texact.htm>
- 6 Criminal Code of the Kingdom of Belgium (1867, as of 2018) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8240/file/Belgium_CC_1867_am2018_fr.pdf
- 7 Уголовный кодекс Республики Беларусь от 9 июля 1999 г. № 275-3 (с последующими изменениями и дополнениями) / Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. URL: <http://www.pravo.by/document/?guid=3871&p0=Hk9900275>
- 8 Наказателен кодекс (В сила от 01.05.1968 г.; изм. и доп. 14 Февруари 2020 г.) / Lex.bg. URL: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/1589654529>
- 9 Código Penal de Bolivia / OAS. URL: https://www.oas.org/juridico/spanish/gapaca_sp_docs_bol1.pdf
- 10 Código Penal Brasileiro (Edição atualizada até abril de 2017). Brasília: Senado Federal, 2017. URL: https://www2.senado.leg.br/bdsf/bitstream/handle/id/529748/codigo_penal_1ed.pdf
- 11 Уголовный кодекс Республики Армения от 18 апреля 2003 г. (с последующими изменениями и дополнениями) / Национальное Собрание Республики Армения. URL: <http://www.parliament.am/Legislation.php?sel=show&ID=13498&lang=rus>
- 12 Código Penal de Guatemala. Decreto № 17-73 / OAS. URL: https://www.oas.org/dil/esp/Codigo_Penal_Guatemala.pdf
- 13 Ποινικός Κώδικας. URL: <https://collab.lawspot.gr/sites/default/files/mashup/feka/2019/fek-95-2019.pdf>
- 14 Уголовный кодекс Грузии от 22 июля 1999 г. № 2287-вс (с последующими изменениями и дополнениями) / Законодательный вестник Грузии. URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/download/16426/143/ru/pdf>
- 15 Straffeloven (LBK nr 976 af 17/09/2019) / Retsinformation.dk. URL: <https://www.retsinformation.dk/Forms/R0710.aspx?id=209398>
- 16 Пенитенциарный кодекс Эстонской Республики (принят 06.06.2001 г.; с последующими изменениями и дополнениями) / Jurist Aitab. URL: <https://v1.juristaitab.ee/sites/www.juristaitab.ee/files/elfinder/ru-seadused/%D0%9F%D0%95%D0%9D%D0%98%D0%A2%D0%95%D0%9D%D0%A6%D0%98%D0%90%D0%A0%D0%9D%D0%AB%D0%99%20%D0%9A%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9A%D0%A1%2001.03.2020.pdf>
- 17 Закон об уголовном праве Израиля / автор перевода – судья Марат Дорфман (2010 г.) / Crimpravo.ru. URL: <http://crimpravo.ru/codecs/izr/2.pdf>
- 18 Indian Penal Code (Act No. 45 of 1860) / Legislative department. URL: <http://legislative.gov.in/sites/default/files/A1860-45.pdf>
- 19 Закон об исламских уголовных наказаниях Исламской Республики Иран / науч. ред. А.И. Ахани; перевод с персидского М.С. Пелевина. Санкт-Петербург: Изд-во Р. Асламова «Юридический центр Пресс», 2008. 343 с.
- 20 Кримінальний кодекс Королівства Іспанія / пер. на укр. мову О.В. Лішевської. Київ: ОВК, 2017. 284 с.
- 21 Codice penale italiano (R.D. 19 ottobre 1930, n. 1398. Aggiornato al 27/11/2019) / Brocardi.it. URL: <https://www.brocardi.it/codice-penale/>
- 22 Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 г. № 226-V (с последующими изменениями и дополнениями) / Информационные системы «Параграф». URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252
- 23 Criminal Code of Canada (R.S.C., 1985, c. C-46) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8563/file/Canada_Criminal_code_1985_am122019_en.pdf
- 24 Уголовный кодекс Кыргызской Республики от 2 февраля 2017 г. № 19 (с последующими изменениями и дополнениями) / Информационные системы «Параграф». URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=34350840
- 25 Criminal Law of the People's Republic of China / OECD. URL: <https://www.oecd.org/site/adboecdanti-corruptioninitiative/46814270.pdf>
- 26 Código Penal de Colombia (Ley 599 de 2000) / OAS. URL: https://www.oas.org/dil/esp/Codigo_Penal_Colombia.pdf
- 27 Уголовный кодекс Республики Корея / науч. ред. и предисл. докт. юрид. наук, профессора А.И. Коробеева; перевод с корейского канд. филол. наук В.В. Верхоляка. Санкт-Петербург: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. 240 с.
- 28 Código Penal Cubano / Asamblea nacional del poder popular República de Cuba. URL: <http://www.parlamentocubano.gob.cu/index.php/documento/codigo-penal/>
- 29 Krimināllikums (Likums Saēmā pieņemts 1998, gada 17 jūnijā) / LIKUMI.LV. URL: <https://likumi.lv/doc.php?id=88966>
- 30 Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas (Redakcija: 89 – 2019.11.28 (nuo 2020.05.01)). URL: http://www.infolex.lt/portal/start_ta.asp?act=doc&fr=pop&doc=66150
- 31 Criminal Code of the Republic of Malta (1854, amended December 2019) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8555/file/Malta_Criminal_Code_amDec2019_en.pdf
- 32 Código Penal Federal de México. URL: <http://www.ordenjuridico.gob.mx/Documentos/Federal/pdf/wo83048.pdf>
- 33 Уголовный кодекс Республики Молдова от 18 апреля 2002 г. № 985-XV (с последующими изменениями и дополнениями) / Информационная система «Континент». URL: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30394923

дів¹, Німеччини², Норвегії³, Перу⁴, Північної Македонії⁵, Польщі⁶, Португалії⁷, Росії⁸, Румунії⁹, Сальвадору¹⁰, Сан-Марино¹¹, Сербії¹², Словаччини¹³, Словенії¹⁴, США¹⁵, Таджикистану¹⁶, Тунісу¹⁷, Туреччини¹⁸, Туркменістану¹⁹, Угорщини²⁰, Узбекистану²¹, Федерації Боснії та Герцеговини²², Фінляндії²³, Франції²⁴, Хорватії²⁵, Чехії²⁶, Чорногорії²⁷, Швейцарії²⁸, Швеції²⁹ та Японії³⁰. Завдяки цьому вдалося охопити кримінальне законодавство держав, котрі репрезентують різні типи правових систем сучасного світу (романо-германський, англо-американський, змішаний, релігійний і традиційний). При цьому основний акцент зроблено на законодавстві держав, що належать до романо-германської правової системи, до якої нині прийнято відносити й Україну.

Здійснений порівняльно-правовий аналіз засвідчує, що більшість законодавців акумулює злочини проти свободи і злочини проти честі та гідності особи в різних главах (розділах) кримінального закону. Розміщення вказаних діянь в межах однієї глави (розділу) КК притаманне законодавцям більшості пострадянських держав (зокрема, Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Латвії, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану, України).

- 1 Criminal Code of the Kingdom of Netherlands (1881, amended 2012) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/6415/file/Netherlands_CC_am2012_en.pdf
- 2 Карне законодавство ФРН. Київ: ВАІТЕ, 2016. 408 с.
- 3 Penal Code of the Kingdom of Norway (LOV-2005-05-20-28) / Lovdata. URL: https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/2005-05-20-28/KAPITTEL_2#KAPITTEL_2
- 4 Código Penal del Perú. Decreto legislativo Nº 635 (Publicado el 8 de abril de 1991). Lima: Ministerio de Justicia y Derechos Humanos, 2016. URL: http://spij.minjus.gob.pe/content/publicaciones_oficiales/img/CODIGOPENAL.pdf
- 5 Criminal Code of the Republic of North Macedonia (2009, amended 2018) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8145/file/fYROM_CC_2009_am2018_en.pdf
- 6 Кримінальний кодекс Республіки Польща / пер. на укр. мову В.С. Станіч. Київ: ОБК, 2017. 138 с.
- 7 Código Penal de Portugal (Aprovado pelo Decreto-Lei nº 400/82, de 23 de Setembro, Republicado pela Lei nº 59/2007, de 4 de Setembro). URL: https://oig.cerpal.org/sites/default/files/2007_prt_codpenal.pdf
- 8 Уголовный кодекс Российской Федерации от 13 июня 1996 г. № 63-ФЗ (с последующими изменениями и дополнениями) / КонсультантПлюс. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/
- 9 Criminal Code of the Republic of Romania (2009, amended 2017) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8291/file/Romania_Penal%20Code_am2017_en.pdf
- 10 Código Penal de la República de El Salvador / OAS. URL: https://www.oas.org/dil/esp/Codigo_Penal_El_Salvador.pdf
- 11 Уголовный кодекс Республики Сан-Марино / науч. ред., вступ. статья вице-президента Восточно-Европейского отделения Международной академии наук Республики Сан-Марино, проф., докт. юрид. наук С.В. Максимова; перевод В.Г. Максимова. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. 253 с.
- 12 Уголовный кодекс Республики Сербия / науч. ред. и предисл. д-ра юрид. наук, проф. Ю.А. Кашубы; перевод с англ. С. Карибова. Санкт-Петербург: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2009. 268 с.
- 13 Trestný zákon Slovenskej republiky (Zákon č. 300/2005 Z. z.) / Zákony pre ľudí.sk. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2005-300>
- 14 Criminal Code of the Republic of Slovenia (2008) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/3773/file/Slovenia_CC_2008_en.pdf
- 15 Title 18 of the United States Code / Legal Information Institute. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/1201>
- 16 Уголовный кодекс Республики Таджикистан от 21 мая 1998 г. № 574 (с последующими изменениями и дополнениями) / Информационные системы «Параграф». URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30397325
- 17 Кримінальний кодекс Туніської Республіки / пер. на укр. мову – К.І. Мазуренко. Київ: ОБК, 2016. 104 с.
- 18 Penal Code of Turkey (2004, amended 2016) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/6453/file/Turkey_CC_2004_am2016_en.pdf
- 19 Уголовный кодекс Туркменистана от 12 июня 1997 г. № 222-I (с последующими изменениями и дополнениями) / Информационные системы «Параграф». URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31295286
- 20 Criminal Code of the Republic of Hungary (2012) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/5619/file/Hungary_Criminal_Code_of_2012_en.pdf
- 21 Уголовный кодекс Республики Узбекистан от 22 сентября 1994 г. (с последующими изменениями и дополнениями) / LEX.UZ. URL: <https://www.lex.uz/docs/111457>
- 22 Criminal Code of the Federation of Bosnia and Herzegovina (2003). URL: https://advokat-prnjavorac.com/legislation/fbih_criminal_code.pdf
- 23 Criminal Code of Finland (1889, amended 2015) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/6375/file/Finland_CC_1889_am2015_en.pdf
- 24 Кримінальний кодекс Французької Республіки / пер. на укр. мову – К.І. Мазуренко. Київ: ОБК, 2017. 348 с.
- 25 Criminal Code of Croatia (passed by the Croatian Parliament at session on 21 October 2011) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/7896/file/Croatia_Criminal_Code_2011_en.pdf
- 26 Criminal Code of the Czech Republic (adopted by the Czech Parliament on January 8, 2009). URL: <http://www.ejtn.eu/PageFiles/6533/Criminal%20Code%20of%20the%20Czech%20Republic.pdf>
- 27 Criminal Code of Montenegro (2003, amended 2018) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8406/file/Montenegro_CC_am2018_en.pdf
- 28 Schweizerisches Strafgesetzbuch (vom 21. Dezember 1937 (Stand am 3. März 2020)) / Das Portal der Schweizer Regierung. URL: <https://www.admin.ch/opc/de/classified-compilation/19370083/index.html>
- 29 Criminal Code of the Kingdom of Sweden (1962, amended 2020) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8662/file/Sweden_criminal_code_am2020_en.pdf
- 30 Penal Code of Japan (Act No. 45 of 1907) / OECD. URL: <https://www.oecd.org/site/adboecdanti-corruptioninitiative/46814456.pdf>

Законодавці, котрі виокремлюють злочини проти свободи особи в самостійну групу кримінально караних діянь, здебільшого концентрують їх в главі (розділі) «Злочини проти особистої свободи» (кримінальні кодекси Албанії, Болівії, Бразилії, Гватемали, Греції, Данії, Італії, Киргизстану, Куби, Литви, Нідерландів, Німеччини, Португалії, Румунії, Сальвадору, Угорщини, Фінляндії, Хорватії) або ж в главі (розділі) «Злочини проти свободи» (кримінальні кодекси Австрії, Аргентини, Естонії, Іспанії, Польщі, Сан-Марино, Туреччини).

Назва структурних частин кримінальних законів ряду держав, в яких розміщені злочини проти свободи особи, подібна до зазначених вище. Так, в КК Франції вказані злочини включені до глави «Про посягання на свободу особи», в КК Швейцарії – до розділу «Злочини і проступки проти свободи», в КК Тунісу – до розділу «Про втручання в особисту свободу». В деяких зарубіжних кримінальних законах глави (розділи), у яких сконцентровано відповідні посягання, включають в себе не тільки посягання на свободу особи, а й інші діяння. У зв'язку з цим назви цих глав (розділів) відображають вказану особливість. Наприклад, глава 4 КК Швеції має назву «Про злочини проти свободи і спокою», глава 24 КК Норвегії – «Захист особистої свободи та спокою», глава 15 КК Північної Македонії, глава XVII КК Федерації Боснії та Герцеговини і глава 15 КК Чорногорії – «Злочини проти свободи і прав людини та громадянина», глава IV КК Бельгії – «Про посягання на особисту свободу і недоторканність житла, вчинені приватними особами», глава II КК Чехії – «Карні діяння проти свободи та права на охорону особистості, приватності, таємниці листування» (глава поділена на дві відповідні частини), глава 2 КК Словаччини – «Злочини проти свободи і людської гідності» (глава поділена на дві відповідні частини).

Подієуди законодавці не виокремлюють злочини проти свободи особи, включаючи їх в більш широкі за змістом структурні частини кримінальних законів. Приміром, в КК Грузії і КК Словенії посягання на свободу особи акумульовані в главі «Злочини проти прав і свобод людини», в КК Сербії – у главі «Злочинні діяння проти прав і свобод людини і громадянина», в КК Казахстану – у главі «Кримінальні правопорушення проти особи», в КК Китаю – у главі «Злочини проти прав людини і демократичних прав громадян», в КК Канади – у главі «Злочини проти особи та репутації», в КК Ірану – в розділі «Злочини проти особи і неповнолітніх», в КК Індії – у главі «Злочини проти людського тіла». Водночас нерідко законодавці, формулюючи назву відповідної глави (розділу), навпаки, намагаються максимально конкретизувати коло тих діянь, які в ній (у ньому) сконцентровані. Так, наприклад, у КК Болгарії злочинам проти свободи особи законодавець відводить три розділи – розділ IV «Викрадення та незаконне ув'язнення», розділ V «Примушування» і розділ IX «Торгівля людьми», в КК Республіки Корея – аж чотири глави (глава XXIX «Злочини, пов'язані з незаконним арештом і незаконним ув'язненням», глава XXX «Злочини, пов'язані із залякуванням», глава XXXI «Злочини, пов'язані з викраденням людей», глава XXXVII «Злочини, які стосуються перешкоджання іншій особі у використанні її права»). Подібний підхід має місце також в КК Японії, де злочинам проти свободи особи законодавець відводить три глави (глава XXXI «Злочини незаконного захоплення та ув'язнення», глава XXXII «Злочини залякування», глава XXIII «Злочини викрадення та купівлі чи продажу людських істот»).

Варто також зауважити, що склади злочинів, які фактично посягають на свободу особи, законодавцями нерідко включаються до інших глав (розділів), зокрема, про злочини проти міжнародного правопорядку, громадської безпеки, моральності¹.

Порівняльно-правовий аналіз законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти честі та гідності особи засвідчує, що більшість законодавців виокремлює вказані посягання в окрему групу кримінально караних діянь. Однак не бракує й винятків. Так, у законодавстві Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Латвії, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменістану та Узбекистану злочини проти честі та гідності особи об'єднані в одній главі (розділі) зі злочинами проти свободи особи, що відображено у назві відповідних глав (розділів). У законодавстві Казахстану і Китаю розглядувані діяння поряд з посяганнями на свободу включені до глав «Кримінальні правопорушення проти особи» і «Злочини проти прав людини і демократичних прав громадян» відповідно. Глава II «Злочини проти особи» КК Туреччини включає частину 7 «Злочини проти свободи» і частину 8 «Злочини проти гідності». В КК Канади посягання на свободу і посягання на честь і гідність особи, як і чимало інших злочинів, акумульовані в главі VIII «Злочини проти особи та репутації».

Законодавці, котрі виокремлюють злочини проти честі та гідності особи в самостійну групу кримінально караних діянь, відповідні структурні частини кримінальних законів називають по-різному. Одні вказують на

¹ Андрушко А.В. Система злочинів проти свободи, честі та гідності особи за законодавством зарубіжних держав: порівняльно-правове дослідження. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 413–414.

те, що розглядувані діяння посягають лише на честь (кримінальні кодекси Австрії, Болівії, Бразилії, Гватемали, Іспанії, Італії, Куби, Перу, Португалії, Сан-Марино), другі – тільки на гідність (кримінальні кодекси Аргентини, Франції), треті – на честь та гідність (кримінальні кодекси Литви, Сербії), четверті – на репутацію (кримінальні кодекси Республіки Корея, Японії), п'яті – на честь та репутацію (кримінальні кодекси Бельгії, Північної Македонії, Словенії, Тунісу, Хорватії, Чорногорії), шості (яких найбільше) – займають іншу позицію. Наприклад, деякі законодавці об'єднують розглядувані діяння з іншими злочинами, однак не тими, які посягають на свободу особи (здебільшого це посягання на приватність). Приміром, в КК Албанії відповідний розділ має назву «Злочинні діяння проти моральності і гідності», в КК Польщі – «Злочини проти гідності та тілесної недоторканності», в КК Сальвадору – «Злочини проти честі та приватності», в КК Угорщини – «Злочини проти людської гідності і фундаментальних прав», у КК Фінляндії – «Злочини проти приватності, громадського спокою та особистої репутації», в КК Швейцарії – «Злочинні діяння проти честі і таємної та приватної сфери». Інші законодавці у назвах відповідних структурних частин кримінальних законів прагнули максимально конкретизувати про які саме діяння у них йдеться. Наприклад, у КК Болгарії цей розділ має назву «Образа і наклеп», в КК Данії – «Спокій і наклеп», в КК Нідерландів – «Дифамація», в КК Німеччини – «Образа», в КК Швеції – «Про дифамацію».

Окремі законодавці розглядувані діяння включають у розділи (глави), які мають оригінальну назву. Приміром, глава 21 КК Греції має назву «Злочини проти цінності», розділ IV КК Колумбії – «Злочини проти моральної цілісності».

Кримінальне законодавство деяких держав злочинам проти честі та гідності відводить два розділи. Так, частина V «Судові стягнення і стримуючі заходи» Закону про ісламські кримінальні покарання Ісламської Республіки Іран включає розділ 15 «Образа честі та гідності» і розділ 27 «Наклеп і образа честі та гідності». При цьому злочини, які посягають на честь та гідність особи, містяться і в інших розділах кримінального законодавства Ірану. Так, ст. 619, котра включена до розділу 17 «Злочини проти особи і неповнолітніх», встановлює відповідальність за образу честі та гідності жінки чи дитини, вчинену словами або діями. В КК Індії міститься глава XXI «Дифамація» і глава XXII «Залякування, образа і надокучання»¹.

Таким чином, порівняльно-правовий аналіз зарубіжного досвіду розміщення розглядуваних злочинів у системі Особливої частини кримінальних законів засвідчив значне різноманіття відповідних підходів. Навряд чи проаналізований досвід може бути беззастережно сприйнятий вітчизняним законодавцем.

Для дослідження родового об'єкта злочинів проти волі, честі та гідності особи важливе значення має з'ясування сутності вказаних цінностей.

Особиста свобода людини є надзвичайно важливим благом і нормальною умовою розвитку особистості та суспільства в цілому. Не випадково в ч. 1 ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р., а також в статті 3 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р. проголошено, що «кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність». Виходячи з цього в Декларації закріплені положення про те, що «всі люди народжуються вільними та рівними в своїй гідності та правах» (ст. 1), «ніхто не повинен триматися в рабстві або в підневільному стані» (ст. 4), «ніхто не може піддаватися свавільному арешту, затриманню чи вигнанню» (ст. 9), «кожна людина має право вільно пересуватися і вибирати собі місце проживання в межах кожної держави» (ч. 1 ст. 13)². Право кожного на особисту свободу та недоторканність закріплено також Конституцією України (ст. 29).

Аналізуючи право на свободу, Р.О. Стефанчук зазначає, що одним із перших, хто обґрунтував необхідність його юридичного закріплення, був видатний англійський юрист У. Блекстоун, який писав, що право на особисту свободу (*the right of personal liberty*) полягає у можливості пересування, зміни ситуації чи руху будь-якої особи у будь-яке місце за власним бажанням без тюремного ув'язнення чи обмеження, які допустимі лише після належної законної процедури. Саме вказана ідея стала основним мотиватором для подальшого закріплення однойменного права в текстах основних міжнародно-правових актів, зокрема, ст. 3 Загальної декларації прав людини, ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також і в ст. 29 Конституції України³.

1 Андрушко А.В. Система злочинів проти свободи, честі та гідності особи за законодавством зарубіжних держав: порівняльно-правове дослідження. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 418.

2 Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015

3 Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія / відп. ред. Я.М. Шевченко. Київ: КНТ, 2008. С. 366.

Звертає на себе увагу той факт, що в міжнародних документах та в Конституції України йдеться про *свободу* людини, а у кримінальному законодавстві – про *волю* особи. Семантичний аналіз цих слів дає підстави для висновку, що вони близькі за значенням і навіть використовуються як синоніми. Згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови воля – «одна з функцій людської психіки, яка полягає насамперед у владі над собою, керуванні своїми діями й свідомому регулюванні своєї поведінки; відсутність обмежень; свобода, незалежність»¹. Свобода – «відсутність політичного й економічного гноблення, утиску та обмежень; воля; перебування не під арештом, не ув'язненим, не в неволі і т. ін.; життя, існування і т. ін. без залежності від когось-небудь, можливість поводитися на свій розсуд; можливість діяти без перешкод і заборон у якій-небудь галузі»². Таким чином, як бачимо, слово «воля» у словнику визначається через відповідник «свобода» і навпаки. Водночас І.О. Рощина, проаналізувавши різні підходи до розуміння термінів «воля» та «свобода», дійшла висновку про їх нетотожність. Вказана авторка зазначає, що слово «воля» в абсолютній більшості джерел визначається як психічна, свідомі і доцільна діяльність людини, а також як функція мозку³, у зв'язку з чим робить висновок про абсолютну неправильність використання цього терміна в КК України⁴. Крім того, дослідниця слушно звертає увагу на те, що у всіх проаналізованих нею виданнях термін «свобода» перекладається з російської мови на українську і як «воля», і як «свобода», натомість з української мови на російську цей термін перекладають лише як «свобода»⁵. Таким чином, можна зробити висновок, що слово «свобода» більш точно відображає зміст розглядуваної цінності, охоронюваної кримінальним законом. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне погодитись з тими дослідниками, які висловлюються за заміну у назві розділу III Особливої частини КК України слова «воля» на слово «свобода»⁶.

Свобода є універсальною категорією, яка включає в себе різні її прояви. А.М. Колодій та А.Ю. Олійник слушно зазначають, що свобода людини є первинним поняттям у системі прав людини й громадянина⁷. Зауважимо, що окрім згаданого вище права на свободу та особисту недоторканність (ст. 29), Конституція України гарантує кожному свободу пересування, вільний вибір місця проживання (ст. 33), право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34), право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35), свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України (ст. 15), право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36), свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54).

Серед перерахованих складових свободи людини ключовою є свобода пересування і право на вільний вибір місця проживання, проголошені в ст. 13 Загальної декларації прав людини, ст. 12 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Обмеження свободи пересування є неприпустимим як з боку органів влади, так і з боку інших осіб (окрім винятків, прямо передбачених законом).

Разом з тим необхідно підкреслити, що зміст поняття свободи не обмежується лише свободою пересування та правом на вільний вибір місця проживання. У зв'язку з цим зазначимо, що у сучасній філософії існує чимало підходів до визначення розглядуваного поняття. Визначний англійський філософ Ісаїя Берлін у відомому есеї «Дві концепції свободи» писав: «Значення цього слова, так само як і деяких інших – щастя і доброти, природи і реальності – настільки багатозначне, що знайдеться небагато тлумачень, які виявляться для нього непридатними». Берлін зауважує, що існує понад двісті визначень слова «свобода», і ставить собі завдання розглянути два із них⁸. Відомий сучасний філософ Ларс Свендсен, своєю чергою, підкреслює, що «прикметна характеристика поняття свободи полягає у множинності його значень; воно охоплює, можливо, найбільше варіантів визначення, аніж будь-яке інше поняття. Це створює простір для істотних непорозумінь. Коли двоє людей дискутують про свободу, вони не обов'язково мають на увазі *одне й те ж саме* поняття. Навряд чи можна знайти якісь неупереджені засади, які б допомогли нам дати визначення, чим є “справжня” свобода. Визначен-

1 Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 202.

2 Там само. С. 1300.

3 Рощина І. Проблема термінології у кримінальному праві України. *Право України*. 2010. № 12. С. 215.

4 Там само. С. 218–219.

5 Там само. С. 218.

6 Див., наприклад: Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 9, 48; Наумова О.С. Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. С. 70–71; Політова А.С. Кримінально-правова характеристика злочинів проти свободи особи за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. С. 6.

7 Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2004. С. 163.

8 Берлін І. Две концепции свободы. URL: <http://kant.narod.ru/berlin.htm>

ня, що його дає поняттю “свобода” окрема людина, залежить від цінностей, яким вона надає значення»¹. У літературі також висловлюється думка, що, враховуючи можливі варіації у розумінні поняття свободи, вона може включати в себе щонайменше такі аспекти: 1) пізнання необхідного; 2) можливість вибору, наявність альтернативи; 3) захищеність від небажаних впливів (свобода від насильства, голоду, злидарства тощо); 4) свобода як відсутність зовнішніх обмежень («роблю, що забажаю»); 5) здатність досягнення цілей, самореалізація особистості².

Давньогрецький філософ-софіст Алкідам (IV ст. до н.е.) заявляв, що Бог дав усім свободу, і природа нікого не зробила рабом³. Давньоримський юрист Флорентин (II ст. н.е.) вказував, що свобода – це природна властивість кожного робити будь-що, що йому корисно, якщо це не заборонено силою або правом. Таке визначення свободи знайшло своє закріплення у Кодексі Юстиніана⁴. Англійський філософ Дж. Локк вважав, що свобода полягає у можливості «слідувати моему власному бажанню у всіх випадках, коли цього не забороняє закон, і не бути залежним від постійної, невизначеної, невідомої самовладної волі іншої людини»⁵. Видатний німецький філософ І. Кант писав: «Існує лише єдине вроджене право. Цим єдиним, первинним правом, що належить кожній людині через її людську природу, є свобода (незалежність від сваволі та примусу з боку іншої людини) тією мірою, якою вона може співіснувати зі свободою будь-якої іншої людини за загальним законом»⁶. Згідно з поглядами Дж. С. Мілля, особа є вільною, якщо вона могла діяти по-іншому, аніж зробила, враховуючи, що в неї була достатньо вагома причина для того, щоб діяти по-іншому⁷. Філософ писав, що наше усвідомлення свободи полягає у тому, що «я відчуваю (або переконаний), що міг і навіть повинен був обрати іншу альтернативу, якщо б я цього бажав, тобто якщо б ця альтернатива була мені миліша, але не в тому, що я міг обрати одну альтернативу, коли віддавав перевагу іншій»⁸. При цьому Мілля зазначав, що «єдина сфера поведінки людини, за яку вона несе відповідальність перед суспільством, – це те, що стосується інших. У сфері ж, що стосується лише неї самої, її незалежність, за правом, є абсолютною. Індивід має повне право вільно розпоряджатися собою, своїм власним тілом і розумом»⁹. Шотландський філософ Д. Г'юм виходив з того, що вільні дії – це ті дії, які викликані волею та бажанням особи. Г'юм стверджував, що свобода можлива, якщо ми розуміємо її як здатність діяти або не діяти згідно з рішенням власної волі. З огляду на це, на його думку, свободу можна розуміти як відсутність примусу, який суперечить бажанням особи¹⁰.

Сучасний норвезький філософ Ларс Свендсен підкреслює: «Свобода <...> вимагає відсутності примусу, коли примус означає, що дія здійснюється всупереч бажанню особи. Примус означає робити щось усупереч власному бажанню, тому що особі погрожують, позбавляють волі тощо. Свобода полягає у тому, щоб не бути фізично або психологічно *вимушеним* робити те, що робиш. <...> По суті, свобода є не чим іншим, як спроможністю вибирати діяльність так, як бажаєш – залежно від власної природи. Усе, що ти робиш, може бути визначеним з моменту твого народження, але, утім, ти є вільним до тієї міри, що ти маєш змогу діяти згідно з власним бажанням. <...> Єдине, що може стати на заваді свободі, – це примус»¹¹.

Сучасний німецький філософ Штефан Госепат, своєю чергою, зазначає, що «свобода цінується як здатність: 1) контролювати, наскільки можливо, своє власне життя, тобто жити згідно зі своїми переконаннями, бажаннями та цілями; 2) мати змогу переглядати свої переконання, бажання та цілі; 3) мати змогу обирати серед достатньої кількості альтернативних шляхів і можливостей, виключаючи при цьому зовнішній примус до того чи іншого способу життя»¹².

1 Свендсен Л.Фр.Г. Філософія свободи / пер. з норвезьк. Львів: Видавництво Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2016. С. 26.

2 Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія / відп. ред. Я.М. Шевченко. Київ: КНТ, 2008. С. 362.

3 Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження. Львів: Край, 2009. С. 19.

4 Пунда О.О. Поняття та проблеми здійснення особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини: монографія. Хмельницький – Київ: Видавництво Сергія Пантюка, 2005. С. 280.

5 Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження. Львів: Край, 2009. С. 28.

6 Філософія прав людини / за ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна; пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої. Київ: Ніка-Центр, 2008. С. 140.

7 Міл Дж.С. Про свободу: Есе / пер. з англ. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. С. 19–20, 22; Свендсен Л.Фр.Г. Філософія свободи / пер. з норвезьк. Львів: Видавництво Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2016. С. 111.

8 Свендсен Л.Фр.Г. Філософія свободи / пер. з норвезьк. Львів: Видавництво Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2016. С. 111.

9 Міл Дж.С. Про свободу: Есе / пер. з англ. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. С. 19–20.

10 Г'юм Д. Трактат про людську природу: Спроба запровадження експериментального методу міркувань про об'єкти моралі / за ред. та з передм. Е.К. Мосснера. Київ: Вид. дім «Всесвіт», 2003. С. 364–374; Свендсен Л.Фр.Г. Філософія свободи / пер. з норвезьк. Львів: Видавництво Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2016. С. 83.

11 Свендсен Л.Фр.Г. Філософія свободи / пер. з норвезьк. Львів: Видавництво Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2016. С. 81–82.

12 Філософія прав людини / за ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна; пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої. Київ: Ніка-Центр, 2008. С. 140.

Таким чином, визначаючи поняття свободи, філософи акцентують увагу передусім на можливості особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку та приймати рішення. «Будь-яке втручання у вибір чи у діяльність, у тому числі у формі кореляції вчинків на добро, сприймається як зазіхання на свободу»¹.

Подібним чином визначають поняття свободи й правознавці. Так, професор П.М. Рабінович розуміє свободу як простір здійснення можливостей людської поведінки (діяльності)². О.А. Лукашева зазначає, що свобода означає право людини самостійно визначати свої вчинки, розпоряджатися собою, своїм часом³. П.М. Рабінович та М.І. Хавронюк вважають, що «право на свободу (або власне свобода) – це можливість людини бути незалежною від інших людей, вільно здійснювати передбачені Конституцією і законами України права, проявляти свою волю у своїх висловлюваннях, вчинках і діяльності згідно з власними світоглядними уявленнями та переконаннями без будь-яких обмежень, якщо такі обмеження прямо не передбачені Конституцією і законами України. Свобода полягає в тому, що тільки від власної волі людини залежить, чи обмежувати її свої дії також нормами моралі, релігійними або корпоративними нормами»⁴. О.О. Пунда підкреслює, що «свобода відображає не тільки стан того, хто не перебуває в ув'язненні, у неволі, але й певну особисту незалежність, відсутність певних обмежень поведінки людини у найрізноманітніших сферах її діяльності. Особиста свобода – це можливість безперешкодно, незалежно від будь-кого (необмежено-вільно) розпоряджатись собою, своїми діями і вчинками, своїм часом. Право на особисту свободу – це відповідна міра можливої та юридично дозволеної поведінки громадянина щодо розпорядження собою, своїми вчинками та часом. <...> Право на особисту свободу – це гарантія захисту не тільки зовнішнього, але і внутрішнього світу людини, свобода формування та здійснення своїх намірів»⁵.

Зауважимо також, що Конституційний Суд України у рішенні від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016 підкреслив, що «серед фундаментальних цінностей дієвої конституційної демократії є свобода, наявність якої у особи є однією з передумов її розвитку та соціалізації. Право на свободу є невід'ємним та невідчужуваним конституційним правом людини і передбачає можливість вибору своєї поведінки з метою вільного та всебічного розвитку, самостійно діяти відповідно до власних рішень і задумів, визначати пріоритети, робити все, що не заборонено законом, безперешкодно і на власний розсуд пересуватися по території держави, обирати місце проживання тощо. Право на свободу означає, що особа є вільною у своїй діяльності від зовнішнього втручання, за винятком обмежень, які встановлюються Конституцією та законами України»⁶.

П.П. Андрушко та С.Д. Шапченко, звертаючи увагу на те, що вітчизняний законодавець вживає слово «воля» не лише у розділі III Особливої частини КК, а й у назві таких покарань, як позбавлення волі (рос. – лишение *свободы*) та обмеження волі (рос. – ограничение *свободы*), загальноприйняте розуміння яких не викликає різноманіття інтерпретацій, стверджують, що у вказаному розділі законодавець розуміє волю як фізичну свободу людини⁷. Ймовірно, це й справді так, але чи означає це, що таке розуміння волі повністю охоплює зміст об'єкта злочинів, передбачених розділом III Особливої частини КК України? На наш погляд, вказані злочини посягають не лише на свободу пересування, а й на свободу перебування в будь-якому місці, свободу визначення своєї поведінки, свободу спілкування з іншими людьми, при цьому йдеться про здійснення цих можливостей самостійно, за своєю волею, без стороннього примусу. Фізична свобода людини, таким чином, є лише одним із аспектів (елементів), хоч і найважливішим, свободи як більш широкої категорії. У цьому контексті необхідно також зауважити, що окремі з діянь, передбачених розділом III Особливої частини КК України, можуть взагалі не посягати на фізичну свободу, однак уражають особисту свободу людини в частині можливості вибору нею своєї поведінки, про що детально йтиметься нижче.

1 Мовчан В.С. Історія і теорія етики. Курс лекцій. Навчальний посібник. Дрогобич: Коло, 2003. С. 310.

2 Рабінович П.М. Правовість антропосоціальних явищ: філософські засади ідентифікації. *Філософія права і загальна теорія права*. 2019. № 1. С. 33. Подібним чином визначають свободу С.Ф. Денисов і Г.О. Зубов: «свобода – це міра можливої поведінки суб'єкта суспільних відносин» (Денисов С.Ф., Зубов Г.О. Розуміння «свободи» і «волі» в сучасному національному праві та законодавстві. *Юридична наука*. 2016. № 10 (64). С. 11).

3 Права человека. Учебник для вузов / отв. ред. – член-корр. РАН, докт. юрид. наук Е.А. Лукашева. Москва: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА-М), 2001. С. 145.

4 Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2004. С. 121.

5 Пунда О.О. Поняття та проблеми здійснення особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини: монографія. Хмельницький – Київ: Видавництво Сергія Пантюка, 2005. С. 282–283.

6 Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016 / Законодавство України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16>

7 Преступления против личности в уголовном праве Беларуси, России и Украины / П.П. Андрушко, А.А. Арямов, Н.А. Бабий и др.; отв. ред. А.И. Чучаев. Москва: Проспект, 2014. С. 598.

Свобода людини тісно пов'язана з її недоторканністю, яка у Великому тлумачному словнику сучасної української мови визначається як «гарантія від усяких посягань з боку кого-небудь»¹. Зауважимо, що окремі дослідники вважають, що право на свободу слід розглядати лише у сукупності з правом на особисту недоторканність². Водночас більш переконливою видається позиція тих авторів, які вважають, що право на особисту свободу тісно пов'язане з правом на особисту недоторканність, але вони є окремими правами фізичної особи³. На думку П.М. Рабіновича та М.І. Хавронюка, право на особисту недоторканність треба розуміти як право людини на її тілесну, статеву і психологічну захищеність від будь-якого неправомірного посягання на її свободу, життя, здоров'я, честь і гідність, у тому числі право не бути свавільно позбавленим волі взагалі і шляхом незаконного затримання чи арешту – зокрема⁴. Р.О. Стефанчук також розглядає особисту недоторканність фізичної особи як збірне поняття, котре, на його переконання, включає в себе такі основні складові: а) фізичну (тілесну, соматичну) недоторканність; б) психічну недоторканність; в) моральну недоторканність⁵. З точки зору О.М. Ермолової, під поняттям «особиста недоторканність фізичної особи» слід розуміти недоторканність людської особистості як такої, як живої фізичної істоти⁶. Зрозуміло, що будь-які посягання на свободу людини обмежують її, не дають можливості особі повною мірою її реалізувати. Однак особиста недоторканність є доволі широким поняттям (навіть якщо мати на увазі лише тілесну та психічну недоторканність), яке, по суті, можна застосувати до будь-якого злочину проти особи⁷. Тому для характеристики об'єкта розглядуваних діянь особиста недоторканність самостійного значення, на наш погляд, не має.

Перш ніж перейти до аналізу сутності честі та гідності особи, необхідно зазначити, що у спеціальній літературі нерідко констатується недостатність кримінально-правових засобів, спрямованих на захист вказаних цінностей. Так, скажімо, М.Й. Коржанський нарікав на те, що честь і гідність особи «мабуть, найменше захищені кримінальним законом», підкреслював, що «наше законодавство дивиться на честь та гідність особи, як на суспільні рудименти»⁸. О.М. Храпцов, своєю чергою, зазначає, що якщо життя і здоров'я людини, її недоторканність і безпека достатньо захищені кримінальним законом, то цього не можна сказати про честь та гідність⁹. При цьому звертає на себе увагу той факт, що вказані та інші дослідники, висловлюючи відповідну позицію, мають на увазі передовсім відсутність у чинному КК України статей про відповідальність за наклеп та образу¹⁰. Для прикладу, І.А. Вартилицька з цього приводу прямо зазначає: «як свідчить аналіз елементів та ознак включених до нього (розділу III Особливої частини КК України – А.А.) складів злочинів, безпосереднім об'єктом кожного з них виступає лише воля (фізична свобода) особи. У контексті розглядуваних норм діяння, що посягають на честь і гідність особи, не віднесені законодавцем до кримінально караних. Такими є образа та наклеп, відповідальність за які не передбачена чинним кримінальним законодавством»¹¹.

У сучасній науковій літературі досить часто висловлюються пропозиції криміналізувати вказані вище діяння. Прихильниками встановлення кримінальної відповідальності за наклеп та образу є В.А. Бортник¹², В.К.

- 1 Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 758.
- 2 Див., наприклад: Олійник В. Конституційне право на свободу та особисту недоторканність: поняття та характерні риси. *Право України*. 2000. № 12. С. 33–36; Права человека. Учебник для вузов / отв. ред. – член-корр. РАН, докт. юрид. наук Е.А. Лукашева. Москва: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА-М), 2001. С. 145.
- 3 Див., наприклад: Грובה В.П. Щодо визначення змісту категорії «особиста недоторканність». *Форум права*. 2009. № 2. С. 97–101; Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2004. С. 121–122; Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія / відп. ред. Я.М. Шевченко. Київ: КНТ, 2008. С. 367.
- 4 Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2004. С. 122.
- 5 Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія / відп. ред. Я.М. Шевченко. Київ: КНТ, 2008. С. 376.
- 6 Ермолова О.Н. Нематериальные блага и их защита: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Саратов, 1998. С. 47.
- 7 У розглядуваному контексті зауважимо, що В.П. Грובה, аналізуючи зміст ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка встановлює право кожного на свободу та особисту недоторканність, а також наголошує, що нікого не може бути позбавлено свободи, крім випадків і відповідно до процедури, встановленої законом, робить слушний висновок, що «аналіз змісту цих випадків дає змогу переконатися, що вони більш пов'язані з категорією свободи», а не з категорією особистої недоторканності (Грובה В.П. Щодо визначення змісту категорії «особиста недоторканність». *Форум права*. 2009. № 2. С. 97).
- 8 Коржанський М.Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина Загальна. Курс лекцій. Київ: Атіка, 2001. С. 73.
- 9 Храпцов О.М. Кримінально-правове та кримінологічне забезпечення охорони особи від насильства: монографія. Харків: НікаНова, 2015. С. 233.
- 10 Див. детальніше: Андрушко А. Проблеми кримінально-правової охорони честі та гідності особи. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 268–272.
- 11 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужи, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 333; Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Коваленка; за наук. ред. О.М. Джужи та А.В. Савченка. Київ: Атіка, 2011. С. 83. Див. також: Гришук В. Соціальна зумовленість кримінально-правової охорони і захисту гідності людини в Україні. *Право України*. 2018. № 9. С. 106; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2005. С. 276.
- 12 Бортник В.А. Кримінально-правова охорона честі та гідності особи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2004. С. 11, 119, 124–128, 138–140, 175–178, 184–187.

Гришук¹, М.І. Колос², М.Й. Коржанський³, В.В. Мульченко⁴, О.С. Субботенко⁵, О.М. Храмцов⁶ та інші науковці. Більше того, варто зазначити, що заклики криміналізувати наклеп та образу час від часу лунають в стінах вітчизняного парламенту. Як відомо, законом від 16 січня 2014 р. КК України був доповнений ст. 151-1 «Наклеп»⁷, однак з огляду на протести проти цієї та інших законодавчих новел, що увійшли в історію нашої держави як «диктаторські закони», уже невдовзі наклеп був декриміналізований. Однак від ідеї передбачити кримінальну відповідальність за вказане діяння деякі народні депутати не відмовились. Нещодавно, 20 листопада 2018 р., у Верховній Раді України був зареєстрований проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо встановлення відповідальності за наклеп⁸. Ініціатори вказаного законопроекту народні депутати М.П. Паламарчук, А.Л. Палатний та О.М. Великін зазначали, що відповідний крок дозволить забезпечити об'єктивність та достовірність подачі інформації журналістами. На їх переконання, останнім часом в Україні «свободу слова все частіше плутають зі вседозволеністю поширення відверто неперевіраних, а то і зовсім помилкових фактів», свідченням чого є випадок зі звинуваченнями, що лунають з боку деяких ЗМІ на адресу народного депутата України щодо причетності до вчинення особливо тяжкого злочину (напад на громадську активістку Катерину Гандзюк)⁹.

Реанімація ідеї про встановлення кримінальної відповідальності за наклеп викликала справжній резонанс в середовищі журналістів та представників громадянського суспільства, котрі переконані, що законопроект спрямований на те, аби забезпечити імунітет можновладців від публічної критики їхніх дій. У своєму зверненні вітчизняні медіаексперти підкреслили, що криміналізація наклепу «буде обмежувати свободу вираження поглядів, унеможливить висвітлення проблем корупції, зловживання службовим становищем. Подібні законопроекти є виключно засобом тиску на журналістів та медіа і можуть створити серйозний «охолоджуючий ефект» для висвітлення корупції, владних зловживань та інших публікацій на суспільно значущі теми»¹⁰. Навряд чи варто сумніватися в тому, що підстави для таких побоювань є цілком реальними. Вважаємо, що запровадження кримінальної відповідальності за наклеп серйозно «вдарить» по незалежності ЗМІ і загалом по свободі слова в Україні. У зв'язку з цим слід погодитись з ученими, які наголошують: «Встановлення кримінальної караності діяння допустиме тоді і тільки тоді, коли ми переконані, що позитивні соціальні результати застосування кримінального права суттєво перевищать неминучі негативні наслідки криміналізації»¹¹. Таким чином, є всі підстави стверджувати, що запровадження кримінальної відповідальності за наклеп (так само як і за образу) суперечить принципу співрозмірності позитивних та негативних наслідків криміналізації¹².

Звертає на себе увагу той факт, що спроби передбачити кримінальну відповідальність за наклеп обґрунтовуються передовсім «нападками» на політичних діячів з боку журналістів та представників громадянського суспільства, що, як слушно відзначає М.І. Хавронюк, прямо суперечить практиці Європейського суду з прав

- 1 Гришук В. Соціальна зумовленість кримінально-правової охорони і захисту гідності людини в Україні. *Право України*. 2018. № 9. С. 98–108; Гришук В.К. Ефективність кримінально-правового забезпечення охорони і захисту гідності в Україні: питання соціальної зумовленості. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2019. Том 26. № 1. С. 89–97.
- 2 Колос М.І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Ірпінь, 2019. С. 24, 31; Колос М.І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Острог, 2019. С. 313–318, 376; Колос М.І. Кримінальне право в Україні (X – початок XXI століття): моногр.: у 2 т. Т. 1. Освіта, наука, законодавство. Київ – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2011. С. 319–320; Колос М. Клевета и оскорбление: генезис ответственности и проблемы современной криминализации – декриминализации. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2014. № 4 (8). С. 161–162.
- 3 Коржанський М.Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина Загальна. Курс лекцій. Київ: Атіка, 2001. С. 74.
- 4 Мульченко В. Проблеми охорони честі і гідності особи у кримінальному законі. *Право України*. 2002. № 10. С. 41–44.
- 5 Субботенко О.С. Охорона честі та гідності особи кримінально-правовими засобами (досвід країн СНД та ЄС): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2016. С. 9–10, 11–13.
- 6 Храмцов О.М. Кримінально-правове та кримінологічне забезпечення охорони особи від насильства: монографія. Харків: НікаНова, 2015. С. 233–255.
- 7 Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян» від 16 січня 2014 р. № 721-VII / Законодавство України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/721-18>
- 8 Проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо встановлення відповідальності за наклеп від 20 листопада 2018 р. № 9306 / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64959
- 9 Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо встановлення відповідальності за наклеп» / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64959
- 10 Закон про наклеп зарпожеє свободі слова і українським ЗМІ. *Сьогодні*. 2 грудня 2018 р. URL: <https://ukr.segodnya.ua/politics/zakon-o-klevetuegrozhaet-svobode-slova-i-ukrainskim-smi-1193476.html>
- 11 Основания уголовного-правового запрета. Криміналізація і декриміналізація / отв. ред. В.Н. Кудрявцев, А.М. Яковлев. Москва: Наука, 1982. С. 220; див. також: Балобанова Д.О. Теорія криміналізації: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2007. С. 100–101.
- 12 Андрушко А. Проблеми кримінально-правової охорони честі та гідності особи. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12 (274). С. 268–269.

людини¹. Йдеться, зокрема, про рішення Європейського суду з прав людини у справі «Лінгенс проти Австрії» (Lingens v. Austria), у якому, серед іншого, вказувалось, що межі допустимої критики є ширшими, коли вона стосується власне політика, а не приватної особи; на відміну від останньої, перший неминуче і свідомо відкривається для прискіпливого аналізу кожного свого слова і вчинку як з боку журналістів, так і громадськості, і, як наслідок, повинен виявляти до цього більше терпимості². Д.А. Гудима з цього приводу слушно підкреслює: «публічний характер активності індивіда зумовлює звуження обсягу його приватності, оскільки соціум має контролювати забезпечення реалізації індивідуальних інтересів у публічній діяльності. Тому, скажімо, межі допустимої критики стосовно політиків (публічних осіб) є ширшими, ніж щодо приватних»³.

Окрім наведеного вище, основні аргументи на користь криміналізації наклепу та образи полягають у тому, що честь та гідність є важливими соціальними цінностями⁴; встановлення кримінальної відповідальності за розглядувані діяння відповідатиме положенням Конституції України⁵; цивільно-правова відповідальність за такі вчинки є недостатньою, захист вказаних цінностей засобами кримінального права дозволить більш ефективно охороняти їх⁶; встановлення кримінальної відповідальності за наклеп та образу відповідає історичним традиціям криміналізації цих діянь⁷; про необхідність криміналізації розглядуваних вчинків свідчить громадська думка⁸; відповідальність за наклеп та образу передбачає кримінальне законодавство більшості держав світу

- 1 Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. Монографія. Київ: Юрисконсульт, 2006. С. 917; Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2004. С. 157.
- 2 Рішення ЄСПЛ у справі «Лінгенс проти Австрії» від 8 липня 1986 р. / Законодавство України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_066
- 3 Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження. Львів: Край, 2009. С. 123.
- 4 Коржанський М.Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина Загальна. Курс лекцій. Київ: Атіка, 2001. С. 74; Колос М. Клевета і оскорблення: генезис ответственности и проблемы современной криминализации – декриминализации. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2014. № 4 (8). С. 160–162; Субботенко О.С. Охорона честі та гідності особи кримінально-правовими засобами (досвід країн СНД та ЄС): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2016. С. 9, 12; Храмцов О.М. Кримінально-правове та кримінологічне забезпечення охорони особи від насильства: монографія. Харків: НікаНова, 2015. С. 233, 245, 249, 250, 253.
- 5 Бортник В.А. Кримінально-правова охорона честі та гідності особи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2004. С. 119–120, 139; Гришук В. Соціальна зумовленість кримінально-правової охорони і захисту гідності людини в Україні. *Право України*. 2018. № 9. С. 102, 104; Гришук В.К. Ефективність кримінально-правового забезпечення охорони і захисту гідності в Україні: питання соціальної зумовленості. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2019. Том 26. № 1. С. 93–94; Колос М.І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Ірпінь, 2019. С. 24; Колос М.І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Острого, 2019. С. 316; Колос М. Клевета і оскорблення: генезис ответственности и проблемы современной криминализации – декриминализации. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2014. № 4 (8). С. 162; Храмцов О.М. Кримінально-правове та кримінологічне забезпечення охорони особи від насильства: монографія. Харків: НікаНова, 2015. С. 233, 245.
- 6 Бортник В.А. Кримінально-правова охорона честі та гідності особи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2004. С. 126–127; Гришук В. Соціальна зумовленість кримінально-правової охорони і захисту гідності людини в Україні. *Право України*. 2018. № 9. С. 102, 103; Підгородинський В.М. Співвідношення цивільно-правової відповідальності за посягання на честь і гідність людини з кримінальною відповідальністю. *Актуальні проблеми держави і права*. 2013. Вип. 69. С. 169–174; Підгородинський В.М. Про встановлення в Україні кримінальної відповідальності за наклеп. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Право»*. 2012. Вип. 18. С. 116; Субботенко О.С. Охорона честі та гідності особи кримінально-правовими засобами (досвід країн СНД та ЄС): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2016. С. 1, 4, 7–8, 11.
- 7 Бортник В.А. Кримінально-правова охорона честі та гідності особи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2004. С. 139–140, 174–175; Гришук В. Соціальна зумовленість кримінально-правової охорони і захисту гідності людини в Україні. *Право України*. 2018. № 9. С. 102, 105; Гришук В.К. Ефективність кримінально-правового забезпечення охорони і захисту гідності в Україні: питання соціальної зумовленості. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2019. Том 26. № 1. С. 94–95; Колос М.І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Ірпінь, 2019. С. 24; Колос М.І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Острого, 2019. С. 313–314, 317; Колос М. Клевета і оскорблення: генезис ответственности и проблемы современной криминализации – декриминализации. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2014. № 4 (8). С. 160–161; Храмцов О.М. Кримінально-правове та кримінологічне забезпечення охорони особи від насильства: монографія. Харків: НікаНова, 2015. С. 253.
- 8 Бортник В.А. Кримінально-правова охорона честі та гідності особи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2004. С. 169–170; Колос М.І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Острого, 2019. С. 317; Колос М. Клевета і оскорблення: генезис ответственности и проблемы современной криминализации – декриминализации. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2014. № 4 (8). С. 161; Храмцов О.М. Кримінально-правове та кримінологічне забезпечення охорони особи від насильства: монографія. Харків: НікаНова, 2015. С. 253.

(в т.ч. розвинутих)¹; криміналізація наклепу та образи буде повністю відповідати міжнародним зобов'язанням України та нормам міжнародного права².

На наш погляд, вказані аргументи не є достатньо переконливими.

Кримінальна відповідальність за наклеп та образу на сьогодні дійсно передбачена у законодавстві багатьох держав. Разом з тим, як наголошують дослідники проблеми, фактично вона застосовується вкрай рідко або ж взагалі не застосовується³. Більше того, в багатьох державах відбувається процес часткової або повної декриміналізації наклепу та образи; пом'якшуються і покарання за вказані діяння (зокрема, у санкціях все частіше не передбачається покарання у виді позбавлення волі на певний строк). У спеціальній літературі підкреслюється, що відмова від кримінального переслідування за розглядувані діяння на користь винятково цивільно-правових санкцій є яскравим свідченням сучасної західної філософії кримінального права, у котрій дедалі більше суспільно небезпечних діянь отримують грошову оцінку. В сучасному західному суспільстві честь, гідність і репутація все частіше сприймаються як певна економічна цінність, предмет товарно-грошових відносин⁴. Зазначимо, що сказане стосується не лише розвинутих держав Західної Європи. У цьому контексті інтерес становить рішення Конституційної палати Верховного Суду Киргизької Республіки від 6 листопада 2013 р., в якому ст. 128 «Образа» КК Киргизстану визнана такою, що суперечить п. 6 ч. 4 ст. 29 і ч. 5 ст. 33 Конституції⁵. У рішенні підкреслюється, що основним способом захисту честі та гідності людини є право на судовий захист, наголошується на необхідності внесення змін до Цивільного кодексу Киргизької Республіки задля забезпечення ефективного механізму захисту честі та гідності особи.

У розглядуваному контексті зазначимо також, що відмовитися від намірів запровадження кримінальної відповідальності за наклеп Україні ще у 2012 р. рекомендував генеральний секретар Ради Європи Турбйорн Яглан, котрий підкреслив, що «без вільних медіа немає жодного засобу проти некомпетентності та зловживань влади» і наголосив на тому, що сама лише загроза кримінального переслідування може призвести до збільшення самоцензури та обмеження свободи слова. На переконання Ягланда, «цивільний розгляд справ та публічний діалог є набагато ефективнішим захистом від наклепу»⁶.

Як зазначалося вище, прихильники встановлення кримінальної відповідальності за наклеп та образу вважають, що цивільно-правова відповідальність за такі вчинки є недостатньою і неефективною. Ініціатори згаданого законопроекту, наприклад, підкреслюють, що цивільно-правова відповідальність «не несе жодної превентивної функції» і наголошують, що «внаслідок безкарності за відвертий наклеп у суспільстві закріплюється стійке відчуття того, що можна будь-що і будь-коли сказати про людину і жодної (курсив наш – А. А.) відповідальності за це нести не треба»⁷. Наведені твердження видаються необґрунтованими й такими, що без

- 1 Бортник В.А. Кримінально-правова охорона честі та гідності особи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2004. С. 144–154; Гришук В. Соціальна зумовленість кримінально-правової охорони і захисту гідності людини в Україні. *Право України*. 2018. № 9. С. 102, 104–105; Гришук В.К. Ефективність кримінально-правового забезпечення охорони і захисту гідності в Україні: питання соціальної зумовленості. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2019. Том 26. № 1. С. 94; Колос М.І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Острог, 2019. С. 314–315; Колос М. Клевета і оскорбление: генезис ответственности и проблемы современной криминализации – декриминализации. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2014. № 4 (8). С. 161; Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо встановлення відповідальності за наклеп» / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64959; Субботенко О.С. Охорона честі та гідності особи кримінально-правовими засобами (досвід країн США та ЄС): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2016. С. 4, 8–9, 11; Храмов О.М. Кримінально-правове та кримінологічне забезпечення охорони особи від насильства: монографія. Харків: НікаНова, 2015. С. 246.
- 2 Бортник В.А. Кримінально-правова охорона честі та гідності особи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2004. С. 139; Гришук В. Соціальна зумовленість кримінально-правової охорони і захисту гідності людини в Україні. *Право України*. 2018. № 9. С. 102, 103–104; Колос М.І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Ірпінь, 2019. С. 24; Колос М.І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Острог, 2019. С. 315, 316; Колос М. Клевета і оскорбление: генезис ответственности и проблемы современной криминализации – декриминализации. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2014. № 4 (8). С. 161; Храмов О.М. Кримінально-правове та кримінологічне забезпечення охорони особи від насильства: монографія. Харків: НікаНова, 2015. С. 246.
- 3 Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навчальний посібник / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. С. 467; Павликівський В.І. Кримінальна відповідальність за дифмацію (європейський досвід). *Право і суспільство*. 2015. № 2. С. 248.
- 4 Сравнительное уголовное право. Особенная часть: монография / под общ. и науч. ред. С.П. Щербы. Москва: Юрлитинформ, 2010. С. 117.
- 5 Решение Конституционной палаты Верховного Суда Кыргызской Республики от 6 ноября 2013 г. № 8-Р URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/gu-gu/9613>
- 6 Генсек Ради Європи закликав депутатів припинити спроби задушити свободу ЗМІ. *24 канал*. 21 вересня 2012 р. URL: https://24tv.ua/gensek_radi_yevropi_zaklikav_deputativ_pripiniti_sprobi_zadushiti_svbodu_zmi_n260409; Рада Європи закликала Україну не вводити кримінальну відповідальність за наклеп. *Дзеркало тижня*. 24 вересня 2012 р. URL: https://dt.ua/POLITICS/rada_evropi_zaklikala_ukrayinu_ne_vvoditi_kriminalnu_vidpovidalnist_za_naklep.html
- 7 Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо встановлення відповідальності за наклеп» / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64959

жодних на те підстав заперечують реальний потенціал цивільно-правової відповідальності у розглядуваній сфері. Відомий вітчизняний цивіліст Р.О. Стефанчук слушно зазначає, що цивільне право завдяки притаманному йому відновлювальному методу покликане найбільш ефективно здійснювати захист таких особистих немайнових благ, як честь, гідність та репутація особи¹.

Наявні в спеціальній літературі нарікання на недостатність цивільно-правової відповідальності за посягання на честь, гідність і ділову репутацію особи, на наш погляд, не є достатньо переконливими. Має рацію М.І. Хавронюк, який підкреслює, що за наявності цивільної відповідальності за наклеп усі можливі і достатні види сатисфакції одержує саме та особа, стосовно якої були поширені завідомо неправдиві відомості, тоді як штраф, стягнутий за вчинення відповідного кримінально караного діяння, піде в дохід держави². Справедливо звертається увага також на те, що у випадках, коли наслідком вчиненого наклепу є самогубство потерпілого чи притягнення його до кримінальної відповідальності, винна особа за наявності для цього підстав підлягає відповідальності за ст. 120 або ст. 383 КК України, що дозволяє зробити висновок про те, що найбільш ймовірні і тяжкі наслідки наклепу чи діянь, суміжних з наклепом, вже враховані вітчизняним законодавцем³. Разом з тим, на наш погляд, можна і потрібно говорити про необхідність удосконалення цивільно-правового механізму відшкодування заподіяної особі моральної та майнової шкоди, а також спростування поширеної неправдивої інформації, який на сьогодні доволі складний.

О.М. Храмцов твердить про необхідність подвійного захисту честі та гідності цивільно-правовими та кримінально-правовими засобами (вибір способу захисту, на думку науковця, повинен залежати від самого потерпілого), стверджує, що такий підхід дозволить більш ефективно охороняти ці найважливіші цінності⁴. Видається, що протидія наклепу та образи засобами кримінального права створює серйозний ризик надмірного застосування кримінально-правових методів до регулювання тих відносин, які є сферою насамперед цивільного права, з усіма наслідками, що звідси випливають, не кажучи вже про те, що реалізація відповідної пропозиції створить певну колізію між нормами цивільного та кримінального права⁵.

Не варто забувати, що кримінальне право задумувалось як *ultima ratio* (останній аргумент) у справі забезпечення правопорядку. Воно має підключатися до механізму регулювання суспільних відносин лише тоді, коли необхідне застосування найсуворіших заходів впливу з тих, що є у розпорядженні держави. Слід погодитись також з тим, що криміналізація певного діяння є доцільною лише тоді, коли немає і не може бути норми, яка достатньо ефективно регулює відповідні відносини методами інших галузей права⁶.

На наш погляд, зводити злочинні посягання на честь та гідність особи лише до наклепу та образи не варто, позаяк це не виправдано звужує саму сутність вказаних цінностей. Оскільки гідність людини апріорі уражається щоразу, коли вона (людина) є приниженою⁷, включення до кола злочинів, які на неї (гідність) посягають, лише наклепу та образи видається некоректним⁸. У розглядуваному контексті не зайве нагадати, що на безпосередню охорону гідності людини спрямовано низку міжнародно-правових актів, серед яких Європейська конвенція

1 Стефанчук Р.О. Захист честі, гідності та репутації в цивільному праві. Монографія. Київ: Науковий світ, 2001. С. 3.

2 Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навчальний посібник / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. С. 470; Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. Монографія. Київ: Юрисконсульт, 2006. С. 917.

3 Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навчальний посібник / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. С. 470; Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. Монографія. Київ: Юрисконсульт, 2006. С. 917.

4 Храмцов О.М. Кримінально-правове та кримінологічне забезпечення охорони особи від насильства: монографія. Харків: НікаНова, 2015. С. 249, 250.

5 Андрушко А. Проблеми кримінально-правової охорони честі та гідності особи. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12 (274). С. 269–270.

6 Балобанова Д.О. Теорія криміналізації: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2007. С. 97.

7 Зауважимо, що законодавець неодноразово, однак в інших розділах Особливої частини КК України, згадує про приниження гідності, яке має кримінально-правове значення. Так, наприклад, у ст.ст. 116 та 123 причиною стаю сильного душевного хвилювання визнано поводження, що принижує честь і гідність особи, у ч. 1 ст. 120 вказано, що доведення до самогубства може бути наслідком «систематичного приниження її людської гідності», у ч. 2 ст. 365 кваліфікуючою ознакою перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу визнано відповідні дії, що ображають особисту гідність потерпілого, у ч. 2 ст. 406 передбачено посилену відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості, якщо таке діяння мало «характер знущання або глумлення над військовослужбовцем». Про знущання, прикладом якого може бути глузування над фізичними вадами потерпілого, йдеться також у ч. 2 ст. 373 КК України. У ст. 126-1 серед наслідків домашнього насильства згадано про психологічне страждання, у ч. 1 ст. 127 одним із наслідків катування визнано моральні страждання.

8 У цьому контексті варто зазначити, що до злочинів проти честі та гідності особи законодавці різних держав зараховують не тільки наклеп та образи. Так, приміром, в КК Молдови до таких злочинів віднесено катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження (ст. 166-1), в КК Грузії – неадекватне, або таке, що принижує гідність, поводження (ст. 144-3), в кримінальних кодексах Австрії (§ 113), Північної Македонії (ст. 175) і Сербії (ст. 95) – приниження гідності шляхом згадування про вчинення особою злочинного діяння або про засудження за нього в минулому (ст. 95), в КК Угорщини – принизливе ставлення до вразливих осіб (ст. 225).

про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, Конвенція про захист прав та гідності людини у зв'язку з використанням досягнень біології та медицини тощо. Нагадаємо також, що жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання прямо забороняє Конституція України (ст. 28). Вже з назви згаданих міжнародно-правових актів та із наведеного конституційного положення з очевидністю випливає, що гідність людини страждає внаслідок певного (такого, що принижує гідність) поводження з нею.

У юридичній літературі висловлювалась точка зору про те, що будь-який злочин, який посягає на певні інтереси особи, посягає тим самим і на її гідність. Так, авторитетний вітчизняний правознавець П.М. Рабінович пише: «Підрив, руйнація гідності людини – це неминучий супутник, соціальна “тінь” будь-чийого зазіхання на усяке право, оскільки й у таких випадках в потерпілого, зазвичай, виникають почуття приниженості, образи й інші негативні переживання, стан психічної пригніченості тощо. Щоправда, у цьому разі гідність вражається, так би мовити, опосередковано, стає непрямим об'єктом правопорушення»¹. Загалом погоджуючись з наведеним твердженням, мусимо зауважити, що у вказаних випадках йдеться про опосередковане заподіяння шкоди, що визнає й сам учений. Для нашого ж дослідження інтерес становлять насамперед ситуації, коли вчинене особою діяння прямо посягає на гідність іншої людини.

У розглядуваному контексті необхідно також зауважити, що окремі дослідники взагалі піддають сумніву виправданість включення злочинів проти свободи особи в один розділ Особливої частини КК зі злочинами проти честі та гідності особи. Приміром, Т.М. Нуркаєва зазначає: «Безумовно, обмеження фізичної свободи якоюсь мірою зачіпає гідність людини, але все ж це різні за значущістю конституційні права і свободи людини, що потребують самостійної кримінально-правової оцінки у випадку їх грубого порушення. Тому всі злочини проти свободи та особистої недоторканності доцільно виділити в самостійну главу Особливої частини КК РФ»².

Видається, що у розділі III Особливої частини КК України законодавець об'єднав злочини проти волі, честі та гідності особи тому, що вважає їх досить близькими, чи навіть такими, що перетинаються. У юридичній літературі неодноразово зверталася увага на тісний зв'язок між свободою та честю і гідністю особи. Так, наприклад, М.І. Хавронюк однозначно стверджує: «Кожна людина поважає себе і свої моральні принципи, і кожна людина є цінністю для суспільства. Якщо порушується її воля, то, як правило, не може не бути порушено і її честь та гідність»³. С.В. Шевчук підкреслює: «Щоб реалізувати свою унікальність і закладену природою (чи Богом) творчу функцію, людина повинна мати можливість вільно діяти, не зазнавати у цьому довільних чи не виправданих обмежень, здійснювати самодіяльність тією мірою, якою вона не стане перешкодою у такому самому вільному виборі іншої людини. Не можна говорити про гідне існування, якщо хтось постійно або навіть систематично змушений робити щось проти власної волі»⁴. Автори Науково-практичного коментаря до Кримінального кодексу України, підготовленого за редакцією М.О. Потєбенька та В.Г. Гончаренка, вважають «очевидним те, що будь-яке злочинне посягання на волю особи принижує її честь або гідність»⁵. А.А. Арямов та В.С. Пономаренко, своєю чергою, підкреслюють, що «основним параметром змісту гідності є усвідомлення відсутності приниження та усвідомлення власної свободи. Зрозуміло, ні про яку гідність не може бути й мови в ситуації особистої несвободи й примусу»⁶.

На наш погляд, наведені висновки є достатньо переконливими. Зауважимо також, що категорії свободи і гідності в текстах міжнародно-правових актів нерідко вживаються поряд. Так, приміром, в преамбулі Загальної декларації прав людини вказується, що «визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру»⁷. В преамбулі Хартії основних прав

1 Права людини: соціально-антропологічний вимір. Колективна монографія / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Випуск 13. Львів: Світ, 2006. С. 175.

2 Нуркаєва Т.Н. Личные (гражданские) права и свободы человека и их охрана уголовно-правовыми средствами: вопросы теории и практики. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2003. С. 170.

3 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 433.

4 Шевчук С. Людська гідність у системі конституційних цінностей. *Право України*. 2018. № 9. С. 33.

5 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина. Коментарі до статей 109–447 Кримінального кодексу / під заг. ред. М.О. Потєбенька, В.Г. Гончаренка. Київ: Форум, 2001. С. 108.

6 Арямов А.А., Пономаренко В.С. Механизм уголовно-правовой защиты чести и достоинства личности. Москва: Издательство «Юрлитинформ», 2010. С. 22; Энциклопедия уголовного права. Т. 14. Преступления против свободы, чести и достоинства личности. Санкт-Петербург: Издание профессора Малинина – СПб ГКА, 2010. С. 435.

7 Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015

Європейського Союзу зазначається, що «Європейський Союз ґрунтується на неподільних і загальних цінностях – гідності людини, свободі, рівності та солідарності»¹.

Поняття «гідність людини» інтенсивно використовується у низці фундаментальних міжнародно-правових актів. З проаналізованих П.М. Рабіновичем та С.П. Рабіновичем 97 таких актів згадку про людську гідність містять 54 акти. Особливе значення у цьому аспекті має Загальна декларація прав людини 1948 р., яка спричинила засадничий ідейний вплив на розвиток міжнародного захисту прав людини. Людська гідність стала однією з центральних категорій міжнародно-правових актів саме через її закріплення у вказаному акті. Особливе місце у розглядуваному контексті належить також Міжнародному пакту про економічні, соціальні та культурні права і Міжнародному пакту про громадянські і політичні права. Визначальне місце у них посідає нормативне звернення до людської гідності: «всі права випливають з властивої людській особі гідності». З такого формулювання випливає кілька важливих висновків: а) людська гідність розглядається як джерело прав людини, тобто підноситься на рівень принципу права; б) людська гідність належить кожному, незалежно від її законодавчого закріплення; в) право людини на гідність випливає з принципу людської гідності².

Попри величезне значення, яке відводиться розглядуваній категорії у міжнародно-правових актах, жоден з них не містить визначення поняття «людська гідність». Це зумовлює неоднозначне розуміння цього поняття і, як слушно підкреслює П.М. Рабінович, може призвести до його не виправдано звуженого тлумачення. Натомість чітке визначення у таких актах поняття «людська гідність» могло б слугувати формальною підставою для розширення можливостей забезпечення, охорони й захисту прав людини³.

У науковій літературі неодноразово робилися спроби розкрити поняття *людської гідності*. О.В. Гришук зазначає, що, враховуючи його багатовимірність, лише з правової точки зору можна виокремити тлумачення людської гідності як: правової (моральної) ідеї, правової цінності, принципу права, права людини, інтересу людини, потреби людини, первинного блага, джерела прав людини, змісту прав людини та ін.⁴ При цьому більшість авторів підтримують подвійну природу людської гідності: як явища об'єктивного і загального для всіх людей (антропна гідність, гідність як цінність, принцип, джерело прав людини, їх мета чи зміст) та як суб'єктивного права чи інтересу конкретної людини (гідність людини)⁵. Інколи ж дослідники, описуючи сутність людської гідності, вживають декілька вказаних понять одночасно⁶, що, зрозуміло, не може не призводити до певної плутанини. П.М. Рабінович вважає, що антропна гідність – це самоцінність людини як біосоціальної істоти – унікального родового суб'єкта, який уособлює найвищий рівень розвитку буття на Землі⁷. З точки зору О.В. Гришук, людська гідність як цінність – це самоцінність та суспільна значущість людини, що визначається існуючими рівнем суспільних відносин, загальносуспільними уявленнями про свободу, справедливість, рівність і є джерелом прав та свобод людини⁸. Подібну дефініцію людської гідності пропонує й В.К. Гришук, який також підкреслює, що «джерелом людської гідності є природне право, а не позитивне, тому вона наділена абсолютним характером – наддержавність, незалежність від особливостей правового регулювання державою прав, свобод та обов'язків людини. <...> Людська гідність, за сутнісним проявом, має два нормативних критерії: а) позитивний – суб'єктивність (автономія) людини і б) негативний – заборона ставити людину в такі ситуації або поводитися з нею в такий спосіб, що заперечує її людську гідність»⁹.

1 Хартія основних прав Європейського Союзу від 7 грудня 2000 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524

2 Права людини: соціально-антропологічний вимір. Колективна монографія / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Випуск 13. Львів: Світ, 2006. С. 169–170. Див. також: Гришук О. Філософія людської гідності у праві. *Право України*. 2018. № 9. С. 22–23.

3 Права людини: соціально-антропологічний вимір. Колективна монографія / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Випуск 13. Львів: Світ, 2006. С. 171.

4 Гришук О. Філософія людської гідності у праві. *Право України*. 2018. № 9. С. 16.

5 Зауважимо, що на подвійний характер людської гідності у своєму рішенні від 22 травня 2018 р. № 5-р/2018 вказав Конституційний Суд України: «людську гідність необхідно трактувати як право, гарантоване статтею 28 Конституції України, і як конституційну цінність, яка наповнює сенсом людське буття, є фундаментом для усіх інших конституційних прав, мірилом визначення їх сутності та критерієм допустимості можливих обмежень таких прав» (Рішення Конституційного Суду України від 22 травня 2018 р. № 5-р/2018 у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу І Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 р. № 76-VIII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18>).

6 Гришук О. Філософія людської гідності у праві. *Право України*. 2018. № 9. С. 16, 18.

7 Права людини: соціально-антропологічний вимір. Колективна монографія / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Випуск 13. Львів: Світ, 2006. С. 175.

8 Гришук О. Філософія людської гідності у праві. *Право України*. 2018. № 9. С. 21.

9 Гришук В. Соціальна зумовленість кримінально-правової охорони і захисту гідності людини в Україні. *Право України*. 2018. № 9. С. 99.

Коли йдеться про *гідність конкретної людини*, то мається на увазі самооцінка, тобто внутрішня оцінка нею самої себе, власної цінності¹. Як зазначає П.М. Рабінович, самооцінка – це судження біосоціального індивіда про міру наявності в нього тих чи інших якостей, властивостей у співвідношенні з певним еталоном, зразком, котрий формується суспільством або певною його групою (найчастіше – групою домінуючою). Така самооцінка буде тим правильнішою, достовірнішою, чим точніше вона відображатиме ту оцінку, яку дають цій людині інші люди, у відносинах з якими вона перебуває. Зважаючи на цю обставину можна робити висновок про істинність чи хибність самооцінки². У цьому контексті В.В. Джузь також підкреслює, що «гідність виникає лише внаслідок соціалізації індивіда, в процесі якої йому як члену суспільства прищеплюються властиві для цього суспільства моральні (етичні) імперативи, які виражають ставлення до індивіда з боку суспільства, і в цьому ставленні визнається цінність його особистості». На його переконання, гідність – це соціально зумовлена якість людини, якої немає у тваринному світі, з якого людина виокремилась внаслідок соціалізації³.

У кримінально-правовій літературі при визначенні гідності людини акцент також робиться на внутрішній оцінці нею самої себе, власної цінності. Так, наприклад, М.І. Хавронюк зазначає, що «гідність людини передбачає усвідомлення людиною як носієм сукупності певних моральних, світоглядних, професійних тощо якостей своєї суспільної цінності, що створює у неї підстави для самоповаги»⁴. Майже аналогічне визначення гідності людини наводять А.В. Савченко, В.В. Кузнецов, О.Ф. Штанько⁵. З точки зору В.М. Підгородинського, гідність – це позитивна самооцінка людини⁶.

Здійснений аналіз приводить до висновку про певну суперечність у поглядах науковців стосовно сутності гідності людини. З одного боку, слушно визнається абсолютність людської гідності як самоцінності людини, вказується, що вона є джерелом, фундаментом прав та свобод людини. З іншого ж – гідність окремої людини трактується як внутрішня оцінка нею самої себе, як усвідомлення нею певних позитивних якостей своєї суспільної цінності. Таке однобоке трактування сутності гідності людини викликає заперечення. Не зовсім зрозуміло чому розуміння гідності конкретної людини не виводиться з категорії людської гідності, як це має місце в проаналізованих вище міжнародно-правових актах. Видається, що *підхід, за якого гідність людини пов'язується лише з усвідомленням нею позитивних якостей своєї суспільної цінності, що створює у неї підстави для самоповаги, схиляється до висновку, що гідність не притаманна, скажімо, немовлятам та особам, які страждають на тяжкі психічні розлади, тобто тим, хто не здатний здійснювати внутрішню оцінку самого себе, власної цінності*. З таким категорично погодитись не можемо, оскільки заперечення гідності цих осіб прямо суперечить ідеї людської гідності. Зауважимо, що до такого ж висновку дійшов Федеральний Конституційний Суд Німеччини, який у своїх рішеннях вказав, що малолітні діти, особи, які потребують постійної чи тривалої допомоги, наприклад, психічно хворі, є індивідами з власною людською гідністю⁷. Цей же суд підкреслив, що кожен володіє людською гідністю, незважаючи на індивідуальні властивості, фізичний або психічний стан, його дії, соціальний статус та відповідну тривалість його особистого людського життя. Людська гідність притаманна також і тому, хто не може діяти осмислено. Гідність не втрачається також внаслідок «негідної» антисоціальної поведінки особи, навіть якщо вона, як зазначив Федеральний Конституційний Суд Німеччини, у тяжкий та неприйнятний спосіб виступила проти всього того, що Основний Закон з його системою цінностей поставив під свій захист. Гідність за жодних обставин не може бути відібрана у людини⁸. Наведені висновки прямо пов'язані з тим, що вказаний суд гідність людини нерозривно пов'язує з людською гідністю (гідністю людства)⁹.

Вважаємо, що поняття гідності людини слід виводити з категорії людської гідності, тобто необхідно виходити з об'єктивної, а не суб'єктивної, сторони гідності. На наше переконання, *кожна людина має гідність вже за самою ознакою приналежності до людського роду (незалежно від своїх індивідуальних якостей, соціального становища та професії)*. Зазначимо, що до подібного висновку дійшли окремі вітчизняні цивілісти. Так, Р.О. Сте-

1 Див., наприклад: Гришук В. Соціальна зумовленість кримінально-правової охорони і захисту гідності людини в Україні. *Право України*. 2018. № 9. С. 99; Гришук О. Філософія людської гідності у праві. *Право України*. 2018. № 9. С. 21; Права людини: соціально-антропологічний вимір. Колективна монографія / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Випуск 13. Львів: Світ, 2006. С. 174.

2 Права людини: соціально-антропологічний вимір. Колективна монографія / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Випуск 13. Львів: Світ, 2006. С. 174. Див. також: Гришук О. Філософія людської гідності у праві. *Право України*. 2018. № 9. С. 21.

3 Джузь В.В. Соціологія конституційного права: монографія. Кн. 1: Теоретико-методологічні основи. Київ: Ін Юре, 2015. С. 112.

4 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 433.

5 Савченко А.В., Кузнецов В.В., Штанько О.Ф. Сучасне кримінальне право України: курс лекцій. Київ: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2006. С. 333.

6 Кримінальне право України: навч.-метод. посіб. / за ред. д.ю.н., проф. В.О. Тулякова. Одеса: Фенікс, 2011. С. 108.

7 Шишкін В. Абсолютність права людської гідності (позиції Федерального Конституційного Суду Федеративної Республіки Німеччина). *Право України*. 2018. № 9. С. 70.

8 Там само. С. 60.

9 Там само. С. 60.

фанчук вказує, що попри подібність підходів до розуміння поняття гідності у національному та європейському праві, суттєво відмінними є акценти, які розставляє позитивне право щодо визначення правового режиму гідності. Якщо в національному цивільному праві перевага віддається охороні суб'єктивної сторони гідності, то в міжнародному праві на перше місце ставиться гідність об'єктивна. І саме останній підхід, на думку науковця, є більш переконливим та таким, що має суттєві переваги. По-перше, стосовно суб'єктивної сторони гідності не може виникати жодних суспільних відносин, оскільки вона за своїм змістом є самооцінкою, а отже єдиним суб'єктом, який формує її, є сам суб'єкт – носій цієї гідності. По-друге, право взагалі не спроможне впливати на суб'єктивну сторону гідності. Призначення права полягає у регулюванні та охороні суспільних відносин, а суб'єктивна сторона гідності у формі самооцінки є радше певним внутрішнім психологічним процесом, що не може бути об'єктивованим і тому є недосяжним для права. З огляду на це, на переконання Р.О. Стефанчука, розуміння гідності як певної об'єктивної цінності людини, яка до того ж має характер «вищої соціальної», є найбільш прийнятним для вітчизняного правозастосування¹.

На наш погляд, гідність людини (Р.О. Стефанчук пропонує називати її «особистою гідністю») слід розуміти як об'єктивну цінність фізичної особи як біосоціальної істоти.

Виходячи зі значення цього блага, яке Конституцією України визнається найвищою соціальною цінністю², і яке забезпечує відповідний ціннісний статус фізичній особі, необхідно говорити й про «мінімальний рівень поведінки» із нею³. Зафіксоване в Основному Законі право на повагу до гідності має включати в себе й негативний аспект – вимогу від інших осіб не порушувати гідність іншої особи. Окрім існуючих цивільно-правових засобів захисту гідності особи, важливу роль у цьому зв'язку має відігравати й кримінальний закон, завданням якого, як відомо, є правове забезпечення охорони прав і свобод людини, а також запобігання злочинам.

Поняття честі у сучасній юридичній літературі традиційно трактується як добра, незаплямована репутація людини, її авторитет і чесне ім'я⁴. Так само вказане поняття визначається і у Великому тлумачному словнику сучасної української мови⁵. У філософській літературі підкреслюється, що категорія честі відображає соціальність людини – її належність до конкретного типу спільноти і усвідомлення себе суб'єктом життєвості, передовсім через належність до цієї спільноти⁶. В.В. Джунь зазначає, що «на відміну від поняття гідності, поняття честі людини ґрунтується не на принципі рівності всіх людей у моральному відношенні, а на їхній диференційованій оцінці залежно від соціального стану особистості, релігійної, расової, національної, класової, професійної й колективної належності або репутації»⁷.

С.П. Головатий вказує, що дуже часто честь ототожнюють з гідністю (особливо коли йдеться про професійну честь)⁸. І це не випадково, адже ці поняття мають спільне філософське підґрунтя, що спирається на високі моральні принципи. Разом із тим за своєю юридичною сутністю поняття «честь» та «гідність» відмінні одне від одного: якщо поняття «гідність» виконує засадничу роль у всій системі людських прав, то поняття «честь» до загальної категорії людських прав взагалі не належить⁹.

Зауважимо, що у Великому тлумачному словнику сучасної української мови термін «честь» трактується також як «сукупність вищих моральних принципів, якими людина керується у своїй громадській та особистій

- 1 Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія / відп. ред. Я.М. Шевченко. Київ: КНТ, 2008. С. 405. Див. також: Церковна А.О. Гідність і честь у цивільному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2002. С. 69.
- 2 С.П. Головатий переконаний, що припис ч. 1 ст. 3 Конституції України про людину та її гідність як «соціальну цінність» є яскравим прикладом «явної присутності в українському Зasadничому Законі ідей та юридичних формул, що свого часу їх висунув марксизм та які було покладено в основу колишнього тоталітарного (комуністичного) режиму». На переконання науковця, людська гідність є цінністю, утім не соціальною (Головатий С. Про людські права. Лекції. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. С. 678–679).
- 3 Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія / відп. ред. Я.М. Шевченко. Київ: КНТ, 2008. С. 409.
- 4 Див., наприклад: Головатий С. Про людські права. Лекції. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. С. 672; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина. Коментарі до статей 109–447 Кримінального кодексу / під заг. ред. М.О. Потебенька, В.Г. Гончаренка. Київ: Форум, 2001. С. 108; Савченко А.В., Кузнецов В.В., Штанько О.Ф. Сучасне кримінальне право України: курс лекцій. Київ: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2006. С. 333.
- 5 Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 1600.
- 6 Мовчан В.С. Історія і теорія етики. Курс лекцій. Навчальний посібник. Дрогобич: Коло, 2003. С. 360.
- 7 Джунь В.В. Соціологія конституційного права: монографія. Кн. 1: Теоретико-методологічні основи. Київ: Ін Юре, 2015. С. 113.
- 8 Так, у Великому тлумачному словнику сучасної української мови честь визначається, зокрема, як «громадська, станова, професійна і т. ін. гідність людини» (Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 1600).
- 9 Головатий С. Про людські права. Лекції. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. С. 672.

поведінці»¹. Таку дефініцію честі наводять й деякі науковці, пропонуючи виходити з неї при визначенні об'єкта злочинів, відповідальність за які передбачена розділом III Особливої частини КК України². На наш погляд, для розглядуваних цілей зазначеному розумінню честі навряд чи можна віддати перевагу перед наведеним вище, адже, по-перше, непросто визначитись із змістовним наповненням сукупності вказаних моральних принципів, а по-друге, вкрай складно встановити механізм заподіяння шкоди честі в такому її аспекті.

Таким чином, здійснений аналіз дозволяє дійти висновку, що категорії свободи, честі та гідності особи тісно пов'язані між собою. Об'єднання злочинних діянь, що посягають на вказані цінності, в межах одного розділу, на наш погляд, є обгрунтованим. Водночас стосовно кожного конкретного діяння, передбаченого розділом III Особливої частини КК України, необхідно встановлювати механізм заподіяння ним шкоди не лише свободі, а й честі та гідності особи, що й буде зроблено при аналізі безпосередніх об'єктів розглядуваних злочинів.

Перед тим, однак, вважаємо за доцільне зупинитися на системі злочинів проти волі (свободи), честі та гідності особи за законодавством України та зарубіжних держав. Розділ III Особливої частини КК України, в якому сконцентровано відповідні посягання, включає статті про відповідальність за незаконне позбавлення волі або викрадення людини (ст. 146), насильницьке зникнення (ст. 146-1), захоплення заручників (ст. 147), підміну дитини (ст. 148), торгівлю людьми (ст. 149), експлуатацію дітей (ст. 150), використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (ст. 150-1), незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги (ст. 151), примушування до шлюбу (ст. 151-2).

Система злочинів проти свободи особи у законодавстві зарубіжних держав є надзвичайно різноманітною. Здійснений порівняльно-правовий аналіз кримінальних законів 63 держав світу засвідчує, що до вказаних злочинів законодавці найчастіше відносять незаконне позбавлення свободи, викрадення людини, торгівлю людьми, рабство і работоргівлю, захоплення заручників, примушування, погрозу.

Відповідальність за *незаконне позбавлення свободи* передбачають кримінальні закони фактично усіх держав світу, зокрема: Австрії (§ 99), Азербайджану (ст. 145), Албанії (ст. 110), Аргентини (ст.ст. 141, 142, 144 bis), Бельгії (ст.ст. 434–438 bis), Білорусі (ст. 183), Болгарії (ст. 142а), Болівії (ст. 292), Бразилії (ст. 148), Вірменії (ст. 133), Гватемали (ст.ст. 203, 204), Греції (ст. 325), Грузії (ст. 143), Данії (§ 261), Естонії (ст. 136), Ізраїлю (ст. 377), Індії (ст.ст. 339–348), Ірану (ст. 621), Іспанії (ст. 163), Італії (ст.ст. 605–607), Казахстану (ст. 126), Киргизстану (ст. 172), Китаю (ст. 238), Колумбії (ст.ст. 174–177), Республіки Корея (ст.ст. 276–282), Куби (ст. 333), Латвії (ст. 152), Литви (ст. 146), Мексики (ст. 364), Молдови (ст. 166), Нідерландів (ст. 282), Німеччини (§ 239), Норвегії (ст.ст. 254, 255), Перу (ст. 152), Північної Македонії (ст. 140), Польщі (ст. 189), Португалії (ст. 158), Росії (ст. 127), Румунії (ст. 205), Сальвадору (ст. 148), Сербії (ст. 63), Словаччини (§ 182), Словенії (ст. 133), Таджикистану (ст. 131), Тунісу (ст. 250), Туреччини (ст. 109), Туркменістану (ст. 129), Угорщини (ст. 194), Узбекистану (ст. 138), Федерації Боснії та Герцеговини (ст. 179), Фінляндії (ст.ст. 1, 2 глави 25), Франції (ст. 224-1), Хорватії (ст. 136), Чехії (ст. 170), Чорногорії (ст. 162), Швейцарії (ст.ст. 183, 184), Швеції (ст. 2 глави 4), Японії (ст.ст. 220, 221).

Варто зауважити, що окремі законодавці передбачають відповідальність не лише за умисне незаконне позбавлення свободи, а й за незаконне позбавлення свободи, вчинене з необережності (зокрема, Данії (ч. 3 § 261), Нідерландів (ст. 283) і Фінляндії (ст. 6 глави 25)).

Поширеним діянням проти особистої свободи є також *викрадення людини*. Відповідальність за вказане посягання (в тому числі й за викрадення людини, вчинене з певною метою) встановлена кримінальним законодавством Австрії (§§ 100–102), Азербайджану (ст. 144), Албанії (ст.ст. 109, 109/а), Аргентини (ст. 142 bis), Білорусі (ст. 182), Болгарії (ст. 142), Вірменії (ст. 131), Греції (ст. 322), Ізраїлю (ст.ст. 369, 371–374, 374алеф, 375), Індії (ст.ст. 359–369), Іспанії (ст. 164), Італії (ст. 605), Казахстану (ст. 125), Канади (ст. 279), Киргизстану (ст. 170), Китаю (ст.ст. 239, 240), Колумбії (ст.ст. 168–171), Республіки Корея (ст.ст. 288, 289, 291), Латвії (ст. 153), Молдови (ст. 164), Нідерландів (ст. 278), Німеччини (§§ 234, 239а), Північної Македонії (ст. 141), Португалії (ст. 161), Росії (ст. 126), Сальвадору (ст. 149), Сан-Марино (ст.ст. 169, 176), Сербії (ст. 64), Словаччини (§ 186), Словенії (ст. 134), США (§ 1201)³, Таджикистану (ст. 130), Туркменістану (ст.ст. 126, 127),

1 Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 1600.
2 Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навчальний посібник / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваїте, 2014. С. 451; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 433; Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Е.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 108.
3 Докладно про особливості кримінальної відповідальності за викрадення людини за законодавством США див.: Андрушко А.В. Кримінально-правова протидія викраденню людей у США. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. № 6 (21). Том 2. С. 105–109.

Угорщини (ст. 190), Узбекистану (ст. 137), Федерації Боснії та Герцеговини (ст. 180), Хорватії (ст. 137), Чехії (ст. 172), Чорногорії (ст. 164), Швеції (ст. 1 глави 4), Японії (ст.ст. 224–229) та інших держав світу. Якщо одні законодавці виокремили викрадення людини в самостійний склад (а то й у кілька самостійних складів), то деякі інші об'єднали вказане діяння і незаконне позбавлення свободи в єдине ціле, згадавши, утім, про викрадення людини при формулюванні диспозиції відповідної норми (таким є підхід законодавців Бразилії (ст. 148), Ірану (ст. 621), Норвегії (ст. 254), Тунісу (ст. 250), Франції (ст. 224-1), Швейцарії (ст. 183)). Окремі ж законодавці (наприклад, Болівії, Данії, Естонії, Куби, Литви, Мексики, Польщі, Туреччини) взагалі не згадують про викрадення людини як про злочин проти свободи особи, виходячи, вочевидь, з того, що стаття про незаконне позбавлення свободи охоплює й вказане посягання.

Необхідно також зазначити, що законодавці ряду держав (зокрема, Австрії, Ізраїлю, Індії, Китаю, Республіки Корея, Нідерландів, Німеччини, Сан-Марино, Японії) передбачають одразу декілька різновидів викрадення людини, що засвідчує поширеність казуального підходу до конструювання відповідних норм. Так, наприклад, КК Німеччини встановлює відповідальність за викрадення людей (§ 234), викрадення неповнолітніх (§ 235) та викрадення людей із метою вимагання (§ 239а). В КК Республіки Корея виокремлено цілу главу XXXI, присвячену різноманітним видам вказаного посягання. Стаття 287 цього кодексу передбачає відповідальність за викрадення неповнолітньої дитини, ст. 288 – за викрадення людини і продаж її з метою отримання доходу, ст. 289 – за викрадення людини і продаж її для транспортування в іноземну державу, ст. 290 – за готування або змову з метою вчинення викрадення людини і продаж її для транспортування в іноземну державу, ст. 291 – за викрадення людини з метою одруження, ст. 292 – за приховування викраденої людини тощо. Подібним є підхід японського законодавця. Надзвичайне різноманіття видів розглядуваного діяння характерне й для ізраїльського законодавства. Закон про кримінальне право Ізраїлю виокремлює такі самостійні склади: викрадення (ст. 369), переміщення людини за межі кордонів країни (ст. 370), викрадення з метою позбавлення свободи (ст. 371), викрадення з метою умисного вбивства або вимагання (ст. 372), викрадення з-під опіки (ст. 373), викрадення з метою заподіяння тяжкого тілесного ушкодження (ст. 374), викрадення з метою торгівлі людьми (ст. 374 алев), переховування викраденого (ст. 375)).

Варто також зауважити, що поширеним явищем є виокремлення поряд зі складом викрадення людини самостійного складу *викрадення дитини*. При цьому різними є підходи до визначення об'єкта, на який посягає таке діяння. До злочинів проти свободи особи викрадення дитини відносять, зокрема, законодавці Австрії (§ 101), Аргентини (ст. 146), Греції (ст. 324), Ізраїлю (ст. 373), Індії (ст.ст. 361, 363А, 369), Канади (ст.ст. 280–283), Республіки Корея (ст. 287), Молдови (ст. 164-1), Нідерландів (ст.ст. 279, 281), Німеччини (§ 235), Норвегії (ст. 261), США (§ 1204), Фінляндії (ст. 5(а) глави 25) та Японії (ст. 224). Водночас інші законодавці викрадення дитини відносять до злочинів, що посягають на порядок сімейних відносин та інтереси дітей. Такою, зокрема, є позиція законодавців Австрії (§ 195), Албанії (ст. 127), Бельгії (ст. 428), Болгарії (ст. 185), Болівії (ст. 246), Голландії (ст. 279), Данії (§ 215), Естонії (ст. 172), Ізраїлю (ст. 367), Ірану (ст. 631), Іспанії (ст. 225-1), Китаю (ст. 262), Литви (ст. 156), Мальти (ст. 210), Північної Македонії (ст. 198), Польщі (ст. 211), Португалії (ст. 249), Сербії (ст. 116), Словаччини (§ 209), Словенії (ст. 190), Туреччини (ст. 234), Федерації Боснії та Герцеговини (ст. 217), Чехії (ст. 200), Чорногорії (ст. 217), Швейцарії (ст. 220), Швеції (ст. 4 глави 7) та інших держав. У кримінальному законодавстві Австрії та Ізраїлю, таким чином, передбачено дві статті про викрадення дитини – одна у главі (розділі) про злочинні діяння проти свободи особи, друга – у главі (розділі) про злочини проти сім'ї та неповнолітніх (у вказаних кодексах назви відповідних структурних частин різняться). У цьому контексті варто зауважити, що описування ознак викрадення дитини як злочину проти свободи особи і як злочину проти інтересів сім'ї та неповнолітніх здебільшого дещо відрізняється. Зокрема, законодавці, котрі виділяють вказане діяння в системі злочинів проти сім'ї та неповнолітніх, нерідко віддають перевагу такому формулюванню як «відведення дитини від батьків», поєднують вказане посягання в одній статті із такими діяннями, як переховування дитини, сприяння втечі дитини від батьків і т. ін. Зауважимо також, що більшість законодавців не виокремлює в якості викрадення дитини заволодіння нею одним із батьків чи іншим близьким родичем. Однак трапляються й винятки. Так, в КК Молдови встановлено відповідальність за викрадення неповнолітнього близькими родичами (ст. 164-1). У КК Литви виокремлено привілейований склад викрадення батьком, матір'ю чи близьким родичем своєї малолітньої дитини чи малолітньої дитини своїх близьких родичів з дитячого закладу або ж в особі, у якої дитина законно проживала (ч. 2 ст. 156).

Більшість законодавців передбачає кримінальну відповідальність за таке діяння як *торгівля людьми*. Однак підходи до місця цього злочину в структурі Особливої частини кримінального законодавства суттєво різняться. До злочинів проти свободи особи (як варіант – проти свободи, честі та гідності особи) торгівлю людьми відносять законодавці Австрії (§ 104а), Азербайджану (ст. 144-1), Албанії (ст. 110/а), Аргентини (ст.ст. 145 bis, 145 ter), Білорусі (ст. 181), Бразилії (ст. 149-А), Вірменії (ст. 132), Греції (ст. 323А), Данії (§ 262а), Естонії (ст. 133), Ізраїлю (ст. 377алеф), Італії (ст. 601), Киргизстану (ст. 171), Колумбії (ст. 188), Латвії (ст.ст. 154-1, 154-2), Литви (ст. 147), Молдови (ст. 165), Нідерландів (ст. 273f), Німеччини (§§ 232, 233, 233а), Норвегії (ст. ст. 257, 258), Перу (ст.ст. 153, 153-А), Польщі (ст. 189а), Португалії (ст. 160), Росії (ст. 127-1), Сан-Марино (ст. 168), Словаччини (§ 179), Таджикистану (ст. 130-1), Туркменістану (ст. 129-1), Угорщини (ст. 192), Узбекистану (ст. 135), Фінляндії (ст.ст. 3, 3(а) глави 25), Чехії (ст. 168), Швейцарії (ст. 182), Швеції (ст. 1а глави 4).

Подібним за своєю суттю є підхід й деяких інших законодавців. Так, корейський законодавець відніс розглядуване посягання до злочинів, пов'язаних з викраденням людей (ст. 289), румунський – включив його в главу з назвою «Торгівля людьми та експлуатація уразливих осіб» (ст. 210), американський – в розділ «Пеонаж, рабство і торгівля людьми» (§ 1590), австралійський (ст.ст. 271.2, 271.3, 271.5, 271.6) і болгарський (ст. ст. 159а–159г) – в розділ «Торгівля людьми», японський – в главу «Злочини викрадення та купівлі чи продажу людських істот» (ст. 226-2). В КК Грузії вказане діяння включено до глави про злочини проти прав і свобод людини (ст. 143-1), в КК Казахстану – до глави, яка об'єднує кримінальні правопорушення проти особи (ст. 128), в КК Канади – до глави «Злочини проти особи та репутації» (ст. 279.01), в КК Китаю – до глави про злочини проти прав людини і демократичних прав громадян (ст.ст. 240, 241), в КК Індії – до глави «Злочини проти людського тіла» (ст. 370).

Разом з тим у зарубіжному законодавстві трапляються й інші підходи до визначення об'єкта розглядуваного посягання.

З точки зору деяких законодавців, торгівля людьми посягає передовсім на міжнародний правопорядок. Так, в КК Північної Македонії відповідна стаття (ст. 418-а) розміщена в розділі «Злочини проти людства і міжнародного права», Сальвадору (ст.ст. 367–367-С) і Словенії (ст. 113) – у главі (розділі) «Злочинні діяння проти людства», в КК Хорватії (ст. 106) – у розділі «Злочини проти людства та людської гідності», в КК Чорногорії (ст. 444) – в розділі «Злочини проти людства та інших цінностей, захищених міжнародним правом», в КК Туреччини (ст. 80) – в главі «Міжнародні злочини».

Оригінальним є підхід болівійського (ст. 281 Bis) та іспанського (ст. 177-1) законодавців, котрі статтю про відповідальність за торгівлю людьми розмістили в окремому розділі з назвою «Про торгівлю людьми».

Зауважимо також, що в законодавстві деяких держав відсутній єдиний склад торгівлі людьми. Приміром, КК Німеччини включає кілька статей, спрямованих на протидію вказаному посяганням: у § 232 встановлено відповідальність за торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації, у § 233 – за торгівлю людьми з метою експлуатації у вигляді робочої сили, у § 233а – за сприяння торгівлі людьми, у § 236 – за торгівлю дітьми. У цьому контексті необхідно також зазначити, що поширеним явищем є виокремлення в кримінальному законодавстві самостійної статті про відповідальність за *торгівлю дітьми*. При цьому одні законодавці (зокрема, Мексики (ст.ст. 366 Ter, 366 quáter) і Німеччини (§ 236)) зараховують вказане посягання до злочинів проти свободи особи, другі (зокрема, Грузії (ст. 143-2), Канади (ст. 279.011) і Мальти (ст. 248D)) – до злочинів проти прав і свобод людини, треті (зокрема, Албанії (ст. 128/b), Вірменії (ст. 168), Казахстану (ст. 135), Литви (ст. 157), Молдови (ст. 206), Перу (ст. 147), Таджикистану (ст. 167), Хорватії (ст. 174)) – до злочинів проти сім'ї та неповнолітніх, четверті (зокрема, Північної Македонії (ст. 418-d) і Чорногорії (ст. 445)) – до злочинів проти людства і міжнародного права. Індійський законодавець включив вказане діяння до глави XVI «Злочини проти людського тіла» (ст.ст. 372, 373), румунський – до глави VII «Торгівля людьми та експлуатація уразливих осіб» (ст. 211), американський – до розділу 77 «Пеонаж, рабство і торгівля людьми» (§ 1591), австралійський – до розділу 271 «Торгівля людьми» (ст.ст. 271.4, 271.7). В Пенітенціарному кодексі Естонії містяться дві статті про відповідальність за торгівлю дітьми: перша (ст. 173 «Купівля-продаж дитини») – у розділі, який об'єднує винні діяння проти сім'ї, друга (ст. 175 «Торгівля людьми з метою використання неповнолітнього») – у розділі, в якому акумульовані винні діяння проти неповнолітніх.

Деякі законодавці виокремлюють також *діяння, пов'язані з торгівлею людьми*. Так, наприклад, в кримінальних кодексах Азербайджану (ст. 144-3) і Канади (ст. 279.03) міститься стаття про відповідальність за незаконні дії з документами з метою торгівлі людьми, в КК Білорусі – за незаконні дії, спрямовані на працевлаш-

тування громадян за кордоном (ст. 187), в кримінальних кодексах Албанії (ст. 110/b), Грузії (ст. 143-3), Індії (ст. 370A), Канади (ст. 279.02), Литви (ст. 147-2), Молдови (ст. 165-1) і Румунії (ст. 216) – за користування результатами праці чи послугами осіб, які стали жертвами торгівлі людьми¹, в КК Китаю – за перешкоджання шляхом насильства та погроз звільненню куплених жінки або дитини співробітниками державних органів (ст. 242) тощо.

Чимало законодавців передбачили спеціальні норми про кримінальну відповідальність за **рабство і работоргівлю**. При цьому місце зазначених норм в Особливій частині проаналізованих кримінальних законів визначено по-різному. Якщо в законодавстві одних держав (зокрема, Аргентини (ст. 140), Австрії (§ 104), Білорусі (ст. 181-1), Болівії (ст. 291), Бразилії (ст. 149), Ізраїлю (ст. 375алеф), Італії (ст.ст. 600, 602), Киргизстану (ст. 173), Нідерландів (ст.ст. 274–277), Молдови (ст. 167), Норвегії (ст.ст. 259, 260), Португалії (ст. 159), Росії (ст. 127-2), Сан-Марино (ст.ст. 167, 168)) рабство і работоргівля віднесені до злочинів проти свободи особи, то в інших (зокрема, Австралії (ст. 270.3), Азербайджану (ст. 106), Північної Македонії (ст. 418), Словенії (ст. 112), Хорватії (ст. 105), Чорногорії (ст. 446)) – до посягань на міжнародний правопорядок. В КК Індії стаття про работоргівлю (ст. 371) включена до глави «Злочини проти людського тіла». Румунський законодавець статтю про рабство і работоргівлю (ст. 209) розмістив в окремій главі «Торгівля людьми та експлуатація уразливих осіб», американський – в розділі «Пеонаж, рабство і торгівля людьми» (§§ 1582, 1583, 1585–1588). Білоруський законодавець розглядуване посягання криміналізував двічі: в главі 22 «Злочини проти особистої свободи, честі та гідності» (ст. 181-1) і в главі 17 «Злочини проти миру і безпеки людства», де «обернення в рабство» є однією з альтернативних ознак об'єктивної сторони складу «Злочини проти безпеки людства» (ст. 128).

Порівняльно-правовий аналіз засвідчив, що в кримінальному законодавстві різних держав світу відсутній єдиний підхід до криміналізації вказаних посягань. Одні законодавці (зокрема, Білорусі (ст. 181-1), Киргизстану (ст. 173), Росії (ст. 127-2)) встановили відповідальність виключно за використання рабської праці, другі (зокрема, Аргентини (ст. 140), Болівії (ст. 291), Бразилії (ст. 149), Ізраїлю (ст. 375 алеф), Молдови (ст. 167)) – винятково за обернення людини в рабство або в стан, аналогічний до рабства, а також за тримання її в таких умовах, треті (зокрема, Індії (ст. 371)) – виключно за торгівлю рабами, четверті (зокрема, Австралії (ст. 270.3), Австрії (§ 104), Італії (ст.ст. 600, 602), Португалії (ст. 159), Румунії (ст. 209), Сан-Марино (ст.ст. 167, 168)) криміналізували обернення людини в рабство чи тримання її в рабстві або в іншому подібному стані, а також работоргівлю, п'яті (зокрема, Нідерландів (ст.ст. 274–277)) – встановили відповідальність за работоргівлю і перевезення рабів, шості (зокрема, Азербайджану (ст. 106), Норвегії (ст.ст. 259, 260), Північної Македонії (ст. 418), Словенії (ст. 112), США (§§ 1582, 1583, 1585–1588), Хорватії (ст. 105), Чорногорії (ст. 446)) – окрім обернення в рабство і работоргівлі, передбачили відповідальність також за посередництво у работоргівлі, підбурювання до такої діяльності та перевезення обернених в рабство осіб.

Деякі законодавці серед злочинів проти особистої свободи виокремили **примусову працю**. Такою є позиція законодавців Азербайджану (ст. 144-2), Ізраїлю (ст. 376), Литви (ст. 147-1), Молдови (ст. 168), Туреччини (ст. 117), Угорщини (ст. 193), Швеції (ст. 1б глави 4). Румунський законодавець статтю про відповідальність за примусову працю (ст. 212) розмістив в окремій главі «Торгівля людьми та експлуатація уразливих осіб», американський – в розділі «Пеонаж, рабство і торгівля людьми» (§ 1589), австралійський – в розділі «Рабство і злочини, подібні до рабства» (ст. 270.6A), китайський – в главі «Злочини проти прав людини і демократичних прав громадян» (ст. 244), індійський – в главі «Злочини проти людського тіла» (ст. 374).

Різними є підходи законодавців стосовно визначення місця в системі Особливої частини КК такого посягання як **використання дитячої праці**. Так, в кримінальних кодексах Аргентини (ст. 148 bis) і Швеції (ст. 1б глави 4) вказане діяння віднесено до злочинів проти свободи особи, в КК Угорщини (ст. 209) воно включене до глави, в якій сконцентровано злочини проти дітей та сім'ї, в КК Мальти (ст. 248DB) – до підрозділу «Торгівля людьми», включеного до глави «Злочини проти особи», в КК Республіки Корея (ст. 274) – до глави «Злочини, пов'язані з відмовою і поганим поведінням».

Окрім законодавці до злочинів проти особистої свободи зараховують **використання дитини для жebraкування**. Такою, зокрема, є позиція італійського законодавця (ст. 600 osties). Румунський законодавець статтю про відповідальність за вказане посягання (ст. 215) розмістив в главі «Торгівля людьми та експлуатація

¹ Водночас законодавці ряду держав (зокрема, Греції (ч. 6 ст. 323A), Північної Македонії (ч. 3 ст. 418-а), Португалії (ч. 5 ст. 160), Хорватії (ч. 4 ст. 106) та Чорногорії (ч. 7 ст. 444)) відповідальність за користування результатами праці чи послугами жертв торгівлі людьми передбачають в межах статті про відповідальність за торгівлю людьми.

уразливих осіб», турецький – в розділі «Злочини проти громадської моралі» (ст. 229), болгарський – в главі «Злочини проти шлюбу, сім'ї та молоді» (ст. 189), колумбійський – в розділі «Злочини проти сім'ї» (ст. 231).

В кримінальному законодавстві України і Туркменістану стаття про відповідальність за *підміну дитини* міститься в розділі (в КК Туркменістану – в главі), що об'єднує злочини проти волі, честі та гідності особи. Натомість в абсолютній більшості кримінальних кодексів зарубіжних держав відповідна стаття включена до глави (або розділу), що об'єднує злочинні посягання проти сім'ї та неповнолітніх. Йдеться, зокрема, про кримінальне законодавство Австрії (§ 200), Азербайджану (ст. 172), Албанії (ст. 128, ст. 128/а), Аргентини (ст. 139), Бельгії (ст. 363), Білорусі (ст. 180), Болгарії (ст. 184), Бразилії (ст. 242), Вірменії (ст. 167), Гватемали (ст. 239), Грузії (ст. 174), Естонії (ст. 174), Ірану (ст. 631), Іспанії (ст. 220), Казахстану (ст. 136), Киргизстану (ст. 183), Колумбії (ст. 238), Куби (ст. 365), Латвії (ст. 167), Литви (ст. 156), Німеччини (§ 169), Перу (ст. 145), Північної Македонії (ст. 199), Росії (ст. 153), Сальвадору (ст. 196), Сан-Марино (ст. 230), Сербії (ст. 117), Словенії (ст. 189), Таджикистану (ст. 171), Туреччини (ст. 231), Угорщини (ст. 213), Узбекистану (ст. 124), Федерації Боснії та Герцеговини (ст. 218), Фінляндії (ст. 2 глави 18), Хорватії (ст. 175), Чорногорії (ст. 218), Швеції (ст. 3 глави 7).

Самостійний склад *незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги* (законодавче формулювання назви зазначеного діяння, зрозуміло, різняться) передбачений в кримінальних кодексах Азербайджану (ст. 146), Білорусі (ст. 184), Вірменії (ст. 134), Грузії (ст. 149), Казахстану (ст. 127), Киргизстану (ст. 174), Латвії (ст. 155), Молдови (ст. 169), Таджикистану (ст. 133), Росії (ст. 128), Туркменістану (ст. 131). При цьому КК Туркменістану у ст. 131 передбачає відповідальність за поміщення особи, котра не потребує відповідної форми лікування, не тільки до психіатричного стаціонару, а й до іншого лікувального закладу закритого типу. Кримінальні кодекси Данії (ч. 2 § 261), Литви (ч. 3 ст. 146) та Болгарії (ч. 6 ст. 142а) розглядають незаконне поміщення особи в заклад з надання психіатричної допомоги в якості кваліфікованого (КК Данії) або ж особливо кваліфікованого (кримінальні кодекси Литви та Болгарії) складу незаконного позбавлення свободи.

Суттєво різняться підходи до визначення місця в системі Особливої частини КК такого діяння як *захоплення заручників*. Так, якщо кримінальне законодавство Болгарії (ст. 143а), Естонії (ст. 135), Латвії (ст. 154), Нідерландів (ст. 282а), Німеччини (§ 239b), Португалії (ст. 162), Словаччини (§ 185), США (§ 1203), Туркменістану (ст. 130), Фінляндії (ст.ст. 4, 4(а) глави 25), Франції (ст. 224-4), Чехії (ст. 174) та Швейцарії (ст. 185) захоплення заручників відносить до злочинів проти свободи людини (як варіант – проти свободи, честі та гідності особи), то законодавство Азербайджану (ст. 215), Білорусі (ст. 291), Вірменії (ст. 218), Казахстану (ст. 261), Киргизстану (ст. 244), Литви (ст. 252), Молдови (ст. 280), Росії (ст. 206), Таджикистану (ст. 181) та Узбекистану (ст. 245) – до злочинів проти громадської безпеки. Польський законодавець статтю про відповідальність за захоплення заручника (ст. 252) розмістив серед злочинів проти публічного порядку (глава XXXII), китайський – серед злочинів проти прав людини і демократичних прав громадян (ст. 239), корейський – серед злочинів, що полягають у перешкоджанні іншій особі користуватися своїм правом (ст. 324-3), канадський – у главі «Злочини проти особи та репутації» (ст. 279.1). Окремі кримінальні закони містять одразу два склади розглядуваного злочину. Так, приміром, КК Болгарії містить два самостійні склади захоплення заручника – як злочину проти Республіки (ст. 97а) і як злочину проти особи (ст. 143а), котрі різняться залежно від мети, яку ставить перед собою винний. Подібним є підхід грузинського законодавця, який, з одного боку, вважає вказане діяння злочином проти прав і свобод людини (ст. 144), з іншого ж – відносить його до терористичних злочинів (глава XXXVIII «Тероризм» розділу 11 «Злочини проти держави»). Норвезький законодавець статтю про захоплення заручників з терористичною метою (ст. 143) включив до глави 18 «Терористичні акти та акти, пов'язані з тероризмом». Законодавець Нідерландів, окрім статті про захоплення заручників, встановив відповідальність також за незаконне позбавлення особистої свободи з терористичним наміром (ст. 282b). Зауважимо також, що КК Бельгії законом від 28 листопада 2000 р. доповнено окремим розділом VI *bis* «Про злочини, що відносяться до взяття заручників» (наступний після розділу VI «Про злочини і проступки проти громадської безпеки»), який, утім, включає лише одну статтю (ст. 347 *bis*). Окремі законодавці (зокрема, Північної Македонії (ст. 421) та Словенії (ст. 373)) статтю про відповідальність за вказане діяння включили до глави про злочини проти людства і міжнародного права.

До злочинів проти свободи особи (як варіант – проти свободи, честі та гідності особи) законодавці нерідко відносять *примушування*, загальний склад якого в КК України відсутній. Відповідальність за вказане діяння передбачають кримінальні закони Австрії (§§ 105, 106), Албанії (ст. 109/b), Аргентини (ст.ст. 149 *bis*, 149 *ter*), Білорусі (ст. 185), Болівії (ст. 294), Бразилії (ст. 146), Греції (ст. 330), Данії (§ 260), Іспанії (ст. 172), Італії (ст.

ст. 610, 611), Куби (ст. 340), Литви (ст. 148), Нідерландів (ст.ст. 284, 284а, 285b), Німеччини (§ 240), Норвегії (ст.ст. 251, 252), Перу (ст. 151), Північної Македонії (ст. 139), Польщі (ст. 191), Португалії (ст.ст. 154, 155), Румунії (ст. 207), Сан-Марино (ст. 179), Словаччини (§§ 189–192), Таджикистану (ст. 134), Туреччини (ст.ст. 107, 108), Угорщини (ст. 195), Федерації Боснії та Герцеговини (ст. 181), Фінляндії (ст. 8 глави 25), Хорватії (ст. 138), Чехії (ст. 175), Чорногорії (ст. 165), Швейцарії (ст. 181), Швеції (ст. 4 глави 4) та інших держав.

В КК Болгарії стаття про примушування (ст. 143) включена до розділу з назвою «Примушування», в КК Японії (ст. 223) – до глави «Злочини залякування», в кримінальних кодексах Грузії (ст. 150), Сербії (ст. 62) і Словенії (ст. 132) вказане діяння віднесене до злочинів проти прав і свобод людини, в КК Кореї (ст.ст. 324, 324-2) – до злочинів, які стосуються перешкоджання іншій особі у використанні її права, в КК Колумбії (ст. ст. 182–185) і КК Сальвадору (ст. 153) – до посягань на особисту автономію.

Окремі законодавці встановлюють відповідальність за такий спеціальний вид примушування як *примушування до шлюбу*. Разом з тим порівняльно-правовий аналіз засвідчує, що більшість з них відносять вказане діяння не до злочинів проти свободи особи, а проти порядку укладення шлюбу і сімейних відносин. Такою, зокрема, є позиція законодавців Австрії (§ 193), Азербайджану (ст. 176-1), Албанії (ст. 130), Болгарії (ст.ст. 177, 190), Киргизстану (ст.ст. 176, 177), Сербії (ст. 113а), Туркменістану (ст. 162) та Хорватії (ст. 169). До злочинів проти свободи (як варіант – проти свободи, честі та гідності особи) зазначене діяння відносять кримінальні кодекси Німеччини (§ 237), Норвегії (ст. 253), Узбекистану (ст. 136), Швейцарії (ст. 181а) та Швеції (ст.ст. 4с, 4д глави 4). В КК Китаю дане діяння (ст. 257) включено до глави, що об'єднує злочини проти прав людини і демократичних прав громадян, в КК Грузії (ст. 150-1) – до глави «Злочини проти прав і свобод людини», в КК Канади (ст. 293.1) – до глави «Злочини проти особи та репутації», в КК Австралії (ст. 270.7В) – до розділу «Рабство і злочини, подібні до рабства», а в КК Індії (ст. 366) – до глави «Злочини проти людського тіла».

До посягань на свободу особи нерідко відносять також таке діяння як *погроза*. Відповідну позицію займають, зокрема, законодавці Австрії (§ 107), Аргентини (ст.ст. 149 bis, 149 ter), Білорусі (ст. 186), Болівії (ст. 293), Бразилії (ст. 147), Вірменії (ст. 137), Греції (ст. 333), Іспанії (ст.ст. 169–171), Італії (ст. 612), Куби (ст.ст. 338, 339), Нідерландів (ст. 285), Німеччини (§ 241), Норвегії (ст.ст. 263–265), Північної Македонії (ст. 144), Польщі (ст. 190), Португалії (ст.ст. 153, 155), Румунії (ст. 206), Сан-Марино (ст. 181), Туреччини (ст. 106), Федерації Боснії та Герцеговини (ст. 183), Фінляндії (ст.ст. 7, 7(а) глави 25), Хорватії (ст. 139), Чорногорії (ст. 168), Швейцарії (ст. 180), Швеції (ст. 5 глави 4).

Подібним за своєю суттю є підхід й деяких інших законодавців. Так, в КК Болгарії стаття про відповідальність за погрозу (ст. 144) включена до розділу з назвою «Примушування», в КК Японії (ст. 222) – до глави «Злочини залякування», в кримінальних кодексах Грузії (ст. 151) і Словенії (ст. 135) вказане діяння віднесене до злочинів проти прав і свобод людини, в КК Сальвадору (ст. 154) – до посягань на особисту автономію, в КК Кореї (ст.ст. 283–286) – до злочинів, пов'язаних із залякуванням.

Однак окремі законодавці мають іншу точку зору на об'єкт розглядуваного посягання. Приміром, в КК Ізраїлю (ст. 192) погроза віднесена до злочинів проти громадського порядку, в КК Албанії (ст. 121/а) – до злочинів проти моральності та гідності, в КК Данії (§ 266) – до злочинів проти спокою, в КК Росії (ст. 119) – до злочинів проти життя та здоров'я.

По-різному визначається місце в системі Особливої частини КК такого діяння як *насильницьке зникнення*, відповідальність за яке встановлена на сьогодні в законодавстві деяких держав світу (переважно країн Латинської Америки). Так, якщо в кримінальних кодексах Албанії (ст. 109/с), Аргентини (ст. 142 ter), Болівії (ст. 292 bis), Гватемали (ст. 201 ter), Колумбії (ст.ст. 165–167) та Швейцарії (ст. 185 bis) вказане діяння визнане злочином проти особистої свободи, то в кримінальному законодавстві Австралії (ст. 268.21), Азербайджану (ст. 110), Киргизстану (ст. 382), Литви (ст. 100-1), Перу (ст. 320) і Сальвадору (ст.ст. 364–366) – злочином проти миру та безпеки людства. В КК Мексики статті про відповідальність за насильницьке зникнення (ст. ст. 215-А–215-Д) донедавна були розміщені в главі про корупційні злочини, однак 17 листопада 2017 р. з мексиканського кримінального закону вони були виключені.

Кримінальне законодавство різних держав світу до злочинів проти свободи особи зараховує й *інші посягання*. Так, наприклад, в кримінальних кодексах Австрії (§§ 107а, 107с), Болгарії (ст. 144а), Італії (ст. 612 bis), Німеччини (§ 238), Норвегії (ст.ст. 266, 266а), Польщі (ст. 190а), Румунії (ст. 208), Хорватії (ст. 140), Чорногорії (ст. 168а) і Швеції (ст. 4б глави 4) передбачено відповідальність за переслідування. Кримінальне законодавство окремих держав (зокрема, Аргентини (ст.ст. 143, 144), Грузії (ст. 147), Північної Македонії (ст.ст. 606, 607))

злочином проти особистої свободи визнає незаконне затримання і тримання під вартою. В кримінальних кодексах Австрії (§ 109), Албанії (ст. 112), Греції (ст. 334), Польщі (ст. 193), Сан-Марино (ст. 182), Словаччини (§ 194), Туреччини (ст. 116), Чехії (ст. 178) і Швейцарії (ст. 186) встановлено відповідальність за порушення недоторканності житла (в КК України, нагадаємо, вказане діяння (ст. 162) включене до розділу V «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина»). В кримінальних кодексах Австрії (§ 103) і Сан-Марино (ст. 170) передбачено відповідальність за передачу громадянина іноземній державі. Відповідальність за примусове переміщення на територію іншої країни (в тому числі з певною метою) встановлена в кримінальних законах Аргентини (ст. 145), Ізраїлю (ст. 370), Колумбії (ст.ст. 180, 181), Німеччини (§ 234а) і Словаччини (§ 187). В КК Грузії передбачено відповідальність за посягання на право вільного вибору місця перебування (ст. 152), в КК Чорногорії – за порушення свободи пересування і вільного вибору місця проживання (ст. 163). В Пенітенціарному кодексі Естонії до злочинів проти свободи віднесено, зокрема, такі діяння як звідництво (ст. 133-2), сприяння проституції (ст. 133-3), доставлення в державу, у якій обмежуються свободи особи (ст. 134), приватна детективна діяльність (ст. 137), незаконне проведення дослідів на людях (ст. 138), примушування до донорства (ст. 138-1), незаконне вилучення трансплантаційного матеріалу (ст. 139), схилення до донорства (ст. 140). В КК Польщі до розглядуваних діянь зараховано також розповсюдження зображення оголеної особи під час статевого акту (ст. 191а), здійснення лікувальних заходів без згоди пацієнта (ст. 192). Лікування без згоди пацієнта визнано злочином проти особистої свободи також в КК Португалії (ст. 156). КК Сан-Марино, в якому не виокремлено глави про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи, до посягань на свободу особи відносить порушення сексуальної свободи (ст.ст. 171, 172), статеві акти з неповнолітніми або з недієздатними (ст. 173), протизаконні статеві акти (ст. 174), зваблення (ст. 175), розбещення неповнолітніх (ст. 177). Чеський законодавець до посягань на особисту свободу відніс доручення дитини іншій особі (ст. 169), обмеження особистої свободи (ст. 171), розбій (ст. 173), обмеження свободи віросповідання (ст. 176), пригнічення (ст. 177), порушення свободи об'єднань та зборів (ст. 179). Подібні діяння визначив такими, що посягають на свободу людини, і словацький законодавець (§§ 180, 183, 188, 193, 195), який, окрім цього, зарахував до них несанкціоноване спостереження за приватним життям людини у її помешканні (§ 194а) та порушення таємниці переданих повідомлень (листування) (§§ 196, 197). У кримінальних кодексах Албанії (ст. 111), Колумбії (ст. 173) і Франції (ст.ст. 224-6–224-8) до посягань на свободу людини віднесено викрадення повітряного судна, корабля чи будь-якого транспортного засобу, на борту яких перебувають люди. КК Австрії до розглядуваних посягань зараховує також застосування насильства протягом тривалого періоду (§ 107b) і введення особи в оману, якщо внаслідок цього їй завдано шкоду (§ 108). В Законі про кримінальне право Ізраїлю до посягань на свободу особи віднесено утримання паспорта (ст. 376 алеф). В КК Фінляндії до злочинів проти особистої свободи включено таке посягання як незаконне отримання згоди на усиновлення (ст.ст. 3(б), 3(с) глави 25), в КК Болівії – перешкоджання свободі слова (ст. 296) і посягання на свободу освіти (ст. 297).

На наш погляд, те чи інше коло діянь, що їх законодавець зараховує до посягань на свободу особи, залежить від низки факторів, серед яких – специфіка тієї чи іншої країни, традиції законотворення, що у ній склалися, зміст, який вкладено законодавцем у розуміння сутності особистої свободи тощо¹.

До злочинів проти честі та гідності переважна більшість законодавців відносить лише образи і наклеп. У цьому зв'язку необхідно зауважити, що в кримінальному законодавстві деяких держав вказані діяння зараховані не до злочинів проти честі чи гідності, а до інших посягань. Так, скажімо, в КК Чехії стаття про відповідальність за наклеп (§ 184) міститься в розділі «Карні діяння проти прав на охорону особистості, приватного життя і таємниці листування». При цьому зауважимо, що чеський кримінальний закон згадує про людську гідність, вказуючи, що посягання на неї відбувається у разі вчинення статевих злочинів (глава III КК Чехії має назву «Карні діяння проти людської гідності у сексуальній сфері»). Глава 2 КК Словаччини має назву «Карні діяння проти свободи та людської гідності», однак до злочинів проти людської гідності словацький законодавець, подібно до чеського, зарахував злочини проти статевої свободи і статевої недоторканності. Статті про відповідальність за наклеп (ст.ст. 226-10–226-12) французький законодавець розмістив в главі VI «Про посягання на особистість» (до таких діянь в КК Франції віднесено також посягання на приватне життя, посягання на зображення людини, посягання на професійну таємницю і таємницю повідомлень, посягання на права особи щодо використання карт та персональних даних, посягання на людину, пов'язані з дослідженнями її генетич-

¹ Андрушко А.В. Система злочинів проти свободи, честі та гідності особи за законодавством зарубіжних держав: порівняльно-правове дослідження. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 414–418.

них властивостей або виявлення її генетичних ознак). Натомість до посягань на гідність особистості (глава V) французький законодавець відніс дискримінацію, використання людей, звідництво та пов'язані з ним діяння, діяння, пов'язані з проституцією серед неповнолітніх та осіб з певною уразливістю, діяння, пов'язані з жебрацтвом, незаконну вуличну торгівлю, порушення умов праці та проживання, глузування (принизливі або ганебні дії під час заходів або зборів у шкільному або соціально-виховному середовищі), посягання на повагу до померлих (посягання не недоторканність трупа, осквернення могил, поховань, урн з прахом або пам'ятників, встановлених на честь померлих). Стаття про кримінальну відповідальність за образу, вчинену в громадському місці (ст. 194), у Законі про кримінальне право Ізраїлю включена до глави «Хуліганство і порушення громадського порядку», стаття про відповідальність за образу службовця громадської організації (ст. 288) – до глави «Злочини проти служби в громадській організації і щодо неї».

Кримінальну відповідальність за **образу** на сьогодні передбачає законодавство Австрії (§ 115), Азербайджану (ст.ст. 148, 148-1), Албанії (ст. 119), Аргентини (ст. 110), Бельгії (ст. 448), Білорусі (ст. 189), Болгарії (ст. ст. 146, 148), Болівії (ст. 287), Бразилії (ст.ст. 140, 141), Вірменії (ст. 136), Гватемали (ст. 161), Греції (ст. 361), Ізраїлю (ст.ст. 194, 288), Індії (ст.ст. 504, 509), Ірану (ст.ст. 608, 609, 619), Іспанії (ст.ст. 208, 209), Казахстану (ст. 131), Китаю (ст. 246), Колумбії (ст. 220), Республіки Корея (ст. 311), Куби (ст. 378), Німеччини (§ 185), Перу (ст. 130), Північної Македонії (ст. 173), Польщі (ст. 216), Португалії (ст. 181), Сальвадору (ст. 179), Сан-Марино (ст. 184), Сербії (ст. 93), Словенії (ст. 158), Туреччини (ст. 125), Узбекистану (ст. 140), Хорватії (ст. 147), Швейцарії (ст. 177), Швеції (ст. 3 глави 5), Японії (ст. 231) та інших держав.

У законодавстві деяких держав містяться також спеціальні норми про відповідальність за образу глави держави, судді та інших представників влади, за образу національних, расових та інших груп, а також за образу нації і держави. Структурно такі норми здебільшого входять до інших розділів Особливої частини кримінальних законів. Наприклад, в КК Туреччини, окрім загальної норми про відповідальність за образу (ст. 125), передбачено статті про відповідальність за образу президента Туреччини (ст. 299), за приниження турецької нації, Турецької Республіки, органів та установ держави (ст. 301). Вказані норми включені до розділу IV «Злочини проти нації, держави та прикінцеві положення». Словенський законодавець у главі 18 «Злочинні діяння проти честі та репутації» виокремив статті про відповідальність за образу Республіки Словенія (ст. 163), образу іноземної країни або міжнародної організації (ст. 164), образу словенського народу чи національних громад (ст. 165). В КК Албанії встановлено самостійну відповідальність за образу з расових чи ксенофобських мотивів шляхом використання комп'ютерної системи (ст. 119/б).

Необхідно також зазначити, що законодавці ряду держав декриміналізували образу. На сьогодні кримінальну відповідальність за вказане діяння не встановлює законодавство Грузії, Естонії, Італії, Канади, Киргизстану, Латвії, Литви, Мексики, Молдови, Норвегії, Росії, Румунії, Словаччини, США, Таджикистану, Тунісу, Туркменістану, Фінляндії, Франції, Чехії, Чорногорії та деяких інших держав.

Кримінальну відповідальність за **наклеп** на сьогодні передбачає законодавство Австрії (§ 111), Албанії (ст. 120), Азербайджану (ст.ст. 147, 148-1), Аргентини (ст. 109), Бельгії (ст.ст. 443–447), Білорусі (ст. 188), Болгарії (ст.ст. 147, 148), Болівії (ст.ст. 282, 283), Бразилії (ст.ст. 138, 139, 141), Вірменії (ст. 135), Гватемали (ст. ст. 159, 164), Греції (ст.ст. 362, 363), Данії (§§ 267, 268), Індії (ст. 499), Ірану (ст.ст. 697, 698), Іспанії (ст.ст. 205, 206), Італії (ст.ст. 595, 596 bis), Казахстану (ст. 130), Канади (ст.ст. 297–317), Китаю (ст. 243), Колумбії (ст. ст. 221, 222), Республіки Корея (ст.ст. 307–310), Куби (ст.ст. 376, 377), Латвії (ст. 157), Литви (ст. 154), Нідерландів (ст.ст. 261–271), Німеччини (§§ 186–188), Перу (ст.ст. 131, 132), Північної Македонії (ст. 172), Польщі (ст. 212), Португалії (ст.ст. 180, 183, 184), Росії (ст. 128-1), Сальвадору (ст.ст. 177, 178), Сан-Марино (ст.ст. 183, 185), Сербії (ст. 92), Словенії (ст.ст. 159, 160), Тунісу (ст.ст. 245–249), Туреччини (ст. 267), Туркменістану (ст. 132), Угорщини (ст.ст. 226, 227), Узбекистану (ст. 139), Фінляндії (ст.ст. 9, 10 глави 24), Франції (ст.ст. 226-10–226-12), Хорватії (ст.ст. 148, 149), Чехії (ст. 184), Швейцарії (ст.ст. 173–175), Швеції (ст.ст. 1, 2 глави 5), КК Японії (ст. 230) та інших держав.

Варто зауважити, що підходи до криміналізації наклепу в зарубіжному законодавстві суттєво різняться. Одні законодавці (зокрема, Азербайджану, Албанії, Білорусі, Вірменії, Іспанії, Казахстану, Латвії, Литви, Росії, Сербії, Туркменістану) кримінально караним визнають лише власне наклеп, тобто поширення неправдивих відомостей, які ганьблять іншу особу. Інші (зокрема, Індії, Італії, Канади, Португалії, Тунісу, Японії) встановлюють кримінальну відповідальність не тільки за власне наклеп, а й за поширення відомостей, що ганьблять іншу особу, які відповідають дійсності (у більшості із держав цієї групи законодавець оперує поняттям «ди-

фамація»). В законодавстві деяких держав (зокрема, Бельгії, Греції, Куби, Нідерландів, Хорватії) дифамація і наклеп у вузькому розумінні розрізняються як самостійні злочини. Зауважимо також, що в законодавстві окремих держав (зокрема, Болівії, Бразилії, Гватемали, Перу, Сальвадору) наклепом визнається тільки неправдиве звинувачення у вчиненні злочину, тоді як всі інші заяви, що ганьблять іншу особу, вважаються дифамацією.

Ряд законодавців (зокрема, Болівії (ст. 284), Греції (ст. 365), Нідерландів (ст.ст. 270, 271), Німеччини (§ 189), Португалії (ст. 185), Республіки Корея (ст. 308), Угорщини (ст. 228), Швейцарії (ст. 175) і Швеції (ст. 4 глави 5)) до посягань на честь та гідність особи відносить осквернення (зневагу) пам'яті померлої особи шляхом поширення відомостей, що ганьблять її.

Статті про відповідальність за наклеп на сьогодні немає в кримінальному законодавстві Грузії, Естонії, Киргизстану, Молдови, Норвегії, Таджикистану, Чорногорії та деяких інших держав. Цікаво, що в главі 17 «Злочини проти особистої свободи, честі та гідності» КК Таджикистану нині відсутні норми про відповідальність за наклеп та образу, однак містяться статті про публічну образу президента Республіки Таджикистан або наклеп в його адресу (ст. 137), а також за публічну образу Засновника миру і національної єдності – Лідера нації або наклеп в його адресу (ст. 137-1).

Необхідно також зазначити, що в розвинутих країнах останніми десятиліттями склалося доволі стримане ставлення до застосування кримінальної відповідальності за наклеп, оскільки відповідна практика нерідко несутимна зі свободою вираження поглядів. З огляду на це в цих державах випадки кримінального переслідування за вказане діяння трапляються дедалі рідше, а покарання у виді позбавлення волі майже ніколи не призначається. Так, в Австралії останній відомий випадок ув'язнення за наклеп мав місце понад 50 років тому, в Норвегії – у 1933 р.¹ В оновленій редакції КК Норвегії стаття про відповідальність за наклеп відсутня. У Західній Європі дедалі більше утверджується точка зору, що цивільно-правові санкції за наклеп доречніші за кримінальне покарання і що застосування заходів кримінально-правового впливу за вказане діяння не є виправданим.

Насамкінець зазначимо, що до злочинів проти честі та гідності особи законодавці різних держав іноді зараховують й *інші діяння*. Так, в КК Молдови до таких злочинів віднесено катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поведження (ст. 166-1), в КК Грузії – нелюдське, або таке, що принижує, поведження (ст. 144-3), в кримінальних кодексах Австрії (§ 113), Північної Македонії (ст. 175) і Сербії (ст. 95) – приниження гідності шляхом згадування про вчинення особою злочинного діяння або про засудження за нього в минулому (ст. 95), в КК Угорщини – принизливе ставлення до вразливих осіб (ст. 225), в КК Болгарії – розголошення даних, неправомірно отриманих з архіву МВС (ст. 148а) тощо. В КК Іспанії до злочинів проти честі та гідності фактично примикають діяння, передбачені розділом VII «Про тортури та інші злочини проти моральної недоторканності». Приміром, ст. 173 КК Іспанії встановлює відповідальність за принизливе поведження, яке серйозним чином ущемляє гідність особи, у тому числі щодо одного з подружжя, дитини, іншого родича тощо, ст. 174 – за вчинення тортур посадовою особою з метою отримання зізнання чи певної інформації від будь-якої особи або з метою її покарання за будь-яке діяння, яке вона вчинила або ж підозрюється у його вчиненні, і т. ін., ст. 175 – за вчинення посадовою особою інших дій, які загрожують психічній цілісності особи, ст. 176 – за порушення посадовою особою своїх обов'язків, що дозволило іншим особам вчинити дії, передбачені ст.ст. 173–175 КК Іспанії².

Порівняльно-правовий аналіз системи злочинів проти свободи, честі та гідності особи за законодавством зарубіжних держав засвідчив надзвичайну різноманітність підходів до визначення кола відповідних діянь. Варто також зауважити, що кримінальне законодавство зарубіжних держав до злочинів проти свободи, честі та гідності особи відносить чимало діянь, які не відомі вітчизняному законодавству.

1 Сравнительное уголовное право. Особенная часть: монография / под общ. и науч. ред. докт. юрид. наук, проф. С.П. Шербы. Москва: Юрлитинформ, 2010. С. 119.

2 Андрушко А.В. Система злочинів проти свободи, честі та гідності особи за законодавством зарубіжних держав: порівняльно-правове дослідження. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 418–420.

3.2. Безпосередні об'єкти злочинів проти волі, честі та гідності особи

З-поміж злочинів, відповідальність за які передбачена розділом III Особливої частини КК України, лише стосовно незаконного позбавлення волі або викрадення людини, незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги та примушування до шлюбу не виникає особливих сумнівів стосовно їх належності до посягань на цінності, вказані у назві зазначеного розділу. Очевидним видається те, що **незаконне позбавлення волі або викрадення людини** посягає передусім на охоронюване право вибору особою на власний розсуд місця свого перебування. До такого висновку, серед іншого, спонукає вивчення спеціальної літератури, судової практики, а також зарубіжного законодавства, яке, як зазначалося вище, вказане діяння традиційно зараховує до посягань на особисту свободу. Зрештою, відповідний висновок можна зробити із прямої вказівки законодавця на те, що зазначене діяння полягає у незаконному позбавленні волі.

Я.Г. Лизогуб висловив думку про те, що основним безпосереднім об'єктом незаконного позбавлення волі є воля людини, а основним безпосереднім об'єктом викрадення людини слід вважати волю людини та її гідність. Свою точку зору науковець обґрунтовує тим, що потерпілий від викрадення людини не тільки позбавляється здатності діяти певним чином на власний розсуд, він ще й перетворюється на предмет, який, попри притаманну людині природну ціннісну характеристику, набуває ознак речі¹. Вочевидь, до такого висновку Я.Г. Лизогуба спонукало перенесення сутності викрадення чужого майна на сутність викрадення людини, що видається не зовсім коректним. Вважаємо, що у разі викрадення людини перетворення останньої на річ насправді не відбувається. Викрадення людини хоч і характеризується певними особливостями порівняно із «звичайним» незаконним позбавленням волі, за своєю сутністю все ж є різновидом незаконного позбавлення свободи, про що детальніше йтиметься нижче. Гідність людини у разі вчинення вказаного посягання страждає не завжди, так само як і честь, яка, на думку деяких дослідників, також виступає основним безпосереднім об'єктом вказаного діяння².

Стосовно безпосереднього об'єкта **примушування до шлюбу** зазначимо, що вказане діяння посягає на особисту свободу людини в частині вільного вибору нею своєї поведінки (конкретно – вільно вирішувати вступати чи не вступати у шлюб, а також коли це робити і з ким). Позиція частини зарубіжних законодавців, які зазначене діяння включили до кола посягань проти порядку укладення шлюбу і сімейних відносин, на наш погляд, є недостатньо переконливою, оскільки від примушування до шлюбу (так само як і від примушування до будь-якої іншої поведінки) страждає передовсім людина та її свобода, яку винний намагається зламати, а не порядок укладення шлюбу і сімейних відносин (вказані цінності слід визнавати додатковим безпосереднім об'єктом зазначеного діяння). Відмітимо також, що розділу, в якому були б сконцентровані посягання на порядок укладення шлюбу і сімейних відносин, вітчизняний законодавець не виокремлює.

Встановлення безпосереднього об'єкта інших злочинів, передбачених у розділі III Особливої частини КК України, є доволі проблематичним.

З'ясування безпосереднього об'єкта **насильницького зникнення** навряд чи можливе без розуміння сутності та специфіки вказаного посягання.

Виникнення практики насильницьких зникнень у спеціальній літературі традиційно пов'язують з нацистською Німеччиною. 7 грудня 1941 р. генерал-фельдмаршал Вільгельм Кейтель підписав розпорядження Гітлера «Nacht und Nebel Erlass» («Під покровом ночі і туману»), метою якого було захоплення на окупованих територіях осіб, що становили «загрозу для німецької безпеки». Після арешту вказані особи таємно перевозились до Німеччини, де безслідно зникали. У більшості випадків вже на території Німеччини викрадених осіб страчували. Їхня доля, а також місце поховання родичам були не відомі³. Разом з тим дослідники слушно зазначають,

1 Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 109.

2 Див., зокрема: Кримінальне право України: Особлива частина: підруч. для студ. вищ. навч. закл. освіти / за ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ: Юрінком Інтер; Харків: Право, 2003. С. 74; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 433; Савченко А.В., Кузнецов В.В., Штанько О.Ф. Сучасне кримінальне право України: курс лекцій. Київ: Вид. Паливода А.В., 2006. С. 334–335; Терентьев В.И. Уголовное право Украины. Особенная часть. Конспект лекций. Николаев: Изда-во «Дизайн и полиграфия», 2007. С. 90; Шевчук А.В., Дячук М.Д. Кримінальне право України (Особлива частина): навч. посіб. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. С. 63.

3 Див., зокрема: Цвікі В.Ю. Міжнародно-правовий захист осіб від насильницьких зникнень: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Львів, 2017. С. 12–13; Галарза П.М. Борьба с насильственными исчезновениями в рамках межамериканской системы защиты прав человека: дисс. ... канд. юрид. наук:

що Адольф Гітлер не був винахідником практики насильницьких зникнень як різновиду репресій щодо політичних опонентів. Подібна практика, як відомо, застосовувалась диктаторським режимом Сталіна в СРСР: людей схоплювали посеред вулиці, без попереднього судового розгляду відправляли до таборів або ж страчували, не повідомляючи про їхню долю рідних¹.

Сам термін «насильницьке зникнення» (ісп. – «desaparición forzada») з'явився пізніше, а саме в 60-70-х роках ХХ століття, коли такі зникнення стали звичним явищем в державах Латинської Америки. Цей термін позначав грубе порушення прав людини та злочин, вчинений прямо чи опосередковано та за підтримки органів державної влади з метою усунення неугодних осіб². Латиноамериканські диктаторські режими воілі просто викрадати людей, котрих вважали «неблагонадійними» (представників робочих та партизанських рухів, а також осіб, котрі їх підтримували)³.

Першими державами, в яких насильницьке зникнення неугодних осіб було частиною державної політики, стали Гватемала та Аргентина (у цій країні насильницькі зникнення були найбільш поширені і мали систематичний характер). Невдовзі подібну практику, жертвами якої стали десятки тисяч людей, впровадили режими інших держав Латинської Америки (зокрема, Колумбії, Чилі, Перу, Мексики, Гондурасу, Сальвадору, Уругваю). Викрадених чи заарештованих людей поміщали в таємні в'язниці, піддавали тортурам і, як правило, таємно вбивали. При цьому родичі потерпілих назавжди залишались в невіданні про долю своїх близьких та місце їхнього поховання. Навіть після декількох десятиліть після «насильницького зникнення» тисячі людей не можуть домогтися навіть підтвердження факту смерті зниклих безвісти родичів⁴.

Доводиться констатувати, що насильницькі зникнення є практикою не лише минулого, а й теперішнього часу. Якщо в минулому насильницькі зникнення були породженням диктаторських режимів, то нині вони можуть мати місце і в умовах внутрішніх конфліктів, будучи інструментом придушення політичних опонентів. При цьому особливе занепокоєння викликає практика переслідування правозахисників, родичів жертв, свідків та адвокатів, які ведуть ці справи⁵. Серед держав, в яких зафіксовано численні випадки насильницьких зникнень, необхідно згадати, зокрема, Азербайджан, Албанію, Алжир, Анголу, Аргентину, Бангладеш, Болівію, Боснію та Герцеговину, Гаїті, Гватемалу, Гондурас, Еритрею, Ефіопію, Єгипет, Індію (Джамму і Кашмір), Індонезію, Ірак, Іран, Китай, Кіпр, Колумбію, Косово, Кувейт, Ліван, Лівію, Малі, Марокко, Мексику, Непал, Нігерію, Нікарагуа, Пакистан, Північну Корею, Сальвадор, Сирію, Судан, Східний Тимор, Росію (Чечня⁶), Туреччину, Уругвай, Філіппіни, Шрі-Ланку⁷. Загалом робоча група ООН з насильницьких та недобровільних зникнень зафіксувала відповідну практику у понад 70 країнах світу⁸. Дослідники проблеми підкреслюють: «Зважаючи

12.00.10. Москва, 2016. С. 49–50; Bargu B. Sovereignty as Erasure: Rethinking Enforced Disappearances. *Qui Parle: Critical Humanities and Social Sciences*. 2014. Volume 23. № 1. P. 39; Cárdenas C.M. La desaparición forzada de personas en el Derecho Internacional de los Derechos Humanos: estudio de su evolución, concepto y reparación a las víctimas: tesis doctoral. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2017. P. 27–30; Finucane B. Enforced Disappearance as a Crime Under International Law: A Neglected Origin in the Laws of War. *The Yale Journal of International Law*. 2010. Vol. 35: 171. P. 175–176; Sferrazza P. La responsabilidad internacional del estado por desapariciones forzadas de personas. Obligaciones internacionales y atribución: tesis doctoral. Madrid: Universidad Carlos III de Madrid, 2014. P. 50–51.

1 Цвікі В.Ю. Міжнародно-правовий захист осіб від насильницьких зникнень: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Львів, 2017. С. 13; Pathak B. World's Disappearance Commissions: An Inhumanous Quest for Truth. *World Journal of Social Science Research*. 2016. Vol. 3. № 3. P. 276; Sferrazza P. La responsabilidad internacional del estado por desapariciones forzadas de personas. Obligaciones internacionales y atribución: tesis doctoral. Madrid: Universidad Carlos III de Madrid, 2014. P. 49.

2 Ott L. Enforced Disappearance in International Law. Cambridge: Intersentia, 2011. P. 6.

3 Андрушко А.В. Щодо кримінальної відповідальності за насильницьке зникнення. *Закарпатські правові читання. Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції (11-13 квітня 2019 р., м. Ужгород)* / за заг. ред. О.Я. Рогача, Я.В. Лазура, М.В. Савчина. Ужгород: РІК-У, 2019. Т. 2. С. 202–203.

4 Див., зокрема: Цвікі В.Ю. Міжнародно-правовий захист осіб від насильницьких зникнень: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Львів, 2017. С. 13–14; Цвікі В. Концепція насильницьких зникнень у міжнародному праві. *Наше право*. 2015. № 3. С. 173; Галарза П.М. Борьба с насильственными исчезновениями в рамках межамериканской системы защиты прав человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Москва, 2016. С. 4, 25–26; Пастухова Л. Міжнародно-правовий захист осіб від насильницьких зникнень. *Український часопис міжнародного права*. 2013. № 3. С. 67–68; Сравнительное уголовное право. Особенная часть: монография / под общ. и науч. ред. С.П. Щербы. Москва: Юрлитинформ, 2010. С. 115; Cárdenas C.M. La desaparición forzada de personas en el Derecho Internacional de los Derechos Humanos: estudio de su evolución, concepto y reparación a las víctimas: tesis doctoral. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2017. P. 41–44; Pathak B. World's Disappearance Commissions: An Inhumanous Quest for Truth. *World Journal of Social Science Research*. 2016. Vol. 3. № 3. P. 275.

5 Цвікі В.Ю. Міжнародно-правовий захист осіб від насильницьких зникнень: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Львів, 2017. С. 15.

6 З цього приводу див., наприклад: Russian Federation: What justice for Chechnya's disappeared? / Amnesty International. URL: <https://www.amnesty.org/download/Documents/64000/eur460262007en.pdf>

7 Bargu B. Sovereignty as Erasure: Rethinking Enforced Disappearances. *Qui Parle: Critical Humanities and Social Sciences*. 2014. Volume 23. № 1. P. 40; Pathak B. World's Disappearance Commissions: An Inhumanous Quest for Truth. *World Journal of Social Science Research*. 2016. Vol. 3. № 3. P. 275–276.

8 Андру-Гусман Ф. Рабочая группа ООН по борьбе с насильственными исчезновениями. *Международный журнал Красног Креста*: Пропащие без вести. 2002. № 848. С. 101. За іншими даними, таких країн 54 (див., наприклад: Pathak B. World's Disappearance Commissions: An Inhumanous Quest for Truth. *World Journal of Social Science Research*. 2016. Vol. 3. № 3. P. 275).

на все більшу кількість доказів того, що насильницькі зникнення є поширеною практикою, до якої вдаються держави по всьому світу, не можна погодитись з тим, що примусове зникнення є винятковим явищем. Радше це одна з багатьох тактик, що застосовуються державними апаратами та їхніми воєнізованими філіями проти цивільних осіб, особливо тих, які вважаються політичною опозицією. Ці тактики, які нерідко вивчаються під суперечливою назвою «державного тероризму», використовуються для того, щоб створити загальний клімат страху та залякування для забезпечення підкорення населення в цілому»¹.

Проблема насильницьких зникнень не є чужою і для України. Відомо, наприклад, що під час Революції Гідності відбувались системні і масштабні арешти, затримання і викрадення людей, котрі здійснювалися представниками держави. Позбавлення людей свободи тоді приховувалось, що, зрозуміло, ускладнювало, а то й унеможлиблювало їх захист відповідно до закону. Особливо ж загострилася вказана проблема через збройний конфлікт на сході України. Експерти зазначають, що у 2014 році на окупованих територіях Донецької та Луганської областей насильницькі зникнення відбувались щоденно. Після переходу збройного конфлікту у фазу низької інтенсивності кількість зникнень зменшилася, але вони залишаються поширеними². Відсутність єдиної методології визначення зниклих безвісти, а також недоліки в координації між різними державними органами привели до появи різних даних щодо кількості зникнень у зоні воєнного конфлікту – від декількох сотень до декількох тисяч людей. 15 лютого 2015 р. МВС оприлюднило список даних 1331 зниклих безвісти в зоні воєнного конфлікту. За даними Управління Національної поліції України в Донецькій області, з квітня 2014 до початку 2017 р. на підконтрольній території Донецької області зникли безвісти 2727 людей, доля 1053 з них невідома. За даними Луганської обласної військово-цивільної адміністрації, на території області розшукується 1205 осіб, знайдено 633 людини, доля 572 залишається невідомою. Менша кількість зниклих безвісти за оцінками СБУ – 403 особи. Наведені дані стосуються підконтрольної Україні території. Експерти підкреслюють, що надати оцінку кількості зниклих на окупованих територіях не видається можливим. Чимало зниклих безвісти можуть бути загиблими, а їхні тіла або взагалі не знайдені, або не ідентифіковані. Станом на 1 квітня 2018 р. не ідентифікованими залишалися 307 загиблих³. У базі даних громадської організації «Мирний берег» зібрані дані про 4820 зниклих безвісти за увесь час збройного конфлікту. Доля 1136 з них відома. Через брак інформації неможливо визначити статус 2396 зниклих безвісти. На кінець травня 2019 р. у базі даних цієї організації нараховувалось 1288 зниклих, з них комбатантів – 153, цивільних – 1135⁴. Від початку збройного конфлікту на Донбасі Харківська правозахисна група зафіксувала 4649 випадків зникнення людей по обидва боки лінії розмежування⁵.

Явище насильницьких зникнень викликало занепокоєння ООН, котра починаючи з 70-х років ХХ століття вжила низку заходів для протидії йому. Перша резолюція з питань насильницьких зникнень була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у 1978 р., котра до того часу розглядала дане питання лише у тому разі, якщо цього вимагало становище у тій чи іншій країні. У своїй резолюції 1978 р. Генасамблея звернулась до держав – членів ООН із закликом співробітничати зі спеціалізованими організаціями ООН у справі розшуку та встановлення місцезнаходження осіб, що зникли безвісти. У 1980 р. Комісія з прав людини вирішила створити робочу групу з насильницьких або недобровільних зникнень. Ця група склала перелік заходів превентивного характеру та заходів протидії, котрі мали вживатися державами для того, щоб викоринити практику насильницьких зникнень⁶. У 1992 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Декларацію про захист усіх осіб від насильницьких зникнень⁷. Однак найважливішим кроком стало прийняття у 2006 р. Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від на-

1 Bargu B. Sovereignty as Erasure: Rethinking Enforced Disappearances. *Qui Parle: Critical Humanities and Social Sciences*. 2014. Volume 23. № 1. P. 40.

2 Насильницькі зникнення в Україні та зникнення безвісти під час воєнного конфлікту на сході в 2014–2018 рр. / Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. 11 червня 2018 р. URL: <http://khp.org/index.php?id=1528705847>

3 Насильницькі зникнення в Україні та зникнення безвісти під час воєнного конфлікту. Харків, 2018. С. 4; Насильницькі зникнення та зникнення безвісти під час збройного конфлікту на сході України у 2014–2018 рр. / упоряд. Є.Ю. Захаров. Харків: ТОВ «Видавництво “Права людини”», 2019. С. 5.

4 Насильницькі зникнення та зникнення безвісти під час збройного конфлікту на сході України у 2014–2018 рр. / упоряд. Є.Ю. Захаров. Харків: ТОВ «Видавництво “Права людини”», 2019. С. 5.

5 Харківська правозахисна група презентувала результати проекту щодо зниклих безвісти на сході України / Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. 31 липня 2017 р. URL: <http://khp.org/index.php?id=1564560871>; За час війни на Донбасі – 4,6 тисячі зниклих безвісти, чверть досі не знайшли. *Українформ*. 30 липня 2019 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2750714-za-cas-vijni-na-donbasi-46-tisaci-zniklih-bezvisti-cvert-dosi-ne-znajshli.html>

6 Андреу-Гусман Ф. Рабочая группа ООН по борьбе с насильственными исчезновениями. *Международный журнал Красного Креста*: Пропащие без вести. 2002. № 848. С. 93–95.

7 Декларация о защите всех лиц от насильственных исчезновений, принята резолюцией 47/133 Генеральной Ассамблеи от 18 декабря 1992 года / Организация Объединенных Наций. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/enforced_disappearances.shtml

сильницьких зникнень (далі – Конвенція)¹. Вказана Конвенція визначає насильницьке зникнення як «арешт, затримання, викрадення чи позбавлення волі в будь-якій іншій формі представниками держави чи особами або групами осіб, які діють з дозволу, за підтримки чи за згодою держави, при подальшій відмові визнати факт позбавлення волі або приховування даних про долю чи місцезнаходження зниклої особи, унаслідок чого цю особу залишено без захисту закону» (ст. 2).

17 червня 2015 р. Україна приєдналася до Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень². Слід зазначити, що до цього моменту правозахисники майже десять років вимагали ратифікації Україною вказаного документу³. Факт приєднання України до Конвенції, поза сумнівом, слід оцінити позитивно, адже тим самим Україна продемонструвала, що вона засуджує практику насильницьких зникнень. Конвенція зобов'язує органи влади ефективно розслідувати випадки насильницьких зникнень, що вчиняються особами чи групами осіб, які діють без дозволу, підтримки чи згоди держави, і для віддання правосуддю відповідальних за це осіб (ст. 3). Україна як учасниця Конвенції має вживати необхідних заходів для притягнення до кримінальної відповідальності принаймні: а) будь-якої особи, яка вчиняє акт насильницького зникнення, наказує, підбурює чи спонукає вчинити його, вчиняє замах на його вчинення, є його пособником чи бере участь у ньому; б) начальника, який: і) знав, що підлегли, які знаходяться під його реальною владою та контролем, скоювали або мали намір вчинити злочин насильницького зникнення, або свідомо проігнорував очевидну інформацію, що свідчить про це; ii) ніс реальну відповідальність та здійснював реальний контроль стосовно діяльності, з якою був пов'язаний злочин насильницького зникнення, а також який iii) не вжив усіх необхідних і розумних заходів у рамках його повноважень з метою недопущення або припинення акту насильницького зникнення або для передачі цього питання до компетентних органів для розслідування та кримінального переслідування (ст. 6).

Окремо варто зауважити, що стаття 4 Конвенції зобов'язує держав-учасниць вживати необхідних заходів для того, щоб насильницьке зникнення кваліфікувалося як правопорушення в її кримінальному праві. Однак до липня 2018 р. вітчизняний законодавець не поспішав виокремлювати в КК України самостійну норму про відповідальність за вказане діяння. У зв'язку з цим правозахисники нарікали на те, що інертність українського законодавця не дає можливості адекватно застосовувати положення Конвенції на практиці⁴. Зазначимо, що в цей час у спеціальній літературі висловлювалися різні думки стосовно доцільності чи недоцільності криміналізації насильницького зникнення. Якщо О.М. Броневицька⁵, О.Г. Колб та В.В. Кондратишина⁶ заперечували відповідну доцільність, то К.П. Задоя⁷ та О.С. Наумова⁸ висловлювалися за необхідність виокремлення такої норми. Врешті-решт законом від 12 липня 2018 р.⁹ КК України доповнено ст. 146-1 «Насильницьке зникнення».

Частина 1 ст. 146-1 КК України передбачає відповідальність за арешт, затримання, викрадення або позбавлення волі людини в будь-якій іншій формі, вчинене представником держави, в тому числі іноземної, з подальшою відмовою визнати факт такого арешту, затримання, викрадення або позбавлення волі людини в будь-якій іншій формі або приховуванням даних про долю такої людини чи місце перебування.

У частині 2 ст. 146-1 КК України встановлено відповідальність за видання наказу або розпорядження про вчинення дій, зазначених у частині першій цієї статті, або невжиття керівником, якому стало відомо про вчи-

1 Международная конвенция для защиты всех лиц от насильственных исчезновений от 20 декабря 2006 года / Организация Объединенных Наций. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/disappearance.shtml

2 Закон України «Про приєднання України до Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень» від 17 червня 2015 р. / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/525-19>

3 Україна приєдналася до Конвенції ООН про захист від насильницьких зникнень / Центр інформації про права людини. 7 липня 2015 р. URL: https://humanrights.org.ua/material/ukrajina_prijednalas_do_kvenciji_oon_pro_zahist_usih_osib_vid_nasilnickih_zniknen

4 Насильницькі зникнення в Україні та зникнення безвісти під час воєнного конфлікту на сході в 2014–2018 рр. / Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. 11 червня 2018 р. URL: <http://khp.org/index.php?id=1528705847>

5 Броневицька О.М. Відповідність положень чинного Кримінального кодексу України про відповідальність на особисту свободу особи вимогам міжнародно-правових актів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2010. № 3. С. 319–327.

6 Колб О.Г., Кондратишина В.В. Кримінально-правові та кримінологічні аспекти боротьби з торгівлею людьми в Україні. *Боротьба з торгівлею людьми: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Донецьк, 26 червня 2008 р.). Донецьк: Донецький юридичний інститут ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2008. С. 134–138.

7 Задоя К.П. Визнання насильницького зникнення злочином sui generis за кримінальним правом України: pro et contra. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 4. С. 59–73.

8 Наумова О. Окремі аспекти криміналізації насильницького зникнення людини. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 2. С. 119–126; Наумова О.С. Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. С. 4, 8, 11, 15.

9 Закон України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти» від 12 липня 2018 р. № 2505-VIII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19#n239>

нення дій, зазначених у частині першій цієї статті, його підлеглими заходів для їх припинення та неповідомлення компетентних органів про злочин.

Таким чином, диспозиції ст. 146-1 КК України загалом відповідають змісту ст. 2 та ст. 6 Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень. Разом з тим є й певні відмінності. Зокрема, вітчизняний законодавець не вказав на одну із ключових конвенційних характеристик насильницького зникнення – на те, що внаслідок даного діяння особу залишено без захисту закону. Зауважимо, що й деякі зарубіжні законодавці, які криміналізували розглядуване діяння (наприклад, Азербайджану, Аргентини, Литви), не вказали на зазначену характеристику насильницького зникнення. Натомість австралійський, албанський, киргизький, колумбійський, швейцарський та деякі інші законодавці у тексті відповідної кримінально-правової заборони згадали і про залишення потерпілої особи без захисту закону, однак визнали вказану ознаку не наслідком, а метою розглядуваного злочину.

Вітчизняний законодавець зарахував насильницьке зникнення до посягань на волю, честь та гідність особи. Як зазначалося раніше, подібним є підхід законодавців Албанії (ст. 109/c), Аргентини (ст. 142 ter), Гватемали (ст. 201 ter), Колумбії (ст.ст. 165–167) та Швейцарії (ст. 185 bis), які зазначене діяння визнали злочином проти особистої свободи.

На перший погляд, обґрунтованість підходу українського та вказаних вище законодавців не викликає сумнівів, адже насильницьке зникнення нерозривно пов'язане з позбавленням особистої свободи (при цьому, однак, варто зауважити, що позбавлення свободи не обов'язково має бути незаконним)¹. Водночас є підстави стверджувати, що юридична природа цього злочину характеризується суттєвими особливостями, які змушують за-сумніватися в правильності віднесення його до посягань на свободу особи.

Дослідники проблеми одноголосно підкреслюють, що насильницьке зникнення порушує не одне, а цілий комплекс прав людини². Серед прав людини, на які посягає вказане діяння, Міжнародна Амністія називає право на безпеку та гідність особи; право не зазнавати тортур або інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, поведень чи покарань; право на гуманні умови утримання; право на юридичну особистість; право на справедливий суд; право на сім'ю; право на життя – у разі, якщо зниклого вбивають (зазначається, що смерть потерпілого майже завжди є результатом насильницького зникнення³). Аналізоване діяння має на меті не лише знищити особу фізично, але й стерти сам факт, що ця людина колись існувала, стерти пам'ять про неї. Насильницьке зникнення розглядається також як концентричне порушення прав людини; іншими словами, воно націлене не тільки на зниклих, але й на інших осіб, починаючи з найближчих членів родини і закінчуючи соціумом загалом. У спеціальній літературі наголошується, що вказаний злочин залякує, демобілізує, деполітизує суспільство і, врешті-решт, перетворює людей на пасивних істот⁴. «Усім відомо, що люди зникають, проте ніхто точно не знає коли, як та скільки»⁵.

Слід звернути увагу на те, що в міжнародному кримінальному праві насильницьке зникнення визнається злочином проти людства⁶. Так, у ст. 5 Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень вказано, що «широкомасштабна чи систематична практика насильницьких зникнень є злочином проти людства, як його визначено в застосовному міжнародному праві, і тягне за собою наслідки, що передбачені таким

1 У кримінально-правовій літературі правильність відповідного підходу вітчизняного законодавця не заперечується. Див., зокрема: Авраменко О.В. Відмінність торгівлі людьми від незаконного позбавлення волі або викрадення людини та насильницького зникнення. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (9 листопада 2018 р.) / упор. О.В. Авраменко, С.С. Гнатюк, І.В. Красницький, С.І. Мельник. Львів: ЛьвДУВС, 2018. С. 6; Газдайка-Василишин І.Б., Созанський Т.І. Насильницьке зникнення: окремі аспекти законодавчої новели. *Кримінальна юстиція: quo vadis? IV Львівський форум кримінальної юстиції: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (20-22 вересня 2018 р.)*. Львів: ЛьвДУВС, 2018. С. 25; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 437.

2 Див., наприклад: Галарза П.М. Борьба с насильственными исчезновениями в рамках межамериканской системы защиты прав человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Москва, 2016. С. 49; Bargu B. Sovereignty as Erasure: Rethinking Enforced Disappearances. *Qui Parle: Critical Humanities and Social Sciences*. 2014. Volume 23. № 1. P. 43; Vitkauskaitė-Meurice D., Žilinskas J. The Concept of Enforced Disappearances in International Law. *Jurisprudence*. 2010. № 2 (120). P. 198.

3 Bargu B. Sovereignty as Erasure: Rethinking Enforced Disappearances. *Qui Parle: Critical Humanities and Social Sciences*. 2014. Volume 23. № 1. P. 43; Pathak B. World's Disappearance Commissions: An Inhumanous Quest for Truth. *World Journal of Social Science Research*. 2016. Vol. 3. № 3. P. 274.

4 Bargu B. Sovereignty as Erasure: Rethinking Enforced Disappearances. *Qui Parle: Critical Humanities and Social Sciences*. 2014. Volume 23. № 1. P. 43; Vitkauskaitė-Meurice D., Žilinskas J. The Concept of Enforced Disappearances in International Law. *Jurisprudence*. 2010. № 2 (120). P. 198, 199–200.

5 Bargu B. Sovereignty as Erasure: Rethinking Enforced Disappearances. *Qui Parle: Critical Humanities and Social Sciences*. 2014. Volume 23. № 1. P. 44.

6 Комісія міжнародного права ООН у 1996 р. підкреслила, що хоча насильницьке зникнення має порівняно недовгу історію, цей злочин слід включити до переліку злочинів проти людства через його жорстокість і тяжкість (Vitkauskaitė-Meurice D., Žilinskas J. The Concept of Enforced Disappearances in International Law. *Jurisprudence*. 2010. № 2 (120). P. 204).

застосовним міжнародним правом»¹. У підпункті «і» пункту 1 ст. 7 Римського статуту Міжнародного кримінального суду насильницьке зникнення людей, вчинюване в рамках широкомасштабного або систематичного нападу на будь-яких цивільних осіб², також віднесено до злочинів проти людяності³.

Однією з особливостей насильницького зникнення є те, що суб'єкт вказаного діяння спеціальний – ним, нагадаємо, є представник держави, в тому числі іноземної. У цьому контексті зазначимо, що важливою ознакою міжнародного злочину є те, що такі діяння, як правило, вчиняються посадовими особами, що використовують державний механізм у злочинних цілях, а також те, що міжнародні злочини вчиняються у безпосередньому зв'язку з політикою держави⁴.

Аналіз судової практики засвідчує, що вітчизняні суди не розуміють специфічну правову природу насильницького зникнення, не бачають відмінностей між незаконним позбавленням волі або викраденням людини та насильницьким зникненням. Так, обґрунтовуючи суспільну небезпеку незаконного позбавлення волі або викрадення людини, суди іноді безпідставно посилаються на норми Декларації про захист усіх осіб від насильницьких зникнень та Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень⁵.

Виходячи з викладеного, вважаємо, що *об'єктом насильницького зникнення слід визнавати безпеку людства, нормальні умови його існування як біологічного виду*. На наш погляд, перенесення кримінально-правової заборони насильницького зникнення із розділу III до розділу XX Особливої частини КК України дозволить краще відобразити специфічну юридичну природу розглядуваного діяння та уникнути плутанини у правозастосовній практиці. Нагадаємо, що в кримінальному законодавстві Австралії (ст. 268.21), Азербайджану (ст. 110), Киргизстану (ст. 382), Литви (ст. 100-1), Перу (ст. 320) і Сальвадору (ст.ст. 364–366) насильницьке зникнення визнано злочином проти миру та безпеки людства.

Перейдемо тепер до питання про безпосередній об'єкт *захоплення заручників*.

Зазначимо, що заручництво як явище відоме з давніх-давен. Тривалий час взяття заручників було засобом тиску на конкретних осіб, вчинялося задля забезпечення виконання міжнародних зобов'язань⁶. Особливо часто в заручники брали дітей або близьких правителя, з яким укладався договір; нерідко практикувалося утримання в заручниках також іноземних послів (переважно із залежних чи напівзалежних держав)⁷. Так було вже у Стародавньому Єгипті, в якому високопоставлені заручники слугували запорукою вірності васальних царств⁸. У Стародавньому Римі взяття заручників використовувалося як один із методів контролю над віддаленими провінціями імперії, а заручниками були корінні жителі (зазвичай імениті) цих територій⁹. Взяття заручників практикувалося і в епоху Середніх віків та в Новий час. Наприклад, Жан Орлеанський, герцог Англемський, виданий англійцям у 1412 р., залишався їх заручником 33 роки¹⁰. При підписанні Мадридського миру 1526 р. король Франції Франциск I віддав імператору Священної Римської імперії Карлу V Габсбургу у заставу двох своїх синів, котрі мали бути гарантією виконання ним умов договору¹¹. Зрозуміло, що наведені приклади взяття

1 Міжнародная конвенция для защиты всех лиц от насильственных исчезновений от 20 декабря 2006 года / Организация Объединенных Наций. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/disappearance.shtml

2 У спеціальній літературі зазначається, що навіть якщо має місце один випадок насильницького зникнення, який є частиною широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення, винний у його вчиненні підлягає міжнародній кримінальній відповідальності (Vitkauskaitė-Meurice D., Žilinskas J. The Concept of Enforced Disappearances in International Law. *Jurisprudence*. 2010. № 2 (120). P. 205; Ziero G.W. The crime of enforced disappearance under the Rome Statute: the possibility for Prosecution of the crimes committed during the Brazilian Dictatorship. *Sistema Penal & Violência*. 2015. Vol. 7. № 1. P. 166). У зв'язку з цим зазначимо, що винний у насильницькому зникненні повинен усвідомлювати, що діє «в контексті» широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення.

3 Римський статут Міжнародного уголовного суду от 17 июля 1998 г. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

4 Див., наприклад: Мохончук С.М. Злочини проти миру та безпеки людства: генезис, еволюція, сучасна регламентація у кримінальному праві та законі: монографія. Харків: Право, 2013. С. 185–186; Попаденко Е.В. Международное уголовное право: учеб. пособие. Москва: Юрлитинформ, 2012. С. 27.

5 Див., наприклад: Вирок Березнівського районного суду Рівненської обл. від 29 квітня 2016 р. (справа № 555/480/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57519929>; Вирок Липовецького районного суду Вінницької обл. від 20 листопада 2014 р. (справа № 136/2336/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41742512>

6 Буткевич О.В. Історія міжнародного права: підручник. Київ: Вид. Ліра-К, 2016. С. 85, 124, 138, 151, 279; Геррман И., Пальмиери Д. Заложники: извечная проблема. *Международный журнал Красного Креста*. 2005. Том 87. Номер 857. С. 180.

7 Буткевич О.В. Історія міжнародного права: підручник. Київ: Вид. Ліра-К, 2016. С. 124.

8 Геррман И., Пальмиери Д. Заложники: извечная проблема. *Международный журнал Красного Креста*. 2005. Том 87. Номер 857. С. 180.

9 Журавлев И.А. Уголовно-правовая характеристика преступлений, связанных с захватом заложника: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 12–13; Овчинникова Г.В., Павлик М.Ю., Коршунова О.Н. Захват заложника: уголовно-правовые, криминологические и криминалистические проблемы. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. С. 12; Павлик М.Ю. Возникновение и развитие российского уголовного законодательства об ответственности за захват заложника. *Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России*. 2006. № 1 (29). С. 103, 104.

10 Геррман И., Пальмиери Д. Заложники: извечная проблема. *Международный журнал Красного Креста*. 2005. Том 87. Номер 857. С. 180.

11 Габов И.Н. Международное право: учебник для вузов. Москва: Дрофа, 2006. 368 с. URL: http://adhdportal.com/book_4110_chapter_4_II_ISTORIJA_MEZHODUNARODNOGO_PRAVA.html

особи як заручника не розглядалися як кримінально карані; більше того, для своєї епохи явище заручництва було невід'ємною складовою тогочасної державної політики. Зазначимо також, що з добровільними заручниками нерідко поводитись як із гостями, вони вели спосіб життя, що був максимально подібним до звичного, який до цього вели на батьківщині (іноді навіть користувались доволі широкою свободою пересування). Крім того, заручники могли не перейматись за свою безпеку, оскільки, відповідно до лицарського кодексу поведінки, передання заручника вже слугувало достатньою гарантією дотримання договору¹. Від середини XVII ст. на зміну обміну заручниками як форми забезпечення виконання міжнародних зобов'язань приходять ратифікація договору суверенною владою². Гарантії виконання міжнародних зобов'язань шляхом взяття заручників зберігалися аж до підписання Аахенського миру 1748 р.³ (за іншими даними – до Французької революції 1789 р.⁴). У цю епоху переможені держави надають в якості гарантії дотримання договору не високопоставлених осіб, а території, котрі, таким чином, стають «заручниками». Так, для прикладу, Франкфуртський договір від 10 травня 1871 р. передбачав тимчасову окупацію пруськими військами ряду департаментів на півночі Франції до виплати останньою контрибуції. Місцеві жителі при цьому вважалися (і самі вважали себе) заручниками, відданими на милість окупанта⁵.

Окрема сторінка заручництва як явища – захоплення заручників під час воєнних дій. Як зазначають І. Геррман і Д. Пальмієрі, взяття таких заручників є типовим для тотальних воєн, коли люди захоплюють без розбору і жалю, аби використати їх як живий засіб тиску, покликаний забезпечити воєнну перевагу⁶. Умови тримання таких заручників принципово не відрізняються від полону, а їхньому життю, на відміну від заручників добровільних, загрожує реальна небезпека. Однак, на відміну від військовополонених, невольні заручники, яких частіше беруть з числа цивільного населення, слугують стратегічній цілі – змусити противника піти на певні поступки або ж отримати від нього викуп за «живий товар»⁷. Згідно із сучасним міжнародним правом (за Женевськими конвенціями 1949 р.), якщо захоплення заручників вчиняється в період воєнних дій або збройного конфлікту, вчинене вважається воєнним злочином. Одним із перших документів, в яких йшлося про заборону захоплення або тримання заручників під час воєн, був укладений у 1748 р. Аахенський договір⁸, котрий поклав край війні за австрійську спадщину.

Явище насильницького захоплення заручників протягом тривалого часу (з античних часів і аж до новітнього часу) було тісно пов'язане з історією піратства. Бранців, зокрема із знатного роду, пірати захоплювали задля отримання викупу або ж обміну полоненими⁹.

Починаючи із середини XX ст. захоплення заручників як спосіб діяльності терористичних груп та організацій отримало досить широке поширення, особливо у Західній Європі та США. Найвідомішими прикладами захоплення заручників були, зокрема, захоплення олімпійської команди Ізраїлю в Мюнхені (1972 р.), захоплення делегатів засідання країн-членів ОПЕК у Відні (1975 р.), захоплення пасажирів літака компанії «Air France» (1976 р.), захоплення заручників в американському посольстві в Тегерані (1979 р.), захоплення чеченськими бойовиками заручників у Москві в театрі на Дубровці (2002 р.), захоплення чеченцями школи в Беслані (2004 р.). Це ті приклади захоплення заручників, які викликали найбільший суспільний резонанс і багато в чому сформувавши розуміння цього злочину як терористичного. Утім, на практиці значно частіше трапляються випадки вчинення захоплення заручників, які характеризуються менш тяжкими формами прояву.

Спершу захоплення заручників трактувалось як конкретна форма прояву тероризму, однак із часом, у зв'язку зі зростанням кількості цих злочинів та накопиченням міжнародного досвіду боротьби з ними, міжнародне співтовариство почало надавати їм статус самостійних злочинів¹⁰. Протягом 60-70-х рр. XX ст. прийнято низку міжнародно-правових актів, які склали систему норм, спрямованих на протидію захопленням заручників. Се-

1 Геррман І., Пальмієрі Д. Заложники: извечная проблема. *Международный журнал Красного Креста*. 2005. Том 87. Номер 857. С. 181.

2 Буткевич О.В. Історія міжнародного права: підручник. Київ: Вид. Ліра-К, 2016. С. 279.

3 Гелбов І.Н. *Международное право: учебник для вузов*. Москва: Дрофа, 2006. 368 с. URL: http://adhdportal.com/book_4110_chapter_4_II_ISTORIJA_MEZHUNARODNOGO_PRAVA.html

4 Геррман І., Пальмієрі Д. Заложники: извечная проблема. *Международный журнал Красного Креста*. 2005. Том 87. Номер 857. С. 177.

5 Там же. С. 181.

6 Там же. С. 177.

7 Там же. С. 183–184.

8 Отаров А.А. История развития норм о захвате заложника в отечественной и зарубежной правоприменительной практике. *Теория и практика общественного развития*. 2006. № 1. URL: http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2006/1/otarov.pdf

9 Павлик М.Ю. Возникновение и развитие российского уголовного законодательства об ответственности за захват заложника. *Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России*. 2006. № 1 (29). С. 103.

10 Павлик М.Ю. Террористический акт, захват заложника, бандитизм: вопросы теории и практики. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2011. С. 73.

ред таких актів: Токійська конвенція про правопорушення та деякі інші дії, вчинені на борту повітряного судна (1963 р.), Гаазька конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден (1970 р.), Монреальська конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації (1971 р.), Нью-Йоркська міжнародна конвенція про запобігання та покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів (1973 р.). Найважливішим із цих актів стала Міжнародна конвенція про боротьбу із захопленням заручників, прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 17 грудня 1979 р. Відповідно до ч. 1 ст. 1 цієї конвенції будь-яка особа, яка захоплює або утримує іншу особу й погрожує вбити, завдати пошкодження або продовжувати утримувати іншу особу (заручника) для того, щоб примусити третю сторону, а саме: державу, міжнародну міжурядову організацію, будь-яку фізичну, юридичну особу або групу осіб, – здійснити чи утриматись від здійснення будь-якого акту як прямої, так і опосередкованої умови для звільнення заручника, вчиняє, відповідно до змісту цієї Конвенції, злочин захоплення заручників¹.

У публікаціях, присвячених вивченню історії розвитку норм про відповідальність за захоплення заручників, іноді наголошується, що кримінально-правовими засобами вказаним діянням законодавець почав протидіяти лише після прийняття Міжнародної конвенції про боротьбу із захопленням заручників². Разом з тим перші кримінально-правові заборони зазначеного посягання з'явилися значно раніше. Одну із згадок про кримінальну відповідальність за насильницьке захоплення заручників вдалося відшукати в Статуті миру, виданому 1235 р. у німецькому Майнці імператором Священної Римської імперії Фрідріхом II Штауфеном. Стаття 14 Майнцького статуту вказувала, що ніхто не має права захоплювати будь-кого як заручника без дозволу суду і що кожен, хто вчинив це діяння, повинен каратися як грабіжник³. Професор Гарвардського університету Гарольд Дж. Берман зазначає, що Майнцький статут мав дуже велике значення для розвитку права різних князівств та інших територій в межах імперії, а також для розвитку міського права. Норми статуту були спрямовані проти самосуду та насильства, підкреслювали значення суду для забезпечення порядку в суспільстві⁴.

Таким чином, упродовж століть явище заручництва зазнало серйозної трансформації: від добровільного взяття заручників як засобу забезпечення виконання міжнародних зобов'язань до насильницького захоплення заручників з метою спонукання третьої сторони до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника⁵.

Стаття про кримінальну відповідальність за захоплення заручників розміщена законодавцем у розділі III Особливої частини КК України, який об'єднує злочинні посягання проти волі, честі та гідності особи. Разом з тим у науковій літературі неодноразово висловлювалася думка про необхідність перенесення цього діяння до розділу IX «Злочини проти громадської безпеки», оскільки його основним безпосереднім об'єктом нібито виступає громадська безпека.

Так, М.О. Акімов зазначає, що захоплення заручників (внаслідок спонукання винною особою третіх осіб до вчинення чи утримання від вчинення певної дії як умови звільнення потерпілих) спрямоване на заподіяння шкоди невизначено великій кількості людей та невизначено широкому колу відносин (життя і здоров'я людини, її права та свободи, порядок діяльності підприємств, установ, організацій і т. ін.). Науковець додає, що шкода основному об'єкту (громадській безпеці) спричиняється через посягання на додатковий (свободу особи)⁶. Подібним чином розмірковує О.О. Володіна, котра підкреслює, що хоча захоплення заручників неможливо вчинити, не обмеживши свободу конкретної людини, основна небезпека цього діяння в тому, що воно завдає шкоду життєво важливим інтересам усього суспільства, невизначено великому колу осіб; про це, на її думку, свідчить і мета його вчинення – спонукання родичів затриманого, державної або іншої установи, підприємства чи організації, фізичної або службової особи до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника. О.О. Володіна наголошує: «Саме ж захоплення чи тримання потерпілого є лише засобом досягнення основної мети. Тому суспільні відносини, що забезпечують свободу людини, слід визнати в

1 Міжнародна конвенція про боротьбу із захопленням заручників, прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 34/146 від 17 грудня 1979 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_087#Text

2 Отаров А.А. История развития норм о захвате заложника в отечественной и зарубежной правоприменительной практике. *Теория и практика общественного развития*. 2006. № 1. URL: http://teoria-practica.ru/gus/files/arhiv_zhurnala/2006/1/otarov.pdf

3 Берман Г.Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / пер. с англ. Москва: Изд-во МГУ: Издательская группа ИНФРА-М, 1998. С. 469.

4 Там же. С. 468, 470.

5 Андрушко А.В. Відповідальність за захоплення заручників: історичний аспект. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 15-16 грудня 2017 р. Одеса: Міжнародний гуманітарний університет, 2017. С. 6–10.

6 Акімов М.О. Кримінально-правова характеристика захоплення заручників за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2009. С. 8.

цьому злочині додатковим обов'язковим, а не основним безпосереднім об'єктом»¹. Аналогічні аргументи наводять також О.С. Наумова² та А.С. Політова³.

Прихильники віднесення захоплення заручників до злочинів проти громадської безпеки наводять й інші доводи для обґрунтування своєї позиції. Так, А.І. Казамиров стверджує, що вказане діяння «викликає великий суспільний резонанс, порушує нормальну діяльність державних органів, може закінчитись загибеллю людей та іншими тяжкими наслідками», а це, на його переконання, «свідчить про те, що основним об'єктом захоплення заручників є громадська безпека»⁴. Своєю чергою С.М. Потапкін підкреслює, що «спосіб дій винних, потенційна імовірність для будь-яких членів суспільства опинитися в ролі заручника, багатоваріантність ймовірної шкоди, широке коло втягваних у події людей – все це негайно відображається на атмосфері громадського спокою, породжує у громадян відчуття страху. Тим самим об'єктивно знижується рівень безпеки»⁵. Наведені міркування не видаються достатньо переконливими. Білоруська дослідниця О.О. Коротич справедливо звертає увагу на те, що в кримінальному законі знайдеться немало злочинів, об'єктивні ознаки яких неминуче викличуть у громадян «відчуття страху, невпевненості у власній безпеці», що, своєю чергою, неодмінно відобразиться на «атмосфері громадського спокою». Дотримуючись логіки міркувань С.М. Потапкіна, законодавець з таким же успіхом міг би віднести до системи злочинів проти громадської безпеки й таке діяння, як торгівля людьми. Способи вчинення вказаного злочину, достатньо широке коло потенційних і фактичних потерпілих, «багатоваріантність ймовірної шкоди» і, як правило, значне коло «втягваних у події людей» – обставини, котрі, безумовно, не можуть не відобразитися на атмосфері громадського спокою і не викликати у членів суспільства цілком обґрунтоване побоювання стати черговою жертвою торгівлі людьми⁶.

Не можна оминати увагою той факт, що у тексті Міжнародної конвенції про боротьбу із захопленням заручників та у назві ст. 147 КК України слово «заручник» вжите у множині, шляхом чого, можливо, підкреслено спрямованість розглядуваного діяння на заподіяння шкоди невизначеній кількості людей. Відповідний законодавчий підхід призвів до неузгодженості назви ст. 147 та диспозиції її ч. 1, у якій йдеться про захоплення або тримання *особи як заручника*.

Аргументуючи необхідність перенесення статті про відповідальність за захоплення заручників до розділу IX «Злочини проти громадської безпеки» Особливої частини КК України, дослідники іноді вказують на відповідний досвід зарубіжних держав⁷. Як зазначалося вище, деякі законодавці (зокрема, Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Литви, Молдови, Росії, Таджикистану, Узбекистану) дійсно відносять захоплення заручників до злочинів проти громадської безпеки. Водночас більшість законодавців (зокрема, Болгарії, Естонії, Латвії, Нідерландів, Німеччини, Португалії, Словаччини, США, Туркменістану, Фінляндії, Франції, Чехії, Швейцарії) вважає, що вказаний злочин посягає передовсім на свободу людини. Таким чином, КК України – далеко не єдиний кримінальний закон, який розглядуване діяння відносить до злочинів проти особистої свободи. Варто також зазначити, що підхід законодавців, які статтю про відповідальність за розглядуване діяння розмістили в главі «Злочини проти громадської безпеки», піддається критиці з боку окремих науковців з відповідних держав. Так, білоруська дослідниця О.О. Коротич слушно наголошує на тому, що «найбільш загальною характеристикою всіх актів захоплення заручника і кожного діяння, що складає зміст даного злочину, є незаконне позбавлення (обмеження) свободи потерпілого (потерпілих). При цьому якщо порушення особистої свободи заручника стосується передовсім зовнішніх форм прояву цієї свободи і характеризує ознаки діяння у складі розглядуваного злочину, то адресати вимог винних осіб, виходячи із спеціальної мети захоплення заручника, зазнають обмеження в свободі прийняття вольового рішення»⁸. Іншими словами, головною характеристикою всіх актів захоплення заручника і кожного з діянь, що складають об'єктивну сторону конкретного посягання, є порушення міжособистісних відносин з приводу реалізації різних правомочностей

1 Володіна О.О. Щодо питання про об'єкт захоплення заручників. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 6. С. 175.

2 Наумова О.С. Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. С. 20, 94–95.

3 Політова А.С. Кримінально-правова характеристика злочинів проти свободи особи за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. С. 10.

4 Казамиров А.И. Уголовно-правовая защита права человека на свободу: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Рязань, 2003. С. 84.

5 Потапкин С.Н. Незаконное лишение свободы по российскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Нижний Новгород, 2003. С. 166.

6 Коротич Е.А. Родовой объект захвата заложника. *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия D. Экономические и юридические науки*. 2010. № 4. С. 262.

7 Вечерова Е.М. Деякі спірні питання структурування Особливої частини КК України та перспективи його подальшого вдосконалення. *Право і суспільство*. 2015. № 4. Частина 3. С. 181.

8 Коротич Е.А. Уголовно-правовая охрана личной свободы: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Минск, 2016. С. 17.

особистої свободи людини¹. Виходячи з наведеної аргументації, О.О. Коротич вважає за доцільне доповнити систему злочинів проти особистої свободи таким діянням, як захоплення заручника, яке на сьогодні розміщене в главі 27 «Злочини проти громадської безпеки» Особливої частини КК Республіки Білорусь.

Вітчизняний науковець Я.Г. Лизогуб слушно зазначає, що громадській безпеці під час вчинення захоплення заручника шкода спричиняється не завжди. У деяких випадках, зокрема, коли винний захопив потерпілого з метою адресувати в подальшому свою вимогу відповідному адресатові, але не встиг її висловити, така шкода може мати місце лише в майбутньому (тобто йдеться лише про загрозу спричинення шкоди). Цього, однак, не можна сказати про шкоду свободі захопленого; відтак саме вона має визначати зміст безпосереднього об'єкта розглядуваного злочину². Подібні аргументи наводять також О.О. Коротич³ і В.В. Панкратов⁴.

Крім того, звертає на себе увагу той факт, що науковці, які захоплення заручників відносять до злочинів проти громадської безпеки, виходять з найбільш резонансних і широко відомих випадків вчинення вказаного діяння⁵. Водночас аналіз доступної емпіричної бази дозволяє стверджувати, що абсолютна більшість розглядуваних посягань характеризується менш тяжкими формами прояву і навряд чи дає підстави для висновку про їх спрямованість проти громадської безпеки. Очевидним, зокрема, є той факт, що захоплення заручників далеко не завжди створює небезпеку для невизначено великого кола осіб.

Зважаючи на викладене, більш переконливою видається точка зору тих авторів, котрі вважають, що за своїми об'єктивними та суб'єктивними ознаками цей злочин ближчий до злочинів проти свободи особи, аніж до злочинів проти громадської безпеки. Саме посягання на особисту свободу визначає сутність захоплення заручників. З огляду на це достатні підстави для перенесення статті про відповідальність за досліджуване діяння до розділу IX Особливої частини КК України відсутні. На наш погляд, назву ст. 147 КК України доцільно сформулювати як «Захоплення або тримання особи як заручника». Це, по-перше, дозволить привести у відповідність назву ст. 147 та диспозицію її ч. 1, у якій йдеться про захоплення або тримання особи як заручника, по-друге, зніме питання про спрямованість розглядуваного діяння на заподіяння шкоди невизначеній кількості людей. За вчинення цього злочину щодо двох або більше осіб за прикладом кримінального законодавства окремих зарубіжних держав (зокрема, Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Литви, Молдови), на наш погляд, має наставати посиленна відповідальність⁶.

Деякі дослідники, не аргументуючи, однак, своєї позиції, вважають, що основним безпосереднім об'єктом захоплення заручників є не лише воля, а й честь та гідність особи⁷. На наш погляд, підстав для висновку про те, що у всіх без винятку випадках від аналізованого діяння страждають вказані цінності немає.

Додатковим факультативним безпосереднім об'єктом захоплення заручників, на наш погляд, слід визнати громадську безпеку, життя, здоров'я особи, її власність тощо⁸.

У спеціальній літературі немає єдності думок також стосовно об'єкта *підміни дитини*. Так, на думку В.І. Борисова, безпосереднім об'єктом підміни дитини є суспільні відносини, що забезпечують особисту недоторканність дитини та її нормальний розвиток⁹. На особисту недоторканність дитини як на об'єкт цього злочину вказує також Є.Л. Стрельцов¹⁰. І.А. Вартилицька переконана, що особиста недоторканність дитини є основним безпосереднім об'єктом аналізованого діяння, а додатковим обов'язковим безпосереднім об'єктом – умови

1 Коротич Е.А. Родовой объект захвата заложника. *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия D. Экономические и юридические науки*. 2010. № 4. С. 263.

2 Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 112.

3 Коротич Е.А. Родовой объект захвата заложника. *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия D. Экономические и юридические науки*. 2010. № 4. С. 263.

4 Панкратов В.В. Уголовно-правовая охрана личной свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Екатеринбург, 1999. С. 140.

5 Канунникова Н.Г. Теоретические аспекты захвата заложника как составной части терроризма. *Вестник Краснодарского университета МВД России*. 2013. № 1 (19). С. 34–35.

6 Андрушко А.В. До питання про об'єкт захоплення заручників. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Політика в сфері боротьби зі злочинністю» з нагоди відзначення 25-річчя навчально-наукового юридичного інституту (м. Івано-Франківськ, 8-10 червня 2017 р.)*. Івано-Франківськ, 2017. С. 126–130; Андрушко А. Пропозиції щодо удосконалення статті 147 Кримінального кодексу України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 12 (262). С. 239–240.

7 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 440.

8 Див. також: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 337; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 440.

9 Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2: Особлива частина / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2013. С. 111; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. С. 91.

10 Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. Є.Л. Стрельцов. Харків: Одіссей, 2012. С. 280.

нормального формування та розвитку дитини, які ставляться під загрозу самим фактом відлучення її від батьків¹. З точки зору С.Д. Шапченка, основним безпосереднім об'єктом даного злочину є особиста недоторканність дитини або передбачене Конституцією України право людини на дитинство, материнство чи батьківство, а додатковим безпосереднім об'єктом – встановлений в державі порядок утримання та виховання дітей, в тому числі дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування². М.І. Хавронюк³ і Т.В. Варфоломеева⁴ вважають, що об'єктом підміни дитини є особиста воля дитини та сім'я як блага, що охороняються Конституцією України. На думку Я.Г. Лизогуба, основним безпосереднім об'єктом цього злочину є воля людини⁵. Є.В. Даценко переконаний, що безпосереднім об'єктом цього злочину є суспільні відносини, які виникають у зв'язку з існуванням і реалізацією прав дітей та батьків на дитинство і батьківство⁶.

У вітчизняному кримінальному законодавстві стаття про відповідальність за підміну дитини міститься в розділі, що об'єднує злочини проти волі, честі та гідності особи. Аналогічний підхід має місце лише в КК Туркменістану. Натомість у законодавстві абсолютної більшості держав стаття про відповідальність за вказане діяння міститься в главі (або розділі), що об'єднує злочинні посягання проти сім'ї та неповнолітніх⁷. Відповідний розділ в КК України взагалі відсутній. У зв'язку з цим зазначимо, що у науковій літературі неодноразово пропонувалося виокремити такий розділ⁸ у структурі Особливої частини вітчизняного кримінального закону⁹, а також перенести до нього статті про відповідальність за відповідні злочини, в тому числі й ст. 148 КК України¹⁰. На переконання В.В. Гальцової, існуючий у чинному кримінальному законодавстві підхід до вирішення питань кримінально-правової охорони сім'ї, прав та законних інтересів неповнолітніх і місця цих норм у системі Особливої частини КК України навряд чи можна визнати досконалим, оскільки він не забезпечує необхідного

- 1 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Черня. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 340.
- 2 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2006. С. 281.
- 3 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 442.
- 4 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; ЦУА, 2009. С. 382.
- 5 Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 114.
- 6 Даценко Є.В. Кримінально-правова характеристика підміни дитини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2015. С. 9.
- 7 Андрушко А.В. Зарубіжний досвід регламентації кримінальної відповідальності за підміну дитини. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2018. № 4 (62). С. 100.
- 8 При цьому науковцями пропонувалися різні варіанти назви відповідного розділу. Так, наприклад, С.Я. Лихова пропонувала назву «Злочини проти інтересів сім'ї, підопічних та неповнолітніх» (Лихова С.Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2006. С. 253), О.І. Белова, Є.М. Вечерова та Є.В. Даценко – «Злочини проти сім'ї та неповнолітніх» (Белова О.І. Кримінально-правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. С. 6, 10, 14; Вечерова Є.М. Деякі спірні питання структурування Особливої частини КК України та перспективи його подальшого вдосконалення. *Право і суспільство*. 2015. № 4. Частина 3. С. 183; Даценко Є.В. Кримінально-правова характеристика підміни дитини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2015. С. 9), С.М. Морозюк – «Злочини проти інтересів сім'ї та підопічних» (Морозюк С.М. Кримінально-правова характеристика злочинів проти інтересів сім'ї та підопічних (ст.ст. 164–169 КК України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2012. С. 78–79), В.В. Гальцова – «Злочини проти сім'ї, прав та інтересів неповнолітніх» (Гальцова В.В. Кримінальна відповідальність за розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) та незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння): монографія. Харків: Право, 2015. С. 87; Гальцова В.В. До проблеми об'єкта і системи злочинів проти сім'ї, прав та інтересів неповнолітніх. *Проблеми законності*. 2014. Вип. 125. С. 199) тощо.
- 9 Див., наприклад: Белова О.І. Кримінально-правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. С. 6, 11–12, 14; Вечерова Є.М. Деякі спірні питання структурування Особливої частини КК України та перспективи його подальшого вдосконалення. *Право і суспільство*. 2015. № 4. Частина 3. С. 183; Гальцова В.В. До проблеми об'єкта і системи злочинів проти сім'ї, прав та інтересів неповнолітніх. *Проблеми законності*. 2014. Вип. 125. С. 199; Даценко Є.В. Кримінально-правова характеристика підміни дитини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2015. С. 9; Євтеєва Д.П. До питання виділення злочинів проти сім'ї в окремий розділ КК України. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Вип. 27. С. 72–81; Євтеєва Д.П. Кримінально-правова характеристика зловживання опікунськими правами: соціальна обумовленість та склад злочину: монографія. Харків: Право, 2015. С. 71–73; Лихова С.Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2006. С. 252–253; Морозюк С.М. Кримінально-правова характеристика злочинів проти інтересів сім'ї та підопічних (ст.ст. 164–169 КК України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2012. С. 173–176; Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина: курс лекцій. Київ: Т-во «Знання»: КОО, 2000. С. 145; Юзікова Н.С. Як захистити дітей від жорстокості батьків. *Право України*. 1998. № 3. С. 60.
- 10 Див., зокрема: Белова О.І. Кримінально-правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. С. 11, 14; Гальцова В.В. До проблеми об'єкта і системи злочинів проти сім'ї, прав та інтересів неповнолітніх. *Проблеми законності*. 2014. Вип. 125. С. 199; Гальцова В.В. Проблеми кримінально-правової політики у сфері боротьби зі злочинами проти сім'ї, прав та законних інтересів неповнолітніх. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (1-2 березня 2013 р., м. Івано-Франківськ)*. Івано-Франківськ, 2013. С. 99; Даценко Є.В. Кримінально-правова характеристика підміни дитини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2015. С. 9; Євтеєва Д.П. Кримінально-правова характеристика зловживання опікунськими правами: соціальна обумовленість та склад злочину: монографія. Харків: Право, 2015. С. 71; Лихова С.Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2006. С. 253; Морозюк С.М. Кримінально-правова характеристика злочинів проти інтересів сім'ї та підопічних (ст.ст. 164–169 КК України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2012. С. 173–176.

комплексного кримінально-правового захисту сім'ї та неповнолітніх¹. Разом з тим, як видається, має рацію О.О. Дудоров, який підкреслює, що рівень захисту того чи іншого об'єкта кримінально-правової охорони визначається не місцем тієї чи іншої заборони у системі кримінального закону, а тим, наскільки ця заборона якісно сформульована та ефективно застосовується². Таким чином, не заперечуючи жодним чином необхідності належної кримінально-правової охорони сім'ї та інтересів неповнолітніх, не можемо, однак, погодитись з тим, що надійність та ефективність такої охорони страждають передовсім через відсутність у структурі Особливої частини КК України розділу, в якому було б сконцентровано всі злочини проти сім'ї та неповнолітніх. Варто звернути увагу на те, що прихильники виокремлення відповідного розділу не можуть дійти згоди стосовно кола посягань, які мають увійти до нього³. Це й не дивно, адже зрозуміло, що фактично будь-який злочин, потерпілим від якого є дитина (ті ж вбивство, зґвалтування, крадіжка, грабіж тощо), посягає на інтереси неповнолітнього. У розглядуваному контексті можна погодитись з І.О. Бандуркою, яка зазначає, що захист дитинства у чинному КК України має комплексний, системний і наскрізний характер від посягань на різного роду об'єкти злочинів, що охороняються різними відповідними розділами Особливої частини КК України⁴.

Точка зору вітчизняного законодавця, який статтю про відповідальність за розглядуване діяння розмістив у розділі III Особливої частини КК України, не видається нам помилковою. Питання в тому, які цінності законодавець насамперед хотів поставити під кримінально-правову охорону в межах певного розділу. Не варто забувати, що право на свободу є невід'ємним природним правом кожної людини, яке належить їй від народження⁵. Зрозуміло, що зважаючи на об'єктивні причини, дитина у повному обсязі не володіє свободою, її вчинки, як правило, контролюються батьками чи іншими особами, на яких покладені обов'язки з її виховання та розвитку. Це, однак, не заперечує того, що при підміні дитини відбувається посягання на її особисту свободу. Крім цього, на наш погляд, через відділення дитини від батьків страждає її гідність, пов'язана з правом перебувати, рости і виховуватись у своїй сім'ї, а також з правом на збереження своєї індивідуальності, яка, як видається, є невід'ємною складовою гідності. Одним із базових принципів, закріплених в Декларації прав дитини 1959 р., є положення про те, що «дитині законом та іншими засобами має бути забезпечений спеціальний захист і надані можливості та сприятливі умови, що дадуть їй змогу розвиватись фізично, розумово, морально, духовно та соціально, здоровим і нормальним шляхом, в умовах свободи та гідності»⁶. В Законі України «Про охорону дитинства» (ст. 10) вказується, що кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності⁷.

Точка зору про те, що основним безпосереднім об'єктом розглядуваного злочину є особиста свобода та гідність дитини, на наш погляд, зовсім не заперечує того, що це діяння посягає й на передбачене Конституцією України право людини на дитинство, материнство чи батьківство, що, як видається, є очевидним. Більше того, внаслідок підміни дитини страждає цілий комплекс її природних прав, гарантованих міжнародним та національним законодавством. Так, Конвенція ООН про права дитини 1989 р. встановлює, що кожна дитина з моменту народження має право на ім'я і набуття громадянства, право знати своїх батьків і право на їх піклування (ст. 7), право на збереження індивідуальності, включаючи громадянство, ім'я та сімейні зв'язки (ст. 8), право не розлучатися з батьками і підтримувати на регулярній основі особисті відносини і прямі контакти з обома батьками (ст. 9)⁸. Ю.Є. Пудовочкін слушно підкреслює, що, блокуючи реалізацію вказаних прав, підміна перешкоджає повнокровному процесу формування особистості дитини, виключає важливу складову її приватного життя, пов'язану із сімейними відносинами, збіднює духовне життя, нерідко порушує майнові та фізичні інтереси дитини⁹. Цей злочин може завдати дитині або навіть уже дорослій людині, котра в дитинстві була підмінена,

1 Гальцова В.В. Проблеми кримінально-правової політики у сфері боротьби зі злочинами проти сім'ї, прав та законних інтересів неповнолітніх. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (1-2 березня 2013 р., м. Івано-Франківськ). Івано-Франківськ, 2013. С. 99.

2 Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навчальний посібник / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваіге, 2014. С. 37.

3 Євтеєва Д.П. До питання виділення злочинів проти сім'ї в окремий розділ КК України. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Вип. 27. С. 76–79.

4 Бандурка І.О. Чи потрібен в Особливій частині КК України окремий розділ про злочини проти сім'ї та дітей? *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 жовт. 2013 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 399.

5 Пунда О.О. Поняття та проблеми здійснення особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини: монографія. Хмельницький – Київ: Видавництво Сергія Пантюка, 2005. С. 287.

6 Декларація прав дитини, прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text

7 Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. № 2402-III / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>

8 Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

9 Пудовочкін Ю. Уголовная ответственность за подмену ребенка. *Уголовное право*. 2001. № 3. С. 43; Пудовочкін Ю.Е. Ответственность за преступле-

серйозну психологічну травму. Через усвідомлення того, що їх справжня дитина була від них відторгнута, і що вони виховували чужу дитину, психологічна травма може бути завдана й батькам дитини чи особам, що їх заміняють¹.

Одним із найбільш дискусійних є питання про об'єкт *торгівлі людьми*. З цього приводу Я.Г. Лизогуб зазначає, що «з огляду на високу змістовну диференційованість, а часом і полярність дій, що становлять собою злочин, передбачений ч. 1 ст. 149 КК, чітко визначити основний безпосередній об'єкт злочину майже неможливо»².

На думку переважної більшості дослідників, основним безпосереднім об'єктом даного злочину є особиста свобода (воля) людини (або ж суспільні відносини, які забезпечують особисту свободу (волю) людини). Таку точку зору висловили, зокрема, К.В. Авдєєва³, О.О. Алфімова⁴, М.В. Архипова⁵, М.І. Бажанов⁶, А.Б. Бекмагамбетов⁷, В.І. Борисов⁸, М.Ю. Буряк⁹, Т.А. Военна¹⁰, О.В. Волкова¹¹, О.О. Володіна¹², О.Г. Горбань¹³, А.В. Горностай¹⁴, О.С. Горелік¹⁵, С.В. Громов¹⁶, А. Гутаускас¹⁷, С.Ф. Денисов¹⁸, Т.В. Долголенко¹⁹, Д.А. Душко²⁰, К.В. Євстифєєва²¹,

нія против несовершеннолетних по российскому уголовному праву. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. С. 161.

- 1 Андрушко А.В. Проблеми кримінальної відповідальності за підміну дитини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юридична*. 2018. Випуск 35. Том 2. С. 44–45.
- 2 Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 115.
- 3 Авдєєва Е.В. Механізм уголовно-правового регулювання свободи личности в Российской Федерации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Иркутск, 2013. С. 112–113; Авдєєва Е.В. Уголовно-правовая охрана свободы личности в Российской Федерации. Иркутск: Изда-во БГУ, 2015. С. 77–78.
- 4 Алфімова О.А. Уголовная ответственность за преступления против личности: курс лекций. Новокузнецк: ФКОУ ВО Кузбасский институт ФСИН России, 2018. С. 34.
- 5 Архипова М.В., Синьков Д.В. Преступления против личности: монография. Иркутск: Изда-во БГУЭП, 2007. С. 84.
- 6 Кримінальне право України: Особлива частина: підруч. для студ. вищ. навч. закл. освіти / за ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ: Юрінком Інтер; Харків: Право, 2003. С. 77.
- 7 Бекмагамбетов А.Б. Правовые основы криминализации торговли людьми в уголовном законодательстве Республики Казахстан: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Челябинск, 2005. С. 16.
- 8 Борисов В.І. Вибрані твори / уклад.: В.В. Базелюк, С.В. Гзімчук, Л.М. Демидова та ін.; відп. за вип. М.В. Шепітько. Харків: Право, 2018. С. 321, 614; Борисов В.І. Злочини проти волі, честі та гідності особи. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості (Лекція 6 та 7). Харків: Видавець ФО-П Вапнярчук Н.М., 2008. С. 16; Борисов В.І., Козак В.А. Коментар до статті 149 Кримінального кодексу України (в редакції Закону від 12 січня 2006 р.). *Кримінальне право України*. 2006. № 2. С. 18; Борисов В.І., Козак В.А. Торговля людьми або інша незаконна угода щодо людини: характеристика складу злочину. *Львівський юридичний журнал: збірник статей*. Вип. 1 / відповід. ред. П.П. Андрушко, П.С. Берзін. Київ: Правова єдність, 2009. С. 154; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. С. 92; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Харків: Право, 2013. С. 112.
- 9 Буряк М.Ю. Торговля людьми и борьба с ней (криминологические и уголовно-правовые аспекты): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владивосток, 2005. С. 150.
- 10 Военна Т.А. Посягательства на свободу человека, связанные с его эксплуатацией (по законодательству Российской Федерации и Республики Казахстан): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Челябинск, 2010. С. 21.
- 11 Волкова О.В. Уголовная политика в сфере защиты личной свободы человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2014. С. 33.
- 12 Володіна О.О. Щодо питання про форми експлуатації людини при застосуванні ст. 149 КК України. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 жовтня 2013 р.* / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 397.
- 13 Горбань Е.Г. Противодействие торговле людьми (уголовно-правовой и криминологический аспекты): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. С. 23; Горбань Е.Г. Противодействие торговле людьми (уголовно-правовой и криминологический аспекты): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. С. 109.
- 14 Горностай А.В. Проблемні питання кваліфікації продажу ненародженої та новонародженої дитини матір'ю. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали III Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 12-13 квітня 2019 р.)*. Івано-Франківськ, 2019. С. 41.
- 15 Полный курс уголовного права: в 5 т. / под ред. А.И. Коробеева. Т. II. Преступления против личности. Санкт-Петербург: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. С. 430.
- 16 Громов С.В. Уголовно-правовая характеристика торговли людьми и использования рабского труда: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 19; Громов С.В. Уголовно-правовая характеристика торговли людьми и использования рабского труда: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 63.
- 17 Gutauskas A. Human trafficking and its treatment in criminal law. *Societal Studies*. 2009. Vol. 4. № 4. P. 38–39.
- 18 Денисов С.Ф., Сердюк П.П. Торговля людьми: проблема правового визначення поняття. *Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України*. 2000. № 2 (2). С. 129.
- 19 Долголенко Т. Уголовная ответственность за торговлю людьми. *Уголовное право*. 2004. № 2. С. 23; Долголенко Т.В. Преступления против личности: учеб. пособие. Красноярск: Сиб. федер. ун-т, 2011. С. 112.
- 20 Душко Д.А. Уголовно-правовая характеристика торговли людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Краснодар, 2009. С. 8, 14.
- 21 Евстифеева Е.В. Теоретические проблемы уголовно-правовой ответственности за торговлю людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Саратов, 2002. С. 8, 77.

Л.Ю. Єгорова¹, Д.Я. Зайдієва², І.Д. Ізмайлова³, Л.В. Іногамова-Хегай⁴, Г.К. Іщенко⁵, Ф.М. Кадніков⁶, М.Ю. Карасьова⁷, О.О. Кислова⁸, В.А. Козак⁹, О.О. Коротич¹⁰, Д.А. Кривоконь¹¹, Н.Г. Кулакова¹², О.Б. Кургузкіна¹³, К.О. Марахтанова¹⁴, О.Б. Мізуліна¹⁵, В.О. Навроцький¹⁶, Г.В. Овчиннікова¹⁷, Є.М. Полянська¹⁸, В.А. Попов¹⁹, П.П. Сердюк²⁰, В.А. Середнев²¹, А.І. Тукубашева²², П.Л. Фріс²³, М.І. Хавронюк²⁴, О.І. Чекмезова²⁵ та Є.Є. Шалімов²⁶. Зауважимо, що окремі вітчизняні науковці таку свою позицію висловлювали в період існування перших двох редакцій статті про відповідальність за торгівлю людьми, які породжували менше дискусій з приводу об'єкта розглядуваного посягання.

При цьому більшість з перерахованих авторів або не уточнюють, що мають на увазі під свободою особи як основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми або ж розуміють її як свободу пересування та вільного вибору місця перебування. Деякі ж вказують і на інші прояви свободи. Приміром, М.Ю. Буряк вважає, що безпосереднім об'єктом торгівлі людьми є особиста свобода, що складається з фізичної, яка полягає у можливості особи вільно обирати на свій розсуд місце перебування, і поведінкової, що виключає фізичне або психічне

- 1 Єгорова Л.Ю. Торговля несовершеннолетними: проблемы квалификации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 8.
- 2 Зайдиева Д.Я. Уголовно-правовая охрана личной свободы человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 60.
- 3 Измайлова И.Д. Уголовная ответственность за торговлю людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 8, 17; Измайлова И.Д. Уголовная ответственность за торговлю людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 62.
- 4 Иногамова-Хегай Л.В. Торговля людьми в российском и международном уголовном праве. *Организованная преступность и коррупция: результаты криминологико-социологических исследований. Выпуск 1* / под ред. д.ю.н., проф. Н.А. Лопашенко. Саратов: Саратовский Центр по исследованию проблем организованной преступности и коррупции, Сателлит, 2005. С. 89.
- 5 Ищенко Г.К. Уголовно-правовые и криминологические меры противодействия торговле людьми и использованию рабского труда: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2010. С. 80.
- 6 Кадников Ф.Н. Криминологическая характеристика и предупреждение преступлений, связанных с торговлей людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 13, 16.
- 7 Карасёва М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 95, 96.
- 8 Кислова Е.А. Уголовно-правовые средства противодействия рабству и торговле людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2005. С. 17; Кислова Е.А. Уголовно-правовые средства противодействия рабству и торговле людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2005. С. 92; Кислова Е.А. Проблемы регулирования уголовной ответственности за торговлю людьми. *Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: сб. материалов третьей Международной научно-практической конференции*. Москва: МПЮА, 2006. С. 166.
- 9 Борисов В.І., Козак В.А. Коментар до статті 149 Кримінального кодексу України (в редакції Закону від 12 січня 2006 р.). *Кримінальне право України*. 2006. № 2. С. 18; Борисов В.І., Козак В.А. Торговля людьми або інша незаконна угода щодо людини: характеристика складу злочину. *Альманах кримінального права: збірник статей. Вип. 1* / відповід. ред. П.П. Андрушко, П.С. Берзін. Київ: Правова єдність, 2009. С. 154; Козак В.А. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2002. С. 43; Козак В.А. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми: чи рухаємось у вірному напрямку? *Кримінальне право України*. 2006. № 1. С. 57; Козак В.А. Торговля людьми / Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В.Я. Тація (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2017. С. 964; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. С. 92; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Харків: Право, 2013. С. 112.
- 10 Коротич Е. Направления оптимизации уголовно-правовой охраны личной свободы. *Юстиция Беларуси*. 2016. № 1. С. 37; Коротич Е.А. Уголовно-правовая охрана личной свободы: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Минск, 2016. С. 5.
- 11 Кривоконь Д.А. Торговля людьми: кримінально-правовий аналіз. *Молодий вчений*. 2018. № 10 (62). С. 668.
- 12 Кулакова Н.Г., Харьковский Е.Л. Ответственность за торговлю людьми по действующему уголовному законодательству Российской Федерации. *Российский следователь*. 2005. № 8. С. 38.
- 13 Кургузкіна Е.Б., Полянська Е.М. Уголовно-правовые и международные аспекты борьбы с использованием рабского труда и торговлей людьми: монография. Воронеж: ФГБОУ ВО Воронежский ГАУ, 2016. С. 15.
- 14 Марахтанова Е.А. Преступления против свободы личности: вопросы законодательной регламентации и квалификации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Самара, 2006. С. 8, 13; Марахтанова Е.А. Преступления против свободы личности: вопросы законодательной регламентации и квалификации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Самара, 2006. С. 11, 18.
- 15 Мізуліна Е.Б. Торговля людьми и рабство в России: международно-правовой аспект. Москва: Юрист, 2006. С. 169.
- 16 Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина: курс лекцій. Київ: Т-во «Знання», КОО, 2000. С. 198.
- 17 Гилинский Я.И., Овчинникова Г.В. Торговля людьми: криминологический и уголовно-правовой анализ: учебное пособие. Санкт-Петербург, 2008. С. 16.
- 18 Кургузкіна Е.Б., Полянська Е.М. Уголовно-правовые и международные аспекты борьбы с использованием рабского труда и торговлей людьми: монография. Воронеж: ФГБОУ ВО Воронежский ГАУ, 2016. С. 15; Полянська Е.М. Об объекте и предмете использования рабского труда и торговли людьми. *Вестник Воронежского государственного аграрного университета*. 2013. Вып. 1 (36). С. 454; Полянська Е.М. Проблемы предупреждения использования рабского труда и торговли людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2014. С. 18.
- 19 Попов В.А. Уголовно-правовые меры борьбы с использованием рабского труда: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2010. С. 86.
- 20 Денисов С.Ф., Сердюк П.П. Торговля людьми: проблема правового визначення поняття. *Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України*. 2000. № 2 (2). С. 129.
- 21 Середнев В.А. Квалификация преступлений против личности: учебное пособие. Арзамас: Арзамасский филиал ННГУ, 2017. С. 77.
- 22 Тукубашева А.И. Уголовно-правовые и криминологические аспекты торговли людьми (на материалах Кыргызской Республики): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Бишкек, 2011. С. 15.
- 23 Фріс П.Л. Вибрані праці. Івано-Франківськ: Фоліант, 2014. С. 418, 421.
- 24 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 443.
- 25 Чекмезова Е.И., Пестерева Ю.С. Торговля людьми: уголовно-правовые и криминологические аспекты: учебное пособие. Омск: Омская юридическая академия, 2016. С. 11.
- 26 Шалимов Е.Е. Уголовно-правовые и криминологические проблемы торговли людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Саратов, 2007. С. 63.

примушування¹. О.О. Кислова особисту свободу як об'єкт торгівлі людьми визначає як можливість вільно, незалежно від зовнішнього примусового впливу реалізовувати власне волевиявлення при визначенні особою місця свого перебування, напрямків пересування, вибору роду занять і вчиненні будь-яких правомірних дій (бездіяльності)². З точки зору К.В. Авдєєвої, торгівля людьми посягає на соціально значущі інтереси і відносини у сфері захисту особистої, політичної та професійної свободи людини; крім того, кримінально-правовій охороні підлягають свобода праці, творчості, думки³. На думку І.Д. Измайлової, під свободою особи як безпосереднім об'єктом торгівлі людьми слід розуміти не лише можливість особи вільно пересуватися у просторі, але й обирати на свій розсуд місце перебування, а також сферу реалізації своїх творчих, трудових та інших прагнень (інтересів)⁴. На переконання Л.В. Іногамової-Хегай, торгівля людьми посягає передусім на суспільне відношення, пов'язане з фізичною свободою особи, а також зі свободою особи займатися суспільно-корисними видами діяльності⁵.

Таким чином, попри те, що основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми найчастіше визнається свобода (воля) особи, в юридичній літературі немає єдності поглядів на те, які саме прояви цієї свободи (волі) завжди потерпають у разі вчинення вказаного діяння. Не вдаючись наразі до глибшого аналізу, зазначимо, що більшість наведених міркувань видаються недостатньо переконливими. Приміром, навряд чи є підстави стверджувати, що у всіх випадках вчинення торгівлі людьми порушується право особи на вільний вибір роду занять. Так само далеко не завжди від розглядуваного посягання страждає свобода пересування та вільного вибору місця перебування.

На переконання другої групи дослідників, основним безпосереднім об'єктом даного злочину є особиста свобода (воля) та особиста недоторканність людини (або ж суспільні відносини, що забезпечують особисту свободу та особисту недоторканність людини). Таку позицію займають, зокрема, Т.М. Ануфрієва⁶, І.А. Вартилицька⁷, Т.В. Варфоломєєва⁸, А.О. Жинкін⁹, В.О. Корнієнко¹⁰, Я.Г. Лизогуб¹¹, О.С. Наумова¹², Д.О. Негодченко¹³, А.С. Політова¹⁴, С.І. Селецький¹⁵, І.В. Сингаївська¹⁶, Є.Л. Стрельцов¹⁷, В.І. Терентьєв¹⁸, Є.В. Фесенко¹⁹ та

- 1 Буряк М.Ю. Торговля людьми и борьба с ней (криминологические и уголовно-правовые аспекты): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владивосток, 2005. С. 150.
- 2 Кислова Е.А. Уголовно-правовые средства противодействия рабству и торговле людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2005. С. 17.
- 3 Авдеева Е.В. Механизм уголовно-правового регулирования свободы личности в Российской Федерации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Иркутск, 2013. С. 113.
- 4 Измайлова И.Д. Уголовная ответственность за торговлю людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 17; Измайлова И.Д. Уголовная ответственность за торговлю людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 62.
- 5 Иногамова-Хегай Л.В. Торговля людьми в российском и международном уголовном праве. *Организованная преступность и коррупция: результаты криминологико-социологических исследований. Выпуск 1* / под ред. д.ю.н., проф. Н.А. Лопашенко. Саратов: Саратовский Центр по исследованию проблем организованной преступности и коррупции, Сателлит, 2005. С. 89.
- 6 Ануфриева Т.Н., Ходусов А.А. Уголовно-правовая защита прав и свобод личности: учебное пособие. Москва: Международный юридический институт, 2011. С. 105.
- 7 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 341.
- 8 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 384.
- 9 Жинкин А.А. Торговля людьми и использование рабского труда: проблемы квалификации и соотношение со смежными составами преступлений: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Краснодар, 2006. С. 16; Жинкин А.А. Торговля людьми и использование рабского труда: проблемы квалификации и соотношение со смежными составами преступлений: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Краснодар, 2005. С. 100.
- 10 Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за заг. ред. Є.Л. Стрельцова. Харків: Одиссей, 2009. С. 55.
- 11 Лизогуб Я.Г. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо передачі людини: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2003. С. 9; Лизогуб Я.Г., Яценко С.С. Протидія торгівлі людьми: аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства: навчальний посібник / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. С.С. Яценко. Київ: Атіка, 2005. С. 36.
- 12 Наумова О.С. Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. С. 9; Наумова О.С. Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. С. 95–96.
- 13 Негодченко Д.О. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми в Україні та інших країнах: порівняльно-правовий аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2011. С. 16.
- 14 Політова А.С. Кримінально-правова характеристика злочинів проти свободи особи за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. С. 8.
- 15 Селецький С.І. Кримінальне право України. Особлива частина: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. С. 57.
- 16 Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. / за заг. ред. В.В. Топчія; наук. ред. В.І. Антипова. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 185.
- 17 Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. Є.Л. Стрельцов. Харків: Одиссей, 2012. С. 281.
- 18 Терентьєв В.І. Уголовное право Украины. Особенная часть. Конспект лекций. Николаев: Изд-во «Дизайн и полиграфия», 2007. С. 94.
- 19 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 384.

С.Д. Шапченко¹. З огляду на викладені вище міркування, вважаємо, що для характеристики об'єкта торгівлі людьми особиста недоторканність самостійного значення не має.

З точки зору третьої групи дослідників, основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми є людська гідність (Я.Г. Лизогуб²) або ж честь та гідність людини (Б.Р. Бухорієв³, Д.О. Негодченко⁴). Свою позицію деякі з вказаних авторів обґрунтовують вкрай непереконливо. Так, Д.О. Негодченко зазначає: ст. 149 включена до розділу III Особливої частини КК України, яка має назву «Злочини проти волі, честі та гідності особи», однак посягання на волю не завжди має місце, оскільки трапляються випадки, коли особу продають за її добровільною згодою з використанням її уразливого стану. З огляду на це основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми слід вважати честь та гідність особи⁵.

На думку ще однієї групи науковців (О.В. Авраменка⁶, М.Д. Дякур⁷, В.М. Підгородинського⁸, Є.Д. Скулиша⁹, А.В. Шевчука¹⁰, М. Штефаноаї¹¹), основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми є воля, честь та гідність особи (або ж суспільні відносини, що забезпечують свободу, честь та гідність людини), тобто ототожують родовий об'єкт даного злочину з основним безпосереднім. Детального обґрунтування своєї позиції перераховані дослідники, на жаль, не наводять.

Стосовно аналізованого питання ряд авторів висловлювали точки зору, подібні до зазначених вище. Так, на думку О.В. Наден, об'єктом торгівлі людьми є честь і свобода особи¹². В.О. Іващенко вважає, що основним безпосереднім об'єктом цього злочину є суспільні відносини, що гарантують право на забезпечення та захист волі, гідності і особистої недоторканності особи¹³. З точки зору І.Б. Газдайки-Василишин, С.О. Молотова та Т.І. Созанського, об'єктом даного посягання є суспільні відносини щодо забезпечення охорони честі та гідності особи, а в разі вчинення дії за відсутності згоди людини – також і волі особи¹⁴. С.Ф. Денисов та В.В. Канівець переконані, що основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми є фізична свобода, гідність і особиста недоторканність людини¹⁵. А.А. Небитов вважає, що торгівля людьми посягає на право на повагу до гідності, на свободу та особисту недоторканність, свободу пересування і вільний вибір місця проживання¹⁶. На думку І.Б. Гетьмана, основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми є суспільні відносини, що забезпечують особисту

- 1 Кримінальне право України: Особлива частина: підручник для студентів юрид. вузів і фак. / за ред. П.С. Матишевського, С.С. Яценка, П.П. Андрушка. Київ: Юрінком Інтер, 1999. С. 278; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2006. С. 281.
- 2 Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 115.
- 3 Бухорієв Б.Р. Уголовно-правовые меры предупреждения торговли людьми (по материалам Республики Таджикистан): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2018. С. 16; Бухорієв Б.Р. Уголовно-правовые меры предупреждения торговли людьми (по материалам Республики Таджикистан): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2018. С. 42–44.
- 4 Вербенський М.Г., Мінка Т.П., Негодченко Д.О. Протидія торгівлі людьми в Україні: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. С. 80, 147; Негодченко Д.О. Юридичний аналіз структури злочину, передбаченого ст. 149 КК України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. Вип. 2. С. 309.
- 5 Вербенський М.Г., Мінка Т.П., Негодченко Д.О. Протидія торгівлі людьми в Україні: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. С. 80, 147; Негодченко Д.О. Юридичний аналіз структури злочину, передбаченого ст. 149 КК України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. Вип. 2. С. 309.
- 6 Авраменко О.В. Відмінність торгівлі людьми від незаконного позбавлення волі або викрадення людини та насильницького зникнення. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (9 листопада 2018 р.)* / упор. О.В. Авраменко, С.С. Гнатюк, І.В. Красницький, С.І. Мельник. Львів: ЛьвДУВС, 2018. С. 5; Авраменко О.В. Розмежування торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини із суміжними складами злочинів. *Боротьба з торгівлею людьми: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (21 червня 2013 р.)*. Львів: ЛьвДУВС, 2013. С. 6.
- 7 Шевчук А.В., Дякур М.Д. Кримінальне право України (Особлива частина): навч. посіб. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. С. 64.
- 8 Кримінальне право України: навч.-метод. посіб. / за ред. В.О. Тулякова. Одеса: Фенікс, 2011. С. 112; Підгородинський В.М. Відповідальність за торгівлю людьми за кримінальним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2005. С. 9.
- 9 Скулиш Є. Структурні компоненти формування теоретичних основ протидії торгівлі людьми в Україні. *Право України*. 2010. № 4. С. 286.
- 10 Шевчук А.В., Дякур М.Д. Кримінальне право України (Особлива частина): навч. посіб. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. С. 64.
- 11 Ștefănoaia M. Obiectul juridic și obiectul material al infracțiunilor privind traficul de persoane în dreptul comparat. Partea I. *Revista Națională de Drept*. 2012. № 7. P. 82.
- 12 Наден О.В. Торгівля жінками як кримінально-правова та соціальна проблема сучасності. Монографія. Київ: Атіка, 2004. С. 110.
- 13 Іващенко В.О. Кримінологічні та кримінально-правові аспекти боротьби з торгівлею жінками та дітьми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2000. С. 8; Іващенко В.О. Торгівля жінками та дітьми (кримінологічні та кримінально-правові аспекти боротьби). Монографія. Київ: Атіка, 2004. С. 26.
- 14 Газдайка-Василишин І.Б., Молотов С.О., Созанський Т.І. Кримінально-правова характеристика злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми: посібник для підрозділів Національної поліції у схемах. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. С. 5.
- 15 Денисов С.Ф., Канівець В.В. Деякі аспекти кримінальної відповідальності за торгівлю людьми. *Дотримання прав жінок та завдання правоохоронних органів України: зб. наук. статей*. Харків – Київ: Ун-т внутр. справ; Міжн. жіночий правозах. центр Ла Страда-Україна, 1999. С. 128.
- 16 Небитов А.А. Торгівля людьми: стан, тенденції та запобігання: монографія. Донецьк: ПП «ВД «Кальміус», 2013. С. 46.

свободу і безпеку людини¹. К.М. Іскров переконаний, що безпосереднім об'єктом розглядуваного злочину є людина та її свобода².

Таким чином, найпоширенішою у доктрині кримінального права є точка зору, згідно з якою основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми є свобода (воля) особи (як самостійна цінність, якій у разі вчинення розглядуваного злочину заподіюється шкода, або ж як одна із таких цінностей). Водночас не бракує й критиків цієї позиції, які підкреслюють, що свобода (воля) людини потерпає від торгівлі людьми не завжди, а тому не може визнаватись основним безпосереднім об'єктом цього злочину³. Така точка зору аргументується тим, що потерпіла особа нерідко дає згоду на вчинення щодо себе відповідних дій, тобто «розпоряджається собою за своїм розсудом, вільно здійснює вибір та діє відповідно до своїх інтересів і цілей»⁴, а тому про посягання на її свободу (волю) не може йтися.

Аналіз емпіричної бази дійсно засвідчує, що потерпілі від досліджуваного злочину особи здебільшого дають згоду на вчинення щодо них відповідних дій. Разом з тим констатація цього факту не означає, що свобода (воля) особи не страждає у разі вчинення торгівлі людьми. Вище зазначалося, що свобода полягає у можливості самостійного вибору особою своєї поведінки. З огляду на це, на наш погляд, має рацію В.А. Козак, який підкреслює, що для визнання вчинку людини актом її вільного волевиявлення необхідно констатувати відсутність будь-яких факторів, котрі могли б спотворити уявлення особи про сутність здійснюваного нею вчинку (помилка, обман), або ж створити видимість внутрішньої волі при її відсутності (фізичний або психічний примус, збіг несприятливих обставин тощо). Формування внутрішньої волі особи має бути свободним, тобто не повинно бути жодного фактора, який нав'язував би особі той чи інший варіант поведінки⁵. Вважаємо, законодавець не випадково вказує на конкретні способи вчинення торгівлі людьми у формах вербування, переміщення, переховування, передачі або одержання людини. У разі, якщо вказані дії було вчинено з використанням хоча б одного із перерахованих у ст. 149 КК України способів, згода потерпілої особи не має братися до уваги. На цьому акцентується увага в Протоколі про запобігання та припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, та покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності (п. «b» ст. 3). Наприклад, у разі, якщо для вербування особи було використано обман, її згода не має враховуватись, оскільки усвідомлений вибір цієї особи був спотворений повідомленням їй неправдивих відомостей чи замовчуванням відомостей, повідомлення про які могло б вплинути на нього. Те ж саме стосується, для прикладу, застосування до потерпілого фізичного чи психічного насильства або ж використання його уразливого стану. В.А. Козак слушно зауважує, що вибраний потерпілою особою варіант поведінки в такому разі також не можна розглядати як акт її свободної волі, оскільки для неї він є вимушеним, крайнім⁶. Зауважимо, що до такого висновку інколи доходять й вітчизняні суди. Наприклад, колегія суддів Кременецького районного суду Тернопільської області слушно підкреслила, що «згода потерпілих на роботу в парниках була не добровільною, а вимушеною, зумовленою уразливим становищем внаслідок збігу об'єктивних тяжких особистих та сімейних обставин, що істотно обмежувало їх у можливості вільного вибору та не відповідало їх справжнім інтересам. Саме сукупність таких обставин і була вміло використана Особою-2 та Особою-1 для впливу на волю потерпілих з метою їх подальшого вербування, переміщення, переховування та передачі з метою експлуатації»⁷. Подібний висновок зробив також Комінтернівський районний суд м. Харкова: «в даному випадку воля потерпілої, котра погодилась на пропозицію обвинуваченого, була лише “умовно добровільною”, оскільки, незважаючи на наявність інформованої згоди, обвинувачений Особа-4 використав вразливе становище потерпілої, яка погодилась

1 Гетман И.Б. Уголовная ответственность за торговлю людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Тюмень, 2010. С. 13.

2 Іскров К.М. Об'єкт злочину «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини» (стаття 149 Кримінального кодексу України). *Правова держава*. 2009. № 11. С. 115.

3 Див., зокрема: Вербенський М.Г., Мінка Т.П., Негодченко Д.О. Протидія торгівлі людьми в Україні: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. С. 147; Бухориев Б.Р. Уголовно-правовые меры предупреждения торговли людьми (по материалам Республики Таджикистан): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2018. С. 42; Карташова И.А. К вопросу об определении основного непосредственного объекта торговли людьми и использования рабского труда и о месте данных составов преступлений в структуре Уголовного кодекса Российской Федерации. *Вестник Краснодарского университета МВД России*. 2010. № 3. С. 36; Негодченко Д.О. Юридичний аналіз структури злочину, передбаченого ст. 149 КК України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. Вип. 2. С. 309; Орлан А.М. Кримінально-правова характеристика торгівлі людьми. Монографія. Харків: СІМ, 2005. С. 80–82; Орлан А.М. Соціальна обумовленість криміналізації та кримінально-правова характеристика торгівлі людьми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 10; Стукалов В.В. Уголовно-правовые аспекты торговли людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2012. С. 19.

4 Орлан А.М. Кримінально-правова характеристика торгівлі людьми. Монографія. Харків: СІМ, 2005. С. 80.

5 Козак В.А. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2002. С. 34.

6 Там само. С. 38–39.

7 Вирок колегії суддів Кременецького районного суду Тернопільської обл. від 11 листопада 2016 р. (справа № 601/693/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62702364>

на власну експлуатацію всупереч своїм справжнім внутрішнім інтересам тільки тому, що розраховувала таким способом вирішити свої матеріальні проблеми, викликані конкретною скрутною соціальною ситуацією»¹.

Зважаючи на викладене, маємо достатні підстави стверджувати, що основним безпосереднім об'єктом розглядуваного злочину потрібно визнавати особисту свободу (конкретно – свободу людини розпоряджатися собою й приймати самостійні рішення без будь-якого впливу ззовні).

Водночас необхідно підкреслити, що основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми слід визнавати свободу саме у вказаному їй розумінні, а не фізичну свободу, як вважає чимало авторів. Аналіз емпіричної бази дозволяє стверджувати, що під час вчинення розглядуваного діяння потерпілі порівняно рідко позбавляються можливості вільно пересуватися та вибирати місце свого перебування², а тому визнавати фізичну свободу основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми немає підстав.

Поряд з наведеними вище, в юридичній літературі висловлювалися також доволі оригінальні погляди на об'єкт аналізованого злочину. Так, на переконання В.В. Стукалова, об'єктом торгівлі людьми слід визнавати громадську безпеку як стан захищеності життєво важливих інтересів сучасного суспільства³. З цієї точкою зору погодитись не можемо, оскільки вона не відображає сутнісні особливості розглядуваного діяння. Цікаво, що для обґрунтування своєї позиції В.В. Стукалов апелює до того, що при вчиненні торгівлі людьми має місце отождолення потерпілого з предметом товарно-грошових відносин і здійснення щодо нього повноважень, притаманних праву власності⁴. Зазначений аргумент, однак, зовсім не ілюструє твердження науковця про те, що від торгівлі людьми страждає громадська безпека. Як видається, коректніше тут було б говорити про посягання не на громадську безпеку, а на гідність людини.

Точку зору про те, що основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми є громадська моральність, послідовно відстоює А.М. Орлеан⁵. Обґрунтовуючи свою позицію, науковець зазначає, що громадська моральність базується на системі норм та правил поведінки, ідей, звичаїв, традицій, уявлень про добро і зло, справедливість та несправедливість, честь та гідність, що домінують у відповідному суспільстві⁶. На думку А.М. Орлеана, у деяких випадках дуже важко визначити соціальне благо, що охороняється правом від протиправних посягань. Наприклад, життя чи здоров'я тварини не охороняється правом, однак жорстоке поводження з тваринами в кримінальному законі визнається злочином. У таких випадках під охороною права перебуває моральність як духовний фактор суспільства⁷. На переконання дослідника, існування явища торгівлі людьми здатне суттєво спотворити мораль, що призведе до деформації психології людей, тобто до формування безпосередньої причини вчинення торгівлі людьми, що, своєю чергою, сприятиме поширенню таких злочинів⁸. Крім того, аргументуючи свою позицію, А.М. Орлеан вказує, що злочином проти моральності торгівлю людьми визнали польський та голландський законодавці⁹. Зважаючи на окреслені доводи, науковець висловив пропозицію перемістити статтю про відповідальність за розглядуване діяння у розділ XII «Злочини проти громадського порядку та

1 Вирок Комінтернівського районного суду м. Харкова від 31 січня 2017 р. (справа № 641/7721/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/64414090>. Див. також: Вирок Жовтневого районного суду м. Маріуполя Донецької обл. від 11 жовтня 2018 р. (справа № 263/2269/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77050094>; Приговор Ворошиловського районного суду г. Донецька от 30 января 2012 г. (дело № 1-29/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/31875951>; Приговор Мелитопольского горрайонного суда Запорожской обл. от 5 января 2012 г. (дело № 1-31/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/20758512>

2 Зауважимо, що йдеться про позбавлення фізичної свободи на етапі до експлуатації людини, оскільки реалізація мети експлуатації лежить за межами розглядуваного складу злочину. Цього, однак, не беруть до уваги деякі суди, визнаючи основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми фізичну свободу. Приміром, Ленінський районний суд м. Миколаєва акцентував увагу на тому, що потерпілий був позбавлений свободи пересування, оскільки Особа-2 систематично переміщала його на інвалідному візку до міжміського вокзалу, де він, знаходячись під її постійним контролем, просив милостиню у перехожих (Вирок Ленінського районного суду м. Миколаєва від 6 травня 2015 р. (справа № 489/8482/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/44029212>). З огляду на наведені міркування зазначимо, що для встановлення основного безпосереднього об'єкта торгівлі людьми у даному випадку має значення не вказаний вище факт, а те, що потерпілий, якого завербувала з метою експлуатації Особа-2, перебував в уразливому стані.

3 Стукалов В.В. Уголовно-правовые аспекты торговли людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2012. С. 19–20.

4 Там же. С. 19.

5 Див., зокрема: Діяльність органів внутрішніх справ по запобіганню торгівлі людьми: навч. посібник / за ред. акад. О.М. Бандурки. Харків: Вид-во НУВС, 2001. С. 45–46; Орлеан А.М. Кримінально-правова характеристика торгівлі людьми. Монографія. Харків: СІМ, 2005. С. 84–87; Орлеан А.М. Нова редакція статті, що передбачає кримінальну відповідальність за торгівлю людьми: аналіз складу злочину. *Юридичний журнал*. 2006. № 4. С. 38; Орлеан А.М. Соціальна обумовленість криміналізації та кримінально-правова характеристика торгівлі людьми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 10; Орлеан А.М., Лизогуб Б.В. Вдосконалення кримінального законодавства у напрямку протидії торгівлі людьми та пов'язаним з нею явищам. *Право і безпека*. 2005. Том 4. № 4. С. 102.

6 Орлеан А.М. Кримінально-правова характеристика торгівлі людьми. Монографія. Харків: СІМ, 2005. С. 84.

7 Там само. С. 85.

8 Там само. С. 86.

9 Там само. С. 85.

моральності» Особливої частини КК України¹. Зауважимо також, що аналогічну пропозицію висловила І.А. Карташова².

Зазначена вище точка зору не видається переконливою. Вважаємо, що визнання основним безпосереднім об'єктом розглядуваного злочину громадської моральності не відображає сутнісні особливості торгівлі людьми як діяння, що посягає на конкретні інтереси особи, а не на досить абстрактну громадську моральність. Приклад із жорстоким поводженням з тваринами, що його наводить А.М. Орлеан для обґрунтування своєї позиції, на наш погляд, є не зовсім релевантним, оскільки в цьому випадку має місце інша ситуація та інший механізм заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони. Непереконливим є також аргумент автора про те, що існування явища торгівлі людьми здатне спотворити мораль та може призвести до деформації психології людей. Не заперечуючи загалом дану тезу, зазначимо, що аналогічним чином можна твердити про величезну кількість інших суспільно небезпечних діянь, відповідальність за які законодавець, однак, слушно передбачив у зовсім інших розділах кримінального закону. А.М. Орлеан звертав увагу на позицію польського та голландського законодавців, котрі розглядуване діяння визнали злочином проти моральності. В КК Нідерландів стаття про відповідальність за торгівлю людьми (ст. 250ter) свого часу дійсно була включена до розділу «Злочини проти громадської моральності»³. Аналогічну позицію займав також австрійський законодавець, включивши її до розділу «Злочинні діяння проти моральності» (§ 217)⁴. Вочевидь, пов'язано це було з тим, що у відповідних кримінально-правових заборонах йшлося тільки про сексуальну експлуатацію потерпілої від зазначеного діяння особи. Керуючись, мабуть, подібними міркуваннями, швейцарський законодавець торгівлю людьми донедавна відносив до посягань на статеву недоторканість (ст. 196)⁵. Що стосується КК Польщі, то у ньому торгівля людьми свого часу визнавалась не злочином проти моральності, як стверджує А.М. Орлеан, а злочином проти публічного порядку (ст. 253)⁶. Однак згодом законодавці вказаних держав змінили свою точку зору (пов'язувалось це, вочевидь, із розширенням переліку форм експлуатації людини, задля якої вчиняється розглядуване діяння). На сьогодні в кримінальних кодексах Австрії (§ 104a)⁷, Нідерландів (ст. 273f)⁸, Польщі (ст. 189a)⁹ та Швейцарії (ст. 182)¹⁰ торгівля людьми визнається злочином проти свободи особи. Підкреслимо, що у жодному з проаналізованих автором цих рядків 63 чинних на сьогодні кримінальних законів торгівля людьми не визнається злочином проти моральності.

Насамкінець проаналізуємо обґрунтованість визнання основним безпосереднім об'єктом розглядуваного злочину честі та гідності особи. Як зазначалося вище, більшість дослідників заперечує таку точку зору. Більше того, окремі науковці вважають, що гідність і честь не можуть розглядатися навіть в якості додаткового об'єкта аналізованого посягання¹¹. Ще інші переконані, що навіть у разі обернення людини в рабство її гідність страждає лише в деяких випадках¹².

На думку В.А. Козака, у разі вчинення торгівлі людьми далеко не завжди принижується самооцінка людиною своїх духовних, моральних, соціальних та інших якостей, а тому визнавати гідність людини основним без-

- 1 Орлеан А.М. Кримінально-правова характеристика торгівлі людьми. Монографія. Харків: СІМ, 2005. С. 85, 86, 150; Орлеан А.М. Соціальна обумовленість криміналізації та кримінально-правова характеристика торгівлі людьми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 10; Орлеан А.М., Лизогуб Б.В. Вдосконалення кримінального законодавства у напрямку протидії торгівлі людьми та пов'язаним з нею явищам. *Право і безпека*. 2005. Том 4. № 4. С. 102.
- 2 Карташова І.А. К вопросу об определении основного непосредственного объекта торговли людьми и использования рабского труда и о месте данных составов преступлений в структуре Уголовного кодекса Российской Федерации. *Вестник Краснодарского университета МВД России*. 2010. № 3. С. 36.
- 3 Уголовный кодекс Голландии / науч. ред. докт. юрид. наук, заслуженный деятель науки РФ, проф. Б.В. Волженкин, пер. с англ. И.В. Мироновой. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. С. 361–363.
- 4 Уголовный кодекс Австрии / науч. ред. и вступ. статья докт. юрид. наук, проф. С.В. Милукова; предисловие Генерального прокурора Австрии, доктора Эрнста Ойгена Фабрици; перевод с немецкого Л.С. Вихровой. Санкт-Петербург: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. С. 260–261.
- 5 Уголовный кодекс Швейцарии / научное редактирование, предисловие и перевод с немецкого канд. юрид. наук А.В. Серебренниковой. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. С. 212.
- 6 Уголовный кодекс Республики Польша / науч. ред. канд. юрид. наук, доц. А.И. Лукашов, докт. юрид. наук, проф. Н.Ф. Кузнецова; вступ. статья канд. юрид. наук, доц. А.И. Лукашова, канд. юрид. наук, проф. Э.А. Саркисовой; перевод с польского Д.А. Барилевич. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. С. 175.
- 7 Strafrechtsgesetzbuch (Österreich) (Bundesgesetz vom 23. Jänner 1974) / Jusline. URL: <https://www.jusline.at/gesetz/stgb>
- 8 Criminal Code of the Kingdom of Netherlands (1881, amended 2012) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/6415/file/Netherlands_CC_am2012_en.pdf
- 9 Kodeks karny. Warszawa: Wolters Kluwer, 2016. S. 81.
- 10 Schweizerisches Strafrechtsgesetzbuch (vom 21. Dezember 1937 (Stand am 3. März 2020)) / Das Portal der Schweizer Regierung. URL: <https://www.admin.ch/opc/de/classified-compilation/19370083/index.html>
- 11 Кислова Е.А. Уголовно-правовые средства противодействия рабству и торговле людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2005. С. 18.
- 12 Казамиров А.И. Уголовно-правовая защита права человека на свободу: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Рязань, 2003. С. 141.

посереднім об'єктом розглядуваного злочину немає підстав¹. А.М. Орлеан також вважає, що реальні випадки торгівлі людьми свідчать, що честь та гідність особи не завжди страждають від цього злочину. На його переконання, коли людина добровільно погоджується на свій продаж, приниження її честі та гідності не відбувається. Вони вже були принижені задовго до вчинення аналізованого діяння жебрацькими умовами існування або іншими обставинами, що не залежать від волі винної особи².

Варто погодитись з тим, що у разі вчинення торгівлі людьми не завжди принижується самооцінка людиною своїх якостей. Підтверджує це здійснений аналіз емпіричної бази: у багатьох випадках потерпілі байдуже ставляться до власної гідності. Такий висновок, однак, означає лише те, що основним безпосереднім об'єктом розглядуваного злочину не є гідність людини в суб'єктивному її значенні. Разом з тим очевидним видається те, що *торгівля людьми несумісна з гідністю людини в об'єктивному її розумінні (людською гідністю)*, адже, як слушно зазначає Я.Г. Лизогуб, людиною торгують як річчю, щодо неї укладають злочинні угоди з приводу її протиправного використання, залучають до аморальних сфер діяльності тощо³. На цей факт, до речі, прямо вказується в спрямованих на протидію торгівлі людьми міжнародно-правових актах. Так, у преамбулі Конвенції про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами підкреслюється, що «проституція і зло, яке супроводжує її, яким є торгівля людьми, що має на меті проституцію, *несумісні з гідністю і цінністю людської особи* і загрожують добробуту людини, сім'ї і суспільства»⁴. В преамбулі Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми вказано, що «торгівля людьми є порушенням прав людини та *порушенням гідності* й недоторканності людини»⁵. У Глобальному плані дій ООН щодо боротьби з торгівлею людьми підкреслюється, що торгівля людьми «являє собою злочинну діяльність, що *посягає на гідність людини* й негативно впливає на розвиток, мир і безпеку та права людини» (п. 1)⁶.

Вище зазначалося, що деякі автори основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми визнають честь особи. Аналіз емпіричної бази засвідчує, що честь в результаті торгівлі людьми дійсно нерідко уражається. Стосується це передовсім випадків, коли жертву розглядуваного злочину примусили займатися проституцією. Соромлячись свого минулого, потерпілі нерідко прагнуть зберегти його в таємниці, часто навіть не з'являються до суду (а то й відмовляються від визнання їх потерпілими), не бажаючи, аби інші особи дізналися про відповідні подробиці. Такі ситуації хоч і є поширеними, однак не стосуються всіх без винятку випадків вчинення даного діяння. У зв'язку з цим честь особи не може визнаватися основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що *основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми слід визнавати свободу та гідність особи в об'єктивному її значенні (людську гідність)*.

Додатковими факультативними безпосередніми об'єктами розглядуваного злочину можуть бути життя, здоров'я, честь та гідність людини у суб'єктивному її розумінні, статева свобода та статева недоторканість особи, її трудові права, встановлений порядок здійснення службовими особами своїх повноважень, порядок перетинання державного кордону України, встановлений порядок документообігу тощо⁷.

Серед науковців немає єдності думок й стосовно об'єкта *експлуатації дітей*. Так, М.І. Хавронюк вважає, що основним безпосереднім об'єктом вказаного діяння є воля, честь і гідність дитини⁸. На думку Д.О. Калмикова, основним безпосереднім об'єктом складу злочину, передбаченого ст. 150 КК України, є воля дитини⁹. З

1 Козак В.А. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2002. С. 46.

2 Орлеан А.М. Кримінально-правова характеристика торгівлі людьми. Монографія. Харків: СІМ, 2005. С. 83, 84–85.

3 Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 115.

4 Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами від 2 грудня 1949 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_162#Text

5 Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми від 16 травня 2005 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_858#Text

6 Глобальний план дій Організації Об'єднаних Націй по боротьбі з торгівлею людьми. Принят резолюцией 64/293 Генеральной Ассамблеи ООН от 30 июля 2010 г. / Организация Объединенных Наций. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/gp_trafficking.shtml

7 Див. також: Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. / за заг. ред. В.В. Топчія; наук. ред. В.І. Антипова. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 186; Борисов В.І., Козак В.А. Торговля людьми або інша незаконна угода щодо людини: характеристика складу злочину. *Альманах кримінального права: збірник статей. Вип. 1* / відповід. ред. П.П. Андрушко, П.С. Берзін. Київ: Правова єдність, 2009. С. 155; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 341; Козак В.А. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2002. С. 47; Козак В.А. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми: чи рухаємось у вірному напрямку? *Кримінальне право України*. 2006. № 1. С. 57; Лизогуб Я.Г., Яценко С.С. Протидія торгівлі людьми: аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства: навчальний посібник / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. С.С. Яценко. Київ: Атіка, 2005. С. 39; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 443.

8 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 449.

9 Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. С. 7, 9; Калмиков Д.О.

точки зору В.І. Борисова і В.А. Козака, безпосереднім об'єктом експлуатації дітей є суспільні відносини, що забезпечують особисту волю дитини, її фізичне і психічне здоров'я¹. Подібним чином об'єкт розглядуваного діяння визначає Т.В. Варфоломеева, на думку якої, ним є суспільні відносини, що забезпечують особисту свободу, вільний розвиток, фізичне і психічне здоров'я дитини². Я.Г. Лизогуб переконаний, що основним безпосереднім об'єктом експлуатації дітей є гідність людини³. На думку І.М. Доляновської, основним безпосереднім об'єктом цього злочину є суспільні відносини, які забезпечують трудові права дітей на виконання праці, дозволеної законодавством України відповідно до віку дитини та категорії роботи, яка нею виконується⁴. З точки зору Є.А. Стрельцова, об'єктом злочину, передбаченого ст. 150 КК України, є здоров'я, моральнісний, моральний та фізичний розвиток дітей, освітній рівень дитини та ін.⁵ На думку І.А. Вартилицької, безпосереднім об'єктом експлуатації дітей є суспільні відносини, які гарантують умови нормального розвитку, психічне та фізичне здоров'я дитини, свободу від будь-яких форм експлуатації її праці⁶.

Докладний аналіз наявних точок зору щодо об'єкта розглядуваного діяння здійснив Д.О. Калмиков. На наш погляд, варто погодитись з висновками науковця про те, що позиції дослідників, які основним безпосереднім об'єктом експлуатації дітей вважають інтелектуальний рівень дитини, сімейні відносини, інтереси батьків тощо, не узгоджуються з родовим об'єктом злочинів, сконцентрованих у розділі III Особливої частини КК України, а також вступають в очевидне протиріччя з ознаками, закріпленими у ст. 150 КК України. Так само непереконливою видається точка зору тих дослідників, які до цінностей, охоронюваних вказаною кримінально-правовою заборонаю, відносять трудові права дитини чи її освітній рівень, адже потерпілі від розглядуваного діяння ще не мають трудових прав (ці діти згідно з диспозицією ч. 1 ст. 150 КК України не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, а отже й не є суб'єктами трудових правовідносин), а потерпілі дошкільного віку – освітнього рівня. Немає також достатніх підстав для того, аби основним безпосереднім об'єктом експлуатації дітей визнавати гідність чи честь дитини, котрі внаслідок вчинення вказаного посягання страждають не завжди. Що ж стосується визнання основним безпосереднім об'єктом розглядуваного діяння здоров'я дитини, то воно є об'єктом виключно кваліфікованого виду експлуатації дітей і в цьому разі зазначена цінність виступає не основним безпосереднім, а додатковим обов'язковим об'єктом кваліфікованого складу злочину⁷.

Далеко не все просто і з визнанням основним безпосереднім об'єктом аналізованого діяння свободи дитини. Буквальне тлумачення диспозиції ч. 1 ст. 150 КК України дає підстави для висновку, що у цій статті законодавець забороняє будь-яке використання праці дитини, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування. Таким чином, у вказаній нормі не визначено характер використовуваної праці дитини, зокрема те, чи має така праця бути примусовою. Слід погодитись з Д.О. Калмиковим, який констатує, що результатом невдалого конструювання диспозиції ч. 1 ст. 150 КК України стало те, що як у теорії, так і на практиці зміст діяння «експлуатація дитини» та характер його суспільної небезпеки визначається на підставі суб'єктивного розуміння положень вказаної статті та уявлення про суспільну небезпеку описаних у ній дій⁸. Зрозуміло, що така ситуація є неприпустимою. Лише пряма вказівка у тексті зазначеної норми на примусовий характер розглядуваного діяння сприятиме однаковому тлумаченню та застосуванню ст. 150 КК України, а також дозволить однозначно визначити об'єкт експлуатації дитини. До такого ж висновку раніше дійшов Д.О. Калмиков⁹.

Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монограф. / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М.І. Хавронюк. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. С. 36.

- 1 Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Харків: Право, 2013. С. 117.
- 2 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 386.
- 3 Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 119.
- 4 Доляновська І.М. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей (аналіз складу злочину): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2008. С. 9.
- 5 Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. Є.А. Стрельцов. Харків: Одиссей, 2012. С. 284.
- 6 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 347.
- 7 Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монограф. / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М.І. Хавронюк. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. С. 32–34.
- 8 Там само. С. 41.
- 9 Там само. С. 41.

Немає у юридичній літературі єдності думок також стосовно об'єкта *використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом*. На думку М.І. Хавронюка, основним безпосереднім об'єктом цього злочину є воля, честь і гідність дитини¹. Подібним чином об'єкт використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом визначають В.І. Борисов і В.А. Козак². З точки зору І.А. Вартилицької, безпосереднім об'єктом розглядуваного діяння є суспільні відносини, які гарантують умови нормального розвитку, психічне та фізичне здоров'я дитини, її свободу від використання у будь-якій формі в асоціальній діяльності³. І.В. Дегтярьова переконана, що основним безпосереднім об'єктом використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом є суспільні відносини у сфері охорони та сприятливого функціонування сім'ї, а також нормального фізичного і морального розвитку малолітнього⁴. В.В. Кузнецов, Н.О. Семчук і В.Д. Чабанюк вважають, що об'єктом вказаного злочину слід вважати суспільні відносини, які забезпечують нормальний моральний, фізичний та психічний розвиток дитини, нормальний уклад сімейних відносин, збереження громадського порядку та свободу дитини від використання її для жебрацтва⁵. На думку Є.Л. Стрельцова, об'єктом цього злочину є суспільні відносини у сфері забезпечення здоров'я, фізичного розвитку, освітнього рівня дитини тощо⁶. Я.Г. Лизогуб переконаний, що основним безпосереднім об'єктом використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом є гідність людини⁷. З точки зору А.Р. Топузьяна, вказаний злочин посягає насамперед на основні моральні принципи, тобто на певну сферу моральних засад суспільства⁸.

Так само, як і у випадку з експлуатацією дітей, є підстави стверджувати, що основним безпосереднім об'єктом використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом не слід визнавати здоров'я, фізичний розвиток та освітній рівень дитини, оскільки зазначеним цінностям при вчиненні вказаного діяння шкода заподіюється далеко не завжди. Аналогічно не завжди, на наш погляд, страждає від вказаного посягання й честь малолітньої дитини. Водночас більш переконливою видається точка зору про те, що використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом посягає на свободу дитини від використання її для жебракування. Крім того, зважаючи на специфіку сфери, у якій використовують малолітню дитину, є підстави для висновку, що вказане діяння посягає і на її гідність.

Разом з тим варто погодитись з дослідниками, які звертають увагу на те, що об'єкт розглядуваного діяння, по суті, є тотожним об'єкту злочину, передбаченого ст. 304 КК України (ним прийнято визнавати моральні засади суспільства у ставленні до виховання дітей)⁹. Вочевидь, позиція законодавця, який подібні за своєю суттю діяння розмістив у різних розділах Особливої частини КК України, є суперечливою.

Зрозуміло, що питання у тому, які цінності у конкретному випадку законодавець насамперед хотів поставити під кримінально-правову охорону. Виходячи зі специфіки розглядуваного посягання, а також зважаючи на його подібність до діяння, передбаченого ст. 304 КК України, більш переконливою видається точка зору тих авторів, які основним безпосереднім об'єктом використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом визнають моральні засади суспільства у ставленні до виховання дітей, а також висловлюються за виключення з кримінального закону ст. 150-1 та удосконалення у зв'язку з цим чинної редакції ст. 304 КК України.

По-різному у вітчизняній кримінально-правовій літературі визначається також основний безпосередній об'єкт *незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги*. Так, професор В.І. Борисов зазначає, що безпосереднім об'єктом розглядуваного злочину є воля особи, її гідність та недоторканність¹⁰. Пізніше, коментуючи ст. 151 КК України, В.І. Борисов зазначив: «Безпосереднім об'єктом злочину є суспільні

1 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 451.

2 Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Харків: Право, 2013. С. 119.

3 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 349.

4 Дегтярьова І.В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінально-правова та криминологічна характеристика і запобігання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2012. С. 8.

5 Кузнецов В.В., Семчук Н.О., Чабанюк В.Д. Кримінально-правова охорона моральності неповнолітніх: порівняльно-правове дослідження: монографія. Київ: ФОП Кандиба Т.П., 2017. С. 99.

6 Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. Є.Л. Стрельцов. Харків: Одиссей, 2012. С. 285.

7 Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 121.

8 Топузьян А.Р. Кримінально-правова охорона моральності неповнолітніх в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2018. С. 60, 66.

9 Кузнецов В.В. Експлуатація дитини у вигляді жебракування. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2009. № 6. С. 195; Кузнецов В.В., Семчук Н.О., Чабанюк В.Д. Кримінально-правова охорона моральності неповнолітніх: порівняльно-правове дослідження: монографія. Київ: ФОП Кандиба Т.П., 2017. С. 98.

10 Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Харків: ТОВ «Одиссей», 2008. С. 431; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Харків: Право, 2010. С. 83; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. С. 92.

відносини, що забезпечують особисту волю особи, її гідність та недоторканність»¹. На думку М.І. Хавронюка, основним безпосереднім об'єктом цього злочину є воля, честь та гідність особи². Аналогічну точку зору висловлювали М.І. Бажанов³ і Я.Г. Лизогуб⁴. В.К. Грищук, Т.М. Луцький, О.Ф. Пасека і М.В. Самарчук вважають, що об'єктом аналізованого посягання є суспільні відносини з приводу забезпечення охорони волі, честі та гідності особи⁵. На думку В.А. Ортинського, К.Б. Марисюка та Я.В. Ступника, основний безпосередній об'єкт цього злочину становлять суспільні відносини у сфері охорони волі, честі і гідності особи⁶. З точки зору С.Д. Шапченка, безпосереднім об'єктом розглядуваного злочину є фізична свобода та (або) особиста недоторканність людини⁷. Подібним чином основний безпосередній об'єкт аналізованого посягання визначила І.А. Вартилицька⁸. В.О. Корнієнко⁹ і В.І. Терентьев¹⁰ вважають, що об'єктом даного злочину є суспільні відносини у сфері забезпечення фізичної свободи та особистісної недоторканності людини. На думку Т.В. Варфоломеевої, об'єктом незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги є воля людини, її гідність, недоторканність, а також здоров'я¹¹. З точки зору авторів Науково-практичного коментаря до Кримінального кодексу України, підготовленого за редакцією М.О. Потебенька та В.Г. Гончаренка, об'єктом цього злочину «є не тільки фізична особиста свобода (воля) людини, а й її психічне здоров'я, що спеціально підкреслено в диспозиції ч. 1 ст. 151^{12»13}. Дещо суперечливою є точка зору С.Ф. Денисова та Г.О. Зубова, котрі об'єктом розглядуваного діяння спершу називають свободу і здоров'я людини¹⁴, а потім вказують, що ним є воля, честь і гідність людини¹⁵.

У російській науці кримінального права основний безпосередній об'єкт незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги майже однастайно визначається як особиста (фізична) свобода людини¹⁶, або ж як суспільні відносини, що охороняють чи забезпечують таку свободу¹⁷.

- 1 Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Харків: Право, 2013. С. 120.
- 2 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 455.
- 3 Кримінальне право України: Особлива частина: підруч. для студ. вищ. навч. закл. освіти / за ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ: Юрінком Інтер; Харків: Право, 2003. С. 74.
- 4 Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 123.
- 5 Грищук В.К., Луцький Т.М., Пасека О.Ф., Самарчук М.В. Кримінально-правова характеристика злочинів проти особи: навч. посібник у схемах. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. С. 54.
- 6 Ортинський В.А., Марисюк К.Б., Ступник Я.В. Кримінальне право України. Особлива частина: навчальний посібник. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2018. С. 46.
- 7 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2005. С. 285; Преступления против личности в уголовном праве Беларуси, России и Украины / П.П. Андрушко, А.А. Арямов, Н.А. Бабий и др.; отв. ред. А.И. Чучаев. Москва: Проспект, 2014. С. 622.
- 8 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 350.
- 9 Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за заг. ред. Є.Л. Стрельцова. Харків: Одиссей, 2009. С. 58.
- 10 Терентьев В.И. Уголовное право Украины. Особенная часть. Конспект лекций. Николаев: Изд-во «Дизайн и полиграфия», 2007. С. 97.
- 11 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 389.
- 12 Навряд чи можна погодитись з тим, що в диспозиції ч. 1 ст. 151 КК України йдеться про психічне здоров'я людини як про безпосередній об'єкт розглядуваного діяння. Насправді у ній сказано про потерпілого від злочину – завідомо психічно здорову особу, яку поміщають в заклад з надання психіатричної допомоги.
- 13 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина. Коментарі до статей 109–447 Кримінального кодексу / під заг. ред. М.О. Потебенька, В.Г. Гончаренка. Київ: Форум, 2001. С. 123.
- 14 Денисов С.Ф., Зубов Г.О. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в психіатричний заклад: окремі аспекти. *Юридична наука*. 2015. № 10 (52). С. 113.
- 15 Там само. С. 114, 115, 116.
- 16 Див., зокрема: Евстифеева Е.В. Проблемы применения уголовной ответственности за незаконную госпитализацию в медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь в стационарных условиях. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2014. № 6 (101). С. 164; Зубкова В.И. Ответственность за преступления против личности по законодательству России. Москва: Норма, 2005. С. 209; Карасёва М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 126; Курс российского уголовного права. Особенная часть / под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. Москва: Спарк, 2002. С. 201, 208; Наумов А.В. Российское уголовное право. Курс лекций. В двух томах. Т. 2. Особенная часть. Москва: Юрид. лит., 2004. С. 119; Российское уголовное право. Особенная часть: учебник для вузов / под ред. В.С. Комиссарова. Санкт-Петербург: Питер, 2008. С. 97; Уголовное право России. Особенная часть / под ред. А.И. Рарога. Москва: Эксмо, 2009. С. 94; Уголовное право России. Части Общая и Особенная: учеб. / под ред. А.И. Рарога. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. С. 320; Уголовное право России. Части Общая и Особенная: учеб. / под ред. А.И. Рарога. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. С. 322; Уголовное право. Особенная часть: учебник / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, А.И. Рарога, А.И. Чучаева. Москва: Юридическая фирма «КОНТРАКТ»: ИНФРА-М, 2008. С. 87; Фомина В.Н. Актуальные вопросы уголовно-правовой оценки незаконного помещения в психиатрический стационар. *Актуальные вопросы российского права и проблемы правоприменения в условиях современности. Сборник научных статей по материалам межвузовской научно-практической конференции (Саратов, 16 декабря 2009 г.)*. Саратов: СГАП, 2009. С. 133; Хапугина И.В. Объективные и субъективные признаки состава незаконного помещения в психиатрический стационар (ст. 128 УК РФ). *Право евразийских государств: опыт и перспективы: материалы международной научно-практической конференции, 16-17 апреля 2012 г.* Орехово-Зуево: Редакционно-издательский отдел МГОГИ, 2012. С. 180; Яшков С.А. О субъекте преступления, предусмотренного ст. 128 УК РФ. *Исследование преступлений: проблемы и пути их решения: сборник научно-практических трудов. Выпуск 4*. Москва: Академия Следственного комитета РФ, 2014. С. 93.
- 17 Див., наприклад: Авдеева Е.В. Механизм уголовно-правового регулирования свободы личности в Российской Федерации: дисс. ... канд. юрид. наук:

Таким чином, якщо одні науковці (переважно російські) переконані, що основним безпосереднім об'єктом розглядуваного злочину є виключно і тільки особиста свобода людини, то інші, не аргументуючи, на жаль, власної позиції, називають ширший спектр цінностей, серед яких – честь, гідність, недоторканність особи та її здоров'я¹.

Жоден із дослідників не піддає сумніву той факт, що незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги посягає на особисту свободу людини. При цьому раніше нами зроблено висновок про те, що під свободою людини, як основного безпосереднього об'єкта розглядуваного діяння, слід розуміти не тільки свободу пересування, а й свободу особи приймати вольові рішення, робити вибір та розпоряджатися собою (конкретно – вільно приймати рішення про перебування у стаціонарному закладі з надання психіатричної допомоги); це також й свобода від тиску ззовні з метою зміни поведінки особи².

Мабуть, найбільш дискусійним є віднесення до основного безпосереднього об'єкта розглядуваного злочину честі та гідності особи. Аналіз юридичної літератури засвідчує, що одні науковці називають вказані цінності в якості основного безпосереднього об'єкта³, інші – в якості додаткового⁴, треті ж взагалі про них не згадують.

На наш погляд, при вчиненні незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги страждає не лише свобода особи, що є безсумнівним, а й її честь та гідність. Така особа не тільки позбавляється конституційного права вільно обирати місце свого перебування, права розпоряджатися собою, обирати коло свого спілкування, вона відчуває глибокі фізичні та моральні страждання.

При незаконній госпіталізації особи до закладу з надання психіатричної допомоги страждає гідність особи: цей факт визначається самим місцем, куди поміщається особа, глибоким моральним приниженням (зокрема, через вимушене перебування там із людьми, що справді страждають на тяжкі психічні розлади), «причиною» (завідомо неправдивим діагнозом), через яку вона там перебуває, усвідомленням власної безпорадності та безвихідності свого становища й невідомістю майбутнього. Не випадково тому дослідники, конкретизуючи зміст тяжких наслідків, спричинених розглядуваним діянням, майже одностайно пишуть про самогубство, вчинене особою, яку незаконно помістили в заклад з надання психіатричної допомоги⁵. Як відзначає І.М. Тяжкова, оскільки примусове незаконне поміщення особи в заклад з надання психіатричної допомоги, як правило, викликає з її боку бурхливий протест, для її «заспокоєння» застосовуються психотропні засоби (галоперидол, мажептил та ін.), в яких немає необхідності, що спричиняє додаткові страждання, руйнує людську особистість і що, на думку самих же психіатрів, можна порівняти з катуванням⁶. Солідарний з такою позицією М.І. Хав-

12.00.08. Иркутск, 2013. С. 112, 115; Амосов А.Е. Незаконное лишение свободы в уголовном праве России (виды и характеристика): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владимир, 2008. С. 104–105; Ануфриева Т.Н., Ходусов А.А. Уголовно-правовая защита прав и свобод личности: учебное пособие. Москва: Международный юридический институт, 2011. С. 113; Рарог А.И., Есаков Г.А., Чучаев А.И., Степалин В.П. Уголовное право России. Части Общая и Особенная: курс лекций / под ред. А.И. Рарога. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. С. 235; Российское уголовное право: учеб.: в 2 т. Т. 2. Особенная часть / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, В.С. Комиссарова, А.И. Рарога. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. С. 77; Уголовное право. Особенная часть: учебник / под ред. Л.Д. Гаухмана и С.В. Максимова. Москва: Изд-во Эксмо, 2005. С. 73, 80; Энциклопедия уголовного права. Т. 14. Преступления против свободы, чести и достоинства личности. Санкт-Петербург: Издание профессора Малинина – СПб ГКА, 2010. С. 89–90.

1 Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги: монографія. Ужгород: РІК-У, 2019. С. 88–90.

2 Там само. С. 99.

3 Див., наприклад: Кримінальне право України: Особлива частина: підруч. для студ. вищ. навч. закл. освіти / за ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ: Юрінком Інтер; Харків: Право, 2003. С. 74; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. С. 92; Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 123; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Харків: Право, 2013. С. 120; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 455.

4 Див., наприклад: Российское уголовное право: учеб.: в 2 т. Т. 2. Особенная часть / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, В.С. Комиссарова, А.И. Рарога. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. С. 90; Российское уголовное право. Особенная часть: учебник для вузов / под ред. В.С. Комиссарова. Санкт-Петербург: Питер, 2008. С. 106.

5 Див., наприклад: Денисов С.Ф., Зубов Г.О. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в психіатричний заклад: окремі аспекти. *Юридична наука*. 2015. № 10 (52). С. 116; Кваліфікація злочинів: навч. посіб. / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: Істина, 2011. С. 247; Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. Київ: Атіка, 2009. С. 93; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. С. 92; Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 124; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Харків: Право, 2013. С. 121; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2005. С. 286; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 351; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 389.

6 Тяжкова И. Незаконное помещение в психиатрический стационар. *Уголовное право*. 2002. № 3. С. 52–53.

ронюк, який обґрунтовано вважає, що «незаконне поміщення в психіатричний заклад і подальше утримання людини у ньому можна розглядати як форму жорстокого поводження»¹.

Існують також підстави для того, аби стверджувати, що при вчиненні розглядуваного діяння страждає й честь особи. У суспільстві, як відомо, має місце упереджене і навіть негативне ставлення до осіб, які лікувалися в психіатричних лікарнях. Колишнім пацієнтам складно відновити свою репутацію «адекватної людини», влаштуватися на достойну роботу, домогтися того, аби оточуючі, які дізналися про «темне минуле», не сахалися їх². Варто погодитись з А.О. Жинкіним, який вважає, що «сам факт візиту бригади екстреної психіатричної допомоги певною мірою дискредитує особу в очах оточуючих»³. Дослідники зазначають, що чимало хворих, які мають відносно легкий психічний розлад, страждають від стигматизації більше, ніж від самих проявів хвороби. Внаслідок цього такі особи нерідко стають соціально відгородженими, залежними від допомоги інших, вживаються в роль інваліда, що призводить до поглиблення їхньої соціальної дезадаптації. Соціальна стигма для хворих перетворюється на другу хворобу⁴.

Отже, на наш погляд, є всі підстави стверджувати, що *основним безпосереднім об'єктом розглядуваного діяння є свобода, честь та гідність особи, причому в їх сукупності*.

Незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги, таким чином, є єдиним злочином серед діянь, передбачених у розділі III Особливої частини КК України, який посягає на всі перераховані у назві цього розділу цінності.

Окрім визначення основного безпосереднього об'єкта незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги, деякі науковці вказують й на наявність додаткового безпосереднього об'єкта розглядуваного злочину. Так, на думку М.І. Хавронюка, додатковим факультативним об'єктом даного злочину може бути життя та здоров'я особи⁵. Аналогічною є позиція В.І. Терентьєва⁶ і М.Ю. Карасьової⁷. З точки зору І.А. Вартилицької, додатковим факультативним безпосереднім об'єктом даного посягання є життя та здоров'я, гідність особи⁸. Л.В. Іногамова-Хегай вважає, що додатковим об'єктом цього злочину є життя, здоров'я, честь, гідність, відносини власності⁹. Здоров'я потерпілого в якості факультативного об'єкта називають Ю.М. Аргунова¹⁰ та О.І. Парог¹¹. На думку Л.Л. Круглікова, факультативним об'єктом аналізованого злочину є життя та здоров'я, тілесна недоторканність особи¹². Найбільш широко додатковий безпосередній об'єкт розглядуваного діяння визначає О.І. Чучаєв, на переконання якого ним є інтереси особистості¹³.

Вочевидь, розглядуване діяння може посягати й на інші цінності, а не тільки на свободу, честь та гідність особи. При цьому зрозуміло, що в даному випадку може йти мова про існування лише додаткового факультативного об'єкта.

- 1 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: Юридична думка, 2012. С. 385.
- 2 Див., наприклад: Коротенко А. Специфіка юридичного захисту психічно хворих / Асоціація психіатрів України. URL: <http://ura-psychiatry.org.ua/articles/ZahystPsychichNvoryh.pdf>; Косенко Н.А., Красильников Г.Т., Косенко В.Г., Агеев М.И. Истоки психиатрической стигматизации и ее перспективы. *Кубанский научный медицинский вестник*. 2015. № 3 (152). С. 58; Лутова Н.Б., Сорокин М.Ю., Вид В.Д. Психиатрическая стигма – ее проявления и последствия. *Обзорные психиатрии и медицинской психологии имени В.М. Бехтерева*. 2017. № 3. С. 41; Руженкова В.В., Руженков В.А. Проблема стигмы в психиатрии и суицидологии. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Медицина. Фармация*. 2012. № 4 (123). Вып. 17. С. 6–7; Corrigan P., Watson A. Understanding the impact of stigma on people with mental illness. *World Psychiatry*. 2002. Vol. 1 (1). P. 16. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1489832/pdf/wpa010016.pdf>
- 3 Жинкин А.А. Незаконная госпитализация в медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь в стационарных условиях (ст. 128 УК РФ): некоторые проблемы квалификации и законодательной регламентации. *Теория и практика общественного развития*. 2015. № 4. С. 84.
- 4 Косенко Н.А., Красильников Г.Т., Косенко В.Г., Агеев М.И. Истоки психиатрической стигматизации и ее перспективы. *Кубанский научный медицинский вестник*. 2015. № 3 (152). С. 58; Клименко В.І., Анісімова Ю.В. Проблема стигматизації та самостигматизації при організації психіатричної допомоги (огляд літератури). *Україна. Здоров'я нації*. 2012. № 1 (21). С. 160; Тараканова Е.А. Требования биоэтики в практической психиатрии. *Практическая медицина*. 2009. № 6 (38). С. 15.
- 5 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 455.
- 6 Терентьев В.И. Уголовное право Украины. Особенная часть. Конспект лекций. Николаев: Изд-во «Дизайн и полиграфия», 2007. С. 97.
- 7 Карасёва М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 126.
- 8 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 350.
- 9 Российское уголовное право: учеб.: в 2 т. Т. 2. Особенная часть / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, В.С. Комиссарова, А.И. Парога. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. С. 90; Российское уголовное право. Особенная часть: учебник для вузов / под ред. В.С. Комиссарова. Санкт-Петербург: Питер, 2008. С. 106.
- 10 Аргунова Ю.Н. Уголовная ответственность за незаконное помещение в психиатрический стационар. *Независимый психиатрический журнал*. 2011. № 4. URL: <http://nrag.ru/journal/2011/4/06-argunova.htm>; Аргунова Ю.Н. Уголовная ответственность за незаконное помещение в психиатрический стационар. *Правовые вопросы в здравоохранении*. 2010. № 6. URL: <http://www.zdrav.ru/articles/practice/detail.php?ID=77582>
- 11 Уголовное право России. Особенная часть / под ред. А.И. Парога. Москва: Эксмо, 2009. С. 94.
- 12 Уголовное право России. Особенная часть: учебник / под ред. Ф.Р. Сундурова, М.В. Талан. Москва: Статут, 2012. С. 94.
- 13 Парог А.И., Есаков Г.А., Чучаев А.И., Степалин В.П. Уголовное право России. Части Общая и Особенная: курс лекций / под ред. А.И. Парога. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. С. 235.

тивного об'єкта, тобто такого об'єкта, «який у разі вчинення певного злочину може існувати поряд з основним, а може бути відсутнім»¹. Хоча злочинні дії винного спрямовані передовсім на свободу, честь та гідність особи (основний безпосередній об'єкт), в окремих випадках цілком може мати місце безпосередній додатковий фактативний об'єкт, яким, на наш погляд, може слугувати життя, здоров'я тощо².

З огляду на неоднакову значущість перерахованих у назві розділу III Особливої частини КК України цінностей³, а також зважаючи на реальну поширеність ураження таких цінностей передбаченими у ньому діями, вважаємо за доцільне змінити послідовність їх (цінностей) викладу у назві зазначеного розділу. Можливим варіантом назви розділу III Особливої частини КК України, на наш погляд, може бути такий: «Злочини проти свободи, гідності та честі особи».

Насамкінець варто повернутися до питання про класифікацію злочинів проти волі, честі та гідності особи. Нагадаємо, що в юридичній літературі вказані діяння здебільшого не класифікуються або ж критерії такої класифікації є дуже неоднозначними. Науковці, які займають відповідну позицію, як правило, ніяк її не пояснюють. Натомість Я.Г. Лизогуб, визнаючи, що майже всі діяння проти волі, честі та гідності особи різняться «юридичними ознаками, конструкцією юридичного складу та, за деяких обставин, напрямом посягання», зазначає, що ті із вказаних злочинів, які й мають окремі подібні ознаки, зокрема, безпосередній об'єкт (незаконне позбавлення волі, захоплення заручників), настільки нечисленні, що їх поділ на групи навряд чи є доцільним, оскільки користь від такої класифікації мізерна⁴. Загалом погоджуючись з даною тезою, вважаємо, що цей факт все ж не заперечує можливості наукової класифікації посягань на волю, честь та гідність особи.

Серед наявних у юридичній літературі класифікацій розглядуваних діянь на увагу заслуговує запропонована О.С. Наумовою, яка за критерієм безпосереднього об'єкта злочини проти волі, честі та гідності особи поділяє на: 1) злочини, що полягають у незаконному позбавленні/обмеженні особистої свободи та недоторканності особи (ст.ст. 146–148, 151 КК України); 2) злочини, що полягають у позбавленні особистої свободи та недоторканності особи або її обмеженні, поєднані з експлуатацією людини (ст. 149 КК України) чи вчинені шляхом експлуатації (ст.ст. 150, 150-1 КК України)⁵. Утім, на наш погляд, ця класифікація є доволі неоднозначною, оскільки О.С. Наумова, так само як і деякі інші дослідники, вважає, що у розділі III Особливої частини КК України містяться виключно статті про відповідальність за злочини проти волі особи, тоді як честь та гідність особи вітчизняний кримінальний закон не охороняє. Крім того, слід звернути увагу й на інші недоліки такої класифікації. Так, доволі дискусійним є віднесення до посягань на свободу особи насильницького зникнення (ст. 146-1 КК України), про що зазначалося вище. Торгівлю людьми навряд чи можна визнати злочином, «поєднаним з експлуатацією людини», оскільки реалізація мети експлуатації знаходиться за межами складу даного злочину. У зв'язку з цим вважаємо, що класифікація аналізованих посягань за критерієм безпосереднього об'єкта матиме доволі умовний та дискусійний характер.

Водночас злочини проти волі, честі та гідності особи можна класифікувати за іншими критеріями.

Залежно від вікових характеристик потерпілої особи розглядувані діяння можна класифікувати на:

- 1) злочини, які посягають на волю, честь та гідність виключно дітей (ст.ст. 148, 150, 150-1);
- 2) злочини, які посягають на волю, честь та гідність осіб будь-якого віку (ст.ст. 146, 146-1, 147, 149, 151, 151-2). За вчинення окремих із вказаних діянь щодо малолітніх або неповнолітніх законодавцем посилено кримінальну відповідальність (ч. 2 ст. 146, ч. 2 ст. 147, ч.ч. 2, 3 ст. 149, ч. 2 ст. 151-2).

Залежно від того, чи пов'язана криміналізація аналізованих діянь з імплементацією норм міжнародного права, злочини, передбачені в розділі III Особливої частини КК України, можна класифікувати на:

- 1) діяння, криміналізація яких не була пов'язана з імплементацією норм міжнародного права (ст.ст. 146, 148, 150-1, 151);
- 2) діяння, які з'явилися в КК України завдяки імплементації норм міжнародного права (ст.ст. 146-1, 147, 149, 150, 151-2)⁶.

1 Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Харків: Право, 2010. С. 108.

2 Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги: монографія. Ужгород: РІК-У, 2019. С. 114–117.

3 Слід ще раз акцентувати увагу на особливій значущості (зокрема, порівняно з честю) гідності людини, у зв'язку з чим згадка про неї наприкінці назви вказаного розділу КК України видається некоректною.

4 Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 108.

5 Наумова О.С. Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. С. 9.

6 Андрушко А.В. Класифікація злочинів проти волі, честі та гідності особи. *Кримінальне правопорушення: національний та зарубіжний виміри*: матері-

3.3. Потерпілий від злочинів проти волі, честі та гідності особи

Переходячи до характеристики потерпілого від злочинів проти волі, честі та гідності особи, передусім необхідно підкреслити необхідність розширення ролі потерпілого в кримінально-правових відносинах, на чому неодноразово наголошували такі українські вчені, як Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Є.В. Лашук, В.А. Мисливий, А.А. Музика, В.О. Навроцький, М.І. Панов, М.В. Сенаторов, В.О. Туляков та ін.¹

Не можемо погодитись з дослідниками, які потерпілих від розглянутих злочинів називають їх предметом². Видається, мають рацію науковці, які підкреслюють, що наділяти людину ознаками предмета, речі некоректно³. Людина є потерпілим від цих злочинів, а не їх предметом.

Потерпілою від **незаконного позбавлення волі або викрадення людини** може бути будь-яка людина (за вчинення вказаного діяння щодо малолітнього настає посилена відповідальність). Водночас викрадення або позбавлення волі осіб, які мають міжнародний захист, з метою впливу на характер їхньої діяльності або на діяльність держав чи організацій, що вони представляють, або з метою провокації війни чи міжнародних ускладнень слід кваліфікувати за ч. 1 ст. 444 КК України.

Потерпілою від **насильницького зникнення** також може бути будь-яка людина. Потерпілим від **захоплення заручників** (ст. 147 КК України), не є особи, відповідальність за захоплення в заручники яких встановлена іншими статтями КК України. Так, ст. 349 передбачає відповідальність за захоплення або тримання як заручника представника влади, працівника правоохоронного органу чи їх близьких родичів з метою спонукання державної чи іншої установи, підприємства, організації або службової особи вчинити або утриматися від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника, ст. 349-1 – за захоплення або тримання як заручника журналіста, його близьких родичів чи членів сім'ї з метою спонукання цього журналіста вчинити певну дію або ж утриматися від її вчинення як умови звільнення заручника. Захоплення або тримання вказаних осіб як заручників разом з іншими особами потребує кваліфікації за статтями 147 і 349 або 349-1 КК України⁴.

али Міжнародної науково-практичної конференції (24 травня 2019 р., м. Одеса). Одеса: Юридична література, 2019. С. 27–29.

- 1 Див., зокрема: Борисов В. Потерпілий від злочину як соціальний суб'єкт кримінально-правової охорони. *Право України*. 2017. № 2. С. 100–107; Борисов В.І. Вибрані твори / уклад.: В.В. Базеяк, С.В. Гізімчук, Л.М. Демидова та ін.; відп. за вип. М.В. Шепітько. Харків: Право, 2018. С. 420–428; Мисливий В.А. Учення про потерпілого в кримінальному праві України. *Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень в Україні: матеріали «круглого столу», 25 квіт. 2013 р.* / редкол.: В.І. Борисов (голов. ред.), Б.М. Головкін (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 45–46; Музика А.А., Лашук Є.В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монографія. Київ: ПАЛІВОДА А.В., 2011. С. 87; Музика А.А. Україна-2013: об'єктивна необхідність нової кодифікації уголовного законодавства. *Проблеми кодифікації уголовного закону: історія, сучасність, майбутнє (посвящено 200-літтю проекту Уголовного уложення 1813 года)*. Матеріали VIII Російського конгреса уголовного права, состоявшегося 30-31 мая 2013 г. / ответ. ред. докт. юрид. наук, проф. В.С. Комиссаров. Москва: Юрлитинформ, 2013. С. 609; Навроцький В.О. Захист прав потерпілого – турбота самого потерпілого. *Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень в Україні: матеріали «круглого столу», 25 квіт. 2013 р.* / редкол.: В.І. Борисов (голов. ред.), Б.М. Головкін (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 31–33; Панов М.І. Захист прав та інтересів потерпілого – конститутивна функція кримінального права та процесу. *Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень в Україні: матеріали «круглого столу», 25 квіт. 2013 р.* / редкол.: В.І. Борисов (голов. ред.), Б.М. Головкін (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 5–8; Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) / за заг. ред. Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова. Харків: Кроссрод, 2008. 364 с.; Сенаторов М.В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві / за наук. ред. докт. юрид. наук, проф., акад. Академії правових наук України В.І. Борисова. Харків: Право, 2006. 208 с.; Туляков В. Кримінальне право сучасності: криза доктрини чи криза юрисдикцій? *Право України*. 2010. № 9. С. 44; Туляков В.О. Моральна адекватність кримінально-правової заборони. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 44. С. 261.
- 2 Див., наприклад: Гилинський Я.І., Овчинникова Г.В. Торговля людьми: кримінологічний і уголовно-правовий аналіз: учебное пособие. Санкт-Петербург, 2008. С. 17; Душко Д.А. Уголовно-правовая характеристика торговли людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Краснодар, 2009. С. 8, 14; Небитов А.А. Торговля людьми: стан, тенденції та запобігання: монографія. Донецьк: ПП «ВД «Кальміус», 2013. С. 33; Орлеан А.М. Кримінально-правова кваліфікація торгівлі людьми: науково-практичний коментар до ст. 149 КК України. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 64. С. 29; Орлеан А.М. Кримінально-правова характеристика торгівлі людьми. Монографія. Харків: СІМ, 2005. С. 91; Орлеан А.М. Людина як предмет злочину. *Право і безпека*. 2004. Том 3. № 1. С. 127.
- 3 Див., зокрема: Борисов В.І., Козак В.А. Торговля людьми або інша незаконна угода щодо людини: характеристика складу злочину. *Альманах кримінального права: збірник статей*. Вип. 1 / відповід. ред. П.П. Андрушко, П.С. Берзін. Київ: Правова єдність, 2009. С. 155; Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монограф. / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М.І. Хавронюк. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. С. 48–49; Козак В.А. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2002. С. 47; Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Е.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 115; Лизогуб Я.Г., Яценко С.С. Протидія торгівлі людьми: аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства: навчальний посібник / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. С.С. Яценко. Київ: Атіка, 2005. С. 39.
- 4 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 440.

Вважаємо, що вказані спеціальні норми (ст.ст. 349, 349-1 КК України) лише породжують зайву конкуренцію норм. Існуюча з точки зору вітчизняного законодавця доцільність посиленої відповідальності за захоплення або тримання як заручника певної категорії осіб може бути реалізована шляхом виокремлення відповідної кваліфікуючої ознаки.

Захоплення або тримання як заручника неповнолітнього визнано кваліфікуючою ознакою даного злочину (ч. 2 ст. 147 КК України).

У назві ст. 147 КК України слово «заручник» законодавець вживає у множині. Вище зазначалося, що така позиція законодавця є некоректною, оскільки для настання кримінальної відповідальності за вказаною статтею достатньо, аби в заручники була захоплена хоча б одна людина. Так само некоректним є вживання у назві ст. 149 слова «людьми» (мало б бути «людиною»), а у назві ст. 150 – слова «дітей» (мало б бути «дитини»).

Потерпілою від *підміни дитини* є дитина, що є чужою для особи, яка здійснює таку підміну.

Дискусійним є питання про граничний вік потерпілої від цього злочину дитини. Одразу зауважимо: у всіх проаналізованих нами випадках, що мали місце в об'єктивній дійсності, йшлося про підміну новонародженої дитини¹. Цей факт, однак, не позбавляє необхідності з'ясувати вік, досягнення якого виключає можливість стати потерпілою від розглядуваного діяння.

Відповідаючи на питання про те, до досягнення якого віку можлива підміна дитини, науковці розділилися. Більшість дослідників зазначає, що підміна може бути вчинена лише щодо новонародженої (як варіант – новонародженої або грудної) дитини². Свою точку зору детально пояснює К.М. Почивалова, котра підкреслює, що під дитиною у цій статті слід розуміти саме новонароджену дитину, оскільки період, коли батьки не мають можливості помітити заміну, дуже незначний; він може бути пов'язаний або з неможливістю батьків ідентифікувати свою дитину на ранніх періодах її життя, або із знаходженням матері дитини в тяжкому стані в післяпологовий чи наступний за ним період, у зв'язку з чим вона позбавлена можливості спілкування зі своєю дитиною³. Зазначимо, що окремі автори пропонують відобразити таку свою позицію в кримінальному законі. Так, К.Є. Пухтій переконана, що оскільки потерпілою від цього злочину може бути лише новонароджена дитина, то в диспозиції потрібно конкретизувати, що підміна можлива тільки щодо такої дитини⁴. Подібну точку зору відстоює Н.В. Гуль, яка пропонує: а) назвати відповідну статтю «Підміна новонародженої дитини»; б) у диспозиції вказати на те, що підміна може бути вчинена лише щодо новонародженої дитини; в) роз'яснити в тексті кримінального закону, кого слід розуміти під новонародженою дитиною (на її думку, новонародженою є дитина до досягнення нею одного місяця)⁵. У розглядуваному контексті варто звернути увагу на те, що, встановлюючи кримінальну відповідальність за умисне вбивство матер'ю своєї новонародженої дитини, у диспозиції статті 117 КК України законодавець чітко вказав на те, що потерпіла дитина є новонародженою; натомість у статті 148 законодавець відмовився від такого уточнення.

Інші науковці висловлюються менш категорично, вказуючи, що під дитиною у цій статті слід розуміти, як правило, новонароджене чи грудне немовля⁶. При цьому М.І. Хавронюк уточнює свою позицію, зазначаючи,

- 1 Андрушка А. Підміна дітей: кримінологічна характеристика та напрями запобігання. *Visegrad journal on human rights*. 2018. № 5 (volume 1). С. 20.
- 2 Див., зокрема: Савельєва В. Похищення или подмен ребенка. *Советская юстиция*. 1988. № 7. С. 28; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Харків: Право, 2010. С. 82; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 383; Почивалова К.Н. Проблемы законодательной техники и правоприменительной деятельности, связанные с преступлениями против семьи и несовершеннолетних: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2004. С. 10, 23; Пухтий Е.Е. Преступления против семьи и несовершеннолетних: вопросы техники конструирования составов и дифференциации ответственности: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Казань, 2004. С. 8, 16; Гуль Н.В. Конституционное право на защиту семьи в уголовном законодательстве России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2009. С. 9, 18; Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 78; Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 81; Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / под общей ред. В.И. Зайчука. Киев: Издательство политической литературы Украины, 1969. С. 282.
- 3 Почивалова К.Н. Проблемы законодательной техники и правоприменительной деятельности, связанные с преступлениями против семьи и несовершеннолетних: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2004. С. 10, 23.
- 4 Пухтий Е.Е. Преступления против семьи и несовершеннолетних: вопросы техники конструирования составов и дифференциации ответственности: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Казань, 2004. С. 8, 16.
- 5 Гуль Н.В. Конституционное право на защиту семьи в уголовном законодательстве России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2009. С. 9, 18.
- 6 Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Коваленка; за наук. ред. О.М. Джужи та А.В. Савченка. Київ: Атіка, 2011. С. 99; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. С. 91; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2: Особлива частина / за ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2013. С. 111; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 442.

що мова тут має йти, як правило, про немовля – особу, ідентифікувати яку за її індивідуальними ознаками батьки чи інші законні представники з певних причин ще повною мірою неспроможні (скажімо, підміна відбулася до того, як мати здатна була запам'ятати щойно народжену дитину, або до передачі дитини батькові у разі смерті матері тощо)¹.

На переконання третьої групи дослідників, розглядуване діяння може бути вчинене й щодо дитини більш старшого віку. Так, наприклад, М.Й. Коржанський був переконаний, що потерпілою від цього злочину слід визнавати малолітню особу, якій не виповнилося ще 14 років². Автори науково-практичного коментаря до Кримінального кодексу України за загальною редакцією М.О. Потебенька та В.Г. Гончаренка зазначали, що враховуючи неспроможність дитини усвідомлювати порушення її прав та захистити порушене право, кримінальна відповідальність за підміну чужої дитини настає, коли потерпіла особа чоловічої або жіночої статі не досягла віку 14 років³. В.І. Ткаченко вважав, що при визначенні віку, до досягнення якого можлива підміна дитини, слід відштовхуватись від її дієздатності, у зв'язку з чим граничним віком потерпілої від цього злочину дитини вважав 15 років⁴.

Ще одна група науковців вважає, що під дитиною тут потрібно розуміти особу, якій на момент вчинення щодо неї злочину не виповнилось 18 років⁵. Відповідна точка зору узгоджується із міжнародним та національним законодавством. Так, у ст. 1 Конвенції ООН про права дитини вказано, що дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше. В ч. 1 ст. 6 Сімейного кодексу України зазначено, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Закон України «Про охорону дитинства» (ст. 1) також виходить з того, що дитина – це особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно із законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше. Водночас у розглядуваному контексті необхідно чітко дати відповідь на питання про те, чи можливе взагалі вчинення аналізованого злочину стосовно особи у віці до 18 років. Одним із перших, хто висловив думку про те, що підміна дитини можлива не тільки щодо новонародженого чи грудного немовляти, а й стосовно дитини старшого віку, був О.В. Лохвицький, який ще у 1871 р. писав, що якщо, для прикладу, дитина з дня народження була віддана іншій жінці-годувальниці, то підміна можлива до того часу, поки мати не познайомиться з дитиною, або ж дитина не усвідомить свого походження⁶. Через 130 років, у 2001 р., Ю.Є. Пудовочкин слушно зазначив, що в сучасних умовах не можна виключити аналогічної ситуації. Припустимо, що відразу після народження дитини мати відмовиться від неї. Дитина потрапляє в дитячий будинок чи в інший виховний заклад і не знає свого справжнього походження. Якщо через кілька років мати вирішить знайти свою дитину і турбуватися про неї, хто гарантує, що її не можна буде підмінити? У зв'язку з цим вказаний автор робить висновок, що підміна можлива щодо будь-якої особи, яка не досягла 18 років і не усвідомлювала свого походження, за умови, що й батьки не були з ним ознайомлені⁷.

На наш погляд, наведені аргументи дозволяють підтримати точку зору останньої групи вчених. Дійсно, не можна повністю виключити ситуацій, коли одразу після пологів мати та немовля розділяються і через роки батьків (чи осіб, що їх замінюють) фактично наново знайомлять з дитиною, що її видають за їхню; підміну в такому разі виключати не можна. Видається, що не слід безпідставно звужувати поняття «дитина» (зокрема, шляхом вказівки в диспозиції ст. 148 КК України, що йдеться виключно про підміну новонародженої дитини), котре, як зазначалося вище, добре відоме як міжнародному, так і національному законодавству. У той же час слід підкреслити, що, на нашу думку, при кваліфікації розглядуваного посягання значення має не стільки вік

1 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 442.

2 Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2007. С. 172.

3 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина / під заг. ред. М.О. Потебенька, В.Г. Гончаренка. Київ: Форум, 2001. С. 116.

4 Ткаченко В.І. Преступления против личности. Учебное пособие. Москва: ВЮЗИ, 1981. С. 75.

5 Пудовочкин Ю. Уголовная ответственность за подмену ребенка. *Уголовное право*. 2001. № 3. С. 43; Пудовочкин Ю.Е. Ответственность за преступления против несовершеннолетних по российскому уголовному праву. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. С. 162; Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 114; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2006. С. 281; Романчук І.О. Кримінально-правова характеристика потерпілого від злочину, передбаченого статтею 148 Кримінального кодексу України. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2015. № 3 (11). С. 216–219; Акиев А.Р. Уголовная ответственность за посягательства на интересы семьи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2017. С. 16; Шищенко Е.А., Палий О.И. Актуальные уголовно-правовые вопросы квалификации подмены ребенка. *Научный журнал КубГАУ*. 2016. № 118 (04). С. 12. URL: <http://ej.kubagro.ru/2016/04/pdf/07.pdf>

6 Лохвицкий А. Курсь русского уголовного права. Второе исправленное и дополненное издание, сведенное съ кассационными рѣшениями. Санкт-Петербург: Скоропечатня Ю.О. Шрейера, 1871. С. 515.

7 Пудовочкин Ю. Уголовная ответственность за подмену ребенка. *Уголовное право*. 2001. № 3. С. 43; Пудовочкин Ю.Е. Ответственность за преступления против несовершеннолетних по российскому уголовному праву. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. С. 162.

потерпілої від цього злочину особи, скільки здатність ідентифікувати себе в якості дитини конкретних батьків, а також здатність батьків (осіб, що їх замінюють) ідентифікувати дитину як свою. Якщо така здатність наявна, підміна дитини неможлива¹.

Зауважимо, що більшість законодавців не конкретизує вікові характеристики дитини, яка підміняється. Разом із тим у ч. 1 ст. 167 КК Латвії та ч. 1 ст. 156 КК Литви зазначено, що йдеться про підміну новонародженої дитини, у ч. 1 ст. 184 КК Болгарії – про підміну маленької дитини, а у ст. 230 КК Сан-Марино – про підміну немовляти. Тим самим болгарський, латвійський, литовський та сан-маринський законодавці дали власну відповідь на дискусійне питання про те, хто може бути потерпілим від розглядуваного злочину. При цьому варто звернути увагу на те, що у ч. 1 ст. 156 КК Литви стосовно викрадення дитини сказано про малолітство потерпілого, а стосовно підміни дитини – про те, що потерпілою є новонароджена дитина².

У назві ст. 148 КК України та тексті її диспозиції йдеться про підміну дитини. Насправді ж при вчиненні цього злочину підмінюються дві дитини, а не одна: підмінювана дитина та дитина, що використовується для підміни. На цей факт уже зверталася увага в спеціальній літературі, у зв'язку з чим пропонувалося змінити назву відповідної статті на «Підміна дітей», а також наголошувалось на необхідності вказівки на множину підмінюваних дітей в її диспозиції³. Вважаємо, що використання словосполучення «підміна дітей» не можна визнати коректним, оскільки воно є двозначним і надто широким за змістом (так само, до речі, як і вказівка на множину потерпілих у назві ст.ст. 147, 149, 150 КК України). На наш погляд, назву ст. 148 КК України доцільно сформулювати як «Підміна однієї дитини іншою»; вказаний момент слід відобразити також у диспозиції даної статті.

У диспозиції ст. 148 КК України законодавець уточнює, що відповідальність настає за підміну *чужої* дитини. Аналогічне уточнення міститься, для прикладу, у ст. 172 КК Азербайджану та ч. 1 ст. 174 Пенітенціарного кодексу Естонії. Вочевидь, зроблено воно для вказівки на відсутність родинних зв'язків між дитиною та суб'єктом даного злочину. Разом з тим, зважаючи на викладене вище, із наявного в диспозиції ст. 148 КК України формулювання не зрозуміло, котра саме дитина є чужою для винного – підмінювана, чи та, що використовується для підміни. З огляду на сказане, у *тексті аналізованої норми слід уточнити, що відповідальність настає за підміну чужої дитини іншою чужою або своєю дитиною*. Зазначимо, що подібне формулювання міститься в ч. 1 ст. 174 Пенітенціарного кодексу Естонії⁴.

Потерпілою від *торгівлі людьми* може бути будь-яка особа, незалежно від її статі та соціального статусу. У разі, якщо потерпілою від цього злочину є неповнолітня або малолітня особа, дії суб'єкта злочину слід кваліфікувати за ч. 2 або ч. 3 ст. 149 КК України.

Чинна редакція ст. 149 КК України має назву «Торгівля людьми», з якої можна зробити висновок, що у ній передбачено відповідальність за вчинення вказаного діяння принаймні щодо двох людей. На цей момент неодноразово зверталася увага й раніше. Зокрема, під час обговорення законопроекту «Про внесення змін до статті 149 Кримінального кодексу України щодо приведення у відповідність до міжнародних стандартів» назву вказаної статті пропонувалося викласти у редакції «Торгівля людиною». Разом із тим дану пропозицію було відхилено. Обґрунтовувалось це, зокрема, необхідністю забезпечення єдності термінології, узгодження її з термінологією всієї системи вітчизняного законодавства та термінологією, що використовується в міжнародно-правових актах. «Підвищення ефективності міжнародного співробітництва, прийняття значної кількості різноманітних конвенцій, укладення міждержавних договорів, створення інших джерел міжнародного права та їх включення до національних систем законодавства має результатом інтернаціоналізацію мови законодавства, необхідність узгодження відповідної термінології різних держав. Важливим елементом єдності термінології є дотримання вимоги, що терміни, використані на позначення одного поняття, мають бути однаковими, і навпаки – різні терміни слід використовувати на позначення відмінних понять»⁵. Здійснений аналіз міжнародно-пра-

1 Андрушко А.В. Проблеми кримінальної відповідальності за підміну дитини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юри-студенція*. 2018. Випуск 35. Том 2. С. 45–46.

2 Андрушко А.В. Зарубіжний досвід регламентації кримінальної відповідальності за підміну дитини. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2018. № 4 (62). С. 101.

3 Комакова О.С. Преступления, посягающие на права ребенка в сфере семейных отношений: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2015. С. 9; Шищенко Е.А., Палий О.И. Актуальные уголовно-правовые вопросы квалификации подмены ребенка. *Научный журнал КубГУ*. 2016. № 118 (04). С. 10. URL: <http://ej.kubagro.ru/2016/04/pdf/07.pdf>

4 Андрушко А.В. Проблеми кримінальної відповідальності за підміну дитини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юри-студенція*. 2018. Випуск 35. Том 2. С. 46.

5 Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Про внесення змін до статті 149 Кримінального кодексу України щодо приведення у відповідність до міжнародних стандартів» (реєстраційний № 6243) / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61428

вових актів дійсно засвідчує, що в них вживається термін «торгівля людьми» (а не «торгівля людиною»), який на сьогодні став загально визнаним. Так само у жодному з проаналізованих зарубіжних кримінальних законів, у яких відповідна стаття отримала назву, не використано однину для позначення кількості потерпілих від розглядуваного злочину. Водночас, як видається, ст. 149 КК України більш коректно було б назвати «Торгівля людиною». На наш погляд, термін «торгівля людьми» радше позначає відповідне явище, а не конкретне діяння. Відрадім у зв'язку з цим є той факт, що у вересні 2018 р. в диспозиції ч. 1 ст. 149 законодавець змінив множину («людьми») на однину («людиною») при формулюванні першої із форм досліджуваного посягання – власне торгівлі людиною.

Потерпілою від розглядуваного діяння може визнаватись лише жива людина. Випадки, коли винний не усвідомлює, що людина, стосовно якої вчиняються дії, передбачені ст. 149 КК України, померла, мають бути кваліфіковані як замах на торгівлю людьми¹.

Дискусійним у юридичній літературі є питання кримінально-правової оцінки досягнення згоди про продаж в майбутньому ненародженої ще дитини. На думку А.М. Орлеана, у такому разі має місце замах на торгівлю людиною². Натомість А.В. Горностай³ та В.А. Козак⁴ вважають, що кваліфікувати такі випадки потрібно як готування до цього злочину. Друга точка зору видається переконливішою. Замахом на злочин є вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі (ч. 1 ст. 15 КК України). Тобто у разі замаху об'єктивна сторона злочину вже починає виконуватись, а об'єкт знаходиться під безпосередньою загрозою заподіяння шкоди. Натомість при досягненні згоди про продаж дитини після її народження, як слушно зазначає А.В. Горностай, ще не існує безпосередньої загрози об'єкту розглядуваного посягання. Ця загроза є віддаленою аж до моменту народження дитини. Крім того, варто звернути увагу на те, що потерпілою від даного злочину є саме людина, а не ембріон чи право на ненароджену дитину. Будь-яка домовленість про продаж ненародженої дитини, навіть пов'язана з отриманням коштів майбутньою матір'ю, свідчить про змову на вчинення досліджуваного злочину і має визнаватись створенням умов для вчинення торгівлі людиною, яка відбудеться після народження дитини. А отже має місце готування до цього злочину⁵.

Потерпілою від *експлуатації дітей* може бути лише дитина, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування. Відповідно до ч. 1 ст. 188 Кодексу законів про працю (КЗпП) України прийняття на роботу осіб молодше 16 років не допускається. Однак ч. 2 ст. 188 КЗпП встановлює, що за згодою одного з батьків або особи, що його замінює, можуть, як виняток, прийматись на роботу особи, які досягли 15 років. Згідно із ч. 3 ст. 188 КЗпП для підготовки молоді до продуктивної праці допускається прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час по досягненні ними 14-річного віку за згодою одного з батьків або особи, що його замінює⁶.

Таким чином, виходячи з викладеного, потерпілим від злочину, передбаченого ст. 150 КК України, може бути особа: 1) віком до 14 років, яка використовується для виконання будь-якої роботи; 2) віком від 14 до 15 років, яка використовується для виконання: а) роботи, яка не є для неї легкою (ч. 3 ст. 188 КЗпП), б) легкої роботи, але вона не є учнем навчальних закладів, про які йдеться у ч. 3 ст. 188 КЗпП України; виконує роботу в навчальний час, що порушує процес її навчання (ч. 3 ст. 188 КЗпП); виконує роботу за відсутності згоди одного з батьків або особи, яка його замінює (ч. 3 ст. 188 КЗпП); 3) віком від 15 до 16 років, праця якої використовується за відсутності згоди одного з батьків або особи, яка його замінює (ч. 2 ст. 188 КЗпП)⁷.

Необхідно також зазначити, що відповідно до ст. 190 КЗпП України забороняється застосування праці осіб молодше 18 років на важких роботах і на роботах з шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на

1 Орлеан А.М. Кримінально-правова кваліфікація торгівлі людьми: науково-практичний коментар до ст. 149 КК України. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 64. С. 29; Орлеан А.М. Кримінально-правова характеристика торгівлі людьми. Монографія. Харків: СИМ, 2005. С. 91, 92–93.
2 Орлеан А.М. Кримінально-правова кваліфікація торгівлі людьми: науково-практичний коментар до ст. 149 КК України. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 64. С. 29.
3 Горностай А.В. Проблемні питання кваліфікації продажу ненародженої та новонародженої дитини матір'ю. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали III Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 12-13 квітня 2019 р.)*. Івано-Франківськ, 2019. С. 40–41.
4 Козак В.А. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми: проблема об'єкта злочину. *Проблеми законності*. 2002. Вип. 52. С. 195.
5 Горностай А.В. Проблемні питання кваліфікації продажу ненародженої та новонародженої дитини матір'ю. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали III Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 12-13 квітня 2019 р.)*. Івано-Франківськ, 2019. С. 40–41.
6 Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08>
7 Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монограф. / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М.І. Хавронюк. Луганськ: ПВВ АДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. С. 53.

підземних роботах; забороняється також залучати осіб молодше 18 років до підймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми. Згідно із ст. 192 КЗпП України забороняється залучати працівників молодше 18 років до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні. У зв'язку з цим, як видається, має рацію А.Р. Топузян, який вважає, що осіб, які використовуються для виконання робіт з особливими умовами праці (важких, шкідливих, підземних, нічних), а також для підймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми, слід визнавати потерпілими від розглядуваного злочину, якщо вони не досягли 18 років¹.

На наш погляд, варто погодитись з Д.О. Калмиком, який дійшов висновку про те, що законодавча конструкція «дитина, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування» є спірною з теоретичної точки зору та складною – з практичної. Пов'язано це з тим, що: 1) трудове законодавство України не встановлює єдиного вікового цензу, досягнувши якого дитина отримувала б право влаштуватися на роботу. Для різних вікових категорій встановлено низку додаткових вимог, яких неухильно слід дотримуватись як працівників, так і роботодавців. Наявність таких вимог має важливе значення для забезпечення трудових прав дитини, однак під час застосування цих вимог при вирішенні питання про наявність у діях особи складу злочину, передбаченого ст. 150 КК України, виникають певні труднощі та непорозуміння. Приміром, правомірне поведінка під час прийому дитини на роботу від кримінально караного діяння відрізняється лише фактом наявності або відсутності згоди (яка може бути як усною, так і письмовою) одного з батьків або особи, що його замінює. На практиці ж довести наявності чи відсутності усної згоди буде дуже складно; 2) оскільки суб'єктом розглядуваного злочину може бути й не роботодавець, а потерпілим – особа, яка не бажає вступати в трудові правовідносини, то цілком логічно, що у відносинах вони не зобов'язані керуватися нормами трудового законодавства; 3) «вплатування» трудового законодавства в розуміння ознак потерпілого у складі злочину, передбаченого ст. 150 КК України, призвело до того, що ця норма (у буквальному розумінні) стала охоплювати фактично всі відносини з приводу дитячої праці. З огляду на ці аргументи погоджуємось з Д.О. Калмиком, який пропонує відмовитись від існуючого визначення потерпілого від експлуатації дітей і для його характеристики вживати чітко визначені терміни «дитина» та «малолітній»².

Потерпілою від *використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом* може бути лише малолітня дитина, тобто дитина, яка на момент вчинення щодо неї цього злочину не досягла 14 років. При цьому у ст. 150-1 КК України диференційовано відповідальність залежно від того, вчиняється вказане діяння батьками або особами, які їх замінюють (ч. 1), чи щодо чужої малолітньої дитини (ч. 2). За використання чужої малолітньої дитини законодавець передбачив значно суворіше покарання, ніж за вчинення вказаного діяння щодо своєї дитини. В юридичній літературі слушно зверталася увага на те, що у ст. 304 КК України позиція законодавця є протилежною: втягнення неповнолітніх у заняття жебрацтвом, вчинене батьком, матір'ю, вітчимою, мачухою, опікуном чи піклувальником, або особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого чи піклування про нього, визнано кваліфікуючою ознакою, яка підвищує караність вчиненого. Крім того, необхідно зазначити, що потерпілим від злочину, передбаченого ст. 304 КК України, може бути як неповнолітній, так і малолітній, а потерпілим від злочину, передбаченого ст. 150-1 КК України, – лише малолітній³. Вочевидь, пояснити логічно вказані неузгодженості не можна. Вони свідчать про суттєві недоліки, які містить ст. 150-1 КК України.

У ч. 1 ст. 151 КК України вказано, що кримінально карані є *поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги завідомо психічно здоровій особі*. Однак у доктрині кримінального права питання про потерпілого від незаконного поміщення до вказаного закладу вирішується неоднозначно.

Окремі дослідники, вказуючи на те, що потерпілим від розглядуваного злочину може бути лише психічно здорова особа, не акцентують увагу на тому, що вона повинна бути *завідомо* психічно здоровою, не пишуть про доцільність визнання злочинним поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги особі, яка страждає на психічний розлад, але не потребує госпіталізації до такого закладу⁴.

1 Топузян А.Р. Кримінально-правова охорона моральності неповнолітніх в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2018. С. 70–71.

2 Калмик Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монограф. / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М.І. Хавронюк. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. С. 56–57.

3 Хавронюк М.І., Калмик Д.О. Деякі питання удосконалення відповідальності за злочини проти волі дитини. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 10 (134). С. 46.

4 Див., наприклад: Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Харків: ТОВ «Одіссей», 2008. С. 431; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Харків: Право, 2010. С. 83; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. С. 92; Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 123; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І.

Відповідна позиція, на наш погляд, не зовсім відповідає законодавчим вимогам, закріпленим в ч. 1 ст. 151 КК України, а також у Законі України «Про психіатричну допомогу».

Аналіз положень Закону України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 р. дозволяє дійти висновку, що самої лише наявності в особи психічного розладу для її госпіталізації недостатньо. У ст. 14 вказаного Закону підкреслюється, що «особа, яка страждає на психічний розлад, може бути госпіталізована до закладу з надання психіатричної допомоги без її усвідомленої письмової згоди або без письмової згоди її законного представника, якщо її обстеження або лікування можливі лише в стаціонарних умовах, та при встановленні в особи тяжкого психічного розладу, внаслідок чого вона: вчиняє чи виявляє реальні наміри вчинити дії, що являють собою безпосередню небезпеку для неї чи оточуючих, або неспроможна самостійно задовольняти свої основні життєві потреби на рівні, який забезпечує її життєдіяльність»¹. Таким чином, виходячи з наведених положень, *потерпілою від незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги слід визнавати особу, яка: 1) не страждає на психічний розлад; 2) страждає на психічний розлад, але не потребує госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги, тобто її обстеження або лікування можливі не лише в стаціонарних умовах.*

До такого ж за своєю суттю висновку дійшли й деякі інші дослідники. Так, М.І. Хавронюк наголошує: «Не обов'язково, щоб особа була цілком психічно здоровою, тим більше, що межа між окремими психіатричними і неврологічними захворюваннями (скажімо, такими як органічне і епілептичне слабоумство, корсаковський і епілептичний психоз) є надто тонкою. Головне, щоб стан особи не вимагав поміщення її в психіатричний заклад (наприклад, за обставинами справи її обстеження та/або лікування цілком можливі були і не в стаціонарних умовах)»². Коментуючи ст. 151 КК України, Т.В. Варфоломєєва підкреслює, що «особа може мати психічні розлади, але вона не потребує лікування в стаціонарних умовах»³. В.К. Гришук, Т.М. Луцький, О.Ф. Пасека і М.В. Самарчук, своєю чергою, вказують, що психічно здоровою людиною у цій статті слід вважати й «людину, яка має певні психічні розлади, однак не потребує поміщення в психіатричний заклад»⁴.

Зауважимо також, що з метою встановлення законності поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги душевнохворих Європейський суд з прав людини (далі – Суд) у справі *Winterwerp v. the Netherlands* встановив т. зв. «метод потрійного тесту» (the triple-test approach)⁵, який був конкретизований ним у справі *Johnson v. the United Kingdom*⁶. Для того, щоб особа могла бути позбавлена свободи: 1) вона повинна бути об'єктивно визнана душевнохворою; 2) психічні відхилення повинні бути такого характеру і такого ступеня, які виправдовують примусове утримання її в психіатричному стаціонарі; 3) законність продовження перебування особи в зазначеному закладі залежить від тривалості психічного захворювання. Цей тест розвинутий в подальшій практиці Суду⁷.

На переконання Суду, за винятком невідкладних випадків, особа не може бути позбавлена свободи, якщо не буде достовірно встановлено, що вона є психічнохворою. Наявність чи відсутність у неї психічного захворювання може бути встановлена лише завдяки об'єктивній медичній експертизі. Однак *самої по собі констатації наявності психічного захворювання недостатньо: розлад психіки повинен мати такий характер або такий ступінь, який би виправдовував обов'язкове позбавлення свободи; правомірність же подальшого утримання в закладі з надання психіатричної допомоги залежить від того, чи зберігається в особи відповідний психічний розлад.* При

Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Харків: Право, 2013. С. 120; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за заг. ред. Є.А. Стрельцова. Харків: Одиссей, 2009. С. 58; Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. Є.А. Стрельцов. Харків: Одиссей, 2012. С. 286; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 350.

1 Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 р. № 1489-III / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14>

2 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 455; Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. Київ: Атіка, 2009. С. 92.

3 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 389.

4 Гришук В.К., Луцький Т.М., Пасека О.Ф., Самарчук М.В. Кримінально-правова характеристика злочинів проти особи: навч. посібник у схемах. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. С. 54.

5 Рішення Європейського суду по правам людини по делу Винтерверп (Winterwerp) против Нидерландов от 24 октября 1979 г. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_155

6 Johnson v. the United Kingdom (1997) / Global Health and Human Rights Database. URL: <https://www.globalhealthrights.org/health-topics/health-care-and-health-services/johnson-v-united-kingdom-3/>

7 Див. докладно: Гудима Д. Обмеження прав психічнохворих у практиці Європейського суду з прав людини. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: Статті учасників ювілейного X Міжнародного круглого столу (м. Львів, 12-13 грудня 2014 р.): у 2-х частинах. Львів, 2015. Частина I. С. 173–200; Гудима Д. Практика Європейського суду з прав людини щодо госпіталізації психічнохворих: уроки для України. *Право України*. 2015. № 10. С. 87–96.

цьому Суд визнав неможливість дати точне визначення поняття «психічнохворі», оскільки психіатрія є галуззю, що постійно розвивається як у медичному, так і в соціальному плані¹. В рішенні у справі *Rakevich v. Russia*² Суд, однак, підкреслив, що цей факт не означає, що хтось може бути затриманий лише тому, що його погляди чи поведінка відрізняються від встановлених у певному суспільстві норм³.

У той же час не можемо не звернути увагу на те, що у ч. 1 ст. 151 КК України законодавець не робить жодних відповідних уточнень, а лише вказує на те, що кримінальна відповідальність настає у разі, якщо в заклад з надання психіатричної допомоги поміщається особа, яка є завідомо психічно здоровою.

Розглядаючи питання про потерпілого від незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги, доцільно звернути увагу на позицію російського законодавця, який у ст. 128 КК передбачив відповідальність за незаконну госпіталізацію до медичної організації, що надає психіатричну допомогу в стаціонарних умовах. У диспозиції ч. 1 цієї статті не сказано, що особа, яку незаконно госпіталізують до психіатричного стаціонару, повинна бути психічно здоровою (диспозиція ч. 1 ст. 128 КК РФ дослівно повторює назву вказаної статті – «Незаконна госпіталізація особи до медичної організації, що надає психіатричну допомогу в стаціонарних умовах»). Така позиція російського законодавця отримала схвальні відгуки науковців. Так, А.В. Наумов зазначає: «Стаття 128 КК РФ розширює та посилює кримінально-правові гарантії охорони свободи людини і пов'язує кримінально-правову заборону не тільки з поміщенням у психіатричний лікувальний заклад психічно здорової людини, але й з незаконним поміщенням туди будь-якої особи, оскільки незаконним воно може бути і для деяких категорій психічно хворих»⁴. Насправді ж для з'ясування змісту розглядуваного діяння доводиться звертатися до спеціального закону, який регулює питання надання психіатричної допомоги, оскільки сама по собі вказівка в кримінальному законі на незаконність госпіталізації особи до відповідного закладу не дозволяє однозначно сказати про те, яка ж госпіталізація буде незаконною.

В КК України ситуація інша: текст диспозиції ч. 1 ст. 151 КК не повторює назву вказаної статті («Незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги»). Шляхом тлумачення розглядуваної норми можемо зробити висновок, що під незаконним поміщенням в заклад з надання психіатричної допомоги на увазі мається поміщення до вказаного закладу завідомо психічно здорової особи.

Вказівка вітчизняного законодавця на те, що кримінальна відповідальність настає за поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги *завідомо* психічно здорової особи, тобто особи, яка для суб'єкта відповідного діяння є явно, очевидно психічно здоровою, має важливе значення. Однак *серйозною прогалиною, на наше переконання, є відсутність в аналізованій статті вказівки на караність незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги осіб, які страждають на психічний розлад, але не потребують госпіталізації до такого закладу*. Тому вважаємо за доцільне доповнити диспозицію ч. 1 ст. 151 КК України вказівкою на те, що потерпілим від цього злочину є не лише завідомо психічно здорова особа, а й психічно хвора особа, яка не потребує госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги. Це дозволить привести у відповідність дану норму до положень Закону України «Про психіатричну допомогу», а також усуне її різночитання представниками юридичної науки та практики⁵.

Потерпілою від *примушування до шлюбу* може бути будь-яка особа, незалежно від статі і віку. Вчинення вказаного діяння щодо особи, яка не досягла шлюбного віку, законодавець визнав кваліфікуючою ознакою цього злочину (ч. 2 ст. 151-2 КК України). У ст. 22 Сімейного кодексу України вказано, що шлюбний вік для чоловіків та жінок встановлюється у вісімнадцять років⁶.

1 Решение Европейского суда по правам человека по делу Винтерверп (Winterwerp) против Нидерландов от 24 октября 1979 г. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_155

2 Решение Европейского суда по правам человека по делу Rakevich v. Russia (Ракевич против России) от 28 октября 2003 г. / Stichting Justice Initiative. URL: <https://www.srji.org/resources/search/30/>

3 Див. докладніше: Гудима Д. Обмеження прав психічнохворих у практиці Європейського суду з прав людини. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: Статті учасників ювілейного X Міжнародного круглого столу (м. Львів, 12-13 грудня 2014 р.): у 2-х частинах. Львів, 2015. Частина I. С. 174, 175 та ін.

4 Наумов А.В. Российское уголовное право. Курс лекций. В двух томах. Т. 2. Особенная часть. Москва: Юрид. лит., 2004. С. 118.

5 Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги: монографія. Ужгород: РІК-У, 2019. С. 119–124.

6 Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. № 2947-III / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>

РОЗДІЛ 4. ОБ'ЄКТИВНА СТОРОНА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ

4.1. Незаконне позбавлення волі або викрадення людини

Об'єктивна сторона незаконного позбавлення волі або викрадення людини характеризується двома альтернативними діяннями: 1) незаконним позбавленням людини волі; 2) викраденням людини. Вчинення хоча б одного з цих діянь є достатнім для констатації наявності об'єктивної сторони даного злочину.

Сутність незаконного позбавлення свободи полягає в протиправному утримуванні особи, яке, своєю чергою, виражається у створенні штучних перешкод (зв'язування, приковування ланцюгом, зачинення дверей тощо), що не дозволяють потерпілій особі вільно пересуватися у просторі та вибирати місце свого перебування. Органи досудового розслідування та суди іноді не беруть цього до уваги. Так, Київський районний суд м. Донецька обґрунтовано відхилив попередню кваліфікацію за ст. 146 КК України з огляду на те, що у потерпілої була реальна можливість покинути приміщення, що підтверджувалось її показами, даними як на етапі досудового розслідування, так і в судовому засіданні, однак цього вона не могла зробити через сильне алкогольне сп'яніння¹.

Звертає на себе увагу те, що чимало дослідників, аналізуючи об'єктивну сторону розглядуваного діяння, поряд із використанням законодавцем словосполученням «позбавлення волі» паралельно вживають словосполучення «обмеження волі»². Оцінити однозначно відповідну позицію складно. З одного боку, законодавець чітко каже про «позбавлення», а не про «обмеження» волі. З іншого ж, у реальній практиці дійсно не бракує прикладів, коли особа радше обмежена свободи, а не повністю позбавлена її, оскільки має можливість пересуватися, але в дуже обмеженому просторі. У цьому контексті необхідно також зауважити, що й особа, котра відбуває покарання у виді позбавлення волі, володіє певною свободою пересування³. З огляду на це варто погодитись з О.Є. Амосовим та Д.Я. Зайдієвою, котрі вважають, що незаконно позбавити свободи можна й особу, яка вже позбавлена волі за вироком суду⁴. Крім того, мають рацію ті дослідники, котрі підкреслюють, що під незаконним позбавленням свободи «слід розуміти не будь-яке обмеження свободи пересування, а лише таке, яке пов'язане з позбавленням можливості покинути певне місце, утримування людини в певному місці шляхом запирання, зв'язування тощо»⁵. Виходячи з цього, не є незаконним позбавленням свободи, наприклад, випадки, коли людину не пускають в якийсь місце, куди вона має право увійти, адже можливості пересуватися в просторі вона не позбавлена⁶.

1 Приговор Киевского районного суда г. Донецка от 26 декабря 2011 г. (дело № 1-1052/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21153059>

2 Див., наприклад: Борисов В.І. Злочини проти волі, честі та гідності особи. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості (Лекція 6 та 7). Харків: Видавельц ФО-П Вапнярчук Н.М., 2008. С. 10; Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Коваленка; за наук. ред. О.М. Джужи та А.В. Савченка. Київ: Атіка, 2011. С. 87; Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. Київ: Атіка, 2009. С. 80; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужи, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 333; Донцов А.В. Похищение человека: уголовно-правовой аспект: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2003. С. 14; Петров П.К. Уголовно-правовые и криминологические аспекты похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Челябинск, 2010. С. 11, 18; Політова А.С. Кримінально-правова характеристика злочинів проти свободи особи за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. С. 4, 9; Савченко А.В., Кузнецов В.В., Штанько О.Ф. Сучасне кримінальне право України: курс лекцій. Київ: Вид. Паливода А.В., 2006. С. 335; Шевчук А.В., Дякур М.Д. Кримінальне право України (Особлива частина): навч. посіб. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. С. 63.

3 У ч. 2 ст. 99 Кримінально-виконавчого кодексу України, для прикладу, вказано, що засуджені до позбавлення волі, які тримаються в дільниці соціальної реабілітації, «у вільний від роботи час від підйому до відбою користуються правом вільного пересування в межах території дільниці», а також «з дозволу адміністрації колонії можуть пересуватися без нагляду поза територією дільниці, але в межах населеного пункту, якщо це необхідно за характером виконуваної ними роботи або у зв'язку з навчанням» (Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 р. № 1129-IV / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>).

4 Амосов А.Е. Незаконное лишение свободы в уголовном праве России (виды и характеристика): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владимир, 2008. С. 69; Зайдієва Д.Я. Уголовно-правовая охрана личной свободы человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 67.

5 Снахова М.Р. Уголовно-правовая охрана личной свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 100.

6 Снахова М.Р. Уголовно-правовая охрана личной свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 100; Панкратов В.В. Уголовно-право-

На думку більшості дослідників, викрадення людини завжди вчиняється шляхом активних дій, тоді як незаконно позбавити волі можна не лише шляхом дії, а й бездіяльності¹. На переконання інших, незаконне позбавлення волі, як і викрадення людини, можливе лише шляхом активної дії². Більш переконливою видається перша позиція. Незаконне позбавлення волі дійсно, як правило³, вчиняється шляхом дії – протиправного створення перешкод вільному пересуванню потерпілої особи (наприклад, зв'язування людини, зачинення її в певному приміщенні). Однак в окремих випадках це діяння може бути вчинене і шляхом бездіяльності: наприклад, ненадання засобів пересування інваліду без ніг особою, котра здійснює за ним догляд, або ж відмова відчинити приміщення, в якому потерпілий опинився за своєю згодою⁴.

Вжитий у ст. 146 КК України термін «незаконне» вказує на те, що можливе позбавлення волі на законних підставах. Незаконне позбавлення волі має місце у всіх випадках, коли воно вчиняється не відповідно до Конституції України, законів України та чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. У Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 5) вказано, що «нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом: а) законне ув'язнення особи після засудження її компетентним судом; б) законний арешт або затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом; с) законний арешт або затримання особи, здійснене з метою допровадження її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення; d) затримання неповнолітнього на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або законне затримання неповнолітнього з метою допровадження його до компетентного органу; e) законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання психічнохворих, алкоголіків або наркоманів чи бродяг; f) законний арешт або затримання особи з метою запобігання її недозволена в'їзду в країну чи особи, щодо якої провадиться процедура депортації або екстрадиції»⁵.

вая охрана личной свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Екатеринбург, 1999. С. 86.

- 1 Див., зокрема: Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 11; Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В.Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків, 2017. С. 583; Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 77, 86; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2006. С. 277; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина. Коментарі до статей 109–447 Кримінального кодексу / під заг. ред. М.О. Потебенька, В.Г. Гончаренка. Київ: Форум, 2001. С. 109; Гаджиев С.Н. Теоретические и практические аспекты квалификации похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Махачкала, 2005. С. 21; Гурбанова Г.А. Уголовная ответственность за незаконное лишение свободы: проблемы законодательной регламентации и правоприменения: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2017. С. 19; Зайдиева Д.Я. Уголовно-правовая охрана личной свободы человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 61; Казамиров А.И. Уголовно-правовая защита права человека на свободу: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Рязань, 2003. С. 116; Науменко С.В. Незаконное лишение свободы: уголовно-правовой и криминологический аспекты: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. С. 22–23; Новикова О.В. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика похищения людей (по материалам Северного Кавказа): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 12; Павлик М.Ю. Террористический акт, захват заложника, бандитизм: вопросы теории и практики. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2011. С. 234; Энциклопедия уголовного права. Т. 14. Преступления против свободы, чести и достоинства личности. Санкт-Петербург: Издание профессора Малинина – СПб ГКА, 2010. С. 49.
- 2 Див., зокрема: Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Коваленка; за наук. ред. О.М. Джужи та А.В. Савченка. Київ: Атіка, 2011. С. 87; Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 109; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужи, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 333; Терентьев В.И. Уголовное право Украины. Особенная часть. Конспект лекций. Николаев: Изд-во «Дизайн и полиграфия», 2007. С. 90.
- 3 Усі 100% проаналізованих нами випадків незаконного позбавлення людини свободи були вчинені шляхом дії. Не виявили жодного випадку незаконного позбавлення свободи, вчиненого шляхом бездіяльності, й інші дослідники (Снахова М.Р. Уголовно-правовая охрана личной свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 96).
- 4 Див., зокрема: Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 11; Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 86; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина. Коментарі до статей 109–447 Кримінального кодексу / під заг. ред. М.О. Потебенька, В.Г. Гончаренка. Київ: Форум, 2001. С. 109; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2006. С. 277; Андрушко А.В. Розмежування незаконного позбавлення волі або викрадення людини та захоплення заручників. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2017. Вип. 6. Том 3. С. 50; Зайдиева Д.Я. Уголовно-правовая охрана личной свободы человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 61; Казамиров А.И. Уголовно-правовая защита права человека на свободу: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Рязань, 2003. С. 116–117; Павлик М.Ю. Террористический акт, захват заложника, бандитизм: вопросы теории и практики. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2011. С. 234; Снахова М.Р. Уголовно-правовая охрана личной свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 96; Энциклопедия уголовного права. Т. 14. Преступления против свободы, чести и достоинства личности. Санкт-Петербург: Издание профессора Малинина – СПб ГКА, 2010. С. 49.
- 5 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004. Зміст принципу законності обмеження права на свободу й особисту недоторканність в його інтерпретації Європейським судом з прав людини детально проаналізовано Д.А. Гудимою: Гудима Д. Законність обмеження права на свободу й особисту недоторканність у практиці Страсбургського суду. *Право України*. 2017. № 4. С. 55–65.

Згода потерпілої особи на вчинення стосовно неї незаконного позбавлення волі або викрадення людини виключає відповідальність за ст. 146 КК України, за винятком випадків, якщо згоду на них дає малолітня особа. Не може також йтися про згоду потерпілого, якщо останній визнаний судом недієздатним внаслідок психічної хвороби або недоумства¹.

Відповідальність виключається, якщо особу було позбавлено свободи внаслідок необхідної оборони, правомірною затримання особи, що вчинила злочин, або в умовах крайньої необхідності. Зазначимо, що у судовій практиці найчастіше трапляються випадки відмежування розглядуваного посягання від затримання особи, що вчинила злочин, як обставини, що виключає злочинність діяння². Так, в одному випадку суд визнав правомірність дій підсудного, який скористався правом на затримання особи, що вчинила злочин³, в іншому – відкинув доводи обвинувачених та їхніх захисників стосовно відсутності в діях обвинувачених складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 146 КК України, у зв'язку з відсутністю у них підстав вважати, що особа, яку вони затримали, дійсно вчинила злочин⁴.

Вкрай неоднозначним та дискусійним у юридичній літературі є поняття викрадення людини. Передусім варто зазначити, що виокремлення викрадення людини (нехай і поряд з незаконним позбавленням її волі) як посягання на волю, честь та гідність особи відбулося щойно в 2001 р., коли був прийнятий чинний на сьогодні КК України. Нагадаємо, що раніше, у радянських кримінальних кодексах 1922, 1927, 1960 рр., поряд із статтею про відповідальність за незаконне позбавлення волі, містилася окрема стаття про відповідальність за викрадення чужої дитини⁵. У радянській юридичній літературі вказувалося, що дитиною у цій статті слід вважати особу, яка не досягла 14-річного віку. Викрадення неповнолітніх у віці понад 14 років пропонувалося кваліфікувати як незаконне позбавлення волі⁶. Відповідним чином йшла й тогочасна судова практика, яка викрадення дорослої людини розцінювала як просте чи кваліфіковане незаконне позбавлення волі⁷.

Оскільки у диспозиції ч. 1 ст. 146 КК України законодавець не розкриває сутність викрадення людини, для його з'ясування необхідно проаналізувати спеціальну літературу та правозастосовну практику.

На думку більшості дослідників, викрадення людини передбачає сукупність послідовно вчинюваних дій: 1) заволодіння людиною (як варіант – захоплення людини, вилучення людини), вчинене будь-яким способом; 2) переміщення потерпілого з того місця, де він перебував, до іншого; 3) подальше утримання особи всупереч її волі та бажанню⁸. Утім, трапляються й інші точки зору. Наприклад, С.Д. Шапченко, а також А.В. Савченко, В.В.

- 1 Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2: Особлива частина / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2013. С. 107.
- 2 Затримання особи, що вчинила злочин, як обставини, що виключає злочинність діяння, у вітчизняній доктрині кримінального права присвячену низку праць, серед яких: Баулин Ю.В. Обстоятельства, исключающие преступность деяния. Харьков: Основа, 1991. С. 273–301; Баулин Ю.В. Право граждан на задержание преступника. Харьков: Вища школа, 1986. 157 с.; Диденко В.П. Правомерность причинения вреда преступнику при задержании: учебное пособие. Киев: НИ и РИО Киевской высшей школы МВД СССР им. Ф.Э. Дзержинского, 1984. 72 с.; Подкоритова Л.М. Затримання осіб, які вчинили злочин, як обставина, що виключає злочинність вчинку (соціальні та кримінально-правові проблеми): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 1999. 17 с.; Примаченко В.Ф. Затримання особи, яка вчинила злочин, як обставина, що виключає злочинність діяння: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Дніпропетровськ, 2008. 246 с.
- 3 Вирок Печерського районного суду м. Києва від 30 березня 2012 р. (справа № 1-819/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/22264476>
- 4 Вирок Ялтинського міського суду Автономної Республіки Крим від 13 січня 2014 р. (справа № 121/1820/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36626135>
- 5 Кримінальні кодекси УСРР 1922 та 1927 рр. містили окрему статтю (ст. 162 та ст. 157 відповідно) про відповідальність за викрадення, приховування чи підміну чужої дитини з корисливою метою, з помсти або з інших особистих мотивів. У ст. 124 КК УРСР 1960 р., яка мала назву «Викрадення чужої дитини», відповідальність передбачалася за викрадення або підміну чужої дитини з корисливою метою, з помсти або з інших особистих мотивів.
- 6 Сташис В.В., Бажанов М.И. Преступления против личности в УК УССР и судебной практике. Харьков: Вища школа, 1987. С. 197; Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / под общей ред. В.И. Зайчука. Киев: Издательство политической литературы Украины, 1969. С. 281.
- 7 Давитадзе М., Бауськов Д. Историко-правовой анализ установления уголовной ответственности за похищение человека. *Уголовное право*. 2003. № 4. С. 18; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина. Коментарі до статей 109–447 Кримінального кодексу / під заг. ред. М.О. Потєбенька, В.Г. Гончаренка. Київ: Форум, 2001. С. 109.
- 8 Акімов М. Відмежування захоплення заручників від незаконного позбавлення волі та викрадення людини. *Вісник прокуратури*. 2002. № 2 (14). С. 34; Борисов В.І. Злочини проти волі, честі та гідності особи. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості (Лекція 6 та 7). Харків: Видавець ФО-П Вапнярчук Н.М., 2008. С. 10; Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 79; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. С. 89; Гаджиев Т.Б. Похищение человека по уголовному законодательству Российской Федерации и Азербайджанской Республики (сравнительно-правовые аспекты): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. С. 8, 10, 15; Донцов А.В. Похищение человека: уголовно-правовой аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2003. С. 8, 9; Емельянов В.П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования: уголовно-правовое исследование. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. С. 104; Зубкова В.И. Ответственность за преступления против личности по законодательству России. Москва, 2005. С. 182; Клименко А.В. Уголовно-правовая характеристика похищения человека: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2004. С. 7, 12, 13, 19; Кораблев В.Г. Криминологическая характеристика и уголовно-правовые меры противодействия похищению человека: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Санкт-Петербург, 2005. С. 111;

Кузнецов та О.Ф. Штанько, не згадують про першу із зазначених дій, вважаючи, що викрадення людини «передбачає протиправне переміщення особи з одного місця до іншого, що супроводжується фактичним обмеженням її свободи пересування»¹. Своєю чергою, А.В. Шевчук та М.Д. Дякур переконані, що «викрадення людини, як правило, виражається в її захопленні і подальшому обмеженні волі»², тобто не вважають обов'язковим елементом викрадення людини її переміщення. Не згадують про переміщення людини також М.І. Бажанов³, Т.В. Варфоломеева⁴ та автори науково-практичного коментаря до КК України за редакцією М.О. Потєбенька і В.Г. Гончаренка⁵. З точки зору С.Н. Гаджієва, об'єктивна сторона викрадення людини характеризується чотирма обов'язковими ознаками: 1) заволодіння (захоплення) живої людини; 2) її вилучення; 3) переміщення викраденої людини; 4) утримування потерпілого проти його волі в іншому місці⁶. Таким чином, вказаний автор розрізняє заволодіння людиною, її вилучення та переміщення. На думку О.О. Володіної, обов'язковими ознаками об'єктивної сторони цього злочину є тільки заволодіння людиною та її переміщення з місця перебування, оскільки в окремих випадках вчинення даного посягання відсутнє навіть тимчасове утримування потерпілої особи⁷. М.І. Хавронюк також вважає, що викрадення людини означає лише заволодіння нею та незаконне її переміщення⁸. Очевидно, що таке різноманіття поглядів на сутність викрадення людини не сприяє правозастосуванню.

Не менші розбіжності в поглядах спостерігаються при розкритті окремих складових викрадення людини. Характеризуючи першу із зазначених вище дій, одні науковці вказують, що викрадення людини полягає в її захопленні⁹,

Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2: Особлива частина / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2013. С. 107; Волкова О.В. Уголовная политика в сфере защиты личной свободы человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2014. С. 8; Казамиров А.И. Уголовно-правовая защита права человека на свободу: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Рязань, 2003. С. 91–92; Марахтанова Е.А. Преступления против свободы личности: вопросы законодательной регламентации и квалификации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Самара, 2006. С. 9, 24; Мартыненко Н.Э. Похищение человека: уголовно-правовые и криминологические аспекты: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1994. С. 12, 13; Новикова О.В. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика похищения людей (по материалам Северного Кавказа): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 8, 11; Нуркаева Т.Н. Уголовно-правовая охрана личных (гражданских) прав и свобод человека (вопросы теории и практики): автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 35; Павлик М.Ю. Террористический акт, захват заложника, бандитизм: вопросы теории и практики. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2011. С. 234–235; Парфиненко И.П. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Иркутск, 2007. С. 11; Петров П.К. Уголовно-правовые и криминологические аспекты похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Челябинск, 2010. С. 11, 18; Петров П.К. Уголовно-правовые и криминологические аспекты похищения человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Челябинск, 2010. С. 62; Ушакова Е.В. Уголовно-правовые и криминологические меры противодействия похищению человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. С. 9, 10, 17; Хашум Н. Ответственность за похищение человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2008. С. 16–17; Цанева А.Н. Некоторые проблемы применения уголовного законодательства об ответственности за похищение человека. *Теория и практика общественного развития*. 2012. № 4. С. 360; Энциклопедия уголовного права. Т. 14. Преступления против свободы, чести и достоинства личности. Санкт-Петербург: Издание профессора Малинина – СПб ГКА, 2010. С. 49.

- 1 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2006. С. 277; Савченко А.В., Кузнецов В.В., Штанько О.Ф. Сучасне кримінальне право України: курс лекцій. Київ: Вид. Паливода А.В., 2006. С. 335.
- 2 Шевчук А.В., Дякур М.Д. Кримінальне право України (Особлива частина): навч. посіб. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. С. 63.
- 3 Кримінальне право України: Особлива частина: підруч. для студ. вищ. навч. закл. освіти / за ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ: Юрінком Інтер; Харків: Право, 2003. С. 74.
- 4 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 378.
- 5 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина. Коментарі до статей 109–447 Кримінального кодексу / під заг. ред. М.О. Потєбенька, В.Г. Гончаренка. Київ: Форум, 2001. С. 110.
- 6 Гаджієв С.Н. Теоретические и практические аспекты квалификации похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Махачкала, 2005. С. 10.
- 7 Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В.Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків, 2017. С. 583; Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 10, 84.
- 8 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 434; Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навчальний посібник / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. С. 456.
- 9 Див., зокрема: Борисов В.І. Злочини проти волі, честі та гідності особи. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості (Лекція 6 та 7). Харків: Видавць ФО-П Вапнярчук Н.М., 2008. С. 10; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. С. 89; Кримінальне право України: Особлива частина: підруч. для студ. вищ. навч. закл. освіти / за ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ: Юрінком Інтер; Харків: Право, 2003. С. 74; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2: Особлива частина / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2013. С. 107; Селецький С.І. Кримінальне право України. Особлива частина: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. С. 54; Донцов А.В. Похищение человека: уголовно-правовой аспект: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2003. С. 8, 9, 14; Зубкова В.И., Тяжкова И.М. Ответственность за похищение человека по уголовному законодательству России. *Вестник Московского университета. Серия 11. Право*. 1996. № 2. С. 60; Марахтанова Е.А. Преступления против свободы личности: вопросы законодательной регламентации и квалификации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Самара, 2006. С. 9, 24; Никулина Е.В. Анализ уголовно-правовых проблем похищения человека и его криминологическая характеристика в Северо-Кавказском регионе: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 6, 10, 11; Новикова О.В. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика похищения людей (по материалам Северного Кавказа): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 8, 11; Нуркаева Т.Н. Уголовно-правовая охрана личных (гражданских) прав и свобод человека (вопросы теории и практики): автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 35; Павлик М.Ю. Террористический акт, захват заложника, бандитизм: вопросы теории и практики. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2011. С. 234; Парфиненко И.П. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Иркутск, 2007. С. 11; Ушакова Е.В. Уголовно-правовые и криминологические меры

другі – у заволодінні нею¹, треті – в її вилученні². Четверта група дослідників, визначаючи сутність викрадення людини, поєднує одразу кілька із зазначених дій. Так, В.О. Корнієнко пише про «заволодіння живою людиною, вилучення її з природного соціального середовища»³. В.Г. Кундеус вважає, що найбільш повно сутність викрадення людини відображає таке визначення: «незаконне заволодіння людиною шляхом вилучення її з місця перебування»⁴. Своєю чергою, В.М. Підгородинський говорить про «заволодіння живою людиною, яке супроводжується захопленням»⁵. Звертає на себе увагу також те, що чимало дослідників слова «заволодіння» та «захоплення» використовують як синонімічні та взаємозамінні⁶. У зв'язку з викладеним необхідно з'ясувати семантичне значення слів «захоплення», «заволодіння» та «вилучення».

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово «захопити» пояснюється так: «1. Брати що-небудь, хапаючи, стискаючи; схоплювати. 2. Брати, прихоплювати кого-, що-небудь з собою. // Підхопивши кого-, що-небудь, тягти силою свого руху, примушуючи рухатися в тому самому напрямку. ... 4. Оволодівати насильно кимсь, чимось, брати силою кого-, що-небудь. // Затримувати кого-небудь силою, позбавляючи волі»⁷. Слово «заволодіти» тлумачиться так: «1. Брати у своє володіння, привласнювати. 2. Опановувати, охоплювати кого-, що-небудь. // Підкоряти своєму впливові; полонити»⁸. Слово «вилучати» тлумачиться так: «1. Вибирати, видаляти що-небудь звідкись, зі складу чогось і т. ін. // Забирати що-небудь у когось, конфіскувати. // Виводити з числа членів якоїсь організації, колективу і т. ін. 2. Відокремлювати від стада (свійських тварин)»⁹.

протипоходження похищення человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. С. 9, 10, 17; Шевчук А.В., Дячук М.Д. Кримінальне право України (Особлива частина): навч. посіб. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. С. 63; Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 1: А–Г / редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. С. 392.

- 1 Див., зокрема: Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В.Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків, 2017. С. 582, 583; Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 79–80; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 434; Гнетнев М.К., Сингаївська І.В. Про ключові аспекти кваліфікації злочинів, передбачених статтями 146 і 147 КК України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2017. № 1 (77). С. 46; Гуторова Н.А. Уголовное право Украины. Особенная часть. Конспект лекций. Харьков: Одиссей, 2003. С. 66; Кабанець Л.В. Засоби запобігання незаконному позбавленню волі або викраденню людини: міжнародний досвід: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ірпінь, 2019. С. 5, 12; Кваліфікація злочинів: навч. посіб. / за ред. О.О. Дудорова, Е.О. Письменського. Київ: Істина, 2011. С. 241; Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. Київ: Атіка, 2009. С. 80; Зайдієва Д.Я. Уголовно-правовая охрана личной свободы человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 74; Каименко А.В. Уголовно-правовая характеристика похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2004. С. 7, 12, 13, 19; Кораблев В.Г. Криминологическая характеристика и уголовно-правовые меры противодействия похищению человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Санкт-Петербург, 2005. С. 111; Коротич Е.А. Уголовно-правовая охрана личной свободы: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Минск, 2016. С. 4; Максимович Р.Л. Викрадення як наскрізне кримінально-правове поняття. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2015. № 2. С. 251; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина. Коментарі до статей 109–447 Кримінального кодексу / під заг. ред. М.О. Потєбенька, В.Г. Гончаренка. Київ: Форум, 2001. С. 110; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 378; Політова А.С. Кримінально-правовая характеристика злочинів проти свободи особи за законодавством України: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. С. 4, 9, 16; Сташих В.В., Бажанов М.И. Личность – под охраной уголовного закона (Глава III Уголовного кодекса Украины с научно-практическим комментарием). Симферополь: Таврида, 1996. С. 218.
- 2 Див., зокрема: Акімов М.О. Кримінально-правовая охрана свободы особи: проблемы та шляхи вирішення. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Право*. 2018. № 1 (3). С. 143; Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Коваленка; за наук. ред. О.М. Джужи та А.В. Савченка. Київ: Атіка, 2011. С. 87; Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Е.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 110; Кундеус В.Г. Кримінально-правовая характеристика викрадення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2004. С. 66; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужи, А.В. Савченка, В.В. Черняк. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 334; Алиев А.Ш. Уголовная ответственность за похищение человека и захват заложника по законодательству Республики Таджикистан: сравнительный аспект: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2010. С. 15; Akimov M. Criminal law protection of person's freedom: problems and solutions. *Public security and public order*. 2018. № 20. P. 12.
- 3 Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за заг. ред. Є.Л. Стрельцова. Харків: Одиссей, 2009. С. 52.
- 4 Кундеус В.Г. Кримінально-правовая характеристика викрадення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2004. С. 66.
- 5 Кримінальне право України: навч.-метод. посіб. / за ред. д.ю.н., проф. В.О. Тулякова. Одеса: Фенікс, 2011. С. 109.
- 6 Див., зокрема: Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. Є.Л. Стрельцов. Харків: Одиссей, 2012. С. 276; Авдеева Е.В. Механизм уголовно-правового регулювання свободи личности в Российской Федерации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Екатеринбург, 2013. С. 12; Бауськов Д.Г. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика насильственного похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2003. С. 26; Гаджиев Т.Б. Похищение человека по уголовному законодательству Российской Федерации и Азербайджанской Республики (сравнительно-правовые аспекты): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. С. 8, 10, 15; Зубкова В.И. Ответственность за преступления против личности по законодательству России. Москва: Норма, 2005. С. 182; Казамиров А.И. Уголовно-правовая защита права человека на свободу: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Рязань, 2003. С. 92; Кораблев В.Г. Криминологическая характеристика и уголовно-правовые меры противодействия похищению человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Санкт-Петербург, 2005. С. 9, 20; Петров П.К. Похищение человека и незаконное лишение свободы: вопросы квалификации. *Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право*. 2008. № 8. С. 77; Петров П.К. Уголовно-правовые и криминологические аспекты похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Челябинск, 2010. С. 11, 18; Петров П.К. Уголовно-правовые и криминологические аспекты похищения человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Челябинск, 2010. С. 45, 62; Хатув В.Б. Уголовно-правовая охрана беременных женщин, малолетних, беззащитных и беспомощных лиц и лиц, находящихся в зависимости от виновного: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2004. С. 89.
- 7 Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 434.
- 8 Там само. С. 381.
- 9 Там само. С. 140.

Найменш придатним для характеристики викрадення людини видається термін «вилучення», оскільки він не є відповідником слів «заволодіння» та «захоплення», а фактично позначає наступну дію-складову розглядуваного діяння – переміщення людини. Так, В.Г. Кундеус слушно вважає вилучення людини з певного місця початковим етапом її переміщення¹. Проте у літературі іноді стверджується, що «вилучення людини є дією, спрямованою на заволодіння нею»; при цьому підкреслюється, що вилучається людина «із звичного для неї мікросередовища поза її волею та бажанням»². Складно зрозуміти, як при такому підході співвідносяться між собою «вилучення» й «заволодіння», що таке «звичне мікросередовище» і чому вилучення людини можливе лише із «звичного» мікросередовища (як, для прикладу, бути у разі, коли заволодіння людиною відбулося на вулиці, яка навряд чи може визнаватись «звичним мікросередовищем»?).

Термін «захоплення» семантично вказує на застосування до особи фізичного насильства для подолання її опору. Аналіз судової практики дійсно засвідчує, що викрадення людини, як правило, вчиняється шляхом застосування до неї фізичного насильства. Разом із тим фізичне насильство – не єдиний спосіб вчинення даного діяння. Іншими способами є психічне насильство, обман чи зловживання довірою, використання безпорадного стану потерпілої особи. З огляду на це можна зробити висновок, що «захоплення» не повною мірою, дещо однобоко відображає сутність викрадення людини, невиправдано звужує об'єктивну сторону вказаного діяння. Більш придатним видається термін «заволодіння», який, вочевидь, охоплює усі можливі способи викрадення людини. Водночас цей термін є доволі неоднозначним, оскільки, як зазначалося, означає також «привласнення», «взяття у своє володіння». У поєднанні з назвою розглядуваного діяння («викрадення») інколи це призводить до спотвореного розуміння його сутності. К.В. Ушакова слушно, на наш погляд, констатує, що «саме тлумачення викрадення [людини] свідчить про невиправдано широке запозичення положень наукових та практичних розробок інституту викрадення чужого майна»³. Видається, має рацію також В.О. Навроцький, який відзначає, що у кримінальному праві «термін “викрадення” зазвичай використовується для позначення ознак складів злочинів проти власності, має чіткий зміст, який явно не поширюється на викрадення людини»⁴.

Не можемо погодитись з авторами, які «заволодіння»⁵, та й саме «викрадення людини», розуміють надто широко, маючи на увазі перетворення особи на річ. Так, наприклад, Я.Г. Лизогуб вважає, що «людину викрадають як річ, тобто відбувається злочинне обернення людської істоти на звичайний матеріальний об'єкт, на річ»⁶. На наш погляд, насправді нічого подібного не відбувається. Аналіз емпіричної бази засвідчує, що в більшості випадків викрадачі прагнуть передовсім перемістити людину у безлюдне місце, де без зайвих свідків «з'ясувати відносини», пред'явити їй свої вимоги, заподіяти тілесні ушкодження тощо⁷. Для цього, зрозуміло, необхідно подолати її опір, домогтись контролю над нею. Таким чином, заволодіння людиною при її викраденні вказує лише на встановлення контролю над нею, але не означає перетворення її на матеріальний об'єкт, певну річ. Так, наприклад, Красноградський районний суд Харківської області засудив двох співучасників, котрі на ґрунті раптово виниклих особистих неприязних відносин шляхом застосування фізичного насильства помістили потерпілого в багажник автомобіля, після чого перевезли його до найближчої лісосмуги, де били та погрожували розправою⁸. Як бачимо, у наведеному прикладі винні, застосувавши фізичне насильство і подолавши таким чином опір потерпілого, спершу встановили контроль над ним. На наш погляд, саме «встановлення контролю», а не «заволодіння» краще відображає суть вчиненої дії при характеристиці об'єктивної сторони викрадення людини. Встановивши контроль над людиною, викрадачі намагаються здійснювати його доти, доки вважають за необхідне⁹.

1 Кундеус В.Г. Кримінально-правова характеристика викрадення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2004. С. 64–65.

2 Гаджиев С.Н. Теоретические и практические аспекты квалификации похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Махачкала, 2005. С. 10.

3 Ушакова Е.В. Уголовно-правовые и криминологические меры противодействия похищению человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. С. 6; Ушакова Е.В. Уголовно-правовые и криминологические меры противодействия похищению человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. С. 5.

4 Навроцький В.О. Перспективи кримінально-правової регламентації торгівлі людьми та деяких суміжних посягань. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали III Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 12-13 квітня 2019 р.)*. Івано-Франківськ, 2019. С. 123.

5 Д.Я. Зайдієва, наприклад, зазначає, що заволодіння людиною передбачає «фактичне панування (рос. – «господство») викрадача» (Зайдієва Д.Я. Уголовно-правовая охрана личной свободы человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 72).

6 Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 109.

7 У зв'язку з цим не можемо погодитись з пропозицією Л.В. Кабанець закріпити у законі, що викрадена людина «тримається іншими особами ... з метою отримання вигоди будь-якого характеру» (Кабанець Л.В. Засоби запобігання незаконному позбавленню волі або викраденню людини: міжнародний досвід: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ірпінь, 2019. С. 12).

8 Архів Красноградського районного суду Харківської обл. за 2017 рік. Справа № 626/64/17.

9 Андрушко А.В. Об'єктивна сторона незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 304.

Здійснюючи розмежування незаконного позбавлення волі та викрадення людини, Я.Г. Лизогуб підкреслює, що «головним критерієм розуміння факту викрадення є те, що потерпілий перебуває під контролем викрадача, тобто місце знаходження (утримання) потерпілого, так само, як і будь-яка його поведінка в цьому місці, контролюються викрадачем»¹. Вважаємо, є всі підстави стверджувати, що під аналогічним контролем перебуває й особа, незаконно позбавлена волі (однак не викрадена). За великим рахунком, саме у контролі над особою (фактично – в її незаконному утриманні) й полягає сутність розглядуваного посягання. Приміром, Красноармійський міськрайонний суд Донецької області встановив, що І., який перебував у стані алкогольного сп'яніння, з метою з'ясування відносин зі своєю співмешканкою Н., прибув на її робоче місце, де між ними виникла сварка. Коли Н. спробувала вийти з кабінету, І. обома руками відштовхнув її, не давши можливості вільно покинути приміщення, а відтак зачинив двері на замок. Незаконно позбавивши Н. свободи, І. вийняв канцелярського ножа і, демонструючи його перед співмешканкою, погрожував його застосуванням, намагаючись таким чином залякати жінку й схилити її до налагодження стосунків². Наведений приклад демонструє, що потерпіла від незаконного позбавлення свободи жінка перебувала під контролем винного, зокрема не могла вільно покинути приміщення, в якому не бажала перебувати. Втім, аналіз емпіричної бази засвідчує, що встановлення контролю над потерпілою особою у разі незаконного позбавлення її свободи характеризується своїми особливостями, головною з яких є те, що нерідко воно (встановлення контролю) має «безконтактний» характер (наприклад, зачинення людини у певному приміщенні, відмова випустити з нього). У зв'язку з цим необхідно також зауважити, що для створення перепон у вільному пересуванні фізичне насильство рідше застосовується у разі незаконного позбавлення свободи, не пов'язаного з її викраденням.

У спеціальній літературі нерідко стверджується: основна відмінність між незаконним позбавленням волі та викраденням людини полягає в тому, що у разі вчинення першого діяння виключається переміщення потерпілої особи, тоді як при викраденні людини воно має визначальне значення³. Однак чи дійсно факт переміщення людини може слугувати надійним критерієм для розмежування вказаних діянь? У Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово «переміщати» пояснюється так: «Змінювати місцезнаходження чого-небудь; переносити з одного місця в інше. // Змінювати місцезнаходження кого-небудь»⁴. У тих випадках, коли потерпілу особу перевозять до іншого населеного пункту чи іншої місцевості, питання про наявність чи відсутність факту переміщення не виникає і такі діяння кваліфікуються як викрадення людини. Не все так однозначно із переміщеннями на незначну відстань (насамперед в межах приватного домоволодіння), попри те, що у літературі інколи підкреслюється, що відстань, на яку переміщують особу, для кваліфікації значення не має⁵.

Описуючи об'єктивну сторону незаконного позбавлення волі, дослідники традиційно вказують, що дане діяння може полягати, зокрема, в поміщенні потерпілого у певне місце, звідки він не може самостійно вийти⁶. Не зовсім

1 Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 110.

2 Архів Красноармійського міськрайонного суду Донецької обл. за 2012 рік. Справа № 1/0529/238/2012.

3 Емельянов В.П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования: уголовно-правовое исследование. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. С. 104; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за заг. ред. Є.А. Стрельцова. Харків: Одісей, 2009. С. 52; Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. Є.А. Стрельцов. Харків: Одісей, 2012. С. 276; Кундеус В.Г. Кримінально-правова характеристика викрадення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2004. С. 60–61; Алиев А.Ш. Уголовная ответственность за похищение человека и захват заложника по законодательству Республики Таджикистан: сравнительный аспект: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2010. С. 7; Блажнов А.Г. Незаконное лишение свободы: уголовно-правовой аспект: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2005. С. 67; Гадашев С.Н. Теоретические и практические аспекты квалификации похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Махачкала, 2005. С. 21; Зубкова В.И. Ответственность за преступления против личности по законодательству России. Москва: Норма, 2005. С. 191; Клименко А.В. Уголовно-правовая характеристика похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2004. С. 13; Кораблев В.Г. Криминологическая характеристика и уголовно-правовые меры противодействия похищению человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Санкт-Петербург, 2005. С. 111, 121; Михаль О. Вопросы квалификации незаконного лишения свободы, похищения человека и захвата заложников. *Уголовное право*. 2003. № 4. С. 48; Нуркаева Т.Н. Уголовно-правовая охрана личных (гражданских) прав и свобод человека (вопросы теории и практики): автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 34; Павлик М.Ю. Террористический акт, захват заложника, бандитизм: вопросы теории и практики. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2011. С. 234; Ушакова Е.В. Уголовно-правовые и криминологические меры противодействия похищению человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. С. 55; Цанева А.Н. Некоторые проблемы применения уголовного законодательства об ответственности за похищение человека. *Теория и практика общественного развития*. 2012. № 4. С. 360; Энциклопедия уголовного права. Т. 14. Преступления против свободы, чести и достоинства личности. Санкт-Петербург: Издание профессора Малинина – СПб ГКА, 2010. С. 69, 71.

4 Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 918.

5 Див., наприклад: Кораблев В.Г. Криминологическая характеристика и уголовно-правовые меры противодействия похищению человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Санкт-Петербург, 2005. С. 120; Никулина Е.В. Анализ уголовно-правовых проблем похищения человека и его криминологическая характеристика в Северо-Кавказском регионе: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 20; Оганян Р.Э. Криминологическая теория и практика предупреждения преступлений, связанных с похищением людей: дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 63.

6 Див., зокрема: Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 11; Борисов В.І. Злочини проти волі, честі та гідності особи. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості (Лекція 6 та 7). Харків: Видавець ФО-П Вапнярчук Н.М., 2008. С. 9; Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В.Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків, 2017. С. 582; Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навчальний посібник / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. С. 455; Кваліфікація злочинів: навч. посіб. / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: Істина, 2011. С. 240; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. С. 88; Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. Київ: Атіка, 2009. С. 80; Кримінальний

зрозумілим, на наш погляд, є те, як можна помістити кудись людину, не переміщаючи її. У зв'язку з цим зазначимо, що, описуючи фактичні обставини вчиненого діяння, суди нерідко вимушені вживати такі слова, як «відвів»¹, «підвів»², «витягнув»³, «потягнув»⁴, «затягнув»⁵ тощо. Очевидно, що всі наведені слова свідчать про факт переміщення людини. Зауважимо також, що в судовій практиці не бракує прикладів того, як людину, котру незаконно позбавляють волі, переміщують на більш значну відстань. Так, наприклад, Краснолиманський міський суд Донецької області встановив, що підсудна вивела свою стару матір з будинку на подвір'я і прив'язала її ланцюгом до дерева, чим незаконно позбавила її свободи пересування⁶. Навряд чи факт переміщення потерпілої, яку вивели з приміщення на подвір'я, свідчить про її викрадення, тому суд, на наш погляд, правильно кваліфікував вчинене винною як незаконне позбавлення волі. Зауважимо також, що іноді суди, описуючи об'єктивну сторону незаконного позбавлення волі, прямо визнають факт переміщення потерпілої особи. Приміром, Криворізький районний суд Дніпропетровської області встановив, що підсудний «захопив малолітнього за ліву руку і всупереч його волі перемістив з подвір'я будинку до кухні, де пристебнув за праву ногу металевим ланцюгом» (вказані дії суд кваліфікував як незаконне позбавлення волі)⁷. Останній приклад, на наш погляд, переконливо доводить, що ознака переміщення не може слугувати беззаперечним критерієм для розмежування незаконного позбавлення волі та викрадення людини, навіть якщо розглядати її в сукупності з ознаками заволодіння та утримання. Якщо відсутність переміщення завжди виключає викрадення людини, то факт її переміщення безумовним свідченням викрадення людини не є.

Разом із тим звертає на себе увагу те, що у наведених та інших подібних випадках людину переміщали на невелику відстань *в межах* домоволодіння чи іншого місця, в якому вона перебувала за своєю волею (місця проживання, роботи, відпочинку тощо). Таке переміщення пов'язане з бажанням винного помістити потерпілого туди, звідки останньому складніше буде вибратися (наприклад, в підвал чи погріб), або ж у те місце, де за ним буде зручніше наглядати. В «класичних» ж випадках викрадення людини переміщення відбувалось за межі місця останнього перебування особи. Вочевидь, саме такі випадки й мають визнаватись «викраденням людини»⁸.

На думку О.В. Нікуліної, переміщення у разі викрадення людини завжди пов'язане з перевезенням потерпілого із використанням транспортного засобу⁹. З цим твердженням погодитись не можемо, оскільки переміщення викраденого може відбуватися й без задіяння транспорту. Як правило, таке має місце у разі викрадення малолітніх дітей. Приміром, Червонозаводський районний суд м. Харкова встановив, що чоловік, перебуваючи у стані сп'яніння, схопив на вулиці малолітню дівчинку, яку безпідставно вважав своєю донькою, і проти її волі повів до свого будинку, де утримував¹⁰.

кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2: Особлива частина / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2013. С. 107; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 378; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина. Коментарі до статей 109–447 Кримінального кодексу / під заг. ред. М.О. Потебенька, В.Г. Гончаренка. Київ: Форум, 2001. С. 109; Селецький С.І. Кримінальне право України. Особлива частина: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. С. 54; Савченко А.В., Кузнецов В.В., Штанько О.Ф. Сучасне кримінальне право України: курс лекцій. Київ: Вид. Паливода А.В., 2006. С. 335; Гаджиев С.Н. Теоретические и практические аспекты квалификации похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Махачкала, 2005. С. 21; Зубкова В.И. Ответственность за преступления против личности по законодательству России. Москва: Норма, 2005. С. 191; Коротич Е.А. Уголовно-правовая охрана личной свободы: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Минск, 2016. С. 4; Энциклопедия уголовного права. Т. 14. Преступления против свободы, чести и достоинства личности. Санкт-Петербург: Издание профессора Малинина – СПб ГКА, 2010. С. 70.

- 1 Вирок Полтавського районного суду Полтавської обл. від 22 лютого 2012 р. (справа № 1625/178/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21668081>; Вирок Солом'янського районного суду м. Києва від 17 квітня 2012 р. (справа № 1/2609/498/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/22641095>
- 2 Приговор Волчанського районного суду Харьковской обл. от 1 ноября 2011 г. (дело № 2008/1-207/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/19242202>
- 3 Приговор Каменско-Днепровского районного суду Запорожской обл. от 4 апреля 2012 г. (дело № 811/557/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/26588545>
- 4 Вирок Олевського районного суду Житомирської обл. від 17 вересня 2012 р. (справа № 1-97/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27022125>; Вирок Кременецького районного суду Тернопільської обл. від 10 жовтня 2012 р. (справа № 1909/2299/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27277231>
- 5 Вирок Олевського районного суду Житомирської обл. від 17 вересня 2012 р. (справа № 1-97/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27022125>; Вирок Шаргородського районного суду Вінницької обл. від 20 листопада 2014 р. (справа № 152/2002/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41488774>
- 6 Приговор Краснолиманского городского суда Донецкой обл. от 27 сентября 2011 г. (дело № 1-348/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/19723302>
- 7 Приговор Криворожского районного суда Днепропетровской обл. от 13 октября 2011 г. (дело № 1-171/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/18835857>
- 8 Андрушко А.В. Об'єктивна сторона незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 305.
- 9 Нікуліна Е.В. Анализ уголовно-правовых проблем похищения человека и его криминологическая характеристика в Северо-Кавказском регионе: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 20.
- 10 Архів Червонозаводського районного суду м. Харкова за 2014 рік. Справа № 646/291/14-к.

Відстань, на яку переміщається потерпіла особа, на кваліфікацію вчиненого не впливає. Аналіз судової практики засвідчує, що викрадених людей переміщують, як правило, на невеликі відстані – здебільшого в межах одного району (приміром, везуть на околицю населеного пункту, до найближчої лісопосадки і т. ін.).

Таким чином, викрадення людини передбачає встановлення контролю над нею та переміщення її за межі місця, в якому вона перебувала за своєю волею. Що ж стосується утримування особи, то, на наш погляд, не можна погодитись з авторами, які переконані, що для викрадення людини ця ознака не є обов'язковою¹. Вважаємо, що факт утримування людини у разі її викрадення є беззаперечним, хоча ця ознака дійсно має певні особливості порівняно з незаконним позбавленням волі, не пов'язаним з її викраденням. Навряд чи правильно виокремлювати її в якості третьої за чергою, такої, що має місце тільки після переміщення людини. Слово «утримувати» означає «перешкоджати чийомусь рухові, уповільнювати, гальмувати просування кого-, чого-небудь або зупиняти зовсім. // Тримати, притримувати кого-небудь, перешкоджати щось зробити. // Стримувати кого-небудь від якихось дій, вчинків»². Утримування людини у разі її викрадення починається не після її переміщення з того місця, в якому вона перебувала, у те, в якому не бажає перебувати³, а з моменту встановлення контролю над нею і триває до моменту її звільнення. Іншими словами, всім етапам викрадення людини властивий спільний елемент – її утримування. У зв'язку з цим вважаємо, що виокремлення «подальшого утримування» як ознаки викрадення людини позбавлене сенсу, тим більше, що на практиці подальше (після переміщення) утримування має місце не завжди.

Н.В. Бойко вважає, що дитина викрадається у своїх батьків чи осіб, що їх замінюють, тоді як зрозуміти у кого викрадається доросла людина важко⁴. М.Р. Снахова підкреслює, що «викрадення завжди передбачає позбавлення когось певного блага, тому вилучення має бути *вилученням не звідкись, а вилученням у когось*». На переконання цієї дослідниці, внаслідок викрадення людини її близькі та інші зацікавлені особи позбавляються можливості вільного спілкування з цією людиною⁵. Разом із тим, на наш погляд, «вилучення у когось» не заперечує «вилучення звідкись». Так, у Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово «викрада-ти» пояснюється так: «Забирати потай кого-, що-небудь у когось, звідкись»⁶.

Незаконне позбавлення волі або викрадення людини переважна більшість дослідників відносить до формальних складів⁷. На думку інших, цей склад за своєю конструкцією належить до матеріальних⁸. Так, С.Д. Ша-

1 Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 10, 84; Потапкин С.Н. Незаконное лишение свободы по российскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Нижний Новгород, 2003. С. 101.

2 Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 1521.

3 Явно хибною у зв'язку з цим видається позиція тих дослідників, котрі говорять загалом про «утримування», а не про «подальше утримування» людини після її переміщення, тим самим підкреслюючи, що утримування потерпілої особи починається тільки після її транспортування (див., наприклад: Новикова О.В. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика похищения людей (по материалам Северного Кавказа): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 8).

4 Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 43.

5 Снахова М.Р. Уголовно-правовая охрана личной свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 121.

6 Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 138.

7 Див., зокрема: Акімов М.О. Кримінально-правова охорона свободи особи: проблеми та шляхи вирішення. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Право*. 2018. № 1 (3). С. 143, 146; Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 15; Борисов В.І. Злочини проти волі, честі та гідності особи. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості (Лекція 6 та 7). Харків: Видавельц ФО-П Вапнярчук Н.М., 2008. С. 9; Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В.Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2017. С. 582; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. С. 88; Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Е.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 110; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2: Особлива частина / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2013. С. 107; Лизогуб Я. Незаконне позбавлення волі або викрадення людини (ст. 146 КК України): деякі проблеми кваліфікованого складу. *Право України*. 2008. № 10. С. 128; Наумова О.С. Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. С. 13; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 334; Ободовський О.В. Триваючі злочини у кримінальному праві України: монографія. Одеса: Юридична література, 2016. С. 122; Терентьев В.И. Уголовное право Украины. Особенная часть. Конспект лекций. Николаев: Изд-во «Дизайн и полиграфия», 2007. С. 90; Шевчук А.В., Дякур М.Д. Кримінальне право України (Особлива частина): навч. посіб. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. С. 63; Гаджиев С.Н. Теоретические и практические аспекты квалификации похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Махачкала, 2005. С. 12; Клименко А.В. Уголовно-правовая характеристика похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2004. С. 13; Казамиров А.И. Уголовно-правовая защита права человека на свободу: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Рязань, 2003. С. 93; Кораблев В.Г. Криминологическая характеристика и уголовно-правовые меры противодействия похищению человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Санкт-Петербург, 2005. С. 113; Оганян Р.Э. Криминологическая теория и практика предупреждения преступлений, связанных с похищением людей: дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 64; Петров П.К. Уголовно-правовые и криминологические аспекты похищения человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Челябинск, 2010. С. 104; Снахова М.Р. Уголовно-правовая охрана личной свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 108, 124; Akimov M. Criminal law protection of person's freedom: problems and solutions. *Public security and public order*. 2018. № 20. P. 11, 13.

8 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2006. С. 277; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник для студентів юрид. вузів і фак. / за ред. П.С. Матишевського, С.С. Яценка, П.П. Андрушка. Київ: Юрінком Інтер, 1999. С. 266–267, 267–268, 276–277; Зайдиева Д.Я. Уголовно-правовая охрана личной свободы человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва,

пченко переконаний, що незаконне позбавлення волі включає: а) діяння; б) наслідок; в) причинний зв'язок між діянням і наслідком. При цьому під наслідком вказаного діяння науковець розуміє фактичне обмеження потерпілого у свободі пересування¹. Зі змісту диспозиції ч. 1 ст. 146 КК України дійсно можна зробити двоякий висновок про конструкцію даного складу злочину, адже все залежить від того, як розглядати незаконне позбавлення волі – як діяння, чи як наслідок². Разом із тим більше схиляємось до того, що у розглядуваному випадку має місце формальний, а не матеріальний склад. Навряд чи законодавець, формулюючи зазначену диспозицію, переслідував мету вказати на позбавлення свободи як на наслідок, а не як на діяння. Інша справа, що діяння і наслідок тут фактично збігаються у часі.

У юридичній літературі слушно вказується, що незаконне позбавлення волі слід вважати закінченим з моменту фактичного позбавлення людини свободи пересування (перешкоджання особі можливості покинути певне місце, в якому її незаконно утримують і де вона не бажає перебувати)³. Натомість момент закінчення викрадення людини визначається по-різному. Так, на думку А.В. Савченка, В.В. Кузнецова та О.Ф. Штанька, закінченим цей злочин є «з моменту заволодіння людиною та фактичного початку обмеження її волі»⁴. Такий підхід є неоднозначним, оскільки незрозуміло чому момент заволодіння людиною та фактичний початок обмеження її волі відокремлюються сполучником «та». Так само не зовсім коректно видається точка зору В.М. Підгородинського, який переконаний, що викрадення людини є закінченим «з моменту, коли особа, яка була переміщена у певне місце, фактично обмежена у свободі пересування»⁵. Складається враження, що «фактичне обмеження у свободі пересування» пов'язується не з моментом заволодіння потерпілою особою, а з моменту, коли особа «була переміщена у певне місце». Не можемо погодитись і з точкою зору М.О. Акімова, котрий підкреслює, що «потерпілий, якого вже позбавили свободи, ще формально не може вважатись викраденим, бо його ще не вилучили з місця перебування і не перемістили в інше місце (на розсуд винної особи)»⁶. Вважаємо, що переміщення потерпілої особи для визнання викрадення людини закінченим значення не має, оскільки, як визнає сам М.О. Акімов, свободи її позбавили ще до цього. Не зовсім послідовною видається й позиція Я.Г. Лизогуба, який, з одного боку, вказує, що моментом закінчення викрадення людини є вилучення потерпілого, з іншого ж зазначає, що «під час викрадення людини остання спочатку вилучається з місця перебування, а потім позбавляється волі на період перебування у викрадача»⁷. Вочевидь, викрадена людина позбавляється свободи не «потім», а з моменту втрати можливості вільного пересування. Не можемо погодитись і з точкою зору В.І. Зубкової, на переконання якої викрадення людини сконструйовано законодавцем за типом матеріальних складів і має визнаватись закінченим «не з моменту захоплення людини, а лише після виконання й інших дій цього складу: після переміщення викраденого в інше місце та обмеження свободи його пересування, тобто коли в повному обсязі відбулося викрадення»⁸. Вважаємо, що для подібних висновків немає жодних підстав, адже насправді законодавець не пояснює, що слід розуміти під викраденням людини, зокрема нічого не каже про обов'язковість переміщення та подальшого утримання потерпілого для визнання викрадення людини закінченим злочином. Крім цього, не можна ігнорувати того факту, що фактичне позбавлення свободи пересування та вибору місця перебування починається вже з моменту встановлення контролю над пересуванням потерпі-

2006. С. 69; Зубкова В.И. Ответственность за преступления против личности по законодательству России. Москва: Норма, 2005. С. 183.

- 1 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2006. С. 277; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник для студентів юрид. вузів і фак. / за ред. П.С. Матишевського, С.С. Яценка, П.П. Андрушка. Київ: Юрінком Інтер, 1999. С. 267–268.
- 2 У даному контексті С.Д. Шапченко зауважує, що у більшості випадків фактичне обмеження потерпілого у свободі пересування «є безпосереднім результатом вчиненого діяння, практично не відокремленим від нього в часі» (Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2006. С. 277).
- 3 Див., зокрема: Борисов В.І. Злочини проти волі, честі та гідності особи. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості (Лекція 6 та 7). Харків: Видавець ФО-П Вапнярчук Н.М., 2008. С. 10; Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В.Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків, 2017. С. 583; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2: Особлива частина / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2013. С. 107; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 379; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2006. С. 277; Ободовський О.В. Триваючі злочини у кримінальному праві України: монографія. Одеса: Юридична література, 2016. С. 122; Савченко А.В., Кузнецов В.В., Штанько О.Ф. Сучасне кримінальне право України: курс лекцій. Київ: Вид. Паливода А.В., 2006. С. 335; Зубкова В.И. Ответственность за преступления против личности по законодательству России. Москва: Норма, 2005. С. 192; Петров П.К. Уголовно-правовые и криминологические аспекты похищения человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Челябинск, 2010. С. 104.
- 4 Савченко А.В., Кузнецов В.В., Штанько О.Ф. Сучасне кримінальне право України: курс лекцій. Київ: Вид. Паливода А.В., 2006. С. 335.
- 5 Кримінальне право України: навч.-метод. посіб. / за ред. д.ю.н., проф. В.О. Тулякова. Одеса: Фенікс, 2011. С. 109.
- 6 Акімов М.О. Кримінально-правова охорона свободи особи: проблеми та шляхи вирішення. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Право*. 2018. № 1 (3). С. 145, 147; Akimov M. Criminal law protection of person's freedom: problems and solutions. *Public security and public order*. 2018. № 20. P. 13, 14.
- 7 Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 110.
- 8 Зубкова В.И. Ответственность за преступления против личности по законодательству России. Москва: Норма, 2005. С. 183.

лого і триває до моменту його звільнення. Не можемо погодитись і з точкою зору Н.В. Бойко, яка свого часу писала, що викрадення людини «слід визнавати закінченим з моменту отримання винним реальної можливості розпорядитися долею викраденої людини»¹. Вочевидь, такий висновок про момент закінчення викрадення людини авторка зробила за аналогією з викраденням чужого майна, що навряд чи правильно, адже ставити знак рівності між майном та свободою людини некоректно. Зі зрозумілих причин неприйнятною видається також точка зору О.В. Нікуліної, яка вважає, що момент закінчення викрадення людини «залежить від рішення суду і, відповідно, є оціночною категорією»².

Значимо також, що момент закінчення викрадення людини по-різному визначається й у судовій практиці. Одні суди момент закінчення цього злочину пов'язують з моментом переміщення потерпілої особи за межі місця, в якому вона перебувала за своєю волею. Так, наприклад, Подільський районний суд м. Києва вказав, що Особу-18 шляхом застосування фізичної сили пересадили до салону автомобіля, поклали його на підлогу, опустивши обличчям донизу, щоб останній не мав можливості бачити маршрут його перевезення, та перевезли до будинку, «таким чином викравши Особу-18»³. Інші суди момент закінчення цього злочину пов'язують з моментом насильницького захоплення потерпілої особи. Приміром, Дніпровський районний суд м. Херсона вказав, що троє співучасників, діючи за попередньою змовою, «прибули до місця проживання Особи-9 і Особи-10, звідки викрали їх, після чого, проти їхньої волі, посадили в автомобіль “БМВ Х5” і перевезли їх до задалегідь підготовленого складу»⁴.

На наше переконання, розглядуване діяння, як у формі незаконного позбавлення волі, так і у формі викрадення людини, слід вважати закінченим з моменту фактичного позбавлення особи свободи пересування. Аналогічно є точка зору й деяких інших дослідників⁵. Замахом на незаконне позбавлення волі або викрадення людини слід вважати вчинення особою з прямим умислом діяння, безпосередньо спрямованого на виконання об'єктивної сторони вказаного злочину, якщо при цьому його не було доведено до кінця з причин, що не залежали від волі винного (наприклад, винний зробив спробу перешкодити потерпілому покинути приміщення, однак його дії були припинені сторонніми особами, або ж потерпілий зумів самостійно покинути приміщення, в якому не бажав перебувати).

Незаконне позбавлення волі або викрадення людини традиційно відносять до триваючих злочинів⁶. Разом із тим у літературі висловлювалась думка, що триваючим злочином є лише незаконне позбавлення волі, тоді як

- 1 Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 61.
- 2 Никулина Е.В. Анализ уголовно-правовых проблем похищения человека и его криминологическая характеристика в Северо-Кавказском регионе: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 12.
- 3 Вирок Подільського районного суду м. Києва від 16 вересня 2013 р. (справа № 1-297/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/34318238>
- 4 Вирок Дніпровського районного суду м. Херсона від 24 квітня 2014 р. (справа № 666/6543/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38466514>
- 5 Див., зокрема: Борисов В.І. Злочини проти волі, честі та гідності особи. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості (Лекція 6 та 7). Харків: Видавць ФО-П Вапнярчук Н.М., 2008. С. 10; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. С. 89; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2: Особлива частина / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2013. С. 107; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2006. С. 277; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина. Коментарі до статей 109–447 Кримінального кодексу / під заг. ред. М.О. Потєбенька, В.Г. Гончаренка. Київ: Форум, 2001. С. 110; Клименко А.В. Уголовно-правовая характеристика похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2004. С. 13; Хашум Н. Ответственность за похищение человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2008. С. 9.
- 6 Див., зокрема: Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 14; Борисов В.І. Злочини проти волі, честі та гідності особи. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості (Лекція 6 та 7). Харків: Видавць ФО-П Вапнярчук Н.М., 2008. С. 10; Зінченко І.О., Тютюгін В.І. Одиничні злочини: поняття, види, кваліфікація: монографія. Харків: Видавництво «ФІНН», 2010. С. 65; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. С. 89; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2: Особлива частина / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2013. С. 107; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 379; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина. Коментарі до статей 109–447 Кримінального кодексу / під заг. ред. М.О. Потєбенька, В.Г. Гончаренка. Київ: Форум, 2001. С. 110; Ободовський О.В. Триваючі злочини у кримінальному праві України: монографія. Одеса: Юридична література, 2016. С. 122–124, 133; Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник / за ред. В.О. Навроцького. Київ: Юрінком Інтер, 2013. С. 440; Бауськов Д.Г. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика насильственного похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2003. С. 25; Зайдиева Д.Я. Уголовно-правовая охрана личной свободы человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 69; Казамиров А.И. Уголовно-правовая защита права человека на свободу: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Рязань, 2003. С. 110; Кораблев В.Г. Криминологическая характеристика и уголовно-правовые меры противодействия похищению человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Санкт-Петербург, 2005. С. 20; Парфиненко И.П. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Иркутск, 2007. С. 12; Петров П.К. Уголовно-правовые и криминологические аспекты похищения человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Челябинск, 2010. С. 58; Потапкин С.Н. Незаконное лишение свободы по российскому уголовному

викрадення людини таким не є, оскільки викрадення апріорі не може вчинятися протягом тривалого проміжку часу. Так, Я.Г. Лизогуб підкреслює, що викрадення людини «через особливості юридичної конструкції не узгоджується з такою обставиною, як «вчинене протягом тривалого часу», оскільки остання створює абсурдне уявлення про його – викрадення – юридичну природу, адже момент закінчення цього злочину пов'язується лише з самим фактом вилучення потерпілого. Усі подальші дії, зокрема з приводу його утримання чи переміщення, не входять до юридичного складу викрадення, становлячи інші самостійні злочини, котрі потребують окремої кримінально-правової оцінки»¹. На наш погляд, однозначно погодитись з наведеним твердженням не можна. Як видається, вказаний дослідник не бере до уваги того, що, як і незаконне позбавлення волі, за своєю природою викрадення людини полягає насамперед у протиправному утримуванні потерпілої особи, яке починається з моменту встановлення контролю над нею і триває до моменту її звільнення. Утримування, зокрема, має місце і в період переміщення людини, адже в цей проміжок часу їй також перешкоджають вільно пересуватися (цього чомусь не беруть до уваги інші дослідники). Утримування, зрозуміло, може продовжуватись і пізніше – після переміщення особи до певного місця. У зв'язку з цим має рацію О.В. Ободовський, який вказує, що заперечення тези про те, що викрадення людини є триваючим злочином, призведе до двозначності у кримінально-правовій охороні свободи людини: якщо людину незаконно позбавили волі – можливості за власним вибором обирати та змінювати місце свого перебування, – то весь час, протягом якого ця людина не має такої можливості, вважатиметься часом вчинення злочину; якщо ж людина була протиправно позбавлена свободи, але внаслідок викрадення, то тоді її утримування злочином чомусь не вважатиметься².

Варто погодитись з науковцями, котрі підкреслюють, що початок суспільно небезпечного діяння об'єктивної сторони складу багатьох триваючих злочинів (у тому числі незаконного позбавлення волі) дещо «не схожий» на наступну «частину» діяння (вчинену після досягнення цим діянням стадії закінченого злочину). Вказане посягання полягає у тому, що «людина не просто одномоментно була позбавлена волі, а була позбавлена волі деякий час, протягом якого винний «контролював» становище потерпілого. Саме в цьому контролі й виражається суспільно небезпечне діяння – позбавлення волі. Навіть у ситуації, коли винний, незаконно позбавивши потерпілого волі, не вживає у подальшому жодних заходів для того, щоб позбавлення волі продовжувалося (зокрема, залишає місце, де перебуває потерпілий, не маючи наміру туди повертатися), все ж можемо говорити про згаданий вище контроль: винний усвідомлює, що потерпілий не зможе залишити приміщення без сторонньої допомоги, і розраховує на це, як розраховував на це від самого початку, коли зачиняв приміщення»³. Видається, що вказаний висновок цілком актуальний і для викрадення людини, у разі вчинення якого початок суспільно небезпечного діяння (встановлення контролю над потерпілою особою) дещо «не схожий» на наступну його «частину» (переміщення її за межі місця, в якому вона перебувала за своєю волею). Головне інше: увесь цей час людину незаконно утримують, здійснюють контроль за її пересуванням. Нагадаємо також, що після переміщення особи її незаконне утримування може продовжуватись у місці, куди її доставили⁴. Зважаючи на викладене, маємо всі підстави віднести викрадення людини до триваючих злочинів.

Віднесення незаконного позбавлення волі або викрадення людини до триваючих злочинів означає, що з моменту фактичного позбавлення особи свободи пересування вказане діяння триває в часі вже на стадії закінченого злочину доти, доки потерпілий не буде звільнений (зуміє втекти, буде добровільно звільнений винними, працівниками правоохоронних органів чи іншими особами). Дії з утримування потерпілого, до яких винний приєднався після початку розглядуваного злочину і до його закінчення, слід вважати співвиконавством у ньому.

Як при викраденні людини, так і при незаконному позбавленні волі, не пов'язаному з її викраденням, можливими є різні способи вчинення вказаних посягань: застосування фізичного та (чи) психічного насильства, обман або зловживання довірою, використання безпорадного стану потерпілої особи. Аналіз судової практики засвідчує, що найпоширенішим способом є застосування фізичного насильства (насамперед для подолання

праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Нижній Новгород, 2003. С. 100.

- 1 Лизогуб Я. Незаконне позбавлення волі або викрадення людини (ст. 146 КК України): деякі проблеми кваліфікованого складу. *Право України*. 2008. № 10. С. 128.
- 2 Ободовський О.В. Триваючі злочини у кримінальному праві України: монографія. Одеса: Юридична література, 2016. С. 123. Дослідник, однак, входить з того, що триваючий характер викрадення людини пов'язаний з *подальшим її утримуванням*, яке «на даний час охоплюється формулюванням «викрадення людини»» (див. Ободовський О.В. Вказана праця. С. 123–124).
- 3 Ободовський О.В. Триваючі злочини у кримінальному праві України: монографія. Одеса: Юридична література, 2016. С. 81–82.
- 4 Суперечливо у зв'язку з цим видається позиція С.Н. Гаджієва, який, з одного боку, переконаний, що подальше (після переміщення) утримування особи є обов'язковою ознакою викрадення людини, з іншого ж, вважає, що дане діяння починається з моменту заволодіння нею, а закінченням його слід вважати на стадії переміщення потерпілого (Гаджієв С.Н. Теоретические и практические аспекты квалификации похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Махачкала, 2005. С. 7, 10, 12, 22).

опору потерпілої особи), при цьому цей спосіб більш характерний для викрадення людини. Вважаємо, варто погодитись з дослідниками, які вважають, що заподіяння шкоди здоров'ю потерпілого не охоплюється розглядуваним складом і потребує додаткової кваліфікації за статтями про відповідальність за злочини проти здоров'я особи¹.

При вчиненні незаконного позбавлення волі або викрадення людини нерідко застосовується також психічне насильство (часто у поєднанні з насильством фізичним). Погрозу вбивством, якщо були реальні підстави побоюватися здійснення цієї погрози, необхідно додатково кваліфікувати за ст. 129 КК України.

Обман як спосіб незаконного позбавлення волі або викрадення людини (частіше виступає способом саме останнього) полягає у введенні потерпілого в оману стосовно фактичних обставин ситуації, внаслідок чого у подальшому він позбавляється можливості вільно пересуватися, вибирати місце свого перебування. На практиці поширеними є такі випадки обману: викрадачі представляються потерпілим співробітниками поліції чи СБУ і для введення в оману демонструють їм підроблені службові посвідчення або ж використовують формений одяг працівників правоохоронних органів²; звертаються до потерпілих за допомогою (наприклад, просять допомогти знайти певну вулицю)³; повідомляють їм неправдиву інформацію про нагальну необхідність поїхати до певного місця⁴ тощо. У всіх вказаних випадках обман спрямований на «виманювання» особи під різними приводами з місця постійного чи тимчасового перебування. Наприклад, Бориспільський міськрайонний суд Київської області встановив, що обвинувачений Особа-2 прибув до місця проживання потерпілого Особи-3, обманним шляхом заманив його в автомобіль, повідомивши неправдиву інформацію стосовно необхідності поїхати на станцію технічного обслуговування автомобілів. Після того, як Особа-3 сів до автомобіля, Особа-2 поїхав до сараю, розташованого на тій же вулиці. Прибувши на місце, Особа-2 примусив Особу-3 зайти всередину сараю і спуститися в підвальне приміщення. З метою недопущення втечі Особи-3 Особа-2 закрити вхід до підвалу мішками з картоплею та металевими конструкціями, а приміщення сараю зачинив на замок, прихопивши ключ із собою⁵.

Складним є питання кваліфікації вчиненого у разі, коли потерпілу особу шляхом обману заманюють у певне місце, куди вона прибуває самостійно, а вже у цьому місці її незаконно утримують. На думку одних дослідників, відповідне діяння слід кваліфікувати як незаконне позбавлення волі⁶, на думку інших – як викрадення людини⁷. Більш переконливо видається перша точка зору. Варто звернути увагу на те, що у наведеному прикладі

- 1 Див., наприклад: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2006. С. 277; Савченко А.В., Кузнецов В.В., Штанько О.Ф. Сучасне кримінальне право України: курс лекцій. Київ: Вид. Паливода А.В., 2006. С. 336; Сташис В.В., Бажанов М.И. Преступления против личности в УК УССР и судебной практике. Харьков: Вища школа, изд-во при Харьк. гос. ун-те, 1987. С. 196. Разом з тим у літературі висловлювалась й інша точка зору. Так, на думку Н.В. Бойко, додаткової кваліфікації потребує лише заподіяння умисного середньої тяжкості тілесного ушкодження та умисного тяжкого тілесного ушкодження, тоді як легкі тілесні ушкодження, умисне завдання удару, побойів або вчинення інших насильницьких дій, які завдали фізичного болю і не спричинили тілесних ушкоджень, охоплюються цією статтею і додаткової кваліфікації не потребують (Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 13). Аналогічну позицію займають й деякі інші науковці (Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 91; Кваліфікація злочинів: навч. посіб. / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: Істина, 2011. С. 241). На переконання авторів «Енциклопедії кримінального права», стаття про відповідальність за незаконне позбавлення волі охоплює тільки завдання побойів, тоді як інші діяння проти здоров'я особи мають кваліфікуватися самостійно (Енциклопедія уголовного права. Т. 14. Преступления против свободы, чести и достоинства личности. Санкт-Петербург: Издание профессора Малинина – СПб ГКА, 2010. С. 74).
- 2 Див., наприклад: Вирок Оболонського районного суду м. Києва від 4 жовтня 2013 р. (справа № 756/10935/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/34070434>; Вирок Дніпровського районного суду м. Києва від 15 червня 2015 р. (справа № 755/13814/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/51108040>; Вирок Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рога Дніпропетровської обл. від 12 квітня 2016 р. (справа № 216/1110/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57338268>; Вирок Солом'янського районного суду м. Києва від 5 квітня 2013 р. (справа № 1/760/43/13) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/30496017>; Приговор Ильичевского районного суда г. Мариуполя Донецкой обл. от 8 ноября 2013 г. (дело № 0520/6742/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/35241111>
- 3 Див., наприклад: Вирок Придніпровського районного суду м. Черкаси від 17 жовтня 2013 р. (справа № 711/4314/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/34196668>
- 4 Див., наприклад: Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. від 10 лютого 2015 р. (справа № 359/10883/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42632681>
- 5 Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. від 10 лютого 2015 р. (справа № 359/10883/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42632681>
- 6 Див., наприклад: Казамиров А.И. Уголовно-правовая защита права человека на свободу: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Рязань, 2003. С. 93; Павлик М.Ю. Террористический акт, захват заложника, бандитизм: вопросы теории и практики. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2011. С. 235; Петров П.К. Похищение человека и незаконное лишение свободы: вопросы квалификации. *Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право*. 2008. № 8. С. 80; Петров П.К. Уголовно-правовые и криминологические аспекты похищения человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Челябинск, 2010. С. 49–50.
- 7 Див., наприклад: Донцов А.В. Похищение человека: уголовно-правовой аспект: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2003.

встановлення над людиною контролю та її утримування фактично співпадають у часі, а сам обман є своєрідним попереднім етапом для незаконного позбавлення людини свободи. До місця утримування потерпіла особа, не здогадуючись про наслідки, прибула добровільно, її «переміщення» відбулося до моменту встановлення над нею контролю. У розглядуваному контексті звернемо також увагу на суперечливість поглядів тих науковців, котрі, з одного боку, вважають викрадення людини сукупністю трьох послідовних дій (заволодіння, переміщення та подальшого утримування), з іншого ж – переконані, що у наведеному випадку викрадення людини може полягати в самому лише утримуванні людини¹.

Трапляються й випадки вчинення розглядуваного злочину шляхом зловживання довірою, коли винний намагається заручитися довірою потерпілого, аби обман виглядав переконливішим. Шляхом зловживання довірою аналізоване посягання найчастіше вчиняється стосовно осіб, знайомих винному, що дозволяє йому використовувати для обману дружні, ділові, службові та інші відносини з потерпілим чи його близькими. Так, наприклад, Першотравневий суд м. Чернівців встановив, що громадянка Молдови, скориставшись тим, що вона перебуває у родинних відносинах з малолітньою, під приводом поїздки до спільних родичів, увійшла в довіру до дівчинки, після чого разом з нею незаконно перетнула державний кордон України².

Будь-яка форма обману чи зловживання довірою ґрунтується на тому, що винний шляхом запевнень чи замовчування створює в потерпілого хибне уявлення про певні обставини й призводить його до переконання про необхідність чи вигідність вчинення ним дій, необхідних для злочинців.

У судовій практиці інколи трапляється також вчинення даного злочину шляхом використання безпорадного стану потерпілої особи, тобто стану, перебуваючи в якому особа не здатна усвідомлювати характер вчинюваних з нею дій³, або хоча й розуміє те, що відбувається, однак не здатна чинити активний опір винному. Іноді до такого стану особу умисно призводить сам винний. Наприклад, Вишгородський районний суд Київської області засудив чоловіка, котрий за допомогою доданого до томатного соку метадону домігся того, що власниця орендованої ним квартири втратила свідомість, після чого переніс її до салону автомобіля і перевіз з Вишгорода до села Савенки⁴.

Варто підкреслити, що способами незаконного позбавлення людини волі, не пов'язаного з її викраденням, можуть бути такі способи вчинення даного злочину, за яких винний безпосередньо не контактує з потерпілим (наприклад, зачинення людини в певному приміщенні без будь-якого фізичного чи психічного впливу на неї, невипускання потерпілого з приміщення, в якому він опинився за своєю волею, відібрання у нього засобів пересування тощо).

М.І. Хавронюк переконаний, що обов'язковою ознакою об'єктивної сторони незаконного позбавлення волі є місце. Вчений зазначає, що «позбавлення волі може полягати у триманні особи в місці, де вона взагалі не бажає або більше не бажає перебувати, або в приміщенні її в місці, яке вона не має змоги вільно залишити, хоча бажає цього. Таким місцем можуть бути як приміщення (кімната, камера, погріб тощо) чи комплекси приміщень (підвал багатоповерхового будинку, лікарня), так і інші місця (дах багатоповерхового будинку, транспортний

С. 15; Мартыненко Н.Э. Похищение человека: уголовно-правовые и криминологические аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1994. С. 60; Михаль О. Вопросы квалификации незаконного лишения свободы, похищения человека и захвата заложников. *Уголовное право*. 2003. № 4. С. 48; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2006. С. 277; Хатуев В.Б. Уголовно-правовая охрана беременных женщин, малолетних, беззащитных и беспомощных лиц и лиц, находящихся в зависимости от виновного: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2004. С. 89–90.

1 Мартыненко Н.Э. Похищение человека: уголовно-правовые и криминологические аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1994. С. 60; Хатуев В.Б. Уголовно-правовая охрана беременных женщин, малолетних, беззащитных и беспомощных лиц и лиц, находящихся в зависимости от виновного: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2004. С. 89–90.

2 Архів Першотравневого районного суду м. Чернівців за 2012 рік. Справа № 1-26/2012.

3 У юридичній літературі іноді зазначається, що потерпілими від розглядуваних посягань не можуть бути особи, які не усвідомлюють факту позбавлення їх свободи (наприклад, особи, що сплять чи втратили свідомість). Наприклад, Д.Я. Зайдієва переконана, що «незаконне позбавлення свободи стосовно осіб, котрі перебувають у невідомому стані, має місце тільки з того моменту, коли потерпілі будуть у змозі розуміти характер дій, здійснюваних щодо них (п'яний протверезів, сплячий прокинувся тощо). І якщо на цей момент особиста свобода людини все ще буде зазнавати обмеження, то злочин проти особистої свободи цієї особи необхідно вважати вчиненим саме з цієї хвилини» (Зайдієва Д.Я. Уголовно-правовая охрана личной свободы человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 65). З такою точкою зору погодитись не можемо. Вважаємо, що факт позбавлення свободи має місце незалежно від усвідомлення цього потерпілою особою, адже закон гарантує людині право на свободу незалежно від даних, що характеризують її особистість. Видається, значення має усвідомлення відповідного факту винним, а не потерпілим. Так само вважають й деякі інші дослідники (Потапкин С.Н. Незаконное лишение свободы по российскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Нижний Новгород, 2003. С. 119–120; Снахова М.Р. Уголовно-правовая охрана личной свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 93–95). Додамо також, що в кримінальному законодавстві Румунії (ч. 2 ст. 205) та Швейцарії (ч. 2 ст. 183) прямо зазначається, що кримінально караним визнається вчинення вказаного діяння й щодо особи, яка не могла висловити свою волю чи захиститися.

4 Вирок Вишгородського районного суду Київської обл. від 6 вересня 2018 р. (справа № 363/1843/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76335901>

засіб) чи місцевості (скеля, острів, тощо)»¹. На думку В.Г. Кундеуса, місце вчинення злочину слід визнавати також обов'язковою ознакою викрадення людини. Науковець переконаний, що «важливою ознакою викрадення є як те середовище, місце перебування людини, звідки її викрадають, так і те місце, куди людину поміщають»², підкреслює, що «від встановлення місця вилучення людини залежить сутність самого викрадення людини»³. На наш погляд, зараховувати місце вчинення злочину до обов'язкових ознак об'єктивної сторони незаконного позбавлення волі або викрадення людини немає підстав. Вочевидь, має рацію Т.В. Родіонова, коли зазначає, що «необхідно чітко відмежовувати матеріальне поняття “місце вчинення злочину” від його кримінально-процесуального аналога. Місце вчинення злочину, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК України, належить до обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. Як об'єктивна обставина, місце вчинення злочину притаманне кожному злочинному посяганням, оскільки будь-яке діяння завжди вчиняється суб'єктом у певному місці, тому знаходить відображення у процесуальних документах (зокрема, у протоколі огляду місця події). Натомість матеріальне поняття “місце вчинення злочину” постає лише як обов'язкова ознака складу злочину. Воно або безпосередньо передбачається у законі, або впливає з нього в результаті застосування прийомів тлумачення. Вказівка законодавця на певне місце вчинення злочину означає, що у разі вчинення діяння в іншому місці буде відсутнім склад певного злочину або наявним буде склад іншого злочину»⁴. Незаконне позбавлення волі або викрадення людини, як і будь-яке інше діяння, завжди вчиняється у певному місці, що може мати доказове або інше процесуальне значення. Однак значення для кваліфікації розглядуваного злочину місце незаконного позбавлення волі або викрадення людини, на наш погляд, не має.

Час, протягом якого людину незаконно утримують, може бути різним. Аналіз судової практики засвідчив, що мінімальний проміжок часу, протягом якого утримували потерпілого від розглядуваного злочину – 4–5 хвилин⁵, максимальний – понад 11 місяців⁶. Незаконне позбавлення волі або викрадення людини, здійснюване протягом тривалого часу, визнане законодавцем обставиною, що обтяжує кримінальну відповідальність за цей злочин (ч. 2 ст. 146 КК України). Водночас у літературі неодноразово вказувалось, що в окремих випадках незначний час, протягом якого утримували особу, може свідчити про малозначність діяння⁷. Вочевидь, визнання поведінки суб'єкта малозначним діянням дійсно може мати місце, якщо позбавлення свободи пересування тривало лічені хвилини і саме така його тривалість охоплювалась умислом суб'єкта⁸.

У спеціальній літературі неодноразово пропонувалося виокремити відповідальність за викрадення людини в окрему статтю КК України⁹. Відповідна пропозиція обґрунтовується передусім підвищеною суспільною небезпечністю викрадення людини порівняно з незаконним позбавленням волі, не пов'язаним з її викраденням, а

1 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 434.

2 Кундеус В.Г. Кримінально-правова характеристика викрадення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2004. С. 66.

3 Там само. С. 67.

4 Родіонова Т.В. Місце вчинення злочину за кримінальним правом України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2018. С. 43–44.

5 Вирок Генічеського районного суду Херсонської обл. від 17 грудня 2015 р. (справа № 653/2988/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/55045211>

6 Вирок Ораджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя від 2 липня 2018 р. (справа № 335/2131/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75169043>

7 Див., зокрема: Кримінальне право України: навч.-метод. посіб. / за ред. д.ю.н., проф. В.О. Тулякова. Одеса: Фенікс, 2011. С. 109; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2006. С. 277; Зайдисев Д.Я. Уголовно-правовая охрана личной свободы человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 70; Казамиров А.И. Уголовно-правовая защита права человека на свободу: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Рязань, 2003. С. 111; Михаль О. Вопросы квалификации незаконного лишения свободы, похищения человека и захвата заложников. *Уголовное право*. 2003. № 4. С. 48; Науменко С.В. Незаконное лишение свободы: уголовно-правовой и криминологический аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. С. 219–222; Петров П.К. Похищение человека и незаконное лишение свободы: вопросы квалификации. *Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право*. 2008. № 8. С. 78; Снахова М.Р. Уголовно-правовая охрана личной свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 98; Энциклопедия уголовного права. Т. 14. Преступления против свободы, чести и достоинства личности. Санкт-Петербург: Издание профессора Малинина – СПб ГКА, 2010. С. 75.

8 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2006. С. 277.

9 Див., наприклад: Акімов М.О. Кримінально-правова охорона свободи особи: проблеми та шляхи вирішення. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Право*. 2018. № 1 (3). С. 144, 146, 147; Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 85; Кабанець А.В. Засоби запобігання незаконному позбавленню волі або викраденню людини: міжнародний досвід: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ірпінь, 2019. С. 4, 12–13; Лизогуб Я. Незаконне позбавлення волі або викрадення людини (ст. 146 КК України): деякі проблеми кваліфікованого складу. *Право України*. 2008. № 10. С. 129; Політова А.С. Кримінально-правова характеристика злочинів проти свободи особи за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. С. 5, 9, 16–17; Akimov M. Criminal law protection of person's freedom: problems and solutions. *Public security and public order*. 2018. № 20. P. 13, 14, 15.

також відмінностями їх об'єктивних та суб'єктивних ознак¹. Неодноразово також підкреслювалось, що викрадення людини є «найнебезпечнішою формою незаконного позбавлення волі»².

Здійснений аналіз, однак, дає підстави для висновку, що *викрадення людини та незаконне позбавлення її волі насправді дуже подібні за своєю об'єктивною стороною. На наш погляд, відмінності між ними є незначними і полягають насамперед у тому, що викрадення людини неможливе без переміщення її за межі місця, в якому вона перебувала за своєю волею. У той же час необхідно підкреслити, що будь-яке викрадення людини беззаперечно є її актом незаконного позбавлення її свободи.*

Отже, потрібно дати чітку відповідь на запитання: в чому конкретно полягає більша суспільна небезпека викрадення людини порівняно зі «звичайним» незаконним позбавленням її свободи? На жаль, дослідниками вона здебільшого констатується, але не обґрунтовується. Автор цих рядків переконаний, що встановлення контролю над людиною (як би його не називали – захопленням чи заволодінням) далеко не завжди свідчить про якісно інший ступінь суспільної небезпеки викрадення людини. Так само про підвищену суспільну небезпеку цього діяння далеко не завжди свідчить й факт переміщення людини за межі місця, в якому вона перебувала за своєю волею. Для прикладу, в одному випадку людину зачинили в холодному, сирому, темному підвалі, в іншому – перевезли на певну відстань в салоні комфортного автомобіля. На переконання автора, у запропонованих прикладах більшу небезпеку становить незаконне позбавлення людини волі без її переміщення.

Нерідко в якості позитивного наводиться зарубіжний досвід, який начебто заслуговує на запозичення в частині виокремлення самостійної статті про відповідальність за викрадення людини³. Насправді ж відповідний досвід є різним і навряд чи коректно абсолютизувати досвід одних держав, ігноруючи досвід інших. Законодавці багатьох держав (зокрема, Азербайджану, Білорусі, Болгарії, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Латвії, Молдови, Німеччини, Росії, Сербії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану, Швеції) дійсно передбачають відповідальність за незаконне позбавлення свободи та викрадення людини в різних статтях, тим самим розмежовуючи ці діяння. Однак немало законодавців (наприклад, Данії, Литви, Норвегії, Польщі, Франції, Швейцарії) об'єднує незаконне позбавлення свободи та викрадення людини в межах однієї статті, не бачачи необхідності розосереджувати їх. Варто також зауважити, що досвід тих держав, які у своєму законодавстві виокремлюють викрадення людини в самостійну статтю, є дуже неоднозначним і активно критикується тамтешніми науковцями. Так, наприклад, російські дослідники майже одногласно нарікають на те, що правозастосовна практика постійно стикається з серйозними труднощами, пов'язаними із розмежуванням викрадення людини та незаконного позбавлення її свободи. Причиною цього, на їх погляд, є відсутність описової диспозиції, в якій містилося б законодавче визначення «викрадення людини»⁴.

1 Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 85; Павлик М.Ю. Террористический акт, захват заложника, бандитизм: вопросы теории и практики. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2011. С. 235.

2 Див., зокрема: Борисов В.І. Злочини проти волі, честі та гідності особи. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості (Лекція 6 та 7). Харків: Видавець ФО-П Вапнярчук Н.М., 2008. С. 10; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. С. 89; Кримінальне право України: Особлива частина: підруч. для студ. вищ. навч. закл. освіти / за ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ: Юрінком Інтер; Харків: Право, 2003. С. 74; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2: Особлива частина / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Гішонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2013. С. 107; Емельянов В.П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования: уголовно-правовое исследование. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. С. 103; Шалгунова С.А. Особа насильницького злочинця: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2012. С. 195; Акімов М.О. Кримінально-правова охорона свободи особи: проблеми та шляхи вирішення. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Право*. 2018. № 1 (3). С. 147; Акімов М. Criminal law protection of person's freedom: problems and solutions. *Public security and public order*. 2018. № 20. P. 15.

3 Див., наприклад: Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 32; Кундеус В.Г. Кримінально-правова характеристика викрадення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2004. С. 57–58; Лизогуб Я. Незаконне позбавлення волі або викрадення людини (ст. 146 КК України): деякі проблеми кваліфікованого складу. *Право України*. 2008. № 10. С. 129.

4 Див., зокрема: Блажнов А.Г. Незаконное лишение свободы: уголовно-правовой аспект: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2005. С. 107–108; Донцов А.В. Похищение человека: уголовно-правовой аспект: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2003. С. 8, 14; Зайдишева Д.Я. Уголовно-правовая охрана личной свободы человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 60; Казамиров А.И. Уголовно-правовая защита права человека на свободу: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Рязань, 2003. С. 90; Клименко А.В. Уголовно-правовая характеристика похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2004. С. 7; Марахтанова Е.А. Преступления против свободы личности: вопросы законодательной регламентации и квалификации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Самара, 2006. С. 9, 19; Павлик М.Ю. Террористический акт, захват заложника, бандитизм: вопросы теории и практики. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2011. С. 233–234; Парфиненко И.П. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика похищения человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Иркутск, 2007. С. 90–91; Петров П.К. Уголовно-правовые и криминологические аспекты похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Челябинск, 2010. С. 11; Петров П.К. Уголовно-правовые и криминологические аспекты похищения человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Челябинск, 2010. С. 61; Ушакова Е.В. Уголовно-правовые и криминологические меры противодействия похищению человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. С. 3, 4; Ушакова Е.В. Уголовно-правовые и криминологические меры противодействия похищению человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. С. 55; Филін М.В. Уголовная ответственность за незаконное лишение человека свободы: дисс. ...

Автор переконаний, що виокремлення викрадення людини в окрему статтю КК України не покращить правозастосовну практику, а навпаки – ускладнить її. Вже зараз можна навести чимало прикладів того, як суди надають вчиненому неправильну кримінально-правову оцінку. Поширеною, приміром, є практика кваліфікації очевидних випадків викрадення людини як незаконного позбавлення її волі, а не викрадення¹. Наприклад, як незаконне позбавлення волі Тернопільський міськрайонний суд Тернопільської області кваліфікував дії трьох співучасників, які, застосовуючи фізичну силу, посадили потерпілого в автомобіль та відвезли його до м. Тернополя, де утримували, зачинивши в приміщенні сушильної кімнати на 9-му поверсі будинку². Навряд чи варто сумніватись в тому, що за умов, коли критерії розмежування незаконного позбавлення волі та викрадення людини розмиті, виокремлення останнього діяння в окрему статтю КК України істотно ускладнить правозастосовну практику.

Таким чином, необхідності у виокремленні викрадення людини в самостійну статтю КК України немає³ з огляду на відсутність для цього належних підстав. Більше того, у світлі викладеного вище постає питання про доцільність відмови від вказівки на викрадення людини як альтернативного незаконному позбавленню волі діяння. Вочевидь, такий варіант можливий⁴, адже незаконне позбавлення волі за своєю суттю охоплює й випадки викрадення людини. Утім, в інтересах правозастосовної практики (аби не дезорієнтувати її) згадку про викрадення людини в ст. 146 КК України все ж варто залишити. Зокрема, традиційним і загалом виправданим є вживання терміну «викрадення» для позначення відповідних злочинних дій, вчинених стосовно малолітніх дітей.

Звертає на себе увагу той факт, що в назві ст. 146 КК України, а також у диспозиції її ч. 1, вжито сполучник «або». Зауважимо, що в українській мові сполучник «або» «вживається на означення того, що з ряду перелічуваних предметів (явищ і т. ін.) можливий тільки один», «підкреслює взаємовиключення перелічуваних предметів, явищ і т. ін.»⁵. У зв'язку з цим варто ще раз підкреслити, що викрасти людину, незаконно не позбавивши її свободи, неможливо. З огляду на це використання сполучника «або» у ст. 146 КК є явно некоректним. Відзначимо, що використання сполучника «або» при формулюванні диспозиції вказаної норми не трапилося в жодному проаналізованому автором зарубіжному кримінальному законі⁶.

З огляду на викладене, назву ст. 146 КК України, а також диспозицію її ч. 1, слід викласти у такій редакції:

«Стаття 146. Викрадення людини чи інше незаконне позбавлення її свободи

1. Викрадення людини чи інше незаконне позбавлення її свободи».

канд. юрид. наук: 12.00.08. Хабаровск, 2000. С. 148–149; Цанева А.Н. Некоторые проблемы применения уголовного законодательства об ответственности за похищение человека. *Теория и практика общественного развития*. 2012. № 4. С. 360, 362; Энциклопедия уголовного права. Т. 14. Преступления против свободы, чести и достоинства личности. Санкт-Петербург: Издание профессора Малинина – СПб ГКА, 2010. С. 46, 47.

1 Див., зокрема: Вирок Коростишівського районного суду Житомирської обл. від 31 травня 2013 р. (справа № 280/635/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/31571929>; Вирок Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської обл. від 12 липня 2013 р. (справа № 182/5662/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32385551>; Вирок Тетіївського районного суду Київської обл. від 16 липня 2013 р. (справа № 380/1096/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32436360>; Вирок Добровеличківського районного суду Кіровоградської обл. від 11 березня 2014 р. (справа № 387/285/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37536765>; Вирок Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської обл. від 8 квітня 2011 р. (справа № 1-92/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/16512600>; Приговор Великомихайловського районного суду Одеської обл. от 21 декабря 2011 г. (дело № 1-188/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21025536>; Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. від 10 лютого 2015 р. (справа № 359/10883/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42632681>; Вирок Вінницького міського суду Вінницької обл. від 21 березня 2013 р. (справа № 127/4531/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/30212171>; Вирок Борщівського районного суду Тернопільської обл. від 15 червня 2015 р. (справа № 594/599/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/45168943>

2 Вирок Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської обл. від 8 квітня 2011 р. (справа № 1-92/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/16512600>

3 Зазначимо, що раніше автор цих рядків поділяв протилежну точку зору (див.: Андрушко А.В. Розмежування незаконного позбавлення волі або викрадення людини та захоплення заручників. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2017. Вип. 6. Том 3. С. 49).

4 Зауважимо, що Н.В. Бойко ще у 1989 році вважала недоцільним збереження в КК УРСР окремої статті про відповідальність за викрадення чужої дитини (Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 12).

5 Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 2.

6 Андрушко А.В. Об'єктивна сторона незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 309.

4.2. Насильницьке зникнення

Виходячи із тексту ст. 146-1 КК України, можна зробити висновок, що з об'єктивної сторони насильницьке зникнення може виражатися у таких формах:

- 1) арешт, затримання, викрадення або позбавлення волі людини в будь-якій іншій формі, поєднане з подальшою відмовою визнати факт таких дій;
- 2) позбавлення волі людини, поєднане з подальшим приховуванням даних про долю такої людини чи місце її перебування;
- 3) видання наказу або розпорядження про позбавлення волі людини або про відмову визнати факт такого позбавлення волі, або про приховування даних про долю такої людини чи місце її перебування;
- 4) невжиття керівником, якому стало відомо про вчинення його підлеглими позбавлення волі людини, заходів для його припинення, поєднане з неповідомленням компетентних органів про цей злочин;
- 5) неповідомлення компетентних органів про злочин керівником, якому стало відомо про вчинене його підлеглими позбавлення волі людини, поєднане з подальшою відмовою визнати факт такого позбавлення волі або приховуванням даних про долю такої людини чи місце її перебування¹.

Насамперед видається необхідним розглянути питання про доцільність існування аналізованої статті з огляду на її конкуренцію з іншими статтями вітчизняного кримінального закону.

Порівнявши норми Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень та КК України, О.М. Броневицька ще у 2010 році, тобто задовго до прийняття ст. 146-1 КК, дійшла висновку про те, що попри відсутність у чинному на той час кримінальному законодавстві окремої статті про відповідальність за насильницьке зникнення, відповідальність за заборонені Конвенцією дії передбачена низкою статей КК України, а саме – ст.ст. 146, 365, 371, 375 та 424 КК². К.П. Задоя слушно зазначає, що положення ст. 375 КК апріорі не охоплюють дій з обмеження фізичної свободи людини, а отже вони не можуть кореспондувати зі ст. 2 Конвенції. Крім того, цей дослідник слушно вказує на те, що запропонований О.М. Броневицькою перелік може бути доповнений вказівкою на ст. 374 КК України, оскільки конструктивним елементом насильницького зникнення у конвенційному розумінні є залишення особи без захисту закону, що повністю узгоджується зі змістом зазначеного положення кримінального закону України³.

Стаття 146-1 КК України, зрозуміло, конкурує з цілим рядом статей вітчизняного кримінального закону. Так, основною ознакою, за якою слід розмежовувати злочини, передбачені ст. 146-1 і статтями 146, 147, 148, 149, 151, 349, 349-1 КК України, є ознака спеціального суб'єкта злочину (насильницьке зникнення вчиняється представником держави, в тому числі іноземної). Крім того, обов'язковою ознакою насильницького зникнення є подальша відмова визнати факт арешту, затримання або позбавлення волі людини в будь-якій іншій формі або приховування даних про долю такої людини чи місце її перебування. За цією ж ознакою слід також розмежовувати насильницьке зникнення та діяння, передбачені статтями 365 «Перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу», 371 «Завідомо незаконні затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою», 374 «Порушення права на захист», 375 «Постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови» КК України.

З огляду на конкуренцію ст. 146-1 з цілим рядом статей КК України чимало дослідників критично оцінили доцільність існування розглядуваної кримінально-правової заборони. Наприклад, І.Б. Газдайка-Василишин і Т.І. Созанський зазначають, що ст. 146-1 КК України «порушує систему існуючих кримінально-правових норм, ускладнює їх застосування та породжує проблеми розмежування нового складу злочину із уже існуючими скла-

1 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 438.

2 Броневицька О.М. Відповідність положень чинного Кримінального кодексу України про відповідальність на особисту свободу особи вимогам міжнародно-правових актів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2010. № 3. С. 322–323.

3 Задоя К.П. Визнання насильницького зникнення злочином sui generis за кримінальним правом України: pro et contra. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 4. С. 61.

дами злочинів»¹. В.О. Туляков переконаний, що досліджувана законодавча новела «має відверто специфічну спрямованість та не витримує критики з точки зору якості мови кримінального закону»².

Однак висловлювалася в юридичній літературі й інша точка зору. Так, на думку К.П. Задої, доцільність криміналізації розглядуваного посягання пов'язана із специфічністю юридичної природи насильницького зникнення, правовим статусом заборони насильницького зникнення у сучасному міжнародному праві, особливостями окремих зобов'язань України, що випливають з Конвенції, а також з практикою моніторингу Комітетом з насильницьких зникнень національного законодавства держав-учасників Конвенції³.

У розглядуваному контексті зауважимо, що більшість зарубіжних законодавців дотепер не встановила кримінальної відповідальності за насильницьке зникнення. Окремі з них своє зволікання виправдовують тим, що існуючі в національному кримінальному законодавстві норми дозволяють протидіяти розглядуваному посяганням, а тому окрема стаття про відповідальність за насильницьке зникнення є зайвою. Такою, для прикладу, є позиція іспанського законодавця, який наполягає на тому, що насильницьке зникнення охоплюється нормами кримінального закону про незаконне позбавлення свободи та викрадення людини⁴. У зв'язку з цим Міжнародна Амністія підкреслює, що немає підстав для того, аби вважати що КК Іспанії забезпечує протидію насильницьким зникненням відповідно до вимог Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень. Серед іншого, Міжнародна Амністія звертає увагу на те, що насильницьке зникнення може бути результатом не лише незаконного позбавлення свободи, але й дій, що спершу були законними. Крім того, підкреслюється, що статті КК Іспанії, які передбачають відповідальність за незаконне позбавлення свободи та викрадення людини, не містять суттєвих елементів, характерних для насильницького зникнення (зокрема, вказівки на відмову визнати факт позбавлення волі або приховування даних про долю чи місцезнаходження зниклої особи, внаслідок чого цю особу залишено без захисту закону). З огляду на це Міжнародна Амністія наголошує на необхідності передбачення самостійної статті про відповідальність за насильницьке зникнення, при цьому вказує, що бажано включити даний злочин до категорії міжнародних злочинів⁵.

На наш погляд, криміналізацію насильницького зникнення слід визнати обґрунтованою. Приєднання України до Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень висуває перед Україною відповідні зобов'язання, зокрема необхідність вжиття заходів для того, щоб «насильницьке зникнення кваліфікувалося як правопорушення в її кримінальному праві» (ст. 4 Конвенції). Ситуація, пов'язана з криміналізацією насильницького зникнення, певною мірою подібна до тієї, що мала місце при встановленні кримінальної відповідальності за захоплення заручників (це діяння також з'явилося в кримінальному законі завдяки імплементації положень міжнародного договору – Міжнародної конвенції про боротьбу із захопленням заручників). Як відомо, захоплення заручників відрізняється від незаконного позбавлення волі або викрадення людини насамперед спеціальною метою (спонукання родичів затриманого, державної або іншої установи, підприємства чи організації, фізичної або службової особи до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника). Так само додатковими ознаками, порівняно з наведеними вище статтями кримінального закону, характеризується й насильницьке зникнення. Вказані ознаки надають розглядуваному діянню особливої юридичної природи. У зв'язку з цим раніше підкреслювалася доцільність перенесення статті про насильницьке зникнення з розділу III до розділу XX Особливої частини КК України. Необхідно також наголосити, що в сучасному міжнародному праві насильницьке зникнення має особливий правовий статус, що зумовлює практику моніторингу Комітетом з насильницьких зникнень національного законодавства держав-учасниць Конвенції, на чому слушно наголошував К.П. Задоя.

У ч. 1 ст. 146-1 КК України законодавець перераховує найбільш типові форми позбавлення особи свободи (арешт, затримання, викрадення), при цьому очевидно, що відповідний перелік не є вичерпним, оскільки ви-

1 Газдайка-Василишин І.Б., Созанський Т.І. Насильницьке зникнення: окремі аспекти законодавчої новели. *Кримінальна юстиція: quo vadis? IV Львівський форум кримінальної юстиції: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (20-22 вересня 2018 р.)*. Львів: ЛьвДУВС, 2018. С. 24.

2 Туляков В.О. «Чорні лебеді» кримінального права та методологія правового регулювання. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, м. Харків, 18-19 жовт. 2018 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2018. С. 41.

3 Задоя К.П. Визнання насильницького зникнення злочином sui generis за кримінальним правом України: pro et contra. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 4. С. 61.

4 Spain: Briefing for the committee on enforced disappearances: 5-th session of the committee (4-15 November 2013). P. 6. / Amnesty International. URL: <https://www.amnesty.org/en/documents/eur41/003/2013/en/>

5 Spain: Briefing for the committee on enforced disappearances: 5-th session of the committee (4-15 November 2013). P. 7–8. / Amnesty International. URL: <https://www.amnesty.org/en/documents/eur41/003/2013/en/>

користано зворот «або позбавлення волі людини в будь-якій іншій формі». Звідси випливає, що можливими є й інші подібні форми позбавлення особи свободи (наприклад, привід чи тримання під вартою)¹. Потрібно звернути увагу також на те, що у вказаній нормі, а також у Конвенції, з якої вона імплементована, не зазначено, що відповідні форми позбавлення особистої свободи мають бути незаконними. У зв'язку з цим необхідно нагадати, що *насильницьке зникнення може бути результатом не лише незаконного позбавлення свободи, але й дій, що спершу були законними, а незаконними стали через відмову визнати факт позбавлення людини свободи або через приховування даних про долю такої людини чи місце її перебування*².

Вище неодноразово зазначалося, що розглядуване діяння має специфічну правову природу. Особливість насильницького зникнення полягає, зокрема, в тому, що невід'ємною його ознакою є подальша відмова визнати факт арешту, затримання, викрадення чи позбавлення волі людини в будь-якій іншій формі або приховування даних про долю такої людини чи місце її перебування.

З диспозиції ч. 1 ст. 146-1 КК України можна зробити висновок, що подальша відмова визнати факт арешту, затримання, викрадення або позбавлення волі людини в будь-якій іншій формі може бути висловлена в будь-якій формі і може мати місце у будь-який період часу після позбавлення особи свободи³. Водночас у юридичній літературі зазначається, що найбільш типовою є ситуація, за якої представники держави позбавляють особу свободи, а потім своєчасно не інформують про це компетентні органи та родичів⁴. Видається, що такий висновок є цілком логічним, хоч він і не зовсім точно відображає зміст слова «відмова», яке означає «відповідь про небажання або неможливість виконати прохання, наказ і т. ін.»⁵. Дослідники сходяться на думці, що зацікавленим сторонам не потрібно робити запиту до органів влади, а тому необхідно визначити час, протягом якого представники держави повинні повідомити їх (третіх осіб) про факт позбавлення людини свободи. Слушною видається точка зору науковців, які зазначають, що тут має йтися про строки, визначені процесуальним законодавством конкретної держави⁶. Разом з тим, на наш погляд, такий висновок актуальний лише для випадків, коли позбавлення особи свободи відбувається на законних підставах. У разі ж якщо представники держави викрали особу або іншим чином незаконно позбавили її свободи, говорити про якісь строки взагалі не варто. У таких випадках достатньо самої по собі відмови визнати факт позбавлення людини свободи або ж приховування даних про долю такої людини чи місце її перебування.

Дії представників держави, які на запит родичів потерпілого чи інших осіб умисно надали неправдиву інформацію, слід розглядати як відмову визнати факт позбавлення людини свободи⁷.

Наявність такої ознаки насильницького зникнення, як приховування даних про долю людини чи місце її перебування, дозволяє стверджувати, що розглядуваний злочин є триваючим⁸. Виходячи з буквального тлумачення ч. 1 ст. 146-1 КК України можна зробити висновок, що цей злочин є закінченим з моменту подальшої відмови визнати факт арешту, затримання, викрадення або позбавлення волі людини в будь-якій іншій формі або ж з моменту приховування даних про долю такої людини чи місце її перебування. І.Б. Газдайка-Василишин і Т.І. Созанський слушно зазначають, що, на відміну від «звичайного» незаконного позбавлення волі або викрадення людини, насильницьке зникнення може тривати й тоді, коли позбавлення людини свободи реально уже

1 Аналогічний висновок з конвенційного визначення насильницького зникнення роблять і представники науки міжнародного кримінального права (Cárdenas C.M. La desaparición forzada de personas en el Derecho Internacional de los Derechos Humanos: estudio de su evolución, concepto y reparación a las víctimas: tesis doctoral. Madrid: Universidad complutense de Madrid, 2017. P. 216; Ott L. Enforced Disappearance in International Law. Cambridge: Intersentia, 2011. P. 178; Ziero G.W. The crime of enforced disappearance under the Rome Statute: the possibility for Prosecution of the crimes committed during the Brazilian Dictatorship. *Sistema Penal & Violencia*. 2015. Vol. 7. № 1. P. 167).

2 Див.: Cárdenas C.M. La desaparición forzada de personas en el Derecho Internacional de los Derechos Humanos: estudio de su evolución, concepto y reparación a las víctimas: tesis doctoral. Madrid: Universidad complutense de Madrid, 2017. P. 216–217; Sferrazza P. La definición de la desaparición forzada en el derecho internacional. *Ius et Praxis*. 2019. Vol. 25. № 1. URL: https://scielo.conicyt.cl/scielo.php?pid=S0718-00122019000100131&script=sci_arttext; Ziero G.W. The crime of enforced disappearance under the Rome Statute: the possibility for Prosecution of the crimes committed during the Brazilian Dictatorship. *Sistema Penal & Violencia*. 2015. Vol. 7. № 1. P. 167.

3 Слово «подальший» мовознавцями тлумачиться так: «Який настає, іде, відбувається і т. ін. після чого-небудь, за чимсь» (Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 1006).

4 Cárdenas C.M. La desaparición forzada de personas en el Derecho Internacional de los Derechos Humanos: estudio de su evolución, concepto y reparación a las víctimas: tesis doctoral. Madrid: Universidad complutense de Madrid, 2017. P. 220.

5 Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 174.

6 Cárdenas C.M. La desaparición forzada de personas en el Derecho Internacional de los Derechos Humanos: estudio de su evolución, concepto y reparación a las víctimas: tesis doctoral. Madrid: Universidad complutense de Madrid, 2017. P. 220.

7 Верле Г. Принципы международного уголовного права: учебник / пер. с англ. С.В. Саяпина. Одесса: Фенікс; Москва: ТрансЛит, 2011. С. 455.

8 У пункті в ч. 1 ст. 8 Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень зазначено, що «кожна держава-учасниця, що застосовує строк давності стосовно актів насильницького зникнення, уживає необхідних заходів для того, щоб строк давності в кримінальному судочинстві починав обчислюватися з того моменту, коли злочин насильницького зникнення стає закінченим, з урахуванням його тривалого характеру».

припинилося через її смерть¹. Науковці в галузі міжнародного права підкреслюють, що «насильницьке зникнення – це, передовсім, злочин, що ґрунтується на брехні або відсутності інформації про долю чи місце перебування жертви. Особи, які вчинили цей злочин, причетні до його вчинення або ж обізнані про його скоєння, зазвичай користуються розгубленістю родичів жертви, викликану зникненням людини. Винні стверджують, що насильницьке зникнення – результат нещасного випадку, усвідомленого рішення покинути свою сім'ю та соціум чи результат вчинення злочину, мотивованого корисливими чи іншими факторами. Лише після спливу тривалого часу (якщо це взагалі стається) вдається зібрати достатню кількість доказів, які доводять, що мало місце саме насильницьке зникнення»².

За своєю конструкцією склад злочину, передбачений у ч. 1 ст. 146-1 КК України, формальний. Український законодавець, нагадаємо, не вказав на такий конвенційний наслідок розглядуваного діяння, як залишення потерпілої особи без захисту закону. Не вказують на цей наслідок як на обов'язковий також проаналізовані автором зарубіжні кримінальні закони (разом з тим деякі з них (Австралії, Албанії, Киргизстану, Колумбії, Швейцарії) визнали вказану ознаку не наслідком, а метою розглядуваного злочину³). Видається, що сама по собі відмова визнати факт позбавлення волі або ж приховування даних про долю такої людини чи місце її перебування автоматично означає залишення потерпілої особи без захисту закону, а тому дослівно відтворювати конвенційне положення в національному законодавстві немає потреби. Так само недоречною вважаємо вказівку на те, що залишення особи без захисту закону є обов'язковою метою розглядуваного діяння, оскільки винний у насильницькому зникненні може переслідувати й іншу мету, що не має заперечувати наявності факту даного злочину. Крім того, видається, що доказування такої мети буде пов'язане з істотними труднощами з процесуальної точки зору.

Виходячи з буквального тлумачення диспозиції ч. 1 ст. 146-1 КК України можна зробити висновок, що для інкримінування особі аналізованого злочину необхідно, аби вона позбавила людину свободи, а потім відмовилася визнати відповідний факт або ж приховала дані про долю такої людини чи місце її перебування. Водночас видається, що такий висновок суперечить самій ідеї злочину насильницького зникнення, для якого визначальне значення має подальша відмова визнати факт арешту, затримання, викрадення чи позбавлення волі людини в будь-якій іншій формі або приховування даних про долю такої людини чи місце її перебування (нагадаємо, що насильницьке зникнення може бути результатом не лише незаконного позбавлення свободи, але й дій, що спершу були законними). На наш погляд, вирішити окреслену проблему можна лише шляхом викладення диспозиції ч. 1 статті про відповідальність за насильницьке зникнення у новій редакції. Можливим її варіантом є такий: «Відмова представника держави, в тому числі іноземної, визнати факт позбавлення людини свободи або ж приховування вказаною особою відомостей про долю такої людини чи місце її перебування».

У ч. 2 ст. 146-1 КК України, яка враховує положення ст. 6 Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень, встановлено відповідальність за видання наказу або розпорядження про вчинення дій, зазначених у частині 1 цієї статті, або невжиття керівником, якому стало відомо про вчинення дій, зазначених у частині 1 цієї статті, його підлеглими⁴ заходів для їх припинення та неповідомлення компетентних органів про злочин. Відповідно, діяння, передбачене в ч. 2 ст. 146-1 КК України, є закінченим з моменту видання особою наказу або розпорядження, або з моменту невжиття керівником, якому стало відомо про вчинення його підлеглими дій, зазначених у ч. 1 ст. 146-1, заходів для їх припинення та неповідомлення компетентних органів про злочин.

Якщо у першій формі злочин, передбачений ч. 2 ст. 146-1 КК України, може бути вчинений лише шляхом дії, то у другій і третій – лише шляхом бездіяльності.

1 Газдайка-Василишин І.Б., Созанський Т.І. Насильницьке зникнення: окремі аспекти законодавчої новели. *Кримінальна юстиція: quo vadis? IV Львівський форум кримінальної юстиції: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (20-22 вересня 2018 р.)*. Львів: ЛьвДУВС, 2018. С. 25.

2 Галарза П.М. Борьба с насильственными исчезновениями в рамках межамериканской системы защиты прав человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Москва, 2016. С. 49.

3 Зауважимо, що на обов'язкову мету залишення потерпілої особи без захисту закону протягом тривалого часу вказано у дефініції насильницького зникнення людей, наведеній у п. «і» ч. 2 ст. 7 Римського статуту Міжнародного кримінального суду: «"насильницьке зникнення людей" означає арешт, затримання або викрадення людей державою чи політичною організацією або з їх дозволу, за їх підтримки чи за їх згодою, при подальшій відмові визнати таке позбавлення свободи або повідомити про долю чи місцезнаходження цих людей з метою залишення їх без захисту закону протягом тривалого періоду часу» (Римський статут Міжнародного уголовного суду от 17 июля 1998 г. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text). Законодавці вказаних вище держав дослівно або ж майже дослівно перенесли наведене визначення у національне законодавство.

4 Очевидною, на наш погляд, є філологічна невдачі відповідного законодавчого формулювання. Словосполучення «його підлеглими» варто було розмістити після словосполучення «стало відомо про вчинення».

4.3. Захоплення заручників

Об'єктивна сторона захоплення заручників полягає у двох альтернативних формах: 1) захопленні особи як заручника; 2) триманні особи як заручника.

Виходячи зі змісту диспозиції ч. 1 ст. 147 КК України, можна дійти висновку, що заручником є особа, яку захопили чи утримують з метою спонукання її родичів, державної або іншої установи, підприємства чи організації, фізичної або службової особи до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника.

Сутність поняття «захоплення особи» в юридичній літературі трактується по-різному. Так, Я.Г. Лизогуб вважає, що під захопленням слід розуміти насильницьке, іноді шляхом нападу, встановлення безпосереднього контролю над потерпілим у частині обмеження чи повної ліквідації його можливості діяти певним чином на власний розсуд¹. На думку М.І. Хавронюка, під захопленням особи треба розуміти напад, пов'язаний з її затриманням із наступним істотним обмеженням вільного руху, пересування чи поведінки особи². З точки зору М.О. Акімова, захоплення заручника – це протиправна активна поведінка, що полягає у заволодінні іншою фізичною особою всупереч її волі із застосуванням чи погрозою застосування насильства³. Таким чином, вказані та деякі інші дослідники акцентують увагу на насильницькому характері захоплення особи як заручника, при цьому іноді уточнюють, що таке захоплення може відбуватися із застосуванням фізичного насильства або ж з погрозою його застосування.

Деяку іншу точку зору висловили І. Давидович і В. Онопенко. На їх переконання, під захопленням особи як заручника слід розуміти «будь-яке протиправне посягання на фізичну свободу й особисту недоторканність людини з тим, щоб використати це як засіб впливу на вказаних у законі адресатів. Як правило, захоплення особи полягає у вилученні її з місця перебування та наступному поміщенні в обмежений простір (будь-яке приміщення, транспортний засіб, певна територія), тобто у викраденні людини. Таке викрадення може бути відкритим або таємним, із застосуванням фізичної сили або психічного впливу на потерпілого або без такого застосування. Захоплення може бути вчинене також шляхом обману або зловживання довірою потерпілого, коли він добровільно передає себе до рук злочинця, не усвідомлюючи до певного моменту факту захоплення. <...> Захоплення можливе також у випадках, коли потерпілий із будь-яких причин (хворобливий стан, втрата свідомості, вік) не усвідомлює характеру вчинюваних із ним дій»⁴. Подібною є позиція Є.Л. Стрельцова, на думку якого, захоплення особи як заручника – це будь-яке протиправне посягання на фізичну свободу й особисту недоторканність людини з метою подальшого використання її як «застави» для примушування родичів, державної або іншої установи, підприємства чи організації, фізичної або службової особи до здійснення чи утримання від здійснення будь-якої дії⁵.

Друга точка зору не видається достатньо переконливою. Обґрунтовуючи власну позицію, І. Давидович і В. Онопенко зазначають, що у статті про захоплення заручників немає вказівки на обов'язкове застосування до потерпілого фізичної сили або погроз, а тому немає й законодавчих підстав для вузького розуміння поняття «захоплення» у ст. 147 або ст. 349 КК України⁶. Разом з тим, як видається, не можна не брати до уваги семантичне значення слова «захопити», котре, як зазначалося раніше, вказує на насильницький характер відповідного діяння. Крім того, не зовсім коректним вбачається твердження зазначених та деяких інших⁷ авторів про те, що захоплення особи виражається у викраденні людини, адже як зазначалося вище, останнє передбачає переміщення потерпілої особи за межі місця, в якому вона перебувала за своєю волею, тоді як для захоплення заручників таке переміщення не є обов'язковою ознакою. Визначальним для захоплення особи є насильницьке встановлення контролю над нею, внаслідок якого така особа втрачає можливість вільно обирати місце свого перебування.

1 Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 112.

2 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 440.

3 Акімов М.О. Кримінально-правова характеристика захоплення заручників за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2009. С. 8.

4 Давидович І., Онопенко В. Захоплення заручників: проблеми визначення змісту об'єктивної сторони та співвідношення з іншими посяганнями. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 6 (186). С. 128.

5 Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. Є.Л. Стрельцов. Харків: Одиссей, 2012. С. 278–279.

6 Давидович І., Онопенко В. Захоплення заручників: проблеми визначення змісту об'єктивної сторони та співвідношення з іншими посяганнями. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 6 (186). С. 128.

7 Див., зокрема: Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2: Особлива частина / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2013. С. 109; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 338; Терентьев В.И. Уголовное право Украины. Особенная часть. Конспект лекций. Николаев: Изда-во «Дизайн и полиграфия», 2007. С. 92.

І. Давидович і В. Онопенко вважають, що захоплення заручника може мати форму незаконного позбавлення волі, не пов'язаного з протиправним переміщенням особи з одного місця до іншого; це відбувається в ситуаціях, коли потерпілий сам опинився в такому місці, де зусиллями злочинців позбавляється можливості вільно пересуватися¹. Водночас, на наш погляд, наявність чи відсутність факту переміщення особи зовсім не має значення для констатації факту захоплення особи. Якщо потерпілий сам опинився в певному місці, де насильницьким шляхом був позбавлений можливості вільно пересуватися, слід визнавати факт його захоплення. Якщо ж він опинився в певному місці, у якому був позбавлений особистої свободи без застосування насильства (скажімо, зачинений в кімнаті після того, як увійшов до неї), підстав для визнання таких дій захопленням немає. Водночас за наявності для цього підстав такі дії, на нашу думку, можуть бути визнані триманням особи як заручника.

Під триманням особи у юридичній літературі розуміють насильницьке перешкоджання їй залишити певне місце чи унеможливлення це зробити шляхом використання зовнішніх перепон, тобто йдеться про позбавлення потерпілого свободи пересування. Варто погодитись з В.І. Борисовим, який зазначає, що тримання заручника – це, як правило, логічний наслідок його захоплення, хоча тримання може здійснюватися й особою, яка не брала участі у захопленні. Тримання може бути здійснене і без попереднього захоплення заручника².

Цілком очевидно, що захоплення або тримання особи як заручника прямо пов'язане з незаконним позбавленням потерпілого особистої свободи. У зв'язку з цим правильним видається рішення Богунського районного суду міста Житомира, який відхилив кваліфікацію органами досудового розслідування як захоплення заручника дій Особи-4, оскільки потерпілий Особа-5 фактично не був позбавлений волі. Суд встановив, що Особа-5 мав можливість вільно пересуватися, перебував у місцях, які міг вільно залишити, однак не зробив цього³.

У розглядуваному контексті зазначимо, що законодавці зарубіжних держав по-різному формулюють об'єктивну сторону аналізованого посягання. Так, наприклад, азербайджанський, білоруський, вірменський, казахстанський, киргизький, латвійський, польський, російський, туркменський та узбецький законодавці, так само як і український, двома альтернативними формами захоплення заручників визнали захоплення особи як заручника і тримання особи як заручника. Голландський законодавець вказує на позбавлення свободи людини, взятої в заручники, та на продовження позбавлення її свободи. Натомість в КК Болгарії йдеться тільки про одну форму розглядуваного злочину – затримання заручника, в Пенітенціарному кодексі Естонії сказано лише про захоплення людини як заручника. У кримінальному законодавстві ряду держав об'єктивна сторона цього злочину описана дещо інакше. Так, у ч. 1 ст. 185 КК Швейцарії сказано про позбавлення свободи, викрадення або заволодіння людиною будь-яким іншим чином; карається також використання становища захопленої іншою особою у заручники людини для того, щоб примусити до певної поведінки третю особу. Бельгійський кримінальний закон (ст. 347 *bis*) вказує, що взяття заручників утворюють арешт, тримання або викрадення людей. У ст. 224-4 КК Франції захопленням заручника визнано арешт, викрадення, затримання або незаконне позбавлення особи свободи. У ч. 1 § 239b КК Німеччини йдеться про викрадення людини чи заволодіння нею, а також про використання у своїх інтересах становища захопленої у заручники особи. При цьому німецький законодавець ускладнив опис об'єктивної сторони даного злочину, вказавши також на те, що способом примушування до вчинення чи утримання від вчинення певної дії є погроза смертю або заподіянням потерпілому тяжкого тілесного ушкодження чи позбавленням свободи на строк понад тиждень. Туркменський законодавець (ст. 130) вказав на те, що захоплення або тримання особи як заручника мають бути поєднані з погрозою вбивством або заподіянням тілесних ушкоджень. У ч. 1 ст. 135 Пенітенціарного кодексу Естонії способами захоплення заручника визнані погроза вбивством, триманням або заподіянням шкоди здоров'ю заручника. Молдовський законодавець (ст. 280) кримінально каранним визнав захоплення або тримання особи як заручника, а також погрозу смертю, заподіянням тілесних ушкоджень чи іншої шкоди здоров'ю або подальшим утриманням особи як заручника.

Розглядуваний злочин як у формі захоплення, так і у формі тримання особи як заручника, слід визнавати закінченим з моменту фактичного позбавлення особи свободи пересування (за умови, що таке діяння вчинене зі спеціальною метою, визначеною у диспозиції ч. 1 ст. 147 КК України).

У кримінально-правовій літературі неодноразово вказувалось, що розглядуваний злочин слід визнавати триваючим⁴. Разом із тим варто погодитись з О.В. Ободовським, який такий висновок вважає справедливим

1 Давидович І., Онопенко В. Захоплення заручників: проблеми визначення змісту об'єктивної сторони та співвідношення з іншими посяганнями. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 6 (186). С. 128.
2 Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2: Особлива частина / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2013. С. 109–110.
3 Вирок Богунського районного суду міста Житомира від 4 січня 2014 р. (справа № 1-610/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36685925>
4 Див., зокрема: Акімов М.О. Кримінально-правова характеристика захоплення заручників за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид.

лише щодо тримання особи як заручника. Захоплення особи як заручника триваючим діянням не є. Однак у випадку, коли спершу було вчинене захоплення особи як заручника, а потім – тримання її як заручника, то друга із зазначених дій дозволяє говорити про злочин як такий, що складається з об'єднаних єдиним злочинним наміром двох дій, альтернативно вказаних у диспозиції кримінально-правової норми, одна з яких є триваючою¹. У такому разі злочин може бути припинений як із причин, які залежать від волі винного (наприклад, добровільне звільнення заручників), так і через обставини, які від його волі не залежать (приміром, втеча заручників з місця їх тримання, звільнення заручників правоохоронцями або іншими особами, смерть потерпілих)².

Здійснюючи розмежування захоплення заручників та незаконного позбавлення волі або викрадення людини, окремі дослідники підкреслюють, що факт утримування особи при захопленні заручників, на відміну від викрадення людини, має відкритий характер. Так, О.О. Володіна і Н.Е. Мартиненко зазначають, що «місцезнаходження заручників, як правило, не приховується від правоохоронних органів; більше того, їх тримання часто поєднане з погрозою їх життю і здоров'ю і навіть демонстрацією такої погрози. При викраденні ж факт тримання відомий тільки родичам чи іншим особам, на яких розрахований сам факт викрадення, а місце тримання невідоме нікому, ретельно приховується»³. На наш погляд, для зазначеного висновку немає достатніх підстав, оскільки відповідні твердження не випливають із тексту кримінального закону. Більше того, аналіз доступної емпіричної бази засвідчує, що місцезнаходження заручника здебільшого приховується від правоохоронних органів; зазвичай винні зацікавлені в отриманні викупу від родичів потерпілого, що є умовою його звільнення, а не в приверненні уваги до своїх дій з боку сторонніх осіб. Відмінність між захопленням заручників і незаконним позбавленням волі або викраденням людини полягає передовсім у спеціальній меті, визначеній у ч. 1 ст. 147 КК України, а також у колі адресатів, яких вона стосується (йдеться про мету спонукання родичів затриманого, державної або іншої установи, підприємства чи організації, фізичної або службової особи до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника).

Аналіз судової практики засвідчує, що при кримінально-правовій оцінці захоплення заручників трапляються випадки зайвої, на наш погляд, кваліфікації вказаного діяння за сукупністю із незаконним позбавленням волі або викраденням людини (ст. 146 КК України). Виходячи з правил кваліфікації злочинів при конкуренції кримінально-правових норм, кваліфікувати вказані посягання за сукупністю неправильно, оскільки сукупність злочинів у цьому випадку відсутня і застосуванню підлягає спеціальна норма, яка найбільшою мірою відображає специфіку та особливості такого злочинного діяння (тобто ст. 147 КК України). Разом із тим в окремих випадках кваліфікація за сукупністю видається обґрунтованою. Приміром, правильною, на наш погляд, є кваліфікація за сукупністю злочинів, передбачених ч. 2 ст. 146 та ч. 2 ст. 147 КК України, дій обвинуваченого Особи-2, який напав на потерпілу – продавця-консультанта ювелірного магазину Особу-5 і, тримаючи її рукою за шию та погрожуючи застосуванням вогнепальної зброї, проти волі останньої, примусив її викликати таксі та їхати з ним до приміщення ювелірного магазину «Плаза», тим самим позбавивши Особу-5 можливості вільно пересуватися та безперешкодно вийти з автомобіля. Погрожуючи потерпілій, Особа-2 наказав їй відчинити вхідні двері магазину, відключити охоронну сигналізацію та відкрити сейф з ювелірними виробами із золота. З'ясувавши, що заволодіти ювелірними виробами він не зможе через відсутність ключів від сейфу у Особи-5, Особа-2 відпустив потерпілу і намагався зникнути з місця пригоди. Однак, помітивши, що на місце пригоди прибули працівники Державної служби охорони (ДСО) та розуміючи відсутність можливості уникнути затримання, Особа-2 заштовхав Особу-5 назад до приміщення магазину та, погрожуючи їй вбивством, вимагав у працівників ДСО надати йому можливість залишити місце злочину, що було умовою звільнення Особи-5⁴. Як бачимо, у даному випадку умисел на захоплення і тримання Особи-5 як заручника в Особи-2 з'явився раптово – тоді, коли для нього стало очевидно, що йому загрожує затримання працівниками ДСО, однак до цього моменту він вже встиг незаконно позбавити Особу-5 свободи, що, на наш погляд, потребує самостійної кримінально-правової оцінки.

наук: 12.00.08. Київ, 2009. С. 9; Ахметшин Р., Гафурова Э. Момент окончания длящегося преступления (на примере захвата заложников). *Уголовное право*. 2007. № 2. С. 10–11; Давидович І., Онопенко В. Захоплення заручників: проблеми визначення змісту об'єктивної сторони та співвідношення з іншими посяганнями. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 6 (186). С. 129.

1 Ободовський О.В. Триваючі злочини у кримінальному праві України: монографія. Одеса: Юридична література, 2016. С. 124–125.

2 Давидович І., Онопенко В. Захоплення заручників: проблеми визначення змісту об'єктивної сторони та співвідношення з іншими посяганнями. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 6 (186). С. 129.

3 Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 87; *Енциклопедія уголовного права*. Т. 14. Преступления против свободы, чести и достоинства личности. Санкт-Петербург: Издание профессора Малинина – СПб ГКА, 2010. С. 52.

4 Вирок Ленінського районного суду м. Миколаєва від 25 квітня 2014 р. (справа № 489/1363/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38422019>

4.4. Підміна дитини

Об'єктивна сторона підміни дитини полягає у підміні чужої дитини іншою чужою або своєю дитиною. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови вказується, що підміна означає «дію, за якої один предмет, одне явище підмінюють іншим, одна особа виступає замість іншої»¹. І.А. Вартилицька вважає, що розглядуваний злочин може бути вчинений у таких випадках: 1) при заміні своєї дитини (наприклад, хворої, із зовнішністю представника неєвропейської раси тощо) на чужу; 2) при заміні чужої дитини на чужу². На наш погляд, можлива не тільки заміна своєї дитини на чужу, а й чужої дитини на свою. Крім того, не можемо погодитись з Т.В. Варфоломеевою, яка, підкресливши, що акт підміни у будь-якому разі передбачає участь двох дітей, яких міняють місцями, вважає, що «видавання якоїсь дитини за іншу не може кваліфікуватися за ст. 148, а за певних обставин і умов (мета, мотив, спосіб) кваліфікуватиметься як шахрайство»³. По-перше, вважаємо, що заміна дітей в таких випадках все-таки має місце (наприклад, чужа мертва дитина медичним працівником пологового будинку видається матері як її біологічна дитина замість народженої живої), хоча вона й характеризується певними особливостями. По-друге, видавання однієї дитини за іншу є суттю розглядуваного злочину, оскільки відповідні дії особи є обманними за самою своєю природою (дії суб'єкта спрямовані на те, аби створити хибне враження у батьків дитини та в інших осіб, що в дійсності підміни не відбулося). По-третє, жодних підстав для того, аби кваліфікувати відповідне діяння як шахрайство немає, адже шахрайство полягає в заволодінні чужим майном або придбанні права на майно шляхом обману чи зловживання довірою. Дитина, звісно, не може слугувати майном чи правом на майно.

Підміна однієї дитини іншою відбувається шляхом активної дії, що фактично є загально визнаним у доктрині кримінального права. Разом із тим в юридичній літературі висловлювалося припущення, що вчинення цього злочину можливе і шляхом бездіяльності⁴. Ю.Є. Пудовочкин моделює ситуацію, коли підміна дитини вчиняється шляхом бездіяльності: у випадку, якщо батьки чи інші особи, які усвідомлюють факт підміни і зобов'язані йому перешкодити в силу професійної приналежності, не протидіють особам, що вчиняють підміну, однак не усвідомлюють її (наприклад, мати не перешкоджає діям медсестри пологового будинку, котра міняє дітей через недбалість)⁵. Не виключаючи повністю такої можливості, все ж зазначимо, що імовірність ситуації, при якій бажання підмінити одну дитину іншою співпадає з необережними діями незацікавленої особи, є надзвичайно низькою⁶.

Не можемо погодитись з тими авторами, які вважають, що об'єктивна сторона аналізованого діяння полягає у вилученні дитини в батьків чи в осіб, що їх замінюють, і залишенні їм іншої, чужої дитини⁷. Насправді вилучення дитини в батьків (законних представників) у власному сенсі цього слова може й не відбуватися (для прикладу, особа з хуліганських спонукань чи з мотивів помсти у пологовому будинку замінює чужих для неї дітей в період, коли їхні матері не перебувають з ними, або ж особа міняє місцями бирки на немовлятах у пологовому будинку).

Зауважимо, що переважна більшість зарубіжних законодавців не конкретизує ознак об'єктивної сторони підміни дитини; у жодному з проаналізованих кримінальних законів не розкривається зміст поняття «підміна дитини». Лише у ст. 172 КК Азербайджану міститься вказівка на місце вчинення цього злочину – медичні заклади. Крім того, у ст. 156 КК Литви передбачено відповідальність не тільки за підміну дитини, а й за її ви-

1 Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 958.

2 Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Коваленка; за наук. ред. О.М. Джужи та А.В. Савченка. Київ: Атіка, 2011. С. 99; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Гришук, А.В. Савченко та ін.; за заг. ред. О.М. Джужи, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 340.

3 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; ЦУА, 2009. С. 383.

4 Пудовочкин Ю. Уголовная ответственность за подмену ребенка. *Уголовное право*. 2001. № 3. С. 43; Пудовочкин Ю.Е. Ответственность за преступления против несовершеннолетних по российскому уголовному праву. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. С. 162; Долголенко Т.В. Преступления против личности: учеб. пособие. Красноярск: Сиб. федер. ун-т, 2011. С. 208.

5 Пудовочкин Ю. Уголовная ответственность за подмену ребенка. *Уголовное право*. 2001. № 3. С. 43; Пудовочкин Ю.Е. Ответственность за преступления против несовершеннолетних по российскому уголовному праву. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. С. 162.

6 Див. також: Колмакова О.С. Преступления, посягающие на права ребенка в сфере семейных отношений: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2014. С. 91; Энциклопедия уголовного права. Т. 17. Преступления против семьи и несовершеннолетних. Санкт-Петербург: СПб ГКА, 2011. С. 225.

7 Ткаченко В.И. Преступления против личности. Учебное пособие. Москва: ВЮЗИ, 1981. С. 75; Хатуев В.Б. Уголовно-правовая охрана беременных женщин, малолетних, беззащитных и беспомощных лиц и лиц, находящихся в зависимости от виновного: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2004. С. 140.

крадення; у ст. 167 КК Вірменії відповідальність за підміну дитини встановлена поряд із відповідальністю за незаконне розлучення дитини з батьками; у ст. 184 КК Болгарії передбачена відповідальність не тільки за підміну («заміну») дитини, а й за приховання та підкидання дитини, а також за вчинену іншим способом зміну цивільного стану особи; у ст. 220 КК Іспанії, окрім відповідальності за підміну дитини (ч.ч. 3, 5), відповідальність передбачена також за незаконне усиновлення (ч. 1) і за приховання чи передачу третій особі дитини з метою зміни її походження (ч. 2); у § 169 КК Німеччини, поряд із відповідальністю за підміну дитини, передбачено відповідальність за повідомлення органу, до компетенції якого належить ведення реєстрів цивільного стану або встановлення цивільного стану, неправдивих свідчень про цивільний стан іншої особи або ж приховання таких відомостей; у ст. 3 глави 7 КК Швеції встановлено відповідальність не тільки за підміну дитини, а й за її приховання, а також за будь-яке інше перекручення свого чи будь-якої іншої особи сімейного стану. У ст. 218 КК Федерації Боснії та Герцеговини, ст. 199 КК Північної Македонії, ст. 230 КК Сан-Марино, ст. 117 КК Сербії та ст. 189 КК Словенії підміна дитини розглядається як спосіб зміни сімейного статусу дитини¹.

Важливе значення для об'єктивної сторони цього злочинного діяння має спосіб його вчинення. В юридичній літературі здебільшого вказується, що розглядуваний злочин вчиняється таємно². Натомість В.І. Ткаченко стверджує, що підміна дитини, як і її викрадення, може бути вчинена не тільки таємно, а й відкрито, в т. ч. й шляхом застосування насильства³. На наш погляд, теоретично цей злочин може бути вчинений не лише таємним, але й відкритим способом: наприклад, винний вчиняє підміну в присутності сторонньої особи, яка усвідомлює це, не є співучасником, але й не перешкоджає вчинюваному злочину. Ймовірність такої ситуації, звісно, мінімальна, однак повністю виключити її не можна. Водночас можна однозначно стверджувати про те, що, підмінюючи одну дитину іншою, суб'єкт злочину намагається вчинити діяння таким чином, щоб про нього не дізналися батьки дитини, тобто підміна обов'язково вчиняється таємно для батьків дитини. Ю.Є. Пудовочкин зазначає, що таємність підміни може мати місце в тих ситуаціях, коли: 1) батьки обох дітей не усвідомлюють, що відбулася їх підміна; у цьому випадку підміну здійснила особа, яка не є батьком чи матір'ю дитини; 2) батьки однієї дитини не усвідомлюють факту підміни, вчинюваної батьками іншої дитини; 3) мати (батько) однієї дитини, не повідомляючи про це її батька (матір), вчиняє підміну цієї дитини на іншу⁴. При цьому вказаний дослідник слушно зазначає, що в характеристиці таємності тісно переплітаються об'єктивні та суб'єктивні фактори. Зовні підміна може бути здійснена як за умов відсутності сторонніх осіб, так і в присутності осіб, що не усвідомлюють протиправності підміни, або ж усвідомлюють її, проте в силу особливих взаємовідносин з винним не перешкоджають їй. Суб'єктивний критерій таємності полягає в тому, що у будь-якій ситуації вчинення цього злочину винний залишає батьків підміненої дитини в незнанні стосовно того, що відбулося. При цьому усвідомлення батьками підміненої дитини факту підміни не впливає ні на кваліфікацію, ні на можливість притягнення винного до кримінальної відповідальності⁵.

Можливим способом підміни дитини є також обман: винні можуть поміняти хвору дитину на здорову, живу – на мертву⁶. Зазначимо, що ситуація, коли відбувається заміна народженої живої дитини на чужу мертву, яка й видається як біологічна дитина матері, є найпоширенішою на практиці⁷.

- 1 Андрушко А.В. Зарубіжний досвід регламентації кримінальної відповідальності за підміну дитини. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2018. № 4 (62). С. 101–102.
- 2 Пудовочкин Ю. Уголовная ответственность за подмену ребенка. *Уголовное право*. 2001. № 3. С. 44; Пудовочкин Ю.Е. Ответственность за преступления против несовершеннолетних по российскому уголовному праву. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. С. 162–163; Колмакова О.С. Преступления, посягающие на права ребенка в сфере семейных отношений: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2014. С. 90; Гулякевич Д.Л. Уголовно-правовая охрана ребенка в Республике Беларусь: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2015. С. 188; Акиев А.Р. Уголовная ответственность за посягательства на интересы семьи: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2017. С. 17; Акиев А.Р. Уголовная ответственность за посягательства на интересы семьи: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2017. С. 109–111; Энциклопедия уголовного права. Т. 17. Преступления против семьи и несовершеннолетних. Санкт-Петербург: СПб ГКА, 2011. С. 223; Шищенко Е.А., Паалий О.И. Актуальные уголовно-правовые вопросы квалификации подмены ребенка. *Научный журнал КубГАУ*. 2016. № 118 (04). С. 5. URL: <http://ej.kubagro.ru/2016/04/pdf/07.pdf>
- 3 Ткаченко В.И. Преступления против личности. Учебное пособие. Москва: ВЮЗИ, 1981. С. 75.
- 4 Пудовочкин Ю. Уголовная ответственность за подмену ребенка. *Уголовное право*. 2001. № 3. С. 44; Пудовочкин Ю.Е. Ответственность за преступления против несовершеннолетних по российскому уголовному праву. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. С. 162–163.
- 5 Пудовочкин Ю. Уголовная ответственность за подмену ребенка. *Уголовное право*. 2001. № 3. С. 44; Пудовочкин Ю.Е. Ответственность за преступления против несовершеннолетних по российскому уголовному праву. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. С. 163.
- 6 Акиев А.Р. Уголовная ответственность за посягательства на интересы семьи: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2017. С. 111; Энциклопедия уголовного права. Т. 17. Преступления против семьи и несовершеннолетних. Санкт-Петербург: СПб ГКА, 2011. С. 223; Шищенко Е.А., Паалий О.И. Актуальные уголовно-правовые вопросы квалификации подмены ребенка. *Научный журнал КубГАУ*. 2016. № 118 (04). С. 5. URL: <http://ej.kubagro.ru/2016/04/pdf/07.pdf>
- 7 Андрушко А. Підміна дітей: кримінологічна характеристика та напрями запобігання. *Visegrad journal on human rights*. 2018. № 5 (volume 1). С. 18.

На думку Є.В. Даценка, всі можливі способи підміни дитини можуть бути класифіковані на три групи: 1) фізичне переміщення дітей у просторі; 2) заміна, підроблення, знищення, пошкодження, викрадення, приховування засобів ідентифікації; 3) «змішані» способи, коли відбувається фізичне переміщення дитини в просторі, а також заміна, підроблення, знищення, пошкодження, викрадення, приховування засобів ідентифікації¹. Цей автор зазначає, що у чотирьох з шести вивчених ним кримінальних проваджень підміна дитини була вчинена «змішаним» способом, у двох випадках – шляхом фізичного переміщення. Водночас такі дані не підтверджуються результатами проведеного нами дослідження, яке, повторимось, засвідчило, що в абсолютній більшості проаналізованих випадків мала місце ситуація видання матері (після того, як породілля відходила від анестезії) чужої мертвої дитини за нібито народжену нею.

У юридичній літературі загально визнаним є те, що розглядуваний склад злочину є формальним, а тому його слід вважати закінченим з моменту підміни однієї дитини іншою. У цьому зв'язку вирізняється позиція Є.В. Даценка, який переконаний, що об'єктивна сторона цього злочину характеризується трьома обов'язковими ознаками: 1) дією, спрямованою на підміну дитини; 2) суспільно небезпечними наслідками у вигляді «переходу» дітей від законних батьків (усиновителів, опікунів) до інших; 3) причинним зв'язком між дією та суспільно небезпечним наслідком. Моментом закінчення підміни дитини Є.В. Даценко пропонує визнавати момент настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді «переходу» дитини від законних батьків (усиновителів, опікунів) до інших – незаконних². Точку зору цього науковця не можна визнати обґрунтованою, оскільки законодавець говорить тільки про підміну дитини (вказує на діяння), залишаючи наслідки поза межами аналізованого складу злочину.

Як зазначалося вище, на переконання більшості дослідників, цей злочин є закінченим з моменту вчинення підміни чужої дитини³. Водночас окремі науковці намагаються уточнити цей момент. Так, на думку В.Б. Хатуєва, «закінченим цей злочин вважатиметься з моменту підміни, тобто коли винний заволодів дитиною і передав (поклав) замість неї іншу, що дозволяє йому розпорядитися першою»⁴. Насправді, зрозуміло, заволодіння дитиною при її підміні відбувається не завжди; для прикладу, винний просто може поміняти місцями бирки на немовлятах у пологовому будинку. Є.Л. Стрельцов вважає, що підміна дитини є закінченою, наприклад, коли матері передають чужу дитину, з моменту внесення відповідного запису у книгу обліку в пологовому будинку тощо⁵. З такою точкою зору також погодитись не можемо, оскільки фактична підміна однієї дитини іншою на той момент, що його вказує Є.Л. Стрельцов, вже відбулася. На думку О.С. Колмакової, цей злочин є закінченим, коли батьки підмінених дітей, не помітивши підміни, сприйняли їх як своїх⁶. Відповідна позиція також видається хибною, оскільки, як слушно зазначає С.Д. Шапченко, помилкове сприйняття дитини як своєї з боку її батьків чи інших законних представників не є обов'язковою ознакою цього злочину⁷. Крім того, точка зору О.С. Колмакової видається хибною й тому, що про факт підміни однієї дитини іншою нерідко можна дізнатися тільки якщо ця підміна з'ясується батьками, котрі, на думку вказаного автора, якраз не мають помітити її. Цікаву й оригінальну думку висловив А.Р. Акієв, на переконання якого досліджуваний злочин слід визнавати триваючим, оскільки увесь період, протягом якого діти розлучені зі своїми батьками, продовжується порушення як прав дітей на виховання своїми батьками, на їх турботу, на спільне з ними проживання, так і прав батьків виховувати своїх дітей, не розлучатися з ними всупереч своїй волі, не інакше як за рішенням суду⁸. З цією точкою

1 Даценко Є.В. Кримінально-правова характеристика підміни дитини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2015. С. 9.

2 Там само. С. 5, 9, 14.

3 Див., зокрема: Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 81; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2: Особлива частина / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2013. С. 111; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. С. 91; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Харків: Право, 2010. С. 82; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2006. С. 281; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 340; Пудовочкин Ю. Уголовная ответственность за подмену ребенка. *Уголовное право*. 2001. № 3. С. 43; Пудовочкин Ю.Е. Ответственность за преступления против несовершеннолетних по российскому уголовному праву. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. С. 162; Колмакова О.С. Преступления, посягающие на права ребенка в сфере семейных отношений: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2015. С. 19; Шищенко Е.А., Паалий О.И. Актуальные уголовно-правовые вопросы квалификации подмены ребенка. *Научный журнал КубГАУ*. 2016. № 118 (04). С. 4. URL: <http://ej.kubagro.ru/2016/04/pdf/07.pdf>

4 Хатуев В.Б. Уголовно-правовая охрана беременных женщин, малолетних, беззащитных и беспомощных лиц и лиц, находящихся в зависимости от виновного: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2004. С. 140.

5 Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. Є.Л. Стрельцов. Харків: Одіссей, 2012. С. 280.

6 Колмакова О.С. Преступления, посягающие на права ребенка в сфере семейных отношений: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2014. С. 90.

7 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2006. С. 281.

8 Акієв А.Р. Уголовная ответственность за посягательства на интересы семьи: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2017. С. 8, 16–17; Акієв А.Р. Уголовная ответственность за посягательства на интересы семьи: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2017. С. 104–106.

зору також не погоджуємось, оскільки у нашому випадку не можна говорити про обов'язкове для характеристики триваючих злочинів¹ безперервне вчинення винним розглядуваного злочину (законодавець вказує лише на підміну дитини, що є одноразовою дією). Видається, що у своїх судженнях А.Р. Акієв повністю переносить акцент із суспільно небезпечного діяння на можливі суспільно небезпечні наслідки аналізованого злочину, які, за задумом законодавця, не є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу підміни дитини. Таким чином, розглядуваний злочин слід визнавати закінченим з моменту підміни однієї дитини іншою. Діяльність, спрямована на підміну дитини, яка, однак, не привела до цього з причин, що не залежали від волі винного, утворює замах на цей злочин².

На наш погляд, у ситуації, коли дитину заміняють іншою, а після цього вилучають підмінену дитину і забирають її собі, вчиняють не лише підміну дитини, а і її викрадення. Зважаючи на те, що такі дії не охоплюються ознаками тільки одного складу злочину, вони потребують кваліфікації за сукупністю злочинів. Відповідна кваліфікація дозволяє оцінити суспільну небезпеку діяння щодо тієї дитини, яку підмінили, а також щодо тієї дитини, яку викрали, заволодівши нею та перемістивши її з того місця, де вона знаходилась, до іншого.

Вище зазначалося, що на практиці домінує ситуація, коли в пологовому будинку відбувається заміна народженої дитини на чужу мертву, яка й видається матері як її біологічна дитина. На думку Т.В. Долголенко, в таких випадках підміна дитини є способом вчинення більш небезпечного злочину – викрадення малолітнього³. З такою точкою зору погодитись не можемо. Як видається, дослідницею не враховано важливий момент: спочатку відбулася заміна дитини (закінчений злочин), коли матері видали чужу мертву дитину замість її живої, а вже потім відбулося викрадення підміненої живої дитини. Тобто кваліфікувати такі діяння, на наш погляд, потрібно за сукупністю⁴.

Дискусійним є питання кримінально-правової кваліфікації дій батьків із взаємного добровільного й безоплатного обміну дітьми (наприклад, одні батьки хочуть мати хлопчика, інші – дівчинку, однак мають дітей протилежної статі). В юридичній літературі висловлювалася думка про відсутність у такому випадку складу підміни дитини через відсутність низьких мотивів⁵. На наш погляд, справа тут не в мотивах (вітчизняний законодавець допускає наявність не тільки низьких, а й благородних мотивів), а у відсутності інших важливих ознак вказаного діяння, проаналізованих вище. Специфіка наведеної ситуації полягає в іншому – тут має місце обмін своїми дітьми за обопільною згодою батьків, а не підміна (заміна) дітей у власному розумінні слова (при вчиненні підміни однієї дитини іншою батьки однієї або ж обох дітей не знають про факт підміни). На думку М.І. Хавронюка, такі випадки можуть бути кваліфіковані як здійснення незаконної угоди щодо неповнолітнього (за ч. 2 ст. 149 КК України)⁶. Донедавна така кваліфікація дійсно була можливою. Однак у вересні цього року до ст. 149 КК України було внесено зміни, які фактично унеможливають відповідну кримінально-правову оцінку: законодавець виключив «здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина» з опису об'єктивної сторони злочину, відповідальність за який передбачена у ст. 149 КК України. Зважаючи на те, що під торгівлею людиною у власному сенсі цього слова слід розуміти лише здійснення щодо потерпілого угоди купівлі-продажу, а також з огляду на той факт, що кримінальна відповідальність за інші форми аналізованого діяння настає лише в тому разі, якщо вони вчинені з метою експлуатації людини⁷, є всі підстави для висновку, що взаємний добровільний і безоплатний обмін дітей батьками, не пов'язаний з їх експлуатацією, не підпадає під ознаки злочину, відповідальність за який передбачена у ст. 149 КК України⁸.

1 Ободовський О.В. Триваючі злочини у кримінальному праві України: монографія. Одеса: Юридична література, 2016. С. 72, 74, 81, 92, 98.

2 Андрушко А.В. Проблеми кримінальної відповідальності за підміну дитини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юридична наука*. 2018. Випуск 35. Том 2. С. 46–48.

3 Долголенко Т.В. Преступления против личности: учеб. пособие. Красноярск: Сиб. федер. ун-т, 2011. С. 208.

4 Андрушко А.В. Розмежування підміни дитини із суміжними складами злочинів проти волі, честі та гідності особи. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Випуск 5. Том 3. С. 6.

5 Акієв А.Р. Уголовная ответственность за посягательства на интересы семьи: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2017. С. 152; Колякова О.С. Преступления, посягающие на права ребенка в сфере семейных отношений: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2014. С. 91–92.

6 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: Юридична думка, 2012. С. 369. Див. також: Измайлова И.Д. Уголовная ответственность за торговлю людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 23.

7 Варто звернути увагу на те, що згідно з приміткою до ст. 149 КК України експлуатацією людини визнається в тому числі усиновлення (удочеріння), заради чого, на наш погляд, може бути вчинена підміна дитини. Однак, відповідно до вказаної примітки, для визнання факту експлуатації необхідно, щоб усиновлення (удочеріння) було здійснене з метою наживи. Відсутність такої мети у винного означає відсутність підстав для кваліфікації за ст. 149 КК, тоді як її наявність свідчить про таку необхідність.

8 Як видається, за умови наявності усіх інших ознак, на сьогодні вчинене можна кваліфікувати за ст. 146 КК України. У той же час у спеціальній літературі висловлювалася непереконлива точка зору, відповідно до якої добровільний обмін дітьми не має бути кримінально каранним, оскільки фактично відбувається відмова батьків від своєї дитини (Архипова М.В., Синьков Д.В. Преступления против личности: монография. Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2007. С. 154).

4.5. Торгівля людьми

З диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України випливає, що з об'єктивної сторони даний злочин може вчинятися у таких формах: 1) торгівля людиною; 2) вербування людини; 3) переміщення людини; 4) переховування людини; 5) передача людини; 6) одержання людини. Торгівля людьми має місце у разі вчинення хоча б однієї з перерахованих дій.

Стаття про відповідальність за торгівлю людьми в кримінальному законодавстві України з'явилася завдяки імплементації норм міжнародного права. У зв'язку з цим зауважимо, що в міжнародно-правових актах (зокрема, в Протоколі про запобігання та припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, та покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності (далі – Палермський протокол)¹, та в Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми²) поняття «торгівля людьми» охоплює здійснювані з метою експлуатації вербування, перевезення, передачу, приховування або одержання людей. Таким чином, формулюючи диспозицію ч. 1 ст. 149 КК України, законодавець поєднав міжнародно-правове розуміння сутності торгівлі людьми з такою формою даного злочину як власне торгівля людиною.

У юридичній літературі тривають дискусії стосовно першої форми розглядуваного діяння – власне *торгівлі людиною*. Тут варто зауважити, що у первісній редакції ст. 149 КК України вживалося інше формулювання («продаж людини»), яке не дозволяло притягати до відповідальності за дії, що полягали у купівлі людини. У зв'язку з цим у кримінально-правовій літературі слушно зверталася увага на односторонність відповідного підходу³. Я.Г. Лизогуб та С.С. Яценко, приміром, з цього приводу підкреслювали, що «лише за наявності купівлі-продажу людини можна вживати поняття “торгівля”, оскільки якщо є торгівля, то повинні бути як мінімум дві сторони, взаємопов'язані щодо вирішення питання про відчуження і придбання чого-небудь або кого-небудь»⁴. Однак навіть після того, як законодавець вніс до ст. 149 КК України відповідні зміни, окремі дослідники продовжують стверджувати, що під власне торгівлею людиною слід розуміти тільки її продаж⁵.

В кримінально-правовій літературі власне торгівля людиною зазвичай трактується як вчинення щодо людини договору купівлі-продажу⁶. При цьому одні автори вважають, що у таких випадках йдеться про передачу або отримання людини *за певну грошову винагороду*⁷, інші ж вказують на те, що людина може передаватися чи

1 Протокол про запобігання та припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, та покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності, прийнятий резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї ООН від 15 листопада 2000 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_791#Text

2 Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми від 16 травня 2005 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_858#Text

3 Див., зокрема: Козак В.А. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2002. С. 59–60; Лизогуб Я.Г. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо передачі людини: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2003. С. 10; Лизогуб Я.Г., Яценко С.С. Протидія торгівлі людьми: аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства: навчальний посібник / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. С.С. Яценко. Київ: Атіка, 2005. С. 41–43; Орлеан А.М. Кримінально-правова характеристика торгівлі людьми. Монографія. Харків: СІМ, 2005. С. 101–102, 106.

4 Лизогуб Я.Г., Яценко С.С. Протидія торгівлі людьми: аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства: навчальний посібник / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. С.С. Яценко. Київ: Атіка, 2005. С. 43.

5 Див., наприклад: Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2007. С. 173; Політова А.С. Практика притягнення до кримінальної відповідальності за статтею 149 КК та шляхи підвищення її ефективності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. Вип. 2. С. 312; Скулиш Є. Структурні компоненти формування теоретичних основ протидії торгівлі людьми в Україні. *Право України*. 2010. № 4. С. 286; Шевчук А.В., Дякур М.Д. Кримінальне право України (Особлива частина): навч. посіб. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. С. 64, 65.

6 Див., зокрема: Вербенський М.Г., Мінка Т.П., Негодченко Д.О. Протидія торгівлі людьми в Україні: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. С. 81; Горпинюк О.П. Проблеми відповідальності за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо людини. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2014. № 4 (1). С. 263; Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 115; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за заг. ред. Є.Л. Стрельцова. Харків: Одіссей, 2009. С. 56; Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. Є.Л. Стрельцова. Харків: Одіссей, 2012. С. 282; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 443; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 384; Негодченко Д.О. Юридичний аналіз структури злочину, передбаченого ст. 149 КК України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. Вип. 2. С. 309; Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 290; Стрекалов Є.Ф., Орлеан А.М. Теоретичні та практичні аспекти застосування ст. 149 Кримінального кодексу України. *Вісник Верховного Суду України*. 2006. № 9 (73). С. 30–31.

7 Див., наприклад: Вербенський М.Г., Мінка Т.П., Негодченко Д.О. Протидія торгівлі людьми в Україні: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. С. 81; Горпинюк О.П. Проблеми відповідальності за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо людини. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2014. № 4 (1). С. 263; Івашенко В.О. Торгівля жінками та дітьми (кримінологічні та кри-

одержуватися не тільки за грошову винагороду, а й шляхом обміну на коштовності, дорогі цінні метали чи певне майно¹. Друга точка зору не видається переконливою, оскільки, на наш погляд, в разі обміну людини на коштовності, певне майно тощо має місце не договір купівлі-продажу, а договір міни. Зауважимо також, що згідно із ст. 655 Цивільного кодексу України покупець зобов'язується сплатити за майно (товар) певну грошову суму, а не коштовності чи майно².

Стосовно розуміння власне торгівлі людиною у спеціальній літературі трапляються й інші точки зору. Так, А.М. Орлеан в одній із останніх своїх публікацій зазначає, що цією формою охоплюються незаконні дії з передачі (одержання) людини. При цьому незаконність дій з передачі (одержання) людини, на переконання цього науковця, може бути пов'язана з вчиненням купівлі-продажу, передачею людини в рахунок погашення боргу або в обмін на інші, крім грошей, цінності або на послуги матеріального характеру, передачею людини в оренду, її даруванням, тощо³. Видається, що таке трактування «торгівлі людиною» безпідставно розширює зміст цієї форми досліджуваного злочину. Підстав для віднесення до власне торгівлі людиною, скажімо, передачі людини в оренду чи її дарування немає, оскільки це відмінні за правовою природою від купівлі-продажу договори, сутність яких не відображає вживане законодавцем поняття «торгівля людиною». У зв'язку з цим варто зауважити, що відповідну позицію А.М. Орлеан зайняв після того, як вітчизняний законодавець у вересні 2018 р. із назви та диспозиції ст. 149 КК України прибрав таку форму розглядуваного діяння як «інша незаконна угода, об'єктом якої є людина». До цього ж часу вказаний дослідник підкреслював, що під торгівлею людьми як першої форми злочину, передбаченого ст. 149 КК України, слід розуміти дії з купівлі-продажу людини, що полягають у безповоротній передачі (отриманні) людини за грошову винагороду, тоді як дії, спрямовані на вчинення інших, не пов'язаних з купівлею-продажем людини, угод (зокрема, передачу людини в рахунок погашення боргу, в обмін на інші, крім грошей, цінності або послуги матеріального характеру, дарування, передачу в оренду) зараховував до «здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина»⁴. На наше переконання, потрібно не розширювати реальний зміст поняття «торгівля людиною», а виправляти існуючу в кримінальному законі прогалину, пов'язану з відсутністю кримінально-правової заборони інших незаконних угод щодо людини.

Аналіз судової практики засвідчує, що як торгівлю людиною найчастіше кваліфікують купівлю-продаж дитини. У цьому зв'язку варто зазначити, що у науковій літературі неодноразово пропонувалось встановити самостійну кримінальну відповідальність за торгівлю неповнолітніми⁵. Зауважимо, що таким шляхом пішло немало

мінально-правові аспекти боротьби). Монографія. Київ: Атіка, 2004. С. 27; Кримінальне право України: навч.-метод. посіб. / за ред. В.О. Тулякова. Одеса: Фенікс, 2011. С. 112; Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. Є.Л. Стрельцов. Харків: Одіссей, 2012. С. 282; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 342; Негодченко Д.О. Юридичний аналіз структури злочину, передбаченого ст. 149 КК України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. Вип. 2. С. 309; Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 290; Підгородинський В.М. Відповідальність за торгівлю людьми за кримінальним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2005. С. 11; Савченко А.В., Кузнецов В.В., Штанько О.Ф. Сучасне кримінальне право України: курс лекцій. Київ: Вид. ПАЛІВОДА А.В., 2006. С. 339; Стрекалов Є.Ф., Орлеан А.М. Теоретичні та практичні аспекти застосування ст. 149 Кримінального кодексу України. *Вісник Верховного Суду України*. 2006. № 9 (73). С. 31.

- 1 Див., зокрема: Борисов В.І., Козак В.А. Торговля людьми або інша незаконна угода щодо людини: характеристика складу злочину. *Альманах кримінального права: збірник статей*. Вип. 1 / відповід. ред. П.П. Андрушко, П.С. Берзін. Київ: Правова єдність, 2009. С. 156; Долголенко Т. Уголовная ответственность за торговлю людьми. *Уголовное право*. 2004. № 2. С. 23; Карасёва М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 98–99; Кислова Е.А. Проблемы регулирования уголовной ответственности за торговлю людьми. *Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: сб. материалов третьей Международной научно-практической конференции*. Москва: МГЮА, 2006. С. 166; Козак В.А. Торговля людьми / Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В.Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2017. С. 964; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тацій, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Харків: Право, 2013. С. 113; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 384.
- 2 Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
- 3 Орлеан А.М. Кримінально-правова кваліфікація торгівлі людьми: науково-практичний коментар до ст. 149 КК України. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 64. С. 30. Див. також: Евстифеева Е.В. Теоретические проблемы уголовно-правовой ответственности за торговлю людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Саратов, 2002. С. 8, 94–95.
- 4 Куц В.М., Орлеан А.М. Прокурорські засоби протидії торгівлі людьми: науково-практичний посібник / за ред. Г.П. Середи. Київ: Варта, 2007. С. 28–29; Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 290; Стрекалов Є.Ф., Орлеан А.М. Теоретичні та практичні аспекти застосування ст. 149 Кримінального кодексу України. *Вісник Верховного Суду України*. 2006. № 9 (73). С. 30–32.
- 5 Див., наприклад: Гулякевич Д.Л. Уголовно-правовая охрана ребенка в Республике Беларусь: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2015. С. 17; Дмитриев О. Уголовно-правовая характеристика торговли несовершеннолетними. *Уголовное право*. 2002. № 3. С. 14; Егорова Л.Ю. Торговля несовершеннолетними: проблемы квалификации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 3–4, 11, 28; Измайлова И.Д. Уголовная ответственность за торговлю людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 8, 9, 17, 19; Измайлова И.Д. Уголовная ответственность за торговлю людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 9, 10–11, 64–69; Карасёва М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 104; Костылева О.В. Торговля людьми: импле-

законодавців (зокрема, Албанії, Вірменії, Грузії, Казахстану, Литви, Молдови, Німеччини, Хорватії). Поняття торгівлі дітьми відоме й міжнародному праву. Так, відповідно до ст. 2 Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії торгівля дітьми визначається як будь-який акт або угода, внаслідок яких дитина передається будь-якою особою або будь-якою групою осіб іншій особі або групі осіб за винагороду або інше відшкодування¹. Відповідні дії вважаються торгівлею дітьми незалежно від наявності мети їх експлуатації. На наш погляд, виокремлення торгівлі дітьми в самостійну статтю КК України позбавлене сенсу, адже відповідні діяння цілком можуть бути кваліфіковані за ст. 149 КК України. Аргументи деяких науковців про те, що торгівля дітьми, на відміну від торгівлі дорослими людьми, посягає передусім на психічне, фізичне, моральне здоров'я та нормальний розвиток дитини, а тому відповідна кримінально-правова заборона має знайти своє місце в розділі про злочини проти сім'ї та неповнолітніх², не видаються достатньо переконливими. По-перше, розділу, у якому було б сконцентровано діяння проти сім'ї та неповнолітніх, вітчизняний законодавець не виокремлює. По-друге, не заперечуючи того, що торгівля дітьми посягає на нормальний розвиток та інтереси дитини, вважаємо, що передовсім вказане діяння посягає на її особисту свободу та гідність. По-третє, виокремлення торгівлі дітьми в самостійний склад призведе до надмірної казуальності вітчизняного кримінального закону.

Звертає на себе увагу той факт, що, розкриваючи зміст торгівлі людиною як форми розглядуваного злочину, окремі дослідники вказують, що потерпіла від цього діяння особа передається у незаконну власність покупцеві чи іншій особі³. Погодитись з такими твердженнями не можемо. На наш погляд, має рацію В.А. Козак, який підкреслює, що власність як юридична категорія передбачає наявність у певного суб'єкта наданих законом повноважень з володіння, користування та розпорядження майном, а тому «незаконною» власність за жодних обставин бути не може⁴. Крім того, не можна забувати, що людина є суб'єктом, а не об'єктом матеріального світу, а тому у власність априорі переходити не може.

Таким чином, використовуючи напрацювання інших дослідників (зокрема, В.А. Козака⁵ та А.М. Орлеана⁶), торгівлю людиною як форму розглядуваного злочину можемо визначити як дії з купівлі-продажу людини, що полягають у безповоротній (тобто назавжди) передачі (отриманні) винним людини за грошову винагороду.

Дискусійним є питання про момент закінчення розглядуваного злочину у формі торгівлі людиною. Так, на думку В.І. Борисова та В.А. Козака, діяння у цій формі потрібно вважати закінченим з моменту одержання покупцем людини або з моменту встановлення щодо потерпілої особи фактичного володіння з боку особи, якій він був переданий⁷. В.О. Іващенко вважає, що закінченим це діяння слід вважати з моменту заволодіння люди-

ментация международно-правовых норм и вопросы квалификации преступления по ст. 127-1 УК РФ. *Вестник Московского университета. Серия 11. Право*. 2013. № 3. С. 60; Небитов А.А. Сексуальна експлуатація в Україні: кримінально-правовий та кримінологічний аналіз: монографія. Київ: Освіта України, 2016. С. 455–456; Небитов А.А. Торговля людьми: стан, тенденції та запобігання: монографія. Донецьк: ПП «ВД «Кальміус», 2013. С. 48–49; Пудовочкин Ю.Е. Ответственность за преступления против несовершеннолетних по российскому уголовному праву. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. С. 137–142; Степанюк О.С., Зубкова А.А. Спорные вопросы квалификации торговли несовершеннолетними. *Актуальные проблемы криминальной відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 жовт. 2013 р.* / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 623–624; Ускова Ю.В. Уголовно-правовая охрана семьи: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Краснодар, 2001. С. 15; Dumneanu L., Ștefănoaia M. Traficul de persoane: unele reflecții științifice ale autorilor străini. *Studia Universitatis Moldaviae. Seria „Științe sociale”*. 2015. № 3 (83). P. 129.

- 1 Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії від 1 січня 2000 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b09#Text
- 2 Див., наприклад: Гулякевич Д.А. Уголовно-правовая охрана ребенка в Республике Беларусь: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2015. С. 17; Измайлова И.Д. Уголовная ответственность за торговлю людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 17; Измайлова И.Д. Уголовная ответственность за торговлю людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 67; Кулакова Н.Г. Криминологические и уголовно-правовые меры борьбы с торговлей несовершеннолетними: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2000. С. 15; Пудовочкин Ю.Е. Ответственность за преступления против несовершеннолетних по российскому уголовному праву. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. С. 140.
- 3 Див., наприклад: Долголенко Т. Уголовная ответственность за торговлю людьми. *Уголовное право*. 2004. № 2. С. 23; Казамиров А.И. Уголовно-правовая защита права человека на свободу: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Рязань, 2003. С. 138; Карасёва М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 99; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за заг. ред. Є.А. Стрельцова. Харків: Одісей, 2009. С. 56; Кримінальне право України: навч.-метод. посіб. / за ред. В.О. Тулякова. Одеса: Фенікс, 2011. С. 112; Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. Є.А. Стрельцов. Харків: Одісей, 2012. С. 282; Нагачевська Ю.С. Кримінально-правова характеристика торгівлі жінками з метою сексуальної експлуатації. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2014. Вип. 4. С. 245; Хавронюк М. Работорговля в Україні: чи здатне чинне законодавство ефективно протидіяти їй? *Предприимательство, хозяйство и право*. 1999. № 3. С. 28.
- 4 Козак В.А. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2002. С. 54.
- 5 Там само. С. 59.
- 6 Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 290.
- 7 Борисов В.І. Вибрані твори / уклад.: В.В. Базелюк, С.В. Гізімчук, Л.М. Демидова та ін.; відп. за вип. М.В. Шепітько. Харків: Право, 2018. С. 614;

ною. На її переконання, сам факт продажу людини знаходиться за межами об'єктивної сторони складу злочину і характеризує лише його суб'єктивну спрямованість¹. На думку Я.Г. Лизогуба, закінченим таке діяння потрібно вважати з моменту досягнення домовленості між покупцем і продавцем про купівлю-продаж потерпілої особи й отримання у зв'язку з цим відповідної суми грошей². А.М. Орлеан вважає, що купівлю-продаж людини слід вважати закінченою з моменту безповоротної передачі людини та отримання (або досягнення домовленості на отримання) хоча б частини грошової винагороди³. Таким чином, одні дослідники вважають, що для визнання цього діяння закінченим необхідно встановити факт одержання покупцем людини або фактичного заволодіння нею, інші вважають, що достатньо констатувати факт досягнення домовленості про купівлю-продаж людини та одержання продавцем грошей, треті ж переконані, що купівля-продаж людини як закінчений злочин означає безповоротну передачу людини покупцеві, який, своєю чергою, отримує за «живий товар» грошову винагороду. На наш погляд, більш переконливою є точка зору тих науковців, які момент закінчення торгівлі людьми у розглядуваній формі пов'язують з передачею людини іншій особі, яка сплатила за неї певну суму грошей.

На думку М.І. Хавронюка, навіть попри те, що відповідна угода вчиняється щодо людини, що перетворює її юридичну сутність із законної на незаконну, зовнішня правова оболонка цієї угоди залишається незмінною⁴. Порівнюючи цивільно-правове поняття купівлі-продажу і купівлю-продаж людини як злочинне діяння, насамперед необхідно зазначити, що і договір купівлі-продажу і купівля-продаж людини є вольовими актами. Вступаючи в цивільно-правові відносини, їх суб'єкти реалізують своє бажання (або внутрішню волю) породити певні правові наслідки. Способи вираження волі в цивільному праві зазвичай об'єднують в три групи – пряме волевиявлення, виражене в усній чи письмовій (а нині і в електронній) формі, опосередковане волевиявлення, коли воля виражається у відповідних конклюдентних діях, і вираження волі шляхом мовчання. В кримінальному ж праві психологічні, вольові моменти злочинної діяльності відносять до суб'єктивної сторони злочину, що характеризує внутрішнє ставлення суб'єкта злочину до вчиненого ним суспільно небезпечного діяння. Суб'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 149 КК України, характеризується прямим умислом і спеціальною метою – експлуатацією людини. Зовнішнім вираженням волі в даному випадку є об'єктивна сторона розглядуваного злочину⁵. Купівля-продаж в цивільному праві характеризується рядом відмінностей від купівлі-продажу як ознаки об'єктивної сторони торгівлі людьми: 1) якщо в цивільному праві договір купівлі-продажу є правомірною дією, то купівля-продаж людини визнається злочином; 2) предметом договору купівлі-продажу в цивільному праві може бути товар, майнові права та право вимоги (ст. 656 Цивільного кодексу України). Людина ж легально не може бути предметом купівлі-продажу або перебувати у чийсь власності; 3) договір купівлі-продажу в цивільному праві породжує певні права та обов'язки сторін, котрі, у разі порушення однією із сторін договору його умов, підлягають захисту з боку держави. Сторона, чії права та інтереси були порушені, має право звертатися до суду з позовною заявою (про відшкодування завданих їй збитків, про заміну товару тощо). Вчинення купівлі-продажу людини тягне за собою кримінальну відповідальність⁶.

Необхідно звернути увагу на те, що у ст. 149 КК України терміном «торгівля людьми» законодавець означає не тільки власне торгівлю людиною – тобто вчинення щодо неї договору купівлі-продажу, а й усі інші

Борисов В.І., Козак В.А. Коментар до статті 149 Кримінального кодексу України (в редакції Закону від 12 січня 2006 р.). *Кримінальне право України*. 2006. № 2. С. 19; Борисов В.І., Козак В.А. Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини: характеристика складу злочину. *Альманах кримінального права: збірник статей*. Вип. 1 / відповід. ред. П.П. Андрушко, П.С. Берзін. Київ: Правова єдність, 2009. С. 156; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. С. 93; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Харків: Право, 2013. С. 113.

- 1 Іващенко В.О. Кримінологічні та кримінально-правові аспекти боротьби з торгівлею жінками та дітьми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2000. С. 9; Іващенко В.О. Торгівля жінками та дітьми (кримінологічні та кримінально-правові аспекти боротьби). Монографія. Київ: Атіка, 2004. С. 25.
- 2 Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 117.
- 3 Орлеан А.М. Кримінально-правова характеристика торгівлі людьми. Монографія. Харків: СІМ, 2005. С. 102; Орлеан А.М., Пустова О.В. Протидія торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації праці. Науково-практичний посібник. Київ: Фенікс, 2013. С. 24. Див. також: Вербенський М.Г., Мінка Т.П., Негодченко Д.О. Протидія торгівлі людьми в Україні: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. С. 81; Жинкин А.А. Торговля людьми и использование рабского труда: проблемы квалификации и соотношение со смежными составами преступлений: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Краснодар, 2006. С. 108; Негодченко Д.О. Юридичний аналіз структури злочину, передбаченого ст. 149 КК України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. Вип. 2. С. 309–310.
- 4 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 443.
- 5 Жинкин А.А. Торговля людьми и использование рабского труда: проблемы квалификации и соотношение со смежными составами преступлений: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Краснодар, 2005. С. 106.
- 6 Див. детальніше: Жинкин А.А. Торговля людьми и использование рабского труда: проблемы квалификации и соотношение со смежными составами преступлений: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Краснодар, 2005. С. 106–108; Карасёва М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 97–99.

передбачені в ній форми розглядуваного посягання, на що вказує назва зазначеної статті. Навряд чи коректно у диспозиції ч. 1 ст. 149 для позначення купівлі-продажу людини використовувати термін, яким законодавець позначає й всі інші форми досліджуваного злочину. За такого підходу можна дійти висновку, що назва ст. 149 КК України лише частково відображає її зміст, оскільки передбачає відповідальність не тільки за торгівлю людиною, а й за вербування, переміщення, переховування, передачу або одержання людини. У зв'язку з цим вважаємо, що у диспозиції зазначеної норми одну з форм торгівлі людьми також називати торгівлею людиною не виправдано. Оскільки під власне торгівлею людиною прийнято розуміти її купівлю-продаж, вказану форму розглядуваного злочину варто було б назвати купівлею-продажем людини, а не торгівлею людиною. За такого підходу вдасться уникнути двозначності, пов'язаної з розумінням сутності торгівлі людьми. Зазначимо, що до подібного висновку раніше дійшли й інші дослідники¹. Про купівлю-продаж людини як форму торгівлі людьми йдеться у кримінальному законодавстві ряду зарубіжних держав: у ч. 1 ст. 143-1 КК Грузії, ч. 1 ст. 377 алейф Закону про кримінальне право Ізраїлю, ч. 1 ст. 128 КК Казахстану, ст.ст. 240, 241 КК Китаю, ч. 1 ст. 289 КК Республіки Корея, ч. 1 ст. 147 КК Литви, ч. 1 ст. 418-а КК Північної Македонії, ч. 1 ст. 127-1 КК Росії, ч. 1 ст. 130-1 Таджикистану, ч. 1 ст. 129-1 КК Туркменістану, ч. 1 ст. 192 КК Угорщини, ч. 1 ст. 135 КК Узбекистану, ч. 1 ст. 444 КК Чорногорії, ст. 226-2 КК Японії.

Однією з форм торгівлі людьми донедавна визнавалась «інша незаконна угода, об'єктом якої є людина», однак Законом України від 6 вересня 2018 р. Верховна Рада України вилучила її зі ст. 149 КК України². Такий крок законодавцем пояснювався необхідністю приведення вказаної статті у відповідність до міжнародних стандартів³. Разом з тим має рацію А.М. Орлеан, який підкреслює, що міжнародно-правові акти не забороняють криміналізувати ширше коло суспільно небезпечних діянь, в тому числі й «іншу незаконну угоду щодо людини». Міжнародні стандарти визначають лише мінімальне коло діянь, що їх слід криміналізувати, й жодною мірою не обмежують можливості кожної держави розширити зміст відповідної кримінально-правової заборони⁴. Оскільки під власне торгівлею людиною слід розуміти лише здійснення щодо неї договору купівлі-продажу, а також зважаючи на той факт, що кримінальна відповідальність за інші форми розглядуваного діяння настає тільки тоді, якщо вони вчинені з метою експлуатації людини, можна стверджувати, що згадане рішення законодавця призвело до наявності прогалини, яка у ряді випадків унеможливає кваліфікацію за ст. 149 КК України. До подібного висновку дійшли й деякі інші вітчизняні дослідники⁵. Зауважимо, що аналізовану форму торгівлі людьми виокремили законодавці ряду зарубіжних держав, зокрема: Грузії (ч. 1 ст. 143-1), Ізраїлю (ч. 1 ст. 377 алейф), Казахстану (ч. 1 ст. 128), Литви (ч. 1 ст. 147), Росії (ч. 1 ст. 127-1), Таджикистану (ч. 1 ст. 130-1), Туркменістану (ч. 1 ст. 129-1). В ч. 1 ст. 192 КК Угорщини встановлено відповідальність за продаж, купівлю, обмін, передачу чи отримання іншої особи в якості винагороди.

Під «здійсненням іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина» у юридичній літературі здебільшого розуміли інші, окрім купівлі-продажу, випадки передачі людини⁶ однією особою та її одержання іншою особою на

- 1 Див., зокрема: Ісков К. Об'єктивна сторона складу злочину «торгівля людьми» або інша незаконна угода щодо людини (ст. 149 Кримінального кодексу України). *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 3 (195). С. 117; Кармазин Ю.А. Українське законодавство щодо боротьби з торгівлею жінками та шляхи його вдосконалення. *Вісник Університету внутрішніх справ*. 1999. Спеціальний випуск. С. 6; Митрофанов І.І. Торговля людьми: кримінально-правове визначення поняття. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2012. № 3. С. 122; Негодченко Д.О. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми в Україні та інших країнах: порівняльно-правовий аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2011. С. 16; Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 379; Орлеан А.М. Кримінально-правова характеристика торгівлі людьми. Монографія. Харків: СІМ, 2005. С. 102, 177.
- 2 Зауважимо, що ще на етапі розгляду відповідного законопроекту Головне юридичне управління слушно вказувало, що «виключення із об'єктивної сторони статті 149 КК України такої форми злочинної діяльності як «здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина» по суті означає декриміналізацію відповідного діяння» (Зауваження до проекту Закону України «Про внесення змін до статті 149 Кримінального кодексу України щодо приведення у відповідність з міжнародними стандартами» / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61428).
- 3 Закон України «Про внесення змін до статті 149 Кримінального кодексу України щодо приведення у відповідність з міжнародними стандартами» від 6 вересня 2018 р. № 2539-VIII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2539-19#Text>. Див. також: Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до статті 149 Кримінального кодексу України (щодо приведення у відповідність до міжнародних стандартів» / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61428
- 4 Орлеан А.М. Редакція статті 149 КК України може змінитись вже в четвертий раз (про доцільність приведення кримінальної відповідальності за торгівлю людьми у відповідність до міжнародних та європейських стандартів). *Журнал східноєвропейського права*. 2017. № 46. С. 57.
- 5 Див., наприклад: Козак В.А. Нова редакція кримінального закону, що передбачає відповідальність за торгівлю людьми: проблеми тлумачення та застосування. *Ефективність кримінального законодавства: доктринальні, законотворчі та правозастосовні проблеми її забезпечення: матер. міжнарод. наук.-практ. кругл. столу (м. Харків, 17 трав. 2019 р.)* / укладачі: Л.М. Демидова, К.А. Новікова, Н.В. Шульженко. Харків: Константа, 2019. С. 144.
- 6 Іншу точку зору відстоює Я.Г. Лизогуб, який зазначає: «З огляду на те, що угода купівлі-продажу потерпілого передбачена першою формою об'єктивної сторони злочину, а інші угоди з приводу передачі та одержання людини за логікою ст. 149 КК – шостою і сьомою формами відповідно, під здійсненням іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина, пропонується розуміти дії, які не мають на меті передачу людини; щоправда, людина

підставі незаконної угоди¹. До таких угод відносили, зокрема, дарування, міну, надання у безоплатне користування, передачу в рахунок погашення боргу тощо². При цьому слушно зазначалося, що передача людини у разі здійснення іншої незаконної угоди щодо неї може бути як безповоротною, так і на певний строк³. Зауважимо, що у правозастосовній практиці ця форма торгівлі людьми траплялася доволі рідко. На цей факт звертає увагу також А.М. Орлеан, на думку якого вилучення «здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина» з опису об'єктивної сторони злочину, відповідальність за який передбачена у ст. 149 КК України, користі не принесе, однак й великої шкоди не завдасть⁴. Водночас вважаємо, що кримінальний закон має забезпечувати всебічну охорону прав і свобод людини та громадянина від злочинних посягань, тоді як вказані зміни до ст. 149 КК України фактично протирічать цьому завданню. На наше переконання, дану форму аналізованого злочину необхідно повернути до статті про кримінальну відповідальність за торгівлю людьми.

Разом з тим законодавче формулювання цієї форми торгівлі людьми навряд чи можна було визнати задовільним. Так, А.М. Орлеан слушно звертає увагу на некоректність визнання людини об'єктом угоди⁵. Дійсно, людина є суб'єктом, а не об'єктом матеріального світу, а тому об'єктом угоди бути не може. Виходячи із положень цивільного законодавства, А.М. Орлеан вважає, що людина виступає *предметом угоди*⁶. Видається, оптимальним варіантом формулювання цієї форми розглядуваного злочину був той, який мав місце в назві попередньої редакції ст. 149 – «... угода щодо людини». До такого ж висновку дійшла О.П. Горпинюк⁷.

Навряд чи коректним було також уточнення законодавця про *незаконність* укладеної щодо людини угоди, адже будь-яка угода щодо людини апіорі не може бути законною⁸. У зв'язку з цим варто погодитись з Г.З. Яремко, на думку якої відповідна бланкетна вказівка у ч. 1 ст. 149 КК України не мала змістовного навантаження⁹.

На думку Ю.С. Нагачевської, замість цивільно-правового терміна «незаконна угода» у ч. 1 ст. 149 КК України доцільніше було вживати термін «незаконні дії», що «вживається в кримінальному праві для позначення злочинного вчинку людини»¹⁰. З такою пропозицією погодитись не можемо, оскільки термін «дії» не є еквівалентним терміну «угода». Вважаємо, що термін «незаконні дії щодо людини» є надто широким за змістом і, серед іншого, не може не породити нову проблему, пов'язану із співвідношенням цієї, пропонованої Ю.С. Нагачевською, форми торгівлі людьми та такими формами досліджуваного злочину як вербування, переміщен-

тут є об'єктом використання» (Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 115). Видається, що для зазначеного висновку не було достатніх підстав. Справа в тому, що передача та одержання людини як окремі форми торгівлі людьми передбачають обов'язкову мету їх вчинення – мету експлуатації, тоді як при передачі та одержанні людини у разі здійснення щодо неї іншої незаконної угоди така мета законодавцем не вимагалась. На практиці чи не найпоширенішим прикладом здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина, були випадки безоплатної передачі матір'ю своєї дитини іншій особі для подальшого її усиновлення.

- 1 Див., наприклад: Борисов В.І., Козак В.А. Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини: характеристика складу злочину. *Альманах кримінального права: збірник статей*. Вип. 1 / відповід. ред. П.П. Андрушко, П.С. Берзін. Київ: Правова єдність, 2009. С. 156; Вербенський М.Г., Мінка Т.П., Негодченко Д.О. Протидія торгівлі людьми в Україні: монографія. Дніпропетровськ: Дніпропр. держ. ун-т внутр. справ, 2010. С. 81; Нагачевська Ю.С. Кримінально-правова характеристика торгівлі жінками з метою сексуальної експлуатації. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2014. Вип. 4. С. 246; Негодченко Д.О. Юридичний аналіз структури злочину, передбаченого ст. 149 КК України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. Вип. 2. С. 310.
- 2 Див., наприклад: Борисов В.І., Козак В.А. Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини: характеристика складу злочину. *Альманах кримінального права: збірник статей*. Вип. 1 / відповід. ред. П.П. Андрушко, П.С. Берзін. Київ: Правова єдність, 2009. С. 156; Нагачевська Ю.С. Кримінально-правова характеристика торгівлі жінками з метою сексуальної експлуатації. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2014. Вип. 4. С. 246; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 444; Негодченко Д.О. Юридичний аналіз структури злочину, передбаченого ст. 149 КК України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. Вип. 2. С. 310; Орлеан А.М. Редакція статті 149 КК України може змінитись вже в четвертий раз (про доцільність приведення кримінальної відповідальності за торгівлю людьми у відповідність до міжнародних та європейських стандартів). *Журнал східноєвропейського права*. 2017. № 46. С. 57.
- 3 Борисов В.І., Козак В.А. Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини: характеристика складу злочину. *Альманах кримінального права: збірник статей*. Вип. 1 / відповід. ред. П.П. Андрушко, П.С. Берзін. Київ: Правова єдність, 2009. С. 156.
- 4 Орлеан А.М. Редакція статті 149 КК України може змінитись вже в четвертий раз (про доцільність приведення кримінальної відповідальності за торгівлю людьми у відповідність до міжнародних та європейських стандартів). *Журнал східноєвропейського права*. 2017. № 46. С. 57–58.
- 5 Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 290–291.
- 6 Там само. С. 291.
- 7 Горпинюк О.П. Проблеми відповідальності за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо людини. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2014. № 4 (I). С. 265.
- 8 Див. також: Нагачевська Ю.С. Кримінально-правова характеристика торгівлі жінками з метою сексуальної експлуатації. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2014. Вип. 4. С. 246.
- 9 Яремко Г.З. Бланкетні диспозиції в статтях Особливої частини Кримінального кодексу України: монографія / за ред. В.О. Навроцького. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. С. 217.
- 10 Нагачевська Ю.С. Кримінально-правова характеристика торгівлі жінками з метою сексуальної експлуатації. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2014. Вип. 4. С. 246.

ня, переховування, передача або одержання людини, які за своєю природою, зрозуміло, також є діями (у даному випадку незаконними).

У розглядуваному контексті зауважимо, що в чинному Цивільному кодексі України використовується термін «правочин», а не «угода». Правочином у ньому визнається дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ч. 1 ст. 202). Вітчизняні цивілісти підкреслюють, що хоча у цивільному законодавстві правочин визначається як «дія», це слово не можна сприймати у відриві від подальшого тексту, наведеного у ч. 1 ст. 202 Цивільного кодексу України, а саме від «спрямована на ...»; сутність правочину не у фактичних діях, а у спрямованості на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Інші науковці, визначаючи поняття правочину, акцентують увагу на тому, що ним є дозволена правомірною дія, яка спрямована на досягнення позитивного правового результату, що визнається й охороняється державою, підкреслюють, що правочин – дія завжди правомірна, що відрізняє її від таких юридичних фактів, як правопорушення¹. Зазначимо також, що у ст. 203 Цивільного кодексу України, яка встановлює загальні вимоги, дотримання яких є необхідним для чинності правочину, вказано, що «зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам»². Зважаючи на викладене, вважаємо, що використовувати цей термін у розглядуваній статті КК України некоректно, оскільки будь-які угоди щодо людини правочином априорі визнаватися не можуть. Натомість, як видається, термін «угода» є більш нейтральним й таким, що може використовуватись у наведеному вище контексті.

Сутність *вербування людини* як форми торгівлі людьми у кримінально-правовій літературі особливих дискусій не викликає. Визначення, що їх наводять дослідники, загалом відповідають семантичному значенню слова «вербувати», яке означає «наймати, набирати людей на роботу», «залучати до якоїсь діяльності»³. Так, на думку В.І. Борисова і В.А. Козака, вербування людини – це різноманітні дії, пов'язані із схиланням особи працювати чи надавати послуги на певних умовах, як правило, за матеріальну винагороду. До таких дій, на переконання вказаних науковців, необхідно відносити психічний вплив на людину у формі запрошення, умовляння чи переконання для подальшого її набору, а також сам набір потерпілої особи працювати чи надавати послуги за наймом⁴. І.А. Вартилицька, своєю чергою, вважає, що вербування людини – це запрошення, набір або залучення шляхом домовленості осіб для їх участі у будь-яких видах діяльності⁵.

Сутність вербування пояснюється також в кримінальному законодавстві деяких держав. Так, у примітці до ст. 171 КК Киргизстану зазначено, що під вербуванням слід розуміти діяльність фізичних чи юридичних осіб з пошуку, відбору та найму людей за матеріальну винагороду для виконання будь-яких робіт, надання послуг в інтересах наймача або інших осіб.

На відміну від більшості дослідників, окремі науковці вказують на те, що вербування людини може відбуватися й на недобровільній основі. Так, на переконання А.М. Орлеана, під вербуванням слід розуміти вчинення дій, спрямованих на досягнення з людиною добровільної (наприклад, шляхом запрошення або умовляння) або вимушеної (наприклад, шляхом шантажу або погрози застосування насильства) домовленості на її подальшу експлуатацію або на переміщення, переховування, передачу іншій особі⁶. Дана позиція, з одного боку, відповідає положенням кримінального закону, який у ч. 1 ст. 149 вказує, що такі форми торгівлі людьми як вербу-

1 Ясечко С.В. Генеза поняття «правочин» у цивільному праві. *Університетські наукові записки*. 2014. № 4 (52). С. 84. Див. також: Дяченко С.В., Сачок Р.Т. Відокремлення поняття «правочин» від суміжних понять. *Соціологія права*. 2017. № 1-2 (20-21). С. 29–36; Шимон С.І. Особливості правочину як юридичного факту в цивільному праві. *Держава і право*. 2009. Вип. 46. С. 315–321; Шимон С.І. «Правочин» як цивільно-правовий термін: юридичне нововведення чи лінгвістичне уточнення? *Юридична Україна*. 2009. № 7 (79). С. 68–72.

2 Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

3 Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 121.

4 Борисов В.І. Вибрані твори / уклад.: В.В. Базельюк, С.В. Гзімчук, Л.М. Демидова та ін.; відп. за вип. М.В. Шепітько. Харків: Право, 2018. С. 615; Борисов В.І. Злочини проти волі, честі та гідності особи. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості (Лекція 6 та 7). Харків: Видавець ФО-П Вапнярчук Н.М., 2008. С. 17; Борисов В.І., Козак В.А. Коментар до статті 149 Кримінального кодексу України (в редакції Закону від 12 січня 2006 р.). *Кримінальне право України*. 2006. № 2. С. 20; Борисов В.І., Козак В.А. Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини: характеристика складу злочину. *Альманах кримінального права: збірник статей*. Вип. 1 / відповід. ред. П.П. Андрушко, П.С. Берзін. Київ: Правова єдність, 2009. С. 157; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. С. 93; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Харків: Право, 2013. С. 113.

5 Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Коваленка; за наук. ред. О.М. Джузи та А.В. Савченка. Київ: Атіка, 2011. С. 101; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джузи, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 342.

6 Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 291; Орлеан А.М., Пустова О.В. Протидія торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації праці. Науково-практичний посібник. Київ: Фенікс, 2013. С. 25. Див. також: Вербєнський М.Г., Мінка Т.П., Негодченко Д.О. Протидія торгівлі людьми в Україні: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. С. 82.

вання, переміщення, переховування, передача або одержання людини вчиняються, зокрема, з використанням примусу або шантажу. З іншого ж, як засвідчує аналіз судової практики, в об'єктивній дійсності вербування фактично завжди здійснюється шляхом запрошування, переконування або умовляння (при цьому вербувальник, як правило, використовує обман або ж уразливий стан потерпілої особи), завдяки чому вдається схилити особу працювати чи надавати послуги на певних умовах.

Навряд чи можна погодитись з авторами, які трактують вербування як «дії, спрямовані на одержання згоди людини на володіння або розпорядження нею іншою особою»¹. Будучи завербованою, потерпіла від розглядуваного злочину особа дає згоду не на володіння чи розпорядження нею, а на те, аби працювати чи надавати послуги на певних умовах.

В юридичній літературі висловлювалася точка зору, що під вербуванням людини слід розуміти «досягнення домовленості шляхом безпосереднього наймання, тобто запрошування і набору добровольців нібито для участі у певній діяльності»². Відповідно, моментом закінчення цього злочину у вказаній формі запропоновано вважати момент, коли потерпіла особа була завербована³. На наш погляд, варто погодитись з В.І. Борисовим та В.А. Козаком, які вказують, що за такого підходу увага акцентується не стільки на самому процесі вербування, у якому полягає сутність цієї дії, скільки на його результаті (досягненні згоди між вербувальником та потерпілим)⁴. У зв'язку з цим більш переконливою видається позиція зазначених науковців, які вважають, що момент закінчення аналізованого злочину у формі вербування людини слід визнавати закінченим з моменту самого вербування, тобто з моменту вчинення дій, пов'язаних із набором потерпілої особи працювати чи надавати послуги на певних умовах⁵.

Розуміння *переміщення людини* як форми торгівлі людьми у спеціальній літературі також не викликає особливих труднощів. Так, приміром, М.І. Хавронюк слушно вказує, що під переміщенням людини слід розуміти зміну місця її перебування шляхом перевезення та іншого переміщення її як через державний кордон України, так і в межах території України⁶. При цьому варто погодитись з А.М. Орлеаном, який позитивним нововведенням чинної редакції ст. 149 КК України вважає те, що переміщення людини визнано законодавцем альтернативною формою розглядуваного діяння. Нагадаємо: згідно з попередньою редакцією ст. 149 встановлювалась відповідальність за такі дії, як «продаж, інша оплатна передача людини, а так само здійснення стосовно неї будь-якої іншої незаконної угоди, пов'язаної із законним чи незаконним переміщенням за її згодою або без згоди через державний кордон України для подальшого продажу чи іншої передачі іншій особі (особам) з метою сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, втягнення у злочинну діяльність, залучення в боргову кабаду, усиновлення (удочеріння) в комерційних цілях, використання у збройних конфліктах, експлуатації її праці...». А.М. Орлеан слушно підкреслює, що таке формулювання диспозиції статті породжувало зайві дискусії щодо того, чи є переміщення обов'язковою ознакою для всіх або лише для однієї форми торгівлі людьми⁷.

1 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 385.

2 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 444.

3 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 443. Див. також: Буряк М.Ю. Торговля людьми и борьба с ней (криминологические и уголовно-правовые аспекты): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владивосток, 2005. С. 153; Карасёва М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 99; Костылева О.В. Торговля людьми: имплементация международно-правовых норм и вопросы квалификации преступления по ст. 127-1 УК РФ. *Вестник Московского университета. Серия 11. Право*. 2013. № 3. С. 68.

4 Борисов В.І., Козак В.А. Торговля людьми або інша незаконна угода щодо людини: характеристика складу злочину. *Альманах кримінального права: збірник статей*. Вип. 1 / відповід. ред. П.П. Андрушко, П.С. Берзін. Київ: Правова єдність, 2009. С. 157.

5 Борисов В.І. Вибрані твори / уклад.: В.В. Базелюк, С.В. Гізімчук, Л.М. Демидова та ін.; відп. за вип. М.В. Шепітько. Харків: Право, 2018. С. 615; Борисов В.І. Злочини проти волі, честі та гідності особи. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості (Лекція 6 та 7). Харків: Видавство ФО-П Вапнярчук Н.М., 2008. С. 17; Борисов В.І., Козак В.А. Торговля людьми або інша незаконна угода щодо людини: характеристика складу злочину. *Альманах кримінального права: збірник статей*. Вип. 1 / відповід. ред. П.П. Андрушко, П.С. Берзін. Київ: Правова єдність, 2009. С. 158; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. С. 93. Див. також: Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 117; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 342. Вкрай невизначеною є позиція Д.О. Негодченко, яка вважає, що «вербування є закінченим з моменту досягнення домовленості з особою, яку вербують для експлуатації, або з моменту вчинення дій, пов'язаних із набором потерпілої особи працювати чи надавати певні послуги» (Негодченко Д.О. *Юридичний аналіз структури злочину, передбаченого ст. 149 КК України*. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. Вип. 2. С. 311).

6 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 444.

7 Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 292.

Зауважимо, що в міжнародних актах йдеться не про «переміщення», а про «перевезення» людини. На наш погляд, термін, що його використовує вітчизняний законодавець, є оптимальнішим, оскільки винний може не тільки перевозити потерпілу особу з використанням транспортного засобу, а й переміщати її, скажімо, шляхом пішого супроводу.

Аналіз судової практики засвідчує, що у правозастосовній практиці виникають труднощі, пов'язані з кваліфікацією розглядуваного злочину у разі, якщо потерпілу особу не вдалося перемістити через державний кордон України. Чи не найчастіше це стосується ситуацій, коли винного затримують в аеропорту (або ж на залізничному вокзалі) разом із потерпілою особою при спробі покинути територію України. В одних випадках суди вказували на те, що переміщення людини тут мало місце¹, в других – доходили протилежного висновку², в третіх – кваліфікували такі випадки як замах на переміщення людини³. На наш погляд, діяння у цій формі слід вважати закінченим з моменту переміщення людини з одного місця до іншого, тобто той факт, що потерпілого з незалежних від винного причин не переміщено через державний кордон, не означає, що ця форма торгівлі людьми відсутня, якщо особу все ж перемістили в межах території України⁴. У зв'язку з цим не можемо погодитись з колегією суддів Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської області, яка, з одного боку, встановила, що Особа-1 завербувала трьох жінок з метою сексуальної експлуатації в Туреччині та перемістила їх на літак сполученням «Дніпропетровськ – Батумі», з іншого ж – констатувала, що оскільки жінки не покинули територію України, дії Особи-1 слід кваліфікувати тільки як вербування⁵.

У судовій практиці трапляються випадки, коли особа не супроводжує завербовану людину до певного місця особисто, а лише купує для неї проїзні документи, дає їй гроші на дорогу тощо, тоді як до місця призначення потерпіла особа переміщується самостійно. На думку О.О. Кислової, з якою варто погодитись, під переміщенням людини слід розуміти не лише її фактичне транспортування, а й організаційні дії, спрямовані на здійснення переміщення⁶. Аналогічну позицію займає й О.В. Костилова, на переконання якої саме такий зміст вкладено у слово «transportation», що вжите в Палермському протоколі⁷. Варто також зазначити, що Верховний Суд Республіки Казахстан з цього приводу надав таке роз'яснення: «Перевезення може полягати не лише в доставці переміщуваної особи у супроводі будь-кого, але й у придбанні переміщуваній особі проїзних документів до

- 1 Див., наприклад: Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. від 25 грудня 2014 р. (справа № 359/12163/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42063553>; Вирок Заїзничного районного суду м. Львова від 25 квітня 2018 р. (справа № 462/4857/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73612297>; Приговор Переваляського районного суду Луганської обл. от 17 октября 2012 г. (дело № 1-371/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/29307700>; Приговор Приморського районного суду г. Одессы от 18 октября 2012 г. (дело № 1522/13573/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27289237>; Приговор Кировского районного суду г. Днепропетровска от 11 июля 2013 г. (дело № 0418/1345/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32835647>
- 2 Див., наприклад: Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 18 грудня 2013 р. (справа № 522/13514/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36201392>; Вирок Ленінського районного суду м. Харкова від 25 березня 2014 р. (справа № 642/2243/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37816036>; Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 15 серпня 2014 р. (справа № 522/5598/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40187041>; Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 28 листопада 2014 р. (справа № 522/18128/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41688416>; Вирок Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської обл. від 8 квітня 2014 р. (справа № 182/700/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57029928>; Вирок Котовського міськрайонного суду Одеської обл. від 29 червня 2017 р. (справа № 505/1335/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/67446334>; Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 23 квітня 2018 р. (справа № 522/12410/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73743400>
- 3 Див., наприклад: Вирок Мар'їнського районного суду Донецької обл. від 25 жовтня 2013 р. (справа № 237/67/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36845086>; Вирок Київського районного суду м. Донецька від 13 березня 2014 р. (справа № 257/12350/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38127148>
- 4 Не зовсім коректно з огляду на це видається точка зору А.С. Політової, яка вважає, що під переміщенням людини слід розуміти «ввезення на територію України, вивезення з цієї території або транзит через територію України обмежено вільної людини, якою заволоділи з використанням обману, шантажу чи уразливого стану» (Політова А.С. Кримінально-правова характеристика злочинів проти свободи особи за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. С. 10). За такого підходу не визнаватиметься кримінально караним переміщення людини виключно в межах території України, з чим погодитись не можемо.
- 5 Вирок Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської обл. від 8 квітня 2014 р. (справа № 182/700/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57029928>
- 6 Кислова Е.А. Проблемы регулирования уголовной ответственности за торговлю людьми. *Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: сб. материалов третьей Международной научно-практической конференции*. Москва: МГЮА, 2006. С. 167.
- 7 Костилова О.В. Торговля людьми: имплементация международно-правовых норм и вопросы квалификации преступления по ст. 127-1 УК РФ. *Вестник Московского университета. Серия 11. Право*. 2013. № 3. С. 62.

місця призначення, куди вона добирається самостійно»¹. Переміщенням людини вчинення вказаних вище дій здебільшого визнає й вітчизняна правозастосовна практика².

Випадки, коли потерпілу особу з метою експлуатації незаконно переправляють через державний кордон України, мають кваліфікуватися як торгівля людьми (ст. 149 КК) та незаконне переправлення осіб через державний кордон України (ст. 332 КК). Для прикладу, Краснодонський міськрайонний суд Луганської області встановив, що Особа-1 разом із завербованими нею з метою сексуальної експлуатації трьома жінками пішки намагалися перейти державний кордон України поза пунктом пропуску на територію Російської Федерації, однак були затримані співробітниками прикордонної служби України. Суд кваліфікував вчинене Особа-1 за сукупністю злочинів, передбачених ч. 2 ст. 149 та ч. 1 ст. 332 КК України³.

Під *переховуванням людини* прийнято розуміти розміщення людини у певному приміщенні, у транспортному засобі, у певній місцевості тощо, забезпечення її підробленими документами, вчинення щодо неї пластичної операції зі зміни зовнішності тощо⁴. Йдеться, таким чином, про дії суб'єкта злочину, спрямовані на те, аби унеможливити або ж ускладнити встановлення третіми особами місця перебування потерпілої особи⁵. Слід зауважити, що у правозастосовній практиці ця форма торгівлі людьми трапляється порівняно рідко. Для прикладу, Луцький міськрайонний суд Волинської області встановив, що учасники організованої групи переховували потерпілого, що виразилося в обмеженні фізичних контактів його з іншими особами, в тому числі з представниками правоохоронних органів, у контролі за діями та спілкуванням під час виконання роботи та у вільний час, в обмеженні свободи пересування, а також в утримуванні його в приміщенні господарської споруди⁶.

Дискусійним у літературі є питання про сутність таких форм торгівлі людьми як *передача або одержання людини*. Так, на думку Я.Г. Лизогуба, під передачею людини слід розуміти дії винного з приводу відчуження потерпілого, але або на певний час (передача в оренду), або назавжди, але безоплатно (дарування). Відповідно, під одержанням людини, на його думку, необхідно розуміти дії винного з приводу придбання потерпілого, але або на певний час (придбання в оренду), або назавжди, але безоплатно (як наслідок дарування)⁷. Видається, що для вказаного висновку немає підстав. У ст. 149 КК України передбачено відповідальність за передачу або одержання людини, якщо вони вчинені одним із передбачених у цій статті способів, а також з метою експлуатації лю-

- 1 О практике применения законодательства, устанавливающего ответственность за торговлю людьми. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 29 декабря 2012 г. № 7 / Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200000075>
- 2 Див., наприклад: Вирок Солом'янського районного суду м. Києва від 26 серпня 2010 р. (справа № 1-837/2010) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/51117927>; Вирок Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу від 27 квітня 2016 р. (справа № 216/513/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57478543>; Приговор Долгинцевского районного суда г. Кривого Рога Днепропетровской обл. от 30 ноября 2010 г. (дело № 1-452/10) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/53472371>. Разом із тим трапляються й винятки – див., наприклад: Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 19 листопада 2014 р. (справа № 522/21090/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41458952>
- 3 Приговор Краснодонского горрайонного суда Луганской обл. от 26 апреля 2011 г. (дело № 1-377/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/15361205>
- 4 Див., наприклад: Борисов В.І., Козак В.А. Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини: характеристика складу злочину. *Альманах кримінального права: збірник статей. Вип. 1* / відповід. ред. П.П. Андрушко, П.С. Берзін. Київ: Правова єдність, 2009. С. 158; Буряк М.Ю. Торговля людьми и борьба с ней (криминологические и уголовно-правовые аспекты): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владивосток, 2005. С. 154; Карасёва М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 101; Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Коваленка; за наук. ред. О.М. Джужи та А.В. Савченка. Київ: Атіка, 2011. С. 102; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Харків: Право, 2013. С. 114; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужи, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 343; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 444.
- 5 Див., наприклад: Борисов В.І., Козак В.А. Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини: характеристика складу злочину. *Альманах кримінального права: збірник статей. Вип. 1* / відповід. ред. П.П. Андрушко, П.С. Берзін. Київ: Правова єдність, 2009. С. 158; Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 116; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Харків: Право, 2013. С. 114; Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. Є.А. Стрельцов. Харків: Одісеї, 2012. С. 282; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 385; Негодченко Д.О. Юридичний аналіз структури злочину, передбаченого ст. 149 КК України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. Вип. 2. С. 311; Політова А.С. Кримінально-правова характеристика злочинів проти свободи особи за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. С. 10.
- 6 Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської обл. від 26 квітня 2018 р. (справа № 161/14645/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73661853>
- 7 Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 116.

дини¹. Про ніяке відчуження² людини у ній не йдеться. Вочевидь, маються на увазі ситуації, коли вербувальник чи інша особа передає потерпілого особі, яка й експлуатуватиме його, а та, своєю чергою, одержує потерпілого з цією метою³. Приміром, Синельниківський міськрайонний суд Дніпропетровської області встановив, що група осіб, яка діяла за попередньою змовою, шляхом обману завербувала для заняття проституцією в Російській Федерації двох дівчат, перевезла їх до Москви, де на залізничному вокзалі передала невстановленому чоловіку. Вказаний чоловік привіз дівчат до квартири, де повідомив їм про те, що їх робота полягатиме у вступі в статевий зв'язок зі сторонніми особами за грошову винагороду⁴.

І.А. Вартилицька вважає, що передача та одержання людини означають встановлення фактичного контролю над місцем її перебування, позбавлення можливості вільного пересування після здійснення купівлі-продажу або іншої незаконної угоди щодо людини⁵. По-перше, ще раз підкреслимо, що передача та одержання людини як окремі форми торгівлі людьми не мають стосунку до купівлі-продажу людини або іншої незаконної угоди щодо людини⁶. По-друге, слід погодитись з А.М. Орлеаном, який слушно вказує на те, що ознаки, які наводить І.А. Вартилицька, не роз'яснюють суті таких діянь, як «передача» або «одержання»⁷. Зворот «установлення фактичного контролю над місцем її перебування, позбавлення можливості вільного пересування» ілюструє факт позбавлення людини свободи, а не вказує на її передачу іншій особі чи її одержання нею. А.М. Орлеан вважає за можливе погодитись з авторами, які передачу або одержання людини розглядають як вчинення дій, пов'язаних із переходом контролю над людиною від однієї особи до іншої⁸. Разом з тим, на наш погляд, і таке визначення є не зовсім точним, оскільки, знову ж таки, не дозволяє чітко відмежувати передачу або одержання людини як окремі форми торгівлі людьми від передачі та одержання людини у разі її купівлі-продажу чи здійснення щодо неї іншої незаконної угоди. На наш погляд, відповідною розмежувальною ознакою є передусім мета експлуатації людини, що її переслідує винний. У зв'язку з викладеним вважаємо, що передачу або одержання людини як окремі форми торгівлі людьми можна визначити як вчинення з метою експлуатації (а також хоча б одним із перелічених у ст. 149 КК України способів) дій, пов'язаних із переходом контролю над людиною від однієї особи до іншої.

Передача та одержання людини, зрозуміло, тісно пов'язані між собою, адже, по суті, є двома сторонами (моментами) однієї дії (невипадково законодавець поставив між ними сполучник «або»). У той же час цілком очевидно, що один суб'єкт злочину не може одночасно вчинити і передачу, і одержання однієї людини. Передають завжди комусь, а одержують від когось. З огляду на це некоректним видається твердження Луцького

- 1 У зв'язку із цим не зовсім коректною видається точка зору В.А. Козака, який (з огляду на те, що нова редакція ст. 149 КК не передбачає як окрему форму об'єктивної сторони торгівлі людьми здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина) вважає, що «випадки, коли потерпілу особу передають безповоротно й безплатно, а також випадки передачі її на певний строк (як оплатно, так і безплатно) слід відносити до такої форми об'єктивної сторони торгівлі людьми, як «передача або одержання людини» (Козак В.А. Нова редакція кримінального закону, що передбачає відповідальність за торгівлю людьми: проблеми тлумачення та застосування. *Ефективність кримінального законодавства: доктринальні, законотворчі та правозастосовні проблеми її забезпечення: матер. міжнарод. наук.-практ. кругл. столу (м. Харків, 17 трав. 2019 р.)* / укладачі: Л.М. Демидова, К.А. Новікова, Н.В. Шульженко. Харків: Константа, 2019. С. 144–145). Вважаємо, що така кваліфікація можлива тільки у разі, якщо передача або одержання людини вчинені одним із способів, передбачених у ч. 1 ст. 149 КК України, а також з метою експлуатації потерпілої особи, що врешті змушений визнати й сам В.А. Козак, який слушно підкреслює, що будь-яка незаконна угода щодо людини має визнаватись злочином незалежно від способу його вчинення та мети.
- 2 Слово «відчужувати» мовознавцями тлумачиться так: «Спираючись на певний закон, відбирати в кого-небудь майно на користь держави, організації чи окремої особи» (Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 185).
- 3 Див. також: Иногамова-Хегай Л.В. Совершенствование уголовного законодательства по борьбе с торговлей людьми. *Составление и пути совершенствования противодействия торговле людьми в России: сб. материалов науч.-практ. семинара, 17 октября 2014 г., г. Москва* / под ред. Т.А. Козлова. Москва: Академия Генеральной прокуратуры РФ, 2015. С. 42–43.
- 4 Вирок Синельниківського міськрайонного суду Дніпропетровської обл. від 9 грудня 2011 р. (справа № 1-305/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/20124666>
- 5 Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Коваленка; за наук. ред. О.М. Джужи та А.В. Савченка. Київ: Атіка, 2011. С. 102; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужи, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 343.
- 6 Не можемо погодитись також з Д.О. Негодченко, яка вважає, що передача людини як окрема форма торгівлі людьми «передбачає вчинення дій суб'єктом злочину, які пов'язані із передаванням потерпілого у фактичну власність іншій людині (покупцю) для наступного використання. Зазначені дії можуть вчинятись особою, котра виступає посередником між сторонами незаконної угоди (продавцем і покупцем)» (Негодченко Д.О. Юридичний аналіз структури злочину, передбаченого ст. 149 КК України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. Вип. 2. С. 311–312). Цілком очевидно, що Д.О. Негодченко не розібралась із відмінностями між передачею людини як окремою формою торгівлі людьми та передачею людини у разі її купівлі-продажу.
- 7 Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 294.
- 8 Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 294; Орлеан А.М., Пустова О.В. Протидія торгівлі людьми, вчиненій з метою експлуатації праці. Науково-практичний посібник. Київ: Фенікс, 2013. С. 27.

міськрайонного суду Волинської області про те, що «організована група в складі Особа-5, Особа-6, Особа-3 та Особа-7 здійснила вербування, переміщення, переховування, передачу та одержання щодо дев'яти громадян», адже, як встановив суд, зазначена організована група передавала завербованих осіб з метою їх експлуатації у формі примусової праці Особі-8¹.

У розглядуваному контексті необхідно також зазначити, що у правозастосовній практиці трапляються випадки, коли у вину особі безпідставно ставляться всі форми торгівлі людьми, перераховані у диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України, тоді як насправді мають місце лише одна-дві форми. У зв'язку із цим потрібно підкреслити, що вказані у даній статті форми торгівлі людьми є альтернативними, тобто для встановлення об'єктивної сторони складу злочину слід констатувати наявність хоча б однієї з них². Виходячи із зазначених міркувань Новоукраїнський районний суд Кіровоградської області дійшов слушного висновку про необхідність виключити з обвинувачення підсудним таких форм розглядуваного злочину як переховування, передача або одержання людини, залишивши лише вербування та переміщення людини з метою експлуатації, вчинені з використанням обману³.

У юридичній літературі неодноразово зверталася увага на те, що вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини як форми торгівлі людьми не відображають сутність поняття «торгівля»⁴. Так, наприклад, Г.К. Іщенко підкреслює, що в поняття торгівлі людьми не слід включати дії, що полягають у вербуванні, перевезенні чи переховуванні, оскільки вони, по суті, такою не є, а характеризують поведінку, яка супроводжує, передую або йде слідом за нею, і яка може бути кваліфікована як співучасть у торгівлі людьми або як окремий злочин. Щодо дій, які полягають у передачі та одержанні людини, вчинених з метою її експлуатації, то вони, на думку дослідниці, характеризують акт самої купівлі-продажу або іншої угоди щодо людини, адже продати, купити чи вчинити будь-яку іншу угоду неможливо, фактично не передавши або не одержавши предмет угоди⁵. Подібні аргументи наводять також А.Б. Бекмагамбетов⁶, Б.Р. Бухорієв⁷, О.Г. Горбань⁸, Л.Ю. Єгорова

- 1 Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської обл. від 26 квітня 2018 р. (справа № 161/14645/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73661853>
- 2 Не можемо погодитись з авторами, які вербування, переміщення, переховування, передачу або одержання людини розглядають як єдину і нерозривну форму аналізованого злочину (див., наприклад: Негодченко Д.О. Юридичний аналіз структури злочину, передбаченого ст. 149 КК України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. Вип. 2. С. 309, 310).
- 3 Вирок Новоукраїнського районного суду Кіровоградської обл. від 31 травня 2011 р. (справа № 1-103/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/15987093>
- 4 Див., наприклад: Бекмагамбетов А.Б. Правовые основы криминализации торговли людьми в уголовном законодательстве Республики Казахстан: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Челябинск, 2005. С. 24; Бухорієв Б.Р. Уголовно-правовые меры предупреждения торговли людьми (по материалам Республики Таджикистан): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2018. С. 10–11, 16; Бухорієв Б.Р. Уголовно-правовые меры предупреждения торговли людьми (по материалам Республики Таджикистан): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2018. С. 152–153; Горбань Е.Г. Противодействие торговле людьми (уголовно-правовой и криминологический аспекты): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. С. 24; Горбань Е.Г. Противодействие торговле людьми (уголовно-правовой и криминологический аспекты): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. С. 103–104, 118; Єгорова Л.Ю. Торговля несовершеннолетними: проблемы квалификации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 9, 21; Жинкин А.А. Торговля людьми и использование рабского труда: проблемы квалификации и соотношение со смежными составами преступлений: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Краснодар, 2006. С. 16; Жинкин А.А. Торговля людьми и использование рабского труда: проблемы квалификации и соотношение со смежными составами преступлений: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Краснодар, 2005. С. 110; Іщенко Г.К. Уголовно-правовые и криминологические меры противодействия торговле людьми и использованию рабского труда: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2010. С. 8–9, 22; Іщенко Г.К. Уголовно-правовые и криминологические меры противодействия торговле людьми и использованию рабского труда: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2010. С. 9–10, 149–152; Кислова Е.А. Уголовно-правовые средства противодействия рабству и торговле людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2005. С. 102; Кислова Е.А. Проблемы регулирования уголовной ответственности за торговлю людьми. *Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: сб. материалов третьей Международной научно-практической конференции*. Москва: МПЮА, 2006. С. 166, 167; Кургузкина Е.Б., Полянская Е.М. Уголовно-правовые и международные аспекты борьбы с использованием рабского труда и торговлей людьми: монография. Воронеж: ФГБОУ ВО Воронежский ГАУ, 2016. С. 37; Мархатанова Е.А. Преступления против свободы личности: вопросы законодательной регламентации и квалификации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Самара, 2006. С. 9–10, 24; Рахметов С.М. Уголовная ответственность за торговлю людьми. *Вестник Института законодательства Республики Казахстан*. 2012. № 4 (28). С. 32.
- 5 Іщенко Г.К. Уголовно-правовые и криминологические меры противодействия торговле людьми и использованию рабского труда: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2010. С. 8, 22; Іщенко Г.К. Уголовно-правовые и криминологические меры противодействия торговле людьми и использованию рабского труда: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2010. С. 9, 149–150.
- 6 Бекмагамбетов А.Б. Правовые основы криминализации торговли людьми в уголовном законодательстве Республики Казахстан: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Челябинск, 2005. С. 24.
- 7 Бухорієв Б.Р. Уголовно-правовые меры предупреждения торговли людьми (по материалам Республики Таджикистан): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2018. С. 10–11, 16.
- 8 Горбань Е.Г. Противодействие торговле людьми (уголовно-правовой и криминологический аспекты): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. С. 24.

ва¹, А.О. Жинкін², Д.Я. Зайдієва³, Ф.М. Кадніков⁴, О.О. Кислова⁵, Ю.П. Смирнов⁶, О.С. Степанюк⁷ та інші дослідники. З огляду на зазначені міркування Г.К. Іщенко вважає за доцільне передбачити у кримінальному законі дві статті – про відповідальність за торгівлю людьми (тобто купівлю-продаж людини) чи здійснення інших угод щодо людини, а також за сприяння торгівлі людьми чи іншим угодам щодо людини (до таких пропонується відносити вербування, перевезення чи переховування людини, вчинені з метою її експлуатації)⁸. Згадані вище автори також пропонують подібні норми, з тією різницею, що до дій, які характеризують сприяння торгівлі людьми, вважають за доцільне відносити також передачу або одержання людини, вчинені з метою експлуатації⁹.

Очевидним є те, що Г.К. Іщенко та інші вказані дослідники не беруть до уваги той факт, що міжнародно-правові акти під торгівлею людьми розуміють якраз ті дії, які вони пропонують називати «сприянням торгівлі людьми». Термін «торгівля людьми», який вживається для позначення здійснюваних з метою експлуатації вербування, переміщення, переховування, передачі або одержання людини, можливо, не зовсім точно відображає фактичний зміст зазначених дій¹⁰, однак є загально визнаним у міжнародному праві та кримінальному законодавстві більшості держав світу, а тому відмова від нього навряд чи виправдана. Крім того, звертає на себе увагу той факт, що науковці недостатньо чітко диференціюють власне торгівлю людиною (тобто її купівлю-продаж) чи іншу угоду щодо людини та ті форми торгівлі людьми, для яких вирішальне значення має наявність мети експлуатації¹¹. Вербування, переміщення та переховування людини не зовсім коректно визнавати сприянням купівлі-продажу людини чи вчиненню щодо неї інших угод, адже зміст останніх, як зазначалося вище, має свої характерні особливості. Аналіз емпіричної бази, приміром, засвідчує, що купівля-продаж людини рідко супроводжується її попереднім вербуванням, адже, нагадаємо, купують і продають здебільшого дітей. Що стосується передачі та одержання людини, місце яких у торгівлі людьми дезорієнтує багатьох науковців, то мусимо ще раз наголосити на необхідності відмежування передачі або одержання людини як окремих форм торгівлі людьми від передачі та одержання людини, що мають місце у разі її купівлі-продажу чи здійснення щодо неї іншої незаконної угоди.

- 1 Егорова Л.Ю. Торговля несовершеннолетними: проблемы квалификации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 9, 21.
- 2 Жинкин А.А. Торговля людьми и использование рабского труда: проблемы квалификации и соотношение со смежными составами преступлений: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Краснодар, 2006. С. 16; Жинкин А.А. Торговля людьми и использование рабского труда: проблемы квалификации и соотношение со смежными составами преступлений: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Краснодар, 2005. С. 110.
- 3 Зайдиева Д.Я. Уголовно-правовая охрана личной свободы человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 96–98.
- 4 Кадников Ф.Н. Криминологическая характеристика и предупреждение преступлений, связанных с торговлей людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 9, 17.
- 5 Кислова Е.А. Уголовно-правовые средства противодействия рабству и торговле людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2005. С. 23; Кислова Е.А. Уголовно-правовые средства противодействия рабству и торговле людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2005. С. 102.
- 6 Смирнов Ю.П. Уголовная ответственность за сексуальную эксплуатацию других лиц в форме занятия ими проституцией: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2010. С. 9.
- 7 Степанюк О.С., Зубкова А.А. Спорные вопросы квалификации торговли несовершеннолетними. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 жовт. 2013 р.* / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 622.
- 8 Іщенко Г.К. Уголовно-правовые и криминологические меры противодействия торговле людьми и использованию рабского труда: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2010. С. 8–9; Іщенко Г.К. Уголовно-правовые и криминологические меры противодействия торговле людьми и использованию рабского труда: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2010. С. 9–10, 151–152.
- 9 Бухориев Б.Р. Уголовно-правовые меры предупреждения торговли людьми (по материалам Республики Таджикистан): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2018. С. 11; Бухориев Б.Р. Уголовно-правовые меры предупреждения торговли людьми (по материалам Республики Таджикистан): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2018. С. 153; Горбань Е.Г. Противодействие торговле людьми (уголовно-правовой и криминологический аспекты): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. С. 24; Смирнов Ю.П. Уголовная ответственность за сексуальную эксплуатацию других лиц в форме занятия ими проституцией: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2010. С. 9.
- 10 Значимо, що в науковій літературі неодноразово пропонувалося змінити назву розглядуваної статті. Наприклад, Є.Є. Шалімов вважає за доцільне викласти її в такій редакції: «Незаконні угоди з людиною, вчинені на платній та безоплатній основі» (Шалімов Е.Є. Уголовно-правовые и криминологические проблемы торговли людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Саратов, 2007. С. 9, 20). З такою пропозицією навряд чи можна погодитись, адже законодавчим поняттям «торгівля людьми» на сьогодні охоплюється тільки одна угода – купівля-продаж, тоді як інші форми торгівлі людьми не обов'язково є угодами. Зауваження викликають також редакційні моменти пропонованої назви досліджуваної статті. Так, незрозуміло, чому угоди укладаються «з людиною» (невже потерпіла особа є контрагентом?!), а не «щодо людини»; чому угоди вчиняються на платній та (а не чи) безоплатній основі.
- 11 Ще одним прикладом такої плутанини може слугувати позиція О.П. Горпинюк, на думку якої ч. 1 ст. 149 КК України необхідно викласти в такій редакції: «Торгівля людьми або здійснення іншої незаконної угоди щодо людини, тобто вербування, переміщення, переховування, передача, отримання та вчинення інших дій із метою експлуатації людини» (Горпинюк О.П. Проблеми відповідальності за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо людини. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки.* 2014. № 4 (I). С. 265). Використання пояснювального сполучника «тобто» у пропонованій О.П. Горпинюк редакції ч. 1 ст. 149 КК України засвідчує, що вказана авторка не бачить відмінностей між купівлею-продажем людини чи іншою угодою щодо людини, відповідальність за які має наставати й у разі відсутності у винного мети експлуатації, та іншими перерахованими формами торгівлі людьми.

На переконання А.С. Політової, «під торгівлею людьми слід розуміти дії, спрямовані на обмеження свободи людини шляхом її продажу, вчинення іншої незаконної угоди щодо неї, пов'язаної з незаконним заволодінням чи передачею з метою експлуатації на території України чи за її межами»¹. Не вдаючись в детальний аналіз інших дискусійних моментів, зазначимо, що таке розуміння торгівлі людьми є неприйнятним хоча б з таких причин: по-перше, торгівлею людьми не визнаються ті дії, які не завжди є угодами, однак визнаються торгівлею людьми за міжнародним правом, по-друге, оскільки А.С. Політова вказує на обов'язкову мету експлуатації, з якою вчиняється продаж людини чи вчинення іншої угоди щодо неї, це означає, що, для прикладу, випадки купівлі-продажу дитини без мети подальшої її експлуатації (приміром, для усиновлення) не мають визнаватись кримінально караними, з чим погодитись не можемо.

Здійснений порівняльно-правовий аналіз засвідчує, що вербування, переміщення (перевезення), переховування (приховування), передачу або одержання людини альтернативними формами торгівлі людьми визнають законодавці переважної більшості держав, законодавство яких вивчалось автором, зокрема: Австрії (§ 104а), Азербайджану (ст. 144-1.1), Албанії (ч. 1 ст. 110/а), Аргентини (ст. 145 bis), Білорусі (ч. 1 ст. 181), Болівії (ст. 281 bis), Вірменії (ч. 1 ст. 132), Греції (ст. 323А), Грузії (ч. 1 ст. 143-1), Данії (§ 262а), Індії (ч. 1 ст. 370), Казахстану (ч. 1 ст. 128), Канади (ст. 279.01), Киргизстану (ч. 1 ст. 171), Латвії (ч. 1 ст. 154-2), Литви (ч. 1 ст. 147), Молдови (ст. 165), Нідерландів (ч. 1 ст. 273f), Перу (ч. 1 ст. 153), Північної Македонії (ч. 1 ст. 418-а), Польщі (§ 22 ст. 115), Португалії (ч. 1 ст. 160), Росії (ч. 1 ст. 127-1), Румунії (ч. 1 ст. 210), Сальвадору (ст. 367-В), Словаччини (ч. 1 § 179), США (§ 1590), Таджикистану (ч. 1 ст. 130-1), Туркменістану (ч. 1 ст. 129-1), Угорщини (ч. 2 ст. 192), Узбекистану (ч. 1 ст. 135), Фінляндії (ст. 3 глави 25), Франції (ст. 225-4-1), Хорватії (ч. 1 ст. 106), Чехії (ч. 2 ст. 168), Чорногорії (ч. 1 ст. 444), Швеції (ст. 1а глави 4). Це свідчить про те, що на сьогодні більшість національних законодавців наблизили своє розуміння сутності розглядуваного діяння із його визначенням, сформульованим у відповідних міжнародно-правових актах.

Цікаво, що польський законодавець конкретні форми торгівлі людьми (а також способи вчинення цього злочину) навів не в диспозиції § 1 ст. 189а, у якій встановив відповідальність за розглядуване діяння, а в розділі XIV «Пояснення законодавчих термінів» Загальної частини (§ 22 ст. 115). Вочевидь, такий крок польського законодавця пов'язаний з прагненням максимально «розвантажити» текст відповідної кримінально-правової заборони, який через перерахування вказаних складових стає доволі громіздким.

В КК Болгарії (ст. 159а) формами торгівлі людьми визнані лише вербування, перевезення, переховування та одержання людини чи групи людей, в КК Італії (ст. 601) – вербування, переміщення, передача чи одержання людини або кількох людей.

Окрім вербування, переміщення, переховування, передачі або одержання людини казахстанський законодавець вказує й на «вчинення інших діянь з метою експлуатації» (ч. 1 ст. 128), азербайджанський – на «прийняття особи з метою її експлуатації» (ст. 144-1.1), таджицький – не тільки на вербування, а й на пропозицію (ч. 1 ст. 130-1), литовський – не лише на переховування, а й на розміщення людини (ч. 1 ст. 154-2), польський – не лише на перевезення, а й на доставку (§ 22 ст. 115), португальський – не лише на перевезення, а й на транспортування, не тільки на переховування, а й на розміщення людини (ч. 1 ст. 160), бразильський – не лише на вербування, а й на заманювання, не тільки на перевезення, а й на переведення, не лише на переховування, а й на розміщення (ст. 149А), грузинський – не лише на вербування, а й на найом, не тільки на перевезення, а й на транспортування, не тільки на переховування, а й на надання притулку (ч. 1 ст. 143-1), тощо. Канадський законодавець формами розглядуваного злочину визнав не тільки вербування, перевезення, переховування, передачу чи одержання людини, а й здійснення контролю за нею (ст. 279.01).

В КК Німеччини вербування, перевезення, передача, надання притулку або одержання людини визнані сприянням торгівлі людьми (§ 233а), в Пенітенціарному кодексі Естонії – наданням підтримки торгівлі людьми (ст. 133-1).

Оригінальним чином відповідна кримінально-правова заборона сформульована в КК Швейцарії (ч. 1 ст. 182): «Кожен, хто торгує з особою як постачальником, посередником або покупцем з метою сексуальної експлуатації, експлуатації робочої сили або з метою вилучення органу тіла, карається позбавленням волі або штрафом. Найм людини для вказаних цілей рівнозначний торгівлі». Колумбійський законодавець торгівлю

¹ Політова А.С. Кримінально-правова характеристика злочинів проти свободи особи за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. С. 9; Політова А.С. Практика притягнення до кримінальної відповідальності за статтею 149 КК та шляхи підвищення її ефективності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. Вип. 2. С. 312.

людьми фактично звів до в'їзду чи виїзду людей з країни без дотримання законодавчих вимог (ст. 188 КК Колумбії).

Наведений зарубіжний досвід навряд чи можна визнати корисним, оскільки одні законодавці безпідставно виключили окремі з форм торгівлі людьми, про які йдеться в міжнародно-правових актах, другі – включили до цього переліку ті, які за своєю сутністю фактично дублюють уже наявні, треті – навели таке визначення торгівлі людьми, яке не зовсім відповідає сучасному розумінню вказаного посягання.

З диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України випливає, що обов'язковою ознакою вчинення вербування, переміщення, переховування, передачі або одержання людини є *спосіб злочинного діяння* – використання примусу, викрадення, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності потерпілого, його уразливого стану або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію. Винятком становлять випадки, коли торгівля людьми у вказаних формах вчиняється щодо малолітнього чи неповнолітнього (ч. 3 примітки до ст. 149). При цьому необхідно зазначити, що до 6 вересня 2018 р. законодавець передбачав лише три альтернативні способи вчинення цього злочину: 1) з використанням обману; 2) з використанням шантажу; 3) з використанням уразливого стану особи. Використання матеріальної чи іншої залежності потерпілого до вказаного часу визнавалось кваліфікуючою ознакою даного злочину. Аналіз судової практики засвідчив, що такий підхід не викликав особливих труднощів у правозастосуванні і загалом виправдав себе. Зауважимо, що найчастіше способом вчинення торгівлі людьми визнається використання уразливого стану потерпілої особи, дещо рідше має місце використання обману (при цьому зазвичай ці способи поєднуються). Що стосується використання шантажу, то цей спосіб впливу на особу фіксується вкрай рідко.

Розглянемо передбачені кримінальним законом способи вчинення торгівлі людьми у перерахованих вище її формах.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови обман визначається як «неправдиві слова, вчинки, дії і т. ін. // Невідповідність істині; те, чого немає насправді; брехня»¹. В.І. Борисов та В.А. Козак вважають, що під обманом слід розуміти повідомлення неправдивих відомостей (активний обман) або замовчування певних відомостей, які повинні бути повідомлені винним (пасивний обман), у результаті чого потерпілий вводиться в оману². Аналогічною є точка зору М.І. Панова³. На думку С.Ю. Романова, обман полягає у введенні іншої особи в оману або ж підтриманні вже наявної у неї помилки шляхом передачі інформації, що не відповідає дійсності або замовчування про факти, речі, явища і т. ін. з метою схилити цю особу до певної поведінки⁴. З точки зору Р.А. Максимовича, під обманом слід розуміти безпосереднє чи опосередковане введення потерпілої чи іншої особи в оману шляхом повідомлення неправдивих відомостей чи замовчування про відомості, повідомлення про які було обов'язковим з метою вчинення злочину⁵. Таким чином, при вчиненні розглядуваного злочину обман полягає у повідомленні особі неправдивих відомостей чи у замовчуванні відомостей, повідомлення про які могло б вплинути на її усвідомлений вибір. Аналіз емпіричної бази засвідчує, що на практиці здебільшого має місце повідомлення винним неправдивої інформації про сферу діяльності, якою особа займатиметься (приміром, замість обіцяної роботи офіціанткою жінці доводиться займатися проституцією), або ж приховування правди стосовно ключових умов відповідної діяльності (наприклад, щодо можливості у будь-який час повернутися додому, стосовно умов проживання та суми заробітку). Прикладом торгівлі людьми, вчиненої з використанням обману, може слугувати кримінальне провадження, розглянуте Синельниківським міськрайонним судом Дніпропетровської області. Суд встановив, що Особа-6 запропонував Особі-8 та Особі-3 роботу зі збору фруктів у м. Лозова Харківської області, однак, коли ті дали свою згоду, переконав їх у вигідності їхати на роботу не в Лозову, а до Москви, де, продаючи фрукти на ринку, заробити можна набагато більше. Після при-

1 Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 810.

2 Борисов В.І. Вибрані твори / уклад.: В.В. Базелюк, С.В. Гізімчук, Л.М. Демидова та ін.; відп. за вип. М.В. Шепітько. Харків: Право, 2018. С. 616; Борисов В.І. Злочини проти волі, честі та гідності особи. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості (Лекція 6 та 7). Харків: Видавець ФО-П Вапнярчук Н.М., 2008. С. 18; Борисов В.І., Козак В.А. Коментар до статті 149 Кримінального кодексу України (в редакції Закону від 12 січня 2006 р.). *Кримінальне право України*. 2006. № 2. С. 20; Борисов В.І., Козак В.А. Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини: характеристика складу злочину. *Альманах кримінального права: збірник статей*. Вип. 1 / відповід. ред. П.П. Андрушко, П.С. Берзін. Київ: Правова єдність, 2009. С. 159; Козак В.А. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми: чи рухаємось у вірному напрямку? *Кримінальне право України*. 2006. № 1. С. 59; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Харків: Право, 2013. С. 114.

3 Панов М.І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства / передм. В.П. Тихого. Київ: Ін Юре, 2010. С. 632; Панов Н.І. Кваліфікація преступлений, совершаемых путем обмана: учеб. пособие. Харьков: Юридический институт, 1980. С. 40.

4 Романов С.Ю. Обман як спосіб злочинної діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 1998. С. 3.

5 Максимович Р. Обман як наскрізне кримінально-правове поняття. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2019. Вип. 69. С. 157.

буття до Москви дівчат передали невстановленій особі, котра повідомила, що насправді їх робота полягатиме у наданні інтимних послуг чоловікам за грошову винагороду¹.

У юридичній літературі висловлювалася думка про доцільність виокремлення такого способу вчинення розглядуваного діяння, як зловживання довірою². Зазначена точка зору аргументується тим, що зловживання довірою є самостійною формою впливу на особу, який не охоплюється обманом. Г.М. Анісімов з цього приводу зазначає, що підставою розмежування зловживання довірою й обману служать об'єктивні та суб'єктивні ознаки. При обмані потерпілий вводиться в оману тим, хто його обманює, або ж омана підтримується ним у свідомості обманюваного. Натомість при зловживанні довірою довіритель не вводиться в оману, він надає повноваження, не оманюючись щодо цілей використання останніх, їх обсягу, дій повірника тощо. Повірник (винний) із суб'єктивної сторони приймає надані йому довірительом повноваження для належного їх використання. І лише після цього в повірника виникає умисел, спрямований на вчинення злочину шляхом використання наданих повноважень, і він його скоює шляхом вчинення діяння всупереч інтересам та волі довірителя³. За своєю сутністю зловживання довірою становить «зраду прийнятого обов'язку», порушення морального обов'язку бути вірним своєму слову, юридичного обов'язку щодо виконання зобов'язання⁴. Таким чином, зловживання довірою хоч і тісно пов'язане з обманом, однак не охоплюється ним. З огляду на це доцільним вважаємо доповнити перелік способів вчинення торгівлі людьми у перерахованих вище її формах таким, як зловживання довірою. На зазначений спосіб вчинення даного злочину вказується, зокрема, в ч. 1 ст. 181 КК Білорусі, ч. 1 ст. 130-1 КК Таджикистану, ч. 1 ст. 129-1 КК Туркменістану, ч. 1 ст. 444 КК Чорногорії.

Доктринальне тлумачення поняття «шантаж» також не викликає особливих труднощів⁵. Так, В.І. Борисов та В.А. Козак зазначають, що шантаж – це психічне насильство, яке полягає у погрозі розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі бажають зберегти в таємниці⁶. Аналогічне визначення наводить А.М. Орлеан⁷. З точки зору З.А. Тростюк (Загиней), шантаж – це реальна погроза розголошення відомостей, які потерпілий або його близькі особи бажають зберегти у таємниці, з метою примушування потерпілого до вчинення певних дій⁸.

Під відомостями, які потерпілий бажає зберегти в таємниці, І.В. Самощенко пропонує розуміти будь-які факти з минулого або сьогоденного життя потерпілого чи його близьких родичів (навіть вже померлих), розголошення яких може спричинити шкоду їхній честі та гідності. Такі відомості можуть стосуватися як поведінки самого потерпілого чи його родичів, так і інших життєвих обставин, до яких хтось із них був причетний. Розголошені відомості можуть бути такими, що ганьблять потерпілого⁹, а можуть і не мати такої ознаки. З огляду

- 1 Вирок Синельниківського міськрайонного суду Дніпропетровської обл. від 9 грудня 2011 р. (справа № 1-305/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/20124666>
- 2 Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 161–163.
- 3 Анісімов Г.М. Зловживання довірою як спосіб вчинення злочину: поняття і кримінально-правове значення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 10.
- 4 Анісімов Г.М. Зловживання довірою як спосіб учинення злочину. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 128. С. 21.
- 5 І.В. Красницький і Т.В. Дубно слушно звертають увагу на непослідовність законодавця щодо використання в Особливій частині КК України такого способу вчинення злочину як шантаж. Термін «шантаж» використовується лише як ознака основного складу злочину в ч. 1 ст. 120, ч. 1 ст. 149, ч. 1 ст. 258-1 і ч. 1 ст. 303 КК України. Водночас у ч. 3 ст. 154, ч. 1 ст. 189, ст. 386 способи вчинення злочину сформульовані за допомогою ознак, які характерні для шантажу, однак вказаний термін з незрозумілих причин у них не вживається. У зв'язку з цим обґрунтовано видається пропозиція уніфікувати в кримінальному законі терміни, які використовуються для позначення тотожних способів вчинення злочину, з метою однакового їх розуміння у правозастосовній діяльності (Красницький І.В., Дубно Т.В. Значення способу вчинення злочину для диференціації кримінальної відповідальності. *Митна справа*. 2015. № 2 (98). Частина 2, книга 2. С. 253–254).
- 6 Борисов В.І. Вибрані твори / уклад.: В.В. Базеляк, С.В. Гізімчук, Л.М. Демидова та ін.; відп. за вип. М.В. Шепітько. Харків: Право, 2018. С. 616; Борисов В.І. Злочини проти волі, честі та гідності особи. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості (Лекція 6 та 7). Харків: Видавець ФО-П Вапнярчук Н.М., 2008. С. 18; Борисов В.І., Козак В.А. Коментар до статті 149 Кримінального кодексу України (в редакції Закону від 12 січня 2006 р.). *Кримінальне право України*. 2006. № 2. С. 21; Борисов В.І., Козак В.А. Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини: характеристика складу злочину. *Альманах кримінального права: збірник статей*. Вип. 1 / відповід. ред. П.П. Андрушко, П.С. Берзін. Київ: Правова єдність, 2009. С. 159; Козак В.А. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми: чи рухаємось у вірному напрямку? *Кримінальне право України*. 2006. № 1. С. 59; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Харків: Право, 2013. С. 114.
- 7 Куц В.М., Орлеан А.М. Прокурорські засоби протидії торгівлі людьми: науково-практичний посібник / за ред. Г.П. Середи. Київ: Варта, 2007. С. 33; Орлеан А.М. Кримінально-правова кваліфікація торгівлі людьми: науково-практичний коментар до ст. 149 КК України. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 64. С. 33; Орлеан А.М., Пустова О.В. Протидія торгівлі людьми, вчиненій з метою експлуатації праці. Науково-практичний посібник. Київ: Фенікс, 2013. С. 29.
- 8 Загиней З.А. Герменевтика кримінального закону України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2016. С. 169; Тростюк З. Про необхідність тлумачення поняття «шантаж» у Кримінальному кодексі України. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали IX регіональної науково-практичної конференції, 13-14 лютого 2003 р.* Львів: Юридичний факультет ЛНУ імені Івана Франка, 2003. С. 464.
- 9 Зауважимо, що у Великому тлумачному словнику сучасної української мови шантаж визначається як «залякування погрозою викрити або розгласити з певною метою факти, відомості, які можуть скомпрометувати, зганьбити кого-небудь» (Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 1613).

на це погроза розголосити відомості, які потерпілий бажає зберегти в таємниці, є дещо ширшою, ніж погроза розголосити відомості, що ганьблять потерпілого¹. Варто також погодитись з дослідниками, які підкреслюють, що невід'ємною характеристикою шантажу є той факт, що він передбачає конкретну вимогу винного. Основною метою шантажу є прагнення винного домогтися від потерпілого вигідної для себе поведінки². Розрахунок шантажиста полягає в тому, що наслідки для особи, яку шантажують, є більш тяжкими і несприятливими, ніж виконання його вимог, і що ця особа погодиться з їх виконанням як із меншим злом³.

Прикладом торгівлі людьми, вчиненої з використанням шантажу, може слугувати кримінальне провадження, розглянуте Алчевським міським судом Луганської області. Суд встановив, що після того, як учасники організованої групи провели фотосесію та розмістили фотографії Особи-ІІ в мережі Інтернет з пропозицією надання сексуальних послуг, їй пригрозили, що у разі, якщо вона відмовиться від надання платних сексуальних послуг, вони розклеять ці фото за місцем її проживання⁴.

Необхідно також зазначити, що в судовій практиці трапляються помилки, пов'язані із встановленням наявності шантажу як способу вербування, переміщення, переховування, передачі або одержання людини. Так, виходячи із викладеного вище, не можемо погодитись з висновком Бородянського районного суду Київської області, який як шантаж розцінив дії співучасників, котрі змусили потерпілих написати розписки про те, що за страйк або будь-який інший інцидент вони мають сплатити 10 тисяч доларів США, тим самим поставивши останніх у залежне становище⁵. Очевидно, що в даному та інших подібних випадках⁶ суд виходив з ширшого (буденного) трактування поняття «шантаж» – як погрози негативними наслідками у разі невиконання вимог⁷. У зв'язку з цим слушною видається пропозиція З.А. Тростюк (Загиней) закріпити визначення шантажу в «термінологічному розділі» КК України⁸.

Вважаємо за доцільне детальніше зупинитися на з'ясуванні сутності уразливого стану особи⁹. У ч. 2 примітки до ст. 149 КК України вказано, що «у статтях 149 та 303 цього Кодексу під уразливим станом особи слід розуміти зумовлений фізичними чи психічними властивостями або зовнішніми обставинами стан особи, який позбавляє або обмежує її здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям, збіг тяжких особистих, сімейних або інших обставин».

Виходячи із наведеного законодавчого визначення, А.М. Орлеан зазначає, що уразливий стан особи може зумовлюватись фізіологічними (фізичними чи психічними) властивостями або наявною соціальною ситуацією. З огляду на це науковець розрізняє фізіологічний та соціальний уразливий стан. Фізіологічний уразливий стан проявляється у відсутності здатності або в обмеженій здатності особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям. Він може бути пов'язаний з віковою незрілістю дитини, психічними властивостями людини (психічна хвороба, тимчасовий розлад психічної діяльності, наявність фрустрації, стресу, шоку, фізіологічного

1 Зінченко І.О., Самощенко І.В. Про поняття шантажу в кримінальному праві. *Кримінальне право України*. 2006. № 9. С. 3–8. – С. 4; Самощенко І.В. Характеристика шантажу за кримінальним правом України та зарубіжних країн. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: *Юриспруденція*. 2019. Вип. 39. С. 10–14.

2 Ганченко О.І. Поняття шантажу в уголовном праве. *Общество и право*. 2011. № 5 (37). С. 164.

3 Ізетов А.Е. Втягнення у вчинення терористичного акту: кримінально-правове дослідження: монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В.П. Ємельянова. Харків: Право, 2010. С. 107.

4 Приговор Алчевского городского суда Луганской обл. от 25 сентября 2012 г. (дело № 1-501/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27426031>

5 Вирок Бородянського районного суду Київської обл. від 8 червня 2012 р. (справа № 1006/1318/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24510364>

6 Див. також: Вирок Тальнівського районного суду Черкаської обл. від 1 жовтня 2013 р. (справа № 704/1518/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/34251659>

7 Див. про це докладніше: Білоконенко Л. Зміст поняття *шантаж* у правовій сфері та буденній свідомості. *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2019. Вип. 20. С. 9–20; Ганченко О.І. Поняття шантажу в уголовном праве. *Общество и право*. 2011. № 5 (37). С. 164–165; Жданухин Д.Ю. Уголовно-правовая характеристика шантажа: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Екатеринбург, 2005. С. 42.

8 Загиней З.А. Герменевтика кримінального закону України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2016. С. 169; Тростюк З. Про необхідність тлумачення поняття «шантаж» у Кримінальному кодексі України. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали ІХ регіональної науково-практичної конференції, 13-14 лютого 2003 р.* Львів: Юридичний факультет ЛНУ імені Івана Франка, 2003. С. 464. Іншим варіантом може бути закріплення визначення поняття «шантаж» у примітці до статті Особливої частини КК України, у якій про такий спосіб згадується вперше (Красницький І.В., Дубно Т.В. Значення способу вчинення злочину для диференціації кримінальної відповідальності. *Митна справа*. 2015. № 2 (98). Частина 2, книга 2. С. 254).

9 Термін «уразливий стан» в кримінальному законі з'явився у зв'язку з прийняттям 12 січня 2006 р. Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за торгівлю людьми та втягнення в заняття проституцією» (Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за торгівлю людьми та втягнення в заняття проституцією» від 12 січня 2006 р. № 3316-IV / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3316-15#Text>).

афекту чи інших психологічних станів людини), фізичними властивостями людини (фізична хвороба або фізичні вади), штучним зовнішнім блокуванням природних психічних чи фізичних можливостей людини за допомогою медичних препаратів, наркотичних речовин тощо¹.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що фізіологічний уразливий стан найчастіше зумовлений недосягненням особою повноліття (віковою незрілістю). Прикладом використання фізіологічного уразливого стану, в якому перебувала повнолітня особа, може слугувати провадження, що його розглянув Глухівський міськрайонний суд Сумської області. Суд вказав, що відповідно до висновку судово-психологічної експертизи потерпіла Особа-8, яку завербували з метою сексуальної експлуатації в Росії, мала психічний інфанталізм, який характеризується незрілістю емоційно-вольової сфери, проявами рис дитячості, схильністю до фантазування, нездатністю ставити перед собою реальні цілі та об'єктивно оцінювати ситуацію².

На думку А.М. Орлана, соціальний уразливий стан пов'язаний із сукупністю тяжких особистих, сімейних або інших обставин. Зазвичай він характеризується наявністю скрутної життєвої ситуації: втратою постійного джерела доходу та необхідністю утримувати неповнолітніх і непрацездатних осіб, наявністю великого боргу, необхідністю терміново зібрати кошти для лікування близької людини тощо³. «Соціальний уразливий стан може спонукати людину діяти в спосіб, що суперечить її внутрішнім цінностям та інтересам без будь-яких погроз чи обману. Перебуваючи в уразливому стані, вона може погоджуватись на вкрай не вигідні та кабальні пропозиції, достатнім для чого буде лише незначне підштовхування або просте вмовляння. Саме соціальний уразливий стан може змушувати людину саму виступити ініціатором власної експлуатації»⁴.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що соціальний уразливий стан становить ліву частку усіх випадків використання уразливого стану особи як способу вчинення торгівлі людьми. Характерним прикладом використання соціального уразливого стану може слугувати кримінальне провадження, розглянуте Ковпаківським районним судом м. Суми. Суд встановив, що уразливий стан потерпілої Особа-3, яку завербували з метою сексуальної експлуатації в Туреччині, був зумовлений тим, що вона самостійно утримувала малолітню дитину, її покинув чоловік, який поставив її у скрутне матеріальне становище, оскільки виніс з дому всі речі і залишив без засобів для існування. Допомогу від держави Особа-3 не отримувала, позаяк чоловік ухилявся від розірвання шлюбу. Дитина часто хворіла, на лікування потрібно було витратити значні кошти. У зв'язку з цим вона вимушена була узяти багато кредитів⁵.

Іноді суди формально констатують, що особа перебувала в уразливому стані, однак не пояснюють, чим він був зумовлений. Так, наприклад, Довгинцівський районний суд м. Кривого Рогу вказав, що Особа-2 з метою сексуальної експлуатації завербувала Особу-11, використовуючи її уразливий стан, однак не уточнив, чим саме він був зумовлений⁶. Вважаємо таку практику неприйнятною. Частіше, утім, трапляються ситуації, коли органи досудового розслідування та суди зазначають, що уразливий стан потерпілої особи зумовлений збігом тяжких особистих, сімейних або інших обставин, не конкретизуючи, однак, їх зміст. Для прикладу, Октябрський районний суд м. Полтави вказав, що потерпіла «Особа-3 потребувала грошових коштів, тобто перебувала в уразливому стані, а тому погодилася на запрошення надавати послуги інтимного характеру за матеріальну винагороду»⁷. Як видається, самої лише констатації того, що особа потребувала грошових коштів (на що? якої суми?), недостатньо для визнання факту перебування її в уразливому стані. Має рацію В.А. Козак, який підкреслює, що не будь-які особисті чи сімейні обставини можуть визнаватись причинами уразливого стану, а лише ті, яким

1 Орлан А. Використання уразливого стану як форма впливу на особу з метою її експлуатації: проблеми теорії та практики. *Публічне право*. 2013. № 4 (12). С. 128; Орлан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 143.

2 Вирок Глухівського міськрайонного суду Сумської обл. від 27 грудня 2017 р. / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71258147>

3 Орлан А. Використання уразливого стану як форма впливу на особу з метою її експлуатації: проблеми теорії та практики. *Публічне право*. 2013. № 4 (12). С. 130; Орлан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 147.

4 Орлан А. Використання уразливого стану як форма впливу на особу з метою її експлуатації: проблеми теорії та практики. *Публічне право*. 2013. № 4 (12). С. 131; Орлан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 150.

5 Вирок Ковпаківського районного суду м. Суми від 3 жовтня 2018 р. (справа № 592/7803/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76890496>

6 Вирок Довгинцівського районного суду м. Кривого Рогу від 30 листопада 2010 р. (справа № 1-452/10) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/53472371>

7 Вирок Октябрського районного суду м. Полтави від 13 червня 2018 р. (справа № 554/3896/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74653292>

іманентно притаманна реальна можливість у конкретній ситуації позбавити або обмежити здатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними¹. Такими обставинами можуть бути визнані, приміром, тяжка хвороба рідних чи близьких, відсутність елементарних засобів для фізичного існування людини (житла, одягу, їжі) тощо².

У судовій практиці іноді мають місце також випадки, коли суди детально з'ясовують наявність чи відсутність уразливого стану, в якому перебувала потерпіла особа. Так, приміром, Комінтернівський районний суд м. Харкова критично оцінив пояснення обвинуваченого Особа-5 в тій частині, що насправді потерпіла Особа-1 не перебувала в уразливому стані, оскільки під час зустрічей з ним пояснила, що є перукарем, має міжнародний сертифікат, крім того, на зустрічі завжди приходила охайно одягнена, з манікюром та зачіскою й хоча казала про потребу в грошах, але йому не було відомо про її матеріальне становище. Суд, однак, встановив, що під час зустрічей жінка неодноразово наголошувала на гострій потребі у грошах, оскільки на той час опинилась у скрутній ситуації, перебивалася випадковими заробітками з надання послуг манікюру, мала нагальну необхідність у значній сумі грошей для погашення боргів та для надання матеріальної допомоги неповнолітнім братам. У зв'язку з цим суд визнав, що Особа-1 перебувала в уразливому стані³.

В іншому випадку Корольовський районний суд м. Житомира визнав невинуватим у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 149 КК України, Особу-3, зокрема, з огляду на те, що жоден з потерпілих, яких він начебто завербував для подальшої трудової експлуатації в Росії, не перебував в уразливому стані. Так, потерпілий Особа-10 повідомив, що до поїздки у Москву він працював підсобним робочим і отримував 50 гривень на день, тобто близько 1500 гривень на місяць, тоді як мінімальна заробітна плата в Україні на той час становила менше 1000 гривень на місяць. Суд підкреслив, що єдиною причиною поїздки потерпілих на роботу в Росію було їхнє бажання заробити більше грошей⁴.

Зауважимо, що вітчизняному кримінальному закону відомий не тільки «уразливий» (ч. 1 ст. 149, ч. 1 ст. 258-1, ч. 1 ст. 303), а й «безпорадний» (п. 6 ч. 1 ст. 67, ч. 1 ст. 135, ч. 3 ст. 143, ч. 2 ст. 144, ч. 3 ст. 314)⁵ стан.

- 1 Латвійський законодавець із цього приводу прямо вказує, що уразливий стан означає використання винним таких обставин, коли особа не має реального або прийнятого вибору, окрім як піддатися експлуатації (ч. 4 ст. 154-2 КК Латвії). Подібна вказівка міститься в кримінальному законодавстві Естонії (ч. 5 ст. 133).
- 2 Козак В.А. Уразливий стан особи за кримінальним правом України: зміст та співвідношення з іншими суміжними поняттями. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Право»*. 2013. Вип. 20. С. 76.
- 3 Вирок Комінтернівського районного суду м. Харкова від 31 січня 2017 р. (справа № 641/7721/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/64414090>
- 4 Вирок Корольовського районного суду м. Житомира від 29 березня 2013 р. (справа № 296/407/12-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/30385979>
- 5 Про поняття, причини та кримінально-правове значення безпорадного стану див., зокрема: Андрушко А. Старческая немотность как причина беспомощного состояния потерпевшего. *Lexa și Viața*. 2013. № 11/3 (263). С. 3–5; Андрушко А.В. Диференціація кримінальної відповідальності за злочини проти життя та здоров'я з врахуванням безпорадного стану потерпілої особи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія Право*. 2011. Вип. 17. С. 129–132; Андрушко А.В. Кримінально-правове значення безпорадного стану потерпілого: історичний аспект. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2012. № 1028. Серія «Право». Вип. 12. С. 73–77; Балашов С.М. Состояние беспомощности потерпевшего в уголовном праве России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2016. 22 с.; Володин Д., Попов А. Сон и сильная степень опьянения как обстоятельства, свидетельствующие о беспомощном состоянии потерпевшего при убийстве. *Уголовное право*. 2002. № 3. С. 43–46; Давтян Д.В., Лобанова А.В. Еще раз о беспомощном состоянии потерпевшего при убийстве и в преступлениях против половой свободы и половой неприкосновенности. *Российский следователь*. 2008. № 20. С. 16–18; Дементьев С. Понятие беспомощного и бессознательного состояния. *Российская юстиция*. 1999. № 1. С. 43; Доронина Е.Б. Беспомощное состояние потерпевшего в структуре состава убийства: теория, закон, практика: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Екатеринбург, 2004. 177 с.; Дудоров О.О. Кримінально-правова характеристика злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи: наук.-практ. пос. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. С. 96–118; Кваліфікація злочинів: навч. посіб. / Г.М. Анісімов, О.О. Володіна, І.О. Зінченко та ін.; за ред. М.І. Панова. Харків: Право, 2016. С. 115–116, 122–123, 137–138; Козаченко Е.Б. Понятие «беспомощное состояние» в доктринальной, законодательной и правоприменительной трактовках. *Российский юридический журнал*. 2011. № 4 (79). С. 145–153; Коньшова Л. Понятие психического беспомощного состояния жертвы преступления. *Российская юстиция*. 1999. № 4. С. 44–45; Михайловская О.В. К вопросу о понятии и причинах беспомощного состояния потерпевшего в уголовном праве. *Проблемы предварительного следствия и дознания. Сборник научных трудов*. № 225. Москва: ВНИИ МВД России, 2008. С. 181–190; Михайловская О.В. К вопросу об уголовно-правовой охране лиц, находящихся в беспомощном состоянии. *Теоретичні та прикладні проблеми сучасного кримінального права: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф., м. Луганськ, 19-20 квітн. 2012 р.* / упорядн.: Є.О. Письменський, Ю.Г. Старовойтова. Луганськ: Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка, 2012. С. 317–321; Пикуров Н.И., Шикова И.Р. Уголовно-правовая охрана прав, свобод и законных интересов лиц, находящихся в беспомощном состоянии, от насильственных преступлений: монография. Москва: Юрлитинформ, 2015. 216 с.; Плаксина Т.А. Основания повышения ответственности за убийство лица, заведомо для виновного находящегося в беспомощном состоянии. *Правоведение*. 2005. № 1. С. 151–159; Сарсенбаев Т.Е. Теория и практика охраны прав и законных интересов беспомощных жертв преступления в досудебном производстве (сравнительно-правовое исследование по материалам Казахстана и России) / под общ. ред. проф. С.П. Щербы. Москва: Юрлитинформ, 2005. 480 с.; Скляр С. Совершение преступления в отношении малолетнего, беззащитного или беспомощного лица либо лица, находящегося в зависимости от виновного. *Уголовное право*. 1999. № 4. С. 24–27; Топильская Е.В. Беспомощное состояние потерпевшего от преступления: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Санкт-Петербург, 1992. 23 с.; Хатуев В.Б. Уголовно-правовая охрана беременных женщин, малолетних, беззащитных и беспомощных лиц и лиц, находящихся в зависимости от виновного: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2004. 189 с.; Штирлов О.В. Безпорадний стан особи потерпілого у системі суміжних категорій. *Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць*. 2009. Вип. 38. С. 698–707.

У спеціальній літературі висловлювались різні точки зору щодо їх співвідношення. Так, В.В. Кузнецов дійшов висновку, що термін «уразливий стан» доцільно замінити на звичний для вітчизняного законодавства і теорії права термін «безпорадний стан»¹. Разом з тим більш переконливою видається позиція тих авторів, які вважають, що зазначені терміни не є тотожними за змістом². Наприклад, А.М. Орлеан слушно вказує на те, що безпорадний стан є лише одним із проявів уразливого стану. Особа, яка перебуває в безпорадному стані, не дає згоди на те, щоб на неї впливали, оскільки або не усвідомлює характеру вчинюваних щодо неї дій, або не в змозі чинити опір насильницьким діям. У разі заміни в частині 2 примітки до ст. 149 КК України терміна «уразливий стан» на «безпорадний стан» поза межами криміналізації опиниться значна частина суспільно небезпечних діянь, спосіб вчинення яких пов'язаний з використанням стану, який може бути визнаний уразливим, але не є безпорадним. Йдеться про соціальний уразливий стан, а також про активну форму фізіологічного уразливого стану, за якого особа хоч і обмежено, але все ж таки здатна усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям³. У цьому контексті зауважимо, що на відмінність між уразливим та безпорадним станом особи звертають увагу й деякі суди. Так, Івано-Франківський міський суд Івано-Франківської області вказав, що Особа-2, яка передала Особі-4 свого малолітнього сина для подальшої експлуатації у формі примусового зайняття жебрацтвом, використовувала «безпорадний та уразливий стан своєї дитини»⁴.

Нагадаємо, що у 2018 р. диспозицію ч. 1 ст. 149 КК України доповнено трьома новими способами торгівлі людьми, вчиненої у вказаних вище формах: 1) з використанням примусу; 2) з використанням викрадення; 3) з використанням підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію. Варто зазначити, що ще на етапі розгляду відповідного законопроекту зверталася увага на серйозні недоліки пропонованих змін. Так, Головне юридичне управління слушно вказувало, що введення у диспозицію ч. 1 ст. 149 КК України ознаки «використання примусу» породжуватиме конкуренцію з ч. 2 цієї статті, що передбачає посилену відповідальність за «дії, передбачені частиною першою ... поєднані з насильством, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого чи його близьких, або з погрозою застосування такого насильства», а також із ч. 3 цієї ж статті, що встановлює відповідальність за «дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті ... поєднані з насильством, небезпечним для життя або здоров'я потерпілого чи його близьких, або з погрозою застосування такого насильства»⁵. Варто також мати на увазі, що одним із способів примушування особи є шантаж (про що йшлося вище), вказівка на який вже міститься в диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України.

Критичні міркування стосовно зазначених змін висловлювалися і в науковій літературі⁶. Так, має рацію І.В. Сингаївська, яка вважає недоліком відтворення фактично дослівного тексту дефініції «торгівля людьми», що міститься у ст. 3 Палермського протоколу, в основному складі злочину, передбаченого ст. 149 КК України, без урахування особливостей диференціації кримінальної відповідальності за цей злочин⁷. На наше переконання, прагнення будь-що максимально наблизити формулювання диспозиції частини 1 вказаної статті до визначення торгівлі людьми, яке дається у згаданих вище міжнародно-правових актах, призводить до ігнорування

- 1 Кузнецов В.В. Кримінально-правова охорона громадського порядку та моральності в українському вимірі: монографія. Київ: ТОВ НВП «Інтерсервіс», 2012. С. 717. Зауважимо, що окремі суди також вживають поняття «уразливий стан» та «безпорадний стан» як тотожні та взаємозамінні (Вирок Хортицького районного суду м. Запоріжжя від 1 грудня 2014 р. (справа № 337/6558/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41745144>).
- 2 Максимович Р.А. Про співвідношення понять «уразливий стан» і «безпорадний стан» у кримінальному праві України. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 жовт. 2012 р.* / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2012. С. 318; Орлеан А. Використання уразливого стану як форма впливу на особу з метою її експлуатації: проблеми теорії та практики. *Публічне право*. 2013. № 4 (12). С. 128–129; Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 144–146.
- 3 Орлеан А. Використання уразливого стану як форма впливу на особу з метою її експлуатації: проблеми теорії та практики. *Публічне право*. 2013. № 4 (12). С. 129; Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 145–146.
- 4 Вирок Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської обл. від 11 березня 2011 р. (справа № 0907/1-234/2011) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/15051076>
- 5 Зауваження до проекту Закону України «Про внесення змін до статті 149 Кримінального кодексу України щодо приведення у відповідність з міжнародними стандартами» / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61428
- 6 Орлеан А.М. Редакція статті 149 КК України може змінитись вже в четвертий раз (про доцільність приведення кримінальної відповідальності за торгівлю людьми у відповідність до міжнародних та європейських стандартів). *Журнал східноєвропейського права*. 2017. № 46. С. 58; Сингаївська І.В. Особливості регламентації кримінальної відповідальності за торгівлю людьми. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2019. Том 30 (69). № 1. С. 100.
- 7 Сингаївська І.В. Особливості регламентації кримінальної відповідальності за торгівлю людьми. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2019. Том 30 (69). № 1. С. 100.

доцільності диференціації кримінальної відповідальності за досліджуване діяння. Механічне перенесення тексту міжнародно-правових норм у національний кримінальний закон навряд чи виправдане. Стосується це й наступного способу вчинення розглядуваного посягання – «з використанням викрадення»¹. По-перше, відповідна ознака утворює конкуренцію зі ст. 146 КК, яка передбачає відповідальність за незаконне позбавлення волі або викрадення людини. У зв'язку з цим виключається кваліфікація за сукупністю злочинів, передбачених ст. 146 і ст. 149 КК України, а отже й призначення покарання за сукупністю злочинів. По-друге, з огляду на те, що обов'язковою ознакою викрадення людини є її переміщення, виникає питання про співвідношення однієї з форм торгівлі людьми та аналізованого способу вчинення цього злочину. По-третє, з філологічної точки зору словосполучення «з використанням викрадення» є некоректним².

Ще одним способом вчинення торгівлі людьми у формах вербування, переміщення, переховування, передачі або одержання людини є підкуп третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію. Ще до прийняття законопроекту Головне юридичне управління вказувало на недоліки такого формулювання, зокрема на те, що недостатньо визначеним з юридичної точки зору є поняття «контроль над потерпілим», що не відповідає вимогам щодо якості закону³. На невдалість законодавчого формулювання даного способу вчинення торгівлі людьми у зазначених вище формах зверталася увага і в науковій літературі. Так, А.М. Орлеан, проаналізувавши положення Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми та Палермського протоколу, дійшов слушного висновку, що у вказаних міжнародних документах йдеться не про якусь незацікавлену у цій ситуації третю особу, а про одного із суб'єктів злочину, який контролює та передає за плату жертву. Не витримує ніякої критики також ідея зазначення в диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України суб'єкта злочину як третьої особи⁴. І.В. Сингаївська, своєю чергою, обґрунтовано звертає увагу на те, що з тексту кримінального закону незрозуміло завдяки чому відповідна третя особа наділена повноваженнями контролювати іншу особу. Якщо завдяки своєму службовому становищу чи наділенню правами та обов'язками щодо виховання потерпілого, то зазначені випадки охоплюються іншими альтернативними (матеріальна чи інша залежність потерпілого) або ж кваліфікуючими (вчинення дій службовою особою з використанням службового становища) чи особливо кваліфікуючими (вчинення дій щодо неповнолітнього його батьками, усиновителями, опікунами чи піклувальниками) ознаками складу злочину⁵.

З огляду на викладене вважаємо, що доповнення диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України трьома проаналізованими способами вчинення торгівлі людьми у формах вербування, переміщення, переховування, передачі або одержання людини є не виправданим, оскільки неминуче призведе до нових проблем, пов'язаних з кваліфікацією розглядуваного діяння. Крім того, вказаний крок законодавця спричинив «захарачення» й без того громіздкої конструкції диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України, що значно утруднює її сприйняття.

Перенесення вказівки на такий спосіб вчинення досліджуваного діяння як «з використанням матеріальної чи іншої залежності потерпілого» з кваліфікованого до основного складу аналізованого злочину видається виправданим. На наш погляд, за ступенем суспільної небезпеки використання уразливого стану і використання матеріальної чи іншої залежності потерпілого є подібними. При цьому зазначимо, що за найбільш поширений і небезпечний різновид використання матеріальної чи іншої залежності потерпілого – вчинення розглядуваного діяння батьками щодо своїх дітей – законодавець обґрунтовано посилив відповідальність (у ч. 3 ст. 149 передбачено нову особливо кваліфікуючу ознаку торгівлі людьми – «дії, вчинені щодо неповнолітнього його батьками, усиновителями, опікунами чи піклувальниками»).

У розглядуваному контексті необхідно зазначити, що в кримінально-правовій літературі висловлювалася думка про доцільність повної відмови від вказівки в диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України на способи вчинення

1 Свого часу С.С. Яценко пропонував визнати цей спосіб вчинення злочину кваліфікуючою ознакою торгівлі людьми (Яценко С.С. Зауваження та пропозиції щодо проекту новелізації статті 149 Кримінального кодексу України. *Кримінальне право України*. 2006. № 1. С. 63).

2 Зауваження до проекту Закону України «Про внесення змін до статті 149 Кримінального кодексу України щодо приведення у відповідність з міжнародними стандартами» / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61428; Орлеан А.М. Редакція статті 149 КК України може змінитись вже в четвертий раз (про доцільність приведення кримінальної відповідальності за торгівлю людьми у відповідність до міжнародних та європейських стандартів). *Журнал східноєвропейського права*. 2017. № 46. С. 59; Сингаївська І.В. Особливості регламентації кримінальної відповідальності за торгівлю людьми. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2019. Том 30 (69). № 1. С. 100.

3 Зауваження до проекту Закону України «Про внесення змін до статті 149 Кримінального кодексу України щодо приведення у відповідність з міжнародними стандартами» / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61428

4 Орлеан А.М. Редакція статті 149 КК України може змінитись вже в четвертий раз (про доцільність приведення кримінальної відповідальності за торгівлю людьми у відповідність до міжнародних та європейських стандартів). *Журнал східноєвропейського права*. 2017. № 46. С. 59.

5 Сингаївська І.В. Особливості регламентації кримінальної відповідальності за торгівлю людьми. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2019. Том 30 (69). № 1. С. 100.

торгівлі людьми у формах вербування, переміщення, переховування, передачі або одержання людини. Так, наприклад, А.С. Політова вважає, що вказівка на способи вчинення торгівлі людьми тільки перевантажує об'єктивну сторону злочину, а тому дане формулювання доцільно виключити з диспозиції зазначеної норми, що, своєю чергою, спростить правозастосування¹. Подібні доводи наводить також О.П. Горпинюк, яка додатковим аргументом на користь такого підходу вважає те, що в міжнародно-правових актах визначення поняття «торгівля людьми» містить й інші способи, зокрема, окрім обману, ще й шахрайство, яке не передбачено в чинній ст. 149 КК України². Наведені аргументи не видаються переконливими. Відзначимо, що саме з огляду на обман, шантаж, перебування в уразливому стані і т. д. особа дає свою згоду на пропоновану їй роботу, на заняття проституцією тощо, і саме зважаючи на це, а також з огляду на мету подальшої експлуатації, навіть добровільна її згода не виключає кримінальну відповідальність винного³. Виключення вказівки на спосіб вчинення аналізованого злочину, а також на мету експлуатації, що також пропонують окремі дослідники, призведе до того, що до торгівлі людьми доведеться зараховувати, приміром, діяльність будь-яких агентств із працевлаштування. Зауважимо також, що доцільність закріплення способів вчинення вказаного злочину доведена напрацьованою на сьогодні правозастосовною практикою.

У кримінальному законодавстві окремих держав (наприклад, Казахстану, Росії, Сальвадору, Узбекистану) дійсно немає вказівки на способи вчинення торгівлі людьми у формах вербування, переміщення, переховування, передачі або одержання людини⁴. Зауважимо, що зазначений підхід російського законодавця обґрунтовано критикується в науковій літературі. Приміром, О.В. Костишева підкреслює, що згода жертви на експлуатацію не має значення для кваліфікації розглядуваного злочину, однак ця згода не береться до уваги лише в тому разі, якщо було використано будь-який із згаданих в Палермському протоколі способів. Скажімо, той факт, що потерпіла задалегідь знала про те, що займатиметься проституцією, сам по собі ще не означає відсутності складу торгівлі людьми. Якщо потерпілу, яка була поінформована про характер роботи, змушують надавати сексуальні послуги на умовах, на які вона не погоджувалась, торгівля людьми має місце, оскільки застосовано обман⁵. Таким чином, вказівка на способи торгівлі людьми у зазначених вище формах не тільки відповідає змісту цього діяння, як воно розуміється в Палермському протоколі, а й сприяє розмежуванню торгівлі людьми та інших складів злочинів.

Варто зазначити, що законодавці зарубіжних держав, формулюючи кримінально-правову заборону торгівлі людьми, здебільшого вказують на спосіб вчинення даного злочину. Водночас підходи до визначення конкретних способів його вчинення суттєво різняться. Зазвичай законодавці вказують лише на окремі із способів, перерахованих у Палермському протоколі, нерідко модифікуючи їх. Крім того, поширеною практикою є диференціація кримінальної відповідальності залежно від способу вчинення розглядуваного посягання, що, зрозуміло, є правом законодавця, яке не суперечить відповідним міжнародно-правовим зобов'язанням. Так, у ч. 1 ст. 181 КК Білорусі способами торгівлі людьми визнано обман або зловживання довірою, застосування насильства, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, погрозу застосування такого насильства. Посилена відповідальність білоруський законодавець передбачив за вчинення даного злочину із застосуванням насильства, небезпечного для життя чи здоров'я потерпілого, або з погрозою застосування такого насильства (п. 2 ч. 2 ст. 181). У ч. 1 ст. 165 КК Молдови способами торгівлі людьми визнано застосування насильства, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, або погрозу застосування такого насильства; викрадення особи; викрадення, приховування, пошкодження чи знищення документів; утримання особи в підневільно-му стані з метою погашення боргу; погрозу повідомлення конфіденційної інформації сім'ї жертви чи іншим

1 Політова А.С. Практика притягнення до кримінальної відповідальності за статтю 149 КК та шляхи підвищення її ефективності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. Вип. 2. С. 312.

2 Горпинюк О.П. Проблеми відповідальності за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо людини. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2014. № 4 (I). С. 264.

3 У ст. 3 Палермського протоколу вказано, що «згода жертв торгівлі людьми на заплановану експлуатацію, про яку йдеться в підпункті (а) цієї статті, не береться до уваги, якщо було використано будь-який із заходів впливу, зазначених у підпункті (а)» (Протокол про запобігання та припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, та покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності, прийнятий резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї ООН від 15 листопада 2000 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_791#Text).

4 Водночас законодавці деяких із вказаних держав встановлюють посилену відповідальність за торгівлю людьми, вчинену певними способами. Так, наприклад, узбецький законодавець у ч. 1 ст. 135 КК не наводить переліку способів вчинення даного злочину, однак серед обставин, які обтяжують відповідальність за торгівлю людьми, виокремлює викрадення, застосування насильства чи погрозу його застосування або інші форми примушування, використання підроблених документів, а також вилучення, приховування або знищення документів, що посвідчують особу потерпілого.

5 Костишева О.В. Торговля людьми: имплементация международно-правовых норм и вопросы квалификации преступления по ст. 127-1 УК РФ. *Вестник Московского университета. Серия 11. Право*. 2013. № 3. С. 64–65.

особам, як фізичним, так і юридичним; обман; зловживання уразливістю становища або зловживання владою, надання або отримання платежів чи вигод для отримання згоди особи, яка контролює іншу особу. Вчинення даного злочину із застосуванням насильства, небезпечного для життя, фізичного чи психічного здоров'я особи молдовський законодавець визнав обтяжуючою кримінальну відповідальність обставиною (п. «f» ч. 2 ст. 165). В §§ 232 і 233 КК Німеччини способами торгівлі людьми визнано використання скрутного становища або безпорадність особи, яка проживає в зарубіжній країні. Посилену відповідальність встановлено за заподіяння потерпілому від торгівлі людьми тяжких тілесних ушкоджень або якщо внаслідок цього злочину особі загрожувала смерть (п. 2 ч. 3 § 232, ч. 3 § 233, п. 2 ч. 2 § 233а), а також за вчинення його із застосуванням сили або з погрозою заподіяння відчутного зла чи якщо винний вдавався до хитрощів (п.п. 1 і 2 ч. 4 § 232, ч. 3 § 233, п. 3 ч. 2 § 233а). У ст. 144-1.1 КК Азербайджану способами торгівлі людьми визнано погрозу застосування насильства або його застосування; погрози чи інші засоби примушування; викрадення; шахрайство; обман; зловживання можливістю тиску чи безпорадністю особи; надання чи отримання матеріальних та інших цінностей, привілеїв або пільг для отримання згоди особи, що здійснює контроль над іншою особою. Посилену відповідальність азербайджанський законодавець передбачив за вчинення даного злочину із застосуванням насильства, небезпечного для життя та здоров'я, або з погрозою застосування такого насильства (ст. 144-1.2.7). У ч. 1 ст. 130-1 КК Таджикистану способами торгівлі людьми визнано використання примусу, обману, зловживання винним своїм службовим становищем, зловживання довірою або уразливим становищем жертви торгівлі людьми, підкуп особи, в залежності від якої вона перебуває. Вчинення даного злочину із застосуванням насильства, небезпечного для життя та здоров'я, або з погрозою застосування такого насильства таджицький законодавець визнав обставиною, що обтяжує кримінальну відповідальність (п. «г» ч. 2 ст. 130-1). У ч. 1 ст. 129-1 КК Туркменістану способами торгівлі людьми визнано погрози, примушування, обман, зловживання довірою чи уразливим становищем жертви даного злочину, підкуп особи, в залежності від якої вона перебуває. Посилену відповідальність туркменський законодавець передбачив за вчинення даного злочину із застосуванням сили або погрози її застосуванням (п. «f» ч. 2 ст. 129-1).

У ч. 1 ст. 147 КК Литви способами торгівлі людьми визнано фізичне насильство, погрози, позбавлення можливості чинити опір іншим чином, використання залежності чи уразливості жертви, шахрайство, підкуп особи, яка фактично контролює жертву. Аналогічні способи наводить й латвійський законодавець (ч. 1 ст. 154-2). В § 104а КК Австрії способами розглядуваного злочину визнано застосування сили чи небезпечних погроз, обман стосовно фактів, зловживання владою, уразливий стан, психічне захворювання чи стан, який робить людину беззахисною, надання або одержання вигоди для забезпечення контролю над людиною. В ст. 257 КК Норвегії способами торгівлі людьми визнано фізичне насильство, погрози, використання уразливого стану чи залежного становища, обман. В § 262а КК Данії способами аналізованого злочину визнані незаконний примус, незаконне позбавлення свободи, погрози, обман, інша неналежна поведінка. В ст. 323А КК Греції способами торгівлі людьми визнано фізичне насильство, погрозу його застосування, інші засоби примушування, зловживання владою, використання обману чи уразливого становища жертви. В ст. 160 КК Португалії способами торгівлі людьми визнані насильство, викрадення або серйозна погроза; обман або шахрайський маневр; зловживання владою в ієрархічних, економічних, трудових або сімейних відносинах; використання психічних вад жертви або її особливої вразливості; отримання згоди особи, яка контролює жертву. В ст. 1а глави 4 КК Швеції способами розглядуваного посягання визнано протиправний примус; обман; використання уразливого стану людини, що суттєво обмежує можливості вибору нею поведінки, або інші способи, які істотно обмежують вибір іншої людини. В ст. 149-А КК Бразилії способами торгівлі людьми визнані серйозна погроза, насильство, примус, шахрайство чи зловживання. В ст. 3 глави 25 КК Фінляндії способами вказаного злочину визнані використання залежного чи уразливого стану іншої особи, тиск на неї, обман або використання помилки цієї особи, виплата винагороди особі, яка здійснює контроль над іншою особою або одержання такої винагороди. В ст. 601 КК Італії способами торгівлі людьми визнані обман, насильство, погрози, зловживання владою або використання уразливого стану, фізичних вад чи психічної неповноцінності, підкуп особи, яка здійснює контроль над іншою особою. В ст. 210 КК Румунії способами розглядуваного посягання визнані примус, викрадення, обман, зловживання владою, використання беззахисного чи особливо уразливого стану людини, пропонування, надання або одержання грошей чи певних пільг особі, яка здійснює контроль за цією людиною. В ст. 177-1 КК Іспанії способами торгівлі людьми визнано застосування насильства, погроз, обману, використання залежності особи, її уразливого стану. В ст. 444 КК Чорногорії способами аналізованого злочину визнані погрози чи застосування сили, шахрайство або обман, зловживання владою, довірою, використання залежності, ураз-

ливого стану, вилучення або знищення особистих документів, підробка особистих документів, придбання чи виготовлення підроблених документів або надання чи одержання платежів або пільг для отримання згоди особи, яка контролює іншу особу. В § 22 ст. 115 КК Польщі способами торгівлі людьми визнані насильство або протиправна погроза, викрадення, обман, використання помилки чи нездатності адекватно розуміти значення своїх дій, зловживання відносинами залежності, використання критичного становища або безпорадного стану, надання або прийняття матеріальної чи особистої вигоди або її обіцянка особі, яка здійснює опіку чи нагляд за іншою особою. В ч. 1 ст. 171 КК Киргизстану способами торгівлі людьми визнано погрозу, застосування сили або інших форм примусу, шантаж, викрадення, шахрайство, обман.

Болгарський законодавець у ч. 1 ст. 159а КК не вказує на способи вчинення торгівлі людьми, однак обставинами, що обтяжують відповідальність за цей злочин, визнає, зокрема, використання примусу або введення в оману, викрадення або незаконне позбавлення свободи, використання стану залежності, зловживання владою, обіцянку, надання або одержання пільги (ч. 2 ст. 159а). Подібним є підхід аргентинського (ст.ст. 145 bis, 145 ter), словенського (ч. 2 ст. 113) та угорського (ч. 3 ст. 192) законодавців.

Законодавці деяких держав прагнули максимально точно наблизити перелік способів вчинення торгівлі людьми до того, який наведений в Палермському протоколі. Йдеться, зокрема, про кримінальне законодавство Албанії (ч. 1 ст. 110/а), Аргентини (ст. 145 ter), Болівії (ст. 281 bis), Вірменії (ч. 1 ст. 132), Грузії (ч. 1 ст. 143-1), Індії (ч. 1 ст. 370), Нідерландів (ч. 1 ст. 273f), Перу (ч. 1 ст. 153), Північної Македонії (ч. 1 ст. 418-а), Словаччини (ч. 1 § 179), Франції (ст. 225-4-1), Хорватії (ч. 1 ст. 106).

Здійснений порівняльно-правовий аналіз дозволяє стверджувати, що у розглядуваній частині вітчизняне законодавство загалом відповідає вимогам Палермського протоколу та узгоджується з кримінальним законодавством більшості зарубіжних держав. Зауважимо також, що більшість законодавців не дослівно відтворили наведений у протоколі перелік, а дещо модифікували його. Аналогічним шляхом пішов і український законодавець.

Завершуючи розгляд об'єктивної сторони досліджуваного злочину, необхідно зауважити, що у ст. 19 Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми передбачено обов'язок кожної сторони розглянути питання про вжиття таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для визнання згідно з її національним законодавством злочинами користування послугами, які є предметом експлуатації, коли було відомо, що ця особа є жертвою торгівлі людьми. У цій частині вітчизняний кримінальний закон містить прогалину, яку належить усунути. На необхідності криміналізації користування результатами праці чи послугами особи, яка стала жертвою торгівлі людьми, за умови поінформованості винної особи про такий її статус, вже зверталася увага у вітчизняній науковій літературі¹.

¹ Наумова О.С. Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. С. 4, 8; Наумова О.С. Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. С. 18, 41–42; Небитов А.А. Сексуальна експлуатація в Україні: кримінально-правовий та кримінологічний аналіз: монографія. Київ: Освіта України, 2016. С. 463.

4.6. Експлуатація дітей

Переходячи до аналізу об'єктивної сторони експлуатації дітей (ст. 150 КК України), насамперед зауважимо, що назва вказаної статті сформульована необгрунтовано широко, адже насправді у ній йдеться не про усі можливі форми експлуатації, а лише про трудову експлуатацію дитини. На цей факт уже зверталася увага в науковій літературі¹.

Із диспозиції ч. 1 ст. 150 КК України випливає, що під експлуатацією дитини законодавець розуміє використання праці дитини, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування.

У своїй монографії Д.О. Калмиков дійшов висновку, що об'єктивна сторона експлуатації дітей включає чотири обов'язкові ознаки: 1) діяння, зміст якого становить явище експлуатації дитини; 2) спосіб вчинення злочину, який полягає у використанні праці дітей²; 3) суспільно небезпечні наслідки, які полягають у заподіянні істотної шкоди волі дитини; 4) причинно-наслідковий зв'язок між експлуатацією дитини та заподіянням істотної шкоди її волі³. З таким твердженням навряд чи можна погодитись. Видається, має рацію А.М. Орлеан, який зазначає, що використання праці дитини є не способом вчинення розглядуваного діяння, а його характеристикою (діяння як ознака об'єктивної сторони цього складу злочину полягає в експлуатації дитини, що в диспозиції статті розтлумачується як використання праці дитини)⁴. Крім того, відсутні підстави для віднесення до ознак об'єктивної сторони складу злочину «експлуатація дітей» суспільно небезпечних наслідків у вигляді заподіяння істотної шкоди волі дитини. У диспозиції ч. 1 ст. 150 КК України немає жодного слова про наслідки та про істотну шкоду, а отже немає й підстав для того, аби вважати обов'язковими ознаками аналізованого складу злочину суспільно небезпечні наслідки і причинний зв'язок між діянням і зазначеними наслідками⁵. Варто зауважити, що у дисертаційному дослідженні Д.О. Калмиков займав дещо іншу позицію, зазначаючи, що «об'єктивна сторона складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 150 КК України, має дві обов'язкові ознаки: 1) діяння, зміст якого становить явище експлуатації дітей; 2) спосіб учинення злочину, який полягає у використанні праці дітей, які не досягли віку, із якого законодавством дозволяється працевлаштування»⁶. Таким чином, до висновку про те, що обов'язковими ознаками об'єктивної сторони експлуатації дітей є не лише діяння, а й суспільно небезпечні наслідки та причинний зв'язок між ними дослідник дійшов вже після захисту дисертації.

З тексту ч. 1 ст. 150 КК України не можна зробити однозначного висновку про характер використовуваної праці дитини, зокрема про те, має така праця бути примусовою чи може бути й добровільною. Думки науковців з цього приводу розділилися. Так, А.М. Орлеан переконаний, що об'єктивною стороною розглядуваного діяння охоплюється лише добровільна дитяча праця⁷. Натомість на думку Д.О. Калмикова, «в диспозиції ст. 150 КК України під діянням „експлуатація дітей” розуміється свавільне (з використанням примусу) привласнення продуктів праці дітей власниками засобів виробництва»⁸. З точки зору вказаного дослідника, використання добровільної та безпечної праці дитини не охоплюється об'єктивною стороною злочину, передбаченого чинною редакцією ст. 150 КК України, оскільки наявність кримінальної відповідальності за такі дії, з одного боку, може призвести до необгрунтованого впливу держави на процес виховання та становлення особистості дитини, а з іншого – до підриву авторитету органів державної влади⁹. У розглядуваному контексті, однак, необхідно

1 Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 283.

2 Використання праці дітей способом вчинення розглядуваного злочину вважає також Т.В. Варфоломєєва (Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алєрта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 387).

3 Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монограф. / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М.І. Хавронюк. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. С. 65.

4 Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 284.

5 Там само. С. 285.

6 Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. С. 9.

7 Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 285, 288.

8 Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. С. 9; Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монограф. / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М.І. Хавронюк. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. С. 89.

9 Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монограф. / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М.І. Хавронюк. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. С. 45.

зауважити, що у більшості проаналізованих автором цих рядків кримінальних проваджень, які закінчилися ухваленням обвинувального вироку, йшлося про використання саме добровільної і безпечної праці дитини. Причому, Роздольненський районний суд Автономної Республіки Крим засудив директора фермерського господарства, який залучив для здійснення сільськогосподарських робіт (збору урожаю кавунів і динь) трьох дітей, що не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування. Суд встановив, що за виконану роботу діти отримували обумовлені кошти, однак винний не питав дітей про їхній вік, не укладав з ними трудового договору, не вів спеціального обліку працівників молодше 18 років, не забезпечив проходження ними спеціального медичного огляду, не отримав дозволу батьків на використання праці їхніх дітей¹.

На наш погляд, буквально тлумачення диспозиції ч. 1 ст. 150 КК України дозволяє дійти висновку, що у цій статті законодавець встановлює відповідальність фактично за будь-яке використання праці дитини, що не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування². Не можна, однак, не звернути увагу на те, що попри поширеність дитячої праці в Україні, у правозастосовній практиці вказана стаття трапляється вкрай рідко. Зрештою, це й не дивує, адже бажання працювати й заробляти, реалізуючи таким чином свою самостійність, є цілком нормальним прагненням будь-якого підлітка. У зв'язку з цим у науковій літературі пропонувалися різні шляхи вирішення окресленої проблеми. Так, І.М. Доляновська дійшла висновку про доцільність декриміналізації діяння, передбаченого ч. 1 ст. 150 КК України, через його малозначність³. На переконання цієї дослідниці, «існування частини 1 у статті 150 КК України є зайвим, суперечить міжнародно-правовим положенням щодо визначення поняття експлуатації дітей та сприяє надмірній криміналізації діяння»⁴. Своєю чергою, Д.О. Калмиков запропонував викласти ч. 1 ст. 150 КК України таким чином: «Використання примусової праці дитини, яка не досягла шістнадцятирічного віку», а також доповнити розділ II Особливої частини КК України статтею 137-1, у якій передбачити відповідальність за використання добровільної праці дитини на небезпечній для її здоров'я роботі⁵. На наш погляд, запропонований Д.О. Калмиковим варіант є оптимальнішим, оскільки він не тільки розв'язує окреслену вище проблему, а й знімає питання про безпосередній об'єкт розглядуваного діяння, усуває неоднозначність, пов'язану з трактуванням вжитого законодавцем терміна «експлуатація». Разом із тим зауваження викликає обмеження віку дитини, використання примусової праці якої заборонено кримінальним законодавством, досягнення нею 16 років⁶. Виходить так, що примусова праця дитини (дитиною, нагадаємо вважається особа, котрій не виповнилось 18 років), яка досягла 16-річного віку, кримінально караною не є, з чим погодитись не можемо. Більше того, у розглядуваному контексті виникає питання про те, чи визнається в Україні кримінально караним використання примусової праці дорослої людини. Здійснений аналіз наявних в КК України заборон дозволяє на це запитання дати негативну відповідь.

З точки зору А.М. Орлеана, примусове використання праці дорослої людини та дитини може охоплюватись іншими статтями КК України. Зокрема, у випадках, коли з метою використання примусової праці як дитини, так і дорослої людини було вчинене її вербування, переміщення, переховування, передача або одержання, такі дії охоплюватимуться ст. 149 КК України⁷. З таким висновком однозначно погодитись не можемо. Необхідно мати на увазі, що реалізація мети експлуатації лежить за межами складу торгівлі людьми (детально про це йтиметься при аналізі суб'єктивної сторони вказаного діяння), а тому власне експлуатація (у т. ч. трудова) людини мала б додатково кваліфікуватись за іншими статтями КК України. Утім, у КК України встановлено відповідальність лише за примус до виконання роботи, не обумовленої угодою про працю (ст. 173), яка зі зрозумілих причин стосується незначної кількості ситуацій.

У розглядуваному контексті варто нагадати, що деякі зарубіжні законодавці виокремили статтю про кримінальну відповідальність за примусову працю. З огляду на це видається, що окреслену вище проблему необхідно

1 Вирок Роздольненського районного суду Автономної Республіки Крим від 12 грудня 2013 р. (справа № 114/2452/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36066044>

2 Непереконливою у зв'язку з цим видається позиція авторів, які використання добровільної праці дитини визнають кримінально караним за умови, що така праця була безоплатною або ж з оплатою, яка явно не відповідає кількості або якості виконаної дитиною роботи (Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 120).

3 Доляновська І.М. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей (аналіз складу злочину): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2008. С. 5, 10, 13.

4 Там само. С. 10.

5 Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. С. 5, 16–17.

6 Варто, однак, зазначити, що в монографії, виданій за підсумками кандидатської дисертації, Д.О. Калмиков прибрав із запропонованої ним нової редакції ст. 150 КК України згадку про недосягнення дитиною 16-річного віку (Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монограф. / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М.І. Хавронюк. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. С. 411).

7 Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 289.

вирішувати в комплексі, а не акцентувати увагу виключно на кримінально-правовій протидії використанню примусової праці дитини. Крім того, зрозуміло, що експлуатація людини не обмежується лише примусовою працею, а включає й інші можливі форми (зокрема, примусове використання дорослої людини у жебрацтві, примусову вагітність тощо), не всі з яких на сьогодні визнаються кримінально караними. Забігаючи дещо наперед, зазначимо, що оптимальним варіантом розв'язання окресленої проблеми видається конструювання загального складу примушування до виконання тих чи інших дій. Обґрунтування доцільності його виокремлення буде викладено у цій роботі нижче.

На думку автора, у разі реалізації зазначеної пропозиції необхідність в окремій статті про кримінальну відповідальність за використання примусової праці дитини відпаде. Водночас поділяємо згадану вище позицію Д.О. Калмикова про доцільність доповнення розділу II Особливої частини КК України статтею 137-1, у якій слід передбачити відповідальність за використання добровільної праці дитини на небезпечній для її здоров'я роботі. Підстав для кримінально-правової заборони використання іншої (такої, що не завдає і не створює загрози завдання шкоди здоров'ю) добровільної праці дитини, на наш погляд, немає, оскільки воно не характеризується достатнім ступенем суспільної небезпеки¹. Більше того, варто, вочевидь, погодитись з тим, що «добровільне виконання роботи, яка не завдає та не створює загрози завдання шкоди здоров'ю дитини, є корисним для самої дитини, оскільки відіграє вирішальну роль у її підготовці до майбутньої продуктивної праці та становлення її здорової та повноцінної особистості»².

1 Див. також: Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монограф. / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М.І. Хавронюк. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. С. 44.

2 Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монограф. / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М.І. Хавронюк. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. С. 44–45.

4.7. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом

Об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 150-1 КК України, полягає в діях – використанні малолітньої дитини для заняття жебрацтвом.

Передовсім необхідно з'ясувати сутність поняття «використання дитини». Це особливо важливо з огляду на існуючу проблему розмежування використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (ст. 150-1 КК) і втягнення неповнолітніх у заняття жебрацтвом (ст. 304 КК).

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово «використовувати» пояснюється так: «Застосовувати, вживати що-небудь з користю, користуватися чимсь»¹.

У кримінально-правовій літературі сутність поняття «використання дитини» здебільшого не аналізується; переважно дослідники обмежуються констатацією, що у такому використанні полягає об'єктивна сторона цього злочину. Науковці, які вказане питання не оминають увагою, використання дитини зазвичай пов'язують із залученням її до жебрацтва. Так, Я.Г. Лизогуб вважає, що під використанням слід розуміти залучення дитини до певної діяльності на власну користь². З точки зору Т.В. Варфоломеевої, використання – це залучення до жебрацтва у супроводі дорослого чи тримання дитини на руках в процесі жебрацтва³. Вочевидь, подібну позицію займає й Є.Л. Стрельцов, який спершу зазначає, що об'єктивна сторона розглядуваного злочину виражається у використанні батьками або особами, які їх замінюють, малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, а відтак вказує, що під залученням у жебрацтво слід розуміти умисне схилення малолітнього до систематичного випрошування у сторонніх осіб грошових або інших матеріальних цінностей як самостійно малолітнім, так і разом із дорослими⁴. У цьому контексті необхідно зазначити, що слово «втягувати» мовознавцями тлумачиться як «залучити (курсив наш – А. А.), притягати, заохочувати когось до участі в чому-небудь»⁵. З огляду на це очевидним видається те, що розмежування використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом і втягнення неповнолітніх (зокрема, малолітньої особи – ч. 2 ст. 304 КК України) у заняття жебрацтвом становить вкрай складну проблему, адже і одне, й інше полягає у залученні дитини до жебракування. Аналіз судової практики засвідчує, що фактично аналогічні діяння суди в одних випадках кваліфікують як використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, в інших – як втягнення малолітньої особи у заняття жебрацтвом. Такі труднощі не виникають лише у разі вчинення аналізованого посягання щодо неповнолітнього, адже у ст. 150-1 передбачено відповідальність за вчинення відповідного діяння тільки щодо малолітньої дитини, а у ст. 304 – й щодо неповнолітньої особи.

Разом з тим у юридичній літературі висловлювалися й інші точки зору з приводу розуміння сутності «використання» і «втягнення». Так, на думку Н.М. Крестовської та М.А. Готвянської, втягнення – це схилення дитини до злочину або іншої негативної девіації, тобто вчинення дитиною активної протиправної або аморальної дії (зокрема, жебракування). Натомість використання означає трактування злочинцем дитини не як людини, а як корисної для нього речі, що своїм виглядом спонукає інших осіб до безоплатної передачі йому певних матеріальних цінностей (грошей, продуктів тощо), тобто в такому разі дитина є знаряддям учинення антигромадських дій, будучи одночасно беззахисною жертвою правопорушника⁶. Зазначену позицію поділяють й деякі інші дослідники. Приміром, І.В. Дегтярьова підкреслює, що термін «втягнення» передбачає свідоме рішення дитини брати участь у злочинній діяльності, а термін «використання» стосується нездатних усвідомлювати свої вчинки немовлят або дітей молодшого віку, котрих злочинці використовують як «корисну річ», що від-

1 Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 137.

2 Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 122.

3 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 388.

4 Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. Є.Л. Стрельцов. Харків: Одиссей, 2012. С. 285.

5 Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 210.

6 Крестовська Н.М., Готвянська М.А. Використання дітей молодшого віку при жебракуванні: проблеми кваліфікації та юридичного реагування. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2005. № 12. С. 126.

криває гаманці громадян¹. В.В. Кузнецов² і К.О. Черевко³ також вважають, що за ст. 150-1 КК України потрібно кваліфікувати діяння, у яких потерпілий через свій вік не усвідомлює факту використання його як фактичного «знаряддя» для жебракування, а за ст. 304 КК України – усвідомлює. Як зазначалося вище, суди нерідко займають іншу позицію. Так, наприклад, Мукачівський міськрайонний суд Закарпатської області за ч. 1 ст. 150-1 кваліфікував дії матері, яка протягом кількох місяців залучала свого 12-річного сина до жебракування (тримаючи його за руку, заходила з ним у домогосподарства і випрошувала гроші та продукти харчування)⁴.

У розглядуваному контексті необхідно звернути увагу на два моменти. По-перше, однозначного висновку про те, що за ст. 150-1 КК України слід кваліфікувати випадки залучення у жебрацтво дитини, яка не усвідомлює факту використання її для жебракування, з диспозиції відповідної норми зробити не можна. По-друге, навіть якщо прийняти аргументи згаданих науковців, виникає питання: навіщо у кримінальний закон включати дві окремі статті, які встановлюють відповідальність за одні й ті самі дії з тією лише різницею, що в одному випадку дитина усвідомлює факт використання її як фактичного «знаряддя» для жебракування, в іншому ж – не усвідомлює? Зазначимо, що до подібного висновку дійшли М.І. Хавронюк і Д.О. Калмиков, які слушно наголошують, що доповнення в 2009 р. КК України статтею 150-1 не лише не вирішило багатьох проблем у сфері боротьби із суспільно небезпечним використанням дітей для жебракування, а й створило низку нових. Зокрема, досі немає відповіді на запитання: у чому полягає різниця між «втягненням» дитини у заняття жебрацтвом та її «використанням» для заняття жебрацтвом і чим відрізняється використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (ст. 150-1 КК) від втягнення малолітніх у заняття жебрацтвом (ч. 2 ст. 304 КК)?; як правильно кваліфікувати дії особи, яка спочатку «втягувала», а потім й «використовувала» малолітню дитину для заняття жебрацтвом?⁵; чому статті 150-1 і 304 КК містяться в різних розділах Особливої частини КК України?; чому потерпілим від злочину, передбаченого ст. 304 КК, може бути як неповнолітній, так і малолітній, а потерпілим від злочину, передбаченого ст. 150-1 КК, – лише малолітній?⁶ Таким чином, можемо констатувати, що ст. 150-1 КК України містить низку серйозних недоліків. З огляду на зазначене вважаємо за доцільне погодитись з висновком М.І. Хавронюка і Д.О. Калмикова, які вказують, що проблему законодавчого забезпечення протидії втягненню і використанню дітей у жебрацтво слід вирішувати шляхом удосконалення ст. 304 КК України, тоді як ст. 150-1 з кримінального закону доцільно вилучити⁷.

Оскільки ст. 304 КК України встановлює відповідальність не лише за втягнення неповнолітніх у заняття жебрацтвом, а й за втягнення таких осіб у протиправну діяльність, у пияцтво і в заняття азартними іграми, а також з огляду на те, що передбачені у цій статті діяння не посягають на волю, честь та гідність особи, вважаємо за можливе залишити дослідження питань удосконалення цієї статті за рамками нашого дослідження.

Попри зроблений вище висновок про доцільність виключення ст. 150-1 з КК України, зупинимось на інших аспектах об'єктивної сторони використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом.

У диспозиції ч. 1 ст. 150-1 КК України вказано, що під заняттям жебрацтвом слід розуміти систематичне випрошування грошей, речей, інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб.

1 Дегтярьова І.В. Щодо особливостей діяння, передбаченого ст. 150-1 Кримінального кодексу України. *Право і безпека*. 2011. № 3 (40). С. 230.

2 Кузнецов В.В. Експлуатація дитини у вигляді жебракування. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2009. № 6. С. 195.

3 Черевко К.О. Окремі питання кримінально-правової характеристики злочину, передбаченого статтею 150-1 Кримінального кодексу України. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2015. № 3 (11). С. 103–104.

4 Вирок Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської обл. від 17 грудня 2010 р. (справа № 1-770/10) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/49928355>. Див. також аналогічні випадки: Вирок Хустського районного суду Закарпатської обл. від 16 лютого 2012 р. (справа № 713/93/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27095816>; Приговор Ворошиловського районного суду г. Донецка от 2 ноября 2012 г. (дело № 0508/10102/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27398066>; Приговор Петровського районного суду г. Донецка от 10 октября 2012 г. (дело № 0540/3118/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/26633851>

5 На думку І.А. Вартилицької, «якщо використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом супроводжується втягненням потерпілої особи в таку діяльність, вининене утворює сукупність злочинів, передбачених статтями 150-1 та 304 КК» (Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 349). Разом із тим, на наш погляд, має рацію А.Р. Топузьян, з точки зору якого «подібна позиція щодо кваліфікації сукупності злочинів, передбачених ст.ст. 150-1 та 304 КК України, є відображенням завузького розуміння сутності категорії “використання” й тягне за собою надмірну репресію, подвійне ставлення вину» (Топузьян А.Р. Кримінально-правова охорона моральності неповнолітніх в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2018. С. 102–103).

6 Хавронюк М.І., Калмиков Д.О. Деякі питання удосконалення відповідальності за злочини проти волі дитини. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 10 (134). С. 46.

7 Там само. С. 47.

Тлумачення поняття «сторонні особи» у кримінально-правовій літературі дискусій не викликає. Під цими особами у ч. 1 ст. 150 КК України розуміються усі інші особи, крім батьків та осіб, які замінюють батьків, а у частинах 2 і 3 вказаної статті – будь-які особи, крім тих, що є суб'єктами цього злочину¹.

Певні труднощі викликає розуміння поняття систематичності випрошування як ознаки жебрацтва, що її визначив законодавець. Зауважимо, що окремі дослідники, характеризуючи об'єктивну сторону розглядуваного діяння, взагалі обходять це питання увагою, обмежуючись констатацією того, що така систематичність повинна мати місце². Так само й у частині проаналізованих обвинувальних вироків, ухвалених за ст. 150-1 КК України, суди уникали з'ясування наявності систематичності випрошування грошей, речей, інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб. В ряді випадків суди констатували, що малолітню дитину використовували для заняття жебрацтвом лише один раз протягом короткого часу (іноді менше 30 хвилин), однак цього виявилось достатньо для кваліфікації вчиненого за ст. 150-1 КК України³. І лише в порівняно незначній кількості випадків з'ясуванню наявності систематичності випрошування суди приділили належну увагу⁴.

І.А. Вартилицька зазначає, що у контексті ст. 150-1 КК України систематичність означає здійснення випрошування неодноразово, упродовж певного періоду часу – від кількох днів і більше. Дослідниця підкреслює, що систематичність підтверджується неодноразовим затриманням винної особи працівниками правоохоронних органів, притягненням батьків або осіб, які їх замінюють, до адміністративної відповідальності за невиконання обов'язків щодо виховання дітей⁵. В.І. Борисов і В.А. Козак вказують, що систематичним є таке випрошування, яке відбувалося не менше трьох разів протягом нетривалого проміжку часу⁶. На думку Я.Г. Лизогуба, під систематичністю у ст. 150-1 КК слід розуміти таке випрошування грошей, яке відбулося тричі в часі, причому не є важливим, у однієї чи кількох осіб дитина випрошувала гроші. Період, протягом якого мало місце жебракування, також не змінює кримінально-правової оцінки вчиненого, утім, слід говорити саме про невеликий проміжок часу, коли дитина жебракує, зокрема, протягом дня, тижня, місяця⁷. З точки зору М.І. Хавронюка, поняття «систематичне» означає вчинення зазначених дій багаторазово (три і більше епізоди усного висловлення прохання подати милостиню або письмове чи конклюдентними діями висловлення такого ж прохання трьом і більше стороннім особам)⁸.

Таким чином, усі згадані дослідники мають спільну позицію стосовно того, що систематичність випрошування означає вчинення зазначених дій неодноразово (не менше трьох разів). Крім того, науковці здебільшого поділяють точку зору про те, що йдеться про невеликий проміжок часу, протягом якого відбувалося випрошування. Серед наведених позицій дещо вирізняється точка зору М.І. Хавронюка, який у зміст поняття «систематичність випрошування» вкладає не лише неодноразовість актів випрошування, а й звернення з відповідним проханням щонайменше до трьох сторонніх осіб. З цього приводу А.Р. Топузян слушно зазначає, що у зв'язку з

1 Див., наприклад: Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 122; Кузнецов В.В., Семчук Н.О., Чабанюк В.Д. Кримінально-правова охорона моральності неповнолітніх: порівняльно-правове дослідження: монографія. Київ: ФОП Кандиба Т.П., 2017. С. 182; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 452; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 388; Топузян А.Р. Кримінально-правова охорона моральності неповнолітніх в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2018. С. 96; Хавронюк М.І. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (коментар нового закону). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2009. Випуск 49. С. 245.

2 Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. Є.Л. Стрельцов. Харків: Одиссей, 2012. С. 285.

3 Див., наприклад: Вирок Ленінського районного суду м. Харкова від 12 листопада 2013 р. (справа № 642/9214/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/35186732>; Вирок Ворошиловського районного суду м. Донецька від 25 січня 2014 р. (справа № 255/16162/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36964013>; Приговор Кировского районного суда г. Днепропетровска от 15 июня 2010 г. (дело № 1-334/10) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/70971501>

4 Див., наприклад: Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської обл. від 28 вересня 2012 р. (справа № 712/15695/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/48979390>; Вирок Печерського районного суду м. Києва від 14 грудня 2017 р. (справа № 757/28962/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71127527>; Вирок Печерського районного суду м. Києва від 28 липня 2014 р. (справа № 757/18533/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39934466>; Вирок Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської обл. від 11 листопада 2014 р. (справа № 216/7906/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41415780>

5 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 349.

6 Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2: Особлива частина / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2013. С. 119.

7 Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 122.

8 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 452; Хавронюк М.І. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (коментар нового закону). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2009. Випуск 49. С. 245. Аналогічну точку зору див.: Кузнецов В.В., Семчук Н.О., Чабанюк В.Д. Кримінально-правова охорона моральності неповнолітніх: порівняльно-правове дослідження: монографія. Київ: ФОП Кандиба Т.П., 2017. С. 182.

цим виникає питання, чи будуть вважатися закінченим злочином дії, що полягають у демонстрації таблички з проханням грошей, яка звернена до невизначеної, але великої кількості людей (наприклад, у вагоні метро). Зрозуміло, що відповідна інформація з проханням подати милостиню за дуже короткий проміжок часу може бути доведена до відома значної кількості осіб, а це, з точки зору М.І. Хавронюка, свідчитиме про систематичність такого випрошування. Окрім того, що злочин, передбачений ст. 150-1 КК України, є, як слушно зазначає М.І. Хавронюк, прикладом продовжуваного злочину, кожен окремих акт випрошування, як правило, є триваючим і може охоплювати декілька окремих фактичних звернень до сторонніх осіб. Однак про систематичність варто говорити тоді, коли буде зафіксовано три і більше самостійних, завершених акти випрошування, кожен з яких може бути триваючим. На справедливе переконання А.Р. Топузьяна, про закінчення одного акту випрошування може свідчити залишення певного місця, переміщення до іншого, заміна особи винного, що супроводжує дитину (передача малолітньої дитини іншій особі з метою використання її у жебрацтві), заміна малолітньої дитини на іншу. Водночас зміна адресата звернень з проханням подати милостиню може розглядатися як закінчення одного акту випрошування й початок іншого лише в тому разі, коли одночасно змінюється місце випрошування¹.

Ще одну точку зору на сутність систематичності випрошування висловила І.В. Дегтярьова. На її переконання, за ст. 150-1 КК України слід кваліфікувати випадки, коли має місце одночасне використання в жебрацтві трьох і більше осіб, кожна з яких хоча б одноразово висловила прохання подати милостиню сторонній особі². Видається, має рацію А.Р. Топузьян, який зазначає, що кількість потерпілих, які одночасно залучаються до жебрацтва, не може свідчити про систематичність як визначену законодавцем ознаку розглядуваного суспільно небезпечного діяння³, у зв'язку з чим погодитись з позицією І.В. Дегтярьової не можемо.

З огляду на викладене вважаємо, що моментом закінчення використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом слід визнавати момент початку третього епізоду випрошування грошей, речей, інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб з використанням такої дитини. Зазначимо, що саме така точка зору є домінуючою у кримінально-правовій літературі⁴.

1 Топузьян А.Р. Кримінально-правова охорона моральності неповнолітніх в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2018. С. 97–98.

2 Дегтярьова І.В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінально-правова та кримінологічна характеристика і запобігання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2012. С. 8.

3 Топузьян А.Р. Кримінально-правова охорона моральності неповнолітніх в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2018. С. 98.

4 Див., зокрема: Денисов С.Ф., Гальцева К.В. Кримінальна відповідальність за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Юридична наука*. 2012. № 8. С. 55; Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 122; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 452; Топузьян А.Р. Кримінально-правова охорона моральності неповнолітніх в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2018. С. 99; Хавронюк М.І. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (коментар нового закону). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2009. Випуск 49. С. 245.

4.8. Незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги

Переходячи до аналізу об'єктивної сторони незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги, насамперед необхідно нагадати особливості надання психіатричної допомоги особам, які страждають на психічні розлади.

Цивільний кодекс України (ч. 6 ст. 284) передбачає, що надання фізичній особі психіатричної допомоги здійснюється відповідно до закону¹. Цим законом є передусім Закон України «Про психіатричну допомогу» (далі – Закон) від 22 лютого 2000 р.², яким врегульовано підстави та порядок госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги осіб, що страждають на психічні розлади. Згідно з ч. 1 ст. 13 Закону особа, яка досягла 14 років, госпіталізується до закладу з надання психіатричної допомоги добровільно – на її прохання або за її усвідомленою письмовою згодою. Особа віком до 14 років (малолітня особа) госпіталізується до закладу з надання психіатричної допомоги на прохання або за письмовою згодою її батьків чи іншого законного представника. У разі незгоди одного з батьків або за відсутності батьків госпіталізація особи віком до 14 років (малолітньої особи) до закладу з надання психіатричної допомоги проводиться за рішенням (згодою) органу опіки та піклування, яке ухвалюється не пізніше 24 годин з моменту звернення іншого законного представника зазначеної особи до цього органу і може бути оскаржено відповідно до закону, у тому числі до суду. Особа, визнана у встановленому законом порядку недієздатною, госпіталізується до закладу з надання психіатричної допомоги добровільно – на її прохання або за її усвідомленою письмовою згодою. Законний представник особи, визнаної у встановленому законом порядку недієздатною, сповіщає орган опіки та піклування за місцем проживання підопічного про згоду його підопічного на госпіталізацію до закладу з надання психіатричної допомоги не пізніше дня, наступного за днем надання такої згоди. Особа, визнана у встановленому законом порядку недієздатною, яка за станом свого здоров'я не здатна висловити прохання або надати усвідомлену письмову згоду, госпіталізується до закладу з надання психіатричної допомоги за рішенням (згодою) органу опіки та піклування, яке ухвалюється не пізніше 24 годин з моменту звернення до цього органу законного представника зазначеної особи і може бути оскаржено відповідно до закону, у тому числі до суду. Згода на госпіталізацію фіксується в медичній документації за підписом особи або її законного представника та лікаря-психіатра. Госпіталізація особи у вказаних випадках здійснюється за рішенням лікаря-психіатра³.

Крім того, Закон передбачає можливість госпіталізації особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку. В примусовому порядку, зокрема, може бути госпіталізована до вказаного закладу особа у випадках проведення експертизи стану психічного здоров'я особи або застосування до особи, яка страждає на психічний розлад і вчинила суспільно небезпечне діяння, примусового заходу медичного характеру (ч. 3 ст. 13). Так, відповідно до ст. 93 КК України, примусові заходи медичного характеру можуть бути застосовані судом до осіб: 1) які вчинили у стані неосудності суспільно небезпечні діяння; 2) які вчинили у стані обмеженої осудності злочини; 3) які вчинили злочин у стані осудності, але захворіли на психічну хворобу до постановлення вироку або під час відбування покарання. Крім того, ст. 14 Закону передбачає, що особа, яка страждає на психічний розлад, може бути госпіталізована до закладу з надання психіатричної допомоги без її усвідомленої письмової згоди або без письмової згоди її законного представника, якщо її обстеження або лікування можливі лише в стаціонарних умовах, та при встановленні в особі тяжкого психічного розладу, внаслідок чого вона: 1) вчиняє чи виявляє реальні наміри вчинити дії, що являють собою безпосередню небезпеку для неї чи оточуючих або 2) неспроможна самостійно задовольняти свої основні життєві потреби на рівні, який забезпечує її життєдіяльність⁴.

Законом передбачена також процедура госпіталізації особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку. Так, відповідно до його ст. 16, особа, яку було госпіталізовано до такого закладу за рі-

1 Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

2 Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 р. № 1489-III / Законодавство України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1489-14>

3 Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 р. № 1489-III / Законодавство України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1489-14>

4 Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 р. № 1489-III / Законодавство України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1489-14>

шенням лікаря-психіатра на підставах, передбачених ст. 14 Закону, підлягає обов'язковому протягом 24 годин з часу госпіталізації огляду комісією лікарів-психіатрів закладу з надання психіатричної допомоги для прийняття рішення про доцільність її госпіталізації. У разі, якщо госпіталізація визнається недоцільною і особа не висловлює бажання залишитися в закладі з надання психіатричної допомоги, вона підлягає негайній виписці. У тих випадках, коли госпіталізація особи до вказаного закладу в примусовому порядку визнається доцільною, представник закладу з надання психіатричної допомоги, в якому перебуває особа, протягом 24 годин з часу госпіталізації направляє до суду за місцем знаходження закладу з надання психіатричної допомоги заяву про госпіталізацію особи до вказаного закладу в примусовому порядку на підставах, передбачених ст. 14 цього Закону, а також висновок комісії лікарів-психіатрів, який містить обґрунтування про необхідність такої госпіталізації. До винесення судом рішення лікування особи може проводитися за рішенням лікаря-психіатра (комісії лікарів-психіатрів). Закон (ч. 5 ст. 16) зобов'язує керівника закладу з надання психіатричної допомоги негайно повідомити про госпіталізацію особи до вказаного закладу в примусовому порядку членів її сім'ї, інших родичів або її законного представника. У разі відсутності відомостей про наявність членів сім'ї, інших родичів або законного представника в особи, яку госпіталізовано, а також про їх місце проживання повідомляються органи Національної поліції за місцем проживання цієї особи¹.

У ст. 15 Закону вказано, що особа віком до 14 років (малолітня особа), госпіталізована до закладу з надання психіатричної допомоги на прохання або за письмовою згодою її батьків чи іншого законного представника або за рішенням органу опіки та піклування, та особа, визнана у встановленому законом порядку недієздатною, госпіталізована до закладу з надання психіатричної допомоги за рішенням органу опіки та піклування, підлягають обов'язковому протягом 48 годин з часу госпіталізації огляду комісією лікарів-психіатрів (за участю дитячого лікаря-психіатра для малолітньої особи) закладу з надання психіатричної допомоги для прийняття рішення щодо необхідності подальшого перебування цих осіб у закладі з надання психіатричної допомоги та надання їм стаціонарної психіатричної допомоги. При подальшому перебуванні в закладі з надання психіатричної допомоги вказані особи підлягають огляду комісією лікарів-психіатрів (за участю дитячого лікаря-психіатра для малолітньої особи) не менше одного разу на місяць для вирішення питання про необхідність продовження чи припинення надання їм стаціонарної психіатричної допомоги².

У Законі (ст. 17) також підкреслюється, що перебування особи в закладі з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку може здійснюватися лише протягом часу наявності підстав, за якими було проведено госпіталізацію. Особа, яку було госпіталізовано до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, повинна оглядатися комісією лікарів-психіатрів не рідше одного разу на місяць з часу госпіталізації з метою встановлення наявності підстав для продовження чи припинення такої госпіталізації. У разі необхідності продовження госпіталізації в примусовому порядку понад 6 місяців представник закладу з надання психіатричної допомоги повинен направити до суду за місцем знаходження вказаного закладу заяву про продовження такої госпіталізації. До заяви, в якій повинні бути викладені підстави госпіталізації особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, додається висновок комісії лікарів-психіатрів, який містить обґрунтування про необхідність продовження такої госпіталізації. В подальшому продовження госпіталізації особи в закладі з надання психіатричної допомоги проводиться кожного разу на строк, який не може перевищувати 6 місяців³.

Передбачені в Законі підстави та процедура госпіталізації особи до закладу з надання психіатричної допомоги у примусовому порядку спрямовані на те, щоб до такого закладу не поміщались особи, які цього не потребують. Порушення законодавчих вимог, що стосуються підстав та порядку госпіталізації, в результаті чого в закладі з надання психіатричної допомоги не за своєю волею опиняється особа, яка такої госпіталізації не потребує, означає її незаконність, що має тягнути за собою кримінальну відповідальність за ст. 151 КК України. У цьому зв'язку варто погодитись з Ю.М. Аргуною, яка розрізняє кримінально каране незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги та незаконне поміщення до такого закладу у широкому сенсі. Не будь-яку «незаконну» госпіталізацію, на її справедливе переконання, слід розцінювати як злочинне діяння. Наприклад, якщо особа поміщена до закладу з надання психіатричної допомоги з порушенням встановленого Законом по-

1 Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 р. № 1489-III / Законодавство України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1489-14>

2 Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 р. № 1489-III / Законодавство України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1489-14>

3 Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 р. № 1489-III / Законодавство України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1489-14>

рядку, але за її усвідомленою¹ і добровільною згодою, скажімо, для проведення спеціальних чи лабораторних досліджень, то це є порушенням Закону, однак воно не тягне за собою кримінальної відповідальності за розглядуваною статтею, оскільки не посягає на права та законні інтереси цієї особи, яка в будь-який момент може покинути заклад з надання психіатричної допомоги².

У розглядуваному вище контексті необхідно зауважити, що немає підстав для кваліфікації за ст. 151 КК України у разі, якщо госпіталізація до закладу з надання психіатричної допомоги пов'язана, для прикладу, з бажанням особи ухилитися від призову на строкову військову службу чи прагненням уникнути кримінальної відповідальності за вчинений нею злочин (виключати того, що знайдуться особи, котрі віддадуть перевагу визнанню їх неосудними з наступним застосуванням до них примусових заходів медичного характеру, думаємо, не варто; в умовах корумпованої медицини та судової системи це, вочевидь, цілком можливо³). Хоча таку госпіталізацію й слід визнавати незаконною, однак добровільна згода дієздатної особи на поміщення її до закладу з надання психіатричної допомоги виключає посягання на її свободу, честь та гідність, що свідчить про відсутність об'єкта розглядуваного злочину⁴ (утім, це не виключає складу іншого, зокрема корупційного, злочину). Разом з тим згода, надана особою під впливом фізичного насильства, погроз⁵ чи умовлянь на підставі завідомо неправдивого діагнозу, на наш погляд, утворює склад даного злочину.

Необхідно звернути увагу на певну невідповідність, яка має місце між назвою ст. 151 КК України та диспозицією ч. 1 цієї статті. Елементарне тлумачення даної норми приводить до висновку, що під незаконним поміщенням в заклад з надання психіатричної допомоги вітчизняний законодавець розуміє поміщення до вказаного закладу завідомо психічно здорової особи. Цей момент, на наш погляд, має важливе значення, оскільки *незаконність поміщення особи до закладу з надання психіатричної допомоги в розумінні кримінального законодавства не повною мірою відповідає наведеним вище положенням Закону України «Про психіатричну допомогу»*.

Вище зазначалося, що незаконним поміщенням до закладу з надання психіатричної допомоги слід визнавати порушення законодавчих вимог, що стосуються підстав та порядку госпіталізації, в результаті чого у вказаному закладі опиняється не за своєю волею особа, яка такої госпіталізації не потребує. Так, наприклад, відсутні підстави для госпіталізації в примусовому порядку, якщо особа завідомо для лікаря-психіатра страждає на психічний розлад, однак не вчиняє і не виявляє реальних намірів вчинити дії, що становлять безпосередню небезпеку для неї або оточуючих, а також спроможна самостійно задовольняти свої основні життєві потреби на рівні, який забезпечує її життєдіяльність. Відсутні підстави для такої госпіталізації і в разі, якщо особа хоч і є завідомо

- 1 Зауважимо, що відповідно до Принципів захисту психічно хворих осіб і поліпшення психіатричної допомоги, прийнятих резолюцією 46/119 Генеральної Асамблеї ООН від 17 грудня 1991 р., усвідомлена згода – це згода, отримувана вільно, без погроз чи невинного примушування після належного надання пацієнту у формі і зрозумілою йому мовою достатньої і ясної інформації про: а) попередній діагноз; б) цілі, методи, ймовірну тривалість та очікувані результати пропонованого лікування; в) альтернативні методи лікування, включаючи менш інвазивні; г) можливі больові відчуття та відчуття дискомфорту, можливий ризик та побічні ефекти пропонованого лікування. У Принципах також вказано, що під час процедури надання згоди пацієнт може вимагати присутності будь-якої особи або осіб за своїм вибором. Пацієнта не можна просити чи спонукати відмовитися від права на усвідомлену згоду. Якщо пацієнт висловлює бажання відмовитися від цього права, то йому має бути роз'яснено, що лікування не може проводитися без його усвідомленої згоди (Принцип 11 «Згода на лікування») (Принципи захисту психічески больных лиц и улучшения психиатрической помощи. Приняты резолюцией 46/119 Генеральной Ассамблеи ООН от 17 декабря 1991 г. / Организация Объединенных Наций. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/mental_health_care.shtml).
- 2 Аргунова Ю.Н. Уголовная ответственность за незаконное помещение в психиатрический стационар. *Независимый психиатрический журнал*. 2011. № 4. URL: <http://prag.ru/journal/2011/4/06-argunova.htm>. Див. також: Амосов А.Е. Незаконное лишение свободы в уголовном праве России (виды и характеристика): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владимир, 2008. С. 113; Снахова М.Р. Уголовно-правовая охрана личной свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 153; Хапугина И.В. Объективные и субъективные признаки состава незаконного помещения в психиатрический стационар (ст. 128 УК РФ). *Право евразийских государств: опыт и перспективы: материалы международной научно-практической конференции, 16-17 апреля 2012 г.* Орехово-Зуево: Редакционно-издательский отдел МГОГИ, 2012. С. 180.
- 3 На поширеність випадків «купівлі діагнозів злочинцями з метою уникнути тривалого строку тюремного ув'язнення» вказує Роберт ван Ворен. Дослідник зазначає: «Система була достатньо простою. Злочинець під час досудового розслідування намагався зробити так, щоб пройти судово-психіатричну експертизу, яка визнала б його неосудним [тут, зрозуміло, автор дещо спрощує – А. А.] за відповідну плату. В результаті “замовник” опинявся в судово-психіатричному закладі, де швидко одужував і через рік-півтора комісія приходила до висновку, що він вилікувався. <...> Ціна заласкала від серйозності злочину та “бажаного” строку перебування в спеціалізованому закладі. Плата могла бути достатньо високою, як відомо з конфіденційних джерел, іноді до ста тисяч доларів» (Ван Ворен Р. О диссидентах и безумии: от Советского Союза Леонида Брежнева к Советскому Союзу Владимира Путина / пер. с англ. К. Мужановского; предисл. И. Марценковского. Киев: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2012. С. 261).
- 4 У зв'язку з тим не можемо погодитись з А.О. Байдою та І.С. Комасюк, які серед найпоширеніших мотивів поміщення завідомо психічно здорових осіб до закладів з надання психіатричної допомоги називають прагнення ухилитися від відбування покарання за вчинений злочин (Байда А.О., Комасюк І.С. Питання кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Актуальні проблеми держави і права*. 2018. Вип. 81. С. 5).
- 5 А.С. Прокопенко з цього приводу зазначає: «В прийомних відділеннях психіатричних лікарень на осіб, котрі поступають через невідкладні покази, чиниться тиск (погрози, залякування) з тим, аби вони надали згоду на госпіталізацію, щоб позбавити лікарів від судової процедури» (Прокопенко А.С. Безумная психиатрия / Карательная психиатрия: сборник / под общ. ред. А.Е. Тараса. Москва: ООО «Издательство АСТ», Минск: Харвест, 2005. С. 199).

для лікаря-психіатра психічно нездоровою, однак не потребує надання їй стаціонарної психіатричної допомоги. Разом з тим необхідно ще раз підкреслити, що текст диспозиції ч. 1 ст. 151 КК України не дає змогу зробити такий однозначний висновок; буквальне тлумачення вказаної норми дозволяє стверджувати, що мова у ній йде лише про кримінально-правову заборону поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги завідомо психічно здорової особи, тобто такої особи, яка для лікаря-психіатра була явно психічно здоровою. *Розуміння незаконності поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги лише як поміщення туди завідомо психічно здорової особи не тільки не повною мірою відповідає наведеним вище положенням Закону, а й серйозно ускладнює застосування розглядуваної норми на практиці, необґрунтовано звужує межі її застосування.* Вважаємо, що у ч. 1 ст. 151 КК України правильніше було б передбачити, що відповідальність настає за незаконне поміщення до закладу з надання психіатричної допомоги особи, яка не потребує стаціонарної психіатричної допомоги. З'ясування ж сутності цієї незаконності спонукатиме правозастосувача звертатися до тексту закону, який передбачає підстави та порядок госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги осіб, що страждають на психічні розлади, тобто передусім до Закону України «Про психіатричну допомогу». Йдеться, таким чином, про конструювання бланкетної диспозиції. Зауважимо, що подібним шляхом пішли законодавці окремих держав (ч. 1 ст. 134 КК Вірменії, ч. 1 ст. 149 КК Грузії, ч. 1 ст. 174 КК Киргизстану, ч. 1 ст. 127 КК Казахстану, ст. 155 КК Латвії, ч. 1 ст. 128 КК Росії).

Потрібно звернути увагу також на те, що в ст. 151 КК України йдеться про *поміщення* в заклад з надання психіатричної допомоги, тоді як в Законі України «Про психіатричну допомогу» вживається інше формулювання – «*госпіталізація* до закладу з надання психіатричної допомоги». У Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово «госпіталізувати» пояснюється так: «поміщати хворого в лікарню, в госпіталь для лікування»¹. На наш погляд, при формулюванні назви ст. 151, а також диспозиції її ч. 1, необхідно використовувати термінологію, яка вживається у вказаному Законі і яка точніше відображає суть розглядуваного діяння.

У кримінально-правовій літературі визнається, що розглядуваний злочин є закінченим з моменту незаконного поміщення особи в стаціонарний заклад з надання психіатричної допомоги. Водночас питання про конструювання даного складу злочину трактується по-різному. На думку переважної більшості дослідників, склад розглядуваного злочину формальний². Іншою є точка зору С.Д. Шапченка³ та І.М. Тяжкової⁴, на переконання яких цей склад злочину слід відносити до типу матеріальних. Так, на думку С.Д. Шапченка, об'єктивна сторона складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 151 КК України, включає: а) діяння; б) наслідок; в) причинний зв'язок між діянням і наслідком; г) місце вчинення злочину. Фактичне перебування психічно здорової особи в закладі з надання психіатричної допомоги, на переконання С.Д. Шапченка, слід вважати наслідком прийняття лікарем-психіатром (одноособово чи в складі комісії лікарів-психіатрів) рішення про незаконну госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги. У тих випадках, коли прийняті рішення не привели до фактичного перебування психічно здорової особи в закладі з надання психіатричної допомоги, такі рішення необхідно розглядати як закінчений замах на злочин⁵. Варто зазначити, що відповідну позицію С.Д. Шапченко зайняв ще у 1999 р. У підручнику з Особливої частини кримінального права, підготовленому науковцями Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вчений зазначав, що розглядуване діяння (у КК

1 Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 256.

2 Див., зокрема: Амосов А.Е. Незаконное лишение свободы в уголовном праве России (виды и характеристика): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владимир, 2008. С. 114; Джинджолия Р.С. Унификация оценочных признаков при квалификации преступлений против личности: монография / под ред. проф. А.А. Магомедова. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2004. С. 94; Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Харків: ТОВ «Одіссей», 2008. С. 431; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Харків: Право, 2010. С. 83; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Харків: Право, 2013. С. 121; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 351; Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. Київ: Атіка, 2009. С. 92; Кримінальне право України: навч.-метод. посіб. / за ред. В.О. Тулякова. Одеса: Фенікс, 2011. С. 115; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за заг. ред. Є.Л. Стрельцова. Харків: Одіссей, 2009. С. 58; Энциклопедия уголовного права. Т. 14. Преступления против свободы, чести и достоинства личности. Санкт-Петербург: Издание профессора Малинина – СПб ГКА, 2010. С. 86.

3 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2005. С. 285; Преступления против личности в уголовном праве Беларуси, России и Украины / П.П. Андрушко, А.А. Арямов, Н.А. Бабий и др.; отв. ред. А.И. Чучаев. Москва: Проспект, 2014. С. 623.

4 Тяжкова И. Незаконное помещение в психиатрический стационар. *Уголовное право*. 2002. № 3. С. 52–53.

5 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2005. С. 285; Преступления против личности в уголовном праве Беларуси, России и Украины / П.П. Андрушко, А.А. Арямов, Н.А. Бабий и др.; отв. ред. А.И. Чучаев. Москва: Проспект, 2014. С. 623.

1960 р., який діяв на той час, відповідальність за нього була передбачена ст. 123-2) за своїм змістом полягає в прийнятті незаконного рішення про примусове направлення психічно здорової особи до психіатричної лікарні або ж про її примусове подальше у ній тримання, тоді як фактичне перебування психічно здорової людини в психіатричній лікарні є наслідком зазначених вище рішень. Таким чином, на переконання С.Д. Шапченка, початок такого перебування є тим моментом, з якого незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги слід визнавати закінченим злочином¹.

І.М. Тяжкова також висловила сумнів з приводу правильності віднесення розглядуваного складу злочину до типу формальних. На її думку, фактичне поміщення особи в психіатричний стаціонар є наслідком цього злочину, а не змістом діяння. Цим наслідком є позбавлення людини свободи – невід'ємного особистого блага, проголошеного Конституцією, і поміщення її в умови, що заподіюють їй моральної й фізичної шкоди, наприклад, у разі введення в організм не викликаних необхідністю психотропних засобів². Авторка запитує: «При вчиненні викрадень втрата потерпілим хоча б частини майна визнається наслідком цього діяння, чому ж реальне позбавлення свободи людини (цінніше блага) є не наслідком, а лише дією?»³.

На наш погляд, більш переконливою є точка зору, згідно з якою у розглядуваному випадку має місце формальний, а не матеріальний склад⁴. Навряд чи законодавець, формулюючи диспозицію ч. 1 ст. 151 КК України, переслідував мету вказати на позбавлення свободи як на наслідок, а не як на діяння. Інша справа, що діяння і наслідок тут фактично збігаються у часі.

Питання про те, з якого конкретно моменту можна вважати, що особу незаконно поміщено до закладу з надання психіатричної допомоги, в кримінально-правовій літературі також є дискусійним⁵. Науковцями з цього приводу висловлювались різні точки зору: 1) з моменту, коли вживаються заходи для доставки особи до закладу з надання психіатричної допомоги (наприклад, лікар-психіатр виписує направлення на госпіталізацію, санітари застосовують до особи фізичне насильство, аби доставити її до вказаного закладу, тощо); 2) з моменту, коли потерпілий буде оформлений в стаціонарному закладі з надання психіатричної допомоги як пацієнт цього закладу; 3) з моменту прийняття рішення комісією лікарів-психіатрів про обґрунтованість госпіталізації особи до закладу з надання психіатричної допомоги; 4) з моменту доставки (прибуття) особи до закладу з надання психіатричної допомоги; 5) з моменту перешкодження особі покинути вказаний заклад⁶.

На наш погляд, варто погодитись з дослідниками, які вважають, що поміщенням до закладу з надання психіатричної допомоги необхідно вважати момент закінчення оформлення документів в його приймальному відділенні, у яких особа фігурує як пацієнт цього закладу⁷. Заходи для доставки особи до закладу з надання психіатричної допомоги (наприклад, з метою незаконного поміщення до вказаного закладу до особи застосовують фізичне насильство, але їй вдається вирватись і уникнути незаконної госпіталізації) або ж доставку її до такого закладу для подальшого оформлення госпіталізації необхідно розцінювати як замах на незаконне поміщення особи в заклад з надання психіатричної допомоги.

Точка зору О.Є. Амосова, згідно з якою цей злочин необхідно визнавати закінченим з моменту перешкодження особі покинути заклад з надання психіатричної допомоги⁸, на нашу думку, не є достатньо переконливою.

1 Кримінальне право України: Особлива частина: підручник для студентів юрид. вузів і фак. / за редакцією П.С. Матишевського та ін. Київ: Юрінком Інтер, 1999. С. 275.

2 Тяжкова И. Незаконное помещение в психиатрический стационар. *Уголовное право*. 2002. № 3. С. 52.

3 Там же. С. 53.

4 Раніше авторів більш переконливою видавалась протилежна точка зору (Андрушко А.В. Об'єктивна сторона незаконного поміщення в психіатричний заклад. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2015. № 4 (II). С. 131).

5 Зауважимо, однак, що більшість дослідників обходять дане питання увагою.

6 Див., зокрема: Амосов А.Е. Незаконное лишение свободы в уголовном праве России (виды и характеристика): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владимир, 2008. С. 114; Зайдиева Д.Я. Уголовно-правовая охрана личной свободы человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 83; Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 124; Курс российского уголовного права. Особенная часть / под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. Москва: Спарк, 2002. С. 209; Марахтанова Е.А. Преступления против свободы личности: вопросы законодательной регламентации и квалификации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Самара, 2006. С. 204–205; Снахова М.Р. Уголовно-правовая охрана личной свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 150, 153; Тасаков С.В. Нравственные основы норм уголовного права о преступлениях против личности. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2008. С. 190; Тяжкова И. Незаконное помещение в психиатрический стационар. *Уголовное право*. 2002. № 3. С. 52; Энциклопедия уголовного права. Т. 14. Преступления против свободы, чести и достоинства личности. Санкт-Петербург: Издание профессора Малинина – СПб ГКА, 2010. С. 101–102.

7 Евстифеева Е.В. Проблемы применения уголовной ответственности за незаконную госпитализацию в медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь в стационарных условиях. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2014. № 6 (101). С. 166; Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 124; Тасаков С.В. Нравственные основы норм уголовного права о преступлениях против личности. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2008. С. 190; Тяжкова И. Незаконное помещение в психиатрический стационар. *Уголовное право*. 2002. № 3. С. 52.

8 Амосов А.Е. Незаконное лишение свободы в уголовном праве России (виды и характеристика): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владимир, 2008.

Підкреслимо, що законодавець встановлює кримінальну відповідальність за незаконне поміщення (госпіталізацію) особи саме до закладу з надання психіатричної допомоги, що, на наше переконання, передбачає оформлення потерпілого як психічно хворого, такого, що потребує стаціонарної психіатричної допомоги. Крім того, зауважимо, що перешкоджання особі покинути стаціонарний заклад з надання психіатричної допомоги прямо пов'язане з її статусом пацієнта відповідного закладу, який вона отримує в результаті закінчення оформлення документів в його приймальному покої, оскільки перебування особи у закладі з надання психіатричної допомоги пов'язане з його режимом, зокрема із заборонаю покидати стаціонар без належних підстав. Вважаємо, має рацію Я.Г. Лизогуб, який зазначає, що випадки незаконного поміщення потерпілого до закладу з надання психіатричної допомоги без оформлення документів на нього як на психічно хворого мають розцінюватись як незаконне позбавлення волі (ст. 146 КК), а застосування щодо такого потерпілого медичних чи інших препаратів має додатково кваліфікуватись за статтями КК України про відповідальність за злочини проти життя та здоров'я особи¹.

Так само недостатньо обґрунтованою видається точка зору, згідно з якою розглядуване діяння є закінченим з моменту прийняття рішення комісією лікарів-психіатрів про обґрунтованість госпіталізації особи до закладу з надання психіатричної допомоги². Необхідно зауважити, що у разі госпіталізації особи за рішенням лікаря-психіатра до вказаного закладу в примусовому порядку, до проведення обов'язкового протязом 24 годин з часу госпіталізації огляду її комісією лікарів-психіатрів для прийняття рішення про доцільність подальшої госпіталізації, ця особа вже є госпіталізованою і протягом цього часу за рішенням лікаря-психіатра може проводитися її лікування (ст. 16 Закону України «Про психіатричну допомогу»).

На думку одних дослідників, розглядуваний злочин є триваючим³. Так, В.І. Зубкова зазначає, що цей «злочин вважається закінченим з моменту поміщення людини до психіатричного стаціонару і триває доти, доки психічно здорова людина не буде звідти звільнена»⁴. На думку К.О. Марахтанової, розглядуване діяння триває до моменту звільнення особи, незаконно поміщеної в психіатричний стаціонар, або до моменту явки з повинною винної особи⁵. Іншу точку зору відстоює І.М. Тяжкова, на переконання якої «триваючий злочин – це, головним чином, певна поведінка винної особи, а не становище потерпілого. В розглядуваному ж злочині суб'єкт, здійснивши незаконне поміщення особи в психіатричний стаціонар, може бути навіть не в курсі подальшої долі потерпілого»⁶. Подібні аргументи наводить Д.М. Молчанов, який зазначає, що розглядуване діяння не можна відносити до триваючих злочинів, оскільки, якщо, наприклад, у разі викрадення людини або захоплення заручника злочинець повністю контролює можливість утримування потерпілого, то при незаконному поміщенні в психіатричний стаціонар такої можливості може і не бути, адже потерпілий перебуває в державній установі⁷. На переконання дослідника, небезпека цього посягання визначається самим фактом вчинення незаконних дій стосовно потерпілого, незалежно від того, що можливість впливати на подальше його тримання в психіатричному стаціонарі у винного або обмежена, або відсутня⁸. Насамперед варто погодитись з тим, що триваючий злочин – це поведінка винного, а не становище потерпілого⁹, хоча, на наш погляд, певною мірою це взаємопов'язані речі. Крім того, саме по собі незаконне поміщення особи в заклад з надання психіатричної допомоги дійсно є одноразовою дією, яка, однак, спрямована на те, що потерпілий певний час перебуватиме у зазначеному закладі¹⁰. У

С. 114–115.

- 1 Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 124.
- 2 Снахова М.Р. Уголовно-правовая охрана личной свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 153.
- 3 І.О. Зінченко та В.І. Тютюгін визначають триваючий злочин як «вид простого (чи ускладненого) одиночного злочину, який характеризується безперервним здійсненням складу закінченого злочину шляхом тривалого умисного невиконання обов'язків, покладених на особу кримінальним законом (бездіяльність) або шляхом тривалого умисного порушення встановленої законом заборони (дія)» (Зінченко І.О., Тютюгін В.І. Одиночні злочини: поняття, види, кваліфікація: монографія. Харків: Видавництво «ФІНН», 2010. С. 66).
- 4 Зубкова В.І. Ответственность за преступления против личности по законодательству России. Москва: Норма, 2005. С. 210.
- 5 Марахтанова Е.А. Преступления против свободы личности: вопросы законодательной регламентации и квалификации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Самара, 2006. С. 205.
- 6 Тяжкова И. Незаконное помещение в психиатрический стационар. *Уголовное право*. 2002. № 3. С. 53.
- 7 Зауважимо, що в ст. 1 Закону України «Про психіатричну допомогу» зазначено, що заклад з надання психіатричної допомоги може бути будь-якої форми власності.
- 8 Молчанов Д.М. Дящиеся преступления: уголовно-правовая оценка в соответствии с принципом справедливости. *Lex Russica (Научные труды МГЮА)*. 2011. № 4. С. 743.
- 9 Бурдін В.М. Стадії вчинення злочину (кримінально-правове дослідження): монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. С. 120; Зінченко І.О., Тютюгін В.І. Одиночні злочини: поняття, види, кваліфікація: монографія. Харків: Видавництво «ФІНН», 2010. С. 57, 66; Ободовський О.В. Триваючі злочини у кримінальному праві України: монографія. Одеса: Юридична література, 2016. С. 126.
- 10 І.О. Зінченко та В.І. Тютюгін вказують, що «залежно від особливостей злочинної діяльності та моменту її припинення (присічення) в конкретній ситуації один і той самий злочин іноді може набувати триваючого характеру, а іноді залишатися одним простим актом поведінки винного, так би мовити, відбутися як одноактний злочин» (Зінченко І.О., Тютюгін В.І. Одиночні злочини: поняття, види, кваліфікація: монографія. Харків: Видав-

цьому зв'язку варто погодитись з О.В. Ободовським, який зазначає, що поміщення завідомо психічно здорової особи у заклад з надання психіатричної допомоги (як одноразова дія) не є самоціллю для винного, що прагне таким чином позбавити потерпілого свободи. Тобто поміщення особи до вказаного закладу є першим кроком до означеної мети. Вчиняючи цей злочин, винний апріорі розраховує на те, що особу триматимуть там протягом певного часу¹. З іншого ж боку, той факт, що у ст. 151 КК України законодавець вказує лише на *поміщення* завідомо психічно здорової особи до закладу з надання психіатричної допомоги, але не згадує про *тримання* її у ньому, є явним недоліком, про що докладніше йтиметься нижче. Навряд чи можна погодитись і з тим, що винний може бути й не в курсі про подальшу долю потерпілого. Зважаючи на те, що суб'єктом розглядуваного злочину є лікар-психіатр, який прийняв рішення про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги, складно уявити, що він не поінформований про те, що ця особа продовжує перебувати у вказаному закладі, на що й спрямований його умисел.

Вважаємо, що розглядуваний злочин триває в часі доти, доки «злочинний стан», в якому перебуває винний, скінчиться всупереч його волі (наприклад, лікар-психіатр, який прийняв незаконне рішення про госпіталізацію особи, затриманий правоохоронними органами, а потерпіла особа звільнена з такого закладу) або ж за волею особи, яка перебувала в зазначеному стані (приміром, явка такого лікаря-психіатра з повинною).

У аналізованому контексті необхідно зупинитися на дискусії з приводу того, чи охоплює стаття про відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги випадки незаконного утримання (продовження перебування) особи в такому закладі після того, як відпали підстави для її подальшого перебування в ньому (наприклад, після одужання особи). Поширення відповідної статті на такі випадки визнають, зокрема, І.А. Вартилицька², М.І. Коржанський³, А.С. Політова⁴, Є.Л. Стрельцов⁵ та інші науковці. Пояснюючи свою позицію, І.А. Вартилицька зазначає, що тримання в закладі з надання психіатричної допомоги особи, поміщеної до нього на законних підставах, якщо особа не потребує подальшої госпіталізації і підлягає обов'язковій виписці (наприклад, шляхом незаконного подовження тримання, незаконної відмови у такій виписці тощо), утворює склад цього злочину, оскільки в таких випадках особа також проти її волі утримується в зазначеному закладі, якщо відпали передбачені законодавством для цього підстави⁶. Своєю чергою, Т.М. Устінова, підтримуючи точку зору авторів, які вважають, що як незаконне поміщення в психіатричний стаціонар слід розглядати і такі випадки, коли у ньому утримується особа, що вилікувалася, підкреслює, що «в цьому випадку висновок про необхідність продовження лікування є формальною підставою для наступного тримання особи в лікувальному закладі, але фактично означає її незаконне поміщення (з цього моменту) в стаціонар»⁷.

Міркування І.А. Вартилицької та Т.М. Устінової загалом є логічними, однак при буквальному тлумаченні диспозиції ч. 1 ст. 151 КК України однозначного висновку про те, що ця норма охоплює випадки незаконного утримання (продовження перебування) особи в закладі з надання психіатричної допомоги після того, як відпали підстави для її подальшого перебування в ньому, зробити не можна. У вказаній диспозиції мова йде не про незаконне поміщення особи до закладу з надання психіатричної допомоги чи утримання її в ньому, а лише про перше з них. Слово «поміщати» означає «надавати місце чому-небудь, розташовувати, розміщувати щось де-небудь; надавати приміщення кому-небудь для проживання; поселяти; улаштовувати кого-небудь у якусь установу, заклад»⁸, тоді як зміст слова «утримувати» мовознавці тлумачать як «перешкоджати чиемусь рухові, уповільнювати, гальмувати просування кого-, чого-небудь або зупиняти зовсім; просити або змушувати кого-небудь залишатися де-небудь; не відпускати»⁹. З огляду на це в кримінально-правовій літературі домінує

ництво «ФІНН», 2010. С. 60).

- 1 Ободовський О.В. Триваючі злочини у кримінальному праві України: монографія. Одеса: Юридична література, 2016. С. 126.
- 2 Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Коваленка; за наук. ред. О.М. Джужи та А.В. Савченка. Київ: Атіка, 2011. С. 116, 117; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужи, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 350, 351.
- 3 Коржанський М.І. Кваліфікація злочинів: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2007. С. 175; Коржанський М.І. Кримінальне право і законодавство України. Частина Особлива. Курс лекцій. Київ: Атіка, 2001. С. 103.
- 4 Політова А.С. Кримінально-правова характеристика злочинів проти свободи особи за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. С. 9.
- 5 Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. Є.Л. Стрельцов. Харків: Одиссей, 2012. С. 286.
- 6 Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Коваленка; за наук. ред. О.М. Джужи та А.В. Савченка. Київ: Атіка, 2011. С. 117; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужи, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 351.
- 7 Уголовное право. Особенная часть: учебник / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, А.И. Рапога, А.И. Чучаева. Москва: Юридическая фирма «КОНТРАКТ»: ИНФРА-М, 2008. С. 102–103.
- 8 Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 1042.
- 9 Там само. С. 1521.

обґрунтована, на наш погляд, точка зору, згідно з якою розглядувана стаття передбачає відповідальність не за утримання особи в закладі з надання психіатричної допомоги, а лише за поміщення (госпіталізацію) її туди. Вказану позицію займають, зокрема, Ю.М. Аргунова¹, Т.В. Варфоломеева², С.Ф. Денисов і Г.О. Зубов³, В.О. Корнієнко⁴, Я.Г. Лизогуб⁵, В.М. Підгородинський⁶, В.І. Терентьев⁷, М.І. Хавронюк^{8/9} та інші дослідники.

У розглядуваному контексті необхідно зазначити, що Європейський суд з прав людини виходить з того, що законність продовження примусової госпіталізації особи залежить виключно від збереження у неї психічного розладу. Причому держава повноважна здійснювати утримання хворого у закладі з надання психіатричної допомоги лише протягом строку загострення такого розладу та не може продовжувати курс лікування після того, як загострення минуло, і в особі немає виражених ознак психічних відхилень¹⁰.

На наш погляд, було б правильно, якби законодавець змінив назву статті 151 КК України, а також диспозицію її ч. 1, вказавши, що кримінально караною є не лише незаконна госпіталізація до закладу з надання психіатричної допомоги особи, яка не потребує стаціонарної психіатричної допомоги, а й незаконне утримання її в такому закладі. Вважаємо, що зазначені зміни дозволять привести у відповідність у цій частині текст кримінального закону до наведених вище положень Закону України «Про психіатричну допомогу», сприятимуть ефективнішій кримінально-правовій протидії розглядуваним посяганням. Зауважимо, що на незаконне утримання особи в закладі з надання психіатричної допомоги, поряд з незаконним її туди поміщенням, прямо вказується, наприклад, в ст. 184 КК Республіки Білорусь, ст. 134 КК Республіки Вірменія, ст. 149 КК Грузії, ст. 127 КК Республіки Казахстан, ст. 133 КК Республіки Таджикистан.

Питання про момент закінчення злочину у формі незаконного утримання особи в закладі з надання психіатричної допомоги, на наш погляд, потрібно вирішувати в контексті наведених вище положень Закону України «Про психіатричну допомогу». Так, моментом закінчення злочину у формі незаконного утримання особи, госпіталізованої до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, необхідно вважати або момент відмови в проведенні огляду такої особи комісією лікарів-психіатрів, або момент винесення необґрунтованого висновку комісією лікарів-психіатрів при вирішенні питання про необхідність продовження госпіталізації в примусовому порядку понад 6 місяців (ст. 17).

Варто зупинитись також на питанні про способи незаконного поміщення особи до закладу з надання психіатричної допомоги. Професор М.І. Панов слушно підкреслює, що «спосіб вчинення злочину <...> свідчить про якісну своєрідність виконання злочинного діяння, про те, як, яким чином суб'єкт здійснює передбачену кримінальним законом суспільно небезпечну дію (бездіяльність), які прийоми, методи і засоби застосовує для цього. В способі виражаються як фактичні, так і соціальні ознаки злочину, а також особи, що його вчинила»¹¹.

У кримінально-правовій літературі, окрім згадування про оформлення лікарем-психіатром документів, що не відповідають справжньому стану речей (в яких завідомо психічно здорова особа фігурує як така, що страждає на психічний розлад), наводились й інші можливі способи вчинення розглядуваного діяння. Так, І.М. Тяжкова вважає, що незаконне поміщення особи до закладу з надання психіатричної допомоги може вчинятися шляхом застосування фізичного або психічного насильства, обману тощо¹². На насильство та обман як на можливі

- 1 Аргунова Ю.Н. Уголовная ответственность за незаконное помещение в психиатрический стационар. *Независимый психиатрический журнал*. 2011. № 4. URL: <http://nrag.ru/journal/2011/4/06-argunova.htm>
- 2 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: У 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 389.
- 3 Денисов С.Ф., Зубов Г.О. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в психіатричний заклад: окремі аспекти. *Юридична наука*. 2015. № 10 (52). С. 115.
- 4 Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за заг. ред. Є.Л. Стрельцова. Харків: Одиссей, 2009. С. 58.
- 5 Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 123.
- 6 Кримінальне право України: навч.-метод. посіб. / за ред. В.О. Тулякова. Одеса: Фенікс, 2011. С. 115.
- 7 Терентьев В.И. Уголовное право Украины. Особенная часть. Конспект лекций. Николаев: Изд-во «Дизайн и полиграфия», 2007. С. 97.
- 8 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 455.
- 9 Щоправда, в підручнику з Особливої частини кримінального права України вчений висловив іншу точку зору: «Злочин є закінченим з моменту поміщення особи у психіатричний заклад або продовження утримання у ньому особи, яка завідомо для винного викувалася» (Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. Київ: Атіка, 2009. С. 92).
- 10 Гудима Д. Обмеження прав психічнохворих у практиці Європейського суду з прав людини. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників ювілейного X Міжнародного круглого столу (м. Львів, 12-13 грудня 2014 року): у 2-х частинах*. Львів, 2015. Частина I. С. 177.
- 11 Панов М.І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства / передм. В.П. Тихого. Київ: Ін Юре, 2010. С. 301. Див. також: Панов Н.І. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. Харьков: Вища шк., 1982. С. 24 та ін.; Панов Н., Щур Б. Об изучении способа совершения преступления в науках криминального цикла: междисциплинарный подход. *Ежегодник украинского права*. 2014. № 6. С. 537.
- 12 Тяжкова И. Незаконное помещение в психиатрический стационар. *Уголовное право*. 2002. № 3. С. 53.

способи незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги вказують також Ю.М. Аргунова¹, А.О. Байда², В.І. Борисов³, І.А. Вартилицька⁴, С.Ф. Денисов і Г.О. Зубов⁵, М.І. Хавронюк⁶ та інші дослідники. Справді, цілком можливими є ситуації, коли при вчиненні вказаного злочину до особи, яка всупереч її волі госпіталізується до закладу з надання психіатричної допомоги і опирається цьому, застосовуватиметься фізичне або психічне насильство (наприклад, побої чи тілесні ушкодження або ж погроза вчинити подібні дії). Насильство може бути застосовано й для отримання від особи згоди на її госпіталізацію до вказаного закладу. Так само можна уявити ситуації, коли під виглядом госпіталізації до звичайної лікарні особу доставляють до закладу з надання психіатричної допомоги чи коли особу навмисно вводять в оману щодо стану її психічного здоров'я, потреби в психіатричному обстеженні або лікуванні в умовах психіатричного стаціонару. Варто також погодитись з дослідниками, які зазначають, що потерпілий може не усвідомлювати факту поміщення його до закладу з надання психіатричної допомоги через застосування до нього медичних, наркотичних чи інших препаратів⁷. Водночас поміщення (госпіталізація) завідомо психічно здорової особи до вказаного закладу так чи інакше передбачає створення видимості підстав для такої госпіталізації. Я.Г. Лизогуб слушно зазначає, що оформлення особи як пацієнта закладу з надання психіатричної допомоги має бути підтвержене відповідними документами про те, що потерпілою є психічно хвора людина⁸, обстеження або лікування якої можливі лише в стаціонарних умовах. Тому важливими складовими незаконної госпіталізації до вказаного закладу, на наш погляд, слід вважати фальсифікацію історії хвороби та іншої медичної документації. Отримання згоди на госпіталізацію під впливом фізичного насильства чи погроз, як видається, також передбачає складання неправдивих документів (зокрема, письмової згоди на госпіталізацію). У зв'язку з цим необхідно підкреслити, що спосіб цього злочину суттєво відрізняється від способу незаконного позбавлення волі або викрадення людини, що може слугувати ще одним аргументом на користь виокремлення незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги в самостійний склад злочину⁹. Зважаючи на викладене, зазначимо також, що насильство та обман для кваліфікації розглядуваного злочину обов'язкового значення не мають. Ситуації ж, коли потерпілому (наприклад, для того, аби подолати його опір) під час госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги умисно заподіюються, приміром, середньої тяжкості чи тяжкі тілесні ушкодження, утворюють реальну сукупність відповідних злочинів.

На переконання переважної більшості дослідників, обов'язковою ознакою об'єктивної сторони розглядуваного складу злочину є місце його вчинення – заклад з надання психіатричної допомоги¹⁰. Однак у криміналь-

- 1 Аргунова Ю.Н. Уголовная ответственность за незаконное помещение в психиатрический стационар. *Независимый психиатрический журнал*. 2011. № 4. URL: <http://npar.ru/journal/2011/4/06-argunova.htm>
- 2 Байда А.О. Незаконне поміщення в психіатричний заклад / Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В.Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2017. С. 585.
- 3 Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тацій, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Харків: Право, 2013. С. 120.
- 4 Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Коваленка; за наук. ред. О.М. Джужи та А.В. Савченка. Київ: Атіка, 2011. С. 117; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужи, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 351.
- 5 Денисов С.Ф., Зубов Г.О. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в психіатричний заклад: окремі аспекти. *Юридична наука*. 2015. № 10 (52). С. 115.
- 6 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 455; Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. Київ: Атіка, 2009. С. 92.
- 7 Денисов С.Ф., Зубов Г.О. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в психіатричний заклад: окремі аспекти. *Юридична наука*. 2015. № 10 (52). С. 115; Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 123.
- 8 Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 124.
- 9 Обґрунтування доцільності існування у кримінальному законі самостійної статті про відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги див.: Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги: монографія. Ужгород: РІК-У, 2019. С. 50–53 та ін.
- 10 Див., зокрема: Акоев К.А. Место совершения преступления и его уголовно-правовое значение / науч. ред. и предисл. А.В. Наумова. Ставрополь: Сервисшкола, 2000. С. 30, 31; Байда А.О. Незаконне поміщення в психіатричний заклад / Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В.Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2017. С. 585; Борисов В.І. Вибрані твори / уклад.: В.В. Базелек, С.В. Гізімчук, А.М. Демидова та ін.; відп. за вип. М.В. Шепітько. Харків: Право, 2018. С. 607; Борисов В.І. Злочини проти волі, честі та гідності особи. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості (Лекція 6 та 7). Харків: Видавець ФО-П Вапнярчук Н.М., 2008. С. 7; Бычков С.Н. Уголовно-правовая характеристика незаконной госпитализации в медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь в стационарных условиях (ст. 128 УК РФ). *Актуальные проблемы современной науки. Секция «Право и правоприменение»: сборник материалов международной научно-практической конференции, 8 мая 2015 г.* Тамбов: Изд-во Першина Р.В., 2015. С. 256; Гришук В.К., Луцький Т.М., Пасека О.Ф., Самарчук М.В. Кримінально-правова характеристика злочинів проти особи: навч. посібник у схемах. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. С. 54; Денисов С.Ф., Зубов Г.О. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в психіатричний заклад: окремі аспекти. *Юридична наука*. 2015. № 10 (52). С. 116; Зайдиева Д.Я. Уголовно-правовая охрана личной свободы человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 84; Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 123; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за заг. ред. Є.Л. Стрельцова. Харків: Одиссей, 2009. С. 58; Кримінальне право

но-правовій літературі з цього приводу висловлювались й інші точки зору. Так, на переконання Т.В. Родіонової, вказаний заклад не може визнаватись місцем вчинення цього злочину, оскільки «щодо діяння “поміщення в психіатричний заклад завідомо психічно здорової особи” доцільним є використання не питання (*де?*), яке є характеристикою місця вчинення діяння, а питання (*худи?*) – “в психіатричний заклад”. <...> за допомогою словосполучення “в психіатричний заклад” акцентовано лише на *векторі спрямованості діяння* суб'єкта злочину; у такий спосіб законодавець описує відповідне діяння, що карається за ст. 151 КК України, а не місце його вчинення»¹. Застосований Т.В. Родіоною лінгвістичний прийом тлумачення для встановлення наявності чи відсутності місця вчинення злочину як ознаки об'єктивної сторони конкретного складу злочину за допомогою запитання «де?» хоч і спрацьовує в більшості випадків, однак абсолютизувати його, на наш погляд, не варто. Крім того, видається, що в даному випадку запитання «куди?» не виключає можливість запитання «де?», адже госпіталізація потерпілої від цього злочину особи так чи інакше відбувається *на території* закладу з надання психіатричної допомоги². Заперечення того, що заклад з надання психіатричної допомоги виступає обов'язковою ознакою об'єктивної сторони розглядуваного складу злочину, фактично підважує його специфіку, з чим погодитись не можемо. Законодавець чітко вказує на конкретний заклад, у який незаконно поміщається особа; поміщення особи до іншого закладу складу цього злочину не утворює. Водночас варто погодитись з Л.П. Брич, яка вважає, що в даному випадку правильніше говорити не про місце вчинення злочину, а про його обстановку³, адже *визначальними для поняття «заклад з надання психіатричної допомоги» є не просторові, а функціональні характеристики*⁴. У ст. 1 Закону України «Про психіатричну допомогу» вказано, що заклад з надання психіатричної допомоги – це психіатричний, наркологічний чи інший спеціалізований заклад охорони здоров'я, центр, відділення, кабінет тощо, інші заклади та установи будь-якої форми власності, *діяльність яких пов'язана з наданням психіатричної допомоги*⁵. У зв'язку з цим має рацію Л.П. Брич, коли зазначає, що «поміщення у психіатричний заклад буде мати місце тоді, коли на особу здійснюється психіатричний вплив»⁶. На цьому моменті акцентує увагу також М.І. Хавронюк, який вказує, що «поміщення в психіатричний заклад означає поміщення у відповідний стаціонар такого закладу для здійснення обстеження стану психічного здоров'я особи, діагностики, лікування і нагляду за нею»⁷⁸. Разом з тим М.І. Хавронюк здійснення відповідних засобів «психіатричного впливу» сформулював, по суті, як мету злочину. Л.П. Брич у зв'язку з цим підкреслює, що оскільки обстановка вчинення злочину є ознакою об'єктивної сторони, то для визнання злочину закінченим завідомо психічно здорова особа має бути поміщена у таку обстановку реально, а не в перспективі. Поміщення ж потерпілої особи, скажімо, на горище чи у підвал будівлі закладу з надання психіатричної допомоги повинно оцінюватись за-

України: навч.-метод. посіб. / за ред. В.О. Тулякова. Одеса: Фенікс, 2011. С. 115; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Харків: Право, 2013. С. 120; Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. Є.Л. Стрельцов. Харків: Одиссей, 2012. С. 286; Мороз В.Г. Поняття місця вчинення злочину як ознаки об'єктивної сторони злочину. *Юридична наука*. 2014. № 5. С. 132–133; Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина: курс лекцій. Київ: Т-во «Знання», КОО, 2000. С. 206; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2005. С. 285; Енциклопедія уголовного права. Т. 14. Преступления против свободы, чести и достоинства личности. Санкт-Петербург: Издание профессора Малинина – СПб ГКА, 2010. С. 90.

- 1 Родіонова Т.В. Місце вчинення злочину за кримінальним правом України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2018. С. 78–79.
- 2 А.А. Музика та Є.В. Лащук вказують, що «місце вчинення злочину – це та *територія*, на якій перебував суб'єкт злочину у момент вчинення ним певного суспільно небезпечного діяння» (Музика А.А., Лащук Є.В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монографія. Київ: ПАЛИВОДА А.В., 2011. С. 156).
- 3 Слушним вважаємо висновок Т.В. Родіонової про те, що «якщо місце вчинення злочину завжди є складовою обстановки, то вказівка на останню у тексті статті Особливої частини КК України буде свідченням наявності місця вчинення злочину. Якщо ж законодавець передбачає у статті лише місце вчинення злочину, то це ще не означає автоматичної наявності обстановки як ознаки об'єктивної сторони складу злочину» (Родіонова Т.В. Місце вчинення злочину за кримінальним правом України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2018. С. 75–76). Див. також: Акоев К.Л. Место совершения преступления и его уголовно-правовое значение / науч. ред. и предисл. А.В. Наумова. Ставрополь: Сервисшкола, 2000. С. 23–24.
- 4 Брич Л. Місце вчинення злочину і його значення у розмежуванні складів злочинів та відмежуванні їх від складів інших правопорушень. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2011. Вип. 52. С. 270; Брич Л.П. Теорія розмежування складів злочинів: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. С. 488.
- 5 Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 р. № 1489-III / Законодавство України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1489-14>
- 6 Брич Л. Місце вчинення злочину і його значення у розмежуванні складів злочинів та відмежуванні їх від складів інших правопорушень. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2011. Вип. 52. С. 270; Брич Л.П. Теорія розмежування складів злочинів: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. С. 488.
- 7 У ст. 1 Закону України «Про психіатричну допомогу» зазначено, що стаціонарна психіатрична допомога – це психіатрична допомога, що включає в себе обстеження стану психічного здоров'я, діагностику психічних розладів, лікування, нагляд, догляд, медико-соціальну реабілітацію осіб, які страждають на психічні розлади, і надається в стаціонарних умовах понад 24 години підляда.
- 8 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 455. Див. також: Денисов С.Ф., Зубов Г.О. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в психіатричний заклад: окремі аспекти. *Юридична наука*. 2015. № 10 (52). С. 115.

лежно від усіх обставин справи або як незаконне позбавлення волі (ст. 146 КК), або як захоплення заручників (ст. 147 КК)¹.

У кримінально-правовій літературі одностайно зазначається, що кримінальна відповідальність настає за незаконне поміщення особи в заклад з надання психіатричної допомоги стаціонарного типу. Примусове ж освідування чи лікування особи у лікаря-психіатра в амбулаторних умовах за наявності відповідних підстав може бути кваліфіковане як службове зловживання чи самоправство².

Виходячи із викладеного вище, назву статті 151 КК України та диспозицію її ч. 1 вважаємо за доцільне викласти у такій редакції:

Стаття 151. Незаконна госпіталізація до закладу з надання психіатричної допомоги або незаконне утримання в такому закладі особи, яка не потребує стаціонарної психіатричної допомоги

1. Незаконна госпіталізація до закладу з надання психіатричної допомоги або незаконне утримання в такому закладі особи, яка не потребує стаціонарної психіатричної допомоги, – карається...

1 Брич А. Місце вчинення злочину і його значення у розмежуванні складів злочинів та відмежуванні їх від складів інших правопорушень. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2011. Вип. 52. С. 270; Брич А.П. Теорія розмежування складів злочинів: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. С. 489.

2 Денисов С.Ф., Зубов Г.О. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в психіатричний заклад: окремі аспекти. *Юридична наука*. 2015. № 10 (52). С. 115; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 455.

4.9. Примушування до шлюбу

Законом України від 6 грудня 2017 р. № 2227-VIII «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами»¹ до КК України внесено суттєві зміни, які, як відомо, неоднозначно були сприйняті в середовищі юристів.

Вказаним законом Верховна Рада України доповнила розділ III Особливої частини КК України статтею 151-2, яка встановлює відповідальність за примушування до шлюбу. У науковій літературі з приводу доцільності криміналізації цього діяння висловлювалися різні точки зору. Наприклад, О.М. Литвинов та Ю.Б. Данильченко включення до КК України нової статті «Примушування до шлюбу» загалом оцінили позитивно². Натомість переважна більшість науковців має протилежну точку зору³.

Слід коротко зупинитися на тих факторах, сукупність яких мала б свідчити на користь існування самостійної статті про кримінальну відповідальність за вказане діяння.

Конституція України (ч. 1 ст. 51) вказує, що шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. У ч. 1 ст. 24 Сімейного кодексу України зазначено, що шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки та чоловіка; примушування жінки та чоловіка до шлюбу не допускається. У ч. 1 ст. 40 Сімейного кодексу України вказано, що шлюб, який був зареєстрований без вільної згоди жінки або чоловіка, визнається недійсним за рішенням суду. Згода особи не вважається вільною, зокрема, тоді, коли в момент реєстрації шлюбу вона страждала тяжким психічним розладом, перебувала у стані алкогольного, наркотичного, токсичного сп'яніння, в результаті чого не усвідомлювала сповна значення своїх дій і (або) не могла керувати ними, або якщо шлюб було зареєстровано в результаті фізичного чи психічного насильства. У ст. 56 Сімейного кодексу України підкреслюється, що кожен із подружжя має право припинити шлюбні відносини; примушування до припинення шлюбних відносин, примушування до їх збереження, в тому числі до статевого зв'язку за допомогою фізичного або психічного насильства, є порушенням права дружини, чоловіка на свободу та особисту недоторканність і може мати наслідки, встановлені законом.

Криміналізація примушування до шлюбу у вітчизняному кримінальному законодавстві відбулася на виконання положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульської конвенції)⁴. У ст. 37 цієї конвенції вказано, що сторони вживають необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення того, щоб було криміналізовано умисну поведінку, яка полягає: 1) в примушуванні дорослого або дитини до вступу в шлюб; 2) в заманюванні дорослого або дитини на території Сторони або держави іншої, ніж та, у якій він чи вона проживає, для примушування цього дорослого або дитини до вступу в шлюб. Як зазначає О.В. Харитонова, відповідне формулювання розробниками Конвенції вважалося необхідним з огляду на те, що чимало жертв примусових шлюбів доставляються до іншої країни (часто це країни походження їх або їхніх предків) і примушуються укласти шлюб чи вступити у співжиття з особою з цієї країни⁵.

1 Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 6 грудня 2017 р. № 2227-VIII / Законодавство України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19>

2 Литвинов О.М., Данильченко Ю.Б. Пропозиції та зауваження до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» (реєстр. № 4952 від 12.07.2016). *Законодавче забезпечення правоохоронної діяльності: навчальний посібник* / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. В.В. Сокурєнка. Харків: Стильна типографія, 2017. С. 893.

3 Денисов С.Ф., Мартиненко А.О. Про доцільність криміналізації примушування до вступу в шлюб в Україні. *Актуальні проблеми кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого права: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (25 трав. 2018 р., м. Дніпро)*. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 58–60; Кісілюк Е.М. Особливості гармонізації та врегулювання термінології щодо гендерно зумовленого насильства в рамках внесення змін до Кримінального кодексу України. *Актуальні проблеми кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого права: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (25 трав. 2018 р., м. Дніпро)*. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 34; Круглова О.О., Волощук С.Ю. Окремі підстави криміналізації примушування до шлюбу. *Актуальні питання протидії злочинності в сучасних умовах: вітчизняний та зарубіжний досвід: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 березня 2018 р.)*. Дніпро: ДДУВС, 2018. С. 263–265; Шаблістий В.В. Критичний погляд на останні зміни та доповнення до КК України. Продовження. *Актуальні питання протидії злочинності в сучасних умовах: вітчизняний та зарубіжний досвід: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 березня 2018 р.)*. Дніпро: ДДУВС, 2018. С. 130.

4 Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами та пояснювальна доповідь. Стамбул (Туреччина). 11.V.2011 / Council of Europe. URL: <https://tm.coe.int/1680093d9e>

5 Харитонова О.В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству. *Науково-практичний посібник*. Харків: ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2018. С. 65.

У розглядуваному контексті варто зазначити, що Україна ще у 2011 р. підписала Стамбульську конвенцію, однак досі не ратифікувала її, хоча на необхідність цього кроку їй неодноразово вказувала Рада Європи¹. Таким чином, маємо ситуацію, за якої ратифікація вказаної конвенції Україною досі не відбулася, однак окремі її положення стали частиною національного законодавства. Тим самим Україна, не будучи зв'язаною відповідними зобов'язаннями, продемонструвала свою готовність зробити все необхідне для запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та для боротьби з цими явищами. Подібним чином діють також законодавці деяких інших держав (наприклад, Великобританії² та Чехії³).

Зауважимо: якщо донедавна статті про кримінальну відповідальність за примушування до шлюбу містилися в законодавстві лише кількох держав світу, то останніми роками ситуація змінюється. Як зазначалося вище, на сьогодні відповідальність за вказане діяння передбачає кримінальне законодавство Австралії (ст. 270.7В), Австрії (§ 193), Азербайджану (ст. 176-1), Албанії (ст. 130), Болгарії (ст.ст. 177, 190), Грузії (ст. 150-1), Індії (ст. 366), Канади (ст. 293.1), Киргизстану (ст.ст. 176, 177), Китаю (ст. 257), Німеччини (§ 237), Норвегії (ст. 253), Сербії (ст. 113а), Туркменістану (ст. 162), Узбекистану (ст. 136), Хорватії (ст. 169), Швейцарії (ст. 181а), Швеції (ст.ст. 4с, 4d глави 4) та інших держав. Водночас переважна більшість зарубіжних законодавців кримінальної відповідальності за примушування до шлюбу досі не встановила.

У висновку Головного науково-експертного управління на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» вказувалося, що саме по собі примушування особи до шлюбу без настання суспільно небезпечних наслідків не досягає того рівня суспільної небезпеки, коли діяння відповідно до статті 11 КК України має визнаватися злочином⁴. Аналогічну позицію займають також деякі вітчизняні науковці⁵. На наш погляд, такий висновок не є переконливим. Як слушно зазначає О.В. Харитонова, примусовий шлюб порушує право людини вільно вирішувати, чи брати шлюб, коли це робити і з ким⁶. У результаті примушування до шлюбу страждає воля людини, яку винний намагається зламати шляхом застосування фізичного насильства, погрози його застосування чи в інший спосіб. Проблема, на наш погляд, полягає в іншому: зазначені дії (чи принаймні їх частину) цілком можна кваліфікувати за іншими статтями (зокрема, ст.ст. 146, 149, 154) КК України.

Приймаючи рішення про криміналізацію примушування до шлюбу, слід було здійснити кримінологічне дослідження поширеності та динаміки цього діяння в Україні. На необхідності цього кроку наголошували також О.М. Литвинов і Ю.Б. Данильченко⁷. Наскільки відомо, відповідні дослідження в нашій державі не проводились. Водночас опосередковані дані свідчать про те, що шлюби з примусу в Україні є винятковим явищем. Зокрема, про непоширеність примусових шлюбів в Україні певною мірою свідчить відсутність обов'язкової звітності вітчизняних судів про прийняті ними рішення у справах про визнання шлюбів недійсними⁸. Жоден з

1 У Раді Європи чекають на ратифікацію Україною Стамбульської конвенції / РБК-Україна. 24 квітня 2018 р. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/sovete-evropy-zhdut-ratifikatsii-ukrainoy-1524564751.html>; ЄС і Рада Європи закликали Україну без зволікань ратифікувати Стамбульську конвенцію / Європейська правда. 27 листопада 2019 р. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/11/27/7103565/>

2 За принуждение к браку в Англии можно сесть на семь лет / Правда. 16 июня 2014 г. URL: <https://www.pravda.ru/news/world/europe/european/16-06-2014/1212262-brak-0/>; В Великобритании ввели уголовную ответственность за принуждение к браку / Vladtime.ru. 17 июня 2014 г. URL: <https://www.vladtime.ru/obsh/378036>

3 За принудительный брак будут сажать на пять лет / AROUNDPRAGE. 19 августа 2017 г. URL: <https://aroundprague.cz/news/obshhestvennost/zaprinuditelnyj-brak-budut-sazhat-na-ryat-let?page=63>; В Чехии ужесточили наказание за принуждение к браку / 420ON.CZ. 18 августа 2017 г. URL: <http://420on.cz/news/people/54650-v-chehii-uzhestochili-nakazanie-za-prinuzhdenie-k-braku>

4 Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 14.11.2016 р. / Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59648

5 Денисов С.Ф., Мартиненко А.О. Про доцільність криміналізації примушування до вступу в шлюб в Україні. *Актуальні проблеми кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (25 трав. 2018 р., м. Дніпро). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 58; Круглова О.О., Волошук С.Ю. Окремі підстави криміналізації примушування до шлюбу. *Актуальні питання протидії злочинності в сучасних умовах: вітчизняний та зарубіжний досвід*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 березня 2018 р.). Дніпро: ДДУВС, 2018. С. 264.

6 Харитонова О.В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству. *Науково-практичний посібник*. Харків: ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2018. С. 65.

7 Литвинов О.М., Данильченко Ю.Б. Пропозиції та зауваження до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» (реєстр. № 4952 від 12.07.2016). *Законодавче забезпечення правоохоронної діяльності*: навчальний посібник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. В.В. Сокурєнка. Харків: Стильна типографія, 2017. С. 894.

8 Круглова О.О., Волошук С.Ю. Окремі підстави криміналізації примушування до шлюбу. *Актуальні питання протидії злочинності в сучасних умовах: вітчизняний та зарубіжний досвід*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 березня 2018 р.). Дніпро: ДДУВС, 2018. С. 264.

опитаних автором ста респондентів з числа жителів Закарпатської та Львівської областей не відповів, що йому відомо про конкретні випадки укладення шлюбу з примусу.

За інформацією ЮНІСЕФ, такого роду діяння найчастіше вчиняються в країнах Близького Сходу, Азії та Африки¹. Факт поширеності шлюбів з примусу констатується, наприклад, в сучасному Киргизстані². Поширені такі шлюби серед турків, ромів, афганців, курдів, арабів тощо³. Експерти відзначають, що в державах-членах ЄС примусові шлюби – явище виняткове, хоча кількість таких випадків зростає. При цьому абсолютна більшість подібних правопорушень вчиняється мігрантами-мусульманами, що прибули до держав ЄС з країн, де звичай схвалюють насильницьке примушування до шлюбу⁴. Актуальність цієї проблеми для сучасної України видається сумнівною. Ще до вступу ст. 151-2 в дію автор цих рядків прогнозував, що криміналізація примушування до шлюбу призведе до появи в КК України ще однієї «мертвої норми»⁵. Жодного діяння, передбаченого вказаною статтею, за період після набрання згадуваним вище законом чинності органами прокуратури не обліковано.

Виходячи з диспозиції ч. 1 ст. 151-2 КК України, можна зробити висновок, що з об'єктивної сторони розглядуваний злочин характеризується діями у таких формах: 1) примушування особи до вступу в шлюб; 2) примушування особи до продовження примусово укладеного шлюбу; 3) примушування особи до вступу у співжиття без укладання шлюбу; 4) примушування особи до продовження такого співжиття; 5) спонукання особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає, з метою вступу в шлюб чи співжиття без укладання шлюбу або з метою продовження примусово укладеного шлюбу чи зазначеного співжиття. Вказане спонукання передбачає заманювання особи за кордон за допомогою вигаданої причини (приміром, відвідування хворого родича) чи в інший спосіб⁶.

Коментуючи ст. 151-2 КК України, М.І. Хавронюк зазначає, що поняття «примушування» означає застосування фізичного насильства або погрозу його застосування щодо потерпілого чи його близької особи, або шантаж – погрозу знищити чи пошкодити майно потерпілого, або викрасти потерпілого чи позбавити його волі, або розголосити відомості про потерпілого, які потерпілий бажає зберегти у таємниці, або іншим чином обмежити права, свободи чи законні інтереси потерпілого (чи його близької особи)⁷. Водночас необхідно зазначити, що таке трактування можливих способів примушування до шлюбу є авторським і прямо не впливає з тексту ч. 1 ст. 151-2 КК України. У зв'язку з цим можна спрогнозувати, що законодавче формулювання диспозиції вказаної норми призведе до труднощів у тлумаченні та застосуванні цієї статті на практиці. Зокрема, існує загроза надмірно широкого трактування поняття «примушування до шлюбу» правозастосовними органами. Видається, має рацію В.Ю. Рунов, який зазначає, що надміру розширені законодавчі формулювання, зміст яких до того ж не розкривається в кримінальному законі, можуть суперечити реалізації основоположного принципу правової визначеності та апріорі можуть призвести до притягнення невинних до кримінальної відповідальності за допомогою використання нечітких, розмитих формулювань⁸.

Аналіз тексту диспозиції ч. 1 ст. 151-2 КК України дозволяє зробити висновок й про інші недоліки розглядуваної норми. Так, зокрема, у ній встановлено відповідальність за продовження примусово укладеного шлюбу. У зв'язку з цим виникає запитання: чому законодавець визнав кримінально каранним продовження примусово

- 1 Ни одна девочка не должна принуждаться к браку – считают эксперты ООН / Управление Верховного комиссара ООН по правам человека. 12 октября 2012 г. URL: <https://news.un.org/ru/story/2009/04/1143501>
- 2 Беккер Ч., Штайнер С. Чем отличаются браки по принуждению: данные о схожести в кыргызстанских браках. Доклад № 45, 2018. URL: http://www.uzcentralasia.org/Content/Downloads/UCA-IPPA-WP45-Forced%20Marriages_RUS.pdf; В Кыргызстане процветает принуждение несовершеннолетних к браку / TUZ.KG. 15 марта 2018 г. URL: <http://www.tuz.kg/index.php/experts/item/1146-v-kyrgyzstane-protovetaet-prinuzhdenie-nesovershennoletnikh-k-braku>
- 3 Харитоновна О.В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству. Науково-практичний посібник. Харків: ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2018. С. 65.
- 4 За принуждение к браку в Англии можно сесть на семь лет / Правда. 16 июня 2014 г. URL: <https://www.pravda.ru/news/world/europe/european/16-06-2014/1212262-brak-0/>; Брак по принуждению – горькая реальность / Deutsche Welle. 25 ноября 2003 г. URL: <https://www.dw.com/ru>; Браки по принуждению в Швейцарии – миф или реальность / Швейцария деловая. 4 декабря 2017 г. URL: <https://business-swiss.ch/2017/12/braki-po-prinuzhdeniyu-v-shvejtsarii/#>; В Бельгии за принуждение к вступлению в брак могут посадить / Подробности. 11 марта 2006 г. URL: <http://podrobnosti.ua/294389-v-belgii-za-prinuzhdenie-k-vstupleniyu-v-brak-mogut-posadit.html>
- 5 Андрушко А. Щодо доцільності криміналізації примушування до шлюбу. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 6 (34). С. 172.
- 6 Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2019. С. 101–102; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 457.
- 7 Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2019. С. 102; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 457.
- 8 Рунов В.Ю. Способи кримінально караного примушування. *Держава і право*. 2012. Вип. 57. С. 457.

укладеного шлюбу, однак не зробив цього стосовно примушування до продовження шлюбу, укладеного добровільно? Вочевидь, це явний недолік вказаної норми.

Як відомо, упродовж останніх років КК України доповнений низкою нових складів злочинів, що в підсумку лише загострює проблему, пов'язану з надмірною конкуренцією кримінально-правових норм. На наш погляд, нині можна говорити про зміщення акцентів вітчизняної кримінально-правової політики, що проявляється у дедалі зростаючій казуальності кримінального закону. Такий шлях навряд чи можна визнати вдалим. Як видається, сказане стосується й аналізованої норми. У розглядуваному контексті заслуговує на увагу досвід тих держав, кримінальне законодавство яких містить загальну норму про відповідальність за *примушування*. Як зазначалося вище, йдеться про кримінальні закони Австрії (§§ 105, 106), Албанії (ст. 109/b), Аргентини (ст. ст. 149 bis, 149 ter), Білорусі (ст. 185), Болгарії (ст. 143), Болівії (ст. 294), Бразилії (ст. 146), Греції (ст. 330), Грузії (ст. 150), Данії (§ 260), Іспанії (ст. 172), Італії (ст.ст. 610, 611), Колумбії (ст.ст. 182–185), Республіки Корея (ст.ст. 324, 324-2), Куби (ст. 340), Литви (ст. 148), Нідерландів (ст.ст. 284, 284a, 285b), Німеччини (§ 240), Норвегії (ст.ст. 251, 252), Перу (ст. 151), Північної Македонії (ст. 139), Польщі (ст. 191), Португалії (ст.ст. 154, 155), Румунії (ст. 207), Сальвадору (ст. 153), Сан-Марино (ст. 179), Сербії (ст. 62), Словаччини (§§ 189–192), Словенії (ст. 132), Таджикистану (ст. 134), Туреччини (ст.ст. 107, 108), Угорщини (ст. 195), Федерації Боснії та Герцеговини (ст. 181), Фінляндії (ст. 8 глави 25), Хорватії (ст. 138), Чехії (ст. 175), Чорногорії (ст. 165), Швейцарії (ст. 181), Швеції (ст. 4 глави 4), Японії (ст. 223) та інших держав.

Підходи до криміналізації примушування в зарубіжному законодавстві різняться. Так, скажімо, білоруський і таджицький законодавці встановлюють відповідальність за примушування особи до виконання чи невиконання певної дії. Інші законодавці (зокрема, Бразилії, Іспанії, Литви, Перу, Туреччини) додатково акцентують увагу на законності чи незаконності дій, до вчинення або невчинення яких примушує винний. Так, приміром, у ст. 172 КК Іспанії встановлено відповідальність за перешкоджання іншій особі вчинити певні законні дії або примушування її до вчинення законних чи незаконних дій проти її волі, в ст. 148 КК Литви – за вимогу від іншої особи вчинити незаконне діяння або утриматися від вчинення законних дій чи іншим чином діяти за вказівками винного. В кримінальному законодавстві Австрії, Аргентини, Болгарії, Болівії, Данії, Італії, Колумбії, Куби, Нідерландів, Німеччини, Північної Македонії, Румунії, Сальвадору, Сан-Марино, Сербії, Фінляндії, Хорватії, Чорногорії та Швейцарії йдеться не лише про примус до вчинення чи невчинення (як варіант – відкладання, пропуск) певної дії, а й про примушування потерпілої особи до перетерплювання чого-небудь всупереч її волі. В кримінальних кодексах Норвегії і Швеції кримінально караним є примушування особи виконати певну дію, підкоритися чи не допустити вчинення певної дії, в КК Польщі – примушування особи до певної дії, бездіяльності або відмови від вчинення дій, в КК Грузії – примушування до вчинення або невчинення дій, здійснення яких або утримання від яких є правом людини, або до того, щоб на собі випробувати дію, що суперечить її власним волі і бажанням, в КК Японії – примушування інших людей робити те, що вони не зобов'язані робити, або перешкоджання здійсненню їхніх прав, котрі повинні бути здійснені.

Деякі законодавці злочином проти свободи особи визнали лише окремі види примушування. Так, в КК Албанії встановлено відповідальність за примушування вчинити чи не вчинити певну дію з метою безпідставного отримання багатства або будь-якої іншої вигоди для себе чи для третіх осіб, в КК Федерації Боснії та Герцеговини – за примушування посадовою особою підозрюваного, обвинуваченого, свідка чи будь-кого іншого давати показання.

Різняться підходи законодавців й стосовно виокремлення тих чи інших способів примушування. Так, одні законодавці (зокрема, Аргентини, Білорусі, Данії, Литви і Таджикистану) в якості способу примушування називають лише погрозу / погрози (в КК Литви – психічне насильство), другі (зокрема, Іспанії і Сальвадору) – вказують на насильство, треті (зокрема, Австрії, Болівії, Грузії, Італії, Республіки Корея, Німеччини, Перу, Північної Македонії, Польщі, Португалії, Сан-Марино, Сербії, Словаччини, Словенії, Угорщини, Фінляндії, Хорватії, Чехії, Чорногорії, Швеції, Японії) – згадують і про фізичне, і про психічне насильство, четверті (зокрема, Болгарії, Бразилії, Греції, Нідерландів, Норвегії, Федерації Боснії та Герцеговини, Швейцарії) – окрім фізичного та психічного насильства, вказують й на інші способи примушування. Наприклад, в КК Болгарії способами примушування визнаються застосування сили, погрози або зловживання владою, в КК Федерації Боснії та Герцеговини – застосування сили, погрози чи інший незаконний спосіб, в КК Швейцарії – застосування сили, погроза завдання серйозної шкоди або інші обмеження в свободі вибору поведінки особи. Ту-

рецький законодавець за примушування, вчинене із застосуванням фізичного насильства, передбачив посилену відповідальність (ст. 108).

Зауважимо також, що відмінності мають місце й при формулюванні психічного насильства як способу примушування. Так, одні законодавці (зокрема, Болгарії, Італії, Перу, Сан-Маріно, Сербії, Угорщини, Федерації Боснії та Герцеговини, Фінляндії, Чорногорії) вказують на погрозу (погрози), другі (зокрема, Болівії, Бразилії, Північної Македонії, Словенії, Хорватії) – на серйозну погрозу (серйозні погрози), треті (Австрії) – на небезпечну погрозу, четверті (Польщі) – на незаконну погрозу, п'яті (Албанії) – на шантаж, шості (Німеччини, Португалії) – на погрозу заподіянням відчутного зла, сьомі (Словаччини, Чехії) – на погрозу насильством чи заподіянням іншої серйозної шкоди, восьмі (Білорусі, Данії, Нідерландів, Норвегії, Таджикистану, Японії) – відають перевагу казуальному переліку погроз. Так, приміром, в кримінальних кодексах Білорусі і Таджикистану сказано про погрозу застосування насильства до потерпілого чи його близьких, знищення або пошкодження майна, поширення наклепницьких чи розголошення інших відомостей, котрі вони бажають зберегти в таємниці, а також про погрозу ущемлення прав, свобод і законних інтересів цих осіб, за відсутності ознак більш тяжкого злочину. Подібним є підхід датського законодавця, який, окрім погрози насильством, істотним пошкодженням майна та розголошенням інформації про приватне життя, яку особа бажає зберегти у таємниці, виокремлює також погрозу позбавленням свободи та погрозу неправдивим обвинуваченням у вчиненні злочину. В КК Японії йдеться про погрозу заподіяння шкоди життю, здоров'ю, свободі, репутації чи майну.

Більшість законодавців не дає чіткої відповіді на питання про те, до кого саме застосовується фізичне та психічне насильство – лише до особи, котру винний примушує до виконання або невиконання певної дії, чи й до інших осіб. Натомість окремі законодавці (зокрема, Білорусі, Литви, Нідерландів, Таджикистану) прямо вказують, що насильство може стосуватися й інших осіб. Так, в кримінальних кодексах Білорусі і Таджикистану зазначено, що погроза може стосуватися близьких особи, яку до чогось примушують, в КК Литви – її родичів. В КК Нідерландів вказано, що відповідальність настає за примушування особи шляхом застосування насильницького акта чи будь-якої іншої дії або погрози насильством чи погрози будь-якою іншою дією, спрямованими проти неї або проти інших осіб.

Деякі законодавці (зокрема, Білорусі, Литви, Перу, Сальвадору, Сан-Маріно, Словенії, Таджикистану, Угорщини, Фінляндії, Хорватії, Швейцарії) не диференціюють відповідальність за примушування. Натомість інші передбачають низку кваліфікуючих ознак. Так, за примушування, вчинене із застосуванням зброї, посилено відповідальність у кримінальному законодавстві Албанії, Аргентини, Болівії, Бразилії, Чехії та Швеції, за вчинення вказаного діяння щодо неповнолітнього – у законодавстві Греції, Грузії та Колумбії, за примушування одного з подружжя чи іншої особи, з якою спільно проживають (проживали) однією сім'єю, – у законодавстві Болгарії, Греції та Швеції, за вчинення розглядуваного злочину щодо незахищеної особи – у законодавстві Греції, Норвегії та Португалії, за вчинення вказаного діяння службовою особою – у законодавстві Болгарії, Німеччини та Північної Македонії, за вчинення його у співучасті – у законодавстві Бразилії, Норвегії, Словаччини, Чехії, Чорногорії, за спричинення розглядуваним діянням тяжкої шкоди здоров'ю чи смерті – у законодавстві Австрії, Албанії, Португалії, Словаччини, Федерації Боснії та Герцеговини, Чехії, Чорногорії. Законодавці ряду держав (зокрема, Болгарії, Греції, Німеччини, Португалії, Словаччини, Чехії, Швеції) посилити кримінальну відповідальність за примушування, вчинене щодо деяких категорій осіб. Так, наприклад, у КК Болгарії до таких осіб віднесені суддя, прокурор, слідчий, поліцейський, приватний судовий пристав та помічник приватного пристава, митник тощо, в КК Чехії – свідок, експерт чи перекладач у зв'язку з виконанням ними своїх обов'язків, у КК Швеції – особа, з якою винний перебуває або раніше перебував у близьких відносинах, у КК Греції – особа, котра проживає з винним або перебуває з ним у трудових чи службових відносинах. У КК Німеччини кваліфікованими видами аналізованого діяння визнані примушування іншої особи до вчинення сексуальної дії, а також примушування вагітної жінки перервати вагітність.

Кримінальне законодавство ряду держав виокремлює й інші обставини, що обтяжують відповідальність за примушування. Приміром, в КК Аргентини такими обставинами визнані анонімність погроз, а також якщо метою погроз є змусити потерпілого покинути країну, провінцію чи місце свого звичного проживання або роботи. В КК Польщі кваліфікованим видом розглядуваного злочину є примушування до погашення заборгованості, в КК Данії – примушування до шлюбу, а також до носіння одягу, що приховує обличчя, в КК Італії – примушування вчинити злочин, в КК Іспанії – перешкодження здійсненню особою її основних прав і свобод (за винятком випадків, коли таке діяння карається суворіше за особливу статтею КК), а також якщо примус був

пов'язаний з перешкоджанням праву розпоряджатися власною домівкою, в КК Колумбії – переслідування винним мети терористичного характеру, в КК Сербії – примушування шляхом погрози вбивством чи заподіянням тяжких тілесних ушкоджень іншій особі, в КК Австрії – примушування шляхом погрози смертю, значним каліцтвом чи знівеченням, викраденням, підпалом, застосуванням ядерної енергії, іонізуючого випромінювання чи вибухових речовин, або знищення економічних основ існування потерпілого чи його соціального становища; спричинення примушуваному або будь-якій іншій особі, проти якої спрямоване насильство чи небезпечна погроза, тривалого болю за допомогою вказаних засобів, спонукання особи до зайняття проституцією чи до участі в порнозйомках або до інших дій чи бездіяльності, котрі порушують особливо важливі інтереси примушуваного або третьої особи, тощо.

Окремі законодавці виділяють також привілейовані види розглядуваного посягання. Так, в КК Іспанії менш суворе покарання передбачено за примушування в легкій формі, вчинене щодо дружини чи колишньої дружини, або жінки, котра має чи мала раніше подібні стосунки з винним, навіть якщо вона не проживала з ним спільно. В КК Куби привілейованим видом примушування визнано перешкоджання іншому робити те, що не заборонено законом, або здійснювати свої права, якщо воно вчинене іншими способами (не шляхом фізичного насильства та погроз). У КК Норвегії пом'якшено відповідальність за примушування особи до вчинення злочину шляхом погрози повідомити в поліцію про вчинене нею раніше діяння або поширити іншу компрометуючу інформацію чи наклепницькі твердження.

Законодавці зарубіжних держав, як правило (чи не єдиним винятком є КК Білорусі), передбачають за розглядуване діяння покарання у виді позбавлення волі на певний строк. Максимальний строк вказаного покарання за примушування без обтяжуючих обставин за законодавством Нідерландів становить дев'ять місяців, за законодавством Австрії, Бразилії, Грузії, Північної Македонії, Румунії та Словенії – один рік, за законодавством Болівії, Греції, Данії, Колумбії, Норвегії, Перу, Таджикистану, Фінляндії та Швеції – два роки, за законодавством Іспанії, Куби, Литви, Німеччини, Польщі, Португалії, Сан-Марино, Сербії, Туреччини, Угорщини, Хорватії, Чорногорії, Швейцарії та Японії – три роки, за законодавством Аргентини, Італії, Сальвадору та Чехії – чотири роки, за законодавством Федерації Боснії та Герцеговини – п'ять років, за законодавством Болгарії та Словаччини – шість років, за законодавством Албанії – вісім років.

Покарання у виді штрафу за примушування передбачене законодавством Білорусі, Бразилії, Греції, Грузії, Данії, Іспанії, Литви, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Північної Македонії, Португалії, Сербії, Таджикистану, Туреччини, Фінляндії, Чехії, Швейцарії та Швеції. Покарання у виді громадських робіт передбачене законодавством Білорусі і Таджикистану, у виді виправних робіт – законодавством Білорусі та Грузії, у виді каторжних робіт – законодавством Республіки Корея, у виді арешту – законодавством Білорусі та Литви, у виді обмеження волі – законодавством Білорусі, Литви і Таджикистану.

За кваліфіковані види примушування законодавство зарубіжних держав передбачає такі максимальні строки позбавлення волі: 18 місяців – КК Грузії, 3 роки – кримінальні кодекси Колумбії та Нідерландів, 4 роки – кримінальні кодекси Болівії і Данії, 5 років – кримінальні кодекси Австрії, Італії, Німеччини, Північної Македонії, Польщі, Португалії, Сербії, 6 років – кримінальні кодекси Норвегії та Швеції, 7 років – КК Румунії, 10 років – кримінальні кодекси Аргентини і Федерації Боснії та Герцеговини, 12 років – КК Чорногорії, 15 років – КК Болгарії, 16 років – КК Чехії. Кримінальне законодавство Албанії і Словаччини передбачає за цей злочин максимальне покарання у виді довічного позбавлення волі. Крім того, в якості альтернативного позбавленню волі покарання за кваліфіковані види примушування КК Грузії передбачає виправні роботи, а КК Нідерландів – штраф.

Законодавці ряду держав (зокрема, Литви, Нідерландів, Північної Македонії, Словенії, Хорватії) у відповідній статті кримінального закону визначають цей злочин як злочин приватного обвинувачення. При цьому варто зауважити, що окремі законодавці з цього приводу роблять деякі застереження. Так, в ч. 4 ст. 154 КК Португалії вказано, що кримінальне переслідування залежить від скарги потерпілого у разі, якщо примушування вчинене щодо одного з подружжя чи іншої особи, з якою винний спільно проживає однією сім'єю, а також стосовно дітей чи батьків, усиновителів або усиновлених. В ч. 2 ст. 138 КК Хорватії, навпаки, зазначено, що кримінальне переслідування, за загальним правилом, залежить від скарги потерпілого, окрім випадків, коли розглядуване діяння було вчинене з ненависті щодо дитини, інваліда або члена сім'ї.

Окремі законодавці роблять й інші застереження з приводу відповідальності за примушування. Так, в ч. 2 § 105 КК Австрії вказано, що розглядуване діяння не є протиправним, якщо застосування сили чи погрози як

засобів для досягнення поставленої цілі не суперечить добропристойності. В ч. 2 § 240 КК Німеччини зазначено, що діяння визнається протиправним у разі, якщо застосована сила або погроза заподіяння відчутного зла для досягнення наміченої мети є аморальними діями. В ст. 146 КК Бразилії підкреслюється, що положення цієї статті не стосуються випадків медичного або хірургічного втручання без згоди пацієнта або його законного представника, якщо це виправдано реальною небезпекою для життя, а також у разі, якщо примус застосовується для запобігання самогубству. В ч. 3 ст. 154 КК Португалії також зазначено, що примус не є караним, якщо він спрямований на запобігання самогубству або на припинення протиправного посягання.

На відміну від проаналізованого законодавства зарубіжних держав, вітчизняний кримінальний закон не містить загального складу примушування. Утім, кримінально караними в ньому визнані численні різновиди вказаного посягання. Так, у ч. 2 ст. 134 КК України встановлено відповідальність за примушування до абортів, у ч. 4 ст. 134 – за примушування до стерилізації, у ст. 151-2 – за примушування до шлюбу, у ст. 154 – за примушування до вступу в статевий зв'язок, у ст. 174 – за примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку, у ч. 2 ст. 180 – за примушування священнослужителя до проведення релігійного обряду, у ст. 280 – за примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків, у ст. 300 – за примушування до участі у створенні творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію, у ст. 301 – за примушування до участі у створенні творів, зображень або кіно- та відеопродукції, комп'ютерних програм порнографічного характеру, у ст. 303 – за примушування особи до зайняття проституцією, у ст. 355 – за примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань, у ст. 373 – за примушування давати показання, у ст. 386 – за примушування свідка, потерпілого, експерта до відмови від давання показань чи висновку, а також до давання завідомо неправдивих показань чи висновку, у ст. 404 – за примушування начальника, а також іншої особи, яка виконує покладені на неї обов'язки з військової служби, до порушення службових обов'язків. При цьому лише примушування до шлюбу визнане законодавцем злочином проти волі, честі та гідності особи, інші ж діяння розосереджені у різних розділах КК України.

Крім того, необхідно зауважити, що в КК України передбачено низку складів злочинів, в яких примушування (примус, примушення) розглядається в якості способу вчинення злочину (ст. 120, ч. 2 ст. 142, ч. 2 ст. 143, ст. 149, ст. 157, ст. 173), мети вчинення злочину (ч. 2 ст. 122, ст. 127, ст. 266) та діяння у складеному злочині (ч. 3 ст. 342).

Дослідники, котрі аналізували спеціальні види примушування, відповідальність за які встановлена вітчизняним кримінальним законом¹, здебільшого не піддавали сумніву обґрунтованість їх включення до тих чи

1 Див., зокрема: Арманов М.Г. Кримінальна відповідальність за примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2009. 17 с.; Бабенко А.М. Теоретико-правові засади кримінальної відповідальності за примушування до вступу в статевий зв'язок. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 3. С. 22–24; Бандурка І.О. Кримінально-правова характеристика злочинів проти моральності у сфері статевих стосунків: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2010. С. 13, 15–16; Брух Х.І. Способи вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 154 «Примушування до вступу в статевий зв'язок» КК України. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 251–256; Вакулик О.О. Кримінально-правова характеристика примушування давати показання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. 18 с.; Воскресенська І.В. Кримінально-правова характеристика примушування до вступу в статевий зв'язок (ст. 154 КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2016. 17 с.; Габуда А.С. Кримінально-правовий аналіз примушення у складі злочину, передбаченого ч. 3 ст. 342 КК України. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2013. № 7. С. 243–247; Газдай-ка-Василишин І.Б. Кримінально-правова характеристика примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2014. Вип. 35. С. 184–199; Дудоров О.О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики): практ. порадник. Северодонецьк: РВВ АДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2018. С. 56–67; Дудоров О.О. Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці). Київ: Ваіге, 2017. С. 631–634; Дудоров О.О. Кримінально-правова характеристика злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості: наук.-практ. пос. Луганськ: РВВ АДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. С. 206–223; Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваіге, 2019. С. 94–97, 101–103, 154–166; Кончаковська В.В. Примушування давати показання: кримінально-правові та кримінологічні аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2010. 18 с.; Кузнецов В.В. Кримінально-правова охорона громадського порядку та моральності в українському вимірі: монографія. Київ: ТОВ НВП «Інтерсервіс», 2012. С. 573–574; Лихова С.Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2006. С. 319–320, 533–539; Мисливий В.А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту: монографія. Дніпропетровськ: Юрид. акад. Мін-ва внутр. справ, 2004. С. 62–64; Небитов А.А. Кримінальна відповідальність за примушування до участі у створенні предметів порнографічного характеру. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 4. С. 131–140; Осадчий В.І. Проблемні питання кримінальної відповідальності за примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків (ст. 280 КК України). *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2010. Вип. 4 (8). С. 221–223; Павликівський В.І. Кримінально-правова характеристика примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку (ст. 174 КК України). *Вісник Кримінологічної асоціації України. Актуальні сучасні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції*: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конференції, присвяченої 20-річчю заснування кафедри кримінального права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ, 12 травня 2012 р. Том 1. Харків: Золота мрія, 2012. С. 136–144; Плутицька К.М. Запобігання примушуванню до вступу в статевий зв'язок: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2016. 259 с.; Радутний О.Е. Примушування особи як спосіб збирання комерційної таємниці. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під

інших розділів Особливої частини КК України. Так, наприклад, М.Г. Арманов та А.М. Соловійова, котрі на дисертаційному рівні досліджували питання кримінальної відповідальності за примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань (ст. 355), не сумнівалися у правильності віднесення вказаного діяння до кола злочинів проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, висловлюючись тільки за уточнення назви відповідного розділу Особливої частини КК України¹. В.М. Парасюк та Н.М. Парасюк вважають за можливе розмістити статтю про відповідальність за примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань серед злочинів проти правосуддя². З точки зору М.Г. Арманова, основним безпосереднім об'єктом діяння, передбаченого ст. 355 КК України, є порядок розв'язання майнових та немайнових спорів³. На думку А.М. Соловійової, ним є встановлений порядок реалізації права суб'єкта на судовий захист порушеного цивільного права, що виникло на підставі реального об'єктивно існуючого цивільно-правового зобов'язання⁴. На переконання І.Б. Газдайки-Василишин, основним безпосереднім об'єктом цього діяння є встановлений порядок виконання цивільно-правових зобов'язань, тоді як додатковими об'єктами виступають психічна чи тілесна недоторканність, воля, здоров'я людини, право власності (залежно від конкретного способу, яким вчиняється примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань)⁵. Разом із тим наведені висновки авторів цих рядків не видаються переконливими. На наше переконання, має рацію М.І. Хавронюк, який підкреслює, що від примушування страждає передовсім людина, її воля, яку винний намагається зламати шляхом застосування фізичного насильства, погрози чи в інший спосіб⁶. Такою ж є позиція більшості зарубіжних законодавців, котрі відповідне діяння розмістили в главі (розділі) кримінального закону, в якому сконцентровані злочини проти свободи особи. Крім того, до зазначеного висновку спонукає й семантичне значення слова «примушування», котре позначає дію за значенням «примушувати» і яке, своєю чергою, тлумачиться так: «Вимагати в кого-небудь виконання чогось незалежно від його волі, бажання. // Спрямовувати свої зусилля на виконання чого-небудь незалежно від бажання. // Домогатися чого-небудь, застосовуючи силу»⁷.

Конституція України проголошує, що «правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не заборонено законом» (ст. 19). У розглядуваному контексті підкреслимо, що суспільну небезпеку становлять не тільки вказані вище випадки примушування, за які вітчизняний законодавець передбачив кримінальну відповідальність, а й будь-яке інше перешкоджання особі вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку та приймати вольові рішення. Г.К. Костров ще у 1976 р. підкреслював, що факт примушування, якщо він не охоплюється спеціальним складом, є караним лише остільки, оскільки караним є той спосіб, до якого вдався винний. Однак кваліфікація подібних дій за статтями про кримінально карану погрозу або про фактично застосоване фізичне насильство залишає неврахованою мету

ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествица Марії», 2002. С. 138–141; Рябчинська О.П. Боротьба з розповсюдженням порнографічних предметів і творів, що пропагують культ насильства і жорстокості: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2002. С. 121–122; Сердюк П.П. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2005. С. 113–116; Соловійова А.М. Кримінально-правова характеристика примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань (ст. 355 КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2005. 18 с.; Соловійова А.М. Примушування до виконання цивільно-правових зобов'язань: монографія. Київ: КНТ, 2007. 176 с.; Харитонова О.В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству. Науково-практичний посібник. Харків: ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2018. С. 64–68; Чистякова А.С. Кримінально-правові аспекти відповідальності за примушування до антиконкурентних узгоджених дій (ст. 228 КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2009. 19 с.; Шепітько М.В. Злочини у сфері правосуддя: еволюція поглядів та наукові підходи до формування засобів протидії: монографія. Харків: Право, 2018. С. 254.

- 1 Арманов М.Г. Кримінальна відповідальність за примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2009. С. 8–9; Соловійова А.М. Кримінально-правова характеристика примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань (ст. 355 КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2005. С. 5, 7; Соловійова А.М. Примушування до виконання цивільно-правових зобов'язань: монографія. Київ: КНТ, 2007. С. 22–26.
- 2 Парасюк В.М., Парасюк Н.М. Забезпечення порядку виконання зобов'язань: проблемні аспекти єдності цивільно-правового та кримінально-правового регулювання. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2016. № 4. С. 288.
- 3 Арманов М.Г. Кримінальна відповідальність за примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2009. С. 4, 9.
- 4 Соловійова А.М. Кримінально-правова характеристика примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань (ст. 355 КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2005. С. 5, 7; Соловійова А.М. Примушування до виконання цивільно-правових зобов'язань: монографія. Київ: КНТ, 2007. С. 26.
- 5 Газдайка-Василишин І.Б. Кримінально-правова характеристика примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2014. Вип. 35. С. 185, 186.
- 6 Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навчальний посібник / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. С. 465; Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. Монографія. Київ: Юрисконсульт, 2006. С. 687.
- 7 Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 1124.

примушування, яка додає більшої суспільної небезпеки діянню в цілому¹. З цього, очевидно, й виходили законодавці зарубіжних держав, котрі обґрунтовано, на нашу думку, виокремили загальний склад примушування.

Навряд чи можна вважати виправданим те, що законодавець віддав перевагу виокремленню низки спеціальних видів примушування, не сконструювавши загального складу розглядуваного діяння. Більше того, зауважимо, що деякі науковці пропонують криміналізувати й інші види примушування. Так, наприклад, Я.Г. Лизогуб вважає за доцільне криміналізувати примушування жінки до вагітності². До подібних пропозицій, на наш погляд, слід ставитись з обережністю, оскільки вони не вирішують проблему комплексно, а лише сприяють надмірній казуальності кримінального закону. Всі можливі різновиди суспільно небезпечного примушування навряд чи можливо передбачити в спеціальних кримінально-правових нормах. Натомість кримінально-правова заборона, сформульована у загальному вигляді, дозволить притягати до кримінальної відповідальності незалежно від того, яку саме дію чи бездіяльність винний вимагав вчинити від потерпілого. Видається, що виокремлення спеціальних складів, присвячених примушуванню особи до тієї чи іншої поведінки, доцільне лише в окремих випадках, там, де це дійсно виправдано.

Таким чином, виходячи із проаналізованого зарубіжного досвіду та наведених вище міркувань, вважаємо, що є всі підстави для виокремлення в розділі III Особливої частини КК України загального складу примушування особи до вчинення чи невчинення певної дії. Завдяки цьому, по-перше, буде усунуто прогалину, пов'язану з відсутністю відповідальності за примушування як посягання на волю людини, а по-друге, вдасться понизити рівень казуальності кримінального закону. Зазначимо, що пропозиція доповнити КК України загальним складом «Примушування» у вітчизняній юридичній літературі висловлювалась і раніше³.

Здійснений аналіз засвідчує, що український законодавець по-різному визначає способи кримінально караних видів примушування. Так, наприклад, у ст. 174 КК України йдеться про примушування шляхом насильства чи погрози застосування насильства або шляхом інших незаконних дій; у ч. 2 ст. 180 – про примушування шляхом фізичного або психічного насильства; у ч. 1 ст. 280 – про примушування шляхом погрози вбивством, заподіянням тяжких тілесних ушкоджень або знищенням майна працівника чи близьких йому осіб; у ст. 386 – про примушування шляхом погрози вбивством, насильством, знищенням майна свідка, потерпілого, експерта чи їх близьких родичів або розголошення відомостей, що їх ганьблять. Водночас на увагу заслуговує підхід, що має місце у ст. 355 КК України: у ч. 1 цієї статті способами примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань визначені погроза насильством над потерпілим або його близькими родичами, пошкодженням чи знищенням їх майна, у ч. 2 – погроза вбивством чи заподіянням тяжких тілесних ушкоджень, або поєднання з насильством, що не є небезпечним для життя і здоров'я, або поєднання з пошкодженням чи знищенням майна, а у ч. 3 – поєднання з насильством, небезпечним для життя чи здоров'я.

У розглядуваному контексті варто звернути увагу також на не зовсім вдале формулювання окремих із згаданих вище різновидів примушування, за які передбачено кримінальну відповідальність. Так, у ч. 2 ст. 134, ч. 4 ст. 134 та ч.ч. 1 і 2 ст. 154 КК України встановлено відповідальність за примушування до тієї чи іншої поведінки (до абортів, стерилізації та до вступу в статевий зв'язок) без добровільної згоди потерпілої особи. Однак, на наш погляд, сама по собі вказівка на примушування особи апіорі свідчить про відсутність її добровільної

1 Костров Г. Нужен общий состав об ответственности за принуждение. *Советская юстиция*. 1976. № 2. С. 22. Див. також: Кобозева Т.Ю. Преступное принуждение как уголовно-правовая категория: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. С. 196–197.

2 Лизогуб Я.Г. Примушування до вагітності як діяння, що посягає на волю та гідність людини, під кутом зору доцільності його криміналізації. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2019. Спецвипуск. С. 33–42. Прихильницею встановлення кримінальної відповідальності й за інші спеціальні види примушування є також О.О. Куманяєва (Куманяєва Е.А. Принуждение в уголовном праве России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. С. 25–26).

3 Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навчальний посібник / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. С. 465; Наумова О.С. Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. С. 5, 12, 15; Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. Монографія. Київ: Юрисконсульт, 2006. С. 687. Див. також: Девятковская С.В. Физическое или психическое принуждение в российском уголовном законодательстве: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2011. С. 9, 20; Зарипов В.Г. Физическое и психическое принуждение в уголовном праве: понятие, виды, ответственность: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 15; Кобозева Т.Ю. Преступное принуждение как уголовно-правовая категория: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. С. 11–12, 26–27; Кобозева Т.Ю. Преступное принуждение как уголовно-правовая категория: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. С. 11, 192–198; Коростылев О.И. Уголовно-правовая характеристика угрозы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ставрополь, 2004. С. 19; Костров Г. Нужен общий состав об ответственности за принуждение. *Советская юстиция*. 1976. № 2. С. 22–23; Нафиков И.И. Принуждение к совершению сделки или к отказу от ее совершения: криминологические и уголовно-правовые аспекты: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. С. 18–19; Субботина И.В. Уголовная ответственность за принуждение к совершению сделки или отказу от ее совершения: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Нижний Новгород, 2006. С. 15. Водночас є й противники такої ідеї (див., наприклад: Шевелєва С.В. Свобода волі и принуждение в уголовном праве: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2015. С. 35–36).

згоди, а тому зазначене уточнення є зайвим, оскільки не несе реального смислового навантаження. Вважаємо, що законодавцеві слід було визначитись з конкретними способами примушування (це стосується й ст.ст. 151-2, 300, 301, 404), що сприяло б точній кримінально-правовій оцінці розглядуваних посягань. Нині ж вказані норми далекі від досконалості. Приміром, має рацію О.О. Дудоров, який зазначає: «складно пояснити, чому примушування потерпілого до здійснення акту сексуального характеру з іншою особою, яке супроводжувалось фізичним насильством, охоплюється ч. 1 ст. 154 та, відповідно, має каратись менш суворо, ніж примушування, яке супроводжувалось погрозою розголошення відомостей, що ганьблять особу чи її близьких родичів (ч. 3 ст. 154)»¹.

Вище зазначалося, що у кримінальному законодавстві зарубіжних держав альтернативними способами примушування найчастіше визнаються фізичне і психічне насильство. Водночас суспільна небезпека психічного та фізичного насильства не є однаковою, а тому, на наш погляд, доцільно диференціювати кримінальну відповідальність за розглядуване діяння залежно від виду насильства, застосованого до потерпілої особи. Таким, нагадаємо, є підхід турецького законодавця, який за примушування, вчинене із застосуванням фізичного насильства, передбачив посилену відповідальність. Крім того, як зазначалося вище, аналогічний підхід на сьогодні має місце в ст. 355 КК України.

Погоджуємось з М.І. Хавронюком, на думку якого кваліфікуючими ознаками примушування могли б бути вчинення його повторно, за попередньою змовою групою осіб, службовою особою із використанням службового становища, щодо дитини, вагітної жінки чи особи, яка перебуває в матеріальній чи іншій залежності від винного². Крім цього, на нашу думку, доцільно передбачити таку особливо кваліфікуючу ознаку як вчинення розглядуваного діяння організованою групою.

При конструюванні санкцій статті про відповідальність за розглядуване діяння, на наш погляд, можна взяти за основу санкції ст. 355 КК України. Водночас вважаємо, що санкція частини 1 пропонованої статті має передбачати також покарання у виді позбавлення волі на певний строк.

Таким чином, відповідна стаття, на наш погляд, може мати такий вигляд:

Стаття 151-3. Примушування

1. *Примушування до вчинення або невчинення певної дії шляхом застосування психічного насильства³ до потерпілої особи чи її близьких – карається виправними роботами на строк до двох років або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до двох років, або позбавленням волі на той самий строк.*

2. *Примушування до вчинення або невчинення певної дії, вчинене повторно або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням службового становища, або щодо неповнолітнього (неповнолітньої), вагітної жінки чи особи, яка перебувала в матеріальній чи іншій залежності від винного, або із застосуванням фізичного насильства, що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілої особи чи її близьких, – карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років.*

3. *Примушування до вчинення чи невчинення певної дії, вчинене організованою групою або із застосуванням фізичного насильства, небезпечного для життя чи здоров'я потерпілої особи чи її близьких, – карається позбавленням волі на строк від чотирьох до восьми років.*

Водночас погоджуємось з М.І. Хавронюком, який, у разі виділення окремого складу злочину «Примушування», вважає за доцільне: 1) виключити з КК України ст. 356 «Самоправство»; 2) виключити з деяких статей Особливої частини КК України (зокрема, з ч. 1 ст. 120, ч. 2 ст. 122, ч. 2 ст. 142, ч. 2 ст. 143, ч. 1 ст. 173, ч. 3 ст. 342 та ін.) ознаки, які характеризують ті або інші злочини як вчинені із застосуванням примушування (примусу) до певних дій чи бездіяльності; 3) виключити з КК України окремі статті, які встановлюють відповідальність за спеціальні види примушування, або ж узгодити їх з новою статтею, як такою, що передбачатиме загальний склад злочину⁴.

Завдяки реалізації вказаних пропозицій, на наш погляд, вдасться усунути прогалину, пов'язану з криміналізацією будь-якого незаконного обмеження свободи особи, а також зменшити рівень казуальності вітчизняного кримінального закону.

1 Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваїте, 2019. С. 160.

2 Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навчальний посібник / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваїте, 2014. С. 465.

3 Можливий варіант – «шляхом застосування погрози».

4 Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навчальний посібник / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваїте, 2014. С. 465–466.

РОЗДІЛ 5. СУБ'ЄКТ І СУБ'ЄКТИВНА СТОРОНА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ

5.1. Суб'єкт злочинів проти волі, честі та гідності особи

Суб'єкт *незаконного позбавлення волі або викрадення людини* загальний. Ним є фізична осудна особа, яка до моменту вчинення вказаного злочину досягла 16 років. Завідомо незаконні затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою, вчинені уповноваженою службовою особою органу досудового розслідування, слідчим, прокурором, а у випадку завідомо незаконного тримання під вартою – також начальником місця досудового ув'язнення, підлягають кваліфікації за ст. 371 КК України. Постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку про позбавлення волі, ухвали про направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків, рішення про адміністративний арешт тощо слід кваліфікувати за ст. 375 КК України. Крім того, у деяких випадках незаконне позбавлення волі, вчинене службовою особою, має кваліфікуватися за ч. 2 ст. 365 (або ч. 2 ст. 426-1) як перевищення влади чи службових повноважень, вчинене із застосуванням насильства, а якщо таке позбавлення волі потягло за собою тяжкі наслідки (ч. 3 ст. 146) – за ч. 3 ст. 365 (ч. 3 ст. 426-1)¹.

Суб'єктом діяння, передбаченого ст. 146 КК України, може бути будь-яка особа. Разом із тим має рацію М.І. Хавронюк, який зазначає, що суб'єктом цього злочину не можуть бути особи, які відповідно до закону мають право тримати особу в місці, де вона не бажає перебувати, або поміщати її в місце, яке вона не має можливості вільно залишити, але тільки з мотивів піклування про фізичне і психічне здоров'я підопічного чи з інших суспільно корисних мотивів (зокрема, батьки, усиновителі, прийомні батьки стосовно своїх рідних, усиновлених чи прийомних дітей, опікуни і піклувальники щодо осіб, які перебувають у них під опікою і піклуванням, педагогічні та науково-педагогічні працівники стосовно піднаглядних дітей, поліцейські, працівники СБУ тощо)². Якщо мати чи батько забороняє своїй дитині покидати помешкання, скажімо, з огляду на погану погоду, про незаконне позбавлення волі йтися не може, і це цілком очевидно. У той же час погоджуємось з тим, що заборона дитині її батьками протягом відносно тривалого часу (декількох тижнів чи місяців) залишати помешкання, вчинювана як виховний примусовий захід, дає підстави для кваліфікації даного діяння як незаконного позбавлення волі³. При цьому чітке визначення моменту, коли закінчується батьківська турбота і починається кримінально карана поведінка, вочевидь, може бути непростим; визначати його потрібно у кожному конкретному випадку⁴. Зауважимо, що у проаналізованій емпіричній базі автором цих рядків не виявлено матеріалів кримінальних проваджень, в яких би йшлося про подібну ситуацію.

У розглядуваному контексті набагато важливішим (передовсім з огляду на порівняну поширеність таких випадків) є питання про те, чи можуть визнаватися суб'єктами викрадення дитини її батьки або інші близькі родичі. З цього приводу у юридичній літературі раніше висловлювались різні точки зору. На думку одних дослідників, суб'єктом цього злочину може бути будь-яка особа, за винятком близьких родичів⁵. На думку інших, не можуть бути суб'єктом розглядуваного діяння батьки, в тому числі й позбавлені батьківських прав; вчинення

1 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 435; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужи, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 334–335.

2 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 435.

3 Там само. С. 435.

4 Андрушко А.В. Розмежування незаконного позбавлення волі або викрадення людини та захоплення заручників. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2017. Вип. 6. Том 3. С. 50.

5 *Енциклопедія уголовного права*. Т. 14. Преступления против свободы, чести и достоинства личности. Санкт-Петербург: Издание профессора Малинина – СПб ГКА, 2010. С. 50; Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Коваленка; за наук. ред. О.М. Джужи та А.В. Савченка. Київ: Атіка, 2011. С. 88.

ними викрадення своєї дитини може тягти відповідальність за самоправство¹. Треті ж зазначають, що за викрадення дитини відповідальності підлягають особи, які не мають батьківських прав на дитину, а також особи, позбавлені судом таких прав². О.О. Володіна дійшла висновку, що з кола осіб, котрі визнаються суб'єктом викрадення малолітнього, слід виключити тільки батьків і усиновителів. Що ж стосується батьків, позбавлених у встановленому законом порядку батьківських прав, то правильно визнати їх суб'єктом цього злочину, адже вони не забезпечують нормального розвитку та виховання дитини, їхній вплив на дитину негативний, а викрадення і неправомірне утримання ними дитини може порушити її нормальний розвиток³. У розглядуваному контексті інтерес становить також зарубіжне законодавство. Так, у 2008 р. КК Молдови був доповнений спеціальною нормою, яка передбачає відповідальність за викрадення неповнолітнього близькими родичами (ст. 164-1). За вчинення вказаного діяння передбачене менш суворе покарання (штраф у розмірі до 650 умовних одиниць або неоплачувана праця на користь суспільства на строк від 180 до 240 годин, або позбавлення волі на строк до 6 місяців), ніж за «звичайне» викрадення людини (позбавлення волі на строк від 3 до 6 років)⁴. Коментуючи зазначену норму, молдовські науковці визнають, що викрадення неповнолітнього близькими родичами за своїм характером та ознаками можна було б включити до змісту ст. 164, у якій передбачено відповідальність за викрадення людини, однак з огляду на соціальну небезпечність цього діяння, а також зважаючи на наявність спеціального суб'єкта, законодавець вирішив встановити відповідальність за його вчинення в окремій статті⁵. На наш погляд, позиція молдовського законодавця є дискусійною. Доцільність існування відповідної спеціальної норми видається сумнівною. Судячи з усього, законодавець Республіки Молдова виходить із апіорі меншої суспільної небезпечності викрадення дитини одним із батьків чи іншими близькими родичами, оскільки передбачає за його вчинення набагато м'якше покарання, ніж за викрадення людини, вчинене іншими особами. При цьому, як видається, ігнорується те, що таке діяння може бути вчинене зовсім не в інтересах дитини і заподіяна неповнолітньому шкода (наприклад, психологічна травма) може бути не меншою, ніж у разі вчинення цього діяння зовсім чужою для дитини людиною. У зв'язку з цим переконливою вважаємо точку зору авторів, які при вирішенні питання про кримінальну відповідальність за вказане посягання пропонують брати до уваги те, чи діяли такі особи в інтересах дитини⁶. Зокрема, В.Г. Кундеус слушно зазначає, що немає підстав вважати, що родичі викраденої дитини не можуть керуватися корисливими чи іншими низькими мотивами. З огляду на це питання про кримінальну відповідальність таких осіб має вирішуватись у кожному конкретному випадку з урахуванням усіх обставин справи⁷.

Суб'єкт *насильницького зникнення* спеціальний. Ним є представник держави, в тому числі іноземної (ч. 1), зокрема й такий, що є керівником (ч. 2). Визначення представника держави та представників іноземної держави міститься у примітці до ст. 146-1 КК України.

Під представником держави у цій статті потрібно розуміти службову особу, а також особу або групу осіб, які діють з дозволу, за підтримки чи за згодою держави (частина 1 примітки до ст. 146-1). Вітчизняний законодавець дещо трансформував положення, що міститься у ст. 2 Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень, у якій сказано про «представників держави чи осіб або груп осіб, які діють з дозволу, за підтримки чи за згодою держави».

1 Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / под общей ред. В.И. Зайчука. Киев: Издательство политической литературы Украины, 1969. С. 282.

2 Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. С. 78.

3 Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 142.

4 Уголовный кодекс Республики Молдова от 18 апреля 2002 г. № 985-XV (с последующими изменениями и дополнениями) / Информационная система «Континент». URL: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30394923

5 Уголовный кодекс Республики Молдова: комментарий (по состоянию на 01 августа 2010 года) / отв. ред. Валерий Бужор; науч. ред. Виктор Гуцуляк. Кишинэу: Institutul de științe penale și criminologie aplicată, 2010. С. 450. URL: https://criminology.md/books/Comentarii_Cod_Penal_rus.pdf

6 У цьому контексті варто зазначити, що й Європейський суд з прав людини, розглядаючи справи щодо захисту прав дітей, керується принципом найкращих інтересів дитини (див. докладно: Менджул М. Принципи сімейного права (сутність та проблеми застосування): монографія. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. С. 377–382; Менджул М.В. Зміст принципу найкращих інтересів дитини та його практичне застосування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2019. Вип. 56. Том 1. С. 89; Менджул М.В. Принцип найкращих інтересів дитини в практиці ЄСПЛ. *Чотирнадцять юридичні читання. Проблеми імплементації національного законодавства до Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом*. До 185-річчя НПУ імені М.П. Драгоманова; до 70-річчя Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України: матеріали міжнародної наукової конференції, 17-18 квітня 2019 р. / ред. кол.: В.П. Андрущенко, Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2019. С. 191–194).

7 Кундеус В.Г. Кримінально-правова характеристика викрадення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2004. С. 98–99.

На наш погляд, включення до кола представників держави групи осіб є сумнівним, оскільки очевидно, що визнання представником держави потрібно здійснювати стосовно кожного конкретного індивіда, а не щодо групи осіб загалом, у зв'язку з чим із тексту примітки відповідну вказівку вважаємо за доцільне виключити.

Визначальне значення для визнання певної особи представником держави має те, що вона діє з дозволу, за підтримки чи за згодою держави. М.І. Хавронюк слушно вказує на те, що оскільки службова особа, про яку згадано у п. 1 примітки до ст. 146-1 КК України, представляє державу, то йдеться саме про публічну службову особу. Натомість іншими особами або групами осіб, які діють з дозволу, за підтримки чи за згодою держави, можуть бути службові особи підприємств, установ чи організацій або взагалі приватні особи¹.

Якщо представники держави здійснюють владу щодо невизначеного кола осіб, то керівником є особа, яка уповноважена здійснювати організаційно-розпорядчі обов'язки і має стосовно визначених осіб той чи інший обсяг влади, який надає їй повноваження, тобто правову та/або організаційну можливість прямо чи непрямо втручатися в законну діяльність підлеглих, видавати їм накази та розпорядження, застосовувати до них заохочення і накладати на них дисциплінарні стягнення або порушувати клопотання про це перед вищестоящим керівником, вирішувати питання прийняття їх на роботу чи призначення на посаду та звільнення з роботи чи з посади або брати участь у вирішенні цих питань тощо².

На відміну від положень Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень, вітчизняний законодавець вказав окремо на представників іноземної держави. Вочевидь, такий крок пов'язаний з триваючою агресією Російської Федерації проти України, яка різко актуалізувала проблему протидії насильницьким зникненням. Підтвердженням цього висновку є конкретні вказівки у примітці до ст. 146-1 КК України на осіб, котрі діють з дозволу, за підтримки чи за згодою Росії.

Під представниками іноземної держави законодавець розуміє осіб, які діють як державні службовці іноземної держави або проходять військову службу у збройних силах, органах поліції, органах державної безпеки, розвідувальних органах, або осіб, які займають посади в зазначених або будь-яких інших державних органах чи органах місцевого самоврядування іноземної держави, утворених відповідно до її законодавства, або які діють за наказом таких осіб, а також представників іррегулярних незаконних збройних формувань, озброєних банд та груп найманців, створених, підпорядкованих, керованих та фінансованих Російською Федерацією, а також представників окупаційної адміністрації Російської Федерації, яку складають її державні органи і структури, функціонально відповідальні за управління тимчасово окупованими територіями України, та представників підконтрольних Російській Федерації самопроголошених органів, які узурпували виконання владних функцій на тимчасово окупованих територіях України.

М.І. Хавронюк слушно вказує на те, що органи поліції не є воєнізованими органами і в них не проходять військову службу³. У зв'язку з цим словосполучення «проходять військову службу у збройних силах, органах поліції, органах державної безпеки, розвідувальних органах» вважаємо за доцільне замінити словосполученням «проходять військову службу у збройних силах, органах державної безпеки, службу в органах поліції, розвідувальних органах».

Суб'єктом *захоплення заручників* є фізична осудна особа, яка досягла 14-річного віку. Встановивши знижений вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність за вказаний злочин, законодавець, вочевидь, хотів підкреслити підвищений ступінь суспільної небезпеки цього діяння порівняно із незаконним позбавленням волі або викраденням людини. Водночас аналіз емпіричної бази дає підстави для висновку, що про підвищений ступінь суспільної небезпеки захоплення або тримання особи як заручника порівняно з діянням, відповідальність за яке передбачена ст. 146 КК України, можна твердити далеко не завжди, адже основна відмінність між вказаними посяганнями полягає у меті, визначеній у диспозиції ч. 1 ст. 147 КК України. Приміром, навряд чи захоплення або тримання особи як заручника, вчинене з метою вимагання викупу у родичів потерпілої особи як умови її звільнення, характеризується більшою небезпекою ніж викрадення людини, вчинене з аналогічною метою, але адресованою до самого потерпілого.

М.О. Акімов вважає цілком слушним рішення законодавця про зниження віку настання кримінальної відповідальності за цей злочин, оскільки особа вже у цьому віці здатна усвідомлювати суспільну небезпеку вчиню-

1 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 438–439.

2 Там само. С. 439.

3 Там само. С. 439.

ваного, керувати своїми діями і нести за них передбачену КК України відповідальність¹. Зазначений висновок видається дискусійним. Навряд чи є достатні підстави для того, аби стверджувати, що суспільну небезпеку захоплення заручників особа усвідомлює раніше, аніж суспільну небезпеку незаконного позбавлення волі або викрадення людини, відповідальність за яке, нагадаємо, встановлена з 16 років. Крім того, варто звернути увагу на той факт, що у проаналізованій емпіричній базі автором цих рядків не виявлено жодного випадку вчинення розглядуваного діяння особою у віці до 18 років. У зв'язку з цим вважаємо, що встановлення зниженого віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за захоплення заручників, є недоцільним. Те саме стосується й суб'єкта захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника (ст. 349 КК України)².

У розглядуваному контексті необхідно зауважити, що відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 96-3 КК України підставою для застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру є вчинення її уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи злочинів, передбачених, зокрема, статтями 146 та 147 КК України.

У примітці 1 до ст. 96-3 КК України вказано, що під уповноваженими особами юридичної особи потрібно розуміти службових осіб юридичної особи, а також інших осіб, які відповідно до закону, установчих документів юридичної особи чи договору мають право діяти від імені юридичної особи. Злочини, передбачені, зокрема, статтями 146 та 147 КК України, визнаються вчиненими в інтересах юридичної особи, якщо вони призвели до отримання нею неправомірної вигоди або створили умови для отримання такої вигоди, або були спрямовані на ухилення від передбаченої законом відповідальності.

Чим керувався законодавець, включаючи до зазначеного переліку діяння, передбачені статтями 146 та 147 КК України, сказати складно. У проаналізованій судовій практиці нами не виявлено жодного випадку застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру у разі вчинення їх уповноваженими особами від імені та в інтересах юридичної особи злочинів, передбачених статтями 146 та 147 КК України. Більше того, не виявлено також прикладів, коли б вказані діяння були вчинені від імені та в інтересах юридичної особи. З огляду на зазначене, доцільність включення до переліку, наведеного у п. 4 ч. 1 ст. 96-3 КК України, діянь, передбачених статтями 146 та 147 КК України, видається сумнівною.

Суб'єктом *підміни дитини* є фізична осудна особа, якій на момент вчинення цього злочину виповнилось 16 років та яка є юридично чужою для потерпілої дитини. Суб'єктами вказаного посягання на практиці можуть бути батьки, персонал пологових будинків, працівники виховних та інших дитячих закладів, інші зацікавлені особи. Зазначимо, що згідно з даними, отриманими як нами³, так і іншими дослідниками⁴, це діяння частіше вчиняють медичні працівники пологового будинку, які в силу своїх функціональних обов'язків відповідають за ідентифікацію та охорону дитини. При цьому Д.А. Гулякевич слушно вказує на те, що прирівнювати статус цих осіб стосовно відповідальності за підміну дитини до статусу інших осіб навряд чи правильно. Жінка, що перебуває в пологовому будинку, має відчувати себе в безпеці і бути впевненою в безпеці своєї дитини, за яку відповідають саме медичні працівники⁵. Як видається, є всі підстави для висновку, що підміна однієї дитини іншою, вчинена особою з використанням свого службового становища чи при виконанні професійних обов'язків, характеризується більшим ступенем суспільної небезпеки, ніж підміна дитини, вчинена іншою особою. У зв'язку з цим вважаємо, що в межах ст. 148 КК України доцільно виокремити частину 2, в якій передбачити посилену відповідальність за підміну однієї дитини іншою, вчинену службовою особою з використанням службового становища, або особою при виконанні своїх професійних обов'язків⁶. Зазначимо, що аналогічний висновок зроблений також деякими зарубіжними науковцями⁷.

1 Акімов М.О. Кримінально-правова характеристика захоплення заручників за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2009. С. 9.

2 Варто звернути увагу на непослідовну позицію вітчизняного законодавця, який у ч. 2 ст. 22 КК України встановив знижений вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність за захоплення заручників (ст. 147 КК) та за захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника (ст. 349 КК), однак не зробив цього стосовно захоплення журналіста як заручника (ст. 349-1 КК).

3 Андрушко А. Підміна дітей: кримінологічна характеристика та напрями запобігання. *Visegrad journal on human rights*. 2018. № 5 (volume 1). С. 19.

4 Акиев А.Р. Уголовная ответственность за посягательства на интересы семьи: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2017. С. 123–124; Гулякевич Д.А. Уголовно-правовая охрана ребенка в Республике Беларусь: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2015. С. 35; Гулякевич Д.А. Уголовно-правовая охрана ребенка в Республике Беларусь: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2015. С. 189.

5 Гулякевич Д.А. Уголовно-правовая охрана ребенка в Республике Беларусь: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2015. С. 35; Гулякевич Д.А. Уголовно-правовая охрана ребенка в Республике Беларусь: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2015. С. 189–190.

6 Андрушко А.В. Проблеми кримінальної відповідальності за підміну дитини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. Випуск 35. Том 2. С. 48.

7 Акиев А.Р. Уголовная ответственность за посягательства на интересы семьи: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2017. С. 126; Гулякевич Д.А.

Аналіз зарубіжного законодавства засвідчує, що в диспозиціях кримінально-правових норм, які передбачають відповідальність за підміну дитини, ознаки суб'єкта цього злочину здебільшого не описуються. Виняток становить кримінальне законодавство Азербайджану, згідно з яким суб'єктом даного злочину є лише особа, на яку покладений обов'язок охорони дитини чи піклування про неї, а також кримінальне законодавство Іспанії, яке передбачає відповідальність не лише за підміну однієї дитини іншою (ч. 3 ст. 220), а й за підміну однієї дитини іншою в медичних чи соціально-медичних закладах, що сталася внаслідок грубої недбалості осіб, відповідальних за ідентифікацію та охорону дітей (ч. 5 ст. 220). Таким чином, суб'єктом підміни дитини за ч. 5 ст. 220 КК Іспанії є спеціальний суб'єкт – особа, відповідальна за ідентифікацію та охорону дітей. Естонське кримінальне законодавство передбачає можливість вчинення розглядуваного діяння юридичною особою (ч. 3 ст. 174 Пенітенціарного кодексу Естонії)¹.

Суб'єкт *торгівлі людьми* загальний. Ним є фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку.

У кримінально-правовій літературі висловлювалась пропозиція знизити вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність за торгівлю людьми, з 16 до 14 років. Така точка зору обґрунтовується підвищеним ступенем суспільної небезпеки вказаного злочину та здатністю дітей у віці з 14 років усвідомлювати його суспільну небезпечність². Із зазначеною пропозицією навряд чи варто погоджуватись. Аналіз доступної емпіричної бази дозволяє стверджувати, що вчинення торгівлі людьми не характерне для осіб у віці не те що 14, а й навіть 16 чи 17 років. Автором зафіксовано всього три випадки засудження особи, яка б вчинила цей злочин у віці до 18 років³. Це й не дивно, зважаючи на те, що вчинення торгівлі людьми зазвичай потребує певних знань, навиків та й, зрештою, можливостей⁴.

У юридичній літературі обговорювалося питання про доцільність застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб за вчинення торгівлі людьми. Одні дослідники заперечували таку доцільність⁵, інші ж, навпаки, наполягали на ній⁶.

Зауважимо, що на необхідність встановлення відповідальності юридичної особи за торгівлю людьми зверталася увага в міжнародно-правових актах. Так, у ч. 1 ст. 22 Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми вказано на зобов'язання кожної сторони вживати такі законодавчі та інші заходи, які можуть бути необхідними для гарантії притягнення юридичної особи до відповідальності за злочини, установлені згідно з цією конвенцією, вчинені для вигоди цієї юридичної особи будь-якою фізичною особою, яка діє індивідуально або як частина підрозділу юридичної особи, і займає керівну посаду в цій юридичній особі, ґрунтуючись

Уголовно-правовая охрана ребенка в Республике Беларусь: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2015. С. 35; Гулякевич Д.А. Уголовно-правовая охрана ребенка в Республике Беларусь: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2015. С. 190; Почивалова К.Н. Проблемы законодательной техники и правоприменительной деятельности, связанные с преступлениями против семьи и несовершеннолетних: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2004. С. 11, 24.

- Андрушко А.В. Зарубіжний досвід регламентації кримінальної відповідальності за підміну дитини. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2018. № 4 (62). С. 102.
- Кривоконь Д.А. Торговля людьми: кримінально-правовий аналіз. *Молодий вчений*. 2018. № 10 (62). С. 669, 670; Чекмезова Е.И., Пестерева Ю.С. Торговля людьми: уголовно-правовые и криминологические аспекты: учебное пособие. Омск: Омская юридическая академия, 2016. С. 23.
- Архів Хортицького районного суду м. Запоріжжя за 2013 р. Справа № 0825/9366/2012; Архів Центрально-Міського районного суду м. Горілівки Донецької обл. за 2013 р. Справа № 253/7986/13-к; Архів Шевченківського районного суду м. Чернівців за 2014 р. Справа № 727/11956/13-к.
- У зв'язку з цим викликає здивування твердження Д.А. Кривоконя про те, що розглядуване діяння стає дедалі поширенішим серед дітей, котрі досягли 14 років (Кривоконь Д.А. Торговля людьми: кримінально-правовий аналіз. *Молодий вчений*. 2018. № 10 (62). С. 669).
- Див., наприклад: Авдеева Е.В. Механизм уголовно-правового регулювання свободи личности в Российской Федерации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Иркутск, 2013. С. 120–121; Бухориев Б.Р. Уголовно-правовые меры предупреждения торговли людьми (по материалам Республики Таджикистан): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2018. С. 57–58; Орцханова Т.М. К вопросу о целесообразности привлечения к ответственности юридических лиц при их причастности к порабощению, а равно обращению в иные сходные практики подневольного состояния. *Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки*. 2011. Вып. 3 (95). С. 241; Рахимов М.С. Субъект преступления торговли людьми. *Бизнес в законе*. 2007. № 3. С. 282. Необхідно, однак, зазначити, що вказані та інші дослідники висловлювалися проти кримінальної відповідальності юридичних осіб, а не проти застосування до них заходів кримінально-правового характеру (оскільки КК РФ не передбачає можливості застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру), що, на наш погляд, не одне й те ж.
- Див., зокрема: Загиней З.А. Відгук офіційного опонента на дисертацію Наумової Ольги Сергіївни на тему «Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України)», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08 – кримінологія; кримінально-виконавче право. С. 7–8 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. URL: http://idpnan.org.ua/ua/spets-vcheni-radi/d-26_236_02/vidguki-ofitsiynih-oponentiv-na-disertatsiyi/doktor-filosofiyi1.html; Наумова О.С. Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. С. 48–49, 196; Орловська Н.А. Перспективи розвитку кримінально-правової політики України щодо запобігання торгівлі людьми. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали III Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 12-13 квітня 2019 р.)*. Івано-Франківськ, 2019. С. 130; Пасека О.Ф. Запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб як захід боротьби з торгівлею людьми. *Боротьба з торгівлею людьми: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (21 червня 2013 р.)*. Львів: ЛьвДУВС, 2013. С. 160–162.

на: а) повноваженні представництва юридичної особи; б) повноваженні приймати рішення від імені юридичної особи; с) повноваженні здійснювати контроль у межах юридичної особи¹.

У ч. 2 ст. 22 вказаної конвенції зазначено, що крім випадків, вже передбачених у пункті 1, кожна сторона має вживати заходів, необхідних для забезпечення притягнення до відповідальності юридичної особи, якщо брак нагляду й контролю з боку фізичної особи, яка згадується в пункті 1, спричинив можливість вчинення злочину, встановленого згідно з цією конвенцією, для вигоди юридичної особи фізичною особою, яка діє за її повноваженнями. У ч. 3 ст. 22 конвенції зазначено, що залежно від законодавчих принципів сторони відповідальність юридичної особи може бути кримінальною², цивільною або адміністративною³.

Конвенція зобов'язує сторони вживати таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для тимчасового або постійного закриття будь-якої організації, яка використовувалася для торгівлі людьми, без перешкоди правам bona fide третіх сторін або для тимчасового чи постійного позбавлення порушника можливості здійснювати діяльність, під час якої було вчинено це правопорушення (ч. 4 ст. 23)⁴.

Виходячи із наведених вище положень Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми, а також рекомендацій Дохинської декларації про включення питань запобігання злочинності та кримінального правосуддя у ширший порядок денний ООН з метою вирішення соціальних та економічних проблем і сприяння забезпеченню верховенства права на національному і міжнародному рівнях, а також участю громадськості 2015 р.⁵, О.С. Наумова дійшла висновку про доцільність поширення застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб за вчинення їх уповноваженими особами не тільки злочинів, передбачених статтями 146 та 147 КК України, а й торгівлі людьми. На переконання дослідниці, такі зміни забезпечать виконання міжнародно-правових зобов'язань держави та сприятимуть удосконаленню кримінально-правової протидії розглядуваним посяганням⁶.

Зважаючи на те, що торгівля людьми іноді вчиняється уповноваженими особами офіційно зареєстрованих юридичних осіб (приміром, модельних агентств, агентств із працевлаштування, туристичних агенцій), застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб у таких випадках дійсно видається доцільним. Крім цього, такий крок дозволить забезпечити Україною свої міжнародно-правові зобов'язання (Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми, нагадаємо, ратифікована Україною ще 21 вересня 2010 р.).

У відгуку офіційного опонента на дисертацію О.С. Наумової З.А. Загинею підтримала ідею про включення торгівлі людьми до переліку злочинів, за вчинення яких уповноваженою особою щодо юридичної особи можуть застосовуватись заходи кримінально-правового характеру. Разом із тим З.А. Загинею слушно звернула увагу на те, що пропозиція О.С. Наумової викладена з порушенням системно-структурних зв'язків кримінально-правових норм. У ст. 96-6 КК України передбачено, що до юридичних осіб можуть бути застосовані два основні заходи кримінально-правового характеру: штраф та ліквідація. Водночас О.С. Наумова, пропонуючи включити торгівлю людьми до переліку злочинів, за вчинення яких уповноваженою особою щодо юридичної особи застосовуються заходи кримінально-правового характеру (п. 4 ч. 1 ст. 96-3), не вказала на необхідність доповнення ст. 96-9 КК України, у якій визначено перелік діянь, за вчинення яких уповноваженою особою юридичної особи до останньої застосовується ліквідація, злочином, передбаченим ст. 149 КК України. Це могло б свідчити про можливість застосування щодо юридичної особи штрафу. Однак згідно із ст. 96-7 КК України штраф може бути застосований лише у разі, якщо предметом злочину, вчиненого уповноваженою особою, є

1 Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми від 16 травня 2005 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_858#Text

2 Зауважимо, що кримінальна відповідальність юридичних осіб за торгівлю людьми встановлена у законодавстві ряду держав, зокрема: Грузії (ч. 3 примітки до ст. 143-1), Естонії (ч. 3 ст. 133), Іспанії (ч. 7 ст. 177-1), Литви (ч. 4 ст. 147), Північної Македонії (ч. 6 ст. 418-а), Туреччини (ч. 4 ст. 80), Франції (ст. 225-4-6).

3 Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми від 16 травня 2005 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_858#Text

4 Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми від 16 травня 2005 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_858#Text

5 Дохинская декларация о включении вопросов предупреждения преступности и уголовного правосудия в более широкую повестку дня Организации Объединенных Наций в целях решения социальных и экономических проблем и содействия обеспечению верховенства права на национальном и международном уровнях, а также участия общественности. Принята на тринадцатом Конгрессе Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности и уголовному правосудию в Дохе (Катар), 12-19 апреля 2015 г. Нью-Йорк: ООН, 2015. 18 с. / Управление ООН по наркотикам и преступности. URL: https://www.unodc.org/documents/congress/Declaration/V1504153_Russian.pdf

6 Наумова О.С. Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. С. 49.

неправомірна вигода¹. Поняття «неправомірна вигода» у вказаній статті вживається у тому значенні, яке воно має у Законі України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р.: це грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, будь-які інші вигоди нематеріального чи негрошового характеру, які обіцяють, пропонують, надають або одержують без законних на те підстав². З.А. Загинею слушно підкреслює, що торгівля людьми не пов'язана з обов'язковим одержанням неправомірної вигоди. Тому, якщо обмежитись включенням торгівлі людьми до переліку злочинів, за вчинення яких уповноваженою особою щодо юридичної особи можуть застосовуватись заходи кримінально-правового характеру, не внівши відповідні зміни до ст. 96-9 КК України, законодавець буде позбавлений можливості такий захід застосовувати³.

З огляду на викладене, вважаємо за доцільне переліки злочинів, наведені у п. 4 ч. 1 ст. 96-3 та ч. 1 ст. 96-9 КК України, доповнити злочином, передбаченим ст. 149 КК України.

Суб'єкт *експлуатації дітей* загальний. Водночас у юридичній літературі дискутується питання про вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність за вказане діяння. Так, О.С. Наумова зазначає, що суб'єктом злочину, передбаченого ст. 150 КК України, визнається фізична осудна особа, яка досягла 14 років та використовує працю осіб, що не досягли 16-річного віку⁴. З такою позицією погодитись не можемо, оскільки у ч. 2 ст. 22 КК України законодавець не згадує про зазначене діяння серед тих, відповідальність за які може наставати з 14 років.

На думку ряду дослідників, суб'єктом експлуатації дітей може бути лише повнолітня особа, тобто особа, яка досягла 18 років⁵. Пояснюючи свою позицію, Я.Г. Лизогуб зазначає, що до такого висновку спонукає логіко-граматичне тлумачення ст. 150 КК України. З точки зору вказаного науковця, спрямованість кримінально-правової репресії саме щодо повнолітньої особи в такому випадку буде виправданим державним заходом, оскільки експлуатація дитини дитиною не зовсім узгоджується з призначенням цієї кримінально-правової норми. Визнаючи можливість експлуатації дитиною дитини, Я.Г. Лизогуб вважає, що суспільна небезпечність такого явища навряд чи заслуговує на криміналізацію⁶.

На переконання переважної більшості науковців, суб'єктом експлуатації дітей є фізична осудна особа, яка досягла 16 років⁷. Ця точка зору видається найбільш переконливою. Має рацію А.Р. Топузьян, який зазначає, що судження про 16-річну нижню вікову межу суб'єкта експлуатації дітей безпосередньо впливає з положень ч. 1 ст. 22 КК України; інші підходи, зокрема щодо підвищеного віку кримінальної відповідальності, мають спиратися на принципово інші аргументи, ніж вік потерпілого (наприклад, на можливість вчинення певних діянь за посадою, обіймання якої дозволяється законодавством тільки після досягнення особою відповідного віку). Крім того, вразливою до виваженої наукової критики залишається позиція тих дослідників, які не вбачають суспільної небезпечності у експлуатації дитиною дитини, особливо малолітньої (зокрема, не беруться до уваги відмінності у психофізіологічному розвитку дітей різних вікових категорій)⁸.

Суб'єкт *використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом* спеціальний. Суб'єктом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 150-1 КК України, є батьки або особи, які їх замінюють, а суб'єктом діяння, передбаченого ч. 2 вказаної статті – будь-які інші особи, крім батьків та осіб, які замінюють батьків. Що стосується суб'єкта

1 Загинею З.А. Відгук офіційного опонента на дисертацію Наумової Ольги Сергіївни на тему «Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України)», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08 – кримінальне право і криминологія; кримінально-виконавче право. С. 7–8 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. URL: http://idpnan.org.ua/ua/spets-vcheni-radi/d-26_236_02/vidguki-ofitsiynih-oponentiv-na-disertatsiyi/doktor-filosofiyi1.html

2 Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>

3 Загинею З.А. Відгук офіційного опонента на дисертацію Наумової Ольги Сергіївни на тему «Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України)», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08 – кримінальне право і криминологія; кримінально-виконавче право. С. 8 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. URL: http://idpnan.org.ua/ua/spets-vcheni-radi/d-26_236_02/vidguki-ofitsiynih-oponentiv-na-disertatsiyi/doktor-filosofiyi1.html

4 Наумова О.С. Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. С. 123.

5 Див., наприклад: Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 120; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 348.

6 Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 120.

7 Див., наприклад: Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монограф. / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М.І. Хавронюк. Луганськ: РВВ АДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. С. 101; Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. Є.Л. Стрельцов. Харків: Одіссей, 2012. С. 284; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2: Особлива частина / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2013. С. 118; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 387; Топузьян А.Р. Кримінально-правова охорона моральності неповнолітніх в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2018. С. 166–168.

8 Топузьян А.Р. Кримінально-правова охорона моральності неповнолітніх в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2018. С. 166–168.

злочину, передбаченого ч. 3 ст. 150-1 КК України, то ним можуть бути батьки або особи, які їх замінюють, а також будь-які інші особи¹.

Визначення понять «батьки» та «особи, які їх замінюють» неодноразово розкривалося у працях інших авторів, а тому вважаємо за можливе оминати це питання увагою (тим більше, що в юридичній літературі воно не належить до дискусійних). Водночас аналіз судової практики засвідчив, що неоднозначною є кримінально-правова оцінка використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, яке вчинене бабусяю дитини. В одних випадках суди кваліфікували відповідне діяння як вчинене особою, яка замінює батьків², в інших – як вчинене щодо чужої малолітньої дитини³. При цьому в переважній більшості відповідних обвинувальних вироків не міститься інформація про те, чи мали потерпілі від вказаного посягання батьків (або ж матір чи батька), а також про те, хто виховував дитину і піклувався про неї, що не дає змогу судити про обґрунтованість чи необґрунтованість такої кваліфікації.

Вище неодноразово зверталася увага на суттєві недоліки ст. 150-1 у контексті її співвідношення із ст. 304 (у частині відповідальності за втягнення неповнолітніх у заняття жебрацтвом) КК України. Одним із таких недоліків є підхід законодавця щодо визначення суб'єкта розглядуваного посягання. М.І. Хавронюк та Д.О. Калмиков у зв'язку з цим слушно підкреслюють, що досі немає відповіді на запитання про те, чому в ст. 304 КК вчинення злочину «батьком, матір'ю, вітчимою, мачухою, опікуном чи піклувальником, або особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого чи піклування про нього», є кваліфікуючою ознакою, яка значно підвищує кримінальну караність вчиненого, а в ст. 150-1 КК ця ознака є конструктивною, а за вчинення цього злочину «батьками або особами, які їх замінюють» передбачено значно м'якше покарання, ніж за його вчинення «щодо чужої малолітньої дитини»⁴. Цей недолік є ще одним аргументом на користь переконливої позиції вказаних авторів, які виступають за виключення ст. 150-1 з КК України і удосконалення у зв'язку з цим ст. 304 КК України.

Питання про суб'єкт *незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги* у науці кримінального права вирішується неоднозначно. Переважна більшість дослідників визнає, що суб'єкт цього злочину спеціальний. Так, М.І. Хавронюк зазначає, що ним може бути тільки лікар-психіатр, який відповідно до встановленого законодавством України порядку, одноосібно чи у складі комісії, приймає рішення про поміщення особи у заклад з надання психіатричної допомоги⁵. Зазначену позицію поділяють також М.І. Бажанов⁶, А.О. Байда⁷, В.І. Борисов⁸, І.А. Вартилицька⁹, Т.В. Варфоломєєва¹⁰, С.Ф. Денисов і Г.О. Зубов¹¹, М.Й. Коржанський¹²,

- 1 Див. також: Топузан А.Р. Кримінально-правова охорона моральності неповнолітніх в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2018. С. 170; Черевко К.О. Окремі питання кримінально-правової характеристики злочину, передбаченого статтею 150-1 Кримінального кодексу України. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2015. № 3 (11). С. 106.
- 2 Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської обл. від 13 вересня 2012 р. (справа № 712/15740/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25970190>; Вирок Тернівського міського суду Дніпропетровської обл. від 15 березня 2016 р. (справа № 194/1479/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56471682>
- 3 Вирок Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської обл. від 11 липня 2012 р. (справа № 0707/5637/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25243419>; Вирок Мар'їнського районного суду Донецької обл. від 17 жовтня 2017 р. (справа № 237/3064/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/69737924>; Вирок Виноградівського районного суду Закарпатської обл. від 26 травня 2014 р. (справа № 299/1393/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38866271>
- 4 Хавронюк М.І., Калмиков Д.О. Деякі питання удосконалення відповідальності за злочини проти волі дитини. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 10 (134). С. 46.
- 5 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 456.
- 6 Кримінальне право України: Особлива частина: підруч. для студ. вищ. навч. закл. освіти / за ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ: Юрінком Інтер; Харків: Право, 2003. С. 79.
- 7 Байда А.О. Незаконне поміщення в психіатричний заклад / Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В.Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2017. С. 586.
- 8 Борисов В.І. Вибрані твори / уклад.: В.В. Базелюк, С.В. Гізімчук, Л.М. Демидова та ін.; відп. за вип. М.В. Шепітько. Харків: Право, 2018. С. 607; Борисов В.І. Злочини проти волі, честі та гідності особи. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості (Лекція 6 та 7). Харків: Видавець ФО-П Вапнярчук Н.М., 2008. С. 8; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. С. 92; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Харків: Право, 2013. С. 121.
- 9 Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Коваленка; за наук. ред. О.М. Джужи та А.В. Савченка. Київ: Атіка, 2011. С. 117; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужи, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 351.
- 10 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 389.
- 11 Денисов С.Ф., Зубов Г.О. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в психіатричний заклад: окремі аспекти. *Юридична наука*. 2015. № 10 (52). С. 116, 117.
- 12 Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2007. С. 175; Коржанський М.Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина Особлива. Курс лекцій. Київ: Атіка, 2001. С. 103.

В.О. Корнієнко¹, Я.Г. Лизогуб², В.М. Підгородинський³, Є.Л. Стрельцов⁴, В.І. Терентьев⁵, С.Д. Шапченко⁶ та інші вітчизняні науковці. Іншу точку зору займають автори Науково-практичного коментаря до КК України, підготовленого за редакцією М.О. Потебенька та В.Г. Гончаренка. У вказаному коментарі зазначено, що суб'єктом цього злочину є фізична осудна особа, якій до вчинення злочину виповнилося 16 років. Оскільки санкція обох частин ст. 151 КК України передбачає обов'язкове застосування до засудженого покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, у згаданому джерелі робиться уточнення, що суб'єктом аналізованого злочину «можуть бути, насамперед, особи, які є опікунами або піклувальниками потерпілого, а також працівники медичних закладів, члени лікарської експертної комісії тощо»⁷.

Необхідно зазначити, що питання про суб'єкт розглядуваного злочину активно дискутується в російській кримінально-правовій літературі. Значною мірою пов'язано це з наявністю в ч. 2 ст. 128 «Незаконна госпіталізація до медичної організації, яка надає психіатричну допомогу в стаціонарних умовах» КК Російської Федерації такої кваліфікуючої ознаки, як використання винним свого службового становища, а також з тим, що санкція ч. 1 вказаної статті не передбачає покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Зважаючи на це, Л.Л. Кругликов пише: «Питання про суб'єкт злочину спірне. Відштовхуючись від змісту ч. 2 ст. 128, де кваліфікуючою обставиною визнано використання винним свого службового становища, слід прийти до висновку, що суб'єктом діяння, описаного в ч. 1 цієї статті, є будь-яка приватна особа. Адже незаконно помістити на лікування без використання службового становища особа, яка його займає, не може. Відповідно, суб'єктом незаконного поміщення в стаціонар може бути і близький родич, який виявляє ініціативу та наполегливість у поміщенні, скажімо, батька в психіатричний стаціонар й викривляє лікарю картину захворювання, поведінку потерпілого»⁸. Думку про те, що суб'єктом розглядуваного діяння є будь-яка фізична осудна особа, яка досягла 16 років, поділяють також К.В. Авдеева⁹, Т.М. Ануфрієва¹⁰, С.В. Бородин¹¹, О.В. Волкова¹², Т.В. Долголенко¹³, В.І. Зубкова¹⁴, А.І. Казамиров¹⁵, С.В. Науменко¹⁶, А.В. Наумов¹⁷, С.І. Нікулін¹⁸, С.М. Потапкін¹⁹, І.В. Хапугіна²⁰, К.Ф. Шергіна²¹ та ін. При цьому одні автори за ч. 1 ст. 128 КК РФ пропонують кваліфікувати лише дії осіб, які не є лікарями-психіатрами (наприклад, родичів чи сусідів потерпілої особи), інші ж пропонують кваліфікувати за цією частиною також дії лікарів-психіатрів, тоді як за ч. 2 ст. 128 суб'єктами визнають осіб, котрі домагаються незаконної госпіталізації потерпілого з використанням свого службового становища (наприклад, головного лікаря психіатричної лікарні). Найбільш невизначеною є точка зору С.В. Бородіна, який, з одного боку, вказує, що суб'єктом даного злочину може бути особа, яка до-

- 1 Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за заг. ред. Є.Л. Стрельцова. Харків: Одиссей, 2009. С. 58.
- 2 Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 124.
- 3 Кримінальне право України: навч.-метод. посіб. / за ред. В.О. Тулякова. Одеса: Фенікс, 2011. С. 115.
- 4 Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. Є.Л. Стрельцов. Харків: Одиссей, 2012. С. 287.
- 5 Терентьев В.И. Уголовное право Украины. Особенная часть. Конспект лекций. Николаев: Изд-во «Дизайн и полиграфия», 2007. С. 97.
- 6 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2005. С. 285; Преступления против личности в уголовном праве Беларуси, России и Украины / П.П. Андрушко, А.А. Арямов, Н.А. Бабий и др.; отв. ред. А.И. Чучаев. Москва: Проспект, 2014. С. 624.
- 7 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина. Коментарі до статей 109–447 Кримінального кодексу / під заг. ред. М.О. Потебенька, В.Г. Гончаренка. Київ: Форум, 2001. С. 124.
- 8 Уголовное право России. Особенная часть: учебник / под ред. Ф.Р. Сундунова, М.В. Талан. Москва: Статут, 2012. С. 96. Див. також: Кругликов Л.Л. Преступления против личности: текст лекций. Ярославль: Яросл. гос. ун-т, 1998. С. 13; Кругликов Л.Л. Уголовно-правовое регулирование прав и свобод пациента в России. *Юридическая наука*. 2015. № 3. С. 64.
- 9 Авдеева Е.В. Механизм уголовно-правового регулирования свободы личности в Российской Федерации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Иркутск, 2013. С. 121.
- 10 Ануфрисева Т.Н., Ходусов А.А. Уголовно-правовая защита прав и свобод личности: учебное пособие. Москва: Международный юридический институт, 2011. С. 113.
- 11 Уголовное право. Особенная часть: учебник / под ред. Л.Д. Гаухмана и С.В. Максимова. Москва: Изд-во Эксмо, 2005. С. 81.
- 12 Волкова О.В. Уголовная политика в сфере защиты личной свободы человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2014. С. 118.
- 13 Долголенко Т.В. Преступления против личности: учеб. пособие. Красноярск: Сиб. федер. ун-т, 2011. С. 125.
- 14 Зубкова В.И. Ответственность за преступления против личности по законодательству России. Москва: Норма, 2005. С. 210.
- 15 Казамиров А.И. Уголовно-правовая защита права человека на свободу: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Рязань, 2003. С. 114.
- 16 Науменко С.В. Незаконное лишение свободы: уголовно-правовой и криминологический аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. С. 109.
- 17 Наумов А.В. Российское уголовное право. Курс лекций. В двух томах. Т. 2. Особенная часть. Москва: Юрид. лит., 2004. С. 119.
- 18 Уголовное право России. Части Общая и Особенная: учеб. / под ред. А.И. Рагога. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. С. 331.
- 19 Потапкин С.Н. Незаконное лишение свободы по российскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Нижний Новгород, 2003. С. 199.
- 20 Хапугина И.В. Объективные и субъективные признаки состава незаконного помещения в психиатрический стационар (ст. 128 УК РФ). *Право европейских государств: опыт и перспективы: материалы международной научно-практической конференции, 16-17 апреля 2012 г.* Орехово-Зуево, 2012. С. 186.
- 21 Учебный комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / отв. ред. А.Э. Жалинский. Москва: Изд-во Эксмо, 2005. С. 385.

сягла 16 років, з другого ж, зазначає таке: «З урахуванням ускладнення процедури поміщення в психіатричний стаціонар за новим законодавством коло суб'єктів злочину може бути найрізноманітнішим – від родичів та інших зацікавлених осіб до будь-яких працівників психіатричних стаціонарів, включаючи лікарів-психіатрів, а також суддів та інших службових осіб»¹. До подібних висновків дійшов А.О. Жинкін, на переконання якого необхідно розмежовувати поняття «госпіталізація» і «поміщення» до закладу з надання психіатричної допомоги. З його точки зору, «помістити людину в стаціонар може набагато ширше коло осіб, ніж коло тих, хто може здійснити госпіталізацію. Так, помістити в психіатричну лікарню, тобто фактично доставити особу в приймальний покій, можуть близькі, в тому числі родичі, законні представники, сусіди, працівники правоохоронних органів тощо. Процедура ж госпіталізації є більш вузько специфічною, має фактичні та юридичні підстави. <...> за своєю правовою природою госпіталізація особи є нічим іншим, як правозастосовною процедурою, тоді як фактичне поміщення особи в медичну організацію може здійснюватись як в межах здійснення вказаної процедури, так і поза правозастосовним процесом. При цьому злочинними можуть визнаватися порушення, допущені як в ході госпіталізації, так і при поміщенні особи в медичний заклад»². З огляду на наведені міркування А.О. Жинкін запропонував відмежувати у ст. 128 КК РФ відповідальність осіб, що вчинили дії, спрямовані на незаконне поміщення в медичну організацію, і осіб, які незаконно госпіталізували потерпілого³. Суб'єкт злочину за ч. 1 пропонованої вказаним автором нової редакції статті, яка передбачає відповідальність за розглядуване діяння, загальний – будь-які особи, які не відносяться до медичного персоналу. Частина 2 ст. 128, на думку А.О. Жинкіна, має передбачати відповідальність лікарів, які приймають участь в незаконній госпіталізації і в кінцевому підсумку приймають колегіальне рішення про госпіталізацію потерпілого. За ч. 3 ст. 128 суб'єктами слід визнавати осіб, котрі домагаються незаконної госпіталізації з використанням свого службового становища⁴.

Необхідно зазначити, що в російській судовій практиці трапляються випадки, коли суб'єктом незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги визнається особа, що відповідає вимогам загального, а не спеціального, суб'єкта. Так, вироком Октябрського районного суду м. Краснодар В. був засуджений за викрадення людини (ч. 1 ст. 126 КК РФ). Виходячи із встановлених судом обставин, В. на прохання свого приятеля Х., попередньо домовившись з медперсоналом, забрав потерпілу М. з будинку і перевіз її на автомобілі до міського психіатричного диспансеру м. Краснодар. М. страждала на психічний розлад, що підтверджувалось медичними документами. Однак рішення лікарів-психіатрів про поміщення М. в психіатричний диспансер прийнято не було.

Рішенням судової колегії з кримінальних справ вищестоящего суду вирок суду першої інстанції був змінений. На думку судової колегії Краснодарського крайового суду, описане у вирокі злочинне діяння В. підпадає під ознаки ч. 1 ст. 128 КК РФ як поміщення особи в психіатричний стаціонар за відсутності на те законних підстав, оскільки, відповідно до законодавства, «поміщення в психіатричний стаціонар без згоди особи, яка страждає на психічний розлад, або без згоди її законного представника можливе лише у виняткових випадках: як невідкладний захід або за рішенням лікарів-психіатрів». У зв'язку з цим судовою колегією Краснодарського крайового суду дії В. були перекваліфіковані з ч. 1 ст. 126 на ч. 1 ст. 128 КК РФ⁴.

На наш погляд, має рацію Ю.М. Аргунова, яка зазначає: міркування про те, що суб'єкт розглядуваного злочину загальний, ґрунтуються не на правовому, а на побутовому уявленні про процедуру «поміщення» в заклад з надання психіатричної допомоги. Дослідниця пише: «Коли люди кажуть: “Я помістив свою сестру (матір, доньку) в лікарню”, то під цим зазвичай мають на увазі, що вони виявили ініціативу. Зрозуміло, що насправді таке поміщення здійснив лікар, а не вони. Як би не старались будь-які “зацікавлені особи” “помістити” свого родича в палату психіатричного стаціонару, зробити це їм не вдасться»⁶. Ілюстрацією до сказаного може слугувати такий приклад із судової практики: Вишгородський районний суд Київської області встановив, що Особа-1, маючи на меті незаконно позбавити свободи Особу-2, шляхом обману переконав свого знайомого Особа-3 у тому, що Особа-2, яку перед тим він привів у безпорадний стан, страждає на психічний розлад, а тому згодом

1 Уголовное право. Особенная часть: учебник / под ред. Л.Д. Гаухмана и С.В. Максимова. Москва: Изд-во Эксмо, 2005. С. 81.

2 Жинкин А.А. Незаконная госпитализация в медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь в стационарных условиях (ст. 128 УК РФ): некоторые проблемы квалификации и законодательной регламентации. *Теория и практика общественного развития*. 2015. № 4. С. 83–84.

3 Там же. С. 84.

4 Там же. С. 85.

4 Обзор судебной практики Краснодарского краевого суда. «Незаконное помещение в психиатрический стационар (ст. 128 УК РФ) ошибочно квалифицировано как похищение человека по ч. 1 ст. 126 УК РФ» / Система Гарант. URL: <http://base.garant.ru/24068449/#friends>. Див. також: Решетникова Г.А. Субъект незаконной госпитализации в медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь в стационарных условиях (часть 1 статьи 128 УК РФ). *Вестник Удмуртского университета. Серия: Экономика и право*. 2016. Т. 26, вып. 1. С. 124–125.

6 Аргунова Ю.Н. Уголовная ответственность за незаконное помещение в психиатрический стационар. *Независимый психиатрический журнал*. 2011. № 4. URL: <http://npar.ru/journal/2011/4/06-argunova.htm>

він *помістить її в психіатричну лікарню для лікування* (до цього ж просив Особу-3 перевезти неприємну жінку в сільську місцевість «на тимчасове проживання»)¹. Очевидно, що Особа-1 висловив спрощене («побутове») бачення процедури поміщення Особи-2 до закладу з надання психіатричної допомоги, маючи, мабуть, на увазі, що прагне домогтися прийняття лікарями-психіатрами рішення про її госпіталізацію до такого закладу.

Вважаємо, що підстав для розмежування понять «*госпіталізація до закладу з надання психіатричної допомоги*» і «*поміщення до закладу з надання психіатричної допомоги*» немає. По суті, до такого висновку дійшов й сам А.О. Жинкін. З'ясувавши семантичне значення вказаних слів, дослідник вимушений був визнати, що *госпіталізація* – не що інше, як «*поміщення в лікарню, госпіталь для лікування*»². Такий висновок, однак, апріорі суперечив його міркуванням, з огляду на що А.О. Жинкін відкинув його й сформулював наведене вище бачення вирішення проблеми. Госпіталізація особи до закладу з надання психіатричної допомоги справді передбачає наявність відповідних підстав та спеціальну процедуру, про що детально йшлося вище, однак це не означає, що *госпіталізації* до закладу з надання психіатричної допомоги необхідно протиставляти *поміщення* до вказаного закладу, яке начебто може бути здійснене будь-якою особою й без дотримання встановленої процедури. Інакше кажучи, як би ми не називали розглядувану дію – госпіталізацією чи поміщенням – здійснити її може лише спеціальний суб'єкт – лікар-психіатр, а не будь-яка зацікавлена особа. Заміна в ст. 128 КК РФ терміна «*поміщення*» терміном «*госпіталізація*» видається виправданою і пов'язана, вочевидь, з прагненням законодавця забезпечити однаковість термінології в законодавстві. Г.А. Решетнікова також зазначає, що термін «*госпіталізація*», який замінив термін «*поміщення*» в ч. 1 ст. 128 КК РФ, не змінює сенсу, не привносить чогось нового, а значить, не є й тією визначальною ознакою, що вказує на вчинення цього злочину саме спеціальним суб'єктом³.

Вирішуючи питання про суб'єкт злочину, передбаченого ст. 151 КК України, на наш погляд, потрібно виходити з особливостей об'єктивної сторони даного складу. Аналіз наведених вище положень Закону України «Про психіатричну допомогу» спонукає до висновку, що дії з поміщення (госпіталізації) особи до закладу з надання психіатричної допомоги може вчинити лише спеціальний суб'єкт, який наділений правом прийняти рішення про госпіталізацію особи до такого закладу. Йдеться про лікаря-психіатра, який діє як одноосібно, так і в складі комісії лікарів-психіатрів.

Зазначимо, що в процедурі госпіталізації особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку беруть участь декілька лікарів-психіатрів: лікар, який оформляє направлення на госпіталізацію, або лікар екстреної (швидкої) психіатричної допомоги; черговий лікар приймального відділення, який, серед іншого, оформляє історію хвороби; лікуючий лікар-психіатр; члени комісії лікарів-психіатрів, які протягом 24 годин зобов'язані оглянути госпіталізовану за рішенням лікаря-психіатра особу для прийняття рішення про доцільність її госпіталізації. Нагадаємо, що у випадках, коли госпіталізація особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку визнається доцільною, представник закладу з надання психіатричної допомоги, в якому перебуває особа, протягом 24 годин з часу госпіталізації направляє до суду за місцем знаходження вказаного закладу заяву про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку (ч. 2 ст. 16 Закону України «Про психіатричну допомогу»).

На те, що суб'єктом розглядуваного діяння є спеціальний суб'єкт, вказують також санкції ст. 151 КК України, в яких передбачено, зокрема, покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю.

Родичі, законні представники, сусіди та інші так чи інакше зацікавлені особи, які ініціювали процес госпіталізації завідомо психічно здорової особи, іншим чином сприяли незаконній госпіталізації її до закладу з надання психіатричної допомоги, на наше переконання, мають підлягати відповідальності як співучасники даного злочину⁴.

1 Вирок Вишгородського районного суду Київської обл. від 6 вересня 2018 р. (справа № 363/1843/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76335901>

2 Жинкін А.А. Незаконная госпитализация в медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь в стационарных условиях (ст. 128 УК РФ): некоторые проблемы квалификации и законодательной регламентации. *Теория и практика общественного развития*. 2015. № 4. С. 83.

3 Решетникова Г.А. Субъект незаконной госпитализации в медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь в стационарных условиях (часть 1 статьи 128 УК РФ). *Вестник Удмуртского университета. Серия: Экономика и право*. 2016. Т. 26, вып. 1. С. 126.

4 Див. також: Амосов А.Е. Незаконное лишение свободы в уголовном праве России (виды и характеристика): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владимир, 2008. С. 119; Евстифеева Е.В. Проблемы применения уголовной ответственности за незаконную госпитализацию в медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь в стационарных условиях. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2014. № 6 (101). С. 167; Иванова Л.В. Субъект незаконной госпитализации в медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь в стационарных условиях: спорные моменты. *Юридические исследования*. 2016. № 7. С. 7–13. URL: http://author.nbpublish.com/lr/article_19595.html; Карасёва М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 127; Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Коваленка; за наук. ред. О.М. Джужи та А.В. Савченка. Київ: Атіка, 2011. С. 118; Марахтанова Е.А. Преступления против свободы личности: вопросы законодательной регламентации и квалификации: дисс. ... канд.

Водночас випадки примусового доставлення потерпілого зазначеними вище особами до закладу з надання психіатричної допомоги за наявності відповідних підстав мають бути кваліфіковані за ст. 146 КК України.

В юридичній літературі висловлювалась думка про те, що за статтею про незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги слід кваліфікувати не тільки дії лікарів-психіатрів, а й будь-яких працівників такого закладу (медсестер, санітарів, сторожів, технічного персоналу), «котрі на якийсь час можуть помістити людину в стаціонар і без відома лікарів»¹. Погодитись з такими твердженнями не можемо. Так само, як і родичі чи інші зацікавлені особи, згадані працівники закладу з надання психіатричної допомоги не можуть госпіталізувати до вказаного закладу. Випадки, коли вказані особи «без відома лікарів помістили людину в стаціонар», на наш погляд, необхідно кваліфікувати за ст. 146 КК України².

Особи, які виконують управлінські функції в закладах з надання психіатричної допомоги (зокрема, завідувач відділення, головний лікар тощо) і використовують своє службове становище для вчинення розглядуваного злочину (наприклад, шляхом надання вказівок безпосереднім його виконавцям), на наш погляд, не госпіталізують в заклад з надання психіатричної допомоги завідомо психічно здорову особу, а є співучасниками цього злочину – організаторами, підбурювачами чи пособниками. Видається, має рацію О.Є. Амосов, коли зазначає, що «особа, яка виконує управлінські функції в психіатричних стаціонарах, може бути виконавцем даного злочину, але лише як лікар-психіатр, який розглядається у відриві від займаної ним адміністративної посади»³.

Суддя, що ухвалив завідомо неправосудне рішення, яким задовольнив заяву представника закладу з надання психіатричної допомоги про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку, має підлягати відповідальності за ст. 375 КК України. Навряд чи можна погодитись з науковцями, які вважають, що відповідні дії судді слід кваліфікувати за статтею про незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги⁴, адже суддя приймає рішення не про поміщення (госпіталізацію) особи до зазначеного закладу, а про задоволення заяви представника вказаного закладу про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку (ст. 342 Цивільного процесуального кодексу України)⁵. Так само не можемо погодитись з пропозицією кваліфікувати ухвалення суддею вказаного вище завідомо неправосудного рішення за сукупністю статей 151 та 375 КК України⁶. На наш погляд, відповідні дії судді повністю охоплюються ст. 375 КК, яка передбачає відповідальність за постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови. Кваліфікація вчиненого за сукупністю вказаних злочинів означатиме, що особа двічі притягатиметься до кримінальної відповідальності за один і той же злочин⁷.

Суб'єкт *примушування до шлюбу* загальний. З огляду на специфіку вказаного діяння вважаємо за можливе погодитись з М.І. Хавронюком, який вважає, що зазвичай суб'єктом цього злочину є особа, яка має сімейну владу над потерпілою особою (зокрема, батько чи мати)⁸. Вище зазначалося, що аналогічну точку зору займали й науковці, які досліджували це питання у радянський період.

юрид. наук: 12.00.08. Самара, 2006. С. 207; Научно-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 351; Научно-практический комментарий к Уголовному кодексу Республики Беларусь / под общ. ред. А.В. Баркова, В.М. Хомича. Минск: ГИУСТ БГУ, 2007. С. 377; Полный курс уголовного права: в 5 т. / под ред. А.И. Коробеева. Т. II. Преступления против личности. Санкт-Петербург: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. С. 442; Снахова М.Р. Уголовно-правовая охрана личной свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 155; Терентьев В.И. Уголовное право Украины. Особенная часть. Конспект лекций. Николаев: Изд-во «Дизайн и полиграфия», 2007. С. 97.

- 1 Полный курс уголовного права: в 5 т. / под ред. А.И. Коробеева. Т. II. Преступления против личности. Санкт-Петербург: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. С. 442; Хапугина И.В. Объективные и субъективные признаки состава незаконного помещения в психиатрический стационар (ст. 128 УК РФ). *Право евразийских государств: опыт и перспективы: материалы международной научно-практической конференции, 16-17 апреля 2012 г.* Орехово-Зуево, 2012. С. 186–187; Энциклопедия уголовного права. Т. 14. Преступления против свободы, чести и достоинства личности. Санкт-Петербург: Издание профессора Малинина – СПб ГКА, 2010. С. 103.
- 2 Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги: монографія. Ужгород: РІК-У, 2019. С. 160–161.
- 3 Амосов А.Е. Незаконное лишение свободы в уголовном праве России (виды и характеристика): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владимир, 2008. С. 124.
- 4 Див., зокрема: Карасёва М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 127; Смирнов А.В., Калиновский К.Б. Комментарий к Уголовному кодексу Туркменистана. Постатейный / под общ. ред. проф. А.В. Смирнова. Ашхабад: Центр ОБСЕ в Ашхабаде, 2013. С. 253. URL: <https://www.osce.org/ru/ashgabat/117369?download=true>; Хапугина И.В. Объективные и субъективные признаки состава незаконного помещения в психиатрический стационар (ст. 128 УК РФ). *Право евразийских государств: опыт и перспективы: материалы международной научно-практической конференции, 16-17 апреля 2012 г.* Орехово-Зуево, 2012. С. 186.
- 5 Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>
- 6 Див., зокрема: Круликов Л.А. Преступления против личности: текст лекций. Ярославль: Яросл. гос. ун-т, 1998. С. 13; Уголовное право России. Особенная часть: учебник / под ред. Ф.Р. Сундурова, М.В. Талан. Москва: Статут, 2012. С. 97.
- 7 Див. також: Марахтанова Е.А. Преступления против свободы личности: вопросы законодательной регламентации и квалификации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Самара, 2006. С. 208–209.
- 8 Научно-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 457.

5.2. Суб'єктивна сторона злочинів проти волі, честі та гідності особи

Встановлення суб'єктивної сторони складу злочину має надзвичайно важливе значення. Будучи елементом складу злочину, вона являє собою «частину» підстави кримінальної відповідальності і, відповідно, дозволяє відмежувати злочинну поведінку від незлочинної. За суб'єктивною стороною диференціюються суміжні склади злочинів, об'єктивні ознаки яких збігаються. Крім того, зміст суб'єктивної сторони складу злочину значною мірою визначає ступінь суспільної небезпечності як вчиненого діяння, так і самого суб'єкта злочину, а отже й характер відповідальності та вид і розмір покарання¹.

Суб'єктивна сторона *незаконного позбавлення волі або викрадення людини* характеризується прямим умислом: особа усвідомлює, що вона не має права позбавляти свободи чи викрадати іншу людину, однак бажає це зробити. Натомість ставлення особи до тяжких наслідків незаконного позбавлення волі або викрадення людини (ч. 3 ст. 146 КК України) може бути лише необережним.

Нагадаємо, що законодавці деяких зарубіжних держав (зокрема, Данії (ч. 3 § 261), Нідерландів (ст. 283) і Фінляндії (ст. 6 глави 25) передбачають відповідальність не лише за умисне незаконне позбавлення свободи, а й за протиправне позбавлення свободи, вчинене з необережності. Відповідний досвід навряд чи заслуговує на запозичення, оскільки зазначене діяння, на наш погляд, не характеризується достатнім ступенем суспільної небезпеки.

Мотиви та мета винної у вчиненні вказаного діяння особи можуть бути різними. Водночас О.О. Володіна зазначає, що якщо метою при незаконному позбавленні волі є саме позбавлення потерпілого свободи, то у разі викрадення людини винний не прагне до досягнення такої мети (яскравим прикладом цього, на думку дослідниці, слугують випадки викрадення малолітніх з метою їх виховання у зв'язку з неможливістю мати власних дітей, коли дитині надаються сприятливі умови для одержання всебічного розвитку і виховання, вона оточена турботою)². Вище неодноразово зазначалося, що викрадення людини хоч і характеризується певними особливостями, все ж є різновидом незаконного позбавлення особистої свободи. Крім того, як видається, позбавлення потерпілого свободи при вчиненні незаконного позбавлення волі здебільшого також є лише проміжковою метою; кінцева ж мета вказаного посягання зазвичай полягає в іншому (приміром, у тому, аби примусити особу до виконання цивільно-правового зобов'язання).

Із суб'єктивної сторони *насильницьке зникнення* характеризується умисною формою вини. З точки зору М.І. Хавронюка, умисел може бути як прямим, так і непрямим³. Зазначена позиція видається дискусійною. Оскільки насильницьке зникнення є злочином з формальним складом, вважаємо, що вчинити його можна лише з прямим умислом.

Суб'єктивна сторона *захоплення заручників* характеризується прямим умислом. Ставлення особи до тяжких наслідків вказаного діяння (ч. 2 ст. 147 КК України) може бути лише необережним.

Обов'язковою ознакою складу захоплення заручників, що відрізняє цей злочин від незаконного позбавлення волі або викрадення людини, є спеціальна мета, з якою вчиняється суспільно небезпечне діяння – спонукання родичів затриманого, державної або іншої установи, підприємства чи організації, фізичної або службової особи до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника. Слід, таким чином, підкреслити, що саме по собі захоплення або тримання особи як заручника виступає не метою винного, а засобом досягнення мети. Невстановлення вказаної мети виключає кваліфікацію за ст. 147 КК України. У той же час у правозастосовній практиці іноді трапляються випадки ігнорування спеціальної мети при кваліфікації розглядуваного діяння. Так, наприкінці 2017 р. поліцією відкрите кримінальне провадження за статтею про захоплення заручників, хоча жодних вимог чоловік, який протягом дня утримував близько десяти осіб (в т. ч. жінок і дітей) у відділенні «Укрпошти» в Харкові, не висував і мета його дій була незрозумілою. Сам по собі той факт, що особа, забарикадувавшись у приміщенні «Укрпошти», заявила про захоплення нею заручників, як видається, не може слугувати достатньою підставою для кваліфікації даного діяння як захоплення заручни-

1 Вереша Р.В. Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину: монографія. Київ: Алерта, 2018. С. 26–27.

2 Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 137.

3 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 440.

ків, адже, повторимось, кримінальний закон вимагає встановлення мети спонукання вказаних у ч. 1 ст. 147 КК України адресатів до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника. Попри те, що чоловік мав достатньо часу, аби чітко сформулювати свої вимоги, цього він не зробив: у ЗМІ наголошувалось на тому, що мета його дій була незрозумілою¹. З огляду на сказане, вважаємо, що підстав для кваліфікації за ст. 147 КК України у наведеному випадку не було; дії цієї особи слід було кваліфікувати за статтею, яка передбачає відповідальність за незаконне позбавлення волі.

У той же час, зрозуміло, не виключається й ретроспективне встановлення відповідної мети. Так, наприклад, Особа-3 захопив неповнолітнього в заручники, яке виразилось у тому, що він підійшов ззаду до потерпілого та, нанісши удар ногою під коліно, збив останнього з ніг, після чого, прагнучи подолати опір та перешкодити можливості покликати на допомогу, накинув йому на шию мотузку, якою почав здавлювати шию, в результаті чого настала смерть неповнолітнього. Досліджуючи обставини вчинення злочину, Новокаховський міський суд Херсонської області встановив, що Особа-3 давно планував захопити хлопця в заручники, тримати його в нежилу будинку, а потім вимагати в його батьків 100 тисяч доларів США в якості викупу за звільнення. Відповідні наміри Особи-3 підтверджувались, зокрема, показами свідків, яким він свого часу пропонував викрасти хлопця, після чого вимагати викуп у його батьків, однак вони категорично відмовилися від такої пропозиції². З огляду на сказане, є всі підстави для того, аби погодитись з позицією суду, який кваліфікував дії Особи-3 за п. 3 ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 147 КК України.

Аналіз судової практики засвідчує, що іноді має місце ситуація, за якої обов'язкова для аналізованого складу злочину мета виникла уже в ході вчинення злочинного діяння. Так, Баштанський районний суд Миколаївської області під час судового розгляду встановив, що відповідна мета в обвинувачених з'явилася тоді, коли з'ясувалося, що у потерпілого, якого вони незаконно позбавили волі, при собі значної суми грошей не було³.

Аналіз зарубіжного законодавства засвідчує різноманіття підходів до визначення мети, з якою вчиняється розглядуване посягання. Про спонукання до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як про умову звільнення заручника сказано у кримінальному законодавстві Азербайджану (ст. 215.1), Білорусі (ч. 1 ст. 291), Вірменії (ч. 1 ст. 218), Казахстану (ч. 1 ст. 261), Киргизстану (ч. 1 ст. 244), Латвії (ч. 1 ст. 154), Литви (ч. 1 ст. 252), Молдови (ч. 1 ст. 280), Нідерландів (ч. 1 ст. 282а), Росії (ч. 1 ст. 206), США (§ 1203), Таджикистану (ч. 1 ст. 181), Туркменістану (ч. 1 ст. 130), Узбекистану (ч. 1 ст. 245) та деяких інших держав. У § 1 ст. 252 КК Польщі вказано, що цей злочин вчиняється з метою примушення до певної поведінки, у ч. 1 § 239b КК Німеччини – з метою примушення до вчинення дій, до їх допущення чи до бездіяльності, у ч. 1 ст. 185 КК Швейцарії – з метою примушення третьої особи до вчинення дії, бездіяльності чи перетерплювання будь-яких невігод. Більш розлогим є опис мети захоплення заручника у кримінальному законодавстві Бельгії і Франції. Так, в § 1 ст. 347bis КК Бельгії вказано, що взяття заручників вчиняється для того, щоб примусити до виконання наказу або умови, підготувати або полегшити вчинення злочину чи проступку, сприяти втечі, домогтися звільнення або безкарності виконавців чи співучасників злочину або проступку. Подібним чином мета захоплення заручника описана в ст. 224-4 КК Франції: «для приготування чи полегшення вчинення злочину чи проступку, або для сприяння втечі чи забезпечення безкарності виконавця або співучасника злочину чи проступку, або для досягнення виконання будь-якої вимоги чи умови, зокрема сплати викупу». Що стосується кримінального законодавства Болгарії, то, як зазначалося раніше, КК цієї держави містить два самостійні склади даного злочину, які розрізняються залежно від мети, що її ставить перед собою винний. У ст. 97а передбачено відповідальність за затримання заручника з метою підризу чи послаблення влади в республіці; при цьому сказано, що звільнення заручника має ставитися в залежність від виконання певної умови. У ст. 143а відповідальність передбачена за вчинення розглядуваного злочину без вказаної вище мети; при цьому звільнення заручника також ставиться винним у залежність від виконання певної умови.

М.О. Акімов вважає, що спонукання винною особою адресатів вимог до вчинення чи утримання від вчинення якихось дій іманентно притаманне захопленню заручників, виражає його сутність і має бути визнане обов'язковою складовою його об'єктивної сторони. Тому, на переконання цього науковця, у диспозиції ч. 1 ст. 147 КК України словосполучення «з метою спонукання» слід замінити словосполученням «поєднане із

1 У Харкові звільнили всіх заручників з «Укрпошти» – поліція / BBC Україна. 30 грудня 2017 р. URL: <http://www.bbc.com/ukrainian/news-42524803>

2 Вирок Новокаховського міського суду Херсонської обл. від 18 грудня 2012 р. (справа № 2117/210/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/28182069>

3 Вирок Баштанського районного суду Миколаївської обл. від 25 червня 2015 р. (справа № 468/560/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39435618>

спонуканням»¹. З такою точкою зору навряд чи можна погодитись, оскільки, як слушно зазначає Л.П. Брич, зазначена пропозиція обумовлена нехтуванням різниці у змісті ознак об'єктивної та ознак суб'єктивної сторони; має місце логічна помилка – ототожнення мети як ознаки суб'єктивної сторони складу злочину і того, в чому полягає реалізація цієї мети, що є проявом об'єктивної сторони².

Важливою ознакою, яка дозволяє розмежувати захоплення заручників та незаконне позбавлення волі або викрадення людини, є те, що при захопленні або триманні особи як заручника мета спонукання до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії стосується адресатів, коло яких визначене у ч. 1 ст. 147 КК України. Натомість у разі незаконного позбавлення волі або викрадення людини, вчиненого, скажімо, з корисливих мотивів (ч. 2 ст. 146 КК), вимога сплати викупу пред'являється лише потерпілому. Таким чином, виходячи зі змісту диспозиції ч. 1 ст. 147 КК, дії з незаконного позбавлення волі або викрадення людини, за яких винний висуває вимоги не самому потерпілому, а, приміром, його родичам, слід кваліфікувати як захоплення або тримання особи як заручника³. Цього не взяв до уваги Шевченківський районний суд м. Львова, який у цій частині виправдав у зв'язку з відсутністю складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 147 КК України, учасників групи осіб, котрі за попередньою змовою викрали та утримували потерпілу Особу-9, реалізуючи свій злочинний умисел, спрямований на спонукання її батьків до передачі їм грошових коштів у сумі 150 тисяч доларів США як умови звільнення Особи-9. Аргументуючи своє рішення, суд визнав, що при захопленні або триманні особи як заручника винний пов'язує звільнення потерпілого із задоволенням своїх вимог, котрі він висуває перерахованим у ч. 1 ст. 147 КК України адресатам, у т. ч. й родичам затриманого, однак далі в якості контраргументу зазначив, що «при незаконному позбавленні волі або викраденні людини винна особа має на меті заволодіти майном потерпілого чи інших осіб та одержати вигоди майнового характеру. Викрадення людини або позбавлення волі з корисливих мотивів відрізняється від захоплення заручників з тих же мотивів». Як розуміти таке вкрай суперечливе твердження – не зовсім зрозуміло. Не можемо повністю погодитись також з наступними твердженнями, викладеними у зазначеному вирокі суду, котрі дали йому підстави для висновку про відсутність у діях учасників групи осіб складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 147 КК України: «При захопленні заручників винний зацікавлений в широкому розголосі своїх вимог – як правило, місце утримання заручників не приховується, погрози щодо них виголошуються публічно з демонстрацією агресивності по відношенню до захоплених осіб. У випадках викрадення людини чи позбавлення її волі вимога про викуп пред'являється вузькому колу осіб, місце утримання викрадених осіб тримається в таємниці, причому однією з умов звільнення у даному випадку є вимога до рідних та близьких утриматись від звернення до правоохоронних органів. При викраденні людини об'єктом злочину є відносини, щоб забезпечити свободу особистості, а під час захоплення заручників – громадську безпеку. Також ознакою, за якою захоплення заручників відмежовується від незаконного позбавлення волі та викрадення людини, є особа потерпілого. Так, при захопленні заручників винного здебільшого не цікавить особа потерпілого, його подальша доля, а лише можливість використання його як засіб впливу на адресата погрози. Коли йдеться про незаконне позбавлення волі чи викрадення людини, особа потерпілого персоналізована, та винні, особливо якщо вони очікують на отримання викупу, зацікавлені безпосередньо у ньому»⁴. Наведені твердження є вкрай неоднозначними, не впливають безпосередньо із тексту кримінального закону і, по суті, є свавільним його тлумаченням.

Визначення вітчизняним законодавцем кола адресатів, яких стосується мета спонукання вчинити будь-яку дію чи утриматися від її вчинення як умови звільнення заручника, не можна визнати вдалим. Нагадаємо, що у ч. 1 ст. 147 КК України такими адресатами визнані родичі затриманого, державна або інша установа, підприємство чи організація, фізична або службова особа. Натомість у ст. 1 Міжнародної конвенції про боротьбу із

1 Акімов М.О. Кримінально-правова характеристика захоплення заручників за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2009. С. 9.

2 Брич Л.П. Теорія розмежування складів злочинів: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. С. 141, 146.

3 У судовій практиці поширені помилки, які трапляються переважно при кваліфікації розглядуваного посягання, вчиненого з корисливих мотивів, коли злочинці вимагають у родичів викраденого викуп як умову його звільнення (див.: Вирок Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 24 червня 2014 р. (справа № 201/12723/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39401646>; Вирок Малиновського районного суду м. Одеси від 5 квітня 2012 р. (справа № 1-1273/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24562065>; Вирок Дзержинського районного суду м. Харкова від 8 січня 2013 р. (справа № 2011/9974/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/51074329>; Вирок Шумського районного суду Тернопільської обл. від 18 лютого 2016 р. (справа № 609/4/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56075998>). Вочевидь, виходячи зі змісту диспозиції ч. 1 ст. 147 КК України, такі діяння мали б кваліфікуватися як захоплення або тримання особи як заручника, а не як незаконне позбавлення волі або викрадення людини.

4 Вирок Шевченківського районного суду м. Львова від 11 листопада 2016 р. (справа № 466/4414/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62679055>

захопленням заручників серед адресатів примушення до здійснення чи утримання від здійснення будь-якого акту як умови звільнення заручника значаться держава, міжнародна міжурядова організація, будь-яка фізична, юридична особа або група осіб. Недоліком вітчизняного кримінального законодавства є насамперед те, що воно не згадує прямо про державу як таку (у ч. 1 ст. 147 йдеться тільки про державну установу, підприємство чи організацію), а також про групу осіб (хоча цілком можливою є ситуація, коли вимоги висуваються незареєстрованому об'єднанню, котре не відповідає вимогам юридичної особи). Крім того, родичі затриманого, зрозуміло, є фізичними особами, а тому виокремлювати їх навряд чи доцільно. У зв'язку з цим вважаємо, що коло адресатів у диспозиції ч. 1 ст. 147 КК України слід привести у відповідність до положень зазначеної конвенції, вказавши у диспозиції цієї норми на державу, міжнародну організацію, будь-яку фізичну чи юридичну особу або групу осіб¹. Відповідним чином коло адресатів визначене, приміром, у ч. 1 ст. 244 КК Киргизстану, ч. 1 ст. 280 КК Молдови, ч. 1 ст. 162 КК Португалії, ч. 1 ст. 181 КК Таджикистану². Зазначимо також, що такий перелік адресатів був наведений у ч. 1 ст. 123-1 попереднього КК України.

Виходячи з викладеного вище, диспозицію ч. 1 ст. 147 КК України вважаємо за доцільне викласти у такій редакції:

«1. Захоплення або тримання особи як заручника з метою спонукання держави, міжнародної організації, будь-якої фізичної, юридичної особи або групи осіб до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника».

У розглядуваному контексті необхідно звернути увагу також на визначення кола адресатів, яких стосується спонукання вчинити будь-яку дію або утриматися від її вчинення як умови звільнення заручника, у ст. 349 і ст. 349-1 КК України, в яких передбачено відповідальність відповідно за захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника і за захоплення журналіста як заручника. У ст. 349 такими адресатами є держава чи інша установа, підприємство, організація або службова особа, а у ст. 349-1 – сам журналіст, який захоплений в заручники. Вважаємо, що наведене у диспозиції ст. 349-1 КК України формулювання не відповідає розумінню захоплення заручника, що міститься в Міжнародній конвенції про боротьбу із захопленням заручників (ст. 1), оскільки мета спонукання до вчинення чи утримання від вчинення певної дії має бути адресована не заручнику, як вказано у ст. 349-1, а третій стороні.

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень засвідчує поширеність ситуації, за якої особа реалізує наявну в неї мету, що є обов'язковою ознакою розглядуваного злочину, – висуває певні вимоги до вказаних у ч. 1 ст. 147 КК України адресатів в якості умови звільнення заручника. На практиці, як правило, має місце висунення майнових вимог до родичів заручника. У зв'язку з цим виникає питання про необхідність чи відсутність необхідності кваліфікації за сукупністю із ст. 189 КК України, яка передбачає відповідальність за вимагання. Виходячи з тексту диспозиції ч. 1 ст. 147 КК України, можна зробити висновок, що реалізація цієї мети (висунення вимог майнового характеру) перебуває за межами об'єктивної сторони даного складу злочину. Тому в разі захоплення або тримання особи як заручника і висунення майнових вимог до родичів потерпілого вчинене повною мірою не охоплюється цим складом злочину. Так само вчинене повністю не охоплюється основним та кваліфікованими складами вимагання (ст. 189 КК України), оскільки ними не передбачена така ознака, як незаконне позбавлення волі. Л.П. Брич слушно зазначає, що «мета, яка названа як ознака суб'єктивної сторони складу злочину, не охоплює і не може охоплювати її ж реалізацію, що є проявом об'єктивної сторони іншого складу злочину. Ці поняття позначають різні явища реальної дійсності. Мета – це прагнення особи вчинити певне діяння чи

1 Можливим варіантом вирішення окресленої проблеми є вказівка в диспозиції ч. 1 ст. 147 КК України на те, що мета спонукання до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника стосується третьої сторони.

2 Здійснений аналіз зарубіжного законодавства засвідчує значне різноманіття підходів до визначення відповідного кола адресатів. Так, наприклад, у кримінальному законодавстві Естонії (ч. 1 ст. 135), Фінляндії (ст. 4 глави 25) та Швейцарії (ч. 1 ст. 185) вказано на «третіх осіб». У § 1 ст. 252 КК Польщі зазначено, що мета примушення до певної поведінки стосується державного органу або органу самоуправління, установи, організації, фізичної чи юридичної особи або групи осіб. У ч. 1 ст. 215 КК Азербайджану, ч. 1 ст. 218 КК Вірменії та ч. 1 ст. 206 КК Росії вказано, що мета спонукання має стосуватися держави, організації чи громадянина, у ч. 1 ст. 261 КК Казахстану – держави, організації чи іншої особи. Згідно з ч. 1 ст. 291 КК Білорусі мета спонукання має стосуватися державного органу, міжнародної організації, юридичної чи фізичної особи або групи осіб. У ч. 1 ст. 130 КК Туркменістану і ч. 1 ст. 245 КК Узбекистану зазначено, що мета спонукання стосується держави, міжнародної організації, юридичної чи фізичної особи. Відповідно до ч. 1 ст. 154 КК Латвії коло адресатів обмежується фізичною чи юридичною особою або групою осіб. У кримінальному законодавстві США (§ 1203) зазначено, що мета примушення до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника стосується третьої особи або урядової організації. Відповідно до ч. 1 статей 97а і 143а КК Болгарії вимога виконання висуваної винним умови адресується державі, державній чи громадській організації або третій особі. У ч. 1 ст. 282а КК Нідерландів, ч. 1 § 185 КК Словаччини, ч. 1 ст. 174 КК Чехії зазначено, що примус стосується іншої особи. Відповідно до ч. 1 § 239b КК Німеччини примушення до вчинення дії, терпимості чи бездіяльності стосується самого заручника або третьої особи. У § 1 ст. 347bis КК Бельгії і у ст. 224-4 КК Франції про те, кого стосуються ті вимоги, що їх висуває винний, не сказано взагалі.

досягти певних наслідків. Але її не можна ототожнювати з цим діянням чи наслідками»¹. Таким чином, можна зробити висновок, що реалізація мети захоплення або тримання особи як заручника перебуває за межами об'єктивної сторони цього складу злочину, а тому у разі висунення майнових вимог до родичів потерпілого необхідною є кваліфікація за сукупністю злочинів, передбачених статтями 147 і 189 КК України. Тому вважаємо, що Приморський районний суд міста Маріуполя Донецької області правильно кваліфікував за сукупністю статей 147 і 189 КК України дії учасників організованої групи, котрі, захопивши та утримуючи чоловіка як заручника, висунули його дружині вимогу про передачу їм грошових коштів у розмірі 100 тисяч доларів США в якості винагороди за звільнення заручника, погрожуючи в разі невиконання вказаних вимог убити його².

О.О. Володіна стверджує, що у разі викрадення людини мотивом найчастіше виступає користь чи задоволення свого бажання мати дитину (при викраденні малолітнього), тоді як у разі захоплення заручників, як правило, має місце політичний або екстремістський мотив; корисливий ж є лише проміжковим, задоволення якого сприяє досягненню основної мети³. Вочевидь, зазначене твердження прямо пов'язане з точкою зору його авторки, переконаної, що місце статті про захоплення заручників – у розділі IX «Злочини проти громадської безпеки»⁴. Разом із тим аналіз доступної емпіричної бази засвідчує, що «політичний або екстремістський» мотив при вчиненні захоплення або тримання особи як заручника трапляється вкрай рідко; домінує корисливий мотив. Водночас здійснене дослідження засвідчило широке коло мотивів, з яких вчиняється викрадення людини (про це детально йтиметься нижче). З огляду на сказане, вважаємо, що мотив вчинення злочину не може слугувати критерієм розмежування викрадення людини і захоплення заручників.

Суб'єктивна сторона *підміни дитини* характеризується прямим умислом і корисливими або іншими особистими мотивами. Вказівка в диспозиції ст. 148 КК України на корисливі або інші особисті мотиви виключає необережну форму вини в аналізованому злочині. Більше того, з огляду на те, що склад підміни дитини сконструйований законодавцем як формальний, умисел тут може бути лише прямим. Вчиняючи це діяння, особа усвідомлює, що підміняє одну дитину іншою і бажає цього. Точка зору Є.В. Даценка, який в одній із публікацій пише про різне ставлення винного до діяння (прямий або непрямий умисел) та його наслідків (злочинна самовпевненість та злочинна недбалість)⁵, є необґрунтованою і такою, що не відповідає положенням кримінального закону. У зв'язку з цим вважаємо, що зупинятися на її детальному аналізі немає потреби. Більше того, згодом Є.В. Даценко змінив свою точку зору, вказавши, що суб'єктивна сторона підміни дитини характеризується прямим умислом⁶.

Аналіз зарубіжного законодавства засвідчує, що більшість законодавців не вказує на умисну форму вини розглядуваного злочину, виходячи, вочевидь, з того, що вона впливає із самого змісту відповідної кримінально-правової заборони. На умисність підміни дитини, однак, прямо вказано у ч. 1 ст. 180 КК Білорусі, ч. 1 ст. 184 КК Болгарії, ч. 1 ст. 136 КК Казахстану, ч. 1 ст. 167 КК Латвії, ст. 128 КК Туркменістану, ст. 124 КК Узбекистану. Кримінальне законодавство Іспанії поряд із умисною підміною дитини (ч. 3 ст. 220) встановлює відповідальність за підміну однієї дитини іншою в медичних або соціально-медичних закладах, що сталася внаслідок грубої недбалості осіб, відповідальних за ідентифікацію та охорону дітей (ч. 5 ст. 220). Подібним є підхід албанського законодавця: у ст. 128 КК Албанії встановлено відповідальність за підміну дітей, вчинену з необережності персоналом пологового будинку, виховного чи лікувального закладу, у ст. 128/а – за умисну підміну однієї дитини іншою, вчинену медичним персоналом.

Обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони розглядуваного злочину є корисливі або інші особисті мотиви⁷. Корисливі мотиви полягають у прагненні винного до збагачення, означають, що суб'єкт злочину прагне одержати внаслідок підміни чужої дитини матеріальну вигоду у будь-якій формі або ж позбутися матеріальних витрат. Інші особисті мотиви можуть бути низькими (помста, ревності, заздрість тощо) або благородними

1 Брич Л.П. До питання про спільні ознаки складів злочинів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 2. С. 230; Брич Л.П. Теорія розмежування складів злочинів: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 154.

2 Вирок Приморського районного суду м. Маріуполя Донецької обл. від 06 квітня 2017 р. (справа № 263/13009/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/65890710>

3 Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 138.

4 Там само. С. 9, 49.

5 Даценко Є.В. Суб'єктивна сторона підміни дитини за кримінальним законодавством України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2014. Випуск 5-2. Том 1. С. 67–68.

6 Даценко Є.В. Кримінально-правова характеристика підміни дитини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2015. С. 11, 15.

7 Подібним є підхід, закріплений у ст. 174 КК Грузії, ст. 153 КК Росії, ст. 124 КК Узбекистану, – тут обов'язковою ознакою підміни дитини визнано вчинення цього злочину з корисливих чи інших низьких спонукань. У ст. 172 КК Азербайджану поряд з користю та іншими низькими мотивами вказано також на помсту.

(приміром, підміна приреченої на смерть тяжко хворої дитини в інтересах її матері на здорову дитину, від якої відмовилась мати останньої). На наш погляд, варто погодитись з М.І. Хавронюком, який вважає, що в другому випадку, зважаючи на надзвичайно специфічний етичний бік справи, може йтися про відсутність суспільної небезпеки діяння через малозначність¹.

У юридичній літературі неодноразово зверталася увага на недоцільність вказівки у диспозиції досліджуваної статті на мотиви вчинення підміни дитини. Так, Г.А. Решетнікова слушно вказує на те, що законодавець відзначає особливості мотиву злочину передовсім у тих випадках, якщо з цими особливостями безпосередньо пов'язане визначення суспільної небезпеки злочинного діяння; інакше кажучи, коли в цих особливостях виражається основна властивість діяння, його суспільна небезпечність. У зв'язку з цим дослідниця ставить запитання: чи стає це діяння злочинним тільки тому, що особа, яка його вчиняє, керується корисливими або іншими мотивами? Відповідь однозначна: ні. У зв'язку з цим, на її думку, критерієм криміналізації тут мають бути не певні мотиви, а саме діяння – підміна дитини². Подібні аргументи наводять також А.Р. Акієв³, А.А. Гордейчик⁴, Н.В. Гуль⁵, Д.Л. Гулякевич⁶, Є.В. Даценко⁷ та інші науковці. На наше переконання, злочинною має визнаватись будь-яка підміна чужої дитини, незалежно від мотивів. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне відмовитись від вказівки в диспозиції ст. 148 КК України на корисливі або інші особисті мотиви. У той же час варто погодитись з Є.В. Даценком, який пропонує посилити відповідальність за підміну дитини, вчинену з корисливих мотивів⁸. На наш погляд, підвищений ступінь суспільної небезпеки підміни дитини, вчиненої з корисливих мотивів, пов'язаний з морально-психологічною деформацією особистості суб'єкта такого злочину, з грубим порушенням ним важливих прав інших осіб заради задоволення власних матеріальних потреб⁹. Натомість доповнювати розглядувану статтю такою кваліфікуючою ознакою, як вчинення підміни дитини з інших особистих мотивів, що її також пропонує вказаний автор, потреби немає, оскільки, на наш погляд, відповідні мотиви мають місце в будь-якому випадку.

На підставі викладеного можемо запропонувати нову редакцію диспозиції ч. 1 ст. 148 КК України: «*1. Умисна підміна чужої дитини іншою чужою або своєю дитиною*».

Суб'єктивна сторона *торгівлі людьми* характеризується прямим умислом. Особа усвідомлює суспільно небезпечний характер вчинюваного нею діяння і бажає вчинити дії, які утворюють об'єктивну сторону торгівлі людьми.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що вчинення даного злочину, як правило, заздалегідь планується. Для торгівлі людьми, таким чином, раптово виниклий умисел є нетиповим¹⁰. Цей факт загалом свідчить про підвищену суспільну небезпеку як досліджуваного злочину, так і особи, яка його вчинила.

Для таких форм розглядуваного злочину як вербування, переміщення, переховування, передача і одержання людини обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони є *мета експлуатації* людини.

- 1 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: Юридична думка, 2012. С. 369; Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. Київ: Атіка, 2009. С. 84.
- 2 Решетнікова Г.А. Уголовно-правовая охрана семьи и несовершеннолетних: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2005. С. 11, 30–31.
- 3 Акієв А.Р. Уголовная ответственность за посягательства на интересы семьи: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2017. С. 8, 19; Акієв А.Р. Уголовная ответственность за посягательства на интересы семьи: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2017. С. 143–145.
- 4 Гордейчик А.А. Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с преступлениями против семьи и несовершеннолетних: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владивосток, 2009. С. 21.
- 5 Гуль Н.В. Конституционное право на защиту семьи в уголовном законодательстве России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2009. С. 9–10, 18.
- 6 Гулякевич Д.Л. Уголовно-правовая охрана ребенка в Республике Беларусь: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2015. С. 35–36; Гулякевич Д.Л. Уголовно-правовая охрана ребенка в Республике Беларусь: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2015. С. 191.
- 7 Даценко Є.В. Кримінально-правова характеристика підміни дитини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2015. С. 11.
- 8 Даценко Є.В. Кримінально-правова характеристика підміни дитини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2015. С. 11, 15, 16.
- 9 У розглядуваному контексті варто зазначити, що підміна дитини, вчинена з корисливих або інших низьких спонукань, законодавцями окремих держав (зокрема, Білорусі, Казахстану, Таджикистану) визнана обставиною, що обтяжує кримінальну відповідальність за цей злочин. Естонський законодавець до кола кваліфікуючих ознак відніс вчинення даного діяння з метою отримання спадщини чи з інших корисливих спонукань, болгарський та латвійський – підміну дитини, вчинену в корисливих цілях. Тим самим законодавці вказаних держав підкреслили, що кримінально караною є підміна однієї дитини іншою, вчинена з будь-яких спонукань, тоді як вчинення даного злочину з корисливих чи інших низьких мотивів свідчить про його підвищену суспільну небезпеку.
- 10 Це, однак, не означає, що раптово виниклий умисел у разі вчинення торгівлі людьми неможливий. У спеціальній літературі та ЗМІ, для прикладу, можна натрапити на повідомлення про батьків, які зловживали алкоголем і під впливом певних зовнішніх факторів, довго не роздумуючи, вирішили продати свою дитину (див., наприклад: Жинкин А.А. Торговля людьми и использование рабского труда: проблемы квалификации и соотношение со смежными составами преступлений: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Краснодар, 2005. С. 116–117; В России женщина за бутылку водки продала педофилу родную дочь / News online 24. URL: <https://newsonline24.com.ua/v-rossii-zhenshhina-za-butylku-vodki-prodala-pedofilu-rodnyuyu-doch/>; Мать продала свою дочь попутчику по электричке за 100 гривен / Kramatorsk.info. 1 июля 2007 г. URL: <https://www.kramatorsk.info/?view&40076>).

Зауважимо, що в науковій літературі неодноразово пропонувалося виключити вказівку на мету експлуатації з диспозиції статті, яка передбачає відповідальність за торгівлю людьми. До такого висновку дійшли, зокрема, К.В. Авдеева¹, Б.Р. Бухорієв², С.В. Громов³, К.В. Євстифеева⁴, Л.Ю. Єгорова⁵, Д.Я. Зайдієва⁶, Ф.М. Кадніков⁷, О.О. Кислова⁸, О.Б. Кургузкіна⁹, Я.Г. Лизогуб¹⁰, В.М. Підгородинський¹¹, Є.М. Полянська¹², М.С. Рахімов¹³, О.С. Степанюк¹⁴, А.І. Тукубашева¹⁵ та Є.Є. Шалімов¹⁶. При цьому окремі з цих авторів вважають за доцільне визнати мету експлуатації обставиною, що обтяжує кримінальну відповідальність за торгівлю людьми¹⁷. Вказані та інші дослідники апелюють до того, що: 1) наявність мети експлуатації на практиці складно доказувати, тоді як відмова від вказівки на зазначену мету відкриє ширші можливості для притягнення до відповідальності осіб, які укладають угоди щодо людини¹⁸; 2) в багатьох випадках торгівлі людьми (насамперед дітьми) торговці не переслідують мету їхньої експлуатації, що фактично залишає такі випадки безкарними¹⁹; 3) мету експлуатації людини переслідує лише одержувач (або ж покупець) людини, тоді як інші особи, які здійснюють вербування,

- 1 Авдеева Е.В. Механизм уголовно-правового регулирования свободы личности в Российской Федерации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Екатеринбург, 2013. С. 12.
- 2 Бухориев Б.Р. Уголовно-правовые меры предупреждения торговли людьми (по материалам Республики Таджикистан): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2018. С. 16.
- 3 Громов С.В. Уголовно-правовая характеристика торговли людьми и использования рабского труда: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 9, 17, 23–24; Громов С.В. Уголовно-правовая характеристика торговли людьми и использования рабского труда: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 10, 100–101, 112–113.
- 4 Евстифеева Е.В. Теоретические проблемы уголовно-правовой ответственности за торговлю людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Саратов, 2002. С. 92–93.
- 5 Егорова Л.Ю. Торговля несовершеннолетними: проблемы квалификации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 10, 23.
- 6 Зайдиева Д.Я. Уголовно-правовая охрана личной свободы человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 99, 116–117.
- 7 Кадников Ф.Н. Криминологическая характеристика и предупреждение преступлений, связанных с торговлей людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 10, 18.
- 8 Кислова Е.А. Проблемы регулирования уголовной ответственности за торговлю людьми. *Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: сб. материалов третьей Международной научно-практической конференции*. Москва: МГЮА, 2006. С. 168–169; Кислова Е.А. Уголовно-правовые средства противодействия рабству и торговле людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2005. С. 13, 24.
- 9 Кургузкина Е.Б., Полянская Е.М. Уголовно-правовые и международные аспекты борьбы с использованием рабского труда и торговлей людьми: монография. Воронеж: ФГБОУ ВО Воронежский ГАУ, 2016. С. 38.
- 10 Лизогуб Я.Г. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо передачі людини: монографія / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. С.С. Яценко. Луганськ: РВВ ЛАВС, 2003. С. 123; Лизогуб Я.Г., Яценко С.С. Протидія торгівлі людьми: аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства: навчальний посібник / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. С.С. Яценко. Київ: Атіка, 2005. С. 71.
- 11 Підгородинський В.М. Відповідальність за торгівлю людьми за кримінальним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2005. С. 13, 15–16.
- 12 Полянская Е.М. Проблемы предупреждения использования рабского труда и торговли людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2014. С. 39.
- 13 Рахимов М.С. Субъективные признаки, характеризующие торговлю людьми по уголовному законодательству Республики Таджикистан. *Вестник Московского университета МВД России*. 2014. № 4. С. 104–105.
- 14 Степанюк О.С., Зубкова А.А. Спорные вопросы квалификации торговли несовершеннолетними. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 жовт. 2013 р.* / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 623.
- 15 Тукубашева А.И. Уголовно-правовые и криминологические аспекты торговли людьми (на материалах Кыргызской Республики): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Бишкек, 2011. С. 16–17.
- 16 Шалимов Е.Е. Уголовно-правовые и криминологические проблемы торговли людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Саратов, 2007. С. 9, 20.
- 17 Див., зокрема: Горбань Е.Г. Противодействие торговле людьми (уголовно-правовой и криминологический аспекты): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. С. 26; Егорова Л.Ю. Торговля несовершеннолетними: проблемы квалификации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 10, 23; Підгородинський В.М. Відповідальність за торгівлю людьми за кримінальним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2005. С. 16; Смирнов Ю.П. Уголовная ответственность за сексуальную эксплуатацию других лиц в форме занятия ими проституцией: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2010. С. 20; Степанюк О.С., Зубкова А.А. Спорные вопросы квалификации торговли несовершеннолетними. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 жовт. 2013 р.* / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 623; Шалимов Е.Е. Уголовно-правовые и криминологические проблемы торговли людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Саратов, 2007. С. 9, 10, 20.
- 18 Див., наприклад: Громов С.В. Уголовно-правовая характеристика торговли людьми и использования рабского труда: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 17; Громов С.В. Уголовно-правовая характеристика торговли людьми и использования рабского труда: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 10, 100–101; Тукубашева А.И. Уголовно-правовые и криминологические аспекты торговли людьми (на материалах Кыргызской Республики): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Бишкек, 2011. С. 16; Підгородинський В.М. Відповідальність за торгівлю людьми за кримінальним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2005. С. 12, 15.
- 19 Див., наприклад: Кислова Е.А. Уголовно-правовые средства противодействия рабству и торговле людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2005. С. 13, 24; Кургузкина Е.Б., Полянская Е.М. Уголовно-правовые и международные аспекты борьбы с использованием рабского труда и торговлей людьми: монография. Воронеж: ФГБОУ ВО Воронежский ГАУ, 2016. С. 38; Підгородинський В.М. Відповідальність за торгівлю людьми за кримінальним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2005. С. 16; Степанюк О.С., Зубкова А.А. Спорные вопросы квалификации торговли несовершеннолетними. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 жовт. 2013 р.* / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 623.

переміщення, переховування та передачу потерпілого, такої мети зазвичай не переслідують; вони зацікавлені в матеріальній або іншій вигоді, яка не завжди пов'язана з експлуатацією людини¹.

Наведені аргументи не видаються достатньо переконливими. Наявність мети експлуатації у ряді випадків (передусім тоді, коли потерпілих експлуатувати не встигли) дійсно складно доказувати, однак цей факт, як видається, не може свідчити про необхідність відмови від вказівки на неї в диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України. Вважаємо, що вказівка на мету експлуатації дозволяє відмежувати злочинне діяння від дій, які кримінально караними не є². Приміром, найом (вербування) людей на роботу сам по собі не є протиправним, таким він стає лише у разі, якщо вчинений з метою експлуатації та з використанням перерахованих у зазначеній нормі способів.

Торговці людьми справді не завжди переслідують мету експлуатації. Як зазначалося вище, стосується це власне торгівлі людиною (тобто її купівлі-продажу), а також такої вилученої зі ст. 149 КК України форми розгляданого злочину, як здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина. Однак для випадків купівлі-продажу людини (скажімо, купівлі-продажу немовляти для подальшого усиновлення) законодавець й сьогодні не вимагає наявності мети експлуатації. Що стосується іншої угоди щодо людини, то вище нами підкреслювалася необхідність повернення цієї форми торгівлі людьми до ст. 149 КК України. Як і у випадку з купівлею-продажем людини, відповідальність за будь-яку іншу угоду щодо людини має наставати незалежно від наявності мети експлуатації.

Особи, які вчиняють вербування, переміщення, переховування чи передачу людини, звісно, зацікавлені передусім у матеріальній вигоді, яку бажають отримати завдяки своїм діям. Важливо, однак, розуміти, що вони діють таким чином, усвідомлюючи, що завербовану (переміщену і т. д.) ними людину надалі експлуатуватимуть інші особи. Саме тому вони й використовують перераховані у ч. 1 ст. 149 КК України способи вчинення даного злочину. Скажімо, особа змушена вдатися до обману для того, аби завербувати людину, оскільки розуміє, що якщо та знатиме про всі подробиці майбутньої роботи, то не погодиться на неї. Необхідно підкреслити, що винний у вербуванні, переміщенні, переховуванні чи передачі (а іноді й в одержанні) людини зазвичай має мету не особисто експлуатувати потерпілого, а отримати певні кошти чи іншу вигоду завдяки зацікавленості інших осіб у експлуатації людини. Йдеться, таким чином, про отримання матеріальної чи іншої вигоди шляхом забезпечення можливості експлуатації людини іншими особами. Отже, мета винної особи має комплексний (складний) характер. З одного боку, особа бажає таким шляхом отримати певну вигоду, з іншого ж – усвідомлює, що людину експлуатуватимуть інші особи, котрі й надають їй цю вигоду за виконану «роботу». Вольове зусилля винного спрямоване на експлуатацію потерпілого (це вольове зусилля можна виразити таким запитанням: «Чи хочеш ти, аби людину експлуатували? Якщо не хочеш, то для чого тоді її вербуєш, переміщаєш і т. д.?»), яка є кінцевою метою зазначених вище дій. Вочевидь, саме це малося на увазі, коли у міжнародних актах, а відтак і в національному кримінальному законі, вказувалося на обов'язкову мету експлуатації людини. Вважаємо, мають рацію В.І. Борисов та В.А. Козак, які зазначають, що «для наявності складу злочину досить, якщо винний усвідомлював цю мету та діяв заради її досягнення»³. Зауважимо також, що у судовій практиці зазначений момент особливих проблем не викликає.

У вітчизняній кримінально-правовій літературі висловлювалися пропозиції замінити у ч. 1 ст. 149 КК України мету експлуатації людини на мету незаконного використання людини⁴, на мету наживи та іншої вигоди⁵,

1 Див., наприклад: Евстифеева Е.В. Теоретические проблемы уголовно-правовой ответственности за торговлю людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Саратов, 2002. С. 92–93; Зайдиева Д.Я. Уголовно-правовая охрана личной свободы человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 116–117; Кислова Е.А. Уголовно-правовые средства противодействия рабству и торговле людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2005. С. 13, 24; Милевский А.И. Уголовно-правовая борьба с торговлей несовершеннолетними: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2000. С. 16; Рахимов М.С. Субъективные признаки, характеризующие торговлю людьми по уголовному законодательству Республики Таджикистан. *Вестник Московского университета МВД России*. 2014. № 4. С. 104.

2 Див. також: Буряк М.Ю. Торговля людьми и борьба с ней (криминологические и уголовно-правовые аспекты): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владивосток, 2005. С. 26.

3 Борисов В.І., Козак В.А. Коментар до статті 149 Кримінального кодексу України (в редакції Закону від 12 січня 2006 р.). *Кримінальне право України*. 2006. № 2. С. 22; Борисов В.І., Козак В.А. Торговля людьми або інша незаконна угода щодо людини: характеристика складу злочину. *Альманах кримінального права: збірник статей*. Вип. 1 / відповід. ред. П.П. Андрушко, П.С. Берзін. Київ: Правова єдність, 2009. С. 161; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. С. 95; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Харків: Право, 2013. С. 115.

4 Орлеан А.М. Кримінально-правова характеристика торгівлі людьми. Монографія. Харків: СІМ, 2005. С. 133, 153.

5 Лизогуб Я.Г. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо передачі людини: монографія / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. С.С. Яценко. Луганськ: РВВ ЛАВС, 2003. С. 123; Лизогуб Я.Г., Яценко С.С. Протидія торгівлі людьми: аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства: навчальний посібник / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. С.С. Яценко. Київ: Атіка, 2005. С. 71.

на мету, пов'язану з отриманням вигоди майнового або немайнового характеру¹. А.І. Тукубашева вважає за доцільне вказати у диспозиції відповідної статті на те, що злочин вчиняється «з метою експлуатації чи отримання інших вигод»². На думку Л.К. Мхітарян, у диспозиції даної статті слід вказати, що торгівля людьми у формах вербування, переміщення, переховування, передачі або одержання вчиняється «з метою експлуатації людини або торгівлі нею»³. Вважаємо, що реалізація наведених пропозицій не тільки не вирішить окреслену вище проблему, а й може призвести до проблем додаткових. Скажімо, цілком зрозуміло, що будь-яке агентство із працевлаштування, наймаючи на роботу працівників, зацікавлене в отриманні певних вигод. Однак сама по собі мета отримання вигоди у результаті відповідних дій кримінально-правового значення не має. Кримінально-правове значення має мета подальшої експлуатації людини зацікавленими особами. Заміна мети експлуатації людини на мету її використання також не вирішує проблему, оскільки сутність експлуатації людини якраз і полягає у її протиправному використанні. Вказівка на те, що мета торгівлі людьми може полягати не лише в експлуатації людини, а й у торгівлі людиною, видається неприйнятною хоча б тому, що тільки заплує ситуацію («мета торгівлі людьми – торгівля людиною»). Можливе уточнення в ч. 1 ст. 149 КК України про те, що згадані вище дії вчиняються з метою експлуатації людини *як цими, так і третіми особами*, також не може бути варіантом розв'язання проблеми, адже у такому разі неминуче ускладниться процес доказування наявності відповідної мети у третіх осіб, особливо у разі, якщо експлуатація потерпілого ще не мала місце і вказані особи не були затримані (це, до речі, поширена ситуація). З огляду на викладене, вважаємо, що оптимальним варіантом формулювання мети розглядуваного злочину у зазначених вище формах є той, який має місце в кримінальному законі на сьогодні.

Варто ще раз підкреслити, що відповідальність за власне торгівлю людиною настає незалежно від того, чи вчинені такі дії з метою її експлуатації. Мають рацію дослідники, які зазначають, що коли продавець передає людину покупцеві, він достеменно не знає, як покупець надалі використовуватиме «живий товар», а може лише з більшою чи меншою вірогідністю припускати це⁴. Те саме, до речі, стосувалося й здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина, тобто тієї форми торгівлі людьми, яку законодавець безпідставно вилучив зі ст. 149 КК України у 2018 р. Разом з тим у кримінально-правовій літературі⁵ та судовій практиці⁶ трапляються помилки, коли мета експлуатації людини сприймається як обов'язкова для всіх зазначених у ч. 1 ст. 149 КК України форм даного злочину. Для прикладу, Личаківський районний суд м. Львова, встановивши, що Особа-4 безоплатно передала свою новонароджену дитину громадянину Німеччини для подальшого удочеріння, зазначив, що діяння, пов'язані з торгівлею людьми або іншою незаконною угодою щодо людини, підлягають кваліфікації за ст. 149 КК України лише тоді, коли вони вчинені з метою експлуатації. Оскільки стороною обвинувачення не було надано жодних доказів наявності в обвинувачених мети експлуатації, а під час судового розгляду встановлено, що удочеріння дитини не переслідувало мети наживи, суд перекваліфікував вказане діяння з ч. 3 ст. 149 на ч. 2 ст. 169 (незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння), вчинені за попередньою змовою групою осіб) КК України⁷.

1 Політова А.С. Кримінально-правова характеристика злочинів проти свободи особи за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. С. 10; Політова А.С. Практика притягнення до кримінальної відповідальності за статтею 149 КК та шляхи підвищення її ефективності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. Вип. 2. С. 312.

2 Тукубашева А.И. Уголовно-правовые и криминологические аспекты торговли людьми (на материалах Кыргызской Республики): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Бишкек, 2011. С. 8, 15, 16.

3 Мхітарян Л.К. Криминологическая характеристика и предупреждение торговли людьми и их эксплуатации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. С. 200.

4 Див., зокрема: Громов С.В. Уголовно-правовая характеристика торговли людьми и использования рабского труда: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 100; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 445; Тукубашева А.И. Уголовно-правовые и криминологические аспекты торговли людьми (на материалах Кыргызской Республики): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Бишкек, 2011. С. 16–17.

5 Див., наприклад: Громов С.В. Уголовно-правовая характеристика торговли людьми и использования рабского труда: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 23; Громов С.В. Уголовно-правовая характеристика торговли людьми и использования рабского труда: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 92–93; Измайлова И.Д. Уголовная ответственность за торговлю людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 19; Измайлова И.Д. Уголовная ответственность за торговлю людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 90; Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2007. С. 173; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 342; Шевчук А.В., Дякур М.Д. Кримінальне право України (Особлива частина): навч. посіб. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. С. 65.

6 Див., наприклад: Вирок Личаківського районного суду м. Львова від 10 травня 2012 р. (справа № 1-352/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24187457>; Вирок Личаківського районного суду м. Львова від 6 лютого 2017 р. (справа № 463/493/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/64527701>

7 Вирок Личаківського районного суду м. Львова від 6 лютого 2017 р. (справа № 463/493/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/64527701>

Конструкція диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України дійсно може схилити до висновку, що мета експлуатації стосується не лише вербування, переміщення, переховування, передачі та одержання людини, а й власне торгівлі людиною. З одного боку, торгівля людиною відділена від інших форм розглядуваного злочину словосполученням «а так само». З іншого ж – уточнення про те, що з метою експлуатації вчиняється лише вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, міститься після перерахування всіх можливих форм даного злочину. У зв'язку з цим варто звернути увагу на те, що при визначенні торгівлі людьми в міжнародних актах вказівка на мету експлуатації міститься перед переліком конкретних форм цього злочину. Таким же у своїй більшості є й вивчений автором зарубіжний досвід формулювання диспозиції відповідної норми. Як видається, зазначений досвід може бути корисним і для вітчизняного законодавця.

Зазначимо, що підходи законодавців зарубіжних держав щодо формулювання мети експлуатації людини є різними. На обов'язковість такої мети вказує переважна більшість із них (зокрема, Австрії, Азербайджану, Албанії, Аргентини, Білорусі, Болгарії, Болівії, Бразилії, Вірменії, Греції, Грузії, Данії, Індії, Іспанії, Італії, Казахстану, Канади, Латвії, Литви, Молдови, Нідерландів, Німеччини, Перу, Північної Македонії, Польщі, Португалії, Росії, Румунії, Сальвадору, Словаччини, Словенії, США, Туркменістану, Угорщини, Узбекистану, Фінляндії, Франції, Хорватії, Чехії, Чорногорії, Швейцарії, Швеції). Водночас окремі законодавці мають власне бачення формулювання мети, з якою вчиняється торгівля людьми у формах вербування, переміщення, переховування, передачі або одержання людини. Так, у ч. 1 ст. 171 КК Киргизстану зазначено, що вказане діяння вчиняється «з метою експлуатації або отримання іншої вигоди чи без такої», у ч. 1 ст. 130-1 КК Таджикистану – «з метою експлуатації або одержання незаконної вигоди іншим способом», у ч. 1 ст. 273f КК Нідерландів – «з метою експлуатації іншої людини або вилучення її органів», у ч. 1 ст. 279.01 КК Канади – «з метою експлуатації або сприяння експлуатації».

Казахстанський законодавець у відповідній нормі встановив відповідальність не лише за розглядувані дії, вчинені з метою експлуатації, а й за власне експлуатацію людини (ч. 1 ст. 128). Аргентинський законодавець передбачив посилену відповідальність за експлуатацію особи, яка стала жертвою торгівлі людьми (ч. 7 ст. 145 ter).

У юридичній літературі запропоновано чимало визначень поняття «експлуатація людини». Однак, формулюючи відповідні визначення, автори здебільшого вдаються до перерахунку можливих форм (видів) експлуатації, не наводячи сутнісних ознак вказаного поняття. В міжнародно-правових документах і національному законодавстві юридична дефініція поняття «експлуатація людини» також замінена переліком діянь, що утворюють різні форми експлуатації: експлуатація проституції, інші форми сексуальної експлуатації, експлуатація праці тощо.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово «експлуатація» пояснюється так: «1. Привласнення одними людьми продуктів праці інших людей. 2. Систематичне використання людиною продуктивних сил (родовищ корисних копалин, залізниць, машин і т. ін.)»¹. Звертає на себе увагу той факт, що друге значення слова «експлуатація» у словнику стосується винятково речей матеріального світу. Стосовно людини експлуатація означає лише привласнення результатів її праці іншими людьми. Подібним чином експлуатацію людини пропонують розуміти й деякі науковці. Для прикладу, М.І. Хавронюк, коментуючи ст. 150 КК України, яка передбачає відповідальність за експлуатацію дітей, зазначив, що «експлуатація означає присвоєння матеріальних результатів праці людини (зокрема прибутку) власником засобів виробництва. При цьому людина може працювати взагалі без оплати або з оплатою, яка явно не відповідає характеру та інтенсивності роботи»². З точки зору С.І. Винокурова, експлуатацію людини можна визначити як заборонені законом діяння з привласнення результатів різноманітної (фізичної, фізіологічної, інтелектуальної тощо) підневільної діяльності іншої особи або споживання наданих іншою особою підневільних платних послуг³. К.В. Авдеева, своєю чергою, під експлуатацією людини пропонує розуміти отримання прибутку чи інших вигод від примусової, обов'язкової або рабської праці, послуг або підневільного стану⁴.

На думку А.М. Орлеана, експлуатацію слід пов'язувати не лише з привласненням результатів праці іншої людини, а й із самим її використанням. Науковець підкреслює, що використовувати можна що завгодно – не

1 Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 341.

2 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 449.

3 Винокуров С.І. О состоянии, тенденциях и проблемах противодействия торговле людьми. *Научное обеспечение деятельности органов прокуратуры в 2014 году*: сб. науч. докл. Вып. 3 / под общ. ред. О.С. Капинус. Москва: Акад. Ген. прокуратуры РФ, 2015. С. 210.

4 Авдеева Е.В. Механизм уголовно-правового регулирования свободы личности в Российской Федерации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Екатеринбург, 2013. С. 12.

тільки зняття праці, корисні копалини, а й людину¹. При цьому А.М. Орлеан слушно звертає увагу на те, що у визначеннях експлуатації, яке надається у словниках української мови, важко не помітити ознак радянського ідеологічного нашарування, пов'язаного із вченням Карла Маркса та його послідовників про експлуатацію робочої сили власником засобів виробництва². Звертає увагу на вказаний момент також Д.О. Калмиков, який зазначає: «У радянський період у літературі це слово почало використовуватися не лише як синонім слова “використання”, а й для позначення небезпечного (з точки зору радянської влади) антисоціального явища. Такого специфічного значення термін “експлуатація” набув у працях Ф. Енгельса, В. Леніна та К. Маркса. Під експлуатацією зазначені автори розуміли використання та привласнення результатів праці людей (експлуатованих) тими, хто має у власності засоби виробництва (експлуатуючими)»³.

Варто погодитись з тим, що використовувати можна не лише речі матеріального світу, а й людину. Зрештою, це визнає й сам законодавець. Для прикладу, у ст. 150-1 КК України передбачено відповідальність за *використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом*.

Крім того, як слушно підкреслює А.М. Орлеан, «недоцільність ототожнення експлуатації людини суто з використанням чи привласненням продуктів її праці пояснюється і тим, що існують інші варіанти її протиправного корисливого використання. Можливе, наприклад, використання біологічних властивостей організму людини, яке не пов'язане з її працею (примусове сурогатне материнство, незаконна трансплантація органів або незаконне донорство тощо) чи корисливе використання людини для задоволення сексуальних потреб інших осіб, яке в умовах загальної заборони оплатного надання сексуальних послуг також важко назвати працею»⁴.

Таким чином, можна зробити висновок, що ключовою характеристикою експлуатації є використання людини, завдяки якому особа, котра її експлуатує, отримує майнову чи немайнову вигоду.

У спеціальній літературі зверталася увага й на інші властивості експлуатації людини. Так, на думку С.В. Крапівіна, експлуатація людини характеризується такими істотними ознаками: 1) особа різними способами примушується до виконання певної діяльності, від якої не може відмовитись; 2) ця діяльність може бути як законною, так і незаконною; 3) особа не отримує жодної оплати за її використання, або ж блага, які надаються їй взаємін, є явно неспіврозмірними⁵. Виходячи із наведених сутнісних ознак, С.В. Крапівін вважає, що експлуатацію людини можна визначити як примушування людини до певної діяльності чи інше використання її особистих якостей, завдяки чому винний може отримати матеріальні або особисті вигоди⁶.

Подібним чином експлуатацію людини визначають й деякі інші дослідники, які додатково акцентують увагу на тих чи інших аспектах даного поняття. Так, на думку Н.І. Ретневої, під експлуатацією людини слід розуміти примушування людини до роботи чи надання послуг (в тому числі сексуальних) в умовах підневільного стану, коли особа з незалежних від неї причин не може відмовитись від виконання робіт (послуг), включаючи рабство або звичаї, подібні до рабства⁷.

В.І. Коваленко слушно зазначає, що у механізмі експлуатації примушування є одним із обов'язкових елементів, ланкою експлуатації, виступає в якості інструменту забезпечення експлуатації, причому таке примушування може здійснюватись різними способами⁸.

О.Б. Мізуліна експлуатацію людини визначає як умисне використання людини, що внаслідок торгівлі людьми чи іншим чином опинилася в стані, подібному до раба, включаючи рабство, підневільний стан, вилучення органів, сексуальну і трудову експлуатацію⁹. Вважаємо, що перебування особи в стані, подібному до раба, не є обов'язковою ознакою експлуатації людини. Рабство або звичаї, подібні до рабства, а також підневільний стан

1 Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 39.

2 Там само. С. 39.

3 Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монографія / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М.І. Хавронюк. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. С. 66.

4 Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 41.

5 Крапівін С.В. Эксплуатация человека как цель торговли людьми. *Общество и право*. 2012. № 3 (40). С. 159.

6 Там же. С. 159.

7 Ретнева Н.И. Уголовная ответственность за торговлю людьми: совершенствование законодательства и практики его применения: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Минск, 2006. С. 6; Ретнева Н.И., Козелецкий И.В. Торговля людьми: проблемы квалификации и соотношение со смежными составами преступлений по Уголовному кодексу Республики Беларусь. *Научный вестник Национальной академии внутренних дел*. 2013. № 4. С. 146.

8 Коваленко В.И. Теоретические и прикладные проблемы противодействия криминальной эксплуатации человека (криминологическое исследование): дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2017. С. 65.

9 Мизулина Е.Б. Торговля людьми и рабство в России: международно-правовой аспект. Москва: Юристъ, 2006. С. 97–98.

у ч. 1 примітки до ст. 149 КК України визнані окремими різновидами експлуатації людини, яка ними, однак, не обмежується. Зокрема, згадані О.Б. Мізуліною вилучення органів, сексуальна і трудова експлуатація також є окремими формами експлуатації.

О.Б. Мізуліна, а також деякі інші автори, не виокремлюють таку ознаку експлуатації людини як корисливість. Натомість інші науковці (зокрема, В.І. Коваленко, А.М. Орлеан, Г.Т. Пачулія) вважають, що корисливий характер (отримання особою вигоди, наживи) є однією з визначальних властивостей експлуатації, заради якої вона й здійснюється¹. Здійснений аналіз емпіричної бази дає підстави для висновку, що експлуатація людини дійсно зазвичай вчиняється з корисливих мотивів. Разом із тим в окремих випадках не виключаються й інші спонукання. Так, наприклад, А.А. Небитов слушно вказує на те, що сексуальна експлуатація може здійснюватись не лише з метою одержання прибутку, а й з метою задоволення власних сексуальних потреб².

У зв'язку з викладеним найбільш оптимальним видається визначення експлуатації людини, що його запропонував А.М. Орлеан. На його переконання, експлуатація людини є корисливим (уточнимо: як правило) протиправним використанням іншої людини³.

У ч. 1 примітки до ст. 149 КК України вказано, що під експлуатацією людини в цій статті слід розуміти всі форми сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, примусову працю або примусове надання послуг, рабство або звичаї, подібні до рабства, підневільний стан, залучення в боргову кабалу, вилучення органів, проведення дослідів над людиною без її згоди, усиновлення (удочеріння) з метою наживи, примусову вагітність або примусове переривання вагітності, примусове одруження, примусове втягнення у зайняття жебрацтвом, втягнення у злочинну діяльність, використання у збройних конфліктах тощо. Наведене розуміння експлуатації людини загалом відповідає міжнародним стандартам, зокрема визначенням експлуатації, передбаченим Палермським протоколом та Конвенцією Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми. Наприклад, у вказаній конвенції зазначено, що експлуатація включає в себе, принаймні, експлуатацію проституції інших осіб чи інші форми сексуальної експлуатації, примусову працю чи послуги, рабство чи подібну до рабства практику, поневолення або вилучення органів⁴.

Перелік форм експлуатації людини, наведений у примітці до ст. 149 КК України, а також у згаданих вище міжнародно-правових актах, не є вичерпним. Можливими, таким чином, є й інші форми експлуатації людини. Так, приміром, має рацію М.І. Хавронюк, на думку якого, за ст. 149 КК України слід кваліфікувати торгівлю людьми, вчинену з метою трансплантації не лише органів, а й тканин людини або з метою вилучення крові у людини-донора⁵.

Окремі дослідники, пропонуючи власне бачення переліку форм експлуатації людини, роблять його вичерпним⁶. Такою ж є позиція значної частини законодавців (зокрема, Австрії, Азербайджану, Білорусі, Болгарії, Бразилії, Вірменії, Греції, Грузії, Данії, Ізраїлю, Індії, Іспанії, Італії, Киргизстану, Латвії, Молдови, Північної Македонії, Португалії, Росії, Сальвадору, Словенії, Фінляндії, Франції, Хорватії, Чорногорії, Швейцарії)⁷. З цією позицією погодитись не можемо, адже у такому випадку не буде підстав для застосування розглядуваної норми у разі появи нових форм експлуатації. Видається, що їх поява – лише питання часу. Зауважимо також, що в Палермському протоколі (п. «а» ст. 3) та в Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі

1 Див., наприклад: Коваленко В.І. Теоретические и прикладные проблемы противодействия криминальной эксплуатации человека (криминологическое исследование): дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2017. С. 65; Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 42–43; Пачулія Г.Т. Проблемные вопросы определения понятия «сексуальной эксплуатации человека» и его уголовно-правовое значение. *Актуальные проблемы российского права*. 2016. № 4 (65). С. 166.

2 Небитов А.А. Сексуальна експлуатація в Україні: кримінально-правовий та криминологічний аналіз: монографія. Київ: Освіта України, 2016. С. 114. Див. також: Козак В.А. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми: чи рухаємось у вірному напрямку? *Кримінальне право України*. 2006. № 1. С. 61.

3 Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 44.

4 Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми від 16 травня 2005 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_858#Text

5 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 447.

6 Див., наприклад: Бухориев Б.Р. Уголовно-правовые меры предупреждения торговли людьми (по материалам Республики Таджикистан): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2018. С. 12; Измайлова И.Д. Уголовная ответственность за торговлю людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 11; Тукубашева А.И. Уголовно-правовые и криминологические аспекты торговли людьми (на материалах Кыргызской Республики): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Бишкек, 2011. С. 8.

7 Зауважимо також, що деякі законодавці взагалі не наводять переліку конкретних форм експлуатації людини. Такою є позиція, зокрема, аргентинського (ст.ст. 145 bis, 145 ter), румунського (ст. 210), таджицького (ст. 130-1), угорського (ст. 192) та узбецького (ст. 135) законодавців.

людьми (п. «а» ст. 4) акцентовано на тому, що перераховані у них форми експлуатації людини не становлять вичерпного переліку («Експлуатація включає, як мінімум, ...», «Експлуатація включає в себе, принаймні, ...»).

З-поміж усіх перерахованих у примітці до ст. 149 КК України форм експлуатації людини найбільше питань виникає стосовно сексуальної експлуатації. Пов'язано це з тим, що законодавець, по-перше, вказує на «всі форми сексуальної експлуатації», не конкретизуючи, про які саме форми йдеться, по-друге, виокремлює як окрему форму експлуатації людини використання в порнобізнесі.

У кримінально-правовій літературі сексуальну експлуатацію людини визначають по-різному. Так, на переконання В.І. Борисова та О.М. Лемешка, «сексуальна експлуатація є видом експлуатації праці особи в галузі проституції, під яким розуміється надання сексуальних послуг за гроші чи іншу матеріальну винагороду»¹. На думку Ю.П. Смирнова, сексуальна експлуатація – це протиправне і каране використання сексуальності як особливої фізіологічної властивості людини проти її волі, з метою отримання фінансової чи іншої вигоди². З точки зору А.М. Орлеана, під сексуальною експлуатацією слід розуміти протиправне корисливе використання особою іншої людини для задоволення сексуальних потреб третіх осіб³. Згодом науковець дещо уточнив свою позицію. У нещодавно опублікованій статті А.М. Орлеан зазначив, що сексуальна експлуатація – це використання особою іншої людини з метою отримання прибутку для задоволення сексуальних потреб третіх осіб, а також для примусового задоволення власних сексуальних потреб⁴. Вважаємо, що останнє визначення більш точно відображає сутність сексуальної експлуатації, оскільки людину можуть використовувати для задоволення сексуальних потреб не лише третіх осіб, а й власних. Відповідну позицію займає й А.А. Небитов, на думку якого, сексуальну експлуатацію можна визначити як використання сексуальних послуг чи сексуальності іншої особи з її згоди чи проти її волі з метою одержання прибутку або задоволення сексуальних потреб третіх осіб чи власних сексуальних потреб⁵.

Ні в кого із учених не виникає сумнівів у тому, що до сексуальної експлуатації потрібно відносити експлуатацію проституції. В якості конкретного різновиду сексуальної експлуатації експлуатацію проституції називають й згадані вище міжнародно-правові акти, а також, для прикладу, Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами від 2 грудня 1949 р.⁶ Зауважимо також, що експлуатація проституції є не тільки найпоширенішою формою сексуальної експлуатації, а й найпоширенішою метою, з якою вчиняється торгівля людьми.

Разом із тим зводити сексуальну експлуатацію до використання заняття особою проституцією, як це роблять окремі дослідники⁷, не можна. До такого висновку спонукає хоча б те, що в міжнародно-правових актах, окрім експлуатації проституції інших осіб, згадується й про «інші форми сексуальної експлуатації». На множинність форм («всі форми сексуальної експлуатації») прямо вказує й вітчизняний законодавець. У зв'язку з цим погоджуємось з А.М. Орлеаном, який підкреслює, що сексуальна експлуатація охоплює використання не лише проституції, а й будь-яких інших дій із задоволення сексуальних потреб людини⁸.

У кримінально-правовій літературі серед інших форм сексуальної експлуатації часто називають використання людини в порнобізнесі. Зазначену позицію займають, зокрема, І.С. Аліхаджієва⁹, М.Ю. Буряк¹⁰, Т.А. Воєн-

1 Протидія організованій злочинності у сфері торгівлі людьми / за заг. ред. В.І. Борисова та Н.О. Гуторової. Харків: Одиссей, 2005. С. 156.

2 Смирнов Ю.П. Уголовная ответственность за сексуальную эксплуатацию других лиц в форме занятия ими проституцией: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2010. С. 8, 14.

3 Орлеан А.М. Експлуатація людини: поняття та класифікація основних видів (кримінально-правовий аспект). *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2011. № 4. С. 53; Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 48.

4 Орлеан А.М. Кримінально-правова кваліфікація торгівлі людьми: науково-практичний коментар до ст. 149 КК України. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 64. С. 34.

5 Небитов А.А. Концептуальні засади кримінально-правової характеристики сексуальної експлуатації. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 2 (10). С. 57; Небитов А.А. Сексуальна експлуатація в Україні: кримінально-правовий та кримінологічний аналіз: монографія. Київ: Освіта України, 2016. С. 114.

6 Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами від 2 грудня 1949 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_162#Text

7 Див., наприклад: Гетман І.Б. Уголовная ответственность за торговлю людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Тюмень, 2010. С. 7, 12; Лизогуб Я.Г. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо передачі людини: монографія / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. С.С. Яценко. Луганськ: РВВ ЛАВС, 2003. С. 112; Протидія організованій злочинності у сфері торгівлі людьми / за заг. ред. В.І. Борисова та Н.О. Гуторової. Харків: Одиссей, 2005. С. 156.

8 Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 327.

9 Аліхаджієва І.С. О понятті сексуальної експлуатації в міжнародному праві. *Актуальні проблеми російського права*. 2017. № 10 (83). С. 159.

10 Буряк М.Ю. Торговля людьми и борьба с ней (криминологические и уголовно-правовые аспекты): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владивосток, 2005. С. 18; Буряк М.Ю. Торговля людьми и борьба с ней (криминологические и уголовно-правовые аспекты): дисс. ... канд. юрид. наук:

на¹, А.П. Дьяченко², І.Д. Измайлова³, Л.В. Иногамова-Хегай⁴, О.В. Костилова⁵, С.В. Крапивін⁶, О.М. Курилова⁷, Р.Я. Мамбетов⁸, А.А. Небитов⁹, А.М. Орлеан¹⁰, Ю.П. Смирнов¹¹, О.І. Чекмезова¹² та О.В. Швед¹³. Для такої позиції, на наш погляд, є достатні підстави. Під використанням у порнобізнесі прийнято розуміти одержання прибутку від протиправного залучення особи в якості виконавця (як актора, статиста тощо) до виготовлення з метою розповсюдження або збуту порнографії¹⁴. А.А. Небитов слушно зазначає, що участь у створенні порнографічної продукції супроводжується не лише оголенням статевих органів, а й статевим актом та іншими діями сексуального характеру, які є сексуальною експлуатацією¹⁵. У зв'язку з цим вважаємо, що виокремлення в примітці до ст. 149 КК України використання у порнобізнесі як окремої форми експлуатації людини є не зовсім коректним.

Серед інших форм сексуальної експлуатації дослідники називають: розпусні дії з дітьми, надання разових сексуальних послуг ув'язненим та деяким іншим особам, співжиття з метою систематичного отримання сексуального задоволення тощо (М.І. Хавронюк¹⁶, В.О. Іващенко¹⁷), утримання місць розпусти, звідництво, сутенерство та інші подібні протиправні діяння (А.А. Небитов¹⁸), примусову вагітність, примусову стерилізацію, втягнення дитини в будь-яку незаконну сексуальну діяльність, сексуальне зловживання з боку батьків, опікунів та законних представників (О.М. Курилова¹⁹, О.Б. Кургузкіна та Є.М. Полянська²⁰), використання людини в стриптиз-шоу, обернення людини в «наложника», використання сексуальної привабливості людини в рекламних цілях (Р.Я. Мамбетов²¹).

12.00.08. Владивосток, 2005. С. 202.

- 1 Военная Т.А. К вопросу о признаках составов преступлений, связанных с торговлей людьми и использованием рабского труда. *Вестник Челябинского государственного университета. Серия Право*. 2009. № 15 (153). Вып. 19. С. 77.
- 2 Дьяченко А. Ответственность за сексуальную эксплуатацию женщин и детей. *Уголовное право*. 2003. № 2. С. 22.
- 3 Измайлова И.Д. Уголовная ответственность за торговлю людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 11, 20.
- 4 Иногамова-Хегай Л.В. Совершенствование уголовного законодательства по борьбе с торговлей людьми. *Состояние и пути совершенствования противодействия торговле людьми в России: сб. материалов науч.-практ. семинара, 17 октября 2014 г., г. Москва* / под ред. Т.А. Козлова. Москва: Академия Генеральной прокуратуры РФ, 2015. С. 46; Иногамова-Хегай Л.В. Торговля людьми в российском и международном уголовном праве. *Организованная преступность и коррупция: результаты криминологическо-социологических исследований. Выпуск 1* / под ред. д.ю.н., проф. Н.А. Лопашенко. Саратов: Саратовский Центр по исследованию проблем организованной преступности и коррупции, Сателлит, 2005. С. 90–91.
- 5 Костылева О.В. Торговля людьми: имплементация международно-правовых норм и вопросы квалификации преступления по ст. 127-1 УК РФ. *Вестник Московского университета. Серия 11. Право*. 2013. № 3. С. 69.
- 6 Крапивин С.В. Эксплуатация человека как цель торговли людьми. *Общество и право*. 2012. № 3 (40). С. 159.
- 7 Курилова Е.Н. Сексуальная эксплуатация несовершеннолетних, занимающихся проституцией: уголовно-правовые и криминологические аспекты: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Санкт-Петербург, 2017. С. 17.
- 8 Мамбетов Р.Я. Криминологические и уголовно-правовые проблемы защиты прав и интересов женщин в России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2009. С. 23.
- 9 Небитов А.А. Концептуальні засади кримінально-правової характеристики сексуальної експлуатації. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 2 (10). С. 52; Небитов А.А. Сексуальна експлуатація в Україні: кримінально-правовий та криминологічний аналіз: монографія. Київ: Освіта України, 2016. С. 110, 234; Небитов А.А. Торговля людьми: стан, тенденції та запобігання: монографія. Донецьк: ПП «ВА «Кальміус», 2013. С. 47.
- 10 Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 48, 327, 338, 339.
- 11 Смирнов Ю.П. Уголовная ответственность за сексуальную эксплуатацию других лиц в форме занятия ими проституцией: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2010. С. 8.
- 12 Чекмезова Е.И., Пестерева Ю.С. Торговля людьми: уголовно-правовые и криминологические аспекты: учебное пособие. Омск: Омская юридическая академия, 2016. С. 26.
- 13 Швед О.В. Сексуальна експлуатація неповнолітніх як соціальне явище: тенденції і шляхи профілактики: автореф. дис. ... канд. соціолог. наук: 22.00.04. Харків, 2006. С. 13.
- 14 Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 339.
- 15 Небитов А.А. Концептуальні засади кримінально-правової характеристики сексуальної експлуатації. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 2 (10). С. 52; Небитов А.А. Сексуальна експлуатація в Україні: кримінально-правовий та криминологічний аналіз: монографія. Київ: Освіта України, 2016. С. 110.
- 16 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 445.
- 17 Іващенко В.О. Торговля жінками та дітьми (криминологічні та кримінально-правові аспекти боротьби). Монографія. Київ: Атіка, 2004. С. 29.
- 18 Небитов А.А. Концептуальні засади кримінально-правової характеристики сексуальної експлуатації. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 2 (10). С. 57; Небитов А.А. Сексуальна експлуатація в Україні: кримінально-правовий та криминологічний аналіз: монографія. Київ: Освіта України, 2016. С. 115, 234.
- 19 Курилова Е.Н. Сексуальная эксплуатация несовершеннолетних, занимающихся проституцией: уголовно-правовые и криминологические аспекты: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Санкт-Петербург, 2017. С. 17.
- 20 Кургузкіна Е.Б., Полянська Е.М. Уголовно-правовые и международные аспекты борьбы с использованием рабского труда и торговлей людьми: монография. Воронеж: ФГБОУ ВО Воронежский ГАУ, 2016. С. 42; Полянська Е.М. Проблемы предупреждения использования рабского труда и торговли людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2014. С. 42.
- 21 Мамбетов Р.Я. Криминологические и уголовно-правовые проблемы защиты прав и интересов женщин в России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2009. С. 23.

На наш погляд, не всі перераховані дії слід зараховувати до форм сексуальної експлуатації. Так, приміром, навряд чи доцільно визнавати окремими формами сексуальної експлуатації утримання місць розпусти, звідництво та сутенерство, які тісно пов'язані з явищем проституції. У цьому контексті зазначимо, що відповідно до статей 1 і 2 Конвенції про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами до експлуатації проституції третіми особами віднесені дії, спрямовані на зведення, умовляння або спокушання з метою проституції іншої особи, навіть за згодою цієї особи; дії, пов'язані з утриманням будинку розпусти чи управління ним; свідоме фінансування або участь у фінансуванні будинку розпусти; надання в оренду приміщення для заняття проституцією третіми особами¹.

У примітці до ст. 149 КК України в якості окремих форм експлуатації людини законодавець називає примусову вагітність або примусове переривання вагітності. Як зазначалося вище, окремі дослідники примусову вагітність відносять до різновидів сексуальної експлуатації. Така позиція якоюсь мірою знайшла своє відображення і в деяких міжнародно-правових актах. Так, у п. «g» ст. 7 «Злочини проти людяності» Римського статуту Міжнародного кримінального суду об'єднані «згвалтування, оборнення в сексуальне рабство, примушування до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація або будь-які інші форми сексуального насильства співставної тяжкості»². Разом із тим, на наш погляд, примусова вагітність є формою експлуатації, яка за своєю сутністю виходить за рамки сексуальної експлуатації, оскільки стосується ширшого кола прав та інтересів людини. Якщо сексуальна експлуатація полягає у використанні сексуальних послуг чи сексуальності іншої особи, то під примусовою вагітністю розуміють «використання репродуктивних функцій організму жінки шляхом природного або штучного запліднення без її згоди або за згодою, наданою під загрозою якогось покарання, та подальше примушування жінки до виношування дитини»³. У зв'язку з цим вважаємо, що примусова вагітність, так само, як і примусове переривання вагітності, слушно виділені законодавцем як окремі форми експлуатації людини.

На думку Ф.М. Каднікова, різновидом сексуальної експлуатації слід вважати консумацію⁴, під якою прийнято розуміти роботу спеціальних працівників (як правило, привабливих дівчат), у функції яких входить стимулювання попиту на дорогі напої чи страви у відвідувачів барів, ресторанів та нічних клубів. Обов'язок дівчини, що займається консумацією, – зробити так, аби клієнт, проводячи час із нею, витратив якомога більше грошей, однак надання послуг сексуального характеру у її обов'язки не входить⁵. У зв'язку з цим варто погодитись з А.М. Орлеаном, на думку якого, примусова консумація цілком охоплюється поняттям примусової праці або примусового надання послуг⁶. Варто, утім, зазначити, що під приводом зайняття консумацією дівчат вербують здебільшого для подальшої сексуальної експлуатації. Так, наприклад, Бориспільський міськрайонний суд Київської області встановив, що Особа-2 завербувала Особу-4 для зайняття консумацією в нічних клубах Індонезії, при цьому запевнила, що в обов'язки Особи-4 не входить надання сексуальних послуг. Однак, прибувши до Індонезії, Особа-4 дізналася, що насправді її робота полягатиме у наданні оплатних сексуальних послуг, доки вона не відпрацює 15 тисяч доларів США, які заплатили за неї⁷.

А.А. Небитов вважає за необхідне закріпити в примітці до ст. 149 КК України термін «сексуальна експлуатація», який, на його переконання, має охоплювати такі її форми, як проституція, утримання місць розпусти, звідництво, сутенерство, порнографія та інші подібні протиправні діяння⁸. З такою пропозицією не можна беззастережно погодитись, адже вказана форма експлуатації людини може набувати різних форм і змінюватись

1 Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами від 2 грудня 1949 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_162#Text

2 Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

3 Орлеан А.М. Кримінально-правова кваліфікація торгівлі людьми: науково-практичний коментар до ст. 149 КК України. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 64. С. 36.

4 Кадников Ф.Н. Кримінологическая характеристика и предупреждение преступлений, связанных с торговлей людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 18.

5 Консумація: что это такое? *Бизнес и закон*. URL: <https://businessikon.ru/konsumaciya-chto-eto-takoe.html>

6 Орлеан А.М. Кримінально-правова кваліфікація торгівлі людьми: науково-практичний коментар до ст. 149 КК України. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 64. С. 35–36; Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 299; Орлеан А.М., Пустова О.В. Протидія торгівлі людьми, вчиненій з метою експлуатації праці. Науково-практичний посібник. Київ: Фенікс, 2013. С. 33.

7 Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. від 13 жовтня 2011 р. (справа № 1-207/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/19038639>

8 Небитов А.А. Концептуальні засади кримінально-правової характеристики сексуальної експлуатації. *Юридичний часопис Національної академії вступних іспитів*. 2015. № 2 (10). С. 57; Небитов А.А. Сексуальна експлуатація в Україні: кримінально-правовий та кримінологічний аналіз: монографія. Київ: Освіта України, 2016. С. 115, 234.

з часом. Зазначимо, що вичерпного переліку різновидів сексуальної експлуатації на сьогодні не наводять й проаналізовані міжнародно-правові акти.

Мета сексуальної експлуатації є найпоширенішою метою, з якою вчиняється торгівля людьми, згадуваною в кримінальному законодавстві зарубіжних держав. Одні законодавці (зокрема, Австрії, Азербайджану, Білорусі, Бразилії, Грузії, Індії, Італії, Португалії, Сальвадору, Туркменістану, Фінляндії, Франції, Швейцарії, Швеції) вказують загалом на сексуальну експлуатацію, не конкретизуючи її види. Інші ж додатково називають один або декілька різновидів сексуальної експлуатації. Приміром, ряд законодавців (зокрема, Албанії, Вірменії, Греції, Киргизстану, Латвії, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Перу, Північної Македонії, Росії, Словенії, Чорногорії) виділяє використання зайняття проституцією чи інші форми сексуальної експлуатації. Литовський та польський законодавці виокремили використання проституції, порнографії та інші форми сексуальної експлуатації; данський – експлуатацію проституції та використання у порнобізнесі; словацький і хорватський – проституцію чи інші форми сексуальної експлуатації, включаючи порнографію; чеський – використання для вчинення статевого акту або інших форм статевого зловживання чи домагання або для виробництва порнографічної продукції; іспанський – сексуальну експлуатацію, включаючи порнобізнес; ізраїльський – втягнення особи в заняття проституцією, у створення порнографічних матеріалів або демонстрації порнографії, вчинення щодо особи злочину сексуального характеру. Болівійський законодавець виокремлює комерційну сексуальну експлуатацію, під якою розуміє порнографію, педофілію, сексуальний туризм, комерційне сексуальне насильство.

Законодавці Північної Македонії та Чорногорії, як і вітчизняний законодавець, розмежували сексуальну експлуатацію та використання особи у порнобізнесі.

Деякі законодавці (зокрема, Естонії і Туреччини) вказують лише на експлуатацію проституції, не згадуючи про інші можливі форми сексуальної експлуатації. Болгарський законодавець вказує на мету використання для розпусних дій. Молдовський законодавець додатково уточнив, що сексуальна експлуатація може бути як комерційною, так і некомерційною.

Розуміння сутності інших форм експлуатації людини викликає менше труднощів. Так, у ст. 2 Конвенції про примусову чи обов'язкову працю під примусовою працею розуміється будь-яка робота чи служба, що її вимагають від якої-небудь особи під загрозою певного покарання і для якої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг¹. При цьому слід погодитись з А.М. Орлеаном, який підкреслює, що примусова праця настільки тісно межує, а іноді й переплітається з примусовими послугами, що розглядати ці поняття окремо недоцільно². Тому вітчизняний законодавець серед форм експлуатації людини обгрунтовано виокремлює таку, як «примусова праця або примусове надання послуг». Про те, що праця чи надання послуг є примусовими, може свідчити сукупність різних обставин: застосування до особи фізичного або психічного насильства, відсутність трудової угоди, обмеження свободи пересування особи у вільний від роботи час, відібрання в особи паспорта на період її роботи, утримання частини заробітної плати або невиплата її взагалі, погроза видати працівника, який нелегально перебуває на території країни, органам влади тощо³. Так, приміром, Щорський районний суд Чернігівської області вказав, що факт експлуатації потерпілих підтверджується тим, що «вони змушені були працювати, терпіти дискомфортні умови проживання та харчування, оскільки не мали змоги залишити об'єкт і поїхати додому, бо у них були відсутні на це кошти. Звернутися до правоохоронних органів Російської Федерації вони боялись, адже працювали нелегально. На це і розраховували обвинувачені та свідомо не вживали заходів для повернення потерпілих на їх прохання додому»⁴. Апеляційний суд Житомирської області, своєю чергою, зазначив, що про примусовий характер праці потерпілих – громадян Пакистану – свідчать, зокрема, такі обставини: відсутність трудової угоди; застосування фізичного насильства; відібрання паспортів; обмеження свободи пересування; погрози видати органам влади, яка «не любить іноземців»; невиплата заробітної плати, постійні обціянки розраховуватися згодом; відсутність належних умов праці та понадурочний характер праці; відібрання

1 Конвенція про примусову чи обов'язкову працю № 29 від 28 червня 1930 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136#Text

2 Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 295.

3 Орлеан А.М. Кримінально-правова кваліфікація торгівлі людьми: науково-практичний коментар до ст. 149 КК України. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 64. С. 35; Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 296–297; Орлеан А.М., Пустова О.В. Протидія торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації праці. Науково-практичний посібник. Київ: Фенікс, 2013. С. 32; Coster van Voorhout Jill E.B. Human trafficking for labour exploitation: interpreting the crime. *Utrecht Law Review*. 2007. Volume 3, Issue 2. P. 53–54, 60.

4 Вирок Щорського районного суду Чернігівської обл. від 9 липня 2014 р. (справа № 732/281/14) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39673232>

всіх коштів, які були в них при в'їзді в Україну та які пізніше пересилали родичі; залучення в боргову кабалу (попри безкоштовну працю, потерпілих запевняли, що вони ще й винні за проживання, харчування тощо)¹.

Поряд із сексуальною експлуатацією, згадка про використання примусової праці чи послуг найчастіше міститься в кримінальному законодавстві зарубіжних держав. Вказується на таку форму експлуатації в кримінальних кодексах Австрії, Азербайджану, Албанії, Білорусі, Болгарії, Болівії, Вірменії, Греції, Грузії, Данії, Естонії, Ізраїлю, Іспанії, Італії, Канади, Киргизстану, Латвії, Литви, Молдови, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Перу, Північної Македонії, Польщі, Португалії, Сальвадору, Словаччини, Словенії, США, Туреччини, Туркменістану, Фінляндії, Франції, Хорватії, Чехії, Чорногорії, Швейцарії, Швеції та деяких інших держав.

Окремі законодавці (зокрема, Бразилії та Росії) серед форм експлуатації називають не примусову, а рабську працю (послуги), яка, на наш погляд, є вужчим поняттям, аніж примусова праця.

На думку деяких дослідників, примусове втягнення у зайняття жебрацтвом є формою трудової експлуатації². Різновидом примусової праці чи послуг примусове жебракування визнають грецький (ч. 5 ст. 323А), литовський (ч. 1 ст. 147), норвезький (ч. 1 ст. 257) та словацький (ч. 1 § 179) законодавці. Вважаємо, що для примусового жебракування властиві характерні особливості (йдеться про примушування до випрошування грошей та інших матеріальних цінностей), які схиляють до думки про обґрунтованість виділення його в окрему форму експлуатації людини. На примусове втягнення у жебракування, як на окрему форму експлуатації людини, вказано в кримінальному законодавстві Австрії, Болгарії, Естонії, Іспанії, Італії, Молдови, Перу, Північної Македонії, Польщі, Франції, Чорногорії.

Рабство у Конвенції про рабство (ст. 1) визначено як становище чи стан людини, стосовно якої здійснюються повноваження права власності або деякі з них³. До звичаїв, подібних до рабства, Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства (ст. 1), відносить: боргову кабалу; кріпацький стан; будь-який інститут чи звичай, в силу яких: жінку обіцяють за винагороду видати чи видають заміж її родичі, опікун, сім'я або будь-яка інша особа чи група осіб без права відмови з її боку; чоловік жінки, його сім'я або його клан за винагороду чи іншим чином мають право передати її іншій особі; жінка після смерті чоловіка передається у спадок іншій особі; будь-який інститут чи звичай, за яким дитина передається одним або обома своїми батьками чи своїм опікуном іншій особі за винагороду або без такої з метою експлуатації цієї дитини чи її праці⁴. Залучення в боргову кабалу у зазначеній конвенції розглядається як поставлення особи в стан чи становище, що виникає внаслідок застави боржником у забезпечення боргу своєї особистої праці чи праці залежної від неї особи, якщо належним чином визначена цінність виконуваної роботи не зараховується в погашення боргу або якщо тривалість цієї роботи не обмежена і характер її не визначений⁵.

Необхідно звернути увагу на те, що більшість звичаїв, подібних до рабства, перерахованих у Додатковій конвенції про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства, уже знайшли своє відображення у переліку форм експлуатації, наведеному в примітці до ст. 149 КК України. Приміром, у вказаному переліку значиться така форма експлуатації як примусове одруження. Водночас до звичаїв, подібних до рабства, у конвенції віднесено будь-який інститут чи звичай, в силу яких: жінку обіцяють за винагороду видати чи видають заміж її родичі, опікун, сім'я або будь-яка інша особа чи група осіб без права відмови з її боку; чоловік жінки, його сім'я або його клан за винагороду чи іншим чином мають право передати її іншій особі; жінка після смерті чоловіка передається у спадок іншій особі. Однією із форм експлуатації, зазначених у згаданому переліку, є примусова праця або примусове надання послуг. У той же час до звичаїв, подібних до рабства, віднесено будь-який інститут чи звичай, за яким дитина передається одним або обома своїми батьками чи своїм опікуном іншій особі за винагороду або без такої з метою експлуатації цієї дитини чи її праці⁶. Ще одним звичаєм, подібним до рабства, у конвенції визнано кріпацький стан, під яким слід розуміти таке користування землею, за якого користувач зобов'язаний за законом, звичаєм чи угодою жити й працювати на землі, що належить іншій

1 Вирок Апеляційного суду Житомирської обл. від 22 червня 2016 р. (справа № 0614/3005/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/58467486>

2 Ерохіна Л.Д. Трудовая эксплуатация детей (социокриминалогический анализ). *Приволжский научный вестник*. 2012. № 4 (8). С. 98.

3 Конвенція про рабство від 25 вересня 1926 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_857#Text

4 Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства від 7 вересня 1956 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_160#Text

5 Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства від 7 вересня 1956 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_160#Text

6 На наш погляд, формулювання «з метою експлуатації цієї дитини або її праці», наведене у Додатковій конвенції про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства, є характерним прикладом плутанини, що має місце в міжнародно-правових актах стосовно розуміння сутності експлуатації людини.

особі, і виконувати певну роботу для такої іншої особи, або за винагороду або без такої, і не може змінити цей свій стан¹. Разом з тим, на наш погляд, кріпацький стан значною мірою охоплюється такою формою експлуатації людини як примусова праця. Можемо, таким чином, зробити висновок, що у примітці до ст. 149 КК України форми експлуатації фактично дублюються під різними назвами.

Що стосується боргової кабали, то залучення у неї вітчизняний законодавець визнав окремою формою експлуатації людини (при цьому відповідну логіку законодавця зрозуміти складно, адже у згаданій вище конвенції боргову кабалу визнано одним із звичаїв, подібних до рабства). Зазначимо також, що на практиці втягнення в боргову кабалу трапляється радше не як окрема форма експлуатації людини, а як засіб примушування особи до сексуальної, трудової чи іншої експлуатації². Так, наприклад, Центрально-Міський районний суд м. Кривого Рогу встановив, що Особу-8 залучили в боргову кабалу, повідомивши про необхідність відпрацювання коштів, витрачених на її перевезення до Росії, у зв'язку з чим вона змушена була протягом тижня займатися жебрацтвом у Москві³.

Підневільний стан, хоч згадка про нього як про окрему форму експлуатації людини і міститься в Палермському протоколі, по суті, нерозривно пов'язаний з рабством та звичаями, подібними до рабства. Так, у ч. 2 ст. 6 Додаткової конвенції про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства, зазначено, що підневільний стан є результатом інститутів чи звичаїв подібних до рабства. В п. «b» ст. 7 даної конвенції вказано, що під «особою в підневільному стані» слід розуміти особу, яка перебуває в стані чи становищі, що виник внаслідок інститутів і звичаїв, подібних до рабства. Зрештою, на нерозривний зв'язок підневільного стану і рабства⁴ та звичаїв, подібних до рабства, вказує семантичне значення слова «підневільний». У Великому тлумачному словнику сучасної української мови воно пояснюється так: «Який перебуває в неволі, у залежності від кого-небудь. Той, хто перебуває в залежності від кого-небудь, підвладний комусь»⁵. Виходячи з викладеного, вважаємо, що виділення в примітці до ст. 149 КК України підневільного стану як окремої форми експлуатації людини є нелогічним і необґрунтованим.

На думку А.М. Орлана, доцільно або взагалі відмовитись від трактування рабства як окремої форми експлуатації людини, або у примітці до ст. 149 КК України вказати на стан фактичного рабства, оскільки юридично рабство скасоване низкою міжнародних документів⁶. Той факт, що рабство на сьогодні скасоване міжнародно-правовими документами, сумнівів не викликає. У цьому контексті варто, однак, звернути увагу на те, що і в Палермському протоколі, і в Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми рабство названо серед форм експлуатації людини. Ці акти, зрозуміло, прийняті вже після юридичного скасування рабства, що, утім, не завадило визнати його формою експлуатації людини. У зв'язку з цим очевидним видається те, що йдеться у них саме про фактичне рабство. Фактичне рабство, на наш погляд, має на увазі і в примітці до ст. 149 КК України.

Варто зауважити, що такі вказані в примітці до ст. 149 КК України форми експлуатації людини як рабство або звичаї, подібні до рабства, а також підневільний стан⁷ у проаналізованій судовій практиці не трапилися жодного (!) разу. На наш погляд, пояснюється це тим, що «в чистому вигляді» зазначені форми експлуатації навряд чи взагалі трапляються. Зазвичай має місце сексуальна чи трудова експлуатація особи, що водночас

1 Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства від 7 вересня 1956 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_160#Text

2 Див., наприклад, Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. від 24 грудня 2012 р. (справа № 1005/6990/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/28407044>; Вирок Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу від 27 квітня 2016 р. (справа № 216/513/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57478543>; Приговор Знаменського горрайсуда Кировоградской обл. от 18 августа 2011 г. (дело № 1-50/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/17909929>

3 Вирок Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу від 27 квітня 2016 р. (справа № 216/513/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57478543>

4 В.І. Борисов та В.А. Козак з цього приводу зазначають: «під рабством традиційно розуміється підневільний стан людини, яка позбавлена можливості здійснювати вчинки у відповідності зі своїми свідомістю та волею» (Борисов В.І., Козак В.А. Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини: характеристика складу злочину. *Альманах кримінального права: збірник статей. Вип. 1* / відповід. ред. П.П. Андрушко, П.С. Берзін. Київ: Правова єдність, 2009. С. 154).

5 Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 959.

6 Орлан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 318, 323, 379.

7 Зауважимо, що суди іноді доволі вільно тлумачать поняття «підневільний стан». Так, Центрально-Міський районний суд м. Кривого Рогу вказав, що «Особа-8 перебувала у підневільному стані через нелегальне перебування на території іншої держави без відповідної реєстрації» (Вирок Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу від 27 квітня 2016 р. (справа № 216/513/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57478543>).

може перебувати й у стані фактичного рабства¹ чи в підневільному стані². До подібного висновку дійшли й деякі інші дослідники. Так, на переконання С.І. Винокурова, «експлуатація є вторинною, похідною категорією стосовно, наприклад, рабства чи звичаїв, подібних до рабства. Це можна пояснити тим, що вільну, незалежну людину не можна піддати експлуатації. Її потрібно спершу обернути в рабство або інший підневільний (вкрай залежний) стан. Звідси можна зробити логічний висновок про те, що неволя і пов'язані з нею стани первинні, оскільки саме вони породжують й можуть реально забезпечити (потягти за собою) експлуатацію людини, а не навпаки»³. З огляду на викладене, С.І. Винокуров дійшов висновку, що включення до змісту поняття «експлуатація» первинних щодо неї елементів (рабства або звичаїв, подібних до рабства, а також підневільного стану) суперечить елементарній логіці. Необхідно звернути увагу також на те, що про автономний характер рабства і подібних до нього станів свідчать такі міжнародно-правові акти, як Загальна декларація прав людини (ст. 4)⁴, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст. 8)⁵, Конвенція про рабство⁶, Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства⁷, тощо.

З огляду на викладене вище, вважаємо за можливе виключити рабство чи звичаї, подібні до рабства, а також підневільний стан з переліку форм експлуатації, наведеного у примітці до ст. 149 КК України. З іншого ж боку, варто мати на увазі, що пряма вказівка на рабство, звичаї, подібні до рабства, та підневільний стан як на форми експлуатації людини, задля яких вчиняється торгівля людьми, міститься в Палермському протоколі та Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми. Згадується про них і в кримінальному законодавстві більшості держав світу (за винятком Австрії, Естонії, Італії, Португалії, Фінляндії, Швейцарії, Швеції та деяких інших держав). На наше переконання, збереження вказаних форм експлуатації у зазначеному переліку чи вилучення їх із нього навряд чи якимось чином позначиться на правозастосовній практиці.

У розглядуваному контексті зазначимо, що підходи законодавців зарубіжних держав до виокремлення в якості мети розглядуваного злочину експлуатації у формі рабства чи звичаїв, подібних до рабства, а також підневільного стану, є дуже різними. Так, у ст. 127-1 КК Росії експлуатацією людини визнано лише рабську працю (послуги) та підневільний стан, в ст. 377 алеф Закону про кримінальне право Ізраїлю – тільки обернення в рабство, в ст. 110/а КК Албанії, ст. 181 КК Білорусі, ст. 281 bis КК Болівії, ст. 323А КК Греції, § 262а КК Данії, ст. 80 КК Туреччини, ст. 106 КК Хорватії – рабство або звичаї (практики, умови), подібні до рабства, в ст. 143-1 КК Грузії – становище, подібне до рабства, або сучасні умови рабства, в ст. 132 КК Вірменії – обернення в рабство або доведення до стану, аналогічного рабству, чи іншого залежного стану, в ст. 367-В КК Сальвадору – лише практики, подібні до рабства, в ст. 159а КК Болгарії та ст. 113 КК Словенії – лише тримання в підневільному стані, в ч. 1 ст. 418-а Північної Македонії та ст. 168 КК Чехії – рабство і підневільний стан, в ст. 144-1 КК Азербайджану, ст. 370 КК Індії, ст. 177-1 КК Іспанії, ст. 273f КК Нідерландів, ст. 153 КК Перу, § 179 КК Словаччини, ст. 444 КК Чорногорії – рабство або практики (звичаї), подібні до рабства, підневільний стан, ст. 129-1 КК Туркменістану – рабство або становище, подібне до рабства, підневільний стан, в ст. 147 КК Литви та ст. 165 КК Молдови – експлуатація в рабстві або в умовах, подібних до рабства, в § 22 ст. 115 КК Польщі – рабство чи інші форми використання, що принижують гідність людини, в ст. 154-2 КК Латвії – поневолення або інші подібні форми, в ст. 149-А КК Бразилії – втягнення в боргову кабалу, в ст. 171 КК Киргизстану – рабство, тоді як використання боргових зобов'язань та підневільного стану визнано способами примушування людини до інших форм експлуатації.

1 Грузинський законодавець роз'яснив, що під поставленням людини в сучасні умови рабства слід розуміти створення для неї такої ситуації, коли вона за винагороду, неадекватну винагороду або без винагороди виконує роботу чи надає послуги на користь іншої особи і не може змінити вказану обставину з огляду на залежність від цієї особи (п. «д» ч. 1 примітки до ст. 143-1 КК Грузії).

2 На те, що підневільний стан може включати й примусову працю, вказував й Європейський суд з прав людини. В рішенні у справі «Сільяден проти Франції» суд зазначив, що поняття «підневільний стан» не тільки пов'язане з рабством, а й охоплює виконання роботи під тиском (Комюніке Секретаря Європейського суду з прав людини щодо рішення у справі «Сільяден проти Франції» / Верховний Суд України: інформаційний сервер. URL: <http://www.viaduk.net/clients/vs.nsf/0/302B0FFB10F7F821C22576C40035F839>). Див. про це також: Coster van Voorhout Jill E.V. Human trafficking for labour exploitation: interpreting the crime. *Utrecht Law Review*. 2007. Volume 3, Issue 2. P. 61.

3 Винокуров С.І. Актуальные проблемы совершенствования противодействия торговле людьми. *Вестник Академии Генеральной прокуратуры Российской Федерации*. 2017. № 5 (61). С. 83.

4 Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

5 Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН від 16 грудня 1966 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

6 Конвенція про рабство від 25 вересня 1926 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_857#Text

7 Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства від 7 вересня 1956 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_160#Text

В КК Німеччини доведення до рабства, закріпачення або боргової кабали, по суті, визнано різновидом експлуатації праці, адже згадується про них у статті, яка встановлює відповідальність за торгівлю людьми з метою експлуатації у вигляді робочої сили (§ 233).

У розглядуваному контексті варто зауважити, що в юридичній літературі поширений «широкий» погляд на рабство¹, як на поняття, що охоплює собою, в тому числі, й саму торгівлю людьми. Приміром, Г.Л. Кохан запропонувала розглядати поняття «рабство» як родове щодо «інститутів та звичаїв, подібних до рабства», «експлуатації проституції третіми особами», «торгівлі людьми», «підневільного стану»². З таким підходом погодитись не можемо, оскільки він невиправдано розмиває юридичну сутність поняття «рабство», визначеного у міжнародно-правових актах.

Так само не можемо погодитись з авторами, які ототожнюють рабство і торгівлю людьми. А.І. Тукубашева, наприклад, прямо заявляє, що «торгівля людьми – це не що інше, як рабство»³. Т.М. Нуркаєва, своєю чергою, зазначає, що поняття «торгівля людьми», «рабство», «работоргівля» настільки тісно пов'язані між собою, що провести чітку грань між ними не видається можливим⁴. Підкреслимо, що торгівля людьми сама по собі рабством не є. Обернення людини в рабство може стати наслідком вчинення торгівлі людьми.

Розуміння сутності інших форм експлуатації людини (вилучення органів, проведення дослідів над людиною без її згоди, усиновлення (удочеріння) з метою наживи, примусова вагітність або примусове переривання вагітності, примусове одруження, втягнення у злочинну діяльність, використання у збройних конфліктах) у юридичній літературі особливих труднощів не викликає, а тому вважаємо за можливе не зупинятися на їх аналізі. Зауважимо також, що у проаналізованій судовій практиці серед вказаних форм експлуатації траплялися лише поодинокі випадки експлуатації у формі вилучення органів.

Здійснений порівняльно-правовий аналіз засвідчує, що законодавці зарубіжних держав перераховані вище форми експлуатації людини виокремлюють рідше (порівняно з сексуальною експлуатацією чи примусовою працею).

Згадка про вилучення органів (та (або) тканин, клітин) як про форму використання людини міститься в кримінальних кодексах Австрії, Азербайджану, Албанії, Білорусі, Болгарії, Болівії, Бразилії, Вірменії, Греції, Грузії, Данії, Ізраїлю, Індії, Іспанії, Італії, Латвії, Молдови, Норвегії, Перу, Північної Македонії, Польщі, Португалії, Сальвадору, Словаччини, Словенії, Туреччини, Туркменістану, Фінляндії, Франції, Хорватії, Чехії, Чорногорії, Швейцарії, Швеції.

Окремі законодавці (зокрема, Азербайджану, Казахстану, Киргизстану, Литви, Росії, Туркменістану, Узбекистану) за торгівлю людьми, вчинену з метою вилучення у потерпілого органів чи тканин, встановили посилену відповідальність. Таджикиський законодавець обставиною, що обтяжує кримінальну відповідальність за торгівлю людьми, визнав не лише вчинення вказаного діяння з метою вилучення у потерпілого органів чи тканин для трансплантації, а й незаконне використання людини в репродуктивних цілях чи в біомедичних дослідженнях (п. «д» ч. 2 ст. 130-1).

Незаконне проведення дослідів над людиною формою експлуатації визнали законодавці Азербайджану та Молдови, незаконне усиновлення – законодавці Болівії, Бразилії, Північної Македонії, Сальвадору, примусову вагітність – законодавець Північної Македонії. Законодавець Словенії мету змусити потерпілу завагітніти або бути штучно заплідненою визнав обставиною, яка обтяжує кримінальну відповідальність за торгівлю людьми.

Примусовий шлюб формою експлуатації людини визнали законодавці Болівії, Греції, Естонії, Литви, Північної Македонії, Сальвадору, Словаччини, Хорватії, Чорногорії.

Втягнення у злочинну діяльність формою експлуатації людини визнали законодавці Австрії, Азербайджану, Греції, Грузії, Данії, Естонії, Латвії, Литви, Молдови, Північної Македонії, Словаччини, Франції, Хорватії, Чорногорії.

1 На це раніше звертала увагу також О.М. Броневицька (Броневицька О.М. Відповідність положень чинного Кримінального кодексу України про відповідальність за торгівлю людьми вимогам міжнародно-правових актів. *Боротьба з торгівлею людьми: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (21 червня 2013 р.)*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 29).

2 Кохан Г.Л. Міжнародно-правове співробітництво в боротьбі з рабством і работоргівлею: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Харків, 2002. С. 4.

3 Тукубашева А.И. Уголовно-правовые и криминологические аспекты торговли людьми (на материалах Кыргызской Республики): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Бишкек, 2011. С. 3.

4 Нуркаева Т.Н. Уголовно-правовая охрана личных (гражданских) прав и свобод человека (вопросы теории и практики): автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 33.

Грузинський законодавець до форм експлуатації відніс не лише втягнення особи в злочинну діяльність, а й в проституцію¹, порнографію чи інші антигромадські дії.

Використання у збройних конфліктах в якості форми експлуатації людини виокремили законодавці Киргизстану, Молдови, Норвегії, Туркменістану, Хорватії, Чорногорії. Чеський та шведський законодавці формою експлуатації визнали використання людини для військової служби.

На примусове сурогатне материнство як на форму експлуатації людини, з якою може вчинятися торгівля людьми, вказується в кримінальних кодексах Азербайджану, Білорусі та Молдови.

Молдовський законодавець формою експлуатації людини визнав також привласнення допомоги або соціальних виплат.

Таким чином, напрошується висновок, що *перелік форм експлуатації людини, наведений у примітці до ст. 149 КК України, порівняно із зарубіжними аналогами, є одним із найширших*. До того ж він, на відміну від законодавства ряду держав, не є вичерпним.

Необхідно підкреслити, що реалізація мети експлуатації лежить за межами досліджуваного складу злочину², а тому експлуатація людини має додатково кваліфікуватися за іншими статтями КК України³. Так, якщо торгівля людьми була поєднана з подальшим втягненням потерпілої особи в заняття проституцією чи з примушуванням її до зайняття проституцією, відповідальність має наставати за статтями 149 і 303 КК України⁴.

На кримінально-правову протидію різним видам експлуатації людини спрямовані, зокрема, статті 142, 143, 144, 150, 150-1, 151-2, 173, 301, 303, 304 КК України. Потрібно, однак, зауважити, що законодавець не забезпечує достатньою мірою охорону людини від деяких форм експлуатації, зокрема, від експлуатації трудової. На цьому справедливо акцентує увагу А.М. Орлеан, який підкреслює необхідність створення нової кримінально-правової норми про відповідальність не лише за примушування до виконання роботи, що виходить за межі наявної трудової угоди (ст. 173 КК України), а й за будь-який інший примус до праці⁵. Нині ж маємо ситуацію, коли примусова праця або примусове надання послуг не є кримінально караними⁶.

Зауважимо, що кримінальна відповідальність не передбачена не тільки за примусову працю, а й за примусове використання дорослої людини у жебрацтві. На переконання А.М. Орлеана, відповідне діяння охоплюється ст. 149 КК України⁷. З таким висновком погодитись не можемо, оскільки, нагадаємо, реалізація мети експлуатації лежить за межами досліджуваного складу злочину. Не є кримінально караними в Україні також деякі інші форми експлуатації (зокрема, примушування до вагітності або до переривання вагітності).

Однак навряд чи доцільно передбачати в кримінальному законі цілий ряд самостійних норм про відповідальність за примушування до виконання тих чи інших дій. Оптимальним варіантом видається конструювання

1 При цьому окремою формою експлуатації людини грузинський законодавець визнав примушування до надання сексуальних послуг.

2 У зв'язку з цим не можемо погодитись з А.А. Небитовим, який стверджує, що «торгівля людьми – не що інше, як експлуатація людини, примушування її до виконання тих чи інших трудових функцій» (Небитов А.А. Торгівля людьми: стан, тенденції та запобігання: монографія. Донецьк: ПП «ВД «Кальміус», 2013. С. 30).

3 Див. також: Брич Л.П. Теорія розмежування складів злочинів: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 150; Брич Л.П. Кваліфікація злочинів, що вчиняються з певною метою, у разі досягнення цієї мети (на прикладі ст. 149 КК України «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини»). *Боротьба з торгівлею людьми: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (21 червня 2013 р.)*. Львів: ЛьвДУВС, 2013. С. 23–27; Устрицька Н.І. Окремі питання кваліфікації торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини. *Боротьба з торгівлею людьми: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (21 червня 2013 р.)*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 185–189.

4 Аналогічну позицію займають, зокрема, Л.П. Брич (Брич Л.П. Кваліфікація злочинів, що вчиняються з певною метою, у разі досягнення цієї мети (на прикладі ст. 149 КК України «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини»). *Боротьба з торгівлею людьми: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (21 червня 2013 р.)*. Львів: ЛьвДУВС, 2013. С. 25) та М.І. Хавронюк (Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 445). Натомість іншу точку зору обстоює А.М. Орлеан, на переконання якого, «реалізація особою, котра вчинила торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо людини, кінцевої мети у вигляді сексуальної експлуатації охоплюється ст. 149 КК України та додатковою кваліфікацією за статтями 302, 303 КК України не потребує» (Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 340). На жаль, переконливих аргументів для обґрунтування своєї позиції А.М. Орлеан не наводить. Зауважимо також, що різну позицію з цього приводу займають суди: одні з них додатково кваліфікують сексуальну експлуатацію потерпілої особи за ст. 303 КК України, інші ж не роблять цього.

5 Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 47, 316, 318, 322, 379.

6 Здивування викликає твердження О.М. Броневицької про те, що «Кримінальний закон України встановлює відповідальність лише за використання рабської праці» (Броневицька О.М. Відповідність положень чинного Кримінального кодексу України про відповідальність за торгівлю людьми вимогам міжнародно-правових актів. *Боротьба з торгівлею людьми: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (21 червня 2013 р.)*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 29).

7 Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 308.

загального складу примушування. Саме таким шляхом пішли більшість зарубіжних законодавців (зокрема, Австрії, Білорусі, Болгарії, Греції, Грузії, Данії, Іспанії, Італії, Литви, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Польщі, Португалії, Румунії, Сербії, Словаччини, Словенії, Туреччини, Угорщини, Фінляндії, Хорватії, Чехії, Швейцарії, Швеції, Японії). Детальне обґрунтування доцільності виокремлення загального складу примушування було викладено у цій роботі вище.

Деякі дослідники, вслід за законодавцями окремих держав (зокрема, Білорусі, Киргизстану та Росії), пропонують встановити відповідальність не лише за примусову працю, а й за використання рабської праці¹. На наш погляд, науковці, які поділяють таку точку зору, не враховують того, що примусова праця є ширшим поняттям, аніж рабська праця, охоплює останню (будь-яка рабська праця є примусовою працею, але не будь-яка примусова праця є рабською)², а тому виокремлювати самостійну статтю про відповідальність за використання рабської праці недоцільно³.

У вітчизняній кримінально-правовій літературі неодноразово висловлювалася пропозиція передбачити кримінальну відповідальність за рабство. Відповідну ідею відстоюють, зокрема, В.О. Глушков⁴, В.О. Іващенко⁵, І.І. Митрофанов⁶ та А.С. Політова⁷. Натомість проти виділення окремої статті про відповідальність за рабство виступає А.М. Орлеан, який аргументує свою позицію тим, що юридично рабство та работоргівля не можуть мати місце як скасовані (а не заборонені) інститути⁸. Вважаємо, що передбачати в КК України статтю про відповідальність за рабство недоцільно. І справа, на наш погляд, не стільки в тому, що рабство юридично скасоване (реальність може бути іншою). *На наше переконання, чинний кримінальний закон містить достатньо інструментів для ефективної протидії оберненню людини в рабство. Перебування людини в стані раба без її сексуальної, трудової чи іншої експлуатації навряд чи взагалі трапляється в об'єктивній дійсності, а тому має отримувати кримінально-правову оцінку за відповідними статтями КК України. Крім того, вважаємо, що саме по собі обернення людини в рабство можливо кваліфікувати як незаконне позбавлення волі, оскільки невід'ємним атрибутом рабства є посягання на особисту свободу людини.*

Така ознака суб'єктивної сторони розглядуваного злочину як мотив у диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України прямо не вказується. На думку одних дослідників, торгівля людьми може вчинятися тільки з корисливих мотивів⁹. Виходячи з відповідних міркувань, Д.О. Негодченко навіть запропонувала вказати на корисливий мотив як на обов'язкову ознаку суб'єктивної сторони аналізованого злочину у диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України¹⁰.

- 1 Тукубашева А.И. Уголовно-правовые и криминологические аспекты торговли людьми (на материалах Кыргызской Республики): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Бишкек, 2011. С. 9.
- 2 Див. про це: Коваленко В.И. Понятие и виды криминальной эксплуатации труда человека. *Юристы-Правоведы*. 2016. № 5 (78). С. 31; Коваленко В.И. Теоретические и прикладные проблемы противодействия криминальной эксплуатации человека (криминологическое исследование): дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2017. С. 159.
- 3 Необритуваною, на наш погляд, є позиція О.М. Броневицької, на думку якої «за рабську працю рекомендується застосовувати засоби впливу кримінально-правового характеру, тоді як за примусову працю – засоби адміністративно-правового або цивільно-правового характеру» (Броневицька О.М. Відповідність положень чинного Кримінального кодексу України про відповідальність за торгівлю людьми вимогам міжнародно-правових актів. *Боротьба з торгівлею людьми: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (21 червня 2013 р.)*. Львів: ЛьвДУВС, 2013. С. 30).
- 4 Глушков В.О. Деякі організаційно-правові проблеми протидії торгівлі людьми в Україні. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (7-8 квітня 2006 р.)*: у 2-х ч. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. Ч. 1. С. 37.
- 5 Іващенко В.О. Криминологічні та кримінально-правові аспекти боротьби з торгівлею жінками та дітьми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2000. С. 4; Іващенко В.О. Торгівля жінками та дітьми (криминологічні та кримінально-правові аспекти боротьби). Монографія. Київ: Атіка, 2004. С. 59.
- 6 Митрофанов І.І. Торгівля людьми: кримінально-правове визначення поняття. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2012. № 3. С. 121.
- 7 Політова А.С. Уголовная ответственность за рабство и работорговлю: необходима ли она в Украине? *Analele științifice ale Academiei „Ștefan cel Mare” a MAI al Republicii Moldova. Științe socioumane*. 2019. Ediția a XIX-a, nr. 1. P. 115–121; Політова А.С. Кримінально-правова характеристика злочинів проти свободи особи за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. С. 17.
- 8 Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 318.
- 9 Див., зокрема: Вербенський М.Г., Мінка Т.П., Негодченко Д.О. Протидія торгівлі людьми в Україні: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. С. 153; Іващенко В.О. Торгівля жінками та дітьми (криминологічні та кримінально-правові аспекти боротьби). Монографія. Київ: Атіка, 2004. С. 28; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 343; Негодченко Д.О. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми в Україні та інших країнах: порівняльно-правовий аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2011. С. 12; Негодченко Д.О. Юридичний аналіз структури злочину, передбаченого ст. 149 КК України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. Вип. 2. С. 314; Селецький С.І. Кримінальне право України. Особлива частина: навчальний посібник. Київ: ЦУЛ, 2007. С. 58; Сингаївська І.В. Особливості регламентації кримінальної відповідальності за торгівлю людьми. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2019. Том 30 (69). № 1. С. 99.
- 10 Негодченко Д.О. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми в Україні та інших країнах: порівняльно-правовий аналіз: автореф. дис. ... канд.

Інші науковці менш категоричні. На їхнє переконання, для торгівлі людьми, як правило, характерний корисливий мотив¹. Обґрунтованою, на наш погляд, є позиція В.І. Борисова та В.А. Козака, які зазначають, що корисливий мотив слід вважати обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони у разі продажу людини. Вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини вчиняються, як правило, з корисливих мотивів, однак мотиви винної особи можуть бути й іншими². Те саме, на наш погляд, стосується й купівлі людини, яка, як зазначалося вище, нерідко вчиняється не з метою наживи, а з метою усиновлення дитини і виховання її як своєї. Іншими мотивами перерахованих дій можуть бути помста, прагнення врятувати дитину з неблагополучної сім'ї тощо.

Виходячи з викладеного вище, диспозицію частини 1 статті 149 КК України вважаємо за доцільне викласти у такій редакції:

«1. Купівля-продаж людини або здійснення іншої угоди щодо людини, а так само вчинені з метою експлуатації, з використанням обману або зловживання довірою, шантажу, матеріальної чи іншої залежності особи або її уразливого стану вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини».

Суб'єктивна сторона *експлуатації дітей* характеризується прямим умислом: особа усвідомлює, що використовує працю дитини, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, і бажає використовувати її працю.

Ставлення винного до наслідків у вигляді істотної шкоди для здоров'я, фізичного розвитку або освітнього рівня дитини (ч. 2 ст. 150) може характеризуватися лише необережністю.

Значимо, що до змін, внесених Законом України № 3571-VI від 5 липня 2011 р.³, диспозиція ч. 1 ст. 150 КК України містила вказівку на обов'язкову мету використання праці дитини, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, – мету отримання прибутку. Ще у період чинності цієї редакції аналізованої норми у кримінально-правовій літературі висловлювалися критичні міркування щодо такої позиції законодавця. Так, Д.О. Калмиков слушно підкреслював, що закріплення мети отримання прибутку як обов'язкової ознаки складу злочину, передбаченого ст. 150 КК України, є науково необґрунтованим та практично недоцільним кроком законодавця, оскільки, з одного боку, ця ознака практично не впливає на ступінь та характер суспільної небезпечності розглядуваного діяння, з іншого ж – її наявність призводить до необґрунтованого звуження сфери застосування ст. 150 КК України та труднощів у правозастосовній діяльності⁴. Врешті-решт до висновку про недоцільність визнання мети отримання прибутку обов'язковою ознакою складу злочину, передбаченого ст. 150 КК України, дійшов вітчизняний законодавець, який у 2011 р. змінив редакцію вказаної статті.

Суб'єктивна сторона *використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом* характеризується прямим умислом: особа усвідомлює, що використовує для заняття жебрацтвом малолітню дитину і бажає вчинити зазначені дії.

юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2011. С. 12. Див. також: Кривоконь Д.А. Торгівля людьми: кримінально-правовий аналіз. *Молодий вчений*. 2018. № 10 (62). С. 669.

1 Див., наприклад: Буряк М.Ю. Торговля людьми и борьба с ней (криминологические и уголовно-правовые аспекты): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владивосток, 2005. С. 156–157; Военная Т.А. К вопросу о признаках составов преступлений, связанных с торговлей людьми и использованием рабского труда. *Вестник Челябинского государственного университета. Серия Право*. 2009. № 15 (153). Вып. 19. С. 80; Жинкин А.А. Торговля людьми и использование рабского труда: проблемы квалификации и соотношение со смежными составами преступлений: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Краснодар, 2005. С. 120; Зайдисва Д.Я. Уголовно-правовая охрана личной свободы человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 114; Лизогуб Я.Г., Яценко С.С. Протидія торгівлі людьми: аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства: навчальний посібник / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. С.С. Яценко. Київ: Атіка, 2005. С. 61; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 445; Савченко А.В., Кузнецов В.В., Штанько О.Ф. Сучасне кримінальне право України: курс лекцій. Київ: Вид. ПАЛІВОДА А.В., 2006. С. 339; Скулиш Є. Структурні компоненти формування теоретичних основ протидії торгівлі людьми в Україні. *Право України*. 2010. № 4. С. 286; Яценко С.С. Зауваження та пропозиції щодо проекту новелізації статті 149 Кримінального кодексу України. *Кримінальне право України*. 2006. № 1. С. 63.

2 Борисов В.І. Вибрані твори / уклад.: В.В. Базелюк, С.В. Гізімчук, А.М. Демидова та ін.; відп. за вип. М.В. Шепітько. Харків: Право, 2018. С. 616; Борисов В.І., Козак В.А. Торговля людьми або інша незаконна угода щодо людини: характеристика складу злочину. *Альманах кримінального права: збірник статей*. Вип. 1 / відповід. ред. П.П. Андрушко, П.С. Берзін. Київ: Правова єдність, 2009. С. 160; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. С. 95; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Харків: Право, 2013. С. 114.

3 Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо злочинів проти волі, честі та гідності особи» від 5 липня 2011 р. № 3571-VI / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3571-17#Text>

4 Калмиков Д.О. Значення мотиву та мети експлуатації дітей для кримінальної відповідальності за ст. 150 КК України. *Адвокат*. 2009. № 12. С. 36–40; Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. С. 11. Див. також: Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монограф. / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М.І. Хавронюк. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. С. 126.

Ставлення винної особи до наслідків у вигляді спричинення дитині середньої тяжкості чи тяжких тілесних ушкоджень (ч. 3 ст. 150-1 КК України) може характеризуватися лише необережністю. У разі, якщо має місце умисел (приміром, винний умисно залишив дитину випрошувати милостиню на сильному морозі, свідомо припускаючи, що внаслідок цього дитина обморозить кінцівки, які будуть ампутовані), то діяння потребує кваліфікації за сукупністю злочинів, передбачених ч. 3 ст. 150-1 і статтями 122 чи 121 КК України¹.

До липня 2011 р. диспозиція ч. 1 ст. 150-1 КК України також містила вказівку на обов'язкову мету використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом – мету отримання прибутку. Однак ця вказівка не мала сенсу, оскільки наявність чи відсутність відповідної мети не впливала на ступінь та характер суспільної небезпечності зазначеного діяння². У зв'язку з цим Законом № 3571-VI від 5 липня 2011 р. вказівка на мету отримання прибутку з диспозиції ч. 1 ст. 150-1 КК України була вилучена.

Суб'єктивна сторона *незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги* характеризується умисною формою вини у виді прямого умислу: винний усвідомлює, що поміщає в заклад з надання психіатричної допомоги завідомо психічно здорову особу і бажає цього. Вказівка у диспозиції ч. 1 ст. 151 КК України на те, що в заклад з надання психіатричної допомоги поміщається *завідомо* психічно здорова особа означає, що суб'єкт даного злочину достовірно знає, що приймає рішення про госпіталізацію до зазначеного закладу психічно здорової особи. Добросовісна помилка лікаря-психіатра при постановці діагнозу і прийнятті рішення про необхідність госпіталізації особи до закладу з надання психіатричної допомоги складу цього злочину не утворює.

У разі викладення ч. 1 ст. 151 КК України у пропонованій вище редакції суб'єктивна сторона розглядуваного злочину полягатиме в тому, що винний усвідомлює факт незаконності госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги особи, яка не потребує стаціонарної психіатричної допомоги, або ж факт незаконності утримання такої особи в зазначеному закладі, і бажає вчинити це діяння.

Суб'єктивна сторона поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги завідомо психічно здорової особи, що спричинило тяжкі наслідки (ч. 2 ст. 151 КК України), характеризується змішаною виною (прямим умислом по відношенню до незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги та необережністю (злочинною самовпевненістю чи злочинною недбалістю) до тяжких наслідків, що настали внаслідок цього). Висловлена у кримінально-правовій літературі точка зору, згідно з якою ставлення винної особи до спричинених тяжких наслідків може бути як умисним, так і необережним³, на наш погляд, не є переконливою. Ситуації, коли потерпілому від цього злочину умисно заподіюються, наприклад, середньої тяжкості чи тяжкі тілесні ушкодження, утворюють реальну сукупність відповідних злочинів.

Мотив та мета не є обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони даного складу злочину і на його кваліфікацію не впливають. Разом із тим вони можуть бути враховані судом при призначенні покарання. У розглядуваному контексті варто нагадати, що в КК УСРР 1922 р. (ст. 161) і в КК УСРР 1927 р. (ст. 156) обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони аналізованого посягання визнавалось вчинення його з корисливих або інших особистих спонукань. У ст. 123-2 КК УРСР 1960 р., якою той був доповнений в 1988 р., згадки про вказані мотиви вже не містилося. На наш погляд, відповідний крок законодавця був виправданим, адже суспільно небезпечним розглядуване діяння є не тому, що воно вчинене з корисливих або інших особистих мотивів; підставою його криміналізації є не певні мотиви, а відповідне суспільно небезпечне діяння⁴.

Суб'єктивна сторона *примушування до шлюбу* характеризується прямим умислом: винний усвідомлює, що примушує особу до вступу в шлюб або до продовження примусово укладеного шлюбу, або до вступу у співжиття без укладання шлюбу, або до продовження такого співжиття, або те, що він спонукає з цієї метою особу до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає, і бажає вчинити зазначені дії.

1 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 453.

2 Див. також: Денисов С.Ф., Гальцева К.В. Кримінальна відповідальність за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Юридична наука*. 2012. № 8. С. 57; Топузян А.Р. Кримінально-правова охорона моральності неповнолітніх в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2018. С. 156.

3 Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. С. 92; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Харків: Право, 2013. С. 121; Терентьев В.И. Уголовное право Украины. Особенная часть. Конспект лекций. Николаев: Изд-во «Дизайн и полиграфия», 2007. С. 97.

4 Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги: монографія. Ужгород: РІК-У, 2019. С. 162–164.

РОЗДІЛ 6. ОКРЕМІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ

6.1. Проблемні аспекти диференціації кримінальної відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи

Важливим засобом диференціації кримінальної відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи є кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки, наявність яких є підставою для застосування більш суворого покарання, ніж те, яке передбачене в санкції частини статті, що містить основний склад злочину.

Кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки злочинів проти волі, честі та гідності особи можна класифікувати на такі групи: 1) кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки, що характеризують потерпілого від вказаних злочинів; 2) кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки, що характеризують об'єктивну сторону злочинів проти волі, честі та гідності особи; 3) кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки, що характеризують суб'єкта розглядуваних злочинів; 4) кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки, що характеризують суб'єктивну сторону злочинів проти волі, честі та гідності особи; 5) кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки, які вказують на повторність злочинів¹.

До першої групи можемо віднести такі обтяжуючі кримінальну відповідальність обставини: вчинення злочину щодо малолітнього (ч. 2 ст. 146, ч. 3 ст. 149) чи неповнолітнього (ч. 2 ст. 147, ч. 2 ст. 149), вчинення злочину щодо двох чи більше осіб (ч. 2 ст. 146, ч. 2 ст. 151-2), вчинення торгівлі людьми щодо кількох осіб (ч. 2 ст. 149), вчинення експлуатації дітей щодо кількох дітей (ч. 2 ст. 150), використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, вчинене щодо чужої малолітньої дитини (ч. 2 ст. 150-1), примушування до шлюбу особи, яка не досягла шлюбного віку згідно із законодавством (ч. 2 ст. 151-2).

До другої групи відносимо такі кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки: незаконне позбавлення волі або викрадення людини, вчинене способом, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого (ч. 2 ст. 146), незаконне позбавлення волі або викрадення людини, що супроводжувалось заподіянням потерпілому фізичних страждань (ч. 2 ст. 146), незаконне позбавлення волі або викрадення людини, вчинене із застосуванням зброї (ч. 2 ст. 146), незаконне позбавлення волі або викрадення людини, здійснюване протягом тривалого часу (ч. 2 ст. 146), спричинення діянням тяжких наслідків (ч. 3 ст. 146, ч. 2 ст. 147, ч. 3 ст. 149, ч. 2 ст. 151), захоплення або тримання особи як заручника, поєднане з погрозою знищення людей (ч. 2 ст. 147), торгівля людьми, поєднана з насильством, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого чи його близьких, або з погрозою застосування такого насильства (ч. 2 ст. 149), торгівля людьми, поєднана з насильством, небезпечним для життя або здоров'я потерпілого чи його близьких, або з погрозою застосування такого насильства (ч. 3 ст. 149), експлуатація дітей, що спричинила істотну шкоду для здоров'я, фізичного розвитку або освітнього рівня дитини, або поєднана з використанням дитячої праці в шкідливому виробництві (ч. 2 ст. 150), використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, пов'язане із застосуванням насильства чи погрозою його застосування (ч. 2 ст. 150-1), спричинення використанням малолітньої дитини для заняття жебрацтвом середньої тяжкості чи тяжких тілесних ушкоджень (ч. 3 ст. 150-1).

¹ Див. також: Наумова О.С. Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. С. 143.

До третьої групи можна віднести: вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб (ч. 2 ст. 146, ч. 2 ст. 149, ч. 2 ст. 150-1, ч. 2 ст. 151-2), вчинення злочину організованою групою (ч. 3 ст. 146, ч. 2 ст. 147, ч. 3 ст. 149, ч. 3 ст. 150, ч. 3 ст. 150-1), вчинення торгівлі людьми службовою особою з використанням службового становища (ч. 2 ст. 149), вчинення торгівлі людьми щодо неповнолітнього його батьками, усиновителями, опікунами чи піклувальниками (ч. 3 ст. 149).

До четвертої групи відносимо вчинення незаконного позбавлення волі або викрадення людини з корисливих мотивів (ч. 2 ст. 146).

До п'ятої групи відносимо вчинення злочину повторно (ч. 2 ст. 149, ч. 2 ст. 150-1, ч. 2 ст. 151-2), а також використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, вчинене особою, яка раніше скоїла один із злочинів, передбачених статтями 150, 303, 304 КК України (ч. 2 ст. 150-1).

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що застосування частини із зазначених кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак особливих труднощів у правозастосовній практиці не викликає. Зауважимо також, що окремі із обставин, що обтяжують відповідальність за розглядувані посягання, у проаналізованій практиці не трапилися жодного разу (приміром, використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, вчинене за попередньою змовою групою осіб, вчинення вказаного діяння організованою групою, спричинення зазначеними діями дитині середньої тяжкості чи тяжких тілесних ушкоджень), що, вочевидь, дозволяє засумніватися в доцільності визнання їх такими законодавцем.

Крім того, стосовно розуміння сутності окремих із перерахованих вище кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак не виникає дискусій у юридичній літературі. Ще частина обтяжуючих кримінальну відповідальність обставин досліджена достатньо глибоко. У зв'язку із зазначеним вважаємо за доцільне зупинитися на тих ознаках, які неоднозначно трактуються у кримінально-правовій літературі та правозастосовній практиці.

Кваліфікуючою ознакою незаконного позбавлення волі або викрадення людини визнано *вчинення вказаного злочину щодо малолітнього*. Утім, в кримінально-правовій літературі висловлювалася слушна пропозиція віднести до кола кваліфікуючих ознак викрадення неповнолітнього, оскільки останнє характеризується не меншим ступенем тяжкості, ніж викрадення малолітнього¹. Водночас слід погодитися і з тим, що доцільності в диференціації відповідальності за вказане діяння залежно від малолітнього та неповнолітнього віку потерпілих дітей немає, оскільки відповідний вік на ступінь суспільної небезпечності цього злочину суттєво не впливає².

Дискусійною є також доцільність виокремлення законодавцем такої *особливо кваліфікуючої ознаки торгівлі людьми, як вчинення вказаного діяння щодо малолітнього*. Аналіз емпіричної бази засвідчив, що стосовно зазначеної категорії осіб зазвичай вчиняється купівля-продаж, тобто власне торгівля людиною, відповідальність за яку законодавець передбачив в основному складі злочину поряд з вербуванням, переміщенням, переховуванням, передачею або одержанням людини, вчиненими з метою експлуатації. Крім того, здійснене дослідження засвідчило, що малолітніми дітьми торгують, як правило, їхні батьки. Водночас поряд з аналізованою особливо кваліфікуючою ознакою у ч. 3 ст. 149 КК України законодавець виокремив таку, як вчинення торгівлі людьми щодо неповнолітнього його батьками, усиновителями, опікунами чи піклувальниками. З огляду на сказане, доцільність виділення такої особливо кваліфікуючої ознаки торгівлі людьми, як вчинення вказаних дій щодо малолітнього, видається сумнівною.

У розглядуваному контексті варто звернути увагу на те, що, вказуючи на потерпілу від аналізованих злочинів особу, у ч. 2 ст. 146, ч. 2 ст. 147 і ч. 2 і 3 ст. 149 КК України законодавець використовує чоловічий рід («малолітнього», «неповнолітнього», «потерпілого»). На наш погляд, такий підхід є недоліком вітчизняного кримінального закону. Виходячи з буквального тлумачення, можна дійти висновку, що у зазначених випадках законодавець посилив відповідальність за вчинення досліджуваних злочинів тільки щодо осіб чоловічої статі. Як видається, більш коректними були б формулювання «малолітньої (неповнолітньої, потерпілої) особи» або ж «малолітнього (малолітньої)», «неповнолітнього (неповнолітньої)», «потерпілого (потерпілої)». Завдяки цьому вдалося б уникнути вказаної двозначності.

Однією з обставин, що обтяжують кримінальну відповідальність за незаконне позбавлення волі або викрадення людини, є вчинення цього посягання з *корисливих мотивів*. Аналіз судової практики засвідчує, що суди часто розцінюють в якості корисливого мотиву примушування особи до виконання цивільно-правових

1 Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 11, 150.

2 Там само. С. 151.

зобов'язань. При цьому зазвичай йдеться про прагнення винної особи повернути власні гроші (борг) або ж майно, належне їй на законних підставах¹. Так, Болградський районний суд Одеської області як незаконне позбавлення волі або викрадення людини, вчинене з корисливих мотивів, кваліфікував дії обвинуваченого, який з метою повернення боргу силою заштовхав потерпілого в багажник автомобіля і повіз його до свого домоволодіння, де незаконно утримував у господарській ямі, звідки той не міг самостійно вибратись². Вочевидь, прагнення особи повернути власні кошти чи майно, належне їй на законних підставах, аж ніяк не може розцінюватись в якості корисливих спонукань. Відзначимо, що до такого висновку суди приходять вкрай рідко. Прикладом може слугувати вирок Новоодеського районного суду Миколаївської області, який, встановивши, що підсудний вчинив розглядуване діяння з метою забрати належний йому автомобіль і не мав на меті отримати матеріальні вигоди від потерпілого, вірно перекваліфікував його дії з ч. 2 ст. 146 на ч. 1 ст. 146 КК України, виключивши з обвинувачення таку кваліфікуючу ознаку, як вчинення цього злочину з корисливих мотивів³.

Разом із тим наведені вище випадки слід відрізнити від ситуацій, коли незаконне позбавлення волі або викрадення людини вчиняється з метою вимагання боргу, вигаданого винними особами. За таких обставин, на наш погляд, є достатні підстави для кваліфікації розглядуваного діяння як такого, що вчинене з корисливих мотивів. Ілюстрацією до сказаного може слугувати вирок Жовтневого районного суду міста Кривого Рогу Дніпропетровської області, який відповідним чином кваліфікував дії групи осіб, котрі силою затягнули свого знайомого до салону автомобіля і відвезли його до гаража, де незаконно утримували, вимагаючи від нього сплатити неіснуючий борг у сумі 10 тисяч гривень⁴. Суд, на нашу думку, надав правильну кримінально-правову оцінку вказаного посягання, кваліфікувавши дії зазначених осіб за ч. 2 ст. 146 КК України за ознакою наявності корисливих мотивів.

В окремих випадках позицію суду стосовно наявності чи відсутності корисливих мотивів в діяннях винної особи взагалі зрозуміти складно. Так, наприклад, Новоукраїнський районний суд Кіровоградської області встановив, що підсудний, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, шляхом обману посадив п'ятирічну дівчинку до салону автомобіля і привіз її до себе додому. Чоловік пояснив, що дитину викрав керуючись особистими спонуканнями, які виникли внаслідок того, що його дружина протягом тривалого часу не могла завагітніти, а він хотів мати дітей. Крім того, з'ясувалося, що наступного дня, переоцінивши свій вчинок, чоловік вирішив повернути дівчинку батькам, привіз її до села, звідки викрав, і відпустив за 15 метрів від її домоволодіння⁵. Надаючи кримінально-правову оцінку діям підсудного, суд вірно кваліфікував їх за ч. 2 ст. 146 КК України як викрадення людини, вчинене щодо малолітнього. Разом із тим, призначаючи даній особі покарання, суд чомусь вказав, що підсудний вчинив корисливий злочин⁶.

Дуже неоднозначною є практика кваліфікації розглядуваного посягання як *такого, що супроводжувалося заподіянням потерпілій особі фізичних страждань*⁷. Фізичні страждання – оціночне поняття. На думку В.І. Борисова, заподіяння фізичних страждань – це випадки, коли потерпілому спричиняється сильний фізичний біль або його тримають у виснажливих для людського організму умовах (наприклад, у холодному чи вологому приміщенні, без їжі)⁸. М.І. Хавронюк зазначає, що до фізичних страждань треба відносити біль, що виникає під

- 1 Див., наприклад: Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. від 17 листопада 2014 р. (справа № 359/10735/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41468716>; Вирок Старобільського районного суду Луганської обл. від 6 лютого 2015 р. (справа № 431/4168/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/48276681>; Вирок Болградського районного суду Одеської обл. від 25 березня 2016 р. (справа № 497/352/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57189623>; Вирок Семенівського районного суду Полтавської обл. від 25 січня 2017 р. (справа № 547/20/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/64268096>; Вирок Овідіопольського районного суду Одеської обл. від 26 грудня 2017 р. (справа № 509/4950/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71257242>
- 2 Вирок Болградського районного суду Одеської обл. від 25 березня 2016 р. (справа № 497/352/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57189623>
- 3 Вирок Новоодеського районного суду Одеської обл. від 2 квітня 2010 р. (справа № 1-28/2010) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/49322573>
- 4 Вирок Жовтневого районного суду міста Кривого Рогу Дніпропетровської обл. від 6 квітня 2016 р. (справа № 212/1217/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56957766>
- 5 Вирок Новоукраїнського районного суду Кіровоградської обл. від 24 вересня 2012 р. (справа № 1116/2724/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27070650>
- 6 Андрушко А.В. Проблемні питання кваліфікації незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 212.
- 7 Аналогічна або ж подібна кваліфікуюча ознака незаконного позбавлення свободи передбачена у кримінальному законодавстві Австрії (ч. 2 § 99), Албанії (ч. 2 ст. 110), Білорусі (ч. 2 ст. 183), Болгарії (ч. 5 ст. 142а), Бразилії (§ 2 ст. 148), Норвегії (ст. 255), Перу (п. 1 ч. 2 ст. 152), Польщі (§ 3 ст. 189), Португалії (п. «б» ч. 2 ст. 158), Угорщини (п. «с» ч. 2 ст. 194), Узбекистану (п. «а» ч. 2 ст. 138), Франції (ст. 224-2), Чехії (п. «с» ч. 2 ст. 170, п. «с» ч. 3 ст. 172).
- 8 Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2: Особлива частина / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І.

час мордування, катування, інших видів фізичного впливу на людський організм, або внаслідок жорстоких умов утримання у місці позбавлення волі¹. Аналіз судової практики засвідчує, що як незаконне позбавлення волі або викрадення людини, що супроводжувалося заподіянням фізичних страждань, суди розцінюють дуже різноманітні випадки. Здебільшого відповідна кваліфікація має місце у разі силового захоплення та насильницького утримування потерпілої особи, заподіяння їй при цьому легких тілесних ушкоджень. Позаяк вказане діяння, як правило, вчиняється шляхом застосування до потерпілої особи фізичного насильства, суди, надаючи йому кримінально-правову оцінку, кваліфікують його як таке, що супроводжувалося заподіянням фізичних страждань. При цьому жодних аргументів на користь такого рішення зазвичай не наводять, в кращому разі обмежуючись вказівкою на те, що «обвинувачені стали наносити удари кулаками рук в голову потерпілого, заподіявши йому фізичних страждань»² або ж що «обвинувачений завдав декілька ударів по тулубу, чим заподіяв потерпілій фізичних страждань»³. З такою кваліфікацією погодитись не можемо. Вважаємо, що у випадках заподіяння потерпілим від розглядуваного посягання тілесних ушкоджень кваліфікувати такі діяння потрібно за сукупністю злочинів. Вищезгадана слідча та судова практика, до речі, певною мірою пояснює те, чому кримінально-правова оцінка розглядуваного посягання за ч. 1 ст. 146 КК є доволі рідкісною (за цією частиною засуджено лише 8,2% осіб, що вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини)⁴.

Іноді трапляються такі випадки трактування розглядуваної кваліфікуючої ознаки, які виглядають щонайменше дивними, а то й відверто курйозними. Наприклад, Київський районний суд міста Одеси пояснив, що під фізичними стражданнями, якими супроводжувалося викрадення особи, він розуміє «протиправне відкрите захоплення потерпілого та незаконне позбавлення його волі, а також протиправне переміщення потерпілого в службовому автомобілі»⁵. Зрозуміло, що за такого підходу, коли саме по собі силове захоплення і подальше переміщення особи розцінюється як фізичне страждання, кваліфікація викрадення людини за ч. 1 ст. 146 КК України просто не має шансів. Заради справедливості варто зазначити, що деякі суди виважено підходять до кваліфікації розглядуваного діяння як такого, що супроводжувалося заподіянням потерпілій особі фізичних страждань. Так, приміром, Ізмаїльський міськрайонний суд Одеської області вказав, що фізичні страждання виразилися в утриманні потерпілого у підвалі будинку, що не давало йому змоги орієнтуватися в просторі та часі, обмеженні його у прийомі їжі, води, а також у справлянні природних потреб⁶. Своєю чергою, Артемівський районний суд м. Луганська, відхиливши здійснену органом досудового розслідування кваліфікацію діяння як незаконного позбавлення волі, що супроводжувалося заподіянням потерпілому фізичних страждань, вірно підкреслив, що «фізичні страждання у сенсі ч. 2 ст. 146 КК України не є поняттям, ідентичним нанесенню ударів потерпілому (що мало місце в даному випадку), а будь-яких інших дій, що свідчили б про завдання додатково потерпілому фізичних страждань (тортур, суттєвих, тривалих і нестерпних фізичних незручностей, позбавлення можливості задовольнити фізичні потреби протягом тривалого часу, тощо) обвинувачений по відношенню до потерпілого не вчинив»⁷.

Певні труднощі у слідчій та судовій практиці виникають також при кваліфікації *незаконного позбавлення волі або викрадення людини, вчиненого способом, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого*. Більше того, однозначного розуміння даної кваліфікуючої ознаки немає і у спеціальній літературі. Стосується вказане передовсім трактування науковцями способу, небезпечного для здоров'я потерпілого (спосіб, небезпечний для життя потерпілого, одноставно тлумачиться як створення реальної небезпеки настання його смерті). Одні дослідники вважають, що під таким способом слід розуміти випадки незаконного позбавлення волі або викрадення людини, коли діяннями винної особи була створена реальна загроза спричинення потерпілому тілесного ушко-

Тютюгіна. Харків: Право, 2013. С. 108.

1 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 436.

2 Вирок Сквирського районного суду Київської обл. від 30 червня 2015 р. (справа № 376/62/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/48641214>

3 Вирок Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської обл. від 21 грудня 2015 р. (справа № 182/8164/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/54605083>

4 Андрушко А.В. Проблемні питання кваліфікації незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 212.

5 Вирок Київського районного суду м. Одеси від 12 жовтня 2018 р. (справа № 520/14219/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77094377>

6 Вирок Ізмаїльського міськрайонного суду Одеської обл. від 23 жовтня 2013 р. (справа № 500/4473/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/35378994>

7 Вирок Артемівського районного суду м. Луганська від 4 березня 2014 р. (справа № 434/5406/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37438696>. Див. також: Вирок Ізюмського міськрайонного суду Харківської обл. від 6 лютого 2018 р. (справа № 623/1855/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72033820>

дження, здатного потягти за собою наслідки, передбачені ч. 1 ст. 121 КК України¹. Інші переконані, що йдеться тут про створення реальної загрози заподіяння особі тілесного ушкодження (вочевидь, будь-якого – *А. А.*)². На думку третіх, цей спосіб означає реальну небезпеку заподіяння потерпілому тяжких, середньої тяжкості чи легких тілесних ушкоджень з короткочасним розладом здоров'я або незначною втратою працездатності чи спричинення іншої шкоди його здоров'ю³. При цьому окремі науковці без достатніх на те підстав стверджують, що реальне настання будь-яких відповідних наслідків слід визнавати тяжкими наслідками, спричиненими незаконним позбавленням волі або викраденням людини, і в такому разі кваліфікувати вказане діяння за ч. 3 ст. 146 КК України⁴. Таким чином, більшість дослідників хоч і мають розбіжності в поглядах стосовно міри шкоди здоров'ю, яка загрожує особі при вчиненні розглядуваного діяння зазначеним вище способом, але не сумніваються в тому, що йдеться тут не про реальне спричинення шкоди здоров'ю, а лише про небезпеку заподіяння потерпілому такої шкоди. Утім, існує в теорії кримінального права й інша точка зору. Так, І.А. Вартилицька під вказаним способом розуміє не тільки небезпеку настання смерті, загрозу заподіяння потерпілому від розглядуваного посягання тілесних ушкоджень чи іншої шкоди здоров'ю, а й реальне заподіяння йому легких тілесних ушкоджень, що спричинили короткочасний розлад здоров'я або короткочасну втрату працездатності, середньої тяжкості чи тяжких тілесних ушкоджень⁵.

Суди в окремих випадках також доходять висновку, що розглядуваний спосіб вчинення незаконного позбавлення волі або викрадення людини включає в себе не тільки загрозу заподіяння особі тілесних ушкоджень, а й реальне їх заподіяння. Так, Солом'янський районний суд м. Києва, встановивши, що підсудний задля подолання опору заподіяв потерпілому легке тілесне ушкодження, яке спричинило короткочасний розлад здоров'я, а потім зачинив його в приміщенні автомийки, кваліфікував відповідні дії за ч. 2 ст. 146 КК України як незаконне позбавлення волі, вчинене способом, небезпечним для здоров'я потерпілого⁶. Така кваліфікація видається помиловою. Вочевидь, розуміння способу, небезпечного для здоров'я потерпілого, не лише як такого, що створив реальну загрозу здоров'ю особи, а й як такого, при якому відповідна шкода потерпілому справді заподіяна, не може бути підтримане. Дослідивши насильство як спосіб вчинення злочину, М.І. Панов дійшов переконливого висновку, що «фізичне насильство – це особлива характеристика злочинної дії, спосіб її вчинення, але не наслідки дії»⁷. У ч. 2 ст. 146 КК України сказано про спосіб вчинення даного злочину, який небезпечний для життя чи здоров'я потерпілого, а не про реальне заподіяння йому відповідної шкоди. Слово «небезпечний» у тлумачному словнику пояснюється так: «Який може заподіяти кому-небудь щось неприємне, якесь нещастя. // Який містить небезпеку для кого-небудь або здатний створити її. // Який загрожує чиєму-небудь життю, здоров'ю»⁸. Як бачимо, семантично слово «небезпечний» означає загрозу заподіяння шкоди життю чи здоров'ю потерпілої особи, а не реальне заподіяння їй відповідної шкоди. Варто також звернути увагу на таку кваліфікуючу ознаку умисного вбивства, як вчинення його способом, небезпечним для життя багатьох осіб (п. 5 ч. 2 ст. 115 КК України). Ні в теорії кримінального права, ні в судовій практиці не виникає сумнівів у тому, що йдеться тут про такий спосіб цього злочину, за якого при позбавленні життя однієї людини створювалася реальна небезпека позбавлення життя інших осіб, які залишились живими⁹.

1 Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2: Особлива частина / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2013. С. 108; Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Харків: ТОВ «Одісей», 2008. С. 420. Зазначимо, що відповідним чином спосіб, небезпечний для здоров'я потерпілого, розуміють й окремі суди (Вирок Новоодеського районного суду Миколаївської обл. від 2 квітня 2010 р. (справа № 1-28/2010) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/49322573>).

2 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 436; Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навчальний посібник / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваїте, 2014. С. 457; Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. Київ: Атіка, 2009. С. 81.

3 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 380; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2006. С. 278.

4 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 380.

5 Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Коваленка; за наук. ред. О.М. Джужи та А.В. Савченка. Київ: Атіка, 2011. С. 92; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужи, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 336.

6 Вирок Солом'янського районного суду м. Києва від 17 квітня 2012 р. (справа № 2609/7955/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/22641095>. Див. також: Приговор Ленинского районного суда г. Луганска от 24 октября 2012 г. (дело № 1-328/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/28240138>

7 Панов Н.И. Квалификация насильственных преступлений: учебное пособие. Харьков: Юридический институт, 1986. С. 15.

8 Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 747.

9 Андрушко А.В. Проблемні питання кваліфікації незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 213.

На наше переконання, розуміння нерідко вживаного в кримінальному законодавстві терміна «небезпечний» у всіх випадках повинно мати однаковий зміст. Небезпека не має включати в себе наслідки, реальну загрозу настання яких вона створює. Реалізувавшись в заподіянні шкоди, небезпека зникає. З цього приводу білоруський науковець М.О. Бабій висловився так: «Настання наслідків – це припинення існування небезпеки: або існує небезпека, і тоді ще немає наслідків, або є наслідки, і тоді вже немає небезпеки»¹. У зв'язку з викладеним помилковим видається трактування насильства, небезпечного для життя чи здоров'я, що наведено в постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти власності», у якій вказано, що у ст. 187 та ч. 3 ст. 189 КК України під таким насильством слід розуміти не лише насильницькі дії, які були небезпечними для життя чи здоров'я в момент їх вчинення, а й умисне заподіяння потерпілому легкого тілесного ушкодження, що спричинило короточасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності, середньої тяжкості або тяжкого тілесного ушкодження².

Під способом, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, на наш погляд, слід розуміти такий спосіб вчинення розглядуваного діяння, при якому створюється реальна небезпека настання смерті потерпілого або реальна загроза заподіяння йому тяжкого, середньої тяжкості чи легкого тілесного ушкодження, що спричинило короточасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності. Реальне настання зазначеної шкоди потребує додаткової кваліфікації за статтями, що передбачають відповідальність за відповідні злочини проти життя та здоров'я особи, або ж охоплюється поняттям «тяжкі наслідки» і кваліфікується за ч. 3 ст. 146 КК України. Прикладами незаконного позбавлення волі або викрадення людини, вчиненого способом, небезпечним для життя чи здоров'я, можуть слугувати підвішування потерпілої особи вниз головою, скидання її з висоти, перекривання їй дихальних шляхів, здавлювання ший мотузкою, виштовхування особи з автомобіля, що рухається на значній швидкості, тощо. В окремих проаналізованих нами провадженнях способом, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, суди визнавали перевезення особи в багажному відділенні автомобіля³.

Суди іноді допускають помилки при відмежуванні даної кваліфікуючої ознаки від розглядуваної вище (тобто від незаконного позбавлення волі або викрадення людини, що супроводжувалося заподіянням потерпілому фізичних страждань). Приміром, Луцький міськрайонний суд Волинської області встановив, що обвинувачений, викравши та незаконно позбавивши потерпілу волі, зв'язав її, а потім помістив її в ротovu порожнину ганчірку, від чого жінка відчула запаморочення в голові, внаслідок чого на певний час втратила свідомість. Суд кваліфікував дії обвинуваченого за ч. 2 ст. 146 КК України за ознакою заподіяння потерпілій фізичних страждань⁴. Видається, що у наведеному прикладі потрібно говорити радше про спосіб, небезпечний для життя потерпілої особи, свідченням чого є наявність у судовій практиці подібних випадків, наслідком яких стало заподіяння особі смерті в результаті механічної асфіксії від перекриття дихальних шляхів стороннім предметом⁵. Аналогічна точка зору висловлюється і в юридичній літературі⁶.

При кваліфікації розглядуваного посягання суди нерідко вказують одразу на кілька ознак, зазначених в ч. 2 ст. 146 КК України, однак не пояснюють, які конкретно дії розцінюють в якості тієї чи іншої кваліфікуючої ознаки. У зв'язку з цим в окремих випадках складається враження, що суд одному й тому самому вчинку винної особи без жодних пояснень кілька разів надає кримінально-правову оцінку (приміром, кваліфікує його і за ознакою заподіяння фізичних страждань, і за ознакою способу, небезпечного для життя чи здоров'я потерпі-

1 Бабій Н.А. Насилие, опасное для жизни или здоровья: теоретические проблемы квалификации и криминализации. *Правоведение*. 2004. № 6 (257). С. 70.

2 Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 10 «Про судову практику у справах про злочини проти власності» / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09>

3 Див., зокрема: Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської обл. від 2 червня 2017 р. (справа № 308/12854/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66964402>; Вирок Кагарлицького районного суду Київської обл. від 6 червня 2017 р. (справа № 368/594/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66914617>. В деяких проаналізованих випадках перевезення потерпілої особи в багажнику суди кваліфікували за ознакою заподіяння їй фізичних страждань (Вирок Андрушівського районного суду Житомирської обл. від 25 жовтня 2017 р. (справа № 272/578/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/69798214>). Разом із тим у більшості випадків транспортування особи в багажнику автомобіля судами ніяк не враховувалося.

4 Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської обл. від 24 жовтня 2013 р. (справа № 161/17291/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/34334387>

5 Вирок Володимирецького районного суду Рівненської обл. від 14 червня 2016 р. (справа № 556/959/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/58590708>; Постановление Измаильского горрайонного суда Одесской обл. об освобождении от уголовной ответственности в соответствии с Законом Украины от 08.07.2011 года «Об амнистии» от 12 августа 2011 г. (справа № 1-487/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/17658450>

6 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина. Коментарі до статей 109–447 Кримінального кодексу / під заг. ред. М.О. Потєбенька, В.Г. Гончаренка. Київ: Форум, 2001. С. 111; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за заг. ред. Є.Л. Стрельцова. Харків: Одиссей, 2009. С. 53.

лого¹). На наше переконання, подібна практика є неприпустимою. Інкримінуючи особі те чи інше діяння, суд зобов'язаний роз'яснити, які конкретно її вчинки були злочинними, які кваліфікуючі ознаки у даному випадку мають місце і в чому саме вони полягають².

Однією з обставин, що обтяжують кримінальну відповідальність за незаконне позбавлення волі або викрадення людини, є вчинення вказаного діяння із застосуванням зброї. У юридичній літературі розуміння сутності вказаної кваліфікуючої ознаки особливих труднощів не викликає. Водночас доцільність її існування є сумнівною, зокрема з огляду на наявність у ч. 2 ст. 146 КК України такої кваліфікуючої ознаки, як вчинення незаконного позбавлення волі або викрадення людини способом, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого. Фактичні наслідки застосування зброї у вигляді заподіяння смерті чи тілесних ушкоджень потребують кваліфікації розглядуваного діяння за сукупністю з відповідною статтею розділу II Особливої частини КК України. Варто також погодитись з Я.Г. Лизогубом, який, визнаючи, що демонстрація зброї впливатиме на потерпілого в частині психологічного тиску на його волю, зазначає, що подібним чином впливатиме на нього й демонстрація кухонного ножа, звичайної палиці, металеві труби, пневматичного пістолета тощо, які зброєю не визнаються³.

Надзвичайно різниться практика кримінально-правової оцінки незаконного позбавлення волі або викрадення людини як такого, що здійснювалося протягом тривалого часу. Знайти тут якісь закономірності фактично неможливо. Так, наприклад, Олександрійський міськрайонний суд Кіровоградської області кваліфікував незаконне позбавлення чоловіка волі за ознакою «здійснюване протягом тривалого часу», хоча потерпілого утримували в салоні автомобіля всього упродовж години⁴. Натомість Синельниківський міськрайонний суд Дніпропетровської області не вважав за доцільне кваліфікувати відповідним чином незаконне позбавлення волі потерпілого, якого група осіб утримувала в гаражі протягом кількох діб⁵. Загалом практика кваліфікації незаконного позбавлення людини волі, що продовжувалось всього протягом кількох годин (а то й менше), як такого, що здійснювалось упродовж тривалого часу, є доволі поширеною⁶ (водночас в багатьох вивчених автором випадках за фактично аналогічних обставин суди навпаки не кваліфікували дане посягання за цією ознакою; так само в судовій практиці не бракує прикладів, коли суди не враховували тривалий час, протягом якого здійснювалось незаконне позбавлення свободи, у випадках протиправного утримання потерпілої особи упродовж кількох днів і навіть тижнів⁷)⁸. При цьому суди майже ніколи не вказують, що, кваліфікуючи розглядуване діяння таким чином, вони беруть до уваги не тільки час, протягом якого особа була незаконно позбавлена свободи, а й враховують спосіб та місце її тримання, інші конкретні обставини справи, стан її здоров'я, вік тощо⁹. Одним із нечисленних винятків є вирок Артемівського міськрайонного суду Донецької області, який дійшов висновку про необхідність виключення з обвинувачення такої кваліфікуючої ознаки незаконного позбавлення волі, як вчинення його протягом тривалого часу. Обґрунтовуючи своє рішення, суд зазначив, що виходив із сукупності

1 Див., наприклад: Вирок Бородянського районного суду Київської обл. від 10 червня 2011 р. (справа № 1-35/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/16603136>; Вирок Вінницького міського суду Вінницької обл. від 8 лютого 2014 р. (справа № 127/31682/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37087803>

2 Андрушко А.В. Проблемні питання кваліфікації незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 213.

3 Лизогуб Я. Кваліфікуючі ознаки незаконного позбавлення волі людини: наукові аргументи проти законодавчих фактів. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 7. С. 93–94.

4 Вирок Олександрійського міськрайонного суду Кіровоградської обл. від 14 травня 2014 р. (справа № 398/7920/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38748209>

5 Вирок Синельниківського міськрайонного суду Дніпропетровської обл. від 9 листопада 2012 р. (справа № 437/2531/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27878794>

6 Див., наприклад: Вирок Гоцанського районного суду Рівненської обл. від 19 вересня 2013 р. (справа № 1703/1568/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/33585853>; Вирок Кременського районного суду Луганської обл. від 27 лютого 2018 р. (справа № 414/396/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72604507>; Вирок Олександрійського міськрайонного суду Кіровоградської обл. від 14 травня 2014 р. (справа № 398/7920/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38748209>; Вирок Пологівського районного суду Запорізької обл. від 8 червня 2018 р. (справа № 324/140/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74554094>; Вирок Сквирського районного суду Київської обл. від 30 червня 2015 р. (справа № 376/62/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/48641214>

7 Див., наприклад: Вирок Броварського міськрайонного суду Київської обл. від 13 червня 2018 р. (справа № 361/2499/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74646997>; Вирок Валківського районного суду Харківської обл. від 13 серпня 2015 р. (справа № 615/1292/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/48355606>; Приговор Синельниковского горрайонного суда Днепропетровской обл. от 9 ноября 2012 г. (дело № 437/2531/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27878794>

8 Див. також: Загиней З.А. Герменевтика кримінального закону України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2016. С. 348.

9 Андрушко А.В. Проблемні питання кваліфікації незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 214.

досліджених доказів, зокрема, урахував конкретний період незаконного позбавлення свободи (орієнтовно сім годин), відсутність додаткових умов та стан здоров'я потерпілого¹.

У цьому контексті необхідно зазначити, що в юридичній літературі неодноразово пропонувалося визначити у кримінальному законі конкретний часовий проміжок, незаконне утримання протягом якого має посилювати кримінальну відповідальність за розглядуване посягання. Так, наприклад, Я.Г. Лизогуб², Н.Е. Мартиненко³, Р.Е. Оганян⁴ та А.С. Політова⁵ переконані, що таким мінімальним часовим проміжком має бути три доби. Натомість О.Є. Амосов⁶, О.Г. Блажнов⁷, Н.В. Бойко⁸, О.О. Володіна⁹, О.С. Наумова¹⁰, Т.М. Нуркаєва¹¹, М.Р. Снахова¹² і М.В. Філін¹³ вважають за доцільне встановити, що під «тривалим часом» незаконного позбавлення волі або викрадення людини слід розуміти позбавлення свободи на строк понад сім діб.

У кримінально-правовій літературі пропонуються й інші проміжки часу, утримання протягом якого має тягнути посилену відповідальність. Приміром, С.В. Науменко вважає, що таким часом має бути понад дві доби¹⁴, на переконання О.В. Нікуліної – понад один місяць¹⁵. Зазначимо також, що різним є й відповідний зарубіжний досвід. Так, у КК Мексики (ст. 364) обставиною, що обтяжує кримінальну відповідальність за незаконне позбавлення свободи, визнано протиправне утримання людини понад 24 години, в КК Болівії (п. 3 ч. 2 ст. 292) та КК Литви (ч. 2 ст. 146) – понад 48 годин, у КК Болгарії (п. 5 ч. 3 ст. 142а) – понад дві доби, в КК Фінляндії (п. 1 ст. 2 глави 25) – понад 72 години, в КК Індії – три або більше дні (ст. 343) та десять або більше днів (ст. 344), у КК Польщі (§ 2 ст. 189) – понад сім днів, у КК Латвії (ч. 2 ст. 152), КК Німеччини (п. 1 ч. 3 § 239) та КК Словенії (ч. 4 ст. 133) – понад один тиждень, у КК Бельгії (ст. 435), КК Гватемали (ст. 204) та КК Швейцарії (ст. 184) – понад десять днів, у КК Бразилії (§ 1 ст. 148), КК Іспанії (ч. 3 ст. 163), КК Колумбії (ч. 2 ст. 170) та КК Хорватії (ч. 3 ст. 136) – понад п'ятнадцять діб, у КК Австрії (ч. 2 § 99), КК Аргентини (ч. 5 ст. 142), КК Бельгії (ст. 436) та КК Тунісу (ч. 2 ст. 251) – понад один місяць, у КК Федерації Боснії та Герцеговини (ч. 2 ст. 179), КК Сербії (ч. 4 ст. 63) та КК Чорногорії (ч. 3 ст. 162) – понад тридцять днів. Таким чином, підходи зарубіжних законодавців до визначення відповідного часового проміжку суттєво різняться. На наш погляд, переконливі аргументи на користь того чи іншого проміжку часу протиправного позбавлення свободи, який має кримінально-правове значення, навести складно. Визначити чітку грань, яка б відділяла менш і більш суспільно небезпечне незаконне позбавлення свободи, залежно від часу, протягом якого воно тривало, навряд чи можливо. У зв'язку з цим вважаємо, що має рацію З.А. Загинеї, яка зазначає, що конкретизація цієї кваліфікуючої ознаки у статті 146 КК України не сприятиме належній кримінально-правовій оцінці дій особи, яка вчинила незаконне позбавлення особистої свободи або викрадення людини. При тауначенні тривалого часу як кваліфікуючої ознаки незаконного позбавлення волі або викрадення людини слід виходити не лише з об'єктивних темпоральних критеріїв, а й з чинників суб'єктивного характеру (зокрема, віку потерпілої особи, стану її здоров'я, умов тримання), вплив яких на сприйняття тривалості вказаного посягання не менш важливий. Конкретизація тривалого часу вчинення вказаного злочину фактично «відкидає» можливість кваліфікації за ч. 2 ст. 146 КК України випадків скоєн-

1 Приговор Артёмовского горрайонного суда Донецкой обл. от 31 января 2012 г. (дело № 1-298/2011) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/48406774>

2 Лизогуб Я. «Тривалий час» як оціночне поняття у статті 146 КК України. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 6 (198). С. 90–91.

3 Мартыненко Н.Э. Похищение человека: уголовно-правовые и криминологические аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1994. С. 10.

4 Оганян Р.Э. Криминологическая теория и практика предупреждения преступлений, связанных с похищением людей: дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 85.

5 Політова А.С. Кримінально-правова характеристика злочинів проти свободи особи за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. С. 13.

6 Амосов А.Е. Незаконное лишение свободы в уголовном праве России (виды и характеристика): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владимир, 2008. С. 81.

7 Блажнов А.Г. Незаконное лишение свободы: уголовно-правовой аспект: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2005. С. 77.

8 Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. С. 90.

9 Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 172.

10 Наумова О.С. Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. С. 76–77.

11 Нуркаева Т.Н. Уголовно-правовая охрана личных (гражданских) прав и свобод человека (вопросы теории и практики): автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 14, 35.

12 Снахова М.Р. Уголовно-правовая охрана личной свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 99.

13 Філін М.В. Уголовная ответственность за незаконное лишение человека свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Хабаровск, 2000. С. 79.

14 Науменко С.В. Незаконное лишение свободы: уголовно-правовой и криминологический аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. С. 220.

15 Нікуліна Е.В. Анализ уголовно-правовых проблем похищения человека и его криминологическая характеристика в Северо-Кавказском регионе: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. С. 7.

ня злочину, який тривав упродовж меншого часу, проте був поєднаний з іншими обставинами суб'єктивного характеру¹.

Зазначимо, що на тривалий час (без конкретизації часового проміжку) незаконного позбавлення свободи як на його кваліфікуючу ознаку вказано у кримінальному законодавстві Греції (ст. 325), Данії (ч. 2 § 261) та Норвегії (ст. 255).

Варто мати на увазі те, що тривалість незаконного позбавлення свободи є доволі умовною хоча б тому, що залежить від причин звільнення потерпілої особи. Якщо звільнення такої особи відбулося з волі винного, можна чітко визначити строк, протягом якого вона незаконно утримувалась. Інша справа – коли звільнення потерпілого відбулося з незалежних від волі винного причин (наприклад, потерпілому вдалося втекти з приміщення, в якому його протиправно утримували). Скільки б ще тривало незаконне позбавлення особи свободи у таких випадках – говорити складно. Водночас для кваліфікації розглядуваного діяння як такого, що здійснювалося протягом тривалого часу, значення має саме той проміжок часу, протягом якого особа була реально позбавлена свободи пересування.

Спричинення діянням тяжких наслідків визнано кваліфікуючою (особливо кваліфікуючою) ознакою незаконного позбавлення волі або викрадення людини (ч. 3 ст. 146), захоплення заручників (ч. 2 ст. 147), торгівлі людьми (ч. 3 ст. 149) та незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги (ч. 2 ст. 151).

Розглянемо як у доктрині кримінального права трактується поняття «тяжкі наслідки» на прикладі незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги. Аналіз юридичної літератури засвідчив різноманіття точок зору на розуміння вказаного поняття.

Смерть потерпілого та/чи його самогубство до тяжких наслідків відносять М.І. Бажанов², А.О. Байда³, Г.Є. Болдарь⁴, В.І. Борисов⁵, С.В. Бородін⁶, І.А. Вартильська⁷, Т.В. Варфоломєєва⁸, С.Ф. Денисов і Г.О. Зубов⁹, К.В. Євстифєєва¹⁰, Л.В. Іногамова-Хегай¹¹, В.О. Корнієнко¹², Я.Г. Лизогуб¹³, А.В. Наумов¹⁴, О.І. Рарог¹⁵, Н.К. Семернева¹⁶,

- 1 Загинець З.А. Відгук офіційного опонента на дисертацію Наумової Ольги Сергіївни на тему «Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України)», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08 – кримінальне право і кримінологія; кримінально-виконавче право. С. 11 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. URL: http://idpnan.org.ua/ua/spets-vcheni-radi/d-26_236_02/vidguki-ofitsiynih-oponentiv-na-disertatsiyi/doktor-filosofiyi1.html; Загинець З.А. Герменевтика кримінального закону України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2016. С. 348–349.
- 2 Кримінальне право України: Особлива частина: підруч. для студ. вищ. навч. закл. освіти / за ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ: Юрінком Інтер; Харків: Право, 2003. С. 80.
- 3 Байда А.О. Незаконне поміщення в психіатричний заклад / Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В.Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2017. С. 586.
- 4 Кваліфікація злочинів: навч. посіб. / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: Істина, 2011. С. 247.
- 5 Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. С. 92; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Харків: Право, 2013. С. 121.
- 6 Курс російського уголовного права. Особенная часть / под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. Москва: Спарк, 2002. С. 210.
- 7 Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Коваленка; за наук. ред. О.М. Джужи та А.В. Савченка. К.: Атіка, 2011. С. 118; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужи, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 351.
- 8 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: У 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 389.
- 9 Денисов С.Ф., Зубов Г.О. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в психіатричний заклад: окремі аспекти. *Юридична наука*. 2015. № 10 (52). С. 116, 117.
- 10 Евстифеева Е.В. Проблемы применения уголовной ответственности за незаконную госпитализацию в медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь в стационарных условиях. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2014. № 6 (101). С. 167.
- 11 Российское уголовное право: учеб.: в 2 т. Т. 2. Особенная часть / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, В.С. Комиссарова, А.И. Рарога. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. С. 91; Российское уголовное право. Особенная часть: учебник для вузов / под ред. В.С. Комиссарова. Санкт-Петербург: Питер, 2008. С. 108.
- 12 Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за заг. ред. Є.Л. Стрельцова. Харків: Одиссей, 2009. С. 58.
- 13 Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 124.
- 14 Наумов А.В. Российское уголовное право. Курс лекций. В двух томах. Т. 2. Особенная часть. Москва: Юрид. лит., 2004. С. 119.
- 15 Уголовное право России. Особенная часть / под ред. А.И. Рарога. Москва: Эксмо, 2009. С. 95.
- 16 Уголовное право. Особенная часть: учебник для вузов / отв. ред. И.Я. Козаченко, З.А. Незнамова, Г.П. Новоселов. Москва: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА - М), 2001. С. 153.

Є.А. Стрельцов¹, І.М. Тяжкова², Т.М. Устінова³, М.І. Хавронюк⁴, І.В. Хапугіна⁵, О.І. Чучаєв⁶, С.Д. Шапченко⁷ та деякі інші науковці. При цьому варто зазначити, що у російській кримінально-правовій літературі одностайна згадка у відповідному переліку про смерть потерпілої особи зумовлена передовсім прямою вказівкою тамтешнього законодавця, який дещо конкретизував поняття «тяжкі наслідки», виокремивши смерть потерпілого як їх різновид (у ч. 2 ст. 128 КК Росії використано зворот «спричинило з необережності смерть потерпілого *чи інші тяжкі наслідки*»⁸). Серед українських науковців єдності поглядів з цього питання немає. Так, наприклад, М.Й. Коржанський смерть потерпілого від розглядуваного діяння до тяжких наслідків не відносив⁹. З точки зору Л.П. Брич, диспозиція статті Особливої частини КК України, у якій терміном «тяжкі наслідки» позначається відповідна ознака складу злочину, що не має своєю альтернативою загибель людей, не дає підстав вважати, що тяжкими наслідками охоплюється шкода у вигляді смерті людини, бо коли законодавець вважає, що наслідками у складі того чи іншого злочину має бути смерть людини, він прямо на це вказує. Крім того, авторка звертає увагу на те, що санкції ряду статей КК України, у яких «тяжкі наслідки» визнано конститутивною або кваліфікуючою ознакою, є м'якшими, ніж санкція ч. 1 ст. 119 КК, а це має означати, що законодавець вважає смерть людини наслідком більш тяжким, аніж просто «тяжкі наслідки», і за настання смерті встановлює більш сувору відповідальність¹⁰. Разом з тим зазначені міркування не видаються достатньо переконливими з огляду на наявність в кримінальному законі значної кількості суперечностей, котрі пояснити певною логікою законодавця навряд чи можна. Підкреслимо також, що у ряді статей КК України смерть особи прямо визнана різновидом тяжких наслідків. Так, наприклад, у ч. 3 ст. 135 використано зворот «смерть особи або інші тяжкі наслідки», в ч. 2 ст. 137 – «смерть неповнолітнього або інші тяжкі наслідки», у ч. 2 ст. 139 – «смерть хворого або інші тяжкі наслідки», у ст. 141 – «смерть пацієнта або інші тяжкі наслідки».

Суперечливою видається позиція С.Ф. Денисова і Г.О. Зубова, які, з одного боку, смерть потерпілої особи зараховують до тяжких наслідків, спричинених незаконним поміщенням її до закладу з надання психіатричної допомоги, з іншого ж – пропонують викласти ч. 2 ст. 151 КК України у такій редакції: «2. Те саме діяння, що спричинило тяжкі наслідки або смерть потерпілого»¹¹.

Інтерес становить також доктринальне визначення факторів, які призвели до смерті потерпілого від незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги. Наприклад, Л.В. Іногамова-Хегай серед можливих причин його смерті називає напад на нього буйного хворого¹². На думку Н.К. Семерневої, смерть може

1 Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. Є.А. Стрельцов. Харків: Одиссей, 2012. С. 287.

2 Тяжкова І. Незаконное помещение в психиатрический стационар. *Уголовное право*. 2002. № 3. С. 54.

3 Уголовное право. Особенная часть: учебник / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, А.И. Рарога, А.И. Чучаева. Москва: Юридическая фирма «КОНТРАКТ»: ИНФРА-М, 2008. С. 104.

4 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: Юридична думка, 2012. С. 385; Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. Київ: Атіка, 2009. С. 93.

5 Хапугіна І.В. Объективные и субъективные признаки состава незаконного помещения в психиатрический стационар (ст. 128 УК РФ). *Право европейских государств: опыт и перспективы: материалы международной научно-практической конференции, 16-17 апреля 2012 г.* Орехово-Зуево, 2012. С. 187.

6 Рарог А.И., Есаков Г.А., Чучаев А.И., Степалин В.П. Уголовное право России. Части Общая и Особенная: курс лекций / под ред. А.И. Рарога. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. С. 236.

7 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2005. С. 286; Преступления против личности в уголовном праве Беларуси, России и Украины / П.П. Андрушко, А.А. Арямов, Н.А. Бабий и др.; отв. ред. А.И. Чучаев. Москва: Проспект, 2014. С. 624.

8 Зауважимо, що вчені (Л.П. Брич, О.О. Дудоров, Р.О. Мовчан) слушно наголошують на необхідності розмежувати поняття «тяжкі наслідки» та «інші тяжкі наслідки». Поняттям «тяжкі наслідки» законодавець позначає суспільно небезпечні наслідки, які є безальтернативною ознакою складу злочину. Обсяг цього поняття сам по собі є дуже широким. Крім того, він не обмежений обсягами інших понять, що мало б місце, якби вони були названі з ним в одному переліку. Зміст поняття «тяжкі наслідки» передовсім залежить від об'єкта складу злочину, а також від змісту суспільно небезпечного діяння у відповідному складі злочину. Тому зазначене поняття не може мати однакового значення у всіх складах злочинів. На відміну від поняття «тяжкі наслідки», поняття «інші тяжкі наслідки» є «залежним» від тих наслідків, альтернативою яким вони виступають (Брич Л. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді шкоди здоров'ю людини: зміст спільних ознак. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2009. Вип. 48. С. 232; Брич Л.П. Теорія розмежування складів злочинів: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. С. 619, 622; Дудоров О.О., Мовчан Р.О. Кримінально-правове поняття «інші тяжкі наслідки»: проблеми тлумачення та вдосконалення законодавства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 1. С. 163, 169).

9 Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2007. С. 175.

10 Брич Л. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді шкоди здоров'ю людини: зміст спільних ознак. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2009. Вип. 48. С. 233; Брич Л.П. Теорія розмежування складів злочинів: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. С. 626.

11 Денисов С.Ф., Зубов Г.О. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в психіатричний заклад: окремі аспекти. *Юридична наука*. 2015. № 10 (52). С. 117.

12 Российское уголовное право: учеб. в 2 т. Т. 2. Особенная часть / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, В.С. Комиссарова, А.И. Рарога. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. С. 91; Российское уголовное право. Особенная часть: учебник для вузов / под ред. В.С. Комиссарова. Санкт-Петербург: Питер, 2008. С. 108.

настати через різні причини: від введення препаратів без перевірки їх на переносимість конкретним пацієнтом; внаслідок передозування препаратів; через відсутність належного нагляду за особою, внаслідок чого вона покінчила життя самогубством; від нападу агресивного хворого, який перебував в одній палаті з особою, незаконно поміщеною в стаціонар, тощо¹. І.М. Тяжкова зазначає, що смерть потерпілого може настати внаслідок передозування ліків, у результаті введення ліків без перевірки на їх переносимість, внаслідок застосування насильства для подолання опору чи спроби втечі госпіталізованої особи тощо². На подібні причини смерті потерпілого від незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги вказує також К.В. Євстифеева³. На переконання С.Ф. Денисова і Г.О. Зубова⁴, В.О. Корнієнка⁵, Є.Л. Стрельцова⁶ та І.В. Хапугіної⁷, смерть потерпілого може настати, наприклад, внаслідок тілесних ушкоджень, заподіяних при його опорі, спробі втекти, неправильного застосування заходів фізичного впливу, передозування лікарських засобів. З точки зору М.Р. Снахової, «складно уявити собі ситуацію, коли поміщення в стаціонар може спричинити з необережності смерть потерпілого. Чи не єдина можливість має місце у разі самогубства потерпілого»⁸.

Звертає на себе увагу той факт, що в якості причин смерті особи, незаконно госпіталізованої до закладу з надання психіатричної допомоги, дослідники нерідко називають умисні діяння (зокрема, застосування насильства для подолання опору чи спроби втечі госпіталізованої особи). У цьому зв'язку необхідно нагадати, що ставлення винного до спричинення тяжких наслідків може бути лише у формі необережності, а тому умисне заподіяння смерті чи тілесних ушкоджень слід кваліфікувати за сукупністю з відповідними злочинами проти життя та здоров'я особи.

Деякі дослідники (зокрема, Є.Л. Стрельцов⁹, О.І. Рарог¹⁰ і Н.К. Семернева¹¹), окрім самогубства потерпілого, до тяжких наслідків відносять також замах на самогубство. І.М. Тяжкова¹² і С.Д. Шапченко¹³ до таких наслідків зараховують самогубство не лише потерпілого, а й близької потерпілому людини. З точки зору А.О. Байди¹⁴, С.Ф. Денисова та Г.О. Зубова¹⁵, як тяжкі наслідки слід розцінювати не лише самогубство, а й самоскалічення особи. На переконання М.І. Хавронюка, поняттям «тяжкі наслідки» у ч. 2 ст. 151 КК України охоплюється, зокрема, самопокалічення особи, внаслідок якого їй було спричинено тяжке тілесне ушкодження¹⁶.

Ще більше різноманіття поглядів у кримінально-правовій літературі має місце стосовно інших можливих різновидів тяжких наслідків, спричинених незаконним поміщенням особи в заклад з надання психіатричної допомоги. Так, Т.В. Варфоломеева¹⁷ та Я.Г. Лизогуб¹⁸ відносять до них заподіяння потерпілому тяжких тілесних ушкоджень. На думку С.Д. Шапченка, до тяжких наслідків, спричинених розглядуваним діянням, слід зараховувати заподіяння потерпілому тяжкого тілесного ушкодження чи іншої істотної шкоди його здоров'ю¹⁹, на переконання Г.Є. Бол-

- 1 Уголовное право. Особенная часть: учебник для вузов / отв. ред. И.Я. Козаченко, З.А. Незнамова, Г.П. Новоселов. Москва: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА - М), 2001. С. 153.
- 2 Тяжкова И. Незаконное помещение в психиатрический стационар. *Уголовное право*. 2002. № 3. С. 54.
- 3 Евстифеева Е.В. Проблемы применения уголовной ответственности за незаконную госпитализацию в медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь в стационарных условиях. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2014. № 6 (101). С. 167.
- 4 Денисов С.Ф., Зубов Г.О. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в психіатричний заклад: окремі аспекти. *Юридична наука*. 2015. № 10 (52). С. 117.
- 5 Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за заг. ред. Є.Л. Стрельцова. Харків: Одиссей, 2009. С. 58.
- 6 Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. Є.Л. Стрельцов. Харків: Одиссей, 2012. С. 287.
- 7 Хапугина И.В. Объективные и субъективные признаки состава незаконного помещения в психиатрический стационар (ст. 128 УК РФ). *Право евразийских государств: опыт и перспективы: материалы международной научно-практической конференции, 16-17 апреля 2012 г.* Орехово-Зуево, 2012. С. 187.
- 8 Снахова М.Р. Уголовно-правовая охрана личной свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 156.
- 9 Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. Є.Л. Стрельцов. Харків: Одиссей, 2012. С. 287.
- 10 Уголовное право России. Особенная часть / под ред. А.И. Рарога. Москва: Эксмо, 2009. С. 95.
- 11 Уголовное право. Особенная часть: учебник для вузов / отв. ред. И.Я. Козаченко, З.А. Незнамова, Г.П. Новоселов. Москва: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА - М), 2001. С. 153.
- 12 Тяжкова И. Незаконное помещение в психиатрический стационар. *Уголовное право*. 2002. № 3. С. 54.
- 13 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2005. С. 286; Преступления против личности в уголовном праве Беларуси, России и Украины / П.П. Андрушко, А.А. Арямов, Н.А. Бабий и др.; отв. ред. А.И. Чучаев. Москва: Проспект, 2014. С. 624.
- 14 Байда А.О. Незаконное помещение в психиатрический заклад / Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В.Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2017. С. 586.
- 15 Денисов С.Ф., Зубов Г.О. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в психіатричний заклад: окремі аспекти. *Юридична наука*. 2015. № 10 (52). С. 116.
- 16 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 456.
- 17 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: У 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 389.
- 18 Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. С. 124.
- 19 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2005. С. 286; Преступления против лич-

дарь – заподіяння йому тяжкого тілесного ушкодження, тяжке захворювання¹. С.В. Бородин² та Т.М. Устінова³ під тяжкими наслідками розуміють, зокрема, спричинення цим злочином тяжкої шкоди здоров'ю потерпілого, а Л.В. Иногамова-Хегай⁴ та О.І. Рарог⁵ – спричинення тяжкої шкоди здоров'ю як потерпілого, так і його близьких. Н.К. Семернева переконана, що як тяжкі наслідки незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги слід розглядати спричинення здоров'ю потерпілого тяжкої шкоди у вигляді саме душевного розладу⁶. М.І. Хавронюк зазначає, що до тяжких наслідків вказаного діяння слід відносити спричинення особі середньої тяжкості⁷ чи тяжкого тілесного ушкодження⁸. Є.Л. Стрельцов зазначає, що до тяжких наслідків незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги слід відносити заподіяння потерпілому тяжкої або середньої тяжкості шкоди здоров'ю, включаючи й можливе виникнення психічного розладу⁹. Аналогічною є точка зору В.О. Корнієнка¹⁰, І.М. Тяжкової¹¹ та І.В. Хапугіної¹². На думку К.В. Євстифеевої¹³, тяжкими наслідками слід визнавати спричинення шкоди (дослідниця не конкретизує якої саме – А. А.) здоров'ю потерпілого, на переконання О.І. Чучаєва¹⁴ – спричинення шкоди здоров'ю потерпілого чи його близьких. Подібною є позиція І.А. Вартилицької, яка вважає, що спричинення розглядуваним діянням тяжких наслідків може, зокрема, виражатися у розладі здоров'я потерпілого, його психічній хворобі¹⁵. На тяжку хворобу як прояв тяжких наслідків вказують М.І. Бажанов¹⁶, А.О. Байда¹⁷, В.І. Борисов¹⁸ та Т.В. Варфоломеева¹⁹. На переконання М.Й. Коржанського, тяжкими наслідками досліджуваного злочину можуть

ности в уголовном праве Беларуси, России и Украины / П.П. Андрушко, А.А. Арямов, Н.А. Бабий и др.; отв. ред. А.И. Чучаев. Москва: Проспект, 2014. С. 624.

- 1 Кваліфікація злочинів: навч. посіб. / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: Істина, 2011. С. 247.
- 2 Курс российского уголовного права. Особенная часть / под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. Москва: Спарк, 2002. С. 210.
- 3 Уголовное право. Особенная часть: учебник / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, А.И. Рарога, А.И. Чучаева. Москва: Юридическая фирма «КОНТРАКТ»: ИНФРА-М, 2008. С. 104.
- 4 Российское уголовное право: учеб.: в 2 т. Т. 2. Особенная часть / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, В.С. Комиссарова, А.И. Рарога. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. С. 91; Российское уголовное право. Особенная часть: учебник для вузов / под ред. В.С. Комиссарова. Санкт-Петербург: Питер, 2008. С. 108.
- 5 Уголовное право России. Особенная часть / под ред. А.И. Рарога. Москва: Эксмо, 2009. С. 95.
- 6 Уголовное право. Особенная часть: Учебник для вузов / отв. ред. И.Я. Козаченко, З.А. Незнамова, Г.П. Новоселов. Москва: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА - М), 2001. С. 153.
- 7 Питання про те, чи охоплюється поняттям «тяжкі наслідки» заподіяння особі середньої тяжкості тілесного ушкодження, в кримінально-правовій літературі є дискусійним. Так, на переконання Р.І. Лемехи, середньої тяжкості тілесне ушкодження до тяжких наслідків відносити не можна (Лемеха Р.І. Тяжкі наслідки як наскрізне кримінально-правове поняття: монографія / за ред. В.О. Навроцького. Львів: Видавництво «Растр-7», 2017. С. 6, 35, 36). Не схильний зараховувати до тяжких наслідків середньої тяжкості тілесне ушкодження й В.О. Навроцький (Навроцький В.О. «Загибель людей» як вид злочинних наслідків: проблеми встановлення змісту та кваліфікації. *Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: матер. наук.-практ. конф. [Харків] 22-23 квітня 2004 р.* / редкол.: Сташис В.В. (голов. ред.) та ін. Київ – Харків: Юрінком Інтер, 2004. С. 47). Іншу позицію з цього приводу займає Л.П. Брич, яка зазначає: «Середньої тяжкості тілесне ушкодження за традицією, що склалася, відносять до «інших тяжких наслідків» в тому разі, коли воно заподіяне двом або більше особам. Навряд чи обґрунтовано не відносити до тяжких наслідків заподіяння середньої тяжкості тілесного ушкодження одній особі. Однією з ознак цього виду тілесного ушкодження є спричинення значної стійкої втрати працездатності менш як на одну третину. Для конкретного потерпілого це означає погіршення якості його життя, пожиттєве обмеження його професійних та особистісних можливостей» (Брич Л.П. Теорія розмежування складів злочинів: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. С. 612).
- 8 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: Юридична думка, 2012. С. 385; Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. Київ: Атіка, 2009. С. 93. Зауважимо, що згодом вчений змінив свою точку зору. Коментуючи дану статтю в 2018 р., М.І. Хавронюк прибрав загалу про середньої тяжкості тілесне ушкодження, а спричинення потерпілій особі тяжкого тілесного ушкодження «прив'язав» до її самопокалічення (Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 456).
- 9 Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. Є.Л. Стрельцова. Харків: Одиссей, 2012. С. 287.
- 10 Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за заг. ред. Є.Л. Стрельцова. Харків: Одиссей, 2009. С. 58.
- 11 Тяжкова И. Незаконное помещение в психиатрический стационар. *Уголовное право*. 2002. № 3. С. 54.
- 12 Хапугина И.В. Объективные и субъективные признаки состава незаконного помещения в психиатрический стационар (ст. 128 УК РФ). *Право европейских государств: опыт и перспективы: материалы международной научно-практической конференции, 16-17 апреля 2012 г.* Орехово-Зуево, 2012. С. 187.
- 13 Евстифеева Е.В. Проблемы применения уголовной ответственности за незаконную госпитализацию в медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь в стационарных условиях. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2014. № 6 (101). С. 167.
- 14 Рарог А.И., Есаков Г.А., Чучаев А.И., Степалин В.П. Уголовное право России. Части Общая и Особенная: курс лекций / под ред. А.И. Рарога. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. С. 236.
- 15 Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Коваленка; за наук. ред. О.М. Джужи та А.В. Савченка. Київ: Атіка, 2011. С. 118; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужи, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 351.
- 16 Кримінальне право України: Особлива частина: підруч. для студ. вищ. навч. закл. освіти / за ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ: Юрінком Інтер; Харків: Право, 2003. С. 80.
- 17 Байда А.О. Незаконне поміщення в психіатричний заклад / Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В.Я. Тація (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2017. С. 586.
- 18 Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. С. 92; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Харків: Право, 2013. С. 121.
- 19 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 389.

бути визнані втрата здоров'я, захворювання на тяжку хворобу, втрата працездатності¹. На думку А.В. Наумова, до тяжких наслідків слід відносити психічний розлад або інше тяжке захворювання (як у потерпілого, так і в близьких йому осіб)². Л.В. Иногамова-Хегай вважає, що тяжкі наслідки можуть полягати у розвитку психічної хвороби у здорового потерпілого або його близьких³. О.І. Чучаєв переконаний, що до тяжких наслідків слід відносити випадки ускладнення перебігу психічного захворювання⁴.

Крім того, до тяжких наслідків, на думку окремих науковців, слід зараховувати втрату потерпілим роботи (С.В. Бородін⁵) чи свого майна (О.І. Рарог⁶, Т.М. Устінова⁷), припинення сімейних відносин (М.Й. Коржанський⁸, О.І. Рарог⁹, Т.М. Устінова¹⁰), тривале перебування психічно здорової особи в закладі з надання психіатричної допомоги (М.Р. Снахова¹¹), особливо значущі непоправні втрати¹², спричинення матеріальної шкоди у великих чи особливо великих розмірах потерпілому (Г.Є. Болдарь¹³, Т.В. Варфоломеєва¹⁴, М.І. Хавронюк¹⁵) або ж спричинення такої шкоди не лише потерпілому, а і його близьким родичам (С.Д. Шапченко¹⁶).

Науковці здебільшого визнають той факт, що тяжкі наслідки, спричинені розглядуваним злочином, можуть виражатися і в інших проявах, оскільки, наводячи відповідний перелік, як правило, закінчують його словом «тощо»¹⁷.

Значимо, що подібним чином поняття «тяжкі наслідки» трактується й стосовно інших злочинів проти волі, честі та гідності особи, у яких законодавцем виокремлено відповідну кваліфікуючу (особливо кваліфікуючу) ознаку. Дослідники вказують на такі прояви тяжких наслідків, спричинених незаконним позбавленням волі або викраденням людини, захопленням заручників і торгівлею людьми, як смерть особи, заподіяння потерпілому тяжкого тілесного ушкодження, його зникнення безвісти, спричинення великої матеріальної шкоди, самогубство потерпілого тощо.

Таким чином, трактування поняття «тяжкі наслідки» у контексті розглядуваних посягань серед науковців викликає суттєві розбіжності. Вочевидь, таке різноманіття поглядів на розуміння сутності тяжких наслідків як обставини, що обтяжує відповідальність за вказані вище злочини проти волі, честі та гідності особи, не може сприяти однаковій правозастосовній практиці. При цьому варто наголосити, що проблема інтерпретації тяжких наслідків стосується значної кількості норм чинного кримінального закону, а тому потребує свого адекватного вирішення. Навряд чи доцільною є повна відмова від поняття «тяжкі наслідки». Вважаємо, варто погодитись з О.О. Дудоровим і Р.О. Мовчаном, які слушно підкреслюють, що «звертаючись до оціночних понять, законодавець надає кримінально-правовим нормам гнучкість, яка розширює можливості їх застосування до максимальної кількості життєвих ситуацій. Повністю відмовитися від використання оціночних понять при законодавчій фіксації суспільно небезпечних наслідків як ознаки об'єктивної сторони неможливо»¹⁸. З іншого

- 1 Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2007. С. 175.
- 2 Наумов А.В. Российское уголовное право. Курс лекций. В двух томах. Т. 2. Особенная часть. Москва: Юрид. лит., 2004. С. 119.
- 3 Российское уголовное право: учеб.: в 2 т. Т. 2. Особенная часть / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, В.С. Комиссарова, А.И. Рарога. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. С. 91; Российское уголовное право. Особенная часть: учебник для вузов / под ред. В.С. Комиссарова. Санкт-Петербург: Питер, 2008. С. 108.
- 4 Рарог А.И., Есаков Г.А., Чучаев А.И., Степалин В.П. Уголовное право России. Части Общая и Особенная: курс лекций / под ред. А.И. Рарога. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. С. 236.
- 5 Курс российского уголовного права. Особенная часть / под ред. В.Н. Кудряцева, А.В. Наумова. Москва: Спарк, 2002. С. 210.
- 6 Уголовное право России. Особенная часть / под ред. А.И. Рарога. Москва: Эксмо, 2009. С. 95.
- 7 Уголовное право. Особенная часть: учебник / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, А.И. Рарога, А.И. Чучаева. Москва: Юридическая фирма «КОНТРАКТ»: ИНФРА-М, 2008. С. 104.
- 8 Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2007. С. 175.
- 9 Уголовное право России. Особенная часть / под ред. А.И. Рарога. Москва: Эксмо, 2009. С. 95.
- 10 Уголовное право. Особенная часть: учебник / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, А.И. Рарога, А.И. Чучаева. Москва: Юридическая фирма «КОНТРАКТ»: ИНФРА-М, 2008. С. 104.
- 11 Снахова М.Р. Уголовно-правовая охрана личной свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 156.
- 12 Энциклопедия уголовного права. Т. 14. Преступления против свободы, чести и достоинства личности. Санкт-Петербург: Издание профессора Малинина – СПб ГКА, 2010. С. 108.
- 13 Кваліфікація злочинів: навч. посіб. / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: Істина, 2011. С. 247.
- 14 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: У 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 389.
- 15 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 456.
- 16 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2005. С. 286; Преступления против личности в уголовном праве Беларуси, России и Украины / П.П. Андрушко, А.А. Арямов, Н.А. Бабий и др.; отв. ред. А.И. Чучаев. Москва: Проспект, 2014. С. 624.
- 17 Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги: монографія. Ужгород: РІК-У, 2019. С. 165–176.
- 18 Дудоров О.О., Мовчан Р.О. Кримінально-правове поняття «інші тяжкі наслідки»: проблеми тлумачення та вдосконалення законодавства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 1. С. 168. Див. також: Векленко В., Бавсун М. Проблемы толкования оценочных категорий уголовного закона. *Уголовное право*. 2003. № 3. С. 15; Кобзева Е.В. Теория оценочных признаков в уголовном законе / науч. ред. Н.А. Лопашенко. Москва:

боку, проблема полягає в тому, що «законодавець, не зробивши спроби надати чіткості та зрозумілості тексту кримінального закону, використовує одне поняття для позначення різних за характером і ступенем суспільної небезпечності наслідків, чим уможливає сваволю судових органів. Висловлюючись простіше, законодавець починає використовувати поняття тяжких наслідків де треба і де не треба»¹.

Зауважимо, що в науці кримінального права неодноразово висловлювалися пропозиції, спрямовані на вирішення окресленої проблеми. Так, В.О. Навроцький запропонував відмовитись від вказівки на наслідки, що полягають у заподіянні смерті одній чи кільком особам, в диспозиціях статей КК України, які передбачені іншими розділами Особливої частини КК (за винятком розділу «Злочини проти життя і здоров'я особи»). У такому разі заподіяння смерті завжди буде кваліфікуватися за сукупністю з відповідними статтями розділу II Особливої частини КК України². Точку зору В.О. Навроцького розвинула Л.П. Брич, на переконання якої для позначення наслідків, що полягають у фізичній шкоді людині, необхідно відмовитись від використання таких багатозначних понять як «тяжкі наслідки» та «інші тяжкі наслідки», зміст яких потрібно визначати по-іншому щодо кожного складу злочину, враховуючи зміст і структуру безпосереднього об'єкта злочину. Зокрема, наслідки, що полягають у шкоді здоров'ю, потрібно уточнювати, наприклад, позначивши їх термінами, що мають чітко визначений і відомий зміст: тяжкі чи середньої тяжкості тілесні ушкодження³. До подібних висновків дійшов також Р.І. Лемеха. На думку науковця, необхідно відмовитись від віднесення фізичної шкоди потерпілому (смерть особи, загибель кількох осіб, доведення до самогубства, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень) до поняття «тяжкі наслідки» у відповідній диспозиції статті КК України. У разі вчинення посягання, яке призвело до одного з перелічених наслідків, дії винного слід кваліфікувати за сукупністю зі статтями, які передбачають відповідальність за спричинення відповідних наслідків. При цьому поняття «тяжкі наслідки» потрібно вилучити із диспозиції відповідної статті лише у тому разі, якщо воно охоплює заподіяння тільки фізичної шкоди. Крім того, Р.І. Лемеха пропонує у примітці до статті відповідного розділу Особливої частини КК України передбачити положення, в якому визначити обсяг поняття «тяжкі наслідки» відповідно до родового об'єкта посягання⁴.

Наведені міркування, на наш погляд, є цілком переконливими. Разом з тим, навіть відмовившись від віднесення фізичної шкоди потерпілому до поняття «тяжкі наслідки», доведеться визначати інші різновиди суспільно небезпечних наслідків, котрі у кожному конкретному випадку охоплюватимуться вказаним поняттям і які слід відобразити у примітці до тієї чи іншої статті Особливої частини КК України. При цьому зрозуміло, що перелік наслідків, які законодавцем визнаватимуться тяжкими, у такій примітці має бути вичерпним, інакше відповідна ідея не матиме сенсу.

У юридичній літературі критичні міркування висловлювалися й стосовно використання оціночного поняття «тяжкі наслідки» у статтях, що передбачають відповідальність за розглядувані діяння. Так, на думку О.Є. Амосова, в якості обставини, що обтяжує відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги, слід передбачити лише спричинення з необережності смерті потерпілого, оскільки, по-перше, поняття «тяжкі наслідки» є надто невизначеним; по-друге, щодо деяких з таких наслідків неможливо встановити причинний зв'язок та необережну форму вини з боку винного; по-третє, навіть тяжке захворювання є неспівставним з рівнозначним йому за текстом закону наслідком у виді смерті потерпілого та цілком може бути враховане при призначенні покарання⁵.

Вище зазначалося, що спричинення потерпілому фізичної шкоди навряд чи доцільно включати до поняття «тяжкі наслідки». У разі, якщо вчинене діяння призвело до таких наслідків, дії винного слід кваліфікувати за сукупністю зі статтями, які передбачають відповідальність за їх спричинення. Водночас на увагу заслуговує

Юрлитинформ, 2009. С. 105; Панов М.І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства / передм. В.П. Тихого. Київ: Ін Юре, 2010. С. 222; Панов М.І. Проблеми методології науки кримінального права: вибр. наук. пр. / уклад.: Г.М. Анісімов, В.В. Гальцова; передм. О.В. Петришина, В.І. Борисова. Харків: Право, 2018. С. 253–254.

- 1 Лемеха Р.І. Тяжкі наслідки як наскрізне кримінально-правове поняття: монографія / за ред. В.О. Навроцького. Львів: Видавництво «Растр-7», 2017. С. 21.
- 2 Навроцький В.О. «Загибель людей» як вид злочинних наслідків: проблеми встановлення змісту та кваліфікації. *Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: матер. наук.-практ. конф. [Харків] 22-23 квітня 2004 р.* / редкол.: Сташис В.В. (голов. ред.) та ін. Київ – Харків: Юрінком Інтер, 2004. С. 47.
- 3 Брич Л.П. Теорія розмежування складів злочинів: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. С. 623–624.
- 4 Лемеха Р.І. Тяжкі наслідки як наскрізне кримінально-правове поняття: монографія / за ред. В.О. Навроцького. Львів: Видавництво «Растр-7», 2017. С. 110, 114, 153.
- 5 Амосов А.Е. Незаконное лишение свободы в уголовном праве России (виды и характеристика): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владимир, 2008. С. 126–127.

аргумент О.Є. Амосова, що стосовно деяких з таких наслідків неможливо встановити причинний зв'язок та необережну форму вини з боку винного.

Знову ж таки, проілюструємо сказане на прикладі незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги.

Оскільки склад злочину, передбачений ч. 2 ст. 151 КК України, є матеріальним, необхідно встановлювати причинний зв'язок між незаконним поміщенням особи в заклад з надання психіатричної допомоги та тяжкими наслідками, що настали. Інакше кажучи, тяжкі наслідки мають бути результатом поміщення особи до вказаного закладу. У цьому зв'язку варто зазначити, що окремі прояви «тяжких наслідків», спричинених розглядуваним діянням, на які вказують деякі науковці, викликають серйозні сумніви. Так, наприклад, навряд чи до таких наслідків можна віднести припинення сімейних відносин, адже, як слушно у контексті іншої статті КК України зазначає Л.П. Брич, розпад шлюбу потерпілої особи не перебуває в прямому причинному зв'язку із суспільно небезпечним діянням, а є результатом волевиявлення або самої потерпілої особи, або ж іншого подружжя¹. Причинний зв'язок, вочевидь, неможливо встановити й у разі втрати потерпілим свого майна: у такому випадку або не буде вини суб'єкта досліджуваного злочину стосовно цього факту, або ж він буде діяти винно і за наявності відповідних підстав відповідатиме ще й за співучасть у вказаному злочині². Те саме стосується й віднесення до тяжких наслідків розглядуваного злочину тяжкої шкоди здоров'ю, завданої родичам потерпілої особи, а також спричинення їм матеріальної шкоди у великих чи особливо великих розмірах. На наш погляд, немає підстав для віднесення до тяжких наслідків й тривалого перебування психічно здорової особи в закладі з надання психіатричної допомоги, оскільки в цьому разі навряд чи правильно вважати відповідну тривалість наслідком незаконного поміщення особи до вказаного закладу³.

На думку Л.П. Брич, суперечить теорії необхідного причинного зв'язку також віднесення до тяжких наслідків будь-якого злочину, ознаки спеціального суб'єкта якого не включають певних повноважень і відповідальності за потерпілу особу, її самогубства. Такі випадки, на переконання вченої, є проявом того, як в науці кримінального права не надають значення принципів відмінності між причинами та умовами⁴. Н.М. Ярмиш з цього приводу зазначає, що наполягання на наявності причинного зв'язку у всіх випадках, коли виявляється бодай якийсь, навіть дуже віддалений зв'язок між діянням та існуючою ймовірністю, приховує в собі загрозу створення можливості притягнення до відповідальності за вчинки, які зовсім не слугували причиною певної шкоди, а тільки цій шкоді сприяли, стали її умовою⁵. Водночас Л.П. Брич слушно підкреслює, що навряд чи правильно заперечувати проти віднесення до змісту поняття «тяжкі наслідки» самогубства потерпілої особи, якщо правовий статус спеціального суб'єкта відповідного злочину передбачав певні повноваження і відповідальність за потерпілу особу⁶. Чи є розглядуваний нами випадок прикладом такої ситуації – однозначно сказати складно. Навряд чи лікар-психіатр, який прийняв рішення про госпіталізацію завідомо психічно здорової особи до закладу з надання психіатричної допомоги, відповідальний за поведінку (в тому числі аутодеструктивну) цієї особи (тим більше, якщо самогубство вчинене нею, скажімо, у вихідний день, коли цей лікар-психіатр не перебував на роботі). Якщо погодитись з такою позицією, то складно пояснити, чому лікар-психіатр не повинен нести відповідальність за самогубство психічно хворої особи, стосовно законності госпіталізації якої не виникає сумнівів. З іншого боку, суб'єкт розглядуваного злочину, вочевидь, не може не розуміти можливість душевних страждань незаконно госпіталізованої особи від перебування у такому закладі в якості пацієнта (зокрема, поряд з особами, які справді страждають на тяжкий психічний розлад), що, своєю чергою, може спонукати її до суїциду. Однак, за наявності відповідних підстав, самогубство чи спроба самогубства потерпілої від розглядуваного діяння особи, на наш погляд, мають бути кваліфіковані як доведення до самогубства або до замаху на самогубство, що, зокрема, може стати наслідком жорстокого з нею поводження, систематичного приниження людської гідності, а також інших дій, що сприяють вчиненню самогубства. З огляду на це вважаємо, що доцільності у вказівці на самогубство потерпілого, як на тяжкі наслідки розглядуваного діяння, немає. Разом

1 Брич Л.П. Теорія розмежування складів злочинів: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. С. 620.

2 Амосов А.Е. Незаконное лишение свободы в уголовном праве России (виды и характеристика): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владимир, 2008. С. 126.

3 Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги: монографія. Ужгород: РІК-У, 2019. С. 179–180.

4 Брич Л.П. Теорія розмежування складів злочинів: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. С. 620.

5 Ярмиш Н.М. Теоретичні проблеми причинно-наслідкового зв'язку в кримінальному праві (філософсько-правовий аналіз): автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 18. Див. також: Музыка А.А., Багиров С.Р. Причинная связь: уголовно-правовой очерк. Хмельницкий: Изд-во Хмельницкого университета управления и права, 2009. С. 47–48.

6 Брич Л.П. Теорія розмежування складів злочинів: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. С. 620–621.

з тим самокалічення потерпілого, якщо воно не є замахом на самогубство (наприклад, потерпілий заподіяв собі тяжке тілесне ушкодження, протестуючи проти незаконної госпіталізації його до закладу з надання психіатричної допомоги і намагаючись таким чином привернути до себе увагу), не дозволяє кваліфікувати його за жодною із статей Особливої частини КК України. Вочевидь, є підстави для того, щоб відносити такі наслідки до тяжких.

Оскільки тяжкі наслідки за ч. 2 ст. 151 КК України характеризує лише цей їх різновид, інші ж можуть бути кваліфіковані за сукупністю з іншими статтями кримінального закону або ж є такими, стосовно яких навряд чи можливо встановити причинний зв'язок та вину у формі необережності, постає питання про доцільність такої кваліфікуючої ознаки як тяжкі наслідки. На нього, на наш погляд, слід дати негативну відповідь, адже навряд чи є сенс вказувати у відповідній примітці, що тяжкі наслідки, спричинені незаконним поміщенням особи в заклад з надання психіатричної допомоги, полягають лише в її самокаліченні.

У зв'язку з цим виникає також питання про доцільність заміни кваліфікуючої ознаки «спричинило тяжкі наслідки» на «спричинило заподіяння потерпілим собі тяжкого тілесного ушкодження». Вважаємо, що потреби у такій кваліфікуючій ознаці немає, оскільки, по-перше, навряд чи є підстави говорити про поширеність таких ситуацій в об'єктивній дійсності¹, по-друге, як видається, факт самокалічення особи цілком можна врахувати при призначенні покарання (відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 67).

Разом з тим потрібно зауважити, що зроблений висновок про доцільність відмови у ст. 151 КК України від кваліфікуючої ознаки «спричинило тяжкі наслідки» стосується сучасного стану речей. В подальшому судова практика може довести необхідність повернення до цієї кваліфікуючої ознаки, якщо будуть реальні підстави для віднесення тих чи інших наслідків до таких, які варто позначати терміном «тяжкі наслідки». У такому разі в примітці до даної статті необхідно буде визначити вичерпний перелік таких наслідків².

Аналогічні висновки, як видається, можна зробити й стосовно інших злочинів проти волі, честі та гідності особи, кваліфікуючою (особливо кваліфікуючою) ознакою яких визнані спричинені ними тяжкі наслідки. При цьому до уваги тут варто взяти не лише точки зору, висловлені в кримінально-правовій літературі, а й наявну правозастосовну практику.

Так, в якості тяжких наслідків, спричинених незаконним позбавленням волі або викраденням людини, суди здебільшого враховують умисне чи необережне заподіяння потерпілому смерті³. В поодиноких випадках тяжкими наслідками вказаного діяння визнавались також заподіяння потерпілому тяжкого тілесного ушкодження⁴ та зникнення його безвісти^{5/6}.

- 1 Т.О. Леснієвські-Костарева підкреслює, що обставина, яка претендує на включення до кола кваліфікуючих ознак, має бути відносно поширеною (тобто не повинна мати одиничного характеру): «немає сенсу закріплювати у законі в якості ознаки складу злочину одиничні обставини навіть у випадках, якщо вони істотно впливають на суспільну небезпеку вчиненого» (Леснієвські-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. Москва: Издательство НОРМА, 2000. С. 263).
- 2 Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги: монографія. Ужгород: РІК-У, 2019. С. 179–182.
- 3 Див.: Вирок Артемівського міськрайонного суду Донецької обл. від 27 квітня 2017 р. (справа № 219/10313/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66221165>; Вирок Барішівського районного суду Київської обл. від 14 травня 2014 р. (справа № 1001/681/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38919646>; Вирок Васильківського міськрайонного суду Київської обл. від 22 червня 2018 р. (справа № 362/1839/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74946533>; Вирок Володимирецького районного суду Рівненської обл. від 14 червня 2016 р. (справа № 556/959/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/58590708>; Вирок Кремінського районного суду Луганської обл. від 27 лютого 2018 р. (справа № 414/396/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72604507>; Вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 22 березня 2016 р. (справа № 761/4912/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56794753>; Приговор Куйбишевського районного суду г. Донецька от 25 июня 2012 г. (дело № 1-707/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24884264>; Приговор Куйбишевського районного суду г. Донецька от 26 июня 2013 г. (дело № 0531/7237/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32123126>
- 4 Вирок Олександрійського міськрайонного суду Кіровоградської обл. від 15 травня 2015 р. (справа № 398/2683/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/50558678>; Приговор Червоногвардейского районного суда города Макеевки Донецкой обл. от 8 февраля 2012 г. (дело № 1-46/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/22539555>
- 5 Вирок Апеляційного суду Херсонської обл. від 29 вересня 2014 р. (справа № 666/6543/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40675560>; Приговор Местного Приморского районного суда г. Одессы от 22 августа 2013 г. (дело № 1522/26233/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/33225591>
- 6 Зауважимо, що практика врахування судами в якості тяжких наслідків, спричинених незаконним позбавленням волі або викраденням людини, зникнення потерпілої особи безвісти є неоднозначною. Так, Дніпровський районний суд м. Херсона дійшов висновку, що визнання двох викрадених жінок безвісно відсутніми в якості тяжких наслідків, спричинених вказаним злочином, не ґрунтується на вимогах закону і не може бути визнане обґрунтованим. Крім того, суд наголосив, що в практиці тяжкими наслідками визнаються смерть потерпілого, його самогубство, спричинення йому тяжкого тілесного ушкодження тощо, у зв'язку з чим визнання особи безвісно відсутньою не може бути визнано тяжким наслідком даного злочину (Вирок Дніпровського районного суду м. Херсона від 24 квітня 2014 р. (справа № 666/6543/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38466514>). Апеляційний суд Херсонської області, розглянувши апеляційну скаргу прокурора на цей вирок, дійшов переконливого, на наш погляд, висновку про те, що діям обвинуваченого дана неправильна кримінально-правова кваліфікація, оскільки поняття

Тяжкими наслідками, спричиненими захопленням або триманням особи як заручника, у проаналізованій судовій практиці визнавались заподіяння потерпілому смерті¹, а також спричинення йому великої матеріальної шкоди².

Тяжкими наслідками, спричиненими торгівлею людьми, у вивченій судовій практиці визнавались спроба потерпілої покінчити життя самогубством³, втрата вагітності через пережитий стрес⁴, розвиток вторинного безпліддя (неможливість виношування плоду)⁵, а також загроза розвитку безпліддя⁶.

Вочевидь, в одних вказаних випадках заподіяння потерпілому певної шкоди цілком могло бути кваліфіковано за сукупністю з іншими злочинами, в інших – виникають сумніви з приводу обґрунтованості відповідної кримінально-правової оцінки, зокрема щодо наявності причинного зв'язку між діянням та наслідками. В окремих випадках на це змушені були звертати свою увагу суди. Так, Ленінський районний суд м. Харкова, з урахуванням показань судово-медичного експерта, дійшов висновку про неможливість встановлення причинного зв'язку між діями обвинуваченої, яка завербувала потерпілу для заняття проституцією, та наслідками у виді розвитку в останньої вторинного безпліддя⁷. Апеляційний суд Харківської області, розглядаючи апеляційну скаргу прокурора на цей вирок, погодився з позицією суду першої інстанції, вказавши на те, що висновки органу досудового розслідування про наявність причинного зв'язку між діями обвинуваченої та наслідками у виді розвитку у потерпілої вторинного безпліддя мають ймовірний характер, у зв'язку з чим не можуть бути покладені судом в основу обвинувачення⁸.

Підсумовуючи викладене, вважаємо за можливе відмовитись від такої кваліфікуючої (особливо кваліфікуючої ознаки) розглядуваних злочинів, як спричинення ними тяжких наслідків. Заподіяння потерпілому від незаконного позбавлення волі або викрадення людини, захоплення заручників, торгівлі людьми чи незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги фізичної шкоди слід кваліфікувати за сукупністю зі статтями, що передбачають відповідальність за заподіяння відповідної шкоди. Інші можливі прояви спричинення тяжких наслідків доцільно враховувати при призначенні покарання (відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 67).

У розглядуваному контексті варто звернути увагу на проблему кримінально-правової оцінки умисного вбивства заручника. У постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 7 лютого 2003 р. роз'яснено, що відповідальність за умисне вбивство заручника (п. 3 ч. 2 ст. 115 КК⁹) настає за умови, що потерпілий був заручником і винна особа це усвідомлювала. Дії кваліфікуються як умисне вбивство заручника незалежно від того, чи була винна особа причетною до вчинення злочину, передбаченого ст. 147 КК України; разом із тим мотив такого вбивства повинен мати зв'язок з даним злочином (це можуть бути бажання спонукати зазначених у ст. 147 осіб, установу, підприємство, організацію

«тяжкі наслідки» є оціночним, а тому визнання вказаної обставини в якості тяжкого наслідку розглядуваного злочину є обґрунтованим (Вирок Апеляційного суду Херсонської обл. від 29 вересня 2014 р. (справа № 666/6543/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40675560>). Додамо також, що аналогічну позицію з цього питання займають й інші суди (Приговор Местного Приморского районного суда г. Одессы от 22 августа 2013 г. (дело № 1522/26233/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/33225591>).

- 1 Вирок Апеляційного суду Київської обл. від 15 липня 2010 р. (справа № 1-13/10) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/52159660>; Вирок колегії судів Новокаховського міського суду Херсонської обл. від 18 грудня 2012 р. (справа № 2117/210/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/28182069>; Вирок Баштанського районного суду Миколаївської обл. від 25 червня 2014 р. (справа № 468/560/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39435618>; Вирок Ленінського районного суду м. Миколаєва від 23 лютого 2015 р. (справа № 468/560/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42858408>
- 2 Вирок Ленінського районного суду м. Вінниці від 5 липня 2011 р. (справа № 1-601/10) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/19012620>
- 3 Вирок Конотопського міськрайонного суду Сумської обл. від 30 червня 2011 р. (справа № 1-214/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/18772384>
- 4 Вирок Чуднівського районного суду Житомирської обл. від 25 квітня 2013 р. (справа № 625/1747/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/30933399>
- 5 Приговор Киевского районного суда г. Харьков от 1 февраля 2012 г. (дело № 2018/1-927/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21253652>
- 6 Приговор Ворошиловского районного суда г. Донецка от 30 января 2012 г. (дело № 1-29/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/31875951>
- 7 Вирок Ленінського районного суду м. Харкова від 19 грудня 2013 р. (справа № 642/2880/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37902651>
- 8 Вирок Апеляційного суду Харківської обл. від 26 березня 2014 р. (справа № 642/2880/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38128064>
- 9 Підхід, за якого законодавець посилив кримінальну відповідальність за умисне вбивство заручника або викраденої людини (захопити в заручники чи викрасти людину, не позбавивши її свободи, неможливо), але не зробив цього стосовно «звичайного» незаконно позбавленого волі, на наш погляд, є дуже неоднозначним.

до вчинення чи утримання від вчинення певних дій, помста чи невиконання висунутих вимог, прагнення приховати захоплення чи тримання заручника або інший злочин, вчинений під час їх здійснення, тощо). Дії особи, яка вчинила злочин, передбачений ст. 147 КК України, і умисно вбила заручника, мають кваліфікуватися за ч. 2 цієї статті за ознакою спричинення тяжких наслідків і за п. 3 ч. 2 ст. 115 КК України¹. Аналіз доступної судової практики засвідчує, що суди дотримуються відповідних вимог². Разом із тим Л.П. Брич, на наш погляд, слушно зазначає, що наведені рекомендації Пленуму Верховного Суду України щодо кваліфікації дій особи, яка вчинила захоплення заручника, і умисно його вбила, за ч. 2 ст. 147 за ознакою спричинення тяжких наслідків і за п. 3 ч. 2 ст. 115, суперечать принципу «недопустимості подвійного ставлення у вину», оскільки пропонується одні й ті самі наслідки відображати у кваліфікації двічі – як тяжкі наслідки у складі кваліфікованого виду захоплення заручників і як смерть у складі кваліфікованого виду умисного вбивства. На її переконання, правильною буде кримінально-правова кваліфікація у цій ситуації, за умови відсутності інших кваліфікуючих ознак захоплення заручників, як сукупності злочинів: за ч. 1 ст. 147 і п. 3 ч. 2 ст. 115 КК України³.

Однією з кваліфікуючих ознак діяння, передбаченого ст. 147 КК України, є *захоплення або тримання особи як заручника, поєднане з погрозою знищення людей*. В.І. Борисов вказує, що захоплення або тримання особи як заручника, поєднане з погрозою знищення людей, – це випадки погрози вбивством однієї чи більше осіб (до їх необмеженого кола). Погроза може стосуватися як самого заручника (наприклад, особа погрожує підірвати будівлю, у якій перебуває затриманий), так і інших осіб (наприклад, близьких родичів заручника або осіб, які будуть намагатися його звільнити)⁴. С.Д. Шапченко зазначає, що захоплення або тримання особи як заручника, поєднане з погрозою знищення людей, є підставою для кваліфікації за ч. 2 ст. 147, якщо при вчиненні відповідного діяння: а) погроза вбивством була доведена принаймні до одного заручника; б) погроза вбивством як елемент способу вчинення злочину стосувалась іншої особи (наприклад, особи, що могла перешкодити захопленню заручника); в) погроза вбивством принаймні одного заручника була доведена до вказаного в ч. 1 ст. 147 адресата⁵. Т.В. Варфоломеева зазначає, що захоплення заручників, поєднане з погрозою знищення людей, може кваліфікуватися за ч. 2 ст. 147, якщо погроза вбивством доведена до відома заручника чи до відома перерахованих у ч. 1 ст. 147 адресатів або погроза вбивством стосувалась іншої особи. При цьому кількість людей, щодо яких висловлена погроза вбивством, на кваліфікацію не впливає⁶. І.А. Вартилицька зазначає, що захоплення або тримання особи як заручника, поєднане з погрозою знищення людей, кваліфікується за ч. 2 ст. 147 КК у випадках, якщо під час вчинення злочину винний висловлює реальні погрози вбивством заручника самому потерпілому або погроза висловлюється представникам державної або іншої установи, підприємства чи організації або родичам заручника⁷. Таким чином, як бачимо, науковці фактично одноголосно погоджуються з тим, що захоплення або тримання особи як заручника, поєднане з погрозою знищення людей, – це випадки погрози вбивством навіть одній особі. З таким тлумаченням, на наш погляд, навряд чи можна погодитись, адже у ч. 2 ст. 147 КК України йдеться про погрозу знищення⁸ *людей*, а не однієї чи кількох осіб. На жаль, доводиться констатувати, що аналізований прорахунок такого типу в КК України не єдиний. У зв'язку з цим професор В.О. Навроцький, розглядаючи «загибель людей» як вид злочинних наслідків, справедливо відзначає, що попри прагнення коментаторів до КК «підправити» закон, замаскувати прорахунки законодавця, вказуючи, що загибель людей як суспільно небезпечний наслідок має місце при заподіянні смерті хоча б одній особі, глибший

- 1 Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 7 лютого 2003 р. № 2 / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03#Text>
- 2 Вирок Апеляційного суду Київської області від 15 липня 2010 р. (справа № 1-13/10) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/52159660>; Вирок Баштанського районного суду Миколаївської області від 25 червня 2015 р. (справа № 468/560/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39435618>; Вирок Новокаховського міського суду Херсонської області від 18 грудня 2012 р. (справа № 2117/210/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/28182069>
- 3 Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. С. 355.
- 4 Борисов В.І. Злочини проти волі, честі та гідності особи. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості (Лекція 6 та 7). Харків: Видавель ФО-П Вапнярчук Н.М., 2008. С. 13; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2: Особлива частина / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2013. С. 110.
- 5 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2006. С. 280.
- 6 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. С. 382.
- 7 Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Коваленка; за наук. ред. О.М. Джузи та А.В. Савченка. Київ: Атіка, 2011. С. 97; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джузи, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 339.
- 8 Формуючи аналізовану кваліфікуючу ознаку, законодавець чомусь вжив словосполучення «погроза знищення людей» замість «погроза вбивством людей», хоча, вочевидь, йдеться про одне й те ж. Так, у Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово «знищувати» тлумачиться як «припиняти існування когось, чого-небудь, призводити до загибелі, смерті» (Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 473).

підхід до суті питання про зміст наслідків у вигляді загибелі людей наштовхує на думку, що ними слід визнавати лише заподіяння смерті двом чи більше особам¹.

У правозастосовній практиці трапляються випадки неправильної кваліфікації захоплення або тримання особи як заручника, вчиненого за наявності розглядуваної кваліфікуючої ознаки. Так, наприклад, Ленінський районний суд м. Миколаєва кваліфікував цей злочин як поєданий з погрозою знищення людей (ч. 2 ст. 147 КК України), хоча погрозу вбивством винний адресував лише одній особі – заручниці². Ще раз підкреслимо: виходячи із буквального тлумачення кримінального закону, в якому сказано про погрозу знищення *людей* (в множині), є всі підстави для висновку, що така погроза має стосуватися не менше двох осіб, а не однієї³.

Отже, законодавче формулювання відповідної кваліфікуючої ознаки не можна визнати вдалим. Крім того, захоплення та тримання особи як заручника, вочевидь, не може не супроводжуватись насильством, зокрема, психічним (у т. ч. й погрозою вбивством). Зважаючи на це, доцільність існування розглядуваної кваліфікуючої ознаки є дуже сумнівною, а тому, на наш погляд, з ч. 2 ст. 147 КК України її доцільно виключити. Аналогічну точку зору раніше висловив М.О. Акімов⁴. До сказаного додамо, що жоден з проаналізованих нами кримінальних кодексів зарубіжних держав кваліфікуючої ознаки з формулюванням «дії, поєднані з погрозою знищення людей» не передбачає.

Розуміння сутності таких обставин, що обтяжують кримінальну відповідальність за розглядувані злочини, як *вчинення їх за попередньою змовою групою осіб та організованою групою*, у юридичній літературі особливих труднощів не викликає. Водночас у правозастосовній практиці нерідко трапляються помилки при кваліфікації зазначених посягань⁵. Так, органами досудового розслідування Особа-2 обвинувачувався в тому, що викрадення людини він вчинив у складі організованої групи, у зв'язку з чим його дії були кваліфіковані за ч. 3 ст. 146 КК України. Однак Дніпровський районний суд м. Херсона переключував дії Особи-2 з ч. 3 ст. 146 на ч. 2 ст. 146 КК України, зазначивши, що органи досудового розслідування не вказали, якими конкретними доказами підтверджуються ознаки організованої групи. Суд підкреслив, що про відсутність організованої групи свідчить відсутність стійкого об'єднання трьох і більше осіб, яке було попередньо створене з метою вчинення ряду злочинів або хоча б одного, який вимагає ретельної тривалої підготовки, відсутність обізнаності всіх учасників групи з планами Особи-1, який втягнув у вчинення злочинів Особу-4, Особу-5, Особу-3 та Особу-2. Натомість з матеріалів даного кримінального провадження випливає, що мала місце попередня змова групи осіб⁶. В іншому випадку Апеляційний суд Запорізької області дійшов висновку про те, що суд першої інстанції надав діям підсудних неправильну кримінально-правову оцінку за ч. 2 ст. 149 КК України, необгрунтовано виключивши з обвинувачення таку особливо кваліфікуючу ознаку торгівлі людьми, як вчинення цього злочину організованою групою. Апеляційний суд, серед іншого, зазначив, що свій висновок про недоведеність обвинувачення в частині вчинення підсудними злочину у складі організованої групи суд першої інстанції мотивував посиланням на те, що всі вони є членами однієї сім'ї, що, на переконання суду, їх і об'єднує. Проте такий висновок суду першої інстанції є вельми сумнівним, оскільки наявність між членами злочинного об'єднання родинних зв'язків жодним чином не виключає об'єднання їх в організовану злочинну групу, метою якої є спільне вчинення злочинів, тоді як інших аргументів для обгрунтування своєї позиції суд першої інстанції

- 1 Навроцький В.О. «Загибель людей» як вид злочинних наслідків: проблеми встановлення змісту та кваліфікації. Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: матер. наук.-практ. конф. [Харків] 22-23 квітня 2004 р. / редкол.: Сташис В.В. (голов. ред.) та ін. Київ-Харків: Юрінком Інтер, 2004. С. 47.
- 2 Вирок Ленінського районного суду м. Миколаєва від 25 квітня 2014 р. (справа № 489/1363/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38422019>
- 3 Андрушко А.В. Проблеми кваліфікації захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 234.
- 4 Акімов М.О. Кримінально-правова характеристика захоплення заручників за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2009. С. 4, 9. При цьому М.О. Акімов запропонував доповнити ст. 147 КК України кваліфікуючою ознакою «із застосуванням насильства, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я, або з погрозою застосування такого насильства».
- 5 Див., зокрема: Вирок колегії суддів Кременецького районного суду Тернопільської обл. від 11 листопада 2016 р. (справа № 601/693/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62702364>; Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської обл. від 24 квітня 2013 р. (справа № 161/5292/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/31137405>; Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської обл. від 24 травня 2013 р. (справа № 0308/9191/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/31565368>; Вирок Щорського районного суду Чернігівської обл. від 9 липня 2014 р. (справа № 732/281/14) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39673232>; Приговор Апеляційного суду Запорізької обл. от 14 мая 2012 г. (дело № 11-536/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24138437>; Приговор Дніпровського районного суду г. Херсона от 12 июля 2012 г. (дело № 1-389/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/28497010>; Приговор Ленинского районного суду г. Севастополя от 18 февраля 2013 г. (дело № 1-019/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/29799469>; Приговор Мелитопольского горрайонного суду Запорізької обл. от 5 января 2012 г. (дело № 1-31/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/20758512>
- 6 Приговор Дніпровського районного суду г. Херсона от 12 июля 2012 г. (дело № 1-389/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/28497010>

не навів. Апеляційний суд також зазначив, що із встановлених судом першої інстанції фактичних обставин даного злочину вбачається, що Особа-5 та її син Особа-4, будучи співорганізаторами злочинної групи, що складалася з членів їх сім'ї, пов'язаної спільними цілями, здійснювали загальне керівництво злочинною діяльністю групи, спільно з іншими співучасниками планували цю діяльність і вчинення конкретних злочинів, забезпечували фінансування цієї діяльності, розподіляли ролі між співучасниками, а також брали безпосередню участь в планованих злочинах, або координували їх вчинення, що є ознаками організованого злочинного об'єднання, в якому не потрібна особиста участь кожного з його членів у кожному з вчинених ними злочинів. З огляду на зазначене, Апеляційний суд Запорізької області дійшов переконливого висновку про те, що дії підсудних слід визнавати вчиненими організованою групою, і перекваліфікував їх з ч. 2 ст. 149 на ч. 3 ст. 149 КК України¹.

Закріплені у статтях про злочини проти волі, честі та гідності особи кваліфікуючі (особливо кваліфікуючі) ознаки у своїй більшості засвідчили виправданість визнання їх такими законодавцем. Разом із тим все ж можна ставити питання про доцільність доповнення відповідних кримінально-правових заборон й іншими обставинами, що обтяжують кримінальну відповідальність за розглядувані посягання.

Передовсім варто зазначити, що відповідні ознаки використовуються законодавцем безсистемно (і це стосується не лише статей розділу III Особливої частини КК України, на що звертали увагу й інші дослідники²). Так, приміром, складно пояснити, чому законодавець не посилив кримінальну відповідальність за захоплення або тримання особи як заручника, вчинене щодо двох чи більше осіб, за попередньою змовою групою осіб³, а також здійснюване протягом тривалого часу⁴ (нагадаємо, що ці обставини визнані такими, що обтяжують кримінальну відповідальність за незаконне позбавлення волі або викрадення людини)⁵. Слід погодитись з дослідниками, які вважають, що кваліфікуючі ознаки в злочинах з єдиним родовим об'єктом мають регламентуватися більш-менш одноманітно, наголошують на необхідності конструювання типового набору кваліфікуючих ознак⁶. Л.Л. Кругликов та Л.Є. Смирнова слушно зазначають, що якщо в складах, об'єднаних родовим об'єктом, спостерігаються значні відмінності в кваліфікуючих ознаках, то це може свідчити про те, що останні встановлювались законодавцем необдуманно, «довільно», без урахування того, що дані склади стосуються близьких, подібних суспільних відносин і, відповідно, повинні мати єдиний «блок» кваліфікуючих ознак⁷.

- 1 Приговор Апелляционного суда Запорожской обл. от 14 мая 2012 г. (дело № 11-536/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24138437>
- 2 Азаров Д.С., Калуп А.В. Кваліфікуючі ознаки складів злочинів: вибрані риторичні запитання. *Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Луганськ, 20-21 травня 2011 р. / редкол.: Г.Є. Болдари, А.О. Данилевський, О.О. Дудоров та ін. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. С. 7.
- 3 На наш погляд, вчинення вказаних дій організованою групою доцільно виокремити в особливо кваліфікований склад.
- 4 Водночас недоцільним вважаємо виокремлення у ст. 147 КК України такої кваліфікуючої ознаки, як захоплення або тримання особи як заручника, вчиненого з корисливих мотивів, оскільки аналіз емпіричної бази засвідчив домінування вказаного мотиву при вчиненні зазначеного діяння.
- 5 Зауважимо, що зарубіжний досвід диференціації кримінальної відповідальності за захоплення заручників є надзвичайно різноманітним. Приміром, польський законодавець посилив відповідальність за захоплення або тримання особи як заручника, якщо наслідком вказаного діяння стала смерть потерпілого чи спричинення тяжкої шкоди його здоров'ю (§ 2 ст. 252 КК Польщі). У ч. 2 ст. 97а та ч. 2 ст. 143а КК Болгарії передбачена послена відповідальність за затримання заручника, якщо винний погрожував затриманому позбавленням життя чи заподіянням йому тяжких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень; у ч. 3 ст. 143а – за затримання заручника, вчинене особою, що займається охоронною діяльністю, службовцем організації, що здійснює охоронну чи страхову діяльність, особою, що діє за дорученням або ж видає себе за представника такої організації, особою зі складу МВС або ж що видає себе за таку, тощо. У КК Бельгії захоплення заручника визнається вчиненим при обтяжуючих обставинах, якщо заручник є неповнолітньою особою (§ 2 ст. 347bis), якщо це діяння стало причиною невиліковної хвороби, або постійної фізичної чи психічної неадекватності, або повної втрати функціонування органу чи смерті потерпілого, або ж якщо особа, захоплена в якості заручника, піддавалася фізичним тортурам (§ 4 ст. 347bis). Швейцарський законодавець посилив відповідальність за захоплення заручника, поєднане з погрозою вбивства потерпілого, заподіянням йому тяжкої фізичної шкоди, або ж якщо винний поводився із заручником жорстоко (ч. 2 ст. 185). Особливо кваліфікованим видом даного злочину у ч. 3 ст. 185 КК Швейцарії визнано захоплення в заручники багатьох людей. У ч. 2 ст. 282а КК Нідерландів передбачена єдина кваліфікуюча ознака захоплення заручника – спричинення даним діянням смерті. Єдина кваліфікуюча ознака цього злочину передбачена і в КК Франції: відповідно до ст. 224-5 послена відповідальність за захоплення заручника настає у разі, якщо потерпілим від нього є особа у віці до 15 років. Варто зазначити, що французький законодавець передбачає також можливість пом'якшення покарання за цей злочин – якщо особа, взята в заручники, буде добровільно звільнена до закінчення семи повних діб з дня її фактичного захоплення, без виконання вимоги чи умови (ст. 224-4). Подібна можливість передбачена також бельгійським (у § 3 ст. 347bis КК Бельгії зазначено, що на більш м'яке покарання може претендувати особа, яка протягом п'яти днів після взяття заручника добровільно звільнила його без виконання своєї вимоги чи умови), німецьким (на пом'якшення покарання може розраховувати особа, яка відмовилася від досягнення своєї цілі і дозволила потерпілому повернутися до свого оточення – ч. 4 § 239а) та швейцарським (у ч. 4 ст. 185 КК Швейцарії сказано, що менш суворо може бути покарана особа, котра відмовилася від примушування і звільнила потерпілого) законодавцями (див.: Андрушко А.В. Протидія захопленню заручників за кримінальним законодавством України та окремих держав Європи: порівняльно-правовий аналіз. *Актуальні питання юриспруденції: теоретичний та практичний виміри*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Суми, 25-26 квітня 2018 р.). У 2-х частинах. Частина 1. Суми, 2018. С. 248–249).
- 6 Див., зокрема: Кругликов Л.Л., Смирнова Л.Є. Уніфікація в уголовном праве. Санкт-Петербург: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. С. 249; Лесниевски-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. Москва: Издательство НОРМА, 2000. С. 244, 261; Рогова Е.В. Учение о дифференциации уголовной ответственности: монография. Москва: Юрлитинформ, 2014. С. 207.
- 7 Кругликов Л.Л., Смирнова Л.Є. Уніфікація в уголовном праве. Санкт-Петербург: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008.

Непросто пояснити також те, чому в одних випадках законодавець виокремлює цілу низку кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак, в інших – лише одну, а в третіх – жодної.

У розглядуваному контексті зазначимо, що у ст. 7 Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень вказано, що «кожна держава-учасниця може передбачити: а) обставини, що пом'якшують відповідальність, зокрема для осіб, які, будучи причетними до вчинення акту насильницького зникнення, реально сприяли поверненню зниклої особи живою або сприяли з'ясуванню обставин насильницького зникнення чи встановленню особи виконавців акту насильницького зникнення; б) без шкоди для інших кримінальних процедур обставини, що обтяжують відповідальність, зокрема у разі смерті зниклої особи чи в разі вчинення акту насильницького зникнення стосовно вагітних жінок, неповнолітніх, інвалідів або інших особливо вразливих осіб». Український законодавець не диференціював відповідальність за розглядуване діяння залежно від вказаних обставин. Аналогічною є позиція більшості законодавців, які криміналізували розглядуване діяння (зокрема, Азербайджану, Киргизстану, Литви, Перу, Сальвадору, Швейцарії). Натомість окремі законодавці (зокрема, Албанії, Аргентини, Гватемали, Колумбії) передбачили відповідні обставини, які пом'якшують та обтяжують відповідальність (або ж лише останні) за насильницьке зникнення. Видається, що досвід вказаних законодавців може бути корисним для України. На наш погляд, в якості кваліфікуючих ознак насильницького зникнення можна передбачити вчинення вказаного діяння щодо неповнолітньої особи, жінки, яка завідомо для винного перебувала в стані вагітності, а також стосовно особи, яка завідомо для винного перебувала в безпорадному стані. Натомість заподіяння смерті потерпілій особі можливо кваліфікувати за відповідними статтями розділу II Особливої частини КК України.

З огляду на те, що потерпіла від торгівлі людьми особа, яка перебуває в безпорадному стані, або не усвідомлює характеру вчинюваних щодо неї дій, або ж не в змозі чинити опір насильницьким діям, можна погодитись з А.М. Орлеаном, який зробив висновок про підвищений ступінь суспільної небезпеки використання безпорадного стану особи порівняно з використанням інших різновидів уразливого стану¹. Водночас пропозиція науковця виокремити відповідну кваліфікуючу ознаку у ст. 149 КК України видається дискусійною. Справа в тому, що, як засвідчує аналіз емпіричної бази, у безпорадному стані зазвичай перебувають малолітні жертви торгівлі людьми. У зв'язку з цим нагадаємо, що у ч. 3 ст. 149 КК України законодавець виокремив таку особливо кваліфікуючу ознаку, як «дії, вчинені щодо малолітнього».

Вітчизняний законодавець не диференціює кримінальну відповідальність за підміну дитини². Раніше у цій роботі обґрунтовувалась доцільність посилення відповідальності за вказане діяння, вчинене з корисливих мотивів, а також службовою особою з використанням службового становища або особою при виконанні своїх професійних обов'язків. Водночас у науковій літературі пропонувалися й інші можливі обставини, що обтяжують кримінальну відповідальність за підміну дитини³. На думку дослідників, існує потреба посилити кримінальну відповідальність за підміну дитини, вчинену: щодо двох або більше осіб⁴, за попередньою змовою групою осіб⁵,

С. 249.

- 1 Орлеан А. Використання уразливого стану як форма впливу на особу з метою її експлуатації: проблеми теорії та практики. *Публічне право*. 2013. № 4 (12). С. 129; Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. С. 146.
- 2 Такий же підхід має місце в кримінальному законодавстві Австрії, Азербайджану, Федерації Боснії та Герцеговини, Грузії, Киргизстану, Північної Македонії, Німеччини, Росії, Сан-Марино, Сербії, Словенії, Туркменістану, Узбекистану, Швеції.
- 3 Підходи зарубіжних законодавців до диференціації кримінальної відповідальності за підміну дитини є різними. У кримінальних кодексах Білорусі (ч. 2 ст. 180), Казахстану (ч. 2 ст. 136), Таджикистану (ч. 2 ст. 171) посилену відповідальність передбачено за підміну дитини, вчинену з корисливих або інших низьких спонукань. У ч. 2 ст. 167 КК Латвії міститься єдина кваліфікуюча ознака – підміна новонародженої дитини в корисливих цілях. У ч. 2 ст. 174 Пенітенціарного кодексу Естонії посилену відповідальність передбачено за зміну сімейної приналежності, вчинену з метою отримання спадщини чи з інших корисливих спонукань, або ж якщо вона спричинила зміну громадянства. Вірменський законодавець виокремив не лише кваліфіковані, а й особливо кваліфіковані види даного злочину, при цьому коло кваліфікуючих ознак у вірменському кримінальному законі є найширшим. У ч. 2 ст. 167 КК Вірменії посилено відповідальність за розглядувані дії, вчинені: 1) щодо двох або більше дітей; 2) групою осіб за попередньою змовою; 3) з використанням службового становища; 4) з подальшим незаконним вивезенням дитини до іншої держави; 5) з метою втягнення дитини у вчинення злочину чи іншу антигромадську дію; 6) з метою вилучення частин тіла або тканин дитини для трансплантації. У ч. 3 ст. 167 КК Вірменії передбачені такі особливо кваліфікуючі ознаки даного злочину: вчинення його організованою групою або спричинення ним з необережності смерті дитини чи інших тяжких наслідків (див.: Андрушко А.В. Зарубіжний досвід регламентації кримінальної відповідальності за підміну дитини. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2018. № 4 (62). С. 103).
- 4 Пухтий Е.Е. Преступления против семьи и несовершеннолетних: вопросы техники конструирования составов и дифференциации ответственности: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Казань, 2004. С. 23; Шищенко Е.А., Палий О.И. Актуальные уголовно-правовые вопросы квалификации подмены ребенка. *Научный журнал КубГАУ*. 2016. № 118 (04). С. 12. URL: <http://ej.kubagro.ru/2016/04/pdf/07.pdf>
- 5 Даценко Є.В. Кримінально-правова характеристика підміни дитини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2015. С. 11, 16; Пухтий Е.Е. Преступления против семьи и несовершеннолетних: вопросы техники конструирования составов и дифференциации ответственности: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Казань, 2004. С. 23; Шищенко Е.А., Палий О.И. Актуальные уголовно-правовые вопросы квалификации подмены ребенка. *Научный журнал КубГАУ*. 2016. № 118 (04). С. 12. URL: <http://ej.kubagro.ru/2016/04/pdf/07.pdf>

організованою групою¹, з метою вилучення частин тіла або тканин дитини для трансплантації². На жаль, належне обґрунтування відповідних пропозицій у їх авторів відсутнє. Зважаючи на те, що випадки підміни дитини, вчиненої за наявності відповідних обставин, не зафіксовані в об'єктивній дійсності, доцільність доповнення ст. 148 КК України наведеними кваліфікуючими ознаками на сьогодні видається сумнівною³.

Єдиною кваліфікуючою ознакою незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги є спричинення вказаним діянням тяжких наслідків. На наш погляд, необхідно ставити питання про доповнення ч. 2 ст. 151 КК України іншими кваліфікуючими ознаками. Так, на увагу заслуговує така кваліфікуюча ознака, як вчинення розглядуваного діяння з корисливих мотивів⁴. Вказівка на неї міститься в п. 1 ч. 2 ст. 134 КК Вірменії, п. 1 ч. 2 ст. 127 КК Казахстану, п. «а» ч. 2 ст. 133 КК Таджикистану. Разом із тим вважаємо, що доцільність доповнення ч. 2 ст. 151 КК України вказаною кваліфікуючою ознакою є сумнівною. Маємо підстави стверджувати, що в сучасних умовах розглядуване діяння здебільшого вчиняється з корисливих мотивів, у зв'язку з чим, видається, було б неправильно посилювати відповідальність за те, що для цього посягання є характерним⁵. На наш погляд, має рацію Т.О. Леснієвські-Костарева, яка підкреслює, що обставина, яка претендує на включення до кола кваліфікуючих ознак, не може супроводжувати більшість злочинів певного виду. До того ж надання таким обставинам статусу кваліфікуючих ознак апріорі зводиться до мінімуму застосування основного складу злочину⁶.

Натомість вважаємо, що ч. 2 ст. 151 КК України варто доповнити такою кваліфікуючою ознакою, як вчинення досліджуваного злочину щодо двох чи більше осіб. На наш погляд, множинність потерпілих об'єктивно підвищує суспільну небезпеку досліджуваного злочину і у зв'язку з цим має тягти посилену відповідальність. Нагадаємо, що така кваліфікуюча ознака передбачена ч. 2 ст. 146 КК України, яка встановлює відповідальність за незаконне позбавлення волі або викрадення людини.

Є підстави також для доповнення ч. 2 ст. 151 КК України такою кваліфікуючою ознакою, як вчинення розглядуваного злочину щодо неповнолітньої особи. Загальновідомо, що дитяча психіка дуже вразлива, тому незаконне поміщення такої особи до закладу з надання психіатричної допомоги та подальше утримання її в ньому, на наше переконання, характеризується підвищеним ступенем суспільної небезпеки. У зв'язку з цим зазначимо, що Закон України «Про психіатричну допомогу» (ст.ст. 13, 15), вочевидь, не випадково передбачає суттєві особливості госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги осіб, які не досягли 14 років (малолітніх)⁷. Нагадаємо також, що незаконне позбавлення волі або викрадення малолітнього законодавець визнав кваліфікованим видом даного злочину (ч. 2 ст. 146 КК України). При цьому раніше зазначалося про доцільність посилення відповідальності за вказане діяння, вчинене не тільки щодо малолітнього, а й щодо завідомо неповнолітньої особи. Вважаємо, було б правильно, якби законодавець доповнив аналогічною кваліфікуючою ознакою й ч. 2 ст. 151 КК України. У розглядуваному контексті зауважимо, що відповідна кваліфікуюча ознака міститься в чинному КК Казахстану (п. 3 ч. 2 ст. 127)⁸.

Таким чином, здійснений аналіз проблем диференціації кримінальної відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи засвідчив, що у відповідній частині вітчизняний кримінальний закон містить значні резерви для вдосконалення.

- 1 Пухтий Е.Е. Преступления против семьи и несовершеннолетних: вопросы техники конструирования составов и дифференциации ответственности: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Казань, 2004. С. 23; Шищенко Е.А., Палий О.И. Актуальные уголовно-правовые вопросы квалификации подмены ребенка. *Научный журнал КубГАУ*. 2016. № 118 (04). С. 12. URL: <http://ej.kubagro.ru/2016/04/pdf/07.pdf>
- 2 Гулякевич Д.А. Уголовно-правовая охрана ребенка в Республике Беларусь: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2015. С. 36.
- 3 Андрушко А.В. Проблеми кримінальної відповідальності за підміну дитини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юри-студенція*. 2018. Випуск 35. Том 2. С. 48–49.
- 4 Зауважимо, що пропозиція доповнити відповідну статтю такою кваліфікуючою ознакою висловлювалась в науковій літературі: Маркарян С.А. Мотиви як основані диференціації уголовної відповідальності за преступления против личности (проблеми конструирования квалифицирующих признаков): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Махачкала, 2012. С. 10, 25; Тютюнник И.Г. Корыстный мотив в структуре преступлений против свободы личности: уголовно-правовой и криминологический анализ: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2015. С. 8, 20.
- 5 Раніше авторів переконливою видавалась протилежна точка зору (Андрушко А.В. Диференціація кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія Право*. 2015. Вип. 35. Частина II. Том 3. С. 54).
- 6 Леснієвські-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. Москва: Издательство НОРМА, 2000. С. 263–264. Див. також: Крутлюков Л.Л., Васильевский А.В. Дифференциация ответственности в уголовном праве. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. С. 183; Тростюк З.А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України: монографія. Київ: Атіка, 2003. С. 101.
- 7 Зауважимо, що в проєкті Інструкції про порядок госпіталізації дітей у віці до 18 років, які страждають від психічних та поведінкових розладів, у стаціонарні психіатричні заклади йдеться про особливості госпіталізації до вказаних закладів не лише малолітніх дітей, а й дітей у віці до 18 років (Марценковський І.А., Коваль Н.В. Інструкція про порядок госпіталізації дітей у віці до 18 років, які страждають від психічних та поведінкових розладів, у стаціонарні психіатричні заклади (проєкт). *Вісник Асоціації психіатрів України*. 2012. № 1. URL: <http://www.mif-ua.com/archive/article/30986>).
- 8 Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги: монографія. Ужгород: РІК-У, 2019. С. 182–185.

6.2. Реалізація кримінальної відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи

У юридичній літературі слушно зазначається, що важливим напрямом кримінально-правової політики держави є визначення у кримінальному законі видів і розмірів покарань (пеналізація злочинів)¹. Зрозуміло, що на цьому етапі йдеться лише про потенційну кримінальну відповідальність. Як справедливо зазначає Ю.А. Пономаренко, в цьому її прояві кримінальна відповідальність є найбільш віддаленою від особи, вона як своєрідний «дамоклів меч» загрожуює всім і кожному, хто потенційно може вчинити злочинне діяння².

Як і будь-який інший напрям кримінально-правової політики, пеналізація має відповідати певним правилам (вимогам, критеріям), відповідно до яких законодавець повинен її здійснювати. Йдеться, зокрема, про відповідність суворості покарань ступеню суспільної небезпечності злочину; визначення взаємно адекватних альтернативних основних покарань в межах однієї санкції; визначення оптимальної різниці між мінімальним та максимальним розміром певного виду покарання; дотримання вимог статей Загальної частини КК при конструюванні санкцій в його Особливій частині³.

Проаналізуємо санкції статей розділу III Особливої частини КК України у контексті зарубіжного досвіду визначення покарання за відповідні посягання. При цьому вважаємо за можливе оминати увагою санкції статей, що передбачають відповідальність за діяння, які у цій роботі пропонувалося декриміналізувати.

Санкція ч. 1 ст. 146 КК України, яка передбачає відповідальність за **незаконне позбавлення волі або викрадення людини**, встановлює покарання у виді обмеження волі на строк до трьох років або позбавлення волі на той самий строк. Розглядаючи зарубіжний досвід пеналізації цього злочину, слід мати на увазі, що у зарубіжному законодавстві відповідальність за незаконне позбавлення свободи та за викрадення людини передбачена здебільшого в різних статтях кримінального закону.

За **незаконне позбавлення свободи** кримінальне законодавство Австрії (ч. 1 § 99) передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк до 3 років, Азербайджану (ст. 145.1) – на строк до 1 року, Албанії (ч. 1 ст. 110) – на строк до 1 року, Аргентини (ст. 141) – на строк до 3 років, Бельгії (ст. 434) – на строк до 2 років, Білорусі (ч. 1 ст. 183) – на строк до 5 років, Болгарії (ч. 1 ст. 142а) – на строк до 6 років, Болівії (ч. 1 ст. 292) – на строк до 2 років, Бразилії (ч. 1 ст. 148) – на строк до 3 років, Вірменії (ч. 1 ст. 133) – на строк до 2 років, Грузії (ч. 1 ст. 143) – на строк до 4 років, Данії (ч. 1 § 261) – на строк до 4 років, Естонії (ч. 1 ст. 136) – на строк до 5 років, Ізраїлю (ст. 377) – строком на 3 роки, Індії (ст. 342) – на строк до 1 року, Ірану (ч. 1 ст. 621) – на строк до 15 років, Іспанії (ч. 1 ст. 163) – на строк до 6 років, Італії (ч. 1 ст. 605) – на строк до 8 років, Казахстану (ч. 1 ст. 126) – на строк до 3 років, Киргизстану (ч. 1 ст. 172) – на строк до 2 років 6 місяців, Китаю (ч. 1 ст. 238) – на строк до 3 років, Колумбії (ст. 174) – на строк до 5 років, Республіки Корея (ч. 1 ст. 276) – на строк до 5 років, Куби (п. 1 ст. 333) – на строк до 5 років, Литви (ч. 1 ст. 146) – на строк до 3 років, Мексики (ст. 364) – на строк до 3 років, Молдови (ч. 1 ст. 166) – на строк до 2 років, Нідерландів (ч. 1 ст. 282) – на строк до 8 років, Німеччини (ч. 1 § 239) – на строк до 5 років, Норвегії (ст. 254) – на строк до 3 років, Перу (ч. 1 ст. 152) – на строк до 30 років, Північної Македонії (ч. 1 ст. 140) – на строк до 1 року, Польщі (§ 1 ст. 189) – на строк до 5 років, Португалії (ч. 1 ст. 158) – на строк до 3 років, Росії (ч. 1 ст. 127) – на строк до 2 років, Румунії (ч. 1 ст. 205) – на строк до 7 років, Сальвадору (ст. 148) – на строк до 6 років, Сан-Марино (ст. 169) – на строк до 3 років, Сербії (ч. 1 ст. 63) – на строк до 1 року, Словаччини (ч. 1 § 182) – на строк до 10

1 Гуторова Н.О., Пономаренко Ю.А. Пеналізація злочинів як напрямок кримінально-правової політики. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1 (1). С. 32, 41; Пономаренко Ю.А. Основні проблеми пеналізації злочинів у законотворчій практиці. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, 13-14 жовт. 2011 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2011. С. 211; Пономаренко Ю.А. Пеналізація / Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В.Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2017. С. 667; Фріс П.Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ: Атіка, 2005. С. 32.

2 Пономаренко Ю.А. Форми реалізації кримінальної відповідальності за кримінальним законодавством України. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. «Право». 2013. Вип. 20. С. 68.

3 Гуторова Н.О., Пономаренко Ю.А. Пеналізація злочинів як напрямок кримінально-правової політики. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1 (1). С. 48; Пономаренко Ю.А. Основні правила пеналізації окремих злочинів за чинним КК України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2009. № 3. С. 47–52; Пономаренко Ю.А. Основні проблеми пеналізації злочинів у законотворчій практиці. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, 13-14 жовт. 2011 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2011. С. 211–216.

років, Словенії (ч. 1 ст. 133) – на строк до 1 року, Таджикистану (ч. 1 ст. 131) – на строк до 2 років, Тунісу (ст. 250) – строком на 10 років, Туреччини (ч. 1 ст. 109) – на строк до 5 років, Туркменістану (ч. 1 ст. 129) – на строк до 2 років, Угорщини (ч. 1 ст. 194) – на строк до 3 років, Узбекистану (ч. 1 ст. 138) – на строк до 3 років, Федерації Боснії та Герцеговини (ч. 1 ст. 179) – на строк до 3 років, Фінляндії (ст. 1 глави 25) – на строк до 2 років, Франції (ч. 1 ст. 224-1) – строком на 20 років, Хорватії (ч. 1 ст. 136) – на строк до 3 років, Чехії (ч. 1 ст. 170) – на строк до 8 років, Чорногорії (ч. 1 ст. 162) – на строк до 1 року, Швейцарії (ч. 1 ст. 183) – на строк до 5 років, Швеції (ст. 2 глави 4) – на строк до 2 років, Японії (ст. 220) – на строк до 7 років.

Основне покарання у виді штрафу за незаконне позбавлення свободи передбачає кримінальне законодавство Греції (ст. 325), Данії (ч. 1 § 261), Естонії (ч. 1 ст. 136), Індії (ст. 342), Республіки Корея (ст. 276), Латвії (ч. 1 ст. 152), Литви (ч. 1 ст. 146), Нідерландів (ст. 282), Німеччини (ч. 1 § 239), Португалії (ч. 1 ст. 158), Узбекистану (ч. 1 ст. 138), Федерації Боснії та Герцеговини (ч. 1 ст. 179), Фінляндії (ст. 1 глави 25) та Швейцарії (ч. 1 ст. 183). Додаткове покарання у виді штрафу за вказаний злочин передбачає кримінальне законодавство Бельгії (ст.ст. 434–436), Білорусі (ч. 1 ст. 183) і Тунісу (ст. 250).

Покарання у виді виправних робіт за незаконне позбавлення свободи передбачене у кримінальному законодавстві Азербайджану (ст. 145.1), Вірменії (ч. 1 ст. 133), Туркменістану (ч. 1 ст. 129) та Узбекистану (ч. 1 ст. 138), покарання у виді арешту – у кримінальному законодавстві Вірменії (ч. 1 ст. 133), Латвії (ч. 1 ст. 152), Литви (ч. 1 ст. 146) та Росії (ч. 1 ст. 127), покарання у виді обмеження волі – у кримінальному законодавстві Казахстану (ч. 1 ст. 126), Росії (ч. 1 ст. 127), Таджикистану (ч. 1 ст. 131) та Узбекистану (ч.ч. 1, 2 ст. 138), покарання у виді примусових (громадських) робіт – у кримінальному законодавстві Латвії (ч. 1 ст. 152), Молдови (ч. 1 ст. 166), Росії (ч. 1 ст. 127) та Узбекистану (ч. 1 ст. 138).

Таким чином, альтернативні позбавленню волі покарання за вчинення незаконного позбавлення свободи передбачають переважно законодавці пострадянських держав. Певний виняток становить лише покарання у виді штрафу. Натомість абсолютна більшість законодавців встановлює за вказане діяння покарання у виді позбавлення волі на певний строк. При цьому верхня межа зазначеного покарання за вчинення некваліфікованого протиправного позбавлення свободи варіюється від 1 до 30 років. Найпоширенішою ж є практика встановлення за вказане діяння позбавлення волі на строк до 1–3 років.

За *викрадення людини* кримінальне законодавство Австрії (ч. 1 § 102) встановлює покарання у виді позбавлення волі на строк до 20 років, Азербайджану (ст. 144.1) – на строк до 10 років, Албанії (ч. 1 ст. 109) – на строк до 20 років, Аргентини (ч. 1 ст. 142 bis) – на строк до 15 років, Білорусі (ч. 1 ст. 182) – на строк до 7 років, Болгарії (ч. 1 ст. 142) – на строк до 10 років, Вірменії (ч. 1 ст. 131) – на строк до 5 років, Греції (ч. 1 ст. 322) – на строк до 10 років, Ізраїлю (ст. 369) – строком на 10 років, Індії (ст. 363) – на строк до 7 років, Ірану (ч. 1 ст. 621) – на строк до 15 років, Іспанії (ст. 164) – на строк до 10 років, Казахстану (ч. 1 ст. 125) – на строк до 7 років, Канади (ст. 279) – строком на 5 років, Киргизстану (ч. 1 ст. 170) – на строк до 5 років, Китаю (ч. 1 ст. 239) – на строк до 10 років (або довічного ув'язнення чи смертної кари), Колумбії (ст. 168) – на строк до 20 років, Латвії (ч. 1 ст. 153) – на строк до 5 років, Молдови (ч. 1 ст. 164) – на строк до 6 років, Нідерландів (ст. 278) – на строк до 12 років, Німеччини (ч. 2 § 234) – на строк до 5 років, Північної Македонії (ч. 1 ст. 141) – на строк до 10 років, Португалії (ч. 1 ст. 161) – на строк до 8 років, Росії (ч. 1 ст. 126) – на строк до 5 років, Сальвадору (ст. 149) – на строк до 45 років, Сан-Марино (ст. 169) – на строк до 3 років, Сербії (ч. 1 ст. 64) – на строк до 5 років, Словаччини (ч. 1 § 186) – на строк до 12 років, Словенії (ч. 1 ст. 134) – на строк до 5 років, Таджикистану (ч. 1 ст. 130) – на строк до 8 років, Тунісу (ст. 250) – строком на 10 років, Туркменістану (ч. 1 ст. 126) – на строк до 5 років, Угорщини (ч. 1 ст. 190) – на строк до 8 років, Узбекистану (ч. 1 ст. 137) – на строк до 5 років, Федерації Боснії та Герцеговини (ч. 1 ст. 180) – на строк до 5 років, Франції (ч. 1 ст. 224-1) – строком на 20 років, Хорватії (ч. 1 ст. 137) – на строк до 5 років, Чехії (ч. 1 ст. 172) – на строк до 8 років, Чорногорії (ч. 1 ст. 164) – на строк до 8 років, Швейцарії (ч. 1 ст. 183) – на строк до 5 років, Швеції (ст. 1 глави 4) – на строк до 6 років, Японії (ст. 225) – на строк до 10 років. Законодавець Республіки Корея передбачає за викрадення людини покарання у виді каторжних робіт на строк понад 1 рік (ч. 1 ст. 288).

Як бачимо, законодавці зарубіжних держав у викраденні людини переважно вбачають більший ступінь суспільної небезпеки, ніж у незаконному позбавленні свободи. Водночас раніше нами обґрунтовувалось, що викрадення людини є різновидом незаконного позбавлення свободи, яке не завжди характеризується більшою суспільною небезпекою, ніж протиправне позбавлення свободи, а тому посилення відповідальності за будь-яке викрадення людини видається недоцільним.

Інтерес становить також порівняння підходів різних законодавців до пеналізації незаконного позбавлення волі або викрадення людини, вчиненого за наявності обставин, що обтяжують кримінальну відповідальність.

Санкція ч. 2 ст. 146 КК України передбачає покарання у виді обмеження волі на строк до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк, санкція ч. 3 вказаної статті – позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років. Максимальний строк ув'язнення за *незаконне позбавлення свободи* у кримінальному законодавстві Австрії (ч. 2 § 99) становить 10 років, Азербайджану (ст. 145.3) – 10 років, Албанії (ч. 2 ст. 110) – 7 років, Аргентини (ст. 142) – 6 років, Бельгії (ст. 437) – 10 років, Білорусі (ч. 2 ст. 183) – 8 років, Болгарії (ч. 5 ст. 142а) – 12 років, Бразилії (§ 2 ст. 148) – 8 років, Вірменії (ч. 3 ст. 133) – 8 років, Грузії (ч. 4 ст. 143) – 12 років, Данії (ч. 2 § 261) – 12 років, Естонії (ч. 2 ст. 136) – 5 років, Ізраїлю (ст. 377) – строком на 5 років, Індії (ст.ст. 347, 348) – 3 роки, Ірану (ч. 2 ст. 621) – строком на 15 років, Італії (ч. 3 ст. 605) – 15 років, Казахстану (ч. 3 ст. 126) – 10 років, Киргизстану (ч. 3 ст. 172) – 7 років 6 місяців, Куби (п. 7 ст. 333) – 20 років, Литви (ч. 3 ст. 146) – 5 років, Молдови (ч. 3 ст. 166) – 10 років, Нідерландів (ч. 3 ст. 282) – 12 років, Німеччини (ч. 3 § 239) – 10 років, Норвегії (ст. 255) – 10 років, Північної Македонії (ч. 5 ст. 140) – 5 років, Польщі (§ 2 ст. 189) – 10 років, Португалії (ч. 3 ст. 158) – 15 років, Румунії (ч. 4 ст. 205) – 15 років, Сербії (ч. 4 ст. 63) – 8 років, Словенії (ч. 4 ст. 133) – 5 років, Таджикистану (ч. 3 ст. 131) – 10 років, Туреччини (ч. 3 ст. 109) – 14 років, Туркменістану (ч. 3 ст. 129) – 8 років, Угорщини (ч. 3 ст. 194) – 8 років, Узбекистану (ч. 2 ст. 138) – 5 років, Федерації Боснії та Герцеговини (ч. 2 ст. 179) – 8 років, Фінляндії (ст. 2 глави 25) – 4 роки, Хорватії (ч. 4 ст. 136) – 15 років, Чехії (ч. 3 ст. 170) – 16 років, Чорногорії (ч. 4 ст. 162) – 12 років, Швеції (ст. 2 глави 4) – 10 років.

Корейський (ч. 2 ст. 281), перуанський (ч. 3 ст. 152), словацький (ч. 4 § 182) та французький (ч. 2 ст. 224-2) законодавці передбачають можливість застосування за вказане діяння довічного ув'язнення, китайський – довічного ув'язнення або смертної кари (ч. 2 ст. 238).

Максимальний строк ув'язнення за *викрадення людини* у кримінальному законодавстві Азербайджану (ст. 144.3) становить 15 років, Білорусі (ч. 3 ст. 182) – 15 років, Вірменії (ч. 3 ст. 131) – 10 років, Ірану (ч. 2 ст. 621) – 15 років, Казахстану (ч. 3 ст. 125) – 15 років, Киргизстану (ч. 3 ст. 170) – 7 років 6 місяців, Колумбії (ст. 169) – 28 років, Латвії (ч. 3 ст. 153) – 12 років, Молдови (ч. 3 ст. 164) – 13 років, Португалії (ч. 2 ст. 161) – 16 років, Росії (ч. 3 ст. 126) – 15 років, Сан-Марино (ст. 176) – 6 років, Сербії (ч. 4 ст. 64) – 10 років, Словенії (ч. 2 ст. 134) – 10 років, Таджикистану (ч. 3 ст. 130) – 20 років, Туркменістану (ч. 3 ст. 126) – 15 років, Узбекистану (ч. 3 ст. 137) – 15 років, Федерації Боснії та Герцеговини (ч. 2 ст. 180) – 10 років, Хорватії (ч. 3 ст. 137) – 15 років, Чехії (ч. 4 ст. 172) – 15 років, Чорногорії (ч. 4 ст. 164) – 15 років.

Санкція кваліфікованого (особливо кваліфікованого) складу викрадення людини у кримінальному законодавстві Австрії (ч. 3 § 102), Албанії (ч. 3 ст. 109), Аргентини (ч. 4 ст. 142 bis), Болгарії (ч. 3 ст. 142), Ізраїлю (ч. «бет» ст. 373), Індії (ч. 2 ст. 363А, ст.ст. 364, 364А), Італії (ч. 4 ст. 605), Канади (ст. 279), Китаю (ст.ст. 239, 240), Німеччини (ч. 3 § 239а), Словаччини (ч. 4 § 186), США (§ 1201), Тунісу (ч. 2 ст. 251), Угорщини (ч.ч. 3, 4 ст. 190), Франції (ч. 2 ст. 224-2) та Швеції (ст. 1 глави 4) передбачає можливість призначення винному довічного ув'язнення. Американський, китайський та туніський законодавці передбачили можливість застосування за вказане діяння також смертної кари.

3-поміж різних видів викрадення людини найбільш суворе покарання (каторжні роботи на строк до 10 років) законодавець Республіки Корея передбачив за викрадення неповнолітньої дитини (ст. 287).

Таким чином, підходи законодавців зарубіжних держав до визначення покарання за кваліфіковані та особливо кваліфіковані види незаконного позбавлення волі або викрадення людини дуже різняться. При цьому варто мати на увазі, що найбільш суворі покарання здебільшого передбачені за спричинення вказаним злочинном тяжких наслідків, зокрема смерті потерпілого.

Санкції ч. 1 і ч. 2 ст. 146 КК України, на наш погляд, змінювати недоцільно¹. Водночас, зважаючи на висловлену раніше пропозицію вилучити з ч. 3 вказаної статті таку особливо кваліфікуючу ознаку, як спричинення розглядуваним діянням тяжких наслідків, яка, як видається, найбільшою мірою давала підстави для суттєвого посилення покарання за незаконне позбавлення волі або викрадення людини, вважаємо за можливе знизити верхню межу санкції ч. 3 ст. 146 КК України з 10 до 8 років позбавлення волі.

¹ У той же час перспективним може бути доповнення санкції ч. 1 (а можливо і ч. 2) ст. 146 КК України альтернативними позбавленням волі на певний строк покараннями, про що йтиметься нижче.

У ст. 7 Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від *насильницьких зникнень* підкреслюється, що «кожна держава-учасниця передбачає для злочину насильницького зникнення відповідні заходи покарання з урахуванням його надзвичайної серйозності»¹. У зв'язку з цим необхідно звернути увагу на те, що покарання, передбачені у санкціях ст. 146-1 КК України, порівняно м'які: позбавлення волі на строк від трьох до п'яти років (ч. 1 ст. 146-1) та від п'яти до семи років (ч. 2 ст. 146-1). Таким чином, вітчизняний законодавець фактично прирівняв суспільну небезпеку насильницького зникнення (ч. 1 ст. 146-1) до суспільної небезпеки кваліфікованого виду незаконного позбавлення волі або викрадення людини (ч. 2 ст. 146). За дії ж особи, яка віддала наказ або розпорядження про вчинення відповідних дій, або ж за невжиття керівником, якому стало відомо про вчинення таких дій його підлеглими для їх припинення та повідомлення компетентних органів про злочин, законодавець посилив відповідальність, при цьому діапазон покарання у виді позбавлення волі на певний строк тут мінімальний – від 5 до 7 років. Натомість законодавці зарубіжних держав за діяння керівника передбачають аналогічне або ж менш суворе покарання. Так, албанський законодавець передбачає за насильницьке зникнення від 7 до 15 років позбавлення волі, а за вказані вище дії керівника – на строк від 3 до 7 років.

Здійснений порівняльно-правовий аналіз засвідчує, що законодавці зарубіжних держав здебільшого передбачають за насильницьке зникнення значно суворіші покарання. Так, у КК Австралії (ст. 268.21) за цей злочин передбачено позбавлення волі на строк 17 років, у КК Азербайджану (ст. 110) – від 10 до 20 років позбавлення волі або довічне ув'язнення, в КК Киргизстану (ст. 382) – від 12 років 6 місяців до 15 років позбавлення волі, у КК Литви (ст. 100-1) – від 3 до 15 років позбавлення волі, у КК Перу (ст. 320) – не менше 15 років позбавлення волі. Максимальне покарання за насильницьке зникнення за кримінальним законодавством Сальвадору (ст. 364) – 8 років позбавлення волі, Албанії (ст. 109/с) – 30 років позбавлення волі або довічне ув'язнення, Аргентини (ст. 142 ter) – довічне ув'язнення, Гватемали (ст. 201 ter) – 40 років позбавлення волі або смертна кара, Колумбії (ст. 166) – 40 років позбавлення волі. Швейцарський законодавець (ст. 185 bis) за цей злочин передбачає не менше 1 року позбавлення волі.

Зважаючи на специфічну правову природу розглядуваного посягання, його підвищену суспільну небезпеку, а також з огляду на вимоги зазначеної Конвенції та проаналізований зарубіжний досвід, вважаємо, що покарання за насильницьке зникнення в КК України доцільно посилити. При цьому підстав для встановлення настільки суворих покарань, які визначені законодавством окремих із згаданих вище держав, на наш погляд, немає. Видається, що верхня межа санкції частини 1 статті, яка передбачатиме відповідальність за вказане діяння (приміром, ст. 444-1), має становити вісім років позбавлення волі, тоді як нижню її межу слід залишити незмінною. Аналогічне покарання можливо передбачити за відповідні діяння керівника. Санкція кваліфікованого складу розглядуваного злочину, який раніше пропонувалося виокремити, може передбачати позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років.

Якщо у санкції ч. 1 ст. 147 КК України, яка передбачає відповідальність за *захоплення заручників*, встановлено покарання у виді позбавлення волі на строк від 5 до 8 років, то в санкції ст. 215.1 КК Азербайджану – на строк від 5 до 10 років, § 2 ст. 347bis КК Бельгії – на строк від 20 до 30 років, ч. 1 ст. 291 КК Білорусі – на строк від 5 до 10 років, ч. 1 ст. 97а КК Болгарії – на строк від 3 до 10 років, ч. 1 ст. 143а КК Болгарії – на строк від 1 до 8 років, ч. 1 ст. 218 КК Вірменії – на строк від 5 до 8 років, ч. 1 ст. 144 КК Грузії – на строк від 7 до 10 років, ч. 1 ст. 329 КК Грузії – на строк від 8 до 12 років, ч. 1 ст. 135 Пенітенціарного кодексу Естонії – на строк від 3 до 12 років, ч. 1 ст. 261 КК Казахстану – на строк від 3 до 8 років, ч. 1 ст. 244 КК Киргизстану – на строк від 5 років до 7 років 6 місяців, ст. 239 КК Китаю – на строк до 10 років або довічного ув'язнення, а також штрафу чи конфіскації майна, ч. 1 ст. 154 КК Латвії – на строк від 2 до 10 років з конфіскацією майна або без такої, ч. 1 ст. 252 КК Литви – на строк від 3 до 10 років, ч. 1 ст. 280 КК Молдови – на строк від 5 до 10 років, ч. 1 ст. 282а КК Нідерландів – на строк до 15 років або штраф п'ятої категорії, ч. 1 § 239b КК Німеччини – на строк понад 5 років, ст. 143 КК Норвегії – на строк до 12 років, ч. 1 ст. 421 КК Північної Македонії – на строк не менше 1 року, § 1 ст. 252 КК Польщі – на строк від 1 до 10 років, ч. 1 ст. 162 КК Португалії – на строк від 2 до 10 років, ст. 324-3 КК Республіки Корея – на строк понад 5 років або довічного ув'язнення, ч. 1 ст. 206 КК Росії – на строк від 5 до 10 років, ч. 1 § 185 КК Словаччини – на строк від 4 до 10 років, ч. 1 ст. 373 КК Словенії – на строк від 1 до 15 років, § 1203 Зводу законів США – на будь-який строк або довічного ув'язнення чи смертної кари, ч. 1 ст. 181 КК Таджикистану – на строк від 5 до 10 років, ч. 1 ст. 130 КК Туркменістану – на строк від 5 до 10 років, ч. 1 ст. 245 КК Узбекистану – на строк від 5 до 10 років, ч. 1 ст. 4 глави 25 КК Фінляндії – на строк від 1

¹ Міжнародная конвенция для защиты всех лиц от насильственных исчезновений от 20 декабря 2006 года / Организация Объединенных Наций. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/disappearance.shtml

до 10 років, ст. 224-4 КК Франції – строком 30 років, ч. 1 ст. 174 КК Чехії – на строк від 2 до 10 років. У ч. 1 ст. 185 КК Швейцарії за зазначене діяння встановлено покарання у виді каторжної в'язниці (строк не вказаний; мінімальний строк для цього покарання, визначений у ст. 35, – 1 рік, максимальний – 20 років).

Санкція ч. 2 ст. 147 КК України передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк від 7 до 15 років, тоді як максимальне покарання за цей злочин у кримінальному законодавстві Бельгії, Канади, Нідерландів, Північної Македонії, Росії, Словаччини, Франції, Швейцарії – довічне позбавлення волі, у кримінальному законодавстві Азербайджану – позбавлення волі на строк від 12 до 15 років, Білорусі – позбавлення волі на строк від 10 до 15 років зі штрафом або без такого, Болгарії – позбавлення волі на строк від 5 до 15 років за ч. 2 ст. 97а, від 5 до 12 років за ч. 3 ст. 143а, Вірменії – позбавлення волі на строк від 8 до 15 років, Естонії – позбавлення волі на строк від 5 до 15 років, Грузії – позбавлення волі на строк від 13 до 18 років за ч. 3 ст. 144, від 14 до 20 років за ч. 4 ст. 329, Казахстану – позбавлення волі на строк від 10 до 15 років з позбавленням громадянства Республіки Казахстан або без такого, Киргизстану – на строк від 10 років до 12 років 6 місяців із штрафом, Латвії – позбавлення волі на строк від 5 до 15 років з конфіскацією майна або без такої, Литви – позбавлення волі на строк від 5 до 15 років, Молдови – позбавлення волі на строк від 8 до 15 років, Польщі – позбавлення волі на строк від 2 до 12 років, Словенії – позбавлення волі на строк понад 15 років, Таджикистану – позбавлення волі на строк від 12 до 20 років, Туркменістану – позбавлення волі на строк від 10 до 20 років, Узбекистану – позбавлення волі на строк від 10 до 15 років, Чехії – позбавлення волі на строк від 10 до 18 років.

Таким чином, здійснене порівняльно-правове дослідження засвідчило, що санкції ст. 147 КК України загалом зіставні із зарубіжним досвідом визначення покарання за захоплення заручників. Водночас раніше зазначалося, що про підвищений ступінь суспільної небезпеки захоплення або тримання особи як заручника порівняно з незаконним позбавленням волі або викраденням людини можна стверджувати далеко не завжди, оскільки основна відмінність між вказаними посяганнями полягає в меті, визначеній у диспозиції ч. 1 ст. 147 КК України. Крім того, вище обґрунтовувалась доцільність відмови від такої обтяжуючої відповідальності за захоплення заручників обставини, як спричинення вказаним діянням тяжких наслідків. На наш погляд, саме ця кваліфікуюча ознака давала підстави для суттєвого посилення покарання за цей злочин. З огляду на викладене вважаємо, що верхня межа санкції ч. 2 ст. 147 КК України може бути знижена з 15 до 12 років позбавлення волі. Беручи до уваги висловлену раніше пропозицію виокремити у зазначеній статті частину третю, у якій встановити відповідальність за вчинення розглядуваного діяння організованою групою, вважаємо, що санкцію частини першої цієї статті можна залишити незмінною, у санкції її частини другої передбачити покарання у виді позбавлення волі на строк від семи до десяти років, а в санкції частини третьої – від восьми до дванадцяти років.

Санкція ст. 148 КК України встановлює, що *підміна дитини* карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк. Порівняльно-правове дослідження засвідчило, що найменш суворі покарання за цей злочин передбачають австрійський, азербайджанський, болгарський, боснійський, іранський, латвійський, македонський, німецький, сербський, словенський, турецький, туркменський, хорватський, чорногорський та шведський законодавці. Так, максимальне покарання, яке загрожує за підміну дитини, за КК Австрії (§ 200) – позбавлення волі на строк до 1 року, за КК Латвії (ч. 2 ст. 167), КК Німеччини (§ 169), КК Туркменістану (ст. 128) та КК Швеції (ст. 3 глави 7) – позбавлення волі на строк до 2 років, за КК Азербайджану (ст. 172), КК Болгарії (ч. 2 ст. 184), Законом про ісламські кримінальні покарання Ірану (ч. 1 ст. 631), КК Федерації Боснії та Герцеговини (ст. 218), КК Північної Македонії (ст. 199), КК Сербії (ст. 117), КК Словенії (ч. 1 ст. 189), КК Туреччини (ч. 1 ст. 231), КК Хорватії (ч. 1 ст. 175), КК Чорногорії (ч. 1 ст. 218) – позбавлення волі на строк до 3 років.

Законодавці ряду держав за розглядуване діяння встановили покарання, верхня межа якого аналогічна тій, яку визначив вітчизняний законодавець. Так, за КК Гватемали (ст. 239), КК Грузії (ст. 174), Пенітенціарним кодексом Естонії (ч. 2 ст. 174), КК Киргизстану (ст. 183), КК Колумбії (ст. 238), КК Перу (ст. 145), КК Росії (ст. 153), КК Сальвадору (ч. 2 ст. 196), КК Таджикистану (ч. 2 ст. 171), КК Угорщини (ч. 2 ст. 213), КК Узбекистану (ст. 124) та КК Фінляндії (ч. 2 ст. 2 глави 18) максимальне покарання, яке загрожує за підміну дитини, становить 5 років позбавлення волі.

Найсуворіші покарання за підміну дитини встановлені кримінальним законодавством Бельгії (до 10 років позбавлення волі), Вірменії (до 10 років позбавлення волі), Іспанії (до 10 років позбавлення волі), Албанії (до 8 років позбавлення волі), Литви (до 8 років позбавлення волі), Казахстану (до 7 років позбавлення волі), Ар-

гентини (до 6 років позбавлення волі), Білорусі (до 6 років позбавлення волі), Бразилії (до 6 років позбавлення волі), Куби (до 6 років позбавлення волі), Сан-Марино (до 6 років позбавлення волі).

Санкції § 200 КК Австрії, ст. 174 КК Грузії, ч. 1 ст. 174 Пенітенціарного кодексу Естонії, ч. 1 ст. 136 КК Казахстану, ст. 183 КК Киргизстану, ч.ч. 1, 2 ст. 167 КК Латвії, ч. 1 § 169 КК Німеччини, ч. 1 ст. 171 КК Таджикистану, ст. 124 КК Узбекистану, ст. 3 гл. 7 КК Швеції передбачають можливість призначення засудженому за цей злочин основного покарання у виді штрафу. Санкції ч. 2 ст. 180 КК Білорусі, ч. 2 ст. 184 КК Болгарії та ст. 153 КК Росії передбачають за розглядуваний злочин штраф як додаткове покарання. Виправні роботи в якості альтернативного позбавленню волі покарання передбачають кримінальні закони Білорусі, Вірменії, Казахстану, Туркменістану; обмеження волі – кримінальні кодекси Білорусі, Казахстану, Таджикистану, Узбекистану; примусові (громадські) роботи – кримінальні кодекси Латвії та Узбекистану; арешт – КК Литви. Крім того, у санкціях ст. 172 КК Азербайджану, ст. 174 КК Грузії та ст. 183 КК Киргизстану передбачено додаткове покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; у санкціях ч. 4 ст. 220 КК Іспанії та ч. 1 ст. 230 КК Сан-Марино – позбавлення батьківських прав.

Таким чином, вітчизняний законодавець та законодавці зарубіжних держав займають подібні позиції стосовно оцінки суспільної небезпеки підміни дитини. Зважаючи на це, санкцію ст. 148 КК України, на наш погляд, коригувати недоцільно. Водночас нагадаємо, що раніше у цій роботі пропонувалося виокремити кваліфікований склад розглядуваного діяння. Вважаємо, що з урахуванням підвищеної суспільної небезпеки цього злочину, вчиненого за наявності обтяжуючих відповідальність обставин, а також з огляду на проаналізований зарубіжний досвід, санкція ч. 2 ст. 148 КК України має передбачати покарання у виді позбавлення волі на строк від п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Санкція ч. 1 ст. 149 КК України за вчинення *торгівлі людьми* передбачає максимальний строк покарання у виді позбавлення волі у 8 років. Водночас законодавці цілого ряду зарубіжних держав встановлюють за торгівлю людьми ще вищі максимальні строки вказаного покарання: Австралії (ст. 271.2) – 12 років, Азербайджану (ст. 144-1.1) – 10 років, Албанії (ст. 110/а) – 15 років, Греції (ч. 1 ст. 323А) – 10 років, Грузії (ч. 1 ст. 143-1) – 12 років, Данії (ч. 1 § 262а) – 10 років, Ізраїлю (ст. 377алеф) – 16 років, Індії (ч. 2 ст. 370) – 10 років, Китаю (ст. 240) – 10 років, Литви (ч. 1 ст. 147) – 10 років, Молдови (ч. 1 ст. 165) – 12 років, Німеччини (§§ 232, 233, 233а) – 10 років, Перу (ч. 1 ст. 153) – 15 років, Португалії (ч. 1 ст. 160) – 10 років, Румунії (ч. 1 ст. 210) – 10 років, Сан-Марино (ст. 168) – 20 років, Словаччини (ч. 1 § 179) – 10 років, Словенії (ч. 1 ст. 113) – 10 років, США (§ 1590) – 20 років, Туреччини (ч. 1 ст. 80) – 12 років, Туркменістану (ч. 1 ст. 129-1) – 10 років, Хорватії (ч. 1 ст. 106) – 10 років, Чехії (ч. 1 ст. 168) – 10 років, Чорногорії (ч. 1 ст. 444) – 10 років, Швеції (ч. 1 ст. 1а глави 4) – 10 років. Водночас законодавці ряду зарубіжних держав за торгівлю людьми встановлюють менш суворі покарання. Так, максимальний строк позбавлення волі, передбачений санкцією основного складу вказаного злочину, за законодавством Австрії (ч. 1 § 104а) – 5 років, Аргентини (ст. 145 bis) – 8 років, Білорусі (ч. 1 ст. 181) – 7 років, Болгарії (ч. 1 ст. 159а) – 8 років, Бразилії (ч. 1 ст. 149-А) – 8 років, Вірменії (ч. 1 ст. 132) – 4 роки, Естонії (ч. 1 ст. 133) – 7 років, Іспанії (ч. 1 ст. 177-1) – 8 років, Казахстану (ч. 1 ст. 128) – 7 років, Киргизстану (ч. 1 ст. 171) – 5 років, Колумбії (ст. 188) – 8 років, Латвії (ч. 1 ст. 154-1) – 8 років, Нідерландів (ч. 1 ст. 273f) – 8 років, Норвегії (ч. 1 ст. 257) – 6 років, Росії (ч. 1 ст. 127-1) – 6 років, Сальвадору (ст. 367) – 8 років, Таджикистану (ч. 1 ст. 130-1) – 8 років, Угорщини (ч. 1 ст. 192) – 3 роки, Узбекистану (ч. 1 ст. 135) – 5 років, Фінляндії (ч. 1 ст. 3 глави 25) – 6 років, Франції (ст. 225-4-1) – 7 років, Японії (ч. 1 ст. 226-2) – 5 років. Кримінальне законодавство Північної Македонії (ч. 1 ст. 418-а) приписує карати за цей злочин позбавленням волі на строк щонайменше 4 роки, Польщі (§ 1 ст. 189а) – на строк понад 3 роки.

Якщо максимальний строк позбавлення волі за КК України (ч. 3 ст. 149) становить 15 років, то за кримінальним законодавством Австралії (ст. 271.3) – 20 років (а за торгівлю дітьми (ст. 271.4) – 25 років), Албанії (ст. 110/а) – понад 20 років або довічне ув'язнення, Грузії (ч. 4 ст. 143-1) – 20 років, Ізраїлю (ст. 377алеф) – 20 років, Індії (ч.ч. 3–7 ст. 370, ст. 371) – довічне ув'язнення, Китаю (ст. 240) – довічне ув'язнення або й смертна кара, Молдови – 20 років, Нідерландів (ч. 5 ст. 273f) – 18 років, Перу (ч. 6 ст. 153-А) – понад 25 років, Словаччини (ч. 5 § 179) – 25 років або довічне ув'язнення, США (§ 1590) – довічне ув'язнення, Туркменістану (ч. 3 ст. 129-1) – 25 років, Угорщини (ч. 6 ст. 192) – довічне ув'язнення, Франції (ст. 225-4-4) – довічне ув'язнення, Чехії (ч. 5 ст. 168) – 18 років. Водночас законодавці ряду зарубіжних держав за кваліфікований (особливо кваліфікований) вид розглядуваного посягання передбачають менш суворі покарання. Так, максимально можли-

вий строк позбавлення волі за цей злочин у законодавстві Австрії (ч.ч. 4, 5 § 104a) – 10 років, Азербайджану (ст. 144-1.3) – 15 років, Аргентини (ч. 7 ст. 145 ter) – 15 років, Білорусі (ч. 3 ст. 181) – 15 років, Болгарії (ч. 3 ст. 159а, ст. 159r) – 15 років, Вірменії (ч. 3 ст. 132) – 8 років, Естонії (ч. 2 ст. 133) – 15 років, Казахстану (ч. 4 ст. 128) – 15 років, Киргизстану (ч. 3 ст. 171) – 10 років, Латвії (ч. 3 ст. 154-1) – 15 років, Литви (ч. 2 ст. 147) – 12 років, Норвегії (ст. 258) – 10 років, Португалії (ч. 3 ст. 160) – 12 років, Росії (ч. 3 ст. 127-1) – 15 років, Румунії (ч. 2 ст. 210) – 12 років, Словенії (ч.ч. 2, 3 ст. 113) – 15 років, Таджикистану (ч. 3 ст. 130-1) – 15 років, Узбекистану (ч. 3 ст. 135) – 12 років, Фінляндії (ч. 1 ст. 3(а) глави 25) – 10 років, Хорватії (ч. 3 ст. 106) – 15 років, Чорногорії (ч. 8 ст. 444) – 15 років, Японії (ч.ч. 3, 4 ст. 226-2) – 10 років. За вчинення кваліфікованого (особливо кваліфікованого) виду торгівлі людьми кримінальне законодавство Греції (ч. 3 ст. 323А) передбачає понад 10 років позбавлення волі, Північної Македонії (ч. 4 ст. 418-а) – понад 5 років, Швейцарії (ст. 182) – не менше 1 року.

Таким чином, законодавці цілого ряду зарубіжних держав встановлюють за торгівлю людьми ще суворіші покарання, аніж вітчизняний законодавець. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що в ч. 1 ст. 23 Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми підкреслюється, що кожна сторона має вживати таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для забезпечення покарання торгівлі людьми, ефективними, адекватними й переконливими санкціями. За торгівлю людьми, вчинену фізичними особами, ці санкції мають охоплювати покарання із застосуванням позбавлення волі, що може зумовити видачу правопо-рушників¹.

Вважаємо, що для перегляду існуючих на сьогодні санкцій ст. 149 КК України немає підстав, оскільки передбачені у них покарання загалом відповідають реальній суспільній небезпеці розглядуваного посягання та проаналізованому вище зарубіжному досвіду пеналізації торгівлі людьми.

Аналіз санкцій ст. 151 КК України, яка передбачає відповідальність за *незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги*, дає підстави для висновку, що законодавцем не дотримана перша із перерахованих вище вимог до пеналізації злочинів: суворість покарань, закріплених у санкціях частин 1 і 2 вказаної статті, не відповідає фактичному ступеню суспільної небезпечності розглядуваного злочину².

Санкція ч. 1 ст. 151 КК передбачає покарання у виді арешту на строк від трьох до шести місяців або обмеження волі на строк до двох років, або позбавлення волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років (злочин невеликої тяжкості). Санкція ч. 2 ст. 151 КК України встановлює покарання у виді позбавлення волі на строк від двох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років (злочин середньої тяжкості).

У розглядуваному контексті необхідно звернути увагу на те, що покарання за незаконне позбавлення волі (загальна норма) у чинному КК України є більш суворими. Нагадаємо, що санкція ч. 1 ст. 146 КК передбачає покарання у виді обмеження волі на строк до трьох років або позбавлення волі на той самий строк, санкція ч. 2 вказаної статті – покарання у виді обмеження волі на строк до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк, санкція ч. 3 – позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років.

Як бачимо, різниця у суворості санкцій ст. 151 і ст. 146 є разючою. Чим зумовлена така позиція законодавця – пояснити складно, адже, як зазначалося раніше, є всі підстави для того, аби стверджувати, що фактична

1 Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми від 16 травня 2005 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_858#Text

2 У цьому зв'язку слід погодитись з Ю.А. Пономаренком, який зазначає, що пошук відповідності між злочиним і покаранням за нього – одна з одвічних проблем кримінального права, яка навряд чи буде розв'язана найближчим часом (Пономаренко Ю.А. Основні проблеми пеналізації злочинів у законотворчій практиці. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13-14 жовт. 2011 р.* / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2011. С. 211. Див. також: Денисова Т.А. Санкції та покарання: збалансованість проти репресії. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 жовт. 2012 р.* / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2012. С. 230–231; Музика А.А., Горюх О.П. Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення: монографія. Київ: ПАЛІВОДА А.В., 2012. С. 84–85; Орловская Н.А. Уголовно-правовые санкции: проблемы определения, классификации и функционального анализа: монография. Одесса: Юридична література, 2010. С. 3–4). Варто, однак, зазначити, що останнім часом пропонуються інноваційні методики оцінки суспільної небезпечності кримінально караних діянь (див., зокрема: Карчевський М.В. Метод контекстної законодавчої оцінки суспільної небезпечності діяння. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2011. № 3. С. 51–64; Карчевський М.В., Одинцова О.В. Автоматизована система для дослідження законодавчої оцінки суспільної небезпечності діяння «In Context». *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2019. Вип. 4 (88). С. 92–101).

суспільна небезпека незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги є вищою, аніж суспільна небезпека «звичайного» незаконного позбавлення волі. Звертає на це увагу також Ю.А. Пономаренко¹.

Тут варто нагадати, що КК УСРР 1922 р. визнавав розглядуване діяння (ст. 161) найтяжчим порівняно з іншими злочинами проти свободи особи – за його вчинення суд міг призначити покарання у виді позбавлення волі на строк не менше п'яти років. Однак у подальшому радянський законодавець кардинально змінив свою позицію. У КК 1927 р. санкція статті, яка передбачала відповідальність за поміщення в лікарню для душевнохворих завідомо здорової людини з корисливих або інших особистих спонукань (ст. 156), була пом'якшена – винному у вчиненні даного злочину загрожувало позбавлення волі на строк до трьох років. У 1988 р., коли КК УРСР 1960 р. був доповнений ст. 123-2 «Незаконне поміщення в психіатричну лікарню», покарання за цей злочин пом'якшено вдруге: передбачений у санкції вказаної статті максимальний строк покарання у виді позбавлення волі становив всього два роки.

Таким чином, погляди законодавця на питання пеналізації розглядуваного злочину зазнали суттєвої еволюції: від визнання його найтяжчим порівняно з іншими злочинами проти свободи особи до різкого й необґрунтованого пом'якшення покарання за нього. Вважаємо, що жодних об'єктивних причин для зазначеної зміни поглядів не було, а тому, на наш погляд, санкції ст. 151 КК України потребують перегляду².

Аргументом на користь посилення кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги може слугувати й відповідний зарубіжний досвід. Аналіз кримінального законодавства зарубіжних держав засвідчує, що в санкціях ст. 151 КК України передбачені порівняно м'які покарання за цей злочин. Так, якщо санкцією ч. 1 ст. 151 КК України передбачено максимальне покарання у виді позбавлення волі на строк до двох років, то у санкції ч. 1 ст. 149 КК Грузії – на строк від трьох до шести років (до того ж не передбачено альтернативного позбавлення волі покарання), а в санкції ч. 1 ст. 133 КК Таджикистану – від одного до п'яти років (також не передбачено альтернативного позбавлення волі покарання). Два роки позбавлення волі як максимальний строк цього покарання за вчинення розглядуваного діяння передбачено лише у ст. 155 КК Латвії. Санкція ч. 1 ст. 174 КК Киргизстану встановлює максимальне покарання у виді позбавлення волі строком на два роки шість місяців. Більшість же законодавців у санкції частини статті, яка містить основний склад даного злочину, передбачають максимальний строк покарання у виді позбавлення волі у три роки (ч. 1 ст. 146 КК Азербайджану, ч. 1 ст. 184 КК Білорусі, ч. 1 ст. 134 КК Вірменії, ч. 1 ст. 127 КК Казахстану, ч. 1 ст. 169 КК Молдови, ч. 1 ст. 128 КК Росії, ч. 1 ст. 131 КК Туркменістану).

Кримінальне законодавство Білорусі, Казахстану, Киргизстану та Латвії передбачає можливість призначення за вчинення даного діяння штрафу (у ч. 1 ст. 151 КК України цей вид покарання відсутній). Покарання у виді обмеження волі передбачено санкціями ч. 1 ст. 184 КК Білорусі, ч. 1 ст. 127 КК Казахстану та ч. 1 ст. 128 КК Росії. Якщо в ч. 1 ст. 151 КК України максимальний строк обмеження волі сягає двох років, то у всіх перелічених державах суд має можливість призначити це покарання на строк до трьох років.

Покарання у виді виправних робіт, яке відсутнє в санкції ч. 1 ст. 151 КК України, передбачене у ч. 1 ст. 146 КК Азербайджану, ч. 1 ст. 174 КК Киргизстану та ч. 1 ст. 127 КК Казахстану, а у виді примусових (громадських) робіт (також відсутнє в санкції ч. 1 ст. 151 КК України) – в ч. 1 ст. 127 КК Казахстану та ч. 1 ст. 128 КК Росії.

Покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю (міститься в санкції ч. 1 ст. 151 КК України) передбачене в ч. 1 ст. 184 КК Білорусі, ч. 1 ст. 174 КК Киргизстану, ст. 155 КК Латвії, ч. 1 ст. 169 КК Молдови та ч. 1 ст. 131 КК Туркменістану. Якщо у ч. 1 ст. 151 КК України, ч. 1 ст. 169 КК Молдови та ч. 1 ст. 131 КК Туркменістану покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю передбачене на строк до трьох років, то в ч. 1 ст. 174 КК Киргизстану та ст. 155 КК Латвії – на строк до п'яти років.

Лише КК Литви (ч. 3 ст. 146) передбачає за вчинення розглядуваного діяння покарання у виді арешту, яке міститься також у санкції ч. 1 ст. 151 КК України. Зауважимо, що вказаний вид покарання до 1 квітня 2013 р. був передбачений й у ст. 155 КК Латвії³.

1 Пономаренко Ю.А. Основні проблеми пеналізації злочинів у законотворчій практиці. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13-14 жовт. 2011 р.* / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2011. С. 212.

2 Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги: монографія. Ужгород: РІК-У, 2019. С. 186–188.

3 Див.: Уголовный кодекс Латвийской Республики / науч. ред. и вступ. статья канд. юрид. наук А.И. Лукашова и канд. юрид. наук Э.А. Саркисовой; перевод с латышского канд. юрид. наук А.И. Лукашова. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. С. 171; Krimināllikums / LIKUMI.LV.

Варто порівняти також санкції кваліфікованих складів незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги. Якщо максимальний строк позбавлення волі в санкції ч. 2 ст. 151 КК України сягає п'яти років, то за ч. 2 ст. 169 КК Молдови, ч. 2 ст. 128 КК Росії, ч. 2 ст. 131 КК Туркменістану – семи років, за ч. 3 ст. 146 КК Азербайджану, ч. 2 ст. 134 КК Вірменії, ч. 2 ст. 127 КК Казахстану, ч. 2 ст. 133 КК Таджикистану – восьми років, за ч. 2 ст. 149 КК Грузії – дев'яти років. Але найбільший строк покарання у виді позбавлення волі за вчинення даного злочину передбачений ч. 2 § 261 КК Данії, який вказане вище діяння розглядає в якості кваліфікованого складу незаконного позбавлення свободи, – до 12 років ув'язнення. У всіх кваліфікованих складах розглядуваного злочину санкції містять покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю¹.

Як бачимо, проаналізоване кримінальне законодавство вбачає у розглядуваному діянні наявність більшого ступеня суспільної небезпеки.

Зауважимо, що в юридичній літературі вже висловлювалася думка про необхідність встановлення більш суворих покарань за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги. Так, С.Ф. Денисов та Г.О. Зубов вважають за необхідне посилити санкцію ч. 2 ст. 151 КК України, тоді як санкцію ч. 1 цієї статті пропонують залишити незмінною. На думку науковців, санкція ч. 2 ст. 151 має передбачати покарання у виді позбавлення волі на строк від трьох до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років². Зазначимо, що верхня межа покарання у виді позбавлення волі за кваліфікований вид даного злочину відповідає позиції ряду зарубіжних законодавців. Водночас навряд чи можна погодитись з тим, що санкція ч. 1 ст. 151 не потребує корегування.

Виходячи із викладеного, доцільно, на наш погляд, ставити питання про перегляд санкцій статті про відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги. Видається, основний склад вказаного злочину слід визнати злочином середньої тяжкості, а кваліфікований – тяжким злочином. Такий підхід відповідає, зокрема, наведеному зарубіжному досвіду. Крім того, вважаємо, що необхідно орієнтуватися на санкції ст. 146 КК України, яка по відношенню до ст. 151 є загальною нормою. На наш погляд, санкція ч. 1 ст. 151 має передбачати альтернативні покарання у виді обмеження волі на строк до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років, санкція ч. 2 ст. 151 – покарання у виді позбавлення волі на строк від п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

На переконання автора, передбачення у законодавстві суворіших покарань за вчинення розглядуваного діяння сприятиме встановленню адекватного реальному ступеню його суспільної небезпеки покарання, дозволить привести у відповідність санкції загальної норми про незаконне позбавлення волі та спеціальної про незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги.

Дослідивши особливості встановлення покарання за злочини проти волі, честі та гідності особи, перейдемо до аналізу **практики застосування покарання за вказані діяння**.

Вивчення практики застосування покарання за конкретні злочинні діяння дозволяє отримати важливу інформацію, що стосується призначених за вчинення цих злочинів покарань, характерних помилок, що допускаються судами при їх призначенні, а також при звільненні засуджених від покарання та його відбування.

Відповідна практика наявна лише за такі злочини проти волі, честі та гідності особи, як незаконне позбавлення волі або викрадення людини, захоплення заручників, торгівля людьми, експлуатація дітей та використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом.

Спершу проаналізуємо практику застосування покарання за **незаконне позбавлення волі або викрадення людини**.

Наведені нижче дані одержані в результаті аналізу матеріалів 370 кримінальних проваджень, розглянутих судами України за період з 2010 по 2018 рік. Автором узагальнено дані, що стосуються 558 засуджених за незаконне позбавлення волі або викрадення людини.

URL: <https://likumi.lv/doc.php?id=88966>

1 Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги: монографія. Ужгород: РІК-У, 2019. С. 76–78.

2 Денисов С.Ф., Зубов Г.О. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в психіатричний заклад: окремі аспекти. *Юридична наука*. 2015. № 10 (52). С. 117.

За ч. 1 ст. 146 КК України засуджено 46 осіб (8,2%), за ч. 2 цієї статті – 462 особи (82,8%), за ч. 3 – 50 осіб (9%).

У п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України вказано, що суд призначає покарання, враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання.

Вивчення судової практики засвідчило, що, призначаючи покарання за незаконне позбавлення волі або викрадення людини, суди враховували найрізноманітніші дані, які стосуються особи винного: його вік, стан здоров'я, перебування на обліку у лікаря-нарколога чи психіатра, наявність судимості, працевлаштованість, наявність на утриманні неповнолітніх дітей або непрацевдатних батьків тощо. Однак найчастіше суди враховують характеристики винних осіб, видані за місцем їхнього проживання (здебільшого) та роботи. Так, наявність позитивної характеристики суд врахував щодо 234 (41,9%) засуджених, посередньої – щодо 93 (16,7%), негативної – щодо 22 (3,9%). Доводиться констатувати, що відповідні характеристики суди, як правило, не оцінюють критично. Винятком може слугувати вирок Свалявського районного суду Закарпатської області, який, засудивши жінку, котра викрала з лікарняної палати тримісячного хлопчика, зазначив, що до позитивної характеристики, виданої сільським головою за місцем її проживання, він ставиться критично, оскільки жінка раніше неодноразово притягалася до кримінальної відповідальності, була позбавлена батьківських прав¹. Зважаючи на наявність у багатьох проаналізованих матеріалах кримінальних проваджень подібної інформації щодо засуджених, є підстави вважати, що частина позитивних характеристик, врахованих судами при призначенні покарання, містила необ'єктивні дані, оскільки особи, що видали ці характеристики, формально поставились до виконання свого обов'язку.

Необхідно підкреслити, що нерідко суди вкрай поверхово досліджують особу винного, обмежуючись констатацією того, що особа, скажімо, позитивно характеризується за місцем проживання, або ж що вона не перебуває на обліку у лікаря-нарколога чи психіатра. Більше того, окремі суди взагалі ігнорують законодавчу вимогу враховувати особу винного при призначенні покарання. Так, наприклад, Дніпровський районний суд міста Херсона, призначаючи покарання чоловікові, що незаконно позбавив волі свого знайомого, не вказав на значущі особливості особи винного, обмежившись наведенням обставин, які пом'якшують та обтяжують покарання². Трапляється також, що суди підкреслюють врахування ними особи винного, але не зазначають, які конкретні характеристики вони мають на увазі. Крім того, доволі поширеною є практика, коли суди до пом'якшуючих чи обтяжуючих покарання обставин зараховують й ті характеристики, які насправді ілюструють особу винного.

Щодо 87 засуджених (15,6%) суд констатував відсутність обставин, які пом'якшують покарання; стосовно 107 осіб (19,2%) відповідні обставини у вироків не згадувались, що, вочевидь, означає їх відсутність. Серед обставин, які пом'якшують покарання, перерахованих у ч. 1 ст. 66 КК України, найчастіше враховувались: щире каяття (287 осіб – 51,4%), активне сприяння розкриттю злочину (121 особа – 21,7%), добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди (89 осіб – 15,9%), вчинення злочину неповнолітнім (5 осіб – 0,9%). Суди також нерідко користуються правом визнавати такими, що пом'якшують покарання, й інші обставини, не зазначені в ч. 1 ст. 66 КК України. Такими найчастіше визнавались: визнання своєї вини (54 особи – 9,7%), наявність на утриманні дітей (35 осіб – 6,3%), притягнення до кримінальної відповідальності вперше (29 осіб – 5,2%), позитивна характеристика особи (26 осіб – 4,7%), посередня характеристика особи (11 осіб – 2%), прохання потерпілих суворо не карати винних (10 осіб – 1,8%). У поодиноких випадках суди враховували також в якості пом'якшуючих покарання такі обставини: наявність на утриманні непрацевдатних батьків, готовність нести кримінальну відповідальність, неправомірну поведінку потерпілого, другорядну роль у вчиненні злочину, наявність постійного місця проживання, наявність хронічних захворювань, те, що злочин не спричинив тяжкі наслідки, винний є особою молодого чи немолодого віку, є учасником АТО, нагороджувався грамотами і державними нагородами, не перебуває на обліку в нарколога чи психіатра, є інвалідом III групи, є постраждалим від катастрофи на ЧАЕС, є членом громадських організацій, те, що дружина підсудного є вагітною, тощо.

Зрозуміло, що окремі з наведених вище обставин стосувались насправді особи винного, однак суди, користуючись наданим їм правом, помилково зараховували їх до обставин, що пом'якшують покарання. Окремі з вказаних обставин (скажімо, посередня характеристика особи або ж її членство в громадській організації) навряд чи взагалі можуть претендувати на те, аби їх враховували з метою пом'якшення покарання. В деяких випадках

1 Архів Свалявського районного суду Закарпатської обл. за 2012 рік. Справа № 710/2972/12.

2 Архів Дніпровського районного суду м. Херсона за 2013 рік. Справа № 666/1900/13-к.

суд двічі враховував одну й ту ж обставину і в якості характеристики особи винного, і в якості обставини, що пом'якшує покарання. Наприклад, Куйбишевський районний суд міста Донецька, призначаючи покарання чоловікові, який викрав та незаконно позбавив волі двох осіб, двічі враховував наявність на його утриманні малолітньої дитини, що у підсумку дозволило суду дійти висновку про доцільність звільнення засудженого від відбування покарання з випробуванням¹.

Вище зазначалося, що найчастіше суди враховують в якості обставини, що пом'якшує покарання, шире каяття. Разом із тим його констатація здебільшого має формальний характер. Лише в окремих випадках суди намагаються пояснити, що вони мають на увазі під щирим каяттям і чому враховують його в якості обставини, що пом'якшує покарання. Так, наприклад, Волноваський районний суд Донецької області вказав, що про щире каяття обвинуваченого свідчить те, що він в судовому засіданні вибачився перед потерпілим і його законним представником². На наш погляд, саме по собі вибачення обвинуваченого навряд чи є достатнім для констатації щирого його каяття. Так само недостатньо переконливим видається розуміння щирого каяття як добровільної допомоги органам досудового розслідування і суду у встановленні обставин злочину та примирення обвинуваченої з потерпілою (так його трактував Московський районний суд міста Харкова)³. Свідченням нерозуміння сутності даної пом'якшуючої покарання обставини, на наш погляд, є також те, що суди часто враховують в якості обставин, що пом'якшують покарання, і шире каяття обвинуваченого, і визнання ним своєї вини. Вочевидь, шире каяття неможливе без визнання особою своєї вини, а тому подвійне врахування вказаних обставин не є правильним. Зазначимо, що у постанові від 22 березня 2018 р. Верховний Суд роз'яснив, що розкаяння передбачає, окрім визнання особою факту вчинення злочину, ще й дійсне, відверте, а не уявне визнання своєї провини у вчиненому певному злочині, щирий жаль з приводу цього та осуд своєї поведінки, що насамперед повинно виражатися в намаганні особи відшкодувати завдані злочином збитки, бажанні виправити наслідки вчиненого⁴.

Щодо 287 осіб (51,4%) суд встановив відсутність обставин, які обтяжують покарання; стосовно 135 осіб (24,2%) відповідні обставини у вироках не згадувались, що, мабуть, також означає їх відсутність. Такими, що обтяжують покарання, суд визнавав наступні обставини: вчинення злочину особою, що перебувала у стані алкогольного сп'яніння (96 осіб – 17,2%), рецидив злочинів (39 осіб – 7%), вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані (10 осіб – 1,8%), вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою (4 особи – 0,7%), вчинення злочину у зв'язку з виконанням потерпілим службового обов'язку (1 особа – 0,2%), вчинення злочину щодо особи, яка перебуває у залежності від винного (1 особа – 0,2%). Зазначимо, що в окремих випадках суди помилково враховують певні обставини в якості обтяжуючих покарання. Йдеться про врахування як обставин, що обтяжують покарання, вчинення даного злочину щодо малолітньої дитини та вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою. Суди не мали права розцінювати вказані обставини в якості обтяжуючих покарання, оскільки законодавець вже врахував їх у ч. 2 ст. 146 КК України (а суди відповідним чином кваліфікували ці діяння).

Покарання у виді обмеження волі суд призначив 151 особі (27%), покарання у виді позбавлення волі на певний строк – 391 особі (70%). Крім того, 16 (2,9%) засудженим суд, застосувавши ст. 69 КК України, призначив інші покарання (штраф – 13 особам, громадські роботи – 2 особам, арешт – 1 особі).

Суди призначали покарання у виді обмеження волі на такі строки: 1 рік – 46 особам (8,2%), 1 рік 1 місяць – 4 особам (0,7%), 1 рік 2 місяці – 1 особі (0,2%), 1 рік 3 місяці – 1 особі (0,2%), 1 рік 6 місяців – 9 особам (1,6%), 2 роки – 48 особам (8,6%), 2 роки 6 місяців – 2 особам (0,4%), 3 роки – 26 особам (4,7%), 3 роки 6 місяців – 4 особам (0,7%), 4 роки – 6 особам (1,1%), 4 роки 6 місяців – 1 особі (0,2%), 5 років – 3 особам (0,5%).

Мінімальний строк призначеного покарання у виді позбавлення волі на певний строк сягав 1 року, максимальний – 8 років. Суди призначали покарання у виді позбавлення волі на такі строки: 1 рік – 40 особам (7,2%), 1 рік 1 місяць – 1 особі (0,2%), 1 рік 2 місяці – 1 особі (0,2%), 1 рік 3 місяці – 3 особам (0,5%), 1 рік 6 місяців – 7 особам (1,3%), 1 рік 7 місяців – 3 особам (0,5%), 2 роки – 100 особам (17,9%), 2 роки 6 місяців – 7 особам (1,3%), 3 роки – 110 особам (19,7%), 3 роки 1 місяць – 1 особі (0,2%), 3 роки 4 місяці – 1 особі (0,2%), 3 роки 6 місяців – 10 особам (1,8%), 4 роки – 33 особам (5,9%), 4 роки 5 місяців – 1 особі (0,2%), 5 років – 56 особам (10%), 6 років – 3 особам (0,5%), 6 років 6 місяців – 1 особі (0,2%), 7 років – 8 особам (1,4%), 8 років – 5 особам (0,9%). Таким чином, найчастіше суди призначали покарання у виді позбавлення волі на строк 2 та 3 роки. За-

1 Архів Куйбишевського районного суду м. Донецька за 2012 рік. Справа № 1/0531/405/2012.

2 Архів Волноваського районного суду Донецької обл. за 2015 рік. Справа № 221/2926/14-к.

3 Архів Московського районного суду м. Харкова за 2016 рік. Справа № 643/3752/16-к.

4 Постанова Верховного Суду від 22 березня 2018 року у справі № 759/7784/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73029783>

уважимо, що суди жодного разу не призначили винним у вчиненні розглядуваного посягання позбавлення волі строком понад 8 років (нагадаємо, що максимальна межа санкції ч. 3 ст. 146 КК України – 10 років позбавлення волі). Як видається, цей факт може слугувати ще одним аргументом на користь висловленої вище пропозиції знизити верхню межу вказаної санкції з 10 до 8 років позбавлення волі.

Більш м'яке покарання, ніж передбачено законом, суди призначили 19 особам (3,4%). 16 особам (2,9%) призначено інший, більш м'який вид основного покарання, не зазначений в санкціях статті 146 КК України (штраф, громадські роботи, арешт). Ще трьом особам, засудженим за ч. 3 ст. 146 КК України, суди призначили покарання у виді позбавлення волі нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції цієї частини ст. 146 КК. Разом із тим у низці випадків, призначаючи більш м'яке покарання, ніж передбачене законом, суди порушували вимоги ст. 69 КК України. Так, наприклад, Білгород-Дністровський міськрайонний суд Одеської області, засудивши чоловіка за ч. 2 ст. 146 КК України, і призначивши йому покарання у виді арешту строком на 3 місяці, встановив наявність лише однієї обставини, що пом'якшує покарання (щирого каюття)¹.

Аналіз практики застосування покарання за незаконне позбавлення волі або викрадення людини засвідчив, що угоду про примирення між винним та потерпілим було укладено 130 (23,3%) засудженими за цей злочин особами. Ще 15 осіб (2,7%) уклали угоду про визнання винуватості між прокурором та обвинуваченим.

До реального відбування покарання засуджені 167 осіб (29,9%), звільнені від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК України) – 380 осіб (68%), звільнені від відбування покарання на підставі закону України про амністію – 7 осіб (1,3%), звільнені від покарання у зв'язку із закінченням строків давності (ч. 5 ст. 74 КК України) – 2 особи (0,4%), звільнені від відбування покарання з випробуванням вагітні жінки і жінки, які мають дітей віком до семи років (ст. 79 КК України) – 1 особа (0,2%), звільнені від відбування покарання вагітні жінки і жінки, які мають дітей віком до трьох років (ст. 83 КК України) – 1 особа (0,2%). Таким чином, до реального відбування покарання за розглядуваний злочин суди засуджують навіть не кожного третього винного.

Заслужують на увагу також відповідні дані у розрізі трьох частин ст. 146 КК України: серед 46 засуджених за ч. 1 ст. 146 КК лише 7 особам (15,2%) призначене покарання з реальним його відбуванням, з-поміж 462 засуджених за ч. 2 даної статті таких виявилось 129 (27,9%), серед 50 засуджених за ч. 3 ст. 146 КК реальне покарання призначене 31 особі (62%). Надто поширену практику звільнення осіб, визнаних винними у вчиненні незаконного позбавлення волі або викрадення людини, навряд чи можна виправдати. Вважаємо, варто погодитись з О.П. Горохом, який справедливо нарікає на певну «інфляцію» у застосуванні ст. 75 КК України². Частково вирішити дану проблему, вочевидь, можна шляхом корекції санкції ч. 1 (а можливо і ч. 2) ст. 146, передбачивши у ній більш м'які покарання (чималий потенціал тут може мати передусім покарання у виді громадських робіт), які суди матимуть можливість призначати засудженим.

У розглядуваному контексті необхідно зазначити, що у вітчизняній кримінально-правовій літературі неодноразово висловлювалася пропозиція встановити спеціальне звільнення від кримінальної відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи (в тому числі й за незаконне позбавлення волі або викрадення людини)³. Зауважимо, що відповідні заохочувальні норми на сьогодні містить законодавство ряду пострадянських держав (натомість деякі інші законодавці передбачають можливість пом'якшення покарання чи звільнення від його відбування за наявності певних умов). Утім, на наш погляд, зазначені пропозиції не видаються достатньо переконливими. Вважаємо, що наявних механізмів реалізації принципу гуманізму до осіб, які вчинили розглядувані діяння, цілком достатньо, запровадження ж нових може призвести до надмірного і необґрунтованого розширення відповідних засобів.

1 Архів Білгород-Дністровського міськрайонного суду Одеської обл. за 2013 рік. Справа № 1-106/11.

2 Горох О.П. Звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2019. С. 25.

3 Див., зокрема: Акімов М. Звільнення від кримінальної відповідальності за захоплення заручників: обґрунтування необхідності введення заохочувальної норми. *Вісник прокуратури*. 2002. № 5 (17). С. 50–54; Лизогуб Я.Г. «Карати не можна милувати», або чи потрібні заохочувальні норми у статтях КК України про злочини проти волі, честі та гідності особи. *Право і безпека*. 2018. № 3 (70). С. 22–26; Хряпінський П.В. Заохочувальні норми як засіб підвищення ефективності боротьби зі злочинами проти особистої волі громадян. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 29–32; Хряпінський П.В. Звільнення від відповідальності та покарання як засіб запобігання злочинам проти особистої волі людини у кримінальному праві деяких європейських країн. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали Міжнародного науково-практичного симпозиуму* (м. Івано-Франківськ, 11-12 березня 2016 р.). Івано-Франківськ, 2016. С. 144–147. Зазначимо, що ідея запровадження спеціального звільнення від кримінальної відповідальності за захоплення заручників свого часу видавалася переконливою й автору цих рядків (Андрушко А. Пропозиції щодо удосконалення статті 147 Кримінального кодексу України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 12 (262). С. 241–242).

Зазначимо, що в низці проаналізованих випадків, зважаючи на тяжкість злочину, особу винного та інші обставини справи, для звільнення від відбування покарання з випробуванням не було достатніх підстав. До подібних висновків неодноразово доходили також суди апеляційної інстанції, які скасовували вирок суду першої інстанції і постановляли нові вироки, в яких призначали винним покарання у виді позбавлення волі на певний строк з реальним його відбуванням¹. Наприклад, Апеляційний суд Волинської області встановив, що ухвалюючи рішення про звільнення чоловіка, який спільно з іншими співучасниками незаконно утримував потерпілого, від відбування покарання з випробуванням, Володимир-Волинський міський суд хоча і послався на врахування характеру і ступеню тяжкості вчинених злочинів, конкретних обставин справи та даних про особу винного, але належним чином ці обставини не врахував. Суд апеляційної інстанції слушно звернув увагу на те, що суд першої інстанції не врахував того, що саме цей винний був ініціатором незаконного позбавлення волі потерпілого, підкреслив, що та обставина, що на його утриманні перебуває вагітна дружина не є безумовною підставою для звільнення засудженого від відбування покарання з випробуванням. Взявши до уваги вказані обставини, Апеляційний суд Волинської області дійшов обґрунтованого висновку про невідповідність призначеного винному покарання із застосуванням ст. 75 КК України тяжкості злочину та особі засудженого, у зв'язку з чим вирок Володимир-Волинського міського суду в частині призначеного особі покарання скасував, призначивши винному покарання у виді позбавлення волі строком на 4 роки з реальним його відбуванням². У розглядуваному контексті необхідно погодитись з Є.О. Письменським, який підкреслює складність правильного визначення осіб, гідних такого кримінально-правового привілею, як звільнення від відбування покарання з випробуванням, акцентує на важливості не помилитися у визначенні наявності чи відсутності підстав для звільнення з випробуванням, оскільки помилкове застосування такого звільнення здатне призвести до істотних негативних наслідків, у тому числі вчинення звільненими нових злочинів³.

Звільняючи засуджених від відбування покарання з випробуванням, суди іноді прямо порушують вимоги, передбачені статтями 75 і 76 КК України. Так, приміром, Великоновосілівський районний суд Донецької області, звільнивши засудженого за ч. 2 ст. 146 КК України від відбування покарання з випробуванням і встановивши йому іспитовий строк на 1 рік, не поклав на нього обов'язки, передбачені ст. 76 КК України⁴.

Зупинимось на особливостях практики застосування покарання за *захоплення заручників*. Наведені нижче дані отримані в результаті аналізу матеріалів 24 кримінальних проваджень, розглянутих судами першої та другої інстанцій за період з 2009 по 2017 рік. Автором узагальнено дані, що стосуються 54 засуджених за захоплення або тримання особи як заручника.

22,2% осіб засуджені за ч. 1 ст. 147 КК України, 70,4% – за ч. 2 цієї статті. Ще 7,4% засуджені за ст. 349 КК України.

Вивчення судової практики засвідчило, що, призначаючи покарання за захоплення заручників, суд враховував наступні особливості особи винного: наявність позитивної (55,6%), посередньої (29,6%) або негативної характеристики (14,8%); наявність (37%) або відсутність (63%) попередньої судимості; перебування (38,9%) чи перебування (3,7%) на обліку у психіатра та нарколога; наявність на утриманні дітей або батьків похилого віку (25,9%); інвалідність або наявність хронічних захворювань (9,3%); пенсійний або передпенсійний вік (5,6%). У поодиноких випадках суд враховував й інші ознаки, що характеризують особу винного.

Звертає на себе увагу поширеність позитивних характеристик на осіб, які вчинили захоплення заручників (враховані щодо 55,6% засуджених). Зважаючи на те, що більшість засуджених за цей злочин ніде не працювали, відповідні характеристики видані, як правило, за місцем їхнього проживання. Видається, має рацію Т.І. Нікіфорова, яка зазначає, що позитивна характеристика винного у вчиненні злочину – це сукупність усіх даних про нього, які надають можливість створити цілісне уявлення про цю особу як про добропорядну особистість, а тому дослідженню підлягає характеристика особи за місцем роботи, навчання, проживання⁵. Вочевидь, робити висновок про добропорядність особи лише на підставі характеристики за місцем її проживання неправильно. Іноді такі характеристики, які враховуються судами при призначенні покарання винним, дуже дисонують з

1 Див., наприклад: Вирок Апеляційного суду Волинської обл. від 16 вересня 2011 р. (справа № 1/0301/84/11). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/19076606>; Вирок Апеляційного суду Донецької обл. від 6 червня 2017 р. (справа № 264/6729/15-к). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66946519>

2 Вирок Апеляційного суду Волинської обл. від 16 вересня 2011 р. (справа № 1/0301/84/11). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/19076606>

3 Письменський Є.О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України: монографія. Луганськ: РВВ АДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2014. С. 163.

4 Архів Великоновосілівського районного суду Донецької обл. за 2018 рік. Справа № 220/318/18.

5 Нікіфорова Т.І. Обставини, які пом'якшують покарання, за кримінальним правом України. Харків: Харків юридичний, 2009. С. 148.

тяжкістю вчинених ними злочинів, їх жорстокістю та цинічністю. Так, для прикладу, Приморський районний суд м. Маріуполя, врахувавши позитивні характеристики на визнаних винуватими у вчиненні розглядуваного злочину учасників організованої групи, у той же час підкреслив, що вони «безжалісно повелися щодо потерпілого, спричинивши йому особливі страждання шляхом мучення, які виразилися в утриманні заручника зв'язаним протягом трьох діб, в масці на обличчі, з переломами кісток носа, нижньої щелепи, пальця, численними гематомами, без надання йому медичної допомоги, принижуючи потерпілого, який був вимушений упродовж всього часу мочитися під себе»¹.

Щодо 70,4% винних у захопленні заручників суд констатував відсутність обставин, які пом'якшують покарання. З-поміж обставин, які пом'якшують покарання, перерахованих у ч. 1 ст. 66 КК України, найчастіше враховувались: щире каяття (35,2%), активне сприяння розкриттю злочину (25,9%), з'явлення із зізнанням (14,8%), добровільне відшкодування завданих збитків (3,7%). Суди користуються також правом визнавати такі, що пом'якшують покарання, й інші обставини, не зазначені в ч. 1 ст. 66 КК України. Такими, зокрема, визнавались: визнання своєї вини (9,2%), наявність на утриманні дітей (5,6%), притягнення до кримінальної відповідальності вперше (3,7%), наявність позитивної характеристики (1,9%), незадовільний стан здоров'я (1,9%). В окремих випадках суд двічі враховував одну й ту ж обставину (наприклад, наявність позитивної характеристики та незадовільний стан здоров'я) і в якості особливості особи винного, і в якості обставини, що пом'якшує покарання.

В одному випадку суд, призначаючи покарання особам, які у приміщенні СІЗО захопили в заручники чергового, висунувши співробітникам установи вимогу надати їм транспорт та можливість безперешкодно покинути територію слідчого ізолятора як умову звільнення заручника, критично оцінив їх каяття та визнання своєї вини. Суд справедливо, на наш погляд, підкреслив, що про визнання вини обвинуваченими у цьому випадку не можна стверджувати однозначно, оскільки фактично воно є наслідком повної та об'єктивної фіксації їх діянь засобами відеоспостереження, що є невід'ємною частиною безпеки режимної установи. На переконання суду, заперечувати чи спотворювати обставини вчинення злочину у даному випадку не тільки неможливо, але й недоцільно, а тому метою вказаного зізнання та каяття є прагнення обвинувачених до призначення їм більш м'якого покарання, що, зрозуміло, є їх природним правом².

Щодо 68,5% винних у захопленні заручників суд констатував відсутність обставин, які обтяжують покарання. Такими, що обтяжують покарання, суд визнавав наступні обставини: рецидив злочинів (20,4%), вчинення злочину з особливою жорстокістю (7,4%), вчинення злочину особою, що перебувала у стані алкогольного сп'яніння (3,7%).

У 96,3% випадків суд призначив засудженим за цей злочин покарання у виді позбавлення волі на певний строк з реальним його відбуванням; двох засуджених (3,7%) суд звільнив від відбування покарання з випробуванням. Щодо чотирьох осіб (7,4%) суд дійшов висновку про можливість призначення їм більш м'якого покарання, ніж передбачено законом. Зазначимо також, що мінімальний строк призначеного покарання у виді позбавлення волі за захоплення заручників сягав 1 року і 1 місяця, максимальний – 12 років. При цьому, виходячи із сукупності злочинів чи вироків і призначаючи винним остаточне покарання, суд іноді призначав й триваліші строки цього покарання. В одному випадку двом засудженим за вчинення злочинів, передбачених ч. 2 ст. 147, ч. 4 ст. 187 та пп. 3, 6, 9, 12 ч. 2 ст. 115 КК України, суд призначив остаточне покарання у виді довічного позбавлення волі з конфіскацією майна.

Вважаємо, що іноді суди призначають засудженим за захоплення заручників невинувато м'яке покарання. Так, Іллічівський міський суд Одеської області, визнавши винними у вчиненні злочинів, передбачених ч. 3 ст. 146, ч. 2 ст. 147 та ч. 2 ст. 353 КК України, трьох учасників організованої групи, призначив організатору вказаних діянь остаточне покарання у виді позбавлення волі строком на три роки (цей же строк є призначеним строком даного покарання за захоплення заручників), а двом виконавцям – остаточне покарання у виді одного року і одного місяця позбавлення волі (цей же строк є призначеним строком даного покарання за захоплення заручників). При цьому суд врахував їх щире каяття, їх явки з повинною та активне сприяння розкриттю злочину, а також особи винних (зокрема, те, що вони раніше не судимі, на обліку у психіатра та нарколога не пе-

1 Вирок Приморського районного суду м. Маріуполя Донецької обл. від 6 квітня 2017 р. (справа № 263/13009/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/65890710>

2 Вирок Малиновського районного суду м. Одеси від 28 серпня 2015 р. (справа № 521/12752/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/49223915>

ребувають, за місцем проживання характеризуються посередньо)¹. Цього, таким чином, виявилось достатньо, аби суд дійшов висновку про доцільність призначення покарання, нижчого від найнижчої межі, встановленої в санкціях частин вказаних вище статей КК України, особам, котрі, використовуючи форму працівників міліції, тричі захоплювали і утримували заможних громадян Китаю з метою одержання колосальних сум викупу від їхніх родичів.

Чималий інтерес становить практика застосування покарання за *торгівлю людьми*. Наведені нижче дані одержані в результаті аналізу 300 обвинувальних вироків, які набрали законної сили. Автором узагальнено дані, що стосуються 430 засуджених за торгівлю людьми.

Призначаючи покарання за розглядуваний злочин, суди здебільшого формально ставляться до врахування особливостей особи винного, звертаючи увагу лише на наявність позитивної, посередньої чи негативної характеристики. Поміж інших обставин, що характеризують особу винного, які враховувались судами, – молодий або похилий вік обвинуваченого, наявність чи відсутність у нього судимості, визнання чи невизнання ним своєї вини, наявність на утриманні неповнолітніх дітей та/чи батьків похилого віку, відсутність матеріальних та моральних претензій з боку потерпілих, наявність хронічних захворювань, вагітність обвинуваченої, те, що обвинувачений не притягався до адміністративної відповідальності, те, що обвинувачений не перебуває на обліку в наркологічному та психоневрологічному диспансерах, те, що тяжких наслідків від вчиненого злочину не настало, тощо. Зауважимо також, що в ряді випадків суди не проводять розмежування між характеристиками особи винного та обставинами, що пом'якшують та обтяжують покарання.

Необхідно підкреслити, що в абсолютній більшості випадків суди лише констатували наявність характеристики про особу винного, не оцінюючи її критично. Винятком може слугувати, для прикладу, позиція Хортицького районного суду м. Запоріжжя, який вказав, що «до характеристик з місця роботи і проживання, наданих Особою-4 від приватного підприємця та сусідки з квартири, суд ставиться критично, оскільки дані характеристики складені самою Особою-4, характеристика з місця роботи не підписана керівником підприємства, а з місця проживання – підписана сусідкою»².

Щодо 86 обвинувачених (20%) суд констатував відсутність обставин, які пом'якшують покарання; стосовно 344 осіб (80%) – встановив наявність вказаних обставин. Серед обставин, які пом'якшують покарання, що найчастіше враховувались судами при призначенні покарання засудженим за торгівлю людьми: щире каяття (80,2%), активне сприяння розкриттю злочину (35,2%), наявність на утриманні неповнолітньої дитини (24,1%), визнання вини (18,3%), вчинення злочину вперше (вперше притягається до кримінальної відповідальності, відсутність судимості) (17,2%), наявність позитивної характеристики (15,4%), проблеми зі здоров'ям (14,2%), на утриманні знаходяться непрацездатні батьки чи інші родичі (9,6%), добровільне відшкодування заподіяної шкоди (9,3%), вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин (6,7%), потерпілі не мають претензій матеріального та морального характеру (6,4%), відсутність тяжких наслідків (5,8%), прохання потерпілих суворо не карати винного (2,9%), вчинення злочину в похилому віці (2,6%), вчинення жінкою в стані вагітності (2%). Крім цього, в поодиноких випадках суди враховували в якості пом'якшувачих покарання обставин: протиправну поведінку потерпілих (1,7%), вчинення злочину особою молодого віку (1,45%), вчинення даного злочину неповнолітнім (0,9%), те, що винна є одинокою матір'ю (0,9%), вибачення винного перед потерпілими (0,6%), те, що винний втягнутий у торгівлю людьми повнолітніми особами (0,3%), невеликий життєвий досвід винного (0,3%), наявність численних подяк за волонтерську діяльність (0,3%), те, що винний є постраждалим від аварії на ЧАЕС (0,3%), другорядну роль у вчиненні злочину (0,3%), наявність постійного місця проживання (0,3%), зайнятість суспільно корисною працею (0,3%), особливості психічного стану жінки, який вона мала під час вагітності та безпосередньо після пологів (0,3%).

Варто зазначити, що нерідко суди одну й ту ж саму обставину враховують і в якості характеристики особи винного, і як обставину, що пом'якшує покарання. Так, приміром, Соснівський районний суд м. Черкаси, призначаючи покарання В., двічі (як характеристику особи винного і як пом'якшувачу покарання обставину) врахував те, що він позитивно характеризується за місцем проживання та місцем відбування попереднього покарання, а також те, що на утриманні в нього знаходиться неповнолітня дитина, що у підсумку дозволило суду дійти висновку про доцільність призначення В. більш м'якого покарання, ніж передбачено законом³.

1 Архів Іллічівського міського суду Одеської обл. за 2012 рік. Справа № 1511/930/2012

2 Приговор Хортицького районного суду г. Запоріжжя от 4 февраля 2013 г. (дело № 0825/9366/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/29223533>

3 Архів Соснівського районного суду Черкаської обл. за 2012 рік. Справа № 1-112/12.

Найпоширенішою обставиною, що пом'якшує покарання, яку враховували суди, призначаючи покарання винним у торгівлі людьми, є щире каяття. Доводиться констатувати, що в абсолютній більшості випадків суди вказали на щире каяття винного, не конкретизувавши, в чому саме воно проявилось. Винятком може слугувати, для прикладу, пояснення, наведене у вирокі Лисичанського міського суду Луганської області від 21 листопада 2017 р. Суд зазначив, що щире каяття Особи-2 полягає в тому, що обвинувачена свою вину визнала у повному обсязі, в ході судового розгляду неодноразово вибачалася за вчинене перед потерпілими, висловлювала жаль з приводу вчиненого, критично оцінила свої дії, зауважила, що готова нести відповідальність за вчинене, що засвідчує розуміння нею наслідків своїх дій, бажає виправити ситуацію, що склалася з її вини¹.

В окремих випадках не обґрунтованість врахування щирого каяття як обставини, що пом'якшує покарання, вказують апеляційні суди. Так, наприклад, колегія суддів судової палати з кримінальних справ Апеляційного суду Харківської області підкреслила, що висновки суду першої інстанції про наявність щирого каяття мають ґрунтуватися на суб'єктивному ставленні винного до вчиненого злочину, яке полягає в тому, що той визнає свою вину, висловлює жаль та бажання виправити ситуацію, що склалася. Водночас з матеріалів кримінального провадження, розглянутого судом першої інстанції, вбачається, що в ході проведення досудового розслідування засуджена вину визнавала частково, в судовому засіданні спершу заявила про невизнання своєї вини, стверджувала, що потерпілі її обмовляють. За результатами судового розгляду вина засудженої була встановлена і доведена в повному обсязі показами потерпілих, свідків, у сукупності з письмовими доказами, і лише на стадії закінчення судового розгляду Особа-2 визнала вину у вчинених злочинах. У судовому засіданні при апеляційному розгляді справи Особа-2 знову заявила про повне невизнання своєї вини. З огляду на наведене Апеляційний суд Харківської області обґрунтовано виключив з кола обставин, що пом'якшують покарання, щире каяття².

У контексті викладеного вище необхідно зауважити, що суди нерідко враховують в якості обставини, що пом'якшує покарання, не лише щире каяття, а й визнання особою своєї вини. При цьому, як правило, має місце врахування зазначених обставин як окремих, самостійних. Це, своєю чергою, дозволяє судам на підставі сукупності пом'якшуючих покарання обставин призначати винним більш м'яке покарання, ніж передбачено законом, а також звільняти їх від відбування покарання. Погодитись з такою практикою не можемо, оскільки зрозуміло, що щире каяття неможливе без визнання особою своєї вини, а тому врахування вказаних обставин як самостійних є неприйнятним. З огляду на зазначене, без перебільшення, курйозним вважаємо рішення Знамянського міськрайонного суду Кіровоградської області, який, з одного боку, підкреслив, що обвинувачені свою вину у вчиненні інкримінованого їм злочину заперечили, з іншого ж – визнав обставиною, яка пом'якшує покарання, те, що вони «все-таки розкаються у вчиненому»³. Вочевидь, невизнання своєї вини і водночас щире каяття у вчиненому злочині несумісні між собою.

Обґрунтованість визнання певних обставин такими, що пом'якшують покарання, викликає серйозні сумніви й в ряді інших випадків. Так, приміром, колегія суддів судової палати з кримінальних справ Апеляційного суду Харківської області звернула увагу на те, що суд першої інстанції сплутав відсутність претензій до обвинуваченої з боку потерпілих та відшкодування їм моральної та матеріальної шкоди, яке у дійсності не мало місця. Крім того, Апеляційний суд слушно вказав на те, що стосовно активного сприяння Особою-2 у розкритті злочину суд першої інстанції зробив лише формальний висновок і не навів жодних даних для підтвердження такого висновку. З огляду на зазначене, Апеляційний суд Харківської області дійшов справедливого висновку про необґрунтоване визнання судом першої інстанції обставинами, що пом'якшують покарання, добровільного відшкодування шкоди потерпілій та активного сприяння у розкритті злочину⁴.

1 Вирок Лисичанського міського суду Луганської обл. від 21 листопада 2017 р. (справа № 423/2789/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/70421473>. Див. також подібні приклади: Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. від 16 травня 2012 р. (справа № 1005/316/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24001467>; Вирок Суворовського міськрайонного суду м. Херсона від 4 червня 2014 р. (справа № 668/6208/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39538040>; Вирок Лубенського міськрайонного суду Полтавської обл. від 26 квітня 2017 р. (справа № 539/890/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66201171>; Вирок колегії суддів Жовтневого районного суду м. Маріуполя Донецької обл. від 21 березня 2019 р. (справа № 263/8932/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80593303>; Вирок Краматорського міського суду Донецької обл. від 16 лютого 2018 р. (справа № 234/903/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72409755>

2 Вирок колегії суддів судової палати з кримінальних справ Апеляційного суду Харківської обл. від 18 липня 2013 р. (справа № 2018/1-1273/11/16) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32535529>. Див. також: Вирок колегії суддів судової палати з кримінальних справ Апеляційного суду Дніпропетровської обл. від 29 червня 2017 р. (справа № 200/25054/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/67469526>

3 Архів Знамянського міськрайонного суду Кіровоградської обл. за 2011 рік. Справа № 1-50/11.

4 Вирок колегії суддів судової палати з кримінальних справ Апеляційного суду Харківської обл. від 26 березня 2014 р. (справа № 642/2880/13-к) /

В окремих випадках суди формально поставились до врахування й інших обставин, що пом'якшують покарання. Так, Апеляційний суд Волинської області підкреслив, що суд першої інстанції безпідставно до пом'якшуваних покарання обставин відніс вчинення жінкою злочину внаслідок збігу тяжких особистих та сімейних обставин, оскільки остання на час вчинення нею розглядуваного діяння була здоровою та працездатною особою, отримувала щомісячну допомогу по догляду за дітьми, співмешканець отримував пенсію по інвалідності, її сім'я на обліку як малозабезпечена не перебувала, а злочин вчинила з корисливих мотивів¹.

Обговорюючи питання про визнання пом'якшуючою покарання обставиною наявність в обвинуваченої малолітньої дитини, Міловський районний суд Луганської області дійшов слушного висновку про неможливість такого визнання, оскільки дитина підсудної не перебувала на її утриманні, а була покинута матір'ю і у зв'язку з цим передана в дитячий державний заклад².

Щодо 414 осіб (96,3%) суд констатував відсутність обставин, які обтяжують покарання; стосовно 16 осіб (3,7%) – встановив наявність вказаних обставин. При цьому в більшості випадків суди враховували в якості обставин, що обтяжують покарання, ті, які зараховувати до таких не мали права, оскільки у ст. 149 КК України вони визнані кваліфікуючими чи особливо кваліфікуючими ознаками розглядуваного злочину. Так, двічі суд зарахував до обтяжуючих покарання обставин вчинення вказаного діяння повторно, тричі – вчинення його щодо малолітнього, шість разів – вчинення торгівлі людьми за попередньою змовою групою осіб. Зауважимо також, що нерідко суди слушно відхиляли такі обставини, хоча на них вказувалось в обвинувальному акті. Так, наприклад, Чутівський районний суд Полтавської області вказав, що не враховує в якості обтяжуючої покарання обставини повторність, на яку вказав орган досудового розслідування, оскільки повторність є кваліфікуючою ознакою даного злочину³. Серед тих обставин, що обтяжують покарання, врахування яких не було помилковим, лише дві – вчинення розглядуваного діяння в стані сп'яніння (враховано щодо чотирьох осіб) та рецидив злочинів (враховано щодо двох засуджених за торгівлю людьми).

Здійснене дослідження засвідчило, що 98,8% засудженим за вказаний злочин особам суд призначив покарання у виді позбавлення волі. Скориставшись правом призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, 1,2% засудженим суд призначив інші, альтернативні позбавленню волі, покарання: обмеження волі (одній особі) та штраф (чотирьом особам). Вказані винятки стосувалися осіб, які вчинили торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації.

Особам, визнаним винними в торгівлі людьми, суди призначали покарання у виді позбавлення волі на такі строки: 1 рік – 0,47%, 1 рік 1 місяць – 0,24%, 1 рік 4 місяці – 0,47%, 1 рік 6 місяців – 1,2%, 1 рік 10 місяців – 0,24%, 2 роки – 1,9%, 2 роки 2 місяці – 0,24%, 2 роки 4 місяці – 0,24%, 2 роки 5 місяців – 0,24%, 2 роки 6 місяців – 0,47%, 2 роки 9 місяців – 0,24%, 3 роки – 6,1%, 3 роки 3 місяці – 0,24%, 3 роки 6 місяців – 2,1%, 4 роки – 4%, 4 роки 1 місяць – 0,24%, 4 роки 6 місяців – 1,2%, 4 роки 7 місяців – 0,24%, 4 роки 8 місяців – 0,7%, 4 роки 9 місяців – 0,24%, 5 років – 64,5%, 5 років 1 місяць – 0,7%, 5 років 2 місяці – 0,24%, 5 років 3 місяці – 0,24%, 5 років 6 місяців – 1,6%, 6 років – 3,5%, 6 років 3 місяці – 0,24%, 6 років 6 місяців – 0,24%, 7 років – 1,2%, 7 років 6 місяців – 0,24%, 8 років – 3,8%, 8 років 6 місяців – 1,2%, 9 років – 0,94%, 10 років – 0,47%.

Таким чином, діапазон призначуваного судами покарання за торгівлю людьми надзвичайно широкий – від 1 до 10 років позбавлення волі. При цьому у чималій кількості (21%) випадків суди призначили вказане покарання на нижчий строк, аніж той, який визначений як мінімальний в ч. 1 ст. 149 КК України (три роки). Варто звернути увагу також на те, що *суди жодного (!) разу не призначили винним позбавлення волі на строк понад 10 років, хоча санкція ч. 3 ст. 149 КК України передбачає за це діяння до 15 років позбавлення волі. Крім того, необхідно зауважити, що позбавлення волі на строк понад 5 років призначено лише 14,6% засуджених за торгівлю людьми.*

Вище зазначалося, що розглядуване діяння здебільшого кваліфікується за ч. 2 ст. 149 КК України, що пояснюється розповсюдженістю випадків вчинення торгівлі людьми за попередньою змовою групою осіб та щодо кількох осіб. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що суди віддають перевагу мініальному строку покарання у виді позбавлення волі, встановленому в санкції ч. 2 ст. 149 КК України (нагадаємо, що 64,5% засуджених за

Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38128064>

1 Вирок Апеляційного суду Волинської обл. від 8 листопада 2013 р. (справа № 161/6362/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/34635306>

2 Приговор Меловского районного суда Луганской обл. от 17 января 2013 г. (дело № 1217/739/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/29129067>

3 Архів Чутівського районного суду Полтавської обл. за 2012 рік. Справа № 1630/690/2012.

торгівлю людьми призначено покарання у виді позбавлення волі строком на 5 років)¹. Необхідно також зазначити, що призначення вказаного строку позбавлення волі більшості засуджених за торгівлю людьми дозволяє судам надалі звільняти їх від відбування покарання з випробуванням, що є ще однією поширеною практикою. З огляду на це можемо констатувати, що законодавець та суди неоднаково оцінюють ступінь суспільної небезпеки розглядуваного посягання. На цей факт уже зверталася увага в юридичній літературі².

Вище автором цих рядків було зроблено висновок про недоцільність перегляду існуючих на сьогодні санкцій ст. 149 КК України, оскільки передбачені у них покарання загалом відповідають реальній суспільній небезпеці розглядуваного посягання та проаналізованому зарубіжному досвіду пеналізації торгівлі людьми. Вочевидь, варто шукати інші шляхи вирішення окресленої вище проблеми. Вважаємо, що передусім необхідно створити дієву перешкоду для необґрунтовано широкого застосування звільнення від відбування покарання за цей злочин. Одним із можливих варіантів досягнення вказаного результату може бути той, який запропонувала Н.А. Орловська. На її думку, доцільно уточнити ст. 75 КК України в частині обмеження її застосування у разі вчинення особливо тяжких злочинів, навіть у разі призначення покарання за нижньою межею санкції при застосуванні більш м'якого покарання, ніж передбачено законом³.

Додаткове покарання у виді конфіскації майна⁴ суд призначив 21,4% засуджених за цей злочин. При цьому варто зауважити, що в аналогічних за змістом випадках суди приймали протилежні рішення стосовно доцільності чи недоцільності призначення вказаного покарання. Кращого бажав також чіткість та переконливість обґрунтування відповідних рішень. Стосується вказане, зокрема, визначення частини майна, яке підлягає примусовому безоплатному вилученню у власність держави.

Наведемо також дані, які ілюструють практику призначення покарання засудженим залежно від мети експлуатації, яку вони переслідували, вчиняючи аналізоване діяння.

98,5% засудженим за торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації суд призначив покарання у виді позбавлення волі, 1,5% – обмеження волі (одній особі) та штраф (чотирьом особам). Особам, визнаним винними в торгівлі людьми з метою сексуальної експлуатації, суди призначали покарання у виді позбавлення волі на такі строки: 1 рік – 0,61%, 1 рік 1 місяць – 0,3%, 1 рік 4 місяці – 0,3%, 1 рік 6 місяців – 1,22%, 1 рік 10 місяців – 0,3%, 2 роки – 2,14%, 2 роки 2 місяці – 0,3%, 2 роки 4 місяці – 0,3%, 2 роки 5 місяців – 0,3%, 2 роки 6 місяців – 0,61%, 2 роки 9 місяців – 0,3%, 3 роки – 6,42%, 3 роки 3 місяці – 0,3%, 3 роки 6 місяців – 1,83%, 4 роки – 3,7%, 4 роки 1 місяць – 0,3%, 4 роки 6 місяців – 1,53%, 4 роки 7 місяців – 0,3%, 4 роки 8 місяців – 0,92%, 4 роки 9 місяців – 0,3%, 5 років – 63,6%, 5 років 1 місяць – 0,92%, 5 років 2 місяці – 0,3%, 5 років 3 місяці – 0,3%, 5 років 6 місяців – 2,14%, 6 років – 4%, 6 років 3 місяці – 0,3%, 6 років 6 місяців – 0,3%, 7 років – 1,53%, 7 років 6 місяців – 0,3%, 8 років – 1,83%, 8 років 6 місяців – 1,22%, 9 років – 0,61%, 10 років – 0,3%. 24,7% засудженим за торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації суд призначив додаткове покарання у виді конфіскації майна.

Усім 36 засудженим за торгівлю людьми, вчинену з метою експлуатації у формі примусової праці, суд призначив покарання у виді позбавлення волі на певний строк. Суди призначали вказаний вид покарання на такі строки: 5 років – 32 особам (88,9%), 3 роки 6 місяців – 2 особам (5,6%), 3 роки – 1 особі (2,8%), 1 рік 6 місяців – 1 особі (2,8%). Лише двом (5,6%) особам суд призначив додаткове покарання у виді конфіскації частини майна.

Засудженим за торгівлю людьми, вчинену з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, суди призначали покарання у виді позбавлення волі на такі строки: 3 роки – 2 особам (8%), 3 роки 6 місяців – 1 особі (4%), 4 роки – 3 особам (12%), 5 років – 16 особам (64%), 6 років – 2 особам (8%), 9 років – 1 особі (4%). Лише одній (4%) особі суд призначив додаткове покарання у виді конфіскації майна.

1 На цей факт зверталася увага й іншими дослідниками: Горох О.П. Практика застосування некаральних заходів кримінально-правового впливу за торгівлю людьми. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми*: матеріали II Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 16-17 березня 2018 р.). Івано-Франківськ, 2018. С. 40.

2 Гурова Н.О. Реалізація кримінальної відповідальності за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо людини (на підставі аналізу судової практики за 2014–2018 роки). *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми*: матеріали III Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 12-13 квітня 2019 р.). Івано-Франківськ, 2019. С. 38; Орловська Н.А. Перспективи розвитку кримінально-правової політики України щодо запобігання торгівлі людьми. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми*: матеріали III Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 12-13 квітня 2019 р.). Івано-Франківськ, 2019. С. 131.

3 Орловська Н.А. Перспективи розвитку кримінально-правової політики України щодо запобігання торгівлі людьми. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми*: матеріали III Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 12-13 квітня 2019 р.). Івано-Франківськ, 2019. С. 131.

4 Вказаний вид покарання за торгівлю людьми передбачає також законодавство Казахстану, Китаю, Латвії, Таджикистану. Законодавство ж абсолютної більшості розвинутих держав, як відомо, такого покарання, як [загальна] конфіскація майна, не знає.

Засудженим за торгівлю людьми, вчинену з метою використання в порнобізнесі, суди призначали покарання у виді позбавлення волі на такі строки: 3 роки – 1 особі, 5 років – 1 особі, 8 років 6 місяців – 1 особі, 10 років – 1 особі. Додаткове покарання у виді конфіскації майна суд призначив двом засудженим за цей злочин.

Засудженим за торгівлю людьми, вчинену з метою вилучення органів, суди призначали покарання у виді позбавлення волі на такі строки: 3 роки – 1 особі, 4 роки – 1 особі, 5 років – 2 особам. Додаткове покарання у виді конфіскації майна суд призначив одному засудженому за цей злочин.

Засудженим за торгівлю своїми дітьми задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами, суди призначали покарання у виді позбавлення волі на такі строки: 1 рік 4 місяці – 1 особі (3,45%), 2 роки – 1 особі (3,45%), 4 роки – 1 особі (3,45%), 5 років – 15 особам (51,7%), 8 років – 9 особам (31%), 8 років 2 місяці – 1 особі (3,45%), 9 років – 1 особі (3,45%). Лише чотирьом особам суд призначив додаткове покарання у виді конфіскації майна. При цьому логіку у практиці призначення вказаного покарання відшукати складно. Так, в одному випадку суд ухвалив конфіскувати у 20-річної студентки-сироти все належне їй на праві власності майно¹, в іншому – заперечив таку доцільність, вказавши, що не призначає це покарання засудженим через їхнє скрутне матеріальне становище².

В низці випадків на надмірну м'якість призначеного за цей особливо тяжкий злочин покарання звертають увагу апеляційні суди³. Так, наприклад, Апеляційний суд Київської області скасував вирок Броварського міськрайонного суду в частині призначення покарання та ухвалив у цій частині новий вирок. Апеляційний суд зазначив, що суд першої інстанції, який призначив раніше судимій жінці, що за 40 тисяч гривень продала свою новонароджену доньку, покарання у виді позбавлення волі строком на 8 років, не повною мірою врахував тяжкість вчиненого нею злочину, особу винної та інші обставини справи. Апеляційний суд Київської області слушно підкреслив, що поза увагою суду першої інстанції залишилися цинізм та байдужість, якими характеризується вчинений засудженою злочин, спрямованість її умислу виключно на отримання наживи за продаж своєї новонародженої дитини. З огляду на вказане апеляційний суд зробив обґрунтований висновок про те, що призначене судом першої інстанції покарання не відповідає ступеню тяжкості вчиненого злочину та особі обвинуваченої і є явно несправедливим через надмірну м'якість, у зв'язку з чим призначив засудженій покарання у виді позбавлення волі на строк 10 років з конфіскацією всього належного їй на праві власності майна⁴.

Більш м'яке покарання, ніж передбачено законом, суди призначили 29,5% засуджених за торгівлю людьми. Особам, засудженим за торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації, більш м'яке покарання, ніж передбачено законом, призначено у 26,8% випадках, засудженим за торгівлю людьми з метою експлуатації у формі примусової праці – у 25% випадках, засудженим за торгівлю людьми з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом – у 40% випадках, засудженим за торгівлю своїми дітьми задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами – у 55,2% випадків. Більш м'яке покарання, ніж передбачено законом, призначено одному з чотирьох засуджених за торгівлю людьми з метою використання в порнобізнесі, двом із чотирьох засуджених за торгівлю людьми з метою вилучення органів.

Необхідно зазначити, що, призначаючи більш м'яке покарання, ніж передбачено законом, у ряді випадків суди порушують відповідні законодавчі вимоги. Так, наприклад, Довгинцівський районний суд м. Кривого Рогу Дніпропетровської області встановив лише одну обставину, яка пом'якшує покарання (щире каяття), однак дійшов висновку про можливість застосувати ст. 69 КК України і призначити Особі-2 покарання, нижче від найнижчої межі, визначеної в санкції ч. 2 ст. 149 КК України⁵.

У низці випадків відповідне рішення суду було явно необґрунтованим. Так, приміром, Апеляційний суд Київської області підкреслив, що ухвалюючи рішення про призначення обвинуваченій покарання із застосу-

1 Архів Сихівського районного суду м. Львова за 2018 рік. Справа № 464/5381/17.

2 Архів Луцького міськрайонного суду Волинської обл. за 2015 рік. Справа № 158/907/15-к.

3 Вирок Апеляційного суду Волинської обл. від 8 листопада 2013 р. (справа № 161/6362/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/34635306>; Вирок Апеляційного суду Рівненської обл. від 20 травня 2014 р. (справа № 1715/18689/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38792629>; Вирок Апеляційного суду Київської обл. від 20 червня 2018 р. (справа № 369/14321/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74796847>; Вирок Апеляційного суду Київської обл. від 23 серпня 2018 р. (справа № 361/4665/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76043712>

4 Вирок Апеляційного суду Київської обл. від 23 серпня 2018 р. (справа № 361/4665/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76043712>

5 Приговор Долгинцевского районного суда г. Кривого Рога Днепропетровской обл. от 30 ноября 2010 г. (дело № 1-452/10) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/53472371>. Див. також: Приговор Алчевского городского суда Луганской обл. от 25 сентября 2012 г. (дело № 1-501/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27426031>

ванням ст. 69 КК України, суд першої інстанції не зазначив підстав, за наявності яких він дійшов такого висновку, та взагалі не мотивував рішення про можливість виправлення останньої при призначенні саме такого покарання. У зв'язку з цим апеляційний суд зазначив, що призначення обвинуваченій покарання на підставі ст. 69 КК України у виді позбавлення волі строком нижче від найнижчої межі та із звільненням її від відбування призначеного покарання з випробуванням є занадто м'яким та недостатнім для виправлення особи і попередження вчинення нею нових злочинів, оскільки всі вказані обставини в їх сукупності свідчать про підвищену суспільну небезпеку обвинуваченої, а також про її схильність до вчинення нових злочинів¹. В окремих випадках обґрунтування доцільності призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, взагалі не можна визнати адекватним. Для прикладу, Ізяславський районний суд Хмельницької області зазначив, що, вирішуючи питання про призначення покарання із застосуванням ст. 69 КК України, колегія суддів врахувала, що обвинувачена, перебуваючи у скрутному матеріальному становищі, виручені за продаж чотирирічного сина кошти планувала використати для поліпшення житлових умов та покращення матеріального становища². На наше переконання, бажання поліпшити житлові умови не може слугувати виправданням для жінки, котра зважилась на продаж своєї дитини, і тим більше не може слугувати аргументом на користь призначення їй більш м'якого покарання, ніж передбачено законом.

До реального відбування покарання засуджені 178 (41,4%) осіб, які вчинили торгівлю людьми, ще 252 (58,6%) особи звільнені від покарання та його відбування. Серед цих осіб 243 (96,4%) звільнені від відбування покарання з випробуванням, 2,4% – звільнені від відбування покарання з випробуванням вагітні жінки і жінки, які мають дітей віком до семи років (ст. 79 КК України), 1,2% – звільнені від покарання у зв'язку із закінченням строків давності (ч. 5 ст. 74 КК України).

Таким чином, практика звільнення від відбування покарання осіб, які вчинили торгівлю людьми, є надзвичайно поширеною. При цьому необхідно зазначити, що нерідко суди вважають за можливе застосувати ст. 75 КК України навіть у разі вчинення особою діяння, передбаченого ч. 3 ст. 149 КК України, за яке, нагадаємо, законодавець передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або без такої (особливо тяжкий злочин). Реалізується це шляхом призначення особі більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, з подальшим звільненням від його відбування. Вивчення судової практики засвідчило чималу кількість порушень кримінального законодавства у цій частині. Найбільш поширеними з них є відсутність самостійної оцінки обставин, що характеризують тяжкість даного злочину, особу винного та інші обставини справи, відсутність переконливих доводів на користь можливості виправлення засудженого без відбування покарання. На вказані недоліки судової практики раніше звертав увагу також О.П. Горох, який слушно підкреслював, що суди здебільшого обмежуються формальною вказівкою на те, що ними враховано ступінь тяжкості вчиненого злочину, зокрема, залишають поза увагою такі важливі обставини, як кількість потерпілих, спосіб вчинення розглядуваного злочину, мету експлуатації людини, по-різному визначають вплив однакових комбінацій обставин, що характеризують особу винного, на прийняття рішення про можливість звільнення особи від відбування покарання з випробуванням тощо³.

У правозастосовній практиці трапляються також випадки, коли, звільняючи засуджених від відбування покарання з випробуванням, суди прямо порушують вимоги, передбачені статтями 75 і 76 КК України. Так, наприклад, Шевченківський районний суд м. Києва, звільнивши засуджену за ч. 2 ст. 149 КК України від відбування покарання з випробуванням і встановивши їй іспитовий строк на 1 рік, не поклав на неї обов'язки, передбачені ст. 76 КК України⁴.

Серед осіб, які вчинили торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації, 139 (41,9%) засуджені до реального відбування призначеного їм покарання, 193 (58,1%) – звільнені від покарання та його відбування (з них 96,4% звільнені від відбування покарання з випробуванням, 2,1% – звільнені від відбування покарання з випробуванням вагітні жінки і жінки, які мають дітей віком до семи років, 1,6% – звільнені від покарання у зв'язку

1 Вирок Апеляційного суду Київської обл. від 20 червня 2018 р. (справа № 369/14321/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74796847>

2 Архів Ізяславського районного суду Хмельницької обл. за 2018 рік. Справа № 685/410/18.

3 Горох О.П. Практика застосування некаральних заходів кримінально-правового впливу за торгівлю людьми. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми*: матеріали II Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 16-17 березня 2018 р.). Івано-Франківськ, 2018. С. 40–41. Див. також: Горох О.П. Сучасні кримінально-правові проблеми звільнення від покарання та його відбування: монографія / за наук. ред. А.А. Музики. Київ: ВД «Дакор», 2019. С. 205–319.

4 Приговор Шевченківського районного суда г. Киева от 16 октября 2012 г. (дело № 2610/7016/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/52782756>

із закінченням строків давності). Доводиться констатувати, що нерідко суди звільняють засуджених за торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації від відбування покарання з випробуванням без достатніх на те підстав. В ряді випадків на необґрунтованість таких рішень звертають увагу апеляційні суди¹. Так, наприклад, колегія суддів судової палати з розгляду кримінальних справ Апеляційного суду Харківської області дійшла висновку, що, звільняючи Особу-2 від відбування покарання з випробуванням, суд першої інстанції недостатньо врахував ступінь тяжкості вчиненого Особою-2 злочину, а також тяжкість негативних наслідків, що стосуються розвитку в потерпілої Особи-5 вторинного безпліддя внаслідок сексуальної експлуатації. Вказані обставини, на справедливе переконання колегії суддів, свідчать про підвищений ступінь суспільної небезпечності вчиненого Особою-2 злочину. З огляду на це Апеляційний суд Харківської області скасував у частині призначеного покарання вирок суду першої інстанції і призначив Особі-2 покарання у виді позбавлення волі з реальним його відбуванням із конфіскацією всього майна, яке є її власністю².

До реального відбування покарання засуджені 11 осіб (30,6%), які вчинили торгівлю людьми з метою експлуатації у формі примусової праці, звільнені від відбування покарання з випробуванням 24 особи (66,7%). Ще одна (2,8%) особа звільнена від відбування покарання на підставі ст. 79 КК України. Таким чином, до реального відбування покарання за розглядуваний злочин суди засуджували лише кожного третього винного. В окремих випадках на надмірну м'якість призначеного покарання змушені звертати увагу апеляційні суди. Так, наприклад, Апеляційний суд Житомирської області скасував вирок Малинського районного суду Житомирської області в частині призначення покарання та ухвалив у цій частині новий вирок. Апеляційний суд підкреслив, що суд першої інстанції, який із застосуванням ст. 69 КК України призначив учасникам організованої групи, котрі вчинили торгівлю людьми з метою їх експлуатації у формі примусової праці, покарання у виді позбавлення волі строком на 5 років кожному та на підставі ст. 75 КК звільнив їх від відбування покарання з випробуванням, не повною мірою врахував тяжкість вчиненого злочину, особу винних та інші обставини справи. У зв'язку з цим апеляційний суд зробив обґрунтований висновок про те, що призначене судом першої інстанції покарання є явно несправедливим через надмірну м'якість та не відповідає ступеню тяжкості вчиненого злочину та особам засуджених³.

До реального відбування покарання засуджені тільки 6 осіб (24%), які вчинили торгівлю людьми з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, звільнені від відбування покарання з випробуванням 18 осіб (72%). Ще одна особа звільнена від відбування покарання на підставі ст. 79 КК України. Таким чином, до реального відбування покарання за розглядуваний злочин суди засуджують лише кожного четвертого винного у торгівлі людьми з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом. Доводиться констатувати, що в ряді випадків звільнення особи від відбування покарання з випробуванням було явно необґрунтованим. Так, наприклад, Немирівський районний суд Вінницької області вказав, що, приймаючи відповідне рішення, він виходив з того, що обвинувачений раніше не судимий та посередньо (!) характеризується за місцем проживання⁴. Як видається, наведені аргументи аж ніяк недостатні для прийняття такого рішення.

До реального відбування покарання засуджені троє з чотирьох осіб, які вчинили торгівлю людьми з метою використання в порнобізнесі, один з чотирьох винних у торгівлі людьми з метою вилучення органів. Решта осіб, які вчинили вказані злочини, звільнені від відбування покарання з випробуванням.

Серед осіб, які вчинили торгівлю своїми дітьми задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами, до реального відбування покарання засуджені 18 осіб (62,1%), звільнені від відбування покарання з випробуванням 11 осіб (37,9%).

Проаналізуємо також практику призначення покарання за *експлуатацію дітей* (проаналізовано матеріали дев'яти кримінальних проваджень, розглянутих судами України за період з 2013 по 2019 рік; узагальнено дані, які стосуються дев'яти засуджених за вказане посягання).

1 Див., зокрема: Вирок Апеляційного суду Волинської обл. від 11 квітня 2014 р. (справа № 0308/10797/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38200567>; Вирок Апеляційного суду Волинської обл. від 5 червня 2014 р. (справа № 0308/2235/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39100335>; Вирок колегії суддів судової палати з розгляду кримінальних справ Апеляційного суду Харківської обл. від 26 березня 2014 р. (справа № 642/2880/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38128064>; Приговор колегії судей судової палати по уголовным делам Апеляционного суда Харьковской обл. от 18 июля 2013 г. (дело № 2018/1-1273/11/16) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32535529>

2 Вирок колегії суддів судової палати з розгляду кримінальних справ Апеляційного суду Харківської обл. від 26 березня 2014 р. (справа № 642/2880/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38128064>

3 Вирок Апеляційного суду Житомирської обл. від 4 вересня 2014 р. (справа № 0614/3005/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/58467486>

4 Архів Немирівського районного суду Вінницької обл. за 2014 рік. Справа № 140/1258/14-к.

Призначаючи вказаним особам покарання, суди в п'яти випадках врахували наявність позитивної характеристики, виданої за місцем проживання, в одному випадку – наявність задовільної характеристики. Серед обставин, які пом'якшують покарання, суди враховували шире каяття (щодо шести осіб) та активне сприяння розкриттю злочину (щодо чотирьох осіб). Стосовно трьох осіб обставин, які пом'якшують покарання, встановлено не було. Обтяжувачих покарання обставин суд не виявив у жодному вивченому випадку. В одному випадку суд дійшов висновку про можливість призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (при цьому суд порушив вимоги кримінального закону, оскільки вказав на наявність лише однієї обставини, що пом'якшує покарання).

Покарання у виді обмеження волі суд призначив чотирьом особам, засудженим за ч. 1 ст. 150 КК України (у всіх випадках строком на один рік). П'яти особам призначено покарання у виді позбавлення волі на такий строк: 2 роки – трьом особам, 3 роки – одній особі, 4 роки – одній особі. Ще двом особам суд призначив в якості додаткового покарання позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю: в першому випадку – позбавлення права обіймати посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, строком на два роки, в другому – позбавлення права займатися підприємницькою діяльністю строком на один рік.

Лише одна особа була засуджена до реального відбування покарання, натомість семеро звільнені від відбування покарання з випробуванням, ще один – на підставі закону України про амністію. Зазначимо також, що у двох випадках було укладено угоду про примирення між обвинуваченим та потерпілими, ще у двох – угоду про визнання винуватості між прокурором та обвинуваченим.

Насамкінець розглянемо практику застосування покарання за *використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом*. Наведені нижче дані одержані автором у результаті аналізу доступних в Єдиному державному реєстрі судових рішень 100 обвинувальних вироків, ухвалених судами України за ст. 150-1 КК України. Автором узагальнено дані, що стосуються 100 засуджених за вказаний злочин (зауважимо, що жодне із зазначених посягань не було вчинене у співучасті).

Зазначимо, що за ч. 1 ст. 150-1 КК України засуджено 77 осіб, за ч. 2 цієї статті – 23 особи, за ч. 3 – жодної.

Вивчення судової практики засвідчило, що, призначаючи покарання за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, суди враховували найрізноманітніші дані, які стосуються особи винного: перебування на обліку у лікаря-нарколога, психіатра та фтизіатра, наявність чи відсутність судимості, наявність на утриманні малолітніх та неповнолітніх дітей, наявність чи відсутність постійного місця проживання, стан здоров'я тощо. Однак найчастіше суди враховують характеристики винних осіб, видані за місцем їхнього проживання. Так, наявність позитивної характеристики суд врахував щодо 31 засудженого, посередньої (задовільної) – щодо 39, негативної – щодо 7; ще стосовно 23 осіб про наявність відповідної характеристики у вироків не згадувалось. Зазначимо також, що, призначаючи покарання, суди іноді констатують, що враховують особу винного, однак не вказують, які конкретно особливості цієї особи вони беруть до уваги¹, або ж, що трапляється частіше, зупиняються на характеристиці особи винного зовсім мимохідь, вказуючи, для прикладу, тільки на те, що за місцем свого проживання особа характеризується позитивно або ж не перебуває на обліку в нарколога та психіатра².

Серед обставин, які пом'якшують покарання, що враховувались судами при призначенні покарання особам, котрі вчинили використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, найчастіше враховувались: шире каяття (стосовно 94 осіб), активне сприяння розкриттю злочину (щодо 33 осіб), визнання вини (стосовно 26 осіб), наявність на утриманні малолітніх (неповнолітніх) дітей (щодо 14 осіб). У поодиноких випадках суди враховували в якості пом'якшувачих покарання також такі обставини: наявність позитивної характеристики, виданої за місцем проживання (стосовно 4 осіб), наявність задовільної характеристики (щодо 1 особи), скрутне матеріальне становище (стосовно 2 осіб), те, що до кримінальної відповідальності особа притягається вперше (щодо 5 осіб), поганий стан здоров'я (стосовно 2 осіб), вчинення злочину внаслідок збігу тяжких сімейних обставин (щодо 3 осіб), вчинення злочину жінкою в стані вагітності (стосовно 2 осіб), відсутність шкоди, зав-

1 Див., наприклад: Вирок Ковпаківського районного суду м. Сум від 24 березня 2011 р. (справа № 1806/1-293/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/53030280>; Вирок Ленінського районного суду м. Запоріжжя від 10 вересня 2018 р. (справа № 334/6391/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76580297>

2 Див., наприклад: Вирок Калуського міськрайонного суду Івано-Франківської обл. від 17 квітня 2013 р. / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/30733210>; Вирок Любешівського районного суду Волинської обл. від 15 червня 2017 р. (справа № 162/423/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/67134629>; Вирок Уманського міськрайонного суду Черкаської обл. від 6 грудня 2013 р. / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/35915964>

даної злочином (щодо 2 осіб). Крім того, у трьох випадках суд оминув своєю увагою встановлення обставин, які пом'якшують покарання¹.

Таким чином, найчастіше суди враховують в якості обставини, що пом'якшує покарання, щире каяття (майже у всіх випадках засудження за розглядуваний злочин). Разом із тим його констатація, як правило, має формальний характер. Лише в одному випадку суд пояснив, що щире каяття «виявилось в тому, що обвинувачена усвідомила протиправність своєї поведінки»². Свідченням нерозуміння сутності даної пом'якшуючої покарання обставини, на наш погляд, є також те, що суди нерідко враховують в якості обставин, що пом'якшують покарання, і щире каяття обвинуваченого, і визнання ним своєї вини³. Вище підкреслювалось, що щире каяття неможливе без визнання особою своєї вини, а тому подвійне врахування вказаних обставин не можна визнати правильним.

Тільки в п'яти випадках суд встановив наявність обставини, яка обтяжує покарання. При цьому у всіх цих випадках мало місце помилкове визнання в якості обтяжуючої покарання обставини вчинення розглядуваного злочину щодо малолітньої дитини⁴. Суд не врахував, що малолітній вік потерпілої дитини є обов'язковою ознакою аналізованого діяння.

Покарання у виді обмеження волі призначено 13 особам, засудженим за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. Суди призначали цей вид покарання на такі строки: 1 рік – 7 особам, 1 рік 6 місяців – 1 особі, 2 роки – 5 особам. Варто підкреслити, що у 7 з 13 випадків суд не мав права призначати даний вид покарання, адже ч. 3 ст. 61 КК України прямо забороняє застосовувати обмеження волі, зокрема, до вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до 14 років (саме таким особам суд і призначив цей вид покарання)⁵. Звернув на це увагу також Апеляційний суд Донецької області, який у вирокі від 21 березня 2014 р. вказав, що суд першої інстанції призначив покарання у виді обмеження волі жінці, котра має дітей віком до 14 років, яке відповідно до вимог ч. 3 ст. 61 КК України не може бути до неї застосоване. У зв'язку з цим апеляційний суд підкреслив, що ухвалений судом першої інстанції вирок не можна визнати законним та обґрунтованим, а тому він підлягає скасуванню⁶.

У розглядуваному контексті варто звернути увагу на те, що, по-перше, у санкціях ч. 1 і ч. 2 ст. 150-1 КК України обмеження волі є єдиним альтернативним позбавленню волі на певний строк покаранням, по-друге, необхідно підкреслити, що саме жінки, які мають дітей віком до 14 років, найчастіше вчиняють розглядуване діяння. На практиці це призводить до того, що суди вимушені призначати таким особам покарання у виді позбавлення

- 1 Див.: Вирок Воловецького районного суду Закарпатської обл. від 15 березня 2013 р. (справа № 300/242/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/29982839>; Вирок Київського районного суду м. Сімферополя від 27 червня 2013 р. (справа № 123/6061/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32138667>; Вирок Ленінського районного суду м. Запоріжжя від 9 грудня 2013 р. (справа № 334/10974/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36069935>
- 2 Вирок Ковельського міськрайонного суду Волинської обл. від 21 липня 2015 р. (справа № 159/3626/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/47139710>
- 3 Див., наприклад: Вирок Кіровського районного суду м. Дніпропетровська від 17 вересня 2010 р. (справа № 1-444/10) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/63883419>; Вирок Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської обл. від 21 вересня 2010 р. (справа № 1-501/10) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/48656836>; Вирок Садгирського районного суду м. Чернівців від 8 лютого 2012 р. (справа № 1-53/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25490290>; Вирок Хустського районного суду Закарпатської обл. від 6 травня 2010 р. (справа № 309/4383/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/61410401>
- 4 Див.: Вирок Воловецького районного суду Закарпатської обл. від 6 вересня 2010 р. (справа № 1-83/10) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/50025127>; Вирок Іршавського районного суду Закарпатської обл. від 17 червня 2016 р. (справа № 301/872/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/58539232>; Вирок Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської обл. від 15 травня 2012 р. (справа № 0707/1922/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/31203084>; Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської обл. від 13 вересня 2012 р. (справа № 712/15740/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25970190>; Вирок Хустського районного суду Закарпатської обл. від 6 травня 2010 р. (справа № 309/4383/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/61410401>
- 5 Див.: Вирок Артемівського міськрайонного суду Донецької обл. від 4 липня 2013 р. (справа № 219/2883/2013-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37016618>; Вирок Єнакіївського міського суду Донецької обл. від 8 листопада 2013 р. (справа № 230/7688/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/35219871>; Вирок Кременецького районного суду Тернопільської обл. від 29 квітня 2013 р. (справа № 601/758/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/31031167>; Вирок Подільського районного суду м. Києва від 23 січня 2014 р. (справа № 758/653/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36767409>; Вирок Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу від 18 липня 2013 р. (справа № 216/4868/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32486332>; Вирок Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу від 22 грудня 2014 р. (216/7159/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42792589>; Вирок Центрально-Міського районного суду м. Магіївки від 11 червня 2011 р. (справа № 270/2632/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39415488>
- 6 Вирок Апеляційного суду Донецької обл. від 21 березня 2014 р. (справа № 230/7688/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39480120>

волі на певний строк. Вказаний висновок підтверджує здійснений аналіз судової практики – покарання у виді позбавлення волі на певний строк призначене 83 особам. Суди призначали цей вид покарання на такі строки: 1 рік – 39 особам, 1 рік 6 місяців – 2 особам, 2 роки – 17 особам, 3 роки – 20 особам, 3 роки 2 місяці – 1 особі, 3 роки 3 місяці – 1 особі, 4 роки – 3 особам. Таким чином, суди віддають перевагу нетривалим строкам покарання у виді позбавлення волі (варто звернути увагу на те, що максимальне покарання, передбачене санкцією ч. 2 ст. 150-1 КК України, – вісім років позбавлення волі).

У п'яти випадках суд призначив більш м'яке покарання, ніж передбачено законом. При цьому в одному з цих випадків відповідне рішення зрозуміти складно, оскільки суд, застосувавши ст. 69 КК України, призначив жінці, визнаній винною у вчиненні діяння, передбаченого ч. 2 ст. 150-1, покарання у виді позбавлення волі строком на 3 роки 2 місяці (нагадаємо, що мінімальний строк цього покарання, встановлений у даній санкції, – 3 роки), а потім вказав, що звільняє засуджену від відбування покарання з випробуванням на підставі ст.ст. 69 та 79 КК України¹. У чотирьох інших випадках суд, застосувавши ст. 69 КК України, призначив двом особам покарання у виді штрафу, двом іншим – громадські роботи. Призначення штрафу за цей злочин навряд чи можна визнати обґрунтованим, оскільки суди, які призначили дане покарання, перед тим встановили, що винні у використанні малолітньої дитини для заняття жебрацтвом перебували у скрутному матеріальному становищі, у зв'язку з чим й вчинили зазначене діяння². Що ж стосується покарання у виді громадських робіт, то його призначення видається цілком виправданим.

Необхідно зазначити, що до реального відбування покарання засуджені тільки 8 (!) осіб, які визнані винними у використанні малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. Таким чином, 92 особи були звільнені від відбування призначеного їм за цей злочин покарання. Серед цих осіб 83 особи звільнені від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК України), 8 осіб – вагітні жінки і жінки, які мають дітей віком до семи років, звільнені від відбування покарання з випробуванням (ст. 79 КК України), 1 особа звільнена від відбування покарання на підставі закону України про амністію. Зауважимо, що ст. 75 КК України застосовується навіть до тих, хто вже вчиняв цей злочин і раніше був звільнений від відбування покарання з випробуванням³. У зв'язку з цим варто підкреслити доцільність перегляду санкцій ст. 150-1 КК України на предмет їх доповнення покараннями, альтернативними позбавленню волі на певний строк (у разі, якщо розглядувана кримінально-правова заборона залишатиметься в такому вигляді у КК України).

Зазначимо, що звільнюючи засуджених від відбування покарання з випробуванням, суди іноді прямо порушують вимоги, передбачені статтями 75 і 76 КК України. Так, наприклад, Міжгірський районний суд Закарпатської області, звільнивши засуджену за ч. 1 ст. 150-1 КК України від відбування покарання з випробуванням, і встановивши їй іспитовий строк на 1 рік, не поклав на неї обов'язки, передбачені ст. 76 КК України⁴.

Таким чином, аналіз практики застосування покарання за злочини проти волі, честі та гідності особи засвідчив існування численних помилок, що допускаються судами при їх призначенні, а також при звільненні засуджених від покарання та його відбування. Зменшення кількості відповідних помилок має важливе значення для ефективної протидії вказаним посяганням.

1 Вирок Хустського районного суду Закарпатської обл. від 20 жовтня 2010 р. (справа № 309/4465/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/61475355>

2 Див.: Вирок Калуського міськрайонного суду Івано-Франківської обл. від 17 квітня 2013 р. (справа № 345/1439/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/30733210>; Вирок Конотопського міськрайонного суду Сумської обл. від 18 жовтня 2013 р. (справа № 577/5074/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/34577361>

3 Див., наприклад: Вирок Ковельського міськрайонного суду Волинської обл. від 22 листопада 2012 р. (справа № 0306/7064/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27973035>

4 Вирок Міжгірського районного суду Закарпатської обл. від 5 березня 2010 р. (справа № 1-30/10) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/51385291>

РОЗДІЛ 7. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ

7.1. Сучасний стан та основні тенденції вчинення злочинів проти волі, честі та гідності особи

Для розробки ефективних заходів запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи важливе значення має інформаційно-аналітичне забезпечення, що, зокрема, передбачає наявність у розпорядженні суб'єктів запобігання об'єктивної інформації про кількісно-якісні показники вказаних злочинів.

На підставі вивчення офіційних статистичних даних та матеріалів кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України, проаналізуємо основні кількісно-якісні показники злочинів проти волі, честі та гідності особи.

Насамперед зазначимо, що питома вага досліджуваних злочинів у загальній структурі злочинності є незначною. Так, наприклад, протягом 2017 року органами прокуратури обліковано 523911 злочинів, з яких лише 858 – злочини проти волі, честі та гідності особи (0,16%)¹. Протягом 2018 року обліковано 487133 злочини, з яких лише 882 – посягання на волю, честь та гідність особи (0,18%)². Протягом 2019 року обліковано 444130 злочинів, з яких лише 924 – злочини проти волі, честі та гідності особи (0,2%)³.

Розглянемо основні кількісно-якісні показники конкретних злочинів, відповідальність за які передбачена у розділі III Особливої частини КК України. Спершу зупинимось на *незаконному позбавленні волі або викраденні людини*.

За 2013 рік органами прокуратури обліковано 267 випадків незаконного позбавлення волі або викрадення людини, у 2014 зареєстровано 1925, у 2015 – 807, у 2016 – 536, у 2017 – 503, у 2018 – 558, у 2019 – 518 таких злочинів⁴. Таким чином, найменша кількість вказаних посягань зареєстрована у 2013 році, найбільша – у наступному, 2014-му. При цьому у 2014 році мав місце надзвичайно різкий стрибок – кількість зареєстрованих діянь, відповідальність за які передбачена ст. 146 КК України, збільшилась у понад сім разів (+620,1%). На наш погляд, такий стан речей можна пояснити передусім запровадженням нового порядку приймання, реєстрації та розгляду в органах прокуратури України заяв, повідомлень та іншої інформації про злочини, а також початком антитерористичної операції на сході України. Після 2014 року чисельність розглядуваних посягань знижувалась (за винятком 2018 року), при цьому динаміка зменшення була нерівномірною. Так, порівняно з 2014 роком, у 2015-му кількість облікованих випадків незаконного позбавлення волі або викрадення людини зменшилась більш як удвічі (–58%). У 2016 році зниження було меншим, але все ж доволі помітним (–33,6%). І лише починаючи з 2016 року динаміка розглядуваних посягань не характеризувалась різкими перепадами. У розглядуваному контексті варто мати на увазі, що статистичні дані за період з 2014 року не враховують кількості незаконних позбавлень волі або викрадень людей, вчинюваних на окупованих територіях Криму та Донбасу.

1 Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2017 р. / Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. URL: <https://www.gp.gov.ua/statinfo.html>

2 Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2018 р. / Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. URL: <https://www.gp.gov.ua/statinfo.html>

3 Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2019 р. / Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. URL: <https://www.gp.gov.ua/statinfo.html>

4 Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2013–2019 рр. / Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. URL: <https://www.gp.gov.ua/statinfo.html>

Офіційні статистичні дані дозволяють також прослідкувати динаміку досліджуваного злочину, вчиненого щодо малолітнього: у 2013 році обліковано 10, у 2014 – 4 (–60%), у 2015 – 10 (+150%), у 2016 – 6 (–40%), у 2017 – 13 (+116,6%), у 2018 – 12 (–7,7%), у 2019 – 11 (–8,33%) таких злочинів¹. Як бачимо, у структурі потерпілих від даного діяння кількість малолітніх є незначною. Оскільки мотивом розглядуваних посягань, вчинених щодо вказаної категорії осіб (зазвичай йдеться про викрадення малолітнього), переважно є бажання виховувати дитину, наведені коливання у динаміці вказаних діянь, на наш погляд, мають ситуативний характер².

У загальній структурі злочинності незаконне позбавлення волі або викрадення людини, як і загалом злочини проти волі, честі та гідності особи, займає мізерну частку. Так, протягом 2018 року органами прокуратури обліковано 558 випадків незаконного позбавлення волі або викрадення людини, що складає 0,11% від усіх облікованих в Україні злочинів (63,3% у структурі злочинів проти волі, честі та гідності особи). Протягом 2019 року обліковано 518 випадків незаконного позбавлення волі або викрадення людини, що складає 0,12% від усіх облікованих в Україні злочинів (56,1% у структурі злочинів проти волі, честі та гідності особи).

Незаконне позбавлення волі або викрадення людини – найпоширеніше діяння серед злочинів проти волі, честі та гідності особи. Вказаний факт залишається незмінним незалежно від проаналізованих вище коливань у динаміці даного злочину. Це й не дивно, зважаючи на те, що незаконне позбавлення волі або викрадення людини є «базовим» у розділі III Особливої частини КК України, який об'єднує діяння, що посягають на волю, честь та гідність особи. Варто також відзначити суттєву різницю у кількісних показниках незаконного позбавлення волі або викрадення людини та торгівлі людьми, тобто того діяння, яке є другим за чисельністю серед злочинів проти волі, честі та гідності особи. Так, у 2013 році органами прокуратури обліковано 130 випадків торгівлі людьми, у 2014 – 118, у 2015 – 110, у 2016 – 114, у 2017 – 340, у 2018 – 268, у 2019 – 316 таких злочинів³. Таким чином, у 2013 та 2018 роках кількість зареєстрованих випадків незаконного позбавлення волі або викрадення людини перевищувала чисельність облікованих за цей рік випадків торгівлі людьми удвічі, у 2016 – майже вп'ятеро, у 2015 – у понад сім разів, а у 2014 – у понад шістнадцять (!) разів. І лише в 2017 та 2019 роках кількісна різниця між цими злочинами не була настільки різною.

Кількість зареєстрованих випадків незаконного позбавлення волі або викрадення людини варто співвідносити з іншими показниками. Так, необхідним видається проаналізувати чисельність вказаних злочинів, за якими провадження направлено до суду з обвинувальним актом. У 2013 році таких виявилось 120, у 2014 – 100, у 2015 – 122, у 2016 – 112, у 2017 – 129, у 2018 – 210, у 2019 – 229⁴. Звідси можна зробити два важливі висновки. По-перше, надто різких коливань у показниках направлених до суду з обвинувальним актом кримінальних проваджень про вчинення незаконного позбавлення волі або викрадення людини не спостерігається (якоюсь мірою виняток становлять останні два роки). По-друге, має місце різка кількісна різниця між облікованими випадками скоєння вказаного діяння та чисельністю злочинів, за якими провадження направлено до суду з обвинувальним актом. Зауважимо також, що відповідна різниця наявна вже на етапі вручення особам повідомлення про підозру у вчиненні вказаного посягання. Так, у 2013 році повідомлення про підозру у незаконному позбавленні волі або викраденні людини було вручено лише 145 особам, у 2014 – 153, у 2015 – 184, у 2016 – 157, у 2017 – 197, у 2018 – 260, у 2019 – 293 особам⁵. Окреслений стан речей пов'язаний, вочевидь, з низкою факторів, серед яких – недоліки існуючого порядку реєстрації кримінальних правопорушень, недостатній рівень професіоналізму правоохоронних органів та пов'язаний з цим низький рівень розкриття вказаних злочинів тощо⁶.

Звертає на себе увагу той факт, що ситуація із розкриттям розглядуваних посягань, вчинених щодо малолітнього, виглядає дещо краще. Так, у 2013 році з обвинувальним актом до суду направлено 6 кримінальних проваджень про даний злочин, вчинений щодо вказаної категорії осіб, у 2014 – 1, у 2015 – 6, у 2016 – 3, у 2017 – 4, у 2018 – 8, у 2019 – 9⁷. Як видається, відповідний стан речей можна пояснити, зокрема, підвищеною

1 Там само.

2 Андрушко А.В. Кількісно-якісні показники незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Право і суспільство*. 2019. № 6-2. С. 100.

3 Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2013–2019 рр. / Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>

4 Там само.

5 Там само.

6 Андрушко А.В. Кількісно-якісні показники незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Право і суспільство*. 2019. № 6-2. С. 101.

7 Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2013–2019 рр. / Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>

резонансністю таких злочинів, що пов'язана з віком жертви. Крім того, зважаючи на специфіку вказаних діянь, здебільшого вони розкриваються за «гарячими слідами»¹.

Наведені вище дані відображені в офіційній статистичній звітності, яка не враховує латентну злочинність, обсяги якої, за оцінками експертів, перевищують зареєстровану у кілька разів². Рівень латентності розглядуваного діяння є доволі високим, що підтверджується, зокрема, результатами вивчення доступної емпіричної бази, опитуванням працівників правоохоронних органів та дослідженнями інших науковців³.

Однією з причин високого рівня латентності розглядуваного посягання є те, що воно (особливо у формі незаконного позбавлення людини волі, не пов'язаного з її викраденням) помилково не сприймається частиною населення як кримінально каране. Обвинувачені нерідко стверджують, що вони «не вважали свій вчинок злочином»⁴, «не думали, що таким чином порушують закон»⁵ тощо. Не випадає сумніватися, що й частина потерпілих від вказаного діяння не заявляє в правоохоронні органи про те, що стали його жертвами, оскільки не знають, що за це діяння настає кримінальна відповідальність. Так, результати проведеного нами анкетування 400 мешканців Закарпатської та Львівської областей засвідчили, що кожен п'ятий (21,8%) респондент не розглядає незаконне позбавлення волі як злочинне діяння.

Вочевидь, найвищий рівень латентності характерний для незаконного позбавлення волі як виду домашнього насильства (іншими причинами латентизації незаконного позбавлення волі як прояву домашнього насильства є те, що жертви не хочуть руйнувати сім'ю через такі «дрібниці», не бажають визнавати, що з ними погано поводяться найближчі люди, бажають уникнути незручностей, ганьби, побоюються бути підданими ще серйознішому насильству, впевнені в тому, що правоохоронні органи не зможуть їм реально допомогти тощо)⁶. Натомість можна сміливо припустити, що найнижчий рівень латентності характерний для викрадення малолітньої дитини, яке, повторимось, завжди супроводжується значним суспільним резонансом, активністю правоохоронних органів, спрямованою на розкриття даного злочину, завдяки чому часто його вдається розкрити за «гарячими слідами»⁷.

Крім того, як видається, рівень латентності розглядуваних посягань залежить від часу, протягом якого особу незаконно утримували. На наш погляд, більш латентними є випадки незаконного позбавлення волі, які тривали упродовж короткого часу; причому є підстави припустити, що чим меншим був цей час, тим більший рівень латентності характерний для незаконного позбавлення людини свободи (нагадаємо, що вказаний злочин вважається закінченим з моменту фактичного обмеження потерпілої особи свободи пересування).

Іншою причиною того, що частина розглядуваних посягань стає латентною, є те, що потерпілі свідомо не повідомляють про факт вчинення щодо них даного злочину, побоюючись реалізації висловленої погрози заподіяння шкоди потерпілому чи членам його сім'ї та не вірячи у здатність правоохоронних органів захистити їх. Приміром, потерпілий Г. пояснив, що певний час не звертався до правоохоронних органів, оскільки викрадачі «погрожували, що якщо він звернеться в міліцію, то його та його рідних повбивають»⁸. Інший приклад: потерпіла неповнолітня у судовому засіданні повідомила, що про вчинений щодо неї злочин вона боялася комуся

1 Андрушко А.В. Кількісно-якісні показники незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Право і суспільство*. 2019. № 6-2. С. 101.

2 Оболенцев В.Ф. Латентна злочинність: проблеми теорії та практики попередження. Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2005. С. 55.

3 Див., зокрема: Голина В.В., Батыргареева В.С. Проблемы борьбы с преступлениями против личной свободы человека в Украине. *Проблеми законності*: респ. міжвідом. наук. зб. Харків, 2001. Вип. 49. С. 136; Лісняк С.Г. Кримінологічна характеристика злочинів проти волі, честі та гідності особи (2010–2014 роки). *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2015. № 1 (II). С. 194; Лысодед А.В. Актуальные криминологические проблемы преступлений против свободы, чести и достоинства личности. *Проблеми законності*: респ. міжвід. наук. зб. Харків, 2006. Вип. 81. С. 128–129; Криминологія: підручник / за ред. В.В. Голини, Б.М. Головкина. Харків: Право, 2014. С. 194; Авдеева Е.В. Детерминанты преступлений против свободы личности в Российской Федерации. *Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права*. 2013. № 2. С. 148; Науменко С.В. Незаконное лишение свободы: уголовно-правовой и криминологический аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. С. 37; Петров П.К. Уголовно-правовые и криминологические аспекты похищения человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Челябинск, 2010. С. 134; Пучнин В.М. Похищение человека (криминологический аспект исследования): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1999. С. 48–50; Серова Е.Б. Криминологические аспекты противодействия преступлениям против личности: учебное пособие. Ч. 3. Криминологические аспекты противодействия преступлениям против свободы, чести и достоинства личности. Санкт-Петербург, 2014. С. 19; Теоретические основы исследования и анализа латентной преступности: монография / под ред. С.М. Иншакова. Москва: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2011. С. 621; Ушакова Е.В. Уголовно-правовые и криминологические меры противодействия похищению человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. С. 129; Филин М.В. Уголовная ответственность за незаконное лишение человека свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Хабаровск, 2000. С. 163.

4 Архів Новоодеського районного суду Миколаївської обл. за 2010 рік. Справа № 1-28/10.

5 Архів Кагарлицького районного суду Київської обл. за 2017 рік. Справа № 368/594/17.

6 Андрушко А.В. Незаконне позбавлення волі як вид домашнього насильства (криминологічний аспект). *Організаційно-правові засади запобігання домашньому насильству: реалії та перспективи*: матеріали круглого столу, 31 травня 2019 р. / за ред. О.П. Рябчинської. Запоріжжя, 2019. С. 18.

7 Андрушко А.В. Кількісно-якісні показники незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Право і суспільство*. 2019. № 6-2. С. 101.

8 Архів Подільського районного суду м. Києва за 2013 рік. Справа № 1-297/11.

розповісти, оскільки викрадач пригрозив їй, що «коли вона розповість про дану подію комусь, то наступного разу він її вже так просто не відпустить і наслідки будуть набагато гірші»¹.

Вивчення емпіричної бази засвідчило, що до незаконного позбавлення волі або викрадення людини нерідко призводить неправомірна поведінка жертви, зокрема вчинення нею кримінально караного діяння (найчастіше крадіжки). У зв'язку з цим логічним буде припустити, що такі жертви часто не звертаються до правоохоронних органів, побоюючись кримінальної відповідальності за вчинений ними злочин.

Здійснене дослідження засвідчило, що потерпілі іноді не заявляють про незаконне позбавлення їх волі або викрадення, оскільки зневірилися у можливостях правоохоронної системи. Наприклад, потерпіла Т. повідомила, що неодноразово зверталася із заявами про вчинений щодо неї колишнім співмешканцем злочин, однак міліція належним чином не реагувала на них, «після чого їй це набридло»². Можна, таким чином, припустити, що певна частина таких злочинів не реєструється у встановленому порядку, внаслідок чого вони не потрапляють до офіційної статистичної звітності³.

Доводиться констатувати, що рівень довіри населення до правоохоронних органів залишається низьким, що також не може не позначатися на латентності розглядуваних посягань. У цьому контексті варто навести такий приклад: потерпілий від викрадення повідомив, що протягом певного часу не заявляв до міліції про вчинений стосовно нього злочин, оскільки знав, що у його викрадачів є «дах» у правоохоронних органах, а тому не бачив у цьому сенсу⁴.

Зазначимо також, що у правозастосовній практиці мають місце чималі труднощі, пов'язані з кримінально-правовою кваліфікацією розглядуваного посягання, зокрема при розмежуванні його із суміжними складами злочинів. У зв'язку з цим дане діяння іноді кваліфікується за іншими статтями закону про кримінальну відповідальність, що також спотворює об'єктивну картину кількості досліджуваних посягань.

На рівень латентності розглядуваного діяння певною мірою вказує також кількість осіб, які зникли безвісти. Так, за даними Червоного Хреста, станом на серпень 2019 року в Україні вважалися зниклими безвісти 1500 осіб; крім того, 1000 людей були або поховані, або не ідентифіковані й знаходилися в моргах⁵. Окреслена проблема, як відомо, особливо загострилася останніми роками внаслідок бойових дій на сході України.

Оскільки об'єктивна сторона розглядуваного злочину передбачає дві альтернативні форми – незаконне позбавлення людини волі або її викрадення, варто з'ясувати їх кількісне співвідношення. Для цього автором проаналізовано матеріали 370 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2018 рік. Результати нашого дослідження засвідчили, що частіше (орієнтовно 2/3) трапляється викрадення людини. Разом із тим маємо підстави стверджувати, що незаконному позбавленню волі, не пов'язаному з викраденням людини, притаманний значно вищий рівень латентності. У цьому контексті зазначимо, що окремі зарубіжні дослідники дійшли висновку про переважання кількості незаконних позбавлень волі над чисельністю викрадень⁶. Утім, не варто забувати, що викрадення людини без незаконного позбавлення її свободи неможливе.

Стаття 146 КК України, яка встановлює відповідальність за розглядуване діяння, включає основний, кваліфікований та особливо кваліфікований склади. Аналіз емпіричної бази засвідчив, що з-поміж 558 засуджених за незаконне позбавлення волі або викрадення людини за ч. 1 ст. 146 КК України засуджено 46 осіб (8,2%), за ч. 2 цієї статті – 462 особи (82,8%), за ч. 3 – 50 осіб (9%). Домінування кваліфікованого виду даного злочину пояснюється, зокрема, тим, що аналізоване посягання (а насамперед викрадення людини) переважно вчиняється за попередньою змовою групою осіб (ч. 2 ст. 146). Крім того, аналіз судової практики засвідчив наявність численних помилок, що мають місце при кваліфікації розглядуваного діяння й призводять до спотворення реальної чисельності основного, кваліфікованого та особливо кваліфікованого видів незаконного позбавлення волі або викрадення людини⁷.

1 Архів Андрушівського районного суду Житомирської обл. за 2017 рік. Справа № 272/578/16-к.

2 Архів Ленінського міськрайонного суду м. Кіровограда за 2011 рік. Справа № 1-325/11.

3 Андрушко А.В. Кількісно-якісні показники незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Право і суспільство*. 2019. № 6-2. С. 102.

4 Архів Богунського районного суду м. Житомира за 2014 рік. Справа № 1-153/12.

5 Скільки в Україні зниклих безвісти: статистика від Червоного Хреста. *Канал 24*. 30 серпня 2019 р. URL: https://24tv.ua/skilki_v_ukrayini_zniklih_bezvisti_statistika_vid_chervonogo_hresta_n1199058

6 Науменко С.В. Незаконное лишение свободы: уголовно-правовой и криминологический аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. С. 40; Потапкин С.Н. Незаконное лишение свободы по российскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Нижний Новгород, 2003. С. 41, 43.

7 Див.: Андрушко А.В. Типові помилки при кваліфікації незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (8 листопада 2019 р.) / уклад. О.В. Авраменко, С.С. Гнатюк, І.І.

Аналіз єдиних звітів про кримінальні правопорушення за 2016–2019 рр., доступних на сайтах прокуратур областей та м. Києва, дозволив встановити територіальну поширеність розглядуваного злочину. Найбільше таких посягань зафіксовано в Донецькій, Луганській, Одеській, Дніпропетровській, Запорізькій, Харківській, Київській областях та місті Києві, а найменше – в Івано-Франківській, Чернівецькій, Чернігівській, Закарпатській, Тернопільській, Рівненській, Хмельницькій, Кіровоградській, Львівській областях. Зазначимо, що отримані нами дані загалом корелюють з наявною інформацією про територіальну поширеність злочинності в Україні¹.

Варто зауважити, що в окремих областях (зокрема, Запорізькій, Львівській, Миколаївській, Черкаській) протягом аналізованого періоду спостерігалися доволі різкі коливання показників розглядуваного злочину. Так, наприклад, прокуратурою Львівської області у 2016 році обліковано 15, у 2017 – 4 (–73,3%), у 2018 – 10 (+150%), а у 2019 – 16 (+60%) випадків незаконного позбавлення волі або викрадення людини². Прокуратурою Запорізької області у 2016 році зареєстровано 20, у 2017 – 36 (+80%), у 2018 – 17 (–52,8%), а у 2019 – 25 (+47,1%) вказаних посягань³. Щорічне зменшення кількості незаконних позбавлень волі або викрадень людини має місце в Херсонській області, прокуратурою якої у 2016 році обліковано 18, у 2017 – 13 (–27,8%), у 2018 – 8 (–38,5%), а у 2019 – 3 (–62,5%) вказаних посягань⁴. Щорічне зростання кількості розглядуваних діянь зафіксовано в Харківській області, прокуратурою якої у 2016 році зареєстровано 18, у 2017 – 24, а у 2018 – 35 випадків незаконного позбавлення волі або викрадення людини, та в Хмельницькій області, прокуратурою якої у 2016 році обліковано 3, у 2017 – 7 (+133,3%), у 2018 – 12 (+71,4%), а в 2019 – 15 (+25%) випадків незаконного позбавлення волі або викрадення людини⁵.

Аналіз емпіричної бази дає підстави для висновку, що близько 60% розглядуваних посягань вчиняється в містах, 10% – у селищах міського типу, орієнтовно 30% – в сільській місцевості. 3-поміж міст України найбільша кількість аналізованих діянь фіксується в столиці України – Києві. Так, у 2016 році прокуратурою міста Києва обліковано 64, у 2017 – 45, у 2018 – 54, у 2019 – 45 випадків незаконного позбавлення волі або викрадення людини⁶. Зазначимо, що незаконне позбавлення волі або викрадення людини, як правило, вчиняється за місцем проживання винної особи, чому, зрозуміло, сприяє краще знання нею довколишньої місцевості та місцевих особливостей⁷.

Офіційні статистичні дані не містять відомостей про негативні соціальні наслідки такого злочинного діяння як незаконне позбавлення волі або викрадення людини. Водночас аналіз доступних матеріалів кримінальних проваджень дає підстави для висновку, що в результаті вказаного посягання більшості потерпілих заподіюється шкода здоров'ю (внаслідок застосування до потерпілої особи фізичної сили задля подолання її опору та недопущення можливості звільнення) і моральна шкода. Разом із тим, якщо заподіяння тілесних ушкоджень (переважно легкого ступеня тяжкості) знаходить належне відображення у вивчених матеріалах проваджень, то далеко не завжди це можна сказати про завдану моральну шкоду. Зазвичай суди не конкретизують вказану шкоду або ж ставляться до цього надто формально. Одним із винятків може слугувати вирок Бучацького районного суду Тернопільської області, у якому підкреслено, що завдана потерпілій моральна шкода полягає в негативних змінах у її житті; суд пояснив, що маються на увазі «щоденні думки та спогади про наслідки психотравмуючої події, страх можливого повторення подій, негативні переживання та спогади, потреба в унікальні аналогічних обставин, настороженість, тривога, емоційні реакції при згадуванні, переживання психологічного дискомфорту, тимчасова відірваність від активного соціального життя, знижений та нестійкий настрій, порушення сну,

Сидорук. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. С. 11–13.

- 1 Див., зокрема: Бабенко А.М. Запобігання злочинності в регіонах України: концептуально-методологічний та праксеологічний вимір: монографія. Одеса: ОДУВС, 2014. С. 120; Бабенко А.М. Регіональна злочинність в Україні: закономірності, детермінація та запобігання: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2015. С. 137–138; Бесчастний В. Кримінологічний аналіз стану злочинності в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 212–213; Кулик О.Г. Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2011. С. 41, 44.
- 2 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2016–2019 рр. / Прокуратура Львівської обл. URL: <https://lviv.gp.gov.ua/ua/lvdoc.html?m=publications&t=rec&id=221921&fp=24>
- 3 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2016–2019 рр. / Прокуратура Запорізької обл. URL: https://zap.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=112773&libid=
- 4 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2016–2019 рр. / Прокуратура Херсонської обл. URL: https://kherson.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=113419&libid=&cs=print
- 5 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2016–2019 рр. / Прокуратура Хмельницької обл. URL: https://khmel.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=113395&libid=
- 6 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2016–2019 рр. / Прокуратура міста Києва. URL: https://kyiv.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=112297&libid=
- 7 Андрушко А.В. Кількісно-якісні показники незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Право і суспільство*. 2019. № 6-2. С. 103.

неприємні сновидіння, емоційна напруга, нервозність, дратівливість, реакції замикання, бажання уникати контактів, почуття образи, обурення, приниження гідності»¹.

Наслідком розглядуваних посягань є не лише заподіяння шкоди здоров'ю потерпілих та спричинення їм моральної шкоди. Аналіз емпіричної бази змушує констатувати, що розглядуваний злочин іноді вчиняється військовослужбовцями на контрольованій Україною частині Донбасу, в тому числі щодо мирних жителів. У зв'язку з цим варто звернути увагу на вирок Апеляційного суду Донецької області, який слушно підкреслив, що, вчинивши даний злочин щодо мирних жителів (з метою отримання від викрадених інформації про осіб, які можуть сприяти діяльності незаконних збройних формувань), військовослужбовці-контрактники знехтували «конституційним обов'язком захищати країну, посягли на авторитет Збройних Сил України та довіру до них з боку населення, особливо в умовах сьогодення, на території поряд із зоною проведення бойових дій»².

Захоплення заручників у правозастосовній практиці трапляється порівняно рідко. За даними МВС України, протягом 1991–2006 рр. зареєстровано всього 113 випадків вчинення вказаного діяння³. За 2013 рік органами прокуратури обліковано 4 випадки захоплення або тримання особи як заручника, у 2014 зареєстровано 41, у 2015 – 17, у 2016 – 7, у 2017 році – 3, у 2018 – 6, у 2019 – 8 таких злочинів⁴. Різке зростання кількості розглядуваних посягань у 2014 році пов'язане, вочевидь, із запровадженням нового порядку приймання, реєстрації та розгляду в органах прокуратури України заяв, повідомлень та іншої інформації про злочини, а також із проведенням антитерористичної операції на Донбасі⁵.

Занепокоєння викликає стан розкриття вказаних посягань та притягнення винних у їх вчиненні до кримінальної відповідальності: так, у 2014 році, за який обліковано 41 випадок захоплення або тримання особи як заручника, тільки по чотирьом із них провадження були направлені до суду з обвинувальним актом, у 2013 – з обвинувальним актом до суду направлені лише 2 провадження, у 2015 – 5, у 2016 – 3, у 2017 – 2, у 2018 – 4, у 2019 – 4⁶.

Варто нагадати, що окрім ст. 147, яка передбачає загальний склад захоплення заручників, КК України містить спеціальні норми (ст.ст. 349, 349-1), які встановлюють відповідальність відповідно за захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника та за захоплення журналіста як заручника. Вказані діяння включені законодавцем до розділу XV Особливої частини КК, який об'єднує злочинні посягання проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та злочини проти журналістів. Хоча за задумом законодавця основним безпосереднім об'єктом діянь, передбачених ст.ст. 349, 349-1 КК, не є особиста свобода людини, об'єктивна сторона цих злочинів аналогічна захопленню заручників, відповідальність за яке встановлена у ст. 147 КК. Раніше ми зазначали, що ст.ст. 349, 349-1 лише породжують зайву конкуренцію норм, а існуюча з точки зору вітчизняного законодавця доцільність посиленої відповідальності за захоплення як заручника певної категорії осіб може бути реалізована шляхом конструювання кваліфікованого складу злочину⁷. У зв'язку з цим доцільно навести також статистичні дані, які стосуються спеціальних видів захоплення або тримання особи як заручника. За 2013 рік органами прокуратури обліковано 1 випадок захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника, у 2014 – зареєстровано 59, у 2015 – 1, у 2016 – 3, у 2017 – 2, у 2018 – 1, у 2019 – 0 таких злочинів⁸. Що ж стосується захоплення журналіста як заручника, то жодного відповідного діяння за період від 14 травня 2015 р., коли КК України був доповнений ст. 349-1, органами прокуратури не обліковано.

1 Вирок Бучацького районного суду Тернопільської обл. від 16 травня 2016 р. (справа № 595/93/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57713149>

2 Вирок Апеляційного суду Донецької обл. від 6 червня 2017 р. (справа № 264/6729/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66946519>

3 Акімов М.О. Кримінально-правова характеристика захоплення заручників за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2009. С. 1.

4 Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2013–2019 рр. / Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>

5 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 4. С. 213.

6 Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2013–2019 рр. / Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>

7 Андрушко А.В. Окремі аспекти кримінальної відповідальності за захоплення заручників. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 3. С. 162–163.

8 Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2013–2019 рр. / Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>

У кримінологічній літературі зазначається, що захоплення заручників характеризується низьким рівнем латентності¹. О.В. Лисодед підкреслює, що в більшості випадків сам факт захоплення або тримання особи як заручника спеціально розголошується через специфічні цілі цього злочину². Разом із тим, як засвідчує аналіз доступної емпіричної бази, коло осіб, яким розголошується факт вчинення таких дій, здебільшого досить вузьке (передовсім це родичі). Зважаючи на можливі погрози заподіяння шкоди потерпілому чи членам його сім'ї, а також з огляду на інші причини (зокрема, недовіру до правоохоронних органів) частина таких посягань може бути неврахованою в офіційній статистичній звітності. У цьому контексті покажемо є такий приклад: навіть будучи звільненим, підприємець, якого захопили і утримували як заручника, продовжував виконувати незаконні вимоги учасників озброєної банди, пояснивши своїм родичам, що «це дуже серйозна справа, що він збирається виконати їхні вимоги, щоб ні у кого з нас не було проблем»³. Зазначимо також, що в абсолютній більшості випадків затримання винуватих у вчиненні даного діяння мало місце в результаті повідомлення про факт скоєння цього злочину з боку родичів потерпілого чи інших осіб. У будь-якому разі навряд чи можна погодитись з О.О. Володіною, яка наголошує, що «місцезнаходження заручників, як правило, не приховується від правоохоронних органів»⁴.

Аналіз єдиних звітів про кримінальні правопорушення за 2014–2019 рр., доступних на сайтах прокуратур областей та м. Києва, засвідчив, що за вказаний період найбільшу кількість випадків захоплення заручників зафіксовано в Одеській області – 6. Прокуратурою Київської області обліковано 4 випадки захоплення заручників, Дніпропетровської – 3, Миколаївської – 3, Харківської – 3, Запорізької – 2, Сумської – 2, Черкаської – 2, м. Києва – 2. По одному випадку вказаного діяння зареєстровано у Вінницькій, Житомирській, Івано-Франківській, Тернопільській, Херсонській, Хмельницькій та Чернівецькій областях. Жодного випадку захоплення заручників не зафіксовано прокуратурами Волинської, Закарпатської, Кіровоградської, Рівненської та Чернігівської областей. Відповідні дані з сайтів прокуратур Донецької, Луганської, Львівської та Полтавської областей є неповними (міститься інформація лише за два – чотири роки; протягом вказаного періоду жодного діяння, передбаченого ст. 147 КК України, не обліковано).

Вивчення емпіричної бази засвідчило, що захоплення заручників вчиняється здебільшого в містах: столиці (3,6%), обласних центрах (35,7%), районних центрах (21,4%), містах обласного значення (14,3%). В 21,4% випадках цей злочин було вчинено в селі, в 3,6% – у селищі міського типу, яке є районним центром. Отримані результати можна пояснити об'єктивними причинами: саме в містах (насамперед в обласних центрах) проживає більшість заможних людей, котрі здебільшого і стають жертвами розглядуваного злочину. При цьому варто додати, що розглядувані діяння (насамперед скоєні з корисливих мотивів) далеко не завжди вчиняються за місцем проживання злочинців. Визначальне значення має місце проживання заздалегідь обраної жертви, а також зменшення ризику викриття. Так, приміром, організована група, яка протягом березня-жовтня 2010 р. тричі захоплювала і утримувала заможних громадян Китаю з метою одержання викупу від їхніх родичів, складалася в тому числі з киян, які для вчинення злочину спеціально приїжджали до Одеси та Іллічівська Одеської обл., де проживали потенційні жертви⁵. Крім того, захоплення особи як заручника нерідко вчиняється в одному місці, а його тримання – в іншому. Для прикладу, та ж організована група викрадала громадян Китаю в Одеській області, а потім переміщала їх до приватного будинку, розташованого в одному із сіл Київської області, де й утримувала.

Обов'язковою ознакою юридичного складу захоплення заручників є спеціальна мета – спонукання родичів затриманого, державної або іншої установи, підприємства чи організації, фізичної або службової особи до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника. Саме по собі захоплення або тримання особи як заручника виступає не метою винного, а засобом досягнення мети. Тому варто розглянути цілі, які ставлять перед собою ті, хто зважуються на вчинення цього злочину.

Аналіз доступної емпіричної бази дає підстави для висновку: в більшості випадків (64,2%) такою метою є мета незаконного збагачення шляхом вимагання викупу від третіх осіб як умови звільнення заручника. Ззна-

1 Теоретические основы исследования и анализа латентной преступности: монография / под ред. С.М. Иншакова. Москва: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2011. С. 339, 619.
2 Лисодед А.В. Актуальные криминологические проблемы преступлений против свободы, чести и достоинства личности. *Проблеми законності: респ. міжвід.* наук. зб. Харків, 2006. Вип. 81. С. 128; Криминологія: підручник / за ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкина. Харків: Право, 2014. С. 193–194.
3 Архів Бобринського районного суду Кіровоградської обл. за 2011 рік. Справа № 1-2/11.
4 Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 87.
5 Архів Іллічівського міського суду Одеської обл. за 2012 рік. Справа № 1511/930/2012.

чимо, що подібні результати свого часу отримав М.О. Акімов, за даними якого у 88% випадків вчинення даного злочину має місце корисливий мотив¹.

Захоплення або тримання заручників з корисливих мотивів характеризується суттєвими особливостями.

Складність і багатоетапність вчинення такого злочину обумовлює необхідність залучення до його вчинення співучасників із чітким розподілом ролей. Тому абсолютна більшість таких посягань вчинена організованими групами².

Вивчення матеріалів кримінальних проваджень засвідчило, що захопленню заручника з метою отримання викупу від третіх осіб як умови його звільнення часто передують тривала підготовка до вчинення такого злочину. Наприклад, учасники організованої групи, які захопили і з метою одержання викупу в сумі 2 млн. доларів США утримували в будинку підприємця, до злочину ретельно готувалися протягом кількох місяців. Зокрема, вони довго вели спостереження за помешканням обраної жертви, вивчаючи розпорядок дня підприємця, а також розпорядок дня його дружини та дітей. З метою конспірації учасники групи під час спілкування користувались виключно псевдонімами, а їхні телефонні номери постійно змінювались. Кімнату будинку, в якій утримували заручника, спеціально обладнали: всі поверхні стін, підлоги, стелі та стільця покрили поліетиленовою плівкою, щоб виключити можливість залишення потерпілим будь-яких слідів та виключити можливість в подальшому впізнати потерпілим цю кімнату. Під час безпосереднього спілкування із заручником учасники групи використовували спеціальний одяг: плащові костюми, маски, рукавички і бахіли – все для того, аби виключити ймовірність залишення будь-яких слідів злочину, а також не допустити можливість подальшого їх впізнання³.

Аналіз доступної емпіричної бази засвідчує, що в абсолютній більшості випадків вимога сплати викупу адресується родичам затриманого. І тільки в поодиноких випадках відповідна вимога висувається іншим особам. Так, Апеляційним судом Київської області у 2010 році засуджено двох братів-співучасників, які захопили й утримували головного бухгалтера одного з київських підприємств з метою вимагати в керівництва цього підприємства передати їм грошові кошти в сумі 10 тис. дол. США як умову звільнення заручниці⁴.

Злочинець і жертва при захопленні або триманні як заручника, вчиненому з корисливих мотивів, як правило, незнайомі між собою. Однак трапляються винятки. Скажімо, у згаданому вище випадку жертва злочину була дівчиною одного із братів-співучасників. Останній, маючи матеріальні труднощі та прагнучи вирішити їх протиправним шляхом, зустрів дівчину біля прохідної підприємства, на якому вона працювала, та навіть подарував їй квіти. Втрюх вони поїхали до м. Бровари, де в будинку, який він винаймав для проживання з нею, зв'язали потерпілу і повідомили, що її відпустять тільки після того, як отримають гроші⁵.

Для розглядуваних посягань, вчинених з метою отримання викупу від третіх осіб як умови звільнення заручника, характерна ще одна особливість – порівняна тривалість незаконного утримання жертви. Утримання жертви, як правило, становить 1–2 доби – час, необхідний родичам потерпілого для того, аби зібрати потрібну суму і передати її вимагачам. Разом з тим і тут трапляються винятки. Так, Соснівський районний суд м. Черкаси у 2013 році засудив учасників організованої групи, які захопили і протягом 21 доби утримували підприємця з метою отримання від брата останнього грошової винагороди як умови його звільнення⁶.

Сума грошових коштів, яку злочинці прагнули отримати в результаті вчинення злочину, у кожному випадку різна – від 10 тис. до 2 млн. дол. США. При цьому сума викупу в ході «переговорів» нерідко зменшується. Для прикладу, в одному з випадків злочинці, вимагаючи спершу 1 млн. дол. США, погодились зрештою на вдвіть меншу суму⁷.

Другою за поширеністю (21,4%) метою є використання заручника в якості «живого щита» для того, аби спонукати працівників правоохоронних органів (частіше) чи інших осіб до утримання від вчинення дій з припинення протиправної діяльності та затримання злочинця. При цьому вчиненню розглядуваного злочину завжди передують скоєння особою іншого діяння і, відповідно, загроза бути затриманим за його вчинення. Так,

1 Акімов М.О. Кримінально-правова характеристика захоплення заручників за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2009. С. 10.

2 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 4. С. 214.

3 Архів Солом'янського районного суду м. Києва за 2013 рік. Справа № 2609/11008/12.

4 Архів Апеляційного суду Київської обл. за 2010 рік. Справа № 1-13/10.

5 Архів Апеляційного суду Київської обл. за 2010 рік. Справа № 1-13/10.

6 Архів Соснівського районного суду м. Черкаси за 2013 рік. Справа № 1-525/12.

7 Вирок Приморського районного суду м. Маріуполя Донецької обл. від 6 квітня 2017 р. (справа № 263/13009/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/65890710>

наприклад, Малиновський районний суд міста Одеси у 2016 р. засудив чоловіка, який після невдалої спроби квартирної крадіжки, тікаючи від переслідувачів, котрі намагалися його затримати, захопив як заручника неповнолітню дівчину з метою спонукати їх утриматись від подальшого його переслідування¹.

Спільним для всіх таких випадків є також те, що захоплення заручника із вказаною вище метою здійснюється особою самостійно (без співучасників), є спонтанним (рішення захопити заручника виникає у певний момент з огляду на загрозу затримання), а утримування особи як заручника триває недовго (до моменту затримання злочинця правоохоронцями або ж до моменту зникнення такої загрози)².

Аналіз доступної емпіричної бази засвідчує, що особа, яка захоплює або утримує заручника, іноді переслідує й інші цілі, однак такі випадки є поодинокими. Так, в одному випадку наркозалежний в приміщенні аптеки взяв у заручники жінку, що перебувала в торговому залі, з метою спонукання працівників міліції, яких на вимогу винного викликала фармацевт аптеки, надати йому для вживання наркотичні засоби, що було умовою звільнення заручниці³. В другому – чоловік, що знаходився під впливом психотропних препаратів, погрожуючи розбитою склянкою пляшкою, захопив та утримував як заручників пасажирів автобуса, вимагаючи забезпечити йому зустріч з працівниками міліції та прокурором, що було умовою звільнення заручників⁴. В третьому – двоє засуджених у приміщенні СІЗО захопили в заручники чергового, висунувши співробітникам установи вимогу надати їм транспорт та можливість безперешкодно покинути територію слідчого ізолятора як умову звільнення заручника⁵. В четвертому – пенсіонер мав умисел на захоплення та тримання як заручника дружини секретаря РНБО України (однак помилився і захопив іншу жінку) з метою спонукання останнього до вибачення перед жителями Донбасу за прийняття ним рішень, які начебто призвели до початку бойових дій на сході України, що було умовою звільнення заручниці⁶.

У правозастосовній практиці *підміна дитини* трапляється вкрай рідко. За даними МВС України, протягом 2002–2012 рр. зареєстровано всього 6 випадків вчинення вказаного діяння⁷. За 2013 р. органами прокуратури обліковано 1 випадок підміни дитини, у 2014 р. – 1, у 2015 р. – 0, у 2016 р. – 1, у 2017 р. – 0, у 2018 р. – 1, у 2019 р. – 0 таких злочинів⁸. Таким чином, упродовж 2002–2019 рр. обліковано всього лиш 10 випадків підміни дитини. Порівняння відповідних даних з показниками інших злочинів, відповідальність за які передбачена в розділі III Особливої частини КК України, дає підстави для висновку, що підміна дитини – найменш поширений з-поміж злочинів проти волі, честі та гідності особи. Надзвичайна рідкісність розглядуваного посягання у правозастосовній практиці дозволяє окремим дослідникам ставити питання про доцільність його декриміналізації⁹. З такою точкою зору погодитись не можемо. Підміна дитини дійсно вкрай рідкісний, однак надзвичайно болючий для потерпілого злочин. Вказане діяння порушує право дитини проживати з біологічними батьками (чи з особами, що їх замінюють) і виховуватися у рідній сім'ї, може завдати дитині або навіть уже дорослій людині, котра в дитинстві була підмінена, серйозну психологічну травму. Видається, що ст. 148 КК України виконує важливу превентивну функцію, а незначна кількість розглядуваних злочинів у даному випадку не дозволяє стверджувати про недоцільність та марність протидії їм¹⁰.

Аналіз статистичної інформації про зареєстровані випадки підміни дитини та результати їх досудового розслідування за 2013–2019 рр. засвідчує, що у жодному з відповідних кримінальних проваджень особам не було вручено повідомлення про підозру.

1 Вирок Малиновського районного суду м. Одеси від 11 квітня 2016 р. (справа № 521/22504/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57057037>

2 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 4. С. 215.

3 Приговор Торезского городского суда Донецкой обл. от 5 августа 2011 г. (дело № 1-174/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/17644546>

4 Архів Генічеського районного суду Херсонської обл. за 2013 р. Справа № 2107/3786/2012.

5 Вирок Малиновського районного суду м. Одеси від 28 серпня 2015 р. (справа № 521/12752/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/49223915>

6 Вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 21 квітня 2017 р. (справа № 761/33185/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/67246771>

7 Даценко Є.В. Кримінально-правова характеристика підміни дитини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2015. С. 1.

8 Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2013–2019 рр. / Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>

9 Лісняк С.Г. Кримінологічна характеристика злочинів проти волі, честі та гідності особи (2010–2014 роки). *Вісник Запорізького національного університету*. Юридичні науки. 2015. № 1 (II). С. 195; Моніторинговий кримінологічний аналіз окремих видів злочинів в Україні (2013–2014 роки): наук.-практ. посіб. / О.М. Литвак, Р.О. Стефанчук, Н.В. Лісова та ін. Київ: Національна академія прокуратури України, 2015. С. 110.

10 Андрушко А. Підміна дітей: кримінологічна характеристика та напрями запобігання. *Visegrad journal on human rights*. 2018. № 5 (volume 1). С. 17.

Підміна дітей викликає чималий резонанс у суспільстві, у зв'язку з чим у вітчизняних засобах масової інформації можна знайти немало повідомлень про такі випадки. Контент-аналіз відповідних повідомлень дає підстави для висновку, що більшість з них стосується випадків необережної підміни дітей в пологових будинках, що сталася через недбалість медичних працівників (ст. 148 КК України передбачає відповідальність за підміну дитини, вчинену з прямим умислом). У розглядуваному контексті варто зазначити, що судові спори про оспорування материнства та визнання материнства у порядку ст. 139 Сімейного кодексу України у судовій практиці також є поодинокими¹. Крім того, звертає на себе увагу той факт, що частина таких повідомлень у ЗМІ є не констатацією реальних випадків, а різного роду припущеннями та здогадами.

Кількість повідомлень у ЗМІ про підміну дітей, вчинену з корисливих або інших особистих мотивів, є незначною – таких нам вдалося відшукати всього 9 (за період з 2002 по 2018 рік). Більшість проаналізованих історій досить подібні між собою: вагітність без ускладнень, раптове проведення кесаревого розтину, смерть немовляти і впевненість батьків в тому, що їхню дитину підмінили медики². При цьому підозри базуються не просто на батьківських емоціях, пов'язаних з болючою втратою немовляти, а ґрунтуються на конкретних фактах. Так, наприклад, у 2004 р. у Маріуполі породіллі, яка відійшла від наркозу після кесаревого розтину, медики повідомили, що її дитина померла, і віддали тіло немовляти – удвічі більшого, аніж те, що перед тим було видно на УЗД. Жінці не надали жодного документу про виписку чи народження і наполегливо пропонували кремувати тіло дитини. Згодом адміністрація пологового будинку взагалі запевнила, що в цьому закладі жінка ніколи не народжувала. Підміну дитини, в якій впевнена жінка, за десять років так і не вдалося довести, а кримінальне провадження закрили³.

Однак чи не найвідомішим є випадок, що мав місце в жовтні 2013 р. в Ужгородському пологовому будинку. В результаті кесаревого розтину дитина народилася здоровою, однак на четвертий день немовля впало в кому. Причину коми лікарі пояснити батькам не могли. Дитині робили переливання крові, але малюк так і не опритомнів і через кілька тижнів помер. Невдовзі з'ясувалося, що в документах про народження хлопчика зазначалася друга група крові, а в дитини, яка померла, виявилася четверта. Додаткова експертиза засвідчила, що померлий малюк не міг бути сином цієї пари, оскільки в його крові міститься не властивий їм антиген. У той же час батьки з'ясували, що під час пологів у пологовій залі була присутня лікар, раніше засуджена за торгівлю дітьми⁴.

Аналіз повідомлень про можливі випадки підміни дитини свідчить, що батьки, не встигнувши оговтатись від горя, намагаються відшукати правду в самих лікарів, звертаються до Міністерства охорони здоров'я та правоохоронних органів з вимогою розібратися в ситуації. Однак результативність таких дій завжди мізерна: медики стверджують, що ніякої підміни не було, а немовля померло через непередбачені обставини, МОЗ в кращому випадку застосовує до лікарів дисциплінарні стягнення, правоохоронні органи відмовляють у відкритті кримінального провадження через відсутність складу злочину або ж визнають власну безпорадність у його розслідуванні⁵.

На думку Є.В. Даценка, рідкісність розглядуваного посягання у слідчій та судовій практиці «свідчить не стільки про реальний низький рівень підміни дитини, скільки про надзвичайно високу латентність цього злочину»⁶. На те, що підміна дитини характеризується високим рівнем латентності, вказують й інші дослідники⁷.

- 1 Красицька Л.В. Визначення походження дитини від матері. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2017. № 3 (78). С. 176.
- 2 В Николаеве семья более пяти лет добивается расследования дела о подмене младенца в роддоме депутата Волохова. *Преступности.НЕТ*. 7 июля 2015 г. URL: <https://news.pn.ru/public/137544>; Киевская семья обвиняет врачей роддома в подмене ребенка. *Подробности*. 13 сентября 2011 г. URL: <http://podrobnosti.ua/791172-kievskaja-semja-obvinjaet-vrachej-roddoma-v-podmene-rebenka.html>; Новорожденных подменили на ... мертвых? *Зеркало недели*. 4-11 апреля 2003 г. № 13. URL: https://zn.ua/HEALTH/novorozhdennyh_podmenili_na_mertvyh.html; Підміна дітей. *Про життя*. 22 травня 2013 р. URL: <http://1tv.com.ua/video/6549/load>; Розриту могилу власної дитини виявила мешканка Миколаївської області. *Подробности*. 11 августа 2007 г. URL: <http://podrobnosti.ua/448463-rozritu-mogilu-vlasno-ditini-vijavila-meshkanka-mikolavsko-oblast.html>; ТСН. Тиждень почав розслідувати викрадення дітей у пологовому будинку. *ТСН*. 6 липня 2014 р. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=mj6x9exYCs8>
- 3 ТСН. Тиждень почав розслідувати викрадення дітей у пологовому будинку. *ТСН*. 6 липня 2014 р. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=mj6x9exYCs8>
- 4 Батьки дитини, яка померла у пологовому будинку Ужгорода, вважають, що немовля підмінили. *Закарпаття онлайн*. URL: <https://zakarpattia.net.ua/Zmi/122003-Batky-dytynu-iaka-pomerla-v-polohovomu-budynku-Uzhhoroda-vvazhaiut-shcho-nemovlia-pidminyly>; В Ужгороді розгорівся скандал через загибель немовля. *ТСН*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=9ORVvDXx1Y>
- 5 Киевская семья обвиняет врачей роддома в подмене ребенка. *Подробности*. 13 сентября 2011 г. URL: <http://podrobnosti.ua/791172-kievskaja-semja-obvinjaet-vrachej-roddoma-v-podmene-rebenka.html>; Новорожденных подменили на ... мертвых? *Зеркало недели*. 4-11 апреля 2003 г. № 13. URL: https://zn.ua/HEALTH/novorozhdennyh_podmenili_na_mertvyh.html; ТСН. Тиждень почав розслідувати викрадення дітей у пологовому будинку. *ТСН*. 6 липня 2014 р. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=mj6x9exYCs8>
- 6 Даценко Є.В. Кримінально-правова характеристика підміни дитини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2015. С. 1.
- 7 Див., зокрема: Романчук І.О. Кримінально-правова характеристика потерпілого від злочину, передбаченого статтею 148 Кримінального кодексу України. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2015. № 3 (11). С. 210; Куемжикова С.А. Преступления против семьи и несовершеннолетних: анализ типичных следственных ситуаций первоначального этапа расследования. *Научный журнал КубГАУ*. 2016. № 116 (02). С. 6; Пудовочкин Ю.Е.

На наш погляд, оцінити справжній рівень латентності розглядуваного діяння, який, поза сумнівом, є високим, дуже складно. Про факт підміни іноді стає відомо лише після спливу певного часу, тоді, коли чітко проявляються відмінні особливості зовнішності дитини, стає зрозуміло, що вона не схожа на жодного з батьків. Крім того, не варто забувати, що підміна дитини через недбалість медичного персоналу пологового будинку і підміна чужої дитини, вчинена з корисливих або інших особистих мотивів, є тотожними в одному, але найважливішому моменті – факті підміни дитини, її «переході» від рідних (біологічних) батьків до інших. У зв'язку з цим можна припустити, що якась частина тих випадків, які трактуються як підміна дітей через необережність медичного персоналу, насправді є умисними злочинами, відповідальність за які встановлена у ст. 148 КК України. Встановити, що в конкретному випадку йдеться про діяння, передбачене вказаною статтею, а не про «прикру помилку» персоналу пологового будинку, який «випадково переплутав» немовлят, може бути дуже складно. Якраз тут, на наш погляд, може «ховатися» частина латентних випадків підміни дитини¹.

Аналіз єдиних звітів про кримінальні правопорушення за 2014–2019 рр., доступних на сайтах прокуратур областей та м. Києва, засвідчив, що за вказаний період випадки підміни дитини зафіксовані прокуратурою Миколаївської (2014 р.) та Черкаської (2018 р.) областей.

В юридичній літературі вказується, що місцем вчинення цього злочину може бути лікарня, пологовий будинок, дитячі установи та заклади незалежно від форми власності, сквер, дитячий майданчик, інша відкрита місцевість, квартира батьків дитини або квартира нянечки тощо². Водночас вивчення повідомлень в ЗМІ засвідчило, що підміна дітей зазвичай вчиняється в пологовому будинку (100% випадків) невдовзі після пологів (відразу після них або ж в найближчі дні після пологів). У 100% випадків підміна дітей мала місце в містах, що, зрозуміло, пов'язано із розташуванням пологових будинків³.

Перейдемо до з'ясування сучасного стану та тенденцій *торгівлі людьми* в Україні.

За 2013 рік органами прокуратури обліковано 130 випадків торгівлі людьми, у 2014 зареєстровано 118, у 2015 – 110, у 2016 – 114, у 2017 – 340, у 2018 – 268, у 2019 році – 316 таких злочинів⁴. Найменша кількість вказаних посягань, таким чином, зареєстрована у 2015 році, найбільша – у 2017-му. Наведені статистичні дані дозволяють також стверджувати, що упродовж 2013–2016 рр. чисельність розглядуваних посягань залишалась майже незмінною. У наступні роки ситуація суттєво змінилася. При цьому динаміка аналізованих діянь мала хвилеподібний характер: різкий стрибок (+198,25%) відбувся у 2017 р., падіння (–21,18%) відповідного показника у 2018-му і нове зростання (+17,91%) у 2019 р. Майже трикратне збільшення у 2017 р. кількості зареєстрованих випадків торгівлі людьми В.С. Батиргареева слушно, на наш погляд, пояснювала тим, що цей рік МВС України був оголошений роком боротьби з торгівлею людьми і, як наслідок, це відобразилося на «гонитві» за показниками⁵. Вочевидь, тенденція збереження зареєстрованих випадків торгівлі людьми на достатньо високому, порівняно з 2013–2016 рр., рівні пояснюється насамперед високим ступенем уваги, який приділяється вказаним діянням останніми роками. Утім, варто брати до уваги й інші фактори, серед яких – зумовлене перманентною економічною кризою прогресуюче зубожіння значної частини населення, що призводить до його віктимізації, вдосконалення навиків виявлення випадків торгівлі людьми тощо⁶.

Аналізуючи наведені показники, варто мати на увазі, що статистичні дані за період з 2014 по 2019 рік не враховують кількості розглядуваних діянь, вчинюваних на окупованих територіях Криму та Донбасу. Зауважимо, що інформація про кількісно-якісні показники торгівлі людьми на вказаних територіях є дуже фрагментарною. Так, у березні 2017 р. заступник міністра закордонних справ України Сергій Кислиця під час відкритих дебатів Ради безпеки ООН в Нью-Йорку на тему: «Торгівля людьми в умовах конфліктів: примусова праця,

Уголовно-правовые и криминологические проблемы предупреждения преступлений против несовершеннолетних: дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2005. С. 197; Теоретические основы исследования и анализа латентной преступности: монография / под ред. С.М. Иншакова. Москва: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2011. С. 225–226; Слюсарева Н.Д. Криминологическое обеспечение расследования преступлений против семьи: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 2013. С. 3–4.

1 Андрушко А. Підміна дітей: криминологічна характеристика та напрями запобігання. *Visegrad journal on human rights*. 2018. № 5 (volume 1). С. 19.
2 Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, С.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; ЦУА, 2009. С. 383; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина / під заг. ред. М.О. Потебенка, В.Г. Гончаренка. Київ: Форум, 2001. С. 116.
3 Андрушко А. Підміна дітей: криминологічна характеристика та напрями запобігання. *Visegrad journal on human rights*. 2018. № 5 (volume 1). С. 19.
4 Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2013–2019 рр. / Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>
5 Батиргареева В.С. Щодо сучасних рис явища торгівлі людьми в Україні та особливостей його запобігання. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали II Міжнародного науково-практичного симпозиуму* (м. Івано-Франківськ, 16-17 березня 2018 р.). Івано-Франківськ, 2018. С. 23.
6 Андрушко А.В. Сучасний стан і ключові тенденції торгівлі людьми в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 2. Частина 3. С. 8.

рабство та інші аналогічні практики» заявив: «Три роки російської агресії проти України призвели до збільшення ризиків, пов'язаних з торгівлею людьми в Україні. Ми також бачимо численні випадки торгівлі людьми та примусової праці – і навіть рабства – в окремих районах Донецької і Луганської областей, які перебувають поза контролем українського уряду»¹. Управління Верховного комісара ООН з прав людини, своєю чергою, акцентує увагу на пов'язаній з конфліктом сексуальній експлуатації жінок на Донбасі². Вітчизняні дослідники висловлюють гіпотезу про співпрацю транснаціональних злочинних організацій із самопроголошеними «ДНР» і «ЛНР» щодо торгівлі людьми з метою вилучення органів для кримінальної трансплантації³. Крім того, за даними експертів, війна на сході України призвела до появи нових для нашої держави, але відомих у світі форм торгівлі людьми. Йдеться про примусову працю у воєнних умовах, про примушування до участі у військових формуваннях, до ролі інформаторів та «людського щита», про використання дітей незаконними військовими формуваннями на окупованій території⁴.

Разом із тим оцінити реальні масштаби торгівлі людьми на сході України нині навряд чи можливо, оскільки на непідконтрольних територіях не здійснюється жодного системного моніторингу, належним чином не працюють правоохоронні органи та правозахисні організації. У цих регіонах, зрозуміло, немає і належної підтримки жертв торгівлі людьми⁵.

У ЗМІ та спеціальній літературі неодноразово зазначалося, що у зв'язку з війною на сході України та появою значної кількості внутрішньо переміщених осіб⁶ з'явилися серйозні загрози істотного зростання кількості жертв торгівлі людьми⁷. Однак кількарічний моніторинг автором цих рядків відповідної ситуації дозволяє стверджувати, що різкого збільшення таких осіб з-поміж жертв торгівлі людьми останніми роками не відбулося⁸. Аналіз емпіричної бази дійсно засвідчує, що починаючи з 2014 р. внутрішньо переміщені особи поповнили ряди жертв розглядуваного посягання, однак їх частка у загальній структурі жертв складає лише кілька відсотків. Водночас, на наш погляд, вказаний факт не заперечує того, що внутрішньо переміщені особи є категорією осіб, стосовно яких можна стверджувати про існування підвищених ризиків стати жертвою торгівлі людьми. Ці ризики зумовлені тим, що частина таких осіб перебуває у скрутному матеріальному становищі і їм доводиться погоджуватись на сумнівні пропозиції щодо працевлаштування, аби вижити в чужих для них містах. З іншого ж боку, слід мати на увазі, що проблема торгівлі людьми має глибоке соціально-економічне підґрунтя, незалежно від того, хто стає жертвою таких посягань. У зв'язку з цим погоджуємось з В.С. Батиргареевою, яка зазначає, що з початком війни на сході України у детермінаційному комплексі торгівлі людьми не з'явилися нові причини, окрім традиційних соціально-економічних та особистісних⁹.

У загальній структурі злочинності торгівля людьми, як і загалом злочини проти волі, честі та гідності особи, займає мізерну частку. Так, протягом 2019 року органами прокуратури обліковано 316 випадків торгівлі людьми, що складає 0,07% від усіх облікованих в Україні злочинів (34,2% у структурі злочинів проти волі, честі та гідності особи). Таким чином, попри надзвичайно велику увагу, яка приділяється проблемі торгівлі людьми в Україні, можемо констатувати, що питома вага цього злочину у загальній структурі злочинності є зовсім незначною¹⁰. При цьому варто зауважити, що у ЗМІ (та й не тільки) під торгівлею людьми іноді мають на увазі й

- 1 У МЗС розповіли про численні випадки торгівлі людьми і рабства на окупованих територіях Донбасу. *УНІАН*. 15 березня 2017 р. URL: <https://www.unian.ua/society/1825462-u-mzs-tozprovili-pro-chislenni-vipadki-torgivli-lyudmi-i-rabstva-na-okupovanih-teritoriyah-donbasu.html>
- 2 Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, в Україні. 14 березня 2014 р. – 31 січня 2017 р. / Управління Верховного комісара ООН з прав людини. URL: http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/ReportCRSV_UA.pdf
- 3 Головкін Б.М. Торгівля органами людини: українські реалії. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 27. С. 24.
- 4 Доброта В. Окупація Донбасу породила появу нових форм торгівлі людьми. *ГЛАВКОМ*. 6 грудня 2016 р. URL: <https://glavcom.ua/interviews/okupaciya-donbasu-porodila-royavu-novih-form-torgivli-lyudmi-386519.html>
- 5 Андрушко А.В. Сучасний стан і ключові тенденції торгівлі людьми в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 2. Частина 3. С. 8.
- 6 Внаслідок анексії Криму та війни на Донбасі в Україні з'явилося близько півтора мільйона внутрішньо переміщених осіб (В Україні зареєстровано понад 1,49 млн переселенців – Мінсоцполітики. *Українформ*. 6 лютого 2018 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2396930-v-ukraini-zareestrovano-ponad-149-mln-pereselenciv-minsocpolitiki.html>).
- 7 Див., наприклад: Доброта В. Окупація Донбасу породила появу нових форм торгівлі людьми. *ГЛАВКОМ*. 6 грудня 2016 р. URL: <https://glavcom.ua/interviews/okupaciya-donbasu-porodila-royavu-novih-form-torgivli-lyudmi-386519.html>; Переселенці і торгівля людьми. *Galinfo*. 13 липня 2015 р. URL: https://galinfo.com.ua/articles/chy_gyzykuyut_pereselentsi_z_donbasu_staty_zhertvamuy_torgivli_lyudmy_199363.html; Сметаніна Н.В., Мангарова Є.С. Кримінологічна характеристика злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми в умовах гібридної війни. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 1. С. 188; Стадник Г. Переселенці – серед потенційних жертв торговців людьми. *Deutsche Welle*. 10 квітня 2015 р. URL: <http://www.dw.com/uk>
- 8 Зауважимо, що вказане стосується не лише жертв даного злочину, а й тих, хто його вчиняє: у структурі осіб, засуджених за торгівлю людьми, внутрішньо переміщені особи складають мізерну частку.
- 9 Батиргареева В.С. Торгівля людьми в Україні: погляд із сьогодення. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2017. Вип. 33. С. 70.
- 10 Здивування викликають твердження окремих авторів про те, що «торгівля людьми – одне з найпоширеніших посягань не тільки в Україні, а й у усю-

ті явища, які до неї мають доволі опосередковане відношення (наприклад, до жертв торгівлі людьми подеколи зараховують мало не всіх українських заробітчан). Має рацію В.С. Батиргареева, яка у зв'язку з цим підкреслює, що «за бажанням драматизувати наявну в країні ситуацію втрачаються об'єктивна оцінка й тверезий погляд на те, що ми називаємо сьогодні торгівлею людьми»¹.

Серед злочинів проти волі, честі та гідності особи торгівля людьми – другий за поширеністю злочин (після незаконного позбавлення волі або викрадення людини). При цьому варто нагадати, що різниця у кількісних показниках незаконного позбавлення волі або викрадення людини та торгівлі людьми є доволі істотною. Додавши про це йшлося вище, а тому вважаємо за можливе не повторюватись.

Варто також навести статистичні дані, які ілюструють чисельність облікованих випадків торгівлі людьми у розрізі трьох частин ст. 149 КК України, яка встановлює відповідальність за розглядуване діяння. Для зручності наведемо їх у таблиці 1:

Таблиця 1. Чисельність облікованих випадків торгівлі людьми (ст. 149 КК)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Всього за ст. 149 КК	130	118	110	114	340	268	316
Ч. 1 ст. 149 КК	27	14	16	19	23	20	25
Ч. 2 ст. 149 КК	87	92	73	88	272	206	171
Ч. 3 ст. 149 КК	16	12	21	7	45	42	120

Таким чином, більшість зареєстрованих випадків торгівлі людьми припадає на ч. 2 ст. 149 КК України. Пов'язано це з тим, що вказане діяння здебільшого вчиняється за попередньою змовою групою осіб. Аналіз матеріалів кримінальних проваджень, а також вироків, доступних в Єдиному державному реєстрі судових рішень, дозволяє стверджувати, що серед інших кваліфікуючих ознак, передбачених ч. 2 ст. 149 КК, у правозастосовній практиці найчастіше трапляються вчинення даного злочину повторно, щодо кількох осіб та щодо неповнолітнього. Інші кваліфікуючі ознаки зустрічаються рідко.

Частка облікованих випадків торгівлі людьми, відповідальність за які передбачена ч. 3 ст. 149 КК України, протягом 2013–2018 рр. була порівняно незначною, не перевищуючи 10–20%. Однак у 2019 р. їх чисельність суттєво зросла, сягнувши 38% від загальної кількості зареєстрованих випадків торгівлі людьми в Україні. Аналіз емпіричної бази засвідчує, що у правозастосовній практиці найчастіше трапляються такі особливо кваліфікуючі ознаки, як вчинення торгівлі людьми організованою групою, а також вчинення даного діяння щодо малолітнього. Частка інших особливо кваліфікуючих ознак, передбачених ч. 3 ст. 149 КК України, є незначною².

Щодо облікованих випадків торгівлі людьми, відповідальність за яку передбачена ч. 1 ст. 149 КК України, то звертає на себе увагу той факт, що у 2013–2016 рр. їх щорічна чисельність перевищувала 10%, сягнувши максимуму у 2013 р. (20,8%). Однак у 2017–2019 рр. кількість відповідних випадків даного злочину зменшилась, не перевищуючи 7–8% від загальної кількості зареєстрованих випадків торгівлі людьми в Україні.

Наведені вище показники необхідно співвіднести з іншими даними, зокрема з чисельністю кримінальних проваджень про торгівлю людьми, які направлені до суду з обвинувальним актом (див. таблицю 2).

му світі» (Горпинюк О.П. Проблеми відповідальності за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо людини. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2014. № 4 (I). С. 262).

1 Батиргареева В.С. Торговля людьми в Україні: погляд із сьогодення. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2017. Вип. 33. С. 68. Подібну критику необгрунтованого перебільшення проблеми торгівлі людьми у світі загалом див.: Weitzer R. New Directions in Research on Human Trafficking. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 2014. Vol. 653. Issue 1. P. 9–11.

2 Андрушко А.В. Сучасний стан і ключові тенденції торгівлі людьми в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 2. Частина 3. С. 9.

Таблиця 2. Чисельність кримінальних проваджень про торгівлю
людьми, які направлені до суду з обвинувальним актом

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Загалом за ст. 149 КК	58	55	59	45	97	106	150
Ч. 1 ст. 149 КК	6	3	5	6	4	4	6
Ч. 2 ст. 149 КК	48	46	40	37	69	90	68
Ч. 3 ст. 149 КК	4	6	14	2	24	12	76

Наведені дані засвідчують доволі низьку результативність досудового розслідування кримінальних проваджень про торгівлю людьми. Упродовж розглядуваного періоду з обвинувальним актом до суду направлялося лише кожне друге, а то й третє, відповідне провадження на рік. Ще гірша ситуація мала місце у 2017 р., тобто тоді, коли було зафіксовано рекордну чисельність розглядуваних посягань. Окреслений стан речей, на наш погляд, пояснюється насамперед об'єктивною складністю розслідування торгівлі людьми, недостатнім рівнем професіоналізму правоохоронних органів тощо¹.

Проаналізуємо також особливості територіальної поширеності розглядуваного злочину. Вивчення єдиних звітів про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр., доступних на сайтах прокуратур областей та м. Києва, дозволяє стверджувати, що найбільше таких посягань за вказаний період зафіксовано у м. Києві (363)², Одеській (168)³, Харківській (165)⁴, Дніпропетровській (106)⁵ та Київській (75)⁶ областях, а найменше – у Чернівецькій (9)⁷, Хмельницькій (9)⁸, Вінницькій (11)⁹, Запорізькій (14)¹⁰, Рівненській (17)¹¹, Кіровоградській (18)¹², Черкаській (18)¹³, Закарпатській (20)¹⁴, Івано-Франківській (20)¹⁵, Сумській (20)¹⁶, Херсонській (22)¹⁷ та Житомирській (24)¹⁸ областях. Дещо більша кількість випадків торгівлі людьми облікована у Миколаївській

- Андрушко А.В. Сучасний стан і ключові тенденції торгівлі людьми в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 2. Частина 3. С. 10.
- Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура м. Києва. URL: https://kyiv.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=113697&libid=
- Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Одеської обл. URL: https://od.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=111623&libid=100135
- Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Харківської обл. URL: <https://sumy.gp.gov.ua/ua/suminf.html?m=publications&t=rec&id=229162>
- Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Дніпропетровської обл. URL: https://dnipr.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=111414
- Дані за період з 2014 по 2019 рр. (Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2014–2019 рр. / Прокуратура Київської обл. URL: https://kobl.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=114000&libid=
- Дані за період з 2014 по 2019 рр. (Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2014–2019 рр. / Прокуратура Чернівецької обл. URL: https://chm.gp.gov.ua/ua/statch?dir_id=111815&libid=101022
- Дані за період з 2014 по 2019 рр. (Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2014–2019 рр. / Прокуратура Хмельницької обл. URL: https://khmel.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=113395&libid=
- Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Вінницької обл. URL: https://vin.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=113411&libid=
- Дані за період з 2014 по 2019 рр. (Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2014–2019 рр. / Прокуратура Запорізької обл. URL: https://zap.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=112191&libid=
- Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Рівненської обл. URL: <https://pro.gov.ua/statistic>
- Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Кіровоградської обл. URL: https://kir.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=111807&libid=
- Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Черкаської обл. URL: https://chk.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=111919&libid=&cs=print
- Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Закарпатської обл. URL: <https://zak.gp.gov.ua/ua/zakdoc.html?m=publications&t=cat&id=114396>
- Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Івано-Франківської обл. URL: https://ifr.gp.gov.ua/ua/stat_info.html
- Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Сумської обл. URL: <https://sumy.gp.gov.ua/ua/suminf.html?m=publications&t=rec&id=229162>
- Дані за період з 2014 по 2019 рр. (Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2014–2019 рр. / Прокуратура Херсонської обл. URL: https://www.kherson.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=113687&libid=100142
- Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Житомирської обл. URL: <https://zhit.gp.gov.ua/ua/materials.html?m=publications&t=cat&id=114606>

(31)¹, Волинській (34)², Чернігівській (39)³ і Тернопільській (40)⁴ областях. Що стосується Донецької, Луганської, Львівської та Полтавської областей, то дані з них за вказаний період є неповними, а тому не дозволяють об'єктивно судити про ситуацію з цим злочином. Протягом 2018–2019 рр. прокуратурою Донецької області зареєстровано 25 випадків торгівлі людьми⁵. За цей же період прокуратурою Полтавської області обліковано 5 розглядуваних злочинів⁶. Упродовж 2016–2019 рр. прокуратурою Луганської області зареєстровано 17 випадків торгівлі людьми⁷, тоді як прокуратурою Львівської області за аналогічний період обліковано 26 таких злочинів⁸.

У більшості областей спостерігаються доволі різкі коливання показників досліджуваного посягання. Так, наприклад, прокуратурою м. Києва у 2013 р. обліковано 7, у 2014 – 18 (+157%), у 2015 – 11 (-38,9%), у 2016 – 24 (+118%), у 2017 – 144 (+500%), у 2018 – 55 (-61,8%), у 2019 – 104 (+89,1%) випадки торгівлі людьми⁴. Своєю чергою, прокуратурою Миколаївської області у 2016 р. зареєстровано 0, у 2017 – 7 (+700%), у 2018 – 16 (+128,57%), а у 2019 р. – 5 (-68,75%) вказаних посягань¹⁰. В окремих областях спостерігається щорічне зростання кількості розглядуваних діянь. Приміром, прокуратурою Київської області у 2015 р. зареєстровано 1, у 2016 – 7 (+600%), у 2017 – 17 (+142,86%), у 2018 – 18 (+5,88%), а у 2019 р. – 26 (+44,4%) випадків торгівлі людьми¹¹. Своєю чергою, прокуратурою Дніпропетровської області у 2017 р. зафіксовано 14, у 2018 – 17 (+21,43%), а у 2019 р. – 26 (+52,94%) вказаних злочинів¹². Натомість в деяких областях останніми роками має місце зниження чисельності аналізованих посягань. Так, прокуратурою Чернігівської області у 2017 р. обліковано 11, у 2018 – 8 (-27,27%), а у 2019 р. – 6 (-25%) випадків торгівлі людьми¹³. Своєю чергою, прокуратурою Львівської області у 2017 р. зареєстровано 10, у 2018 – 7 (-30%), а у 2019 р. – 6 (-14,29%) таких злочинів¹⁴.

Необхідно підкреслити, що наведені вище статистичні дані не враховують латентну частину випадків торгівлі людьми. Немає сумнівів у тому, що рівень латентності аналізованого діяння є високим. До такого висновку спонукають вивчення доступної емпіричної бази, опитування працівників правоохоронних органів та результати досліджень інших науковців¹⁵. При цьому торгівлі людьми переважно притаманна природна латентність.

- 1 Дані за період з 2014 по 2019 рр. (Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2014–2019 рр. / Прокуратура Миколаївської обл. URL: https://myk.gov.ua/ua/statnik.html?dir_id=112789&libid=101034).
- 2 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Волинської обл. URL: <https://vol.gov.ua/ua/statvol.html>
- 3 Дані за період з 2014 по 2019 рр. (Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2014–2019 рр. / Прокуратура Чернігівської обл. URL: https://chrg.gov.ua/ua/stat_infoc.html).
- 4 Дані за період з 2014 по 2019 рр. (Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2014–2019 рр. / Прокуратура Тернопільської обл. URL: https://tern.gov.ua/ua/terndoc.html?_m=publications&_t=cat&id=114730).
- 5 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2018–2019 рр. / Прокуратура Донецької обл. URL: https://don.gov.ua/ua/statdon.html?dir_id=114156&libid=
- 6 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2016–2019 рр. / Прокуратура Полтавської обл. URL: <https://pol.gov.ua/ua/statpol.html>
- 7 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2016–2019 рр. / Прокуратура Луганської обл. URL: https://lug.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=113765&libid=
- 8 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2016–2019 рр. / Прокуратура Львівської обл. URL: https://lviv.gov.ua/ua/lvdoc.html?_m=publications&_t=cat&id=117068
- 4 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура м. Києва. URL: https://kyiv.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=113697&libid=
- 10 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2016–2019 рр. / Прокуратура Миколаївської обл. URL: https://myk.gov.ua/ua/statnik.html?dir_id=112789&libid=101034
- 11 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2015–2019 рр. / Прокуратура Київської обл. URL: https://kobl.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=114000&libid=
- 12 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2017–2019 рр. / Прокуратура Дніпропетровської обл. URL: https://dnipr.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=111414
- 13 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2017–2019 рр. / Прокуратура Чернігівської обл. URL: https://chrg.gov.ua/ua/stat_infoc.html
- 14 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2017–2019 рр. / Прокуратура Львівської обл. URL: https://lviv.gov.ua/ua/lvdoc.html?_m=publications&_t=cat&id=117068
- 15 Див., наприклад: Ахтирська Н.М. Торгівля людьми в Україні: про що свідчить судова практика. Київ: Академія суддів України за підтримки Координатора проєктів ОБСЄ в Україні, 2006. С. 22; Бурак М.Ю. Торговля людьми и борьба с ней (криминологические и уголовно-правовые аспекты): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владивосток, 2005. С. 38–39; Вербеньский М.Г. Транснациональная злочинність: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Аіра ЛТД, 2009. С. 155; Вербеньский М.Г. Транснациональная злочинність: криминологічна характеристика та шляхи запобігання: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Дніпропетровськ, 2010. С. 19; Вербеньский М.Г., Мінка Т.П., Негоденко Д.О. Протидія торгівлі людьми в Україні: монограф. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. С. 69, 74; Діяльність органів внутрішніх справ по запобігання торгівлі людьми: навч. посібник / за ред. акад. О.М. Бандурки. Харків: Вид-во НУВС, 2001. С. 34; Кадников Ф.Н. Криминологическая характеристика и предупреждение преступлений, связанных с торговлей людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 20; Князев В.В., Сазонова Н.И., Свешникова И.Ю. Проблемы противодействия торговле людьми за рубежом. Москва: ВНИИ МВД России, 2010. С. 73; Козаченко И.Я., Авдеева Е.В. Актуальные вопросы уголовно-правовой регламентации торговли людьми и использования рабского труда. *Криминологический журнал*. 2012. № 4. С. 67; Орлеан А.М. Кримиально-правовая характеристика торгівлі людьми. Монографія. Харків: СІМ, 2005. С. 26; Раковська Ю.В. Соціально-правова природа та детермінація торгівлі людьми: криминологічне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2011. С. 9; Скулиш Є. Структурні компоненти формування теоретичних основ протидії торгівлі людьми в Україні. *Право України*. 2010. № 4. С. 285–286; Шалимов Е.Е. Уголовно-правовые и криминологические проблемы торговли людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук:

Важливим фактором латентності торгівлі людьми є інертність жертв розглядуваного злочину. При цьому, за нашими спостереженнями, чинники цієї інертності залежать від тієї чи іншої форми експлуатації людини. Так, у разі сексуальної експлуатації жертви часто не бажають звертатись до правоохоронних органів, оскільки соромляться визнати, що займалися проституцією, до того ж в абсолютній більшості випадків цілком добровільно. Варто також мати на увазі, що частина жертв даного злочину до цього часу певний час займалися проституцією в Україні. Крім того, має рацію В.С. Батиргареева, коли зазначає, що навіть ті жінки, яких свого часу обманним шляхом було втягнуто до секс-бізнесу, згодом адаптуються до такої діяльності і нерідко повертаються в Україну зі зміненою психологією, вважаючи, що зайняття проституцією – цілком нормальна можливість заробити гроші. Трапляється, що після повернення на батьківщину вони знову прагнуть виїхати за кордон з відповідною метою, але вже самостійно (цей феномен отримав назву «друга хвиля»)¹. Іноді такі жінки й самі намагаються вивести інших жінок, оскільки мають необхідні знання про те, як краще пристосуватися до життя за кордоном, як і де знайти «нормальну» роботу, отримувати за неї непогані гроші та ін. Крім того, подеколи вони розраховують, що зможуть тепер працювати без посередників, самостійно підшукати житло, оренду за яке легше сплачувати разом з компаньйонками². Разом з тим аналіз емпіричної бази засвідчує, що такі жінки здебільшого діють у змові із співучасниками з інших країн. Так, наприклад, Солом'янський районний суд м. Києва встановив, що Т., яка сама до цього тривалий час займалась проституцією в Туреччині, познайомилась там із чоловіком на ім'я Сулейман, який запропонував їй підшукати серед мешканок України дівчат для надання сексуальних послуг чоловікам в борделях Туреччини, пообіцявши, що сплачуватиме їй 200 доларів США за кожну підшукану нею дівчину, на що Т. погодилась³.

Що стосується жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, то аналіз емпіричної бази засвідчує: потерпілі переймаються насамперед тим, як отримати зароблене, а не притягнути своїх кривдників до кримінальної відповідальності. Аналогічного висновку дійшли й деякі інші дослідники. Приміром, В.С. Батиргареева зауважує, що головною причиною викриття торговців людьми з боку потерпілих «дуже часто було банальне бажання цих потерпілих покарати посередників за неотримання обіцяного прибутку»⁴.

Інертність жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення у зайняття жebraцтвом, пов'язана, зокрема, з їхнім низьким рівнем освіти та правової свідомості, зловживанням алкоголем, відсутністю визначеного місця проживання, інвалідністю тощо. У матеріалах кримінальних проваджень трапляються відомості про те, що потерпілі від вказаного діяння не бажали звертатися до правоохоронних органів, до цього їх спонукали родичі, друзі чи й самі правоохоронці⁵. Так, наприклад, один із потерпілих від розглядуваного посягання під час судового засідання підкреслив, що «в міліцію він сам не бажав звертатися, працівники міліції самі до нього додому приїхали й сказали, щоб він написав заяву»⁶. Аналіз емпіричної бази засвідчує, що абсолютна більшість жертв цього злочину, так само як і жертв трудової експлуатації, переймається не покаранням своїх кривдників, а, в кращому разі, відшкодуванням завданої їм шкоди. Нерідко ж, отримавши певну компенсацію ще на етапі досудового розслідування, потерпілі заявляють, що не мають жодних претензій до винних, просять суд не притягати останніх до кримінальної відповідальності⁷.

Необхідно брати до уваги й інші фактори латентності торгівлі людьми. Проведене дослідження засвідчує, що деякі потерпілі не заявляють у правоохоронні органи про те, що стали жертвою торгівлі людьми, оскільки

12.00.08. Саратов, 2007. С. 24; Шестаков Д.А. Постлиберальная криминология о «торговле людьми». *Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права*. 2010. № 3 (13). С. 16; Malinowska I, Sostek M. Profil sprawcy przestępstwa handlu ludźmi. *Боротьба з торгівлею людьми: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (21 червня 2013 р.)*. Львів: ЛьвДУВС, 2013. С. 106.

- 1 Батиргареева В.С. Торговля людьми в Україні: погляд із сьогодення. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2017. Вип. 33. С. 71; Батиргареева В.С. Торговля людьми: уголовно-правовые и криминологические проблемы. *Збірник наукових праць Харківського Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні*. 2002. Вип. 4. С. 263. Див. також: Ищенко Г.К. Уголовно-правовые и криминологические меры противодействия торговле людьми и использованию рабского труда: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2010. С. 12; Небитов А.А. Сексуальная эксплуатация в Украине: кримінально-правовий та криминологічний аналіз: монографія. Київ: Освіта України, 2016. С. 256; Полянская Е.М. Проблемы предупреждения использования рабского труда и торговли людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2014. С. 112; Шалимов Е.Е. Уголовно-правовые и криминологические проблемы торговли людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Саратов, 2007. С. 131–132.
- 2 Батиргареева В.С. Торговля людьми в Україні: погляд із сьогодення. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2017. Вип. 33. С. 71.
- 3 Архів Солом'янського районного суду м. Києва за 2010 рік. Справа № 1-837/10.
- 4 Батиргареева В.С. Торговля людьми в Україні: погляд із сьогодення. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2017. Вип. 33. С. 71.
- 5 Див., наприклад: Архів Знам'янського міськрайонного суду Кіровоградської обл. за 2011 рік. Справа № 1-50/11; Архів Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу за 2016 рік. Справа № 216/513/15-к.
- 6 Архів Знам'янського міськрайонного суду Кіровоградської обл. за 2011 рік. Справа № 1-50/11.
- 7 Андрушко А.В. Сучасний стан і ключові тенденції торгівлі людьми в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 2. Частина 3. С. 11.

не вірять, що правоохоронці зможуть їм допомогти (тим більше, якщо стали жертвою експлуатації за кордоном), іноді ж побоюються реалізації висловлених стосовно них погроз, якщо повідомлять комусь про те, що стали жертвою даного злочину. Так, наприклад, Жашківський районний суд Черкаської області встановив, що неповнолітня, яку шляхом обману завербував і кілька місяців примушував працювати у своєму домогосподарстві чоловік ромської національності, протягом місяця не зверталася до міліції, побоюючись фізичної розправи з його боку. Врешті до правоохоронних органів з цього приводу звернувся батько потерпілої¹.

Одним із важливих факторів латентності торгівлі людьми є те, що жертви розглядуваного злочину нерідко потрапляють до чужої країни, мови та місцевих особливостей якої не знають. Стан справ ще більше ускладнюється, якщо особа перебуває в певній державі нелегально (зазначимо, що у жертв, як правило, забирають паспорти) або ж якщо зайняття проституцією у цій країні є кримінально караним. Зауважимо також, що в матеріалах кримінальних проваджень трапляється інформація про жертв, які опинившись у ситуації торгівлі людьми, зуміли повідомити про це правоохоронні органи, однак ті були інертними і не реагували належним чином. Приміром, Синельниківський міськрайонний суд Дніпропетровської області встановив, що дві жертви сексуальної експлуатації при першій же нагоді розповіли свою історію московській міліції, однак у відділенні їм «відповіли, що допомогти нічим не можуть»². У цьому контексті варто додати, що розглядуваний незаконний бізнес подеколи працює під прикриттям працівників правоохоронних органів, інформація про що також зустрічається в матеріалах проаналізованих кримінальних проваджень³.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що до кримінальної відповідальності притягаються переважно ті особи (як правило, вербувальники і перевізники), яких затримали при спробі перетину державного кордону з жертвами даного злочину (тобто ще до початку їх експлуатації). Інформацію про факт вчинення розглядуваного злочину правоохоронцям вдавалося отримувати з різних джерел, в тому числі й від самих потерпілих, окремі з яких вчасно засумнівалися в «чистоті» зробленої їм пропозиції і заявили до правоохоронних органів. При цьому в ряді таких випадків в ході досудового розслідування вдавалося встановити цілу низку попередніх фактів торгівлі людьми, вчинених такими особами. Вказаний факт, на наш погляд, теж опосередковано свідчить про значний рівень латентності розглядуваного посягання⁴.

Здійснене нами дослідження засвідчує, що частина випадків торгівлі людьми органами досудового розслідування та судами помилково кваліфікується за іншими статтями КК України (зокрема, за ст.ст. 169, 302 та 303), що також відображається на статистичних показниках розглядуваного діяння.

На наш погляд, латентність торгівлі людьми залежить від тієї чи іншої форми експлуатації людини. Так, маємо всі підстави стверджувати, що найнижчий рівень латентності характерний для торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. Аналіз емпіричної бази засвідчує, що такі випадки здебільшого розкриваються доволі швидко (як правило, завдяки позиції небайдужих, котрі звернулися до правоохоронних органів після того, як їм запропонували придбати дитину). Зрозуміло також, що довго приховувати факт відсутності дитини батькам складно.

Питання про те, якій формі експлуатації людини притаманний найвищий рівень латентності, є доволі складним. Так, наприклад, Я.І. Гілінський вказує, що однією з найбільш латентних є торгівля людьми з метою експлуатації у формі вилучення органів⁵. Утім, на наш погляд, для такого висновку немає достатніх підстав. Більше того, видається, що рівень латентності торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі вилучення органів, є нижчим, аніж, скажімо, торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної чи трудової експлуатації. На нашу думку, пов'язано це з рядом обставин: складністю операцій з трансплантації органів, які неможливо провести у першій-ліпшій лікарні, труднощами у підборі сумісних донорів (так, в проаналізованих провадженнях зафіксовано випадки, коли в результаті обстеження потенційного донора було зроблено висновок, що орган не підходить для трансплантації конкретному пацієнту; більше того, окремим реципієнтам не прижилася пересаджена їм нирка, тобто здійснена трансплантація не досягла своєї мети) тощо⁶.

1 Архів Жашківського районного суду Черкаської обл. за 2014 рік. Справа № 2304/2043/12.

2 Архів Синельниківського міськрайонного суду Дніпропетровської обл. за 2011 рік. Справа № 1-305/11.

3 Див., наприклад: Вирок Феодосійського міського суду Автономної Республіки Крим від 10 вересня 2012 р. (справа № 121/8038/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25940750>

4 Андрушко А.В. Сучасний стан і ключові тенденції торгівлі людьми в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 2. Частина 3. С. 12.

5 Гілінський Я.І. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль. Санкт-Петербург: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2009. С. 249.

6 Андрушко А.В. Торговля людьми, вчинена з метою експлуатації у формі вилучення органів (криминологічний аспект). *Експлуатація як складова торгівлі людьми: виміри, тенденції та шляхи протидії*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 6-7 червня 2019 р.) / упор. О.М. Балінська, Г.Я. Савчин. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 10.

Є також підстави стверджувати, що вищий рівень латентності притаманний трудовій, а не сексуальній експлуатації. З цього приводу О.В. Козаченко і Н.В. Кльован пишуть: «Як це не дивно звучить, але про сексуальне рабство потерпілі розповідають значно частіше, ніж про трудову експлуатацію. Якщо чоловіки і жінки мовчать про трудову експлуатацію, в якій побували, це означає, що вони непоінформовані про свої права. Часто вони працюють без трудових контрактів і без відповідних умов праці в Україні, вважають це нормальним і не пов'язують своє становище з трудовим рабством, з торгівлею людьми»¹. Здійснений автором аналіз доступної емпіричної бази підтверджує ці слова. Як зазначалося вище, жертви трудової експлуатації передовсім прагнуть отримати зароблене, а не притягнути своїх кривдників до кримінальної відповідальності.

Статистичні дані Генеральної прокуратури України не містять інформації про кількісні показники торгівлі людьми залежно від форми експлуатації людини. Такі відомості можна отримати із статистики, що її веде представництво Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні. Протягом останнього десятиліття МОМ фіксує зміну кількісних показників сексуальної і трудової експлуатації. Так, якщо у 2009 році кількість зареєстрованих МОМ випадків сексуальної експлуатації становила 51%, а трудової – 44%, то в 2018-му ситуація змінилася кардинально: 7% становила сексуальна експлуатація, 86% – трудова. При цьому частка інших форм експлуатації людини незмінно залишається незначною².

Разом з тим здійснене нами дослідження не підтверджує вказаної тенденції. Аналіз доступної емпіричної бази (матеріалів 300 кримінальних проваджень, розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік) засвідчує, що абсолютним лідером залишається торгівля людьми, вчинювана з метою сексуальної експлуатації (234 провадження). Друга за поширеністю форма експлуатації людини серед тих, на які законодавець вказує в ч. 1 примітки до ст. 149 КК України, – експлуатація у формі примусової праці (20 проваджень). На третьому місці – примусове втягнення у зайняття жебрацтвом (19 проваджень). Серед згаданих у вказаній примітці до ст. 149 КК України форм експлуатації, з метою яких вчиняється розглядуваний злочин, у судовій практиці трапляються поодинокі випадки використання в порнобізнесі (3 провадження) та вилучення органів (4 провадження). Жодного випадку торгівлі людьми, вчиненої з іншою метою експлуатації людини, нами не виявлено, що, зрозуміло, не означає відсутності таких випадків в об'єктивній дійсності.

Таким чином, сексуальна експлуатація – найпоширеніша мета торгівлі людьми в Україні³. Варто при цьому наголосити на двох моментах. По-перше, вказаний факт залишався незмінним упродовж всього зазначеного вище періоду. По-друге, звертає на себе увагу різниця кількісна різниця між двома найпоширенішими формами експлуатації (чисельність випадків сексуальної експлуатації перевищує 80%, тоді як кількість фактів експлуатації у формі примусової праці не сягає й 10%). Зазначимо також, що кількісна різниця між зафіксованими фактами експлуатації у формі примусової праці та у формі примусового втягнення у зайняття жебрацтвом є мінімальною: 20 і 19 проваджень відповідно.

Окремі дослідники стверджують, що «нерідко постраждали від торгівлі людьми піддаються змішаній експлуатації – зазвичай трудовій та сексуальній, однак можуть траплятися й інші комбінації»⁴. Разом з тим здійснений автором цих рядків аналіз емпіричної бази не підтверджує такого. Лише в одному вивченому випадку мало місце поєднання сексуальної експлуатації людини та використання її в порнобізнесі (вище, однак, зазначалося, що використання людини в порнобізнесі слід визнавати різновидом сексуальної експлуатації)⁵. Що стосується сексуальної і трудової експлуатації, то вони не перетиналися жодного разу. У зв'язку з цим можна впевнено

1 Козаченко А.В., Кльован Н.В. Феномен транснаціональної преступности: научно-практическое пособие. Николаев: ООО «Фирма «Илион», 2009. С. 370–371.

2 Протидія торгівлі людьми в Україні. Статистика МОМ станом на 31 грудня 2018 р. / Програма протидії торгівлі людьми. Представництво Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні. URL: <http://stoptrafficking.org/sites/default/files/mom/IOM%20VoT%20Statistics%20UkDecember2018%20-%20fin.pdf>

3 Варто зазначити, що домінування сексуальної експлуатації з-поміж інших цілей, задля яких вчиняється розглядуване діяння, спостерігається й в інших країнах (див., зокрема: Berg J. Przewidywanie handlu ludźmi – charakterystyka zjawiska. *Przegląd Prawniczy Uniwersytetu Warszawskiego*. 2016. Rok XV, nr. 1. S. 120; Gutauskas A. Human trafficking and its treatment in criminal law. *Societal Studies*. 2009. Vol. 4. № 4. P. 30; Heber A. The hunt for an elusive crime – an analysis of Swedish measures to combat sex trafficking. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*. 2018. Vol. 19. № 1. P. 4; Hughes D. Trafficking in Human Beings in the European Union: Gender, Sexual Exploitation, and Digital Communication Technologies. *SAGE Open*. 2014. P. 1, 2. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2158244014553585>; Vermeulen G. International trafficking in women and children. General report. *Revue internationale de droit pénal*. 2001/3. Vol. 72. P. 840).

4 Віктимологія: навч. посіб. / за ред. В.В. Голіні і Б.М. Головкина. Харків: Право, 2017. С. 242; Сметаніна Н.В., Манагарова Є.С. Кримінологічна характеристика злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми в умовах гібридної війни. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 1. С. 188.

5 Архів Приморського районного суду м. Одеси за 2016 рік. Справа № 522/16420/16-к.

стверджувати про існування в осіб, котрі займаються цим видом кримінального бізнесу, чіткої «спеціалізації» у тій чи іншій формі експлуатації¹.

Варто зауважити, що торгівля людьми вчиняється не лише з метою експлуатації людини. Так, серед проаналізованих автором кримінальних проваджень про торгівлю людьми 26 стосувалися торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками, при цьому 20 з них не були пов'язані з метою їх експлуатації (дітей купували задля подальшого їх усиновлення чи удочеріння). Таким чином, майже кожен десятий випадок торгівлі людьми в Україні – торгівля батьками своїми дітьми.

Здійснений аналіз емпіричної бази дозволяє виокремити низку тенденцій у вчиненні розглядуваного посягання, що мають місце останніми роками. По-перше, суттєво змінилися методи вербування потенційних жертв. Якщо раніше для цього активно використовувались шлюбні, модельні і туристичні агентства, агенції, які пропонували роботу чи навчання за кордоном², то нині можна сміливо твердити, що подібні шляхи вербування стали поодинокими. Натомість можна стверджувати, що з широким розповсюдженням інтернету для вербування потенційних жертв дедалі більше використовуються його можливості. І йдеться не лише про спеціальні сайти, де розміщуються сумнівного характеру повідомлення про прийом на роботу танцівниць, масажисток, офіціанток тощо. Інтернет значно спростив комунікацію не тільки між вербувальниками та жертвами торгівлі людьми, а й між співучасниками даного злочину. Аналіз кримінальних проваджень засвідчує, що нині з цією метою активно використовуються програми Skype, Viber, WhatsApp, соціальні мережі. По-друге, запровадження у 2017 р. безвізового режиму між Україною та Європейським Союзом, з одного боку, спростило процедуру перетину державного кордону, з іншого ж, як відомо, посилення протидії торгівлі людьми було однією з умов вказаної лібералізації. До того ж безвізовий режим не означає відміну державних кордонів, а передбачає їх перетин за умови наявності біометричного паспорта. У зв'язку з цим навряд чи існують підстави для висновку про суттєве зростання загроз погіршення ситуації із торгівлею людьми в Україні. У той же час цілком зрозуміло, що завдяки згаданій лібералізації окремі елементи процесу торгівлі людьми (йдеться передовсім про відсутність необхідності оформлення шенгенських віз) спростилися. Однак стосується це винятково тих країн, з якими Україна має безвізовий режим. По-третє, якщо раніше завербованих жертв торгівлі людьми до місця призначення здебільшого супроводжували перевізники (зазвичай цю функцію виконували вербувальники), то останнім часом завербованих з метою експлуатації осіб все частіше готують до того, що до місця призначення вони поїдуть чи полетять самостійно. Зрозуміло, що це унеможливає затримання перевізників при перетині ними державного кордону України. По-четверте, дещо змінюється коло країн призначення жертв торгівлі людьми. Якщо раніше країнами призначення для сексуальної експлуатації були держави Західної Європи, а також Російська Федерація, Туреччина, Кіпр, Ліван, Ізраїль та ОАЕ, то нині зростає кількість тих, кого з метою сексуальної експлуатації вербують в нові країни, які раніше не фігурували в цьому списку (йдеться насамперед про Китай, а також (в поодиноких випадках) про Південну Корею, Шрі-Ланку, Індію, Індонезію, Мексику та Казахстан). Щодо трудової експлуатації, то вивчення емпіричної бази засвідчує, що жертв торгівлі людьми, вчиненої з вказаною метою, експлуатують переважно на території України та в Росії. Водночас варто зауважити, що війна на сході України призвела до істотного зменшення кількості бажаючих працювати в Російській Федерації³. Вочевидь, у підсумку це не може не позначитись на кількості жертв торгівлі людьми у цій країні.

1 Андрушко А.В. Сучасний стан і ключові тенденції торгівлі людьми в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 2. Частина 3. С. 13.

2 Див., наприклад: Вербенський М.Г. Транснаціональна злочинність: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2009. С. 170–171; Вербенський М.Г., Мінка Т.П., Негодченко Д.О. Протидія торгівлі людьми в Україні: монограф. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. С. 90–92; Віктимологія: навч. посіб. / за ред. В.В. Голіні і Б.М. Головкина. Харків: Право, 2017. С. 239; Діяльність органів внутрішніх справ по запобіганню торгівлі людьми: навч. посібник / за ред. акад. О.М. Бандурки. Харків: Вид-во НУВС, 2001. С. 38–39; Жаровська Г.П. Транснаціональна організована злочинність в Україні: феномен, детермінація, протидія: монографія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2018. С. 295–296; Іващенко В.О. Торговля жінками та дітьми (кримінологічні та кримінально-правові аспекти боротьби). Монографія. Київ: Атіка, 2004. С. 45; Набруско М.С. Використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності на початковому етапі розслідування торгівлі людьми / за заг. ред. проф. М.А. Погорельського. Київ: Алерта, 2016. С. 30–31; Наден О.В. Торговля жінками як кримінально-правова та соціальна проблема сучасності. Монографія. Київ: Атіка, 2004. С. 153; Орлеан А.М. Кримінально-правова характеристика торгівлі людьми. Монографія. Харків: СІМ, 2005. С. 38; Протидія організованій злочинності у сфері торгівлі людьми / за заг. ред. В.І. Борисова та Н.О. Гурорової. Харків: Одиссей, 2005. С. 82–85; Санакоєв Д.Б., Сергатиєв М.О. Розслідування торгівлі людьми: проблеми теорії та практики: монограф. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2014. С. 27–28; Сметаніна Н.В., Манагарова Е.С. Кримінологічна характеристика злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми в умовах гібридної війни. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 1. С. 187.

3 Охочих працювати в Росії українців стало вчетверо менше. *Zaxid.net*. 15 березня 2017 р. URL: https://zaxid.net/ohochih_pratsyuvati_v_rosiyi_ukrayintsiv_stalo_vchetvero_menshe_n1420579; Українських заробітчан в Росії стало на третину менше, – дослідження. *Еспресо*. 11 лютого 2020 р. URL: https://espresso.tv/news/2020/02/11/ukrayinskykh_zarobitchan_v_rosiyi_stalo_na_tretnynu_menshe_doslidzhennya

В методичних рекомендаціях Управління ООН з наркотиків і злочинності, виданих у 2006 р., вказувалось, що «торгівля людьми має чимало різних форм. Цей злочин динамічний й адаптивний, і ... постійно змінюється у відповідь на зусилля правоохоронних органів запобігти йому»¹. З огляду на це необхідний постійний моніторинг ситуації у розглядуваній сфері для того, аби своєчасно реагувати на нові виклики.

Глибокі соціально-економічні трансформації, що протягом останніх десятиліть відбуваються в нашій країні, стимулювали поширення такого явища, як дитяча праця. Численні дослідження засвідчують, що не є рідкісним явищем в Україні й *експлуатація дітей*, котрі не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, шляхом використання їхньої праці. Водночас серед злочинів проти волі, честі та гідності особи експлуатація дітей є одним з найменш поширених. За 2013 рік органами прокуратури обліковано 11 випадків експлуатації дітей, у 2014 зареєстровано 4, у 2015 – 2, у 2016 – 6, у 2017 – 1, у 2018 – 16, у 2019 – 9 таких злочинів. Таким чином, за період з 2013 по 2019 рік обліковано 49 випадків експлуатації дітей. Рідше, ніж розглядуваний злочин, до статистичної звітності потрапляє тільки підміна дитини (за вказаний період зареєстровано лише 4 таких діяння).

Таким чином, найменша кількість вказаних посягань зареєстрована у 2017 році, найбільша – у наступному, 2018-му. Разом із тим говорити об'єктивно про динаміку експлуатації дітей в Україні на підставі офіційних статистичних даних вкрай складно, оскільки йдеться про незначні кількісні показники, які до того ж не враховують латентної частини таких посягань. Разючі коливання, що мали місце в окремі роки, навряд чи відображають реальні істотні зміни у чисельності розглядуваних діянь і насправді можуть пояснюватись різними факторами².

Наведені вище статистичні дані варто розглядати у зв'язку з іншими кримінологічно значущими показниками. Варто, зокрема, зазначити, що за період з 2013 по 2019 рік з обвинувальним актом були направлені до суду лише 15 кримінальних проваджень про експлуатацію дітей: у 2013 – 2, у 2014 – 2, у 2015 – 0, у 2016 – 0, у 2017 – 0, у 2018 – 8, у 2019 – 3. Отже, до суду потрапляє лише кожне третє відповідне провадження.

Аналіз доступної емпіричної бази дозволяє стверджувати, що експлуатація дітей є високолатентним злочином³. Варто погодитись з О.В. Паньчук, яка зазначає, що підвищеному рівню латентності цього діяння сприяє поведінка потерпілих, їх небажання звертатися у різні інстанції для захисту своїх прав⁴. Вивчення конкретних кримінальних проваджень засвідчує, що підлітки – жертви цього посягання – погоджувались на роботу добровільно і не були зацікавлені в притягненні винних до кримінальної відповідальності. В окремих випадках про факт експлуатації дитини стає відомо тільки через спричинення істотної шкоди здоров'ю неповнолітнього. Так, Дергачівський районний суд Харківської області засудив О., який найняв 15-річного підлітка для виконання демонтажних робіт (розбирання старої будівлі), а потім, пославшись на погане самопочуття, залишив виконання робіт на самого неповнолітнього, не повідомив його про належні заходи безпеки, внаслідок чого той, опинившись під завалами, отримав серйозну травму хребта. Суд встановив, що О. наймав хлопця для виконання будівельних робіт, в тому числі й важких, висотних, неодноразово, при цьому не забезпечував його страховкою, засобами техніки безпеки, знаряддям та амуніцією⁵. Вочевидь, якби не обвал стін і, як наслідок, отримання серйозної травми, про факт незаконного використання праці 15-річного підлітка правоохоронним органам не стало б відомо.

Аналіз єдиних звітів про кримінальні правопорушення за 2014–2019 рр., доступних на сайтах прокуратур областей та м. Києва, засвідчив, що за вказаний період найбільшу кількість випадків експлуатації дітей зафіксовано в Одеській області – 24. По два випадки вказаного діяння зареєстровано прокуратурою Київської області та прокуратурою м. Києва, по одному – прокуратурами Вінницької, Дніпропетровської, Закарпатської, Луганської, Львівської, Харківської та Черкаської областей. Жодного випадку експлуатації дітей за вказаний період не зафіксовано у Волинській, Житомирській, Запорізькій, Івано-Франківській, Кіровоградській, Миколаївській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Херсонській, Хмельницькій, Чернівецькій та Чернігівській областях. Відповідні дані з сайтів прокуратур Донецької та Полтавської областей є неповними (міститься інформація лише за два останні роки; протягом вказаного періоду жодного діяння, передбаченого ст. 150 КК

1 Toolkit to Combat Trafficking in Persons. Global Programme against Trafficking in Human Beings. New York: United Nations, 2006. P. IX.

2 Андрушко А.В. Кримінологічні аспекти експлуатації дітей. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 280–281.

3 На високий рівень латентності розглядуваного посягання звертають увагу й інші дослідники (див., наприклад: Ерохіна Л.Д. Трудова експлуатація дітей (соціокримінологічний аналіз). *Приволжский научный вестник*. 2012. № 4 (8). С. 95; Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. С. 2; Паньчук О.В. Кримінологічна характеристика експлуатації дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2008. С. 9).

4 Паньчук О.В. Кримінологічна характеристика експлуатації дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2008. С. 9.

5 Архів Дергачівського районного суду Харківської обл. за 2017 рік. Справа № 619/4600/15-к.

України, у цих областях не обліковано). Так само неповними є дані з сайтів прокуратур Луганської та Львівської областей, однак за останні кілька місяців поодинокі випадки експлуатації дітей у вказаних областях зафіксовані.

Серед злочинів проти волі, честі та гідності особи *використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом* за загальною чисельністю зареєстрованих випадків посідає третє місце (після незаконного позбавлення волі або викрадення людини та торгівлі людьми). За 2013 рік органами прокуратури обліковано 41 випадок використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, у 2014 зареєстровано 53, у 2015 – 12, у 2016 – 14, у 2017 – 5, у 2018 – 7, у 2019 – 7 таких злочинів¹. Таким чином, за період з 2013 по 2019 рік обліковано 139 випадків використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом.

Як бачимо, найбільшу кількість розглядуваних злочинів зафіксовано у 2014 р., а вже наступного року відбулося різке падіння відповідного показника. Хвилеподібні коливання, що мали місце в 2015–2019 рр., у кількісному виразі є порівняно незначними і, на наш погляд, не дозволяють робити об'єктивні висновки про тенденції у динаміці аналізованого посягання у вказаний період.

Разом із тим пояснення потребує різке падіння чисельності зареєстрованих випадків використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, що відбулося у 2015 р. Г.В. Дан вважає, що раціонального пояснення зменшенню кількості вказаних діянь немає, однак припускає, що таке зниження певною мірою пояснюється недовіками проведеної у 2015 р. реформи правоохоронних органів, підкреслює, що «невиважені кроки з реформування органів внутрішніх справ призвели до відтоку значної кількості професіоналів, у тому числі і з підрозділів кримінальної міліції у справах дітей. Це позначилось на ефективності виявлення та розкриття злочинів такої категорії»². На наше переконання, різке зниження чисельності зареєстрованих випадків використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, яке відбулося у 2015 р., пов'язане не з реальним зниженням кількості зазначених посягань, а із зменшенням уваги, що приділяється протидії вказаним діянням останніми роками³.

Наведені вище показники варто порівняти з показниками, які ілюструють результативність досудового розслідування відповідних кримінальних проваджень. Якщо у 2013 р. з обвинувальним актом до суду направлено 34 кримінальні провадження про використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, то у 2014 – 49, у 2015 – 8, у 2016 – 8, у 2017 – 4, у 2018 – 5, у 2019 – 4 таких провадження⁴. Таким чином, можна зробити висновки про доволі високий рівень розкриття вказаних злочинів, що пов'язано передовсім із специфікою даного діяння, розслідуванням його за «гарячими слідами» після затримання особи, яка використовувала малолітню дитину для заняття жебрацтвом.

Варто проаналізувати також особливості територіальної поширеності розглядуваного злочину. Вивчення єдиних звітів про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр., доступних на сайтах прокуратур областей та м. Києва, дозволяє стверджувати, що найбільше таких посягань зафіксовано у м. Києві (41)⁵, Закарпатській (34)⁶, Одеській (10)⁷ та Дніпропетровській (7)⁸ областях. Поодинокі випадки розглядуваного діяння облікова-

1 Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2013–2019 рр. / Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>

2 Дан Г.В. Стан та тенденції злочинів, пов'язаних з використанням малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. URL: http://clar.naiu.kiev.ua/bits/team/123456789/9766/1/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%BD.%20%D1%82%D0%B5%D0%BE%D1%80.%20%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82._p208-213.pdf

3 Андрушко А.В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 288.

4 Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2013–2019 рр. / Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>

5 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура м. Києва. URL: https://kyiv.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=113697&libid=

6 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Закарпатської обл. URL: <https://zak.gp.gov.ua/ua/zakdoc.html?m=publications&t=cat&id=114396>

7 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Одеської обл. URL: https://od.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=111623&libid=100135

8 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Дніпропетровської обл. URL: https://dnipr.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=111414.

но у Вінницькій (1)¹, Волинській (3)², Донецькій (4)³, Житомирській (1)⁴, Запорізькій (2)⁵, Івано-Франківській (1)⁶, Київській (1)⁷, Миколаївській (1)⁸, Сумській (2)⁹ та Харківській (1)¹⁰ областях. Жодного випадку використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом за вказаний період не зафіксовано у Кіровоградській¹¹, Луганській¹², Львівській¹³, Полтавській¹⁴, Рівненській¹⁵, Тернопільській¹⁶, Херсонській¹⁷, Хмельницькій¹⁸, Черкаській¹⁹, Чернівецькій²⁰, Чернігівській²¹ областях. Як бачимо, лідерами за кількістю зареєстрованих випадків використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом є м. Київ та Закарпатська область. Аналізуючи відповідний стан речей, передовсім зазначимо, що столиця, як відомо, є містом з найбільш складною криміногенною обстановкою в Україні. Крім того, варто мати на увазі, що Київ, з огляду на вищий, ніж в інших регіонах, рівень життя, традиційно приваблює тих, хто займається жебрацтвом, зокрема осіб ромської національності²². Що ж стосується Закарпаття, то цей регіон є місцем компактного проживання циганського населення, що й пояснює факт поширеності цього злочину у вказаній області. При цьому є підстави для висновку, що саме у Закарпатській області, а не в Києві, розглядуваний злочин вчиняється найчастіше. Справа в тому, що абсолютна більшість таких посягань (37 з 41) зафіксована у Києві в 2014 р. (пов'язано це, вочевидь, з проведенням тоді численних рейдів, спрямованих на припинення таких діянь). В інші роки чисельність зареєстрованих посягань була невеликою: у 2013 р. обліковано 2 випадки використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, у 2016 та 2019 рр. – всього по одному випадку, у 2015, 2017 і 2018 рр. – жодного випадку²³. Натомість у Закарпатській області вказаний злочин реєстрували щороку: у 2013 р. – 11, у 2014 – 4, у 2015 – 6, у 2016 – 8, у 2017

- 1 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Вінницької обл. URL: https://vin.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=113411&libid=
- 2 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Волинської обл. URL: <https://vol.gov.ua/ua/statvol.html>
- 3 Зауважимо, що 4 випадки використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом обліковані за 2018 і 2019 рр. (по 2 на рік). Дані за період з 2013 по 2017 рр. на сайті прокуратури Донецької області відсутні (Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2018–2019 рр. / Прокуратура Донецької обл. URL: https://don.gov.ua/ua/statdon.html?dir_id=114156&libid=).
- 4 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Житомирської обл. URL: https://zhit.gov.ua/ua/materials.html?_m=publications&_t=cat&cid=114606
- 5 Дані за період з 2014 по 2019 рр. (Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2014–2019 рр. / Прокуратура Запорізької обл. URL: https://zap.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=112191&libid=).
- 6 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Івано-Франківської обл. URL: https://ifr.gov.ua/ua/stat_info.html
- 7 Дані за період з 2014 по 2019 рр. (Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2014–2019 рр. / Прокуратура Київської обл. URL: https://kobl.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=114000&libid=).
- 8 Дані за період з 2014 по 2019 рр. (Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2014–2019 рр. / Прокуратура Миколаївської обл. URL: https://myk.gov.ua/ua/statnik.html?dir_id=112789&libid=101034).
- 9 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Сумської обл. URL: https://sumy.gov.ua/ua/suminf.html?_m=publications&_t=rec&cid=229162
- 10 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Харківської обл. URL: https://sumy.gov.ua/ua/suminf.html?_m=publications&_t=rec&cid=229162
- 11 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Кіровоградської обл. URL: https://kir.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=111807&libid=
- 12 Жодного випадку вчинення розглядуваного злочину не зареєстровано за 2016–2019 рр. Дані за період з 2013 по 2015 рр. на сайті прокуратури Луганської області відсутні (Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2016–2019 рр. / Прокуратура Луганської обл. URL: https://lug.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=113765&libid=).
- 13 Дані за період з 2016 по 2019 рр. (Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2016–2019 рр. / Прокуратура Львівської обл. URL: https://lviv.gov.ua/ua/lvdoc.html?_m=publications&_t=cat&cid=117068).
- 14 Жодного випадку вчинення розглядуваного злочину не зареєстровано у 2018 та 2019 рр. Дані за період з 2013 по 2017 рр. на сайті прокуратури Полтавської області відсутні (Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2016–2019 рр. / Прокуратура Полтавської обл. URL: <https://pol.gov.ua/ua/statpol.html>).
- 15 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Рівненської обл. URL: <https://pro.gov.ua/statistic>
- 16 Дані за період з 2014 по 2019 рр. (Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2014–2019 рр. / Прокуратура Тернопільської обл. URL: https://tern.gov.ua/ua/terndoc.html?_m=publications&_t=cat&cid=114730).
- 17 Дані за період з 2014 по 2019 рр. (Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2014–2019 рр. / Прокуратура Херсонської обл. URL: https://www.kherson.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=113687&libid=100142).
- 18 Дані за період з 2014 по 2019 рр. (Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2014–2019 рр. / Прокуратура Хмельницької обл. URL: https://khmel.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=113395&libid=).
- 19 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Черкаської обл. URL: https://chk.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=111919&libid=&cs=print
- 20 Дані за період з 2014 по 2019 рр. (Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2014–2019 рр. / Прокуратура Чернівецької обл. URL: https://chn.gov.ua/ua/statich?dir_id=111815&libid=101022).
- 21 Дані за період з 2014 по 2019 рр. (Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2014–2019 рр. / Прокуратура Чернігівської обл. URL: https://chrg.gov.ua/ua/stat_infoc.html).
- 22 Див., наприклад: Гудкова С. «Нашестя» ромів у Києві: що їх приваблює й як вирішувати проблему. *Obozrevatel*. 19 квітня 2018 р. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/society/nashestya-romiv-v-kyevi-scho-ih-privablyue-j-yak-virishuvati-problemu.htm>
- 23 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура м. Києва. URL: https://kyiv.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=113697&libid=

– 3, у 2018 – 1, у 2019 – 1 випадок використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом¹. Зауважимо, що Закарпатська область – єдина в Україні, де вказаний злочин потрапляв до офіційної статистичної звітності щороку.

Значна частина випадків використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, вочевидь, залишається латентною. Аналіз емпіричної бази засвідчує, що у всіх вивчених випадках відповідне кримінальне провадження відкривалося у зв'язку із затриманням особи, яка використовувала малолітню дитину для заняття жебрацтвом. Таке затримання мало місце завдяки патрулюванню правоохоронцями вулиць населених пунктів, а також завдяки проведенню ними спеціальних рейдів, спрямованих на виявлення відповідних фактів. Повторимось: зменшення уваги, що приділяється протидії вказаним посяганням, не може не позначатися на кількості зареєстрованих випадків вчинення даного злочину.

Потерпілі від розглядуваного посягання малолітні діти в силу ряду причин (зокрема, з огляду на свій вік, а також зважаючи на те, що суб'єктами цього діяння здебільшого є їхні батьки) не повідомляють про факт вчинення стосовно них даного злочину. Так само не зафіксовано нами випадків повідомлення у правоохоронні органи про вчинення цього злочину з боку родичів дитини чи, скажімо, перехожих, до яких звертались з проханням подати милостиню.

Крім того, варто мати на увазі, що кримінальна відповідальність за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом настає у разі систематичного випрошування грошей, речей, інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб. Проведене автором дослідження засвідчує, що правоохоронні органи та суди нерідко формально ставляться до встановлення наявності ознаки систематичності. Водночас цілком очевидно, що законодавча вимога систематичності заняття такою діяльністю не може не позначатися на тому, що частина відповідних посягань залишається латентною.

Аналіз емпіричної бази дозволяє припустити, що найвищий рівень латентності використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом характерний для невеликих населених пунктів, зокрема для сільської місцевості та невеликих міст. Здійснене автором опитування 400 респондентів з числа мешканців Закарпатської та Львівської областей засвідчило, що випадки використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом у вказаних населених пунктах не є рідкісними, однак, як показує вивчення емпіричної бази, часто вони не знаходять належного реагування з боку компетентних органів².

Незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги у правозастосовній практиці трапляється доволі рідко. Так, за 2013 рік органами прокуратури обліковано 11 випадків незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги, у 2014 зареєстровано 6, у 2015 – 16, у 2016 – 13, у 2017 – 6, у 2018 – 12, у 2019 – 10 таких злочинів³. Таким чином, всього за вказаний період обліковано 74 випадки вчинення зазначеного діяння. Варто відмітити, що незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги – злочин, який фіксується частіше, аніж такі діяння проти волі, честі та гідності особи, як підміна дитини (ст. 148 КК) та експлуатація дітей (ст. 150 КК), котрі до офіційної статистичної звітності потрапляють ще рідше. Так, за вказаний вище період органами прокуратури обліковано лише 4 випадки підміни дитини та 49 випадків експлуатації дітей. Кількість зареєстрованих фактів незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги майже тотожна чисельності облікованих випадків захоплення заручників (всього за 2013–2019 рр. в Україні обліковано 86 таких злочинів). Варто при цьому зауважити, що у 2016–2019 рр. органами прокуратури зафіксовано чисельну перевагу випадків незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги над випадками захоплення заручників. Нагадаємо, що у 2016 р. обліковано лише 7 захоплень заручників, у 2017 – 3, у 2018 – 6, у 2019 – 8 таких злочинів. Те саме можна сказати й про таке діяння, як використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (всього за 2016–2019 рр. зареєстровано 33 вказаних посягання).

Таким чином, порівняно з іншими злочинами проти волі, честі та гідності особи, незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги за кількістю зареєстрованих випадків займає не останнє місце. Варто, однак, підкреслити, що ситуація виглядає зовсім по-іншому, якщо навести інші значущі показники. За увесь зазначений вище період (тобто з 2013 по кінець 2019 р.) жодній особі не було вручено повідомлення про підозру

1 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Закарпатської обл. URL: https://zak.gp.gov.ua/ua/zakdoc.html?_m=publications&_t=cat&id=114396

2 Андрушко А.В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 288.

3 Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2013–2019 рр. / Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>

у вчиненні даного злочину. За цим показником незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги тотожне підміні дитини, за вчинення якої за вказаний період жодній особі також не було вручено повідомлення про підозру.

Відповідний стан речей, на наш погляд, пояснюється в тому числі й недосконалою редакцією ст. 151 КК України. Про її недоліки докладно йшлося вище. У розглядуваному контексті нагадаємо лише те, що законодавець вказує: незаконним поміщенням в заклад з надання психіатричної допомоги є поміщення в такий заклад завідомо психічно здорової особи. Зазначимо, що двоє опитаних автором слідчих Національної поліції України, котрі свого часу розслідували розглядуване посягання, вказали, що однією з причин, через яку провадження не було доведено до логічного завершення, стала складність доказування того, що для лікарів-психіатрів, котрі прийняли рішення про примусову госпіталізацію особи, було очевидним, що вона є завідомо психічно здоровою¹. Зрозуміло також, що особа може бути й завідомо психічно нездоровою, однак не потребувати госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги.

Аналіз єдиних звітів про кримінальні правопорушення за 2014–2019 рр., доступних на сайтах прокуратур областей та м. Києва, засвідчив, що за вказаний період найбільшу кількість випадків незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги зафіксовано в Києві – 20. Варто зауважити, що в столиці цей злочин потрапляв до офіційної статистичної звітності щороку. По сім випадків зазначеного діяння за вказаний період зареєстровано прокуратурами Одеської та Сумської областей. П'ять випадків незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги обліковано прокуратурою Харківської області, чотири – прокуратурою Дніпропетровської області, три – прокуратурами Львівської (наявні дані за 2016–2019 рр.) та Рівненської областей, два – прокуратурами Житомирської, Кіровоградської та Черкаської областей, один – прокуратурами Вінницької, Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Херсонської, Чернівецької та Чернігівської областей. Жодного випадку незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги за вказаний вище період не зафіксовано в Запорізькій, Київській, Луганській (наявні дані за 2016–2019 рр.), Миколаївській, Полтавській (наявні дані за 2018 і 2019 рр.), Тернопільській та Хмельницькій областях.

Варто зауважити, що розглядуваний злочин рідко реєструється й в інших державах, кримінальне законодавство яких передбачає відповідальність за відповідне діяння. Так, згідно з даними, які наводить К.В. Авдєєва, за період з 1997 по 2001 р. у Російській Федерації було зареєстровано 38 випадків незаконного поміщення в психіатричний стаціонар (ст. 128 КК РФ), а за період з 2006 по 2013 р. – 26 таких злочинів. Упродовж 2009–2012 рр. за ст. 128 КК РФ було засуджено четверо осіб. У той же час дослідниця визнає, що реальний стан речей, який відображений в ЗМІ, відрізняється від офіційного². У цьому контексті зазначимо, що останнім часом правозахисники вголос заговорили про відновлення в путінській Росії радянської практики каральної психіатрії. Репресивна психіатрія у цій державі наразі не застосовується масово (порівняно з радянським часом) і найчастіше обмежується примусовими експертизами, однак тенденція оголошення інакомислячих психічнохворими є небезпечною³. Тривожні сигнали, як відомо, надходять й з території анексованого Росією Криму, де каральна психіатрія застосовується окупаційною владою до кримськотатарських активістів⁴.

- 1 Необхідно погодитись з К.О. Марахтановою, яка вважає, що лікар-психіатр складно притягнути до кримінальної відповідальності за поставлений діагноз, оскільки психічний розлад може мати різну динаміку і в певні періоди часу не проявляється; тому лікар-психіатр свою «помилку» може виправдати (Марахтанова Е.А. Преступления против свободы личности: вопросы законодательной регламентации и квалификации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Самара, 2006. С. 210).
- 2 Авдєєва Е.В. Механизм уголовно-правового регулирования свободы личности в Российской Федерации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Иркутск, 2013. С. 101; Авдєєва Е.В. Незаконная госпитализация в медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь в стационарных условиях: ретроспективный анализ законодательной регламентации и правоприменения. *Юридический мир*. 2015. № 5. С. 37–41. URL: <http://justicemaker.ru/view-article.php?id=21&art=5002>; Авдєєва Е.В. Эволюция законодательства, регламентирующего незаконную госпитализацию в медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь в стационарных условиях. *Проблеми громадянського поступу українського суспільства: філософсько-правові та соціально-психологічні аспекти*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 21 січня 2015 р.). Чернігів: Черніг. нац. технол. ун-т, 2015. С. 150.
- 3 Див., наприклад: Ван Ворен Р. Психіатрія як інструмент приборкання у пострадянських країнах. *Архів психіатрії*. 2015. № 2 (81). С. 54–56; Джанполадова Н. «Судьє удобно сказать: он немняемый». *Радио Свобода*. 12 октября 2016 г. URL: <http://www.svoboda.org/a/28048272.html>; Джанполадова Н. Чи повертається каральна психіатрія в Росію? *Радио Свобода*. 13 жовтня 2016 р. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/28051281.html>; Кириллова К. Карательная психиатрия: как в России борются с инакомыслием. *Крым. Реалии*. 12 сентября 2016 г. URL: <http://ru.krymr.com/a/27981326.html>; Масюк Е. Укол «Мадам Депо». В учреждении ФСИН вернулась карательная психиатрия. *Новая газета*. 18 августа 2018 г. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2018/08/18/77533-ukol-madam-depo>; Резунков В. Карательная психиатрия современной России. *Крым. Реалии*. 5 января 2017 г. URL: <https://ru.krymr.com/a/28214079.html>; Чиков П., Гайнутдинов Д. Политическая психиатрия в России. Доклад группы «Агора». *Медиазона*. 11 октября 2016 г. URL: <https://zona.media/article/2016/11/10/agora-psychiatry-report>
- 4 Див., наприклад: В окупованому Криму кримськотатарського активіста помістили до психлікарні. *TCH*. 30 червня 2018 р. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/v-okupovanomu-krimu-krimskotatarskogo-aktivista-pomistili-do-psihlikarni-1179333.html>; В окупованому Криму п'ятеро політв'язнів знаходяться у психіатричній лікарні. *ZIK*. 23 вересня 2019 р. URL: https://zik.ua/news/2019/09/23/v_okupovanomu_krymu_pyatero_polityvazniv_

У розглядуваному контексті необхідно підкреслити, що незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги – злочин, якому притаманний високий рівень латентності. У фундаментальному дослідженні феномену латентної злочинності, здійсненому колективом кримінологів на чолі з професором С.М. Іншаковим, незаконне поміщення в психіатричний стаціонар віднесено до високолатентних злочинів (коефіцієнт латентності – 42). Серед усіх інших діянь, відповідальність за які передбачена в КК Російської Федерації, вищий коефіцієнт латентності мають лише такі злочини, як незаконне полювання (46,8), порушення правил охорони водних біологічних ресурсів (58,3), примушування давати показання (60), давання хабара (70) та одержання хабара (75)¹. Навряд чи варто сумніватися в тому, що в Україні стан речей подібний. Причинами цього є недосконалість чинного кримінального законодавства і законодавства, що регулює підстави та порядок надання психіатричної допомоги, відсутність належного зовнішнього та внутрішнього контролю за діяльністю закладів з надання психіатричної допомоги, кругова порука лікарів-психіатрів тощо².

Наявні у нашому розпорядженні дані дозволяють стверджувати, що в сучасній Україні розглядуваний злочин вчиняється переважно з корисливих мотивів (насамперед задля заволодіння чужою нерухомістю). І.В. Кирилюк, здійснивши свого часу спеціальне кримінологічне дослідження злочинності у сфері психіатрії, дійшов висновку про існування в Україні своєрідного «бізнесу», який полягає в тому, що у визнаних недієздатними осіб забирають житло, яке згодом продають, а виручені кошти привласнюють. В таких обставинах, за даними цього дослідника, беруть участь різні особи, психіатри ж, зрозуміло, виконують ключову роль³. Про поширеність такої практики в Україні писав також Роберт ван Ворен⁴. «Загрозливою епідемією» назвав ситуацію з відбиранням майна у пацієнтів психіатричних закладів президент Асоціації психіатрів України С.Ф. Глузман⁵.

Зазначимо, що внаслідок прогресуючої моральної деградації значної частини населення трапляються випадки, коли окремі особи заради власної вигоди готові позбутися навіть найближчих, здавалось би, людей шляхом госпіталізації їх до закладів з надання психіатричної допомоги. Показовим є наступний приклад, про який у 2011 р. повідомляли авторитетні вітчизняні ЗМІ. Житель Вінницької області Карпенко, 1941 р. н., передав свій бізнес синові й розділив будинок з колишньою дружиною, однак майнові спори в сім'ї не припинялись. Карпенко хотів продати свою частину будинку й виїхати на проживання до сестри, однак сім'ю такий варіант категорично не влаштував – почався судовий розгляд, на його частину будинку наклали арешт. Паралельно було розпочато кримінальне провадження у зв'язку з тим, що Карпенко нібито надав суду документи з підробленим підписом. У рамках кримінального провадження його викликали до слідчого, в кабінеті якого Карпенко вже чекали лікарі-психіатри, причому чомусь з Київської обласної психіатричної лікарні № 1. Не виходячи з кабінету, вони постановили, що «Карпенко страждає і страждав у 2005 р. хронічним захворюванням у формі патологічного (паранойального) розвитку, у зв'язку з чим не міг і не може натепер усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними». Найцікавіше те, що ця ж експертиза «перейшла» у цивільну справу щодо розподілу будинку Карпенка, тільки уже під іншим номером. Діти Карпенка звернулись до суду з проханням визнати батька недієздатним та призначити йому опікунів. Чоловіка, вочевидь, порятувало лише те, що він звернувся за допомогою до Асоціації психіатрів України. Протягом тривалого обстеження незаангажовані психіатри не виявили в нього жодних психічних захворювань, підтвердили це й інші психіатричні експертизи. Діти Карпенка змушені були відкликати свою вимогу про визнання батька недієздатним⁶.

znahodyatsya_u_psyhiatrychniy_1652553; Ільмі Умеров на волі після психлікарні: Це було одне велике катування. *Главком*. 8 вересня 2016 р. URL: <http://glavcom.ua/digest/ilmi-umerov-na-voli-pislya-psihlikarni-ce-bulo-odne-velike-katuvannya-371408.html>; «Каральну психіатрію» застосували вже до дев'ятох кримських татар. *Українформ*. 30 грудня 2016 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-krim/2149081-karalnu-psihiatriu-zastosovali-vzede-devyatoh-krimskih-tatar.html>; Хотин Р. Проти незгодних в окупованому Криму застосовують каральну психіатрію (світлова преса). *Радіо Свобода*. 28 березня 2017 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28395925.html>

- 1 Теоретические основы исследования и анализа латентной преступности: монография / под ред. С.М. Иншакова. Москва: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2011. С. 625.
- 2 Акимова С.Ю. Латентная преступность в сфере психиатрии. *Организованная преступность, терроризм, коррупция в их проявлениях и борьба с ними*. Москва: Российская криминологическая ассоциация; Научно-исследовательский институт проблем укрепления законности и правопорядка, 2005. С. 194–200; Кирилюк І.В. Злочинність у сфері психіатрії: особливості, детермінанти та шляхи запобігання. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. Число 3 (22). С. 140.
- 3 Кирилюк І.В. Злочинність у сфері психіатрії: особливості, детермінанти та шляхи запобігання. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. Число 3 (22). С. 142.
- 4 Ван Ворен Р. О диссидентах и безумии: от Советского Союза Леонида Брежнева к Советскому Союзу Владимира Путина / пер. с англ. К. Мужановского; предисл. И. Марценковского. Киев: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2012. С. 258; Ван Ворен Р. Психіатрія як інструмент приборкання у пострадянських країнах. *Архів психіатрії*. 2015. № 2 (81). С. 56.
- 5 Бурлакова В. Над гніздом зозулі. Чому в українських психіатричних лікарнях не надають адекватної допомоги. *Український тиждень*. 8-14 березня 2013 р. № 10 (278). С. 21.
- 6 Герасимчук В. Карательная психиатрия в 21-ом веке. *LB.ua*. 19 апреля 2011 г. URL: http://lb.ua/society/2011/04/19/93288_karatelnaya_psihiatriya_v_21om_v.html

Розглядаючи зловживання психіатрією у незалежній Україні, Роберт ван Ворен зазначає, що в одному з відділень Київської психіатричної лікарні імені І.П. Павлова свого часу практикувалось тимчасове оголошення деяких пацієнтів психічно здоровими, а саме тих, хто володів нерухомістю, і раніше визнавався недієздатним. Причина такої дивної поведінки лікарів була доволі простою. Комісія змінювала діагноз на «психічно здоровий», пацієнта відвозили до нотаріуса, де він розпоряджався подарувати свою власність одному з лікарів. Після цього пацієнта відвозили назад до психлікарні, де повторно представляли комісії, яка знову визнавала його таким, що потребує госпіталізації. Таким чином київським лікарям вдалося заволодіти кількома квартирами в столиці. Ван Ворен підкреслює: те, що відбувалося в Києві, не було чимось незвичайним. Після проголошення незалежності аналогічні випадки мали місце й в інших містах України¹.

У ЗМІ трапляється також інформація про випадки політично вмотивованого застосування психіатрії в Україні. Так, у січні 2011 р. Вінницька правозахисна група звернулася до урядів держав-членів Європейського Союзу з проханням обмежити можливість вільно подорожувати до країн ЄС для українських чиновників та співробітників правоохоронних органів, причетних до переслідувань правозахисників. У зверненні наголошувалось, що «у місті Вінниці прокуратура області намагається запроторити до психіатричної лікарні абсолютно здорову людину – профспілкового діяча та правозахисника Андрія Бондаренка, який відстоює права людей на виплату заробітної плати та захист інших трудових прав». 29 жовтня 2010 р. Апеляційний суд Вінницької області виніс ухвалу про призначення примусового психіатричного обстеження Андрію Бондаренку після того, як прокурор заявив, що той має «загострене усвідомлення своїх особистих прав і войовничу, наполегливу готовність відстоювати їх неадекватними способами» (як тут не згадати про «уповільнену шизофренію» – діагноз, який масово ставився інакомислячим в радянські часи! – А. А.). Від примусового поміщення в психіатричну лікарню опального правозахисника врятувало неправильне оформлення процесуальних документів. Варто зауважити, що цей інцидент привернув увагу авторитетної міжнародної правозахисної організації «Amnesty International». Коментуючи окреслену ситуацію, експерт вказаної організації Гезер Макгілл відзначила: «Існує велика вірогідність того, що примусове психіатричне обстеження Андрія Бондаренка прямо пов'язане з його професійною діяльністю профспілкового та правозахисного активіста»².

Необхідно підкреслити, що справа Бондаренка – не єдиний відомий на сьогодні випадок зловживання психіатрією стосовно громадських активістів у сучасній Україні³. За словами вітчизняного правозахисника Анатолія Руденка, «каральна психіатрія діє в Україні як організоване злочинне угруповання, яке виконує замовлення корумпованих чиновників, правоохоронців і політиків по знищенню активістів, які намагаються чинити опір системі»⁴. Разом з тим цілком очевидно, що в сучасній Україні, на відміну від радянських часів, випадки використання репресивної психіатрії не є складовою державної політики⁵. Потрібно також мати на увазі, що йдеться, як правило, не про довгострокову госпіталізацію до розглядуваних закладів, як у радянський період, а про «превентивні заходи», спрямовані передусім на те, аби залякати людину та змусити її припинити певну діяльність⁶.

Варто зазначити, що бажання заволодіти чужим майном чи придушити чиєсь інакомислення – не єдині причини, через які особа, котра не потребує госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги, може в ньому опинитися. Мотиви тих, хто ініціював госпіталізацію, можуть бути різноманітними – помста, бажання позбутися родича чи сусіда тощо. Однак розглядувана проблема, як видається, набагато глибша. Є підстави стверджувати, що нерідко особи, які насправді не потребують госпіталізації до закладу з надання психіатрич-

- 1 Ван Ворен Р. О диссидентах и безумии: от Советского Союза Леонида Брежнева к Советскому Союзу Владимира Путина / пер. с англ. К. Мужановского; предисл. И. Марценковского. Киев: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2012. С. 258.
- 2 Див., наприклад: Кузьо Т. Повернення до радянської каральної психіатрії? *Українська правда. Блоги*. 11 листопада 2010 р. URL: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/kuzyo/4cdc0db627631/>; Пархомчук Т. Відродження каральної психіатрії? *Дзеркало тижня*. 29 грудня 2010 р. № 49. URL: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/vidroddzhennya_karalnoyi_psihiatriyi.html; Чернушенко Д.А. Стандарти ООН щодо забезпечення прав користувачів психіатричної допомоги. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 177.
- 3 Див., наприклад: Ван Ворен Р. Психіатрія як інструмент приборкання у пострадянських країнах. *Архів психіатрії*. 2015. № 2 (81). С. 57; Басмат О. Каральна психіатрія знову повертається в Україну? *Українська правда*. 26 червня 2012 р. URL: <http://www.pravda.com.ua/columns/2012/06/26/6967468/>; Каральна психіатрія в Україні? Справа Раїси Радченко. *Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи*. 16 липня 2013 р. URL: <http://khrp.org/index.php?id=1373972717>; Крупним планом: Чи існує в Україні каральна психіатрія? *Телеканал новин «24»*. 22 липня 2013 р. URL: http://24tv.ua/krupnim_planom_chi_ishuye_v_ukrayini_karalna_psihiatriya_n354696; Мороз Д. Влада хоче закрити мені рота, запроторивши до психушки – Раїса Радченко. *Радіо Свобода*. 15 липня 2013 р. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/25047080.html>; Як позбутися людини, яка Вам заважає? Чи існує в Україні «каральна психіатрія»? *Телеканал ZIK*. 5 жовтня 2016 р. URL: <http://zik.ua/tv/video/59092>
- 4 В Україні діє каральна психіатрія, яка знищує незручних владі людей? *UkrPress.info*. 21 грудня 2016 р. URL: <http://www.ukrpress.info/2016/12/21/v-ukrayini-die-karalna-psihiatriya-yaka-znischue-nezruchnih-vladi-lyudey/>
- 5 Ван Ворен Р. Психіатрія як інструмент приборкання у пострадянських країнах. *Архів психіатрії*. 2015. № 2 (81). С. 54, 57–58.
- 6 Там само. С. 57.

ної допомоги, опиняються в ньому з набагато «банальніших» причин. Так, вітчизняний лікар-психіатр Юрій Закаль у 2009 р. стверджував, що 30–40% пацієнтів вітчизняних психлікарень – це люди, які б не мали там знаходитись¹. Про 30% «умовно зайвих людей» в психіатричних лікарнях нині каже й Семен Глузман². Таким чином, за оцінками самих же психіатрів, значна частина пацієнтів вітчизняних психлікарень – люди, яким насправді там не місце. В інших соціальних умовах чимало з цих людей могли б інтегруватися в сучасне суспільство, як це є в цивілізованих західних країнах³. С.Ф. Глузман свого часу ділився емоційним враженням англійського дитячого психіатра від побаченого в київській психіатричній лікарні: «Не розумію, невже у вас епідемія шизофренії? У нас в усьому Сполученому Королівстві дитячих психіатричних ліжок-місць менше, ніж у вас лише в одній столиці!..»⁴. С.Ф. Глузман підкреслює, що причиною такого стану речей є неефективна й дорога архаїчна система, яка залишилася від колишнього СРСР і яка намагається лікувати медикаментами те, що потребує соціально-реабілітаційних заходів⁵. Наголошує на цій проблемі також добре обізнаний з вітчизняними особливостями психіатричної допомоги Роберт ван Ворен⁶. Відійти від таких стандартів – нагальне завдання найближчого часу.

Не зайве зауважити, що більшість професійних лікарів-психіатрів категорично заперечувала і продовжує заперечувати саму можливість поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги завідомо психічно здорової особи. Зазначимо, зокрема, що відповідну можливість категорично відкидали лікарі-психіатри, з якими з цього приводу доводилося спілкуватися авторові цих рядків. Більше того, нерідко психіатри наголошують, що після внесення останніх змін до Закону України «Про психіатричну допомогу» до закладу з надання психіатричної допомоги проблематично госпіталізувати навіть особу, котра дійсно такої госпіталізації потребує. Разом з тим, як видається, одне не виключає іншого⁷.

Підсумовуючи викладене вище, необхідно підкреслити, що успішне запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи можливе лише за умови врахування проаналізованих даних про кількісно-якісні показники вказаних посягань.

1 Чому в Україні важко перестати бути «психом». *ZIK*. 16 червня 2009 р. URL: http://zik.ua/news/2009/06/16/chomu_v_ukraini_vazhko_perestaty_buty_psyhom_184635

2 Реформа психіатрії від Скалецької: Що треба змінити в Україні, і чим допоможе нам досвід Литви. *Деро.ua*. 19 листопада 2019 р. URL: <https://www.dero.ua/ukr/life/psikhiatriya-201911191065954>

3 У розглядуваному контексті варто зауважити: якщо у 2000 р. кількість психіатричних ліжок-місць в країнах ЄС становила 97,3 на 100 тис. населення, то в 2011 р. вона знизилась до 68,2 на 100 тис. населення (Гурович І.Я., Папсуев О.О., Висневская Л.Я. О показателях стационарной психиатрической помощи европейских стран в результате деинституционализации. *Социальная и клиническая психиатрия*. 2016. Т. 26. № 3. С. 87).

4 Круглий стіл на тему «Українська психіатрія: із XIX століття в XXI». Вступне слово Л.А. Денисової / Новини медицини та фармації. URL: <http://www.mif-ua.com/archive/article/11014>

5 Глузман С. Епідемія ліжок-місць. Радянська психіатрія досі живе в Україні. *Український тиждень*. 6 серпня 2010 р. № 32 (145). URL: <https://tyzhden.ua/Columns/50/794>

6 Ван Ворен Р. О диссидентах и безумии: от Советского Союза Леонида Брежнева к Советскому Союзу Владимира Путина / пер. с англ. К. Мужановского; предисл. И. Марценковского. Киев: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2012. С. 252.

7 Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги: монографія. Ужгород: РІК-У, 2019. С. 65.

7.2. Кримінологічна характеристика осіб, які вчинили злочини проти волі, честі та гідності особи

Проблема особи злочинця, поза сумнівом, є однією з центральних в кримінології. Глибоке вивчення особи злочинця дозволяє з'ясувати причини протиправної поведінки, що, своєю чергою, створює передумови для успішного запобігання злочинним діям, а також дає змогу здійснювати ефективну роботу, спрямовану на виправлення осіб, котрі їх вчинили.

Оскільки особи, що скоїли кримінально карані діяння, характеризуються значною кількістю притаманних їм ознак та особливостей, необхідно виокремити типові, характерні ознаки та властивості особи злочинця, котрі охоплюються поняттям «кримінологічна структура особи злочинця». У спеціальній літературі зазвичай виокремлюють такі її складові: соціально-демографічні, соціально-рольові, кримінально-правові та морально-психологічні¹. Виходячи з вказаних ознак, що характеризують особу злочинця, надамо кримінологічну характеристику осіб, які вчиняють злочини проти волі, честі та гідності особи.

З огляду на наявність чи відсутність судової практики інформація про кримінологічні особливості осіб, які вчинили конкретні діяння, передбачені розділом III Особливої частини КК України, є різною за повнотою.

Спершу розглянемо *кримінологічну характеристику осіб, які вчиняють незаконне позбавлення волі або викрадення людини* (ст. 146 КК України). Емпіричну базу відповідного дослідження склали матеріали 370 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2018 рік. Автором узагальнено дані, що стосуються 558 засуджених за вчинення вказаного посягання.

Зауважимо, що окремі кримінологічні особливості осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини, раніше аналізувалися у працях В.С. Батиргарєєвої, О.О. Володіної, В.В. Голіни, О.В. Лисоєда та інших науковців. Разом із тим чимало відповідних питань залишаються недостатньо дослідженими. Крім того, з часу публікації цих праць минуло понад десять років, що актуалізує необхідність повторного звернення до даної проблематики.

Зупинимось спершу на соціально-демографічних ознаках осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини.

Соціально-демографічні ознаки особи злочинця самі по собі не є криміногенними, однак вони «характеризують злочинця як людину конкретної епохи, яка має соціальний статус і посідає певне місце у суспільних відносинах»². До найважливіших соціально-демографічних ознак, які характеризують особу злочинця, традиційно відносять стать, вік, освітній рівень, сімейний стан, зайнятість, національну приналежність тощо.

Аналіз доступної емпіричної бази засвідчує, що кількість жінок, які вчинили розглядуваний злочин, становить 7%. Таким чином, незаконне позбавлення волі або викрадення людини – типовий «чоловічий» злочин³. Той факт, що розглядуване діяння в абсолютній більшості (93%) випадків вчиняється чоловіками, пояснюється не лише загальновідомою меншою кримінальною активністю жінок. Здійснене нами дослідження засвідчило, що незаконне позбавлення волі або викрадення людини – злочин, при вчиненні якого, як правило, застосовується фізична сила задля подолання опору потерпілої особи та недопущення можливості її звільнення. Зважаючи на це переважна частина відповідних посягань вчиняється фізично сильними чоловіками, а при виборі співучасників чоловікам віддають перевагу перед жінками. Крім того, не варто забувати, що викрадених людей здебільшого переміщують з того місця, у якому вони перебували, в те, де вони перебувати не бажають, на автомобілі (більшість водіїв, як відомо, становлять чоловіки). Важливо брати до уваги також відмінні від чоловіків психоемоційні особливості жінок, форми їхнього реагування на ті чи інші подразники зовнішнього впливу тощо. У спеціальній літературі зазначається, що жінки, які вчиняють даний злочин, як правило, діють

1 Кримінологія: підручник для студентів вищих навч. закладів / за заг. ред. О.М. Джузи. Київ: Юрінком Інтер, 2002. С. 74; Кримінологія: підручник / за ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкина. Харків: Право, 2014. С. 87; Кримінологія. Академічний курс / за заг. ред. О.М. Литвинова. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2018. С. 83; Богатирьов І.Г. Кримінологія: підручник. Київ: ВД «Дакор», 2019. С. 80; Кримінологія: підручник / за заг. ред. Ю.В. Нікітіна, С.Ф. Денисова, Є.Л. Стрельцова. Харків: Право, 2018. С. 135.

2 Голіна В.В. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми боротьби з бандитизмом: соціально-правове і кримінологічне дослідження: монографія. Харків: Регіон-інформ, 2004. С. 97.

3 За даними окремих дослідників, усі 100% осіб, засуджених за викрадення людини, є особами чоловічої статі (Филин М.В. Уголовная ответственность за незаконное лишение человека свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Хабаровск, 2000. С. 167).

у співучасті¹. Разом із тим наше дослідження не підтвердило відповідного факту. У складі групи осіб жінки вчинили даний злочин у 43,6% вивчених випадків. При цьому, діючи у співучасті, жінки в абсолютній більшості випадків були активними співвиконавцями розглядуваного посягання, а не його пособниками, як нерідко підкреслюється в кримінологічній літературі². Для прикладу, Любарський районний суд Житомирської області засудив жінку, котра у співучасті із знайомим чоловіком викрала приятельку, з якою перед тим спільно вживала алкогольні напої. Суд встановив, що, використовуючи свою чисельну перевагу, подавляючи волю потерпілої до опору, співучасники схопили останню за ноги та волосся і помістили до салону автомобіля, після чого перевезли до безлюдного місця, де заподіяли їй легкі тілесні ушкодження³. Вирізняються також ті випадки, в яких співучасниками злочинної групи були лише особи жіночої статі – жертвами вчинених ними посягань ставали інші жінки (вказані злочини були вчинені з мотивів помсти за заподіяну раніше образу). 56,4% засуджених за розглядуваний злочин жінок вчинили його одноосібно. При цьому в більшості (59,1%) випадків одноосібного вчинення жінкою незаконного позбавлення волі або викрадення людини потерпілими від нього ставали малолітні особи (зазначимо, що викрадачами дітей частіше є жінки, а не чоловіки⁴). Пояснюється це, вочевидь, біологічними та психологічними особливостями жінок, зокрема властивим їм материнським інстинктом. В 36,4% проаналізованих випадків одноосібного вчинення даного злочину жінками потерпілими від нього були особи жіночої статі. І тільки в одному випадку (4,5%) цей злочин одноособово вчинено жінкою щодо особи чоловічої статі (мати незаконно позбавила волі психічнохворого сина⁵). Таким чином, можна впевнено констатувати той факт, що потерпілими від незаконного позбавлення волі або викрадення людини, вчинюваного жінками одноосібно, чоловіки стають вкрай рідко⁶.

Кримінологи слушно зазначають, що на поведінку людей, їхні потреби та життєві установки серйозний відбиток накладає вік. З плином часу людина зазнає впливу середовища, в якому проживає, формує ціннісні орієнтації та інтереси, виробляє характер, набуває певного досвіду, навичок. Вік значною мірою визначає спосіб життя, життєві цілі людей, їхні потреби та коло інтересів, що не може не відобразитися й на протиправній поведінці⁷. Згідно із статистичними даними, частка неповнолітніх серед осіб, що вчиняють злочини, не перевищує 8%, а найбільша кримінальна активність характерна для вікової групи 18–28 років (40%)⁸. Що ж стосується осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини, то їх вік у процентному відношенні розподілився так: до 18 років – 0,9%, від 18 до 24 років – 15,8%, 25–29 років – 36,6%, 30–39 років – 30,6%, 40–49 років – 10,9%, 50–59 років – 2,7%, 60 років і старше – 2,5%. Таким чином, при вчиненні розглядуваного посягання найбільш кримінально активними є особи у віці від 25 до 39 років⁹. Це й не дивно, адже, як зазначалося вище, для вчинення незаконного позбавлення волі або викрадення людини (передовсім для останнього!) за-

- 1 Голина В.В. Кримінологічна характеристика злочинів, пов'язаних з незаконним позбавленням волі і викраденням чужої дитини (статті 123, 124 КК України). *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. пр. Харків: Право, 2001. Вип. 5. С. 11–12; Кримінологія: підручник / за ред. В.В. Голини, Б.М. Головкина. Харків: Право, 2014. С. 194; Лысоед А.В. Актуальные криминологические проблемы преступлений против свободы, чести и достоинства личности. *Проблеми законності*: респ. міжвід. наук. зб. Харків, 2006. Вип. 81. С. 129; Оганян Р.Э. Криминологическая теория и практика предупреждения преступлений, связанных с похищением людей: дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 161; Пучнин В.М. Похищение человека (криминологический аспект исследования): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1999. С. 80.
- 2 Вокова О.В. Уголовная политика в сфере защиты личной свободы человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2014. С. 138; Иванов Л.Н., Волков А.С., Иванов Д.А. Исследование проблемы похищения людей. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2001. № 2 (16). С. 84; Карасёва М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 149; Науменко С.В. Незаконное лишение свободы: уголовно-правовой и криминологический аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. С. 43; Серова Е.Б. Криминологические аспекты противодействия преступлениям против личности: учебное пособие. Ч. 3. Криминологические аспекты противодействия преступлениям против свободы, чести и достоинства личности. Санкт-Петербург, 2014. С. 15; Филин М.В. Уголовная ответственность за незаконное лишение человека свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Хабаровск, 2000. С. 168; Шхагалосев З.Л. Некоторые вопросы криминологической характеристики похищения людей в Северо-Кавказском регионе. *Общество и право*. 2012. № 1 (38). С. 241.
- 3 Архів Любарського районного суду Житомирської обл. за 2016 рік. Справа № 282/655/16.
- 4 Утім, відомі вітчизняні кримінологи В.В. Голина та В.С. Батиргареева свого часу зазначали, що жінки є викрадачами дітей лише у кожному третьому випадку (Голина В.В., Батиргареева В.С. Проблемы борьбы с преступлениями против личной свободы человека в Украине. *Проблеми законності*: респ. міжвідом. наук. зб. Харків, 2001. Вип. 49. С. 136).
- 5 Архів Кролевецького районного суду Сумської обл. за 2013 рік. Справа № 579/1767/13-к.
- 6 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2019. Випуск 40. С. 122.
- 7 Антонян Ю.М., Эминов В.Е. Личность преступника. Криминологическое исследование. Москва: Норма, Инфра-М, 2010. С. 21; Гилинский Я.И. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль. Санкт-Петербург: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2009. С. 97.
- 8 Кулик О. Кримінологічна характеристика осіб, які вчинили злочини в Україні: сучасні тенденції. *Юридична Україна*. 2013. № 7. С. 99; Кулик О.Г. Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2011. С. 133–139; Кулик О.Г. Злочинність в Україні на початку ХХІ століття: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2013. С. 71–73.
- 9 Подібні дані наводять й деякі інші дослідники. Див., наприклад: Карасёва М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 150.

звичай доводиться застосовувати фізичну силу, котрою володіє і якою ефективно може скористатися людина в найбільш активному віці. Крім того, кримінологами давно встановлено, що особам молодіжного віку властиве вчинення злочинів агресивного, імпульсивного характеру (чимало розглядуваних нами злочинів сміливо можна віднести до таких), тоді як протиправна поведінка осіб старшого віку менш імпульсивна, більш обдумана, в тому числі й з точки зору можливих наслідків такої поведінки¹.

Вчинення аналізованого злочину неповнолітніми особами трапляється вкрай рідко; зазначимо, що окремі дослідники взагалі констатують повну відсутність осіб вказаного віку серед засуджених за незаконне позбавлення волі або викрадення людини². Даний факт певною мірою можна пояснити психологічними особливостями неповнолітніх, зокрема їхньою неспосидючістю, небажанням очікувати настання бажаного результату упродовж тривалого часу³. Зауважимо також, що розглядуваний злочин частіше вчиняється у сфері «дорослих» міжособистісних відносин, суб'єктами яких неповнолітні в силу свого віку зазвичай не є. Р.Е. Оганян та В.М. Пучнин вказують, що неповнолітні вчиняють викрадення людей лише за участю дорослих⁴. Здійснене нами дослідження дозволяє не погодитись з таким твердженням: двоє з чотирьох неповнолітніх, що вчинили викрадення людини (ще один неповнолітній засуджений за незаконне позбавлення людини волі, не пов'язане з її викраденням), вчинили цей злочин одноосібно. При цьому потерпілими від вказаних посягань в обох випадках були неповнолітні. Так, Андрушівський районний суд Житомирської області засудив 17-річного В., який, застосувавши фізичне насильство до неповнолітньої, з якою перебував у неприязних відносинах, помістив її в багажник автомобіля, після чого перевіз до лісового масиву з метою подальшого з'ясування відносин. В лісі хлопець змусив потерпілу копати собі яму, а потім заявив, що на цей раз пожалів її, але за це почав вимагати у неї гроші в сумі 100 гривень⁵.

У віковій структурі засуджених за розглядуване посягання звертає на себе увагу також більш ніж удвічі більша кількість осіб похилого віку порівняно з кількістю неповнолітніх⁶. Вказані особи вчиняють даний злочин здебільшого одноосібно у сімейно-побутовій сфері (щодо своїх дружин, співмешканок, психічнохворих дітей чи інших родичів). При цьому, як правило, йдеться про незаконне позбавлення волі, не пов'язане з викраденням людини. Утім, трапляються серед осіб похилого віку і викрадення людей. Вказані особи вчиняють їх одноосібно щодо малолітніх чи неповнолітніх, а також у співучасті з молодшими особами. Єдиним винятком із цього правила є кримінальне провадження, розглянуте 8 квітня 2011 р. Тернопільським міськрайонним судом Тернопільської області. Суд засудив трьох пенсіонерів, які, діючи спільно за попередньою змовою, маючи на меті примусити потерпілого до виконання цивільно-правового зобов'язання, силою посадили його в автомобіль, після чого перевезли до будинку, в якому незаконно утримували і примушували до повернення грошей⁷.

Варто також зауважити, що певні вікові особливості характерні для окремих різновидів розглядуваного посягання. Так, наприклад, середній вік викрадачок дітей перевищує 30 років. У спеціальній літературі слушно підкреслюється, що в таких випадках нерідко йдеться про жінок, котрі до моменту вчинення ними вказаного злочину встигають деградувати, не мають дітей і за станом свого здоров'я не можуть їх мати, морально опустилися, мають судимості, зловживають алкоголем, мають певні психічні аномалії, тощо⁸. Приміром, Свалявський районний суд Закарпатської області у 2012 році засудив 36-річну раніше двічі судиму жінку, яка, скориставшись

1 Антонян Ю.М., Эминов В.Е. Личность преступника. Криминологическое исследование. Москва: Норма, Инфра-М, 2010. С. 21; Денисов С.Ф. Злочинність кримінально активної частини молоді та її запобігання в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2011. С. 7, 26; Денисов С.Ф. Профілактика групової злочинності осіб молодіжного віку. *Юридична наука*. 2011. № 2. С. 184.

2 Карасёва М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 150; Науменко С.В. Незаконное лишение свободы: уголовно-правовой и криминологический аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. С. 43; Филин М.В. Уголовная ответственность за незаконное лишение человека свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Хабаровск, 2000. С. 167.

3 Филин М.В. Уголовная ответственность за незаконное лишение человека свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Хабаровск, 2000. С. 169.

4 Оганян Р.Э. Криминологическая теория и практика предупреждения преступлений, связанных с похищением людей: дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 162; Пучнин В.М. Похищение человека (криминологический аспект исследования): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1999. С. 82.

5 Архів Андрушівського районного суду Житомирської обл. за 2017 рік. Справа № 272/578/16-к.

6 Зазначимо, однак, що окремі дослідники цієї проблематики констатують нульову кримінальну активність осіб у віці понад 50 років (Оганян Р.Э. Криминологическая теория и практика предупреждения преступлений, связанных с похищением людей: дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 162; Пучнин В.М. Похищение человека (криминологический аспект исследования): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1999. С. 82).

7 Архів Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської обл. за 2011 рік. Справа № 1-92/11.

8 Баусков Д.Г. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика насильственного похищения человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2003. С. 30; Оганян Р.Э. Криминологическая теория и практика предупреждения преступлений, связанных с похищением людей: дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 162–163; Пучнин В.М. Похищение человека (криминологический аспект исследования): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1999. С. 82–83; Ушакова Е.В. Уголовно-правовые и криминологические меры противодействия похищению человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. С. 145.

відсутністю медперсоналу, проникла до палати дитячого відділення Свалявської районної лікарні і викрала з ліжечка тримісячного хлопчика. Жінка пояснила, що викрала дитину з неблагополучної багатодітної родини, від якої відмовилась рідна матір, оскільки дуже хоче мати дітей, але за станом здоров'я не здатна народити¹.

Важливе кримінологічне значення має характеристика освітнього рівня осіб, які вчинили злочинні діяння, оскільки відповідний рівень тісно пов'язаний із загальною культурою особистості, її інтелектуальним розвитком та соціальним статусом, правосвідомістю і правовою культурою, колом контактів, життєвими планами та можливостями їх реалізації². На жаль, інформація про рівень освіти засуджених не завжди наявна в матеріалах кримінальних проваджень. Відповідні дані одержані нами лише стосовно 394 осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини. Серед цих осіб найбільше тих, хто мав повну загальну середню освіту (46,2%). 24,1% засуджених за вказаний злочин мали середню спеціальну та професійно-технічну освіту. Порівняно багато осіб (12,7%) мали вищу освіту, ще 6,3% – незакінчену вищу. Разом з тим немало й тих, рівень освіти яких був низьким: 9,4% осіб мали неповну середню освіту, 0,8% – початкову середню, у двох засуджених (0,5%) була відсутня будь-яка освіта. Таким чином, особи, що вчиняють незаконне позбавлення волі або викрадення людини, мають дещо вищий рівень освіти, аніж ті, що вчиняють насильницькі злочини проти життя та здоров'я чи проти статевої свободи та статевої недоторканості, однак нижчий порівняно з особами, які, для прикладу, вчиняють злочини у сфері економіки. Загалом можна зазначити, що розглядуване діяння не належить до високоінтелектуальних (за винятком поодиноких випадків), при вчиненні яких потрібні особливі навички, вміння чи глибокі знання в певній галузі або ж необхідність детального прорахунку складної злочинної комбінації³. Варто також погодитись з дослідниками, котрі підкреслюють, що особи з вищою освітою досить рідко виявляються втягнутими у відносини, які детермінують вчинення розглядуваних злочинів, а якщо й втягуються, то здебільшого вирішують проблеми іншим шляхом⁴. Разом з тим, доводиться констатувати, що наявність вищої освіти у деяких засуджених, які вивчаються у рамках даного дослідження, є формальністю, тобто свідчить тільки про наявність відповідного диплома, а не підтверджує фактичний високий рівень у них культури, світогляду, моральних принципів та ціннісних орієнтацій. Окреслений стан речей, вочевидь, можна пояснити зниженням якості освіти, що відбувається в Україні протягом останніх десятиліть⁵.

Аналіз емпіричної бази засвідчив, що 67,2% засуджених за незаконне позбавлення волі або викрадення людини не були працевлаштованими. Ще 2,5% мали статус пенсіонера. Вочевидь, відсутність зайнятості сприяє вчиненню розглядуваного злочину, оскільки дозволяє особі здійснювати постійний контроль за незаконно позбавленою волі людиною. Що стосується зайнятих осіб (30,3%), то їхня структура виглядає таким чином: 54,1% з них складають робітники, працівники сфери торгівлі і послуг, службовці, 16,9% – приватні підприємці, 4,9% – директори та заступники директорів підприємств, 9,8% – військовослужбовці, 4,4% – працівники правоохоронних органів, 6,6% – учні та студенти, 3,3% – зайняті в інших сферах діяльності (серед них, зокрема, депутати місцевих рад, керівники громадських організацій і навіть священник). Більшість працевлаштованих осіб склали робітники, працюючи як в державному, так і в приватному секторах економіки. Поміж них представники найрізноманітніших професій: водії, сторожі, охоронці, вантажники, слюсарі, електрогазозварники, штукатурки, електромонтери, мотористи, диспетчери, прибиральники тощо. Меншу частину склали працівники сфери торгівлі і послуг: менеджери, торгові представники, постачальники магазину, експедитори тощо. Частка службовців серед засуджених за даний злочин мізерна. Зазначимо, що трапляються випадки вчинення розглядуваного посягання високопоставленими чиновниками. Так, Кіровський районний суд міста Дніпропетровська 21 березня 2016 р. засудив заступника голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації, який за попе-

1 Архів Свалявського районного суду Закарпатської обл. за 2012 рік. Справа № 710/2972/12.

2 Батиргареева В.С. Кримінологічна характеристика та попередження розбоїв, поєднаних з проникненням у житло. Харків: Одиссей, 2003. С. 78; Богатирьов І.Г. Кримінологія: підручник. Київ: ВД «Дакор», 2019. С. 81; Кримінологія: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / науч. ред.: Н.Ф. Кузнецова, В.В. Лунеев. Москва: Волтерс Клувер, 2005. С. 127; Кримінологія: учебник / под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. Москва: Юристъ, 2007. С. 157; Кримінологія: навчальний посібник / за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О.М. Джужи. Київ: Атіка, 2010. С. 37; Кримінологія: підручник для студентів вищих навч. закладів / за заг. ред. О.М. Джужи. Київ: Юрінком Інтер, 2002. С. 75.

3 М.Ю. Карасьова навпаки відзначає доволі високий інтелектуальний рівень осіб, що вчиняють розглядувані посягання. Про це, на її думку, свідчить не лише порівняно високий рівень освіти засуджених за це діяння, а й сам характер вчинюваних ними злочинів, який вимагає скрупульозної підготовки до злочину, чіткої координації та взаємодії між співучасниками (Карасьова М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 147). Здійснене нами дослідження засвідчує, що відповідне твердження актуальне стосовно порівняно невеликої кількості засуджених за розглядуваний злочин (наприклад, таке можна впевнено сказати про осіб, які незаконно позбавляли волі людей у фіктивних реабілітаційних центрах під виглядом їх реабілітації від алкогольної чи наркотичної залежності).

4 Потапкин С.Н. Незаконное лишение свободы по российскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Нижний Новгород, 2003. С. 49.

5 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2019. Випуск 40. С. 123.

редньою змовою групою осіб викрав голову Державного земельного агентства України й утримував останнього в приміщенні ОДА доти, доки той не пообіцяв, що забере заяву, написану на нього до місцевого райвідділу міліції (вказана заява також стосувалася незаконного позбавлення його волі даними особами)¹.

Серед засуджених за розглядуваний злочин вирізняються ще три категорії осіб: приватні підприємці і керівники підприємств, військовослужбовці, працівники правоохоронних органів. Стосовно першої з цих категорій, то йдеться про дрібних підприємців та керівників невеликих підприємств. Зазначимо, що, попри твердження окремих дослідників², вчинювані ними злочини рідко прямо пов'язані з їхньою професійною діяльністю (мотиви їх скоєння найрізноманітніші – ревності, помста, особисті неприязні відносини, прагнення повернути викрадене майно тощо). Разом з тим трапляються й винятки. У таких випадках йдеться, зокрема, про викрадення людини на ґрунті конфлікту між бізнесменами, зокрема через неповернутий борг. Ілюстрацією до сказаного може бути кримінальне провадження, розглянуте 24 травня 2013 року Новозаводським районним судом міста Чернігова. Голова фермерського господарства, діючи у співучасті з двома іншими особами (із своїм заступником та охоронцем), маючи на меті примусити знайомого бізнесмена до виконання цивільно-правового зобов'язання у вигляді сплати грошових коштів у сумі 159120 грн., які останній повинен був повернути відповідно до боргових розписок, погрожуючи застосуванням травматичного пістолета, змусив потерпілого сісти в автомобіль, після чого перемістив його на територію згаданого фермерського господарства, де незаконно утримував протягом тижня, поки чоловік не перерахував частину заборгованих коштів³. У судовій практиці трапляються також випадки вчинення розглядуваного злочину роботодавцями щодо своїх найманих працівників (таким чином останніх намагаються провчити за завдані збитки).

Якщо вчинювані підприємцями злочини рідко прямо пов'язані з їхньою професійною діяльністю, то діяння, скоєні працівниками правоохоронних органів і військовослужбовцями, як правило, пов'язані саме з нею. Здійснене дослідження засвідчило, що працівники правоохоронних органів вчиняють незаконне позбавлення волі або викрадення людей переважно з корисливих мотивів⁴. Натомість мотиви, через які це діяння вчиняють військовослужбовці, різноманітніші (хоча й корисливий має місце⁵): неприязні відносини між військовослужбовцями, неправильно зрозумілі інтереси служби, самоствердження тощо. Вирізняються кримінальні провадження про розглядувані злочини, вчинені військовослужбовцями на контрольованій Україною частині Донбасу. Чотири з них стосуються незаконного позбавлення волі або викрадення людей з метою перевірки їх на причетність до незаконних збройних формувань, а також з метою отримання інформації про жителів, які можуть сприяти сепаратистам⁶. Так, Артемівський міськрайонний суд Донецької області 27 квітня 2017 р. встановив, що четверо військовослужбовців-контрактників Збройних Сил України силою помістили чоловіка до салону автомобіля і з метою перевірки на причетність до незаконних збройних формувань перевезли його на територію державного підприємства «Укראерорух», де незаконно утримували близько шести годин, заподіяли йому тілесні ушкодження, які спричинили смерть потерпілого⁷.

Варто також зазначити, що розглядуваний злочин іноді вчиняють колишні правоохоронці. При цьому накопичений за роки служби в правоохоронних органах досвід вони використовують для злочинних цілей. Наприклад, Баришівський районний суд Київської області засудив колишнього працівника міліції, який у співучасті з двома іншими особами вчинив викрадення підприємця, котрого примушували до укладення договору про передачу права власності на літак АН-26. Суд встановив особливу роль вказаного співучасника у скоєнні даного злочину. Як колишній працівник міліції, він розробив тактику його вчинення таким чином, щоб уникнути критики та притягнення співучасників до відповідальності, зокрема подбав про заходи конспірації, використовуючи для цього свій досвід роботи в правоохоронних органах⁸.

1 Архів Кіровського районного суду м. Дніпропетровська за 2016 рік. Справа № 203/1161/16-к.

2 Потапкин С.Н. Незаконное лишение свободы по российскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Нижний Новгород, 2003. С. 46; Пучнин В.М. Похищение человека (криминологический аспект исследования): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1999. С. 85–86.

3 Архів Новозаводського районного суду м. Чернігова за 2013 рік. Справа № 751/4414/13-к.

4 Див., наприклад: Архів Дзержинського районного суду м. Харкова за 2014 рік. Справа № 2011/6616/2012.

5 Див., наприклад: Архів Краматорського міського суду Донецької обл. за 2015 рік. Справа № 234/31/15-к.

6 Архів Костянтинівського міськрайонного суду Донецької обл. за 2015 рік. Справа № 233/1146/15-к, Архів Іллічівського районного суду м. Маріуполя Донецької обл. за 2016 рік. Справа № 264/6729/15-к, Архів Артемівського міськрайонного суду Донецької обл. за 2017 рік. Справа № 219/10313/16-к, Архів Кремінського районного суду Луганської обл. за 2018 рік. Справа № 414/396/18.

7 Архів Артемівського міськрайонного суду Донецької обл. за 2017 рік. Справа № 219/10313/16-к.

8 Архів Баришівського районного суду Київської обл. за 2011 рік. Справа № 1-89/11.

Як відомо, важливим регулятором поведінки людини є сім'я. Нормально функціонуючі сімейні відносини запобігають злочинним проявам, натомість нестабільність, дезорганізація сім'ї сприяє вчиненню злочинів¹. Відсутність сім'ї традиційно розглядається кримінологами як один з несприятливих, негативних факторів. Так, Ю.М. Антонян зазначає, що коефіцієнт злочинності серед осіб, які не перебувають у шлюбі, майже вдвічі вищий, ніж серед одружених². У вивчених нами матеріалах кримінальних проваджень інформація про сімейне становище була відсутньою стосовно 17 (3%) засуджених за незаконне позбавлення волі або викрадення людини. Відповідні дані, таким чином, вдалося одержати щодо 541 засудженого за вказаний злочин. Серед цих осіб 61% не перебували у шлюбі (сюди ми відносимо й розлучених, яких 5,7%, та вдівців (вдів), яких 1,1%), 39% – перебували в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах. Зазначимо також, що 30,9% засуджених за розглядуваний злочин мали на утриманні неповнолітніх дітей. Таким чином, більшість осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини, не мали стабільного сімейного становища. Утім, варто мати на увазі, що наявність сім'ї не завжди стимулює позитивну поведінку особи. Необхідно підкреслити, що до незаконного позбавлення волі як виду домашнього насильства призводять саме конфліктні сімейні відносини. Ймовірність таких конфліктів, як відомо, зростає у зв'язку із вживанням алкоголю. Так, наприклад, Рівненський міський суд Рівненської області засудив чоловіка, який, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, у ході сімейного конфлікту зачинив свою дружину всередині квартири, де незаконно утримував протягом кількох годин. Конфлікт виник у зв'язку з тим, що жінка, не бажаючи надалі спільно проживати з чоловіком, прийшла забрати свої речі. На неодноразові прохання жінки випустити її з помешкання чоловік не зважав, періодично наносив потерпілій численні удари руками по тілу, внаслідок чого заподіяв їй легкі тілесні ушкодження³.

Певний інтерес становлять дані, які стосуються громадянства засуджених за незаконне позбавлення волі або викрадення людини, а також місця їхнього проживання. Аналіз емпіричної бази засвідчив, що 97,8% осіб, які вчинили вказаний злочин, були громадянами України. Громадянами інших держав (Російської Федерації та Республіки Молдова) були 2% засуджених за розглядуване посягання. Один засуджений (0,2%) був особою без громадянства. Що стосується національної приналежності засуджених за цей злочин, то абсолютна їх більшість (близько 90%) були українцями. Серед представників інших національностей – росіяни, роми, молдовани, азербайджанці, вірмени, чеченці, румуни, угорці, болгары, гагаузи. 61,1% засуджених за це діяння – мешканці міст (переважно райцентрів та інших невеликих міст), 8% – жителі селищ, 30,8% – мешканці сіл⁴. В абсолютній більшості випадків розглядуваний злочин вчинено за місцем проживання винної особи, чому сприяє краще знання нею довколишньої місцевості та місцевих особливостей.

Вище зазначалося, що вчинення незаконного позбавлення волі, а тим більше викрадення людини, зазвичай потребує застосування винним фізичної сили задля подолання опору потерпілої особи та недопущення можливості її звільнення. У зв'язку з цим зрозуміло, що в більшості випадків цей злочин вчиняється молодими й фізично сильними чоловіками. Разом з тим не бракує й винятків з цього правила. Йдеться тут не лише про жінок та осіб похилого віку, про яких згадувалося вище. Аналіз матеріалів кримінальних проваджень засвідчив, що серед засуджених за цей злочин трапляються особи (близько 2%), які мають тяжкі захворювання: туберкульоз, інсулінозалежний цукровий діабет, серцево-судинні та онкологічні хвороби тощо. 1,3% засуджених на момент вчинення аналізованого посягання були інвалідами II групи, ще 2% – інвалідами III групи. Вказані особи завжди вчиняють даний злочин щодо слабших від себе (дітей, жінок, осіб, що перебувають у безпорадному стані) або ж діють у співучасті⁵.

Як відомо, поведінка людей тісно пов'язана з тим становищем, яке вони займають у суспільстві, з виконуваними ними соціальними ролями. Певною мірою про ці ролі свідчить їхнє ставлення до праці та до сімейних цінностей, про що йшлося вище. Разом з тим, надаючи *соціально-рольову характеристику* осіб, котрі вчиняють розглядуваний злочин, необхідно зупинитися й на інших моментах. Так, призначаючи покарання за незаконне

1 Шестаков Д.А. Семейная криминология: Криминофамилистика. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2003. С. 9.

2 Антонян Ю.М., Эминов В.Е. Личность преступника. Криминологическо-психологическое исследование. Москва: Норма, Инфра-М, 2010. С. 22; Криминология: учебник / под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. Москва: Юристъ, 2007. С. 156.

3 Архів Рівненського міського суду Рівненської обл. за 2018 рік. Справа № 569/20379/18.

4 Не підтверджуються, таким чином, дані тих дослідників, котрі підкреслюють, що розглядуваний злочин є нетрадиційним для «сільського» типу злочинця (Бауськов Д.Г. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика насильственного похищения человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2003. С. 31–32; Карасёва М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 143; Пучнин В.М. Похищение человека (криминологический аспект исследования): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1999. С. 87).

5 Андрушко А.В. Криминологічна характеристика осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2019. Випуск 40. С. 124.

позбавлення волі або викрадення людини, суди нерідко (щодо 62,5% засуджених) враховують наявність характеристики про особу винного. Викладена у таких характеристиках інформація також ілюструє особу, вказує на виконувани нею соціальні ролі, на її місце у суспільстві, на те, як вона зарекомендувала себе за місцем проживання та/чи роботи. Показово, що наявність позитивної характеристики суд врахував щодо 41,9% засуджених, посередньої – щодо 16,7%, негативної – щодо 3,9%. Таким чином, навіть якщо взяти до уваги, що частина цих характеристик містила недостатньо об'єктивні дані, пов'язані з формальним виконанням свого обов'язку особами, які видали ці характеристики¹, значна частина засуджених за даний злочин позитивно характеризувалася за місцем свого проживання та роботи. Більше того, як зазначалося вище, окремі з досліджуваних осіб були підприємцями та директорами невеликих підприємств, обіймали високі державні посади, тобто займали далеко не останнє місце в суспільстві. Утім, немало й тих, хто до моменту вчинення злочину мав кілька судимостей, скотився на соціальне дно, систематично пиячив, перебував на обліку в лікаря-нарколога. Так, Комінтернівський районний суд міста Харкова засудив О., який, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, з метою покарати знайому за те, що вона напередодні спілкувалась з його братом, застосувавши фізичне та психічне насильство, зачинив її в будинку, ключ від якого сховав. Суд встановив, що чоловік раніше п'ять разів був засуджений за вчинення насильницьких та корисливих злочинів. Крім того, проведена судово-наркологічна експертиза засвідчила наявність у О. синдрому залежності від алкоголю, а також виявила у нього дисоціальний розлад особистості².

У кримінологічній літературі іноді вказується, що незаконне позбавлення волі або викрадення людини рідко вчиняється у стані сп'яніння³. Такі дані не підтверджуються результатами нашого дослідження, які засвідчили, що у стані алкогольного сп'яніння аналізоване посягання вчинили 20,8% осіб. Більше того, 0,9% засуджених за цей злочин перебували на обліку в нарколога. Таким чином, кожен п'ятий злочин, передбачений ст. 146 КК України (частіше це стосується незаконного позбавлення волі, не пов'язаного з її викраденням), вчиняється у стані алкогольного сп'яніння. Це й не дивно, адже вживання алкоголю негативно позначається на нервовій системі людини, послаблює її контроль за своєю поведінкою, загострює негативні риси характеру, викликає в неї агресію. Водночас варто підкреслити, що незаконне позбавлення волі або викрадення людини вкрай рідко (0,2%) вчиняють особи, які перебувають у стані наркотичного сп'яніння⁴. До сказаного додамо, що тільки в одному випадку (0,2% від усіх засуджених) цей злочин вчинено під впливом інших одурманюючих речовин⁵. Таким чином, результати нашого дослідження не підтверджують дані С.В. Науменко, котра вказує, що кожне десяте незаконне позбавлення волі вчиняється у стані наркотичного або токсичного сп'яніння⁶.

У контексті аналізу соціально-рольової характеристики осіб, котрі вчиняють розглядуваний злочин, необхідно підкреслити, що в більшості випадків винний та потерпілий так чи інакше знайомі між собою, іноді їх пов'язують довгі роки подружнього життя, дружби чи приятельських відносин. Зазначимо також, що соціально-демографічні, соціально-рольові та морально-психологічні характеристики вказаних осіб нерідко доволі подібні. На цьому свого часу наголошували також В.В. Голина та В.С. Батиргарєєва⁷. У багатьох проаналізованих випадках незаконне позбавлення волі або викрадення людини стало наслідком спільного розпивання ними спиртних напоїв. Так, Нетішинський міський суд Хмельницької області засудив двох чоловіків, які, заштовхавши до салону автомобіля свого приятеля, повезли його до лісу, де заподіяли легкі тілесні ушкодження. Суд встановив, що винні та потерпілий спільно вживали алкогольні напої, в ході чого між ними виник конфлікт через давню образу⁸.

Для розуміння специфіки особи злочинця однією з найважливіших є його *кримінально-правова характеристика*. Б.М. Головкін слушно підкреслює, що аналіз комплексу ознак, які охоплюються поняттям «криміналь-

1 Свідченням цього, на наш погляд, може слугувати вирок Бучацького районного суду Тернопільської області від 16 травня 2016 року. Суд, з одного боку, врахував наявність позитивної характеристики, виданої за місцем проживання обвинуваченого, а з іншого – констатував, що обвинувачений неодноразово притягався до кримінальної відповідальності, перебуває на обліку лікаря-нарколога, а також відзначив особливу зухвалість та винятковий цинізм в діях обвинуваченого (Архів Бучацького районного суду Тернопільської обл. за 2016 рік. Справа № 595/93/16-к).

2 Архів Комінтернівського районного суду м. Харкова за 2012 рік. Справа № 2020/8916/2012.

3 Потапкин С.Н. Незаконное лишение свободы по российскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Нижний Новгород, 2003. С. 50.

4 Див.: Архів Куйбишевського районного суду м. Донецька за 2012 рік. Справа № 1-481/11.

5 Архів Юр'ївського районного суду Дніпропетровської обл. за 2010 рік. Справа № 0446/1-90/10.

6 Науменко С.В. Незаконное лишение свободы: уголовно-правовой и криминологический аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. С. 45.

7 Голина В.В., Батиргарєєва В.С. Проблемы борьбы с преступлениями против личной свободы человека в Украине. *Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб.* Харків, 2001. Вип. 49. С. 136.

8 Архів Нетішинського міського суду Хмельницької обл. за 2015 рік. Справа № 679/2499/14-к.

но-правова характеристика особи злочинця», дає змогу зробити висновки про генезис злочинного посягання, глибину і стійкість антисуспільної спрямованості злочинця, його суспільну небезпечність¹.

Особи, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини, здебільшого визнаються такими, що не мають якихось психічних розладів. У деяких осіб (2,2%) наявність певних психічних аномалій була констатована, однак на момент вчинення злочину вони все ж зберігали здатність усвідомлювати свої діяння та керувати ними². Приміром, згідно висновку амбулаторної судово-психіатричної експертизи, В., засуджений за незаконне позбавлення людини волі, виявляв легку розумову відсталість з поведінковими порушеннями, які не потребують стаціонарного лікування (олігофренія в ступені легкої дебільності з емоційно-вольовою нестійкістю)³.

Окремі з осіб, що вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини, у встановленому законом порядку визнаються неосудними. Так, Уманський міськрайонний суд Черкаської області встановив, що Н., скориставшись відсутністю матері малолітньої дитини, схопила дівчинку і винесла її з салону автобуса, після чого разом з викраденою дитиною сіла до автомобіля, на якому зникла з місця події. Судово-психіатрична експертиза засвідчила, що Н. страждає на хронічну параноїдну шизофренію, що позбавляло її здатності у момент вчинення суспільно небезпечного діяння усвідомлювати свої діяння і керувати ними. У зв'язку з цим суд визнав жінку неосудною та застосував до неї примусові заходи медичного характеру у виді госпіталізації до психіатричного закладу із звичайним наглядом⁴.

Вивчення особи злочинця, що вчиняє незаконне позбавлення волі або викрадення людини, неможливе без дослідження мотивів вказаної злочинної поведінки. В кримінологічній літературі зазначається, що розглядуваний злочин (а передусім викрадення людини) найчастіше вчиняється з корисливих мотивів⁵. Окремі дослідники уточнюють, що в абсолютній більшості випадків йдеться про прагнення винних отримати викуп за звільнення потерпілої особи⁶. Так, за даними В.В. Голіни та В.С. Батиргарєєвої, з метою одержання викупу вчиняється до 70% розглядуваних посягань⁷. Своєю чергою З.А. Шхагапсоев стверджує, що майже у 80% випадків аналі-

- 1 Головкін Б.М. Кримінологічні проблеми умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері. Харків: Нове слово, 2004. С. 36, 46.
- 2 Протилежного висновку дійшов В.М. Пучнин, який підкреслює, що викрадення людини багато в чому пов'язане з психічними патологіями. За його даними, серед засуджених за такі злочини, поєднані з вбивствами, зґвалтуваннями, заподіянням тяжких тілесних ушкоджень, частка осіб з психічними захворюваннями складає близько 70% (Пучнин В.М. Похищение человека (криминологический аспект исследования): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1999. С. 91). Наведені дані не підтверджуються результатами нашого дослідження.
- 3 Архів Калінінського районного суду м. Горлівки Донецької обл. за 2013 рік. Справа № 0521/5351/2012.
- 4 Архів Уманського міськрайонного суду Черкаської обл. за 2018 рік. Справа № 705/1274/18.
- 5 Див., зокрема: Авдєєва Е.В. Детерминанти преступлений против свободы личности в Российской Федерации. *Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права*. 2013. № 2. С. 149; Волкова О.В. Уголовная политика в сфере защиты личной свободы человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2014. С. 139; Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 128; Голина В.В., Батиргарєєва В.С. Проблемы борьбы с преступлениями против личной свободы человека в Украине. *Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб.* Харків, 2001. Вип. 49. С. 135; Иванов Л.Н., Волков А.С., Иванов Д.А. Исследование проблемы похищения людей. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2001. № 2 (16). С. 84; Карасєва М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 143, 146; Лысодєд А.В. Актуальные криминологические проблемы преступлений против свободы, чести и достоинства личности. *Проблеми законності: респ. міжвід. наук. зб.* Харків, 2006. Вип. 81. С. 130; Криминологія: підручник / за ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкина. Харків: Право, 2014. С. 195; Никулина Е.В. Анализ уголовно-правовых проблем похищения человека и его криминологическая характеристика в Северо-Кавказском регионе: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ставрополь, 2005. С. 131–132; Нуруллин А.А. Вопросы расследования похищения людей и незаконного лишения свободы в Российской Федерации. *Юридический вестник Самарского университета*. 2016. Том 2. № 4. С. 50; Оганян Р.Э. Криминологическая теория и практика предупреждения преступлений, связанных с похищением людей: дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 173; Олішевський В.В. Криміналістична характеристика викрадення людини, вчиненого з корисливих мотивів. *Право і безпека*. 2004. Том 3. № 4. С. 90, 93; Олішевський В.В. Розслідування та попередження викрадення людини, вчиненого з корисливих мотивів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2005. С. 8, 10; Пучнин В.М. Похищение человека (криминологический аспект исследования): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1999. С. 54, 93; Шхагапсоев З.А. Некоторые вопросы криминологической характеристики похищения людей в Северо-Кавказском регионе. *Общество и право*. 2012. № 1 (38). С. 241.
- 6 Див., зокрема: Бурлака В.В. Криміналістична характеристика незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Митна справа*. 2014. № 6 (96). Частина 2, книга 2. С. 453; Голина В.В., Батиргарєєва В.С. Проблемы борьбы с преступлениями против личной свободы человека в Украине. *Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб.* Харків, 2001. Вип. 49. С. 135; Иванов Л.Н., Волков А.С., Иванов Д.А. Исследование проблемы похищения людей. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2001. № 2 (16). С. 84; Нуруллин А.А. Вопросы расследования похищения людей и незаконного лишения свободы в Российской Федерации. *Юридический вестник Самарского университета*. 2016. Том 2. № 4. С. 50; Шхагапсоев З.А. Некоторые вопросы криминологической характеристики похищения людей в Северо-Кавказском регионе. *Общество и право*. 2012. № 1 (38). С. 241.
- 7 Голина В.В., Батиргарєєва В.С. Проблемы борьбы с преступлениями против личной свободы человека в Украине. *Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб.* Харків, 2001. Вип. 49. С. 135.

зовані злочини вчиняються з метою отримання викупу від викраденого чи його близьких родичів^{1 2}. Наведені дані не підтверджуються нашим дослідженням, яке засвідчило широкий спектр мотивів, характерних для розглядуваного посягання. Корисливий мотив дійсно має місце найчастіше (близько 20%), однак він полягає не тільки в прагненні винного одержати викуп за звільнення потерпілої особи, а й, приміром, у вчиненні даного злочину за грошову винагороду, обіцянку або сплачену іншим співучасником. Нерідко суд помилково вказує на наявність корисливого мотиву, хоча насправді він відсутній (насамперед у випадках вчинення даного злочину з метою примушування особи до повернення боргу). Крім того, не підтверджуються дані тих дослідників, які підкреслюють, що досліджуваний злочин нерідко вчиняється для використання потерпілих в якості товару або безоплатної робочої сили³; чисельність таких випадків у судовій практиці мізерна⁴.

Серед інших найбільш поширених мотивів розглядуваного злочину – особисті неприязні відносини з потерпілим (15%), прагнення примусити потерпілого виконати цивільно-правове зобов'язання (11,6%), прагнення самостійно повернути викрадене майно (9,9%), помста (9%), хуліганський (5,7%), ревності (3%), прагнення отримати необхідну інформацію (2,9%), мотив задоволення статевої пристрасті (1,4%), бажання виховувати дитину (1,3%), прагнення приховати інший злочин (1,1%) тощо. Трапляються й інші мотиви вчинення розглядуваного злочину: бажання допомогти родичам, друзям чи знайомим, прагнення примусити особу надати неправдиві свідчення у кримінальному провадженні, самоствердження, ігровий мотив тощо. Зазначимо також, що іноді особа керується не одним, а кількома мотивами⁵. В ряді випадків засуджені не змогли пояснити мотивів свого вчинку або ж мотивація їхніх дій була малозрозумілою. Так, наприклад, жінка, яка викрала шестирічного хлопчика, котрий мешкав по сусідству, пояснила свій вчинок тим, що хотіла, аби він погрався з її дітьми⁶. У подібних випадках винні, як правило, перебували в стані алкогольного сп'яніння. Крім того, варто погодитись з тими дослідниками, які зазначають, що поряд з усвідомленими мотивами протиправної поведінки часто мають місце й неусвідомлені⁷.

В кримінологічній літературі іноді вказується, що розглядуваний злочин подеколи вчиняється з політичних, національних та релігійних мотивів⁸, однак такі дані не підтверджуються результатами здійсненого нами дослідження. Більше того, є підстави стверджувати, що відповідні науковці помилково говорять про викрадення людини там, де насправді має місце захоплення заручників (політичний мотив при вчиненні цього злочину рідко, але трапляється). Так, Р.Е. Оганян підкреслює, що жертвами зазначених злочинів стають люди, умовою звільнення яких є виконання певних вимог, що висуваються державі, службовим чи юридичним особам⁹. Вочевидь, вказаний дослідник не бере до уваги відмінностей між викраденням людини та захопленням заручників.

Необхідно зауважити, що слідчі та судді нерідко формально ставляться до встановлення мотивів розглядуваного злочину. Приміром, часто має місце ситуація, за якої суди вказують на наявність у співучасників єдиного мотиву, хоча насправді мотиви у них були різними. Так само певним спрощенням видається констатація органом досудового розслідування чи судом наявності особистих неприязних відносин між винним та потерпілим. Варто погодитись з Б.М. Головкіним, який підкреслює, що за «неприязними відносинами» стоять різні

- 1 Вказаний дослідник не бере до уваги того, що викрадення особи з метою отримання від родичів потерпілого викупу за його звільнення слід кваліфікувати не як викрадення людини, а як захоплення заручника. Аналогічні помилки допускають й інші науковці (Бурлака В.В. Криміналістична характеристика незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Митна справа*. 2014. № 6 (96). Частина 2, книга 2. С. 453; Олішевський В.В. Криміналістична характеристика викрадення людини, вчиненого з корисливих мотивів. *Право і безпека*. 2004. Том 3. № 4. С. 93).
- 2 Шхагапсоев З.А. Некоторые вопросы криминалистической характеристики похищения людей в Северо-Кавказском регионе. *Общество и право*. 2012. № 1 (38). С. 241.
- 3 Иванов А.Н., Волков А.С., Иванов Д.А. Исследование проблемы похищения людей. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2001. № 2 (16). С. 84; Пучнин В.М. Похищение человека (криминалогический аспект исследования): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1999. С. 80; Шхагапсоев З.А. Некоторые вопросы криминалистической характеристики похищения людей в Северо-Кавказском регионе. *Общество и право*. 2012. № 1 (38). С. 241.
- 4 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2019. Випуск 40. С. 125.
- 5 А.Ф. Зелінський свого часу писав: «Злочинна поведінка найчастіше скеровується багатьма мотивами і потребами» (Зелінський А.Ф. Кримінальна психологія. Научно-практичне видання. Київ: Юрінком Інтер, 1999. С. 61, 78).
- 6 Архів Олевського районного суду Житомирської обл. за 2012 рік. Справа № 1-5/12.
- 7 Зелінський А.Ф. Кримінальна психологія. Научно-практичне видання. Київ: Юрінком Інтер, 1999. С. 71–78; Савченко А.В. Мотив і мотивація злочину: монографія. Київ: Атіка, 2002. С. 24.
- 8 Див., зокрема: Науменко С.В. Незаконное лишение свободы: уголовно-правовой и криминалогический аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. С. 46; Авдеева Е.В. Детерминанты преступлений против свободы личности в Российской Федерации. *Кримінологічний журнал Байкальського державного університету економіки і права*. 2013. № 2. С. 150; Оганян Р.Э. Кримінологіческая теория и практика предупреждения преступлений, связанных с похищением людей: дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 173–174.
- 9 Оганян Р.Э. Кримінологіческая теория и практика предупреждения преступлений, связанных с похищением людей: дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. С. 173–174.

за змістом конкретні мотиви злочинної поведінки: заздрість, образа, кривда, ворожнеча, ненависть тощо¹. У зв'язку з цим, як видається, мають рацію ті науковці, котрі критикують виокремлення в якості мотиву злочину абстрактних «неприятних відносин», наголошують, що це не сприяє встановленню справжніх мотивів². Зазначимо також, що у 10,8% випадків мотиви вчиненого злочину з матеріалів кримінального провадження чітко не випливають. Ще у 0,9% випадків суд вказав, що мотиви ним не були достеменно встановлені.

Ставлення осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини, до скоєного ними злочину та його наслідків різне. Під час призначення покарання таким особам суди здебільшого враховують їхнє щире каяття (51,4% засуджених), однак відповідне каяття, як правило, лише констатується і стверджувати про його щирість нерідко неоднозначно навряд чи можна. Більш показовим, на наш погляд, є те, що 15,9% засуджених за цей злочин добровільно відшкодували завдані ними збитки або усунули заподіяну шкоду. Разом з тим необхідно зазначити, що частина засуджених свою вину у вчиненому не визнали і не розкаялися. Окремі з них наголошували, що не вважають свої дії злочином³. В одному випадку суд підкреслив, що під час слухання справи в суді обвинувачений не тільки не розкався, а й «ехидно усміхався на запитання потерпілої, на вигляд був наче під дією наркотиків»⁴.

Серед осіб, засуджених за незаконне позбавлення волі або викрадення людини, непогашену або незняту судимість мали лише 17,7%. Абсолютна більшість (82,3%) осіб на момент вчинення ними розглядуваного злочину судимості не мала. Поміж раніше засуджених 45,5% мали одну судимість, 29,3% – дві, 25,2% – три і більше⁵ (максимум – сім судимостей⁶). Таким чином, частина засуджених за розглядуваний злочин на момент його вчинення була досвідченими рецидивістами. Попередні судимості в більшості випадків отримані за корисливі злочини проти власності, друге місце посідають злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, третє – злочини проти життя та здоров'я особи, четверте – хуліганство. Частка інших злочинів є невеликою. Лише двоє з вивчених нами осіб раніше були засуджені за ст. 146 КК України, причому, що цікаво, повторно вони скоїли вказане діяння у співучасті один з одним⁷. Ще в одному випадку жінка, яка вчинила викрадення малолітньої дитини, раніше мала судимості за інші діяння, передбачені розділом III Особливої частини КК України (ст.ст. 150, 150-1)⁸. Таким чином, для розглядуваного посягання спеціальний рецидив не характерний. До аналогічного висновку дійшли й інші дослідники⁹.

За даними В.М. Пучніна, супутніми викраденню людини злочинами є умисне вбивство, розбій та вимагання¹⁰. С.А. Шалгунова зазначає, що викрадення людини нерідко поєднується зі звалтуванням¹¹. Результати нашого дослідження не підтверджують наведених даних. Розглядуване діяння здебільшого кваліфікується за сукупністю з такими злочинами, як примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань (ст. 355 КК), умисне легке тілесне ушкодження (ст. 125 КК), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122 КК), погроза вбивством (ст. 129 КК), катування (ст. 127 КК), порушення недоторканності житла (ст. 162 КК), вимагання (ст. 189 КК), хуліганство (ст. 296 КК), самовільне присвоєння владних повноважень або звання службової особи (ст. 353 КК). Частка інших злочинів, супутніх незаконному позбавленню волі або викраденню людини, є незначною¹².

- 1 Головкін Б.М. Кримінологічні проблеми умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері. Харків: Нове слово, 2004. С. 48.
- 2 Головкін Б.М. Кримінологічні проблеми умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері. Харків: Нове слово, 2004. С. 48–49; Дашин І.Н. О значении мотива преступления при изучении и предупреждении преступлений. *Вопросы борьбы с преступностью*. 1969. Вып. 10. С. 67.
- 3 Див., наприклад: Архів Новоодеського районного суду Миколаївської обл. за 2010 рік. Справа № 1-28/2010; Архів Вінницького міського суду Вінницької обл. за 2017 рік. Справа № 127/21681/16-к; Архів Кагарлицького районного суду Київської обл. за 2017 рік. Справа № 368/594/17; Архів Приморського районного суду м. Одеси за 2018 рік. Справа № 522/22696/15-к.
- 4 Архів Володимирецького районного суду Рівненської обл. за 2016 рік. Справа № 556/959/16-к.
- 5 Зазначимо, що інші дослідники наводять значно менші цифри, які ілюструють кількість осіб, що мають три і більше судимостей. Так, за даними В.М. Пучніна, таких лише 5,9% (Пучнин В.М. Похищение человека (криминологический аспект исследования): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1999. С. 90).
- 6 Архів Летичівського районного суду Хмельницької обл. за 2013 рік. Справа № 678/5/13-к.
- 7 Архів Артемівського міськрайонного суду Донецької обл. за 2014 рік. Справа № 219/537/2013-к.
- 8 Архів Свалявського районного суду Закарпатської обл. за 2012 рік. Справа № 710/2972/12.
- 9 Пучнин В.М. Похищение человека (криминологический аспект исследования): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1999. С. 89–90; Филин М.В. Уголовная ответственность за незаконное лишение человека свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Хабаровск, 2000. С. 168.
- 10 Пучнин В.М. Похищение человека (криминологический аспект исследования): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1999. С. 89.
- 11 Шалгунова С.А. Особа насильницького злочинця: монографія. Дніпропетровськ: Дніпропр. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2012. С. 199.
- 12 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2019. Випуск 40. С. 126.

У кримінологічній літературі традиційно зазначається, що розглядуваний злочин (особливо у формі викрадення людини), як правило, вчиняється групою осіб. Так, за даними М.Ю. Карасєвої, групою осіб вчинено 100% вказаних посягань¹. К.В. Ушакова наводить дещо менші цифри – 96%². Підкреслюється також, що викрадення людини однією особою – рідкісне явище; у такому випадку зазвичай йдеться про викрадення малолітніх дітей³. Результати нашого дослідження підтверджують вказане не повною мірою. Дійсно, переважна більшість (74,4%) аналізованих злочинів вчиняється групою осіб (кількісний склад групи здебільшого становить 2–3 учасників). Це й не дивно, зважаючи на те, що опір жертви легше подолати зусиллями кількох осіб. Однак чисельність одноосібних вчинень даного злочину є доволі великою – 22,2%. І йдеться тут не лише про випадки незаконного позбавлення волі, не пов'язаного з викраденням людини, та викрадення малолітніх дітей. Більше того, варто зазначити, що жертвами одноосібного викрадення іноді стають одразу декілька осіб. Так, Куйбишевський районний суд м. Донецька встановив, що колишній правоохоронець, діючи на прохання брата примусити трьох осіб розплатитися за орендоване житло, погрожуючи останнім застосуванням вогнепальної зброї, посадив їх до салону автомобіля, а потім перемістив до свого домоволодіння, де зачинив у флігелі⁴. Одноосібному викраденню людини сприяє низка факторів: раптовість посягання, озброєність злочинця, перебування потерпілого у стані сильного алкогольного сп'яніння тощо⁵.

Окремі науковці твердять про поширеність випадків вчинення незаконного позбавлення волі або викрадення людини організованою групою⁶. За нашими ж даними, такі випадки трапляються вкрай рідко (3,4%). Здійснене дослідження засвідчило, що у разі вчинення вказаного діяння організованою групою, як правило, має місце корисливий мотив. Прикладами можуть слугувати протиправні утримання учасниками організованої групи наркоманів та хронічних алкоголіків у фіктивних реабілітаційних центрах під приводом їх реабілітації від наркотичної чи алкогольної залежності⁷.

Аналіз емпіричної бази засвідчив певну поширеність випадків викрадення людини, вчиненого на замовлення. Так, наприклад, Володимир-Волинський міський суд Волинської області встановив, що чоловік, який викрав малолітню дитину, діяв на замовлення батька цієї дитини, котрий планував перевезти її в Об'єднані Арабські Емірати, де постійно проживав⁸. Мотиви, якими керуються виконавець даного злочину та його замовник, зрозуміло, різні: якщо перший зазвичай діє з корисливих мотивів (хоча винятки трапляються⁹), за грошову винагороду, то мотиви другого різноманітні.

Важливе значення для характеристики осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини, мають також *морально-психологічні ознаки*, які характеризують змістовну сторону особи, внутрішній світ людини, котра порушила кримінально-правові заборони¹⁰. О.Ю. Шостко слушно підкреслює, що мораль-

- 1 Карасєва М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 143.
- 2 Ушакова Е.В. Уголовно-правовые и криминологические меры противодействия похищению человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. С. 148.
- 3 Никулина Е.В. Анализ уголовно-правовых проблем похищения человека и его криминологическая характеристика в Северо-Кавказском регионе: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ставрополь, 2005. С. 129; Олішевський В.В. Криміналістична характеристика викрадення людини, вчиненого з корисливих мотивів. *Право і безпека*. 2004. Том 3. № 4. С. 93.
- 4 Архів Куйбишевського районного суду м. Донецька за 2012 рік. Справа № 1/0531/405/2012.
- 5 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2019. Випуск 40. С. 126.
- 6 Див., зокрема: Авраменко О.Л. Особливості початкового етапу розслідування викрадення людей, вчинених злочинними групами: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2011. С. 7; Д'яковський Г.Л. Криміналістична характеристика та особливості розслідування незаконного позбавлення волі та викрадення людини, вчиненого організованою групою: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Дніпро, 2017. С. 20; Карасєва М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 143; Кулик Я.В. Совершенствование методики расследования похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Ростов-на-Дону, 2009. С. 14; Никулина Е.В. Анализ уголовно-правовых проблем похищения человека и его криминологическая характеристика в Северо-Кавказском регионе: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ставрополь, 2005. С. 129; Нуруллин А.А. Вопросы расследования похищения людей и незаконного лишения свободы в Российской Федерации. *Юридический вестник Самарского университета*. 2016. Том 2. № 4. С. 50; Олішевський В.В. Криміналістична характеристика викрадення людини, вчиненого з корисливих мотивів. *Право і безпека*. 2004. Том 3. № 4. С. 93; Оспичев И.М. Методика расследования похищений людей, совершаемых организованными группами: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Тюмень, 2006. С. 3; Соколова Я.А. Основні положення методики розслідування викрадення людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2009. С. 8; Шхагапсоев З.Л. Некоторые вопросы криминологической характеристики похищения людей в Северо-Кавказском регионе. *Общество и право*. 2012. № 1 (38). С. 240.
- 7 Архів Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя за 2018 рік. Справа № 335/2131/18; Архів Суворовського районного суду м. Одеси за 2018 рік. Справа № 523/12042/18.
- 8 Архів Володимир-Волинського міського суду Волинської обл. за 2017 рік. Справа № 154/1984/17.
- 9 Так, Куйбишевський районний суд м. Донецька встановив, що група осіб вчинила викрадення людини на прохання ледь знайомої жінки з мотивів надання їй допомоги та бажання заприятелювати з нею (Архів Куйбишевського районного суду м. Донецька за 2011 рік. Справа № 1-187/11).
- 10 Батиргареева В.С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми: монографія. Харків: Право, 2009. С. 265.

но-психологічні ознаки «дають змогу дізнатись про причини виникнення мотивів протиправної поведінки, здійснювати прогнозування майбутньої поведінки, а отже, впроваджувати необхідні профілактичні засоби»¹.

Аналіз емпіричної бази засвідчив, що особам, які вчиняють розглядувані діяння, притаманні такі негативні риси, як конфліктність, злопам'ятність, егоцентризм, зухвалість, цинізм, емоційна нестійкість, імпульсивність, агресивність, жорстокість, відсутність здатності співчувати. Зазначені риси дозволяють зробити висновок про схожість морально-психологічних ознак осіб, що вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини, з відповідною характеристикою особи злочинця, що вчиняє насильницькі злочини проти життя та здоров'я особи². Особам, які вчиняють розглядуваний злочин з корисливих мотивів, притаманні також такі негативні риси, як прагнення до наживи, схильність до «легкого» життя, забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною.

У багатьох проаналізованих випадках поведінка особи, що вчинила даний злочин, свідчила про притаманну їй жорстокість. Зазначимо, що незаконне позбавлення людини волі або її викрадення зазвичай пов'язане із заподіянням потерпілій особі різної тяжкості тілесних ушкоджень, завданням фізичного болю. Вказану рису ілюструє також поводження винних з жертвами: приковування їх ланцюгами, позбавлення сну, їжі та води, нацьковування на них бійцівських собак, погрози «відрізати голову»³ тощо.

Жертви незаконного позбавлення волі або викрадення людини часто просять винних припинити протиправну поведінку і звільнити їх, однак останні зазвичай не реагують на такі прохання. У зв'язку з цим у кримінологічній літературі виокремлюють таку рису особи злочинця, що вчиняє розглядувані посягання, як «емоційна черствість» до прохань потерпілих, відсутність почуття жалю, милосердя⁴.

Потерпілими від розглядуваного злочину іноді стають люди похилого чи старечого віку, хворі, немічні, тобто особи, можливості захисту яких від даного посягання були мінімальними. Зазначимо також, що інколи цей злочин вчиняється щодо своїх батьків, бабусь та дідусів, що, поза сумнівом, свідчить про моральну деформацію винних осіб.

Вище зазначалося, що даний злочин часто вчиняється з метою примусити особу до виконання цивільно-правового зобов'язання. Сума боргу подеколи є мізерною, але його повернення все ж стає справою принципу. Так само, ставши, для прикладу, жертвою крадіжки (навіть дрібної), особа в пориві гніву іноді прагне будь-що самотійно знайти винного, вибити у нього зізнання і повернути викрадене. Здійснене дослідження засвідчило, що незаконне позбавлення волі або викрадення людини розглядається в якості дієвого засобу для цього. Таким чином, для осіб, що вчиняють вказаний злочин, характерне невміння та небажання врегулювати та вирішувати проблемні і конфліктні ситуації альтернативним шляхом⁵.

Іноді особи, що вчиняють розглядуване посягання, демонструють нестандартність мислення, акторські здібності, вміння переконувати (приміром, у разі вчинення даного злочину шляхом обману). Для досягнення поставленої цілі такі особи подеколи використовують формений одяг працівників правоохоронних органів або ж просто представляються потерпілим співробітниками поліції і демонструють їм підроблені службові посвідчення.

Оскільки для досягнення результату, заради якого вчиняється даний злочин, іноді доводиться чекати досить довго, можна стверджувати, що принаймні для частини розглядуваних осіб властивими є такі риси, як цілеспрямованість, терплячість, наполегливість та рішучість у досягненні поставленої цілі. Вольові здібності осіб, що вчиняють даний злочин, відзначає також О.В. Лисодед⁶.

Розглянуті морально-психологічні особливості особи злочинця, що вчиняє незаконне позбавлення волі або викрадення людини, тісно пов'язані з її соціальними рисами, а тому мають розглядатися сукупно. У цьому контексті варто погодитись з дослідниками, які зазначають, що психологія особистості, в тому числі й ті її особли-

1 Кримінологія: підручник / за ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкина. Харків: Право, 2014. С. 91.

2 Головкин Б.М. Кримінологічні проблеми умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері. Харків: Нове слово, 2004. С. 65; Кримінологія: підручник / за ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкина. Харків: Право, 2014. С. 182; Топчій В.В. Кримінологічна характеристика особи насильницького злочинця. *Європейські перспективи*. 2015. № 5. С. 88.

3 Архів Ленінського районного суду м. Кіровограда (Кропивницького) за 2011 рік. Справа № 1-325/11.

4 Карасєва М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 146; Филин М.В. Уголовная ответственность за незаконное лишение человека свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Хабаровск, 2000. С. 168.

5 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2019. Випуск 40. С. 126–127.

6 Лисодед А.В. Актуальные криминологические проблемы преступлений против свободы, чести и достоинства личности. *Проблеми законності: респ. міжвід. наук. зб.* Харків, 2006. Вип. 81. С. 130; Кримінологія: підручник / за ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкина. Харків: Право, 2014. С. 195.

вості, котрі в даній конкретній ситуації впливають на вчинення особою злочинного діяння, формуються під впливом певних соціальних зв'язків та ролей, які виникають та розвиваються протягом всього життя. Водночас соціальні умови і конкретні зовнішні впливи опосередковуються індивідом через його психіку, проявляючись, таким чином, в поведінці людини¹.

Отримані дані дають змогу розробити *кримінологічний портрет особи, яка вчиняє незаконне позбавлення волі або викрадення людини*: це раніше не судимий (82,3%) неодружений (61%) чоловік (93%) у віці 25–39 років (67,2%), громадянин України (97,8%), мешканець невеликого міста (61,1%), з повною загальною середньою освітою (46,2%), котрий ніде не працює (67,2%), нерідко зловживає алкогольними напоями, якому притаманні такі негативні риси, як конфліктність, злопам'ятність, егоцентризм, зухвалість, емоційна нестійкість, імпульсивність, агресивність, жорстокість, відсутність здатності співчувати.

Усіх осіб, котрі вчиняють незаконне позбавлення волі або викрадення людини, можна поділити на певні групи (типи), які характеризуються типовими ознаками. Критеріями типологізації злочинців є передовсім характер антисуспільної спрямованості особи злочинців, а також ступінь глибини цієї антисуспільної спрямованості². Більшість осіб, які вчиняють розглядуване діяння, належить до насильницького типу злочинця. Частина осіб, які вчиняють цей злочин з корисливих мотивів (зокрема, з метою отримання викупу), на наш погляд, можна віднести до корисливо-насильницького типу. Деяких злочинців, котрі вчиняють незаконне позбавлення волі або викрадення людини з хуліганських мотивів, відносимо до дезорганізованого типу злочинця.

Залежно від ступеня глибини антисуспільної спрямованості усіх осіб, які вчиняють вказане посягання, можна поділити на: 1) ситуативних (близько 50%), що скоїли даний злочин під впливом несприятливих зовнішніх обставин, певної ситуації; загалом же вони характеризуються позитивно, а деформації їхньої морально-ціннісної сфери є незначними; 2) нестійких (близько 30%), які, як правило, вчинили злочин уперше, однак раніше характеризувались девіантною поведінкою, мали певні психічні аномалії, зловживали алкоголем; 3) злісних (близько 15%), тобто тих, які раніше неодноразово вчиняли кримінально карані діяння, мають серйозні морально-психологічні деформації та яскраво виражену кримінальну спрямованість; 4) особливо небезпечних (кількість таких осіб невелика), котрі характеризуються підвищеною суспільною небезпечністю, є професійними, «затятими» злочинцями, лідерами організованих груп.

Можливими є й інші критерії типологізації розглядуваних злочинців. Наприклад, залежно від мотивів злочинної поведінки можна виокремити такі типи осіб, які вчиняють незаконне позбавлення волі або викрадення людини: насильницький, користолобний, сексуальний, ігровий тощо³.

Зупинимось тепер на *кримінологічній характеристиці осіб, які вчинили захоплення або тримання особи як заручника*. Емпіричну базу відповідного дослідження склали матеріали 24 кримінальних справ (проваджень), розглянутих судами України за період з 2010 по 2018 рік. Автор узагальнив дані, що стосуються 54 засуджених за вчинення вказаного діяння.

Зауважимо, що якщо проблеми кримінальної відповідальності за захоплення заручників в працях вітчизняних науковців розглядалися неодноразово, то дослідженню кримінологічних аспектів вказаного діяння у науковій літературі приділялося значно менше уваги. У публікаціях відомих кримінологів В.В. Голіни, В.С. Батиргареевої⁴ та О.В. Лисодеда⁵ питання, пов'язані з кримінологічною характеристикою захоплення або тримання особи як заручника, аналізувалися у загальному контексті злочинів проти волі, честі та гідності особи; безпосередньо захопленню заручників у них приділено мало місця. До того ж вказані публікації побачили світ понад десятиліття тому. У працях І.М. Копотуна розглядалася кримінологічна характеристика захоплення заручників лише в кримінально-виконавчих установах⁶. З огляду на зазначене, можемо констатувати, що питання

1 Карасёва М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 140, 145.
2 Кримінологія: підручник / за ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкина. Харків: Право, 2014. С. 98; Кримінологія: підручник для студентів вищих навч. закладів / за заг. ред. О.М. Джуки. Київ: Юрінком Інтер, 2002. С. 79; Богатирьов І.Г. Кримінологія: підручник. Київ: ВД «Дакор», 2019. С. 87; Кримінологія. Академічний курс / за заг. ред. О.М. Литвинова. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2018. С. 88; Кримінологія: підручник / за заг. ред. Ю.В. Нікітіна, С.Ф. Денисова, Є.Л. Стрельцова. Харків: Право, 2018. С. 138.
3 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2019. Випуск 40. С. 127.
4 Голина В.В., Батиргареева В.С. Проблемы борьбы с преступлениями против личной свободы человека в Украине. *Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб.* Харків, 2001. Вип. 49. С. 131–141.
5 Лисодед А.В. Актуальные криминалогические проблемы преступлений против свободы, чести и достоинства личности. *Проблеми законності: респ. міжвід. наук. зб.* Харків, 2006. Вип. 81. С. 127–136.
6 Копотун І.М. Запобігання злочинам, що призводять до надзвичайних ситуацій у виправних колоніях: монографія. Київ: ПП «Золоті ворота», 2013. 472 с.; Копотун І.М. Кримінологічна характеристика захоплення заручників у кримінально-виконавчих установах. *Юридичний часопис Національної*

кримінологічної характеристики осіб, які вчинили захоплення або тримання особи як заручника, на сьогодні досліджені недостатньо.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що 100% осіб, засуджених за захоплення або тримання особи як заручника, є чоловіками. Такий показник не дивує, адже вказаний злочин, як правило, пов'язаний із застосуванням насильства, подоланням опору з боку потерпілої особи. Водночас О.В. Лисодєд зазначає, що трохи більше 1% тих, хто вчиняє даний злочин, – жінки¹. Можливість вчинення цього посягання жінкою не виключається, адже альтернативною формою захоплення заручників є тримання особи як заручника. Крім того, варто мати на увазі, що цей злочин часто вчиняється учасниками організованої групи, у складі якої жінка також може виконувати певну роль².

Проведене нами дослідження засвідчує, що в процентному відношенні кількість осіб, які вчинили захоплення або тримання особи як заручника, у віці від 18 до 30 років становить 42,6%, у віці від 30 до 40 років – 37%, у віці від 40 до 50 років – 14,8%, у віці понад 50 років – 5,6%. Отримані дані загалом корелюють з даними, що їх наводить О.В. Лисодєд, який зазначає, що захоплення заручників здебільшого вчиняється чоловіками віком від 20 до 30 років, рідше – особами до 20 років, ще рідше – у віці понад 40 років³.

Серед засуджених за цей злочин громадяни України становлять 94,4%, громадяни інших держав (Вірменії, Китаю та Молдови) – 5,6%.

53,7% осіб, засуджених за розглядуваний злочин, мали повну загальну середню освіту, 22,2% – вищу (у т.ч. незакінчену), 14,8% – середню спеціальну і лише 9,3% – неповну середню освіту. Таким чином, можемо констатувати порівняно високий освітній рівень осіб, які вчиняють захоплення заручників. При цьому зауважимо, що вищий рівень освіти мають особи, які вчинили цей злочин з корисливих мотивів. У цьому контексті слід погодитись з Н.Ф. Кузнецовою, яка свого часу підкреслювала, що попри високий рівень освіти у деяких злочинців, у них спостерігається деформація моральної та правової культури⁴.

Відомо, що поширеність злочинної поведінки серед одружених є меншою, ніж серед тих, хто сім'ї не має. Більшість (72,2%) із тих, хто вчинив захоплення заручників, неодружені. 22,2% засуджених за вказане діяння мали на утриманні неповнолітніх дітей.

На момент вчинення розглядуваного злочину 85,1% осіб ніде не працювали, 7,13% – працювали за трудовим договором чи неофіційно або ж займалися підприємницькою діяльністю, 1,9% – були пенсіонерами. Двоє з працевлаштованих обіймали посади директорів приватних підприємств, один – заступника директора підприємства. Організаторські здібності цих осіб стали у нагоді й при вчиненні ними розглядуваних діянь, де вони виконували роль організаторів. Прагнення до легкого збагачення призвело до того, що ці, вочевидь, небідні люди пішли на скоєння особливо тяжкого злочину і опинилися в місцях позбавлення волі. Цікаво також, що один із засуджених за захоплення заручника раніше працював в правоохоронних органах.

Матеріали проаналізованих кримінальних проваджень засвідчують, що більшість (63%) засуджених за захоплення заручників раніше не мали судимості. Що ж стосується раніше засуджених, то їхні судимості, як правило, мали місце за злочини проти власності. Автором не виявлено жодного випадку, коли б засуджений за розглядуваний злочин раніше був судимий за захоплення заручників чи за будь-який інший злочин проти волі, честі та гідності особи.

Варто зазначити, що на момент затримання за захоплення заручників такі особи здебільшого «встигають» вчинити й інші злочини, які одержують самостійну кримінально-правову оцінку. Супутніми захопленню заручників злочинами є діяння, передбачені статтями 115 (п.п. 3, 6, 9, 12 ч. 2), 146 (зазначимо при цьому, що в окремих випадках така кваліфікація була зайвою, оскільки вчинене охоплювалось ст. 147), 187, 189, 257, 263 КК України.

22,2% осіб засуджені за ч. 1 ст. 147 КК України, 70,4% – за ч. 2 цієї статті. Ще 7,4% засуджені за ст. 349 КК України. При цьому серед обставин, які обтяжують кримінальну відповідальність за захоплення заручників, переважають вчинення цього злочину організованою групою та спричинення ним тяжких наслідків. Ознака

академії внутрішніх справ. 2012. № 2. С. 98–104.

1 Кримінологія: підручник / за ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкина. Харків: Право, 2014. С. 194.

2 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 4. С. 215.

3 Кримінологія: підручник / за ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкина. Харків: Право, 2014. С. 194.

4 Кримінологія: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / науч. ред.: Н.Ф. Кузнецова, В.В. Лунев. Москва: Волтерс Клавер, 2005. С. 127.

поєднаності даного злочину з погрозою знищення людей, а також вчинення його щодо неповнолітнього трапляються рідше.

Звертає на себе увагу поширеність позитивних характеристик на осіб, які вчинили захоплення заручників, виданих за місцем їхнього проживання і роботи. Іноді наявність таких характеристик, які враховуються судами при призначенні покарання винним, дуже дисонує з тяжкістю вчинених ними злочинів, їх жорстокістю та цинічністю¹.

Залежними від вживання алкоголю чи наркотиків на момент вчинення цього злочину були лише 5,6% осіб. Визнані винними у захопленні заручників особи здебільшого визнаються також такими, що не мають якихось психічних розладів. Хоча наявність певних психічних відхилень у деяких осіб була констатована, на момент вчинення злочину вони все ж зберігали здатність усвідомлювати свої діяння та керувати ними. Разом із тим у правозастосовній практиці іноді трапляються випадки захоплення заручників особами, які були позбавлені такої здатності. Так, у 2014 р. Саксаганський районний суд м. Кривого Рогу, на підставі висновку судово-психіатричної експертизи, застосував примусові заходи медичного характеру у вигляді госпіталізації до психіатричної лікарні з посиленням наглядом до визнаного неосудним громадянина Росії, який захопив у заручники свою співмешканку і звернувся до державної влади України з вимогою щодо передачі його та будинку, в якому він орендував квартиру, під юрисдикцію Російської Федерації, що було умовою звільнення заручниці².

О.О. Володіна стверджує, що мотив захоплення заручників, як правило, політичний або екстремістський³. На політичних та екстремістських мотивах розглядуваного діяння наголошують також численні російські дослідники. Певною мірою такі твердження пов'язані з позицією законодавців окремих держав (у тому числі й Російської Федерації), які відносять даний злочин до злочинів проти громадської безпеки. Водночас здійснене нами дослідження засвідчує, що вказаний мотив трапляється рідко. Як зазначалося вище, домінуючим мотивом розглядуваного діяння є корисливий.

Отримані дані дають змогу розробити *кримінологічний портрет особи, котра вчиняє захоплення заручників*: це раніше не судимий (63%), неодружений (72,2%) чоловік (100%) у віці від 18 до 30 років (42,6%), який має повну загальну середню освіту (53,7%), не працює (85,1%), мешкає в місті, з дещо авантюричним складом характеру, у системі ціннісних орієнтацій якого ключове місце посідають егоїстичні та корисливі спонукання.

Розроблення *кримінологічної характеристики осіб, які вчиняють підміну дитини*, пов'язане з серйозними труднощами, оскільки відсутня відповідна судова практика.

Суб'єктами цього злочину можуть бути батьки дитини, персонал пологових будинків, працівники виховних та інших дитячих закладів тощо. Аналіз доступної емпіричної бази (повідомлень у ЗМІ) засвідчив, що на практиці у цьому злочині підозрюються, як правило, медичні працівники пологового будинку, котрі в силу своїх функціональних обов'язків відповідають за ідентифікацію та охорону дитини. Працівники пологового будинку, як видається, можуть вчинити підміну новонародженого насамперед з метою продажу дитини. Разом з тим науковці, які досліджували відповідну проблематику, зазначають, що на практиці трапляються випадки, коли цей злочин вчиняє породілля з метою заміни своєї хворої дитини на чужу здорову, своєї померлої дитини на чужу живу. Нею може керувати також бажання виховувати дитину від іншого чоловіка, мати дитину іншої статі тощо⁴. При цьому, зрозуміло, злочин може вчинятися як породіллю одноособово, так і за попередньою змовою з іншими особами (зокрема, з числа медичного персоналу).

Морально-психологічними рисами осіб, що вчиняють розглядуване діяння, на наш погляд, є такі: відсутність твердих моральних принципів та елементарної порядності, авантюризм складу характеру, нерозбірливість у виборі засобів для досягнення бажаної мети. У системі ціннісних орієнтацій таких осіб ключове місце посідають егоїстичні та корисливі спонукання.

Здавалося б, коло осіб, які мають доступ до дитини в пологовому будинку, обмежене. Іноді, однак, трапляються випадки, що змушують серйозно задуматись над тим, хто і як потрапляє до цих закладів. Йдеться, наприклад, про викрадення новонародженого немовляти з пологового будинку Дніпродзержинська (нині – м. Кам'янське). 16 серпня 2014 р. стороння жінка з маскою на обличчі зайшла до пологового будинку, предста-

1 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 4. С. 216.

2 Ухвала Саксаганського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської обл. від 7 серпня 2014 р. (справа № 214/6874/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40189175>

3 Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 138.

4 Абрамова С.Р. Типовые следственные ситуации первоначального этапа расследования подмены ребенка (ст. 153 УК РФ). *Актуальные проблемы современной юридической науки и практики*: межвуз. сб. науч. трудов. Саратов: Изд. Саратовского университета, 2007. С. 245.

вилась соцпрацівником і взяла новонародженого сина від породіллі нібито для того, щоб віднести його на кисневу процедуру. Оминувши чергові пости на кожному поверсі пологового будинку, викрадачка дитини разом з немовлям вийшла з нього непоміченою. Викраденого хлопчика знайшли через добу. Виявилось, що дитину з пологового будинку викрала жінка, яка пішла на такий вчинок, оскільки втратила свою дитину і не бажала засмучувати співмешканця¹. У контексті нашого дослідження не зайве поставити запитання: якщо стороння людина змогла безперешкодно зайти до пологового будинку і викрасти чуже немовля, то чи можна повністю виключити ситуацію, за якої така сама стороння людина, зумівши потрапити до пологового будинку таким самим чином, зможе підмінити, скажімо, свою тяжкохвору чи мертву дитину на чужу? Видається, що виключати ймовірність такої ситуації на сьогодні не можна².

На підставі вивчення матеріалів 300 кримінальних проваджень розглянемо *особливості особи злочинця, що вчиняє торгівлю людьми*. Всього автором узагальнено дані, що стосуються 430 засуджених за вказане посягання. З них 401 особа засуджена за торгівлю людьми, вчинену з метою експлуатації людини, 29 осіб – за торгівлю своєю дитиною, вчинену задля подальшого її усиновлення (удочеріння) іншими особами.

З-поміж 401 засудженого за торгівлю людьми, вчинену з метою експлуатації людини, 332 особи (82,8%) засуджено за вчинення розглядуваного діяння з метою сексуальної експлуатації, 36 (9%) – з метою експлуатації у формі примусової праці, 25 (6,2%) – з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, 4 (1%) – з метою використання в порнобізнесі, 4 (1%) – з метою вилучення органів.

Вивчення судової практики засвідчило, що 14 осіб (3,3%) засуджено за ч. 1 ст. 149, 319 (74,2%) – за ч. 2 ст. 149, 97 (22,6%) – за ч. 3 ст. 149 КК України.

Спершу розглянемо *соціально-демографічні ознаки осіб, які вчинили торгівлю людьми*.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що більшість (54,4%) засуджених за розглядуваний злочин складають жінки, тоді як чоловіків – 45,6%³. Кількість жінок, засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою експлуатації людини, також переважає чисельність чоловіків: 52,6% та 47,4% відповідно. При цьому кількісне співвідношення чоловіків та жінок суттєво відрізняється залежно від тієї чи іншої форми експлуатації людини, з метою якої вчиняється торгівля людьми. Так, серед осіб, засуджених за торгівлю людьми з метою використання в порнобізнесі та з метою вилучення органів, жінок взагалі не виявилось. З-поміж осіб, засуджених за торгівлю людьми з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, кількість чоловіків та жінок є майже однаковою – 52% і 48% відповідно. Необхідно, однак, зауважити, що майже половина (5 із 12) випадків вчинення вказаного діяння жінками – торгівля матерями своїми дітьми задля експлуатації останніх іншими особами. Серед осіб, засуджених за торгівлю людьми з метою експлуатації у формі примусової праці, абсолютну більшість (80,6%) становлять чоловіки, тоді як жінок лише 19,4%. При цьому у всіх проаналізованих випадках вчинення даного злочину жінки діяли не самостійно, а в співучасті з чоловіками. Натомість поміж засуджених за торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації переважає кількість жінок, яких 57,8%, тоді як осіб чоловічої статі лише 42,2%.

Серед осіб, які вчинили торгівлю дітьми, що не переслідувала мети їх експлуатації, 20 – матері своїх дітей, 5 – їхні батьки, 1 – вітчим, 1 – покупець (жінка). Поміж інших засуджених за цей злочин осіб – бабуся дитини та подруга матері, що були співучасниками розглядуваного посягання. Таким чином, кількість засуджених за вказане діяння жінок сягає 79,3%. Факт значного переважання чисельності жінок (а головне – матерів!) серед засуджених за цей злочин не може не вражати і, зрозуміло, потребує свого пояснення. Водночас навряд чи ця цифра може слугувати виправданням для батьків дітей – жертв розглядуваного діяння. Вочевидь, принаймні частина з них знала про бажання дружини (чи співмешканки) продати дитину, однак «на гарячому» правоохоронці затримували саме матір; довести вину батька було складно (про це свідчить здійснений аналіз емпіричної бази)⁴.

1 Архів Заводського районного суду м. Дніпродзержинська Дніпропетровської обл. за 2014 рік. Справа № 208/8149/14-к; У пологовому будинку Дніпродзержинська викрали немовля / ТСН. 18 серпня 2014 р. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=xs-zqRLDyz8>

2 Андрушко А. Підміна дітей: кримінологічна характеристика та напрями запобігання. *Visegrad journal on human rights*. 2018. № 5 (volume 1). С. 19–20.

3 Водночас окремі дослідники вказують, що кількість чоловіків серед осіб, які вчиняють торгівлю людьми, перевищує чисельність жінок (див., наприклад: Мхитарян Л.К. Кримінологическая характеристика и предупреждение торговли людьми и их эксплуатации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. С. 118; Полянская Е.М. Проблемы предупреждения использования рабского труда и торговли людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2014. С. 114; Шалимов Е.Е. Уголовно-правовые и кримінологические проблемы торговли людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Саратов, 2007. С. 135).

4 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання торгівлі дітьми, вчиненій їхніми батьками. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 1. С. 163.

Зауважимо, що покупець дитини був притягнутий до кримінальної відповідальності за розглядуване посягання лише в одному випадку¹. В більшості ж випадків купівля дитини відбувалась під контролем працівників правоохоронних органів, з якими співпрацював «покупець», обурений бажанням батьків продати йому свою дитину. В окремих випадках покупець дитини не притягався до кримінальної відповідальності з огляду на те, що фактично діяв в інтересах дитини².

Вік засуджених за торгівлю людьми у процентному відношенні розподілився так: до 18 років – 0,7%, від 18 до 24 років – 13,5%, 25–29 років – 28,6%, 30–39 років – 32,8%, 40–49 років – 14,4%, 50–59 років – 6%, 60 років і старше – 4%. Таким чином, при вчиненні розглядуваного посягання найбільш кримінально активними є особи у віці від 25 до 39 років (61,4%). Звертає на себе увагу те, що вчинення даного злочину не є характерним для неповнолітніх осіб. Автором зафіксовано всього три випадки засудження за торгівлю людьми осіб, які вчинили це діяння у віці до 18 років (усі троє діяли у співучасті із старшими за віком і вчиняли торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації потерпілих)³. Так само нехарактерним є цей злочин для осіб найстаршої вікової категорії.

Розглянемо також віковий склад засуджених за торгівлю людьми залежно від форми експлуатації людини. Вік засуджених за розглядуване діяння, вчинене з метою сексуальної експлуатації, розподілився так: до 18 років – 0,9%, від 18 до 24 років – 12,3%, 25–29 років – 29,5%, 30–39 років – 31,3%, 40–49 років – 15,4%, 50–59 років – 6,6%, 60 років і старше – 3,9%.

Вік засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою експлуатації у формі примусової праці, розподілився так: до 18 років – 0%, від 18 до 24 років – 13,9%, 25–29 років – 30,6%, 30–39 років – 33,3%, 40–49 років – 8,3%, 50–59 років – 5,6%, 60 років і старше – 8,3%.

Вік засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, розподілився так: до 24 років – 0%, 25–29 років – 24%, 30–39 років – 44%, 40–49 років – 24%, понад 50 років – 8%.

Вік засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою використання у порнобізнесі, розподілився так: до 24 років – 0%, 25–29 років – 50%, 30–39 років – 50%, 40 років і старше – 0%.

Вік засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою вилучення органів, розподілився так: до 29 років – 0%, 30–39 років – 75%, 40–49 років – 25%, 50 років і старше – 0%.

Таким чином, вчинення розглядуваного посягання з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, з метою використання у порнобізнесі та з метою вилучення органів не характерне не тільки для неповнолітніх, а й для осіб, які не досягли 25 років. Це свідчить про те, що аналізований злочин здебільшого вчиняють особи, котрі мають сформовані життєві установки та погляди.

Вік засуджених за торгівлю дітьми, вчинену їхніми батьками задля подальшого їх усиновлення чи удочеріння іншими особами, у процентному відношенні розподілився так: до 18 років – 0%, від 18 до 24 років – 41,4%, 25–29 років – 20,7%, 30–39 років – 31%, 40–49 років – 3,45%, понад 50 років – 3,45%. Якщо взяти до уваги, що особою у віці понад 50 років була бабуся дитини, котра продала онучку у співучасті зі своєю донькою – 30-річною матір'ю дівчинки⁴, виявиться, що найстаршим із засуджених був чоловік (батько піврічного хлопчика), якому на момент вчинення даного злочину виповнилось 40 років⁵. Наймолодшою ж виявилась 19-річна Т., яка продала свого півторарічного сина⁶. Отже, при вчиненні розглядуваного посягання найбільш кримінально активними є особи у віці від 18 до 24 років та у віці від 30 до 39 років. Вказаний стан речей, на наш погляд, можна пояснити тим, що особи першої вікової групи, ставши батьками у доволі ранньому віці, виявляються не готовими до батьківських обов'язків, відчувають себе обтяженими новими клопотами. Що ж стосується осіб у віці від 30 до 39 років, то переважно це багатодітні матері, життя яких не склалося, у зв'язку з чим вони й вирішили продати свою дитину⁷.

1 Архів Личаківського районного суду м. Львова за 2013 рік. Справа № 1/463/55/13.

2 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 1. С. 166–167.

3 Див.: Архів Хортицького районного суду м. Запоріжжя за 2013 р. Справа № 0825/9366/2012; Архів Центрально-Міського районного суду м. Горлівки Донецької обл. за 2013 р. Справа № 253/7986/13-к; Архів Шевченківського районного суду м. Чернівців за 2014 р. Справа № 727/11956/13-к.

4 Архів Суворовського районного суду м. Херсона за 2011 рік. Справа № 1-676/11.

5 Архів Каховського міськрайонного суду Херсонської обл. за 2012 рік. Справа № 1/2113/33/2012.

6 Архів Дзержинського районного суду м. Харкова за 2011 рік. Справа № 1-689/11.

7 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 1. С. 163.

Інформація про освітній рівень засуджених за цей злочин, на жаль, не завжди наявна в матеріалах кримінальних проваджень. Відповідні дані вдалося отримати лише стосовно 68,8% засуджених. Серед цих осіб найбільше тих, хто мав повну загальну середню освіту, – 39,9%. Найменше тих, хто не мав жодної освіти, – 2,4%. Неповну середню освіту мали 10,8%, середню спеціальну – 17,6%, середню технічну – 6,4%, незакінчену вищу – 5,4%, вищу – 17,6% осіб. Таким чином, освітній рівень засуджених за розглядуваний злочин порівняно високий. Зокрема, звертає на себе увагу доволі велика кількість осіб з вищою освітою, що, на наш погляд, певною мірою пов'язано зі специфікою аналізованого посягання, зокрема з необхідністю детального прорахунку всіх етапів злочинної поведінки, на що особи з низьким інтелектом зазвичай нездатні. Доводиться також констатувати, що в сучасних складних економічних умовах чимало осіб з вищою освітою не можуть себе реалізувати в законних сферах діяльності, у зв'язку з чим шукають альтернативних шляхів швидкого збагачення. Крім цього, є підстави для висновку, що наявність вищої освіти у деяких засуджених за торгівлю людьми (утім, не лише за цей злочин), є формальністю, тобто свідчить тільки про наявність у них відповідного диплома, а не підтверджує фактичний високий рівень у них культури, світогляду, моральних принципів та ціннісних орієнтацій. Як зазначалося раніше, окреслений стан речей можна пояснити, зокрема, зниженням якості освіти, що відбувається в Україні протягом останніх десятиліть.

Інтерес становлять також показники, які ілюструють освітній рівень засуджених за торгівлю людьми залежно від форми експлуатації людини.

Поміж засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою сексуальної експлуатації, 20,5% мали вищу освіту, 5,8% – незакінчену вищу, 8% – середню технічну, 19,6% – середню спеціальну, 37% – повну загальну середню, 8% – неповну середню освіту, ще 0,9% не мали ніякої освіти.

Серед засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою експлуатації у формі примусової праці, найбільше тих, хто мав повну загальну середню освіту, – 51,7%. Найменше тих, хто не мав жодної освіти, – 3,4%. Неповну середню освіту мали 10,3%, середню спеціальну – 10,3%, вищу – 17,2%, незакінчену вищу – 6,9% осіб.

З-поміж осіб, засуджених за торгівлю людьми з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, найбільше тих, хто мав повну загальну середню освіту, – 37,5%. При цьому четверо (25%) з шести засуджених із повною загальною середньою освітою – матері, які торгували своїми дітьми для подальшого залучення їх у жебракування. У чотирьох (25%) осіб була відсутня будь-яка освіта, ще четверо (25%) мали неповну середню освіту. Лише двоє (12,5%) засуджених за цей злочин мали середню спеціальну освіту. Вищу чи незакінчену вищу освіту не мав жоден із засуджених за торгівлю людьми з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом¹.

Інформація про освітній рівень осіб, які вчинили торгівлю людьми з метою використання в порнобізнесі та з метою вилучення органів, на жаль, є дуже неповною. Серед засуджених за торгівлю людьми з метою використання в порнобізнесі одна особа мала середню технічну освіту, ще одна – вищу. Інформація про освітній рівень двох інших засуджених за цей злочин у матеріалах кримінальних проваджень була відсутньою. Троє засуджених за торгівлю людьми з метою вилучення органів мали повну загальну середню освіту, інформація про освітній рівень ще одного засудженого була відсутньою у матеріалах кримінального провадження.

Серед засуджених за торгівлю дітьми, вчинену їхніми батьками задля подальшого усиновлення чи удочеріння іншими особами, найбільше тих, хто мав повну загальну середню освіту, – 50%. Неповну середню освіту мали 31,8%, середню спеціальну – 13,6%, незакінчену вищу – 4,54%.

Таким чином, найвищий рівень освіти характерний для засуджених за торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації, натомість найнижчий – для засуджених за торгівлю людьми з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом та за торгівлю дітьми, вчинену їхніми батьками задля подальшого їх усиновлення чи удочеріння іншими особами. Факт низького освітнього рівня вказаних осіб не дивує, зважаючи на примітивність їхніх поглядів, їхню низьку культуру тощо.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що більшість (73%) засуджених за торгівлю людьми ніде не працювала, 13,3% на момент вчинення цього злочину були найманими працівниками, 7,2% займалися підприємницькою діяльністю (з них 1,2% – фермерським господарством), 3,9% – були пенсіонерами, 2,6% – студентами вищих навчальних закладів.

¹ Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 4 (29). Том 1. С. 105.

Відсутність роботи, зрозуміло, зумовлює скрутне матеріальне становище досліджуваних осіб, які нерідко виправдовують ним свою протиправну діяльність. Так, наприклад, чоловік, котрий завербував шість потенційних донорів (частині з них згодом було вилучено нирки в Шрі-Ланці), пояснив суду, що не мав легальних джерел доходів, його дружина ніде не працювала, подружжя часто хворіло, на утриманні мали малолітню дитину, а також непогашені кредити в банківських установах¹.

Розглянемо також показники, що ілюструють працевлаштованість засуджених за торгівлю людьми залежно від форми експлуатації людини.

Переважає більшість (74,4%) засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою сексуальної експлуатації, ніде не працювала. Найманими працівниками були 13% засуджених за цей злочин, серед них – представники найрізноманітніших професій (переважно низькооплачуваних): прибиральниця, буфетниця, слюсар, продавець, вантажник, сторож, формувальник, диспетчер, оператор, швачка, будівельник, водії, лаборант, медсестра, менеджері, бухгалтер, журналіст газети, фотограф тощо. 5,7% засуджених за цей злочин займалися дрібною підприємницькою діяльністю, 4,2% були пенсіонерами, 2,7% – студентами вищих навчальних закладів.

Половина (50%) засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою експлуатації у формі примусової праці, ніде не працювала, 30,6% на момент вчинення цього злочину займалися підприємницькою діяльністю (з них 13,9% – фермерським господарством), 13,9% були найманими працівниками, 2,8% – пенсіонерами, 2,8% – студентами вищих навчальних закладів. Зауважимо, що свою професійну діяльність особи, засуджені за розглядуваний злочин, іноді використовували для вчинення торгівлі людьми з метою експлуатації у формі примусової праці. Так, наприклад, Попаснянський районний суд Луганської області засудив заступника директора будинку-інтернату для громадян похилого віку та інвалідів, котрий, використовуючи своє службове становище та діючи всупереч інтересам служби, усвідомлюючи, що не має права виділяти підопічних для виконання будь-яких робіт і взагалі виводити їх за межі інтернату, за неправомірну вигоду двічі передав раніше незнайомому чоловіку чотирьох інвалідів II групи для виконання ними підсобних робіт за межами інтернату².

Абсолютна більшість (88%) засуджених за торгівлю людьми з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом ніде не працювала, 8% на момент вчинення цього діяння були найманими працівниками, 4% – пенсіонерами. Зауважимо також, що 16% осіб до моменту засудження за цей злочин самі займалися жебракуванням³.

Серед чотирьох осіб, засуджених за торгівлю людьми з метою використання в порнобізнесі, працював лише один, поміж засуджених за торгівлю людьми з метою вилучення органів двоє не працювали, один був найманим працівником, ще один – займався підприємницькою діяльністю.

Серед засуджених за торгівлю дітьми, вчинену їхніми батьками задля подальшого їх усиновлення чи удочеріння іншими особами, переважає більшість (75,9%) ніде не працювала, 17,2% були найманими працівниками (працювали на некваліфікованих низькооплачуваних роботах), 3,4% – пенсіонерами, 3,4% – студентами вищих навчальних закладів. Відсутність у більшості засуджених батьків оплачуваної роботи прямо пов'язана з їхнім тяжким матеріальним становищем. Водночас матеріальна скрута, в якій опинилися вказані особи, і через яку вони зважились на продаж своєї дитини, пояснюється не стільки відсутністю роботи (нагадаємо, що йдеться про молодих працездатних людей), скільки іншими факторами – небажанням працювати (чимало засуджених за цей злочин упродовж тривалого часу жили за рахунок державної допомоги на дитину), безвідповідальним ставленням до своїх вчинків (зокрема, до виховання дітей), зловживанням алкоголем тощо⁴.

Поміж засуджених за торгівлю людьми більшість (63,5%) не перебували у шлюбі, в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах перебували 36,5% осіб. Разом з тим відповідні показники різняться залежно від форми експлуатації людини. Так, серед засуджених за торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації у шлюбі перебували лише 29,5%, тоді як не мали сім'ї 70,5%. Поміж чотирьох засуджених за торгівлю людьми з метою використання в порнобізнесі одруженим був лише один. Натомість серед засуджених за торгівлю людьми з метою експлуатації у формі примусової праці в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах перебували 66,7%, не перебували у шлюбі 33,3% засуджених за цей злочин. Поміж засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, 56% перебували в офіційних чи фактичних шлюбних відноси-

1 Архів Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської обл. за 2014 рік. Справа № 607/163/13-к.

2 Архів Попаснянського районного суду Луганської обл. за 2011 рік. Справа № 1-253/11/1222.

3 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 4 (29). Том 1. С. 105.

4 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 1. С. 163.

нах, 44% не перебували у шлюбі. Одруженими були також усі четверо засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою вилучення органів. Серед засуджених за торгівлю дітьми, вчинену їхніми батьками задля подальшого їх усиновлення чи удочеріння іншими особами, у шлюбі перебували 55,2%, неодруженими були 44,8%.

Необхідно зазначити, що співучасниками аналізованого посягання іноді стають особи, що перебувають у родинних відносинах. Наприклад, Мелітопольський міськрайонний суд Запорізької області встановив, що до складу організованої групи, учасники якої завербували, перемістили, переховували та експлуатували на сільськогосподарських роботах десятих людей, входили батько з матір'ю та двоє їхніх повнолітніх синів¹. Найвність сім'ї не відіграла стримуючої ролі також при вчиненні торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками задля подальшого їх усиновлення чи удочеріння іншими особами. Більше того, як зазначалося вище, мати і батько дитини в ряді випадків були співучасниками даного злочину.

Майже половина (47,7%) засуджених за торгівлю людьми мали на утриманні неповнолітніх дітей. Серед осіб, які вчинили торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації, дітей на утриманні мали 41,9%, поміж засуджених за торгівлю людьми з метою експлуатації у формі примусової праці – 38,9%, серед засуджених за торгівлю людьми з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом – 72%, поміж засуджених за торгівлю людьми з метою вилучення органів – 100%. Відмітимо також, що серед осіб, засуджених за торгівлю дітьми, вчинену їхніми батьками задля подальшого їх усиновлення чи удочеріння іншими особами, чимало (близько 30%) багатодітних. Окремі із засуджених за торгівлю людьми до моменту вчинення цього злочину були позбавлені батьківських прав щодо своїх дітей. Зауважимо також, що деякі із осіб, які вчинили аналізоване посягання, свою протиправну поведінку пояснювали матеріальними труднощами, пов'язаними з утриманням неповнолітніх дітей. Для прикладу, Н., яка завербувала трьох жінок для зайняття проституцією в Туреччині, у судовому засіданні свою вину визнала і запевнила, що злочин вчинила, оскільки у неї є троє дітей, заробити достатньо коштів на їх утримання не могла, а тому вирішила вербувати дівчат для подальшої їх сексуальної експлуатації в Туреччині².

Певний інтерес становлять дані, які стосуються громадянства засуджених за торгівлю людьми. Аналіз емпіричної бази засвідчив, що 89,5% осіб, які вчинили вказаний злочин, були громадянами України. Громадянами інших держав були лише 10% засуджених за розглядуване посягання. 0,23% засуджених за цей злочин були особами без громадянства (апатридами), ще 0,23% – біпатридами (один із засуджених мав громадянство України та Ізраїлю³). Наведені дані, серед іншого, засвідчують той факт, що до відповідальності за цей злочин, як правило, притягаються лише громадяни України, котрі діяли на території України, тоді як іноземні учасники злочинних об'єднань зазвичай залишаються безкарними.

Серед засуджених за торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації 88,6% були громадянами України, 11,1% – громадянами інших держав, 0,3% – біпатридами. Поміж іноземців, які вчинили вказаний злочин, найбільше громадян Росії – 37,8%. Громадян Китаю зафіксовано 10,8%, Туреччини – 8,1%, Узбекистану – 8,1%, Греції – 5,4%, Ізраїлю – 5,4%, Лівану – 5,4%, Молдови – 5,4%, Азербайджану – 2,7%, Ірану – 2,7%, Казахстану – 2,7%, Камеруну – 2,7%, США – 2,7%. Необхідно зазначити, що деякі іноземці цілеспрямовано приїжджали в Україну для того, аби вербувати жінок для подальшої їх сексуальної експлуатації за кордоном. Так, наприклад, Галицький районний суд м. Львова встановив, що громадянин Туреччини М. прибув до України з метою вербування привабливих дівчат для подальшої сексуальної експлуатації в Туреччині. Увійшовши в довіру потерпілої О., яка на той час перебувала в скрутному матеріальному становищі, М. запропонував їй роботу у сфері надання сексуальних послуг в Туреччині. Після того, як О. погодилася, М. за власні кошти придбав для неї квиток на літак та передав їй гроші на проїзд до аеропорту «Бориспіль». Однак при посадці в поїзд М. та О. були затримані працівниками СБУ⁴.

Зауважимо також, що Україна – не лише країна-постачальниця «живого товару» для подальшої сексуальної експлуатації. Авторів цих рядків вдалося ознайомитися з матеріалами двох кримінальних проваджень, у яких йшлося про торговців людьми, котрі Україну вибрали в якості транзитної країни. Так, Малиновський районний суд м. Одеси встановив, що учасники організованої групи протягом 2007–2008 рр. на території Рес-

1 Архів Мелітопольського міськрайонного суду Запорізької обл. за 2012 рік. Справа № 1-31/2012. Див. також: Архів Центрально-Міського районного суду м. Горлівки Донецької обл. за 2013 рік. Справа № 253/7986/13-к; Архів Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. за 2012 рік. Справа № 1005/6990/12.

2 Архів Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської обл. за 2016 рік. Справа № 182/700/16-к.

3 Архів Ленінського районного суду м. Миколаєва за 2011 рік. Справа № 1-32/11.

4 Архів Галицького районного суду м. Львова за 2014 рік. Справа № 1304/117/2012.

публіки Узбекистан здійснювали вербування дівчат, які перебували в уразливому стані, а потім незаконно (за підробленими паспортами) переміщали їх через державний кордон України до Туреччини для подальшої сексуальної експлуатації¹.

Аналіз емпіричної бази засвідчив, що 94,4% осіб, які вчинили торгівлю людьми з метою експлуатації людини у формі примусової праці, були громадянами України. Громадянами інших держав (Республіки Молдова) були лише 2,8% засуджених за розглядуване посягання. Ще 2,8% засуджених були особами без громадянства.

84% осіб, які вчинили торгівлю людьми з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, були громадянами України. 16% засуджених за розглядуване посягання були громадянами Молдови.

Серед осіб, які вчинили торгівлю людьми з метою використання в порнобізнесі та з метою вилучення органів, іноземців не виявилось. Поміж засуджених за торгівлю дітьми, вчинену їхніми батьками задля подальшого їх усиновлення чи удочеріння іншими особами, 96,6% були громадянами України, 3,4% – громадянами В'єтнаму (в'єтнамець, який нелегально проживав в Україні).

Поміж засуджених за торгівлю людьми 76,3% становлять українці, 23,7% – представники інших національностей. При цьому національний склад засуджених суттєво відрізняється залежно від мети, яку переслідували винні особи. Так, серед засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою сексуальної експлуатації, українці склали 78%, тоді як представники інших національностей – 22%. Найбільше (52%) серед останніх росіян, решта – азербайджанці, американці, болгари, вірмени, греки, грузини, євреї, іранці, ліванці, камерунці, китайці, молдовани, румуни, турки, угорці, узбеки, цигани.

Серед засуджених за торгівлю людьми з метою експлуатації людини у формі примусової праці 77,7% були українцями, 8,3% – циганами, 5,6% – росіянами, 2,8% – молдованами, 2,8% – вірменами, 2,8% – пакистанцями.

Поміж засуджених за торгівлю людьми з метою використання в порнобізнесі та з метою вилучення органів українці склали 100%. 93,1% засуджених за торгівлю дітьми, вчинену їхніми батьками задля подальшого їх усиновлення чи удочеріння іншими особами, – українці, решта (6,9%) – болгарин та в'єтнамець.

Суттєвими особливостями характеризується національний склад засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом. Серед цих осіб українці становлять лише 24%. Решта – цигани (40%), молдовани (32%) та росіяни (4%). Отже, вчинення торгівлі людьми з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом властиве насамперед особам циганської та молдовської національності. При цьому є підстави вважати, що більшість осіб, які в процесуальних документах фігурують як молдовани, насправді є циганами (такий висновок можна зробити, зокрема, з огляду на місце їхнього народження у населених пунктах Республіки Молдова, в яких переважну частину населення складають роми, а також зважаючи на покази потерпілих, які своїх кривдників прямо називали циганами). Підкреслимо, що зазначена особливість характерна лише для цієї форми експлуатації, адже переважна більшість засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою сексуальної чи трудової експлуатації, – українці².

Переважає частина (75,1%) засуджених за торгівлю людьми – мешканці міст. Жителями сіл були 19,3%, селищ міського типу – 5,3%. Ще одна засуджена (0,2%) не мала постійного місця проживання.

Серед засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою сексуальної експлуатації, мешканцями міст були 80,7%, сіл – 15,7%, селищ міського типу – 3,6%. Поміж осіб, які вчинили торгівлю людьми з метою експлуатації у формі примусової праці, жителями міст були 38,9%, сіл – 44,4%, селищ – 16,7%. Серед засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, 56% – мешканці міст, 36% – жителі сіл, 8% – селищ міського типу. 100% осіб, які вчинили розглядуваний злочин з метою використання в порнобізнесі, були мешканцями міст. Троє з чотирьох засуджених за торгівлю людьми з метою вилучення органів були міськими жителями, ще один – мешканцем села.

Таким чином, міські жителі переважають серед засуджених, що вчинили досліджуваний злочин з метою сексуальної експлуатації, з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, з метою використання в порнобізнесі та з метою вилучення органів. Натомість серед осіб, які вчинили торгівлю людьми з метою експлуатації у формі примусової праці, виявилось більше жителів сіл, аніж мешканців міст. Зауважимо, що жертв даного злочину винні експлуатували здебільшого на сільськогосподарських роботах.

1 Архів Малиновського районного суду м. Одеси за 2012 рік. Справа № 1-1284/12; Архів Малиновського районного суду м. Одеси за 2012 рік. Справа № 1/1519/1201/11.

2 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 4 (29). Том 1. С. 105.

Поміж засуджених за торгівлю дітьми, вчинену їхніми батьками задля подальшого їх усиновлення чи удочеріння іншими особами, 69% – мешканці міст, 10,3% – селищ, 17,2% – сіл, ще 3,4% – не мали постійного місця проживання. Порівняно невелику кількість таких осіб серед мешканців сіл певною мірою можна пояснити особливостями проживання в селі, де життя людини постійно на виду в односельців. Крім того, проживання в селі, навіть у разі відсутності оплачуваної роботи, дозволяє забезпечити елементарні потреби бодай у харчуванні, якщо, звичайно, людина готова працювати у сільському господарстві¹.

Вище зазначалося, що абсолютна більшість засуджених за розглядуваний злочин – особи працездатного віку, які ніде не працювали. Про стан здоров'я близько 85–90% вказаних осіб в матеріалах кримінальних проваджень немає жодних згадок, що дає підстави для висновку, що ці особи були фізично та психічно здоровими. Водночас частина засуджених за цей злочин мала серйозні проблеми зі здоров'ям, зокрема страждала на туберкульоз, серцево-судинні та онкологічні хвороби, цукровий діабет тощо. Близько 6% на момент вчинення аналізованого посягання були інвалідами загального захворювання II та III груп.

Чималий інтерес становить *соціально-рольова характеристика* осіб, які вчинили торгівлю людьми. Певною мірою про неї свідчить їхнє ставлення до праці та до сімейних цінностей, про що йшлося вище, а тому вважаємо за можливе на цьому аспекті не зупинятися детальніше. Разом з тим про становище, яке досліджувані особи займають у суспільстві, а також про виконувані ними соціальні ролі, свідчать й інші одержані автором в результаті аналізу емпіричної бази дані. Так, призначаючи покарання винним у торгівлі людьми, суди здебільшого (щодо 84,7% засуджених) враховують наявність характеристики про особу винного. Як правило, йдеться про характеристики, видані за місцем проживання та (чи) роботи. Трапляються також характеристики, які засвідчують поведінку особи в період перебування її в слідчому ізоляторі чи за місцем попереднього відбування покарання. У таких характеристиках міститься певна інформація, яка вказує на місце особи у суспільстві, на те, як вона зарекомендувала себе. Цікаво, що абсолютна більшість (84,7%) осіб, засуджених за розглядуваний злочин, характеризувалася виключно позитивно. Посередньо характеризувалися 16,8% засуджених за торгівлю людьми. І лише 3,6% з них мали негативну характеристику. Таким чином, навіть якщо врахувати, що частина таких характеристик не відповідає реальному стану речей², мусимо констатувати, що більшість осіб, які вчинили цей злочин, в кримінологічному сенсі до вказаного моменту були людьми добропорядними, на що вказує також незначна кількість серед них осіб з непогашеною або незнятою судимістю.

Зауважимо також, що позитивні характеристики домінують незалежно від того, про яку форму експлуатації людини йдеться. Так, серед засуджених за торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації позитивну характеристику мали 81,2%, поміж засуджених за торгівлю людьми з метою експлуатації у формі примусової праці – 92%, серед засуджених за торгівлю людьми з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом – 72,2%, поміж засуджених за торгівлю людьми з метою використання в порнобізнесі – 75%, серед засуджених за торгівлю людьми з метою вилучення органів – 100%.

По-іншому виглядає ситуація, якщо проаналізувати відповідні дані щодо осіб, які вчинили торгівлю своїми дітьми задля подальшого їх усиновлення чи удочеріння іншими особами. Серед таких осіб позитивну характеристику мали лише 47,6% засуджених, посередню – 28,6%, негативну – 23,8%. Наведені дані не дивують, адже останній з перерахованих різновидів торгівлі людьми характеризується суттєвими особливостями порівняно з торгівлею людьми, вчиненою з метою експлуатації людини. Цілком зрозуміло, що батьки, які вирішили продати свою дитину, до вказаного моменту, як правило, встигали деградувати, що й відобразилося на їх характеристиках, виданих за місцем проживання чи роботи. Зауважимо також, що найменший, порівняно з іншими формами експлуатації, відсоток тих, хто мав позитивну характеристику, з-поміж засуджених за торгівлю людьми з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом також пояснюється тим, що частина вказаних осіб – матері, які продали свою дитину особам, котрі запевняли, що використовуватимуть її для жебракування.

Здійснене дослідження дає підстави для висновку, що зловживання алкоголем не характерне для осіб, які вчиняють розглядуваний злочин з метою експлуатації людини³. Це й не дивно, зважаючи на те, що особа, яка

1 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання торгівлі дітьми, вчинені їхніми батьками. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 1. С. 164.

2 Здійснений аналіз емпіричної бази дозволяє стверджувати, що частина характеристик містила недостатньо об'єктивні дані, пов'язані з формальним виконанням обов'язку особами, які видали ці характеристики. Так, наприклад, за місцем проживання позитивно характеризувався О., який згідно з показами десяти потерпілих від розглядуваного злочину вирізнявся садистськими нахилами, жорстоко бив експлуатованих працівників за будь-який непослух, катував їх та систематично принижував (Архів Антрацитівського міськрайонного суду Луганської обл. за 2013 рік. Справа № 1202/3965/2012).

3 Один із засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, однак, перебував на обліку в нарколога

здійснює, для прикладу, вербування потенційних жертв, має справляти на них враження солідної ділової людини. По-іншому виглядає ситуація з торгівлею батьками своїми дітьми. Аналіз емпіричної бази засвідчує, що близько третини батьків, які зважились на продаж своєї дитини, систематично зловживали алкоголем. Троє з них вчинили розглядуваний злочин у стані алкогольного сп'яніння і згодом пояснювали свій вчинок тим, що перебували під впливом спиртного¹. Наприклад, Заводський районний суд м. Дніпродзержинська (Кам'янського) Дніпропетровської області встановив, що 38-річна А. та 31-річний Е., перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, не маючи батьківських почуттів до своєї дитини, спільно прийняли рішення про продаж однорічного сина шляхом розміщення в телетексті телеканалу «Інтер+» наступного повідомлення: «Продам ребенка, мальчик, 1,3 года, 7,5 тысяч у.е.». Уже невдовзі А. та Е. почали телефонувати телеглядачі, які прочитали вказане оголошення й були приголомшені пропозицією придбати дитину. Відповідаючи їм, матір хлопчика підтвердила, що дійсно бажає продати сина за 7500 доларів США, аби за ці гроші придбати квартиру, й називала зацікавленим свою адресу, повідомивши про можливість у будь-який час оглянути «товар» та придбати його. Врешті особа, яка висловила чіткий намір купити малолітнього, знайшлася і батьки почали очікувати її, однак невдовзі були затримані працівниками міліції. Під час досудового розслідування А. запевнила, що «після приходу співробітників міліції вона протверезіла й зрозуміла, що накоїла»².

Як відомо, для розуміння специфіки особи злочинця однією з найважливіших є його *кримінально-правова характеристика*.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що 100% осіб, засуджених за розглядуваний злочин, вчинений з метою експлуатації людини, скоїли його з корисливих мотивів, сподіваючись отримати за кожну завербовану, переміщену та передану жертву незаконну винагороду (здебільшого кількості доларів США). Разом з тим це не означає, що винна у вчиненні торгівлі людьми особа не може керуватись й іншими спонуканнями. Так, приміром, А.А. Небитов слушно вказує на те, що сексуальна експлуатація може здійснюватись не лише з метою одержання прибутку, а й з метою задоволення власних сексуальних потреб³. Аналіз матеріалів кримінальних проваджень дозволяє стверджувати, що в ряді випадків злочинці керувались також мотивом самоствердження, на що, зокрема, вказує їхнє прагнення вивіститись перед особами, котрі не можуть себе захистити, перебувають в уразливому стані, підпорядкувати їх своїй волі.

Торгівля дітьми, вчинювана їхніми батьками, також вчиняється здебільшого з корисливих мотивів. У 24 з 26 відповідних проваджень (92,3%) йшлося про продаж своїх дітей чи їх «передачу в оренду» для зайняття жебрацтвом, в двох інших випадках батьки передали дітей безкоштовно, аби «забезпечити їм краще майбутнє»⁴. Аналіз емпіричної бази засвідчує, що максимальна сума, в яку мати оцінила свою дитину, – 40 тисяч доларів (на час вчинення злочину – 320 тисяч гривень)⁵, мінімальна – 2 тисячі гривень⁶. Водночас у ЗМІ трапляються повідомлення про значно менші кошти, заради яких матері відмовлялися від своїх синів та доньок. Приміром, у 2007 р. мешканка Донецької області продала в електричці свою трирічну доньку незнайомцеві за 100 гривень⁷. Роком раніше у Вінницькій області мати продала свою чотирирічну доньку за одну гривню та пляшку самогону⁸. Не зайве також зауважити, що в окремих вивчених автором випадках матері торгувалися, намагаючись «не продешевити товар». Так, наприклад, Н. розповіла потенційним покупцям, що «до неї неодноразово приїжджали люди, які хотіли придбати дитину, однак ціна за її доньку, котру пропонували ці люди (80 тисяч гривень), її не влаштувала». Жінка заявила, що «її влаштує сума в сто тисяч гривень, і дешевше свою доньку вона продавати не збирається»⁹. В іншому випадку жінка, яка спершу сподівалася отримати за свого півторарічного сина 25 тисяч доларів, змогла вторгувати у незнайомій сімейній парі, готовій усиновити хлопчика, лише 15 тисяч¹⁰.

через вживання ним невстановлених речовин (Архів Вінницького міського суду Вінницької обл. за 2019 рік. Справа № 140/2116/17).

- 1 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 1. С. 165.
- 2 Архів Заводського районного суду м. Дніпродзержинська Дніпропетровської обл. за 2011 рік. Справа № 1-765/11.
- 3 Небитов А.А. Сексуальна експлуатація в Україні: кримінально-правовий та кримінологічний аналіз: монографія. Київ: Освіта України, 2016. С. 114.
- 4 Варто зауважити, що й продавці своїх дітей, поставши перед судом, здебільшого запевняють, що хотіли дітям добра, сподівались, що у чужій сім'ї їхнє життя складеться краще, однак при цьому бажали поліпшити своє фінансове становище (найчастіше – придбати квартиру).
- 5 Архів Рівненського міського суду Рівненської обл. за 2012 рік. Справа № 1715/8975/12.
- 6 Архів Северодонецького міського суду Луганської обл. за 2018 рік. Справа № 428/12340/18.
- 7 Горе-мати продала надоевшу дочку за 100 гривен. *Сьогодні*. 3 июля 2007 г. URL: <https://www.segodnya.ua/criminal/hore-mat-prodala-nadoevshuju-dochku-za-100-hriven-60471.html>
- 8 4-летнюю девочку продали за бутылку самогонки. *Комсомольская правда в Украине*. 2 февраля 2007 г. URL: <https://kp.ua/life/439-4-letnuiui-devochku-prodaly-za-butylku-samohonky>
- 9 Архів Бердянського міськрайонного суду Запорізької обл. за 2012 рік. Справа № 1-888/11.
- 10 Архів Дзержинського районного суду м. Харкова за 2011 рік. Справа № 1-689/11.

Як зазначалося, у двох випадках батьки передали свою дитину стороннім особам для усиновлення безкоштовно. Порівняно з випадками, коли на торгівлі своїми дітьми прагнули заробити, вказані діяння видаються менш суспільно небезпечними¹.

Сумніви щодо осудності осіб, які вчиняють торгівлю людьми, як правило, не виникають, однак у кількох засуджених за цей злочин певні аномалії психіки було діагностовано. Один із засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, стосовно якого амбулаторна судово-психіатрична експертиза засвідчила, що на момент вчинення злочину він виявляв ознаки помірної розумової відсталості, був визнаний судом обмежено осудним².

Батьки, які торгували своїми дітьми, також здебільшого визнавалися такими, що не мають якихось психічних розладів. У деяких із них наявність певних психічних аномалій була констатована, однак на момент вчинення злочину вони все ж зберігали здатність усвідомлювати свої діяння та керувати ними. Наприклад, проведена амбулаторна судово-психіатрична експертиза засвідчила, що 27-річна жінка, яка за 100 тисяч гривень продала свою дворічну доньку, «виявляє ознаки легкої розумової відсталості в ступені легкої дебільності з порушенням у поведінці. В період вчинення інкримінованого їй правопорушення ознак тимчасового хворобливого розладу психічної діяльності не виявляла, могла усвідомлювати свої дії та керувати ними»³.

В кількох випадках суд звернув увагу на особливості психічного стану, в якому жінка, що продала свою дитину, перебувала під час вагітності та безпосередньо після пологів. Водночас у таких випадках йдеться фактично про припущення суду, оскільки наявність в обвинувачених відповідних «особливостей психічного стану» нічим не підтверджувалась⁴. Таким, приміром, було припущення Октябрського районного суду м. Полтави, який зауважив, що на дії багатодітної матері, котра безоплатно передала (подарувала) раніше незнайомій жінці новонародженого сина, «впливав стан вагітності та складне матеріальне і сімейне становище, а також післяпологовий стан, який, на думку суду, є свідченням її глибокого психологічного травмування»⁵.

Абсолютна більшість (91,2%) осіб, які вчинили торгівлю людьми, раніше не мала судимості. Непогашену або незняту судимість мали лише 8,8%. Зауважимо, що вказаний факт стосується всіх різновидів досліджуваного посягання. Так, серед засуджених за торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації судимості не мали 93,4%. З-поміж раніше засуджених п'ятнадцять (68,2%) осіб мали одну судимість, четверо (18,2%) – дві судимості, троє (13,6%) – три судимості. Попередні судимості отримані здебільшого за корисливі злочини проти власності (зокрема, за крадіжки, грабежі, розбої, шахрайства), злочини у сфері обігу наркотичних засобів (ст.ст. 305, 307, 309, 311 КК України), а також за ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів (ст. 301 КК України), створення або утримання місць розпусти і звідництва (ст. 302 КК України), сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією (ст. 303 КК України), незаконне переправлення осіб через державний кордон України (ст. 332 КК України). П'ятеро осіб мали попередню судимість за торгівлю людьми.

Серед осіб, засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою експлуатації у формі примусової праці, непогашену або незняту судимість мали лише шестеро (19,4%). Абсолютна більшість (80,6%) осіб на момент вчинення ними розглядуваного злочину судимості не мала. Серед раніше засуджених троє (50%) осіб мали одну судимість, одна особа (16,7%) – дві судимості, дві особи (33,3%) – три судимості. В більшості випадків попередні судимості отримані за корисливі злочини проти власності (зокрема, за крадіжки, грабежі, розбої, вимагання, шахрайства). Лише одна особа мала попередню судимість за торгівлю людьми⁶.

Поміж осіб, засуджених за торгівлю людьми, вчинену з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, непогашену або незняту судимість мали лише п'ятеро (20%). Абсолютна більшість (80%) осіб на момент вчинення вказаного злочину судимості не мала. Серед раніше засуджених троє (60%) осіб мали одну судимість, одна (20%) особа – дві судимості, ще одна – п'ять судимостей. Попередні судимості в більшості випадків отримані за корисливі злочини проти власності (зокрема, за крадіжки, грабежі та розбої). З-поміж інших раніше вчинених злочинів –

1 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 1. С. 164.

2 Архів Знамянського міськрайонного суду Кіровоградської обл. за 2011 рік. Справа № 1-50/11.

3 Архів Бердянського міськрайонного суду Запорізької обл. за 2012 рік. Справа № 1-888/11.

4 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 1. С. 165.

5 Архів Октябрського районного суду м. Полтави за 2015 рік. Справа № 554/5519/15-к.

6 Андрушко А.В. Торговля людьми, вчинена з метою експлуатації у формі примусової праці: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання / Правове регулювання та економічні свободи і права: монографія / за ред. проф. Михайла Савчина. Ужгород: Видавництво «РІК-У», 2020. С. 194.

діяння, передбачені ст.ст. 122, 198, 286, 296, 301 КК України. Жодна особа за торгівлю людьми раніше засуджена не була. Варто, однак, зауважити, що чоловік, засуджений за ч. 2 ст. 286 КК України, за даними суду, «вчинив ДТП, унаслідок якого загинув інвалід, якого він віз на жебракування, що підтверджує, що В. протягом тривалого часу експлуатує інвалідів, примушуючи їх до жебракування»¹. Чому цьому раніше засудженому інкримінували лише порушення правил безпеки дорожнього руху – залишається лише здогадуватись².

Жоден із засуджених за торгівлю людьми з метою використання в порнобізнесі попередньої судимості не мав. Серед чотирьох засуджених за торгівлю людьми з метою вилучення органів судимість мала лише одна особа. Вказана особа мала дві непогашені та незняті судимості за крадіжку та за придбання, отримання, зберігання чи збут майна, одержаного злочинним шляхом.

Серед осіб, засуджених за торгівлю своїми дітьми задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами, непогашену або незняту судимість мали лише четверо (13,8%). Абсолютна більшість (86,2%) осіб на момент вчинення ними розглядуваного злочину судимості не мала. Поміж раніше засуджених одна особа мала одну судимість, дві – дві судимості, одна – три судимості. Попередні судимості отримані за корисливі злочини проти власності (зокрема, за діяння, передбачені статтями 185, 186, 187 КК України), а також за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту (ст. 309 КК) та злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК). Особливу увагу привертає наявність в однієї із засуджених за торгівлю своєю дитиною попередньої судимості за діяння, передбачене ст. 166 КК України³. Зрозуміло, що у зв'язку з даним фактом соціальні служби повинні були вчасно зробити належні висновки щодо такої матері, а тим самим запобігти розглядуваному посяганню, однак цього, вочевидь, зроблено не було.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що торгівля людьми в переважній більшості випадків вчиняється у співучасті: за попередньою змовою групою осіб – 69,8%, організованою групою – 15,6%. Разом з тим у 14,6% випадках даний злочин вчинений одноособово. Одержані дані не підтверджують наявних у спеціальній літературі тверджень про те, що торгівля людьми, як правило, вчиняється організованими групами⁴. Так само викликають здивування твердження деяких дослідників про те, що «ніхто не займається вчиненням цих злочинів самотійно – торгівля людьми вчиняється виключно злочинними групами»⁵.

75,3% осіб, засуджених за торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації, вчинили цей злочин за попередньою змовою групою осіб, 14,8% – організованою групою. Одноособово вказане діяння вчинили 9,9% осіб. Як правило, до відповідальності притягаються особи, які діяли на території України (зазвичай ті, хто вербував та переміщав потерпілих, рідше – передавав їх з метою подальшої експлуатації), тоді як співучасники, котрі діяли за кордоном, здебільшого залишаються безкарними. Аналіз емпіричної бази засвідчує, що в більшості випадків органи досудового розслідування не можуть встановити навіть особи тих, хто діяв за кордоном (одержував потерпілих та експлуатував їх).

Торгівля людьми з метою експлуатації у формі примусової праці в переважній більшості випадків також вчиняється у співучасті: групою осіб за попередньою змовою – 38,9%, організованою групою – 41,7%. Втім, необхідно відмітити, що майже кожен п'ятий (19,4%) такий злочин вчиняється одноосібно. Наприклад, Звенигородський районний суд Черкаської області засудив чоловіка ромської національності, котрий шляхом обману та з використанням уразливого стану почергово завербував трьох осіб, які перебували у скрутному матеріальному становищі, а потім, перемістивши їх до свого домоволодіння, застосував до них фізичне та психічне насильство й примусив безоплатно виконувати сільськогосподарські роботи та роботи по господарству, при

1 Архів Снятинського районного суду Івано-Франківської обл. за 2012 рік. Справа № 914/1972/2012.

2 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 4 (29). Том 1. С. 106.

3 Архів Рівненського міського суду Рівненської обл. за 2012 рік. Справа № 1715/8975/12.

4 Див., зокрема: Буряк М.Ю. Торговля людьми и борьба с ней (криминологические и уголовно-правовые аспекты): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владивосток, 2005. С. 210; Кадников Ф.Н. Криминологическая характеристика и предупреждение преступлений, связанных с торговлей людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. 2007. С. 9; Мхитарян А.К. Криминологическая характеристика и предупреждение торговли людьми и их эксплуатации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. С. 119; Полянская Е.М. Проблемы предупреждения использования рабского труда и торговли людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2014. С. 111; Смирнов Ю.П. Уголовная ответственность за сексуальную эксплуатацию других лиц в форме занятия ими проституцией: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2010. С. 9.

5 Набруско М.С. Використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності на початковому етапі розслідування торгівлі людьми / за загал. ред. проф. М.А. Погорельського. Київ: Алерта, 2016. С. 48.

цьому здійснював систематичний нагляд за ними для запобігання можливій втечі¹. Варто також зауважити, що в окремих випадках цей злочин вчиняється з використанням інших осіб, які не усвідомлюють протиправний характер дій злочинців. Приміром, учасники організованої групи, засуджені Мелітопольським міськрайонним судом Запорізької області за торгівлю людьми, вчинену з метою експлуатації на сільськогосподарських роботах, домовлялися з таксистами, котрі не знали про їх злочинну діяльність, аби ті повідомляли їм про осіб без визначеного місця проживання, схильних до бродяжництва, які шукають низькооплачувану роботу².

60% осіб, засуджених за торгівлю людьми з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, вчинили цей злочин групою осіб за попередньою змовою. Нерідко (40%), однак, має місце й одноосібне вчинення аналізованого злочину. Зауважимо, що половина відповідних фактів стосується торгівлі матерями своїми дітьми. Жодного випадку вчинення даного злочину у складі організованої групи під час вивчення матеріалів кримінальних проваджень не зафіксовано³.

В матеріалах одного з кримінальних проваджень вказувалось, що двоє співучасників, які діяли на території Республіки Польща, затримані польськими правоохоронцями і відповідне провадження перебуває на розгляді польського суду⁴. Доводиться констатувати, що це радше виняток, аніж правило: як зазначалося, співучасники даного злочину, котрі діють на території іншої країни, до кримінальної відповідальності притягаються рідко.

Троє з чотирьох (75%) осіб, засуджених за торгівлю людьми з метою використання в порнобізнесі, вчинили цей злочин у складі організованої групи, ще один (25%) – за попередньою змовою групою осіб. Двоє з чотирьох осіб, засуджених за торгівлю людьми з метою вилучення органів, вчинили вказане діяння одноособово, двоє – групою осіб за попередньою змовою.

37,9% осіб, засуджених за торгівлю своїми дітьми задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами, вчинили цей злочин одноосібно, 62,1% – за попередньою змовою з батьком дитини, її вітчимою, бабусею або ж подругою матері.

Аналіз емпіричної бази засвідчив, що до кримінальної відповідальності за торгівлю людьми найчастіше притягаються особи, що здійснювали вербування та переміщення людини, рідше – її передачу з метою експлуатації (зазначимо, що здебільшого це одна й та ж особа).

Вище зазначалося, що реалізація мети сексуальної експлуатації в разі вчинення торгівлі людьми із зазначеною метою потребує додаткової кваліфікації за ст. 303 КК України. З огляду на це у 12% випадків дії винних у вказаному злочині осіб отримали кримінально-правову оцінку не лише за ст. 149, а й за ст. 303 КК України. Торгівля людьми іноді пов'язана з незаконним переправленням осіб через державний кордон України (ст. 332), а тому зазначене діяння також нерідко ставиться у вину особам, які вчинили розглядуваний злочин. Злочином, супутнім торгівлі людьми, є також діяння, передбачене ст. 357 КК України. Пов'язано це з тим, що в потерпілих зазвичай забирають паспорти, чим обмежують можливість їхнього пересування.

Більшість (63,7%) засуджених за торгівлю людьми свою вину у вчиненому діянні визнали і щиро розкаялися. Водночас 36,3% торговців свою вину заперечували. При цьому варто зазначити, що цей показник відрізняється залежно від мети, яку переслідували такі особи. Так, серед осіб, засуджених за торгівлю своїми дітьми задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами, щиро покаялися 86,2%, поміж торговців людьми, котрі вчинили цей злочин з метою сексуальної експлуатації, – 66,6%, серед засуджених за торгівлю людьми з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом – 56%. Визнали свою вину і розкаялися двоє з чотирьох осіб, які вчинили торгівлю людьми з метою використання в порнобізнесі. Суд констатував також щире каяття усіх чотирьох засуджених за торгівлю людьми з метою вилучення органів. Натомість переважна більшість (77,8%) засуджених за торгівлю людьми з метою експлуатації у формі примусової праці свою вину у вчиненому не визнали і не розкаялися. Більше того, немало засуджених, попри наявні докази, стверджували, що їхні дії не виходили за рамки звичайних трудових відносин, що до праці вони нікого не примушували, свободи пересування не позбавляли, фізичного та психічного насильства не застосовували, заробітну плату виплачували тощо. Лише 22,2% засуджених за цей злочин щиро розкаялися в інкримінованому їм діянні.

1 Архів Звенигородського районного суду Черкаської обл. за 2014 рік. Справа № 694/426/13-к.

2 Архів Мелітопольського міськрайонного суду Запорізької обл. за 2012 рік. Справа № 1-31/2012.

3 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 4 (29). Том 1. С. 105–106.

4 Архів Чуднівського районного суду Житомирської обл. за 2013 рік. Справа № 625/1747/2012.

Насамкінець зупинимось на *морально-психологічних ознаках* осіб, які вчинили торгівлю людьми. Аналіз емпіричної бази дає підстави для висновку, що особам, які вчиняють розглядуване посягання, притаманні такі морально-психологічні риси, як прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, в тому числі шляхом експлуатації інших людей, неадекватна (завищена або занижена) самооцінка, егоцентризм, цинізм, емоційна холодність, нездатність співпереживати, а подеколи й жорстокість. У спеціальній літературі справедливо зазначається, що «торговці людьми розглядають своїх жертв як товар, який підлягає вербуванню, перевезенню й наступній експлуатації, а свою діяльність як бізнес»¹. Таким особам притаманні також підприємливість, енергійність, цілеспрямованість, схильність до ризику, організаторські здібності, вміння переконувати інших, в тому числі шляхом обману. Відзначимо, що, переломлюючись через призму потреб та інтересів особистості, за певних умов зазначені морально-психологічні риси стають підґрунтям для формування мотиву злочинної поведінки².

Про моральні особливості досліджуваних осіб свідчить також те, що окремі з них до того, як вчинили цей злочин, тривалий час займалися проституцією. Так, наприклад, підсудна Т. в судовому засіданні пояснила, що, відпочиваючи в жовтні 2008 р. по туристичній путівці в м. Стамбулі, вона вирішила займатись там проституцією і з цією метою самостійно підшукувала собі клієнтів, яким надавала сексуальні послуги за грошову винагороду. В квітні 2009 р. у Стамбулі вона познайомилась з місцевим чоловіком, який запропонував їй підшукати серед співвітчизниць дівчат для надання сексуальних послуг чоловікам в борделях Туреччини, пообіцявши, що сплачуватиме їй гроші в сумі 200 доларів США за кожну підшукану нею дівчину, на що вона погодилась³.

Окремо варто зупинитися на морально-психологічних рисах осіб, які вчинили торгівлю своїми дітьми. Таким особам притаманні глибока моральна деформація, прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, навіть шляхом продажу своїх дітей, відсутність материнського (батьківського) інстинкту, егоцентризм, цинізм, байдужість, безвідповідальність, емоційна холодність, нездатність співпереживати. Пізніше запевнення батьків в тому, що проданій дитині вони бажали кращого майбутнього, оскільки через матеріальну скруту самі нічого не могли їй дати, здебільшого спростовуються проаналізованими матеріалами кримінальних проваджень, які засвідчують, що в більшості випадків найближчі, здавалося б, для дитини люди насправді переймалися тільки грошима⁴. Приміром, Ладижинський міський суд Вінницької області встановив, що коли сімейна пара повідомила Т. про свою готовність купити її доньку з метою піклування, виховання та подальшого удочеріння, мати холоднокрівно заявила, що «зможе продати їм лише старшу доньку, оскільки на молодшу вона ще отримує щомісячну грошову допомогу від держави»⁵. Розглядаючи своїх дітей як товар, матері в окремих випадках усіляко нахвалявали його, переконуючи покупця у вигідності угоди. Так, 44-річна Р., продавши П. свого 10-річного сина для подальшої експлуатації (примусового втягнення в зайняття жебрацтвом), розхвалювала покупцеві хлопця, підкреслювала, що він слухняний та старанний, прекрасно навчений жебракуванню, за день може заробити 300-400 гривень⁶. Зауважимо, що в окремих проаналізованих випадках вчинення даного злочину матері навіть не цікавились, з якою метою раніше незнайомі люди купують її дитину. Показовим є такий приклад: 27-річна Н. перебила потенційних покупців, котрі намагалися пояснити, що бажать законно удочерити її дворічну доньку або ж оформити над нею опікунство, й прямо «сказала, що їй цікавлять лише гроші, і що вона хоче продати дитину»⁷. Про морально-психологічні якості свідчить й посткримінальна поведінка деяких батьків. Так, Долинський районний суд Кіровоградської області зауважив, що 33-річна мати, яка за 10 тисяч гривень продала свого дворічного сина, навіть не попрощалась з дитиною і за виручені кошти передовсім придбала слабоалкогольні напої, аби відсвяткувати вигідну угоду⁸.

Варто зауважити, що частина досліджуваних осіб виховувалась в дитячому будинку-інтернаті. Обділені свого часу материнською та батьківською ласкою і турботою, такі особи, самі ставши батьками, належним чином не виконували своїх обов'язків і навіть зважились на продаж рідної дитини⁹. У цьому контексті слушним є висновок

1 Торговля людьми и легализация преступных доходов. Вопросы противодействия: научно-практич. пособие / под ред. О.П. Левченко. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. С. 47.

2 Андрушко А.В. Торговля людьми, вчинена з метою експлуатації у формі примусової праці: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання / Правове регулювання та економічні свободи і права: монографія / за ред. проф. Михайла Савчина. Ужгород: Видавництво «РІК-У», 2020. С. 198.

3 Архів Солом'янського районного суду м. Києва за 2010 рік. Справа № 1-837/10.

4 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 1. С. 166.

5 Архів Ладижинського міського суду Вінницької обл. за 2011 рік. Справа № 1-112/11.

6 Архів Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської обл. за 2011 рік. Справа № 0907/1-234/2011.

7 Архів Бердянського міськрайонного суду Запорізької обл. за 2012 рік. Справа № 1-888/11.

8 Архів Долинського районного суду Кіровоградської обл. за 2011 рік. Справа № 1-60/11.

9 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. *Вчені записки Таврійського*

Рівненського міського суду Рівненської області, який, встановлюючи причини та умови вчиненого 22-річною М. злочину, вказав, що в дитинстві вона була позбавлена батьківського піклування, її матір була позбавлена щодо неї батьківських прав, і М. виховувалась в дитячому будинку, що й вплинуло певною мірою на її поведінку¹.

На підставі викладеного можемо розробити *кримінологічний портрет особи злочинця, що вчиняє торгівлю людьми*: це раніше не судима (91,2%) жінка (54,4%), громадянка України (89,5%), мешканка міста (75,1%), у віці 25–39 років (61,4%), з повною загальною середньою освітою (39,9%), що ніде не працює (73%), не перебуває у шлюбі (63,5%), якій притаманні такі негативні морально-психологічні риси, як прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, егоцентризм, цинізм, емоційна холодність, нездатність співпереживати, а також підприємливість, енергійність, цілеспрямованість, організаторські здібності, вміння переконувати інших.

Викладене вище дозволяє розробити також *кримінологічний портрет особи злочинця, що вчиняє торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації*: це раніше не судима (93,4%) жінка (57,8%), громадянка України (88,6%), мешканка міста (80,7%), у віці 25–39 років (60,8%), з повною загальною середньою освітою (37%), що ніде не працює (74,4%), не перебуває у шлюбі (70,5%), якій притаманні вказані вище морально-психологічні риси.

Кримінологічний портрет особи злочинця, що вчиняє торгівлю людьми з метою експлуатації у формі примусової праці: раніше не судимий (80,6%) чоловік (80,6%), громадянин України (94,4%), мешканець села (44,4%), у віці 25–39 років (63,9%), з повною загальною середньою освітою (51,7%), що ніде не працює (50%) або ж займається підприємницькою діяльністю (30,6%), перебуває в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах (66,7%), якому притаманні вказані вище морально-психологічні риси.

Кримінологічний портрет особи злочинця, що вчиняє торгівлю людьми з метою примусового втягнення в зайняття жebraцтвом: раніше не судимий (80%) чоловік (52%), громадянин України (84%), мешканець міста (56%), ромської національності (40%), у віці 30–39 років (63,9%), з низьким рівнем освіти, що ніде не працює (88%), перебуває в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах (56%), якому притаманні вказані вище морально-психологічні риси.

Отримана інформація про кримінологічні особливості осіб, які вчинили торгівлю людьми з метою використання в порнобізнесі та з метою вилучення органів, є незначною, а тому створення обґрунтованих кримінологічних портретів вказаних осіб на сьогодні не видається можливим.

Кримінологічний портрет особи, яка вчиняє торгівлю своїми дітьми задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами: раніше не судима (86,2%) жінка (79,3%), громадянка України (96,6%), мешканка міста (69%), у віці 18–24 (41,4%) або 30–39 років (31%), з повною загальною середньою освітою (50%), котра перебуває в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах (55,2%), ніде не працює (75,9%), нерідко зловживає алкогольними напоями, якій притаманні такі негативні риси, як глибока моральна деформація, прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, навіть шляхом продажу своїх дітей, відсутність материнського інстинкту, егоцентризм, цинізм, байдужість, безвідповідальність, емоційна холодність, нездатність співпереживати.

На підставі аналізу матеріалів дев'яти кримінальних проваджень, розглянутих судами України за період з 2013 по 2019 рік, проаналізуємо *особливості особи злочинця, що вчиняє експлуатацію дітей*. Всього автором узагальнено дані, які стосуються дев'яти засуджених за вказане посягання. Зрозуміло, що проаналізована вибірка є незначною, однак мізерною, нагадаємо, є й чисельність проваджень, які за вказаний період були направлені до суду з обвинувальним актом (всього 15). Однак для більшої об'єктивності варто співвіднести отримані результати з даними, що їх наводять інші дослідники.

Спершу розглянемо *соціально-демографічні ознаки* особи такого злочинця.

Всі дев'ять засуджених за розглядуваний злочин є особами чоловічої статі. Водночас, за даними Д.О. Калмикова, який проаналізував матеріали 85 кримінальних справ, порушених за ознаками злочину, передбаченого ст. 150 КК України, за період з 1 вересня 2001 р. до 1 вересня 2011 р., чоловіки становлять 72% засуджених за експлуатацію дітей². Аналогічну цифру наводить також О.В. Паньчук³.

національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 1. С. 164.

1 Архів Рівненського міського суду Рівненської обл. за 2012 рік. Справа № 1715/8975/12.

2 Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монограф. / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М.І. Хавронюк. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. С. 103.

3 Паньчук О.В. Кримінологічна характеристика експлуатації дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2008. С. 10.

За нашими даними, серед засуджених за експлуатацію дітей не виявилось жодної особи, молодшої за 24 роки. У віці від 25 до 39 років цей злочин вчинили троє осіб, четверо скоїли його у віці від 40 до 50 років, двоє – у віці понад 50 років. За даними Д.О. Калмикова, серед досліджуваних осіб 64% припадає на вікову групу від 30 до 50 років¹. О.В. Паньчук вказує, що найчастіше злочини, які полягають в експлуатації дітей, вчиняються особами віком 36–40 років (42,1%), високою є також кримінальна активність осіб у віці понад 41 рік (32,2%); значна кількість таких злочинів припадає й на осіб у віці 25–35 років (24%)².

Громадянство України, за нашими даними, мали всі засуджені за експлуатацію дітей. З даними Д.О. Калмикова, таких виявилось 95%³.

Вісім з дев'яти засуджених за розглядуваний злочин – українці за національністю. Ще один за національністю був молдованином. Дещо інший результат одержав Д.О. Калмиков, за даними якого українцями були 69% засуджених за експлуатацію дітей⁴.

Різняться дані, які ілюструють освітній рівень засуджених за аналізований злочин. Вивчення автором доступної емпіричної бази засвідчило, що двоє з них мали неповну середню, четверо – повну загальну середню, один – середню спеціальну освіту; про освітній рівень ще двох засуджених у матеріалах кримінальних проваджень інформації не містилося. Таким чином, є підстави для висновку про досить низький освітній рівень таких осіб, зокрема, жоден із них не мав вищої освіти. Натомість, за даними Д.О. Калмикова, вищу освіту мали 37% таких осіб, професійно-технічну – 12%, повну загальну середню – 30%⁵. О.В. Паньчук вказує, що 59,6% осіб, притягнутих до відповідальності за експлуатацію дітей, мали середню або незакінчену середню освіту, 30,4% – вищу освіту, ще 10% взагалі не мали освіти⁶.

Аналіз доступної емпіричної бази засвідчив, що кількість тих, хто на момент вчинення цього злочину перебував у зареєстрованих чи фактичних шлюбних відносинах, і тих, хто у таких відносинах не перебував, є майже однаковою – троє та четверо відповідно; інформації про сімейний стан ще двох засуджених за цей злочин отримати не вдалося. Водночас за даними, що їх наводить Д.О. Калмиков, 73% засуджених за розглядуване діяння були одруженими⁷. Натомість О.В. Паньчук отримала зовсім інші показники. Дослідниця вказує, що серед таких злочинців переважають неодружені, у тому числі розлучені (89,6%), і тільки у 10,4% випадків злочин було вчинено особою, яка перебувала у шлюбі⁸.

Лише троє з дев'яти засуджених за цей злочин були працевлаштованими (один із них був директором фермерського господарства, один – бригадиром на підприємстві, ще один працював неофіційно). О.В. Паньчук також вказує, що більшість (65%) осіб на момент вчинення цього злочину не працювала і не навчалась⁹. Натомість Д.О. Калмиков наводить дещо відмінні дані: 25% – працездатні особи, які не працюють і не навчаються, 25% – приватні підприємці, 19% – службові особи господарських товариств¹⁰.

Серед засуджених за розглядуваний злочин шестеро – мешканці міст, двоє – жителі сіл, один – мешканець селища міського типу.

Зупинимось також на *кримінально-правових ознаках* особи злочинця, що вчиняє експлуатацію дітей.

Четверо осіб були засуджені за ч. 1 ст. 150 КК України, п'ятеро – за ч. 2 цієї статті.

Аналіз емпіричної бази дає підстави для висновку, що для розглядуваного злочину вчинення його у співучасті не є характерним – всі дев'ять засуджених за це посягання діяли одноосібно.

Лише один із засуджених за експлуатацію дітей мав попередню судимість (за ч. 2 ст. 185 КК України).

1 Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монограф. / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М.І. Хавронюк. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. С. 103.

2 Паньчук О.В. Кримінологічна характеристика експлуатації дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2008. С. 10–11.

3 Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монограф. / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М.І. Хавронюк. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. С. 103.

4 Там само. С. 103.

5 Там само. С. 103.

6 Паньчук О.В. Кримінологічна характеристика експлуатації дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2008. С. 11.

7 Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монограф. / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М.І. Хавронюк. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. С. 103.

8 Паньчук О.В. Кримінологічна характеристика експлуатації дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2008. С. 11.

9 Там само.

10 Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монограф. / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М.І. Хавронюк. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. С. 103.

Здійснене дослідження дає підстави для висновку, що особам, які вчиняють розглядуване діяння, притаманні такі *морально-психологічні риси*, як прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, скупість (оскільки такі особи наймають найдешевшу робочу силу і в ряді випадків ухиляються від сплати дітям навіть обумовлених коштів), безвідповідальність та легковажність (пов'язані, зокрема, із залученням дітей, що не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, до важких робіт, незабезпеченням елементарних вимог охорони праці тощо), а також підприємливість, енергійність, цілеспрямованість, наявність організаторських здібностей тощо.

На підставі викладеного можемо розробити *кримінологічний портрет особи злочинця, що вчиняє експлуатацію дітей*: це раніше не судимий чоловік, громадянин України, українець за національністю, у віці 40–50 років, з повною загальною середньою освітою, що ніде не працює, не перебуває у шлюбі, якому притаманні такі негативні риси, як прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, скупість, безвідповідальність, легковажність, а також підприємливість, енергійність, цілеспрямованість, наявність організаторських здібностей¹.

На підставі вивчення матеріалів 50 кримінальних проваджень про *використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом*, розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік, а також 100 обвинувальних вироків, доступних в Єдиному державному реєстрі судових рішень, проаналізуємо характерні особливості особи злочинця, що вчиняє вказаний злочин. Всього автором узагальнено дані, які стосуються 100 осіб, засуджених за діяння, передбачене ст. 150-1 КК України.

Охарактеризуємо спершу *соціально-демографічні ознаки* особи такого злочинця.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що 93% осіб, які вчинили розглядуваний злочин, є особами жіночої статі (в абсолютній більшості – матерями дітей, яких вони використовували для жебракування). Особи чоловічої статі, таким чином, аналізоване діяння вчиняють рідко (всього 7%). Подібні результати отримали й інші дослідники. Приміром, за інформацією А.В. Дан, серед засуджених за цей злочин виявилось лише 7,6% чоловіків². І.В. Дегтярьова наводить майже аналогічну цифру – 8%³.

Дані про вік засуджених за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом вдалося отримати лише стосовно 62 осіб. У процентному відношенні їхній вік розподілився таким чином: до 18 років – 0%, від 18 до 24 років – 4 особи (6,5%), 25–29 років – 12 осіб (19,4%), 30–39 років – 27 осіб (43,5%), 40–49 років – 14 осіб (22,6%), старше 50 років – 5 осіб (8%). Таким чином, найчастіше розглядуваний злочин вчиняють особи у віці 30–39 років. П'ятеро осіб, старших за 50 років, – бабусі онуків, які використовували їх для заняття жебрацтвом. Подібні дані отримали й інші дослідники. Так, А.В. Дан вказує, що 42,9% осіб скоїли дане діяння у віці від 30 до 40 років⁴. За даними І.В. Дегтярьової, особи у віці від 25 до 35 років складають 74% від усіх засуджених за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом⁵.

Зауважимо, що абсолютна більшість розглядуваних осіб – здорові люди працездатного віку. Незадовільний стан здоров'я мали не більше 5–7%.

Інформація про освітній рівень засуджених за цей злочин, на жаль, далеко не завжди наявна в матеріалах кримінальних проваджень і в обвинувальних вироків. Відповідні дані вдалося отримати лише стосовно 65 засуджених. Поміж них найбільше тих, хто не мав жодної освіти – 28 осіб (43,1%). Майже стільки ж (26 осіб або 40%) – особи з неповною (базовою) середньою освітою. Лише дев'ятеро (13,8%) засуджених за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом мали повну загальну середню освіту, а середню спеціальну – тільки двоє (3,1%). Таким чином, можемо констатувати вкрай низький рівень освіти осіб, засуджених за вказаний злочин. Значною мірою пов'язано це з тим, що чималу частину розглядуваних посягань вчиняють особи ромської національності, для яких низький рівень освіти є характерним. Так, за даними Інституту соціальних досліджень України, близько 50% ромських дітей регулярно не відвідують школу, початкову освіту отримують лише 20–30% дітей-ромів. Середній вік, у якому ромські діти залишають навчальні заклади – 10-11 років. Як правило, до цього часу вони не встигають навчитися

1 Андрушко А.В. Кримінологічні аспекти експлуатації дітей. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 281–282.

2 Дан А.В. Кримінологічна характеристика особи злочинця, що вчиняє злочин, пов'язаний з використанням малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2018. Вип. 47. С. 143.

3 Дегтярьова І.В. Кримінологічна характеристика особи злочинця, що використовує малолітню дитину для заняття жебрацтвом. *Теорія і практика правознавства*. 2011. № 1. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/viewFile/62734/58234>

4 Дан А.В. Кримінологічна характеристика особи злочинця, що вчиняє злочин, пов'язаний з використанням малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2018. Вип. 47. С. 142.

5 Дегтярьова І.В. Кримінологічна характеристика особи злочинця, що використовує малолітню дитину для заняття жебрацтвом. *Теорія і практика правознавства*. 2011. № 1. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/viewFile/62734/58234>

найелементарнішого – читати й писати¹. Вважаємо, що низький рівень освіти осіб, які вчиняють розглядуваний злочин, багато в чому пояснює примітивність їхніх поглядів та життєвих установок.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що всі 100 засуджених за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом ніде не працювали. Одна із засуджених була пенсіонеркою. Разом з тим деякі інші дослідники вказують на невеликий відсоток осіб, котрі складають виняток із загального правила. Так, за інформацією А.В. Дан, працювали 1,7% осіб, засуджених за цей злочин². Зазначимо, що у кількох вироків дійсно зазначено, що на момент судового розгляду обвинувачені були працевлаштованими³. Однак ретельний аналіз відповідних документів засвідчує, що вказані особи, прагнучи довести, що стають на шлях виправлення, влаштувалися на роботу вже після вчинення ними аналізованого діяння. Таким чином, тотальна незайнятість є ще однією характерною рисою осіб, які вчиняють розглядуваний злочин⁴.

Засуджені за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом майже одностайно нарікали на скрутне матеріальне становище, яке й спонукало їх до таких дій. В абсолютній більшості випадків єдиним доходом таких осіб були соціальні виплати на дітей, яких, за запевненнями винних у даному злочині, не вистачало. В ряді випадків матері з певних причин не отримували й вказаної допомоги. Так, наприклад, Мукачівський міськрайонний суд Закарпатської області встановив, що багатодітна М. не зареєструвала факт народження дитини в органах РАЦС у встановлені для цього законом строки, що призвело до неможливості отримання свідоцтва про народження дитини, а в подальшому позбавило її можливості отримувати соціальну допомогу по догляду за дитиною віком до трьох років⁵.

Зауважимо також, що деякі із розглядуваних осіб до вчинення даного злочину певний час жебракували самотійно, однак, зрозумівши, що у разі наявності дитини можна отримати удвічі, а то й втричі більшу милостиню, зважувались на втягнення їх у відповідну діяльність⁶.

Поміж засуджених за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом 21% перебували в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах, 79% у шлюбі не перебували. Таким чином, абсолютна більшість розглядуваних осіб на момент цього злочину були самотні матері. Аналіз емпіричної бази доводить, що перебування у шлюбі далеко не завжди є сприятливим фактором. Для прикладу, багатодітна мати скаржилась суду, що «вона знаходиться у відпустці по догляду за дитиною до трьох років, в неї на утриманні три малолітніх дитини, вона не має змоги працювати, оскільки найменшій дитині 8 місяців. Чоловік забрав у неї картку, на яку перераховується допомога по догляду за дитиною, ніяких коштів на її особисті потреби не дає, через що у них в сім'ї напружені стосунки. Вона була вимушена просити у сторонніх осіб гроші та інші матеріальні цінності, використовуючи своїх дітей»⁷. В одному з вивчених автором випадків розглядуваний злочин вчинено на фоні фізичного домашнього насильства: Богодухівський районний суд Харківської області засудив чоловіка, який із застосуванням фізичного та психічного насильства примушував свою співмешканку разом із малолітнім сином одягати старий ношений одяг з метою виклику співчуття у сторонніх людей та займатися жебракуванням⁸.

Звертає на себе увагу той факт, що серед засуджених за розглядуваний злочин немало (41%) багатодітних матерів. В деяких із них на утриманні перебувало шестеро і навіть восьмеро дітей. Є підстави стверджувати, що окремі з них народжували дітей задля отримання соціальної допомоги. Зауважимо також, що 7% засуджених за цей злочин жінок на момент судового розгляду знову були вагітними.

1 Орлова О. Освіта ромів: вирватися із замкнутого кола / Міжнародний фонд «Відродження». 19 січня 2015 р. URL: https://www.irf.ua/osvita_romiv_virvatisya_iz_zamknеноgo_kola/

2 Дан А.В. Кримінологічна характеристика особи злочинця, що вчиняє злочин, пов'язаний з використанням малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2018. Вип. 47. С. 145.

3 Архів Хустського районного суду Закарпатської обл. за 2010 рік. Справа № 309/4383/15-к; Вирок Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської обл. від 30 грудня 2015 р. (справа № 216/8196/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56990063>

4 Андрушко А.В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 289.

5 Архів Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської обл. за 2010 рік. Справа № 1-501/10.

6 Див., наприклад: Вирок Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської обл. від 11 листопада 2014 р. (справа № 216/7906/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41415780>; Приговор Ворошиловського районного суду Донецької обл. от 26 октября 2012 г. (дело № 0508/10773/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/28181633>; Приговор Торезского городского суда Донецкой обл. от 12 июня 2012 г. (дело № 0549/1852/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24634019>

7 Вирок Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської обл. від 22 грудня 2014 р. (справа № 216/7159/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42792589>

8 Вирок Богодухівського районного суду Харківської обл. від 3 березня 2014 р. (справа № 613/23/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37446083>

Лише п'ятеро із ста засуджених за розглядуваний злочин не були громадянами України: двоє мали громадянство Російської Федерації, двоє – громадянство Республіки Узбекистан. Ще одна засуджена була особою без громадянства.

Чималий інтерес становить також аналіз національного складу осіб, котрі використовували малолітніх дітей для заняття жебрацтвом. Відповідну інформацію вдалося отримати стосовно 69 засуджених за цей злочин. Найбільше серед них виявилось ромів – 35 (50,7%), тоді як українців – лише 26 (37,7%). Представниками інших національностей були 8 (11,6%) засуджених за розглядуване посягання (поміж них троє росіянок, а також грузинка, румунка, таджичка, угорка, узбечка). Варто також зауважити, що реальна частка ромів серед досліджуваної категорії осіб може виявитись ще більшою, оскільки в процесуальних документах іноді містяться суперечливі відомості з цього приводу (для прикладу, у вирокі національність обвинуваченої визначена як українка, однак свідки одноголосно називали її циганкою)¹.

Переважна більшість (71%) осіб, котрі вчинили даний злочин, проживали у містах (в тому числі й без реєстрації). Мешканцями сіл та селищ міського типу були 25 осіб. Кілька осіб не мали постійного місця проживання. Той факт, що більшість засуджених за аналізоване діяння проживали в містах, не дивує, адже проживання в селі, навіть у разі відсутності інших джерел доходів, дозволяє забезпечити елементарні потреби бодай у харчуванні (звісно, якщо людина готова працювати у сільському господарстві).

Проаналізуємо також *кримінально-правові ознаки* осіб, які використовували малолітню дитину для заняття жебрацтвом.

Зазначимо, що за ч. 1 ст. 150-1 КК України засуджено 77 осіб, за ч. 2 цієї статті – 23 особи, за ч. 3 – жодної.

Вивчення емпіричної бази засвідчує відсутність у судовій практиці таких кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак даного злочину як вчинення його за попередньою змовою групою осіб, вчинення його організованою групою, а також спричинення такими діями дитині середньої тяжкості чи тяжких тілесних ушкоджень. Лише один раз трапилась така кваліфікуюча ознака як використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, пов'язане із застосуванням насильства чи погрозою його застосування.

Для вказаного злочину характерний корисливий мотив, який, як правило, пов'язаний із скрутним матеріальним становищем винної особи. Саме матеріальною скрутою майже одноставно пояснювали свою поведінку засуджені за розглядуване діяння. Таким чином, приміром, мотивувала свій вчинок 49-річна Р.: «Ми з чоловіком ніде не працюємо. На життя заробляємо тим, що у нас є гужова підвода та коні, збираємо металобрухт і возимо сміття. Для того, аби якось прожити і прогодувати дітей, деколи доводиться просити гроші та продукти харчування в населених пунктах Мукачівського району»².

Варто зауважити, що окремі визнані винними у цьому злочині особи свою поведінку пояснювали іншими чинниками. Так, наприклад, багатодітна циганка, засуджена Торезьким міським судом Донецької області, запевняла, що жебракування та залучення дітей до цієї діяльності є циганською національною традицією³.

Розглядуване діяння у жодному випадку не було вчинене в стані сп'яніння. Водночас в одному з кримінальних проваджень містилися дані про те, що засуджена за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом лікувалася від алкоголізму⁴. Ще один винний у вчиненні вказаного діяння перебував на диспансерному обліку в лікаря-нарколога у зв'язку із вживанням токсичних речовин⁵. Натомість А.В. Дан стверджує, що систематично зловживають алкоголем 7,6% осіб, засуджених за цей злочин⁶.

Абсолютна більшість осіб на момент вчинення ними цього злочину не страждали на психічні розлади. У двох засуджених судово-психіатрична експертиза констатувала наявність легкої розумової відсталості, котра не виключала їхню здатність усвідомлювати свої діяння та керувати ними.

1 Андрушко А.В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 289–290.

2 Архів Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської обл. за 2010 рік. Справа № 1-770/10.

3 Приговор Торезского городского суда Донецкой обл. от 12 июня 2012 г. (дело № 0549/1852/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24634019>

4 Вирок Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської обл. від 18 липня 2013 р. (справа № 216/4868/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32486332>

5 Вирок Артемівського міськрайонного суду Донецької обл. від 20 лютого 2014 р. (справа № 219/9646/2013-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37396624>

6 Дан А.В. Кримінологічна характеристика особи злочинця, що вчиняє злочин, пов'язаний з використанням малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2018. Вип. 47. С. 150.

У жодному з вивчених автором випадків вказаний злочин не було вчинено у співучасті. Однак даний факт, зрозуміло, не виключає такої можливості.

Серед осіб, засуджених за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, непогашену або незняту судимість мали лише 10%. Поміж раніше засуджених шестеро мали одну судимість, троє – дві, один – чотири судимості. Попередні судимості в більшості випадків отримані за розглядуване діяння, а також за такий однорідний злочин як втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 КК України). І лише двоє осіб раніше засуджені за інші злочини – крадіжку, грабіж, а також за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту. Таким чином, для розглядуваного посягання характерний спеціальний рецидив, що слід вважати ще однією кримінологічною особливістю аналізованого злочину¹.

Необхідно підкреслити, що 99 із 100 осіб, засуджених за цей злочин, свою вину повністю визнали і щиро розкаялись. Ще одна особа вину у пред'явленому обвинуваченні визнала частково та пояснила, що «дійсно вона ходила по автобусах на автостанції міста Умані і просила в людей, щоб допомогли хто чим може. Малолітніх дітей їй не було з ким залишити, тому вона брала їх із собою, але дітей вона не змушувала просити»². В ряді випадків засуджені запевняли, що не знали про кримінально караний характер своїх дій, у зв'язку з чим обіцяли надалі не повторювати їх³. Таким чином, не можна не відзначити той факт, що для осіб, котрі вчиняють розглядуване діяння, загалом характерне критичне ставлення до своєї протиправної поведінки. Разом з тим не можна ігнорувати й того факту, що аналогічне реагування притаманне також особам, раніше засудженим за даний та однорідні злочини, що, зрозуміло, схиляє до скептичного сприйняття таких заяв⁴.

Насамкінець зупинимось на *морально-психологічних рисах* осіб, які використовують малолітню дитину для заняття жебрацтвом.

Призначаючи покарання, суд врахував наявність позитивної характеристики щодо 31 засудженого, посередньої (задовільної) – щодо 39, негативної – щодо 7; ще стосовно 23 осіб про наявність відповідної характеристики у вироках не згадувалось.

Аналіз емпіричної бази дозволяє стверджувати, що для розглядуваної категорії осіб характерні такі морально-психологічні риси, як прагнення до забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, в тому числі шляхом використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, егоїзм, небажання працювати, безвідповідальність, недалекоглядність, відсталість, вузькість та обмеженість поглядів і життєвих установок, а також підприємливість, вміння переконувати інших тощо.

На підставі викладеного можемо розробити *кримінологічний портрет особи злочинця, що використовує малолітню дитину для заняття жебрацтвом*: це раніше не судима (90%) жінка (93%), громадянка України (95%), ромської національності (50,7%), у віці 30–39 років (43,5%), без будь-якої освіти (43,1%), що ніде не працює (100%), не перебуває у шлюбі (79%), якій притаманні такі негативні риси, як користолюбство, егоїзм, небажання працювати, недалекоглядність, відсталість, вузькість та обмеженість поглядів і життєвих установок, а також підприємливість, вміння переконувати інших.

Про кримінологічні особливості осіб, які вчиняють незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги, говорити складно, оскільки відсутня відповідна судова практика. Напевне можна сказати лише те, що цією особою може бути лише лікар-психіатр, який одноосібно чи у складі комісії лікарів-психіатрів прийняв рішення про госпіталізацію до вказаного закладу завідомо психічно здорової особи.

Розроблена кримінологічна характеристика осіб, які вчинили злочини проти волі, честі та гідності особи, дозволяє краще зрозуміти причини вказаних злочинів, дає змогу розкрити глибинний механізм зазначених посягань. Вважаємо, що спираючись на отримані дані, можна розробити ефективні заходи запобігання таким злочинам.

1 Андрушко А.В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 290.

2 Вирок Уманського міськрайонного суду Черкаської обл. від 6 грудня 2013 р. (справа № 705/2137/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/35915964>

3 Див., наприклад: Вирок Нововолинського міського суду Волинської обл. від 11 березня 2013 р. (справа № 0312/2897/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/50977689>; Вирок Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської обл. від 11 листопада 2014 р. (справа № 216/7906/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41415780>; Вирок Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської обл. від 18 липня 2013 р. (справа № 216/4868/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32486332>

4 Андрушко А.В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 290–291.

7.3. Детермінація злочинів проти волі, честі та гідності особи

Успішне запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи можливе лише за умови встановлення детермінаційного комплексу вказаних посягань.

У кримінологічній літературі визнається, що детермінація злочинності – це сукупність різних за природою негативних явищ об'єктивного та суб'єктивного характеру, які у своєму зв'язку обумовлюють кримінальну форму поведінки у суспільстві¹.

У детермінації злочинності найважливіше значення мають причини та умови злочинності. Загальновизнаним є те, що причина породжує злочинність як наслідок, умови ж самі по собі не продукують це явище, однак сприяють виникненню та поширенню злочинних проявів у суспільстві. При цьому має місце спільна дія причин та умов злочинності, нерозривний зв'язок між ними як елементами єдиної системи². В той же час у кримінологічній літературі визнається, що зводити детермінацію злочинності лише до причин та умов невірно, оскільки окрім вказаних детермінант до системи кримінологічної детермінації входять також кореляти, функціональна залежність, зв'язок станів тощо³.

Досліджуючи детермінацію злочинності, необхідно виходити з того, що найближчою причиною вказаного явища є суспільно-психологічні фактори, тобто дефекти суспільної свідомості та моральності⁴. Йдеться, таким чином, про суб'єктивний фактор, який у детермінації злочинності відіграє вирішальне значення. Водночас цілком очевидно, що дефекти суспільної свідомості не виникають самі по собі, а є наслідком різного роду протиріч та негативних факторів, які мають місце в суспільстві та державі. З огляду на це, на наш погляд, інші фактори правильно відносити до умов злочинності, а не її причин⁵.

Здійснений аналіз матеріалів кримінальних проваджень та спеціальної літератури дозволяє з'ясувати основні детермінанти злочинів проти волі, честі та гідності особи. Детермінанти вказаних посягань, на наш погляд, можна класифікувати на соціально-економічні, суспільно-політичні, морально-психологічні, медичні, правові та організаційно-управлінські.

До соціально-економічних детермінант відносимо перманентну економічну кризу в Україні та пов'язані з нею безробіття і бідність, значне соціальне розшарування населення тощо.

- 1 Кримінологія: підручник / за ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкина. Харків: Право, 2014. С. 71.
- 2 Див., наприклад: Богатирьов І.Г. Кримінологія: навчальний посібник. Київ: Дакор, 2016. С. 54–55; Кваша О.О. Співучасть у злочині: структура та відповідальність: монограф. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2013. С. 206–208; Кримінологія: учебник / под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. Москва: Юристъ, 2007. С. 122–123; Кримінологія: учебник для вузов / под общ. ред. д.ю.н., проф. А.И. Долговой. Москва: Издательство НОРМА, 2003. С. 232; Кримінологія: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности 021100 «Юриспруденция» / под ред. Г.А. Аванесова. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. С. 192–193; Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник для студентів юрид. спец. вищ. навч. закладів / за ред. проф. І.М. Даньшина. Харків: Право, 2003. С. 57; Кримінологія: навчальний посібник / за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О.М. Джузи. Київ: Атіка, 2010. С. 45; Кузнецова Н.Ф. Проблемы криминологической детерминации / под ред. В.Н. Кудрявцева. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1984. С. 44; Литвинов О.М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні: монографія. Харків: Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. С. 157–158; Музыка А.А., Багиров С.Р. Причинная связь: уголовно-правовой очерк. Хмельницкий: Изд-во Хмельницкого университета управления и права, 2009. С. 44, 47; Ярмиш Н.М. Теоретичні проблеми причинного-наслідкового зв'язку в кримінальному праві (філософсько-правовий аналіз): автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. С. 8, 19.
- 3 Див., наприклад: Богатирьов І.Г. Кримінологія: навчальний посібник. Київ: Дакор, 2016. С. 54; Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / за заг. ред. В.В. Голіни. Харків: Право, 2009. С. 32; Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник для студентів юрид. спец. вищ. навч. закладів / за ред. проф. І.М. Даньшина. Харків: Право, 2003. С. 56; Кримінологія: підручник / за ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкина. Харків: Право, 2014. С. 72; Кримінологія: підручник для студентів вищих навч. закладів / за заг. ред. О.М. Джузи. Київ: Юрінком Інтер, 2002. С. 61; Кузнецова Н.Ф. Проблемы криминологической детерминации / под ред. В.Н. Кудрявцева. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1984. С. 45; Леоненко Т.Е. Злочинність і релігія: кримінологічне дослідження: монографія. Запоріжжя: Крутозір, 2015. С. 293; Мартыненко О.А. Детерминация и предупреждение преступности среди персонала органов внутренних дел Украины: монографія. Харьков: Изд-во ХНУВС, 2005. С. 238; Ярмиш Н.Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ): монографія. Харьков: Право, 2003. С. 19–36.
- 4 Див., зокрема: Голіна В.В., Лукашевич С.Ю., Колодяжний М.Г. Державне програмування і регіональне планування заходів запобігання злочинності в Україні / за заг. ред. В.В. Голіни. Харків: Право, 2012. С. 150; Головкин Б.М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання: монографія. Харків: Право, 2011. С. 224; Зелинский А.Ф. Кримінологія. Учебное пособие. Харьков: Рубикон, 2000. С. 48; Кримінологія: підручник / за ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкина. Харків: Право, 2014. С. 70–71; Кузнецова Н.Ф. Проблемы криминологической детерминации / под ред. В.Н. Кудрявцева. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1984. С. 44; Курс лекцій по криминології / под ред. проф. Н.И. Даньшина (Общая часть) и проф. В.В. Голины (Особенная часть). Харьков: Одиссей, 2006. С. 52.
- 5 Андрушко А.В., Нестерова І.А. Злочинність у сфері туристичного бізнесу: кримінологічна характеристика та запобігання: монографія. Ужгород: ТОВ «ІВА», 2016. С. 83.

Суспільно-політичними детермінантами розглядуваних злочинів є триваюча агресія Російської Федерації проти України, прояви сепаратизму, відчуження влади від народу тощо.

До морально-психологічних детермінант слід віднести деформацію суспільної моралі та девальвацію загальнолюдських цінностей, прагнення до збагачення будь-якою ціною, зневажливе ставлення до прав і свобод інших осіб тощо.

Медичними детермінантами аналізованих злочинів є зростання кількості осіб із психічними розладами, а також чисельності хворих на алкоголізм та наркоманію.

Правовими детермінантами є недоліки кримінального законодавства, що встановлює відповідальність за злочини проти волі, честі та гідності особи, а також інших законодавчих актів.

До організаційно-управлінських детермінант слід віднести перевантаженість судів та системи правоохоронних органів, низький рівень професіоналізму частини правоохоронців та суддів, недостатній рівень розкриття розглядуваних злочинів, недоліки в роботі соціальних служб тощо.

Проаналізуємо окреслені детермінанти детальніше.

У детермінації розглядуваних посягань особливе місце посідають *соціально-економічні чинники*. За експертними оцінками, соціальна нерівність в Україні є однією з найбільших у світі. Різниця в доходах 10% найбагатших і 10% найбідніших українців з урахуванням тіньових доходів досягає 40 разів¹. Вчені підкреслюють, що соціально-економічна нерівність проявляється у викривленій соціальній структурі вітчизняного суспільства, у якій наявні лише дві страти з характерним для них набором ознак – заможні та бідні; в українських реаліях середній клас не відповідає класичним уявленням про нього як такий², тоді як у всіх розвинутих країнах саме середній клас виконує важливу стабілізуючу функцію³. Внаслідок неоднозначних соціально-економічних перетворень значна частина населення виїхала за кордон у пошуках кращої долі, ще частина опинилася за межею бідності. Економічні негаразди спричинили низку соціальних аномалій, відсутність впевненості у завтрашньому дні, зростання соціальної напруги. У підсумку це зумовило активізацію криміногенного потенціалу суспільства та зростання масштабів злочинності⁴.

Серед важливих детермінант злочинів проти волі, честі та гідності особи – високий рівень безробіття в Україні. Підтвердженням даного факту є те, що за результатами нашого дослідження ніде не працювала більшість засуджених за вчинення вказаних злочинів. Зазначимо, що за даними Державної служби статистики, у 2018 році кількість безробітних в Україні становила 1578,6 тис. осіб з числа економічно активного населення країни (рівень безробіття – 8,8%)⁵, у 2019 році – 1487,7 тис. осіб з числа економічно активного населення країни (рівень безробіття – 8,2%)⁶. Таким чином, майже кожен десятий працездатний мешканець України – безробітний. При цьому варто мати на увазі, що відповідні дані не враховують тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Слід підкреслити, що вимушене безробіття призводить не лише до значного погіршення матеріального становища людини. Воно негативно позначається на її психологічному здоров'ї, сімейних відносинах, бачен-

1 Коваль Н.В. Соціально-економічна нерівність в Україні та світі: проблеми оцінювання та шляхи їх вирішення. *Економіка та держава*. 2016. № 2. С. 48.

2 Див., зокрема: Коваль Н.В. Соціально-економічна нерівність в Україні та світі: проблеми оцінювання та шляхи їх вирішення. *Економіка та держава*. 2016. № 2. С. 49; Клименко В.В., Лозова Г.М. Середній клас: досвід США та українські реалії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Проблеми економіки та управління. 2015. № 815. С. 67; Козьма В.В. Стабілізаційна роль середнього класу в життєдіяльності суспільства. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2009. Вип. 1. С. 83–84; Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М. Лібанової. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Пугухи НАН України, 2012. С. 252.

3 Див., зокрема: Коваль Н.В. Соціально-економічна нерівність в Україні та світі: проблеми оцінювання та шляхи їх вирішення. *Економіка та держава*. 2016. № 2. С. 49; Александрова О.С. Середній клас як фактор забезпечення стабільності в сучасній Україні. *Гляз: науковий вісник: збірник наукових праць*. 2011. Вип. 44 (2). С. 350–357; Козьма В.В. Стабілізаційна роль середнього класу в життєдіяльності суспільства. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2009. Вип. 1. С. 80–85; Tarkhnishvili A., Tarkhnishvili L. Middle Class: Definition, Role and Development. *Global Journal of Human Social Science*. 2013. Vol. 13. Issue 7. URL: https://globaljournals.org/GJHSS_Volume13/3-Middle-Class-Definition-Role-and-Development.pdf

4 Андрушко А.В. Детермінанти незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Право та державне управління*. 2019. № 4. С. 86.

5 Безробіття населення (за методологією МОП) за статтю, типом місцевості та віковими групами у 2018 році / Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/tp/eans/eans_u/arch_bnsmv_u.htm

6 Безробіття населення (за методологією МОП) за статтю, типом місцевості та віковими групами у 2019 році / Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/tp/eans/eans_u/arch_bnsmv_u.htm

ні життєвих перспектив тощо¹. Безробітні, як відомо, нерідко зневірюються у собі, зловживають алкоголем, стають наркоманами, вчиняють кримінально карані діяння. За деякими оцінками, збільшення в державі рівня безробіття на 1% призводить до зростання злочинності на 6–8%². Зарубіжними дослідниками емпірично доведено нерозривний зв'язок між рівнем безробіття і кількістю вчинюваних злочинів проти власності³. На наш погляд, є підстави припустити наявність відповідного зв'язку також між рівнем безробіття і чисельністю розглядуваних злочинів (передовсім, зрозуміло, вчинених з корисливих мотивів). Підтверджується це, зокрема, проаналізованими матеріалами кримінальних проваджень. Так, безробітний О., засуджений Малиновським районним судом м. Одеси за викрадення жінки з метою отримання викупу за її звільнення, пояснив, що злочин вчинив у зв'язку із складним матеріальним становищем, оскільки йому необхідно було виплачувати кредит, а також сплачувати за навчання доньки у вищому навчальному закладі⁴. Варто також мати на увазі, що скоєння окремих аналізованих злочинів (зокрема, незаконного позбавлення волі, тримання особи як заручника) вимагає наявності в особи вільного часу, адже контролювати незаконно утримуваного нерідко доводиться упродовж тривалого часу. Достатньо вільного часу якраз і має незайнята особа⁵.

На відсутність роботи нерідко нарікають також особи, які вчинили торгівлю людьми. Так, наприклад, у судовому засіданні К., обвинувачена у вказаному діянні, зазначила, що відповідною діяльністю вирішила займатися після того, як втратила роботу і не мала коштів для того, аби прогодувати дітей⁶.

Відомо, що останніми роками проблема безробіття є особливо актуальною для внутрішньо переміщених осіб та жителів населених пунктів, що перебувають в зоні бойових дій на сході України. У вивчених матеріалах кримінальних проваджень подеколи трапляється інформація про зазначених осіб, які вчинили торгівлю людьми, оскільки втратили роботу і перебували у скрутному матеріальному становищі. Приміром, жінка, яка завербувала двох неповнолітніх дівчат для зайняття проституцією в Росії, в суді пояснила, що до вчинення злочину її штовхнула відсутність роботи в місті Попасна, яке знаходиться на лінії розмежування, та брак коштів на елементарні потреби⁷.

Раніше зазначалося, що основна причина уразливого стану осіб, які ставали жертвами торгівлі людьми, – відсутність роботи та перебування у зв'язку з цим у скрутному матеріальному становищі. Зважаючи на це, підкреслимо, що вирішення проблеми безробіття в Україні мінімізує ризики потрапляння в ситуацію торгівлі людьми.

У розглядуваному контексті необхідно зазначити, що наявність роботи в Україні не є запорукою безбідного існування⁸. З огляду на це бідність в Україні має кардинальні відмінності від бідності, притаманної високорозвинутим країнам та країнам, що розвиваються. Експерти відзначають, що бідність працюючих, у тому числі висококваліфікованих, є унікальним явищем серед країн із середнім рівнем доходу, до яких Україну відносять міжнародні інституції⁹. Як відомо, заробітна плата в Україні – найнижча в Європі. Станом на сьогодні в країні існує глибока диспропорція між високою вартістю життя і низькою ціною праці¹⁰. У зв'язку з цим найнижчою

1 Див., наприклад: Мельник Ж.В. Психологічні детермінанти довготривалого безробіття. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Соціально-педагогічна*. 2016. Вип. 27. С. 130–132; Пасічна В.Г. Організаційно-психологічні детермінанти адаптації безробітних на етапі професійної перепідготовки: дис. ... канд. психолог. наук: 19.00.10. Київ, 2018. С. 29–34; Пасічна В.Г. Психологічний аналіз безробіття як соціально-економічного явища. *Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2016. Вип. 34. С. 412–415.

2 Див., наприклад: Пасічна В.Г. Організаційно-психологічні детермінанти адаптації безробітних на етапі професійної перепідготовки: дис. ... канд. психолог. наук: 19.00.10. Київ, 2018. С. 29; Пасічна В.Г. Психологічний аналіз безробіття як соціально-економічного явища. *Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2016. Вип. 34. С. 412; Харчук С.А., Пенькна І.С. Безробіття як одна з глобальних проблем світу та напрями його подолання. *Економіка та держава*. 2016. № 7. С. 73.

3 Див., наприклад: Melick M.D. The Relationship between Crime and Unemployment. *The Park Place Economist*. 2003. Vol. 11. P. 30–36; Edmark K. Unemployment and Crime: Is There a Connection? *The Scandinavian Journal of Economics*. 2005. Vol. 107. № 2. P. 353–373; Phillips J. The link between unemployment and crime rate fluctuations: An analysis at the county, state, and national levels. *Social Science Research*. 2012. Vol. 41. P. 681–694; Entorf H., Sieger P. Does the Link between Unemployment and Crime Depend on the Crime Level? A Quantile Regression Approach. *IZA Discussion Paper*. 2014. № 8334. P. 1–32. URL: <http://ftp.iza.org/dp8334.pdf>; Janko Z., Popli G. Examining the link between crime and unemployment: a time-series analysis for Canada. *Applied Economics*. 2015. Vol. 47. № 37. P. 4007–4019.

4 Архів Малиновського районного суду м. Одеси за 2012 рік. Справа № 1/1519/1273/11.

5 Андрушко А.В. Детермінанти незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Право та державне управління*. 2019. № 4. С. 87.

6 Архів Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. за 2012 рік. Справа № 1005/6990/2012.

7 Архів Лисичанського міського суду Луганської обл. за 2017 рік. Справа № 423/2780/17.

8 Погоджуємось із В.І. Шакуном, який слушно підкреслює, що якщо раніше головним фактором бідності в Україні було безробіття, то нині – низька оплата праці навіть за висококваліфіковану роботу (Шакун В.І. Суспільство і злочинність. Київ: Атіка, 2003. С. 387).

9 Коваль Н.В. Соціально-економічна нерівність в Україні та світі: проблеми оцінювання та шляхи їх вирішення. *Економіка та держава*. 2016. № 2. С. 48.

10 В Україні найнижчі зарплати в Європі. *Корреспондент.net*. 11 квітня 2019 р. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4085455-v-ukraini-nainyzhchi-zarplaty-v-eyvropi-rada>

в Європі є й середня купівельна спроможність українців, про що свідчать дані аналітичної компанії GfK, яка щорічно проводить дослідження купівельної спроможності серед 42 країн. Згідно з останнім її дослідженням, після сплати обов'язкових платежів європейці в середньому витрачають 14739 євро (408,4 тис. грн.), тоді як українці – лише 1830 євро (близько 50,7 тис. грн.). Лідером рейтингу є Ліхтенштейн з середньою купівельною спроможністю 67550 євро (1,87 млн. грн.), що у 37 (!) разів більше, ніж в Україні¹. Низька заробітна плата – одна з головних причин, чому чимало економічно активних громадян віддають перевагу кримінальним джерелам доходів перед чесним, але мізерним заробітком. Б.М. Головкін у цьому зв'язку слушно підкреслює, що за умов, коли більша половина населення не може задовольнити елементарних потреб за легальні доходи, люди масово вдаються до пошуку додаткових доходів, у тому числі шляхом вчинення кримінально каранних діянь². Для прикладу, один із учасників організованої групи, яка примушувала потерпілих до виконання цивільно-правових зобов'язань шляхом їх викрадення та заподіяння їм тілесних ушкоджень, заявив, що не міг відмовитись від пропозиції взяти участь в діяльності вказаної групи, оскільки, попри наявність роботи, перебував у скрутному матеріальному становищі і гостро потребував грошей³.

За часткою ВВП на душу населення Україна є найбіднішою країною в Європі. За даними Державної служби статистики, за межею бідності живуть 33,9% громадян України⁴. На матеріальне становище сім'ї суттєво впливає народження дитини. На цьому особливо слід наголосити, адже частина розглядуваних нами діянь – злочини, вчинені батьками щодо своїх дітей (йдеться передусім про торгівлю батьками своїми дітьми, а також про використання батьками або особами, які їх замінюють, малолітньої дитини для заняття жебрацтвом). Найскладніше, зрозуміло, доводиться багатодітним сім'ям та самотнім матерям. Державна допомога сім'ям з дітьми залишається недостатньою. За даними соціологів, 53% домогосподарств з двома дітьми, 65% з трьома і 97% з чотирма дітьми перебувають за межею фактичної грошової бідності⁵. Водночас окремі із батьків, які стали фігурантами проаналізованих автором кримінальних проваджень, народжували дітей саме для отримання цієї допомоги, оскільки не бажали працювати⁶.

Необхідно зазначити, що вчинення частини розглядуваних злочинів (зокрема, захоплення заручників) детермінується не стільки безробіттям та пов'язаною з нею бідністю (хоча й ці фактори в окремих проаналізованих провадженнях мали важливе значення), скільки більш високим ступенем прибутковості злочинної діяльності порівняно з рівнем прибутковості законної діяльності. Не маючи можливості достатньо заробляти (насамперед через низьку оплату праці в Україні) чи не бажаючи наполегливо для цього працювати, молоді люди намагаються шукати засоби для існування, виходячи з тих уявлень та умінь, які вони мають. Не зупиняються такі особи й перед кримінально каранними способами збагачення. Вивчення доступної емпіричної бази засвідчило, що найпоширенішою метою захоплення заручників є мета незаконного збагачення шляхом вимагання викупу від третіх осіб як умови звільнення заручника; при цьому сума коштів, яку злочинці прагнули отримати в результаті вчинення цього посягання, варіювала від 10 тисяч до 2 мільйонів доларів США. Звертає на себе увагу й той факт, що окремі із винних осіб на момент вчинення даного злочину були людьми явно не бідними – обіймали посади директорів невеликих приватних підприємств чи їх заступників⁷. Вказаних осіб, таким чином, на вчинення злочину штовхнула не матеріальна скрута, а бажання суттєво збагатитися у злочинний спосіб. Має рацію Б.М. Головкін, який зазначає, що свідомість людей, котрі мають стабільні легальні джерела доходів, не менше підвладна спокусі збагачення, примноження багатства, ніж свідомість звичайних люмпенів та декласованих елементів⁸. Відзначимо також порівняну поширеність ситуації, за якої на вчинення аналізованого злочину зважувались особи, котрі заборгували значні суми коштів і не мали можливості їх повернути⁹. Захоплення за-

1 Найгірша в Європі купівельна спроможність: українці витрачають у 37 разів менше, ніж лідери рейтингу. УНІАН. 22 жовтня 2019 р. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/10728036-naygirsha-v-eyevropi-kupivelna-spromozhnist-ukrajinci-vitrachayut-u-37-raziv-menshe-nizh-lideri-reytingu.html>

2 Головкін Б.М. Загальна характеристика детермінантів злочинності в Україні. *Форум права*. 2014. № 1. С. 110.

3 Архів Смілянського міськрайонного суду Черкаської обл. за 2013 рік. Справа № 703/4641/13-к.

4 За даними Держстату, майже 34% українців живуть за межею бідності. *Zaxid.net*. 2 січня 2019 р. URL: https://zaxid.net/za_danimi_derzhstatu_mayzhe_34_ukrayintiv_zhivut_za_mezheyu_bidnosti_n1472988

5 Тільки грошей недостатньо. Як допомогти сім'ям з дітьми. *Commons*. 14 листопада 2019 р. URL: <https://commons.com.ua/uk/ne-lishe-groshi-ekspertki-pro-povi-viplati-na-ditej/>

6 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 1. С. 168.

7 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 4. С. 215.

8 Головкін Б.М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання: монографія. Харків: Право, 2011. С. 249.

9 Див., наприклад: Вирок Баштанського районного суду Миколаївської обл. від 25 червня 2014 р. (справа № 468/560/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39435618>; Вирок Ленінського районного суду м. Миколаєва від 25 квітня 2014 р. (справа № 489/1363/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38422019>; Архів Апеляційного суду Київ-

ручника й подальше вимагання чималого викупу у родичів затриманого або інших осіб, на їх переконання, було найбільш прийнятним шляхом вирішення матеріальних труднощів¹. Так, наприклад, підприємець, що торгував на ринку кавою та чаєм, через фінансові труднощі не зміг повернути борги за сплату придбаного ним товару, а тому вирішив у співучасті з братом захопити та тримати як заручника знайому жінку, що працювала на посаді головного бухгалтера одного з київських підприємств, з метою спонукати керівництво цього підприємства передати їм кошти в сумі 10 тисяч доларів США як умову звільнення заручниці².

Варто зазначити, що вчинення окремих діянь проти волі, честі та гідності особи, зокрема підміни дитини, мало залежить від матеріальних умов життя людей та їх економічного благополуччя. В той же час загальновідомим є той факт, що чим заможнішою є держава, тим краще у ній працюють правоохоронні органи, котрі швидше та якісніше розкривають вчинювані злочини, тим більше уваги приділяється продуманій профілактичній роботі. Натомість сучасній Україні до відповідних стандартів дуже далеко³.

На переконання автора, ніякою матеріальною скрутою не можна пояснити чи виправдати продаж батьками своєї дитини. Як видається, визначальне значення у детермінації таких посягань має катастрофічна моральна деградація частини українського суспільства, яка пов'язана з неоднозначними перетвореннями в економічній, політичній, культурній та інших сферах, із соціальною нерівністю та несправедливістю, бідністю, відсутністю життєвих перспектив, кризою освіти та культури тощо⁴.

У детермінації розглядуваних посягань важливе місце посідають *суспільно-політичні чинники*, серед яких – триваюча агресія Російської Федерації проти України, прояви сепаратизму тощо. Необхідно нагадати, що з початком збройного конфлікту на сході України кількість зареєстрованих випадків незаконного позбавлення волі або викрадення людини та захоплення заручників збільшилась. Внаслідок агресії Російської Федерації проти України постала також проблема вимушеної внутрішньої міграції. В результаті анексії Криму та війни на Донбасі в країні з'явилося близько півтора мільйона внутрішньо переміщених осіб⁵. З огляду на те, що частина таких осіб перебуває в скрутному матеріальному становищі і їм доводиться погоджуватись на сумнівні пропозиції щодо працевлаштування, аби вижити в чужих для них містах, внутрішньо переміщені особи є категорією осіб, стосовно яких можна стверджувати про існування підвищених ризиків стати жертвою торгівлі людьми⁶.

Серйозною проблемою є невизначений офіційний статус осіб, що незаконно утримуються на території самопроголошених «ДНР» і «ЛНР», яких представники державної влади та журналісти називають то заручниками⁷, то військовополоненими. На думку деяких експертів, складність проблеми полягає в тому, що формально Україна не перебуває в стані війни, а проводить операцію об'єднаних сил (з 14 квітня 2014 р. до 30 квітня 2018 р. – антитерористична операція), а тому офіційно не має військовополонених, є заручники терористів⁸. Такий висновок, як видається, суперечить Женевській конвенції про поводження з військовополоненими 1949 р., у статті 2 якої зазначено, що ця конвенція застосовується в усіх випадках оголошеної війни чи будь-якого іншого збройного конфлікту, що може виникнути між двома чи більше Високими Договірними Сторонами, навіть якщо стан війни не визнаний однією з них; конвенція застосовується також в усіх випадках часткової або повної окупації території Високої Договірної Сторони, навіть якщо цій окупації не чиниться жодний збройний опір⁹. Таким чином, положення вказаної конвенції поширюються на будь-які збройні конфлікти, навіть якщо стан війни не оголошено. Як відомо, те, що Україна визнає себе стороною міжнародного збройного конфлікту, нині закріплено у низці нормативно-правових актів. В Законі України «Про особливості

ської обл. за 2010 рік. Справа № 1-13/10; Архів Соснівського районного суду м. Черкаси за 2013 рік. Справа № 1-525/12

- 1 Андрушко А.В. Захоплення заручників: детермінанти та основні напрями запобігання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. № 4 (25). Том 3. С. 77.
- 2 Архів Апеляційного суду Київської обл. за 2010 рік. Справа № 1-13/10.
- 3 Андрушко А. Підміна дітей: кримінологічна характеристика та напрями запобігання. *Visegrad journal on human rights*. 2018. № 5 (volume 1). С. 20.
- 4 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 1. С. 168.
- 5 В Україні зареєстровано понад 1,49 млн переселенців – Мінсоцполітики. *Укрінформ*. 6 лютого 2018 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/gubric-society/2396930-v-ukraini-zareestrovano-ponad-149-mln-pereselenciv-minsocpolitiki.html>
- 6 Андрушко А.В. Внутрішньо переміщені особи як потенційні жертви торгівлі людьми. *Здійснення та захист прав внутрішньо переміщених осіб: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (20 квітня 2018 р., м. Ужгород) / за заг. ред. О.Я. Рогача, Я.В. Лазура, М.В. Менджул*. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2018. С. 139.
- 7 Зазначимо, що в Єдиному державному реєстрі судових рішень немає жодного вироку, ухваленого по ст. 147 КК України, що стосувався б учасників самопроголошених «ДНР» і «ЛНР».
- 8 Правозахисники просять статусу військовополонених для заручників «ДНР-ЛНР». *BBC Україна*. 14 лютого 2017 р. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-38971544>
- 9 Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. / Законодавство України. URL: https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_153

державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18 січня 2018 р. Російська Федерація чітко визнана агресором¹.

На справедливе переконання вітчизняних правозахисників, особи, що незаконно утримуються на території самопроголошених «ДНР» і «ЛНР», мають бути офіційно визнані військовополоненими. Наявність у вказаних осіб гуманітарного статусу військовополонених дозволила б покращити їх правове становище та захищати їх у відповідності до положень міжнародних конвенцій (насамперед Женевської конвенції про поводження з військовополоненими 1949 року)². Визнання Російської Федерації відповідальною за дотримання норм Женевських Конвенцій дозволить колишнім військовополоненим, права яких було порушено, звертатися до судів з позовами проти Росії та отримати компенсацію за завдану шкоду³. Нині ж полонені бойовиками українські військові мають невизначений статус, не мають упевненості в тому, що держава їх захистить⁴, а їхні родичі, як відомо, нерідко змушені самостійно шукати контактів з бойовиками, щоб визволити своїх рідних⁵.

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень засвідчує, що кожне третє захоплення заручників вчиняється з використанням незаконно придбаної вогнепальної зброї. Із використанням такої зброї вчиняється також частина випадків незаконного позбавлення волі або викрадення людини. У цьому контексті зазначимо, що у зв'язку із триваючим збройним конфліктом на сході України проблема незаконного обігу вогнепальної зброї суттєво загострилася⁶. Протягом останніх років із зони бойових дій на мирну територію України незаконно завезено тисячі одиниць зброї. Оцінити кількість вогнепальної зброї, що знаходиться на руках в населення, нині доволі складно. Так, за даними Національної поліції, зараз на руках в українців близько одного мільйона одиниць зареєстрованої зброї⁷. Що ж стосується зброї нелегальної, то її чисельність експертами оцінюється по-різному. Приміром, за інформацією МВС України, в державі на сьогодні не більше 300 тисяч одиниць незареєстрованої зброї⁸. За даними колишнього генпрокурора Юрія Луценка, в незаконному обігу в Україні знаходиться понад три мільйони одиниць нарізної вогнепальної зброї⁹, а за оцінками глави наглядової ради Української асоціації власників зброї Георгія Учайкіна, загалом на руках українців може знаходитись до п'яти мільйонів одиниць незареєстрованої легкої вогнепальної зброї¹⁰. Зазначимо, що за 2017 рік поліція задокументувала майже вісім тисяч фактів незаконного поводження зі зброєю і вилучила дві з половиною тисячі одиниць вогнепальної зброї, 240 тисяч набоїв, понад дві тисячі гранат та 72 вибухових пристроїв¹¹. Протягом 2018 року поліція задокументувала понад 7,4 тисячі фактів незаконного обігу зброї і вилучила понад дві тисячі одиниць вогнепальної зброї, 62 гранатомети, понад 1700 гранат, 163 міни та понад 230 тисяч патронів¹². Упродовж 2019 року вилучено 1517 одиниць вогнепальної зброї, в тому числі гвинтівок і бойових карабінів – 59, автоматів – 55, пістолетів-куле-

- 1 Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18 січня 2018 р. № 2268-VIII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19>
- 2 Івасик С. Військовополонені: заручники права та політики. *Українська правда*. 4 вересня 2016 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2016/09/4/7119178/>; Правозахисники просять статусу військовополонених для заручників «ДНР-ЛНР». *ВВС Україна*. 14 лютого 2017 р. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-38971544>
- 3 Івасик С. Військовополонені: заручники права та політики. *Українська правда*. 4 вересня 2016 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2016/09/4/7119178/>
- 4 Утім, слід зауважити, що й міжнародне право захисту прав людини покладається передовсім на добросовісність держав та підтримку міжнародних інституцій, коли йдеться про забезпечення прав людини в період збройного конфлікту. Історія людства, на жаль, переконливо засвідчує, що порушення норм міжнародного гуманітарного права щодо поводження та захисту військовополонених не є рідкісним явищем.
- 5 Андрушко А.В. Захоплення заручників: детермінанти та основні напрями запобігання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. № 4 (25). Том 3. С. 77.
- 6 Див. також: Богатирьов І.Г. Актуальні проблеми запобігання злочинності в районі проведення антитерористичної операції. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення*: матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. (Київ, 24 берез. 2014 р.): у 2 ч. / редкол.: В.В. Черней, С.Д. Гусарев, С.С. Чернявський та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. Ч. 1. С. 37; Богатирьов І.Г., Діаківська Г.В. Злочинність у районі антитерористичної операції: поняття та сутність. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. Спецвипуск, ч. 1. С. 182; Лень В.В., Олійников Г.В. Незаконний обіг вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин та пристроїв, пов'язаний із проведенням антитерористичної операції: окремі питання запобігання. *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 205–206.
- 7 Українці тримають на руках більше чотирьох мільйонів легальної і нелегальної зброї. *Дзеркало тижня*. 16 серпня 2018 р. URL: https://dt.ua/UKRAINE/ukrayinci-trimayut-na-rukah-bilshe-chotiroh-milyoniv-legalnoyi-i-nelegalnoyi-zbroyi-285812_.html; На руках в українців може бути до 4,4 млн. одиниць зброї. *ZIK*. 25 липня 2018 р. URL: https://zik.ua/news/2018/07/25/na_rukah_v_ukraintsiv_mozhe_buty_do_44 mln_odynyts_zbroi_zmi_1373065
- 8 Скільки зброї на руках в українців? *Громадське*. 22 січня 2018 р. URL: <https://hromadske.ua/posts/skilky-zbroi-na-rukakh-u-ukraintsiv>
- 9 Луценко назвав кількість незареєстрованої зброї на руках у населення. *День*. 10 листопада 2018 р. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/news/101118-lucenko-nazvav-kilkist-nezareyestrovanoi-zbroyi-na-rukah-u-naseleniya>
- 10 Скільки зброї на руках в українців? *Громадське*. 22 січня 2018 р. URL: <https://hromadske.ua/posts/skilky-zbroi-na-rukakh-u-ukraintsiv>
- 11 У 2017 році Нацполіція вилучила з незаконного обігу понад дві тисячі гранат / МВС України. URL: http://mvs.gov.ua/ua/news/11656_U_2017_roci_Nacpoliciya_viluchila_z_nezakonnogo_obigu_ponad_dvi_tisyachi_granat_INFOGRAFIKA_FOTO.htm
- 12 У 2018 році поліція вилучила з незаконного обігу понад 2 тисячі одиниць зброї. *Україна сьогодні*. 1 лютого 2019 р. URL: <https://ukraine.segodaya.ua/ua/ukraine/v-2018-godu-policiya-izyala-iz-nezakonnogo-oborota-bolee-2-tysyach-edinic-oruzhiya-1215152.html>

метів – 30, пістолетів і револьверів – 655, рушниць і карабінів – 144, саморобної зброї – 215, обрізів – 186, іншої вогнепальної зброї – 173. Окрім того, за даними Національної поліції, протягом 2019 року вилучено 81 гранатомет, 162,2 тисячі патронів, 1934 гранати, 25 мін¹. На початку 2020 року Національна поліція заявила, що основним каналом потрапляння нелегальної зброї на територію України залишаються окуповані території². З початку війни на Донбасі кількість вироків суду за статтею 263 КК України, яка передбачає відповідальність за незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, зростає майже на 13% (і це не враховуючи Криму, Донецької та Луганської областей, де багато судів перестали працювати)³. У розглядуваному контексті варто погодитись з В.І. Шакуном, який підкреслює, що «перенасичення зброєю та близькість непідконтрольних Україні територій зумовляють високий рівень загрози терористичних актів, проявів бандитизму, поширення протиправної поведінки навіть у регіонах, значно віддалених від тимчасово окупованих територій»⁴.

Важливу роль у детермінації розглядуваних злочинів відіграють *морально-психологічні детермінанти*. Йдеться про моральну деградацію значної частини суспільства, зростання рівня його агресивності та конфліктності, руйнацію позитивних ціннісних орієнтацій, відсутність поваги до прав та свобод інших людей (серед яких право на свободу та особисту недоторканність і право на повагу до людської гідності). Викладене, як видається, стосується насамперед молоді, тобто тих, хто найчастіше вчиняє розглядувані злочини. Соціологи констатують, що сучасна молодь очікує позитивних змін вже сьогодні і не готова чекати на їх настання в майбутньому. Традиційні ціннісні орієнтації – прагнення до знань, повага до старших, любов'язність – зазнали суттєвих змін, набули іншої сутності. У свідомості молоді відображається парадоксальне поєднання амбівалентних ціннісних поведінкових установок, має місце світоглядний хаос, який формується під сильним впливом масової культури і реклами, що агресивно нав'язують культ споживацтва та асоціальні моделі самореалізації⁵.

Частина нинішнього покоління спокійно ставиться до випадкових сексуальних стосунків, проституції, вживання легких наркотиків, керування автомобілем в нетверезому стані⁶. Сучасна студентська молодь значно легше виправдовує ухилення від сплати податків (4,5%), крадіжки (2,3%), хабарництво (3,7%), брехню у власних інтересах (3,9%), безпідставне отримання державної допомоги (3,9%) тощо⁷. При цьому слід погодитись з Б.М. Головкіним, який підкреслює, що ці показники можуть виявитися значно вищими серед молоді, яка не працює і не навчається, має низький соціальний статус, відчуває брак можливостей для досягнення життєвого успіху і самореалізації⁸.

Сильний вплив моралі на поведінку у повсякденному житті визнає лише 43,7% молоді, тоді як на кожну десятю молодю людину норми моралі не мають жодного впливу⁹. Вивчення рівня правосвідомості сучасної української молоді засвідчило, що закон впливає на повсякденне життя лише 30,6% опитаних, натомість кожна п'ята молода людина відповіла, що вимоги закону ігнорує¹⁰. Чесна праця, повага оточуючих, скромність, чуйність, доброта і терпимість у структурі ціннісних орієнтацій молоді відсутні далеко у кінець списку¹¹. Для більшості молоді стійким базисом існування особистості є тільки особисте життя й індивідуалістські цінності; значимість

1 В Україні за минулий рік вилучили понад 1,5 тис. одиниць вогнепальної зброї / Інформаційне агентство «Українські національні новини». 13 лютого 2020 р. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1852073-v-ukrayini-za-minuliy-rik-viluchili-ponad-1-5-tis-odinits-vognepalnoyi-zbroyi>

2 У поліції розповіли, скільки зброї вилучили минулого року. Основним каналом потрапляння нелегальної зброї на територію України правоохоронці називають окуповані території. УНІАН. 21 січня 2020 р. URL: <https://www.unian.ua/weapons/10839710-u-politsiji-rozpovili-skilki-zbroji-viluchili-minulogo-roku.html>

3 Скільки зброї на руках у українців? *Громадське*. 22 січня 2018 р. URL: <https://hromadske.ua/posts/skilky-zbroi-na-rukakh-u-ukraintsiv>

4 Шакун В.І. Кримінологічні наслідки збройних конфліктів. *Особливості процесуального доказування у кримінальних провадженнях про злочини, вчинені на тимчасово окупованих територіях*: матеріали круглого столу (26 липня 2016 року). Київ: Національна академія прокуратури України, 2016. С. 11.

5 Бліхар М.П. Ціннісні орієнтації студентської молоді України: соціологічний аналіз проблеми. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2011. Вип. 5. С. 122.

6 Капера І. Українська молодь у контексті соціальних змін. *Вища освіта України*. 2012. № 1. С. 98; Головкін Б.М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання: монографія. Харків: Право, 2011. С. 251.

7 Бліхар М.П. Ціннісні орієнтації студентської молоді України: соціологічний аналіз проблеми. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2011. Вип. 5. С. 122; Капера І. Українська молодь у контексті соціальних змін. *Вища освіта України*. 2012. № 1. С. 98.

8 Головкін Б.М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання: монографія. Харків: Право, 2011. С. 251.

9 Капера І. Українська молодь у контексті соціальних змін. *Вища освіта України*. 2012. № 1. С. 98; Головкін Б.М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання: монографія. Харків: Право, 2011. С. 251.

10 Капера І. Українська молодь у контексті соціальних змін. *Вища освіта України*. 2012. № 1. С. 98; Головкін Б.М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання: монографія. Харків: Право, 2011. С. 251.

11 Целякова О.М. Духовність і ціннісні орієнтації студентської молоді України в трансформаційному суспільстві. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2009. Вип. 38. С. 230; Савчук О.В. Динаміка ціннісних орієнтацій української молоді. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2012. Вип. 16. С. 64; Підбуцька Н. Цінності сучасної молоді та їхній вплив на успішність навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна*. 2009. Вип. 25. Ч. 1. С. 193; Сіпакова О.А. Ціннісні орієнтації студентської молоді. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2014. Вип. 3. С. 116.

суспільства в житті окремої людини знижується¹. Молодь не готова нести відповідальність за долю суспільства та у своїй більшості не бажає служити високим суспільним ідеалам². Понад чверть молодих людей вважає, що домагатися власного щастя й добробуту слід будь-якою ціною³. В структурі життєвих пріоритетів молоді за останні десятиліття відбувся перехід від спрямованості на самореалізацію і альтруїстичні цінності до спрямованості на розваги, фізичні насолоди і особисте благополуччя⁴. У значній частині членів суспільства відзначається відносно слабка вираженість внутрішньої свідомості, яка оберігає особистість від деформацій чи деградації в складних життєвих ситуаціях⁵. Загалом же, на переконання соціологів, сучасне українське суспільство характеризується тотальною кризою в усіх сферах суспільного життя і суттєвою трансформацією системи цінностей⁶. У розглядуваному контексті необхідно погодитись з професором О.М. Костенком, який підкреслює, що сучасна злочинність в Україні – це не просто якесь ізольоване явище, а органічний наслідок (і симптом) більш фундаментального явища – соціальної кризи в Україні. Це означає, що сьогоднішня злочинність в Україні є злочинністю кризового типу, сутність якої полягає в тому, що вона породжується соціальною кризою і сама ж поглиблює цю кризу⁷.

Деградація суспільства, вочевидь, пов'язана з неоднозначними перетвореннями в економічній, політичній, культурній та інших сферах, із соціальною нерівністю та несправедливістю, бідністю, відсутністю життєвих перспектив, кризою освіти та культури тощо. Фінансування освіти, науки та культури за залишковим принципом призвело до істотного зниження освітнього та культурного рівня населення. Доводиться констатувати, що частина населення країни втратила суспільно корисні орієнтири та прагне насамперед матеріального збагачення⁸. Соціологічні дослідження свідчать, що матеріальна забезпеченість як цінність поступово здобувала все вищий ранг з переходом від покоління до покоління, сягнувши свого апогею останніми роками⁹. Нестримна жадаба до грошей, одержання їх навіть шляхом протиправної поведінки, є звичним явищем сьогодення. У даному контексті В.М. Дрьомін змушений констатувати: «Нині суспільство все більше сприймається людьми як поле битви за суто особисті інтереси»¹⁰.

Докорінно змінилися способи проведення молодими людьми свого дозвілля. Якщо у 1960–1970-ті рр. серед занять молоді різними видами культурної діяльності були: на першому місці – відвідування кінотеатрів (91,6%), на другому – читання газет і журналів (85,2%), на третьому – слухання радіо (82,8%), на четвертому – читання книжок (66,8%), а на п'ятому – перегляд телерадіо¹¹, то нині переважну частину дозвілля молодіжної аудиторії контролюють електронні засоби масової інформації, соціальні мережі та телебачення¹². Дослідники підкреслюють, що новітні медіа та комунікаційні технології не просто заповнюють значну частину вільного часу молодих людей, а виступають важливим інструментом формування їхнього духовного світу, культурних цінностей та установок¹³. За деякими даними, для майже третини молодих людей основним заняттям у вільний час є

- 1 Целякова О.М. Духовність і ціннісні орієнтації студентської молоді України в трансформаційному суспільстві. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2009. Вип. 38. С. 230; Біліхар М.П. Ціннісні орієнтації студентської молоді України: соціологічний аналіз проблеми. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2011. Вип. 5. С. 123; Левковська Н. Динаміка ціннісних орієнтацій молоді. *Політичний менеджмент*. 2006. № 1. С. 91; Шапошникова І. Формування ціннісних орієнтацій сучасної української молоді. *Соціальні виміри суспільства*. 2013. Вип. 5. С. 720, 723.
- 2 Шапошникова І. Формування ціннісних орієнтацій сучасної української молоді. *Соціальні виміри суспільства*. 2013. Вип. 5. С. 720.
- 3 Капера І. Українська молодь у контексті соціальних змін. *Вища освіта України*. 2012. № 1. С. 98.
- 4 Савчук О.В. Динаміка ціннісних орієнтацій української молоді. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2012. Вип. 16. С. 64; Святненко С.В., Виноградов О.Г. Ціннісні орієнтації української молоді: порівняльний аналіз. *Наукові записки НАУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. 2013. Том 149. С. 35, 36.
- 5 Шапошникова І. Формування ціннісних орієнтацій сучасної української молоді. *Соціальні виміри суспільства*. 2013. Вип. 5. С. 721.
- 6 Там само. С. 720.
- 7 Костенко О.М. Не карою єдиною! Про концепцію «антикримінальних лещат». *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 4/2 (52). С. 13. До аналогічного висновку дійшли О.М. Литвинов та Ю.В. Орлов (Литвинов О.М., Орлов Ю.В. Нариси з кримінології постмодерну. Харків: Право, 2019. С. 28).
- 8 Савчук О.В. Динаміка ціннісних орієнтацій української молоді. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2012. Вип. 16. С. 64; Левковська Н. Динаміка ціннісних орієнтацій молоді. *Політичний менеджмент*. 2006. № 1. С. 91; Шакун В.І. Суспільство і злочинність. Київ: Атіка, 2003. С. 376; Шапошникова І. Формування ціннісних орієнтацій сучасної української молоді. *Соціальні виміри суспільства*. 2013. Вип. 5. С. 719, 720.
- 9 Левковська Н. Динаміка ціннісних орієнтацій молоді. *Політичний менеджмент*. 2006. № 1. С. 88.
- 10 Дрьомін В.Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества: монография. Одесса: Юридична література, 2009. С. 307.
- 11 Левковська Н. Динаміка ціннісних орієнтацій молоді. *Політичний менеджмент*. 2006. № 1. С. 88.
- 12 Українська молодь не може жити без інтернету. *УНІАН*. 19 квітня 2013 р. URL: <https://www.unian.ua/society/779261-ukrajinska-molod-ne-moje-jiti-bez-internetu-doslidjennya.html>
- 13 Банах В.А., Банах Л.С. Трансформація ціннісних орієнтацій молоді в умовах кризового суспільства. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2016. Вип. 64. С. 18; Капера І. Українська молодь у контексті соціальних змін. *Вища освіта України*. 2012. № 1. С. 97; Левковська Н. Динаміка ціннісних орієнтацій молоді. *Політичний менеджмент*. 2006. № 1. С. 89.

перегляд телепрограм¹. Як відомо, на телебаченні відбувається фактично ніким не контрольована пропаганда насильства та жорстокості, застосування грубої сили для вирішення будь-яких конфліктних ситуацій. У кінофільмах нерідко з усіма подробицями демонструються способи вчинення розглядуваних злочинів (зокрема, незаконного позбавлення волі або викрадення людини, захоплення заручників), що фактично стає своєрідним керівництвом до дій для нестійкої частини населення².

Зазначимо, що за даними соціологічного дослідження «Сучасна молодь України», проведеного в 2013 р. Інститутом Горшеніна, 42,6% молодих українців у вільний від роботи та навчання час грають в комп'ютерні ігри³. У зв'язку з цим необхідно зауважити, що комп'ютерні ігри, які містять сцени насильства та жорстокості, завдають незворотної шкоди соціальному, психічному і фізичному благополуччю української молоді (особливо особам з нестійкою або нездоровою психікою) та впливають на формування у окремих індивідів алгоритмів злочинної поведінки⁴. Вітчизняні науковці Ю.Ю. Орлов та Ю.Б. Ірхін підкреслюють, що «вплив «насиленницьких» комп'ютерних ігор на мозок людини набагато небезпечніший, ніж вплив фільмів або книг з аналогічним змістом. Під час гри на комп'ютері людина приймає рішення самостійно, ідентифікуючи себе з персонажем гри, натомість під час перегляду фільму вона є лише пасивним спостерігачем»⁵.

Серед детермінант незаконного позбавлення волі як виду домашнього насильства варто назвати також розрив духовних та моральних зв'язків між поколіннями, наявність вкорінених у суспільній свідомості стереотипів, котрі виправдовують застосування домашнього насильства, інші гендерні стереотипи, інертність державних органів у вирішенні кризових ситуацій в сімейно-побутовій сфері тощо. Соціологи констатують: якщо раніше існувала певна спадковість у передачі цінностей від старшого покоління до молодшого, то нині цей феномен не спостерігається. Зв'язок «батьки – діти» порушився з огляду на те, що цінності батьків втратили своє практичне значення, вони не успадковуються дітьми⁶. Останнім часом розрив між поколіннями став очевидним. На підтвердження цього наводяться такі цифри: 68% дітей та 72% батьків визнали, що не розуміють одне одного⁷. Є підстави вважати, що вказане стосується не лише дітей і батьків, а й внуків та їхніх бабусь і дідусів⁸. Про це, серед іншого, свідчить проаналізована автором емпірична база: у кількох кримінальних провадженнях йшлося про вчинення незаконного позбавлення волі онуками щодо своїх бабусь⁹.

Дослідники давно констатують трансформацію (і навіть кризу) інституту сім'ї в сучасному українському суспільстві¹⁰. На це вказує чимало факторів. За кількістю розлучень Україна є одним із лідерів у Європі¹¹. У 2018 р. Міністерство юстиції зафіксувало рекордну кількість розірваних шлюбів у порівнянні з попередніми роками. Зокрема, в 2018 р. зафіксовано 53860 розірваних шлюбів, тоді як у 2017 р. – 33169. При цьому дані Мінюсту не фіксують розлучень, які були здійснені в судовому порядку. У 2018 р. укладено 229 тисяч шлюбів, що на 20 тисяч менше, ніж роком раніше. Відзначається також, що традиційні шлюби в Україні поступаються місцем цивільним¹². Чимало проблем сучасної сім'ї пов'язані з кризою сімейних цінностей, складним матеріальним становищем, недостатньою державною підтримкою, низькою культурою планування сім'ї, неготовністю до подружнього життя та виховання дітей, невмінням молодих людей вибудовувати відносини, небажанням йти на компроміси тощо. Зазначимо, що важливим чинником незаконного позбавлення волі як виду домашнього насильства є не тільки кризові явища в сім'ї, а й доволі поширені гендерні стереотипи¹³. Серед найпоширені-

1 Банах В.А., Банах Л.С. Трансформація ціннісних орієнтацій молоді в умовах кризового суспільства. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2016. Вип. 64. С. 18; Капера І. Українська молодь у контексті соціальних змін. *Вища освіта України*. 2012. № 1. С. 97; Левковська Н. Динаміка ціннісних орієнтацій молоді. *Політичний менеджмент*. 2006. № 1. С. 89.

2 Андрушко А.В. Детермінанти незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Право та державне управління*. 2019. № 4. С. 89.

3 Українська молодь не може жити без інтернету. *УНІАН*. 19 квітня 2013 р. URL: <https://www.unian.ua/society/779261-ukrajinska-molod-ne-moje-jiti-bez-internetu-doslidjennya.html>

4 Орлов Ю.Ю., Ірхін Ю.Б. Вплив комп'ютерних ігор, що містять сцени насильства та жорстокості, на психіку дитини. *Криміналістичний вісник*. 2014. № 1 (21). С. 17–25.

5 Там само. С. 22.

6 Андрушко А.В. Детермінанти незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Право та державне управління*. 2019. № 4. С. 89–90.

7 Левковська Н. Динаміка ціннісних орієнтацій молоді. *Політичний менеджмент*. 2006. № 1. С. 88.

8 Літвінова О.В., Коломойчук Д.В. Психологічні відмінності у відношенні прабатьків до своїх дітей та внуків. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Психологія»*. 2017. Вип. 23. С. 69, 73.

9 Див., наприклад: Архів Борзнянського районного суду Чернігівської обл. за 2011 р. Справа № 1/2503/132/11.

10 Слюсар Л.І. Сім'я в сучасній Україні: інституційна криза чи постіндустріальна трансформація? *Демографія та соціальна економіка*. 2007. № 1. С. 28–38; Медіна Т. Трансформація інституту сім'ї в умовах глобалізації. *Релігія та соціум*. 2013. № 3–4. С. 189–194; Кузьмук О.М. Кризова сім'я як приклад соціально вразливої категорії населення: соціологічний аналіз феномену. *Нова парадигма*. 2015. Вип. 126. С. 208–217.

11 Україна стала європейським лідером за кількістю розлучень. *Тиждень.ua*. 4 травня 2011 р. URL: <https://tyzhden.ua/News/21867>

12 В Україні зафіксовано рекордну кількість розлучень. *Дзеркало тижня*. 27 березня 2019 р. URL: https://dt.ua/UKRAINE/v-ukrayini-zafiksovano-rekordnu-kilkist-rozluchen-306703_.html

13 Блага А.Б. Насильство в сім'ї (кримінологічний аналіз і запобігання): монографія. Харків: ФО-П Макаренко, 2014. С. 166; Fedoryshyn H. Gender

ших: «жінка має бути покірною і виконувати будь-які побажання чоловіка», «жінка не повинна працювати», «жінка має сидіти вдома і виховувати дітей» тощо. Аналіз доступної емпіричної бази засвідчує, що гендерно обумовлене насильство у вигляді незаконного позбавлення волі нерідко вчиняється під впливом саме таких стереотипів. Приміром, Крижопільський районний суд Вінницької області встановив, що чоловік, який ланцюгом прив'язав свою співмешканку до ліжка, вчинив так, бо хотів, аби вона «сиділа вдома і більше не тікала, а виконувала свої обов'язки»¹. На наш погляд, не випадає сумніватись, що випадки, коли чоловік, для прикладу, не випускає дружину з дому, вирішуючи, як і де їй проводити час (вчиняючи так, приміром, на ґрунті ревнощів), як правило, залишаються латентними і для значної частини суспільства видаються цілком «безневинними»².

Аналіз емпіричної бази засвідчив, що важливе місце в детермінації розглядуваних злочинів посідають *медичні чинники*, до яких відносимо зростання кількості осіб із психічними розладами, а також чисельності хворих на алкоголізм та наркоманію.

Серйозну проблему становить стан психічного здоров'я населення України. За деякими даними, наша країна посідає перше місце за кількістю психічних розладів у Європі. Згідно даних статистики, на психічні розлади в Україні страждає 1,2 млн. громадян (понад 3% населення), і цей показник з кожним роком зростає³. При цьому необхідно зауважити, що більшість психічних захворювань залишаються невиявленими⁴. Вказана проблема загострюється на фоні того, що вітчизняна система охорони здоров'я не здатна належним чином забезпечити психічне здоров'я громадян⁵. У розглядуваному контексті зауважимо, що на ті чи інші психічні розлади страждали близько 11% осіб, що вчинили захоплення заручників⁶. Більшість вказаних осіб, попри наявні психічні відхилення, зберігала здатність усвідомлювати свої діяння та керувати ними, однак окремі з них через наявний психічний розлад визнавалися судом неосудними і до них застосовувались примусові заходи медичного характеру⁷. Раніше також зазначалося, що певні психічні аномалії мали також окремі особи, які вчинили й інші злочини проти волі, честі та гідності особи.

У вказаній проблемі є ще один аспект, який стосується жертв розглядуваних посягань. Йдеться передовсім про потерпілих від незаконного позбавлення волі, що страждали на психічні розлади. Як правило, такі діяння вчиняються в сімейно-побутовій сфері. Показовим у цьому контексті є кримінальне провадження, розглянуте Кролевецьким районним судом Сумської області. 65-річна жінка помістила свого 27-річного психічно хворого сина у спеціально облаштовану дерев'яну клітку з металевими дверима, які зачиняла на нависний замок. Клітку встановили у будинку таким чином, щоб син міг дивитися телевизор, а мати могла спостерігати за його поведінкою. Пенсіонерка прийняла рішення утримувати сина в клітці після того, як стан його психічного здоров'я погіршився, він почав проявляти агресію щодо неї, рвав на собі одяг, ламав меблі, бив скло у вікнах. Ще задовго до того матері пропонували оформити сина до спеціалізованої школи, однак вона відмовилась. Відмовилася жінка також від лікування хворого сина та його реабілітації в спеціалізованому закладі, вважаючи, що таке лікування є неефективним і що хворому в клітці, але вдома, буде краще, ніж в психлікарні. Сільський голова та дільничний інспектор міліції, завітавши до будинку, побачили клітку площею близько 5 кв. м, у якій в антисанітарних умовах перебував роздягнений психічно хворий хлопець. З'ясувалося, що в таких умовах жінка утримувала сина понад три місяці⁸. Запевнення жінки, що вона по-своєму турбувалася про хворого сина, вочевидь, не можуть слугувати їй виправданням. До такого ж висновку дійшов і суд, призначивши їй покарання у виді позбавлення волі строком на два роки, звільнивши, однак, від його відбування з випробуванням. Відзначимо, що окреслена проблема є надзвичайно серйозною. Чимало людей, що страждають на психічні розлади, проживають зі своїми

stereotypes as a driver of domestic violence. *Збірник наукових праць: психологія*. 2018. Вип. 22. С. 26–32.

- 1 Архів Крижопільського районного суду Вінницької обл. за 2012 рік. Справа № 0210/329/2012.
- 2 Андрушко А.В. Детермінанти незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Право та державне управління*. 2019. № 4. С. 90; Андрушко А.В. Незаконне позбавлення волі як вид домашнього насильства (кримінологічний аспект). *Організаційно-правові засади запобігання домашньому насильству: реалії та перспективи*: матеріали круглого столу, 31 травня 2019 р. / за ред. О.П. Рябчинської. Запоріжжя: КПУ, 2019. С. 19.
- 3 Україна посідає перше місце у Європі щодо захворюваності на психічні розлади. *УНІАН*. 10 жовтня 2017 р. URL: <https://www.unian.ua/health/country/2179904-ukrajina-posidae-pershe-mistse-u-evropi-za-pokaznikami-psihichnih-rozladiv-minsotspolitiki.html>
- 4 Прес-реліз до Всесвітнього дня психічного здоров'я 2018 р. / Асоціація психіатрів України. URL: <http://www.ukrpsychiatry.org/index.php/allcategories-uk-ua/2-uncategorised/105-01-10-2018-vsivitnij-den-psihichnogo-zdorov-ya-world-mental-health-day-u-2018-r>
- 5 Шафранський В.В., Дудник С.В. Психічне здоров'я населення України: стан, проблеми та шляхи вирішення. *Україна. Здоров'я нації*. 2016. № 3 (39). С. 17.
- 6 Андрушко А.В. Захоплення заручників: детермінанти та основні напрями запобігання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. № 4 (25). Том 3. С. 79.
- 7 Ухвала Сакаганського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської обл. від 7 серпня 2014 р. (справа № 214/6874/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40189175>; Постанова Ківерцівського районного суду Волинської обл. від 12 жовтня 2012 р. / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27008891>
- 8 Архів Кролевецького районного суду Сумської обл. за 2013 рік. Справа № 579/1767/13-к.

рідними у домашніх умовах. Госпіталізувати їх до закладу з надання психіатричної допомоги без достатніх на те підстав родичі не можуть, хіба що на деякий час, не кажучи вже про те, що лікування у вітчизняних психіатричних закладах справді малоєфективне, а самі такі заклади нерідко нагадують в'язниці. Водночас тривалий час (іноді й цілодобово) бути поруч з такими хворими (нехай і рідними людьми!), доглядати їх, рідним вкрай складно, їхнє життя іноді, без перебільшення, стає нестерпним. До того ж добре доглядати іноді недостатньо, деколи доводиться пильнувати чи не кожен крок хворого, аби він не пішов з дому, не нашкодив собі (саме так найчастіше пояснювали свій вчинок засуджені за вчинення розглядуваного діяння особи¹). У зв'язку з цим деякі особи обирають найпростіший, на їх погляд, спосіб вирішення проблеми – позбавити психічно хвору людину свободи пересування. Необхідно підкреслити, що за роки незалежності держава не зробила фактично нічого для того, аби покращити становище не тільки осіб, які страждають на психічні розлади, а й їхніх близьких².

Окреслені вище соціально-економічні проблеми та протиріччя прямо пов'язані із збільшенням в Україні кількості осіб, які страждають на алкогольну залежність та залежність від наркотиків. Зазначимо, що за рівнем споживання алкоголю Україна посідає одне з перших місць у світі – на алкогольні розлади страждає близько 7% населення України працездатного віку; при цьому чисельність таких осіб щороку залишається стабільною, не зазнаючи зменшення, тоді як частка дітей та молоді серед них поступово зростає³. Експерти змушені констатувати, що вживання алкогольних напоїв стало невід'ємною частиною дозвілля та відпочинку молоді, звичним і легкодоступним засобом вирішення багатьох соціально-психологічних потреб, що мають місце у цьому віці⁴. За останніми даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, алкоголь вживає майже половина (45%) української молоді⁵. Україна займає перше місце у світі за рівнем дитячого алкоголізму⁶. Згідно з результатами західних досліджень, жінки в Україні порівняно із жінками з інших країн споживають найбільшу кількість алкоголю, чоловіки за цим показником знаходяться на п'ятому місці у світі⁷. Зазначається також, що взагалі не вживають алкогольні напої лише 12,7% українців⁸.

За оціночними даними, в Україні 346 тисяч осіб вживають ін'єкційні наркотики, а з урахуванням поширення нових форм наркотичних речовин кількість наркозалежних осіб набагато більша⁹. На думку деяких експертів, реальна кількість наркоманів може бути вищою вдасятеро¹⁰.

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що масштаб ураженості суспільства алкоголізмом і наркоманією становить пряму загрозу національній безпеці. Зазначимо, що окреслені проблеми мають місце на фоні провальної державної політики, спрямованої на боротьбу з пияцтвом та алкоголізмом. Йдеться про відсутність єдиного нормативно-правового акта, що визначав би ключові засади боротьби з пияцтвом та алкоголізмом в масштабах держави, декларативність відповідних програм місцевого рівня, пропагування вживання алкогольних напоїв на телебаченні, радіо та в друкованих ЗМІ, застарілі погляди на методи та засоби боротьби з пияцтвом та алкоголізмом тощо¹¹.

1 Див., наприклад: Архів Краснолиманського міського суду Донецької обл. за 2011 рік. Справа № 1-348/11; Архів Вознесенського міськрайонного суду Миколаївської обл. за 2017 рік. Справа № 473/3934/17.

2 Андрушко А.В. Незаконне позбавлення волі як вид домашнього насильства (кримінологічний аспект). *Організаційно-правові засади запобігання домашньому насильству: реалії та перспективи*: матеріали круглого столу, 31 травня 2019 р. / за ред. О.П. Рябчинської. Запоріжжя: КПУ, 2019. С. 20–21.

3 Батиргареева В.С. Протидія поширенню алкоголізму – пріоритетний напрям державної політики у сфері боротьби зі злочинністю. *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. пр. / редкол.: В.І. Борисов та ін. Харків: Право, 2013. Вип. 25. С. 36.

4 Стагінова Н., Кущенко О. Пріоритети та цінності сучасної студентської молоді. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2011. № 3. С. 114.

5 Половина української молоді вживає алкоголь – ВООЗ. *Українські національні новини*. 12 червня 2019 р. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1806645-polovina-ukrayinskoj-molodi-vzhivaye-alkogol-vooz>

6 Україна займає перше місце за рівнем дитячого алкоголізму – ВООЗ. *Український кризовий медіа-центр*. 29 травня 2018 р. URL: <http://uacrisis.org/ua/67101-ngo-duh-natsii>

7 Alcohol use and burden for 195 countries and territories, 1990–2016: a systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2016. *The Lancet*. 2018. Vol. 392. P. 1015–1035. URL: <https://www.thelancet.com/action/showPdf?pii=S0140-6736%2818%2931310-2>; Українці серед тих, хто найбільше страждає від споживання алкоголю у світі, каже міжнародне дослідження. *Голос Америки*. 24 серпня 2018 р. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/alkohol-ukraina-doslidzhennia/4542329.html>

8 Половина української молоді вживає алкоголь – ВООЗ. *Українські національні новини*. 12 червня 2019 р. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1806645-polovina-ukrayinskoj-molodi-vzhivaye-alkogol-vooz>

9 У МОЗ підраховали приблизну кількість ін'єкційних наркоманів / Укрінформ. 27 червня 2018 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2488445-u-moz-pidrahuvali-pribliznu-kilkist-inekciynih-narkomaniv.html>

10 В Україні проживає 500 тис. наркоманів. *УНІАН*. 20 вересня 2007 р. URL: <https://www.unian.ua/health/country/65765-v-ukrajini-projivae-500-tis-narkomaniv.html>

11 Батиргареева В.С. Протидія поширенню алкоголізму – пріоритетний напрям державної політики у сфері боротьби зі злочинністю. *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. пр. / редкол.: В.І. Борисов та ін. Харків: Право, 2013. Вип. 25. С. 39–41; Бурдін В.М. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сп'яніння: монографія. Київ: Атіка, 2005. С. 8–10; Воднік В.Д. Проблеми профілактики алкоголізму в умовах побудови

Необхідно підкреслити наявність тісного зв'язку між розглянутими негативними явищами та злочинністю¹. Як відомо, вживання особою алкоголю чи наркотиків нерідко призводить до деструктивної, агресивно-насиленої поведінки. Не є винятком і розглядувані нами діяння, а насамперед незаконне позбавлення волі або викрадення людини та захоплення заручників. У зв'язку з цим нагадаємо, що в стані алкогольного сп'яніння незаконне позбавлення волі або викрадення людини вчинили 20,8% осіб. Під впливом алкогольного чи наркотичного сп'яніння вчинено також частину випадків захоплення заручників. Більше того, стосовно 5,6% засуджених за захоплення заручників суди констатували залежність від вживання алкоголю чи наркотиків у момент вчинення цього злочину. Так, приміром, Березнегуватський районний суд Миколаївської області у 2013 році засудив чоловіка, який, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, вчинив кілька злочинів, зокрема захопив у заручники жінку, з якою познайомився напередодні і з якою перед тим розпивав спиртні напої, вимагаючи від працівників міліції дати йому можливість безперешкодно покинути приміщення, що було умовою звільнення заручниці. Досліджуючи особу винного, суд встановив, що чоловік майже тринадцять років перебуває на обліку у лікаря-нарколога².

Вивчення матеріалів кримінальних проваджень засвідчило також, що захоплення заручників іноді вчиняється задля задоволення алкогольної або наркотичної залежності. Так, Торезький міський суд Донецької області у 2011 році засудив тридцятирічного чоловіка, який зайшов у приміщення аптеки і, приставивши ножа до живота жінки-покупця та утримуючи останню за руку, став вимагати, щоб фармацевт аптеки викликала співробітників міліції. На законні вимоги працівників міліції, які прибули до аптеки, припинити протиправні дії і відпустити жінку, чоловік висунув вимогу надати йому наркотики як умову звільнення заручниці. Через деякий час наркозалежному чоловікові передали медичний шприц, наповнений фізрозчином, під видом наркотичного засобу, який на його вимогу ввела фармацевт аптеки шляхом внутрішньовенної ін'єкції. Винний звільнив заручницю і був затриманий співробітниками міліції³.

До *правових детермінант* злочинів проти волі, честі та гідності особи відносимо недоліки законодавства, що встановлює кримінальну відповідальність за вказані посягання, а також інших актів законодавства.

Про численні недоліки кримінального законодавства у розглядуваній частині детально йшлося вище, а тому вважаємо за можливе не повторюватись. Зрозуміло, що відповідні хиби вітчизняного кримінального закону не сприяють правозастосуванню. Разом з тим аналіз судової практики схиляє до висновку, що більшість правозастосовних помилок пов'язана не стільки з недоліками кримінального законодавства, скільки з недостатнім фаховим рівнем вітчизняних слідчих, прокурорів та суддів.

Дуже неоднозначною є практика застосування покарання за розглядувані злочини. Вище зазначалося, що нерідко суди призначають винним у посяганнях на волю, честь та гідність особи невинувато м'які покарання. Варто також звернути увагу на надто поширену практику звільнення осіб, визнаних винними у вчиненні аналізованих злочинів, від відбування покарання з випробуванням, яку, на наш погляд, не можна виправдати. Необгрунтоване звільнення засуджених від реального відбування покарання призводить до того, що такі особи не відчувають адекватного карального впливу, не замислюються належним чином над своєю поведінкою, що може створювати у них та інших осіб враження безкарності. Не виключено, що частина таких випадків пов'язана з наявністю корупційного фактору. У підсумку це підриває довіру населення до правоохоронної та судової системи, негативно позначається на захищеності громадян.

Необхідно зупинитися також на недоліках інших актів законодавства, що так чи інакше детермінують вчинення злочинів проти волі, честі та гідності особи. Зокрема, є підстави стверджувати, що недосконалість чинного трудового законодавства прямо впливає на високий рівень латентності експлуатації дітей. Зауважимо, що кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей настає у разі, якщо використовувалась праця дитини, що не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування. Зазначений вік визначається у ст. 188 Кодексу законів про працю (далі – КЗпП) України. Разом із тим законодавець у цьому питанні не є достатньо послідовним. З одного боку, у ч. 1 цієї статті вказано, що не допускається прийняття на роботу осіб молодше 16 років. З іншого ж, із цього правила зроблено два винятки. Так, у ч. 2 ст. 188 КЗпП України зазначено, що за згодою одного із батьків або особи, що його замінює, можуть, як виняток, прийматись на роботу особи, які до-

громадянського суспільства в Україні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2014. № 3 (22). С. 241–242.

1 Назаренко Д.О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам: монографія. Харків: Діа плюс, 2013. С. 146–147, 177–179.

2 Архів Березнегуватського районного суду Миколаївської обл. за 2013 рік. Справа № 470/980/13-к.

3 Архів Торезького міського суду Донецької обл. за 2011 рік. Справа № 1-174/11.

сягли 15 років. Крім того, у ч. 3 цієї статті вказано, що для підготовки молоді до продуктивної праці допускається прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час по досягненні ними 14-річного віку за згодою одного з батьків або особи, що його замінює¹. Таким чином, визначальне значення для працевлаштування дітей, які не досягли 16 років, має наявність на це згоди одного із батьків або особи, що його замінює. Аналіз судової практики дає підстави для висновку, що в більшості випадків засудження за експлуатацію дітей така згода була відсутньою. В інших випадках суди здебільшого мимохідь згадували про те, що батьки дали згоду на працевлаштування дитини, однак не акцентували на цьому особливої уваги². В окремих випадках відповідній згоді суди приділили чимало уваги. Так, відповідаючи на закид сторони захисту про те, що «батьки потерпілого надали згоду своєму 15-річному синові на виконання будівельних робіт з демонтажу, тож ніякого порушення трудового законодавства в діях обвинуваченого не вбачається», Дергачівський районний суд Харківської області підкреслив, що оскільки потерпілому на момент працевлаштування не виповнилося 16 років, «для прийняття на роботу роботодавець повинен був отримати у батьків 15-літнього працівника письмову згоду». Крім того, суд акцентував увагу на тому, що свою згоду батьки надали синові, а не роботодавцеві; до того ж «батьки не знали, які конкретно роботи необхідно виконувати, не розрізняли їх небезпечність і шкідливість для здоров'я дитини, не бачили місце демонтажу будови, тому не давали конкретної згоди хоча б в усній формі на участь їх п'ятнадцятилітнього сина у виконанні конкретних робіт з демонтажу будівлі»³. Так само Роздольненський районний суд Автономної Республіки Крим, згадавши про наявність відповідної згоди на працевлаштування, наданої батьками своїм дітям, зауважив, однак, що такої згоди від батьків не отримав фермер, який найняв трьох неповнолітніх, що свідчить про вчинення ним цього злочину⁴. У той же час необхідно зазначити, що трудове законодавство чітко не визначає форми такої згоди, що дозволяє трактувати цей момент довільно. З цього приводу автори науково-практичного коментаря до законодавства України про працю слушно зазначають, що «практично доцільно, щоб вона (згода – А. А.) давалася письмово. Це виключило б спори з приводу того, чи була така згода»⁵. Зауважимо також, що трудове законодавство не вказує чітко на те, кому відповідна згода має бути надана. Вочевидь, було б правильно, якби згоду на працевлаштування від одного з батьків або особи, що його замінює, отримувала не лише дитина, що не досягла 16 років, а й роботодавець. На наш погляд, конкретизація даного законодавчого положення дозволить уникнути серйозних проблем у правозастосуванні⁶.

Варто звернути увагу й на інші недоліки ст. 188 КЗпП України, яка визначає вік, з якого допускається прийняття на роботу. Як зазначалося вище, законодавець допускає можливість прийняття на роботу за згодою одного з батьків або особи, що його замінює, учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів, які досягли 14 років, якщо таке працевлаштування здійснюється для підготовки молоді до продуктивної праці, а виконувана ними у вільний від навчання час робота є легкою, не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання. Автори науково-практичного коментаря до законодавства України про працю слушно вказують на те, що умова, згідно з якою прийняття на роботу осіб, які досягли 14-річного віку, допускається для підготовки молоді до продуктивної праці, є декларативною: «Навряд чи можна порушувати питання про незаконність укладення трудового договору з особою, яка не досягла 15-річного віку, тільки тому, що відсутня така мета. З формулювання статті <...> можна зробити висновок про те, що сторони трудового договору і взагалі не зобов'язані переслідувати цю мету. Названа мета малася на увазі законодавцем, коли він приймав рішення про внесення цього правила до Кодексу законів про працю. Це – мотивація законодавцем свого рішення»⁷. Крім того, у розглядуваній статті вказується, що прийняття на роботу осіб, які не досягли 15 років, допускається для виконання легкої роботи, яка не завдає шкоди здоров'ю неповнолітнього. Разом із тим

1 Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08>

2 Див., наприклад: Вирок Вінницького міськрайонного суду Вінницької обл. від 1 жовтня 2014 р. (справа № 127/31685/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40880855>; Вирок Котовського міськрайонного суду Одеської обл. від 11 жовтня 2018 р. (справа № 505/3186/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77094644>

3 Вирок Дергачівського районного суду Харківської обл. від 10 квітня 2017 р. (справа № 619/4600/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/65910732>

4 Вирок Роздольненського районного суду Автономної Республіки Крим від 12 грудня 2013 р. (справа № 114/2452/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36066044>

5 Ротань В.Г., Зуб І.В., Стичинський Б.С. Науково-практичний коментар до законодавства України про працю. 6-те вид., доп. і перероб. Київ: А.С.К., 2006. С. 720.

6 Андрушко А.В. Кримінологічні аспекти експлуатації дітей. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 283–284.

7 Ротань В.Г., Зуб І.В., Стичинський Б.С. Науково-практичний коментар до законодавства України про працю. 6-те вид., доп. і перероб. Київ: А.С.К., 2006. С. 720.

законодавство ніде чітко не визначає, які роботи є «легкими», не наводить переліку таких робіт, що, зрозуміло, уможливає різне трактування цієї норми. У зв'язку з цим вважаємо, що положення законодавства, які стосуються працевлаштування неповнолітніх, мають бути максимально чіткими й однозначними. Серед іншого, чіткої регламентації потребує прийняття на роботу осіб, які не досягли 16 років, зокрема, визначення форми згоди на прийняття їх на роботу, а також визначення кола робіт, що їх слід вважати «легкою роботою»¹.

Недосконалість законодавства відіграє також важливу роль у детермінації такого злочину, як незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги. Вище зазначалося, що підстави та порядок госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги осіб, які страждають на психічний розлад, встановлює Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 р.² Передбачені у вказаному законі підстави та процедура госпіталізації особи до закладу з надання психіатричної допомоги спрямовані на те, щоб до такого закладу не поміщались особи, які такої госпіталізації не потребують.

Зауважимо, що останніми роками (а передовсім 14 листопада 2017 р.) до вказаного закону внесено важливі зміни, покликані забезпечити захист прав і свобод осіб, які страждають на психічні розлади, стояти на заваді необґрунтованій госпіталізації їх до закладів з надання психіатричної допомоги³. Йдеться, зокрема, про забезпечення доступу до суду особи, до якої застосовуються примусові заходи медичного характеру, або її захисника чи іншого законного представника, у разі якщо така особа за своїм станом здоров'я не може усвідомлено подати до суду відповідну заяву; надання особі, до якої застосовуються примусові заходи медичного характеру, права звернутися до обраного нею незалежного лікаря-психіатра з метою отримання висновку про стан свого психічного здоров'я та про необхідність застосування до неї примусових заходів медичного характеру; зобов'язання адміністрації закладу з надання психіатричної допомоги, в якому перебуває особа, до якої застосовуються примусові заходи медичного характеру, а також адміністрації кримінально-виконавчої установи, якщо примусові заходи медичного характеру застосовуються до особи за місцем відбування покарання, забезпечити безперешкодну можливість обстеження особи обраним нею незалежним лікарем-психіатром на території закладу з надання психіатричної допомоги або кримінально-виконавчої установи відповідно, тощо⁴.

У зв'язку з наведеним варто зазначити, що вказані вище вимоги на практиці нерідко ігноруються. Так, наприклад, моніторами Національного превентивного механізму проти катувань та жорстокого поводження в Україні констатується продовження практики «проведення судових засідань щодо продовження або зміни видів примусових заходів медичного характеру без участі осіб, до яких вони застосовані»⁵.

Підкреслимо, що навіть реформовані положення розглядуваного закону містять чималі резерви для можливих зловживань. Передовсім варто зазначити, що у рішенні від 1 червня 2016 р. Конституційний Суд України визнав таким, що не відповідає Конституції України положення третього речення ч. 1 ст. 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» у взаємозв'язку з положенням ч. 2 цієї статті стосовно госпіталізації особи, визнаної у встановленому законом порядку недієздатною, до психіатричного закладу на прохання або за згодою її опікуна за рішенням лікаря-психіатра без судового контролю⁶. Дане рішення Конституційного Суду України, поза сумнівом, було важливим та прогресивним. 14 листопада 2017 р. Верховна Рада України Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо надання психіатричної допомоги» внесла зміни до ч. 1 ст. 13 вказаного закону, котрі мали б привести положення законодавства у сфері надання психіатричної допомоги у відповідність до цього рішення. У шостому реченні ч. 1 ст. 13 розглядуваного закону вказано, що «особа, визнана у встановленому законом порядку недієздатною, яка за станом свого здоров'я не

1 Андрушко А.В. Кримінологічні аспекти експлуатації дітей. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 284.

2 Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 р. № 1489-III / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14>

3 На те, що низка положень Закону України «Про психіатричну допомогу», котрі зазнали змін останніми роками, не відповідає європейським стандартам з прав людини, свого часу неодноразово звертав увагу Європейський суд з прав людини (див.: Гудима Д. Обмеження прав психічнохворих у практиці Європейського суду з прав людини. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників ювілейного X Міжнародного круглого столу (м. Львів, 12-13 грудня 2014 р.)*: у 2-х частинах. Львів, 2015. Частина I. С. 173–200; Гудима Д. Практика Європейського суду з прав людини щодо госпіталізації психічнохворих: уроки для України. *Право України*. 2015. № 10. С. 87–96).

4 Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги: монографія. Ужгород: РІК-У, 2019. С. 43.

5 Черноусов А., Кобзін Д., Щербань С., Мартиненко О. Національний превентивний механізм проти катувань та жорстокого поводження (НПМ) в Україні. Оцінка діяльності. Харків: Харківський інститут соціальних досліджень, 2018. С. 57.

6 Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016 / Законодавство України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16>

здатна висловити прохання або надати усвідомлену письмову згоду, госпіталізується до закладу з надання психіатричної допомоги за рішенням (згодою) органу опіки та піклування, яке ухвалюється не пізніше 24 годин з моменту звернення до цього органу законного представника зазначеної особи і може бути оскаржено відповідно до закону, у тому числі до суду»¹. У рішенні від 20 грудня 2018 р. Конституційний Суд України визнав викладене вище положення таким, що не відповідає Конституції України. Суд слушно зазначив, що «аналіз положень шостого речення частини першої статті 13 Закону дає підстави стверджувати, що недієздатну особу, яка за станом свого здоров'я не здатна висловити прохання або надати усвідомлену згоду, госпіталізують до закладу з надання психіатричної допомоги за рішенням (згодою), ухваленим органом опіки та піклування, тобто без рішення суду. Отже, запровадивши Законом № 2205 зазначене правове регулювання, законодавець насправді дозволив недобровільну госпіталізацію недієздатних осіб без рішення суду, через відсутність якого у цих правовідносинах Конституційний Суд України Рішенням від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016 визнав таким, що не відповідає вимогам статей 3, 8, 29, 55 Основного Закону України, подібне положення Закону в первинній редакції (Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 року № 1489-III). Повторно запровадивши правове регулювання з тим самим недоліком, Верховна Рада України порушила вимогу частини другої статті 8 Основного Закону України, за якою закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй». У цьому рішенні Конституційний Суд України ще раз підтвердив юридичну позицію, викладену ним у рішенні від 1 червня 2016 р., та встановив такий порядок виконання цього рішення: до законодавчого врегулювання питання забезпечення судового контролю за госпіталізацією недієздатної особи, яка за станом свого здоров'я не здатна висловити прохання або надати усвідомлену письмову згоду, до закладу з надання психіатричної допомоги така госпіталізація можлива лише за рішенням суду². Доводиться констатувати, що Верховна Рада України досі не привела положення Закону України «Про психіатричну допомогу» у відповідність до цього рішення³.

Недостатньо чіткими й однозначними є окремі терміни (зокрема, оціночні поняття «тяжкий психічний розлад», «безпосередня небезпека для неї чи оточуючих» тощо), які вживаються в цьому законі й мають значення для встановлення підстав для госпіталізації особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку. Мають рацію дослідники, котрі підкреслюють, що з огляду на наявний криміногенний потенціал у цій сфері законодавство повинно максимально відповідати вимогам повноти, чіткості та недвозначності⁴, інакше вже на цьому етапі створюються умови для різного роду зловживань⁵.

У ст. 16 Закону України «Про психіатричну допомогу» вказано, що особа, яку було госпіталізовано до закладу з надання психіатричної допомоги за рішенням лікаря-психіатра на підставах, передбачених ст. 14 цього закону⁶, підлягає обов'язковому протягом 24 годин з часу госпіталізації огляду комісією лікарів-психіатрів закладу з надання психіатричної допомоги для прийняття рішення про доцільність госпіталізації. У випадках, коли госпіталізація особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку визнається доцільною, представник такого закладу, в якому перебуває особа, протягом 24 годин з часу госпіталізації направляє до суду за місцем знаходження закладу з надання психіатричної допомоги заяву про госпіталізацію особи до такого закладу в примусовому порядку на підставах, передбачених ст. 14 даного закону⁷. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що на момент звернення представника закладу з надання психіатричної допомоги до суду із заявою

1 Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо надання психіатричної допомоги» від 14 листопада 2017 р. № 2205-VIII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2205-19#n81>

2 Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень шостого речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» від 20 грудня 2018 р. № 13-п/18 / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-18#n37>

3 Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги: монографія. Ужгород: РІК-У, 2019. С. 44–46.

4 У цьому контексті варто, однак, зауважити, що Європейський суд з прав людини в рішенні у справі «Ракевич проти Росії» (п. 32) вказав, що «для законодавця необов'язково вичерпно визначати поняття “небезпека” [йдеться про «безпосередню небезпеку для оточуючих» – А. А.], оскільки неможливо в законі визначити весь перелік можливих умов, котрі можуть являти собою таку загрозу» (Решение Европейского суда по правам человека по делу Rakevich v. Russia (Ракевич против России) от 28 октября 2003 г. / Stichting Justice Initiative. URL: <https://www.srji.org/resources/search/30/>).

5 Кирилюк І.В. Злочинність у сфері психіатрії: особливості, детермінанти та шляхи запобігання. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. Число 3 (22). С. 145.

6 У ст. 14 Закону України «Про психіатричну допомогу» вказано, що «особа, яка страждає на психічний розлад, може бути госпіталізована до закладу з надання психіатричної допомоги без її усвідомленої письмової згоди або без письмової згоди її законного представника, якщо її обстеження або лікування можливі лише в стаціонарних умовах, та при встановленні в особи тяжкого психічного розладу, внаслідок чого вона: вчиняє або виявляє реальні наміри вчинити дії, що являють собою безпосередню небезпеку для неї чи оточуючих, або неспроможна самостійно задовольняти свої основні життєві потреби на рівні, який забезпечує її життєдіяльність».

7 Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 р. № 1489-III / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14>

про госпіталізацію особи до вказаного закладу в примусовому порядку на підставах, передбачених ст. 14 Закону України «Про психіатричну допомогу», вона вже знаходиться в такому закладі, в якому не лише утримується, а й, «у разі потреби», піддається примусовому лікуванню ще до винесення відповідного рішення суду та набрання ним чинності (ч. 4 ст. 16 Закону України «Про психіатричну допомогу» встановлює, що до винесення судом рішення лікування може проводитись за рішенням лікаря-психіатра (комісії лікарів-психіатрів))¹. Слід підкреслити, що вказане положення національного законодавства несумісне з положеннями п. «е» ч. 1 ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, про що вже зазначалося в спеціальній літературі². Має рацію Д.А. Гудима, який зазначає, що відповідні положення чинного законодавства мають бути змінені як з урахуванням гіпотетичної потреби у наданні в примусовому порядку негайної психіатричної допомоги, так і з урахуванням реальних можливостей національних судів щодо організації та строків розгляду таких справ³.

Важливою гарантією від необґрунтованого поміщення особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку має слугувати розгляд цього питання судом. Закон України «Про психіатричну допомогу» (ч. 3 ст. 16) передбачає, що до заяви (у ній повинні бути викладені підстави госпіталізації особи до вказаного закладу в примусовому порядку, передбачені ст. 14 цього закону), яку представник закладу з надання психіатричної допомоги, в котрому перебуває особа, протягом 24 годин направляє до суду, додається висновок комісії лікарів-психіатрів, який містить обґрунтування про необхідність такої госпіталізації. Разом з тим, доводиться констатувати, що вказана законодавча гарантія є по суті формальністю, адже, як справедливо підкреслюють дослідники проблеми, суд здебільшого не має жодних підстав не довіряти цьому висновку⁴. Таким чином, якщо лікарі-психіатри доведуть, що особа, яку госпіталізували до закладу з надання психіатричної допомоги, для прикладу, виявляє реальні наміри вчинити дії, що являють собою безпосередню небезпеку для неї чи оточуючих (навіть якщо насправді це не так!), суд, вочевидь, прийме рішення про доцільність подальшої госпіталізації такої особи⁵.

У ч. 5 ст. 16 Закону України «Про психіатричну допомогу» вказано, що керівник закладу з надання психіатричної допомоги зобов'язаний негайно повідомити про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку членів її сім'ї, інших родичів або її законного представника. Разом з тим необхідно визнати, що зазначене положення навряд чи може слугувати надійною гарантією недопущення незаконної госпіталізації особи до вказаного закладу, адже лікарі-психіатри можуть діяти у співучасті з родичами, які таким чином прагнуть позбутися, наприклад, члена своєї сім'ї⁶.

Насамкінець необхідно зупинитися на *організаційно-управлінських детермінантах* злочинів проти волі, честі та гідності особи.

Доводиться констатувати, що правоохоронні органи іноді недооцінюють ступінь суспільної небезпеки розглядуваних злочинів, не вживають необхідних заходів, спрямованих на запобігання таким посяганням. Підкреслимо, що мало уваги злочинам проти волі, честі та гідності особи приділяється також в навчальній літературі. Достатньо сказати, що лише в одному із вітчизняних підручників з кримінології міститься окремий розділ, присвячений кримінологічній характеристиці злочинів проти волі, честі та гідності особи та напрямам запобігання таким посяганням⁷.

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень дозволяє стверджувати, що таке діяння, як незаконне позбавлення волі або викрадення людини нерідко вчиняється через відсутність адекватного реагування правоохоронних органів на заяви про скоєння кримінально каранних діянь. Так, засуджений за викрадення людини В. пояс-

1 Варто погодитись з М.М. Ковтуном, на переконання якого зазначена обставина особливо актуалізує розглядувану проблему (Ковтун Н.Н. Стационарная судебно-психиатрическая экспертиза по уголовным делам и гарантии прав граждан при оказании психиатрической помощи. *Государство и право*. 1997. № 3. С. 68). Вочевидь, є всі підстави вважати, що застосування до особи великої дози сильних антипсихотичних препаратів (нейролептиків, транквілізаторів) уже невдовзі здатне «розсіяти сумніви» у доцільності її госпіталізації.

2 Гудима Д. Обмеження прав психічнохворих у практиці Європейського суду з прав людини. *Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників ювілейного X Міжнародного круглого столу (м. Львів, 12-13 грудня 2014 р.): у 2-х частинах*. Львів, 2015. Частина I. С. 193.

3 Там само. С. 193.

4 Герасимчук В. Карательная психиатрия в 21-ом веке. *ЛВ.иа*. 19 апреля 2011 г. URL: http://lb.ua/society/2011/04/19/93288_karatelnaya_psihiatriya_v_21om_v.html

5 Дослідники підкреслюють, що у більшості судових рішень відсутні посилання на об'єктивні докази, чому саме суд вважає, що особа потребує госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги у примусовому порядку (Сказко І. Судовий розгляд справ про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 3. С. 217).

6 Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги: монографія. Ужгород: РІК-У, 2019. С. 46–49.

7 Кримінологія: підручник / за ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкина. Харків: Право, 2014. С. 193–200.

нив, що дізнавшись про те, хто вчинив крадіжку належного йому майна, він звернувся до поліції, але оскільки належного реагування на його заяву не було, вирішив провчити злодія самостійно¹. Вочевидь, в цьому та інших подібних випадках розглядуваним злочинам можна було б запобігти, якби правоохоронні органи своєчасно відреагували на заяву про вчинений злочин.

Вивчення емпіричної бази засвідчило, що в окремих випадках матері, які торгували своєю дитиною, протягом тривалого часу безперешкодно здійснювали інтенсивний пошук потенційних покупців для своєї сина чи доньки. Так, Бердянський міськрайонний суд Запорізької області встановив, що про бажання обвинуваченої продати свою дворічну доньку Поліну протягом двох-трьох місяців знало все село Успенівка, однак міліція не поставилася до цього серйозно². Утім, заради справедливості варто відзначити, що у всіх вивчених автором випадках, коли громадяни (родичі, сусіди, знайомі, а також сторонні особи, яким батьки пропонували придбати «живий товар»), обурені готовністю батьків продати свою дитину, повідомляли в правоохоронні органи, останні реагували негайно та рішуче. Саме завдяки позиції небайдужих людей та злагодженій роботі працівників правоохоронних органів вдавалося викрити такі злочини й притягнути винуватих до кримінальної відповідальності³.

Здійснене дослідження засвідчило, що працівники правоохоронних органів відчувають чималі труднощі, пов'язані з розслідуванням розглядуваних злочинів, на що неодноразово зверталася увага також в юридичній літературі⁴. Дослідники проблеми підкреслюють, що розслідування, приміром, незаконного позбавлення волі або викрадення людини вимагає спеціальної підготовки слідчих та оперативних працівників, досвіду практичної роботи та пов'язане з проведенням великого обсягу оперативно-розшукових заходів і слідчих дій за участю різних підрозділів правоохоронних органів⁵. Те ж саме стосується й інших злочинів проти волі, честі та гідності особи. На переконання В.А. Журавля, труднощі розслідування підміни дитини пов'язані з відсутністю необхідних емпіричних даних для формування криміналістичних методик розслідування цього злочину⁶. Водночас, на наш погляд, можна назвати й інші причини низького рівня розкриття таких посягань, зокрема корпоративну солідарність медичних працівників, які будь-що намагаються вигородити своїх колег, стверджують про абсурдність звинувачень на їхню адресу⁷. Те ж саме стосується такого діяння, як незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги завідомо психічно здорової особи. Загальновідомими є також труднощі, що мають місце при розслідуванні торгівлі людьми. Пов'язані вони, зокрема, з транснаціональним характером даного злочину, з серйозними недоліками у взаємодії вітчизняних та зарубіжних правоохоронних органів, із складністю доказування, що винний переслідував мету експлуатації людини, тощо. Доводиться констатувати, що професійний рівень правоохоронців, який дозволив би їм успішно виявляти і розкривати розглядувані діяння, часто недостатній; кращого бажав матеріально-технічне та інформаційне забезпечення відповідної роботи, відсутня чітка взаємодія між різними правоохоронними органами, інститутами громадянського суспільства, населенням. До сказаного варто додати відсутність реальної профілактики розглядуваних та інших злочинів. Величезною проблемою є також брак довіри до правоохоронної та судової системи. Що й казати, якщо окремі

1 Архів Ізюмського міськрайонного суду Харківської обл. за 2018 рік. Справа № 623/1855/17.

2 Архів Бердянського міськрайонного суду Запорізької обл. за 2012 рік. Справа № 1-888/11.

3 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 1. С. 168–169.

4 Див., зокрема: Авраменко О.Л. Особливості початкового етапу розслідування викрадення людей, вчинених злочинними групами: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2011. С. 12; Акутаєв Р.М., Гаджиєменов Б.А. Некоторые аспекты криминологической характеристики похищения граждан. *Государство и право*. 2001. № 2. С. 61–62; Весельський В.К., Плясковський В.В. Торговля людьми в Україні (проблеми розслідування): навч. посіб. Київ: КНТ, 2007. 268 с.; Журавель В. Криміналістична класифікація злочинів: засади формування та механізм застосування. *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 3 (30). С. 165; Корж В. Окремі проблеми розслідування злочинів про торгівлю жінками, вчинених організованими транснаціональними групами. *Право України*. 2001. № 4. С. 79; Лысодед А.В. Актуальные криминологические проблемы преступлений против свободы, чести и достоинства личности. *Проблеми законності: респ. міжвід. наук. зб.* Харків, 2006. Вип. 81. С. 131; Олішевський В.В. Розслідування та попередження викрадення людини, вчиненого з корисливих мотивів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2005. С. 15; Розкошинська С.О. Доказування при розслідуванні використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2015. С. 6–7; Санаков Д.Б., Сергатиї М.О. Розслідування торгівлі людьми: проблеми теорії та практики: монограф. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2014. С. 18, 98, 168 та ін.

5 Авраменко О.Л. Особливості початкового етапу розслідування викрадення людей, вчинених злочинними групами: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2011. С. 12; Акутаєв Р.М., Гаджиєменов Б.А. Некоторые аспекты криминологической характеристики похищения граждан. *Государство и право*. 2001. № 2. С. 62.

6 Журавель В. Криміналістична класифікація злочинів: засади формування та механізм застосування. *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 3 (30). С. 165.

7 Андрушко А. Підміна дітей: кримінологічна характеристика та напрями запобігання. *Visegrad journal on human rights*. 2018. № 5 (volume 1). С. 20.

з діянь проти волі, честі та гідності особи (йдеться, зокрема, про незаконне позбавлення волі або викрадення людини) інколи вчиняються діючими та колишніми працівниками поліції!¹

Немає сумнівів у тому, що значна частина розглядуваних злочинів залишається латентною, а особи, які їх вчинили, – безкарними. Пов'язано це, зокрема, з тим, що населення часто не знає, які діяння забороняє кримінальний закон; чимало осіб не сприймає незаконне позбавлення волі або викрадення людини як злочин. З цієї причини одні вчиняють дане посягання не переймаючись кримінально-правовими наслідками, інші – не заявляють про те, що стали його жертвами, в правоохоронні органи. У цьому контексті В.М. Дрьомін зазначає, що здійснене ним багаторічне дослідження засвідчило, що переважна більшість людей, говорячи про злочинність, має на увазі досить невелике коло тяжких злочинів: вбивства, зґвалтування, розбої, грабежі, вимагання, крадіжки, тобто ті діяння, про які вони найчастіше дізнаються із засобів масової інформації². Результати нашого дослідження підтверджують спостереження вченого. Вочевидь, причиною такого стану речей є відсутність належної правової просвіти з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства та ЗМІ³.

Одним із важливих чинників, що сприяє потраплянню людей у ситуацію торгівлі людьми, є їх недостатня поінформованість про цю проблему, а також легковажне ставлення до можливих наслідків сумнівного працевлаштування. Так, згідно із соціологічним дослідженням, що його провела громадська організація «Ла Страда-Україна» спільно з українськими та німецькими партнерами, 8% переселенців з Донбасу погодилися б на будь-яку роботу за кордоном – незалежно від умов; майже 30% абсолютно нічого не знають про проблему торгівлі людьми; стільки ж не знають, куди звертатися, якщо вони потраплять у ситуацію трудової чи сексуальної експлуатації⁴. Подібними є результати й проведеного нами соціологічного опитування. Вказують на це також численні проаналізовані матеріали кримінальних проваджень.

У системі детермінант торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками, а також використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, варто виокремити недоліки в роботі соціальних служб, котрі не завжди вчасно виявляють неблагополучні сім'ї, не реагують належним чином на різного роду проблемні ситуації, які сигналізують про імовірність вчинення батьками або особами, які їх замінюють, вказаних посягань. Більше того, спершу навіть відреагувавши на певну проблемну ситуацію, компетентні органи згодом без достатніх на те підстав довіряють батькам, що й призводить до цього злочину⁵. Показовим є такий приклад: 23-річні батьки, котрі за 72 тисячі гривень (на час вчинення злочину – 9 тисяч доларів США) продали свою дворічну доньку, перед тим були позбавлені батьківських прав, оскільки покинули її в дитячому відділенні міської лікарні. В цей період вони знайшли потенційного покупця для своєї дитини і вирішили не прогавити шанс заробити чималі гроші. З цієї метою батько дитини влаштувався на роботу слюсарем в комунальне підприємство, а також покращив матеріально-побутові умови для проживання доньки. Цього виявилось достатньо, аби за рішенням виконавчого комітету Димитровської міської ради дівчинка втратила статус дитини, позбавленої батьківського піклування, і була передана адміністрацією Донецького дитячого будинку в сім'ю батьків. Того ж дня (!) останні досягли згоди з покупцем про умови купівлі-продажу дитини, однак після передачі своєї доньки були затримані працівниками правоохоронних органів. Розуміючи, що приховати від соціальних служб відсутність щойно поверненої їм дитини не вдасться, співмешканці планували виїхати з міста й жити за рахунок виручених від продажу доньки коштів⁶.

Здійснене дослідження засвідчило, що в кількох випадках засуджені за торгівлю своєю дитиною матері при взятті на облік в жіночій консультації у зв'язку з вагітністю, а також після доставлення їх до пологового будинку для пологів, називали чужі анкетні дані та навіть демонстрували документи, які насправді посвідчували іншу особу⁷. Робилося це для того, аби надалі в органах державної реєстрації актів цивільного стану зареєструвати іншу жінку, з якою перед тим була укладена угода про передачу новонародженого, в якості біологічної матері дитини. У всіх цих випадках виявити аферу вдалося лише завдяки випадковому збігу обставин, з огляду на що є

1 Андрушко А.В. Детермінанти незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Право та державне управління*. 2019. № 4. С. 91.

2 Дрьомін В.Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества: монография. Одесса: Юридична література, 2009. С. 309.

3 Андрушко А.В. Детермінанти незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Право та державне управління*. 2019. № 4. С. 90–91.

4 Стадник Г. Переселенці – серед потенційних жертв торговців людьми. *Deutsche Welle*. 10 квітня 2015 р. URL: <http://www.dw.com/uk>

5 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 1. С. 168.

6 Архів Ленінського районного суду м. Донецька за 2014 рік. Справа № 260/1330/14-к.

7 Архів Личаківського районного суду м. Львова за 2013 рік. Справа № 1312/4936/12; Архів Октябрського районного суду м. Полтави за 2015 рік. Справа № 554/5519/15-к. Див. також: Архів Личаківського районного суду м. Львова за 2017 рік. Справа № 463/493/16-к.

підстави вважати, що саме такі оборудки становлять найбільш латентну частину торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. Не виключено, що принаймні деякі з цих випадків пов'язані з неправомірними діями лікарів, які з корисливих спонукань стали ланкою злочинної схеми.

Вище зазначалося, що в більшості випадків дитину бажали придбати для подальшого її усиновлення (удочеріння). Потенційні покупці пояснювали свій вчинок складним порядком усиновлення в Україні. Відповідний порядок дійсно складний, однак інакшим, вочевидь, він і не може бути, зважаючи на інтереси дитини, які повинна захищати держава. Інша справа, що окремі особи наважуються навіть на очевидне порушення закону, аби лише оминуть тривалу процедуру¹.

Аналіз емпіричної бази засвідчив, що поширеним мотивом незаконного позбавлення волі або викрадення людини є прагнення винної особи примусити потерпілого до виконання цивільно-правового зобов'язання. Поширеність вказаного мотиву, на наш погляд, свідчить про те, що незаконне позбавлення волі або викрадення людини розглядається кредитором як найбільш дієвий і найшвидший спосіб примусити боржника повернути позичені кошти. Пов'язано це, вочевидь, з низкою причин: недостатньо досконалим цивільно-правовим та цивільним процесуальним регулюванням шляхів вирішення таких конфліктів, переважаністю вітчизняних судів, надмірною тривалістю судового розгляду, проблемою невиконання судових рішень, усвідомленням безперспективності судового позову (наприклад, через відсутність доказів, які підтверджують факт позички грошей) тощо. За таких умов у деяких кредиторів формується готовність відстоювати власні інтереси будь-яким, в тому числі незаконним, шляхом. У розглядуваному контексті необхідно зазначити, що до відповідного розвитку подій нерідко призводить легковажне ставлення до вибору ділового партнера, ігнорування перевірки його надійності, платоспроможності².

Розглядаючи детермінанти незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги, необхідно зазначити, що існуюча на сьогодні в Україні система надання психіатричної допомоги в основних своїх рисах зберегла особливості і стандарти радянської психіатрії, котра тривалий час використовувалась в репресивних цілях з метою боротьби з інакомислячими. Слід підкреслити, що реюме вітчизняної психіатрії серйозно постраждало саме в ті часи й не відновлено повністю до сьогодні. Ні для кого не секрет, що пересічні громадяни побоюються психіатрів і рідко звертаються за психіатричною допомогою навіть у разі гострої на те потреби. Так, згідно з даними, що їх наводить С.Ф. Глузман, із всіх жителів України, в яких у результаті спеціального дослідження була виявлена серйозна психіатрична патологія, лише 20% звертались за допомогою до лікаря-психіатра³.

Необхідно підкреслити, що значна частина стаціонарних закладів з надання психіатричної допомоги до сьогодні залишаються напівзакритими, а по суті режимними, об'єктами, де порушення прав пацієнтів є звичним явищем. Про зазначене ганебне явище громадськості стає відомо здебільшого після цілеспрямованого моніторингу таких закладів уповноваженими особами⁴. Йдеться, у тому числі, й про випадки незаконного тримання у них осіб, які б не мали там перебувати. Так, у вересні 2018 р. Міністерство охорони здоров'я повідомляло, що в Українській психіатричній лікарні з суворим наглядом (м. Дніпро) утримували шість іноземців, і лише в одному випадку про це був поінформований консул відповідної країни, як того вимагає законодавство. Також у вказаній лікарні, в якій у радянські часи примусово «лікували» інакомислячих, перебували чотири пацієнти, щодо яких суд кілька місяців перед тим прийняв рішення про їх переведення з цього закладу, однак цього не було зроблено⁵. Про факти незаконного утримання пацієнтів в цій лікарні ще раніше повідомляли монітори

1 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 1. С. 169.

2 Андрушко А.В. Детермінанти незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Право та державне управління*. 2019. № 4. С. 91–92.

3 Глузман С. Скільки стоить плохое лечение? *ЛВ.и.а.* 25 ноября 2011 г. URL: http://lb.ua/society/2011/11/25/125547_skolkko_stoit_plohoe_lechenie.html

4 Див., наприклад: Ван Ворен Р. О диссидентах и безумии: от Советского Союза Леонида Брежнева к Советскому Союзу Владимира Путина / пер. с англ. К. Мужановского; предисл. И. Марценковского. Киев: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2012. С. 257–258; Колесникова Н. Психіатричні та психоневрологічні інтернати: тортури замість допомоги / Центр інформації про права людини. 22 жовтня 2015 р. URL: https://humanrights.org.ua/material/psihlikarni_ta_psihonevrologichni_internati_torturi_zamist_dopomogi; Коваленко Н., Шерстюк Н. У психоневрологічних інтернатах порушують права людини. *Радіо Свобода*. 25 серпня 2010 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/2137282.html>; Пекло по той бік паркану: що коїться в психіатричних лікарнях. *Знак.и.а.* 7 вересня 2017 р. URL: <https://znaj.ua/investigation/peklo-po-toj-bik-parkanu-sho-kojitsya-v-psyhiatrychnyh-likarnyah>; Як порушують права людини у психіатричній лікарні? Юрист УГСПЛ здійснила моніторинговий візит до психіатричної лікарні з суворим наглядом / Українська Гельсінська спілка з прав людини. 25 жовтня 2018 р. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/yak-porushuyut-prava-lyudyny-u-psyhiatrychnij-likarni/>

5 Незаконне утримання пацієнтів та умови перебування, що мають ознаки приниження гідності та тортур, – що викрила реорганізація Дніпровської психіатричної лікарні / Міністерство охорони здоров'я України. 20 вересня 2018 р. URL: <https://moz.gov.ua/article/news/nezakonne-utrimannja-pacientiv-ta-umovi-perebuvannja-scho-majut-oznaki-prinizhennja-gidnosti-ta-tortur---scho-vikrila-reorganizacija-dniprovskoi-psyhiatrychnoi-likarni>

Національного превентивного механізму¹. Слід погодитись з І.В. Кирилюком, який зазначає, що закритість психіатричних лікарень сприяє тому, що ззовні їх працівників ніхто не контролює, доступ туди представників правозахисних організацій ускладнений; розповсюджена ж кругова порука в цих закладах стає однією з причин безкарності осіб, винуватих у вчиненні протиправних діянь².

Більшість лікарів-психіатрів, що працюють у закладах з надання психіатричної допомоги, – це особи пенсійного та передпенсійного віку³, які навчалися та починали працювати ще в радянські часи. Молодь не поспішає заступати на їхнє місце, адже робота ця, зрозуміло, є складною, стресовою, а заробітна плата – мізерною. Та й можливості для «додаткових заробітків», які, ні для кого не секрет, стали звичними в інших галузях медицини, тут менші. Низькооплачувана праця лікаря, поза сумнівом, є фактором, що може спонукати його до протиправної поведінки у професійній сфері діяльності⁴.

Серед інших, не розглянутих вище, чинників торгівлі людьми варто назвати: відмінності в економічному розвитку різних держав; активізацію внутрішньої та зовнішньої міграції населення, що викликана передусім факторами соціально-економічного характеру⁵; низьку ефективність існуючих програм соціальної допомоги та підтримки найбільш уразливих груп населення тощо⁶. Серед факторів торгівлі людьми, вчинюваної з метою експлуатації у формі вилучення органів, варто назвати також соціально-економічне розшарування (коли одні потребують коштів для виживання, а інші мають вдосталь грошей для того, аби купити навіть людські органи), дефіцит анатомічних матеріалів, недосконалість відповідного законодавства тощо⁷.

Експлуатація дітей детермінується не лише розглянутими вище чинниками, а й збереженням в українському суспільстві давніх традицій використання дитячої праці; соціальним сирітством, спричиненим ухиленням або відстороненням батьків від виконання своїх батьківських обов'язків; недостатньою турботою держави про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; послабленням державного контролю за відвідуванням дітьми навчальних закладів; зменшенням можливостей для організації доступного дитячого дозвілля; незнанням чи усвідомленим ігноруванням положень трудового законодавства тощо⁸. Більшість наведених факторів відіграє важливе значення також в детермінації використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом.

Комплекс факторів, які детермінують розглядувані злочини, зрозуміло, не вичерпується проаналізованими вище чинниками. Ми охарактеризували передовсім ті з них, які, на наш погляд, мають найбільше значення. Варто зазначити, що до факторів, які детермінують вчинення досліджуваних посягань, слід відносити й ті, які властиві деяким видам злочинності чи окремим видам злочинів. Так, наприклад, більшість розглядуваних злочинів можуть бути вчинені із застосуванням насильства (насильницька злочинність), організованою групою (організована злочинність), а також неповнолітніми (злочинність неповнолітніх), із застосуванням зброї (озброєна злочинність), рецидивістами (рецидивна злочинність) тощо.

Таким чином, можна зробити висновок про численність та багатоаспектність факторів, які детермінують злочини проти волі, честі та гідності особи. Вважаємо, що лише усунення негативного впливу проаналізованих чинників дозволить досягти вагомих результатів у справі запобігання вказаним злочинам.

1 Курманова Т. «Страх породив це чудовисько». Що буде з психікарнею суворого режиму в Дніпрі. *Дзеркало тижня*. 7 грудня 2018 р. URL: https://dt.ua/SOCIUM/strah-porodiv-ce-chudovisko-296413_.html

2 Кирилюк І.В. Злочинність у сфері психіатрії: особливості, детермінанти та шляхи запобігання. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. Число 3 (22). С. 144.

3 Глузман С. Психіатрическая земля. *ЛВ.иа*. 26 сентября 2016 г. URL: http://lb.ua/society/2016/09/26/346186_psihiatricheskaya_zemlya.html

4 Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги: монографія. Ужгород: РІК-У, 2019. С. 39–41; Андрушко А.В. Незаконне поміщення у психіатричний заклад: основні детермінанти та напрями запобігання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 6 (15). С. 149.

5 Житний О.О. Кримінальне право України в міжнародному вимірі (порівняльно-правовий аналіз): монографія. Харків: Одісей, 2013. С. 96.

6 Андрушко А.В. Торгівля людьми, вчинена з метою експлуатації у формі примусової праці: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання / Правове регулювання та економічні свободи і права: монографія / за ред. проф. Михайла Савчина. Ужгород: Видавництво «РІК-У», 2020. С. 209.

7 Андрушко А.В. Торгівля людьми, вчинена з метою експлуатації у формі вилучення органів (кримінологічний аспект). *Експлуатація як складова торгівлі людьми: виміри, тенденції та шляхи протидії*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 6-7 червня 2019 р.) / упор. О.М. Балинська, Г.Я. Савчин. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 13.

8 Андрушко А.В. Кримінологічні аспекти експлуатації дітей. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 283.

РОЗДІЛ 8. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ

8.1. Загальносоціальні заходи запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи

Як відомо, в процесі історичного розвитку людство використовувало два основні способи реагування на злочинність: посилення покарання за вчинені злочини та запобігання злочинам. Поступово дедалі більше зміцнювалось усвідомлення того, що саме запобігання злочинам є найбільш ефективним способом впливу на злочинність¹. Не є винятком й злочини проти волі, честі та гідності особи.

Запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи слід розглядати як багаторівневу систему державних та громадських заходів, спрямованих на усунення або нейтралізацію причин та умов вказаних злочинів на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях. Це система включає в себе об'єкти, суб'єкти та засоби запобіжного впливу.

Зважаючи на складний характер детермінації розглядуваних злочинів, складними є й об'єкти запобіжного впливу, на які має бути спрямована відповідна діяльність.

Об'єктом запобіжного впливу в нашому дослідженні є проаналізовані вище детермінанти злочинів проти волі, честі та гідності особи. Йдеться про соціально-економічні, морально-психологічні, правові, організаційно-управлінські та інші чинники, на які слід скеровувати загальносоціальні та спеціально-кримінологічні заходи запобігання. До об'єктів індивідуального запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи відносимо кримінологічно значущі особистісні характеристики осіб, які схильні до вчинення вказаних посягань. Запобіжний вплив має бути спрямований також на ті фактори, які сприяють віктимізації жертв аналізованих злочинів.

Для реалізації заходів запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи функціонує система суб'єктів запобіжного впливу. Суб'єкти запобігання вказаним посяганням складають систему державних органів, службових осіб, громадських організацій, соціальних груп та окремих фізичних осіб, які спрямовують свою діяльність на виявлення, усунення та нейтралізацію причин і умов, що обумовлюють існування та відтворення злочинів проти волі, честі та гідності особи, а також профілактичний вплив на осіб, які потенційно схильні до вчинення таких злочинів.

Аналіз кола суб'єктів запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи засвідчив їх значне різноманіття. У контексті загальносоціального запобігання вказаним діянням слід згадати насамперед суб'єктів загальної компетенції, які формують законодавчу основу у сфері запобігання та протидії розглядуваним посяганням, затверджують комплексні програми протидії торгівлі людьми, схвалюють програми запобігання і протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі, контролюють та координують їх виконання, здійснюють управлінські функції щодо запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи, організують і координують роботу відповідних суб'єктів системи запобігання зазначеним посяганням, здійснюють їх ресурсне забезпечення тощо (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України та інші центральні і місцеві органи виконавчої влади).

Так, відповідно до Закону України «Про протидію торгівлі людьми», суб'єктами, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми, є: Президент України, Кабінет Міністрів України, центральні органи вико-

¹ Слід погодитись з О.М. Костенком, який підкреслює, що якщо в Україні буде реалізовуватись *концепція «голої репресії»* (тобто застосування лише репресивних засобів без усунення соціальної причини злочинності), то це неодмінно призведе до надмірного застосування антикримінальними органами специфічних («поліцейських») повноважень у протидії злочинності (Костенко О.М. Не карою єдиною! Про концепцію «антикримінальних лещат». *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 4/2 (52). С. 15).

навчої влади, місцеві органи виконавчої влади, закордонні дипломатичні установи України, заклади допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми. Крім того, у здійсненні відповідних заходів беруть участь органи місцевого самоврядування, а також, за згодою, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, громадські організації та окремі громадяни (ст. 5)¹.

Президент України визначає центральний орган виконавчої влади, який є національним координатором у сфері протидії торгівлі людьми (ст. 5-1 Закону України «Про протидію торгівлі людьми»). Національним координатором у сфері протидії торгівлі людьми визначено Міністерство соціальної політики².

Кабінет Міністрів України: спрямовує і координує роботу таких суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми, як центральні та місцеві органи виконавчої влади, закордонні дипломатичні установи України, заклади допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми; визначає: а) процедуру встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми; б) порядок утворення та функціонування Єдиного державного реєстру злочинів торгівлі людьми; затверджує: а) Державну цільову програму у сфері протидії торгівлі людьми та здійснює контроль за її реалізацією; б) Національний механізм взаємодії суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми, та контролює його реалізацію; в) форму опитувальника щодо встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми, та довідки про встановлення її статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми; г) форму довідки, що підтверджує факт звернення іноземця чи особи без громадянства за встановленням статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми на території України; г) положення про заклади допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми; встановлює порядок виплати одноразової матеріальної допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми (ст. 6 Закону України «Про протидію торгівлі людьми»)³.

Центральні органи виконавчої влади відповідно до визначених у встановленому порядку повноважень у сфері протидії торгівлі людьми здійснюють: формування та реалізацію державної політики у сфері протидії торгівлі людьми; розробку проекту Державної цільової програми протидії торгівлі людьми та забезпечують її реалізацію; розробку проекту Національного механізму взаємодії суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми, та забезпечують його реалізацію; моніторинг діяльності суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми; підготовку та оприлюднення у визначеному Кабінетом Міністрів України порядку щорічної доповіді про стан реалізації заходів у сфері протидії торгівлі людьми; заходи щодо встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми, відповідно до визначеної Кабінетом Міністрів України процедури; заходи, спрямовані на: а) викорінення передумов торгівлі людьми, зокрема щодо попередження насильства в сім'ї та дискримінації за ознакою статі; б) підвищення рівня обізнаності щодо протидії торгівлі дітьми серед батьків та осіб, які їх замінюють, та осіб, які постійно контактують з дітьми у сферах освіти, охорони здоров'я, культури, фізичної культури та спорту, оздоровлення та відпочинку, судовій та правоохоронній сферах; координацію та контроль за діяльністю закладів допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми; заходи щодо: а) комплексного аналізу стану попередження, виявлення та розкриття злочинів торгівлі людьми; б) попередження, виявлення та розкриття злочинів торгівлі людьми, у тому числі тих, що мають характер транснаціональної організованої злочинності; в) розшуку осіб, які переховуються від органів досудового розслідування і суду, ухиляються від виконання покарання за вчинення злочинів торгівлі людьми; заходи: а) прикордонного контролю, спрямовані на попередження і виявлення фактів торгівлі людьми, у тому числі з використанням транспортних засобів, що експлуатуються комерційними перевізниками; б) системного та комплексного характеру щодо удосконалення безпеки і контролю паспортних та інших документів, що дають право виїзду з України та в'їзду в Україну; в) щодо своєчасного оформлення документів на право перебування в Україні або повернення в Україну; г) щодо репатріації іноземців та осіб без громадянства, які постраждали від торгівлі людьми; г) щодо примусового видворення з України іноземців та осіб без громадянства, які порушили законодавство про протидію торгівлі людьми (ч. 1 ст. 7 Закону України «Про протидію торгівлі людьми»)⁴.

Місцеві державні адміністрації відповідно до визначених в установленому порядку повноважень у сфері протидії торгівлі людьми: забезпечують проведення соціальної роботи та надання соціальних послуг особам,

1 Закон України «Про протидію торгівлі людьми» від 20 вересня 2011 р. № 3739-VI / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17#Text>

2 Постанова Кабінету Міністрів України від 18 січня 2012 р. № 29 «Про національного координатора у сфері протидії торгівлі людьми» / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/29-2012-%D0%BF#Text>

3 Закон України «Про протидію торгівлі людьми» від 20 вересня 2011 р. № 3739-VI / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17#Text>

4 Там само.

які постраждали від торгівлі людьми; організують проведення інформаційних кампаній, у тому числі з використанням засобів масової інформації; забезпечують створення і підтримку «гарячих ліній», пунктів консультування та розповсюдження інформаційно-просвітницьких матеріалів з питань попередження торгівлі людьми; співпрацюють з об'єднаннями громадян з питань попередження торгівлі людьми; відповідно до визначеної Кабінетом Міністрів України процедури беруть участь у роботі щодо встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми; забезпечують впровадження та функціонування Національного механізму взаємодії суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми; реалізують заходи, що сприяють викоріненню передумов торгівлі людьми, зокрема щодо попередження насильства в сім'ї та дискримінації за ознакою статі; вживають заходів для підвищення рівня обізнаності серед батьків та осіб, які їх замінюють, щодо протидії торгівлі дітьми та осіб, які постійно контактують з дітьми у сферах освіти, охорони здоров'я, культури, фізичної культури та спорту, оздоровлення та відпочинку, судовій та правоохоронній сферах (ст. 8 Закону України «Про протидію торгівлі людьми»)¹.

До спеціалізованих суб'єктів запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи необхідно віднести Національну поліцію України, в структурі якої функціонує Департамент боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми, органи охорони державного кордону, судові органи, громадські організації, заклади допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми та ін.

Так, Національна поліція України (поліція) є центральним органом виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку (ч. 1 ст. 1 Закону України «Про Національну поліцію»). Основними повноваженнями поліції, пов'язаними із запобіганням злочинам проти волі, честі та гідності особи, є: здійснення превентивної та профілактичної діяльності, спрямованої на запобігання вчиненню правопорушень; виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, вжиття у межах своєї компетенції заходів для їх усунення; вжиття заходів з метою виявлення кримінальних правопорушень; припинення виявлених кримінальних правопорушень; вжиття заходів, спрямованих на усунення загроз життю та здоров'ю фізичних осіб і публічній безпеці, що виникли внаслідок вчинення кримінального правопорушення; здійснення своєчасного реагування на заяви та повідомлення про кримінальні правопорушення або події; здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень у межах визначеної підслідності; розшук осіб, які пропали безвісти, а також інших осіб у випадках, визначених законом; вжиття заходів для забезпечення публічної безпеки і порядку на вулицях, площах, у парках, скверах, на стадіонах, вокзалах, в аеропортах, морських та річкових портах, інших публічних місцях; забезпечення безпеки взятих під захист осіб на підставах та в порядку, визначених законом; здійснення контролю за дотриманням вимог законів та інших нормативно-правових актів щодо опіки, піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, вжиття заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності; вжиття заходів для запобігання та протидії домашньому насильству або насильству за ознакою статі; здійснення контролю за дотриманням фізичними та юридичними особами спеціальних правил та порядку зберігання і використання зброї, спеціальних засобів індивідуального захисту та активної оборони, боєприпасів, вибухових речовин і матеріалів, інших предметів, матеріалів та речовин, на які поширюється дозвільна система органів внутрішніх справ; здійснення у визначеному законом порядку приймання, зберігання та знищення вилученої, добровільно зданої або знайденої вогнепальної, газової, холодної та іншої зброї, боєприпасів, набоїв, вибухових речовин та пристроїв, наркотичних засобів або психотропних речовин; забезпечує інформування Комісії з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, про хід досудового розслідування, вжиття заходів для розшуку осіб, зниклих безвісти, у тому числі осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, для внесення даних до Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, тощо (ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію»)².

У ст. 11 Закону України «Про протидію торгівлі людьми» визначено, що боротьба з торгівлею людьми є невід'ємною складовою частиною діяльності органів Національної поліції по боротьбі зі злочинністю, які, зокрема, здійснюють заходи щодо виявлення злочинів торгівлі людьми, осіб, які постраждали від торгівлі людьми, встановлення осіб – торговців людьми та притягнення їх до відповідальності шляхом реалізації ор-

1 Там само.

2 Закон України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 р. № 580-VIII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>

ганізаційних, оперативно-розшукових, адміністративно-правових, процесуальних, аналітично-дослідницьких, інформаційних та інших заходів¹.

Департамент боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми, Національної поліції України є структурним підрозділом апарату центрального органу управління поліції, який функціонує у складі кримінальної поліції та відповідно до законодавства України забезпечує реалізацію державної політики у сфері протидії торгівлі людьми, запобігання вчиненню, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень, пов'язаних з торгівлею людьми, нелегальною міграцією, правопорушень у сфері суспільної моралі, а також працевлаштування за кордоном. Основними завданнями Департаменту боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми, є: участь у реалізації державної політики у сфері протидії кримінальним правопорушенням, пов'язаним з торгівлею людьми, нелегальною міграцією, правопорушеннями у сфері суспільної моралі та працевлаштування за кордоном, а також внесення на розгляд Голови Національної поліції України та МВС пропозицій щодо формування державної політики в зазначених сферах; запобігання вчиненню, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень, пов'язаних з торгівлею людьми, нелегальною міграцією, правопорушень у сфері суспільної моралі, а також працевлаштування за кордоном; вжиття заходів щодо виявлення організаторів, вербувальників, перевізників та пособників вчинення злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми, нелегальною міграцією, правопорушень у сфері суспільної моралі, а також працевлаштування за кордоном, притягнення їх до кримінальної відповідальності, у тому числі за вчинення кримінальних правопорушень у складі організованих груп або злочинних організацій; моніторинг, вивчення, аналіз і узагальнення ефективності заходів щодо стану боротьби з кримінальними правопорушеннями, пов'язаними з торгівлею людьми, нелегальною міграцією, правопорушеннями у сфері суспільної моралі, а також працевлаштування за кордоном, у межах компетенції прогнозування криміногенної ситуації в державі і своєчасне інформування керівництва Національної поліції України та інших органів державної влади із зазначених питань; проведення та організація інформаційно-пошукової та аналітичної роботи, направленої на збирання, оцінку, аналіз та реалізацію інформації при виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень, оцінювання ризиків, а також з розроблення тактичних та стратегічних засад з протидії злочинності, пов'язаної з торгівлею людьми, нелегальною міграцією, правопорушеннями у сфері суспільної моралі, а також працевлаштування за кордоном².

Серед основних функцій Державної прикордонної служби України, які мають стосунок до запобігання торгівлі людьми: здійснення в установленому порядку прикордонного контролю і пропуску через державний кордон України та до тимчасово окупованої території і з неї осіб, а також виявлення і припинення випадків незаконного їх переміщення; участь у боротьбі з організованою злочинністю та протидія незаконній міграції на державному кордоні України та в межах контрольованих прикордонних районів. На Державну прикордонну службу України покладені, зокрема, такі обов'язки: організація запобігання кримінальним та адміністративним правопорушенням, протидію яким законодавством віднесено до компетенції Державної прикордонної служби України, їх виявлення та припинення; здійснення прикордонного контролю і пропуску в установленому порядку осіб в разі наявності належно оформлених документів після проходження ними митного та за потреби інших видів контролю, а також реєстрація іноземців та осіб без громадянства, які в установленому порядку прибувають в Україну, та їх паспортних документів у пунктах пропуску через державний кордон та у контрольних пунктах в'їзду – виїзду, а також здійснення фіксації біометричних даних іноземців та осіб без громадянства під час здійснення прикордонного контролю в пунктах пропуску через державний кордон та у контрольних пунктах в'їзду – виїзду; участь в укладанні міжнародних договорів України з прикордонних питань та з питань взаємних поїздок громадян, а також забезпечення їх виконання; виявлення причин та умов, що призводять до порушень законодавства про державний кордон України, вжиття в межах своєї компетенції заходів щодо їх усунення; здійснення розвідувальної, інформаційно-аналітичної та оперативно-розшукової діяльності, а також здійснення контррозвідувальних заходів в інтересах забезпечення захисту державного кордону України; контроль за дотриманням прикордонного режиму³. Аналіз емпіричної бази засвідчив, що саме завдяки ефективній

1 Закон України «Про протидію торгівлі людьми» від 20 вересня 2011 р. № 3739-VI / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17#Text>

2 Положення про Департамент боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми, Національної поліції України, затверджене наказом Національної поліції України 19 грудня 2017 р. № 1307 (зі змінами, внесеними наказом НПУ від 29 липня 2019 № 759) / Національна поліція. Департамент боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми. URL: <https://www.npu.gov.ua/about/struktura/struktura/dbzptl.html>

3 Закон України «Про Державну прикордонну службу України» від 3 квітня 2003 р. № 661-IV / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text>

роботі Державної прикордонної служби України численні завербовані особи не стали жертвами експлуатації за кордоном.

Важлива роль у запобіганні злочинам проти волі, честі та гідності особи належить судовим органам, основними напрямками запобіжної роботи яких є виявлення і усунення причин та умов, які сприяли вчиненню злочину¹, реалізація виховно-профілактичної функції (полягає у формуванні правової і моральної свідомості населення, поваги до права та закону, переконаності у невідворотності й справедливості покарання за вчинений злочин тощо), підвищення запобіжної активності громадян (може включати правову допомогу громадським організаціям, участь громадськості у судочинстві та ін.)². Реальна ефективність вказаних напрямів прямо залежить від добросовісності суддів, рівня їх професійності тощо. У зв'язку з цим потрібно наголосити на необхідності проведення продуманої судової реформи. Крім того, слід акцентувати увагу на важливому значенні забезпечення реалізації принципу невідворотності відповідальності, який, на переконання О.М. Бандурки та О.М. Литвинова, має стати найважливішим завданням державних органів, що ведуть боротьбу зі злочинністю³. Варто погодитись з тим, що реалізація на практиці вказаного принципу позитивно позначиться на соціальному кліматі в суспільстві, консолідує ключові структури, задіяні в боротьбі зі злочинністю, у досягненні системної, скоординованої діяльності⁴. Раніше нами зазначалося, що для забезпечення реалізації принципу невідворотності відповідальності необхідно провести судову реформу та реформу правоохоронних органів, мінімізувати рівень корупції, підвищити рівень довіри населення до правоохоронної та судової системи, сформувати у суспільстві атмосферу нетерпимого ставлення до злочинності⁵.

Важливу роль у запобіганні торгівлі людьми відіграють громадські організації. Закон України «Про протидію торгівлі людьми» (ч. 2 ст. 26) встановлює, що громадські організації, їх члени або уповноважені представники, а також окремі громадяни під час здійснення контролю у сфері протидії торгівлі людьми мають право: надавати інформацію щодо порушення законодавства у сфері протидії торгівлі людьми та про виявлені факти торгівлі людьми і захисту осіб, які постраждали від торгівлі людьми; здійснювати моніторинг стану протидії торгівлі людьми та захисту осіб, які постраждали від торгівлі людьми; співпрацювати із суб'єктами, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми; інформувати населення з питань протидії торгівлі людьми⁶. Найвідомішою серед зазначених організацій є «Ла Страда-Україна», яка працює для забезпечення гендерної рівності, запобігання всім видам гендерного насильства, зокрема насильства в сім'ї, протидії торгівлі людьми та забезпечення прав дітей, сприяючи впровадженню міжнародних стандартів прав людини в усі сфери життя суспільства та держави. До завдань громадської організації «Ла Страда-Україна» входять, зокрема: сприяння дотриманню прав людини, особливо жінок та дітей; сприяння запобіганню торгівлі людьми, інших проявів насильства, жорстокого поводження, особливо по відношенню до дітей; сприяння протидії сексуальній комерційній експлуатації дітей, їх використання у проституції та порнографії; сприяння проведенню роботи із створення та впровадження ефективних механізмів подолання цих явищ шляхом налагодження та укріплення взаємодії державних, недержавних, міжнародних організацій; сприяння проведенню експертизи законодавчих актів на предмет дотримання прав людини, гендерної рівності в суспільстві, адекватності міжнародним документам та нормам; сприяння підвищенню рівня інформованості суспільства про права людини, досягнення гендерної рівності в суспільстві, необхідність ліквідації усіх форм насильства та жорстокого поводження; сприяння проведенню досліджень із зазначеної проблематики, організації конференцій, форумів, громадських акцій; сприяння більш глибокому розумінню умов та причин, що породжують проблеми насильства, дискримінації, торгівлі людьми, насильству та дискримінації в суспільстві; участь у підготовці рекомендацій із удо-

1 Детально про роль суду у виявленні причин і умов, які сприяли вчиненню злочинів див.: Давиденко В.А., Титаренко О.О., Давиденко М.Л., Литвинов О.М. Кримінологічна діяльність суб'єктів кримінального судочинства: монографія / за заг. ред. проф. Л.М. Давиденка. Харків: Тимченко, 2011. С. 78–85.

2 Кримінологія: підручник / за ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкина. Харків: Право, 2014. С. 160–161; Андрушко А.В., Нестерова І.А. Злочинність у сфері туристичного бізнесу: кримінологічна характеристика та запобігання: монографія. Ужгород: ТОВ «ІВА», 2016. С. 111.

3 Бандурка О.М., Литвинов О.М. Принцип невідворотності відповідальності як основа системи протидії злочинності. *Актуальні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції*: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (22 травня 2015 р., м. Харків). Харків: ХНУВС, 2015. С. 96.

4 Литвинов О.М. Протидія злочинності як соціальний феномен. *Актуальні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції*: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (23 травня 2014 р., м. Харків). Том I. Харків: ХНУВС, 2014. С. 225.

5 Андрушко А.В., Нестерова І.А. Злочинність у сфері туристичного бізнесу: кримінологічна характеристика та запобігання: монографія. Ужгород: ТОВ «ІВА», 2016. С. 121.

6 Закон України «Про протидію торгівлі людьми» від 20 вересня 2011 р. № 3739-VI / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17#Text>

сконалення міжнародно-правової бази і гармонізації національного законодавства держав у зазначеній сфері; сприяння наданню інформаційної, наукової, консультаційної, методичної, організаційної і матеріально-технічної підтримки юридичним і фізичним особам, що приймають участь в програмах і проєктах, спрямованих на дотримання прав людини, досягнення гендерної рівності в суспільстві; сприяння дотриманню прав українських громадян, які перебувають за кордоном та недопущення потрапляння їх до ситуації торгівлі людьми; проведення досліджень з проблем торгівлі людьми, сексуальної експлуатації дітей, насильства, дискримінації в суспільстві, дотримання прав людини; співробітництво з урядовими та неурядовими організаціями в Україні і за кордоном, міжнародними організаціями з метою формування спільних стратегій превентивної роботи в напрямі протидії торгівлі людьми та ліквідації всіх форм дискримінації у суспільстві; організація та надання допомоги потерпілим від торгівлі людьми (медична, психологічна, юридична допомога, надання тимчасового притулку, соціальний супровід, переадресація та ін.), а також членам їх родин; організація та надання допомоги дітям, потерпілим від торгівлі людьми, сексуальної експлуатації та насильства; допомога та сприяння у пошуку українських громадян, які зникли за кордоном та поверненні в Україну; співпраця з дипломатичними установами зарубіжних країн в Україні та дипломатичними установами України за кордоном з метою надання допомоги потерпілим; підготовка методичних матеріалів для соціальних працівників та представників неурядових організацій з надання допомоги потерпілим від торгівлі людьми; підготовка, видання та розповсюдження інформаційних матеріалів для осіб, які постраждали від торгівлі людьми та насильства; організація роботи Національних «гарячих ліній» з питань запобігання торгівлі людьми, запобігання насильству та захисту прав дітей; надання консультацій з питань виїзду за кордон з метою працевлаштування, навчання, одруження тощо та з питань насильства й захисту прав дітей; надання психологічної допомоги потерпілим від торгівлі людьми та насильства; постійне ведення та оновлення бази даних для надання консультацій з проблеми торгівлі людьми, надання консультацій з питань виїзду за кордон з метою працевлаштування, навчання, одруження тощо та з питань насильства¹.

Слід зауважити, що «Ла Страда-Україна» є далеко не єдиною громадською організацією, діяльність якої спрямована на запобігання торгівлі людьми. У цьому контексті зазначимо, що 22 червня 2011 р. в Києві створено Всеукраїнську коаліцію громадських організацій з протидії торгівлі людьми. До її створення долучилися численні громадські організації, які працюють у відповідному напрямі, зокрема: Миколаївський фонд «Люби-сток», Вінницька громадська організація «Прогресивні жінки», Тернопільський міський жіночий клуб «Відродження нації», Громадський Рух «Віра, Надія, Любов» (м. Одеса), Харківська міська організація Міжнародної організації «Жіноча громада», Херсонський обласний центр «Успішна жінка», Харківська обласна громадська організація «Твоє право», громадська організація «Аніма» (м. Южне Одеської обл.), громадська організація «Есперо» (м. Хмельницький), Закарпатська громадська жіноча організація «Веста», Чернівецьке обласне громадське молодіжне об'єднання «Сучасник», Вінницька обласна правозахисна організація «Джерело надії», Дніпропетровська обласна громадська організація «Промінь», Західноукраїнський центр «Жіночі перспективи», Міжнародний благодійний фонд «Карітас України» та ін.² Всеукраїнська коаліція громадських організацій з протидії торгівлі людьми у своїй діяльності досягла значних результатів. Так, завдяки зусиллям Коаліції в обласних/місцевих бюджетах України в 2018 р. було передбачено понад 940 тисяч гривень на заходи з протидії торгівлі людьми, що на 55% перевищує заплановане на національному рівні фінансування, визначене Державною програмою протидії торгівлі людьми, та на 10% є більшим від подібної цифри за 2017 р.³

Для реалізації заходів, спрямованих на запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи, в Україні створена також відповідна нормативно-правова база. Слід згадати насамперед Закон України «Про протидію торгівлі людьми» від 20 вересня 2011 р.⁴, Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 р.⁵, Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 р.⁶, а також Держ-

1 Напрямки діяльності Громадської організації «Ла Страда-Україна» / Громадська організація «Ла Страда-Україна». URL: http://old.la-strada.org.ua/ucsp_mod_content_show_napryamki-diyalnosti.html

2 В Україні створено коаліцію громадських організацій щодо протидії торгівлі людьми. *ГУРТ*. 25 червня 2011 р. URL: [https://gurt.org.ua/news/ recent/10957/](https://gurt.org.ua/news/recent/10957/)

3 На Харківщині здійснюється громадський моніторинг ситуації з протидії торгівлі людьми / Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. 11 жовтня 2019 р. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1570826587>

4 Закон України «Про протидію торгівлі людьми» від 20 вересня 2011 р. № 3739-VI / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17#Text>

5 Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 р. № 2229-VIII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>

6 Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 р. № 1489-III / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/>

жавну соціальну програму протидії торгівлі людьми на період до 2020 року, затверджену постановою Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2016 р.¹

Вище зазначалося, що запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи слід розглядати на трьох взаємопов'язаних рівнях (загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному), критерієм розмежування яких є масштаб запобіжної діяльності.

Відомо, що загальносоціальне запобігання злочинності становить собою комплекс соціально-економічних, правових, культурно-виховних, організаційно-управлінських та інших заходів, спрямованих на подальший розвиток та вдосконалення суспільних відносин, усунення існуючих у суспільстві негативних явищ і процесів та усунення або нейтралізацію у зв'язку з цим причин та умов злочинності². Основними цілями даного запобіжного напрямку є подолання або обмеження криміногенно небезпечних протиріч у суспільстві, поступове викоринення різного роду негативних явищ. Ефективність загальносоціального запобігання може бути забезпечена виваженою та цілеспрямованою соціально-економічною державною політикою³. Як відзначає професор В.В. Голіна, проведення в країні справді соціально спрямованої політики створює економічні, організаційно-управлінські, політичні, правові та інші передумови для ефективної реалізації кримінально-правового і спеціально-кримінологічного напрямів протидії злочинності⁴. Загальносоціальне запобігання є основою, фундаментом спеціально-кримінологічного запобігання; чим досконаліше загальносоціальне запобігання, тим вужчим є «коло діяльності» спеціального запобігання⁵.

Таким чином, завдання загальносоціальних заходів полягає не в безпосередньому впливі на злочинність, а у вирішенні найважливіших проблем суспільного життя. Відповідні заходи слід скеровувати насамперед на обставини, які мають зовнішній для злочинності характер, зокрема серйозні суперечності в розвитку економіки і пов'язані з цим низький рівень життя більшості населення, безробіття, відсутність умов для самореалізації особистості, руйнування моральних засад суспільства, девальвацію загальнолюдських цінностей тощо⁶.

На наше переконання, заходи загальносоціального запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи мають визначальне і стратегічне значення. Видається, що найбільшою мірою стосується це таких посягань, як торгівля людьми, експлуатація дітей та використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. На пріоритетності загальносоціального запобігання торгівлі людьми наголошує також О.В. Лисодед, який обґрунтовано пояснює це тим, що торгівля людьми породжується передусім факторами економічного і соціального характеру, а тому спеціально-кримінологічні заходи спрацюють тут лише частково⁷.

Найважливіші заходи загальносоціального характеру, які необхідно здійснити у першу чергу, можна класифікувати на: соціально-економічні (суттєве підвищення матеріального добробуту населення, зниження рівня безробіття, зростання рівня оплати праці, протидія бідності); суспільно-політичні (закінчення війни на сході України); культурно-виховні (підвищення культурного рівня, свідомості та відповідальності громадян, формування моральної позиції, орієнтованої на загальнолюдські цінності); медичні (ефективна державна політика, спрямована на боротьбу з пияцтвом та алкоголізмом, реформування системи психіатричної допомоги); організаційно-управлінські (проведення дієвої реформи судової влади та правоохоронних органів, удосконалення роботи соціальних служб, створення умов для повної та безперешкодної реалізації громадянами своїх прав, свобод та законних інтересів, стимулювання довіри населення до державної влади та готовність підтримати її зусилля з охорони правопорядку тощо).

На окремих із окреслених заходів зупинимося детальніше.

Пріоритетною справою державної влади має стати вирішення проблеми безробіття, адже, як засвідчило проведене нами дослідження, більшість розглядуваних злочинів вчиняють особи, котрі ніде не працюють. Крім

show/1489-14#Text

- 1 Державна соціальна програма протидії торгівлі людьми на період до 2020 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2016 р. № 111 / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/111-2016-%D0%BF#Text>
- 2 Кримінологія: підручник / за ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкина. Харків: Право, 2014. С. 143; Литвинов О.М. Загальносоціальний вектор у механізмі протидії злочинності та фактори, що його обумовлюють. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 41. С. 112.
- 3 Голіна В.В. Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2011. С. 19.
- 4 Там само. С. 21.
- 5 Профілактика злочинів: підручник / за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О.М. Джужи. Київ: Атіка, 2011. С. 319–320.
- 6 Andrushko A. General social prevention as a priority direction of human trafficking prevention. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2018. Special Issue № 2 (92). P. 152.
- 7 Лисодед А.В. Общесоциальное предупреждение как перспективное направление в борьбе с торговлей людьми. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 190.

того, варто нагадати, що головною причиною, яка штовхає людей на пошук роботи за кордоном, де вони нерідко стають жертвами експлуатації, є безробіття на батьківщині, низький рівень оплати праці та пов'язана з ними бідність. Допоки будуть люди, які не можуть задовольнити елементарних життєвих потреб, доти проблема торгівлі людьми в Україні залишатиметься актуальною. Тобто безробіття та бідність не лише є «живильним джерелом» злочинності, а й прямо пов'язана з віктимізацією частини населення.

Як відомо, одним із основних факторів загострення проблеми безробіття в Україні останнім часом стало зростання напруженості на ринку праці, передовсім в регіонах з великим скупченням вимушено переміщених осіб¹. При цьому варто підкреслити, що найвищий рівень безробіття традиційно характерний для наймолодших вікових груп (15–29 років)², тобто тих, хто складає групу ризику потенційних жертв торгівлі людьми.

Зрозуміло, що без глибоких соціально-економічних перетворень, вливання значних бюджетних коштів, а також без залучення інвестицій в економіку створити достатню кількість нових робочих місць в Україні неможливо. Складність цієї проблеми полягає також в тому, що потрібно не просто істотно знизити рівень безробіття, а й суттєво підвищити винагороду за працю, оскільки наявність роботи в Україні зовсім не є запорукою безбідного існування.

Необхідно також поступово вирішувати проблему гендерних диспропорцій в оплаті праці, оскільки в Україні заробітна плата чоловіків перевищує заробітну плату жінок на 33,5%³. Для порівняння: в Литві розрив у середній заробітній платі жінок і чоловіків нині складає 16%, хоча ще 10 років тому він був найвищим серед країн ЄС і становив 22%. Аби досягти рівня гендерної рівності на ринку праці, який має місце в розвинутих країнах світу, важливими напрямками державної політики у законодавчій сфері та реалізації інформаційних кампаній повинні бути подолання гендерних стереотипів, упередженості стосовно закріплення тієї чи іншої сфери діяльності за жінками або чоловіками, створення на робочому місці умов, сприятливих для поєднання роботи та сімейного життя, тощо⁴.

Програмне значення має Стратегія подолання бідності, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 березня 2016 р., у котрій визначені ключові завдання, що їх необхідно виконати задля подолання бідності та підвищення рівня життя в Україні. Аналіз основних напрямів, завдань і шляхів реалізації Стратегії дозволяє зробити висновок про декларативність її положень. В документі зазначено, що фінансування реалізації цієї Стратегії здійснюється в межах коштів державного та місцевих бюджетів, фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, інших не заборонених законодавством джерел. Разом з тим цілком очевидно, що станом на сьогодні дохідна частина бюджету не дозволяє реалізувати наведені у Стратегії завдання, насамперед ті із них, які стосуються реального підвищення розміру заробітної плати та гідного прожиткового мінімуму⁵. Досягнення вагомих результатів у подоланні бідності, ясна річ, можливе лише за умови проведення глибоких соціально-економічних перетворень.

Підкреслимо, що можливість забезпечити себе та свою сім'ю на батьківщині виключить необхідність пошуку кращого життя за кордоном, завдяки чому мінімізуються й ризики потрапляння у ситуацію торгівлі людьми. Наразі ж серед населення необхідно проводити широку інформаційну кампанію, спрямовану на роз'яснення потенційних загроз, пов'язаних із сумнівним працевлаштуванням. Попри те, що у цьому напрямі зроблено чимало, населення недостатньо поінформоване про зазначену проблему.

Необхідно суттєво підвищити заробітну плату лікарям-психіатрам, яка повинна відповідати складності та інтенсивності виконуваної ними роботи, постійному психоемоційному навантаженню. Медик повинен цінувати свою роботу, дбати про підвищення професійного рівня, а не перейматися тим, як заробити додаткові кошти. Інакше кажучи, вчиняти діяння, передбачені ст. 151 КК України, йому має бути не вигідно⁶. Вважаємо,

1 Плинокос Д.Д., Бойченко В.С., Коваленко М.О. Дослідження впливу внутрішньо переміщених осіб на стан ринку праці України. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. Вип. 13. С. 168.

2 Стратегія подолання бідності, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 березня 2016 р. № 161-р / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-2016-%D1%80#Text>

3 Там само.

4 Гендерна рівність на ринку праці: як досягти рівня країн ЄС. *Європейська правда*. 27 грудня 2019 р. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/12/27/7104638/>; Рудік О.М. Вирішення проблеми гендерного розриву в рівні заробітної плати: досвід ЄС. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2013. Вип. 2. URL: [http://www.dbuapa.dp.ua/zbirnik/2013-02\(10\)/2.pdf](http://www.dbuapa.dp.ua/zbirnik/2013-02(10)/2.pdf)

5 Андрушко А.В., Нестерова І.А. Злочинність у сфері туристичного бізнесу: кримінологічна характеристика та запобігання: монографія. Ужгород: ТОВ «ІВА», 2016. С. 116.

6 Андрушко А.В. Незаконне поміщення у психіатричний заклад: основні детермінанти та напрями запобігання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 6 (15). С. 151.

що серйозне підвищення заробітної плати медикам може бути також дієвим напрямом запобігання вчиненню ними такого злочину як підміна дитини.

Надзвичайно важливо подолати не тільки соціально-економічні проблеми, але й вирішити суперечності у соціокультурній та морально-психологічній сферах суспільного життя. Доводиться констатувати, що значна частина населення втратила суспільно корисні орієнтири та прагне лише матеріального збагачення. У цьому контексті В.І. Шакун слушно зазначає, що «зміна політичного та соціально-економічного устрою в Україні сприяла певному зсуву у свідомості її громадян, коли визначальним стала наявність грошей, поступившись іншим цінностям, перш за все моральним, з якими народилось і виросло не одне покоління українців»¹. Має рацію також Б.М. Головкін, який зазначає, що духовне і моральне благополуччя значною мірою залежить від благополуччя матеріального, однак повністю ним не визначається. Підвищення рівня життя, матеріального добробуту не гарантує і не забезпечує подолання бездуховності, деформацій правосвідомості, викривленої системи цінностей, а лише створює для цього сприятливий ґрунт². Необхідно на державному рівні пропагувати загальнолюдські цінності, утверджувати в суспільстві високу моральність, духовні ідеали, здійснювати рішучі кроки щодо боротьби з пропагандою всездозволеності, подвійної моралі, культу грошей. Для досягнення вказаної мети варто широко використовувати можливості ЗМІ, вуличну соціальну рекламу тощо. Слід вживати заходів, що допоможуть зміцнити інститут сім'ї, покращити становище жінки в суспільстві, підвищити сексуальну культуру підлітків та молоді, створити умови для гармонійного розвитку і самореалізації особистості, знизити у суспільстві рівень агресивності та конфліктності. На наше переконання, важливу роль тут мають відіграти не лише державні інституції, а й релігійні та громадські організації, заклади освіти, ЗМІ³. Okремо варто наголосити на необхідності поступового забезпечення гендерної рівності і боротьби з глибоко вкоріненими гендерними стереотипами, зміцнення духовних та моральних зв'язків між поколіннями, забезпечення поваги до старших, адже є підстави стверджувати, що саме у сімейно-побутовій сфері вчиняється значна частина випадків незаконного позбавлення волі, що переважно залишаються латентними.

Необхідно завершити війну на Донбасі. Наразі ж потрібно офіційно визначити статус осіб, що незаконно утримуються на території самопроголошених «ДНР» та «ЛНР», як військовополонених; на національному рівні необхідно визначити гарантії захисту та реабілітації вказаних осіб.

Оскільки злочини, спрямовані на позбавлення людини свободи пересування, нерідко вчиняються у стані алкогольного сп'яніння, важливою є ефективна боротьба з алкоголізмом та пияцтвом. На жаль, доводиться констатувати: останніми роками відповідна боротьба в Україні майже не ведеться, що на фоні втрати соціальних орієнтирів значною частиною суспільства веде до його деградації та спивання. Успішність такої боротьби залежить від її продуманості, а також вирішення важливих соціальних та економічних проблем населення. Погоджуємось з В.С. Батиргарєєвою, яка підкреслює, що «протидія алкоголізму на державному рівні повинна охоплювати не окремі заходи його обмеження, а постійну цілеспрямовану роботу багатьох соціальних інституцій»⁴. Видається, що величезна соціальна відповідальність тут лежить не тільки на державних органах, а й на громадських та релігійних організаціях, ЗМІ.

Необхідно здійснювати профілактику психічних розладів, ефективне лікування та реабілітацію осіб із психічними захворюваннями. Для цього, зрозуміло, потрібно здійснити модернізацію системи надання психіатричної допомоги на основі сучасних стандартів.

Серед організаційно-управлінських заходів слід насамперед назвати проведення дієвої судової реформи та реформи правоохоронних органів. Про реальність та завершеність цих реформ свідчитиме підвищення рівня довіри населення до правоохоронної та судової системи, подолання корупції, забезпечення реалізації принципу невідворотності відповідальності⁵. Вкрай важливо відновити ефективну профілактичну роботу⁶, підвищити професійний рівень тих, від кого залежить безпека громадян.

1 Шакун В.І. Суспільство і злочинність. Київ: Атіка, 2003. С. 376.

2 Головкін Б.М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання: монографія. Харків: Право, 2011. С. 320.

3 Andrushko A. General social prevention as a priority direction of human trafficking prevention. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2018. Special Issue № 2 (92). P. 153–154.

4 Батиргарєєва В.С. Протидія поширенню алкоголізму – пріоритетний напрям державної політики у сфері боротьби зі злочинністю. *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. пр. / редкол.: В.І. Борисов та ін. Харків: Право, 2013. Вип. 25. С. 41.

5 Andrushko A. General social prevention as a priority direction of human trafficking prevention. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2018. Special Issue № 2 (92). P. 154.

6 Слід погодитись з О.М. Литвиновим, який підкреслює, що «в нашій країні, по суті справи, розвалена система ранньої профілактики злочинів» (Литвинов О.М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні: монографія. Харків: Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. С. 162).

Слід вирішити проблему високої завантаженості соціальних служб, браку кваліфікованих кадрів та належного їх технічного і методичного забезпечення, а також посилити координацію соціальних служб.

Ефективне запобігання незаконним поміщенням до закладів з надання психіатричної допомоги можливе лише за умови реформування існуючої системи надання психіатричної допомоги, відходу останньої від радянських стандартів та перебудови її на засадах поваги до фундаментальних прав людини. Необхідною є модернізація системи надання психіатричної допомоги на основі європейських стандартів. Серед іншого, важливо створити заклади соціальної психіатрії, де б перебували особи, які не потребують госпіталізації саме в психіатричні стаціонари, розширити використання амбулаторної психіатричної допомоги, забезпечити психіатричні заклади сучасними ефективними медикаментами. Зрозуміло, що для цієї реформи потрібні чималі кошти, однак їх слід відшукати, інакше про вирішення проблеми навряд чи можна говорити всерйоз¹.

Серед інших заходів загальносоціального запобігання необхідно назвати зменшення проблеми соціального сирітства; підвищення якості організації дозвілля дітей; здійснення просвітницької діяльності з метою роз'яснення населенню положень вітчизняного законодавства тощо.

Підсумовуючи викладене, підкреслимо, що загальносоціальні заходи мають вкрай важливе значення для успішного запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи. Особливо це стосується торгівлі людьми, експлуатації дітей та використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. Вказані діяння мають глибоке соціально-економічне підґрунтя, а тому пріоритетними мають бути загальносоціальні заходи запобігання таким злочинам. У зв'язку із цим не виникає сумнівів у тому, що мінімізувати зловоденну проблему торгівлі людьми можна лише завдяки відчутному поліпшенню економічної ситуації в державі, створенню нових робочих місць, забезпеченню гідних умов для життя і праці. Все це, зрозуміло, можливе лише у разі здійснення в Україні глибоких соціально-економічних перетворень. Іншого шляху вирішення цієї проблеми, на наше переконання, не існує.

¹ Андрушко А.В. Незаконне поміщення у психіатричний заклад: основні детермінанти та напрями запобігання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 6 (15). С. 151.

8.2. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи

На відміну від загальносоціального, спеціально-кримінологічне запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи полягає в цілеспрямованій діяльності державних органів, громадських організацій, соціальних груп та окремих громадян, спрямованій на усунення причин та умов вказаних злочинів, а також недопущення їх вчинення на різних стадіях протиправної поведінки.

Слід зазначити, що спеціально-кримінологічні заходи не замінюють, а доповнюють і конкретизують заходи загальної превенції. Заходи спеціально-кримінологічного запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи базуються на заходах загальносоціальних, використовують їх запобіжний потенціал та сприяють йому. На переконання автора, ефективне запобігання розглядуваним діям можливе за умови поєднання загальносоціальних та спеціально-кримінологічних заходів.

Заходи спеціально-кримінологічного запобігання злочинам, що посягають на волю, честь та гідність особи, можна класифікувати на інформаційно-аналітичні (систематичний збір та аналіз інформації про стан і тенденції розглядуваних злочинів), суспільно-політичні (завершення війни на Донбасі, активізація діяльності, спрямованої на укладення міждержавних угод про співробітництво у сфері протидії торгівлі людьми), правові (удосконалення кримінального законодавства, спрямованого на протидію розглядуваним злочинам, та практики його застосування, подолання надмірної м'якості судової репресії), культурно-виховні (роз'яснення норм кримінального законодавства, інформування населення про небезпеку стати жертвою розглядуваних злочинів, інформування про право громадян на необхідну оборону, просвітницька діяльність серед населення, спрямована на зміну ставлення до жертв торгівлі людьми у суспільстві, тощо), організаційно-управлінські (вдосконалення системи заходів, спрямованих на перекриття каналів надходження вогнепальної зброї, бойових припасів та вибухових речовин із зони бойових дій на мирну територію України, а також їх вилучення з нелегального обігу, підвищення професійного рівня працівників правоохоронних органів, вдосконалення взаємодії правоохоронних органів та інститутів громадянського суспільства, державний захист та реабілітація жертв розглядуваних злочинів тощо).

Важливою передумовою успішного запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи є наявність повної та об'єктивної інформації про стан та тенденції вчинення вказаних злочинів. Вочевидь, найбільшою мірою це стосується торгівлі людьми – явища, що зазнає постійних змін. Здійснене автором дослідження засвідчує наявність численних суперечностей, які стосуються кримінологічних даних про цей злочин (йдеться, скажімо, про відмінності між офіційною статистикою і статистикою, яку веде Міжнародна організація з міграції). Зрозуміло, що відсутність об'єктивної інформації стоїть на заваді розробленню конкретних заходів із адекватного реагування на нові виклики. Тому насамперед необхідно володіти достатньою інформацією про масштаби та особливості цього явища. Потрібно також знати про кримінологічно значущі відмінності між торгівлею людьми, вчиненою з різною метою експлуатації людини (сексуальною, трудовою тощо), що дозволить диференціювати відповідні заходи запобігання¹.

Вкрай важливо завершити війну на Донбасі. Це дозволить правоохоронним органам не тільки контролювати криміногенну обстановку на вказаній території (зокрема, ефективно протидіяти розглядуваним посяганням), а й забезпечити надійний заслін для потрапляння вогнепальної зброї на мирну територію України. Нагадаємо, що із використанням нелегальної вогнепальної зброї, кількість якої останніми роками значно збільшилась, вчиняється чимала частина розглядуваних злочинів – передовсім захопленнь заручників та викраденнь людей.

У розглядуваному контексті підкреслимо необхідність врегулювання на законодавчому рівні порядку обігу в Україні вогнепальної зброї; на наше переконання, відповідні відносини, з огляду на їх очевидну важливість, не можуть регулюватися підзаконними актами. Водночас вважаємо, що до ідеї вільного продажу зброї слід підходити зважено через високий рівень агресії у сучасному українському суспільстві².

1 Андрушко А.В. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання торгівлі людьми. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 5. Том 1. С. 212.

2 Андрушко А.В. Захоплення заручників: детермінанти та основні напрями запобігання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. № 4 (25). Том 3. С. 80.

Вагоме місце у системі спеціально-кримінологічного запобігання розглядуваним злочинам належить правовим заходам. Серед іншого, необхідно удосконалити законодавство України про працю в частині, що стосується працевлаштування неповнолітніх. На наше переконання, відповідні положення законодавства мають бути максимально чіткими й однозначними, що сприятиме запобіганню трудовій експлуатації дітей. Вважаємо, що чіткої регламентації потребує прийняття на роботу осіб, які не досягли 16 років, зокрема, визначення форми згоди на прийняття їх на роботу, а також визначення кола робіт, що їх слід вважати «легкою роботою»¹.

Необхідно удосконалювати положення Закону України «Про протидію торгівлі людьми» та інших актів законодавства в частині процедури виявлення і встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми, прописати належним чином механізм повернення до України громадян України, які постраждали від торгівлі людьми, тощо.

Серйозного вдосконалення потребує також Закон України «Про психіатричну допомогу», який, як зазначалося вище, містить чималі резерви для можливих зловживань у сфері практичної психіатрії. Передовсім варто нагадати, що Верховна Рада України досі не привела положення цього закону у відповідність до рішення Конституційного Суду України, який визнав таким, що не відповідає Конституції України, положення третього речення ч. 1 ст. 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» у взаємозв'язку з положенням ч. 2 цієї статті стосовно госпіталізації особи, визнаної у встановленому законом порядку недієздатною, до психіатричного закладу на прохання або за згодою її опікуна за рішенням лікаря-психіатра без судового контролю. На наше переконання, з огляду на наявний криміногенний потенціал у сфері надання психіатричної допомоги, всі положення вказаного закону, які встановлюють підстави та порядок госпіталізації особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, мають максимально відповідати вимогам повноти, чіткості та недвозначності.

Раніше неодноразово підкреслювалось, що вітчизняне кримінальне законодавство містить численні прогалини та недоліки, які не сприяють правозастосуванню. З огляду на це всі проаналізовані вище недоліки мають бути усунуті. Оскільки детально про хиби кримінального закону у розглядуваній частині йшлося вище, вважаємо за можливе не повторюватись.

Відомо, що інформація про притягнення винної особи до кримінальної відповідальності та призначення їй справедливого покарання може мати чималий профілактичний вплив на інших нестійких осіб, схильних до порушення кримінального закону. Сказане стосується й розглядуваних нами посягань. Водночас аналіз судової практики засвідчує існування неоднозначних тенденцій у цій сфері. Аналіз практики призначення покарання за злочини проти волі, честі та гідності особи засвідчує надмірний гуманізм вітчизняних судів, оскільки винуватим у вчиненні вказаних злочинів нерідко призначаються невинуваті м'які покарання. До того ж більшість засуджених за ці злочини суди звільняють від відбування покарання з випробуванням. Існуючу надто поширену практику звільнення від відбування покарання, на наш погляд, не можна визнати нормальною. Така практика призводить до того, що засуджена особа не відчуває адекватного карального впливу за вчинене нею діяння, що, своєю чергою, не стає належною пересторогою для інших, тих, хто зважається на вчинення аналогічного діяння. У зв'язку з цим автор переконаний, що необхідно забезпечити невідворотність кримінальної відповідальності винних у вчиненні розглядуваних злочинів, а також адекватність призначуваного покарання вчиненому діянню.

Вочевидь, частково вирішити окреслену проблему можна шляхом корекції санкцій, передбачивши у деяких з них (зокрема, у санкції ч. 1 ст. 146, а також ч.ч. 1, 2 ст. 150-1 (чи удосконаленої ст. 304) КК України) більш м'які покарання (на наш погляд, чималий потенціал тут може мати покарання у виді громадських робіт), які суди матимуть можливість призначати засудженим. Нині ж тільки окремі суди, дійшовши висновку про те, що передбачені в санкції покарання надто суворі, не знаходячи водночас підстав для звільнення особи від відбування покарання з випробуванням, застосовують ст. 69 КК України і призначають засудженим більш м'яке покарання, ніж передбачено законом. Підкреслимо, що недостатньо обґрунтоване звільнення від реального відбування покарання призводить до того, що засуджена особа не відчуває достатнього карального впливу за вчинене нею діяння, не зазнає адекватного обмеження прав і свобод, не замислюється належним чином над своєю поведінкою. Тому, на наше переконання, було б правильніше, якби суд призначав таким особам покарання, не пов'язане з позбавленням волі, але з реальним його відбуванням. В частині випадків, безумовно, не обійтись без застосування покарання у виді позбавлення волі на певний строк з реальним його відбуванням. Чітке усвідомлення

1 Андрушко А.В. Кримінологічні аспекти експлуатації дітей. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 284.

того, що вчинений злочин не лише знайде належну кримінально-правову оцінку, а й невідворотно потягне за собою справедливе покарання, на наш погляд, слугуватиме ефективним стримуючим фактором для найбільш нестійкої частини населення.

У системі заходів спеціально-кримінологічного запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи важливе місце мають займати культурно-виховні заходи.

Здійснене нами дослідження засвідчило, що частина населення не сприймає незаконне позбавлення волі як злочинне діяння, іноді не має елементарного уявлення про те, що забороняє кримінальний закон. З вказаним фактором пов'язаний високий рівень латентності таких злочинів¹. Вочевидь, тут не обійтися без підвищення правової культури всього суспільства, зростання поваги до закону та прав людини. З цією метою важливо забезпечити створення безперервної системи правової освіти, починаючи з дошкільних навчальних закладів із наступним її продовженням в загальноосвітніх, вищих та інших закладах освіти².

Вивчення матеріалів кримінальних проваджень засвідчило, що абсолютна більшість випадків незаконного позбавлення волі або викрадення людини стали відомими правоохоронним органам завдяки заявам, що надійшли від потерпілих та їхніх родичів. Діяння, відповідальність за які встановлена у ст. 146 КК України, – ті злочини, виявлення яких багато в чому залежить від позиції потерпілого та його близьких. Останні іноді не поспішають повідомляти правоохоронні органи про позбавлення свободи, нерідко вживають власні заходи, спрямовані на звільнення близької людини. Правоохоронним органам необхідно роз'яснювати населенню необхідність негайного інформування про факти вчинення щодо них чи їхніх близьких вказаних злочинів. Для цього доцільно використовувати ЗМІ. Поширювана інформація має бути максимально конкретною і практичною: які дії необхідно здійснити рідним у разі вчинення щодо близької їм людини даного злочину, куди їм потрібно звернутися в такому випадку тощо³.

Здійснений автором контент-аналіз близько 200 публікацій в ЗМІ, присвячених проблемі торгівлі людьми, засвідчує, що абсолютна більшість із них спрямована на інформування населення про виявлені правоохоронними органами факти вчинення даного злочину (при цьому переважно найбільш резонансні). Не заперечуючи доцільності оприлюднення такої інформації, наголосимо на необхідності роз'яснення населенню характерних ознак, за якими можна розпізнати вербувальників та інших торговців людьми, наведення конкретних рекомендацій як не стати жертвою торгівлі людьми, а також надання інформації про те, у які організації можна звертатися для отримання юридичної та іншої допомоги. У цьому контексті зауважимо, що Законом України «Про протидію торгівлі людьми» на місцеві державні адміністрації покладений обов'язок забезпечити створення і підтримку «гарячих ліній», пунктів консультування та розповсюдження інформаційно-просвітницьких матеріалів з питань запобігання торгівлі людьми (ст. 8)⁴. Разом з тим роботу у цьому напрямі необхідно посилювати, оскільки, як засвідчило проведене нами опитування, відкритої інформації про номери «гарячих ліній» та про місцезнаходження згаданих пунктів консультування дуже бракує.

Серед старшокласників та студентів вищих закладів освіти доцільно на постійній основі проводити інформаційно-просвітницьку роботу (індивідуальні бесіди, виховні та класні години тощо) стосовно явища торгівлі людьми. Серед молоді та вразливих груп населення варто систематично розповсюджувати інформаційні буклети (пам'ятки) з рекомендаціями про те, як не стати жертвою даного злочину, а також організувати перегляди фільмів та відеороликів, присвячених проблемі торгівлі людьми. Інформаційні матеріали відповідного змісту необхідно поширювати й в соціальних мережах, у яких молодь проводить багато часу.

У суспільстві, як відомо, побутує неоднозначне ставлення до жертв торгівлі людьми. Пов'язано це з тим, що останні, мовляв, погоджувались на роботу чи на зайняття проституцією здебільшого добровільно, знали, що на них чекає, а тому держава не повинна нести відповідальність за тих, хто легковажно й усвідомлено став жертвою цього злочину. Здійснене нами дослідження засвідчило, що багатьох (у тому числі й жертв) дезорієнтує навіть використовувана термінологія, з огляду на яку нерідко робиться висновок, що торгівлі як такої не було (дії, для прикладу, вербувальників іноді сприймаються як цілком «невинні»). Це, своєю чергою, слугує серйозною пе-

1 Андрушко А.В. Запобігання незаконному позбавленню волі або викраденню людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 222.

2 Макарова О.В. Правовий нігілізм: теоретико-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. С. 13.

3 Андрушко А.В. Запобігання незаконному позбавленню волі або викраденню людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 222.

4 Закон України «Про протидію торгівлі людьми» від 20 вересня 2011 р. № 3739-VI / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17>

решкою для виявлення фактів торгівлі людьми та успішного розслідування таких злочинів. Окреслений стан речей, вважаємо, необхідно змінювати шляхом здійснення просвітницької діяльності серед населення¹.

Важливе значення мають також організаційно-управлінські заходи.

Серед іншого, серйозного удосконалення потребує методика розслідування злочинів проти волі, честі та гідності особи. На наш погляд, найбільшою мірою це стосується такого діяння, як торгівля людьми. Аналіз судової практики засвідчує наявність чималих труднощів, пов'язаних з розслідуванням таких злочинів². Нерідко зібрана у процесі досудового розслідування доказова база ґрунтується виключно на показах самих потерпілих, а також нечисленних свідків, які до того ж з тих чи інших причин нерідко змінюють свої покази. Це, зрозуміло, призводить до того, що відповідні кримінальні провадження іноді «розвалюються» в суді. У зв'язку з цим необхідно проводити систематичне підвищення кваліфікації працівників правоохоронних органів (передусім співробітників відділів боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми). Вважаємо, що серйозну увагу необхідно приділяти не тільки передовим методикам розслідування торгівлі людьми, а й проблемам кваліфікації таких діянь, зокрема питанням розмежування торгівлі людьми та суміжних злочинів.

Запорукою успішного кримінального переслідування винних у вчиненні торгівлі людьми є належне ставлення співробітників правоохоронних органів до потерпілих від вказаного посягання. Необхідно виходити з того, що потерпілий від цього діяння є не тільки жертвою, а й, по суті, ключовим свідком, за допомогою якого можна не лише успішно розслідувати цей конкретний злочин, але й, вірогідно, визволити з підневільного стану інших жертв. Тому важливо мотивувати потерпілих до всебічного сприяння правоохоронним органам у розслідуванні торгівлі людьми. Наразі ж, як засвідчує наше дослідження, переважає ситуація, коли потерпілі від вказаного посягання є досить інертними, переймаються здебільшого не покаранням своїх кривдників, а прагненням отримати матеріальне відшкодування³.

Удосконалення потребує взаємодія і координація діяльності Національної поліції з іншими правоохоронними органами (зокрема, з Державною прикордонною службою України), інститутами громадянського суспільства. Видається, що особливе значення має налагодження співпраці правоохоронних органів з громадськими організаціями, завдяки активній діяльності яких проблемі торгівлі людьми в Україні приділяється чимало уваги.

Одним із напрямів запобігання торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, є мінімізація такого суспільного явища як проституція. Досягти цього результату, зрозуміло, надзвичайно складно. У світі, як відомо, упроваджуються різні практики, спрямовані на мінімізацію явища проституції – від її легалізації до встановлення кримінальної відповідальності за зайняття нею. Не вдаючись у дискусії стосовно доцільності легалізації проституції в Україні⁴, у контексті нашого дослідження зауважимо, що прийняття такого рішення значно обмежить можливості правоохоронних органів щодо доказування ознак складу торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, оскільки вкрай непросто буде довести, що надавати сексуальні послуги жертву примусили. Крім того, легалізація проституції сприятиме зростанню попиту на сексуальні послуги, що, своєю чергою, слугуватиме додатковою мотивацією для активізації відповідної злочинної діяльності з боку за-

- 1 Андрушко А.В. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання торгівлі людьми. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 5. Том 1. С. 212–213.
- 2 Див. про це також: Весельський В.К., Пясковський В.В. Торгівля людьми в Україні (проблеми розслідування): навч. посіб. Київ: КНТ, 2007. 268 с.; Винокуров С.И. О состоянии, тенденциях и проблемах противодействия торговле людьми. *Научное обеспечение деятельности органов прокуратуры в 2014 году*: сб. науч. докл. Вып. 3 / под общ. ред. О.С. Капинус. Москва: Акад. Ген. прокуратуры РФ, 2015. С. 225, 226–227; Корж В. Окремі проблеми розслідування злочинів про торгівлю жінками, вчинених організованими транснаціональними групами. *Право України*. 2001. № 4. С. 79; Набруско М.С. Використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності на початковому етапі розслідування торгівлі людьми / за загал. ред. проф. М.А. Погорещького. Київ: Алерта, 2016. С. 10; Наден О.В. Торгівля жінками як кримінально-правова та соціальна проблема сучасності. Монографія. Київ: Атіка, 2004. С. 41; Надьон О. Торгівля жінками: чинники, складові та шляхи подолання. *Право України*. 2003. № 6. С. 20; Орлеан А.М. Кримінально-правова характеристика торгівлі людьми. Монографія. Харків: СИМ, 2005. С. 43; Санакоєв Д.Б., Сергатиєв М.О. Розслідування торгівлі людьми: проблеми теорії та практики: монограф. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2014. С. 18, 98, 168 та ін.; Malinowska I., Sostek M. Profil sprawy przestępstwa handlu ludźmi. *Боротьба з торгівлею людьми*: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (21 червня 2013 р.). Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 103, 104.
- 3 Андрушко А.В. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання торгівлі людьми. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 5. Том 1. С. 214.
- 4 Пропозиція легалізувати проституцію в Україні висловлювалася неодноразово (див., зокрема: Йосипів А.О. Легальна проституція: «за» та «проти». *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 жовтня 2013 р.* / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 429; Наден О.В. Торгівля жінками як кримінально-правова та соціальна проблема сучасності. Монографія. Київ: Атіка, 2004. С. 141; Плотнікова А.В. Кримінальна відповідальність за організацію заняття проституцією: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2010. С. 32–33).

цікавлених осіб¹. Так само неефективним у розглядуваному контексті видається й встановлення кримінальної відповідальності за зайняття проституцією, оскільки відповідний крок не знизить попиту на сексуальні послуги, а лише сприятиме більшій «тінізації» такої діяльності, а так само й аналізованого незаконного бізнесу. Альтернативним варіантом розв'язання проблеми є досвід Швеції, законодавство якої передбачає кримінальну відповідальність не за зайняття проституцією, а за користування відповідними послугами. Водночас, на наш погляд, і такий крок не буде ефективним заходом спеціально-кримінологічного запобігання торгівлі людьми з метою сексуальної експлуатації, позаяк також сприятиме «тінізації» такої діяльності. Крім того, варто мати на увазі, що сексуальна експлуатація жертв розглядуваного злочину, як правило, відбувається за кордоном, а тому встановлення в КК України відповідальності для клієнтів секс-послуг ефективним заходом запобігання торгівлі людьми не буде. Як видається, діяльність правоохоронних органів має бути спрямована передовсім на виявлення осіб, яких примусили до зайняття проституцією, з наступним встановленням винних у такому злочині осіб. Необхідно також надавати всебічну допомогу тим жінкам, які виявили бажання порвати з цим видом діяльності, здійснювати статево виховання підрастаючого покоління, здійснювати ранню профілактику відхилень у сфері сексуальних стосунків тощо. На жаль, доводиться констатувати, що профілактиці проституції в Україні приділяється мало уваги. У зв'язку з цим варто погодитись з О.М. Джужею, який наголошує на необхідності розроблення загальнодержавної програми боротьби з проституцією².

Важливе значення має робота, спрямована на виявлення та припинення діяльності різноманітних закладів, котрі, прикриваючись туристичною, рекрутинговою чи іншою подібною діяльністю, фактично є постачальниками українських жінок на міжнародні ринки сексуальних послуг. Необхідним також є постійний моніторинг інтернет-ресурсів, на яких здійснюється вербування потенційних жертв розглядуваного злочину.

Потрібно поліпшувати прикордонний контроль, удосконалювати контроль паспортів та інших документів, які дають право виїзду з України та в'їзду в Україну. У цьому контексті варто зазначити, що Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності, вимагає від держав учасниць, однією з яких є Україна, вживати заходи у сфері обміну інформацією і підготовки кадрів з питань попередження торгівлі людьми, а також заходи, спрямовані на захищення та надійність подорожніх документів або посвідчень особи (ст.ст. 10–13)³. Зауважимо, що здійснений аналіз емпіричної бази засвідчив: в ряді випадків саме завдяки пильності прикордонників, які звернули увагу на «проблемні» документи, вдалося завадити переміщенню завербованих осіб через державний кордон України⁴.

Аналіз емпіричної бази дає підстави для висновку, що жертви торгівлі людьми часто не повідомляють правоохоронні органи про вчинений щодо них злочин, оскільки перебувають в тій чи іншій залежності від злочинців, бояться фізичної розправи чи розголошення відомостей про рід їхніх занять під час експлуатації, не довіряють правоохоронним органам, хочуть швидше забути пережите тощо. У зв'язку з цим удосконалення потребує система методів виявлення фактів злочинної діяльності, виявлення і звільнення осіб, стосовно яких розглядуваний злочин вже вчинений. Так само й жертви інших досліджуваних злочинів (зокрема, незаконного позбавлення волі або викрадення людини, захоплення заручників), а також їх свідки, нерідко відмовляються від показів через страх помсти з боку злочинців. З огляду на це удосконалення потребує національний механізм забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві. Відзначимо, що за оцінками дослідників, чинний на сьогодні Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві»⁵, прийнятий понад двадцять років тому, не повною мірою відповідає викликам сьогодення, а також європейським стандартам та найкращим практикам зарубіжних держав⁶.

1 Зауважимо, що з цього приводу існує й інша точка зору. На думку окремих дослідників, легалізація проституції допоможе покінчити з експлуатацією незаконно ввезених в країну жінок-іммігранток і в якості позитивного прикладу наводиться досвід Нідерландів. Водночас необхідно зазначити, що абсолютна більшість повій у голландських борделях походить з інших країн, частина з них – жертви торгівлі людьми (див.: Князев В.В., Сазонова Н.И., Свешникова И.Ю. Проблемы противодействия торговле людьми за рубежом. Москва: ВНИИ МВД России, 2010. С. 69; Назаренко Д.О. Протидія проституції як фоновому для злочинності явищу. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2013. Вип. 11. С. 255).

2 Джужа О.М. Запобігання злочинам, пов'язаним із сексуальним насильством: монографія. Київ: Атіка, 2009. С. 187.

3 Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності, прийнятий резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15 листопада 2000 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_791

4 Андрушко А.В. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання торгівлі людьми. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 5. Том 1. С. 215.

5 Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» від 23 грудня 1993 р. № 3782-ХІІ / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3782-12#Text>

6 Див., наприклад: Качмар Б.М. Механізм забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві (кримінальний процесуальний ас-

Необхідно не лише захищати конфіденційні дані вказаних осіб та здійснювати інші заходи із забезпечення їхньої безпеки, а й надавати жертвам торгівлі людьми необхідну допомогу, спрямовану насамперед на їх соціальну реабілітацію, повернення до нормальної життєдіяльності. Попри те, що постраждали від зазначеного злочину мають певний спільний досвід та перебували у схожих ситуаціях, необхідно звертати увагу на індивідуальність потерпілих, зокрема особистісні, культурні, статеві та вікові відмінності, а також на різний досвід осіб перед, під час і після того, як вони стали жертвами торгівлі людьми, і, наскільки це можливо, надавати їм індивідуальну допомогу. У процесі надання допомоги слід докладати максимум зусиль, щоб вжити найбільш відповідних заходів захисту, допомоги та підтримки згідно з потребами та обставинами окремих постраждалих¹.

У ст. 13 Закону України «Про протидію торгівлі людьми» вказано, що з метою ефективної допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми, та їх захисту створюється Національний механізм взаємодії суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми. Реалізація Національного механізму взаємодії суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми, включає встановлення потреб особи, яка постраждала від торгівлі людьми, та пошук органів чи закладів, що можуть їх задовольнити. Суб'єкти, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми, з метою ефективного надання допомоги та захисту особам, які постраждали від торгівлі людьми, враховують вік, стан здоров'я, стать і спеціальні потреби таких осіб².

Особа, якій встановлено статус особи, яка постраждала від торгівлі людьми, має право на забезпечення особистої безпеки, поваги, а також на безоплатне одержання: інформації щодо своїх прав та можливостей, викладеної мовою, якою володіє така особа; медичної, психологічної, соціальної, правової та іншої необхідної допомоги; тимчасового розміщення, за бажанням постраждалої особи та у разі відсутності житла, в закладах допомоги для осіб, які постраждали від торгівлі людьми, на строк до трьох місяців, який у разі необхідності може бути продовжено за рішенням місцевої державної адміністрації, зокрема у зв'язку з участю особи в якості постраждалого або свідка у кримінальному процесі; відшкодування моральної та матеріальної шкоди за рахунок осіб, які її заподіяли, у порядку, встановленому Цивільним кодексом України; одноразової матеріальної допомоги у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України; допомоги у працевлаштуванні, реалізації права на освіту та професійну підготовку (ч. 1 ст. 16 Закону України «Про протидію торгівлі людьми»)³.

Особа, які постраждали від торгівлі людьми, можуть бути направлені до одного з діючої мережі центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг). З метою надання допомоги дітям, які постраждали від торгівлі дітьми, вони можуть влаштовуватися до центрів соціально-психологічної реабілітації дітей та притулків для дітей з метою надання психологічної допомоги та забезпечення реабілітації у порядку, встановленому законодавством (ст. 17 Закону України «Про протидію торгівлі людьми»)⁴.

Важливе значення має відшкодування шкоди, завданої жертвам розглянутих злочинів. Зауважимо, що у розвинутих державах світу відповідний обов'язок покладається передовсім на саму державу. Зазвичай для фінансування таких виплат створюються спеціальні компенсаційні фонди. На сьогодні такі фонди функціонують майже в усіх країнах Європи, а також в США, Канаді, Новій Зеландії, Австралії, Японії тощо⁵. Реалізація подібної програми в Україні, зрозуміло, потребує чималих коштів. У разі створення в Україні фонду відшкодування потерпілим від злочинів, джерелами його фінансування можуть стати, наприклад: 1) відрахування з державного бюджету частини сум, одержаних від реалізації конфіскованого майна засуджених осіб та іншого конфіскованого майна, від сплати штрафів; 2) суми від запровадженого спеціального мінімального податкового збору (наприклад, збір при укладенні певних видів страхових договорів); 3) добровільні внески юридичних і фізичних осіб⁶.

Проблема відшкодування шкоди стосується передовсім жертв торгівлі людьми. Зауважимо, що допомога особам, які постраждали від вказаного злочину, нині часто надається за кошти донорських організацій, а не за

пект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2017. 198 с.; Семків Т. Удосконалення забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 3. С. 119–128.

1 Посібник МОМ з питань надання допомоги постраждалим від торгівлі людьми. Київ: Тютюкін, 2009. С. 66.

2 Закон України «Про протидію торгівлі людьми» від 20 вересня 2011 р. № 3739-VI / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17#Text>

3 Там само.

4 Там само.

5 Відшкодування потерпілим від насильницьких злочинів: європейські стандарти і зарубіжне законодавство / за заг. ред. О.А. Банчука. Київ: Москаленко О.М., 2015. С. 6.

6 Там само. С. 10.

рахунок держави, оскільки відсутнє належне бюджетне фінансування. Неусвідомлення людьми загрози ситуацій, пов'язаних з торгівлею людьми, та недостатні знання про можливості отримання допомоги, призводять до нерелевантності у виділенні фінансів на відповідні потреби з боку місцевих влад. Це питання особливо гостро постає в умовах децентралізації, яка передбачає скорочення структурних підрозділів та ліквідацію районних державних адміністрацій як безпосередніх розпорядників коштів, спрямованих на протидію торгівлі людьми. Залишаються також питання, пов'язані з витрачанням виділених коштів: чи використовуються вони за цільовим призначенням та у повному обсязі, на які конкретно заходи, чи закуповуються послуги неурядових організацій на надання допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми, тощо. З огляду на це необхідним є проведення фахового громадського моніторингу, який дозволить визначити слабкі сторони та прогалини в наданні державними установами доступу до допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми. Це надасть можливість показати важливість проблеми торгівлі людьми в регіонах, вплинути на формування дієвих політик та збільшити заплановане фінансування заходів та допомоги особам, які стали жертвами вказаного злочину, зробити процес фінансування більш відкритим та доступним для громад¹.

З огляду на те, що торгівля людьми здебільшого є транснаціональним злочином, вирішити дану проблему на рівні однієї держави неможливо. Здійснений автором аналіз судової практики засвідчує, що до кримінальної відповідальності за розглядуваний злочин притягаються майже винятково ті, хто діяв на території України, тоді як їхні співучасники, котрі діяли на території інших держав, як правило, залишаються непокараними. З огляду на це вкрай необхідно активізувати діяльність, спрямовану на укладення міждержавних угод про співробітництво у сфері протидії торгівлі людьми, а також встановлення прямих зв'язків з правоохоронними органами інших держав. Це дозволить вирішити численні труднощі, пов'язані з розслідуванням фактів торгівлі людьми, сприятиме притягненню до відповідальності іноземців, причетних до організованих злочинних угруповань, що займаються такою діяльністю². Підкреслимо, що удосконалення інформаційного обміну і професійної взаємодії важливе з правоохоронними органами передовсім тих держав, котрі входять до числа найвідоміших країн призначення «живого товару».

Серед заходів запобігання незаконним позбавленням волі, викраденням людей та захопленням заручників варто назвати також: встановлення відеокамер в громадських місцях, систематичне обстеження місць, де найчастіше вчиняються аналізовані злочинні посягання, покращення вуличного освітлення, патрулювання поліцією вулиць³ з урахуванням місця та часу вчинення більшості злочинів, що посягають на свободу пересування, надання дієвої психіатричної допомоги особам, що страждають на психічні розлади та проявляють агресію щодо оточуючих, своєчасне реагування на передуючі незаконному позбавленню волі чи викраденню людини погрози розправою, широке інформування населення про право кожного на необхідну оборону, створення спеціалізованого обліку осіб, засуджених за розглядувані злочини, та здійснення контролю за ними тощо. Окремо наголосимо, що ефективно запобігання вказаним злочинам можливе лише в поєднанні із запобіжним впливом на інші насильницькі злочини⁴.

Перспективними заходами запобігання незаконному позбавленню волі у сімейно-побутовій сфері можуть бути наступні: подолання вкорінених у суспільній свідомості стереотипів, котрі виправдовують застосування домашнього насильства; формування негативного ставлення до фактів домашнього насильства та до осіб, які його вчиняють; постановка на профілактичний облік осіб, чия поведінка свідчить про реальну можливість вчинення розглядуваного виду домашнього насильства; своєчасне реагування на прояви домашнього насильства з боку уповноважених суб'єктів; захист та реабілітація осіб, що стали жертвами домашнього насильства, тощо⁵.

Серед перспективних заходів запобігання захопленню заручників можна виокремити також наступні: правоохоронним органам необхідно удосконалювати систему заходів, спрямованих на перекриття каналів надхо-

1 Чумак Ю. На Харківщині здійснюється громадський моніторинг ситуації з протидії торгівлі людьми / Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. 11 жовтня 2019 р. URL: <http://khp.org/index.php?id=1570826587>

2 Андрушко А.В., Нестерова І.А. Злочинність у сфері туристичного бізнесу: кримінологічна характеристика та запобігання: монографія. Ужгород: ТОВ «ІВА», 2016. С. 135.

3 Проаналізувавши відповідний зарубіжний досвід, М.Г. Колодяжний зазначає, що патрулювання, корені якого сягають часів Римської імперії, визнається у світі традиційним і найбільш поширеним проявом стратегії зменшення можливостей вчинення злочинів (Колодяжний М.Г. Стратегія зменшення можливостей учинення злочинів: зарубіжні реалії, перспективи запровадження в Україні: монографія. Харків: Право, 2018. С. 41–42, 192).

4 Андрушко А.В. Запобігання незаконному позбавленню волі або викраденню людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 223.

5 Андрушко А.В. Незаконне позбавлення волі як вид домашнього насильства (кримінологічний аспект). *Організаційно-правові засади запобігання домашньому насильству: реалії та перспективи*: матеріали круглого столу, 31 травня 2019 р. / за ред. О.П. Рябчинської. Запоріжжя: КПУ, 2019. С. 21. Детально про спеціально-кримінологічні заходи запобігання насильству в сім'ї див.: Блага А.Б. Насильство в сім'ї (кримінологічний аналіз і запобігання): монографія. Харків: ФО-П Макаренко, 2014. С. 245–279.

дження вогнепальної зброї, бойових припасів та вибухових речовин із зони бойових дій на мирну територію України, а також їх вилучення з нелегального обігу; потрібно вдосконалювати систему заходів, спрямованих на запобігання проникненню до установ виконання покарань заборонених предметів (зокрема, колючо-ріжучих), що полегшують вчинення засудженими захоплення заручників¹, а також удосконалювати заходи, спрямовані на недопущення виготовлення засудженими різного виду холодної зброї; необхідно здійснювати спеціальну підготовку осіб, які проводять переговори про звільнення заручників. Зазначимо, що переговори є основним засобом, який дозволяє забезпечити призупинення протиправних дій щодо заручників, наділяє правоохоронні органи часом, необхідним для вибору оптимального варіанту подальших дій, схиляє злочинців до компромісу та відмови від продовження протиправних дій. Погоджуємось із дослідниками, які підкреслюють, що тільки правильно організований процес ведення переговорів може забезпечити впевненість в успішному вирішенні таких ситуацій; водночас будь-яке невдало підібране слово може спровокувати злочинця до необдуманих вчинків, спалахів гніву та агресії щодо заручників².

Зазначимо, що в сучасних розвинутих державах намагаються повністю виключити можливість підміни дітей навіть через помилку медиків. Так, для прикладу, в Ізраїлі впроваджують спеціальну систему ідентифікації матері та дитини. Система працює наступним чином: в пологовому відділенні встановлюють окремий прохід для матері з дитиною і ще один для родичів та медичного персоналу. Через цей прохід жінка може пройти тільки пред'явивши спеціальну магнітну картку, де записані всі її дані, котрі відповідають даним новонародженого³. В перспективі подібні системи ідентифікації доцільно встановити й у вітчизняних пологових будинках.

Поміж спеціально-кримінологічних заходів запобігання торгівлі людьми варто назвати також наступні: посилення координації діяльності з протидії торгівлі людьми, забезпечення регулярного навчання фахівців у сфері протидії торгівлі людьми, розвиток співпраці правоохоронних органів з інститутами громадянського суспільства, підвищення рівня обізнаності населення про проблему торгівлі людьми тощо. Важливим напрямом запобігання торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками, є удосконалення порядку обліку вагітних жінок, аби не допустити афер, пов'язаних з народженням дітей, щодо яких укладена незаконна угода, на чужі анкетні дані.

Ефективними спеціально-кримінологічними заходами запобігання експлуатації дітей можуть бути: регулярний моніторинг ситуації з вказаним явищем; інформування дітей про ризики, пов'язані з експлуатацією їхньої праці (як видається, важливу роль тут може відіграти школа); інформування населення про кримінальну відповідальність за незаконне використання дитячої праці; проведення спеціальних рейдів з метою виявлення випадків експлуатації дитячої праці (зокрема, на підприємствах зі шкідливим виробництвом); підвищення професійного рівня працівників правоохоронних органів, які здійснюють виявлення та досудове розслідування таких злочинів; здійснення заходів з реабілітації та соціальної інтеграції жертв експлуатації тощо⁴.

Заходи запобігання використанню малолітньої дитини для заняття жебрацтвом мають включати широке інформування населення (насамперед осіб ромської національності) про настання кримінальної відповідальності за цей злочин; посилення роботи правоохоронних органів, спрямованої на виявлення осіб, схильних до використання дітей для жебракування, і своєчасне запобігання таким злочинам (зокрема, шляхом проведення профілактичних бесід, надання конкретної допомоги); своєчасне припинення випадків використання малолітніх дітей для заняття жебрацтвом (з цією метою варто регулярно проводити спеціальні рейди)⁵.

На наш погляд, особливу увагу потрібно приділяти індивідуальному запобіганню злочинам проти волі, честі та гідності особи, оскільки відповідні заходи спрямовуються на конкретну особу, притаманні саме їй індивідуальні особливості. У цьому напрямі необхідно здійснювати активний вплив на осіб, що входять до групи підвищеного ризику, потенційно схильні до вчинення таких злочинів. Зрозуміло, що успішне індивідуально-кримінологічне запобігання злочинам можливе лише в разі, якщо будуть виявлені внутрішні механізми злочинної поведінки особи, її мотиви.

1 Див. детально: Шаблистий В.В., Якименко А.Г. Запобігання проникненню заборонених предметів до установ виконання покарань: монограф. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. С. 98–144.

2 Сурженко Ю.А. К вопросу о проведении переговоров с преступниками, захвачившими заложников, в учреждениях уголовно-исполнительной системы. *Борьба с преступностью: теория и практика*: тезисы докладов IV Международной научно-практической конференции (Могилев, 25 марта 2016 г.). Могилев: Могилев. институт МВД Республики Беларусь, 2016. Часть 1. С. 268–269.

3 Избежать подмены детей в роддоме поможет «умная» система. *Uuaa.info*. 07 октября 2013 г. URL: <http://www.uuaa.info/rody/birth/news-30940-izbezhat-podmeny-detey-v-roddome-pomozhet-umnaya-sistema/>

4 Андрушко А.В. Кримінологічні аспекти експлуатації дітей. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 284.

5 Андрушко А.В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 292.

Як відомо, індивідуальне запобігання складається з трьох самостійних напрямів: профілактики, відвернення та припинення злочинів. Індивідуальна профілактика розглядуваних злочинів має включати: виявлення та поставлення на профілактичний облік осіб, які ще не вчинили протиправних діянь, але знаходяться в несприятливих умовах і під їх впливом можуть вчинити їх, ведуть антисуспільний спосіб життя, вчиняють правопорушення, характеризуються формуванням умислу та мотиву на вчинення протиправних діянь; глибоке вивчення особливостей їхньої особистості, корегування їх свідомості з метою випередження, обмеження й усунення притаманних їм антисуспільних потреб, настроїв, стереотипів поведінки, що свідчать про ймовірність вчинення ними злочину. Дієвими способами індивідуального профілактичного впливу на таких осіб є реальна допомога у вирішенні складної життєвої ситуації (допомога у працевлаштуванні, вирішення житлово-побутових питань тощо), індивідуальні профілактичні бесіди з особами, схильними до вчинення посягань на особисту свободу, честь та гідність особи. Особливу увагу слід звертати на осіб, які раніше вчиняли розглядувані злочини.

На наше переконання, рання профілактика злочинів (в тому числі розглядуваних), котра в нашій державі нині фактично відсутня, повинна мати визначальне значення. Відповідна профілактика покликана не тільки запобігати вчиненню злочинів, а й сприяти переорієнтації нестійких членів суспільства на правомірну, суспільно корисну поведінку. У зв'язку з цим підкреслимо необхідність відновлення в Україні ефективної профілактики злочинів.

Відвернення злочинів має складатися із сукупності заходів, спрямованих на конкретних осіб, котрі виношують злочинні наміри та задумують вчинення злочину. Метою відвернення злочинів є дискредитація злочинної поведінки, відмова від злочинної мотивації та наміру вчинити кримінально каране діяння¹. Для цього необхідно проводити комплекс оперативно-розшукових заходів, зокрема збирання оперативної інформації про готування до розглядуваних злочинів, а також про осіб, що здійснюють підготовку до їх вчинення. Вивчення нами емпіричної бази переконливо засвідчило, що якби цьому напрямку індивідуально-кримінологічного запобігання приділялося достатньо уваги, чимало злочинів проти волі, честі та гідності особи правоохоронним органам вдалося б відвернути.

Припинення злочинів як напрям індивідуального запобігання включає сукупність заходів, спрямованих щодо осіб, котрі вже розпочали вчинення злочину і мають всі умови для доведення його до кінця, для досягнення злочинного результату. На цьому етапі про усунення причин та умов злочину говорити не доводиться, йдеться тільки про припинення діяння та його негативних наслідків².

Підсумовуючи викладене, підкреслимо, що окреслені вище заходи запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи можуть принести відчутні позитивні результати лише у разі цілеспрямованої й систематичної діяльності органів державної влади, інститутів громадянського суспільства та окремих громадян, а також за умови належного фінансування. Вважаємо, що система заходів запобігання розглядуваним злочинам перебуває на стадії свого становлення, а тому на цьому напрямку існує величезний простір для роботи.

1 Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. С. 330.

2 Андрушко А.В. Запобігання незаконному позбавленню волі або викраденню людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 223–224.

8.3. Віктимологічний напрям запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи

Останнім часом дослідженню проблем віктимології приділяється дедалі більше уваги. І це не випадково, адже всебічне вивчення жертв злочинів тісно пов'язане з кримінологічною теорією запобігання злочинам та відповідною практикою. Віктимологія не тільки пропонує необхідний для запобігання злочинності важливий фактичний матеріал, але й покликана збагатити наявний арсенал запобіжних заходів новими можливостями, пов'язаними з розширенням знань про жертв злочинів, особливості їх поведінки, обставини заподіяння їм шкоди. Вказаним питанням нині значну увагу приділяють І.Г. Богатирьов, В.В. Василевич, В.В. Голіна, Б.М. Головкін, А.О. Джужа, О.М. Джужа, О.М. Литвинов, В.О. Туляков, О.М. Юрченко та інші вітчизняні вчені.

Як відомо, неправомірна, легковажна або інша віктимна поведінка особи може справити певний стимулюючий вплив на схильних до правопорушень осіб, підштовхуючи їх до вчинення кримінально караних діянь.

Вивчення віктимологічних аспектів окремих злочинів дозволить переглянути і вдосконалити систему заходів запобігання відповідним посяганням шляхом профілактичного впливу на потенційних жертв. Не є винятком і злочини проти волі, честі та гідності особи.

Попри певну увагу, приділену вітчизняними кримінологами (зокрема, В.С. Батиргарєєвою, В.В. Голіною, Б.М. Головкіним, О.М. Джужею, О.В. Лисодедом) характерним особливостям жертв розглядуваних посягань, відповідна проблематика залишається малорозробленою та перспективною для подальших досліджень.

Спершу зупинимось на *віктимологічній характеристиці жертв незаконного позбавлення волі або викрадення людини*.

Автором проаналізовано 370 кримінальних справ (проваджень) про незаконне позбавлення волі або викрадення людини, розглянутих судами України протягом 2010–2018 років. Узагальнено дані стосовно 447 жертв вказаного злочину.

Розглядуване діяння в більшості вивчених нами випадків було вчинено щодо однієї особи. Зазначимо при цьому, що множина потерпілих більш характерна для такої форми аналізованого злочину як викрадення людини, тоді як незаконне позбавлення волі без її викрадення вчиняється, як правило, щодо однієї особи. Водночас слід зауважити, що іноді розглядуване діяння повторно вчиняється стосовно різних потерпілих. Йдеться насамперед про досить поширені (виявлено сім відповідних проваджень) випадки протиправного утримування наркоманів та хронічних алкоголіків у фіктивних реабілітаційних центрах під приводом їх реабілітації від наркотичної чи алкогольної залежності. Так, наприклад, Орджонікідзевський районний суд м. Запоріжжя у липні 2018 року засудив учасників організованої групи, які протягом липня 2016 – вересня 2017 року з корисливих мотивів, під приводом реабілітації від наркотичної та алкогольної залежності, викрали і незаконно позбавили волі 17 осіб. Учасники організованої групи підшукували людей з числа наркозалежних та хронічних алкоголіків, проводили перемовини з їхніми родичами, обіцяли їм повну добровільність запланованих заходів реабілітації, повноцінний раціон харчування, можливість на власний розсуд у будь-який момент залишити хворим центр у разі незгоди з умовами та методами реабілітації. При цьому умовою перебування «реабілітантів» в таких центрах була грошова винагорода, яку необхідно було сплачувати в якості пожертви в розмірі від 1200 до 3500 грн. на місяць. Всупереч запевненням злочинців у благородності їхніх намірів, хворих позбавили можливості самостійно залишити заклад, здійснювали за ними цілодобовий нагляд та охорону, змушували працювати, годували зіпсованими продуктами, тимчасово взагалі позбавляли харчування, застосовували тілесні покарання за будь-який непослух, систематично принижували їхню людську гідність¹.

Серед жертв розглядуваного злочину 69,6% – особи чоловічої статі, 30,4% – жіночої. При цьому варто зазначити, що поміж жертв незаконного позбавлення волі, не пов'язаного з їх викраденням, кількість жінок та чоловіків є майже однаковою. Водночас інші дослідники вказують на меншу частку осіб жіночої статі серед жертв аналізованого злочину (до 20–22%)². На підставі вивчення доступної емпіричної бази можна також виокре-

1 Архів Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя за 2018 рік. Справа № 335/2131/18.

2 Див., наприклад: Бауськов Д.Г. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика насильственного похищения человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2003. С. 40; Карасёва М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 160; Ушакова Е.В. Уголовно-правовые и криминологические меры противодействия похищения человека: дисс. ... канд.

мити групу розглядуваних діянь, у яких жінки складають майже 100% жертв – незаконне позбавлення волі або викрадення людини, вчинюване в сімейно-побутовій сфері.

Розподіл потерпілих від аналізованого злочину залежно від їх віку виглядає таким чином: до 18 років – 14,1% (з них малолітні – 9,8%), від 18 до 30 років – 29,4%, від 30 до 40 років – 33,7%, від 40 до 50 років – 16,3%, понад 50 років – 6,5%. Як бачимо, найбільша кількість жертв незаконного позбавлення волі або викрадення людини серед осіб у віці від 30 до 40 років, однак чисельність осіб у віці від 18 до 30 років є ненабагато меншою. Кожен десятий потерпілий від вказаного злочину – малолітня особа.

Лише двоє із 447 (0,4%) потерпілих від розглядуваного посягання не були громадянами України. Йдеться про осіб, що мали громадянство Узбекистану та Індії. В одному із випадків винні, діючи з корисливих мотивів, цілеспрямовано вибрали жертвою підприємця-іноземця (громадянина Індії), розраховуючи на його незахищеність, як особи, що перебуває на «чужій» території¹.

Віктимологічний інтерес становлять також дані про сімейний стан жертв незаконного позбавлення волі або викрадення людини. Відповідну інформацію вдалося отримати лише стосовно 152 потерпілих. Тільки 29% жертв вказаного посягання перебували у шлюбі (офіційно зареєстрованому або фактичному). У розглядуваному контексті необхідно підкреслити, що аналізоване діяння нерідко вчиняється саме у сімейно-побутовій сфері. При цьому є підстави стверджувати, що більшість таких злочинів залишаються латентними².

Інформацію про освітній рівень потерпілих вдалося отримати лише стосовно 124 осіб. Поміж жертв незаконного позбавлення волі або викрадення людини 6,4% осіб мали неповну середню освіту, 49,2% – загальну середню, 33,9% – середню спеціальну, 10,5% – вищу.

Чималий інтерес становлять дані, що ілюструють професійну приналежність жертв розглядуваного діяння. На момент вчинення щодо них злочину 41,8% потерпілих ніде не працювали або мали лише сезонний заробіток, 39,4% – працювали, 11,6% – були учнями, 2,9% – пенсіонерами, 4,3% – займалися підприємницькою діяльністю. Отримані результати не підтверджують дані, що їх наводять інші дослідники; зокрема, кардинально іншими є цифри, які стосуються частки підприємців серед жертв даного злочину (за деякими оцінками, кількість останніх сягає 34%³, 40%⁴, 58,6%⁵ і навіть 67%⁶). Поміж працевлаштованих – представники найрізноманітніших професій: правоохоронці, військові, прикордонники, державні службовці, вчителі, охоронці і сторожі, робітники, водії тощо. Варто також зазначити, що окремі особи стали жертвами незаконного позбавлення волі або викрадення людини на своєму робочому місці. Наприклад, Першотравневий районний суд м. Чернівців 12 квітня 2013 року засудив підприємця, котрий з метою з'ясування у свого найманого працівника причин нестачі, яка виникла на підприємстві, спершу заподіяв йому легкі тілесні ушкодження, а потім прив'язав до металевої основи стелажа, позбавивши чоловіка можливості вільно залишити приміщення складу, де він не бажав перебувати⁷.

До моменту вчинення розглядуваного злочину переважна більшість (орієнтовно 60%) потерпілих були так чи інакше знайомі з винними (перебували з ними в родинних, подружніх, трудових, приятельських чи інших відносинах, були односельчанами, сусідами або ж ледь знайомими). Зазначимо, що незнайомі із винними особи найчастіше ставали жертвами незаконного позбавлення волі або викрадення людини, вчиненого з корисливих мотивів⁸.

Аналіз емпіричної бази дозволив також зібрати та систематизувати інформацію, що стосується часу доби, коли людину було незаконно позбавлено волі або викрадено: 13,9% осіб стали жертвами розглядуваного злочину зранку, 31,8% – удень, 37,3% – увечері, 17% – у нічний час.

юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. С. 140.

1 Архів Солом'янського районного суду м. Києва за 2013 рік. Справа № 760/25524/13-к.

2 Див. детальніше: Андрушко А.В. Незаконне позбавлення волі як вид домашнього насильства (кримінологічний аспект). *Організаційно-правові засади запобігання домашньому насильству: реалії та перспективи*: матеріали круглого столу, 31 травня 2019 р. / за ред. О.П. Рябчинської. Запоріжжя: КПУ, 2019. С. 18–22.

3 Голина В.В., Батыргареева В.С. Проблемы борьбы с преступлениями против личной свободы человека в Украине. *Проблеми законності*: респ. міжвідом. наук. зб. Харків, 2001. Вип. 49. С. 136.

4 Ушакова Е.В. Уголовно-правовые и криминологические меры противодействия похищения человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. С. 141.

5 Карасёва М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. С. 156–157.

6 Филін М.В. Уголовная ответственность за незаконное лишение человека свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Хабаровск, 2000. С. 172.

7 Архів Першотравневого районного суду м. Чернівців за 2013 рік. Справа № 725/638/13-к.

8 Андрушко А.В. Віктимологічна характеристика жертв незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 164.

Жертвами незаконного позбавлення волі люди стають у місцях, в яких вони перебували (приміром, всупереч їхньому бажанню їх не випускають з помешкання чи автомобіля, силою заштовхують до підвального приміщення будинку тощо). Над більшістю викрадених людей винні встановили контроль на вулиці, у помешканні потерпілого чи на прилеглій до будинку території. У низці випадків злочинці блокували особі проїзд дорогою, після чого, дочекавшись коли потерпілий зупинить своє авто і вийде з нього, застосовували фізичне насильство і поміщали його до іншого автомобіля, надалі перевозячи до певного місця. Місцями викрадення людей були також території підприємств, установ та організацій, сільськогосподарські поля, автомобілі, автовокзали, кафе, магазини тощо.

З метою незаконного позбавлення її волі до особи нерідко застосовується фізичне насильство. Що ж стосується встановлення контролю над людиною при її викраденні, то фізичне насильство тут має місце як правило. Часто фізичне насильство поєднується з насильством психічним або ж з обманом. Наприклад, один із учасників групи осіб, що діяла на замовлення чоловіка, якому потерпіла приходилась колишньою дружиною, звернувся до останньої, повідомивши їй неправдиву інформацію про те, що він не місцевий мешканець, з проханням підійти до автомобіля і пояснити, де у Черкасах знаходиться вулиця Ільїна, після чого разом з іншим співучасником жінку схопили з обох боків під руки і, діючи проти її волі, застосовуючи фізичну силу, примусово заштовхали до салону автомобіля¹.

При незаконному позбавленні людини волі чи її викраденні використання вогнепальної зброї трапляється порівняно рідко. Причому у разі вчинення незаконного позбавлення людини волі без її викрадення вогнепальна зброя застосовується вкрай рідко. Для захоплення людини та подолання опору при її викраденні вогнепальна зброя використовувалась частіше – орієнтовно у 6% випадків (йдеться, як правило, про погрози її застосування у разі, якщо потерпіла особа чинитиме спротив). Цікаво, що двом потерпілим, як виявилось згодом, злочинці погрожували іграшковим пістолетом². Ще до 2,5% потерпілих застосовувались газові балончики, до 2,3% – травматична, пневматична чи газова зброя, до 1,3% – холодна зброя, до 3,1% – наручники, до 1,1% – електрошокові пристрої.

Після силового захоплення викрадених людей переміщують до певного місця, як правило, автомобілем. При цьому звертає на себе увагу той факт, що частіше (орієнтовно у 60% випадків) потерпілих поміщають не в салон автомобіля, а в його багажник. Вочевидь, робиться це передовсім для позбавлення особи можливості орієнтуватися у місцевості, а також з метою її приниження. Так само досить поширеною є практика, коли потерпілій особі, поміщеній в салон автомобіля, надягають на обличчя шапку чи іншим чином закривають очі (зокрема, для того, аби жертва не змогла пізніше впізнати своїх викрадачів). В одному випадку зв'язаного потерпілого відвезли до села, де зачинили в погребі, на гужовій підводі³. Зазначимо також, що викрадених новонароджених чи малолітніх дітей нерідко переміщують не за допомогою автомобіля, а переносять на руках, силою або шляхом обману затягують до сусіднього будинку тощо.

Викрадених людей переміщують, як правило, на невеликі відстані – здебільшого в межах одного району (наприклад, везуть на околицю населеного пункту, до найближчого лісу чи водойми). Лише в кількох випадках жертв розглядуваного злочину переміщали за кордон. Так, наприклад, Марківський районний суд Луганської області засудив групу осіб, які, діючи за грошову винагороду, силою посадили потерпілого на задне сидіння автомобіля, після чого, привізши його до лісосмуги, де проходить межа державного кордону між Україною та Росією, перевели на сторону Російської Федерації і передали там трьом невідомим особам⁴.

Вивчення емпіричної бази засвідчило, що в більшості випадків потерпілі від незаконного позбавлення волі або викрадення людини не чинили винним активного опору. Пов'язано це з багатьма чинниками: раптовістю та інтенсивністю вчинюваного посягання, слабкою фізичною підготовкою потерпілих, їхнім малолітнім чи старечим віком, явною чисельною перевагою нападників, демонстрацією винними зброї і погрозами застосувати її у разі будь-якого спротиву, впевненістю потерпілих у тому, що особи, які їх затримують, є працівниками правоохоронних органів (тоді, коли злочинці видавали себе за таких), тощо. В окремих випадках винні спершу приводили потерпілих у безпорадний стан, тим самим унеможливаючи їх опір, а вже потім незаконно позбавляли їх свободи. Наприклад, Вишгородський районний суд Київської області у вересні 2018 року засудив чоловіка,

1 Архів Придніпровського районного суду м. Черкаси за 2013 рік. Справа № 711/4314/13-к.

2 Архів Дніпропетровського районного суду Дніпропетровської обл. за 2017 рік. Справа № 175/5178/15-к; Архів Ізмаїльського міськрайонного суду Одеської обл. за 2017 рік. Справа № 500/4723/17.

3 Архів Черняхівського районного суду Житомирської обл. за 2012 рік. Справа № 1/0624/117/2012.

4 Архів Марківського районного суду Луганської обл. за 2018 рік. Справа № 417/5332/18.

який з метою безоплатного проживання в орендованій квартирі вирішив незаконно позбавити її власницю волі. За допомогою доданого до томатного соку метадону він домігся того, що жінка втратила свідомість, після чого помістив її в салон автомобіля і перевіз з Вишгорода до села Савенки¹. Орієнтовно 10% жертв розглядуваного злочину намагалися чинити винним активний опір, який, утім, здебільшого не був ефективним. В окремих випадках потерпілим вдавалося звільнитися на певний час, однак злочинці наздоганяли жертв і врешті долали їхній спротив. І лише в поодиноких випадках опір був ефективним й призвів до звільнення потерпілого чи припинення ним вчинюваного протиправного посягання. Варто також зазначити, що іноді припинити незаконне позбавлення волі або викрадення людини намагаються родичі потерпілих, їхні знайомі, а подеколи й звичайні перехожі; однак аналіз доступної емпіричної бази засвідчив, що відповідні дії вказаних осіб, як правило, не досягали очікуваного результату².

Здійснене дослідження засвідчило, що мінімальний та максимальний проміжок часу, протягом якого утримували жертв розглядуваного злочину, дуже різняться – від 4–5 хвилин³ до понад 11 місяців⁴. 17,2% потерпілих утримували від кількох хвилин до однієї години, 29,3% – від 1 до 3 годин, 15,4% – від 3 до 6 годин, 6,5% – від 6 до 12 годин, 6,5% – від 12 до 24 годин, 5,8% – від 1 до 3 діб, 2,9% – від 3 до 7 діб, 7,8% – від 7 діб до 1 місяця, 4% – від 1 до 3 місяців, 2,9% – від 3 до 6 місяців, 1,6% – понад 6 місяців. Таким чином, незаконне позбавлення волі потерпілої особи у більшості випадків триває недовгий період часу – зазвичай кілька годин. Переважно цього часу винним вистачає для того, аби досягти мети, з якою вони вчиняють дане посягання (або ж навпаки (що трапляється набагато рідше) – усвідомити, що досягти запланованого результату з певних причин (приміром, через реальну загрозу затримання правоохоронцями) не вдасться). Кожну четверту жертву розглядуваного діяння утримували понад добу. Аналіз матеріалів кримінальних проваджень засвідчив, що найтриваліші строки незаконного позбавлення волі характерні здебільшого для випадків протиправного утримування наркоманів та хронічних алкоголіків у фіктивних реабілітаційних центрах під приводом їх реабілітації від наркотичної чи алкогольної залежності.

Жертв незаконного позбавлення волі або викрадення людини засуджені за вчинення цього злочину утримували в найрізноманітніших місцях. Найчастіше таким місцем є житлове приміщення (кімната, квартира, будинок), підвал або погріб, лісопосадка, пустир. Варто при цьому вказати на відмінності щодо місця утримання потерпілої особи залежного від того, була вона викрадена чи незаконно позбавлена волі без попереднього викрадення. Оскільки умисел на незаконне позбавлення волі без попереднього викрадення людини значно частіше виникає раптово, то й місце утримання потерпілого довго вибирати не доводиться (ним здебільшого є житлове або підвальне приміщення).

Викрадених людей після переміщення з того місця, де вони перебували, у те, де вони перебувати не бажали, злочинці утримували у набагато різноманітніших місцях. Такими місцями часто є не тільки житлові або підвальні приміщення, а й автомобілі (іноді потерпілих возять з місця до місця, не відпускаючи), гаражі, господарські чи підсобні приміщення, кладовища, лісосмути, поля, береги водойм, малолюдні околиці населених пунктів, пустирі тощо⁵.

Важливо підкреслити, що в більшості випадків викрадення людини злочинці насамперед прагнуть перемістити жертву у безлюдне місце, де пред'явити їй свої вимоги, заподіяти тілесні ушкодження тощо. Саме тому чимало винних не сприймає саме по собі встановлення контролю над людиною та її переміщення як злочин; основною ціллю відповідного вчинку здебільшого є «з'ясувати відносини» без зайвих свідків. Водночас зазначимо, що деяких потерпілих (як правило, тих, яких викрали, керуючись корисливим мотивом) тримали в спеціально пристосованому для тривалого утримування приміщенні, куди доставляли після силового захоплення жертви. Так, наприклад, група осіб, засуджених Ленінським районним судом м. Запоріжжя, маючи умисел на викрадення та незаконне позбавлення волі заможного чоловіка з метою отримання від нього викупу за звільнення, заздалегідь орендувала в місті будинок, в підвалі якого встановила спеціальну клітку для незаконного утримування людини⁶.

1 Архів Вишгородського районного суду Київської обл. за 2018 рік. Справа № 363/1843/18.

2 Андрушко А.В. Віктимологічна характеристика жертв незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 165.

3 Архів Генічеського районного суду Херсонської обл. за 2015 рік. Справа № 653/2988/15-к.

4 Архів Ордонікідзевського районного суду м. Запоріжжя за 2018 рік. Справа № 335/2131/18.

5 Андрушко А.В. Віктимологічна характеристика жертв незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 165.

6 Архів Ленінського районного суду м. Запоріжжя за 2015 рік. Справа № 334/10243/15-к.

Незаконне утримування особи зазвичай супроводжується заподіянням їй різної тяжкості тілесних ушкоджень, катуванням, погрозами фізичною розправою, приниженням людської гідності. Незаконно позбавлених волі чи викрадених людей нерідко утримують у темному, холодному та сирому приміщенні (підвалі чи погребі), без світла, їжі та води, тим самим виснажуючи організм (особливо ж у разі незаконного позбавлення волі, здійснюваного протягом тривалого часу); часто їх зв'язують мотузками, приковують ланцюгами, пристебують наручниками. Подеколи до потерпілих від розглядуваного злочину застосовують «витончені» форми психологічного та фізичного насильства. Скажімо, у чотирьох проаналізованих випадках злочинці, привізши викраденого до лісу, змушували його копати собі яму і лягати в неї¹. Одного з потерпілих примушували зайти до металевого вольєра, в якому знаходилась собака бійцівської породи; коли чоловік відмовився, його силою заштовхали у вольєр і зачинили двері, а потім нацькували собаку на нього². Іноді ж викрадачі демонструють дива вигадливості, прагнучи раз і назавжди провчити незгідливу людину чи людину, що серйозно, на їх погляд, провинилася. У даному контексті вирізняється кримінальне провадження, розглянуте Ірпінським міським судом Київської області у січні 2018 року. Група осіб, діючи на замовлення бізнесмена, який мав конфлікт з іншим місцевим підприємцем, силоміць помістила останнього до салону автомобіля, де за допомогою клеючої стрічки з полімерного матеріалу йому зв'язали руки та ноги, закрили очі, натягнувши на голову шерстяну шапку, після чого перевезли до гаража та помістили в задалегідь придбану для цього труну, в якій попередньо зробили отвори для дихання, а кришку домовини забили цвяхами³.

Інтерес становить також інформація про причини, завдяки яким жертви розглядуваного злочину були звільнені. Відповідна інформація отримана нами щодо 345 потерпілих. Найбільше, 40,6% осіб, звільнено працівниками правоохоронних органів. Найчастіше правоохоронці повертали свободу потерпілим, утримуваним протягом тривалого часу, а також викраденим малолітнім. Майже стільки ж (36,8%) злочинці, досягши поставленої мети (провчити, налякати, отримати обіцянку швидкого повернення боргу тощо), відпустили або ж залишили на місці, куди перемістили. Зауважимо, що іноді викрадачі не просто відпускають потерпілу особу, а відвозять її на місце, де захопили, або ж навіть привозять додому. 13,3% потерпілих зуміли звільнитись чи втекти завдяки недостатньо продуманим винними умовам утримання (зуміли відчинити двері, розв'язати мотузку та ін.), втратою ними на якийсь час пильності тощо. 2,6% потерпілих звільнені їхніми батьками чи іншими родичами, представниками соціальних служб. 4% жертв внаслідок застосованого щодо них фізичного насильства померли, ще 2,6% – зникли безвісти.

Як відомо, неправомірна, легковажна або інша віктимна поведінка особи може справити певний стимулюючий вплив на схильних до правопорушень осіб, підштовхуючи їх до вчинення кримінально каранних діянь. Тому одним із факторів вчинення незаконного позбавлення волі або викрадення людини виступає віктимна поведінка жертви даного злочину.

Найбільш поширену поведінку жертв розглядуваного посягання, на наш погляд, можна класифікувати на неправомірну, асоціальну, нейтральну, необачну та суспільно корисну (виокремлені типи поведінки, зрозуміло, можуть перетинатися).

До незаконного позбавлення волі або викрадення людини доволі часто призводить *неправомірна поведінка* жертви, зокрема вчинення нею кримінально караного діяння. У нашому випадку такими діяннями найчастіше є крадіжка та заподіяння тілесних ушкоджень. Втративши певне майно, потерпіла особа іноді бажає якомога швидше самотужки покарати винного (нерідко гаданого), отримати від нього відповідне зізнання або ж примусити його повернути викрадене майно шляхом незаконного позбавлення волі чи викрадення людини. Ілюстрацією до сказаного може бути така фабула розглянутого Корабельним районним судом м. Миколаєва кримінального провадження: вирішивши самостійно провчити знайомого, який вчинив крадіжку належного йому майна, а міліція адекватно не відреагувала на написану заяву, чоловік силою примусив крадія сісти в авто і відвіз його до свого домоволодіння, де понад добу незаконно утримував у приміщенні гаража⁴. Так само й потерпіла від побоїв чи тілесних ушкоджень особа, розчарувавшись у можливостях правоохоронної системи, подеколи вирішує незаконно позбавити свого кривдника волі, помстившись йому таким чином за заподіяну

1 Архів Лубенського міськрайонного суду Полтавської обл. за 2013 рік. Справа № 539/218/13-к; Архів Маловисківського районного суду Кіровоградської обл. за 2013 рік. Справа № 392/1527/13-к; Архів Тербовлянського районного суду Тернопільської обл. за 2015 рік. Справа № 606/1469/15-к; Архів Андрушівського районного суду Житомирської обл. за 2017 рік. Справа № 272/578/16-к.

2 Архів Северодонецького міського суду Луганської обл. за 2012 рік. Справа № 1-652/11.

3 Архів Ірпінського міського суду Київської обл. за 2018 рік. Справа № 367/7368/15-к.

4 Архів Корабельного районного суду м. Миколаєва за 2016 рік. Справа № 488/3177/15-к.

шкоду. Однак найчастіше поштовхом до вчинення розглядуваного злочину є ухилення потерпілих від виконання своїх цивільно-правових зобов'язань. Зазначимо, що борг іноді зовсім невеликий, однак винні вважають справою принципу не тільки повернути свої гроші, а й покарати за несвоєчасне їх повернення. Так, Іллічівський районний суд м. Маріуполя Донецької області 10 травня 2012 року засудив жінку, яка, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, вирішила покарати свою знайому, що заборгувала їй 16 гривень. З цією метою вона змусила її спуститися в підвальне приміщення літньої кухні, де протягом кількох годин незаконно утримувала¹. Утім, аналіз судової практики засвідчує, що сума боргу, який не повертала потерпіла особа, іноді була незрівнянно більшою. Відповідні кошти ставали причиною конфлікту між підприємцями, окремі з яких вдавалися до набагато серйозніших кроків, аби нарешті повернути заборговане. Судячи з порівняної поширеності відповідної практики, незаконне позбавлення волі або викрадення боржника розглядається винними як ефективний спосіб повернення боргу².

Варто зазначити, що неправомірна поведінка – єдина поведінка жертви, яку суди рідко, але враховують при призначенні покарання винному. Так, наприклад, Баришівський районний суд Київської області, засудивши учасників групи осіб, які викрали підприємця і незаконно утримували його на території садового господарства, де примушували до виконання цивільно-правового зобов'язання, підкреслив, що він враховує віктимну поведінку самого потерпілого, який ухилявся від зустрічі з кредитором і не бажав остаточно передати у власність літак АН-26, що у підсумку й призвело до його викрадення та настання тяжких наслідків (загибелі)³.

Асоціальна поведінка жертв даного злочину пов'язана передовсім із зловживанням ними алкогольними напоями та загалом аморальним способом життя. Зрозуміло, що саме по собі перебування особи у стані сп'яніння полегшує вчинення щодо неї незаконного позбавлення волі чи її викрадення, оскільки зменшує можливості для ефективного опору. Підкреслимо також, що розглядуваному злочину нерідко передують спільне із злочинцями розпивання спиртних напоїв. Під час пиятики добряче підігріті алкоголем «товариші по чарці» згадують потерпілим навіть давні та зовсім дрібні проступки і образи, які й стають приводом виникнення конфлікту. Нерідко тільки випадок визначає хто із сторін конфлікту стане злочинцем, а хто жертвою. Ілюстрацією до сказаного є така фабула архівної кримінальної справи: група осіб, вживши на трьох майже дві літри горілки, пригадала одній із учасниць застілля, що вона була своєю племінницею, коли та була дитиною. Вирішивши поквитатися з тіткою за давні образи, племінниця схопила кухонного ножа і порізала родичці живіт, а потім разом із товаришем по чарці роздягнула її догола, зв'язала руки за спиною і зачинила в погребі, в якому потерпіла перебувала протягом двох годин⁴.

Під час вивчення доступної емпіричної бази автор цих рядків виявив два кримінальні провадження, що стосувалися заволодіння житлом самотніх осіб, які зловживали спиртним, шляхом викрадення та незаконного позбавлення їх волі. Так, Дніпровський районний суд м. Києва 15 червня 2015 року засудив двох співучасників, які, представившись чоловікові, що систематично зловживав алкоголем, працівниками міліції, вивели його з квартири і на автомобілі повезли у невідомому для нього напрямку у задалегідь підготовлене місце, де незаконно утримували з метою заволодіти його квартирою. Потерпілому постійно пропонували алкогольні напої, аби він не загострював увагу на «зайвих» моментах, вивозили до державних установ збирати документи для продажу свого помешкання за явно заниженою ціною. Втекти від злочинців він не намагався, оскільки вважав їх працівниками міліції⁵. У наведеному та іншому⁶ випадках розкрити злочин вдалося лише завдяки пильності небайдужих сусідів та родичів, які вчасно вдарили на сполох. Немає сумнівів у тому, що подібних випадків в об'єктивній дійсності немало. Вчиненню відповідних злочинів сприяє також те, що алкозалежній особі притаманні такі риси як надмірна довірливість, некритичність, жадібність, низький культурний та освітній рівень. Поєднуючись, ці якості за певних обставин можуть сприяти вчиненню злочину. Злочинці враховують, ким є вибрана ними жертва, визначають її слабкі сторони та якості, які можна використати у власних протиправних цілях⁷.

1 Архів Іллічівського районного суду м. Маріуполя Донецької обл. за 2012 рік. Справа № 0520/4336/2012.

2 Андрушко А.В. Віктимологічна характеристика жертв незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 166.

3 Архів Баришівського районного суду Київської обл. за 2011 рік. Справа № 1-89/11.

4 Архів Артємівського міськрайонного суду Донецької обл. за 2012 рік. Справа № 1-282/2011.

5 Архів Дніпровського районного суду м. Києва за 2015 рік. Справа № 755/13814/14-к.

6 Архів Жовтневого районного суду м. Луганська за 2013 рік. Справа № 1-828/11.

7 Андрушко А.В. Віктимологічна характеристика жертв незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 167.

Варто зазначити, що жертвами розглядуваного злочину іноді стають не тільки алкозалежні, а й інші особи, які ведуть аморальний спосіб життя. Приміром, Шевченківський районний суд м. Києва під час судового розгляду встановив, що група осіб, діючи за попередньою змовою, з невстановлених мотивів, вирішила викрасти та незаконно позбавити волі двох жінок, які надають послуги сексуального характеру за грошову винагороду. З цієї метою чоловіки знайшли в інтернеті оголошення з пропозицією надання секс-послуг і зателефонували за вказаним у ньому номером телефону. Коли проститутки прибули до обумовленого місця, їх схопили за руки і, застосовуючи фізичне насильство, повели до автомобіля. Оцінивши ситуацію, одна із жінок змогла вирватись і сісти в таксі, іншу ж посадили в авто і привезли до квартири, у якій всупереч її волі утримували понад добу¹. У спеціальній літературі раніше слушно підкреслювалось, що особи, котрі за грошову винагороду надають послуги сексуального характеру, мають підвищений ризик стати жертвою низки злочинів². Одним із таких злочинів, поза сумнівом, є незаконне позбавлення волі або викрадення людини.

При вивченні матеріалів кримінальних проваджень порівняно часто трапляється *нейтральна поведінка* жертв розглядуваного злочину, тобто така, що не сприяла його вчиненню. Так, наприклад, Сумський районний суд Сумської області 29 червня 2011 року засудив трьох співучасників, які, перебуваючи в стані сильного алкогольного сп'яніння, викликали таксі, а потім, погрожуючи водієві застосуванням фізичного насильства, наказали йому вийти з автомобіля, відчинити багажник та лягти в нього, після чого близько години возили територією Сумського району³. Маємо також підстави стверджувати, що нейтральна поведінка характерна принаймні для частини жертв незаконного позбавлення волі як виду домашнього насильства.

Необачна (легковажна) поведінка найчастіше трапляється при викраденнях малолітніх дітей і пов'язана передовсім з тим, що жертви даного злочину перебували без нагляду дорослих. Так, наприклад, Оболонський районний суд м. Києва засудив жінку, яка помітивши, що батько залишив без нагляду дитину, котра перебувала в колясці, переконавшись, що за її діями ніхто не спостерігає, схопила переносну дитячу сумку з малолітньою дитиною та з місця вчинення злочину зникла⁴. Необачна поведінка жертв розглядуваного злочину полягає також у надмірній довірливості стороннім особам (наприклад, хизування їм своїми статками).

Суспільно корисна (позитивна) поведінка жертв незаконного позбавлення волі або викрадення людини трапляється найрідше. Її прикладом, на наш погляд, можуть слугувати дії чоловіка, який у цілком коректній формі зробив зауваження трьом особам, що грубо порушили правила дорожнього руху. У відповідь вказані особи, згодом засуджені Сокальським районним судом Львівської області, насильно помістили чоловіка в багажник автомобіля і вивезли у лісовий масив на околиці району, де, прагнучи провчити за зухвалість, заподіяли йому легкі тілесні ушкодження, що спричинили короткочасний розлад здоров'я⁵.

Варто підкреслити, що наслідки незаконного позбавлення волі або викрадення людини для потерпілої особи можуть бути різноманітними: отримання різного ступеня тяжкості тілесних ушкоджень та (або) психічних травм, заподіяння матеріальної та (чи) моральної шкоди тощо. У зв'язку з цим зазначимо, що в рамках кримінального провадження потерпілі від розглядуваного злочину далеко не завжди заявляють цивільний позов про відшкодування завданої їм матеріальної та (чи) моральної шкоди. У тих випадках, коли відповідний позов заявлено (орієнтовно 30%), суди переважно задовольняють його повністю або частково (значно частіше). Зауважимо також, що суди досить часто враховують позицію потерпілих щодо призначення покарання винним. Як правило, потерпілі просять суд не призначати засудженим покарання у виді позбавлення волі на певний строк, нерідко вважають за доцільне звільнити винного від відбування покарання з випробуванням. Так, наприклад, потерпіла співмешканка неодноразово судимого чоловіка, який, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, понад годину незаконно утримував її в квартирі, просила суд суворо не карати підсудного, оскільки злочин він вчинив на ґрунті ревнощів, підстави для чого дала вона сама⁶.

Підсумовуючи викладене, підкреслимо, що особа жертви незаконного позбавлення волі або викрадення людини відіграє важливе значення у механізмі вчинення даного злочину. З огляду на це вагоме місце у системі заходів запобігання таким посяганням повинна займати віктимологічна профілактика. Видається, що ключову роль у цьому напрямі мають відігравати ЗМІ, котрі можуть інформувати населення про заходи, здатні знизити

1 Архів Шевченківського районного суду м. Києва за 2018 рік. Справа № 761/7009/17.

2 Кримінологічна віктимологія: навч. посібник / за заг. ред. проф. О.М. Джужі. Київ: Атіка, 2006. С. 290.

3 Архів Сумського районного суду Сумської обл. за 2011 рік. Справа № 1-47/11.

4 Архів Оболонського районного суду м. Києва за 2018 рік. Справа № 756/2379/18.

5 Архів Сокальського районного суду Львівської обл. за 2013 рік. Справа № 454/2501/13-к.

6 Архів Авдіївського міського суду Донецької обл. за 2011 рік. Справа № 1-223/11.

ти імовірність стати жертвою розглядуваного злочину (приміром, уникати певних місць, у яких зафіксовано найбільшу кількість таких посягань), а також про те, яким має бути алгоритм дій у тій чи іншій криміногенній ситуації (з урахуванням інформації про типові дії злочинців). Подібні рекомендації час від часу з'являються в ЗМІ, однак стосуються вони переважно інших злочинів.

Варто не тільки здійснювати віктимологічну просвіту населення, а й інформувати його про конкретні результати роботи правоохоронних органів. На сьогодні ж відповідні повідомлення стосуються майже виключно висвітлення найбільш резонансних випадків вчинення розглядуваного злочину. Поміж заходів віктимологічної профілактики посягань, спрямованих на позбавлення людини свободи пересування, варто назвати й виявлення окремих осіб та груп ризику з найвищим ступенем віктимності та здійснення профілактичного впливу на них з метою активізації їх захисних властивостей та подальшої девіктимізації¹. До таких осіб належать, зокрема, підприємці, загалом особи з високим матеріальним достатком.

На підставі аналізу матеріалів 24 кримінальних справ (проваджень) надамо *віктимологічну характеристику жертв захоплення заручників* (узагальнено дані стосовно 33 жертв).

В абсолютній більшості випадків (91,7%) вказаний злочин було вчинено щодо однієї особи (водночас у чотирьох кримінальних провадженнях йшлося про кількаразове вчинення даного посягання стосовно різних потерпілих). В одному випадку винний захопив у заручники двох осіб, ще в одному – п'ятьох (пасажирів рейсового автобуса). Наведені дані, на наш погляд, доводять, що розглядуваний злочин досить рідко спрямований проти громадської безпеки; в об'єктивній дійсності вказане діяння нечасто створює небезпеку для невизначено великого кола осіб.

Серед жертв розглядуваного злочину 51,5% – особи чоловічої статі, 48,5% – жіночої. Отримані дані, таким чином, дають підстави для висновку, що поміж жертв захоплення заручників чоловіки та жінки складають приблизно однакову кількість. Натомість окремі дослідники наводять зовсім інше співвідношення: так, В.О. Осипов вказує, що особою жіночої статі є лише кожна сьома жертва захоплення заручників². Водночас зазначимо, що жінки частіше аніж чоловіки стають випадковими жертвами розглядуваного злочину. Звертає на себе увагу також те, що понад 90% жертв захоплення заручників, вчиненого з метою незаконного збагачення шляхом вимагання викупу як умови звільнення заручника, становлять особи чоловічої статі.

На момент захоплення в заручники 18,2% осіб не виповнилось 18 років, 21,2% потерпілих склали особи у віці від 18 до 30 років, 30,3% – у віці від 30 до 40 років, 27,3% – у віці від 40 до 50 років, 3% – у віці понад 50 років. Як бачимо, найбільша кількість жертв розглядуваного злочину серед осіб у віці від 30 до 40 років, однак чисельність осіб старшого віку поміж потерпілих від захоплення заручників є ненабагато меншою. Майже кожен п'ятий потерпілий – неповнолітня особа.

Серед жертв захоплення заручників 84,8% – громадяни України, 15,2% – громадяни інших держав (Китаю та В'єтнаму). При цьому варто зазначити, що, вчиняючи даний злочин щодо іноземців, винні цілеспрямовано вибирали жертвами громадян інших держав. Так, наприклад, Іллічівський міський суд Одеської області у 2012 році засудив учасників організованої групи, які з метою незаконного збагачення шляхом вимагання викупу як умови звільнення заручника почергово захопили та тримали як заручників трьох заможних громадян Китаю, що проживали в Одесі та Одеській області. Організатором злочинної групи був громадянин Китаю, який від невстановлених осіб (також громадян КНР) отримував дані про рід діяльності потенційних потерпілих, їхніх родичів, місця проживання, розпорядок життя та іншу необхідну для вчинення злочинів інформацію. Перевадягнуті в міліцейську форму учасники організованої групи (громадяни України) розраховували на те, що китайці сприйматимуть їх як справжніх правоохоронців і не чинитимуть опору при затриманні. Виконуючи відведену йому функцію, організатор вказаних злочинів зв'язувався з родичами потерпілих і китайською мовою вимагав від них викуп за звільнення заручників. В результаті вчинених злочинів співучасники незаконно заволоділи грошовими коштами на загальну суму 477 тисяч доларів США, що їх отримали від родичів потерпілих осіб³.

54,5% жертв захоплення заручників на момент вчинення щодо них аналізованого злочину перебували у шлюбі (офіційно зареєстрованому або фактичному). Зазначимо, що вимогу вчинити певну дію (як правило,

1 Науменко С.В. Незаконное лишение свободы: уголовно-правовой и криминологический аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. С. 74.

2 Осипов В.А. Захват заложника: уголовно-правовой и криминологический аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1999. С. 28.

3 Архів Іллічівського міського суду Одеської області за 2012 рік. Справа № 1511/930/2012.

передати викуп) як умову звільнення заручника злочинці здебільшого адресували іншому з подружжя. 45,5% потерпілих у шлюбі не перебували. Аналізуючи показники, що характеризують сімейний стан потерпілих від захоплення заручників, зауважимо, що жертвами даного злочину інколи стають навіть члени сім'ї винного. Так, Сімферопольський районний суд Автономної Республіки Крим у 2012 році засудив чоловіка, який, вчинивши кілька злочинів і переслідуючи мету спонукання інших осіб до утримання від дій, спрямованих на припинення його протиправної діяльності та подальше затримання, захопив у квартирі жінки, з якою проживав у цивільному шлюбі, свою падчерку і, погрожуючи вбивством дівчини у разі втручання будь-кого, вивів її на вулицю, де неподалік від будинку відпустив, після чого зник з місця вчинення злочину¹.

Поміж жертв захоплення заручників 6% осіб мали неповну середню освіту, 21,2% – загальну середню, 42,4% – середню спеціальну, 30,3% – вищу освіту.

Чи не найбільше віктимологічне значення при дослідженні жертв захоплення заручників становлять дані, що ілюструють їх професійну приналежність та матеріальну забезпеченість. 30,3% потерпілих на момент вчинення щодо них цього злочину ніде не працювали або мали лише сезонний заробіток, 45,5% – працювали, 3% – були пенсіонерами, 21,2% – займалися підприємницькою діяльністю. Захоплення в заручники усіх без винятку підприємців було вчинене з метою незаконного збагачення шляхом вимагання викупу від їхніх родичів як умови звільнення заручника. Однак таку ж мету злочинці переслідували й стосовно частини працюючих осіб (зауважимо, що один із потерпілих на момент вчинення щодо нього злочину обіймав посаду начальника відділу державної реєстрації майнових прав Маріупольського міського управління юстиції²), а також щодо деяких непрацюючих, однак, судячи з матеріалів кримінальних проваджень, небідних людей. Окрему групу (9%) потерпілих від розглядуваного злочину складають представники влади та працівники правоохоронних органів (відповідальність за захоплення або тримання як заручника таких осіб передбачена у ст. 349 КК України). Інші жертви цього злочину були випадковими – їх, як правило, захоплювали в заручники з метою використання в якості «живого щита» для того, аби спонукати працівників правоохоронних органів чи інших осіб до утримання від вчинення дій по припиненню протиправної діяльності та затриманню злочинця (очевидно, що, зважаючи на непрогнозованість таких злочинів, віктимологічна профілактика вказаних посягань щодо цієї категорії потерпілих є найскладнішою). З огляду на сказане, усіх жертв розглядуваного злочину залежно від характеру їхньої поведінки можна умовно класифікувати на дві групи: *некритичні* (особи, що легковажно ставилися до елементарних заходів безпеки: напоказ вели розкішний спосіб життя, афішували свої статки, хизувалися недавнім продажем об'єкта нерухомості тощо, чим привернули увагу злочинців) та *нейтральні* (особи, які стали жертвою розглядуваного злочину через збіг негативних життєвих обставин)³.

Про майновий стан жертв захоплення заручників, вчиненого з метою незаконного збагачення шляхом вимагання викупу від родичів як умови звільнення заручника, свідчить, зокрема, сума грошових коштів, що її злочинці прагнули отримати (і в ряді випадків отримали) в результаті вчинення цього злочину – від 10 тисяч до 2 мільйонів доларів США.

До моменту вчинення злочину незнайомими із винними у захопленні заручників були 75,8% потерпілих, тоді як знайомими – 24,2%. Найбільший інтерес при цьому становлять злочини, вчинені з метою незаконного збагачення: тут злочинець і жертва, як правило, незнайомі між собою, хоча трапляються й винятки. Зазначимо, що в таких випадках нерідко слідує вбивство заручника винними, які усвідомлюють, що жертва може їх викрити. У разі ж вчинення захоплення як заручника особи, що доти не була знайомою з винними, останні збирають детальну інформацію про майбутню жертву, зокрема про рід її діяльності, майновий стан, місце проживання, розпорядок дня тощо. Вибір жертви часто здійснюється за наводкою інших осіб.

Іноді вирішальним фактором при виборі злочинцями майбутньої жертви розглядуваного злочину є наявність у них інформації, що компрометує потерпілого, зокрема даних, що свідчать про здійснення ним незаконної діяльності. Так, наприклад, учасники озброєної банди, що у 2011 році були засуджені Ленінським районним судом м. Вінниці, вирішили захоплювати в заручники дітей наркоторговців ромської національності, розраховуючи на те, що потерпілі не будуть заявляти в правоохоронні органи, оскільки самі займаються злочинною діяльністю⁴.

1 Архів Сімферопольського районного суду Автономної Республіки Крим за 2012 рік. Справа № 118/6674/12.

2 Вирок Приморського районного суду міста Маріуполя Донецької області від 6 квітня 2017 р. (справа № 263/13009/15-к, провадження № 1-кп/266/43/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/65890710>

3 Андрушко А.В. Віктимологічні аспекти захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 261–262.

4 Архів Ленінського районного суду м. Вінниці за 2011 рік. Справа № 1-601/10.

На підставі викладеного вище можна розробити узагальнений портрет осіб, які мають підвищений ризик стати жертвою захоплення заручників: це особи чоловічої статі у віці від 30 до 50 років, які займаються підприємницькою діяльністю та мають високий рівень доходів. При виборі потенційної жертви розглядуваного злочину увагу злочинців привертає неприховане заможне життя таких осіб; вибір жертви нерідко здійснюється також за наводкою інших осіб¹.

Не підтверджуються дані окремих дослідників, котрі вказують, що розглядуваний злочин найчастіше вчиняється в місцях позбавлення волі та в літаках цивільної авіації². За нашими даними, 33,3% жертв були захоплені в заручники у під'їзді житлового будинку, у власній квартирі або ж у гаражі, 21,2% – біля будинку, в якому мешкали, 15,2% – в салоні рейсового автобуса, 12% – на вулиці, 6% – в салоні власного автомобіля. Інші чотири особи (всього 12%) стали жертвою розглядуваного злочину відповідно у приміщенні аптеки, в приміщенні ювелірного магазину, в приміщенні факультету природничо-географічної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, у службовому відділенні старшого по корпусному відділенню Одеського СІЗО. Дані, що характеризують місце вчинення розглядуваного злочину, на наш погляд, також певною мірою свідчать про те, що захоплення заручників посягає насамперед на особисту свободу конкретних індивідів, а не на громадську безпеку.

Певний інтерес становить також інформація, що стосується часу доби, коли особу було захоплено в заручники: 27,3% осіб стали жертвами розглядуваного злочину удень, 48,5% – увечері, 24,2% – уночі.

Здійснений аналіз матеріалів кримінальних проваджень засвідчує, що невід'ємним атрибутом захоплення заручників є застосування до жертв цього злочину фізичного або психічного насильства. При цьому здебільшого має місце поєднання як фізичного насильства, так і насильства психічного. Насильство застосовувалось не тільки для подолання опору та здійснення контролю над потерпілим, а й для того, щоб у третіх осіб склалося чітке переконання про реальність небезпеки, яка загрожує жертві в разі невиконання вказаними особами висунутих злочинцями вимог. При захопленні заручників у 28,6% випадків використовувалась вогнепальна зброя, 10,7% таких злочинів вчинено з використанням спецзасобу для відстрілу гумових куль, 32,1% – з використанням ножа (що цікаво, здебільшого кухонного), 14,3% – з використанням спеціально пристосованого або заздалегідь заготовленого предмета (фрагмента скляної пляшки, загостреного з однієї сторони металевого предмета, молотка). В інших випадках під час захоплення як заручника до жертви застосовувалась виключно фізична сила. Так, наприклад, Соснівський районний суд м. Черкаси засудив учасників організованої групи, які шляхом застосування грубої фізичної сили (завдання ударів, здавлювання шиї) захопили в салоні автомобіля підприємця, зв'язали йому руки й ноги і змусили випити приготовлену заздалегідь суміш горілки і клофеліну. Після цього потерпілого доставили до дачного будинку, де незаконно утримували, очікуючи від родичів на викуп, виплата якого була умовою звільнення заручника³.

Захоплення заручників, вчинені з метою незаконного збагачення шляхом вимагання викупу як умови звільнення заручника (таких 64,2%), переважно досить подібні між собою: спершу здійснюється силове захоплення жертви, яку викрадають з місця її перебування і на автомобілі перевозять у заздалегідь підготовлене для тримання заручника місце. При цьому зазначимо, що іноді переміщення жертви відбувається на досить значні відстані. Так, наприклад, учасники організованої групи викрадали заможних громадян КНР на території Одеської області, а потім переміщали останніх до заздалегідь орендованого приватного будинку, розташованого в одному із сіл Київської області, де незаконно тримали. Що стосується захоплень заручників, вчинених з іншою метою, то більшість з них не супроводжувались переміщенням потерпілих з того місця, де вони перебували до моменту вчинення злочину, до іншого місця. Так, Славутський міськрайонний суд Хмельницької області засудив чоловіка, який спочатку на ґрунті ревнощів завдав умисні легкі тілесні ушкодження неповнолітній дівчині, що відмовилась підтримувати з ним стосунки, а потім, коли до будинку прибули працівники міліції, з метою спонукання останніх до утримання їх від вчинення дій з припинення його протиправної діяльності та затримання, приставив ніж до шиї дівчини і погрожував її вбивством, якщо правоохоронці зайдуть до квартири⁴.

В абсолютній більшості випадків потерпілі від розглядуваного діяння не чинили активного опору винним, що пов'язано, зокрема, з недостатністю їхньої фізичної підготовки, раптовістю та інтенсивністю посягання, озброєністю винних, страхом проігнорувати їхні вимоги тощо. Крім того, слід мати на увазі, що значна частина

1 Андрушко А.В. Віктимологічні аспекти захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 262.

2 Осипов В.А. Захват заложника: уголовно-правовой и криминологический аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1999. С. 44.

3 Архів Соснівського районного суду м. Черкаси за 2012 рік. Справа № 1-525/12.

4 Архів Славутського міськрайонного суду Хмельницької обл. за 2014 рік. Справа № 682/3296//14-к.

захоплені заручників вчиняється у співучасті – зрозуміло, що таким чином зламати опір жертви значно легше. Іноді жертвою цього злочину цілеспрямовано вибирають неповнолітніх осіб, розраховуючи, вочевидь, на те, що жертва не зможе чинити ефективного опору. Водночас аналіз матеріалів кримінальних проваджень засвідчує, що окремі (9%) жертви захоплення заручників все ж намагалися чинити опір, який, утім, жодного разу не призвів до звільнення потерпілого чи припинення ним вказаного протиправного посягання. Так, наприклад, Баштанський районний суд Миколаївської області засудив двох співучасників, які з метою спонукання родичів затриманого до виплати викупу як умови його звільнення спершу обмежили вільне пересування потерпілого, наказавши йому перелізти на задне сидіння власного автомобіля, а потім намагались зв'язати його, однак потерпілий почав чинити опір, внаслідок чого залишив салон автомобіля та почав тікати. Винні, однак, наздогнали чоловіка і здійснили в нього кілька пострілів з обріза мисливської рушниці, внаслідок чого невдовзі настала його смерть¹.

Вивчення доступної емпіричної бази засвідчило, що заручників незаконно тримали протягом доволі різного проміжку часу – від кількох хвилин до 21 доби. Час, протягом якого утримували заручників, залежав від мети, що її переслідували винні у вчиненні цього злочину особи. Найдовше у заручниках тримали потерпілих, яких захопили з метою отримання викупу від третіх осіб як умови звільнення заручника. Пов'язано це з часом, необхідним родичам потерпілого для того, аби зібрати потрібну суму і передати її вимагачам. В таких випадках жертву утримували від кількох годин до 21 доби. В інших випадках тримання в заручниках відбувалося протягом недовгого часу – від декількох хвилин до кількох годин².

Потерпілих, яких захопили в заручники з метою отримання викупу від третіх осіб, як правило, тримали в спеціально підготовленому для цього будинку, куди доставляли після силового захоплення жертви. В інших випадках тримання як заручника здебільшого відбувалося у тому місці, де особа була захоплена як заручник (на вулиці, в приміщенні аптеки, в салоні рейсового автобуса тощо). В окремих проаналізованих випадках тримання особи в якості заручника як такого не було. Наприклад, Новокаховський міський суд Херсонської області засудив чоловіка, який з метою спонукання батьків неповнолітнього до виплати викупу як умови звільнення заручника підійшов до хлопця ззаду та, нанісши йому удар ногою під коліно, збив потерпілого з ніг, після чого, прагнучи подолати його опір та перешкодити можливості покликати на допомогу, накинув хлопцеві на шию мотузку та почав здавлювати її, в результаті чого настала смерть потерпілого. Як бачимо, в даному випадку винний, захоплюючи неповнолітнього як заручника, не розраховував сили і задушив його, хоча мав на меті тримати хлопця в нежитому будинку, а потім вимагати в його батьків 100 тисяч доларів США в якості викупу за звільнення³.

Під час тримання як заручника винні поводитись з потерпілими по-різному. В одних випадках поводження було порівняно гуманним. Так, у матеріалах згадуваного вище кримінального провадження, що стосувалося захоплення в заручники на території Одеси та Одеської області громадян Китаю, вказано, що учасники організованої групи не застосовували до потерпілих фізичну силу, годували їх, водили до туалету. В більшості випадків, однак, до потерпілих застосовували фізичну силу, погрожували їм розправою, принижували. Вказаними діями злочинці намагалися передовсім посилити дієвість погрози адресатам вимог, хоча іноді таким чином вони просто самостверджувались. Приміром, учасники озброєної банди, захопивши підприємця в заручники, привезли його до приватного будинку, де пристебнули наручниками до радіатора, позбавили потерпілого їжі, завдавали йому удари ногами, руками, а також тупими предметами в різні частини тіла⁴. В одному випадку поводження з утримуваним заручником було настільки жорстоким, що при призначенні покарання суд врахував як обставину, що обтяжує покарання, вчинення даного злочину з особливою жорстокістю. Аргументуючи відповідне рішення, Приморський районний суд м. Маріуполя зазначив, що після перевезення захопленого заручника до задалегідь орендованого приватного будинку учасники організованої групи протягом трьох діб тримали його зв'язаним, завдавали йому численні удари ногами і руками в голову та інші частини тіла, застосовували різні тортури, не надавали медичну допомогу, погрожували вбивством у разі невиконання родичами потерпілого їхніх вимог, не водили до туалету, усіяко принижували його честь та гідність⁵.

1 Архів Баштанського районного суду Миколаївської обл. за 2014 рік. Справа № 468/560/14-к.

2 Андрушко А.В. Віктимологічні аспекти захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 263.

3 Архів Новокаховського міського суду Херсонської обл. за 2012 рік. Справа № 2117/210/2012.

4 Архів Малиновського районного суду м. Одеси за 2013 рік. Справа № 1-3682/12.

5 Вирок Приморського районного суду м. Маріуполя Донецької обл. від 6 квітня 2017 р. (справа № 263/13009/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/65890710>

Інтерес становить також з'ясування причин, завдяки яким заручники були звільнені. Найбільше, 48,5% заручників, звільнено працівниками правоохоронних органів в результаті затримання винних у вчиненні розглядуваного злочину осіб. 30,3% жертв даного злочину були добровільно звільнені винними внаслідок повного або часткового виконання висунутих останніми вимог, 9% – добровільно звільнені винними після припинення їх переслідування та зникнення небезпеки бути затриманими правоохоронцями, 3% – звільнені винними, що усвідомили реальну загрозу бути затриманими працівниками правоохоронних органів. 9% заручників були вбиті¹.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що в рамках кримінального провадження потерпілі далеко не завжди заявляють цивільний позов про відшкодування завданої їм матеріальної та моральної шкоди. У тих же випадках, коли такий позов заявлено (близько 40%), суди здебільшого задовольняють його повністю або частково (частіше). Зазначимо також, що суди лише в окремих випадках враховують позицію потерпілих щодо призначення покарання винним у захопленні заручників. Так, наприклад, Броварський міськрайонний суд Київської області, призначаючи покарання винному, врахував думку потерпілого, який просив суд суворо покарати підсудного².

Розроблення заходів віктимологічної профілактики захоплення заручників ускладнене непрогнозованістю цього злочину (іноді навіть для самого винного). Передбачити його вчинення вкрай складно. Водночас здійснене нами дослідження дозволяє чітко виокремити категорію осіб, які з найбільшою вірогідністю можуть стати жертвою захоплення заручників, – підприємці та загалом матеріально забезпечені люди. З огляду на це віктимологічна профілактика розглядуваних посягань повинна включати комплекс заходів, які б передбачали пропагування необхідності дотримання елементарних правил безпеки. Серед вказаних осіб варто поширювати спеціальні пам'ятки, які б містили конкретні поради як не стати жертвою захоплення заручників (наприклад, бути максимально закритими у спілкуванні з незнайомими людьми, не афішувати надміру власні статки, уникати місць, що є сприятливими для злочинного посягання, тощо). Відповідні поради слід розробляти виходячи із конкретних прикладів, які мали місце в об'єктивній дійсності, що дозволить унаочнити їх, зробити практичними та переконливими. Важливою у цій справі є також роль ЗМІ. Отримана інформація має спонукати осіб, які складають групу ризику вчинення щодо них захоплення заручників (та й багатьох інших злочинів), до критичного перегляду власної поведінки, що дозволить вберегтися від можливої небезпеки³.

Крім того, серед осіб, які з найбільшою вірогідністю можуть стати жертвою захоплення заручників, варто поширювати конкретні рекомендації щодо поведінки в разі захоплення або тримання як заручника. В кожній конкретній ситуації лінію поведінки потрібно вибирати залежно від усесторонньої оцінки усіх обставин. Там, де це можливо, варто чинити активний опір злочинцеві (злочинцям), просто намагатися привернути до себе увагу оточуючих. Погоджуємось з дослідниками, які зазначають, що особи, котрі вчиняють захоплення заручника, як правило, мають серйозні наміри досягти запланованого, а тому при прийнятті рішення чинити опір необхідно виходити з того, що злочинець навряд чи легко відмовиться від своєї мети, з огляду на що важливо враховувати: 1) можливості нападаючої сторони – озброєність, фізичну підготовку, агресивність, кількість злочинців тощо; 2) критично оцінити власні можливості – фізичну підготовку, наявність зброї чи предметів, що можуть бути використані в якості зброї, знаходження неподалік інших людей тощо; 3) моральну та правову відповідальність за людей, що знаходяться поряд (наприклад, дітей, пасажирів); 4) можливі непередбачувані обставини⁴. Як засвідчує аналіз доступної емпіричної бази, відповідний варіант поведінки можливий лише в окремих випадках. Значно частіше особа чинити реального опору не може і опиняється під контролем злочинців. У такій ситуації необхідно виявляти витримку, виконувати всі їхні вимоги, постійно аналізувати зміну ситуації, не робити нічого, що могло б викликати зайву агресію з їхнього боку, по можливості сприяти співробітникам правоохоронних органів у власному звільненні⁵. Якщо захоплено одразу багатьох людей, потрібно намагатися, щоб злочинці звільнили хоча б частину заручників, насамперед дітей та хворих.

Про *віктимологічну характеристику жертв підміни дітей* говорити складно, оскільки відсутня відповідна судова практика. У нашому розпорядженні є виключно повідомлення про вчинення вказаного посягання, що трапляються в ЗМІ.

1 Андрушко А.В. Віктимологічні аспекти захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 263.

2 Вирок Броварського міськрайонного суду Київської обл. від 24 квітня 2012 р. (справа № 1-36/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/46485873>

3 Андрушко А.В. Віктимологічні аспекти захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 264.

4 Осипов В.А. Захват заложника: уголовно-правовой и криминологический аспекты: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1999. С. 155.

5 Там же. С. 156.

Нагадаємо, що в юридичній літературі давно дискутується питання про те, хто може бути потерпілим від розглядуваного злочину – лише новонароджена дитина чи й дитина старшого віку. Водночас у всіх проаналізованих випадках йшлося про підміну новонародженої дитини. Причому, як зазначалося вище, домінує ситуація, коли відбувається підміна народженої здорової дитини на чужу мертву, яка й видається матері як її біологічна дитина.

Підміна можлива і стосовно нерідних дітей (усиновлених, прийомних), однак жодного такого випадку нами не виявлено – у всіх проаналізованих повідомленнях йшлося про підміну дитини біологічних батьків.

С.Р. Абрамова зазначає, що спосіб вчинення розглядуваного злочину може полягати в заміні однієї дитини іншою, зміні бирок на новонароджених з вказівкою прізвища, імені та по батькові матері і дати народження дитини¹. На думку Є.В. Даценка, всі можливі способи підміни дитини можуть бути класифіковані на три групи: 1) фізичне переміщення дітей у просторі; 2) заміна, підроблення, знищення, пошкодження, викрадення, приховування засобів ідентифікації; 3) «змішані» способи, коли відбувається фізичне переміщення дитини в просторі, а також заміна, підроблення, знищення, пошкодження, викрадення, приховування засобів ідентифікації. При цьому вказаний автор зазначає, що у чотирьох з шести вивчених ним кримінальних проваджень підміна дитини була вчинена «змішаним» способом, у двох випадках – шляхом фізичного переміщення². Водночас проведене нами дослідження засвідчило, що в абсолютній більшості проаналізованих випадків мала місце ситуація видання матері (після того, як породілля відходила від анестезії) чужої мертвої дитини за нібито народжену нею³.

На наше переконання, ефективне запобігання злочинам, що полягають у підміні дітей, залежить насамперед від продуманої віктимологічної профілактики. Майбутнім матерям варто завчасно готуватися до пологів, зокрема вибрати пологовий будинок з доброю репутацією (у цьому можуть допомогти спеціальні інтернет-форуми), а також лікаря, познайомитись з медичним персоналом і розпитати про те, які конкретно заходи вживаються у пологовому будинку для того, щоб уникнути випадків підміни дітей. Після народження дитини варто постійно контролювати дії медичного персоналу, пов'язані з немовлям. Доцільно, аби при пологах був присутній батько дитини (т.зв. партнерські пологи). Варто відразу сфотографувати дитину на телефон, що в разі необхідності допоможе ідентифікувати її. У разі появи обґрунтованої підозри, що дитина, привезена з пологового будинку, чужа, варто зробити генетичну експертизу. Дотримання цих правил здатне мінімізувати ризики підміни дитини⁴.

На підставі матеріалів 300 кримінальних проваджень надамо також *віктимологічну характеристику жертв торгівлі людьми*. Автором узагальнено дані, що стосуються 1167 потерпілих від вказаного посягання.

Здійснений аналіз засвідчує, що 1147 (98,3%) жертв розглядуваного злочину – потерпілі від торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації. Із цих осіб 918 (80%) – жертви торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, 124 (10,8%) – з метою експлуатації у формі примусової праці, 49 (4,3%) – з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, 46 (4%) – з метою використання в порнобізнесі, 10 (0,9%) – з метою вилучення органів. Ще 20 (1,7%) осіб – жертви торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами.

Чисельність осіб, що фігурували в одному кримінальному провадженні як потерпілі, дуже різна: від однієї до сорока двох. Найчастіше, однак, мало місце двоє-троє потерпілих. При цьому зауважено, що якщо для торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації, значна кількість потерпілих в рамках одного провадження є поширеним явищем (особливо це стосується торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації), то для торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками (як задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами, так і з метою подальшого примусового втягнення в зайняття жебрацтвом), це нехарактерно: в кожному з відповідних випадків батьки торгували однією своєю дитиною.

З-поміж 1167 потерпілих від аналізованого посягання 1019 (87,3%) – особи жіночої статі, 148 (12,7%) – чоловічої. Значне переважання кількості жінок серед жертв торгівлі людьми пов'язане з істотним переважанням чисельності випадків вчинення вказаного злочину з метою сексуальної експлуатації (майже 100% жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, є особами жіночої статі). Необхідно, однак, зазначити,

1 Абрамова С.Р. Типовые следственные ситуации первоначального этапа расследования подмены ребенка (ст. 153 УК РФ). *Актуальные проблемы современной юридической науки и практики*: межвуз. сб. науч. трудов. Саратов: Изд. Саратовского университета, 2007. С. 245–246.

2 Даценка Є.В. Кримінально-правова характеристика підміни дитини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2015. С. 9.

3 Андрушко А. Підміна дітей: кримінологічна характеристика та напрями запобігання. *Visegrad journal on human rights*. 2018. № 5 (volume 1). С. 20.

4 Там само. С. 21.

що для різних цілей експлуатації людини характерні певні особливості статевого складу потерпілих від розглядуваного посягання.

Серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, жінки становлять 99,9%. Лише один (0,1%) із 918 потерпілих від вказаного злочину – особа чоловічої статі. Варто зазначити, що цей виняток становить чоловік нетрадиційної сексуальної експлуатації, якого саме з огляду на приналежність до сексменшин завербували для надання платних сексуальних послуг у нічному клубі столиці Китаю, пообіцявши йому заробіток у сумі 4 тисячі доларів США на місяць¹.

За нашими даними, серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, 81,5% – особи чоловічої статі, 18,5% – жіночої. За даними Міжнародної організації з міграції (МОМ), кількість осіб чоловічої статі поміж жертв несексуальної експлуатації за 2018 рік становила 66%, жіночої – 34%². Переважання осіб чоловічої статі серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з вказаною вище метою, пояснюється, зокрема, видами робіт, на яких здебільшого доводиться працювати таким особам (будівельні, важкі сільськогосподарські роботи).

З-поміж жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, кількість осіб чоловічої та жіночої статі є майже однаковою – 49% та 51% відповідно.

Всі 46 жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою використання в порнобізнесі, – особи жіночої статі, натомість усі десятиєро потерпілих від торгівлі людьми, вчиненої з метою вилучення органів, – чоловіки.

Таким чином, переважання осіб жіночої статі серед потерпілих від розглядуваного злочину характерне для торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації та з метою використання в порнобізнесі. Натомість з-поміж жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці та з метою вилучення органів, переважають особи чоловічої статі. Щодо жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, то кількість жінок та чоловіків серед них є майже однаковою.

Серед жертв торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами, 60% становлять особи чоловічої статі, 40% – жіночої. Нами не виявлено жодного випадку, коли б для покупця мала значення стать дитини або ж коли батьки, вирішуючи яку дитину продати, зважали при цьому на її стать.

У розглядуваному контексті зазначимо, що у 20 з 26 вивчених автором випадків торгівлі батьками своїми дітьми покупці бажали придбати дитину для подальшого її усиновлення чи удочеріння³ (76,9%), у решті випадків (23,1%) – для експлуатації у формі примусового жебракування. Разом з тим у ЗМІ час від часу трапляються повідомлення про торгівлю дітьми, вчинену їхніми батьками, з метою сексуальної експлуатації неповнолітніх⁴. Так, у червні 2019 р. у львівському аеропорту правоохоронці затримали 38-річну жінку, яка намагалася продати свою 17-річну доньку для подальшої її сексуальної експлуатації в Чехії. Мати пояснила, що «свідомо шукала доньці роботу за кордоном, бо там секс-послуги неповнолітніх вартують дорожче»⁵.

Вік потерпілих від торгівлі людьми у процентному відношенні розподілився так: до 14 років – 2,6%, від 14 до 18 років – 6,1%, від 18 до 30 років – 75,9%, від 30 до 40 років – 13,2%, від 40 до 50 років – 1,5%, від 50 до 60 років – 0,6%, понад 60 років – 0,1%. Необхідно при цьому зазначити, що вік потерпілих від торгівлі людьми суттєво відрізняється залежно від мети, задля якої було вчинене розглядуване діяння.

Здійснене дослідження засвідчило, що серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, осіб у віці до 14 років не виявилось, осіб у віці від 14 до 18 років виявилось 5,6%, у віці від 18 до 30 років

1 Архів Червонозаводського районного суду м. Харкова за 2013 рік. Справа № 2035/5964/2012.

2 Протидія торгівлі людьми в Україні. Статистика МОМ станом на 31 грудня 2018 р. / Програма протидії торгівлі людьми. Представництво Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні. URL: <http://stoptrafficking.org/sites/default/files/mom/IOM%20VoT%20Statistics%20UkDecember2018%20-%20fin.pdf>

3 Не виключено, звичайно, що окремі покупці, запевняючи батьків про намір усиновити їхню дитину, насправді переслідували іншу мету.

4 Мати-алкоголичка продала свою дочку в сексуальне рабство. *Obozrevatel*. 28 вересня 2006 р. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/abroad/40817-mati-alkogolichka-prodala-svoyu-dochku-v-seksualne-rabstvo.htm>; На Хмельниччині жінка продала 16-річну дочку у сексуальне рабство. *Гляком*. 10 червня 2019 р. URL: <https://glavcom.ua/news/na-hmelnichchini-zhinka-prodala-16-richnu-dochku-u-seksualne-rabstvo-foto-600831.html>; Тіло неповнолітньої дочки за гроші: рідна мати здавала дівчину в сексуальне рабство. *Днепр:info*. 13 червня 2019 р. URL: <https://dnepr.info/uk/news/telo-nesovershennoletnej-docheri-za-dengi-godnaya-mat-sdavala-devushku-v-seksualnoe-rabstvo>; У Львові жінка намагалася продати доньку в сексуальне рабство за кордон. *УНІАН*. 11 червня 2019 р. URL: <https://www.unian.ua/society/10582833-u-lvovi-zhinka-namagalasya-prodati-donku-v-seksualne-rabstvo-za-kordon.html>

5 У секс-рабство ледь не продала свою 17-річну доньку львів'янка. *ТСН*. 12 червня 2019 р. URL: <https://tsn.ua/video/video-novini/u-seks-rabstvo-led-ne-prodala-svoyu-17-richnu-donku-lviv-yanka.html>

– 82,4%, у віці від 30 до 40 років – 12%, у віці понад 40 років – 0%. Одержані результати загалом є очікуваними, оскільки очевидно, що на ринку комерційних секс-послуг найбільшим попитом користуються молоді жінки.

У юридичній літературі іноді підкреслюється, що серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, малолітні та неповнолітні особи становлять значну частку (іноді вказується, що навіть 50%)¹, однак такі дані не підтверджуються емпірично.

Розподіл потерпілих від торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, залежно від їхнього віку, за нашими даними, виглядає так: від 14 до 18 років – 7,3%, від 18 до 30 років – 54,8%, від 30 до 40 років – 24,2%, від 40 до 50 років – 9,7%, понад 50 років – 4%. Таким чином, лівову частку жертв вказаного злочину прогнозовано складають особи найбільш активного працездатного віку, однак трапляються серед них й особи старшого віку.

Вік потерпілих від торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, у процентному відношенні розподілився так: до 14 років – 20,4%, від 14 до 18 років – 4,1%, від 18 до 30 років – 34,7%, від 30 до 40 років – 22,4%, від 40 до 50 років – 12,2%, від 50 до 60 років – 4,1%, понад 50 років – 2%. Як бачимо, віковий діапазон жертв торгівлі людьми, вчиненої з вказаною метою, доволі широкий. Зауважимо, зокрема, що чималу частку жертв даного злочину складають малолітні особи, більшість з яких продані своїми батьками для подальшої їх експлуатації іншими особами. На відміну від проаналізованих вище випадків, вік особи для її експлуатації в примусовому жебракуванні має значно менше значення (виняток якраз і становлять малолітні, а також, певною мірою, особи похилого віку).

3-поміж жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою використання в порнобізнесі, 19,6% складають неповнолітні особи (у віці від 14 до 18 років), 80,4% – особи у віці від 18 до 30 років. Осіб інших вікових категорій серед жертв даного злочину не виявлено.

Семеро з десяти жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою вилучення органів, – особи у віці 18 до 30 років, троє – у віці від 30 до 40 років.

Розподіл потерпілих від торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами, залежно від їхнього віку, виглядає таким чином: до 1 місяця – 40%, від 1 місяця до 1 року – 15%, від 1 до 3 років – 30%, від 3 до 6 років – 15%. Як бачимо, найбільша кількість жертв розглядуваного посягання серед новонароджених дітей. Вказаний факт пояснюється, зокрема, тим, що в низці випадків рішення продати свою дитину в матері утвердилось ще під час вагітності і, народивши дитину, вона не зволікала з його реалізацією.

Вище зазначалося, що своїх дітей батьки продають не лише задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами, а й з метою примусового втягнення їх в зайняття жебрацтвом. При цьому аналіз емпіричної бази засвідчує певний зв'язок між віком дитини та баченням того, для чого потенційному покупцеві вона потрібна. Так, якщо найстаршою дитиною, котру збиралися усиновити (удочерити), була п'ятирічна дівчинка, то більшості дітей, яких планували примусити займатися жебрацтвом, виповнилося десять і більше років (разом з тим у двох відповідних провадженнях йшлося про дітей віком 3–4 роки). Вказаний зв'язок пов'язаний, зокрема, з тим, що всиновлюють, як відомо, здебільшого найменших дітей².

Певний інтерес становлять дані, які ілюструють громадянство жертв торгівлі людьми. Здійснений аналіз емпіричної бази засвідчив, що 97,9% з них – громадяни України, 2,1% – громадяни інших держав. Найбільше серед останніх громадян Китаю – 14, громадян Молдови виявилось четверо, громадян Пакистану – також четверо, громадян Узбекистану – троє. Серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, з метою використання в порнобізнесі та з метою вилучення органів, жодного іноземця не виявилось. Так само не було громадян інших держав поміж дітей, яких батьки продали задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами. Серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, 99,2% були громадянами України, 0,8% – громадянами інших держав (Молдови та Узбекистану). Громадянство України мали 85,5% жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, громадянство інших держав – 14,5% потерпілих від цього злочину. Серед останніх – громадяни Китаю

1 Див., наприклад: Мельничук В.О. Комерційна сексуальна експлуатація дітей: соціально-педагогічний аспект. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 11: Соціальна робота. Соціальна педагогіка. 2018. Вип. 24 (2). С. 99; Небитов А.А. Сексуальна експлуатація в Україні: кримінально-правовий та кримінологічний аналіз: монографія. Київ: Освіта України, 2016. С. 294.

2 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 1. С. 167.

і Пакистану. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що Україна – не лише країна походження, а й (хоч і доволі рідко) країна призначення жертв торгівлі людьми. Так, наприклад, Малинський районний суд Житомирської області засудив двох учасників організованої групи, які вчинили розглядуване діяння щодо чотирьох громадян Ісламської Республіки Пакистан. Суд встановив, що один із співучасників, будучи громадянином Пакистану, підшукував на території цієї держави людей, які шукали роботу, пропонував їм допомогу у працевлаштуванні в Україні, повідомляючи при цьому неправдиві відомості про сприятливу економічну ситуацію в Україні, обіцяючи у зв'язку з цим швидкий та достатньо великий заробіток. Після оформлення відповідних документів та прибуття громадян Пакистану до України, користуючись тим, що потерпілі не орієнтувались в чужій країні, не знали мови, а також перебували в скрутному матеріальному становищі, учасники організованої групи примушували їх до роботи на підприємстві з переробки каменю, а гроші, отримані в результаті експлуатації їх праці, привласнювали собі¹.

В матеріалах проаналізованих кримінальних проваджень порівняно рідко містяться дані про сімейний стан жертв торгівлі людьми. Таку інформацію вдалося отримати лише стосовно 454 потерпілих. З-поміж цих осіб лише 57 перебували у шлюбі, абсолютна ж більшість сім'ї не мала (сюди ми відносимо також розлучених, яких виявилось досить багато). Необхідно також зазначити, що близько 30% потерпілих від розглядуваного злочину мали на утриманні малолітніх чи неповнолітніх дітей. Необхідність їх утримання, а також відсутність доходів, нерідко слугувала важливим фактором віктимності досліджуваних осіб.

Так само далеко не завжди наявною є інформація про освітній рівень жертв розглядуваного посягання. Відповідні дані вдалося отримати лише стосовно 287 потерпілих. Серед цих осіб 15,3% мали неповну середню освіту, 65,2% – повну загальну середню, 18,1% – середню спеціальну, 1,4% – незакінчену вищу або вищу освіту. Таким чином, рівень освіти вказаних осіб очікувано є порівняно низьким. При цьому найнижчий рівень освіти характерний для потерпілих від торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом. Серед 18 жертв вказаного злочину, дані про освітній рівень яких вдалося одержати, 38,9% мали неповну середню освіту, 44,4% – повну загальну середню, 16,7% – середню спеціальну. Інформацію про освітній рівень жертв торгівлі людьми можна почерпнути також зі статистики МОМ. За даними цієї авторитетної організації, розподіл потерпілих від торгівлі людьми за рівнем освіти за період з 2007 по грудень 2018 року виглядає таким чином: неповну середню освіту мали 16%, повну середню – 13%, технічну – 51%, вищу – 18%, інше – 2%².

Чималий інтерес становлять дані, які стосуються матеріального становища жертв розглядуваного злочину. Цілоком прогнозовано рівень їхнього благополуччя виявився дуже низьким. З проаналізованих матеріалів кримінальних проваджень випливає, що лише одиниці потерпілих від торгівлі людьми на момент вчинення щодо них вказаного злочину були працевлаштованими, однак скаржились своєму вербувальнику, що рівень доходів не дозволяє їм забезпечити навіть найелементарніші проблеми, вони погрузли в боргах, мусять утримувати неповнолітніх дітей, хворих батьків тощо. Абсолютна ж більшість досліджуваних осіб не мала ніякої оплачуваної роботи або ж перебувала випадковими заробітками. Для прикладу, аналіз емпіричної бази засвідчив, що усі 100% жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, на момент скоєння стосовно них цього злочину ніде не працювали і мали скрутне матеріальне становище. Окремі з вказаних осіб не мали постійного місця проживання, займалися жебрацтвом, систематично зловживали спиртними напоями. Саме цими факторами був зумовлений уразливий стан більшості потерпілих від розглядуваного посягання³. Скрутним матеріальним становищем був зумовлений також уразливий стан абсолютної більшості жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, з метою використання в порнобізнесі та з метою вилучення органів.

Таким чином, попри проаналізовані вище відмінності в соціально-демографічних ознаках, що характеризують жертв розглядуваного злочину як конкретну особистість, можна виокремити рису, притаманну майже усім потерпілим від торгівлі людьми, вчиненої з перерахованими вище цілями експлуатації, – уразливий стан, в якому перебували ці особи. Вказаний стан зумовлений передовсім відсутністю у них роботи, перебуванням їх у скрутному матеріальному становищі, збігом тяжких особистих або сімейних обставин. Підкреслимо, що

1 Архів Малинського районного суду Житомирської обл. за 2014 рік. Справа № 0614/3005/2012.

2 Протидія торгівлі людьми в Україні. Статистика МОМ станом на 31 грудня 2018 р. / Програма протидії торгівлі людьми. Представництво Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні. URL: <http://stoptrafficking.org/sites/default/files/mom/IOM%20VoT%20Statistics%20UkDecember2018%20-%20fin.pdf>

3 Андрушко А.В. Торговля людьми, вчинена з метою експлуатації у формі примусової праці: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання / Правове регулювання та економічні свободи і права: монографія / за ред. проф. Михайла Савчина. Ужгород: Видавництво «РІК-У», 2020. С. 200.

уразливий стан, в якому перебуває особа, свідчить про її підвищену віктимність – високу ймовірність стати жертвою торгівлі людьми. У цьому зв'язку, для прикладу, Кременецький районний суд Тернопільської області слушно зазначив, що «згода потерпілих на роботу в парниках була не добровільною, а вимушеною, зумовленою уразливим становищем внаслідок збігу об'єктивних тяжких особистих та сімейних обставин, що істотно обмежувало їх у можливості вільного вибору, та не відповідало їхнім справжнім інтересам»¹.

Якщо уразливий стан жертв торгівлі людьми, вчиненої з перерахованими вище цілями експлуатації, зумовлений передовсім їхнім скрутним матеріальним становищем, то уразливий стан жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, часто пов'язаний зі специфічними факторами, зокрема з наявністю у особи інвалідності чи певної хвороби². Так, 28,6% потерпілих від вказаного злочину мали інвалідність. Найбільше серед них осіб, у яких були ампутовані кінцівки. Такі особи, вочевидь, становлять особливий інтерес для торговців людьми, оскільки здатні викликати найбільші співчуття у перехожих, а отже, можуть одержати від них найбільшу милостиню. Інші фізичні вади, що їх мали жертви розглядуваного злочину, – сліпота, глухота, синдром Марфана тощо. Один із потерпілих від цього посягання хворів на олігофренію в стадії імбецильності. Зауважимо, що окремі з жертв торгівлі людьми, вчиненої із зазначеною вище метою, раніше добровільно займалися жебрацтвом. Цей фактор також відіграв певну роль у віктимізації таких осіб³.

Хоча наявність інвалідності у жертви торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, є її «перевагою», яка гарантує стабільне отримання нею милостині, відсутність виражених фізичних вад не свідчить про «професійну непридатність» завербованої особи. Вивчення емпіричної бази засвідчує, що під час жебракування в хід ідуть різноманітні засоби: імітація інвалідності (наприклад, шляхом стягування рук спеціальним обручем), демонстрація фальшивих довідок про хворобу, видавання себе за монахинь тощо. Окремі з потерпілих мали завдання привозити інвалідів до місця жебракування, забирати у них милостиню й відвозити їх назад.

Особливу групу потерпілих від торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, складають діти. Частина з них, як зазначалося вище, були продані матерями особам, котрі декларували мету примусового втягнення їх в жебракування. В інших випадках матері були завербовані для примусового жебракування разом зі своїми дітьми. Так, Чуднівський районний суд Житомирської області встановив, що група циганів, вербуючи мешканок цієї області для начебто роботи в Польщі, наполегливо переконувала їх взяти із собою малолітніх дітей під тим приводом, що з дітьми простіше буде перетнути державний кордон, а також запевняла, що за наявності з ними дітей поляки здаватимуть більше гуманітарної допомоги, а отже, їм вдасться більше заробити⁴. Діти, таким чином, – перспективний «товар» з точки зору отримання доходу від примусового їх втягнення в зайняття жебрацтвом.

Торгівля дітьми вчиняється з використанням уразливого (а нерідко й безпорадного) стану дитини, зумовленого її фізичними та психічними властивостями, котрі позбавляли або суттєво обмежували здатність дитини усвідомлювати свої дії, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір незаконним діям.

На наше переконання, торгівля дітьми, вчинена їхніми батьками, – найбільш небезпечний та найганебніший різновид торгівлі людьми, який свідчить про глибоку моральну деформацію винних осіб, завдає серйозного удару по психіці дитини, котра виростає з усвідомленням того, що її продала рідна матір. В окремих проаналізованих кримінальних провадженнях авторові вдалося відшукати свідчення того, як зражені батьками діти реагували на їх підлий вчинок. Приміром, десятирічний хлопчик, якого мати продала за 30 тисяч гривень для подальшої експлуатації (примусового втягнення в зайняття жебрацтвом), під час досудового розслідування та в суді розповідав, що «коли він зрозумів, що мама продає його дядькові, йому стало дуже важко на душі і він, щоб не розплакатись, закрив вуха руками»⁵.

Більшість (66,7%) жертв торгівлі людьми до моменту вчинення щодо них даного злочину проживали в місті, 26,2% – в селі, 6,4% – в селищі міського типу, 0,7% – не мали визначеного місця проживання. Аналіз емпіричної бази засвідчив, що відповідні показники відрізняються залежно від тієї чи іншої мети експлуатації людини, за-

1 Архів Кременецького районного суду Тернопільської обл. за 2016 рік. Справа № 601/693/15-к.

2 Необхідно, однак, зазначити, що уразливий стан майже половини жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, був зумовлений винятково їхнім скрутним матеріальним становищем, збігом тяжких особистих або сімейних обставин.

3 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 4 (29). Том 1. С. 107.

4 Архів Чуднівського районного суду Житомирської обл. за 2013 рік. Справа № 625/1747/2012.

5 Архів Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської обл. за 2011 рік. Справа № 0907/1-234/2011.

для якої вчиняється розглядуване посягання. Мешканці міста переважають серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації (71%), з метою використання в порнобізнесі (100%) та з метою вилучення органів (80%). Домінують вони також серед жертв торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами (70%). Натомість мешканці села переважають серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці (58,9%) та з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом (47%). Особи без визначеного місця проживання виявились лише серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусової праці (1,6%) та з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом (12,2%). Найбільш «строкатою» є розглядувана характеристика жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом. Серед цих осіб 38,8% були мешканцями міст, 2% – селищ міського типу, 47% – сіл, 12,2% не мали визначеного місця проживання.

В матеріалах кримінальних проваджень далеко не завжди наявна інформація про те, чи були знайомі між собою жертва та злочинець до моменту вчинення розглядуваного діяння. Знайомими зі своїми кривдниками були орієнтовно 30% жертв даного злочину. Найбільшою мірою стосується це жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації. Зрозуміло, що знайомство із потенційною жертвою спрощує комунікацію з нею, полегшує процес переконання у вигідності зробленої пропозиції. У переважній більшості вказаних випадків йдеться про поверхово знайомих людей, однак подеколи це також особи, які перебувають у родинних відносинах (переважно матері та їхні діти). Так, наприклад, Мукачівський міськрайонний суд Закарпатської області встановив, що раніше судима жінка за 2,5 тисячі доларів США продала свою звідну сестру та її малолітнього сина для подальшої їх експлуатації у формі примусового втягнення в зайняття жебрацтвом¹.

Окремі з потерпілих від торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, – особи, які раніше займалися проституцією. Про реальну чисельність таких осіб серед жертв розглядуваного діяння говорити складно. В одних матеріалах кримінальних проваджень прямо вказується на те, що раніше вказані особи займалися проституцією, в інших – міститься лише опосередкована інформація. Так, наприклад, у матеріалах кримінального провадження, розглянутого Заводським районним судом м. Миколаєва, зазначено, що вербувальник скористався отриманими від третіх осіб відомостями про готовність жінки за своїми моральними якостями вступати в статевий зв'язок за грошову винагороду². Очевидно, що готовність надавати сексуальні послуги за грошову винагороду відіграє важливу роль у віктимізації жертв торгівлі людьми. Те саме стосується й осіб, які до моменту вчинення щодо них розглядуваного посягання добровільно займалися жебрацтвом і у зв'язку з цим привернули увагу торговців людьми.

Торгівля людьми є не одномоментною дією, а становить собою доволі складний і багатоступінний процес, кінцевою метою якого є експлуатація жертви. Стаття 149 КК України, нагадаємо, передбачає відповідальність за саму по собі торгівлю людьми, а так само за вербування, переміщення, переховування, передачу або одержання людини, якщо вони вчинені з метою експлуатації. У цьому зв'язку Н.В. Сметаніна слушно зазначає, що особливості віктимної поведінки жертви існують на кожному із зазначених етапів³. Утім, найбільшою мірою вказане стосується вербування людини, а також її експлуатації.

Вивчення емпіричної бази засвідчило, що вербування жертв торгівлі людьми найчастіше здійснюється в ході безпосереднього спілкування між вербувальником та жертвою (на вулицях населених пунктів, в кафе, по телефону тощо). Нерідко для цього використовуються також можливості інтернету, оголошення в засобах масової інформації, вуличні оголошення про прийом на роботу. І лише в окремих випадках вербування здійснюється під прикриттям модельних агентств, агентств із працевлаштування тощо. Зазначимо також, що іноді вербувальники залучають до своєї діяльності інших осіб, котрі не здогадуються про їхні справжні наміри. Так, наприклад, Синельниківський міськрайонний суд Дніпропетровської області встановив, що А. попросив свого знайомого Р., який не був обізнаний про злочинні плани А., щоб той підшукав дівчат, котрі бажать поїхати на заробітки до Росії. При цьому А. повідомив Р. недостовірні відомості про те, що дівчата працюватимуть в Росії офіціантками, а також надав йому неправдиву інформацію про умови цієї роботи. Вказану інформацію А. просив повідомляти бажаним поїхати на заробітки дівчатам⁴.

1 Архів Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської обл. за 2018 рік. Справа № 303/5913/18.

2 Архів Заводського районного суду м. Миколаєва за 2011 рік. Справа № 1-155/11.

3 Віктимологія: навч. посіб. / за ред. В.В. Голіни і Б.М. Головкина. Харків: Право, 2017. С. 240; Сметаніна Н.В., Манагарова Є.С. Кримінологічна характеристика злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми в умовах гібридної війни. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 1. С. 187.

4 Архів Синельниківського міськрайонного суду Дніпропетровської обл. за 2014 рік. Справа № 191/2670/13-к.

Виявивши осіб, які перебувають в уразливому стані, зумовленому скрутним матеріальним становищем, збігом тяжких особистих, сімейних або інших обставин, вербувальники переконують їх в доцільності та вигідності зайняття проституцією чи виконання певної роботи. Для впливу на потерпілих з метою переконання їх прийняти вказану пропозицію використовуються різноманітні методи. Одним із таких методів є розмова в довірчій обстановці, в ході якої вербувальники прагнуть викликати довіру з боку потерпілих, запевняють, що прагнуть допомогти їм у вирішенні життєвих проблем, намагаються справити враження надійної ділової людини.

Під час вербування основний акцент, як правило, робиться на значному розмірі заробітку, який особа отримуватиме, погодившись на пропозицію. Потерпілим іноді обіцяють величезні суми, які вони зможуть заробити за короткий відрізок часу. Найбільші кошти зазвичай обіцяють за зайняття проституцією. Зауважимо, що нерідко йдеться навіть не про тисячі, а про десятки тисяч доларів США на місяць. Так, наприклад, громадянин Китаю, переконуючи О. у вигідності пропозиції, запевнив її, що за день, обслуговуючи 5-6 клієнтів, вона зароблятиме від 1100 до 1900 доларів США, за місяць же їй вдасться заробити понад 20 тисяч доларів¹. У зв'язку з викладеним слід погодитись з Н.А. Орловською, яка слушно підкреслює, що жертви торгівлі людьми часто демонструють ознаки паразитизму, прагнучи швидко та без особливих зусиль отримати значні кошти². Цим зазвичай і користаються вербувальники.

Зауважимо, що вербувальники здебільшого (орієнтовно у 70% випадків) прямо пропонують жінкам займатися проституцією, не повідомляючи, однак, правду про те, що їх чекатиме, коли вони опиняться під контролем експлуататорів. В інших випадках жертвам торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, під час вербування повідомляють неправдиві відомості про характер роботи, якою доведеться займатися (наприклад, пропонують роботу офіціанток, танцівниць, покоївок тощо), і лише згодом вони довідуються, що їх обманули, оскільки насправді робота полягатиме в наданні сексуальних послуг за грошову винагороду. Вказане стосується не лише зазначеного різновиду розглядуваного посягання, а й торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, а також торгівлі людьми, вчиненої з метою використання в порнобізнесі. Наприклад, одним особам, які стали жертвами торгівлі людьми з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, обіцяли роботу (зокрема, пропонували працювати продавцями, офіціантками, доглядальницями за людьми похилого віку чи інвалідами, збирачами гуманітарної допомоги для хворих людей, розповсюджувачами листівок тощо), однак згодом заявили, що робота полягатиме в жебракуванні. Іншим – прямо пропонували займатися жебрацтвом, на що потерпілі, перебуваючи в уразливому стані, добровільно погоджувались, однак вводили їх в оману стосовно інших обставин вказаної діяльності (приміром, можливості у будь-який момент повернутися додому чи відмовитися від подальшого жебракування тощо)³.

Аналіз емпіричної бази засвідчив, що жертвам торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, вербувальники повідомляють завідомо неправдиві відомості про вигідні умови праці, що чекають на них, якщо вони погодяться на висловлену пропозицію. Зазвичай жертвам обіцяють високооплачувану й нетяжку роботу, належні умови проживання, повноцінне харчування, нормований робочий день, вихідні дні, можливість у будь-який момент безперешкодно повернутися додому⁴. В окремих випадках обман стосується навіть місця роботи. Так, Приморський районний суд м. Одеси встановив, що потерпілим обіцяли високооплачувану роботу зі збору яблук в одному з районів Одеської області, однак привезли до кордону з Росією, де заявили, що плани змінилися і працювати вони будуть на території Російської Федерації⁵.

Особи, які здійснюють вербування потенційних донорів, при зустрічі з останніми повідомляють їм загалом правдиві відомості (зокрема, який орган вилучатимуть, у якому місці (країна, клініка), за яку винагороду). Варто зазначити, що у всіх проаналізованих випадках потерпілі справді отримали обумовлену винагороду за вилучений у них орган (від 7 до 10 тисяч доларів). Обман (неповна правда) криється у найбільш значущій інформації –

1 Архів Приморського районного суду м. Одеси за 2018 рік. Справа № 522/17574/18.

2 Орловська Н.А. Перспективи розвитку кримінально-правової політики України щодо запобігання торгівлі людьми. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми*: матеріали III Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 12-13 квітня 2019 р.). Івано-Франківськ, 2019. С. 130.

3 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 4 (29). Том 1. С. 107.

4 Андрушко А.В. Торговля людьми, вчинена з метою експлуатації у формі примусової праці: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання / Правове регулювання та економічні свободи і права: монографія / за ред. проф. Михайла Савчина. Ужгород: Видавництво «РІК-У», 2020. С. 201.

5 Архів Місцевого Приморського районного суду м. Одеси за 2011 рік. Справа № 1-413/11.

про те, яка шкода здоров'ю загрожує донору в результаті вилучення органа¹. Так, один із вербувальників запевняв потенційного донора, що все буде добре і без однієї нирки цілком можна повноцінно жити, наголошував, що операцію будуть проводити спеціалісти, які добре знають свою роботу². В іншому випадку вербувальник, аби розсіяти всі сумніви потенційних донорів, говорив, що він сам продав свою нирку (що відповідало дійсності) і запевняв, що може слугувати прикладом того, що вилучення однієї нирки не становить небезпеки для здоров'я³.

У розглядуваному контексті підкреслимо, що жертви торгівлі людьми зазвичай не ставляться до зроблених їм пропозицій критично. При цьому нерідко має місце не просто відсутність достатньої пильності, а нічим не обґрунтована («сліпа») довіра до незнайомої людини, котра обіцяє легке вирішення матеріальних проблем. Приміром, в одному випадку жінка погодилась на роботу в Російській Федерації, хоча їй навіть не уточнили в чому саме ця робота полягатиме⁴. В іншому випадку жінку не здивувало те, що в останній момент, вже біля пункту перетину державного кордону, їй повідомили, що працювати офіціанткою доведеться не в Харкові, як спершу запевняли, а на території Росії⁵. Ще в одному випадку потерпілі через скрутне матеріальне становище навіть не роздумували над пропозицією продати свою нирку⁶.

Поширеним прийомом, використовуваним під час вербування потерпілих, є наведення прикладів інших осіб. Приміром, для посилення ефекту реальності зробленої пропозиції вербувальником наводяться приклади жінок, котрі свого часу погодились на надання платних сексуальних послуг, а нині завдяки цьому багато заробляють і ні в чому собі не відмовляють. Так, наприклад, один із вербувальників, переконуючи дівчину виїхати до Росії для надання платних сексуальних послуг, запевняв її, що жодна з жінок, яких він раніше влаштував у Москві повіями, не шкодує за своє рішення, вони заробляють багато грошей, купують собі машини, квартири, їм роблять модні зачіски, вони відвідують салони краси, а також наголошував, що таких грошей, які вона, займаючись проституцією, може заробити в Москві, в Україні не заробить ніколи⁷. В іншому випадку для підтвердження своїх слів вербувальниця демонструвала жінці фотографії привабливих дівчат, розповідаючи як вони, завдяки заняттю проституцією в Росії, досягли вагомих успіхів у житті, стали моделями, вийшли заміж за заможних чоловіків, вирішивши таким чином свої матеріальні проблеми⁸. Деякі вербувальники йдуть ще далі і в якості прикладу наводять себе. Приміром, прагнучи отримати згоду Т. на виїзд до Туреччини для надання сексуальних послуг клієнтам за грошову винагороду, С. запевнила її, що сама неодноразово займалася проституцією на території вказаної країни і на своєму прикладі може сказати, що Т. в Туреччині нічого не загрожуватиме і там вона зможе заробити достатньо коштів для того, аби повернути борги та погасити кредити⁹.

Вербувальники створюють у потерпілих ілюзію власного вибору: пропонують їм самостійно прийняти рішення про виїзд за кордон, однак замовчують те, що надалі, коли особа опиниться в експлуататорів, вона буде позбавлена можливості вільного вибору своєї поведінки.

Варто зазначити, що в ході вербування потерпілим іноді навіть пропонують оформити трудовий договір, що має слугувати додатковим аргументом на користь безпечності та вигідності зробленої пропозиції. Так, наприклад, Приморський районний суд м. Одеси встановив, що вербувальники, прагнучи переконати дівчат виїхати до Лівану, надали їм для підпису трудовий договір, у якому йшлося про те, що кожна із них приймають на роботу в нічний клуб в якості танцівниць¹⁰.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що потерпілі, перебуваючи в скрутному матеріальному становищі, зазвичай довго не роздумують над пропозицією вербувальника. Іноді ж потерпілі не дають згоду відразу, однак під впливом відсутності роботи та інших життєвих обставин врешті-решт погоджуються на пропозицію вербувальника. В деяких випадках процес вербування («психологічної обробки») жертви триває довгий період часу,

1 Андрушко А.В. Торгівля людьми, вчинена з метою експлуатації у формі вилучення органів (кримінологічний аспект). *Експлуатація як складова торгівлі людьми: виміри, тенденції та шляхи протидії*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 6-7 червня 2019 р.) / упор. О.М. Балінська, Г.Я. Савчин. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 11.

2 Архів Рахівського районного суду Закарпатської обл. за 2010 рік. Кримінальна справа № 1-263/10.

3 Архів Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської обл. за 2014 рік. Справа № 607/163/13-к.

4 Архів Заводського районного суду м. Дніпропетровська Дніпропетровської обл. за 2011 рік. Справа № 1-281/11.

5 Архів Немирівського районного суду Вінницької обл. за 2014 рік. Справа № 140/1258/14-к.

6 Архів Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської обл. за 2014 рік. Справа № 607/163/13-к.

7 Архів Ленінського районного суду м. Харкова за 2013 рік. Справа № 642/2880/13-к.

8 Архів Глухівського міськрайонного суду Сумської обл. за 2017 рік. Справа № 576/790/17.

9 Архів Приморського районного суду м. Одеси за 2016 рік. Справа № 522/6461/16-к.

10 Архів Приморського районного суду м. Одеси за 2011 рік. Справа № 1-909/11. Див. також: Архів Жовтневого районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської обл. за 2012 рік. Справа № 1-766/11; Архів Центрального районного суду м. Миколаєва за 2014 рік. Справа № 490/7470/13-к.

доти, доки остання не надасть згоду на виїзд за кордон. Протягом цього часу із жертвою зустрічаються, їй телефонують, нагадуючи про вигідність пропозиції, переймаються тим, аби вона не передумала. Так, наприклад, Деснянський районний суд м. Чернігова встановив, що Н. упродовж шести місяців періодично зустрічалась з О. і розповідями про високу заробітну плату та зможе життя в Об'єднаних Арабських Еміратах схилила її до виїзду до цієї країни для роботи начебто продавцем у магазині. Коли О. повідомляла Н., що знайшла роботу в Чернігові чи Києві, остання з метою недопущення працевлаштування О. в Україні відмовляла її, переконуючи поїхати на роботу до ОАЕ, а також давала їй гроші на придбання продуктів харчування та предметів першої необхідності для того, аби поставити її в залежне від себе та інших учасників злочинної групи матеріальне становище¹.

Наполегливість, з якою деякі вербувальники переконують жертв виїхати за кордон для зайняття там проституцією чи іншою діяльністю, іноді починає їх насторожувати. Збагнувши нарешті, що їх обманюють і насправді робота полягатиме в наданні сексуальних послуг за грошову винагороду, такі особи іноді повідомляють в правоохоронні органи про те, що стали жертвами торгівлі людьми. Приміром, одна із потерпілих у суді повідомила, що вербувальник часто телефонував їй і наполягав на зустрічі, що її занепокоїло. Побоюючись потрапити в сексуальне рабство, вона звернулася до правоохоронців, які запропонували їй взяти участь у викритті протиправної діяльності вказаної особи, на що вона дала свою згоду. Завдяки цьому вербувальника затримали, а дівчина не стала жертвою сексуальної експлуатації².

Необхідно зазначити, що вербувальники не лише переконують потерпілих у вигідності їхньої пропозиції, а й, як правило, беруть на себе всі витрати, пов'язані з виготовленням закордонного паспорта, відкриттям візи та придбанням квитків. Тим самим жертва ставиться в залежне матеріальне становище, що дозволяє торговцям людьми підпорядкувати її своїй волі. У разі, якщо завербована особа починає вагатися або відмовлятися від виїзду за кордон, злочинці вказують їй на те, що ними витрачено чималі кошти, які вона повинна повернути протягом найближчого часу. Аналіз емпіричної бази засвідчує, що нерідко це стає вирішальним фактором, який змушує жертв торгівлі людьми, котрі перебувають в скрутному матеріальному становищі, погодитися на подальшу їх експлуатацію. Так, наприклад, коли завербована для зайняття проституцією в Італії М. засумнівалася у правильності свого рішення, Н. повідомила їй, що на оформлення документів витрачено кошти у сумі 10 тисяч доларів США, переконавши таким чином М. у неможливості відмови від виїзду за кордон для надання сексуальних послуг чоловікам за грошову винагороду³.

Таким чином, в ході вербування відбувається маніпуляція свідомістю потерпілих, завдяки чому у них знижується критичне ставлення до отримуваної інформації, відбувається підкорення волі вербувальників, формується залежність від них.

Вище зазначалося, що частину жертв розглядуваного злочину, вчиненого з метою експлуатації людини, складають неповнолітні. Цікаво, що в окремих випадках вербувальники не лише переконують неповнолітніх їхати за кордон на роботу, а й отримують на це згоду їхніх батьків. Так, наприклад, Ленінський районний суд м. Миколаєва встановив, що для отримання згоди батьків неповнолітньої Г. на виїзд її до Росії для начебто роботи доглядальницею, П., яка достовірно знала, що справжньою метою виїзду Г. до Росії є її сексуальна експлуатація, зустрілася з матір'ю дівчини, яку переконала відпустити доньку за кордон на роботу. Після цього нотаріус оформив дозвіл на тимчасовий виїзд неповнолітньої Г. до Російської Федерації в супроводі П.⁴ Зрозуміло, що в цьому та в подібних випадках перетворення неповнолітніх на жертв торгівлі людьми вдалося б уникнути, якби батьки відповідально ставилися до своїх обов'язків, не довіряли незнайомим або ж малознайомим, відрядили своїх дітей від необдуманих рішень.

Будучи переконаними у вигідності висловленої їм пропозиції, завербовані нерідко пропонують приєднатися до них своїм друзям, знайомим та близьким родичам. Приміром, потерпіла О., завербована Н., яку знала протягом кількох років і не мала підстав їй не довіряти, запропонувала своїй подрузі М., котра також перебувала в скрутному матеріальному становищі, поїхати разом до Росії, де торгувати на ринку, на що та погодилась. Після того, як жінки прибули до російського Белгорода, Н. заявила, що ніякими продавцями вони не будуть, а займатимуться жебрацтвом⁵.

1 Архів Деснянського районного суду м. Чернігова за 2011 рік. Справа № 1/2506/375/11.

2 Архів Приморського районного суду м. Одеси за 2013 рік. Справа № 1522/27097/12.

3 Архів Хортицького районного суду м. Запоріжжя за 2012 рік. Справа № 0825/6408/2012.

4 Архів Ленінського районного суду м. Миколаєва за 2016 рік. Справа № 489/6795/15-к.

5 Архів Заводського районного суду м. Дніпродзержинська Дніпропетровської обл. за 2011 рік. Справа № 1-281/11.

Запрошення завербованими особами своїх знайомих для спільної поїздки на роботу за кордон пояснюється різними факторами, основним з яких, на наш погляд, є переконаність у більшій безпечності такої поїздки, у тому, що разом легше буде вирішити ті чи інші проблеми, якщо такі виникнуть. Нерідко завербованими керує бажання допомогти родичам чи знайомим, які також перебувають у скрутному матеріальному становищі, небажання залишати вдома неповнолітніх дітей тощо. Так, наприклад, завербована для роботи в теплицях на території Росії жінка взяла із собою своїх дітей, в тому числі й неповнолітню доньку, перед тим запитавши вербувальницю чи можна їм поїхати на роботу, на що та погодилась¹. Наслідком таких необдуманих вчинків стає не лише потрапляння особи в ситуацію торгівлі людьми, а й втягнення нею у вказану ситуацію найближчих людей.

Після того, як жертва торгівлі людьми надала свою згоду на виїзд за кордон, її кандидатуру нерідко погоджують із замовниками – особами, які експлуатуватимуть її або ж перепродадуть іншим особам. Стосується це передовсім жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації та з метою використання в порнобізнесі. Поширеною практикою, зокрема, є надсилання замовнику фотографій завербованих дівчат в оголеному чи напівоголеному вигляді. Подєколи жертви висувають певні умови (наприклад, схуднути), після виконання яких визнають придатною для надання сексуальних послуг за грошову винагороду. Іноді жертв розглядуваного злочину змушують пройти медичний огляд. Стосується це насамперед завербованих з метою вилучення органів. У зв'язку із цим зазначимо, що торгівля людьми, вчинена з метою експлуатації у формі вилучення органів, як правило, відбувається за такою схемою: вербування потенційного донора та отримання згоди останнього на вилучення органа (у всіх проаналізованих випадках – нирки) → обстеження стану його здоров'я → переміщення особи до клініки, де здійснюється перевірка того, чи підходить вона як донор, → операція з вилучення нирки в донора і трансплантація її реципієнту. У тих випадках, коли вилучення органа відбувалося в Національному інституті хірургії та трансплантології імені О.О. Шапімова, злочинцями підроблялися документи, які засвідчували родинні зв'язки між донором та реципієнтом² (оскільки вітчизняне законодавство передбачає, що вилучення анатомічних матеріалів у живого донора допускається лише у разі, якщо реципієнт і донор є близькими родичами або членами сім'ї)³.

Чималий інтерес становлять дані, які стосуються кола країн призначення жертв розглядуваного злочину. Відповідна інформація дозволяє зорієнтуватися в основних каналах торгівлі людьми та потребує врахування при розробці й вдосконаленні заходів запобігання вказаним посяганням. Здійснений аналіз емпіричної бази засвідчив, що 34,6% осіб завербували для експлуатації в Росії, 15,2% – в Туреччині, 10,5% – в Україні, 7,6% – в Польщі, 5% – в Чехії, 4,8% – в ОАЕ, 3,2% – в Німеччині, 2,9% – в Іспанії, 2,7% – в Лівані, 2,2% – в Греції, 2,2% – в Китаї, 2,2% – в Ізраїлі, 1,7% – в Італії, 1% – на Кіпрі, 0,9% – в Хорватії, 0,7% – в Швейцарії, 0,6% – у Шрі-Ланці, 0,26% – на Сейшельських островах, 0,26% – в Казахстані, 0,26% – в Республіці Корея, 0,26% – в Мексиці, 0,26% – в Коста-Ріці, 0,2% – в Болгарії, 0,2% – в Індії, 0,2% – в Індонезії, 0,2% – в Угорщині, 0,1% – у Франції, 0,1% – в Йорданії.

Таким чином, наше дослідження засвідчило широкий спектр країн, які мали слугувати країнами призначення жертв торгівлі людьми. Це не лише держави Європи, а й країни Азії та Латинської Америки. При цьому не може не звертати на себе увагу той факт, що половину жертв аналізованого злочину планувалося експлуатувати в Росії та Туреччині. Водночас на чималу кількість перерахованих країн припадає незначна чисельність потерпілих.

Зауважимо, що окремі дослідники називають й інші країни призначення жертв торгівлі людьми. Так, М.Г. Вербенський, Т.П. Мінка і Д.О. Негодченко зазначають, що Україна є постачальницею «живого товару» також до Македонії, Сербії, Чорногорії, Боснії та Герцеговини, Косово, Португалії, Великобританії, Литви, Сирії, Нідерландів, Бельгії, Словенії, Молдови, Албанії, Єгипту, Словаччини, Лівії, Румунії, Австрії, Японії, Ліберії, Вірменії, Фінляндії, Швеції, Нігерії, Мальти, Грузії, Монако, Єгипту⁴. О.В. Козаченко та Н.В. Кльован зазначають, що жертв торгівлі людьми з України постачають не лише до перерахованих нами країн, а й до Сербії,

1 Архів Кременецького районного суду Тернопільської обл. за 2016 рік. Справа № 601/693/15-к.

2 Див., наприклад: Архів Рахівського районного суду Закарпатської обл. за 2011 рік. Справа № 1-110/11.

3 Андрушко А.В. Торгівля людьми, вчинена з метою експлуатації у формі вилучення органів (кримінологічний аспект). *Експлуатація як складова торгівлі людьми: виміри, тенденції та шляхи протидії*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 6-7 червня 2019 р.) / упор. О.М. Баїнська, Г.Я. Савчин. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 10–11.

4 Вербенський М.Г., Мінка Т.П., Негодченко Д.О. Протидія торгівлі людьми в Україні: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. С. 71.

Чорногорії, Великобританії, Литви, Португалії, Австрії, Норвегії, Бахреїну, Словаччини, Нідерландів, Аргентини¹.

Не заперечуючи того, що реальний перелік країн призначення дійсно може бути ширшим, ніж той, який наведений нами вище, мусимо, однак, зазначити, що жодного випадку, коли б особу було завербовано для подальшої експлуатації в перерахованих вказаними авторами державах, під час аналізу доступної емпіричної бази не зафіксовано.

Інформацію щодо кола країн призначення жертв торгівлі людьми варто навести також у розрізі конкретних форм експлуатації людини. Здійснене дослідження засвідчило, що для 31,5% осіб, завербованих з метою сексуальної експлуатації, країною призначення була Росія, для 19% – Туреччина, для 8,6% – Польща, для 6% – ОАЕ, для 5% – Чехія, для 4% – Німеччина, для 3,6% – Іспанія, для 3,4% – Ліван, для 3,2% – Україна, для 2,7% – Греція, для 2,7% – Китай, для 2,7% – Ізраїль, для 2,2% – Італія, для 1,2% – Кіпр, для 1,1% – Хорватія, для 0,9% – Швейцарія, для 0,33% – Сейшельські острови, для 0,33% – Казахстан, для 0,22% – Болгарія, для 0,22% – Шрі-Ланка, для 0,22% – Республіка Корея, для 0,22% – Індія, для 0,22% – Індонезія, для 0,22% – Угорщина, для 0,1% – Франція, для 0,1% – Мексика, для 0,1% – Йорданія.

Як бачимо, серед країн призначення жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, трійку лідерів становлять Росія, Туреччина та Польща. При цьому на перші дві припадає понад половина жертв вказаного посягання.

Здійснений аналіз емпіричної бази засвідчує, що жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, планували експлуатувати в трьох країнах: 59,7% – в Україні, 31,4% – в Росії, 8,9% – в Чехії.

Більшість (55,1%) завербованих з метою втягнення в зайняття жебрацтвом мали експлуатувати в Росії, 28,6% – в Україні, 16,3% – в Польщі.

Абсолютна більшість (91,3%) жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою використання в порнобізнесі, призначалася для експлуатації в Росії, 4,3% – в Мексиці, по 2,2% – в Україні та Республіці Корея.

Країною призначення для п'ятьох з десяти жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою вилучення органів, була Шрі-Ланка, для трьох – Коста-Ріка, для двох – Україна.

Таким чином, найширше коло країн призначення притаманне для жертв вказаного злочину, вчиненого з метою сексуальної експлуатації. Цілий ряд країн (в тому числі Туреччина, яка у загальному переліку держав призначення посідає друге місце) є країнами призначення жертв торгівлі людьми, вчиненої винятково із зазначеною метою. Єдиною країною (якщо не враховувати Україну), яка фігурує у списку країн призначення жертв торгівлі людьми незалежно від форми експлуатації, з метою якої вона вчиняється (єдиний виняток – мета вилучення органів), є Росія. Україна ж лідирує серед країн, де планувалося здійснювати трудову експлуатацію жертв вказаного злочину.

Торгівля людьми, вчинювана з метою експлуатації людини, зазвичай передбачає переміщення жертви (в межах території України або ж за її межі). Здебільшого переміщення завербованої особи відбувається різними видами транспорту (як правило, автомобільним, авіаційним чи залізничним), значно рідше – шляхом пішого супроводу. Обманутих жертв супроводжує вербувальник (частіше) або інша особа, в інших випадках жертви прибувають до місця призначення самостійно, де їх зустрічає особа, що діє у співучасті з вербувальником. В окремих випадках для переміщення жертв використовують третіх осіб, які не здогадуються про те, що пасажирі – жертви торгівлі людьми. Так, наприклад, Хустський районний суд Закарпатської області встановив, що В., знаючи, що його знайомий О. займається перевезенням пасажирів до Російської Федерації, попросив його організувати виїзд двох осіб, якими були жертви торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, до Москви. Водій, не здогадуючись про мету поїздки дівчат до столиці Росії, погодився на прохання В.²

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що в деяких випадках переміщення жертв торгівлі людьми являє собою складний і дороговартісний процес. Подеколи жертвам доводиться долати кордони кількох держав, користуватися послугами різних перевізників. Так, Ленінський районний суд м. Миколаєва встановив, що молоді жінки, яких завербували для сексуальної експлуатації в Ізраїлі, спершу діставалися літаком до Єгипту, звідки

1 Козаченко А.В., Клієван Н.В. Феномен транснаціональної преступности: научно-практическое пособие. Николаев: ООО «Фирма «Илион», 2009. С. 354, 358, 359, 368.

2 Архів Хустського районного суду Закарпатської обл. за 2013 рік. Справа № 713/3047/12.

невстановлені слідством особи переміщали їх на територію Ізраїлю. Одна із потерпілих у судовому засіданні розповіла, що через Синайську пустелю до єгипетсько-ізраїльського кордону їх перевозили на автомобілях ковчівники-бедуїни¹.

Потерпілі від розглядуваного злочину іноді перетинають державний кордон України незаконно. В більшості таких випадків жертв супроводжують торговці людьми, які передають їх співучасникам, що діють по той бік кордону. Разом із тим трапляються випадки, коли незаконне перетинання державного кордону відбувається жертвою самостійно. Приміром, Єнакіївський міський суд Донецької області встановив, що Особа-3, достовірно знаючи про відсутність в неповнолітньої Особи-4 паспорта, необхідного для законного переміщення через державний кордон України, за грошову винагороду домовилась з невідомим провідником поїзда про незаконне переміщення дівчини, завербованої для сексуальної експлуатації, до Москви. У столиці Росії Особу-4 зустріла невідомий слідством особа, що привезла її до орендованої квартири, у якій дівчина тривалий час піддавалась сексуальній експлуатації².

В юридичній літературі зазначається, що для забезпечення як легального, так і нелегального переміщення жертв торгівлі людьми через державний кордон нерідко використовуються корупційні механізми. Приміром, Є.Є. Шалімов стверджує, що торговці людьми мають налагоджені зв'язки з посадовими особами, до компетенції яких входить забезпечення виїзду за кордон (співробітники прикордонних, міграційних, паспортно-візових служб). На переконання дослідника, без допомоги та сприяння вказаних структур здійснити перевезення жертв розглядуваного посягання у ряді випадків було практично неможливо³. Емпіричним шляхом підтвердити зазначене не вдалося, однак відкидати того, що такі випадки мають місце, вочевидь, не варто⁴.

У разі, якщо жертви розглядуваного посягання пересуваються до місця призначення самостійно, торговці людьми детально інструктують їх про те, як поводитися під час перетинання кордону, зокрема, які відповіді слід давати на запитання прикордонників та митників. Варто, однак, зауважити, що в деяких випадках, попри докладні консультації, під час проходження паспортного контролю жертви даного злочину повідомляють справжню мету своєї поїздки. Приміром, троє дівчат, завербованих з метою сексуальної експлуатації, на запитання в аеропорту про мету їхньої поїздки прямо відповіли, що прямують до Туреччини займатися проституцією. Дівчат переконали, що на чужині вони можуть стати жертвами сексуальної експлуатації, а тому покинути територію України вони передумали й звернулися до правоохоронних органів⁵.

Вже на етапі переміщення до потерпілих подеколи застосовують насильство, аби подолати опір та змусити їх до покорі. Так, наприклад, інвалід, якому вербувальники пообіцяли високооплачувану роботу з виготовлення електроприладів у Києві, зрозумівши, що його привезли не до столиці, а до контрольно-пропускного пункту на кордоні з Росією, спробував покинути салон автомобіля, відчинивши задні дверця. З метою завадити втечі чоловіка один із співучасників заподіяв йому кілька ударів по голові, від чого потерпілий втратив свідомість. Подолавши опір, співучасники перемістили його через державний кордон України з Росією. Коли чоловік прийшов до тями, йому пригрозили ножом з метою примусити виконувати всі їхні вказівки. Інваліда змусили займатись жебрацтвом на вулицях Москви, віддаючи всі зароблені гроші⁶.

Кінцевим етапом розглядуваного злочину, вчиненого з метою експлуатації людини, є власне експлуатація. Аналіз емпіричної бази засвідчив, що експлуатували трохи більше половини жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації, – 655 (57,1%) з 1147. Решта завербованих експлуатації не піддавалися з причин, що не залежали від волі винних (здебільшого у зв'язку із затриманням винного та завербованих ним жертв до моменту перетинання останніми державного кордону).

1 Архів Ленінського районного суду м. Миколаєва за 2011 рік. Справа № 1-32/11.

2 Приговор Енакиевского городского суда Донецкой обл. от 9 августа 2012 г. (дело № 1-799/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/26611952>

3 Шалімов Е.Е. Уголовно-правовые и криминологические проблемы торговли людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Саратов, 2007. С. 133.

4 Про зв'язок корупції і торгівлі людьми див.: Ванюшева Я.В. Коррупционные факторы, способствующие торговле людьми. *Евразийская адвокатура*. 2017. № 5 (30). С. 89–92; Куликов А.С. Коррупция и торговля людьми. *Юристъ-Правоведъ*. 2008. № 4 (29). С. 5–10; Шведова Г.А. Корупційні передумови поширення торгівлі людьми. *Правовий вимір конституційної та кримінальної юрисдикції в Україні та світі. Перші юридичні читання*: збірка тез доповідей Всеукраїнської дистанційної наукової конференції, присвяченої 20-річчю заснування економіко-правового факультету (27 квітня 2018 р., м. Одеса) / за заг. ред. Л.О. Корчової, І.А. Дришлюка. Одеса: Фенікс, 2018. С. 137–140; Шведова Г.А. Корупція – каталізатор торгівлі людьми в Україні та в світі. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми*: матеріали II Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 16-17 березня 2018 р.). Івано-Франківськ, 2018. С. 172–175; Шведова Г.А. Торгівля людьми в Україні: корупційні передумови поширення та шляхи запобігання. *Актуальні проблеми державно-правового розвитку України в контексті інтеграційних процесів*: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, 28 травня 2018 р. / редкол.: С.К. Бостан, Р.М. Махсакова, Т.Є. Леоненко. Запоріжжя: «Ліра ЛТД», 2018. С. 357–359.

5 Архів Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської обл. за 2016 рік. Справа № 182/700/16-к.

6 Архів Чуднівського районного суду Житомирської обл. за 2013 рік. Справа № 625/1747/2012.

З-поміж 655 експлуатованих жертв розглядуваного злочину 252 (38,5%), піддавалися експлуатації в Росії, 99 (15,1%) – в Україні, 64 (9,8%) – в Туреччині, 52 (7,9%) – в Чехії, 50 (7,6%) – в Польщі, 25 (3,8%) – в ОАЕ, 22 (3,4%) – в Лівані, 17 (2,6%) – в Німеччині, 17 (2,6%) – в Іспанії, 10 (1,5%) – в Греції, 10 (1,5%) – в Ізраїлі, 7 (1,1%) – в Хорватії, 5 (0,8%) – на Кіпрі, 5 (0,8%) – в Італії, 5 (0,8%) – в Шрі-Ланці, 4 (0,6%) – в Швейцарії, 3 (0,46%) – в Казахстані, 3 (0,46%) – на Сейшельських островах, 2 (0,3%) – в Індії, 1 (0,15%) – в Індонезії, 1 (0,15%) – у Франції, 1 (0,15%) – в Йорданії.

Жертвами сексуальної експлуатації стали 449 (48,9%) з 918 потерпілих від торгівлі людьми, вчиненої з вказаною метою. В Росії сексуальній експлуатації були піддані 152 особи (33,9%), в Туреччині – 64 (14,3%), в Польщі – 42 (9,4%), в Чехії – 41 (9,1%), в ОАЕ – 25 (5,6%), в Лівані – 22 (4,9%), в Україні – 17 (3,8%), в Німеччині – 17 (3,8%), в Іспанії – 17 (3,8%), в Греції – 10 (2,2%), в Ізраїлі – 10 (2,2%), в Хорватії – 7 (1,6%), на Кіпрі – 5 (1,1%), в Італії – 5 (1,1%), в Швейцарії – 4 (0,9%), в Казахстані – 3 (0,7%), на Сейшельських островах – 3 (0,7%), в Індії – 2 (0,4%), в Індонезії – 1 (0,2%), у Франції – 1 (0,2%), в Йорданії – 1 (0,2%). Сексуальна експлуатація потерпілих відбувалась здебільшого в столицях та у великих містах перерахованих вище країн.

Більшість (59,7%) жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, експлуатували в Україні, 40,3% – в інших країнах. При цьому це всього дві країни – Росія (31,4%) та Чехія (8,9%). Твердження про поширеність фактів трудової експлуатації в Польщі, яке трапляється в кримінологічній літературі¹, хоч і видається цілком вірогідним, однак не підтверджується емпірично.

Трудова експлуатація потерпілих відбувалась на території Волинської, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Київської, Луганської, Одеської, Херсонської та Черкаської областей (переважно в сільських населених пунктах), в селах та селищах Белгородської, Воронежської, Курської, Московської областей та Краснодарського краю Російської Федерації, в с. Замахи району Млада Болеслав Чеської Республіки.

Жертвами експлуатації у формі примусового втягнення в зайняття жебрацтвом стали 37 (75,5%) з 49 потерпілих від торгівлі людьми, вчиненої з вказаною метою. Більшість цих осіб експлуатували за кордоном: 62,2% – на території Росії, ще 21,6% – на території Польщі. На території України жебрацтвом змушені були займатися лише 16,2% жертв.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що жертви вимушені були жебракувати в Москві, Белгороді, Курську (Російська Федерація), Лодзі (Республіка Польща), Києві, Миколаєві, на території Вінницької, Івано-Франківської та Одеської областей (Україна). Окремих осіб експлуатували почергово на території різних держав. Жертви розглядуваного посягання вимушені були жебракувати в громадських місцях: біля вокзалів, станцій метро, підземних переходів, в електричках тощо².

З 46 жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою використання в порнобізнесі, експлуатували 38 (82,6%). Всі ці особи піддавалися експлуатації в Росії (м. Санкт-Петербург).

Жертвами експлуатації у формі вилучення органів стали 7 (70%) з 10 потерпілих від торгівлі людьми, вчиненої з вказаною метою. В п'яти осіб нирку вилучили в Шрі-Ланці (клініки м. Коломбо), у двох – в Україні (м. Київ, Національний інститут хірургії та трансплантології ім. О.О. Шалімова).

Після прибуття до місця експлуатації у жертв, як правило, забирають документи, що посвідчують їхню особу. Робиться це здебільшого під приводом того, що документи вони можуть загубити, що наразі вони їм не знадобляться, що паспорт потрібний для оформлення трудового договору з роботодавцем або ж для придбання сім-карти місцевого оператора мобільного зв'язку. Фактор відсутності паспорта, поряд з відсутністю грошей, перебуванням на території чужої країни, постійним контролем з боку експлуататорів, є одним з основних, що стоять на заваді повернення додому.

Саме після прибуття до місця експлуатації більшість жертв розглядуваного посягання дізнається про факт обману, про те, що їм доведеться займатися не тією діяльністю, яку обіцяли раніше, або ж що обіцяні умови праці зовсім не відповідають реальним. Крім цього, жертв торгівлі людьми зазвичай ставлять перед фактом, що їм необхідно відпрацювати витрачені за них гроші. Як правило, йдеться про кілька тисяч доларів – суму, яка

1 Див., наприклад: Козаченко А.В., Клєван Н.В. Феномен транснаціональної преступности: научно-практическое пособие. Николаев: ООО «Фирма «Илион», 2009. С. 359; Раковська Ю.В. Особливості експлуатації чоловіків у рамках торгівлі людьми. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 64. С. 564; Раковська Ю.В. Українці як потенційні жертви торгівлі людьми у Республіці Польща. *Молодий вчений*. 2016. № 3 (30). С. 491; Турок В.В. Соціально-економічні наслідки та механізми протидії торгівлі людьми: дис. ... канд. економ. наук: 08.00.07. Київ, 2016. С. 81.

2 Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 4 (29). Том 1. С. 108.

для жертв розглядуваного посягання є надзвичайно великою, і яку повернути немає можливості. У багатьох випадках винні цілеспрямовано втягують потерпілих у боргову кабалу: жертви торгівлі людьми умисно ставляться у становище, коли вони, ставши боржниками, змушені працювати безкоштовно задля повернення боргу. Найчастіше такий борг пов'язаний з коштами, витраченими на перевезення потерпілих до місця роботи. Приміром, Кременецький районний суд Тернопільської області встановив, що під час вербування потенційних працівників їм обіцяли, що проїзд буде безкоштовним і грошей із собою брати не потрібно, однак коли потерпілі прибули до Російської Федерації і, побачивши умови, в яких їм доведеться проживати та працювати, забажали повернутись додому, їм повідомили, що працювати доведеться доти, доки не відпрацюють вартість проїзду¹. Необхідно підкреслити, що боргова кабала є одним із дієвих механізмів контролю над жертвами торгівлі людьми, завдяки якому вдається зламати їх волю та примусити до праці, жебракування чи зайняття проституцією.

Опинившись у мовній та соціальній ізоляції, не маючи реальної можливості звернутися за допомогою, більшість жертв змушена підкоритися вимогам експлуаторів. Утім, навіть на цьому етапі окремим жертвам розглядуваного посягання вдається уникнути експлуатації. Так, наприклад, Луцький міськрайонний суд Волинської області встановив, що коли потерпілі, яких перемістили на територію Польщі, дізналися, що їм доведеться надавати сексуальні послуги за грошову винагороду, вони навідріз відмовилися займатися проституцією та під погрозами звернутися в поліцію наполягли на тому, щоб їх повернули до України². Інший приклад: коли Н. відмовилась від надання послуг сексуального характеру за грошову винагороду, сутенери повідомили їй, що без повернення 1000 євро, які за неї заплатили, її не відпустять. У цій ситуації Н. звернулася за допомогою до своїх родичів, які електронним переказом переслали їй необхідні кошти. Повернувши борг сутенерам, дівчина змогла повернутися з Греції в Україну³.

Необхідно зазначити, що наведені вище приклади є доволі рідкісними і фактично становлять виняток з правила. Здебільшого ж жертви торгівлі людьми, опинившись на чужині без грошей та реальної можливості звернутися по допомогу, змушені виконувати вимоги експлуаторів. До найбільш непоступливих нерідко застосовують фізичне та психічне насильство. Приміром, коли М., яку в Іспанії продали власнику нічного клубу для сексуальної експлуатації, намагалась відмовитись від зайняття проституцією, їй пригрозили, що в разі непослуху з нею та з її близькими фізично розправляться. У зв'язку з цим М. змушена була надавати сексуальні послуги за грошову винагороду доти, доки не відпрацювала кошти, витрачені власником нічного клубу на її придбання⁴.

В матеріалах кримінальних проваджень нерідко міститься інформація про те, що винні обмежують свободу пересування жертв сексуальної експлуатації, забороняють їм телефонувати рідним, іноді змушують надавати сексуальні послуги без застосування засобів контрацепції.

Жертвам торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, доводиться важко працювати, нерідко у складних погодних умовах. Робочий день зазвичай триває 11–15 годин, іноді більше. Так, один із потерпілих від розглядуваного злочину стверджував, що «роботи було постійно багато, і вдень і вночі, відпочивати не можна було й хвилини, зробив одне, відразу потрібно братися за іншу роботу; на сон залишалося приблизно дві години»⁵.

Інтерес становить інформація про вид робіт, що їх примусово виконували жертви розглядуваного посягання. Сільськогосподарські роботи виконували 42% потерпілих, на будівництві були зайняті 24,2%, в садовому господарстві – 9,7%, на підприємстві з виготовлення меблів – 8,9%, на підприємстві з переробки каменю – 3,2%, на сміттєзвалищі змушені були працювати 6,5% осіб, прибирати територію довелося 3,2% потерпілих, працювати по домашньому господарству – 2,4%.

Потерпілих від розглядуваного посягання експлуатори нерідко карають за неякісно виконану роботу, за будь-який непослух. Аналіз емпіричної бази засвідчує, що майже у кожному випадку трудової експлуатації до жертв застосовувалась система санкцій за навіть найменші допущені ними порушення. Приміром, Коростенський міськрайонний суд Житомирської області встановив, що на чеському підприємстві, для роботи на якому

1 Архів Кременецького районного суду Тернопільської обл. за 2016 рік. Справа № 601/693/15-к.

2 Архів Луцького міськрайонного суду Волинської обл. за 2012 рік. Справа № 1-781/11. Див. також: Архів Луцького міськрайонного суду Волинської обл. за 2016 рік. Справа № 0308/9191/12; Приговор Калининского районного суда г. Горловки Донецкой обл. от 18 января 2013 г. (дело № 1-385/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/29323320>.

3 Архів Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. за 2014 рік. Справа № 359/3337/13-к.

4 Архів Рівненського міського суду Рівненської обл. за 2013 рік. Справа № 1715/20652/12.

5 Архів Антрацитівського міськрайонного суду Луганської обл. за 2013 рік. Справа № 1202/3965/2012.

обманним шляхом завербували одинадцять громадян України, була налагоджена система штрафів таким чином, щоб під будь-яким приводом не оплачувати виконану ними роботу; працівникам доводилось працювати лише за їжу та житло, деяка робота не оплачувалась взагалі¹. В іншому випадку працівників, що якось провинилися, позбавляли їжі та сигарет². Система штрафів в ряді проаналізованих випадків застосовувалась також до жертв сексуальної експлуатації та експлуатації у формі використання в порнобізнесі.

Здійснене дослідження засвідчило, що жертви сексуальної експлуатації та експлуатації у формі використання в порнобізнесі проживали переважно в орендованих квартирах, рідше в борделях чи в готелях, у яких здебільшого і надавали сексуальні послуги за грошову винагороду. У ряді випадків сексуальна експлуатація відбувалась не за місцем проживання жертви.

Жертви торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, змушені були проживати у непристосованих приміщеннях (підвалах, сараях, вагончиках, корівниках тощо), їх погано годували (зокрема, зіпсованими продуктами), в багатьох випадках їм доводилось недоїдати. Так, наприклад, Кременецький районний суд Тернопільської області підкреслив, що «про умови трудової експлуатації потерпілих свідчить понадурочний характер праці, небезпечні умови праці, відсутність спецодягу та засобів охорони праці, надзвичайна задуха у теплу пору року, антисанітарія, як на місці роботи, так і у місці проживання, відсутність можливості помитися чи скористатися туалетом, відсутність ліжок для відпочинку, розміщення чоловіків та жінок разом у нежитловому приміщенні»³. Один із потерпілих від досліджуваного посягання розповідав: «Спали ми без постелі, в бруді, в постійних протягах, позбавлені хоча б елементарних людських умов, постійно боялись підхопити інфекційні чи інші хронічні захворювання. Ми усвідомлювали, що годують нас лише для того, аби ми змогли працювати і не більше, нерідко нас годували зіпсованим м'ясом загиблих тварин»⁴.

Жертви торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, здебільшого проживали у спеціально орендованих квартирах, у ряді випадків – в домоволодінні експлуаторів, ще в низці випадків відповідна інформація була відсутньою в матеріалах кримінальних проваджень.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що до жертв розглядуваного злочину нерідко застосовується фізичне та психічне насильство. Винні застосовують його в якості покарання за будь-який проступок (наприклад, за те, що посміли витратити частину зароблених коштів на власні потреби), а також з метою примушування потерпілих до роботи чи зайняття проституцією. Звичайним явищем є також моральні знущання над потерпілими, їх приниження та образи. Так, наприклад, Антрацитівський міськрайонний суд Луганської області, дослідивши обставини справи, змушений був констатувати, що «через систематичне приниження честі та гідності потерпілих, вони перестали відчувати себе людьми, а лише рабами, машиною без потреб і свободи. Їх позбавили будь-якої можливості боротися за свої права, знищили віру в себе, в справедливість і правопорядок у цьому світі. Через те, що тривалий час до них ставились як до тварин, на даний момент вони бояться проявити себе як люди, в них досі живе страх, побоювання просити, заперечувати чи відстоювати свою точку зору, їх перетворили на безвольних, жалюгідних істот»⁵.

В окремих випадках до жертв застосовують й інші засоби впливу, аби зламати їх волю та примусити до важкої праці. Так, наприклад, Луцький міськрайонний суд Волинської області встановив, що потерпілих, яких обманним шляхом вербували серед алкозалежних непрацюючих осіб без визначеного місця проживання і змушували безоплатно сортувати сміття на полігоні твердих побутових відходів (сміттєзвалищі), співучасники систематично спювали неякісними алкогольними напоями, чим призводили до психологічного зламу особистості та пригнічення волі до будь-якого опору⁶.

Жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, експлуатували протягом різного часу: від 1 до 3 днів – 2,7%, від 3 до 7 днів – 4,7%, від 7 днів до 1 місяця – 20,9%, від 1 до 3 місяців – 27,8%, від 3 до 6 місяців – 14,7%, від 6 до 12 місяців – 5,3%, понад 1 рік – 3,1%. В решті (20,7%) випадків відповідна інформація в матеріалах кримінальних проваджень була відсутня. Отже, сексуальна експлуатація потерпілих від торгівлі людьми переважно триває не більше одного-трьох місяців. Зазвичай протягом цього часу жертва відпрацьовує затрачені на неї кошти і, не бажаючи надалі займатися проституцією, повертається на батьківщину. Зафіксова-

1 Архів Коростенського міськрайонного суду Житомирської обл. за 2012 рік. Справа № 1-54/11.

2 Архів Мелітопольського міськрайонного суду Запорізької обл. за 2012 рік. Справа № 1-31/2012.

3 Архів Кременецького районного суду Тернопільської обл. за 2016 рік. Справа № 601/693/15-к.

4 Архів Антрацитівського міськрайонного суду Луганської обл. за 2013 рік. Справа № 1202/3965/2012.

5 Архів Антрацитівського міськрайонного суду Луганської обл. за 2013 рік. Справа № 1202/3965/2012.

6 Архів Луцького міськрайонного суду Волинської обл. за 2013 рік. Справа № 161/5292/13-к.

ний нами максимальний строк сексуальної експлуатації становив близько 5 років¹. Натомість в окремих випадках сексуальна експлуатація тривала дуже короткий період часу. Приміром, Київський районний суд м. Харкова встановив, що К., яку обманним шляхом завербували начебто для роботи моделлю в Москві, перебуваючи в уразливому стані, дала згоду на надання сексуальних послуг чоловікам за грошову винагороду. В цей же день К. вступила в статевий зв'язок з незнайомим раніше чоловіком, за що отримала від нього 700 доларів США, після чого придбала квиток до Харкова і повернулася додому².

Жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, експлуатували протягом такого часу: менше доби – 3,2%, від 3 до 7 діб – 2,4%, від 7 діб до 1 місяця – 9,7%, від 1 до 3 місяців – 38%, від 3 до 6 місяців – 38,7%, понад 6 місяців – 8%. Таким чином, переважну більшість жертв даного злочину експлуатували більше одного місяця. Цього часу було достатньо, аби частина потерпілих, не отримавши заробітну плату за свою роботу, усвідомила, що їх обманули. Деякі потерпілі, навіть зрозумівши, що їх обманули, і обіцяних за роботу грошей не заплатять, продовжували працювати до останнього, оскільки не мали грошей на дорогу, працювали в чужій країні, в якій погано орієнтувалися, або ж боялися звертатися до правоохоронних органів через порушення міграційного законодавства. Окремі з потерпілих, не витримавши нестерпних умов проживання та роботи, намагалися втекти від своїх експлуаторів. Однак втікачів нерідко повертали назад, при цьому їх жорстоко карали за таку зухвалість. Приміром, Мелітопольський міськрайонний суд Запорізької області встановив, що після повернення потерпілих, які зуміли втекти, винні жорстоко били їх перед іншими експлуатованими особами, котрі сприймали такі дії як загрозу застосування до них аналогічного насильства у разі невдалої втечі³.

Жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, експлуатували протягом такого часу: від 3 до 7 діб – 5,41%, від 7 діб до 1 місяця – 2,7%, від 1 до 3 місяців – 27,03%, від 3 до 6 місяців – 18,92%, від 6 до 12 місяців – 8,11%, понад 1 рік – 13,51%. Максимальний строк експлуатації становив 6 років⁴. В решті (24,32%) випадків конкретна інформація у матеріалах проваджень була відсутня.

Жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою використання в порнобізнесі, експлуатували протягом такого часу: від 3 до 7 діб – 10,52%, від 7 діб до 1 місяця – 36,84%, від 1 до 3 місяців – 23,7%. В 28,94% випадків інформація про період, упродовж якого жертву розглядуваного злочину експлуатували, в матеріалах кримінального провадження була відсутня.

Період експлуатації жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою вилучення органів, зумовлений часом, необхідним на проведення операції з вилучення органа в донора і трансплантації його реципієнту, і, зрозуміло, об'єктивно триває недовгий період часу.

Певний інтерес становить інформація про обставини звільнення експлуатованих жертв торгівлі людьми. У близько 30% випадків інформація про обставини звільнення жертв вказаного злочину, що піддавалися сексуальній експлуатації, була відсутня. Орієнтовно 40% потерпілих від сексуальної експлуатації, відпрацювавши наявний борг та заробивши на зворотний квиток, самостійно повернулися додому. У решті випадків жертви сексуальної експлуатації, скориставшись нагодою, зуміли втекти (близько 20%), або ж були звільнені правоохоронцями (не більше 5%).

50% жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, були звільнені працівниками правоохоронних органів, 21,8%, не витримавши умов проживання та роботи, втекли від своїх експлуаторів, ще 28,2% осіб відпустили злочинці, усвідомивши, приміром, загрозу викриття їх злочинної діяльності.

У більшості матеріалів кримінальних проваджень відсутні дані, що стосувалися б обставин звільнення жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом. У решті випадків жертв експлуатації звільнили працівники правоохоронних органів або ж вони, скориставшись нагодою, зуміли втекти. Так, наприклад, інвалід-афганець О. у місці, де він займався жебрацтвом, зустрів свого однополчанина, завдяки якому зумів втекти від циганів, котрі його експлуатували, і повернувся з Москви в Україну⁵.

Жертви експлуатації у формі використання в порнобізнесі, інформацію про яких вдалося отримати, відпрацювавши наявний борг та заробивши на зворотний квиток, повернулися з Росії додому. Жертви експлуатації у

1 Приговор Енакиевского городского суда Донецкой обл. от 9 августа 2012 г. (дело № 1-799/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/26611952>

2 Архів Київського районного суду м. Харкова за 2013 рік. Справа № 1/640/105/13.

3 Архів Мелітопольського міськрайонного суду Запорізької обл. за 2012 рік. Справа № 1-31/2012.

4 Архів Снятинського районного суду Івано-Франківської обл. за 2012 рік. Справа № 914/1972/2012.

5 Архів Хмельницького міськрайонного суду Вінницької обл. за 2015 рік. Справа № 1-12/11.

формі вилучення органів після проведення трансплантологічної операції також повернулися додому самостійно.

Здійснене дослідження засвідчує, що жертви сексуальної експлуатації та експлуатації у формі використання в порнобізнесі здебільшого не одержують жодних коштів доти, доки не відпрацюють свій борг. Однак згодом, як правило, вони отримують певний відсоток (від 10 до 50%) від заробленого, тоді як більша частина вказаних коштів дістається їх експлуататорам.

Більшості (59,7%) потерпілих за виконану ними роботу взагалі не було виплачено зароблених грошей; вони працювали лише за їжу та дах над головою. Заробітна плата, однак не в повному обсязі, була виплачена 40,3% осіб. Наприклад, працівники, які кілька місяців працювали на будівництві в Російській Федерації, отримали за свою роботу по 3–7 тисяч рублів кожен, хоча вербувальники обіцяли їм щомісячний заробіток у 1000 доларів США¹.

За день жебракування жертви розглядуваного злочину збирали від кількох сотень гривень до кількох сотень доларів. В абсолютній більшості випадків всі зароблені кошти експлуататори забирали собі, купуючи для потерпілих лише продукти харчування. В окремих випадках частину милостині жертвам залишали і вони мали змогу витратити гроші на елементарні потреби.

В кримінальних провадженнях нерідко трапляється інформація про наслідки, спричинені жертвам торгівлі людьми внаслідок їхньої експлуатації. Йдеться, зокрема, про набуті соматичні захворювання, розвиток безпліддя, втрату вагітності тощо. Однак найпоширенішими є згадки про спричинені жертвам розглядуваного посягання психічні травми. Зауважимо, що одна із жертв сексуальної експлуатації після повернення додому, переживаючи перенесені страждання та жахливі спогади, побоюючись розголосу за місцем проживання про факт зайняття нею в Росії проституцією, намагалася покінчити життя самогубством, однак була вчасно врятована своїми родичами².

Аналіз емпіричної бази засвідчив, що в більшості випадків на момент судового розгляду потерпілі не мали жодних претензій до підсудних, оскільки ті розраховалися з ними, повністю чи частково відшкодували завдані їм збитки. Зауважимо також, що потерпілі переймаються передусім тим, як отримати зароблене, а не покарати своїх кривдників, а тому нерідко просять суд суворо не карати останніх. Приблизно у третині випадків в рамках кримінального провадження потерпілі заявляли цивільний позов про відшкодування завданої їм матеріальної та моральної шкоди. Суди переважно повністю або частково задовольняли такі позови.

В юридичній літературі слушно звертається увага на соціально-психологічні особливості жертв торгівлі людьми, зокрема на те, що часто вони характеризуються соціальним інфантізмом, що й визначає їх підвищену довірливість, нерозсудливість, готовність до авантюрних вчинків³. Вище зазначалося, що такі особи, нерідко навіть не задумуючись, легко дають згоду на пропозицію вербувальника, втягують у ці авантюри близьких та знайомих, не переймаються наслідками своїх вчинків. Окремі з них, навіть уникнувши експлуатації чи повернувшись після неї додому, повторно потрапляють в аналогічні ситуації.

У кримінологічній науці робилися спроби розробити класифікацію жертв торгівлі людьми, що відображала б типові схеми їх поведінки. Так, наприклад, виходячи із морально-психологічних особливостей потенційних жертв вказаного злочину дослідники виокремлюють такі типи жертв торгівлі людьми: депресивний – особи з подавленим інстинктом самозбереження або ж особи, у яких цей інстинкт взагалі відсутній, а тому вони легко піддаються обману й насильству; жадібний – особи, у яких надмірне прагнення до матеріального збагачення затмарює розум, життєвий досвід, внутрішній голос, що й перетворює їх на легку здобич для торговців людьми; одинокі та «вбиті горем» – особи, пильність та здоровий глузд яких пригнічені самотністю, а тому вони стають легкою здобиччю торговців людьми; жертви із «стокгольмським синдромом» – особи, захисні реакції яких стають неможливими через тривале спілкування з торговцями людьми⁴. Аналіз емпіричної бази засвідчує, що абсолютну більшість жертв розглядуваного злочину складають депресивний та жадібний типи. Можна виокре-

1 Архів Щорського районного суду Чернігівської обл. за 2014 рік. Справа № 732/281/14.

2 Архів Конотопського міськрайонного суду Сумської обл. за 2011 рік. Справа № 1-214/11.

3 Орловська Н.А. Перспективи розвитку кримінально-правової політики України щодо запобігання торгівлі людьми. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми*: матеріали III Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 12-13 квітня 2019 р.). Івано-Франківськ, 2019. С. 130.

4 Ларин А.Н. Психологические особенности жертв торговли людьми. *Електронний журнал «Психологія і право»*. 2015. Том 5. № 3. С. 92; Небитов А.А. Сексуальна експлуатація в Україні: кримінально-правовий та кримінологічний аналіз: монографія. Київ: Освіта України, 2016. С. 304–305.

мити й інші критерії класифікації жертв торгівлі людьми. Наприклад, залежно від того, вперше чи не вперше особа стала жертвою вказаного посягання, потерпілих можна поділити на первинних та рецидивних.

Віктимологічна профілактика займає важливе місце в системі заходів запобігання торгівлі людьми. Необхідно працювати з «групою ризику», тобто з особами, які в силу різних життєвих обставин є потенційними жертвами торгівлі людьми, здійснювати індивідуальний вплив на них, надавати їм конкретну допомогу. Точне й своєчасне виявлення тих, хто входить в групу ризику потрапляння в ситуацію торгівлі людьми, є запорукою успішності запобігання таким злочинам.

Необхідно здійснювати масштабне інформування населення про небезпечні ситуації, пов'язані з ризиком опинитися у ситуації торгівлі людьми. Зауважимо, що в науковій літературі висловлювалися критичні міркування стосовно ефективності кампанії з інформування населення про загрозу стати жертвою торгівлі людьми. Так, наприклад, А.М. Орлеан констатує, що «вельми активно розгорнута останнім часом інформаційна кампанія із застереження громадян майже не спроможна вплинути на їх рішення працювати за кордоном». Причиною такого стану речей, на думку науковця, є низький ступінь довіри молоді до ЗМІ та державних установ¹. На наш погляд, є й інші причини цього феномену: скрутне матеріальне становище особи, яке штовхає її на такий крок, попри всі застереження, а також упевненість в тому, що «жертвою експлуатації може стати хто завгодно, але не я». Варто навести також результати проведеного свого часу робочою групою під керівництвом Т.А. Денисової опитування випускниць шкіл ряду українських міст, згідно з яким 49% опитаних респондентів на запитання про вірогідність стати жертвою сексуальної експлуатації та (чи) використання в порнобізнесі у випадку, якщо їм випаде можливість отримати роботу за кордоном, відповіли, що допускають таку можливість, 6% бажали б добровільно продати себе в рабство, аби тільки життя було «багатим і ситим»². Зазначимо, що наведені результати соціологічного опитування підтверджуються нашим аналізом доступної емпіричної бази. Доводиться констатувати, що молоді жінки нерідко добровільно погоджуються на зайняття проституцією за кордоном, сподіваючись заробити чимало грошей, як їм це обіцяють вербувальники, тобто свідомо роблять такий вибір. Водночас вважаємо, що говорити упевнено про низьку ефективність відповідних інформаційних кампаній достатніх підстав немає, оскільки не існує об'єктивних даних про те, скільки потенційних жертв торгівлі людьми ними все ж не стали саме завдяки таким кампаніям. Тому здійснювати широке інформування населення про загрози стати жертвою торгівлі людьми необхідно й надалі. Важливу роль у цій справі, як відомо, відіграють інститути громадянського суспільства. На наш погляд, варто переглянути окремі підходи до проведення таких кампаній. Як видається, інформування потенційних жертв торгівлі людьми має бути максимально своєчасним і переконливим для тих, хто шукає кращої долі на чужині. Спеціально розроблені пам'ятки, текст яких має містити перелік ознак, за якими можна розпізнати дії торговців людьми, а також контактні телефони для інформування компетентних органів про потрапляння у ситуацію торгівлі людьми, в обов'язковому порядку варто роздавати всім молодим жінкам, які звертаються з метою оформлення закордонного паспорта до Державної міграційної служби чи Центру надання адміністративних послуг, а також при перетині ними державного кордону України³.

На підставі аналізу матеріалів дев'яти кримінальних проваджень розглянемо також *характерні особливості жертв експлуатації дітей*. Автором узагальнено дані, що стосуються 17 потерпілих від вказаного посягання.

Серед жертв експлуатації дітей 14 (82,4%) – особи чоловічої статі, 3 (17,6%) – жіночої статі. На чисельну перевагу осіб чоловічої статі вказують також деякі інші дослідники⁴. Натомість, за даними О.В. Паньчук, найчастіше від кримінальної експлуатації страждають неповнолітні жіночої статі (62,5%)⁵. Цифри, одержані О.В. Паньчук, пов'язані, вочевидь, з тим, що під «експлуатацією дітей» дослідниця розуміє не лише використання праці дитини, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, а й дії, пов'язані із сексуальною та іншими видами експлуатації дітей. Зрозуміло, що серед жертв сексуальної експлуатації чисельність осіб жіночої статі переважає.

1 Орлеан А.М. Кримінально-правова характеристика торгівлі людьми. Монографія. Харків: СІМ, 2005. С. 39.

2 Денисова Т.А. Торговля женщинами и детьми с целью их сексуальной эксплуатации: исследования в Украине. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.) / під ред. В.В. Сташиса*. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 183.

3 Андрушко А.В. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання торгівлі людьми. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 5. Том 1. С. 212.

4 Антонова Е.П. Детский труд в контексте социальных трансформаций: автореф. дисс. ... канд. социолог. наук: 22.00.04. Саратов, 2006. С. 10, 14.

5 Паньчук О.В. Кримінологічна характеристика експлуатації дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2008. С. 11.

Розподіл потерпілих від розглядуваного злочину залежно від їхнього віку виглядає таким чином: до 14 років – п'ятеро (29,4%), від 14 до 16 років – дванадцятьоро (70,6%). Інші дані наводить О.В. Паньчук, яка вказує, що «серед жертв злочину (на жаль, не відомо якого конкретно, адже «експлуатацію дітей» авторка розуміє доволі широко – А. А.) діти віком до 11 років складають 16,5%, віком від 11 до 14 років – 31,2%, від 14 до 16 років – 33%, від 16 до 18 років – 19,3%»¹.

У всіх проаналізованих автором випадках жертви експлуатації дітей були учнями загальноосвітніх шкіл. Усі сімнадцятьоро потерпілих від даного злочину мали обох батьків чи одного з них. Сім'ї, в яких виховувались вказані особи, здебільшого були бідними; зароблені дітьми кошти в окремих випадках мали бути підмогою для сімейного бюджету, однак в більшості випадків діти вказували, що зароблені гроші збирались витратити на власні потреби.

Серед жертв експлуатації дітей восьмеро (47,1%) – мешканці сіл, шестеро (35,3%) – жителі міст, троє (17,6%) – селищ міського типу. Натомість, за даними О.В. Паньчук, більша частина потерпілих дітей проживала у містах (65,3%), тоді як мешканцями сіл були 34,7%². На наш погляд, є підстави вважати, що для сільської місцевості характерний вищий рівень латентності цього злочину, оскільки в селі використання праці дітей, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, часто вважається нормою і не сприймається як кримінально каране діяння. До такого висновку спонукає, зокрема, опитування автором ста дітей у віці від 13 до 16 років³.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що в переважній більшості випадків жертва даного злочину раніше була знайома з винним. Аналогічні дані наводить О.В. Паньчук⁴. Найом на роботу здебільшого відбувається в ході безпосереднього спілкування, однак в окремих випадках для цього використовувались оголошення про набір на роботу із вказівкою на те, що вік працівника значення не має. Зауважимо також, що в ряді випадків діти самі здійснювали пошук роботи.

Восьмеро потерпілих від розглядуваного діяння працювали на будівництві та на демонтажних роботах, троє – на сільськогосподарських роботах, троє – на роботах із сортування сміття, двоє – на підсобних роботах, ще один працював вантажником⁵.

Необхідно підкреслити, що в жодному з проаналізованих автором випадків жертви даного злочину не уклали трудового договору. Таким чином, звичайним явищем є позаправове використання праці осіб, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, оскільки, як відомо, саме укладення трудового договору є тим юридичним фактом, який свідчить про виникнення трудових правовідносин. Підкреслимо, що на практиці відсутність трудового договору означає також відсутність попереднього медичного огляду, забезпечення вимог охорони праці та інших гарантій, передбачених трудовим законодавством. Так, наприклад, Вінницький міський суд Вінницької області встановив, що чоловік, який найняв на роботу із сортування сміття трьох неповнолітніх, не забезпечив їх належними засобами захисту, зокрема захисними костюмами, марлевими пов'язками, гумовими рукавицями, а в наявній аптечці не було ліків⁶. Крім того, варто зауважити, що в ряді випадків це призводить до того, що роботодавці зовсім не розраховуються з неповнолітніми працівниками або ж оплачують їхню роботу у сумі, меншій, ніж була попередньо обумовлена. У розглядуваному контексті потрібно погодитись з дослідниками, які підкреслюють, що нелегальний характер трудової діяльності обумовлює повну беззахисність дітей перед свавіллям з боку роботодавців⁷.

Аналіз емпіричної бази дозволяє стверджувати, що йдеться переважно про тимчасову і ситуативну працю дітей. У спеціальній літературі з цього приводу слушно зазначається, що «для багатьох роботодавців діти являють собою резерв нерегулярної робочої сили, котру можна наймати і звільняти за своїм бажанням. Дітьми простіше управляти, ніж дорослими – хоча вони й володіють меншими навиками, вони меншою мірою усвідомлюють свої права, завдають менше клопотів, менше скаржаться і швидше пристосовуються»⁸.

1 Там само. С. 11.

2 Там само. С. 11.

3 Андрушко А.В. Кримінологічні аспекти експлуатації дітей. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 282.

4 Паньчук О.В. Кримінологічна характеристика експлуатації дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2008. С. 11.

5 Андрушко А.В. Кримінологічні аспекти експлуатації дітей. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 283.

6 Архів Вінницького міськрайонного суду Вінницької обл. за 2014 рік. Справа № 127/31685/13-к.

7 Бархатов Д.Е. Социальный статус работающих «уличных детей»: автореф. дисс. ... канд. социолог. наук: 22.00.04. Москва, 2004. С. 17.

8 Ерохина Л.Д. Трудовая эксплуатация детей (социокримнологический анализ). *Приволжский научный вестник*. 2012. № 4 (8). С. 96.

Одинадцять з сімнадцяти потерпілих від розглядуваного посягання працювали в літні місяці, решта – восени та взимку. Більшість дітей працювали протягом одного-трьох днів. Разом із тим окремі потерпілі від даного злочину працювали упродовж кількох десятків днів і навіть декількох місяців. Тривалість робочого дня здебільшого не перевищувала п'яти-семи годин, однак в окремих випадках він становив десять і навіть чотирнадцять годин.

Зазначимо, що в більшості випадків потерпілі не мали жодних претензій до винних, оскільки на момент судового розгляду ті розраховалися з ними в повному обсязі¹.

Віктимологічна профілактика експлуатації дітей має бути спрямована на інформування дітей, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, про ризики, пов'язані з експлуатацією їхньої праці. Як видається, важливу роль тут може відіграти школа. Основну увагу, зрозуміло, слід приділяти дітям із малозабезпечених сімей.

На підставі вивчення матеріалів 50 кримінальних проваджень про вчинення злочину, передбаченого ст. 150-1 КК України, розглянутих судами України за період з 2010 по 2019 рік, а також 100 обвинувальних вироків, доступних в Єдиному державному реєстрі судових рішень, проаналізуємо також характерні *особливості жертв використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом*. Автором узагальнено дані, що стосуються 120 малолітніх потерпілих, яких використовували для заняття жебрацтвом.

В абсолютній більшості випадків для жебракування використовують одну малолітню дитину, значно рідше (близько 10%) – одразу кількох (найбільше – трьох).

Серед жертв вказаного посягання кількість осіб чоловічої та жіночої статі є майже однаковою – 49,2% та 50,8% відповідно. Автором не виявлено жодного випадку, коли б особи, які використовували малолітню дитину для заняття жебрацтвом, зважали при цьому на її стать.

Дані про вік потерпілих від використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом вдалося отримати лише стосовно 74 осіб. Розподіл жертв розглядуваного злочину залежно від їхнього віку виглядає таким чином: до 1 року – 9,5%, від 1 до 3 років – 21,6%, від 3 до 7 років – 37,8%, від 7 до 10 років – 23%, від 10 до 14 років – 8,1%. Таким чином, більшість жертв даного злочину припадає на вікову категорію 3–7 років².

Вік потерпілої від даного злочину малолітньої дитини прямо пов'язаний зі способом використання її для заняття жебрацтвом. Якщо найменших дітей використовували ігноруючи їхню волю (як правило, тримаючи їх на руках), то старших доводилось для цього здебільшого умовляти, обіцяючи їм, для прикладу, придбати солодощі. Так, наприклад, Кіровський районний суд м. Дніпропетровська (нині – м. Дніпро) встановив, що Н. вмовила свого 7-річного сина співати у приміських електричках пісні й просити у пасажирів гроші. На отримані гроші Н. обіцяла придбати синові морозиво й шоколад. Зацікавивши хлопчика отриманням матеріальної вигоди, мати зуміла схилити його до систематичного заняття жебрацтвом³. В окремих випадках жебракувати дітей примушували. Приміром, Ясинуватський міськрайонний суд Донецької області вказав, що жінка «словесно примушувала малолітню онучку звертатися до сторонніх громадян з проханнями та випрошуваннями про передачу грошових засобів або інших матеріальних цінностей»⁴.

У спеціальній літературі стверджується, що для заняття жебрацтвом винні досить часто використовують малолітніх із вродженими фізичними чи психічними вадами, які мають зовнішній прояв (зокрема, дітей, в яких відсутні певні частини тіла (рука, нога, фаланги пальців) або хворих на синдром Дауна)⁵. Однак здійснений нами аналіз емпіричної бази не підтверджує цього висновку. Лише двоє потерпілих від розглядуваного діяння були інвалідами, які не могли самостійно пересуватись (пересувались на інвалідному візку). Інші жертви даного злочину виражених вад здоров'я не мали. Розрахунок винних робився не на фізичні вади дітей, а на сам по собі малолітній вік, який і мав викликати милосердя перехожих.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що в переважній більшості випадків для того, аби розчулити перехожих та викликати їхнє співчуття, достатньо було самого факту, що гроші чи продукти харчування просить дитина.

1 Андрушко А.В. Кримінологічні аспекти експлуатації дітей. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 283.

2 Андрушко А.В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 291.

3 Архів Кіровського районного суду м. Дніпропетровська за 2010 рік. Справа № 1-444/10.

4 Приговор Ясинуватского горрайонного суда Донецкой обл. от 7 августа 2012 г. (дело № 0555/204/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25612236>

5 Басиста І.В., Розкошинська С.О., Максимів Л.В. Особливості провадження освідування та огляду під час розслідування використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 2 (12). С. 24.

І лише в окремих випадках з цією метою використовувались «допоміжні» засоби (приміром, документи про хворобу дитини).

В абсолютній більшості випадків малолітніх дітей для заняття жебрацтвом використовували їхні батьки – матері (81%) та батьки (3%). Серед інших осіб, винних у цьому злочині, – бабусі дітей (9%), співмешканці їхніх матері чи батька (4%), тітки (дядьки), які замінювали дитині батьків (3%).

Вивчення емпіричної бази засвідчує, що, використовуючи малолітню дитину для заняття жебрацтвом, вказані особи, як правило, перебувають поряд з дитиною. В кількох проаналізованих випадках діти жебракували самостійно, а їхні дії контролювалися дорослими на відстані.

Жертв розглядуваного злочину використовували для заняття жебрацтвом протягом різного часу: 1 день – 10,8%, від 1 до 3 днів – 10,8%, від 3 до 7 днів – 5%, від 7 днів до 1 місяця – 15%, від 1 до 3 місяців – 32,5%, від 3 до 6 місяців – 13,3%, від 6 місяців до 1 року – 8,3%, понад 1 рік – 4,2%. Максимальний період, упродовж якого дитину використовували для заняття жебрацтвом, – понад 2 роки¹. Періодичність, з якою малолітніх використовували для жебракування, була різною: одних дітей залучали до вказаної діяльності кілька разів на тиждень (або на місяць), інших – щодня. Як видається, сам факт тривалого й систематичного використання малолітньої дитини для жебракування свідчить про системні недоліки у роботі правоохоронних органів та соціальних служб².

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що 3,3% малолітніх дітей використовували для заняття жебрацтвом у Києві, 32,5% – в обласних центрах, 44,2% – в містах обласного значення і районних центрах, 7,5% – в селищах міського типу, 12,5% – в селах. Винні далеко не завжди використовували малолітніх за місцем їхнього проживання. Критерієм при виборі відповідного населеного пункту, як правило, була потенційна можливість отримати в ньому більшу милостиню. Разом з тим в окремих випадках при виборі населеного пункту до уваги бралися інші міркування. Так, наприклад, мешканка Мукачєва пояснила, що жебракувала тільки в смт. Великий Березний, коли приїжджала туди до своїх родичів, оскільки жебракувати в рідному місті соромилась, не бажаючи бути впізнаною знайомими³.

Чималий інтерес становлять також конкретні локації, в яких дітей використовували для заняття жебрацтвом. Найпоширенішим місцем вчинення вказаного злочину виявились привокзальні площі, залізничні вокзали та автостанції (29,2%). Серед інших місць – церкви (16,7%), ринки (15,8%), вулиці населених пунктів (14,2%), житлові будинки (10%), торгові центри і магазини (7,5%), метрополітен і підземні переходи (5,8%), електрички (0,8%). В ряді випадків дітей використовували для заняття жебрацтвом у різних місцях.

Варто зауважити, що в абсолютній більшості випадків використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом приносило винним мізерні кошти (як правило, не більше кількох десятків гривень за один день; лише в кількох випадках зібрана милостиня становила кількості гривень). Окрім грошей такі особи випрошували й отримували від перехожих продукти харчування та одяг⁴.

Зважаючи на те, що жертвами розглядуваних посягань здебільшого є діти наймолодшого віку, а також з огляду на те, що використовують їх для жебракування переважно батьки, віктимологічна профілактика таких злочинів пов'язана із серйозними труднощами.

Про характерні особливості жертв незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги говорити складно, оскільки відсутня відповідна судова практика. Можна, однак, стверджувати, що ключовою їх характеристикою, виходячи зі змісту ст. 151 КК України, є те, що такі особи мають бути завідомо психічно здоровими.

Відсутні також будь-які емпіричні дані, які б характеризували віктимологічні особливості жертв примушування до шлюбу. З огляду на це, зрозуміло, складно говорити й про розроблення конкретних заходів запобігання таким посяганням.

1 Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 4 березня 2013 р. (справа № 522/4505/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/33828039>

2 Андрушко А.В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 291.

3 Архів Великоберезнянського районного суду Закарпатської обл. за 2012 рік. Справа № 702/1590/12.

4 Андрушко А.В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 292.

Підсумовуючи викладене, підкреслимо, що врахування викладених характеристик жертв злочинів проти волі, честі та гідності особи і особливостей їх віктимної поведінки є необхідною передумовою для розроблення та впровадження ефективних заходів запобігання таким посяганням.

ВИСНОВКИ

У монографії здійснено комплексне дослідження кримінально-правових та кримінологічних засад запобігання і протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи. Встановлено, що попри наявність у вітчизняній та зарубіжній юридичній науці численних досліджень з аналізованої проблематики, чимало питань запобігання та протидії вказаним посяганням дотепер є недослідженими, малодослідженими або ж дискусійними. В ході аналізу судової практики виявлено ряд проблем, що виникають при кримінально-правовій оцінці злочинів, передбачених розділом III Особливої частини КК України, та при реалізації кримінальної відповідальності осіб, які вчиняють вказані злочини. Аргументовано пропозиції щодо вдосконалення редакцій ряду статей КК України. Розроблено кримінологічну характеристику злочинів проти волі, честі та гідності особи, з'ясовано їх детермінаційний комплекс та запропоновано систему заходів запобігання таким посяганням.

Розроблені автором наукові положення та сформульовані висновки дали змогу вирішити важливу теоретико-прикладну проблему – комплексно та системно дослідити кримінально-правові та кримінологічні питання запобігання і протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи і на цій основі запропонувати науково обґрунтовані шляхи розв'язання цих проблем у науці, законодавстві та правозастосовній практиці.

1. Розглянуто еволюцію законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти волі, честі та гідності особи. З цією метою проаналізовано правові пам'ятки, що діяли на українських землях з X століття і до прийняття чинного на сьогодні КК України (зокрема, князівські договори з Візантією, Руську Правду, церковні устави Володимира Великого та Ярослава Мудрого, Повний звід статутів Казимира Великого 1420 р., Судебник Казимира IV Ягайловича 1468 р., Вірменський статут 1519 р., Литовські статuti 1529, 1566 та 1588 рр., Соборне Уложення 1649 р., Артикул військовий Петра I 1715 р., «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., проект Кримінального уложення Російської імперії 1813 р., Звід законів Російської імперії 1832 р., Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р., Кримінальне уложення 1903 р., КК Австрійської імперії 1852 р., Угорське кримінальне уложення про злочини і проступки 1878 р., КК Польщі 1932 р., кримінальні кодекси УСРР 1922 і 1927 рр., КК УРСР 1960 р., проекти КК незалежної України).

Законодавець далеко не одразу усвідомив необхідність кримінально-правової заборони посягань на особисту свободу людини. Так, наприклад, викрадення людини (холопа або челядина) до середини XVII ст. розглядалося законодавцем в якості злочину проти власності і лише Соборне Уложення 1649 р. почало трактувати його як злочин проти особи. *До кінця XIX ст. законодавці недостатньо чітко уявляли сам об'єкт злочинного посягання – особисту свободу людини*, а тому розосереджували відповідальність за відповідні діяння в різних структурних частинах тогочасних кримінальних законів, однак згодом дійшли висновку про необхідність забезпечувати кримінально-правову охорону вказаного блага в межах одного розділу. Крім того, до початку XX ст. відповідні положення були недосконалими з точки зору юридичної техніки, зокрема хибували на надмірну казуальність, відображали існуючу стану нерівність між членами суспільства (першим законодавчим актом, який охороняв особисту свободу будь-якої людини, незалежно від її соціального статусу чи статі, став Артикул військовий Петра I 1715 р.), невиправдано поєднували елементи матеріального та процесуального кримінального права.

У КК УСРР 1922 р. радянський законодавець, на відміну від дореволюційного, передбачив лише кілька складів розглядуваних злочинів (насилницьке незаконне позбавлення свободи; поміщення в лікарню для душевнохворих завідомо здорової особи; викрадення, приховування чи підміну чужої дитини), включивши їх до глави V під назвою «Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи». Така назва глави залишалася незмінною і в наступних радянських кодексах. КК УСРР 1927 р. продублював основні положення у розглядуваній частині, які містилися в КК УСРР 1922 р. У КК УРСР 1960 р. законодавець скоротив коло посягань на особисту свободу, передбачивши відповідальність лише за незаконне позбавлення волі (ст. 123) та викрадення чужої дитини (ст. 124). Однак згодом кримінальний закон був доповнений статтями про відповідальність за захоплення заручників (1987 р.), незаконне поміщення в психіатричну лікарню (1988 р.) і торгівлю людьми (1998 р.).

Законодавство про кримінальну відповідальність за посягання на честь та гідність особи еволюціонувало разом зі зміною уявлень про сутність вказаних цінностей. Кримінальні закони, які упродовж століть діяли на території українських земель, до злочинів проти честі та гідності особи відносили не лише словесну образу та наклеп, а й образу дією. При цьому історично першим посяганням на честь вважалася саме образа дією, а не словом. Деякі

пам'ятки права, що діяли на території українських земель (зокрема, Уложення про покарання кримінальні та виправні, Статут про покарання, що накладаються мировими суддями), передбачали відповідальність не лише за наклеп, а й за дифамацію (тобто за поширення відомостей, що ганьблять іншу особу, але які відповідають дійсності). Радянський законодавець відмовився від встановлення кримінальної відповідальності за дифамацію і виокремлював два злочини проти честі та гідності особи – наклеп та образу. Так було до 2001 р., коли законодавець незалежної України відмовився від криміналізації вказаних посягань. Разом із тим неодноразові спроби здійснити «реанімацію» кримінальної відповідальності за наклеп мали місце й після 2001 р.

2. Прослідковано еволюцію наукових поглядів на питання відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи.

Встановлено, що затвердження в 1845 р. у Російській імперії Уложення про покарання кримінальні та виправні дало потужний імпульс розвитку науки кримінального права. Протягом другої половини XIX – початку XX століття з'явилося чимало праць (Л.С. Білогриць-Котляревського, О.Ф. Кістяківського, Г.Є. Колоколова, О.В. Лохвицького, В.Д. Набокова, М.А. Неклюдова, С.В. Познишева, М.С. Таганцева, І.Я. Фойницького та інших учених), у яких, серед іншого, розглядалися проблемні питання відповідальності за злочини проти особистої свободи людини. Зазначеними вченими закладено фундамент у розроблення теоретичних засад кримінально-правової протидії вказаним посяганням. У розглядуваній частині найбільш вагомими видаються праці М.А. Неклюдова та І.Я. Фойницького. Чимало висловлених у них ідей залишаються актуальними до сьогодні. Серед іншого, йдеться про розробку підходів до розуміння особливостей об'єктивних ознак злочинів проти особистої свободи, про критичну оцінку обґрунтованості зарахування окремих діянь до системи зазначених злочинів, про рекомендації щодо формулювання відповідних кримінально-правових заборон тощо.

Констатовано, що *в радянській науці кримінального права злочини проти свободи особи не були пріоритетним напрямом дослідження*. Питання кримінально-правової протидії таким посяганням розглядалися переважно на рівні підручників, навчальних посібників та науково-практичних коментарів.

Встановлено, що у радянській юридичній літературі не було єдності думок стосовно системи цих злочинів. *Єдиним злочином, щодо якого у вчених не виникало сумнівів з приводу його належності до посягань на особисту свободу, було незаконне позбавлення волі*. Різні точки зору висловлювались у юридичній літературі стосовно викрадення або підміни чужої дитини: на думку одних дослідників, це діяння належало до злочинів проти особистої свободи, на думку інших – до злочинів проти сім'ї та нормального розвитку дітей.

Проаналізовано погляди вчених радянського періоду (М.І. Бажанова, Н.В. Бойко, О.О. Жижиленка, М.І. Загороднікова, О.М. Ігнатова, Е.Я. Немировського, А.А. Піонтковського, Ш.С. Рашковської, В.В. Сташиса, В.І. Ткаченка, М.Д. Шаргородського та ін.) на особливості об'єктивних та суб'єктивних ознак складів злочинів проти свободи особи. Зроблено висновок, що *саме у радянський період було сформульовано низку висновків, які фактично є загально визнаними у сучасній юридичній літературі. Найбільшою мірою це стосується теоретичних засад кримінально-правової протидії незаконному позбавленню волі*. Чималий інтерес становить також тодішня дискусія про доцільність чи недоцільність виокремлення самостійного складу викрадення людини.

Окремо розглянуто погляди науковців на злочини, що визнавались *пережитками патріархально-родово-го побуту*. Серед таких злочинів, зокрема, примушування жінки до вступу у шлюб, примушування жінки до продовження шлюбу, перешкоджання вступу жінки у шлюб за своїм вибором, викрадення жінки всупереч її волі з метою вступу з нею у шлюб. Підкреслюється, що фактично зазначені діяння посягали на свободу жінки. Відповідні напрацювання науковців радянського періоду нині становлять не лише історичний інтерес, а й можуть прислужитися для новітніх досліджень такого нещодавно криміналізованого діяння, як примушування до шлюбу.

Проблематиці відповідальності за злочини проти честі та гідності особи у період із середини XIX до початку XX ст. свої праці присвятили А.Ф. Бернер, Л.С. Білогриць-Котляревський, П.О. Бобровський, М.В. Духовської, Г.Є. Колоколов, М.І. Ланге, Франц фон Ліст, О.В. Лохвицький, В.Д. Набоков, М.А. Неклюдов, С.В. Познишев, М.М. Розін, М.Д. Сергієвський, І.Я. Фойницький, М.П. Чубинський, С.С. Шайкевич та інші вчені. Підкреслюється, що *у юридичній літературі другої половини XIX – початку XX століття поняття честі та гідності здебільшого не розділялись, а розглядались як єдине явище. Більшість учених того часу була переконана, що суб'єктивна сторона честі (гідність особи) не може страждати від злочинних діянь, а тому й не може бути об'єктом таких посягань, як, зокрема, наклеп і образа; об'єктом вказаних діянь є тільки об'єктивна сторона честі*. Глибока переконаність більшості вчених вказаного періоду в тому, що гідність особи не може страждати

від злочинних посягань, вочевидь, була пов'язана з недостатнім розумінням змісту гідності людини та її значущості. Таке розуміння, як відомо, з'явилося значно пізніше. Зроблено висновок, що окремі із висловлених у той час ідей залишаються актуальними до сьогодні. Серед іншого, йдеться про співвідношення кримінально-правових та цивільно-правових засобів захисту честі та гідності особи, розуміння впливу конкретних історичних умов на розвиток тих чи інших кримінально-правових інститутів. Звертається увага також на те, що вже у цей період висловлювалася пропозиція декриміналізувати образу як посягання на честь особи.

Питанням кримінально-правової протидії посяганням на честь та гідність особи в радянський період було присвячено чимало дисертаційних досліджень (зокрема, В.І. Мархотіна, Й.С. Ноя, З.О. Ніколаєвої, А. Осмонова, Б.З. Пурцхванідзе, Л.М. Сугачева, М.І. Трофімова, М.О. Цанави), монографій та наукових статей. Підкреслюється, що у вказаний період категорії честі та гідності були надзвичайно заідеологізованими, що не могло не вплинути й на висновки учених, які досліджували проблемні питання відповідальності за вказані злочини. Встановлено, що у радянській юридичній літературі під злочинними посяганнями на честь та гідність особи розуміли лише наклеп та образу. Звернуто увагу на найбільш дискусійні питання відповідальності за наклеп та образу, які розглядалися в радянській науці кримінального права (зокрема, про можливість вчинення вказаних діянь стосовно малолітніх, душевнохворих, осіб, які перебувають у непритомному стані, померлих, а також щодо юридичних осіб, тощо). Встановлено, що у радянській юридичній літературі *одноставно заперечувалась доцільність встановлення кримінальної відповідальності за дифамацію*, тобто за поширення відомостей, що ганьблять іншу особу, але відповідають дійсності, гостро критикувалося «буржуазне кримінальне законодавство», якому було відоме таке діяння. У той же час *жоден з радянських науковців не піддавав сумніву доцільність існування кримінальної відповідальності за наклеп та образу*.

З'ясовано сучасний стан досліджень проблем кримінальної відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи, виокремлено комплекс невирішених та дискусійних питань. Констатовано, що *окремі аспекти кримінально-правової протидії вказаним злочинам залишаються майже не дослідженими (зокрема, особливості кримінальної відповідальності за насильницьке зникнення, незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги, примушування до шлюбу)*. Крім того, частина проведених досліджень (насамперед присвячених торгівлі людьми) не враховує останніх змін до кримінального закону. Окремі з висновків та пропозицій, зроблених у кримінально-правовій літературі, мають фрагментарний чи недостатньо аргументований характер. Визначено коло найбільш дискусійних аспектів кримінальної відповідальності за розглядувані діяння, які потребують свого вирішення.

Встановлено, що прийняття у 2001 р. чинного на сьогодні КК України стимулювало розвиток кримінологічних досліджень розглядуваних посягань. При цьому констатовано, що *більшість цих досліджень присвячена торгівлі людьми, тоді як іншим злочинам проти волі, честі та гідності особи приділяється значно менше уваги*. Вказане стосується, зокрема, незаконного позбавлення волі або викрадення людини, підміни дитини, захоплення заручників, незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги.

3. Аргументовано, що оптимальною для визначення об'єкта злочинів проти волі, честі та гідності особи є ціннісна теорія об'єкта злочину. Підкреслено, що стаття 3 Конституції України визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку *найвищою соціальною цінністю*. В загальноправовій літературі категорії волі (свободи), честі та гідності також прийнято розглядати крізь призму цінностей.

Встановлено, що *дискусія щодо об'єкта розглядуваних злочинів значною мірою пов'язана з декриміналізацією наклепу та образи, що їх традиційно відносили до посягань на честь та гідність особи*. Після декриміналізації наклепу та образи окремі дослідники взагалі піддають сумніву той факт, що вітчизняний кримінальний закон забезпечує охорону честі та гідності особи.

Здійснено порівняльно-правове дослідження зарубіжного досвіду розміщення розглядуваних злочинів у системі Особливої частини закону про кримінальну відповідальність. Встановлено, що більшість законодавців акумулює злочини проти свободи і злочини проти честі та гідності особи в різних главах (розділах) кримінального закону. Розміщення вказаних діянь в межах однієї глави (розділу) КК притаманне законодавцям більшості пострадянських держав (зокрема, Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Латвії, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану, України).

Законодавці, котрі виокремлюють злочини проти свободи особи в самостійну групу кримінально караних діянь, здебільшого концентрують їх в главі (розділі) «Злочини проти особистої свободи» (кримінальні кодекси Албанії, Болівії, Бразилії, Гватемали, Греції, Данії, Італії, Киргизстану, Куби, Литви, Нідерландів, Німеччи-

ни, Португалії, Румунії, Сальвадору, Угорщини, Фінляндії, Хорватії) або ж в главі (розділі) «Злочини проти свободи» (кримінальні кодекси Австрії, Аргентини, Естонії, Іспанії, Польщі, Сан-Марино, Туреччини). Подекуди законодавці не виокремлюють злочини проти свободи особи, включаючи їх в більш широкі за змістом структурні частини кримінальних законів. Приміром, в КК Грузії і КК Словенії посягання на свободу особи акумульовані в главі «Злочини проти прав і свобод людини», в КК Сербії – у главі «Злочинні діяння проти прав і свобод людини і громадянина», в КК Казахстану – у главі «Кримінальні правопорушення проти особи», в КК Китаю – у главі «Злочини проти прав людини і демократичних прав громадян», в КК Канади – у главі «Злочини проти особи та репутації», в КК Ірану – в розділі «Злочини проти особи і неповнолітніх», в КК Індії – у главі «Злочини проти людського тіла». З'ясовано, що склади злочинів, які фактично посягають на свободу особи, законодавцями нерідко включаються до інших глав (розділів) КК, зокрема, про злочини проти міжнародного правопорядку, громадської безпеки, моральності.

Законодавці, котрі виокремлюють злочини проти честі та гідності особи в самостійну групу кримінально караних діянь, відповідні структурні частини кримінальних законів називають по-різному. Одні вказують на те, що розглядувані діяння посягають лише на честь (кримінальні кодекси Австрії, Болівії, Бразилії, Гватемали, Іспанії, Італії, Куби, Перу, Португалії, Сан-Марино), другі – тільки на гідність (кримінальні кодекси Аргентини, Франції), треті – на честь та гідність (кримінальні кодекси Литви, Сербії), четверті – на репутацію (кримінальні кодекси Республіки Корея, Японії), п'яті – на честь та репутацію (кримінальні кодекси Бельгії, Північної Македонії, Словенії, Тунісу, Хорватії, Чорногорії), шості (яких найбільше) – займають іншу позицію. Наприклад, деякі законодавці об'єднують розглядувані діяння з іншими злочинами, однак не тими, які посягають на свободу особи (здебільшого це посягання на приватність). Приміром, в КК Албанії відповідний розділ має назву «Злочинні діяння проти моральності і гідності», в КК Польщі – «Злочини проти гідності та тілесної недоторканності», в КК Сальвадору – «Злочини проти честі та приватності», в КК Угорщини – «Злочини проти людської гідності і фундаментальних прав», у КК Фінляндії – «Злочини проти приватності, громадського спокою та особистої репутації», в КК Швейцарії – «Злочинні діяння проти честі і таємної та приватної сфери». Окремі законодавці розглядувані діяння включають у розділи (глави), які мають оригінальну назву. Приміром, глава 21 КК Греції має назву «Злочини проти цінності», розділ IV КК Колумбії – «Злочини проти моральної цілісності».

Докладно проаналізовано сутність волі (свободи), честі та гідності особи. Підкреслюється, що зміст поняття свободи не обмежується лише свободою пересування та правом на вільний вибір місця проживання. *Особиста свобода* – це можливість безперешкодно, незалежно від будь-кого, без стороннього примусу розпоряджатись собою, своїми діями і вчинками, своїм часом. Фізична свобода людини, таким чином, є лише одним із аспектів (елементів), хоч і найважливішим, свободи як більш широкої категорії. Автор солідарний з тими дослідниками, які висловлюються за заміну у назві розділу III Особливої частини КК України слова «воля» на слово «свобода».

Обґрунтовано, що особиста недоторканність є доволі широким поняттям (навіть якщо мати на увазі лише тілесну та психічну недоторканність), яке, по суті, можна застосувати до будь-якого злочину проти особи. З огляду на це зроблено висновок, що *для характеристики об'єкта розглядуваних діянь особиста недоторканність самостійного значення не має*.

Аргументовано, що *протидія наклепу та образі засобами кримінального права створює серйозний ризик надмірного застосування кримінально-правових методів до регулювання тих відносин, які є сферою насамперед цивільного права*. Зроблено висновок про те, що *зводити злочинні посягання на честь та гідність особи лише до наклепу та образи не варто, позаяк це не виправдано звужує саму сутність вказаних цінностей*. Оскільки гідність людини апріорі уражається щоразу, коли людина є приниженою, включення до кола злочинів, які на неї (гідність) посягають, лише наклепу та образи видається некоректним.

Обґрунтовано висновок, що у розділі III Особливої частини КК України законодавець об'єднав злочини проти волі, честі та гідності особи тому, що вважає їх досить близькими, чи навіть такими, що перетинаються. З'ясовано, що *у юридичній літературі неодноразово слушно зверталася увага на тісний зв'язок між свободою та честю і гідністю особи*.

Проаналізовано поняття людської гідності та гідності конкретної людини. *Констатовано певну суперечність у поглядах науковців стосовно сутності гідності людини*. З одного боку, слушно визнається абсолютність людської гідності як самоцінності людини, вказується, що вона є джерелом, фундаментом прав та свобод люди-

ни. З іншого ж – гідність окремої людини трактується як внутрішня оцінка нею самої себе, як усвідомлення нею певних позитивних якостей своєї суспільної цінності. Таке однобоке трактування сутності гідності людини викликає заперечення. Не зовсім зрозуміло чому розуміння гідності конкретної людини не виводиться з категорії людської гідності, як це має місце в міжнародно-правових актах. *Підхід, за якого гідність людини пов'язується лише з усвідомленням нею позитивних якостей своєї суспільної цінності, що створює у неї підстави для самоповаги, схиляє до висновку, що гідність не притаманна, скажімо, немовлятам та особам, які страждають на тяжкі психічні розлади, тобто тим, хто не здатний здійснювати внутрішню оцінку самого себе, власної цінності. З таким погодитись не можемо, оскільки заперечення гідності цих осіб прямо суперечить ідеї людської гідності.*

Підкреслюється, що *поняття гідності людини як об'єкта кримінально-правової охорони слід виводити з категорії людської гідності, тобто необхідно виходити з об'єктивної, а не суб'єктивної, сторони гідності.* Наголошується, що кожна людина має гідність вже за самою ознакою приналежності до людського роду (незалежно від своїх індивідуальних якостей, соціального становища та професії). Автор погоджується з дослідниками, які трактують честь як добру, незаплямовану репутацію людини, її авторитет і чесне ім'я. Розумінню честі як сукупності вищих моральних принципів, якими людина керується у своїй громадській та особистій поведінці, навряд чи можна віддати перевагу перед наведеним вище, адже, по-перше, непросто визначитись із змістовним наповненням сукупності вказаних моральних принципів, а по-друге, вкрай складно встановити механізм запобігання шкоди честі в такому її аспекті.

З'ясовано систему злочинів проти волі (свободи), честі та гідності особи за законодавством України та зарубіжних держав. Встановлено, що *система злочинів проти свободи особи у законодавстві зарубіжних держав є надзвичайно різноманітною.* До вказаних злочинів законодавці найчастіше відносять незаконне позбавлення свободи, викрадення людини, торгівлю людьми, рабство і работоргівлю, захоплення заручників, примушування, погрозу. До зазначених злочинів різні законодавці відносять також викрадення дитини, торгівлю дітьми, примусову працю, використання дитячої праці, використання дитини для жебракування, підміну дитини, незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги, примушування до шлюбу, насильницьке зникнення, переслідування, порушення недоторканності житла, передачу громадянина іноземній державі, примусове переміщення на територію іншої країни, порушення свободи пересування і вільного вибору місця проживання, лікування без згоди пацієнта, утримання паспорта тощо.

Встановлено, що *те чи інше коло діянь, які законодавець зараховує до посягань на свободу особи, залежить від низки факторів, серед яких – специфіка тієї чи іншої країни, традиції законотворення, що у ній склалися, зміст, який вкладено законодавцем у розуміння сутності особистої свободи, тощо.*

До злочинів проти честі та гідності особи переважна більшість законодавців відносить лише образу і наклеп. Разом з тим з'ясовано, що в кримінальному законодавстві деяких держав вказані діяння зараховані не до злочинів проти честі та гідності, а до інших посягань.

Встановлено, що законодавці ряду держав декриміналізували образу. На сьогодні кримінальну відповідальність за вказане діяння не передбачає законодавство Грузії, Естонії, Італії, Канади, Киргизстану, Латвії, Литви, Мексики, Молдови, Норвегії, Росії, Румунії, Словаччини, США, Таджикистану, Тунісу, Туркменістану, Фінляндії, Франції, Чехії, Чорногорії та деяких інших держав. Окремі законодавці (зокрема, Грузії, Естонії, Киргизстану, Молдови, Норвегії, Таджикистану, Чорногорії) відмовились також від кримінальної відповідальності за наклеп. З'ясовано, що *в розвинутих країнах останніми десятиліттями склалося доволі стримане ставлення до застосування кримінальної відповідальності за наклеп, оскільки відповідна практика нерідко несумісна зі свободою вираження поглядів.*

До злочинів проти честі та гідності особи законодавці різних держав іноді зараховують й інші діяння. До таких злочинів відносять катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження (ст. 166-1 КК Молдови), нелюдське, або таке, що принижує, поводження (ст. 144-3 КК Грузії), приниження гідності шляхом згадування про вчинення особою злочинного діяння або про засудження за нього в минулому (§ 113 КК Австрії, ст. 175 КК Північної Македонії, ст. 95 КК Сербії), принизливе ставлення до вразливих осіб (ст. 225 КК Угорщини), розголошення даних, неправомірно отриманих з архіву МВС (ст. 148а КК Болгарії), тощо.

Визначається безпосередній об'єкт кожного зі злочинів, відповідальність за які передбачена у розділі III Особливої частини КК України. Підкреслюється, що *з-поміж злочинів, відповідальність за які передбачена вказаним розділом, лише стосовно незаконного позбавлення волі або викрадення людини, незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги та примушування до шлюбу не виникає особливих сумнівів стосовно їх належ-*

ності до посягань на цінності, вказані у назві зазначеного розділу. Аргументовано, що незаконне позбавлення волі або викрадення людини посягає передусім на охоронюване право вибору особою на власний розсуд місця свого перебування. Примушування до шлюбу посягає на особисту свободу людини в частині вільного вибору нею своєї поведінки (конкретно – вільно вирішувати вступати чи не вступати у шлюб, а також коли це робити і з ким).

Обґрунтовано, що *об'єктом насильницького зникнення слід визнавати безпеку людства*. Підкреслюється, що перенесення кримінально-правової заборони насильницького зникнення з розділу III до розділу XX Особливої частини КК України дозволить краще відобразити специфічну юридичну природу розглядуваного діяння та уникнути плутанини у правозастосовній практиці.

Аргументовано, що *за своїми об'єктивними та суб'єктивними ознаками захоплення заручників ближче до злочинів проти свободи особи, аніж до злочинів проти громадської безпеки*. Саме посягання на особисту свободу визначає сутність захоплення заручників. З огляду на це достатні підстави для перенесення статті про відповідальність за досліджуване діяння до розділу IX Особливої частини КК України відсутні. Підкреслюється, що *назву ст. 147 КК України доцільно сформулювати як «Захоплення або тримання особи як заручника»*. Це, по-перше, дозволить привести у відповідність назву ст. 147 та диспозицію її ч. 1, у якій йдеться про захоплення або тримання особи як заручника, по-друге, зніме питання про спрямованість розглядуваного діяння на заподіяння шкоди невизначеній кількості людей.

Основним безпосереднім об'єктом підміни дитини пропонується визнавати особисту свободу та гідність дитини, що пов'язана з правом перебувати, рости і виховуватись у своїй сім'ї, а також з правом на збереження своєї індивідуальності, яка, як видається, є невід'ємною складовою гідності. Зроблений висновок, однак, зовсім не заперечує того, що це діяння посягає й на передбачене Конституцією України право людини на дитинство, материнство чи батьківство, що, як видається, є очевидним. Більше того, внаслідок підміни дитини страждає цілий комплекс її природних прав, гарантованих міжнародним та національним законодавством.

Аргументовано, що *основним безпосереднім об'єктом торгівлі людьми слід визнавати свободу та гідність особи в об'єктивному її значенні (людську гідність)*. Той факт, що потерпілі від вказаного злочину особи здебільшого дають згоду на вчинення щодо них відповідних дій, не означає, що свобода (воля) особи не страждає у разі вчинення торгівлі людьми, оскільки вибраний потерпілою особою варіант поведінки не можна розглядати як її вольовий акт, адже він зумовлений, приміром, уразливим становищем особи або ж спотворенням чи замовчуванням відомостей, повідомлення про які могло б вплинути на її вибір. Йдеться, таким чином, про посягання на свободу людини розпоряджатися собою й приймати самостійні рішення без будь-якого впливу ззовні. Підкреслюється, що торгівля людьми несумісна з людською гідністю, на що прямо вказується в спрямованих на протидію торгівлі людьми міжнародно-правових актах.

З огляду на те, що у ст. 150 КК України законодавець не визначає характер використовуваної праці дитини, зокрема те, чи має така праця бути примусовою, однозначно визначити об'єкт експлуатації дитини вкрай складно.

З'ясовано, що об'єкт використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, по суті, є тотожним об'єкту злочину, передбаченого ст. 304 КК України. У зв'язку з цим переконливою визнано точку зору тих авторів, які *основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 150-1 КК України, визнають моральні засади суспільства у ставленні до виховання дітей*, а також висловлюються за виключення з кримінального закону ст. 150-1 та удосконалення у зв'язку з цим чинної редакції ст. 304 КК України.

Аргументовано, що *основним безпосереднім об'єктом незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги є свобода, честь та гідність особи, причому в їх сукупності*. Потерпіла від цього злочину особа не тільки позбавляється конституційного права вільно обирати місце свого перебування, права розпоряджатися собою, обирати коло свого спілкування, вона відчуває глибокі фізичні та моральні страждання. Існують також підстави для того, аби стверджувати, що при вчиненні розглядуваного діяння страждає й честь особи. У суспільстві, як відомо, має місце упереджене і навіть негативне ставлення до осіб, які лікувалися в психіатричних лікарнях. Колишнім пацієнтам складно відновити свою репутацію «адекватної людини», влаштуватися на достойну роботу, домогтися того, аби оточуючі, які дізналися про «темне минуле», не сахалися їх. *Незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги, таким чином, є єдиним злочином серед діянь, передбачених у розділі III Особливої частини КК України, який посягає на всі перераховані у назві цього розділу цінності*.

З огляду на неоднакову значущість перерахованих у назві розділу III Особливої частини КК України цінностей, а також зважаючи на реальну поширеність ураження таких цінностей передбаченими у ньому діяннями, вважаємо за доцільне змінити послідовність їх (цінностей) викладу у назві зазначеного розділу. Можливим варіантом назви розділу III Особливої частини КК України може бути такий: «Злочини проти свободи, гідності та честі особи».

Проаналізовано існуючі підходи до класифікації злочинів проти волі, честі та гідності особи. Запропоновано інші можливі критерії класифікації зазначених посягань. Так, залежно від вікових характеристик потерпілої особи розглядувані діяння можна класифікувати на: 1) злочини, які посягають на волю, честь та гідність виключно дітей (ст.ст. 148, 150, 150-1); 2) злочини, які посягають на волю, честь та гідність осіб будь-якого віку (ст. ст. 146, 146-1, 147, 149, 151, 151-2). За вчинення окремих із вказаних діянь щодо малолітніх або неповнолітніх законодавцем посилено кримінальну відповідальність (ч. 2 ст. 146, ч. 2 ст. 147, ч.ч. 2, 3 ст. 149, ч. 2 ст. 151-2). Залежно від того, чи пов'язана криміналізація аналізованих діянь з імплементацією норм міжнародного права, злочини, передбачені в розділі III Особливої частини КК України, можна класифікувати на: 1) діяння, криміналізація яких не була пов'язана з імплементацією норм міжнародного права (ст.ст. 146, 148, 150-1, 151); 2) діяння, які з'явилися в КК України завдяки імплементації норм міжнародного права (ст.ст. 146-1, 147, 149, 150, 151-2).

У назві ст. 147 КК України слово «заручник» законодавець вживає у множині. Така позиція законодавця є некоректною, оскільки для настання кримінальної відповідальності за вказаною статтею достатньо, аби в заручники була захоплена хоча б одна людина. Так само некоректним є вживання у назві ст. 149 слова «людьми» (мало б бути «людиною»), а у назві ст. 150 – слова «дітей» (мало б бути «дитини»).

Потерпілою від підміни дитини є дитина, що є чужою для особи, яка здійснює таку підміну. Зроблено висновок, що під дитиною у ст. 148 КК України потрібно розуміти особу, якій на момент вчинення щодо неї злочину не виповнилось 18 років. У той же час підкреслюється, що при кваліфікації вказаного посягання значення має не стільки вік потерпілої від цього злочину особи, скільки здатність ідентифікувати себе в якості дитини конкретних батьків, а також здатність батьків (осіб, що їх замінюють) ідентифікувати дитину як свою. Якщо така здатність наявна, підміна дитини неможлива. Звертається увага на те, що у назві ст. 148 КК України та тексті її диспозиції йдеться про підміну дитини. Насправді ж при вчиненні цього злочину підмінюються дві дитини, а не одна: підмінювана дитина та дитина, що використовується для підміни. Зроблено висновок, що назву ст. 148 КК України доцільно сформулювати як «Підміна однієї дитини іншою»; вказаний момент слід відобразити також у диспозиції даної статті. Крім того, звертається увага на те, що з наявного в диспозиції ст. 148 КК України формулювання не зрозуміло, котра саме дитина є чужою для винного – підмінювана, чи та, що використовується для підміни. З огляду на сказане, у тексті аналізованої норми слід уточнити, що відповідальність настає за підміну чужої дитини іншою чужою або своєю дитиною.

Встановлено, що в жодному з проаналізованих зарубіжних кримінальних законів, у яких стаття про торгівлю людьми отримала назву, не використано однину для позначення кількості потерпілих від зазначеного злочину. Водночас зроблено висновок, що статтю 149 КК України більш коректно було б назвати «Торгівля людиною», оскільки термін «торгівля людьми» радше позначає відповідне явище, а не конкретне діяння.

Автор поділяє точку зору Д.О. Калмикова, який вважає, що законодавча конструкція «дитина, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування» у ч. 1 ст. 150 КК України є спірною з теоретичної точки зору та складною – з практичної. Обґрунтованою видається також позиція тих науковців (М.І. Хавронюк, Д.О. Калмиков), які звертають увагу на суперечності, що мають місце при визначенні потерпілих від злочинів, передбачених у ст. 150-1 та ст. 304 КК України.

Встановлено, що потерпілою від незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги слід визнавати особу, яка: 1) не страждає на психічний розлад; 2) страждає на психічний розлад, але не потребує госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги, тобто її обстеження або лікування можливі не лише в стаціонарних умовах. У зв'язку з цим серйозною прогалиною ст. 151 КК України визнано відсутність в аналізованій статті вказівки на караність незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги осіб, які страждають на психічний розлад, але не потребують госпіталізації до такого закладу.

Найбільш дискусійним аспектом дослідження об'єктивної сторони злочину, передбаченого статтею 146 КК України, є поняття викрадення людини. Обґрунтовано, що викрадення людини передбачає встановлення контролю над нею (а не заволодіння людиною чи її вилучення) та переміщення її за межі місця, в якому вона перебувала за своєю волею.

Ознака переміщення не може слугувати беззаперечним критерієм для розмежування незаконного позбавлення волі та викрадення людини, навіть якщо розглядати її в сукупності з ознаками заволодіння та утримання. *Якщо відсутність переміщення завжди виключає викрадення людини, то факт її переміщення безумовним свідченням викрадення людини не є.* Встановлено, що *факт переміщення іноді має місце й при незаконному позбавленні людини волі, не пов'язаному з її викраденням.* Однак у зазначених випадках людину переміщали на невелику відстань в межах домоволодіння чи іншого місця, в якому вона перебувала за своєю волею (місця проживання, роботи, відпочинку тощо). Таке переміщення пов'язане з бажанням винного помістити потерпілого туди, звідки останньому складніше буде вибратися (наприклад, в підвал чи погріб), або ж у те місце, де за ним буде зручніше наглядати. В «класичних» ж випадках викрадення людини переміщення відбувалось за межі місця останнього перебування особи.

Доведено, що утримування людини у разі її викрадення починається не після її переміщення з того місця, в якому вона перебувала, у те, в якому не бажає перебувати, а з моменту встановлення контролю над нею і триває до моменту її звільнення (тобто всім етапам викрадення людини властивий спільний елемент – її утримування). У зв'язку з цим зроблено висновок, що виокремлення «подальшого утримування» як ознаки викрадення людини позбавлене сенсу, тим більше, що на практиці подальше (після переміщення) утримування має місце не завжди. Той факт, що викрадену людину увесь час незаконно утримують, здійснюють контроль за її пересуванням, дозволяє не погодитись з позицією Я.Г. Лизогуба, який заперечує, що викрадення людини є триваючим злочином.

Як при викраденні людини, так і при незаконному позбавленні волі, не пов'язаному з її викраденням, можливими є різні способи вчинення вказаних посягань: застосування фізичного та (чи) психічного насильства, обман або зловживання довірою, використання безпорадного стану потерпілої особи. Аналіз судової практики засвідчує, що найпоширенішим способом є застосування фізичного насильства (насамперед для подолання опору потерпілої особи), при цьому цей спосіб більш характерний для викрадення людини. Способами незаконного позбавлення людини волі, не пов'язаного з її викраденням, можуть бути такі способи вчинення даного злочину, за яких винний безпосередньо не контактує з потерпілим (наприклад, зачинення людини в певному приміщенні без будь-якого фізичного чи психічного впливу на неї, невипускання потерпілого з приміщення, в якому він опинився за своєю волею, відібрання у нього засобів пересування тощо).

Аргументовано, що *немає підстав для традиційного у юридичній літературі висновку про більшу суспільну небезпеку викрадення людини порівняно зі «звичайним» незаконним позбавленням її свободи.* Зроблено висновок про недоцільність виокремлення викрадення людини в якості самостійного складу злочину. Підкреслюється, що *викрадення людини та незаконне позбавлення її свободи насправді дуже подібні за своєю об'єктивною стороною. Відмінності між ними є незначними і полягають насамперед у тому, що викрадення людини неможливе без переміщення її за межі місця, в якому вона перебувала за своєю волею. У той же час будь-яке викрадення людини беззаперечно є й актом незаконного позбавлення її свободи.*

Обґрунтовано, що виокремлення викрадення людини в окрему статтю КК України не покращить правозастосовну практику, а навпаки – ускладнить її (приміром, вже зараз поширеною є практика кваліфікації очевидних випадків викрадення людини як незаконного позбавлення її волі, а не викрадення). Доведено, що *використання в назві ст. 146 КК України, яка передбачає відповідальність за незаконне позбавлення волі або викрадення людини, а також в диспозиції її ч. 1 сполучника «або» є некоректним, оскільки викрасти людину, незаконно не позбавивши її свободи, неможливо, тоді як сполучник «або» підкреслює взаємовиключення перелічуваних предметів, явищ і т. ін.* У зв'язку з цим назву ст. 146 КК України, а також диспозицію її ч. 1, запропоновано викласти у такій редакції: «Викрадення людини чи інше незаконне позбавлення її свободи».

У ч. 1 ст. 146-1 КК України, яка передбачає відповідальність за насильницьке зникнення, законодавець перераховує найбільш типові форми позбавлення особи свободи (арешт, затримання, викрадення), при цьому очевидно, що відповідний перелік не є вичерпним, оскільки використано зворот «або позбавлення свободи людини в будь-якій іншій формі». Зроблено висновок, що можливими є й інші подібні форми позбавлення особи свободи (наприклад, привід чи тримання під вартою). Звертається увага також на те, що у вказаній нормі, а також у Міжнародній конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень, з якої вона імплементована, не зазначено, що відповідні форми позбавлення особистої свободи мають бути незаконними. Підкреслюється, що *насильницьке зникнення може бути результатом не лише незаконного позбавлення свободи, але й дій, що*

спершу були законними, а незаконними стали через відмову визнати факт позбавлення людини свободи або через приховування даних про долю такої людини чи місце її перебування.

З диспозиції ч. 1 ст. 146-1 КК України можна зробити висновок, що подальша відмова визнати факт арешту, затримання, викрадення або позбавлення свободи людини в будь-якій іншій формі може бути висловлена в будь-якій формі і може мати місце у будь-який період часу після позбавлення особи свободи. Найбільш типовою визнається ситуація, за якої представники держави позбавляють особу свободи, а потім своєчасно не інформують про це компетентні органи та родичів.

Український законодавець не вказав на такий конвенційний наслідок насильницького зникнення, як залишення потерпілої особи без захисту закону. Зроблено висновок, що *сама по собі відмова визнати факт позбавлення свободи або ж приховування даних про долю такої людини чи місце її перебування автоматично означає залишення потерпілої особи без захисту закону, а тому дослівно відтворювати конвенційне положення в національному законодавстві немає потреби.*

Виходячи з буквального тлумачення диспозиції ч. 1 ст. 146-1 КК України можна зробити висновок, що для інкримінування особі насильницького зникнення необхідно, аби вона позбавила людину свободи, а потім відмовилася визнати відповідний факт або ж приховала дані про долю такої людини чи місце її перебування. Зазначається, що такий висновок суперечить самій ідеї злочину насильницького зникнення, для якого визначальне значення має подальша відмова визнати факт арешту, затримання, викрадення чи позбавлення свободи людини в будь-якій іншій формі або приховування даних про долю такої людини чи місце її перебування. У зв'язку з цим запропоновано викласти диспозицію ч. 1 статті про відповідальність за насильницьке зникнення у новій редакції.

Обґрунтовано, що визначальним для захоплення особи як заручника є насильницьке встановлення контролю над нею, внаслідок якого така особа втрачає можливість вільно обирати місце свого перебування. Не зовсім коректним вбачається твердження деяких дослідників про те, що захоплення особи виражається у викраденні людини, адже останнє передбачає переміщення потерпілої особи за межі місця, в якому вона перебувала за своєю волею, тоді як для захоплення заручників таке переміщення не є обов'язковою ознакою. Автор поділяє позицію науковців, які під триманням особи як заручника розуміють насильницьке перешкоджання їй залишити певне місце чи унеможливлення це зробити шляхом використання зовнішніх перепон (тобто йдеться про позбавлення потерпілого свободи пересування).

Непереконливою визнано точку зору дослідників, які вважають, що факт утримання особи при захопленні заручників, на відміну від викрадення людини, має відкритий характер. Аналіз доступної емпіричної бази засвідчує, що місцезнаходження заручника здобільшого приховується від правоохоронних органів; зазвичай винні зацікавлені в отриманні викупу від родичів потерпілого, що є умовою його звільнення, а не в приверненні уваги до своїх дій з боку сторонніх осіб.

Об'єктивна сторона підміни дитини полягає у підміні чужої дитини іншою чужою або своєю дитиною. Критикується точка зору авторів, які вважають, що об'єктивна сторона підміни дитини полягає у вилученні дитини в батьків чи в осіб, що їх замінюють, і залишенні їм іншої, чужої дитини. Насправді вилучення дитини в батьків (законних представників) у власному сенсі цього слова може й не відбуватися (для прикладу, особа з хуліганських спонукань чи з мотивів помсти у пологовому будинку замінює чужих для неї дітей в період, коли їхні матері не перебувають з ними, або ж особа міняє місцями бирки на немовлятах в пологовому будинку).

Підміна дитини теоретично може бути вчинена не лише таємним, але й відкритим способом: наприклад, винний вчиняє підміну в присутності сторонньої особи, яка усвідомлює це, не є співучасником, але й не перешкоджає вчинюваному злочину. Водночас можна однозначно стверджувати про те, що, *підмінюючи одну дитину іншою, суб'єкт злочину намагається вчинити діяння таким чином, щоб про нього не дізналися батьки дитини, тобто підміна обов'язково вчиняється таємно для батьків дитини.*

Підміну дитини слід визнавати закінченою з моменту підміни однієї дитини іншою. У ситуації, коли дитину замінюють іншою, а після цього вилучають підмінену дитину і забирають її собі, вчиняють не лише підміну дитини, а і її викрадення. Зважаючи на те, що такі дії не охоплюються ознаками тільки одного складу злочину, вони потребують кваліфікації за сукупністю злочинів.

Під власне торгівлею людиною слід розуміти вчинення щодо людини лише договору купівлі-продажу. Висловлена у юридичній літературі точка зору про те, що ця форма торгівлі людьми включає також передачу людини в рахунок погашення боргу або в обмін на інші, крім грошей, цінності чи на послуги матеріального харак-

теру, передачу людини в оренду, її дарування тощо, безпідставно розширює зміст цієї форми досліджуваного злочину. *Підстав для віднесення до власне торгівлі людиною, скажімо, передачі людини в оренду чи її дарування немає, оскільки це відмінні за правовою природою від купівлі-продажу договори, сутність яких не відображає вживане законодавцем поняття «торгівля людиною».* Потрібно не розширювати реальний зміст поняття «торгівля людиною», а виправляти існуючу в кримінальному законі прогалину, пов'язану з відсутністю кримінально-правової заборони інших незаконних угод щодо людини.

Встановлено, що *як торгівлю людиною найчастіше кваліфікують купівлю-продаж дитини. Виокремлення торгівлі дітьми в самостійну статтю КК України позбавлене сенсу, адже відповідні діяння цілком можуть бути кваліфіковані за ст. 149 КК України.* Аргументи деяких науковців про те, що торгівля дітьми, на відміну від торгівлі дорослими людьми, посягає передусім на психічне, фізичне, моральне здоров'я та нормальний розвиток дитини, а тому відповідна кримінально-правова заборона має знайти своє місце в розділі про злочини проти сім'ї та неповнолітніх, не видаються достатньо переконливими. По-перше, розділу, у якому було б сконцентровано діяння проти сім'ї та неповнолітніх, вітчизняний законодавець не виокремлює. По-друге, не заперечуючи того, що торгівля дітьми посягає на нормальний розвиток та інтереси дитини, вважаємо, що передовсім вказане діяння посягає на її особисту свободу та гідність. По-третє, виокремлення торгівлі дітьми в самостійний склад призведе до надмірної казуальності вітчизняного кримінального закону.

У ст. 149 КК України терміном «торгівля людьми» законодавець позначає не тільки власне торгівлю людиною (тобто вчинення щодо неї договору купівлі-продажу), а й усі інші передбачені в ній форми вказаного посягання, на що вказує назва зазначеної статті. *Навряд чи коректно у диспозиції ч. 1 ст. 149 для позначення купівлі-продажу людини використовувати термін, яким законодавець позначає й всі інші форми досліджуваного злочину.* Оскільки під власне торгівлею людиною прийнято розуміти її купівлю-продаж, вказану форму зазначеного злочину варто було б назвати купівлею-продажем людини, а не торгівлею людиною.

Критикується виключення законодавцем у вересні 2018 р. «здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина» з опису об'єктивної сторони злочину, відповідальність за який передбачена у ст. 149 КК України. Оскільки під власне торгівлею людиною слід розуміти лише здійснення щодо неї договору купівлі-продажу, а також зважаючи на той факт, що кримінальна відповідальність за інші форми розглядуваного діяння настає тільки тоді, якщо вони вчинені з метою експлуатації людини, можна стверджувати, що згадане рішення законодавця призвело до наявності прогалини, яка у ряді випадків унеможливає кваліфікацію за ст. 149 КК України.

Аналіз судової практики засвідчує, що у правозастосовній практиці виникають труднощі, пов'язані з кваліфікацією торгівлі людьми у разі, якщо потерпілу особу не вдалося перемістити через державний кордон України. Чи не найчастіше це стосується ситуацій, коли винного затримують в аеропорту (або ж на залізничному вокзалі) разом із потерпілою особою при спробі покинути територію України. В одних випадках суди вказували на те, що переміщення людини тут мало місце, в других – доходили протилежного висновку, в третіх – кваліфікували такі випадки як замах на переміщення людини. Обґрунтовано, що діяння у цій формі слід вважати закінченим з моменту переміщення людини з одного місця до іншого, тобто той факт, що потерпілого з незалежних від винного причин не переміщено через державний кордон, не означає, що ця форма торгівлі людьми відсутня, якщо особу все ж перемістили в межах території України.

У судовій практиці трапляються випадки, коли особа не супроводжує завербовану людину до певного місця особисто, а лише купує для неї проїзні документи, дає їй гроші на дорогу тощо, тоді як до місця призначення потерпіла особа переміщається самостійно. У зв'язку з цим автор поділяє думку дослідників, які вважають, що *під переміщенням людини слід розуміти не лише її фактичне транспортування, а й організаційні дії, спрямовані на здійснення переміщення.*

Встановлено, що у юридичній літературі труднощі викликає розуміння сутності таких форм торгівлі людьми, як передача або одержання людини. Підкреслюється, що передача та одержання людини як окремі форми торгівлі людьми не мають стосунку до купівлі-продажу людини або іншої незаконної угоди щодо людини. У ст. 149 КК України передбачено відповідальність за передачу або одержання людини, якщо вони вчинені одним із передбачених у цій статті способів, а також з метою експлуатації людини.

Термін «торгівля людьми», який вживається для позначення здійснюваних з метою експлуатації вербування, переміщення, переховування, передачі або одержання людини, можливо, не зовсім точно відображає фактичний зміст зазначених дій, однак є загальновизнаним у міжнародному праві та кримінальному законодавстві більшості держав світу, а тому відмова від нього навряд чи виправдана.

До 6 вересня 2018 р. законодавець передбачав лише три альтернативні способи вчинення торгівлі людьми у формах вербування, переміщення, переховування, передачі або одержання людини: 1) з використанням обману; 2) з використанням шантажу; 3) з використанням уразливого стану особи. Використання матеріальної чи іншої залежності потерпілого до вказаного часу визнавалось кваліфікуючою ознакою даного злочину. Аналіз судової практики засвідчив, що такий підхід не викликав особливих труднощів у правозастосуванні і загалом виправдав себе. *Найчастіше способом вчинення торгівлі людьми визнається використання уразливого стану потерпілої особи, децю рідше має місце використання обману* (при цьому зазвичай ці способи поєднуються). Що стосується використання шантажу, то цей спосіб впливу на особу фіксується вкрай рідко.

Автор поділяє висловлену А.М. Орлеаном думку про доцільність доповнення переліку способів вчинення торгівлі людьми у перерахованих вище її формах таким, як зловживання довірою. Зловживання довірою хоч і тісно пов'язане з обманом, однак не охоплюється ним.

Аналіз емпіричної бази засвідчує, що *левоу частку усіх випадків використання уразливого стану особи як способу вчинення торгівлі людьми становить соціальний уразливий стан*. Іноді суди формально констатують, що особа перебувала в уразливому стані, однак не пояснюють, чим він був зумовлений. Таку практику визнано неприйнятною. Частіше, утім, трапляються ситуації, коли органи досудового розслідування та суди зазначають, що уразливий стан потерпілої особи зумовлений збігом тяжких особистих, сімейних або інших обставин, не конкретизуючи, однак, їх зміст.

У 2018 р. диспозицію ч. 1 ст. 149 КК України доповнено трьома новими способами торгівлі людьми, вчиненої у вказаних вище формах: 1) з використанням примусу; 2) з використанням викрадення; 3) з використанням підкupu третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію. Аргументовано, що *зазначені зміни є невиправданими, оскільки вони неминуче призведуть до нових проблем, пов'язаних з кваліфікацією вказаного діяння*. Крім того, цей крок законодавця спричинив «захарщення» й без того громіздкої конструкції диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України, що значно утруднює її сприйняття.

Необґрунтованою визнано висловлену у юридичній літературі думку про доцільність повної відмови від вказівки в диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України на способи вчинення торгівлі людьми у формах вербування, переміщення, переховування, передачі або одержання людини. *Саме з огляду на обман, шантаж, перебування в уразливому стані і т. д. особа дає свою згоду на пропоновану їй роботу, на заняття проституцією тощо, і саме зважаючи на це, а також з огляду на мету подальшої експлуатації, навіть добровільна її згода не виключає кримінальну відповідальність винного*.

Буквальне тлумачення диспозиції ч. 1 ст. 150 КК України дозволяє дійти висновку, що у цій статті законодавець встановлює відповідальність фактично за будь-яке використання праці дитини, що не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування. Аналіз судової практики засвідчує, що здебільшого за цією статтею кваліфікують використання добровільної і безпечної праці дитини. Звертається увага також на те, що попри поширеність дитячої праці в Україні, у правозастосовній практиці вказана стаття трапляється вкрай рідко. Це й не дивує, адже бажання працювати й заробляти, реалізуючи таким чином свою самостійність, є цілком нормальним прагненням будь-якого підлітка. У зв'язку з цим переконливою видається точка зору Д.О. Калмикова, який вважає, що *кримінальна відповідальність має наставати за використання примусової праці дитини*, а також пропонує доповнити розділ II Особливої частини КК України статтею 137-1, у якій передбачити відповідальність за використання добровільної праці дитини на небезпечній для її здоров'я роботі. Аргументовано, що окреслену вище проблему необхідно вирішувати в комплексі, а не акцентувати увагу виключно на кримінально-правовій протидії використанню примусової праці дитини. Крім того, зрозуміло, що експлуатація людини не обмежується лише примусовою працею, а включає й інші можливі форми (зокрема, примусове використання дорослої людини у жебрацтві, примусову вагітність тощо), не всі з яких на сьогодні визнаються кримінально караними. *Оптимальним варіантом розв'язання окресленої проблеми видається конструювання загального складу примушування до виконання тих чи інших дій*. У разі реалізації зазначеної пропозиції необхідність в окремі статті про кримінальну відповідальність за використання примусової праці дитини відпаде.

Однозначного висновку про те, що за ст. 150-1 КК України слід кваліфікувати випадки залучення у жебрацтво дитини, яка не усвідомлює факту використання її для жебракування, з диспозиції зазначеної норми зробити не можна. Крім того, навіть якщо прийняти аргументи науковців, які займають відповідну позицію, виникає питання: навіщо до кримінального закону включати дві окремі статті (ст. 150-1 та ст. 304), які встановлюють відповідальність за одні й ті самі дії з тією лише різницею, що в одному випадку дитина усвідомлює

факт використання її як фактичного «знаряддя» для жебракування, в іншому ж – не усвідомлює? У зв'язку із зазначеним переконливою видається точка зору М.І. Хавронюка і Д.О. Калмикова, які вказують, що проблему законодавчого забезпечення протидії втягненню і використанню дітей у жебрацтво слід вирішувати шляхом удосконалення ст. 304 КК України, тоді як ст. 150-1 з кримінального закону доцільно вилучити.

Під незаконним поміщенням в заклад з надання психіатричної допомоги потрібно розуміти не будь-яке недотримання лікарем-психіатром вимог Закону України «Про психіатричну допомогу», а істотне їх порушення, в результаті якого до такого закладу всупереч її волі поміщено особу, яка не потребує стаціонарної психіатричної допомоги.

Буквальне тлумачення ч. 1 ст. 151 КК України дозволяє стверджувати, що у ній йдеться лише про кримінально-правову заборону поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги завідомо психічно здорової особи, тобто такої особи, яка для лікаря-психіатра була явно психічно здоровою. Водночас *розуміння незаконності поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги лише як поміщення туди завідомо психічно здорової особи не тільки не повною мірою відповідає положенням Закону України «Про психіатричну допомогу», а й серйозно ускладнює застосування цієї норми на практиці, необґрунтовано звужує межі її застосування*. Зроблено висновок, що у ч. 1 ст. 151 КК України правильніше було б передбачити, що відповідальність настає за незаконне поміщення до закладу з надання психіатричної допомоги особи, яка не потребує стаціонарної психіатричної допомоги.

Звернуто увагу на те, що у ст. 151 КК України йдеться про *поміщення* в заклад з надання психіатричної допомоги, тоді як в Законі України «Про психіатричну допомогу» вживається інше формулювання – *«госпіталізація до закладу з надання психіатричної допомоги»*. Зроблено висновок, що при формулюванні назви ст. 151, а також диспозиції її ч. 1, необхідно використовувати термінологію, яка вживається у вказаному Законі і яка точніше відображає суть розглядуваного діяння.

Доведено, що *поміщенням до закладу з надання психіатричної допомоги необхідно вважати момент закінчення оформлення документів в його приймальному відділенні, у яких особа фігурує як пацієнт цього закладу*. Заходи для доставки особи до закладу з надання психіатричної допомоги або ж доставку її до такого закладу для подальшого оформлення госпіталізації необхідно розцінювати як замах на незаконне поміщення особи в заклад з надання психіатричної допомоги.

При буквальному тлумаченні диспозиції ч. 1 ст. 151 КК України *однозначного висновку про те, що ця норма охоплює випадки незаконного утримання (продовження перебування) особи в закладі з надання психіатричної допомоги після того, як відпали підстави для її подальшого перебування в ньому, зробити не можна*. У вказаній диспозиції мова йде не про незаконне поміщення особи до закладу з надання психіатричної допомоги чи утримання її в ньому, а лише про перше з них. Було б правильно, якби законодавець змінив назву статті 151 КК України, а також диспозицію її ч. 1, вказавши, що кримінально караню є не лише незаконна госпіталізація до закладу з надання психіатричної допомоги особи, яка не потребує стаціонарної психіатричної допомоги, а й незаконне утримання її в такому закладі. Зазначені зміни дозволять привести у відповідність у цій частині текст кримінального закону до положень Закону України «Про психіатричну допомогу», сприятимуть ефективнішій кримінально-правовій протидії розглядуваним посяганням.

Обґрунтовано, що госпіталізація завідомо психічно здорової особи до закладу з надання психіатричної допомоги передбачає створення видимості підстав для такої госпіталізації. Тому *важливими складовими незаконної госпіталізації до вказаного закладу, на наш погляд, слід вважати фальсифікацію історії хвороби та іншої медичної документації*.

З'ясовано, що на переконання переважної більшості дослідників, обов'язковою ознакою об'єктивної сторони розглядуваного складу злочину є місце його вчинення – заклад з надання психіатричної допомоги. Водночас варто погодитись з Л.П. Брич, яка вважає, що в даному випадку правильніше говорити не про місце вчинення злочину, а про його обстановку, адже визначальними для поняття «заклад з надання психіатричної допомоги» є не просторові, а функціональні характеристики.

Законодавче формулювання диспозиції ч. 1 ст. 151-2 КК України може призвести до труднощів у тлумаченні та застосуванні цієї статті на практиці. Зокрема, *існує загроза надмірно широкого трактування поняття «примушування до шлюбу» правозастосовними органами, адже законодавець не вказує на конкретні способи примушування особи до вступу в шлюб або до продовження примусово укладеного шлюбу, або до вступу у співжиття без*

укладання шлюбу, або до продовження такого співжиття, або спонукання з цієї метою особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає. Аналіз тексту диспозиції ч. 1 ст. 151-2 КК України дозволяє зробити висновок й про інші недоліки розглядуваної норми. Так, зокрема, у ній встановлено відповідальність за продовження примусово укладеного шлюбу. У зв'язку з цим виникає запитання: *чому законодавець визнав кримінально каранним продовження примусово укладеного шлюбу, однак не зробив цього стосовно примушування до продовження шлюбу, укладеного добровільно?*

На відміну від законодавства більшості зарубіжних держав, вітчизняний кримінальний закон не містить загального складу примушування. Натомість кримінально каранними в ньому визнані численні різновиди вказаного посягання. При цьому лише примушування до шлюбу визнане законодавцем злочином проти волі, честі та гідності особи, інші ж діяння розосереджені у різних розділах КК України. Підкреслюється, що *суспільну небезпеку становлять не тільки ті випадки примушування, за які вітчизняний законодавець передбачив кримінальну відповідальність, а й будь-яке інше перешкодження особі вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку та приймати вольові рішення*. Зроблено висновок про те, що всі можливі різновиди суспільно небезпечного примушування навряд чи можливо передбачити в спеціальних кримінально-правових нормах. Натомість *кримінально-правова заборона, сформульована у загальному вигляді, дозволить притягати до кримінальної відповідальності незалежно від того, яку саме дію чи бездіяльність винний вимагав вчинити від потерпілого*. Виокремлення спеціальних складів, присвячених примушуванню особи до тієї чи іншої поведінки, доцільне лише в окремих випадках, там, де це дійсно виправдано. Завдяки виокремленню в розділі III Особливої частини КК України загального складу примушування вдасться усунути прогалину, пов'язану з криміналізацією будь-якого незаконного обмеження свободи особи, а також зменшити рівень казуальності вітчизняного кримінального закону. З урахуванням проаналізованого зарубіжного досвіду запропоновано текст відповідної кримінально-правової заборони.

4. Аргументовано, що суб'єктами викрадення дитини можуть визнаватися її батьки або інші близькі родичі, якщо вони діяли не в інтересах дитини.

Суб'єкт насильницького зникнення спеціальний. Ним є представник держави, в тому числі іноземної (ч. 1), зокрема й такий, що є керівником (ч. 2). Включення до кола представників держави групи осіб є сумнівним, оскільки очевидно, що визнання представником держави потрібно здійснювати стосовно кожного конкретного індивіда, а не щодо групи осіб загалом, у зв'язку з чим із тексту примітки відповідну вказівку вважаємо за доцільне виключити. З огляду на те, що, як слушно зазначає М.І. Хавронюк, органи поліції не є воєнізованими органами і в них не проходять військову службу, у відповідній примітці словосполучення «проходять військову службу у збройних силах, органах поліції, органах державної безпеки, розвідувальних органах» вважаємо за доцільне замінити словосполученням «проходять військову службу у збройних силах, органах державної безпеки, службу в органах поліції, розвідувальних органах».

Обґрунтовано, що встановлення зниженого віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за захоплення заручників, є недоцільним. Те саме стосується й суб'єкта захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника (ст. 349 КК України). Крім того, сумнівною видається доцільність включення до переліку, наведеного у п. 4 ч. 1 ст. 96-3 КК України, діянь, передбачених статтями 146 та 147 КК України. Чим керувався законодавець, включаючи до зазначеного переліку діяння, передбачені статтями 146 та 147 КК України, сказати складно. У проаналізованій судовій практиці не виявлено жодного випадку застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру у разі вчинення їх уповноваженими особами від імені та в інтересах юридичної особи злочинів, передбачених статтями 146 та 147 КК України. Більше того, не виявлено також прикладів, коли б вказані діяння були вчинені від імені та в інтересах юридичної особи.

Суб'єктом підміни дитини є фізична осудна особа, якій на момент вчинення цього злочину виповнилось 16 років та яка є юридично чужою для потерпілої дитини. Обґрунтовано, що *підміна однієї дитини іншою, вчинена особою з використанням свого службового становища чи при виконанні професійних обов'язків, характеризується більшим ступенем суспільної небезпеки, ніж підміна дитини, вчинена іншою особою*. В межах ст. 148 КК України запропоновано виокремити частину 2, в якій передбачити посилену відповідальність за підміну однієї дитини іншою, вчинену службовою особою з використанням службового становища, або особою при виконанні своїх професійних обов'язків.

Аргументовано недоцільність зниження віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за торгівлю людьми, з 16 до 14 років. Аналіз емпіричної бази дозволяє стверджувати, що вчинення торгівлі людьми

не характерне для осіб у віці не те що 14, а й навіть 16 чи 17 років. Автором зафіксовано всього три випадки засудження особи, яка б вчинила цей злочин у віці до 18 років. Це й не дивно, зважаючи на те, що вчинення торгівлі людьми зазвичай потребує певних знань, навиків та й, зрештою, можливостей.

Обґрунтовано визнано висловлену у юридичній літературі пропозицію поширити застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб за вчинення їх уповноваженими особами торгівлі людьми. Зважаючи на те, що вказане діяння іноді вчиняється уповноваженими особами офіційно зареєстрованих юридичних осіб (приміром, модельних агентств, агентств із працевлаштування, туристичних агенцій), застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб у таких випадках дійсно видається доцільним. Крім цього, такий крок дозволить забезпечити Україною свої міжнародно-правові зобов'язання.

Суб'єктом експлуатації дітей є фізична осудна особа, яка досягла 16 років. Суб'єктом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 150-1 КК України, є батьки або особи, які їх замінюють, а суб'єктом діяння, передбаченого ч. 2 вказаної статті – будь-які інші особи, крім батьків та осіб, які замінюють батьків. Що стосується суб'єкта злочину, передбаченого ч. 3 ст. 150-1 КК України, то ним можуть бути батьки або особи, які їх замінюють, а також будь-які інші особи. Підтримано висловлену раніше позицію про хибність підходу законодавця, який за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, вчинене батьками або особами, які їх замінюють, передбачив значно м'якше покарання, ніж за його вчинення щодо чужої малолітньої дитини.

Доведено, що суб'єкт незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги спеціальний; ним слід визнавати тільки лікаря-психіатра, який одноосібно чи у складі комісії лікарів-психіатрів прийняв рішення про госпіталізацію до вказаного закладу завідомо психічно здорової особи. Родичі, законні представники, сусіди та інші так чи інакше зацікавлені особи, які ініціювали процес госпіталізації завідомо психічно здорової особи, іншим чином сприяли незаконній госпіталізації її до закладу з надання психіатричної допомоги, підлягають відповідальності як співучасники даного злочину. Водночас випадки примусового доставлення потерпілого зазначеними особами до вказаного закладу за наявності відповідних підстав мають бути кваліфіковані за ст. 146 КК України. Суддя, що ухвалив завідомо неправосудне рішення, яким задовольнив заяву представника закладу з надання психіатричної допомоги про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку, має підлягати відповідальності за ст. 375 КК України.

Обов'язковою ознакою складу захоплення заручників, що відрізняє цей злочин від незаконного позбавлення волі або викрадення людини, є спеціальна мета, з якою вчиняється суспільно небезпечне діяння – спонукання родичів затриманого, державної або іншої установи, підприємства чи організації, фізичної або службової особи до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника. Невстановлення вказаної мети виключає кваліфікацію за ст. 147 КК України. Водночас у правозастосовній практиці іноді трапляються випадки ігнорування спеціальної мети при кваліфікації зазначеного діяння.

Важливою ознакою, яка дозволяє розмежувати захоплення заручників та незаконне позбавлення волі або викрадення людини, є те, що при захопленні або триманні особи як заручника мета спонукання до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії стосується адресатів, коло яких визначене у ч. 1 ст. 147 КК України. Натомість у разі незаконного позбавлення волі або викрадення людини, вчиненого, скажімо, з корисливих мотивів (ч. 2 ст. 146 КК), вимога сплати викупу пред'являється лише потерпілому.

Аргументовано, що *наведене у диспозиції ст. 349-1 КК України формулювання не відповідає розумінню захоплення заручника, що міститься в Міжнародній конвенції про боротьбу із захопленням заручників (ст. 1), оскільки мета спонукання до вчинення чи утримання від вчинення певної дії має бути адресована не заручнику, як вказано у ст. 349-1, а третій стороні.*

При кримінально-правовій кваліфікації захоплення заручників слід враховувати те, що мета, яка названа як ознака складу цього злочину, не охоплює її реалізації, у зв'язку з чим відповідні діяння слід кваліфікувати за сукупністю (казане стосується, зокрема, необхідності додаткової кваліфікації за ст. 189 КК України у разі висунення майнових вимог до родичів заручника).

Обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони підміни дитини є корисливі або інші особисті мотиви. Обґрунтовано, що *злочинною має визнаватись будь-яка підміна чужої дитини, незалежно від мотивів.* У зв'язку з цим визнано за доцільне відмовитись від вказівки в диспозиції ст. 148 КК України на корисливі або інші особисті мотиви. У той же час варто погодитись з дослідниками, які пропонують посилити відповідальність за підміну дитини, вчинену з корисливих мотивів.

Суб'єктивна сторона торгівлі людьми характеризується прямим умислом. Для таких форм розглядуваного злочину як вербування, переміщення, переховування, передача і одержання людини обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони є мета експлуатації людини. Обґрунтовано, що вказівка на мету експлуатації дозволяє відмежувати злочинне діяння від дій, які кримінально карані не є. Приміром, найом (вербування) людей на роботу сам по собі не є протиправним, таким він стає лише у разі, якщо вчинений з метою експлуатації та з використанням перерахованих у зазначеній нормі способів. Особи, які вчиняють вербування, переміщення, переховування чи передачу людини, звісно, зацікавлені передусім у матеріальній вигоді, яку бажають отримати завдяки своїм діям. Разом із тим вони діють таким чином, усвідомлюючи, що завербовану (переміщену і т. д.) ними людину надалі експлуатуватимуть інші особи.

Відповідальність за власне торгівлю людиною настає незалежно від того, чи вчинені такі дії з метою її експлуатації. Разом з тим у кримінально-правовій літературі та судовій практиці трапляються помилки, коли мета експлуатації людини сприймається як обов'язкова для всіх зазначених у ч. 1 ст. 149 КК України форм даного злочину. Конструкція диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України дійсно може схилити до висновку, що мета експлуатації стосується не лише вербування, переміщення, переховування, передачі та одержання людини, а й власне торгівлі людиною. З одного боку, торгівля людиною відділена від інших форм розглядуваного злочину словосполученням «а так само». З іншого ж – уточнення про те, що з метою експлуатації вчиняється лише вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, міститься після перерахування всіх можливих форм даного злочину. У зв'язку з цим звернуто увагу на те, що при визначенні торгівлі людьми в міжнародних актах вказівка на мету експлуатації міститься перед переліком конкретних форм цього злочину. Таким же у своїй більшості є й вивчений автором зарубіжний досвід формулювання диспозиції відповідної норми. Зазначений досвід визнано корисним і для вітчизняного законодавця.

Ключовою характеристикою експлуатації є використання людини, завдяки якому особа, котра її експлуатує, отримує майнову чи немайнову вигоду. Підтримано точку зору про те, що у механізмі експлуатації примушування є одним із обов'язкових елементів, ланкою експлуатації, виступає в якості інструменту забезпечення експлуатації.

Виокремлення в примітці до ст. 149 КК України використання у порнобізнесі як окремої форми експлуатації людини є не зовсім коректним. Для примусового жебракування властиві характерні особливості (йдеться про примушування до випрошування грошей та інших матеріальних цінностей), які схиляють до думки про обґрунтованість виділення його в окрему форму експлуатації людини. В ході аналізу судової практики зауважено, що *такі вказані в примітці до ст. 149 КК України форми експлуатації людини як рабство або звичаї, подібні до рабства, а також підневільний стан у проаналізованій судовій практиці не трапилися жодного (!) разу. Пояснюється це тим, що «в чистому вигляді» зазначені форми експлуатації навряд чи взагалі трапляються. Зазвичай має місце сексуальна чи трудова експлуатація особи, що водночас може перебувати й у стані фактичного рабства чи в підневільному стані.* З огляду на це вважаємо за можливе виключити рабство чи звичаї, подібні до рабства, а також підневільний стан з переліку форм експлуатації, наведеного у примітці до ст. 149 КК України. З іншого ж боку, варто мати на увазі, що пряма вказівка на рабство, звичаї, подібні до рабства, та підневільний стан як на форми експлуатації людини, задля яких вчиняється торгівля людьми, міститься в Палермському протоколі та Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми. Згадується про них і в кримінальному законодавстві більшості держав світу (за винятком Австрії, Естонії, Італії, Португалії, Фінляндії, Швейцарії, Швеції та деяких інших держав). Зроблено висновок, що збереження вказаних форм експлуатації у зазначеному переліку чи вилучення їх із нього навряд чи якимось чином позначиться на правозастосовній практиці.

Порівняльно-правовий аналіз засвідчує, що перелік форм експлуатації людини, наведений у примітці до ст. 149 КК України, порівняно із зарубіжними аналогами, є одним із найширших. До того ж він, на відміну від законодавства ряду держав, не є вичерпним.

Реалізація мети експлуатації лежить за межами складу торгівлі людьми, а тому експлуатація людини має додатково кваліфікуватися за іншими статтями КК України.

Аргументовано, що *передбачати в КК України статтю про відповідальність за рабство недоцільно.* Чинний кримінальний закон містить достатньо інструментів для ефективною протидії оберненню людини в рабство. Перебування людини в стані раба без її сексуальної, трудової чи іншої експлуатації навряд чи взагалі трапляється в об'єктивній дійсності, а тому має отримувати кримінально-правову оцінку за відповідними статтями КК

України. Крім того, саме по собі обернення людини в рабство можливо кваліфікувати як незаконне позбавлення волі, оскільки невід'ємним атрибутом рабства є посягання на особисту свободу людини.

5. Дуже неоднозначною є практика кваліфікації незаконного позбавлення волі або викрадення людини як такого, що супроводжувалося заподіянням потерпілій особі фізичних страждань, а також вчиненого способом, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого. Розроблено пропозиції стосовно однакового розуміння вказаних кваліфікуючих ознак. Зокрема, підкреслюється, що під способом, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, слід розуміти такий спосіб вчинення вказаного діяння, при якому створюється реальна небезпека настання смерті потерпілого або реальна загроза заподіяння йому важкого, середньої тяжкості чи легкого тілесного ушкодження, що спричинило короточасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності. Реальне настання зазначеної шкоди потребує додаткової кваліфікації за статтями, що передбачають відповідальність за відповідні злочини проти життя та здоров'я особи, або ж охоплюється поняттям «тяжкі наслідки» і кваліфікується за ч. 3 ст. 146 КК України.

Доцільність існування такої обставини, що обтяжує кримінальну відповідальність за незаконне позбавлення волі або викрадення людини, як вчинення вказаного діяння із застосуванням зброї визнано сумнівною, зокрема з огляду на наявність у ч. 2 ст. 146 КК України такої кваліфікуючої ознаки, як вчинення незаконного позбавлення волі або викрадення людини способом, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого.

Надзвичайно різниться практика кримінально-правової оцінки незаконного позбавлення волі або викрадення людини як такого, що здійснювалося протягом тривалого часу. Встановлено, що в юридичній літературі неодноразово пропонувалося визначити у кримінальному законі конкретний часовий проміжок, незаконне утримання протягом якого має посилювати кримінальну відповідальність за вказане посягання. Зроблено висновки, що переконливі аргументи на користь того чи іншого проміжку часу протиправного позбавлення свободи, який має кримінально-правове значення, навести складно. Визначити чітку грань, яка б відділяла менш і більш суспільно небезпечне незаконне позбавлення свободи, залежно від часу, протягом якого воно тривало, навряд чи можливо. Кваліфікуючи вказане діяння таким чином, слід брати до уваги не тільки час, протягом якого особа була незаконно позбавлена свободи, а й враховувати спосіб та місце її тримання, інші конкретні обставини справи, стан її здоров'я, вік тощо.

Трактування поняття «тяжкі наслідки», спричинені незаконним позбавленням волі або викраденням людини, захопленням заручників, торгівлею людьми та незаконним поміщенням особи в заклад з надання психіатричної допомоги, викликає чималі труднощі. Можливим варіантом вирішення проблеми є висловлена у кримінально-правовій науці пропозиція відмовитись від віднесення фізичної шкоди потерпілому до поняття «тяжкі наслідки», а спричинення таких наслідків кваліфікувати за сукупністю з відповідними статтями розділу II Особливої частини КК України. Інші можливі прояви спричинення тяжких наслідків можливо враховувати при призначенні покарання (відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 67).

Невдалим визнано законодавче формулювання такої кваліфікуючої ознаки, закріпленої в ч. 2 ст. 147, як «дії, поєднані з погрозою знищення людей». Виходячи із буквального тлумачення кримінального закону, в якому сказано про погрозу знищення *людей* (в множині), є всі підстави для висновку, що така погроза має стосуватися не менше двох осіб, а не однієї, як переважно зазначається в юридичній літературі. Вочевидь, зазначене діяння, не може не супроводжуватись насильством, зокрема, психічним (у т. ч. й погрозою вбивством). Зважаючи на це, доцільність існування розглядуваної кваліфікуючої ознаки є дуже сумнівною, а тому з ч. 2 ст. 147 КК України її доцільно виключити.

Встановлено, що кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки злочинів, передбачених розділом III Особливої частини КК України, використовуються законодавцем безсистемно. Приміром, складно пояснити, чому законодавець не посилив кримінальну відповідальність за захоплення або тримання особи як заручника, вчинене щодо двох чи більше осіб, за попередньою змовою групою осіб, а також здійснюване протягом тривалого часу (нагадаємо, що ці обставини визнані такими, що обтяжують кримінальну відповідальність за незаконне позбавлення волі або викрадення людини).

Виходячи з положень ст. 7 Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень, в якості кваліфікуючих ознак насильницького зникнення можна передбачити вчинення вказаного діяння щодо неповнолітньої особи, жінки, яка завідомо для винного перебувала в стані вагітності, а також стосовно особи, яка завідомо для винного перебувала в безпорадному стані.

Обґрунтована доцільність доповнення ч. 2 ст. 151 такими кваліфікуючими ознаками, як вчинення незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги щодо двох чи більше осіб, а також щодо неповнолітньої особи.

6. Зважаючи на висловлену пропозицію вилучити з ч. 3 ст. 146 КК України таку особливо кваліфікуючу ознаку, як спричинення незаконним позбавленням волі або викраденням людини тяжких наслідків, яка, як видається, найбільшою мірою давала підстави для суттєвого посилення покарання за вказане діяння, визнано за можливе знизити верхню межу санкції ч. 3 ст. 146 КК України з 10 до 8 років позбавлення волі.

Зважаючи на специфічну правову природу насильницького зникнення, його підвищену суспільну небезпеку, а також з огляду на вимоги Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень та проаналізований зарубіжний досвід, вважаємо, що покарання за вказане діяння в КК України доцільно посилювати. При цьому підстав для встановлення настільки суворих покарань, які визначені законодавством окремих із держав, немає. Видається, що верхня межа санкції частини 1 статті, яка передбачатиме відповідальність за вказане діяння (приміром, ст. 444-1), має становити 8 років позбавлення волі, тоді як нижню її межу слід залишити незмінною. Аналогічне покарання можливо передбачити за відповідні діяння керівника. Санкція кваліфікованого складу насильницького зникнення, який пропонувався виокремити, може передбачати позбавлення волі на строк від 5 до 10 років.

Здійснене порівняльно-правове дослідження засвідчило, що санкції ст. 147 КК України загалом зіставні із зарубіжним досвідом визначення покарання за захоплення заручників. З огляду на обґрунтовану доцільність відмови від такої кваліфікуючої ознаки, як спричинення вказаним діянням тяжких наслідків, яка давала найбільші підстави для суттєвого посилення покарання за цей злочин, вважаємо, що верхня межа санкції ч. 2 ст. 147 КК України може бути знижена з 15 до 12 років позбавлення волі. Беручи до уваги висловлену у роботі пропозицію виокремити у зазначеній статті частину третю, у якій встановити відповідальність за вчинення вказаного діяння організованою групою, вважаємо, що санкцію частини першої цієї статті можна залишити незмінною, у санкції її частини другої передбачити покарання у виді позбавлення волі на строк від 7 до 10 років, а в санкції частини третьої – від 8 до 12 років.

Вітчизняний законодавець та законодавці зарубіжних держав займають подібні позиції стосовно оцінки суспільної небезпеки підміни дитини. Зважаючи на це, санкцію ст. 148 КК України коригувати недоцільно. Вважаємо, що з урахуванням підвищеної суспільної небезпеки цього злочину, вчиненого за наявності обтяжуючих відповідальність обставин, а також з огляду на проаналізований зарубіжний досвід, санкція запропонованої ч. 2 ст. 148 КК України має передбачати покарання у виді позбавлення волі на строк від 5 до 8 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Для перегляду існуючих на сьогодні санкцій ст. 149 КК України немає підстав, оскільки передбачені у них покарання загалом відповідають реальній суспільній небезпеці торгівлі людьми та проаналізованому вище зарубіжному досвіду пеналізації зазначеного посягання.

Аргументовано, що санкція ч. 1 ст. 151 КК України має передбачати альтернативні покарання у виді обмеження волі на строк до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років, санкція ч. 2 ст. 151 – покарання у виді позбавлення волі на строк від 5 до 8 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Аналіз практики застосування покарання за злочини проти волі, честі та гідності особи засвідчив існування численних помилок, що допускаються судами при їх призначенні (зокрема, суди формально ставляться до оцінки ступеня тяжкості вказаних злочинів, особи винного, порушують законодавчі вимоги до призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, тощо), а також при звільненні засуджених від покарання та його відбування (зокрема, суди здебільшого не наводять переконливих доводів на користь можливості виправлення засудженого без відбування покарання).

7. Встановлено, що питома вага злочинів, передбачених розділом III Особливої частини КК України, у загальній структурі злочинності є незначною. Так, протягом 2017 р. органами прокуратури обліковано 523911 злочинів, з яких лише 858 – злочини проти волі, честі та гідності особи (0,16%). Упродовж 2018 р. обліковано 487133 злочини, з яких лише 882 – посягання на волю, честь та гідність особи (0,18%). Протягом 2019 р. обліковано 444130 злочинів, з яких лише 924 – злочини проти волі, честі та гідності особи (0,2%).

Найпоширеніше діяння серед злочинів проти волі, честі та гідності особи – незаконне позбавлення волі або викрадення людини. За 2013 р. органами прокуратури обліковано 267 випадків незаконного позбавлення волі або викрадення людини, у 2014 зареєстровано 1925, у 2015 – 807, у 2016 – 536, у 2017 – 503, у 2018 – 558, у 2019 – 518 таких злочинів. Аналіз емпіричної бази засвідчив, що частіше (орієнтовно 2/3) трапляється викрадення людини, а не «звичайне» незаконне позбавлення її волі. При цьому аргументовано, що незаконному позбавленню волі, не пов'язаному з викраденням людини, притаманний значно вищий рівень латентності. Звернуто увагу на суттєву різницю у кількісних показниках незаконного позбавлення волі або викрадення людини та торгівлі людьми, тобто того діяння, яке є другим за чисельністю серед злочинів проти волі, честі та гідності особи. Так, у 2013 р. органами прокуратури обліковано 130 випадків торгівлі людьми, у 2014 – 118, у 2015 – 110, у 2016 – 114, у 2017 – 340, у 2018 – 268, у 2019 – 316 таких злочинів. Таким чином, у 2013 та 2018 роках кількість зареєстрованих випадків незаконного позбавлення волі або викрадення людини перевищувала чисельність облікованих за цей рік випадків торгівлі людьми удвічі, у 2016 – майже вп'ятеро, у 2015 – у понад сім разів, а у 2014 – у понад шістьнадцять (!) разів. І лише в 2017 та 2019 роках кількісна різниця між цими злочинами не була настільки різною. З'ясовано, що третє місце за загальною чисельністю зареєстрованих випадків серед злочинів проти волі, честі та гідності особи посідає використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. Встановлено, що за 2013 р. органами прокуратури обліковано 41 випадок використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, у 2014 зареєстровано 53, у 2015 – 12, у 2016 – 14, у 2017 – 5, у 2018 – 7, у 2019 – 7 таких злочинів.

Порівняно рідко у правозастосовній практиці трапляється захоплення заручників. За 2013 р. органами прокуратури обліковано 4 випадки захоплення або тримання особи як заручника, у 2014 зареєстровано 41, у 2015 – 17, у 2016 – 7, у 2017 році – 3, у 2018 – 6, у 2019 – 8 таких злочинів. Отже, всього за вказаний період обліковано 86 випадків захоплення заручників.

За 2013 р. органами прокуратури обліковано 11 випадків незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги, у 2014 зареєстровано 6, у 2015 – 16, у 2016 – 13, у 2017 – 6, у 2018 – 12, у 2019 – 10 таких злочинів. Таким чином, всього за вказаний період обліковано 74 випадки вчинення зазначеного діяння.

За 2013 р. органами прокуратури обліковано 11 випадків експлуатації дітей, у 2014 зареєстровано 4, у 2015 – 2, у 2016 – 6, у 2017 – 1, у 2018 – 16, у 2019 – 9 таких злочинів. Отже, за період з 2013 по 2019 рік обліковано 49 випадків експлуатації дітей.

Вкрай рідко у правозастосовній практиці трапляється підміна дитини. За 2013 р. органами прокуратури обліковано 1 випадок підміни дитини, у 2014 р. – 1, у 2015 р. – 0, у 2016 р. – 1, у 2017 р. – 0, у 2018 р. – 1, у 2019 р. – 0 таких злочинів. Отже, упродовж 2013–2019 рр. обліковано всього лиш чотири випадки підміни дитини. Таким чином, підміна дитини – найменш поширений з-поміж злочинів проти волі, честі та гідності особи.

Аналіз емпіричної бази (300 кримінальних проваджень) засвідчує, що серед різновидів торгівлі людьми абсолютним лідером є торгівля людьми, вчинювана з метою сексуальної експлуатації (234 провадження). Друга за поширеністю форма експлуатації людини серед тих, на які законодавець вказує в ч. 1 примітки до ст. 149 КК України, – експлуатація у формі примусової праці (20 проваджень). На третьому місці – примусове втягнення у зайняття жебрацтвом (19 проваджень). Серед згаданих у вказаній примітці до ст. 149 КК України форм експлуатації, з метою яких вчиняється розглядуваний злочин, у судовій практиці трапляються поодинокі випадки використання в порнобізнесі (3 провадження) та вилучення органів (4 провадження). Жодного випадку торгівлі людьми, вчиненої з іншою метою експлуатації людини, не виявлено, що, зрозуміло, не означає відсутності таких випадків в об'єктивній дійсності.

Торгівля людьми вчиняється не лише з метою експлуатації людини. Серед проаналізованих автором 300 кримінальних проваджень про торгівлю людьми 26 стосувалися торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками, при цьому 20 з них не були пов'язані з метою їх експлуатації (дітей купували задля подальшого їх усиновлення чи удочеріння). Таким чином, майже кожен десятий випадок торгівлі людьми в Україні – торгівля батьками своїми дітьми.

Встановлено територіальні відмінності у поширеності досліджуваних злочинів. Так, найбільше незаконних позбавлень волі або викрадень людини за 2013–2019 рр. зафіксовано в Донецькій, Луганській, Одеській, Дніпропетровській, Запорізькій, Харківській, Київській областях та місті Києві, а найменше – в Івано-Франківській, Чернівецькій, Чернігівській, Закарпатській, Тернопільській, Рівненській, Хмельницькій, Кіровоградській, Львівській областях.

Найбільше випадків торгівлі людьми за 2013–2019 рр. зафіксовано у м. Києві, Одеській, Харківській, Дніпропетровській та Київській областях, а найменше – у Чернівецькій, Хмельницькій, Вінницькій, Запорізькій, Рівненській, Кіровоградській, Черкаській, Закарпатській, Івано-Франківській, Сумській, Херсонській та Житомирській областях.

Найбільше випадків використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом за 2013–2019 рр. зафіксовано у м. Києві, Закарпатській, Одеській та Дніпропетровській областях. Поодинокі випадки вказаного діяння обліковано у Вінницькій, Волинській, Донецькій, Житомирській, Запорізькій, Івано-Франківській, Київській, Миколаївській, Сумській та Харківській областях. Встановлено, що Закарпатська область – єдина в Україні, де вказаний злочин потрапляв до офіційної статистичної звітності щороку.

З'ясовано фактори латентності злочинів проти волі, честі та гідності особи. Зокрема, доведено, що найвищий рівень латентності характерний для незаконного позбавлення волі як виду домашнього насильства, натомість найнижчий – для викрадення малолітньої дитини, яке завжди супроводжується значним суспільним резонансом, активністю правоохоронних органів, спрямованою на розкриття даного злочину, завдяки чому часто його вдається розкрити за «гарячими слідами». Аргументовано, що латентність торгівлі людьми залежить від тієї чи іншої форми експлуатації людини. Встановлено, що найнижчий рівень латентності характерний для торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. Аналіз емпіричної бази засвідчив, що такі випадки здебільшого розкриваються доволі швидко (як правило, завдяки позиції небайдужих, котрі звернулися до правоохоронних органів після того, як їм запропонували придбати дитину); зрозуміло також, що довго приховувати факт відсутності дитини батькам складно. Аргументовано, що найвищий рівень латентності притаманний торгівлі людьми, вчиненій з метою трудової експлуатації.

8. Дослідження кримінологічних особливостей осіб, які вчинили злочини проти волі, честі та гідності особи, дозволило розробити кримінологічні портрети осіб, які вчинили зазначені злочини.

Кримінологічний портрет особи, яка вчиняє незаконне позбавлення волі або викрадення людини: раніше не судимий (82,3%) неодружений (61%) чоловік (93%) у віці 25–39 років (67,2%), громадянин України (97,8%), мешканець невеликого міста (61,1%), з повною загальною середньою освітою (46,2%), котрий ніде не працює (67,2%), нерідко зловживає алкогольними напоями, якому притаманні такі негативні риси, як конфліктність, злопам'ятність, егоцентризм, зухвалість, емоційна нестійкість, імпульсивність, агресивність, жорстокість, відсутність здатності співчувати.

Кримінологічний портрет особи, котра вчиняє захоплення заручників: раніше не судимий (63%), неодружений (72,2%) чоловік (100%) у віці від 18 до 30 років (42,6%), який має повну загальну середню освіту (53,7%), не працює (85,1%), мешкає в місті, з авантюрним складом характеру, у системі ціннісних орієнтацій якого ключове місце посідають егоїстичні та корисливі спонування.

Кримінологічний портрет особи злочинця, що вчиняє торгівлю людьми: раніше не судима (91,2%) жінка (54,4%), громадянка України (89,5%), мешканка міста (75,1%), у віці 25–39 років (61,4%), з повною загальною середньою освітою (39,9%), що ніде не працює (73%), не перебуває у шлюбі (63,5%), якій притаманні такі негативні морально-психологічні риси, як прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, егоцентризм, цинізм, емоційна холодність, нездатність співпереживати, а також підприємливість, енергійність, цілеспрямованість, організаторські здібності, вміння переконувати інших.

Кримінологічний портрет особи злочинця, що вчиняє торгівлю людьми з метою сексуальної експлуатації: раніше не судима (93,4%) жінка (57,8%), громадянка України (88,6%), мешканка міста (80,7%), у віці 25–39 років (60,8%), з повною загальною середньою освітою (37%), що ніде не працює (74,4%), не перебуває у шлюбі (70,5%), якій притаманні вказані вище морально-психологічні риси.

Кримінологічний портрет особи злочинця, що вчиняє торгівлю людьми з метою експлуатації у формі примусової праці: раніше не судимий (80,6%) чоловік (80,6%), громадянин України (94,4%), мешканець села (44,4%), у віці 25–39 років (63,9%), з повною загальною середньою освітою (51,7%), що ніде не працює (50%) або ж займається підприємницькою діяльністю (30,6%), перебуває в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах (66,7%), якому притаманні вказані вище морально-психологічні риси.

Кримінологічний портрет особи злочинця, що вчиняє торгівлю людьми з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом: раніше не судимий (80%) чоловік (52%), громадянин України (84%), мешканець міста (56%), ромської національності (40%), у віці 30–39 років (63,9%), з низьким рівнем освіти, що ніде не працює

(88%), перебуває в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах (56%), якому притаманні вказані вище морально-психологічні риси.

Кримінологічний портрет особи, яка вчиняє торгівлю своїми дітьми задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами: раніше не судима (86,2%) жінка (79,3%), громадянка України (96,6%), мешканка міста (69%), у віці 18–24 (41,4%) або 30–39 років (31%), з повною загальною середньою освітою (50%), котра перебуває в офіційних чи фактичних шлюбних відносинах (55,2%), ніде не працює (75,9%), нерідко зловживає алкогольними напоями, якій притаманні такі негативні риси, як глибока моральна деформація, прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, навіть шляхом продажу своїх дітей, відсутність материнського інстинкту, егоцентризм, цинізм, байдужість, безвідповідальність, емоційна холодність, нездатність співпереживати.

Кримінологічний портрет особи злочинця, що вчиняє експлуатацію дітей: раніше не судимий чоловік, громадянин України, українець за національністю, у віці 40–50 років, з повною загальною середньою освітою, що ніде не працює, не перебуває у шлюбі, якому притаманні такі негативні риси, як прагнення до наживи й забезпечення власного благополуччя будь-якою ціною, скупість, безвідповідальність, легковажність, а також підприємливість, енергійність, цілеспрямованість, наявність організаторських здібностей.

Кримінологічний портрет особи злочинця, що використовує малолітню дитину для заняття жебрацтвом: раніше не судима (90%) жінка (93%), громадянка України (95%), ромської національності (50,7%), у віці 30–39 років (43,5%), без будь-якої освіти (43,1%), що ніде не працює (100%), не перебуває у шлюбі (79%), якій притаманні такі негативні риси, як користолюбство, егоїзм, небажання працювати, недалекоглядність, відстаість, вузькість та обмеженість поглядів і життєвих установок, а також підприємливість, вміння переконувати інших.

Про кримінологічні особливості осіб, які вчиняють інші злочини проти волі, честі та гідності особи, судити складно, оскільки відсутня відповідна судова практика.

9. Детермінанти злочинів проти волі, честі та гідності особи класифіковано на соціально-економічні, суспільно-політичні, морально-психологічні, медичні, правові та організаційно-управлінські. До соціально-економічних детермінант віднесено перманентну економічну кризу в Україні та пов'язані з нею безробіття і бідність, значне соціальне розшарування населення тощо. Суспільно-політичними детермінантами розглядуваних злочинів є триваюча агресія Російської Федерації проти України, прояви сепаратизму, відчуження влади від народу тощо. До морально-психологічних детермінант слід віднести деформацію суспільної моралі та девальвацію загальнолюдських цінностей, прагнення до збагачення будь-якою ціною, зневажливе ставлення до прав і свобод інших осіб тощо. Медичними детермінантами аналізованих злочинів є зростання кількості осіб із психічними розладами, а також чисельності хворих на алкоголізм та наркоманію. Правовими детермінантами є недоліки кримінального законодавства, що встановлює відповідальність за злочини проти волі, честі та гідності особи, а також інших законодавчих актів. До організаційно-управлінських детермінант слід віднести перевантаженість судів та системи правоохоронних органів, низький рівень професіоналізму частини правоохоронців та суддів, недостатній рівень розкриття розглядуваних злочинів, недоліки в роботі соціальних служб тощо.

З'ясовано також особливості детермінації окремих злочинів проти волі, честі та гідності особи. Так, зокрема, детермінантами незаконного позбавлення волі як виду домашнього насильства є також розрив духовних та моральних зв'язків між поколіннями, наявність вкорінених у суспільній свідомості стереотипів, котрі виправдовують застосування домашнього насильства, інші гендерні стереотипи («жінка має бути покірною і виконувати будь-які побажання чоловіка», «жінка не повинна працювати», «жінка має сидіти вдома і виховувати дітей» тощо), інертність державних органів у вирішенні кризових ситуацій в сімейно-побутовій сфері тощо. У системі детермінант торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками, варто виокремити недоліки в роботі соціальних служб, котрі не завжди вчасно виявляють неблагополучні сім'ї, не реагують належним чином на різного роду проблемні ситуації, які сигналізують про імовірність вчинення батьками вказаного посягання. Те саме стосується й детермінації використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. Серед детермінант незаконного поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги виокремлено недоліки Закону України «Про психіатричну допомогу», закритість вітчизняних закладів з надання психіатричної допомоги, корпоративну солідарність лікарів-психіатрів тощо.

10. Запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи слід розглядати як багаторівневу систему державних та громадських заходів, спрямованих на усунення або нейтралізацію причин та умов вказаних злочинів на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях.

Заходи загальносоціального запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи мають визначальне і стратегічне значення. Найбільшою мірою стосується це таких посягань, як торгівля людьми, експлуатація дітей та використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом.

Найважливіші заходи загальносоціального характеру, які необхідно здійснити у першу чергу, класифіковано на: соціально-економічні (суттєве підвищення матеріального добробуту населення, зниження рівня безробіття, зростання рівня оплати праці, протидія бідності); суспільно-політичні (закінчення війни на сході України); культурно-виховні (підвищення культурного рівня, свідомості та відповідальності громадян, формування моральної позиції, орієнтованої на загальнолюдські цінності); медичні (ефективна державна політика, спрямована на боротьбу з пияцтвом та алкоголізмом, реформування системи психіатричної допомоги); організаційно-управлінські (проведення дієвої реформи судової влади та правоохоронних органів, удосконалення роботи соціальних служб, створення умов для повної та безперешкодної реалізації громадянами своїх прав, свобод та законних інтересів, стимулювання довіри населення до державної влади та готовність підтримати її зусилля з охорони правопорядку тощо). Повноцінна реалізація загальносоціальних заходів можлива лише у разі здійснення в Україні глибоких соціально-економічних перетворень.

Заходи спеціально-кримінологічного запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи базуються на заходах загальносоціальних, використовують їх запобіжний потенціал та сприяють йому. Підкреслюється, що ефективно запобігання вказаним діянням можливе за умови поєднання загальносоціальних та спеціально-кримінологічних заходів.

Заходи спеціально-кримінологічного запобігання злочинам, що посягають на волю, честь та гідність особи, класифіковано на: інформаційно-аналітичні (систематичний збір та аналіз інформації про стан і тенденції розглядуваних злочинів), суспільно-політичні (активізація діяльності, спрямованої на укладення міждержавних угод про співробітництво у сфері протидії торгівлі людьми), правові (удосконалення кримінального законодавства, спрямованого на протидію розглядуваним злочинам, та практики його застосування, подолання надмірної м'якості судової репресії), культурно-виховні (роз'яснення норм кримінального законодавства, інформування населення про небезпеку стати жертвою розглядуваних злочинів, інформування про право громадян на необхідну оборону, просвітницька діяльність серед населення, спрямована на зміну ставлення до жертв торгівлі людьми у суспільстві, тощо), організаційно-управлінські (вдосконалення системи заходів, спрямованих на перекриття каналів надходження вогнепальної зброї, бойових припасів та вибухових речовин із зони бойових дій на мирну територію України, а також їх вилучення з нелегального обігу, підвищення професійного рівня працівників правоохоронних органів, вдосконалення взаємодії правоохоронних органів та інститутів громадянського суспільства, державний захист та реабілітація жертв розглядуваних злочинів тощо).

Серед конкретних заходів запобігання незаконним позбавленням волі, викраденням людей та захопленням заручників варто назвати також: встановлення відеокамер в громадських місцях, систематичне обстеження місць, де найчастіше вчиняються зазначені злочинні посягання, покращення вуличного освітлення, патрулювання поліцією вулиць з урахуванням місця та часу вчинення більшості злочинів, що посягають на свободу пересування, надання дієвої психіатричної допомоги особам, що страждають на психічні розлади та проявляють агресію щодо оточуючих, своєчасне реагування на передуючі незаконному позбавленню волі чи викраденню людини погрози розправою, широке інформування населення про право кожного на необхідну оборону, створення спеціалізованого обліку осіб, засуджених за вказані злочини, та здійснення контролю за ними тощо.

Перспективними заходами запобігання незаконному позбавленню волі у сімейно-побутовій сфері можуть бути такі: подолання вкорінених у суспільній свідомості стереотипів, котрі виправдовують застосування домашнього насильства; формування негативного ставлення до фактів домашнього насильства та до осіб, які його вчиняють; постановка на профілактичний облік осіб, чия поведінка свідчить про реальну можливість вчинення цього виду домашнього насильства; своєчасне реагування на прояви домашнього насильства з боку уповноважених суб'єктів; захист та реабілітація осіб, що стали жертвами домашнього насильства, тощо.

Серед перспективних заходів запобігання захопленню заручників можна виокремити також такі: правоохоронним органам необхідно удосконалювати систему заходів, спрямованих на перекриття каналів надходження вогнепальної зброї, бойових припасів та вибухових речовин із зони бойових дій на мирну територію України, а також їх вилучення з нелегального обігу; потрібно вдосконалювати систему заходів, спрямованих на запобігання проникненню до установ виконання покарань заборонених предметів (зокрема, колючо-ріжучих), що полегшують вчинення засудженими захоплення заручників, а також удосконалювати заходи, спрямовані на не-

допущення виготовлення засудженими різного виду холодної зброї; необхідно здійснювати спеціальну підготовку осіб, які проводять переговори про звільнення заручників.

Поміж спеціально-кримінологічних заходів запобігання торгівлі людьми варто назвати також такі: посилення координації діяльності з протидії торгівлі людьми, забезпечення регулярного навчання фахівців у сфері протидії торгівлі людьми, розвиток співпраці правоохоронних органів з інститутами громадянського суспільства, підвищення рівня обізнаності населення про проблему торгівлі людьми тощо. Важливим напрямом запобігання торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками, є удосконалення порядку обліку вагітних жінок, аби не допустити афер, пов'язаних з народженням дітей, щодо яких укладена незаконна угода, на чужі анкетні дані.

Ефективними спеціально-кримінологічними заходами запобігання експлуатації дітей можуть бути: регулярний моніторинг ситуації з вказаним явищем; інформування дітей про ризики, пов'язані з експлуатацією їхньої праці (як видається, важливу роль тут може відіграти школа); інформування населення про кримінальну відповідальність за незаконне використання дитячої праці; проведення спеціальних рейдів з метою виявлення випадків експлуатації дитячої праці (зокрема, на підприємствах зі шкідливим виробництвом); підвищення професійного рівня працівників правоохоронних органів, які здійснюють виявлення та досудове розслідування таких злочинів; здійснення заходів з реабілітації та соціальної інтеграції жертв експлуатації тощо.

Заходи запобігання використанню малолітньої дитини для заняття жебрацтвом мають включати: широке інформування населення (насамперед осіб ромської національності) про настання кримінальної відповідальності за цей злочин; посилення роботи правоохоронних органів, спрямованої на виявлення осіб, схильних до використання дітей для жебракування, і своєчасне запобігання таким злочинам (зокрема, шляхом проведення профілактичних бесід, надання конкретної допомоги); своєчасне припинення випадків використання малолітніх дітей для заняття жебрацтвом (з цією метою варто регулярно проводити спеціальні рейди).

Особливу увагу потрібно приділяти індивідуальному запобіганню злочинам проти волі, честі та гідності особи, оскільки відповідні заходи спрямовуються на конкретну особу, притаманні саме їй індивідуальні особливості. У цьому напрямі необхідно здійснювати активний вплив на осіб, що входять до групи підвищеного ризику, потенційно схильні до вчинення таких злочинів.

Важливе місце в системі заходів запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи має займати віктимологічна профілактика.

З'ясовано, що серед жертв злочину, передбаченого ст. 146 КК України, 69,6% – особи чоловічої статі, 30,4% – жіночої. При цьому поміж жертв незаконного позбавлення волі, не пов'язаного з їх викраденням, кількість жінок та чоловіків є майже однаковою. Розподіл потерпілих від аналізованого злочину залежно від їх віку виглядає таким чином: до 18 років – 14,1% (з них малолітні – 9,8%), від 18 до 30 років – 29,4%, від 30 до 40 років – 33,7%, від 40 до 50 років – 16,3%, понад 50 років – 6,5%. Поміж жертв незаконного позбавлення волі або викрадення людини 6,4% осіб мали неповну середню освіту, 49,2% – загальну середню, 33,9% – середню спеціальну, 10,5% – вищу. На момент вчинення щодо них злочину 41,8% потерпілих ніде не працювали або мали лише сезонний заробіток, 39,4% – працювали, 11,6% – були учнями, 2,9% – пенсіонерами, 4,3% – займалися підприємницькою діяльністю. До моменту вчинення розглядуваного злочину переважна більшість (орієнтовно 60%) потерпілих були так чи інакше знайомі з винними.

Найбільш поширену поведінку жертв незаконного позбавлення волі або викрадення людини класифіковано на неправомірну, асоціальну, нейтральну, необачну та суспільно корисну (виокремлені типи поведінки, зрозуміло, можуть перетинатися).

Ключову роль у проведенні віктимологічної профілактики вказаних посягань мають відігравати ЗМІ, котрі можуть інформувати населення про заходи, здатні знизити імовірність стати жертвою таких злочинів (приміром, уникати певних місць, у яких зафіксовано найбільшу кількість таких посягань), а також про те, яким має бути алгоритм дій у тій чи іншій криміногенній ситуації (з урахуванням інформації про типові дії злочинців). Подібні рекомендації час від часу з'являються в ЗМІ, однак стосуються вони переважно інших злочинів. Варто не тільки здійснювати віктимологічну просвіту населення, а й інформувати його про конкретні результати роботи правоохоронних органів. На сьогодні ж відповідні повідомлення стосуються майже виключно висвітлення найбільш резонансних випадків вчинення зазначеного злочину. Поміж заходів віктимологічної профілактики посягань, спрямованих на позбавлення людини свободи пересування, варто назвати й виявлення окремих осіб та груп ризику з найвищим ступенем віктимності та здійснення профілактичного впливу на них з метою

активізації їх захисних властивостей та подальшої девіктимізації. До таких осіб належать, зокрема, підприємці, загалом особи з високим матеріальним достатком.

Розроблено узагальнений портрет осіб, які мають підвищений ризик стати жертвою захоплення заручників: це особи чоловічої статі у віці від 30 до 50 років, які займаються підприємницькою діяльністю та мають високий рівень доходів. При виборі потенційної жертви вказаного злочину увагу злочинців привертає неприховане заможне життя таких осіб; вибір жертви нерідко здійснюється також за наводкою інших осіб.

Розроблення заходів віктимологічної профілактики захоплення заручників ускладнене непрогнозованістю цього злочину (іноді навіть для самого винного). Передбачити його вчинення вкрай складно. Водночас здійснене дослідження дозволяє чітко виокремити категорію осіб, які з найбільшою вірогідністю можуть стати жертвою захоплення заручників, – підприємці та загалом матеріально забезпечені люди. З огляду на це віктимологічна профілактика зазначених посягань повинна включати комплекс заходів, які б передбачали пропагування необхідності дотримання елементарних правил безпеки. Серед вказаних осіб варто поширювати спеціальні пам'ятки, які б містили конкретні поради як не стати жертвою захоплення заручників (наприклад, бути максимально закритими у спілкуванні з незнайомими людьми, не афішувати надміру власні статки, уникати місць, що є сприятливими для злочинного посягання, тощо). Відповідні поради слід розробляти виходячи із конкретних прикладів, які мали місце в об'єктивній дійсності, що дозволить унаочнити їх, зробити практичними та переконливими. Крім того, серед осіб, які з найбільшою вірогідністю можуть стати жертвою захоплення заручників, варто поширювати конкретні рекомендації щодо поведінки в разі захоплення або тримання як заручника.

Важливу роль віктимологічна профілактика має відігравати й при запобіганні підміні дітей. Майбутнім матерям варто завчасно готуватися до пологів, зокрема вибрати пологовий будинок з доброю репутацією (у цьому можуть допомогти спеціальні інтернет-форуми), а також лікаря, познайомитись з медичним персоналом і розпитати про те, які конкретно заходи вживаються у пологовому будинку для того, щоб уникнути випадків підміни дітей. Після народження дитини варто постійно контролювати дії медичного персоналу, пов'язані з немовлям. Доцільно, аби при пологах був присутній батько дитини (т.зв. партнерські пологи). Варто відразу сфотографувати дитину на телефон, що в разі необхідності допоможе ідентифікувати її. У разі появи обгрунтованої підозри, що дитина, привезена з пологового будинку, чужа, варто зробити генетичну експертизу.

З'ясовано особливості жертв торгівлі людьми залежно від форми експлуатації. Якщо серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, 81,5% складають особи чоловічої статі, 18,5% – жіночої, то серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, особи жіночої статі складають 99,9%. 3-поміж жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, кількість осіб чоловічої та жіночої статі є майже однаковою – 49% та 51% відповідно. Всі 46 жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою використання в порнобізнесі, – особи жіночої статі, натомість усі десятиєро потерпілих від торгівлі людьми, вчиненої з метою вилучення органів, – чоловіки. Серед жертв торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками задля подальшого їх усиновлення (удочеріння) іншими особами, 60% становлять особи чоловічої статі, 40% – жіночої. Не виявлено жодного випадку, коли б для покупця мала значення стать дитини або ж коли батьки, вирішуючи яку дитину продати, зважали при цьому на її стать. Вік жертв сексуальної експлуатації молодший, ніж жертв трудової експлуатації. Серед жертв торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, осіб у віці до 14 років не виявилось, осіб у віці від 14 до 18 років виявилось 5,6%, у віці від 18 до 30 років – 82,4%, у віці від 30 до 40 років – 12%, у віці понад 40 років – 0%. Розподіл потерпілих від торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації у формі примусової праці, залежно від їхнього віку, за нашими даними, виглядає так: від 14 до 18 років – 7,3%, від 18 до 30 років – 54,8%, від 30 до 40 років – 24,2%, від 40 до 50 років – 9,7%, понад 50 років – 4%. Вік потерпілих від торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом, у процентному відношенні розподілився так: до 14 років – 20,4%, від 14 до 18 років – 4,1%, від 18 до 30 років – 34,7%, від 30 до 40 років – 22,4%, від 40 до 50 років – 12,2%, від 50 до 60 років – 4,1%, понад 50 років – 2%. Абсолютну більшість жертв торгівлі людьми об'єднує їх уразливий стан, в якому вони перебувають. Лише одиниці потерпілих від торгівлі людьми на момент вчинення щодо них вказаного злочину були працелаштованими, однак скаржились своєму вербувальнику, що рівень доходів не дозволяє їм забезпечити навіть найелементарніші проблеми, вони погрузли в боргах, мусять утримувати неповнолітніх дітей, хворих батьків тощо. Абсолютна ж більшість досліджуваних осіб не мала ніякої оплачуваної роботи або ж перебувала на випадковими заробітками. Окремі з потерпілих від торгівлі людьми, вчиненої з метою сексуальної експлуатації, – особи, які раніше займалися проституцією.

Встановлено, що жертви торгівлі людьми зазвичай не ставляться до зроблених їм пропозицій щодо працевлаштування критично. При цьому нерідко має місце не просто відсутність достатньої пильності, а нічим не обґрунтована («сліпа») довіра до незнайомої людини, котра обіцяє легке вирішення матеріальних проблем.

Віктимологічна профілактика займає важливе місце в системі заходів запобігання торгівлі людьми. Необхідно працювати з «групою ризику», тобто з особами, які в силу різних життєвих обставин є потенційними жертвами торгівлі людьми, здійснювати індивідуальний вплив на них, надавати їм конкретну допомогу. Точне й своєчасне виявлення тих, хто входить в групу ризику потрапляння в ситуацію торгівлі людьми, є запорукою успішності запобігання таким злочинам. Необхідно здійснювати масштабне інформування населення про небезпечні ситуації, пов'язані з ризиком опинитися у ситуації торгівлі людьми. Варто переглянути окремі підходи до проведення таких кампаній. Як видається, інформування потенційних жертв торгівлі людьми має бути максимально своєчасним і переконливим для тих, хто шукає кращої долі на чужині. Спеціально розроблені пам'ятки, текст яких має містити перелік ознак, за якими можна розпізнати дії торговців людьми, а також контактні телефони для інформування компетентних органів про потрапляння у ситуацію торгівлі людьми, в обов'язковому порядку варто роздавати всім молодим жінкам, які звертаються з метою оформлення закордонного паспорта до Державної міграційної служби чи Центру надання адміністративних послуг, а також при перетині ними державного кордону України.

Віктимологічна профілактика експлуатації дітей має бути спрямована на інформування дітей, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, про ризики, пов'язані з експлуатацією їхньої праці. Як видається, важливу роль тут може відіграти школа. Основну увагу, зрозуміло, слід приділяти дітям із малозабезпечених сімей.

Серед жертв використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом кількість осіб чоловічої та жіночої статі є майже однаковою – 49,2% та 50,8% відповідно. Автором не виявлено жодного випадку, коли б особи, які використовували малолітню дитину для заняття жебрацтвом, зважали при цьому на її стать. Більшість жертв даного злочину припадає на вікову категорію 3–7 років. Вік потерпілої від даного злочину малолітньої дитини прямо пов'язаний зі способом використання її для заняття жебрацтвом. Якщо найменших дітей використовували ігноруючи їхню волю (як правило, тримаючи їх на руках), то старших доводилось для цього здебільшого умовляти, обіцяючи їм, для прикладу, придбати солодощі. Здійснений аналіз емпіричної бази не підтвердив твердження про те, що для заняття жебрацтвом винні досить часто використовують малолітніх із вродженими фізичними чи психічними вадами, які мають зовнішній прояв (зокрема, дітей, в яких відсутні певні частини тіла (рука, нога, фаланги пальців) або хворих на синдром Дауна). Розрахунок винних робився не на фізичні вади дітей, а на сам по собі малолітній вік, який і мав викликати милосердя перехожих.

Зважаючи на те, що жертвами вказаних посягань здебільшого є діти наймолодшого віку, а також з огляду на те, що використовують їх для жебракування переважно батьки, віктимологічна профілактика таких злочинів пов'язана із серйозними труднощами.

Емпіричні дані, які б характеризували віктимологічні особливості жертв інших злочинів проти волі, честі та гідності особи, відсутні. З огляду на це розроблення конкретних заходів запобігання таким посяганням пов'язане із суттєвими труднощами.

11. Запропоновано доктринальну модель системи норм про відповідальність за злочини проти волі, честі та гідності особи. З цією метою розроблено проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за злочини проти волі, честі та гідності особи», який передбачає:

1) викладення назви розділу III Особливої частини КК України у такій редакції: «Злочини проти свободи, гідності та честі особи»;

2) викладення статті 146 КК України у такій редакції:

«Стаття 146. Викрадення людини чи інше незаконне позбавлення її свободи

1. Викрадення людини чи інше незаконне позбавлення її свободи –

карається громадськими роботами на строк від ста двадцяти до двохсот сорока годин або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк.

2. Ті самі діяння, вчинені щодо неповнолітньої особи або з корисливих мотивів, або щодо двох чи більше осіб, або за попередньою змовою групою осіб, або способом, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілої особи, або таке, що супроводжувалося заповдінням їй фізичних страждань, або здійснюване протягом тривалого часу, – караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

3. Діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені організованою групою, – караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років»;

3) виключення статті 146-1 КК України і доповнення розділу XX Особливої частини КК України статтею 441-1 такого змісту:

«Стаття 444-1. Насильницьке зникнення

1. Відмова представника держави, в тому числі іноземної, визнати факт позбавлення людини свободи або ж приховування вказаною особою відомостей про долю такої людини чи місце її перебування –

карається позбавленням волі на строк від трьох до восьми років.

2. Видання наказу або розпорядження про вчинення дій, зазначених у частині першій цієї статті, або невжиття керівником, якому стало відомо про вчинення дій, зазначених у частині першій цієї статті, його підлеглими заходів для їх припинення та неповідомлення компетентних органів про злочин –

карається позбавленням волі на строк від трьох до восьми років.

3. Діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені щодо неповнолітньої особи, або щодо особи, яка завідомо для винного перебувала в безпорадному стані, або щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала в стані вагітності, –

карається позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років.

Примітка. 1. Під представником держави в цій статті слід розуміти службову особу, а також особу, яка діє з дозволу, за підтримки чи за згодою держави.

2. Під представниками іноземної держави в цій статті слід розуміти осіб, які діють як державні службовці іноземної держави або проходять військову службу у збройних силах, органах державної безпеки, службу в органах поліції, розвідувальних органах, або осіб, які займають посади в зазначених або будь-яких інших державних органах чи органах місцевого самоврядування іноземної держави, утворених відповідно до її законодавства, або які діють за наказом таких осіб, а також представників іррегулярних незаконних збройних формувань, озброєних банд чи груп найманців, створених, підпорядкованих, керованих та фінансованих Російською Федерацією, а також представників окупаційної адміністрації Російської Федерації, яку складають її державні органи і структури, функціонально відповідальні за управління тимчасово окупованими територіями України, та представників підконтрольних Російській Федерації самопроголошених органів, які узурпували виконання владних функцій на тимчасово окупованих територіях України»;

4) викладення статті 147 КК України у такій редакції:

«Стаття 147. Захоплення або тримання особи як заручника

1. Захоплення або тримання особи як заручника з метою спонукання держави, міжнародної організації, будь-якої фізичної, юридичної особи або групи осіб до вчинення чи утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника –

карається позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років.

2. Ті самі дії, вчинені щодо неповнолітньої особи або щодо двох чи більше осіб, або за попередньою змовою групою осіб, або здійснювані протягом тривалого часу, –

караються позбавленням волі на строк від семи до десяти років.

3. Дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті, вчинені організованою групою, –

караються позбавленням волі на строк від восьми до дванадцяти років»;

5) Викладення статті 148 КК України у такій редакції:

«Стаття 148. Підміна однієї дитини іншою

1. Умисна підміна чужої дитини іншою чужою або своєю дитиною –

карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

2. Те саме діяння, вчинене з корисливих мотивів або службовою особою з використанням службового становища, або особою при виконанні своїх професійних обов'язків, –

карається позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років»;

6) Викладення статті 149 КК України у такій редакції:

«Стаття 149. Торгівля людиною

1. Купівля-продаж людини або здійснення іншої угоди щодо людини, а так само вчинені з метою експлуатації, з використанням обману або зловживання довірою, шантажу, матеріальної чи іншої залежності особи або її уразливого стану вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини –

караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років.

2. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені щодо неповнолітньої особи або щодо кількох осіб, або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням службового становища, або поєднані з насильством, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілої особи чи її близьких, або з погрозою застосування такого насильства, –

караються позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років з конфіскацією майна або без такої.

3. Дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті, вчинені щодо неповнолітньої особи її батьками, усиновителями, опікунами чи піклувальниками, або вчинені щодо малолітнього (малолітньої), або організованою групою, або поєднані з насильством, небезпечним для життя або здоров'я потерпілої особи чи її близьких, або з погрозою застосування такого насильства, –

караються позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або без такої.

Примітка. 1. Під експлуатацію людини в цій статті слід розуміти всі форми сексуальної експлуатації, примусову працю або примусове надання послуг, вилучення органів, проведення дослідів над людиною без її згоди, усиновлення (удочеріння) з метою наживи, примусову вагітність або примусове переривання вагітності, примусове одруження, примусове втягнення у зайняття жебрацтвом, втягнення у злочинну діяльність, використання у збройних конфліктах тощо.

2. У статтях 149 та 303 цього Кодексу під уразливим станом особи слід розуміти зумовлений фізичними чи психічними властивостями або зовнішніми обставинами стан особи, який позбавляє або обмежує її здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям, збіг тяжких особистих, сімейних або інших обставин.

3. Відповідальність за вербування, переміщення, переховування, передачу або одержання малолітньої чи неповнолітньої особи за цією статтею настає незалежно від того, чи вчинені такі дії з використанням обману або зловживання довірою, шантажу чи уразливого стану зазначених осіб або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, використання службового становища, або особою, від якої потерпіла особа була у матеріальній чи іншій залежності»;

7) Виключення статті 150 КК України¹;

8) Виключення статті 150-1 КК України²;

9) Викладення статті 151 КК України у такій редакції:

«Стаття 151. Незаконна госпіталізація до закладу з надання психіатричної допомоги або незаконне утримання в такому закладі особи, яка не потребує стаціонарної психіатричної допомоги

1. Незаконна госпіталізація до закладу з надання психіатричної допомоги або незаконне утримання в такому закладі особи, яка не потребує стаціонарної психіатричної допомоги, –

карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

2. Те саме діяння, вчинене щодо двох чи більше осіб або щодо неповнолітньої особи, –

1 Водночас необхідним є доповнення КК України статтею 137-1, у якій слід передбачити відповідальність за використання добровільної праці дитини на небезпечній для її здоров'я роботі (пропозиція Д.О. Калмикова).

2 При цьому удосконалення потребує чинна редакція статті 304 КК України.

карається позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років»;

10) Виключення статті 151-2 КК України¹;

11) Доповнення КК України статтею 151-3 такого змісту:

«Стаття 151-3. Примушування

1. Примушування до вчинення або невчинення певної дії шляхом застосування психічного насильства² до потерпілої особи чи її близьких – карається виправними роботами на строк до двох років або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до двох років, або позбавленням волі на той самий строк.

2. Примушування до вчинення або невчинення певної дії, вчинене повторно або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням службового становища, або щодо неповнолітнього (неповнолітньої), вагітної жінки чи особи, яка перебувала в матеріальній чи іншій залежності від винного, або із застосуванням фізичного насильства, що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілої особи чи її близьких, – карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років.

3. Примушування до вчинення чи невчинення певної дії, вчинене організованою групою або із застосуванням фізичного насильства, небезпечного для життя чи здоров'я потерпілої особи чи її близьких, – карається позбавленням волі на строк від чотирьох до восьми років».

1 Вказана пропозиція пов'язана з іншою пропозицією – виокремити в кримінальному законі загальну норму про примушування. Водночас автор усвідомлює, що пропозиція виключити з КК України статтю 151-2 навряд чи буде реалізована з огляду на необхідність виконання положень Стамбульської конвенції.

2 Можливий варіант – «шляхом застосування погрози».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова С.Р. Типовые следственные ситуации первоначального этапа расследования подмены ребенка (ст. 153 УК РФ). *Актуальные проблемы современной юридической науки и практики*: межвуз. сб. науч. трудов. Саратов: Изд. Саратовского университета, 2007. С. 244–248.
2. Авдеева Е.В. Детерминанты преступлений против свободы личности в Российской Федерации. *Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права*. 2013. № 2. С. 146–154.
3. Авдеева Е.В. Механизм уголовно-правового регулирования свободы личности в Российской Федерации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Иркутск, 2013. 240 с.
4. Авдеева Е.В. Механизм уголовно-правового регулирования свободы личности в Российской Федерации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Екатеринбург, 2013. 28 с.
5. Авдеева Е.В. Незаконная госпитализация в медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь в стационарных условиях: ретроспективный анализ законодательной регламентации и правоприменения. *Юридический мир*. 2015. № 5. С. 37–41. URL: <http://justicemaker.ru/view-article.php?id=21&art=5002>
6. Авдеева Е.В. Уголовно-правовая охрана свободы личности в Российской Федерации. Иркутск: Изд-во БГУ, 2015. 166 с.
7. Авдеева Е.В. Эволюция законодательства, регламентирующего незаконную госпитализацию в медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь в стационарных условиях. *Проблеми громадянського поступу українського суспільства: філософсько-правові та соціально-психологічні аспекти*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 21 січня 2015 р.). Чернігів: Черніг. нац. технол. ун-т, 2015. С. 148–150.
8. Авраменко О.В. Відмінність торгівлі людьми від незаконного позбавлення волі або викрадення людини та насильницького зникнення. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (9 листопада 2018 р.) / упор. О.В. Авраменко, С.С. Гнатюк, І.В. Красницький, С.І. Мельник. Львів: ЛьвДУВС, 2018. С. 5–6.
9. Авраменко О.В. Розмежування торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини із суміжними складами злочинів. *Боротьба з торгівлею людьми: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (21 червня 2013 р.)*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 6–9.
10. Авраменко О.Л. Особливості початкового етапу розслідування викрадення людей, вчинених злочинними групами: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2011. 19 с.
11. Азаров Д.С., Калуп А.В. Кваліфікуючі ознаки складів злочинів: вибрані риторичні запитання. *Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Луганськ, 20-21 травня 2011 р. / редкол.: Г.Є. Болдарь, А.О. Данилевський, О.О. Дудоров та ін. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. С. 6–11.
12. Акиев А.Р. Уголовная ответственность за посягательства на интересы семьи: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2017. 22 с.
13. Акиев А.Р. Уголовная ответственность за посягательства на интересы семьи: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2017. 214 с.
14. Акимов С.Ю. Лагнетная преступность в сфере психиатрии. *Организованная преступность, терроризм, коррупция в их проявлениях и борьба с ними*. Москва: Российская криминологическая ассоциация; Научно-исследовательский институт проблем укрепления законности и правопорядка, 2005. С. 194–200.
15. Акімов М. Відмежування захоплення заручників від незаконного позбавлення волі та викрадення людини. *Вісник прокуратури*. 2002. № 2 (14). С. 33–37.
16. Акімов М. Звільнення від кримінальної відповідальності за захоплення заручників: обґрунтування необхідності введення заохочувальної норми. *Вісник прокуратури*. 2002. № 5 (17). С. 50–54.
17. Акімов М.О. До питання про відмежування захоплення заручників від деяких суміжних корисливо-насильницьких злочинів. *Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Луганськ, 20-21 травня 2011 р. / редкол.: Г.Є. Болдарь, А.О. Данилевський, О.О. Дудоров та ін. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. С. 11–15.
18. Акімов М.О. Кваліфікуючі обставини захоплення заручників, пов'язані з особою потерпілого: деякі проблеми та шляхи удосконалення. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. Спеціальний випуск № 6. Частина 1. С. 80–84.
19. Акімов М.О. Кримінально-правова охорона свободи особи: проблеми та шляхи вирішення. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Право*. 2018. № 1 (3). С. 141–151.
20. Акімов М.О. Кримінально-правова характеристика захоплення заручників за законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2009. 209 с.
21. Акімов М.О. Кримінально-правова характеристика захоплення заручників за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2009. 16 с.
22. Акімов М.О. Спонування як сутнісна ознака захоплення заручників: поняття, характеристика, значення для кваліфікації. *Наука і правоохорона*. 2011. № 1 (11). С. 77–83.
23. Аков К.А. Место совершения преступления и его уголовно-правовое значение / науч. ред. и предисл. А.В. Наумова. Ставрополь: Сервисшкола, 2000. 176 с.

24. Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. / за заг. ред. В.В. Топчія; наук. ред. В.І. Антипова. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 896 с.
25. Акутаев Р.М., Гаджиєменов Б.А. Некоторые аспекты криминологической характеристики похищения граждан. *Государство и право*. 2001. № 2. С. 58–63.
26. Александрова О.С. Середній клас як фактор забезпечення стабільності в сучасній Україні. *Глея: науковий вісник: збірник наукових праць*. 2011. Вип. 44 (2). С. 350–357.
27. Алиев А.Ш. Уголовная ответственность за похищение человека и захват заложника по законодательству Республики Таджикистан: сравнительный аспект: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2010. 27 с.
28. Алихаджиева И.С. О понятии сексуальной эксплуатации в международном праве. *Актуальные проблемы российского права*. 2017. № 10 (83). С. 159–167.
29. Алфимова О.А. Уголовная ответственность за преступления против личности: курс лекций. Новокузнецк: ФКОУ ВО Кузбасский институт ФСИИ России, 2018. 114 с.
30. Аманов Х. Предупреждение преступлений, совершаемых на почве пережитков прошлого по отношению к женщине / под ред. А.М. Мухамедова. Ашхабад: Б.и., 1973. 138 с.
31. Амосов А.Е. Незаконное лишение свободы в уголовном праве России (виды и характеристика): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владимир, 2008. 199 с.
32. Амосов А.Е. Незаконное лишение свободы в уголовном праве России (виды и характеристика): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Казань, 2009. 27 с.
33. Андреу-Гусман Ф. Рабочая группа ООН по борьбе с насильственными исчезновениями. *Международный журнал Красного Креста: Пропащие без вести*. 2002. № 848. С. 93–114.
34. Андрушко А. Підміна дітей: криминологічна характеристика та напрями запобігання. *Visegrad journal on human rights*. 2018. № 5 (volume 1). С. 17–22.
35. Андрушко А. Проблеми кримінально-правової охорони честі та гідності особи. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 268–272.
36. Андрушко А. Пропозиції щодо удосконалення статті 147 Кримінального кодексу України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 12 (262). С. 239–243.
37. Андрушко А. Старческая немощность как причина беспомощного состояния потерпевшего. *Legea și Viața*. 2013. № 11/3 (263). С. 3–5.
38. Андрушко А. Щодо доцільності криміналізації примушування до шлюбу. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 6 (34). С. 170–173.
39. Андрушко А.В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: криминологічна характеристика та основні напрями запобігання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 287–293.
40. Андрушко А.В. Відповідальність за захоплення заручників: історичний аспект. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Одеса, 15-16 грудня 2017 р. Одеса: Міжнародний гуманітарний університет, 2017. С. 6–10.
41. Андрушко А.В. Віктимологічна характеристика жертв незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 163–170.
42. Андрушко А.В. Віктимологічні аспекти захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 260–265.
43. Андрушко А.В. Внутрішньо переміщені особи як потенційні жертви торгівлі людьми. *Здійснення та захист прав внутрішньо переміщених осіб: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (20 квітня 2018 р., м. Ужгород) / за заг. ред. О.Я. Рогача, Я.В. Лазура, М.В. Менджула*. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2018. С. 138–141.
44. Андрушко А.В. Генезис законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи людини (X–XVIII століття). *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2017. № 6-1 (28). С. 99–103.
45. Андрушко А.В. Детермінанти незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Право та державне управління*. 2019. № 4. С. 85–94.
46. Андрушко А.В. Диференціація кримінальної відповідальності за злочини проти життя та здоров'я з врахуванням безпорадного стану потерпілої особи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія Право*. 2011. Вип. 17. С. 129–132.
47. Андрушко А.В. Диференціація кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія Право*. 2015. Вип. 35. Частина II. Том 3. С. 52–55.
48. Андрушко А.В. До питання про об'єкт захоплення заручників. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Політика в сфері боротьби зі злочинністю» з нагоди відзначення 25-річчя навчально-наукового юридичного інституту (м. Івано-Франківськ, 8-10 червня 2017 р.)*. Івано-Франківськ, 2017. С. 126–130.
49. Андрушко А.В. Доктрина кримінального права другої половини XIX – початку XX століття про злочини проти честі та гідності особи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. Випуск 36. Том 2. С. 98–103.
50. Андрушко А.В. Запобігання незаконному позбавленню волі або викраденню людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 221–225.
51. Андрушко А.В. Зарубіжний досвід регламентації кримінальної відповідальності за підміну дитини. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2018. № 4 (62). С. 99–105.
52. Андрушко А.В. Захоплення заручників: детермінанти та основні напрями запобігання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. № 4 (25). Том 3. С. 76–81.
53. Андрушко А.В. Злочини проти волі, честі та гідності особи в проекті Кримінального кодексу України, підготовленому під керівництвом професора В.М. Смітєнка. *Право та державне управління*. 2018. № 1 (30). Том 1. С. 176–182.

54. Андрушко А.В. Злочини та проступки проти особистої свободи за Угорським кримінальним уложенням 1878 року. *Західні і східні традиції та впливи в історії права, держави і юридичної думки*: матеріали XXXVIII Міжнародної історико-правової конференції, 1-3 червня 2018 р., м. Вінниця / ред. колегія: І.Б. Усенко (голова), Є.В. Ромінський (відп. секр.), А.Ю. Іванова, В.Є. Кириченко, Н.М. Крестовська, О.О. Малишев, І.В. Музика, О.Н. Ярмиш. Київ–Херсон: Олді-плюс, 2018. С. 268–272.
55. Андрушко А.В. Каральна психіатрія та проблеми кримінально-правової протидії її використанню в Радянському Союзі. *Сила права і право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми*: матеріали XXXII Міжнародної історико-правової конференції (28-31 травня 2015 р., м. Полтава). Київ – Полтава: ПУЕТ, 2015. С. 327–331.
56. Андрушко А.В. Кількісно-якісні показники незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Право і суспільство*. 2019. № 6-2. С. 98–105.
57. Андрушко А.В. Класифікація злочинів проти волі, честі та гідності особи. *Кримінальне правопорушення: національний та зарубіжний виміри*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (24 травня 2019 р., м. Одеса). Одеса: Юридична література, 2019. С. 27–29.
58. Андрушко А.В. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги: монографія. Ужгород: РІК-У, 2019. 228 с.
59. Андрушко А.В. Кримінально-правова протидія використанню психіатрії в немедичних цілях: порівняльно-правовий аспект. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. Випуск 14. Том 2. С. 71–74.
60. Андрушко А.В. Кримінально-правова протидія викраденню людей у США. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. № 6 (21). Том 2. С. 105–109.
61. Андрушко А.В. Кримінально-правова характеристика суб'єктивних ознак незаконного поміщення в психіатричний заклад. *Право і суспільство*. 2014. № 5. С. 189–194.
62. Андрушко А.В. Кримінально-правове значення безпорадного стану потерпілого: історичний аспект. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2012. № 1028. Серія «Право». Вип. 12. С. 73–77.
63. Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 4. С. 213–218.
64. Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. Випуск 40. С. 121–128.
65. Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання торгівлі дітьми, вчиненої їхніми батьками. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2020. Том 31 (70). № 1. С. 162–171.
66. Андрушко А.В. Кримінологічна характеристика торгівлі людьми, вчиненої з метою примусового втягнення в зайняття жебрацтвом. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 4 (29). Том 1. С. 104–110.
67. Андрушко А.В. Кримінологічні аспекти експлуатації дітей. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 280–286.
68. Андрушко А.В. Наука кримінального права радянського періоду про злочини проти волі, честі та гідності особи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 6. С. 367–382.
69. Андрушко А.В. Недоліки ст. 151 КК України у світлі практики Європейського суду з прав людини. *Гуманізація кримінальної відповідальності та демократизація кримінального судочинства*: матеріали Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 18-19 листопада 2016 р.). Івано-Франківськ, 2016. С. 6–10.
70. Андрушко А.В. Незаконне позбавлення волі як вид домашнього насильства (кримінологічний аспект). *Організаційно-правові засади запобігання домашньому насильству: реалії та перспективи*: матеріали круглого столу, 31 травня 2019 р. / за ред. О.П. Рябчинської. Запоріжжя: КПУ, 2019. С. 18–22.
71. Андрушко А.В. Незаконне поміщення у психіатричний заклад: основні детермінанти та напрями запобігання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 6 (15). С. 148–152.
72. Андрушко А.В. Об'єкт незаконного поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. Випуск 7. С. 170–174.
73. Андрушко А.В. Об'єктивна сторона незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 302–314.
74. Андрушко А.В. Об'єктивна сторона незаконного поміщення в психіатричний заклад. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2015. № 4 (II). С. 128–136.
75. Андрушко А.В. Обставини, що обтяжують кримінальну відповідальність за захоплення або тримання особи як заручника. *Наука і правоохорона*. 2017. № 4 (38). С. 150–157.
76. Андрушко А.В. Окремі аспекти кримінальної відповідальності за захоплення заручників. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 3. С. 160–164.
77. Андрушко А.В. Окремі аспекти кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2013. Випуск 5. Том 2. С. 67–70.
78. Андрушко А.В. Практика застосування покарання за захоплення або тримання особи як заручника. *Актуальні проблеми кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 25 трав. 2018 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 44–47.
79. Андрушко А.В. Проблема торгівлі людьми в умовах збройного конфлікту на сході України. Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали II Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 16-17 березня 2018 р.). Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2018. С. 11–14.
80. Андрушко А.В. Проблеми відповідальності за злочини проти особистої свободи людини в дослідженнях другої половини XIX – початку XX століття. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. Випуск 30. Том 2. С. 60–64.
81. Андрушко А.В. Проблеми кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Особливості формування законодавства України: філософсько-правові, історичні та прикладні аспекти*: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції (11-12 березня 2016 р., м. Івано-Франківськ). Івано-Франківськ: Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького, 2016. С. 201–204.

82. Андрушко А.В. Проблеми кваліфікації захоплення заручників. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 231–235.
83. Андрушко А.В. Проблеми кримінальної відповідальності за підміну дитини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. Випуск 35. Том 2. С. 44–50.
84. Андрушко А.В. Проблемні питання кваліфікації незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 211–219.
85. Андрушко А.В. Протидія захопленню заручників за кримінальним законодавством України та окремих держав Європи: порівняльно-правовий аналіз. *Актуальні питання юриспруденції: теоретичний та практичний виміри*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Суми, 25-26 квітня 2018 р.). У 2-х частинах. Частина 1. Суми: Сумський національний аграрний університет, 2018. С. 245–249.
86. Андрушко А.В. Розвиток законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти особистої свободи людини (XIX – поч. XXI ст.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. Випуск 29. Том 2. С. 68–73.
87. Андрушко А.В. Розмежування незаконного позбавлення волі або викрадення людини та захоплення заручників. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2017. Вип. 6. Том 3. С. 48–52.
88. Андрушко А.В. Розмежування підміни дитини із суміжними складами злочинів проти волі, честі та гідності особи. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Випуск 5. Том 3. С. 3–9.
89. Андрушко А.В. Система злочинів проти свободи, честі та гідності особи за законодавством зарубіжних держав: порівняльно-правове дослідження. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 412–421.
90. Андрушко А.В. Соціальна обумовленість кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2016. Вип. 6. Том 3. С. 48–52.
91. Андрушко А.В. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання торгівлі людьми. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 5. Том 1. С. 210–216.
92. Андрушко А.В. Становлення законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти честі та гідності особи (XI–XVIII ст.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. Випуск 41. Том 2. С. 58–64.
93. Андрушко А.В. Сучасний стан і ключові тенденції торгівлі людьми в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 2. Частина 3. С. 7–15.
94. Андрушко А.В. Типові помилки при кваліфікації незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (8 листопада 2019 р.) / уклад. О.В. Авраменко, С.С. Гнатюк, І.І. Сидорук. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 11–13.
95. Андрушко А.В. Торгівля людьми, вчинена з метою експлуатації у формі вилучення органів (кримінологічний аспект). *Експлуатація як складова торгівлі людьми: виміри, тенденції та шляхи протидії*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 6-7 червня 2019 р.) / упор. О.М. Балинська, Г.Я. Савчин. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 9–14.
96. Андрушко А.В. Торгівля людьми, вчинена з метою експлуатації у формі примусової праці: кримінологічна характеристика та основні напрями запобігання / Правове регулювання та економічні свободи і права: монографія / за ред. проф. Михайла Савчина. Ужгород: Видавництво «РІК-У», 2020. С. 188–212.
97. Андрушко А.В. Щодо кримінальної відповідальності за насильницьке зникнення. *Закарпатські правові читання. Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції (11-13 квітня 2019 року, м. Ужгород)* / за заг. ред. О.Я. Рогача, Я.В. Лазура, М.В. Савчина. Ужгород: РІК-У, 2019. Т. 2. С. 202–209.
98. Андрушко А.В., Нестерова І.А. Злочинність у сфері туристичного бізнесу: кримінологічна характеристика та запобігання: монографія. Ужгород: ТОВ «ІВА», 2016. 220 с.
99. Андрушко П.П. Об'єкт кримінально-правової охорони, об'єкт злочину, об'єкт злочинного посягання та об'єкт злочинного впливу: основний зміст понять та їх співвідношення. *Адвокат*. 2011. № 11 (134). С. 5–11; № 12 (135). С. 3–10.
100. Анісімов Г.М. Зловживання довірою як спосіб вчинення злочину: поняття і кримінально-правове значення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 20 с.
101. Анісімов Г.М. Зловживання довірою як спосіб учинення злочину. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 128. С. 20–28.
102. Анішук Н. До проблеми работоргівлі жінками. *Право України*. 2002. № 9. С. 99–101.
103. Антонова Е.П. Детский труд в контексте социальных трансформаций: автореф. дисс. ... канд. социолог. наук: 22.00.04. Саратов, 2006. 19 с.
104. Антонян Ю.М., Эминов В.Е. Личность преступника. Криминологическое исследование. Москва: Норма, Инфра-М, 2010. 368 с.
105. Ануфриева Т.Н., Ходусов А.А. Уголовно-правовая защита прав и свобод личности: учебное пособие. Москва: Международный юридический институт, 2011. 216 с.
106. Аншелес А.Ю. Об оскорблении коллективных лиц. *Вестник советской юстиции*. 1 декабря 1925 г. № 23 (57). С. 907–911.
107. Аргунова Ю.Н. Уголовная ответственность за незаконное помещение в психиатрический стационар. *Независимый психиатрический журнал*. 2011. № 4. URL: <http://nprg.ru/journal/2011/4/06-argunova.htm>
108. Аргунова Ю.Н. Уголовная ответственность за незаконное помещение в психиатрический стационар. *Правовые вопросы в здравоохранении*. 2010. № 6. URL: <http://www.zdrav.ru/articles/practice/detail.php?ID=77582>
109. Арипов Д.С. Борьба с преступлениями, составляющими пережитки феодального быта и некоторые вопросы квалификации / отв. ред. Я.М. Яковлев. Душанбе, 1962. 47 с.
110. Арманов М.Г. Кримінальна відповідальність за примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2009. 17 с.
111. Армянский судебник Мхитаря Гоша / пер. с древнеарм. А.А. Паповяна; ред., вступ. ст. и прим. Б.М. Арутюняна. Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1954. XXXVIII+270 с.
112. Архипова М.В., Синьков Д.В. Преступления против личности: монография. Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2007. 162 с.
113. Архів Авдіївського міського суду Донецької обл. за 2011 рік. Справа № 1-223/11.

СПИСОК
ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

114. Архів Андрушівського районного суду Житомирської обл. за 2017 рік. Справа № 272/578/16-к.
115. Архів Антрацитівського міськрайонного суду Луганської обл. за 2013 рік. Справа № 1202/3965/2012.
116. Архів Апеляційного суду Київської обл. за 2010 рік. Справа № 1-13/10.
117. Архів Артемівського міськрайонного суду Донецької обл. за 2012 рік. Справа № 1-282/2011.
118. Архів Артемівського міськрайонного суду Донецької обл. за 2014 рік. Справа № 219/537/2013-к.
119. Архів Артемівського міськрайонного суду Донецької обл. за 2017 рік. Справа № 219/10313/16-к.
120. Архів Барішівського районного суду Київської обл. за 2011 рік. Справа № 1-89/11.
121. Архів Баштанського районного суду Миколаївської обл. за 2014 рік. Справа № 468/560/14-к.
122. Архів Бердянського міськрайонного суду Запорізької обл. за 2012 рік. Справа № 1-888/11.
123. Архів Березнегуватського районного суду Миколаївської обл. за 2013 рік. Справа № 470/980/13-к.
124. Архів Білгород-Дністровського міськрайонного суду Одеської обл. за 2013 рік. Справа № 1-106/11.
125. Архів Бобринецького районного суду Кіровоградської обл. за 2011 рік. Справа № 1-2/11.
126. Архів Богунського районного суду м. Житомира за 2014 рік. Справа № 1-153/12.
127. Архів Борзнянського районного суду Чернігівської обл. за 2011 рік. Справа № 1/2503/132/11.
128. Архів Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. за 2012 рік. Справа № 1005/6990/2012.
129. Архів Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. за 2014 рік. Справа № 359/3337/13-к.
130. Архів Бучацького районного суду Тернопільської обл. за 2016 рік. Справа № 595/93/16-к.
131. Архів Великоберезнянського районного суду Закарпатської обл. за 2012 рік. Справа № 702/1590/12.
132. Архів Великоновосілківського районного суду Донецької обл. за 2018 рік. Справа № 220/318/18.
133. Архів Вишгородського районного суду Київської обл. за 2018 рік. Справа № 363/1843/18.
134. Архів Вінницького міського суду Вінницької обл. за 2017 рік. Справа № 127/21681/16-к.
135. Архів Вінницького міського суду Вінницької обл. за 2019 рік. Справа № 140/2116/17.
136. Архів Вінницького міськрайонного суду Вінницької обл. за 2014 рік. Справа № 127/31685/13-к.
137. Архів Вознесенського міськрайонного суду Миколаївської обл. за 2017 рік. Справа № 473/3934/17.
138. Архів Волноваського районного суду Донецької обл. за 2015 рік. Справа № 221/2926/14-к.
139. Архів Володимир-Волинського міського суду Волинської обл. за 2017 рік. Справа № 154/1984/17.
140. Архів Володимирецького районного суду Рівненської обл. за 2016 рік. Справа № 556/959/16-к.
141. Архів Галицького районного суду м. Львова за 2014 рік. Справа № 1304/117/2012.
142. Архів Генічеського районного суду Херсонської обл. за 2013 р. Справа № 2107/3786/2012.
143. Архів Генічеського районного суду Херсонської обл. за 2015 рік. Справа № 653/2988/15-к.
144. Архів Глухівського міськрайонного суду Сумської обл. за 2017 рік. Справа № 576/790/17.
145. Архів Дергачівського районного суду Харківської обл. за 2017 рік. Справа № 619/4600/15-к.
146. Архів Деснянського районного суду м. Чернігова за 2011 рік. Справа № 1/2506/375/11.
147. Архів Дзержинського районного суду м. Харкова за 2011 рік. Справа № 1-689/11.
148. Архів Дзержинського районного суду м. Харкова за 2014 рік. Справа № 2011/6616/2012.
149. Архів Дніпровського районного суду м. Києва за 2015 рік. Справа № 755/13814/14-к.
150. Архів Дніпровського районного суду м. Херсона за 2013 рік. Справа № 666/1900/13-к.
151. Архів Дніпропетровського районного суду Дніпропетровської обл. за 2017 рік. Справа № 175/5178/15-к.
152. Архів Долинського районного суду Кіровоградської обл. за 2011 рік. Справа № 1-60/11.
153. Архів Жашківського районного суду Черкаської обл. за 2014 рік. Справа № 2304/2043/12.
154. Архів Жовтневого районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської обл. за 2012 рік. Справа № 1-766/11.
155. Архів Жовтневого районного суду м. Луганська за 2013 рік. Справа № 1-828/11.
156. Архів Заводського районного суду м. Дніпродзержинська Дніпропетровської обл. за 2014 рік. Справа № 208/8149/14-к.
157. Архів Заводського районного суду м. Дніпродзержинська Дніпропетровської обл. за 2011 рік. Справа № 1-765/11.
158. Архів Заводського районного суду м. Дніпродзержинська Дніпропетровської обл. за 2011 рік. Справа № 1-281/11.
159. Архів Заводського районного суду м. Миколаєва за 2011 рік. Справа № 1-155/11.
160. Архів Звенигородського районного суду Черкаської обл. за 2014 рік. Справа № 694/426/13-к.
161. Архів Знамянського міськрайонного суду Кіровоградської обл. за 2011 рік. Справа № 1-50/11.
162. Архів Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської обл. за 2011 рік. Справа № 0907/1-234/2011.
163. Архів Ізмаїльського міськрайонного суду Одеської обл. за 2017 рік. Справа № 500/4723/17.
164. Архів Ізюмського міськрайонного суду Харківської обл. за 2018 рік. Справа № 623/1855/17.
165. Архів Ізяславського районного суду Хмельницької обл. за 2018 рік. Справа № 685/410/18.
166. Архів Іллічівського міського суду Одеської обл. за 2012 рік. Справа № 1511/930/2012.
167. Архів Іллічівського районного суду м. Маріуполя Донецької обл. за 2012 рік. Справа № 0520/4336/2012.
168. Архів Іллічівського районного суду м. Маріуполя Донецької обл. за 2016 рік. Справа № 264/6729/15-к.
169. Архів Ірпінського міського суду Київської обл. за 2018 рік. Справа № 367/7368/15-к.
170. Архів Кагарлицького районного суду Київської обл. за 2017 рік. Справа № 368/594/17.
171. Архів Калінінського районного суду м. Горлівки Донецької обл. за 2013 рік. Справа № 0521/5351/2012.
172. Архів Каховського міськрайонного суду Херсонської обл. за 2012 рік. Справа № 1/2113/33/2012.
173. Архів Київського районного суду м. Харкова за 2013 рік. Справа № 1/640/105/13.
174. Архів Кіровського районного суду м. Дніпропетровська за 2010 рік. Справа № 1-444/10.
175. Архів Кіровського районного суду м. Дніпропетровська за 2016 рік. Справа № 203/1161/16-к.
176. Архів Комінтернівського районного суду м. Харкова за 2012 рік. Справа № 2020/8916/2012.
177. Архів Конотопського міськрайонного суду Сумської обл. за 2011 рік. Справа № 1-214/11.

178. Архів Корабельного районного суду м. Миколаєва за 2016 рік. Справа № 488/3177/15-к.
179. Архів Коростенського міськрайонного суду Житомирської обл. за 2012 рік. Справа № 1-54/11.
180. Архів Костянтинівського міськрайонного суду Донецької обл. за 2015 рік. Справа № 233/1146/15-к.
181. Архів Краматорського міського суду Донецької обл. за 2015 рік. Справа № 234/31/15-к.
182. Архів Красноармійського міськрайонного суду Донецької обл. за 2012 рік. Справа № 1/0529/238/2012.
183. Архів Красноградського районного суду Харківської обл. за 2017 рік. Справа № 626/64/17.
184. Архів Краснолиманського міського суду Донецької обл. за 2011 рік. Справа № 1-348/11.
185. Архів Кременецького районного суду Тернопільської обл. за 2016 рік. Справа № 601/693/15-к.
186. Архів Кременіського районного суду Луганської обл. за 2018 рік. Справа № 414/396/18.
187. Архів Крижопільського районного суду Вінницької обл. за 2012 рік. Справа № 0210/329/2012.
188. Архів Кролевецького районного суду Сумської обл. за 2013 рік. Справа № 579/1767/13-к.
189. Архів Куйбишевського районного суду м. Донецька за 2011 рік. Справа № 1-187/11.
190. Архів Куйбишевського районного суду м. Донецька за 2012 рік. Справа № 1/0531/405/2012.
191. Архів Куйбишевського районного суду м. Донецька за 2012 рік. Справа № 1-481/11.
192. Архів Ладизинського міського суду Вінницької обл. за 2011 рік. Справа № 1-112/11.
193. Архів Ленінського міськрайонного суду м. Кіровограда за 2011 рік. Справа № 1-325/11.
194. Архів Ленінського районного суду м. Вінниці за 2011 рік. Справа № 1-601/10.
195. Архів Ленінського районного суду м. Донецька за 2014 рік. Справа № 260/1330/14-к.
196. Архів Ленінського районного суду м. Запоріжжя за 2015 рік. Справа № 334/10243/15-к.
197. Архів Ленінського районного суду м. Кіровограда за 2011 рік. Справа № 1-325/11.
198. Архів Ленінського районного суду м. Миколаєва за 2011 рік. Справа № 1-32/11.
199. Архів Ленінського районного суду м. Миколаєва за 2016 рік. Справа № 489/6795/15-к.
200. Архів Ленінського районного суду м. Харкова за 2013 рік. Справа № 642/2880/13-к.
201. Архів Летичівського районного суду Хмельницької обл. за 2013 рік. Справа № 678/5/13-к.
202. Архів Лисичанського міського суду Луганської обл. за 2017 рік. Справа № 423/2780/17.
203. Архів Личаківського районного суду м. Львова за 2013 рік. Справа № 1312/4936/12.
204. Архів Личаківського районного суду м. Львова за 2013 рік. Справа № 1/463/55/13.
205. Архів Личаківського районного суду м. Львова за 2017 рік. Справа № 463/493/16-к.
206. Архів Лубенського міськрайонного суду Полтавської обл. за 2013 рік. Справа № 539/218/13-к.
207. Архів Луцького міськрайонного суду Волинської обл. за 2012 рік. Справа № 1-781/11.
208. Архів Луцького міськрайонного суду Волинської обл. за 2013 рік. Справа № 161/5292/13-к.
209. Архів Луцького міськрайонного суду Волинської обл. за 2015 рік. Справа № 158/907/15-к.
210. Архів Луцького міськрайонного суду Волинської обл. за 2016 рік. Справа № 0308/9191/12.
211. Архів Любарського районного суду Житомирської обл. за 2016 рік. Справа № 282/655/16.
212. Архів Малиновського районного суду м. Одеси за 2012 рік. Справа № 1-1284/12.
213. Архів Малиновського районного суду м. Одеси за 2012 рік. Справа № 1/1519/1201/11.
214. Архів Малиновського районного суду м. Одеси за 2013 рік. Справа № 1-3682/12.
215. Архів Малиновського районного суду Житомирської обл. за 2014 рік. Справа № 0614/3005/2012.
216. Архів Маловісківського районного суду Кіровоградської обл. за 2013 рік. Справа № 392/1527/13-к.
217. Архів Марківського районного суду Луганської обл. за 2018 рік. Справа № 417/5332/18.
218. Архів Мелітопольського міськрайонного суду Запорізької обл. за 2012 рік. Справа № 1-31/2012.
219. Архів Місцевого Приморського районного суду м. Одеси за 2011 рік. Справа № 1-413/11.
220. Архів Московського районного суду м. Харкова за 2016 рік. Справа № 643/3752/16-к.
221. Архів Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської обл. за 2010 рік. Справа № 1-501/10.
222. Архів Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської обл. за 2010 рік. Справа № 1-770/10.
223. Архів Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської обл. за 2018 рік. Справа № 303/5913/18.
224. Архів Немирівського районного суду Вінницької обл. за 2014 рік. Справа № 140/1258/14-к.
225. Архів Нетішинського міського суду Хмельницької обл. за 2015 рік. Справа № 679/2499/14-к.
226. Архів Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської обл. за 2016 рік. Справа № 182/700/16-к.
227. Архів Новозаводського районного суду м. Чернігова за 2013 рік. Справа № 751/4414/13-к.
228. Архів Новокаховського міського суду Херсонської обл. за 2012 рік. Справа № 2117/210/2012.
229. Архів Новоодеського районного суду Миколаївської обл. за 2010 рік. Справа № 1-28/2010.
230. Архів Оболонського районного суду м. Києва за 2018 рік. Справа № 756/2379/18.
231. Архів Октябрського районного суду м. Полтави за 2015 рік. Справа № 554/5519/15-к.
232. Архів Олевського районного суду Житомирської обл. за 2012 рік. Справа № 1-5/12.
233. Архів Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя за 2018 рік. Справа № 335/2131/18.
234. Архів Першотравневого районного суду м. Чернівців за 2012 рік. Справа № 1-26/2012.
235. Архів Першотравневого районного суду м. Чернівців за 2013 рік. Справа № 725/638/13-к.
236. Архів Подільського районного суду м. Києва за 2013 рік. Справа № 1-297/11.
237. Архів Попаснянського районного суду Луганської обл. за 2011 рік. Справа № 1-253/11/1222.
238. Архів Придніпровського районного суду м. Черкаси за 2013 рік. Справа № 711/4314/13-к.
239. Архів Приморського районного суду м. Одеси за 2011 рік. Справа № 1-909/11.
240. Архів Приморського районного суду м. Одеси за 2013 рік. Справа № 1522/27097/12.
241. Архів Приморського районного суду м. Одеси за 2016 рік. Справа № 522/16420/16-к.

242. Архів Приморського районного суду м. Одеси за 2016 рік. Справа № 522/6461/16-к.
243. Архів Приморського районного суду м. Одеси за 2018 рік. Справа № 522/22696/15-к.
244. Архів Приморського районного суду м. Одеси за 2018 рік. Справа № 522/17574/18.
245. Архів Рахівського районного суду Закарпатської обл. за 2010 рік. Кримінальна справа № 1-263/10.
246. Архів Рахівського районного суду Закарпатської обл. за 2011 рік. Справа № 1-110/11.
247. Архів Рівненського міського суду Рівненської обл. за 2012 рік. Справа № 1715/8975/12.
248. Архів Рівненського міського суду Рівненської обл. за 2013 рік. Справа № 1715/20652/12.
249. Архів Рівненського міського суду Рівненської обл. за 2018 рік. Справа № 569/20379/18.
250. Архів Свалявського районного суду Закарпатської обл. за 2012 рік. Справа № 710/2972/12.
251. Архів Северодонецького міського суду Луганської обл. за 2012 рік. Справа № 1-652/11.
252. Архів Северодонецького міського суду Луганської обл. за 2018 рік. Справа № 428/12340/18.
253. Архів Синельниківського міськрайонного суду Дніпропетровської обл. за 2011 рік. Справа № 1-305/11.
254. Архів Синельниківського міськрайонного суду Дніпропетровської обл. за 2014 рік. Справа № 191/2670/13-к.
255. Архів Сихівського районного суду м. Львова за 2018 рік. Справа № 464/5381/17.
256. Архів Сімферопольського районного суду Автономної Республіки Крим за 2012 рік. Справа № 118/6674/12.
257. Архів Славутського міськрайонного суду Хмельницької обл. за 2014 рік. Справа № 682/3296//14-к.
258. Архів Смілянського міськрайонного суду Черкаської обл. за 2013 рік. Справа № 703/4641/13-к.
259. Архів Снятинського районного суду Івано-Франківської обл. за 2012 рік. Справа № 914/1972/2012.
260. Архів Сокальського районного суду Львівської обл. за 2013 рік. Справа № 454/2501/13-к.
261. Архів Солом'янського районного суду м. Києва за 2013 рік. Справа № 2609/11008/12.
262. Архів Солом'янського районного суду м. Києва за 2010 рік. Справа № 1-837/10.
263. Архів Солом'янського районного суду м. Києва за 2013 рік. Справа № 760/25524/13-к.
264. Архів Соснівського районного суду м. Черкаси за 2013 рік. Справа № 1-525/12.
265. Архів Соснівського районного суду Черкаської обл. за 2012 рік. Справа № 1-112/12
266. Архів Суворовського районного суду м. Одеси за 2018 рік. Справа № 523/12042/18.
267. Архів Суворовського районного суду м. Херсона за 2011 рік. Справа № 1-676/11.
268. Архів Сумського районного суду Сумської обл. за 2011 рік. Справа № 1-47/11.
269. Архів Теребовлянського районного суду Тернопільської обл. за 2015 рік. Справа № 606/1469/15-к.
270. Архів Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської обл. за 2011 рік. Справа № 1-92/11.
271. Архів Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської обл. за 2014 рік. Справа № 607/163/13-к.
272. Архів Торезького міського суду Донецької обл. за 2011 рік. Справа № 1-174/11.
273. Архів Уманського міськрайонного суду Черкаської обл. за 2018 рік. Справа № 705/1274/18.
274. Архів Хмільницького міськрайонного суду Вінницької обл. за 2015 рік. Справа № 1-12/11.
275. Архів Хортицького районного суду м. Запоріжжя за 2012 рік. Справа № 0825/6408/2012.
276. Архів Хустського районного суду Закарпатської обл. за 2010 рік. Справа № 309/4383/15-к.
277. Архів Хустського районного суду Закарпатської обл. за 2013 рік. Справа № 713/3047/12.
278. Архів Центрального районного суду м. Миколаєва за 2014 рік. Справа № 490/7470/13-к.
279. Архів Центрально-Міського районного суду м. Горлівки Донецької обл. за 2013 рік. Справа № 253/7986/13-к
280. Архів Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу за 2016 рік. Справа № 216/513/15-к.
281. Архів Червонозаводського районного суду м. Харкова за 2013 рік. Справа № 2035/5964/2012.
282. Архів Червонозаводського районного суду м. Харкова за 2014 рік. Справа № 646/291/14-к.
283. Архів Черняхівського районного суду Житомирської обл. за 2012 рік. Справа № 1/0624/117/2012.
284. Архів Чуднівського районного суду Житомирської обл. за 2013 рік. Справа № 625/1747/2012.
285. Архів Чутівського районного суду Полтавської обл. за 2012 рік. Справа № 1630/690/2012.
286. Архів Шевченківського районного суду м. Києва за 2018 рік. Справа № 761/7009/17.
287. Архів Шевченківського районного суду м. Чернівців за 2014 рік. Справа № 727/11956/13-к.
288. Архів Щорського районного суду Чернігівської обл. за 2014 рік. Справа № 732/281/14.
289. Архів Юр'ївського районного суду Дніпропетровської обл. за 2010 рік. Справа № 0446/1-90/10.
290. Арямов А.А., Пономаренко В.С. Механізм уголовно-правової захисти честі и достоинства личности. Москва: Издательство «Юрлитинформ», 2010. 376 с.
291. Ахметшин Р., Гафурова Э. Момент окончания дьящегося преступления (на примере захвата заложников). *Уголовное право*. 2007. № 2. С. 9–11.
292. Ахтирська Н.М. Торгівля людьми в Україні: про що свідчить судова практика. Київ: Академія суддів України за підтримки Координатора проектів ОБСЄ в Україні, 2006. 82 с.
293. Бабаніна В. Концепції проектів Кримінального кодексу України: історико-правове дослідження. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2015. № 1. С. 1–7.
294. Бабенко А.М. Запобігання злочинності в регіонах України: концептуально-методологічний та праксеологічний вимір: монографія. Одеса: ОДУВС, 2014. 416 с.
295. Бабенко А.М. Регіональна злочинність в Україні: закономірності, детермінація та запобігання: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2015. 515 с.
296. Бабенко А.М. Теоретико-правові засади кримінальної відповідальності за примушування до вступу в статевий зв'язок. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 3. С. 22–24.
297. Бабий Н.А. Насилие, опасное для жизни или здоровья: теоретические проблемы квалификации и криминализации. *Правоведение*. 2004. № 6 (257). С. 60–72.

298. Бажанов М.И. Избранные труды / сост.: В.И. Тютюгин, А.А. Байда, Е.В. Харитонов, Е.В. Шевченко; отв. ред. В.Я. Тацій. Харьков: Право, 2012. 1244 с.
299. Байда А.О. Незаконне поміщення в психіатричний заклад / Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В.Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2017. С. 585–586.
300. Байда А.О., Комасюк І.С. Питання кримінальної відповідальності за незаконне поміщення в психіатричний заклад. *Актуальні проблеми держави і права*. 2018. Вип. 81. С. 3–8.
301. Байлов А.В., Романчук І.О. Генезис кримінальної відповідальності за підміну дитини у вітчизняному законодавстві. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 1. С. 271–282.
302. Балашов С.М. Состояние беспомощности потерпевшего в уголовном праве России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2016. 22 с.
303. Балобанова Д.О. Теорія криміналізації: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2007. 208 с.
304. Банах В.А., Банах А.С. Трансформація ціннісних орієнтацій молоді в умовах кризового суспільства. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2016. Вип. 64. С. 13–21.
305. Бандурка І.О. Кримінально-правова характеристика злочинів проти моральності у сфері статевих стосунків: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2010. 22 с.
306. Бандурка І.О. Кримінально-правовий захист дитинства в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2016. 33 с.
307. Бандурка І.О. Чи потрібен в Особливій частині КК України окремий розділ про злочини проти сім'ї та дітей? *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, 10-11 жовт. 2013 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 399–401.
308. Бандурка О.М., Литвинов О.М. Принцип невідворотності відповідальності як основа системи протидії злочинності. *Актуальні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції* (22 травня 2015 р., м. Харків). Харків: ХНУВС, 2015. С. 96–97.
309. Бантышев А.Ф. Конституция Украины и некоторые вопросы ответственности за преступления против личной свободы человека по проекту УК Украины. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 26–28.
310. Баран З. Суспільно-політичні погляди Юліуса Макаревича. *Історичні пам'ятки Галичини: матеріали п'ятої наукової краєзнавчої конференції* (Львів, 12 листопада 2010 р.). Львів: Львівський університет імені Івана Франка, 2011. С. 188–198.
311. Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. Москва: Юридическая литература, 1980. 559 с.
312. Бархагов Д.Е. Социальный статус работающих «уличных детей»: автореф. дисс. ... канд. социолог. наук: 22.00.04. Москва, 2004. 19 с.
313. Басиста І.В., Розкошинська С.О., Максимів Л.В. Особливості провадження освідування та огляду під час розслідування використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 2 (12). С. 20–29.
314. Басмат О. Каральна психіатрія знову повертається в Україну? *Українська правда*. 26 червня 2012 р. URL: <http://www.pravda.com.ua/columns/2012/06/26/6967468/>
315. Батиргареева В.С. Кримінологічна характеристика та попередження розбоїв, поєднаних з проникненням у житло. Харків: Одісей, 2003. 256 с.
316. Батиргареева В.С. Протидія поширенню алкоголізму – пріоритетний напрям державної політики у сфері боротьби зі злочинністю. *Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр.* / редкол.: В.І. Борисов та ін. Харків: Право, 2013. Вип. 25. С. 35–44.
317. Батиргареева В.С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми: монографія. Харків: Право, 2009. 576 с.
318. Батиргареева В.С. Торгівля людьми в Україні: погляд із сьогодення. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2017. Вип. 33. С. 68–77.
319. Батиргареева В.С. Щодо сучасних рис явища торгівлі людьми в Україні та особливостей його запобігання. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали II Міжнародного науково-практичного симпозиуму* (м. Івано-Франківськ, 16-17 березня 2018 р.). Івано-Франківськ, 2018. С. 21–25.
320. Батиргареева В.С., Борисов В.І., Голіна В.В. Злочини проти особистої волі людини та їх попередження (науково-практичний посібник). Харків: Інститут вивчення проблем злочинності Академії правових наук України, 2002. 123 с.
321. Батиргареева В.С., Лисодед О.В. Торгівля жінками в Україні: стан та окремі шляхи попередження. *Співробітництво держави та громадськості з питань протидії торгівлі людьми: зб. наук. пр.* Київ; Харків, 2004. С. 23–30.
322. Батиргареева В., Голіна В. Актуальні проблеми боротьби зі злочинами проти особистої волі людини. *Право України*. 2001. № 3. С. 137–139.
323. Батиргареева В.С. О некоторых путях предупреждения торговли женщинами. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 197–203.
324. Батиргареева В.С. Торговля людьми: уголовно-правовые и криминологические проблемы. *Збірник наукових праць Харківського Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні*. 2002. Вип. 4. С. 254–270.
325. Батьки дитини, яка померла у пологовому будинку Ужгорода, вважають, що немовля підмінили. *Закарпаття онлайн*. URL: <https://zakarpattia.net.ua/Zmi/122003-Batky-dytyny-ia-ka-pomerla-v-polohovomu-budynku-Uzhhoroda-vvazhaiut-shcho-nemovlia-pidminyly>
326. Баулин Ю.В. Обстоятельства, исключающие преступность деяния. Харьков: Основа, 1991. 360 с.
327. Баулин Ю.В. Право граждан на задержание преступника. Харьков: Вища школа, 1986. 157 с.
328. Баулин Ю.В. Система злочинів проти особистої волі людини. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 23–26.
329. Бауськов Д.Г. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика насильственного похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2003. 28 с.

330. Бауськов Д.Г. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика насильственного похищения человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2003. 166 с.
331. Бедрий М. Козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права (XVI ст. – 40 рр. XIX ст.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2015. Випуск 61. С. 78–86.
332. Бедрий М.М. Історико-правовий огляд джерел права Київської Русі. *Молодий вчений*. 2014. № 8 (11). С. 179–184.
333. Безверхов А.Г., Коростелів В.С. Проект Уголовного уложения Российской империи 1813 года: монография. Самара: Издательство «Самарский университет», 2013. 192 с.
334. Безробіття населення (за методологією МОП) за статтю, типом місцевості та віковими групами у 2018 році / Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/gr/eans/eans_u/arch_bnsmv_u.htm
335. Безробіття населення (за методологією МОП) за статтю, типом місцевості та віковими групами у 2019 році / Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/gr/eans/eans_u/arch_bnsmv_u.htm
336. Беккер Ч., Штайнер С. Чем отличаются браки по принуждению: данные о схожести в кыргызстанских браках. Доклад № 45, 2018. URL: http://www.ucentralasia.org/Content/Downloads/USA-IPPA-WP45-Forced%20Marriages_RUS.pdf
337. Бекмагамбетов А.Б. Правовые основы криминализации торговли людьми в уголовном законодательстве Республики Казахстан: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Челябинск, 2005. 26 с.
338. Белова О.І. Кримінально-правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. 18 с.
339. Белявский А.В., Придворов Н.А. Охрана чести и достоинства личности в СССР. Москва: Юридическая литература, 1971. 208 с.
340. Берзін П.С. Джерела карного законодавства Австрійської та Австро-Угорської імперій, що застосовувалися на українських землях. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 2. С. 133–145.
341. Берзін П.С. Злочинні наслідки: поняття, основні різновиди, кримінально-правове значення: монографія. Київ: Дакор, 2009. 736 с.
342. Берзін П.С. Київська школа кримінального права (1834–1960 роки): історико-правове дослідження. Монографія. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ: ВД «Дакор», 2013. 1144 с.
343. Берзін П.С. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник: у 3-х т. Т. I. Загальні засади. Київ: ВД «Дакор», 2019. 562 с.
344. Берзін П.С. Незаконне використання засобів індивідуалізації учасників господарського обороту, товарів та послуг: аналіз складів злочину, передбаченого ст. 229 КК України: монографія. Київ: Атіка, 2005. 316 с.
345. Берлин И. Две концепции свободы. URL: <http://kant.narod.ru/berlin.htm>
346. Берман Г.Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / пер. с англ. Москва: Изд-во МГУ: Издательская группа ИНФРА-М, 1998. 624 с.
347. Бернерь А.Ф. Учебникъ уголовного права. Части общая и особенная. Съ примѣчаніями, приложеніями и дополненіями по исторіи русскаго права и законодательству положительному Магистра Угол. Пр. Н. Неклюдова. Томъ II. Особенная часть. Санктъ-Петербургъ: Переводъ и издание Н. Неклюдова, 1865. 364+VI с.
348. Бесчастний В. Кримінологічний аналіз стану злочинності в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 207–213.
349. Бильшай В.А. Роль советского уголовного права в искоренении пережитков феодально-байского отношения к женщине. *Ученые записки ВШУОН*. Вып. 7. Москва: Госюриздат, 1958. С. 230–268.
350. Білоконенко Л. Зміст поняття *шантаж* у правовій сфері та буденній свідомості. *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2019. Вип. 20. С. 9–20.
351. Блага А.Б. Насильство в сім'ї (кримінологічний аналіз і запобігання): монографія. Харків: ФО-П Макаренко, 2014. 360 с.
352. Блажнов А.Г. Незаконное лишение свободы: уголовно-правовой аспект: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2005. 165 с.
353. Бліхар М.П. Ціннісні орієнтації студентської молоді України: соціологічний аналіз проблеми. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2011. Вип. 5. С. 116–125.
354. Бобровскій П.О. Преступления противъ чести по русскимъ законамъ до начала XVIII вѣка. Историко-юридическое изслѣдованіе. Санктъ-Петербургъ: Типографія Правительствующаго Сената, 1889. 120 с.
355. Богатирьов І.Г. Актуальні проблеми запобігання злочинності в районі проведення антитерористичної операції. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення*: матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. (Київ, 24 берез. 2014 р.): у 2 ч. / редкол.: В.В. Черней, С.Д. Гусарев, С.С. Чернявський та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. Ч. 1. С. 36–39.
356. Богатирьов І.Г. Кримінологія: навчальний посібник. Київ: Дакор, 2016. 140 с.
357. Богатирьов І.Г. Кримінологія: підручник. Київ: ВД «Дакор», 2019. 352 с.
358. Богатирьов І.Г., Дідківська Г.В. Злочинність у районі антитерористичної операції: поняття та сутність. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. Спецвипуск, ч. 1. С. 181–184.
359. Бойко А. Детермінація злочинності як вид соціальної детермінації. *Право України*. 2009. № 7. С. 39–44.
360. Бойко І. Основні положення вірменського феодального права за Судебником Мхітара Гоша. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2002. Вип. 37. С. 156–161.
361. Бойко І. Покарання на українських землях за кримінальним законодавством Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2014. Вип. 59. С. 71–79.
362. Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.
363. Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. 24 с.
364. Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харьков, 1989. 164 с.
365. Борецкий А.В. Торговля людьми: историко-правовые и организационно-тактические аспекты: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01, 12.00.09. Ош, 2014. 24 с.
366. Борисов В. Потерпільний від злочину як соціальний суб'єкт кримінально-правової охорони. *Право України*. 2017. № 2. С. 100–107.

367. Борисов В., Голина В. Актуальні проблеми боротьби зі злочинами проти особистої волі людини. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 2 (25). С. 243–254.
368. Борисов В.І. Вибрані твори / уклад.: В.В. Базелюк, С.В. Гзімчук, Л.М. Демидова та ін.; відп. за вип. М.В. Шепітько. Харків: Право, 2018. 784 с.
369. Борисов В.І. Злочини проти волі, честі та гідності особи. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості (Лекція 6 та 7). Харків: Видавець ФО-П Вапнярчук Н.М., 2008. 32 с.
370. Борисов В.І., Батиргареева В.С. Попередження торгівлі людьми: проблеми та можливі шляхи їх вирішення. *Юрист України*. 2003. № 2. С. 71–73.
371. Борисов В.І., Козак В.А. Коментар до статті 149 Кримінального кодексу України (в редакції Закону від 12 січня 2006 р.). *Кримінальне право України*. 2006. № 2. С. 17–23.
372. Борисов В.І., Козак В.А. Торговля людьми або інша незаконна угода щодо людини: характеристика складу злочину. *Альманах кримінального права: збірник статей. Вип. 1 / відповід.* ред. П.П. Андрушко, П.С. Берзін. Київ: Правова єдність, 2009. С. 151–171.
373. Бородин С.В. Уголовный закон и усиление охраны жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. *Советское государство и право*. 1987. № 9. С. 87–96.
374. Бортник В.А. Генезис законодавства про кримінальну відповідальність за посягання на честь та гідність особи в період українського державотворення. *Наукові праці МАУП*. 2014. Вип. 43 (4). С. 98–104.
375. Бортник В.А. Кримінально-правова охорона честі та гідності особи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2004. 203 с.
376. Борьба с преступностью в Украинской ССР 1917–1925 гг.: в 2 т. Т. 1 / автор очерка и составитель сборника документов профессор П.П. Михайленко. Киев: РНО при МООП УССР, 1966. 832 с.
377. Брайнин М. Борьба с пережитками феодально-байского отношения к женщине. *Социалистическая законность*. 1960. № 4. С. 33–35.
378. Брак по принуждению – горькая реальность. *Deutsche Welle*. 25 ноября 2003 г. URL: <https://www.dw.com/ru>
379. Браки по принуждению в Швейцарии – миф или реальность. *Швейцария деловая*. 4 декабря 2017 г. URL: <https://business-swiss.ch/2017/12/braki-po-prinuzhdeniyu-v-shvejtsarii/#>
380. Брегман М. Защита по делам об оскорблениях. *Советская юстиция*. 1971. № 8. С. 16–17.
381. Брич Л. Місце вчинення злочину і його значення у розмежуванні складів злочинів та відмежуванні їх від складів інших правопорушень. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2011. Вип. 52. С. 267–280.
382. Брич Л. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді шкоди здоров'ю людини: зміст спільних ознак. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2009. Вип. 48. С. 225–240.
383. Брич Л.П. До питання про спільні ознаки складів злочинів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 2. С. 220–236.
384. Брич Л.П. Кваліфікація злочинів, що вчиняються з певною метою, у разі досягнення цієї мети (на прикладі ст. 149 КК України «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини»). *Боротьба з торгівлею людьми: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (21 червня 2013 р.)*. Львів: ЛьвДУВС, 2013. С. 23–27.
385. Брич Л.П. Теорія розмежування складів злочинів: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 712 с.
386. Броневицька О.М. Відповідність положень чинного Кримінального кодексу України про відповідальність на особисту свободу особи вимогам міжнародно-правових актів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2010. № 3. С. 319–327.
387. Броневицька О.М. Відповідність положень чинного Кримінального кодексу України про відповідальність за торгівлю людьми вимогам міжнародно-правових актів. *Боротьба з торгівлею людьми: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (21 червня 2013 р.)*. Львів: ЛьвДУВС, 2013. С. 27–31.
388. Брух Х.І. Способи вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 154 «Примушування до вступу в статевий зв'язок» КК України. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 251–256.
389. Бузницька С.В., Щербина Л.І. Удосконалення нормативно-правового регулювання боротьби з торгівлею людьми в контексті європейської інтеграції України. *Кримінальне право України*. 2006. № 7. С. 27–32.
390. Бурдін В.М. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сп'яніння: монографія. Київ: Атіка, 2005. 160 с.
391. Бурдін В.М. Осудність та неосудність (кримінально-правове дослідження): монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 780 с.
392. Бурдін В.М. Стадії вчинення злочину (кримінально-правове дослідження): монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. 304 с.
393. Бурака В.В. Криміналістична характеристика незаконного позбавлення волі або викрадення людини. *Митна справа*. 2014. № 6 (96). Частина 2, книга 2. С. 451–456.
394. Буракова В. Над гніздом зозулі. Чому в українських психіатричних лікарнях не надають адекватної допомоги. *Український тиждень*. 8-14 березня 2013 р. № 10 (278). С. 20–21.
395. Буряк М.Ю. Торговля людьми и борьба с ней (криминологические и уголовно-правовые аспекты): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владивосток, 2005. 246 с.
396. Буряк М.Ю. Торговля людьми и борьба с ней (криминологические и уголовно-правовые аспекты): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владивосток, 2005. 31 с.
397. Буткевич О.В. Історія міжнародного права: підручник. Київ: Вид. Ліра-К, 2016. 412 с.
398. Бухориев Б.Р. Уголовно-правовые меры предупреждения торговли людьми (по материалам Республики Таджикистан): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2018. 24 с.
399. Бухориев Б.Р. Уголовно-правовые меры предупреждения торговли людьми (по материалам Республики Таджикистан): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2018. 242 с.
400. Бычков С.Н. Уголовно-правовая характеристика незаконной госпитализации в медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь в стационарных условиях (ст. 128 УК РФ). *Актуальные проблемы современной науки. Секция «Право и правоприменение»: сборник материалов международной научно-практической конференции, 8 мая 2015 г.* Тамбов: Изд-во Першина Р.В., 2015. С. 253–259.

401. Б'логриць-Котляревській Л.С. Учебник русского уголовного права. Общая и особенная части. Київ – Петербург – Харьков: Южно-Русское Книгоиздательство Ф.А. Иогансона, 1904. IV+618 с.
402. В Бельгии за принуждение к вступлению в брак могут посадить. *Подробности*. 11 марта 2006 г. URL: <http://podrobnosti.ua/294389-v-belgii-za-prinuzhdenie-k-vstupleniju-v-brak-mogut-posadit.html>
403. В Великобритании ввели уголовную ответственность за принуждение к браку / *Vladtime.ru*. 17 июня 2014 г. URL: <https://www.vladtime.ru/obsh/378036>
404. В Кыргызстане процветает принуждение несовершеннолетних к браку / *TUZ.KG*. 15 марта 2018 г. URL: <http://www.tuz.kg/index.php/experts/item/1146-v-kyrgyzstane-protsvetaet-prinuzhdenie-nesovershennoletnikh-k-braku>
405. В Николаеве семья более пяти лет добивается расследования дела о подмене младенца в роддоме депутата Волохова / *Преступности. НЕТ*. 7 июля 2015 г. URL: <https://news.pn.ru/public/137544>
406. В оккупованому Криму кримськотатарського активіста помістили до психікарні. *TCH*. 30 червня 2018 р. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/v-okupovanomu-krimu-krimskotatarskogo-aktivista-pomistili-do-psihikarni-1179333.html>
407. В оккупованому Криму п'ятеро політ'язнів знаходяться у психіатричній лікарні. *ZIK*. 23 вересня 2019 р. URL: https://zik.ua/news/2019/09/23/v-okupovanomu-krimu-p'yateryu-politvyazniv-znahodyatsya-u-psyhiatrychniy_1652553
408. В России женщина за бутылку водки продала педофила родную дочь / *News online 24*. URL: <https://newsonline24.com.ua/v-rossii-zhenshhina-za-butylku-vodki-prodala-pedofilu-rodnyu-doch/>; Мать продала свою дочь попутчику по электричке за 100 гривен / *Kramatorsk.info*. 1 июля 2007 г. URL: <https://www.kramatorsk.info/?view&40076>
409. В Ужгороді розгорівся скандал через загибель немовля. *TCH*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=9ORVvDXx1IY>
410. В Украинском Юридическом Обществе. Клевета в Западно-Европейском и Советском праве (Заседание 13-го декабря). *Вестник советской юстиции*. 1 января 1925 г. № 1 (35). С. 32–36.
411. В Україні діє каральна психіатрія, яка знищує незручних владі людей? *UkrPress.info*. 21 грудня 2016 р. URL: <http://www.ukrpress.info/2016/12/21/v-ukrayini-die-karalna-psihiatriya-yaka-znischue-nezruchnih-vladi-lyudey/>
412. В Україні за минулий рік вилучили понад 1,5 тис. одиниць вогнепальної зброї / Інформаційне агентство «Українські національні новини». 13 лютого 2020 р. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1852073-v-ukrayini-za-minuliy-rik-viluchili-ponad-1-5-tis-odinits-vognepalnoyi-zbroyi>
413. В Україні зареєстровано понад 1,49 млн переселенців – Мінсоцполітики. *Укрінформ*. 6 лютого 2018 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2396930-v-ukraini-zareestrovano-ponad-149-mln-pereselenciv-minsocpolitiki.html>
414. В Україні зафіксовано рекордну кількість розлучень. *Дзеркало тижня*. 27 березня 2019 р. URL: https://dt.ua/UKRAINE/v-ukrayini-zafiksovano-rekordnu-kilkist-rozluchen-306703_.html
415. В Україні найнижчі зарплати в Європі. *Корреспондент.net*. 11 квітня 2019 р. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4085455-v-ukraini-nainyzhchi-zarplaty-v-yevropi-rada>
416. В Україні проживає 500 тис. наркоманів. *УНІАН*. 20 вересня 2007 р. URL: <https://www.unian.ua/health/country/65765-v-ukrajini-projivae-500-tis-narkomaniv.html>
417. В Україні створено коаліцію громадських організацій щодо протидії торгівлі людьми. *ГУРТ*. 25 червня 2011 р. URL: <https://gurt.org.ua/news/recent/10957/>
418. В Чехии ужесточили наказание за принуждение к браку / *420ON.CZ*. 18 августа 2017 г. URL: <http://420on.cz/news/people/54650-v-chehii-uzhestochili-nakazanie-za-prinuzhdenie-k-braku>
419. Вакулик О.О. Кримінально-правова характеристика примушування давати показання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. 18 с.
420. Ван Ворен Р. О диссидентах и безумии: от Советского Союза Леонида Брежнева к Советскому Союзу Владимира Путина / пер. с англ. К. Мужановского; предисл. И. Марценковского. Киев: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2012. 332 с.
421. Ван Ворен Р. Психіатрія як інструмент приборкання у пострадянських країнах. *Архів психіатрії*. 2015. № 2 (81). С. 54–60.
422. Ванюшева Я.В. Коррупционные факторы, способствующие торговле людьми. *Евразийская адвокатура*. 2017. № 5 (30). С. 89–92.
423. Васильківська І.П. Використання дитячої праці: кримінально-правовий аспект. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. Число 3 (25). С. 168–171.
424. Довіченко С., Кампо В. Право на людську гідність: українська теорія і практика у контексті європейського досвіду. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 4. С. 55–62.
425. Векленко В., Бавсун М. Проблеми толковання оціночних категорій уголовного закона. *Уголовное право*. 2003. № 3. С. 15–17.
426. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В.Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків, 2017. 1064 с.
427. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
428. Вербенський М.Г. Кримінологічна характеристика транснаціональної організованої злочинності у сфері торгівлі людьми. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2010. № 1. С. 16–23.
429. Вербенський М.Г. Транснаціональна злочинність: кримінологічна характеристика та шляхи запобігання: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Дніпропетровськ, 2010. 40 с.
430. Вербенський М.Г. Транснаціональна злочинність: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТА, 2009. 356 с.
431. Вербенський М.Г., Мінка Т.П., Негодченко Д.О. Протидія торгівлі людьми в Україні: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. 236 с.
432. Вереша Р.В. Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину: монографія. Київ: Алерта, 2018. 432 с.
433. Верле Г. Принципы международного уголовного права: учебник / пер. с англ. С.В. Саяпина. Одесса: Фенікс; Москва: Транслит, 2011. 910 с.
434. Верхоланцева Т.Ю. Свод законов Российской империи: история создания, структура, издания. *Библиотекосведение*. 2009. № 2. С. 37–43.

435. Весельський В.К., Пясковський В.В. Торгівля людьми в Україні (проблеми розслідування): навч. посіб. Київ: КНТ, 2007. 268 с.
436. Вечерова Є.М. Деякі спірні питання структурування Особливої частини КК України та перспективи його подальшого вдосконалення. *Право і суспільство*. 2015. № 4. Частина 3. С. 178–183.
437. Винокуров С.И. Актуальные проблемы совершенствования противодействия торговле людьми. *Вестник Академии Генеральной прокуратуры Российской Федерации*. 2017. № 5 (61). С. 79–85.
438. Винокуров С.И. О состоянии, тенденциях и проблемах противодействия торговле людьми. *Научное обеспечение деятельности органов прокуратуры в 2014 году*: сб. науч. докл. Вып. 3 / под общ. ред. О.С. Капинус. Москва: Акад. Ген. прокуратуры РФ, 2015. С. 206–238.
439. Вирок Андрушівського районного суду Житомирської обл. від 25 жовтня 2017 р. (справа № 272/578/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/69798214>
440. Вирок Апеляційного суду Волинської обл. від 11 квітня 2014 р. (справа № 0308/10797/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38200567>
441. Вирок Апеляційного суду Волинської обл. від 16 вересня 2011 р. (справа № 1/0301/84/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/19076606>
442. Вирок Апеляційного суду Волинської обл. від 5 червня 2014 р. (справа № 0308/2235/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39100335>
443. Вирок Апеляційного суду Волинської обл. від 8 листопада 2013 р. (справа № 161/6362/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/34635306>
444. Вирок Апеляційного суду Донецької обл. від 21 березня 2014 р. (справа № 230/7688/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39480120>
445. Вирок Апеляційного суду Донецької обл. від 6 червня 2017 р. (справа № 264/6729/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66946519>
446. Вирок Апеляційного суду Житомирської обл. від 4 вересня 2014 р. (справа № 0614/3005/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/58467486>
447. Вирок Апеляційного суду Київської обл. від 20 червня 2018 р. (справа № 369/14321/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74796847>
448. Вирок Апеляційного суду Київської обл. від 23 серпня 2018 р. (справа № 361/4665/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76043712>
449. Вирок Апеляційного суду Київської обл. від 15 липня 2010 р. (справа № 1-13/10) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/52159660>
450. Вирок Апеляційного суду Рівненської обл. від 20 травня 2014 р. (справа № 1715/18689/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38792629>
451. Вирок Апеляційного суду Харківської обл. від 26 березня 2014 р. (справа № 642/2880/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38128064>
452. Вирок Апеляційного суду Херсонської обл. від 29 вересня 2014 р. (справа № 666/6543/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40675560>
453. Вирок Артемівського міськрайонного суду Донецької обл. від 20 лютого 2014 р. (справа № 219/9646/2013-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37396624>
454. Вирок Артемівського міськрайонного суду Донецької обл. від 27 квітня 2017 р. (справа № 219/10313/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66221165>
455. Вирок Артемівського міськрайонного суду Донецької обл. від 4 липня 2013 р. (справа № 219/2883/2013-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37016618>
456. Вирок Артемівського районного суду м. Луганська від 4 березня 2014 р. (справа № 434/5406/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37438696>
457. Вирок Барішівського районного суду Київської обл. від 14 травня 2014 р. (справа № 1001/681/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38919646>
458. Вирок Баштанського районного суду Миколаївської обл. від 25 червня 2014 р. (справа № 468/560/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39435618>
459. Вирок Березнівського районного суду Рівненської обл. від 29 квітня 2016 р. (справа № 555/480/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57519929>
460. Вирок Богодухівського районного суду Харківської обл. від 3 березня 2014 р. (справа № 613/23/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37446083>
461. Вирок Богунського районного суду міста Житомира від 4 січня 2014 р. (справа № 1-610/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36685925>
462. Вирок Болградського районного суду Одеської обл. від 25 березня 2016 р. (справа № 497/352/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57189623>
463. Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. від 10 лютого 2015 р. (справа № 359/10883/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42632681>
464. Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. від 13 жовтня 2011 р. (справа № 1-207/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/19038639>
465. Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. від 16 травня 2012 р. (справа № 1005/316/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24001467>
466. Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. від 17 листопада 2014 р. (справа № 359/10735/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41468716>

467. Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. від 24 грудня 2012 р. (справа № 1005/6990/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/28407044>
468. Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. від 25 грудня 2014 р. (справа № 359/12163/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42063553>
469. Вирок Бородяньського районного суду Київської обл. від 10 червня 2011 р. (справа № 1-35/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/16603136>
470. Вирок Бородяньського районного суду Київської обл. від 8 червня 2012 р. (справа № 1006/1318/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24510364>
471. Вирок Борщівського районного суду Тернопільської обл. від 15 червня 2015 р. (справа № 594/599/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/45168943>
472. Вирок Броварського міськрайонного суду Київської обл. від 13 червня 2018 р. (справа № 361/2499/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74646997>
473. Вирок Броварського міськрайонного суду Київської обл. від 24 квітня 2012 р. (справа № 1-36/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/46485873>
474. Вирок Буцацького районного суду Тернопільської обл. від 16 травня 2016 р. (справа № 595/93/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57713149>
475. Вирок Валківського районного суду Харківської обл. від 13 серпня 2015 р. (справа № 615/1292/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/48355606>
476. Вирок Васильківського міськрайонного суду Київської обл. від 22 червня 2018 р. (справа № 362/1839/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74946533>
477. Вирок Виноградівського районного суду Закарпатської обл. від 26 травня 2014 р. (справа № 299/1393/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38866271>
478. Вирок Вишгородського районного суду Київської обл. від 6 вересня 2018 р. (справа № 363/1843/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76335901>
479. Вирок Вінницького міського суду Вінницької обл. від 21 березня 2013 р. (справа № 127/4531/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/30212171>
480. Вирок Вінницького міського суду Вінницької обл. від 8 лютого 2014 р. (справа № 127/31682/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37087803>
481. Вирок Вінницького міськрайонного суду Вінницької обл. від 1 жовтня 2014 р. (справа № 127/31685/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40880855>
482. Вирок Воловецького районного суду Закарпатської обл. від 15 березня 2013 р. (справа № 300/242/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/29982839>
483. Вирок Воловецького районного суду Закарпатської обл. від 6 вересня 2010 р. (справа № 1-83/10) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/50025127>
484. Вирок Володимирецького районного суду Рівненської обл. від 14 червня 2016 р. (справа № 556/959/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/58590708>
485. Вирок Ворошиловського районного суду м. Донецька від 25 січня 2014 р. (справа № 255/16162/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36964013>
486. Вирок Генічеського районного суду Херсонської обл. від 17 грудня 2015 р. (справа № 653/2988/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/55045211>
487. Вирок Глухівського міськрайонного суду Сумської обл. від 27 грудня 2017 р. / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71258147>
488. Вирок Гоцанського районного суду Рівненської обл. від 19 вересня 2013 р. (справа № 1703/1568/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/33585853>
489. Вирок Дергачівського районного суду Харківської обл. від 10 квітня 2017 р. (справа № 619/4600/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/65910732>
490. Вирок Дзержинського районного суду м. Харкова від 8 січня 2013 р. (справа № 2011/9974/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/51074329>
491. Вирок Дніпровського районного суду м. Києва від 15 червня 2015 р. (справа № 755/13814/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/51108040>
492. Вирок Дніпровського районного суду м. Херсона від 24 квітня 2014 р. (справа № 666/6543/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38466514>
493. Вирок Добровеличківського районного суду Кіровоградської обл. від 11 березня 2014 р. (справа № 387/285/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37536765>
494. Вирок Довгинцівського районного суду м. Кривого Рогу від 30 листопада 2010 р. (справа № 1-452/10) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/53472371>
495. Вирок Єнакіївського міського суду Донецької обл. від 8 листопада 2013 р. (справа № 230/7688/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/35219871>
496. Вирок Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 24 червня 2014 р. (справа № 201/12723/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39401646>
497. Вирок Жовтневого районного суду м. Маріуполя Донецької обл. від 11 жовтня 2018 р. (справа № 263/2269/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77050094>
498. Вирок Жовтневого районного суду міста Кривого Рогу Дніпропетровської обл. від 6 квітня 2016 р. (справа № 212/1217/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56957766>

499. Вирок Залізничного районного суду м. Львова від 25 квітня 2018 р. (справа № 462/4857/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73612297>
500. Вирок Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської обл. від 11 березня 2011 р. (справа № 0907/1-234/2011) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/15051076>
501. Вирок Ізмаїльського міськрайонного суду Одеської обл. від 23 жовтня 2013 р. (справа № 500/4473/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/35378994>
502. Вирок Ізюмського міськрайонного суду Харківської обл. від 6 лютого 2018 р. (справа № 623/1855/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72033820>
503. Вирок Іршавського районного суду Закарпатської обл. від 17 червня 2016 р. (справа № 301/872/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/58539232>
504. Вирок Кагарлицького районного суду Київської обл. від 6 червня 2017 р. (справа № 368/594/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66914617>
505. Вирок Калуського міськрайонного суду Івано-Франківської обл. від 17 квітня 2013 р. (справа № 345/1439/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/30733210>
506. Вирок Київського районного суду м. Донецька від 13 березня 2014 р. (справа № 257/12350/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38127148>
507. Вирок Київського районного суду м. Одеси від 12 жовтня 2018 р. (справа № 520/14219/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77094377>
508. Вирок Київського районного суду м. Сімферополя від 27 червня 2013 р. (справа № 123/6061/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32138667>
509. Вирок Кіровського районного суду м. Дніпропетровська від 17 вересня 2010 р. (справа № 1-444/10) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/63883419>
510. Вирок Ковельського міськрайонного суду Волинської обл. від 21 липня 2015 р. (справа № 159/3626/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/47139710>
511. Вирок Ковельського міськрайонного суду Волинської обл. від 22 листопада 2012 р. (справа № 0306/7064/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27973035>
512. Вирок Ковпаківського районного суду м. Сум від 24 березня 2011 р. (справа № 1806/1-293/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/53030280>
513. Вирок Ковпаківського районного суду м. Суми від 3 жовтня 2018 р. (справа № 592/7803/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76890496>
514. Вирок колегії суддів Жовтневого районного суду м. Маріуполя Донецької обл. від 21 березня 2019 р. (справа № 263/8932/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80593303>
515. Вирок колегії суддів Кременецького районного суду Тернопільської обл. від 11 листопада 2016 р. (справа № 601/693/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62702364>
516. Вирок колегії суддів Новокаховського міського суду Херсонської обл. від 18 грудня 2012 р. (справа № 2117/210/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/28182069>
517. Вирок колегії суддів судової палати з кримінальних справ Апеляційного суду Харківської обл. від 18 липня 2013 р. (справа № 2018/1-1273/11/16) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32535529>
518. Вирок колегії суддів судової палати з кримінальних справ Апеляційного суду Дніпропетровської обл. від 29 червня 2017 р. (справа № 200/25054/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/67469526>
519. Вирок колегії суддів судової палати з кримінальних справ Апеляційного суду Харківської обл. від 26 березня 2014 р. (справа № 642/2880/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38128064>
520. Вирок Комінтернівського районного суду м. Харкова від 31 січня 2017 р. (справа № 641/7721/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/64414090>
521. Вирок Конотопського міськрайонного суду Сумської обл. від 18 жовтня 2013 р. (справа № 577/5074/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/34577361>
522. Вирок Конотопського міськрайонного суду Сумської обл. від 30 червня 2011 р. (справа № 1-214/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/18772384>
523. Вирок Корольовського районного суду м. Житомира від 29 березня 2013 р. (справа № 296/407/12-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/30385979>
524. Вирок Коростишівського районного суду Житомирської обл. від 31 травня 2013 р. (справа № 280/635/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/31571929>
525. Вирок Котовського міськрайонного суду Одеської обл. від 11 жовтня 2018 р. (справа № 505/3186/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77094644>
526. Вирок Котовського міськрайонного суду Одеської обл. від 29 червня 2017 р. (справа № 505/1335/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/67446334>
527. Вирок Краматорського міського суду Донецької обл. від 16 лютого 2018 р. (справа № 234/903/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72409755>
528. Вирок Кременецького районного суду Тернопільської обл. від 10 жовтня 2012 р. (справа № 1909/2299/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27277231>
529. Вирок Кременецького районного суду Тернопільської обл. від 29 квітня 2013 р. (справа № 601/758/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/31031167>
530. Вирок Кремінського районного суду Луганської обл. від 27 лютого 2018 р. (справа № 414/396/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72604507>

СПИСОК
ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

531. Вирок Ленінського районного суду м. Вінниці від 5 липня 2011 р. (справа № 1-601/10) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/19012620>
532. Вирок Ленінського районного суду м. Запоріжжя від 10 вересня 2018 р. (справа № 334/6391/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76580297>
533. Вирок Ленінського районного суду м. Запоріжжя від 9 грудня 2013 р. (справа № 334/10974/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36069935>
534. Вирок Ленінського районного суду м. Миколаєва від 23 лютого 2015 р. (справа № 468/560/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42858408>
535. Вирок Ленінського районного суду м. Миколаєва від 25 квітня 2014 р. (справа № 489/1363/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38422019>
536. Вирок Ленінського районного суду м. Миколаєва від 6 травня 2015 р. (справа № 489/8482/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/44029212>
537. Вирок Ленінського районного суду м. Харкова від 12 листопада 2013 р. (справа № 642/9214/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/35186732>
538. Вирок Ленінського районного суду м. Харкова від 19 грудня 2013 р. (справа № 642/2880/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37902651>
539. Вирок Ленінського районного суду м. Харкова від 25 березня 2014 р. (справа № 642/2243/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37816036>
540. Вирок Липовецького районного суду Вінницької обл. від 20 листопада 2014 р. (справа № 136/2336/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41742512>
541. Вирок Лисичанського міського суду Луганської обл. від 21 листопада 2017 р. (справа № 423/2789/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/70421473>
542. Вирок Личаківського районного суду м. Львова від 10 травня 2012 р. (справа № 1-352/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24187457>
543. Вирок Личаківського районного суду м. Львова від 6 лютого 2017 р. (справа № 463/493/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/64527701>
544. Вирок Лубенського міськрайонного суду Полтавської обл. від 26 квітня 2017 р. (справа № 539/890/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66201171>
545. Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської обл. від 24 жовтня 2013 р. (справа № 161/17291/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/34334387>
546. Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської обл. від 24 квітня 2013 р. (справа № 161/5292/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/31137405>
547. Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської обл. від 24 травня 2013 р. (справа № 0308/9191/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/31565368>
548. Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської обл. від 26 квітня 2018 р. (справа № 161/14645/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73661853>
549. Вирок Любешівського районного суду Волинської обл. від 15 червня 2017 р. (справа № 162/423/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/67134629>
550. Вирок Малиновського районного суду м. Одеси від 11 квітня 2016 р. (справа № 521/22504/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57057037>
551. Вирок Малиновського районного суду м. Одеси від 28 серпня 2015 р. (справа № 521/12752/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/49223915>
552. Вирок Малиновського районного суду м. Одеси від 5 квітня 2012 р. (справа № 1-1273/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24562065>
553. Вирок Мар'їнського районного суду Донецької обл. від 17 жовтня 2017 р. (справа № 237/3064/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/69737924>
554. Вирок Мар'їнського районного суду Донецької обл. від 25 жовтня 2013 р. (справа № 237/67/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36845086>
555. Вирок Міжгірського районного суду Закарпатської обл. від 5 березня 2010 р. (справа № 1-30/10) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/51385291>
556. Вирок Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської обл. від 11 липня 2012 р. (справа № 0707/5637/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25243419>
557. Вирок Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської обл. від 15 травня 2012 р. (справа № 0707/1922/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/31203084>
558. Вирок Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської обл. від 17 грудня 2010 р. (справа № 1-770/10) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/49928355>
559. Вирок Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської обл. від 21 вересня 2010 р. (справа № 1-501/10) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/48656836>
560. Вирок Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської обл. від 12 липня 2013 р. (справа № 182/5662/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32385551>
561. Вирок Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської обл. від 8 квітня 2014 р. (справа № 182/700/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57029928>
562. Вирок Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської обл. від 21 грудня 2015 р. (справа № 182/8164/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/54605083>

563. Вирок Нововолинського міського суду Волинської обл. від 11 березня 2013 р. (справа № 0312/2897/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/50977689>
564. Вирок Новокаховського міського суду Херсонської області від 18 грудня 2012 р. (справа № 2117/210/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/28182069>
565. Вирок Новоодеського районного суду Миколаївської обл. від 2 квітня 2010 р. (справа № 1-28/2010) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/49322573>
566. Вирок Новоукраїнського районного суду Кіровоградської обл. від 24 вересня 2012 р. (справа № 1116/2724/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27070650>
567. Вирок Новоукраїнського районного суду Кіровоградської обл. від 31 травня 2011 р. (справа № 1-103/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/15987093>
568. Вирок Оболонського районного суду м. Києва від 4 жовтня 2013 р. (справа № 756/10935/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/34070434>
569. Вирок Овідіопольського районного суду Одеської обл. від 26 грудня 2017 р. (справа № 509/4950/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71257242>
570. Вирок Октябрського районного суду м. Полтави від 13 червня 2018 р. (справа № 554/3896/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74653292>
571. Вирок Олевського районного суду Житомирської обл. від 17 вересня 2012 р. (справа № 1-97/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27022125>
572. Вирок Олександрійського міськрайонного суду Кіровоградської обл. від 14 травня 2014 р. (справа № 398/7920/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38748209>
573. Вирок Олександрійського міськрайонного суду Кіровоградської обл. від 15 травня 2015 р. (справа № 398/2683/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/50558678>
574. Вирок Ордонікідзевського районного суду м. Запоріжжя від 2 липня 2018 р. (справа № 335/2131/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75169043>
575. Вирок Печерського районного суду м. Києва від 14 грудня 2017 р. (справа № 757/28962/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71127527>
576. Вирок Печерського районного суду м. Києва від 28 липня 2014 р. (справа № 757/18533/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39934466>
577. Вирок Печерського районного суду м. Києва від 30 березня 2012 р. (справа № 1-819/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/22264476>
578. Вирок Подільського районного суду м. Києва від 16 вересня 2013 р. (справа № 1-297/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/34318238>
579. Вирок Подільського районного суду м. Києва від 23 січня 2014 р. (справа № 758/653/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36767409>
580. Вирок Пологівського районного суду Запорізької обл. від 8 червня 2018 р. (справа № 324/140/18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74554094>
581. Вирок Полтавського районного суду Полтавської обл. від 22 лютого 2012 р. (справа № 1625/178/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21668081>
582. Вирок Придніпровського районного суду м. Черкаси від 17 жовтня 2013 р. (справа № 711/4314/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/34196668>
583. Вирок Приморського районного суду м. Маріуполя Донецької обл. від 6 квітня 2017 р. (справа № 263/13009/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/65890710>
584. Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 15 серпня 2014 р. (справа № 522/5598/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40187041>
585. Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 18 грудня 2013 р. (справа № 522/13514/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36201392>
586. Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 19 листопада 2014 р. (справа № 522/21090/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41458952>
587. Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 23 квітня 2018 р. (справа № 522/12410/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73743400>
588. Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 28 листопада 2014 р. (справа № 522/18128/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41688416>
589. Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 4 березня 2013 р. (справа № 522/4505/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/33828039>
590. Вирок Приморського районного суду міста Маріуполя Донецької області від 6 квітня 2017 р. (справа № 263/13009/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/65890710>
591. Вирок Роздольненського районного суду Автономної Республіки Крим від 12 грудня 2013 р. (справа № 114/2452/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36066044>
592. Вирок Садгирського районного суду м. Чернівців від 8 лютого 2012 р. (справа № 1-53/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25490290>
593. Вирок Семенівського районного суду Полтавської обл. від 25 січня 2017 р. (справа № 547/20/17) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/64268096>
594. Вирок Синельниківського міськрайонного суду Дніпропетровської обл. від 9 грудня 2011 р. (справа № 1-305/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/20124666>

595. Вирок Синельниківського міськрайонного суду Дніпропетровської обл. від 9 листопада 2012 р. (справа № 437/2531/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27878794>
596. Вирок Сквирського районного суду Київської обл. від 30 червня 2015 р. (справа № 376/62/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/48641214>
597. Вирок Славутського міськрайонного суду Хмельницької обл. від 17 листопада 2014 р. (справа № 682/3296/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42218726>
598. Вирок Смілянського міськрайонного суду Черкаської обл. від 2 жовтня 2013 р. (справа № 703/4641/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/33923635>
599. Вирок Солом'янського районного суду м. Києва від 17 квітня 2012 р. (справа № 1/2609/498/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/22641095>
600. Вирок Солом'янського районного суду м. Києва від 26 серпня 2010 р. (справа № 1-837/2010) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/51117927>
601. Вирок Солом'янського районного суду м. Києва від 5 квітня 2013 р. (справа № 1/760/43/13) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/30496017>
602. Вирок Старобільського районного суду Луганської обл. від 6 лютого 2015 р. (справа № 431/4168/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/48276681>
603. Вирок Суворовського міськрайонного суду м. Херсона від 4 червня 2014 р. (справа № 668/6208/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39538040>
604. Вирок Тальнівського районного суду Черкаської обл. від 1 жовтня 2013 р. (справа № 704/1518/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/34251659>
605. Вирок Тернівського міського суду Дніпропетровської обл. від 15 березня 2016 р. (справа № 194/1479/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56471682>
606. Вирок Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської обл. від 8 квітня 2011 р. (справа № 1-92/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/16512600>
607. Вирок Тетіївського районного суду Київської обл. від 16 липня 2013 р. (справа № 380/1096/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32436360>
608. Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської обл. від 13 вересня 2012 р. (справа № 712/15740/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25970190>
609. Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської обл. від 2 червня 2017 р. (справа № 308/12854/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66964402>
610. Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської обл. від 28 вересня 2012 р. (справа № 712/15695/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/48979390>
611. Вирок Уманського міськрайонного суду Черкаської обл. від 6 грудня 2013 р. (справа № 705/2137/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/35915964>
612. Вирок Феодосійського міського суду Автономної Республіки Крим від 10 вересня 2012 р. (справа № 121/8038/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25940750>
613. Вирок Хортицького районного суду м. Запоріжжя від 1 грудня 2014 р. (справа № 337/6558/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41745144>
614. Вирок Хустського районного суду Закарпатської обл. від 16 лютого 2012 р. (справа № 713/93/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27095816>
615. Вирок Хустського районного суду Закарпатської обл. від 20 жовтня 2010 р. (справа № 309/4465/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/61475355>
616. Вирок Хустського районного суду Закарпатської обл. від 6 травня 2010 р. (справа № 309/4383/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/61410401>
617. Вирок Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу від 18 липня 2013 р. (справа № 216/4868/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32486332>
618. Вирок Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу від 27 квітня 2016 р. (справа № 216/513/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57478543>
619. Вирок Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської обл. від 12 квітня 2016 р. (справа № 216/1110/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57338268>
620. Вирок Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської обл. від 30 грудня 2015 р. (справа № 216/8196/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56990063>
621. Вирок Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської обл. від 11 листопада 2014 р. (справа № 216/7906/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41415780>
622. Вирок Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської обл. від 22 грудня 2014 р. (справа № 216/7159/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42792589>
623. Вирок Центрально-Міського районного суду м. Макіївки від 11 червня 2011 р. (справа № 270/2632/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39415488>
624. Вирок Чуднівського районного суду Житомирської обл. від 25 квітня 2013 р. (справа № 625/1747/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/30933399>
625. Вирок Шаргородського районного суду Вінницької обл. від 20 листопада 2014 р. (справа № 152/2002/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41488774>
626. Вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 21 квітня 2017 р. (справа № 761/33185/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/67246771>

627. Вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 22 березня 2016 р. (справа № 761/4912/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56794753>
628. Вирок Шевченківського районного суду м. Львова від 11 листопада 2016 р. (справа № 466/4414/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62679055>
629. Вирок Шумського районного суду Тернопільської обл. від 18 лютого 2016 р. (справа № 609/4/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56075998>
630. Вирок Щорського районного суду Чернігівської обл. від 9 липня 2014 р. (справа № 732/281/14) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39673232>
631. Вирок Ялтинського міського суду Автономної Республіки Крим від 13 січня 2014 р. (справа № 121/1820/13-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36626135>
632. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 14.11.2016 р. / Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59648
633. Відшкодування потерпілим від насильницьких злочинів: європейські стандарти і зарубіжне законодавство / за заг. ред. О.А. Банчука. Київ: Москаленко О.М., 2015. 268 с.
634. Віктимологія: навч. посіб. / за ред. В.В. Голіни і Б.М. Головкина. Харків: Право, 2017. 308 с.
635. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2005. 800 с.
636. Власова О.В. Достоинство человека как нравственно-правовая ценность: общетеоретическое исследование: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2011. 54 с.
637. Воднік В.Д. Проблеми профілактики алкоголізму в умовах побудови громадянського суспільства в Україні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2014. № 3 (22). С. 239–255.
638. Военная Т.А. К вопросу о признаках составов преступлений, связанных с торговлей людьми и использованием рабского труда. *Вестник Челябинского государственного университета. Серия Право*. 2009. № 15 (153). Вып. 19. С. 77–80.
639. Военная Т.А. Посягательства на свободу человека, связанные с его эксплуатацией (по законодательству Российской Федерации и Республики Казахстан): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Челябинск, 2010. 29 с.
640. Возна Т.І. Діяльність правоохоронних органів і неурядових організацій та їх взаємодія щодо запобігання та боротьби з торгівлею людьми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2003. 19 с.
641. Вознюк А.А. Кримінальна відповідальність за створення злочинних об'єднань та участь у них: монографія. Київ: ФОП Маслаков, 2018. 928 с.
642. Волженкин Б.В. Избранные труды по уголовному праву и криминологии (1963–2007 гг.). Санкт-Петербург: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. 971 с.
643. Волкова О.В. Уголовная политика в сфере защиты личной свободы человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2014. 259 с.
644. Волкова О.В. Уголовная политика в сфере защиты личной свободы человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2014. 24 с.
645. Володин Д., Попов А. Сон и сильная степень опьянения как обстоятельство, свидетельствующие о беспомощном состоянии потерпевшего при убийстве. *Уголовное право*. 2002. № 3. С. 43–46.
646. Володіна О.О. Вина як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони викрадення людини. *Проблеми законності*. 2005. Вип. 73. С. 184–189.
647. Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 229 с.
648. Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини. Харків: СПД-ФО Чальцев О.В., 2005. 221 с.
649. Володіна О.О. Кримінально-правове значення способів захоплення заручників. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 2 (3). С. 188–196.
650. Володіна О.О. Обман і зловживання довірою як способи захоплення заручників. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 жовт. 2012 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2012. С. 324–328.
651. Володіна О.О. Фізичне насильство як спосіб захоплення заручників. *Право і безпека*. 2012. № 4 (46). С. 139–143.
652. Володіна О.О. Щодо вдосконалення законодавства про кримінальну відповідальність за викрадення людини. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13-14 жовт. 2011 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2011. С. 359–362.
653. Володіна О.О. Щодо змісту понять «свобода» і «безпека» у визначенні безпосереднього об'єкта захоплення заручників. *Проблеми законності*. 2007. Вип. 91. С. 99–104.
654. Володіна О.О. Щодо питання про встановлення кола суб'єктів викрадення людини, вчиненого щодо малолітнього. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18-19 жовт. 2018 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2018. С. 285–290.
655. Володіна О.О. Щодо питання про місце викрадення людини в системі Особливої частини КК України. *Проблеми законності*. 2005. Вип. 76. С. 101–110.
656. Володіна О.О. Щодо питання про мотиви викрадення людини. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. № 33. С. 174–182.
657. Володіна О.О. Щодо питання про об'єкт захоплення заручників. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 6. С. 173–175.
658. Володіна О.О. Щодо питання про спосіб як ознаку об'єктивної сторони захоплення заручників. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 1. С. 156–159.

659. Володіна О.О. Щодо питання про форми експлуатації людини при застосуванні ст. 149 КК України. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 жовтня 2013 р.* / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 396–398.
660. Воробей П.А., Ремега В.В. Кримінологічні аспекти дослідження гідності людини у контексті вивчення особи злочинця. *Сучасна кримінологія: досягнення, проблеми, перспективи: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 50-річчю каф. кримінології та кримінально-виконавчого права*, Харків, 9 груд. 2016 р. / за ред. В.Я. Тація, Б.М. Головкина. Харків: Право, 2016. С. 85–87.
661. Воскресенська І.В. Кримінально-правова характеристика примушування до вступу в статевий зв'язок (ст. 154 КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2016. 17 с.
662. Вышинская З.А. Преступления против личности. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1939. 52 с.
663. Г'юм Д. Трактат про людську природу: Спроба запровадження експериментального методу міркувань про об'єкти моралі / за ред. та з передм. Е.К. Мосснера. Київ: Вид. дім «Всесвіт», 2003. 552 с.
664. Габуда А.С. Кримінально-правовий аналіз примушення у складі злочину, передбаченого ч. 3 ст. 342 КК України. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2013. № 7. С. 243–247.
665. Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2002. 635 с.
666. Гавриш С.Б. Теоретические предпосылки исследования объекта преступлений. *Право и политика*. 2000. № 11. С. 4–15.
667. Гавриш С.Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблемы теории и развитие законодательства. Харьков: Основа, 1994. 640 с.
668. Гаджиев С.Н. Теоретические и практические аспекты квалификации похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Махачкала, 2005. 26 с.
669. Гаджиев Т.Б. Похищение человека по уголовному законодательству Российской Федерации и Азербайджанской Республики (сравнительно-правовые аспекты): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. 31 с.
670. Газдайка-Василишин І.Б. Кримінально-правова характеристика примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2014. Вип. 35. С. 184–199.
671. Газдайка-Василишин І.Б., Молотов С.О., Созанський Т.І. Кримінально-правова характеристика злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми: посібник для підрозділів Національної поліції у схемах. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. 32 с.
672. Газдайка-Василишин І.Б., Созанський Т.І. Насильницьке зникнення: окремі аспекти законодавчої новели. *Кримінальна юстиція: quo vadis? IV Львівський форум кримінальної юстиції: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (20-22 вересня 2018 р.)*. Львів: ЛьвДУВС, 2018. С. 24–27.
673. Галарза П.М. Борьба с насильственными исчезновениями в рамках межамериканской системы защиты прав человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Москва, 2016. 198 с.
674. Гальцова В.В. До проблеми об'єкта і системи злочинів проти сім'ї, прав та інтересів неповнолітніх. *Проблеми законності*. 2014. Вип. 125. С. 193–201.
675. Гальцова В.В. Кримінальна відповідальність за розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) та незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння): монографія. Харків: Право, 2015. 248 с.
676. Гальцова В.В. Проблеми кримінально-правової політики у сфері боротьби зі злочинами проти сім'ї, прав та законних інтересів неповнолітніх. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (1-2 березня 2013 р., м. Івано-Франківськ)*. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2013. С. 98–101.
677. Ганжа Ю.В. Преступления против чести и достоинства личности: уголовно-правовая и криминологическая характеристика: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2007. 196 с.
678. Ганченко О.И. Понятие шантажа в уголовном праве. *Общество и право*. 2011. № 5 (37). С. 163–165.
679. Гацелюк В.О. Кримінальна відповідальність за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: історія трансформації законодавчої ініціативи. *Боротьба з правопорушеннями у молодіжному середовищі: вітчизняний та міжнародний досвід: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 2 червня 2010 р.* Донецьк, 2010. С. 53–57.
680. Гедонов Н. К вопросу о клевете и лжедоносе по Уголовному Кодексу Р.С.Ф.С.Р. *Право и жизнь*. 1923. Книга четвертая. С. 67–70.
681. Гендерна рівність на ринку праці: як досягти рівня країн ЄС. *Європейська правда*. 27 грудня 2019 р. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/12/27/7104638/>
682. Генсек Ради Європи закликав депутатів припинити спроби задушити свободу ЗМІ. *24 канал*. 21 вересня 2012 р. URL: https://24tv.ua/gensek_radi_yevropi_zaklikav_derupativ_pripiniti_sprobi_zadushiti_svobodu_zmi_n260409
683. Герасимчук В. Карательная психиатрия в 21-ом веке. *ЛВ.и.а.* 19 апреля 2011 г. URL: http://lb.ua/society/2011/04/19/93288_karatel'naya_psihiatriya_v_21om_v.html
684. Геррман И., Пальмиери Д. Заложники: извечная проблема. *Международный журнал Красного Креста*. 2005. Том 87. Номер 857. С. 177–190.
685. Герцензон А.А., Грингауз Ш.С., Дурманов Н.Д. и др. История советского уголовного права. Москва: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. 466 с.
686. Гетман И.Б. Уголовная ответственность за торговлю людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Тюмень, 2010. 18 с.
687. Гилянский Я.И. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль. Санкт-Петербург: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2009. 504 с.
688. Гилянский Я.И., Овчинникова Г.В. Торговля людьми: криминологический и уголовно-правовой анализ: учебное пособие. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский юридический институт (филиал) Академии Генеральной прокуратуры РФ, 2008. 36 с.
689. Гладкова Е.О. Заходи протидії органів внутрішніх справ України втягненню дітей до незаконної дитячої праці, у злочинну та іншу антигромадську діяльність. *Форум права*. 2014. № 1. С. 97–101.
690. Глебов И.Н. Международное право: учебник для вузов. Москва: Дрофа, 2006. 368 с. URL: http://adhdportal.com/book_4110_chapter_4_II_ISTORIJA_MEZHODUNARODNOGO_PRAVA.html

691. Глобальний план дій Організації Об'єднаних Націй по боротьбі з торгівлею людьми. Прийнято резолюцією 64/293 Генеральної Асамблеї ООН від 30 липня 2010 р. / Організація Об'єднаних Націй. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/gp_trafficking.shtml
692. Глузман С. Епідемія ліжко-місць. Радянська психіатрія досі живе в Україні. *Український тиждень*. 6 серпня 2010 р. № 32 (145). URL: <https://tyzhden.ua/Colums/50/794>
693. Глузман С. Психіатрическая земля. *ЛВ.иа*. 26 вересня 2016 г. URL: http://lb.ua/society/2016/09/26/346186_psihiatricheskaya_zemlya.html
694. Глузман С. Сколько стоит плохое лечение? *ЛВ.иа*. 25 ноября 2011 г. URL: http://lb.ua/society/2011/11/25/125547_skolko_stoit_plohoe_lechenie.html
695. Гушков В.О. Деякі організаційно-правові проблеми протидії торгівлі людьми в Україні. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (7-8 квітня 2006 р.)*: у 2-х ч. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. Ч. 1. С. 34–37.
696. Гнетнев М.К., Сингаївська І.В. Про ключові аспекти кваліфікації злочинів, передбачених статтями 146 і 147 КК України. *Вісник Луцького державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2017. № 1 (77). С. 44–53.
697. Голина В.В. Преступления против свободы воли личности: криминологическая характеристика и проблемы предупреждения. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 155–161.
698. Голина В.В., Батыргареева В.С. Проблемы борьбы с преступлениями против личной свободы человека в Украине. *Проблемы законности: респ. міжвідом. наук. зб. Харків, 2001. Вип. 49. С. 131–141.*
699. Голина В.В. Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.
700. Голина В.В. Криминологічна характеристика злочинів, пов'язаних з незаконним позбавленням волі і викраденням чужої дитини (статті 123, 124 КК України). *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. пр. Харків: Право, 2001. Вип. 5. С. 3–31.
701. Голина В.В. Криминологічні та кримінально-правові проблеми боротьби з бандитизмом: соціально-правове і криминологічне дослідження: монографія. Харків: Регіон-інформ, 2004. 212 с.
702. Голина В.В., Лукашевич С.Ю., Колодяжний М.Г. Державне програмування і регіональне планування заходів запобігання злочинності в Україні / за заг. ред. В.В. Голини. Харків: Право, 2012. 304 с.
703. Головатий С. Право людські права. Лекції. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. і–xxiv+760 с.
704. Головкін Б., Батыргареева В. Громадська думка щодо торгівлі людьми: криминологічний погляд на проблему. *Право України*. 2003. № 7. С. 34–38.
705. Головкін Б.М. Загальна характеристика детермінантів злочинності в Україні. *Форум права*. 2014. № 1. С. 106–111.
706. Головкін Б.М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання: монографія. Харків: Право, 2011. 432 с.
707. Головкін Б.М. Криминологічні проблеми умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері. Харків: Нове слово, 2004. 252 с.
708. Головкін Б.М. Торгівля органами людини: українські реалії. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 27. С. 21–26.
709. Головко О.М., Книш Ю.О. Кримінально-правовий аналіз деяких аспектів складу злочину «Незаконне позбавлення волі або викрадення людини». *Актуальні проблеми юридичної науки та практики*. 2017. № 1 (3). С. 100–104.
710. Горбань Е.Г. Противодействие торговле людьми (уголовно-правовой и криминологический аспекты): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. 29 с.
711. Горбань Е.Г. Противодействие торговле людьми (уголовно-правовой и криминологический аспекты): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. 195 с.
712. Гордейчик А.А. Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с преступлениями против семьи и несовершеннолетних: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владивосток, 2009. 26 с.
713. Горь-мать продала надоевшую дочку за 100 гривен. *Сегодня*. 3 июля 2007 г. URL: <https://www.segodnya.ua/criminal/hore-mat-prodala-nadoveshuju-dochku-za-100-hriven-60471.html>
714. Горностай А.В. Проблемні питання кваліфікації продажу ненародженої та новонародженої дитини матір'ю. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали III Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 12-13 квітня 2019 р.)*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2019. С. 39–42.
715. Горюх О.П. Звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2019. 40 с.
716. Горюх О.П. Практика застосування некаральних заходів кримінально-правового впливу за торгівлю людьми. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали II Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 16-17 березня 2018 р.)*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2018. С. 39–43.
717. Горюх О.П. Сучасні кримінально-правові проблеми звільнення від покарання та його відбування: монографія / за наук. ред. А.А. Музики. Київ: ВД «Дакор», 2019. 676 с.
718. Горпинюк О.П. Проблеми відповідальності за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо людини. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2014. № 4 (I). С. 261–267.
719. Григор'єва М.Є. Звільнення від кримінальної відповідальності у злочинах проти особистої волі людини у зв'язку з дійовим каяттям. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 141–143.
720. Григорян В.Р. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии) / отв. редакторы Л.С. Хачикян, Я.Р. Дашкевич. Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1980. 291 с.
721. Гришко Л.М. Діяльність Робочої групи з насильницьких чи недобровільних зникнень Ради ООН з прав людини. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2018. Вип. 26. С. 128–131.

722. Гришук В. Соціальна зумовленість кримінально-правової охорони і захисту гідності людини в Україні. *Право України*. 2018. № 9. С. 98–108.
723. Гришук В.К. Ефективність кримінально-правового забезпечення охорони і захисту гідності в Україні: питання соціальної зумовленості. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2019. Том 26. № 1. С. 89–97.
724. Гришук В.К., Гловацький І.Ю. Професор Юлій Макаревич – промотор кодифікації кримінального законодавства Польщі (1919–1932 рр.). *Університетські наукові записки*. 2015. № 2 (54). С. 5–20.
725. Гришук В.К., Гловацький І.Ю. Юлій Макаревич та окремі питання кодифікації кримінального законодавства в Польщі 1919–1939 рр. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. 2002. Вип. 8. С. 73–85.
726. Гришук В.К., Луцький Т.М., Пасека О.Ф., Самарчук М.В. Кримінально-правова характеристика злочинів проти особи: навч. посібник у схемах. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. 64 с.
727. Гришук В.К., Ортинський В.А. До питання про поняття об'єкта злочину в сучасній науці кримінального права. *Наукові записки Харківського економіко-правового університету*. 2004. № 1. С. 30–37.
728. Гришук О. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Київ: Атіка, 2007. 432 с.
729. Гришук О. Філософія людської гідності у праві. *Право України*. 2018. № 9. С. 14–28.
730. Гришук О.В. Людська гідність у праві: аксіологічний аспект. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 40. С. 164–166.
731. Грובה В.П. Щодо визначення змісту категорії «особиста недоторканність». *Форум права*. 2009. № 2. С. 97–101.
732. Гродзинский М.М. Преступления против личности (Текст и комментарий к ст.ст. 142–165, 172–179 Уголовного Кодекса). Москва: Книгоиздательство «Право и жизнь», 1924. 68 с.
733. Громов С.В. Уголовно-правовая характеристика торговли людьми и использования рабского труда: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. 28 с.
734. Громов С.В. Уголовно-правовая характеристика торговли людьми и использования рабского труда: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. 155 с.
735. Гудима Д. Законність обмеження права на свободу й особисту недоторканність у практиці Страсбурзького суду. *Право України*. 2017. № 4. С. 55–65.
736. Гудима Д. Обмеження прав психічнохворих у практиці Європейського суду з прав людини. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників ювілейного X Міжнародного круглого столу (м. Львів, 12-13 грудня 2014 р.): у 2-х частинах*. Львів, 2015. Частина I. С. 173–200.
737. Гудима Д. Практика Європейського суду з прав людини щодо госпіталізації психічнохворих: уроки для України. *Право України*. 2015. № 10. С. 87–96.
738. Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. Львів: Край, 2009. 292 с.
739. Гудкова С. «Нашестя» ромів у Києві: що їх приваблює й як вирішувати проблему. *Obozrevatel*. 19 квітня 2018 р. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/society/nashestya-romiv-v-kiyevi-scho-ih-privablyue-j-yak-virishuvati-problemu.htm>
740. Гукасян Р.Е. Правовая охрана памяти об умершем человеке и предмет судебной защиты. *Правоведение*. 1973. № 1. С. 61–66.
741. Гулякевич Д.А. Уголовно-правовая охрана ребенка в Республике Беларусь: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2015. 266 с.
742. Гулякевич Д.А. Уголовно-правовая охрана ребенка в Республике Беларусь: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2015. 44 с.
743. Гуль Н.В. Конституционное право на защиту семьи в уголовном законодательстве России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2009. 27 с.
744. Гуль О. Львів у XVI столітті: місто конфліктів та порозумінь. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2018. 304 с.
745. Гумін О.М. Кримінальна насильницька поведінка особи: теоретико-прикладні аспекти: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2011. 38 с.
746. Гурбанова Г.А. Уголовная ответственность за незаконное лишение свободы: проблемы законодательной регламентации и правоприменения: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2017. 28 с.
747. Гурбанова Г.А. Уголовная ответственность за незаконное лишение свободы: проблемы законодательной регламентации и правоприменения: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2017. 250 с.
748. Гуревич И. Честь и другие немущественные права граждан и их охрана в социалистическом гражданском праве. *Советская юстиция*. 1939. № 2. С. 26–32.
749. Гурович И.Я., Папсуев О.О., Висневская Л.Я. О показателях стационарной психиатрической помощи европейских стран в результате деинституционализации. *Социальная и клиническая психиатрия*. 2016. Т. 26. № 3. С. 87–91.
750. Гуророва Н.А. Уголовное право Украины. Особенная часть. Конспект лекций. Харьков: Одиссей, 2003. 320 с.
751. Гуророва Н.О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України: монографія. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ України, 2001. 384 с.
752. Гуророва Н.О. Проблеми кримінальної відповідальності за торгівлю жінками, вчинену організованими групами. *Вісник Університету внутрішніх справ*. 1999. Спецвипуск. С. 26–28.
753. Гуророва Н.О. Реалізація кримінальної відповідальності за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо людини (на підставі аналізу судової практики за 2014–2018 роки). *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали III Міжнародного науково-практичного симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 12-13 квітня 2019 р.)*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2019. С. 35–38.
754. Гуророва Н.О., Пономаренко Ю.А. Пеналізація злочинів як напрямок кримінально-правової політики. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1 (1). С. 32–49.

755. Д'яковський Г.Л. Криміналістична характеристика та особливості розслідування незаконного позбавлення волі та викрадення людини, вчиненого організованою групою: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Дніпро, 2017. 231 с.
756. Давиденко В.Л., Титаренко О.О., Давиденко М.Л., Литвинов О.М. Кримінологічна діяльність суб'єктів кримінального судочинства: монографія / за заг. ред. проф. Л.М. Давиденка. Харків: Тимченко, 2011. 214 с.
757. Давидович І., Онопенко В. Захоплення заручників: проблеми визначення змісту об'єктивної сторони та співвідношення з іншими посяганнями. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 6 (186). С. 127–130.
758. Давитадзе М., Бауцьков Д. Историко-правовой анализ установления уголовной ответственности за похищение человека. *Уголовное право*. 2003. № 4. С. 16–18.
759. Давтян Д.В., Лобанова Л.В. Еще раз о беспомощном состоянии потерпевшего при убийстве и в преступлениях против половой свободы и половой неприкосновенности. *Российский следователь*. 2008. № 20. С. 16–18.
760. Дан А.В. Кримінологічна характеристика особи злочинця, що вчиняє злочин, пов'язаний з використанням малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2018. Вип. 47. С. 141–154.
761. Дан Г.В. Причины та умови використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом в Україні. *Науковий інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені короля Данила Галицького*. Серія: «Право». 2018. Вип. 5 (17). С. 174–180.
762. Дан Г.В. Стан та тенденції злочинів, пов'язаних з використанням малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/9766/1/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%BD.%20%D1%82%D0%B5%D0%BE%D1%80.%20%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82._p208-213.pdf
763. Данильчук Л.О. Теорія і методика соціальної профілактики торгівлі людьми засобами інформаційно-комунікаційних технологій: дис. ... докт. педагог. наук: 13.00.05. Хмельницький, 2018. 544 с.
764. Данышин И.Н. О значении мотива преступления при изучении и предупреждении преступлений. *Вопросы борьбы с преступностью*. 1969. Вып. 10. С. 65–70.
765. Данышин И.Н. Торговля людьми: уголовно-правовой и криминологический аспекты. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествица Марії», 2002. С. 167–172.
766. Даценко Є.В. Кримінально-правова характеристика підміни дитини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2015. 20 с.
767. Даценко Є.В. Кримінально-правова характеристика підміни дитини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2015. 225 с.
768. Даценко Є.В. Суб'єктивна сторона підміни дитини за кримінальним законодавством України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія Юридичні науки. 2014. Випуск 5-2. Том 1. С. 67–70.
769. Даценко Є.В. Щодо питання відмежування підміни дитини від торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини. *Вісник Запорізького національного університету*. Юридичні науки. 2014. № 4 (1). С. 290–295.
770. Дашкевич Я.Р. Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць. Львів: Вид-во Львівського музею історії релігії «Логос», 2012. 1328 с.
771. Девятковская С.В. Физическое или психическое принуждение в российском уголовном законодательстве: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2011. 27 с.
772. Дегтярьова І.В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінально-правова та кримінологічна характеристика і запобігання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2012. 19 с.
773. Дегтярьова І.В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінально-правова та кримінологічна характеристика і запобігання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2012. 207 с.
774. Дегтярьова І.В. Кримінологічна характеристика особи злочинця, що використовує малолітню дитину для заняття жебрацтвом. *Теорія і практика правознавства*. 2011. № 1. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/viewFile/62734/58234>
775. Дегтярьова І.В. Щодо особливостей діяння, передбаченого ст. 150-1 Кримінального кодексу України. *Право і безпека*. 2011. № 3 (40). С. 229–232.
776. Декларация о защите всех лиц от насильственных исчезновений, принята резолюцией 47/133 Генеральной Ассамблеи от 18 декабря 1992 года / Организация Объединенных Наций. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/enforced_disappearances.shtml
777. Декларация прав дитини, прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text
778. Деметтьев С. Понятие беспомощного и бессознательного состояния. *Российская юстиция*. 1999. № 1. С. 43.
779. Деметтьев С., Огородникова Н. Как квалифицировать захват заложников? *Советская юстиция*. 1990. № 5. С. 12–13.
780. Демидова Л.М. Проблеми кримінально-правової відповідальності за заподіяння майнової шкоди в Україні (майнова шкода як злочинний наслідок): теорія, закон, практика: монографія. Харків: Право, 2013. 752 с.
781. Денисов С.Ф. Злочинність кримінально активної частини молоді та її запобігання в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2011. 36 с.
782. Денисов С.Ф. Профілактика групової злочинності осіб молодіжного віку. *Юридична наука*. 2011. № 2. С. 182–191.
783. Денисов С.Ф., Гальцева К.В. Кримінальна відповідальність за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Юридична наука*. 2012. № 8. С. 52–60.
784. Денисов С.Ф., Зубов Г.О. Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в психіатричний заклад: окремі аспекти. *Юридична наука*. 2015. № 10 (52). С. 109–120.
785. Денисов С.Ф., Зубов Г.О. Розуміння «свободи» і «волі» в сучасному національному праві та законодавстві. *Юридична наука*. 2016. № 10 (64). С. 4–15.
786. Денисов С.Ф., Канівець В.В. Деякі аспекти кримінальної відповідальності за торгівлю людьми. *Дотримання прав жінок та завдання правоохоронних органів України: зб. наук. статей*. Харків – Київ: Ун-т внутр. справ; Міжн. жіночий правозах. центр Ла Страда-Україна, 1999. С. 127–135.

787. Денисов С.Ф., Мартиненко А.О. Про доцільність криміналізації примушування до вступу в шлюб в Україні. *Актуальні проблеми кримінального права, криминології та кримінально-виконавчого права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (25 трав. 2018 р., м. Дніпро). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 58–60.
788. Денисов С.Ф., Сердюк П.П. Соціальна зумовленість кримінально-правової заборони торгівлі людьми. *Вісник Запорізького юридичного інституту МВС України*. 2000. Вип. 3. С. 191–203.
789. Денисов С.Ф., Сердюк П.П. Торговля людьми: проблема правового визначення поняття. *Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України*. 2000. № 2 (2). С. 126–133.
790. Денисова Т.А. Санкції та покарання: збалансованість проти репресії. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 жовт. 2012 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2012. С. 230–234.
791. Денисова Т.А. Торговля жінками й організована злочинність. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2003. № 2. С. 33–37.
792. Денисова Т.А. Торговля жінками та дітьми з метою їх сексуальної експлуатації: дослідження в Україні. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 179–184.
793. Денисова Т.А., Мінаєв М.М. Проблемні питання встановлення суб'єктивної сторони торгівлі людьми. *Вісник Запорізького державного університету. Юридичні науки*. 2001. № 1. С. 210–217.
794. Дерев'яно О.В. Еволюція кримінально-правового регулювання використання малолітньої дитини для зайняття жебрацтвом. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Випуск 3 (9). С. 268–273.
795. Державна соціальна програма протидії торгівлі людьми на період до 2020 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2016 р. № 111 / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/111-2016-%D0%BF#Text>
796. Джанполадова Н. «Судье удобно сказать: он невменяемый». *Радио Свобода*. 12 октября 2016 г. URL: <http://www.svoboda.org/a/28048272.html>
797. Джанполадова Н. Чи повертається каральна психіатрія в Росію? *Радио Свобода*. 13 жовтня 2016 р. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/28051281.html>
798. Джинджолия Р.С. Унификация оценочных признаков при квалификации преступлений против личности: монография / под ред. проф. А.А. Магомедова. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2004. 271 с.
799. Джуца О.М. Запобігання злочинам, пов'язаним із сексуальним насильством: монографія. Київ: Атіка, 2009. 240 с.
800. Джуль В.В. Соціологія конституційного права: монографія. Кн. 1: Теоретико-методологічні основи. Київ: Ін Юре, 2015. 384 с.
801. Диванова Т. Преступления в области брачно-семейных отношений. Ашхабад: Изд-во Туркменского ун-та, 1978. 82 с.
802. Диденко В.П. Правомерность причинения вреда преступнику при задержании: учебное пособие. Киев: НИ и РИО Киевской высшей школы МВД СССР им. Ф.Э. Дзержинского, 1984. 72 с.
803. Діяльність органів внутрішніх справ по запобіганню торгівлі людьми: навч. посібник / за ред. акад. О.М. Бандурки. Харків: Вид-во НУВС, 2001. 244 с.
804. Дмитриев О. Уголовно-правовая характеристика торговли несовершеннолетними. *Уголовное право*. 2002. № 3. С. 14–16.
805. Добровольская Т.Н. Судьба дел частного обвинения в связи со смертью потерпевшего. *Социалистическая законность*. 1947. № 8. С. 8–9.
806. Доброта В. Окупація Донбасу породила появу нових форм торгівлі людьми. *ГЛАВКОМ*. 6 грудня 2016 р. URL: <https://glavcom.ua/intervjews/okupacija-donbasu-porodila-poyavu-novih-form-torgivli-lyudmi-386519.html>
807. Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства від 7 вересня 1956 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_160#Text
808. Додонов В.Н., Капинус О.С., Щерба С.П. Сравнительное уголовное право. Особенная часть: монография / под общ. и науч. ред. докт. юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С.П. Щербы. Москва: Издательство «Юрлитинформ», 2010. 544 с.
809. Долголенко Т. Уголовная ответственность за торговлю людьми. *Уголовное право*. 2004. № 2. С. 23–25.
810. Долголенко Т.В. Преступления против личности: учеб. пособие. Красноярск: Сиб. федер. ун-т, 2011. 228 с.
811. Доляновська І.М. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2008. 228 с.
812. Доляновська І.М. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей (аналіз складу злочину): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2008. 18 с.
813. Донцов А.В. Похищение человека: уголовно-правовой аспект: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2003. 26 с.
814. Доронина Е.Б. Беспомощное состояние потерпевшего в структуре состава убийства: теория, закон, практика: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Екатеринбург, 2004. 177 с.
815. Дохинская декларация о включении вопросов предупреждения преступности и уголовного правосудия в более широкую повестку дня Организации Объединенных Наций в целях решения социальных и экономических проблем и содействия обеспечению верховенства права на национальном и международном уровнях, а также участию общественности. Принята на тринадцатом Конгрессе Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности и уголовному правосудию в Дохе (Катар), 12-19 апреля 2015 г. Нью-Йорк: ООН, 2015. 18 с. / Управление ООН по наркотикам и преступности. URL: https://www.unodc.org/documents/congress/Declaration/V1504153_Russian.pdf
816. Дрёмин В.Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества: монография. Одесса: Юридична література, 2009. 616 с.
817. Дубровина А.Н. Организация и методика расследования похищения или подмена ребенка: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 1987. 23 с.
818. Дудоров О.О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики): практич. порадник. Северодонецьк: РВВ АДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2018. 92 с.
819. Дудоров О.О. Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці). Київ: Ваіте, 2017. 872 с.

820. Дудоров О.О. Кримінально-правова характеристика злочинів проти статеві свободи та статеві недоторканості особи: наук.-практ. пос. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. 352 с.
821. Дудоров О.О., Мовчан Р.О. Кримінально-правове поняття «інші тяжкі наслідки»: проблеми тлумачення та вдосконалення законодавства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 1. С. 162–170.
822. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2019. 288 с.
823. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навчальний посібник / за заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. 944 с.
824. Дурманов Н.Д. Преступления, составляющие пережитки родового быта. Москва: Юрид. изд-во, 1938. 69 с.
825. Духовской М.В. Понятіе клеветы, как преступления против чести частных лиц, по русскому праву. Ярославль: Типография Губернской Земской Управы, 1873. IV+252 с.
826. Душко Д.А. Уголовно-правовая характеристика торговли людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Краснодар, 2009. 24 с.
827. Дяченко С.В., Сачок Р.Т. Відокремлення поняття «правочин» від суміжних понять. *Соціологія права*. 2017. № 1-2 (20-21). С. 29–36.
828. Дьяченко А. Ответственность за сексуальную эксплуатацию женщин и детей. *Уголовное право*. 2003. № 2. С. 22–24.
829. Евстифеева Е.В. Проблемы применения уголовной ответственности за незаконную госпитализацию в медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь в стационарных условиях. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2014. № 6 (101). С. 164–167.
830. Евстифеева Е.В. Теоретические проблемы уголовно-правовой ответственности за торговлю людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Саратов, 2002. 197 с.
831. Егорова Л.Ю. Торговля несовершеннолетними: проблемы квалификации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. 29 с.
832. Емельянов В.П. Концептуальные аспекты исследования объекта преступления. *Право и политика*. 2002. № 10. С. 61–72.
833. Емельянов В.П. Понятие объекта преступлений в уголовно-правовой науке. *Право і безпека*. 2002. № 4. С. 7–11.
834. Емельянов В.П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования: уголовно-правовое исследование. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. 291 с.
835. Ермолаев А.В. Уголовная ответственность за преступления против семьи: проблемы законодательной регламентации и правоприменения и пути их разрешения: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Краснодар, 2009. 21 с.
836. Ермолова О.Н. Нематериальные блага и их защита: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Саратов, 1998. 150 с.
837. Ерохина Л.Д. Трудовая эксплуатация детей (социокриминологический анализ). *Приволжский научный вестник*. 2012. № 4 (8). С. 95–103.
838. Євтєєва Д.П. До питання виділення злочинів проти сім'ї в окремий розділ КК України. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Вип. 27. С. 72–81.
839. Євтєєва Д.П. Кримінально-правова характеристика зловживання опікунськими правами: соціальна обумовленість та склад злочину: монографія. Харків: Право, 2015. 264 с.
840. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Вінницької обл. URL: https://vin.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=113411&libid=
841. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Волинської обл. URL: <https://vol.gp.gov.ua/ua/statvol.html>
842. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Дніпропетровської обл. URL: https://dnipr.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=111414
843. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2018–2019 рр. / Прокуратура Донецької обл. URL: https://don.gp.gov.ua/ua/statdon.html?dir_id=114156&libid=
844. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Житомирської обл. URL: https://zhit.gp.gov.ua/ua/materials.html?_m=publications&_t=cat&id=114606
845. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Закарпатської обл. URL: https://zak.gp.gov.ua/ua/zakdoc.html?_m=publications&_t=cat&id=114396
846. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2014–2019 рр. / Прокуратура Запорізької обл. URL: https://zap.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=112191&libid=
847. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Івано-Франківської обл. URL: https://ifr.gp.gov.ua/ua/stat_info.html
848. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2014–2019 рр. / Прокуратура Київської обл. URL: https://kobl.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=114000&libid=
849. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Кіровоградської обл. URL: https://kir.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=111807&libid=
850. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура м. Києва. URL: https://kyiv.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=113697&libid=
851. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2016–2019 рр. / Прокуратура Луганської обл. URL: https://lug.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=113765&libid=
852. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2016–2019 рр. / Прокуратура Львівської обл. URL: https://lviv.gp.gov.ua/ua/lvdoc.html?_m=publications&_t=cat&id=117068
853. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2014–2019 рр. / Прокуратура Миколаївської обл. URL: https://myk.gp.gov.ua/ua/statnik.html?dir_id=112789&libid=101034
854. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Одеської обл. URL: https://od.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=111623&libid=100135
855. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2016–2019 рр. / Прокуратура Полтавської обл. URL: <https://pol.gp.gov.ua/ua/statpol.html>

856. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Рівненської обл. URL: <https://pro.gov.ua/statistic>
857. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Сумської обл. URL: https://sumy.gp.gov.ua/ua/suminf.html?_m=publications&_t=rec&cid=229162
858. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2014–2019 рр. / Прокуратура Тернопільської обл. URL: https://tern.gp.gov.ua/ua/terndoc.html?_m=publications&_t=cat&cid=114730
859. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Харківської обл. URL: https://sumy.gp.gov.ua/ua/suminf.html?_m=publications&_t=rec&cid=229162
860. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2014–2019 рр. / Прокуратура Херсонської обл. URL: https://www.kherson.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=113687&libid=100142
861. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2014–2019 рр. / Прокуратура Хмельницької обл. URL: https://khmel.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=113395&libid=
862. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2013–2019 рр. / Прокуратура Черкаської обл. URL: https://chk.gp.gov.ua/ua/documents.html?dir_id=111919&libid=&s=print
863. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2014–2019 рр. / Прокуратура Чернівецької обл. URL: https://chnr.gp.gov.ua/ua/statich?dir_id=111815&libid=101022
864. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2014–2019 рр. / Прокуратура Чернігівської обл. URL: https://chrg.gp.gov.ua/ua/stat_infoc.html
865. Ємельянов В.П. Питання вдосконалення кримінального законодавства, спрямованого на боротьбу з насильницькими злочинами проти волі людини. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 55–60.
866. Єпішко І.С. Кримінально-правовий захист честі та гідності поліцейського є невідкладним. *Право і безпека*. 2017. № 3 (66). С. 67–71.
867. ЄС і Рада Європи закликали Україну без зволікань ратифікувати Стамбульську конвенцію. *Європейська правда*. 27 листопада 2019 р. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/11/27/7103565/>
868. Жаровська Г.П. «Торгівля людьми» як форма організованої злочинної діяльності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 71. С. 373–379.
869. Жаровська Г.П. Транснаціональна організована злочинність в Україні: феномен, детермінація, протидія: монографія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2018. 568 с.
870. Жданухин Д.Ю. Уголовно-правовая характеристика шантажа: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Екатеринбург, 2005. 146 с.
871. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. / Законодавство України. URL: https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_153
872. Жерж Н.А., Халамай А.К. Кримінально-правове розуміння експлуатації дітей. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2018. Том 29 (68). № 6. С. 107–111.
873. Жижиленко А.А. Преступления против личности. Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1927. 140 с.
874. Жинкин А.А. Незаконная госпитализация в медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь в стационарных условиях (ст. 128 УК РФ): некоторые проблемы квалификации и законодательной регламентации. *Теория и практика общественного развития*. 2015. № 4. С. 82–85.
875. Жинкин А.А. Торговля людьми и использование рабского труда: проблемы квалификации и соотношение со смежными составами преступлений: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Краснодар, 2006. 25 с.
876. Жинкин А.А. Торговля людьми и использование рабского труда: проблемы квалификации и соотношение со смежными составами преступлений: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Краснодар, 2005. 192 с.
877. Житний О.О. Кримінальне право України в міжнародному вимірі (порівняльно-правовий аналіз): монографія. Харків: Одісей, 2013. 376 с.
878. Жогин Н.В. Борьба с преступления, составляющими пережитки феодально-байского быта. По материалам Таджикской ССР. Москва: Госюриздат, 1958. 68 с.
879. Жогин Н.В. Уголовно-правовая борьба с преступлениями, составляющими пережитки феодально-байского быта: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 1959. 15 с.
880. Жогин Н.В. Уголовно-правовая борьба с преступлениями, составляющими пережитки феодально-байского быта / отв. ред. В.Г. Гранберг. Сталинабад: Таджикгосиздат, 1957. 89 с.
881. Журавель В. Криміналістична класифікація злочинів: засади формування та механізм застосування. *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 3 (30). С. 160–166.
882. Журавлев И.А. Уголовно-правовая характеристика преступлений, связанных с захватом заложника: дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Москва, 2002. 188 с.
883. Журавський вирішив відкликати свій законопроект про наклеп / Укрінформ. 26 вересня 2012 р. URL: https://www.ukrinform.ua/gubric-society/1400694-guravskiy_virishiv_vidklikati_sviy_zakonoproekt_pro_naklep_1758263.html
884. За даними Держстату, майже 34% українців живуть за межею бідності. *Zaxid.net*. 2 січня 2019 р. URL: https://zaxid.net/za_danimi_derzhstatu_mayzhe_34_ukrayintsiv_zhivut_za_mezheyu_bidnosti_n1472988
885. За принудительный брак будут сажать на пять лет / AROUNDPRAGE. 19 августа 2017 г. URL: <https://aroundprague.cz/news/obshhestvennost/za-prinuditelnyiy-brak-budut-sazhat-na-ryat-let?page=63>
886. За принуждение к браку в Англии можно сесть на семь лет. *Правда*. 16 июня 2014 г. URL: <https://www.pravda.ru/news/world/europe/euroreap/16-06-2014/1212262-brak-0/>
887. За час війни на Донбасі – 4,6 тисячі зниклих безвісти, чверть досі не знайшли. *Укрінформ*. 30 липня 2019 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/gubric-ato/2750714-za-cas-vijni-na-donbasi-46-tisaci-zniklih-bezvisti-cvert-dosi-ne-znajshli.html>
888. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

889. Загиней З.А. Відгук офіційного опонента на дисертацію Наумової Ольги Сергіївни на тему «Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України)», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08 – кримінальне право і кримінологія; кримінально-виконавче право. 14 с. / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. URL: http://idpnan.org.ua/ua/spets-vcheni-radi/d-26_236_02/vidguki-ofitsiynih-oponentiv-na-disertatsiyi/doktor-filosofiyi1.html
890. Загиней З.А. Герменевтика кримінального закону України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2016. 636 с.
891. Загородников Н.И., Игнатов А.Н. Преступления против личности. Учебное пособие. Москва: Высшая школа МООП РСФСР, 1962. 64 с.
892. Задоя К.П. Визнання насильницького зникнення злочином sui generis за кримінальним правом України: pro et contra. *Право і громадське суспільство*. 2015. № 4. С. 59–73.
893. Зайдиева Д.Я. Уголовно-правовая охрана личной свободы человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. 181 с.
894. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 424 с.
895. Закон об исламских уголовных наказаниях Исламской Республики Иран / науч. ред. А.И. Ахани; перевод с персидского М.С. Пелевина. Санкт-Петербург: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. 343 с.
896. Закон об уголовном праве Израиля / автор перевода – судья Марат Дорфман (2010 г.) / Crimpravo.ru. URL: <http://crimpravo.ru/codecs/izr/2.pdf>
897. Закон про наклеп загрожує свободі слова і українським ЗМІ. *Сьогодні*. 2 грудня 2018 р. URL: <https://ukr.segodnya.ua/politics/zakon-o-klevete-ugrozhaet-svobode-slova-i-ukrainskim-smi-1193476.html>
898. Закон СССР «О защите чести и достоинства Президента СССР» от 14 мая 1990 г. № 1478-1 / Гарант. URL: <https://base.garant.ru/6335765/>
899. Закон України «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України» від 28 січня 2014 р. № 732-VII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/732-18#n2>
900. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо надання психіатричної допомоги» від 14 листопада 2017 р. № 2205-VIII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2205-19#n81>
901. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян» від 16 січня 2014 р. № 721-VII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/721-18#Text>
902. Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за торгівлю людьми та втягнення в заняття проституцією» від 12 січня 2006 р. № 3316-IV / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3316-15#Text>
903. Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо злочинів проти волі, честі та гідності особи» від 5 липня 2011 р. № 3571-VI / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3571-17#Text>
904. Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за торгівлю людьми та втягнення в заняття проституцією» від 12 січня 2006 р. № 3316-IV / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3316-15#Text>
905. Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо використання дитини для жебракування» від 15 січня 2009 р. № 894-VI / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/894-17#Text>
906. Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 6 грудня 2017 р. № 2227-VIII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#n57>
907. Закон України «Про внесення зміни до статті 149 Кримінального кодексу України щодо приведення у відповідність з міжнародними стандартами» від 6 вересня 2018 р. № 2539-VIII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2539-19#n5>
908. Закон України «Про Державну прикордонну службу України» від 3 квітня 2003 р. № 661-IV / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text>
909. Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» від 23 грудня 1993 р. № 3782-XII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3782-12#Text>
910. Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>
911. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 р. № 2229-VIII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>
912. Закон України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 р. № 580-VIII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>
913. Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18 січня 2018 р. № 2268-VIII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19>
914. Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. № 2402-III / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
915. Закон України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти» від 12 липня 2018 р. № 2505-VIII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19#n239>
916. Закон України «Про приєднання України до Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень» від 17 червня 2015 р. / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/525-19>
917. Закон України «Про протидію торгівлі людьми» від 20 вересня 2011 р. № 3739-VI / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17#Text>

918. Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 р. № 1489-III / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text>
919. Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей: навч.-метод. посібник / за ред. К.Б. Левченко та О.А. Удалової. Київ: Міленіум, 2005. 210 с.
920. Зарипов В.Г. Физическое и психическое принуждение в уголовном праве: понятие, виды, ответственность: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. 20 с.
921. Зауваження до проекту Закону України «Про внесення змін до статті 149 Кримінального кодексу України щодо приведення у відповідність з міжнародними стандартами» / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61428
922. Зейц А. Возмещение морального вреда по советскому праву. *Еженедельник советской юстиции*. 5 декабря 1927 г. № 47. С. 1465–1466.
923. Зелинский А.Ф. Криминальная психология. Научно-практическое издание. Киев: Юринком Интер, 1999. 240 с.
924. Зелинский А.Ф. Криминология. Учебное пособие. Харьков: Рубикон, 2000. 240 с.
925. Зелінський А.Ф., Куц В.М. Об'єкт злочину і структура Особливої частини Кримінального кодексу. *Вісник Університету внутрішніх справ*. 1997. Вип. 2. С. 148–154.
926. Зінченко І.О., Самощенко І.В. Про поняття шантажу в кримінальному праві. *Кримінальне право України*. 2006. № 9. С. 3–8.
927. Зінченко І.О., Тютюгін В.І. Одиначні злочини: поняття, види, кваліфікація: монографія. Харків: Видавництво «ФІНН», 2010. 256 с.
928. Зубкова В.И. Ответственность за преступления против личности по законодательству России. Москва: Норма, 2005. 256 с.
929. Зубкова В.И., Тяжкова И.М. Ответственность за похищение человека по уголовному законодательству России. *Вестник Московского университета. Серия 11. Право*. 1996. № 2. С. 54–60.
930. Иванов Л.Н., Волков А.С., Иванов Д.Л. Исследование проблемы похищения людей. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2001. № 2 (16). С. 83–88.
931. Иванова Л.В. Субъект незаконной госпитализации в медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь в стационарных условиях: спорные моменты. *Юридические исследования*. 2016. № 7. С. 7–13. URL: http://author.nbpublish.com/lr/article_19595.html
932. Избежать подмены детей в роддоме поможет «умная» система. *Ua.ua.info*. 07 октября 2013 г. URL: <http://www.ua.ua.info/rody/birth/news-30940-izbezhat-podmeny-detey-v-roddome-pomozhet-umnaya-sistema/>
933. Измайлова И.Д. Уголовная ответственность за торговлю людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. 26 с.
934. Измайлова И.Д. Уголовная ответственность за торговлю людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. 220 с.
935. Иногамова-Хегай Л.В. Совершенствование уголовного законодательства по борьбе с торговлей людьми. *Состояние и пути совершенствования противодействия торговле людьми в России: сб. материалов науч.-практ. семинара, 17 октября 2014 г., г. Москва* / под ред. Т.Л. Козлова. Москва: Академия Генеральной прокуратуры РФ, 2015. С. 36–55.
936. Иногамова-Хегай Л.В. Торговля людьми в российском и международном уголовном праве. *Организованная преступность и коррупция: результаты криминологико-социологических исследований. Выпуск 1* / под ред. д.ю.н., проф. Н.А. Лопашенко. Саратов: Саратовский Центр по исследованию проблем организованной преступности и коррупции, Сателлит, 2005. С. 89–92.
937. Иноятов Т.Т. Суды советского Узбекистана в борьбе с феодально-байскими пережитками: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Ташкент, 1959. 18 с.
938. Йосипів А.О. Легальна проституція: «за» та «проти». *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 жовтня 2013 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін.* Харків: Право, 2013. С. 426–429.
939. Иоффе О.С. Новая кодификация советского гражданского законодательства и охрана чести и достоинства граждан. *Советское государство и право*. 1962. № 7. С. 59–71.
940. Ищенко Г.К. Уголовно-правовые и криминологические меры противодействия торговле людьми и использованию рабского труда: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2010. 210 с.
941. Ищенко Г.К. Уголовно-правовые и криминологические меры противодействия торговле людьми и использованию рабского труда: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2010. 27 с.
942. Івасик С. Військовополонені: заручники права та політики. *Українська правда*. 4 вересня 2016 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2016/09/4/7119178/>
943. Іващенко В.О. Криминологічні та кримінально-правові аспекти боротьби з торгівлею жінками та дітьми: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2000. 223 с.
944. Іващенко В.О. Криминологічні та кримінально-правові аспекти боротьби з торгівлею жінками та дітьми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2000. 19 с.
945. Іващенко В.О. Торговля жінками та дітьми (криминологічні та кримінально-правові аспекти боротьби). Монографія. Київ: Атіка, 2004. 112 с.
946. Іващенко В.О. Торговля жінками та дітьми: сучасний стан і тенденції. *Часопис Київського університету права*. 2004. № 3. С. 56–61.
947. Ізетов А.Е. Втягнення у вчинення терористичного акту: кримінально-правове дослідження: монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В.П. Ємельянова. Харків: Право, 2010. 174 с.
948. Іл'ківцева К.І. Торговля жінками як елемент організованої злочинності. *Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць*. 2005. Вип. 26. С. 208–211.
949. Ільмі Умеров на волі після психлікарні: Це було одне велике катування. *Главком*. 8 вересня 2016 р. URL: <http://glavcom.ua/digest/ilmi-umerov-na-voli-pislya-psihlikarni-ce-bulo-odne-velike-katuvannya-371408.html>
950. Ісков К. Об'єктивна сторона складу злочину «торгівля людьми» або інша незаконна угода щодо людини (ст. 149 Кримінального кодексу України). *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 3 (195). С. 116–120.
951. Ісков К.М. Кримінально-правова характеристика торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини: міжнародні та національні аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2012. 20 с.

952. Іскров К.М. Об'єкт злочину «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини» (стаття 149 Кримінального кодексу України). *Правова держава*. 2009. № 11. С. 112–116.
953. Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. Т. 2 / редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 724 с.
954. Кабанець Л.В. Засоби запобігання незаконному позбавленню волі або викраденню людини: міжнародний досвід: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2019. 205 с.
955. Кабанець Л.В. Засоби запобігання незаконному позбавленню волі або викраденню людини: міжнародний досвід: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ірпінь, 2019. 18 с.
956. Кадников Ф.Н. Криминологическая характеристика и предупреждение преступлений, связанных с торговлей людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. 26 с.
957. Казамиров А.И. Уголовно-правовая защита права человека на свободу: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Рязань, 2003. 179 с.
958. Казаченко И., Сухов С. Ответственность за посягательство на честь и достоинство граждан. *Советская юстиция*. 1976. № 7. С. 11–12.
959. Калмиков Д. Аналіз санкцій статті 150 Кримінального кодексу України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2012. № 4. С. 37–42.
960. Калмиков Д. Зміни до статей 150 і 150-1 ККУ: крок уперед, два назад? *Юридичний вісник України*. 6-12 серпня 2011 р. № 31 (839). С. 5.
961. Калмиков Д.О. Експлуатація дітей, поєднана з використанням дитячої праці у шкідливому виробництві. *Право і безпека*. 2012. № 2 (44). С. 111–115.
962. Калмиков Д.О. Експлуатація дітей, учинена організованою групою: аналіз змісту діяння та техніки його законодавчої регламентації. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2012. № 2. С. 137–148.
963. Калмиков Д.О. Значення мотиву та мети експлуатації дітей для кримінальної відповідальності за ст. 150 КК України. *Адвокат*. 2009. № 12. С. 36–40.
964. Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Луганськ, 2010. 309 с.
965. Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монограф. / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М.І. Хавронюк. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. 560 с.
966. Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. 20 с.
967. Калмиков Д.О. Особливості дії закону про кримінальну відповідальність за експлуатацію дітей. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 226–233.
968. Камінський П.В. Тлумачення поняття «примушування» у контексті ст. 151-2 Кримінального кодексу України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 448–451.
969. Канунникова Н.Г. Теоретические аспекты захвата заложника как составной части терроризма. *Вестник Краснодарского университета МВД России*. 2013. № 1 (19). С. 34–38.
970. Капера І. Українська молодь у контексті соціальних змін. *Вища освіта України*. 2012. № 1. С. 93–100.
971. Капраль М. Правовое устройство армянской общины Львова в XIV–XVIII веках: обзор документов / Кыпчакско-польская версия Армянского Судебника Мхитара Гоша и Армяно-Кыпчакский Процессуальный кодекс. Львов, Каменец-Подольский, 1519–1594. Алматы: Дешт-и-Кыпчак, Баур, 2003. С. 741–754.
972. Каральна психіатрія в Україні? Справа Раїси Радченко / Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. 16 липня 2013 р. URL: <http://khp.org/index.php?id=1373972717>
973. Карасёва М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. 186 с.
974. Карасёва М.Ю. Уголовная ответственность за преступления против свободы личности: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. 24 с.
975. Карательная психиатрия в России. Доклад о нарушениях прав человека в Российской Федерации при оказании психиатрической помощи. Москва: Международная Хельсинская Федерация по правам человека, 2004. 496 с.
976. Кармазин Ю.А. Українське законодавство щодо боротьби з торгівлею жінками та шляхи його вдосконалення. *Вісник Університету внутрішніх справ*. 1999. Спеціальний випуск. С. 4–6.
977. Карне законодавство ФРН. Київ: ВАІТЕ, 2016. 408 с.
978. Карташова И.А. К вопросу об определении основного непосредственного объекта торговли людьми и использования рабского труда и о месте данных составов преступлений в структуре Уголовного кодекса Российской Федерации. *Вестник Краснодарского университета МВД России*. 2010. № 3. С. 33–38.
979. Карчевський М.В. Метод контекстної законодавчої оцінки суспільної небезпечності діяння. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2011. № 3. С. 51–64.
980. Карчевський М.В., Одинцова О.В. Автоматизована система для дослідження законодавчої оцінки суспільної небезпечності діяння «In Context». *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2019. Вип. 4 (88). С. 92–101.
981. Кафаров Я.М. Борьба за искоренение преступлений, составляющих пережитки местных обычаев, посягающих на права женщин в Дагестанской АССР: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 1966. 16 с.
982. Качмар Б.М. Механізм забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві (кримінальний процесуальний аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2017. 198 с.
983. Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Коваленка; за наук. ред. О.М. Джузи та А.В. Савченка. Київ: Атіка, 2011. 648 с.
984. Кваліфікація злочинів: навч. посіб. / Г.М. Анісімов, О.О. Володіна, І.О. Зінченко та ін.; за ред. М.І. Панова. Харків: Право, 2016. 356 с.
985. Кваліфікація злочинів: навч. посіб. / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: Істина, 2011. 430 с.
986. Кваша О.О. Співучасть у злочині: структура та відповідальність: монограф. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2013. 560 с.
987. Киевская семья обвиняет врачей роддома в подмене ребенка. *Подробности*. 13 сентября 2011 г. URL: <http://podrobnosti.ua/791172-kievskaja-semja-obvinjaet-vrachej-roddoma-v-podmene-rebenka.html>

988. Кирилова К. Карательная психиатрия: как в России борются с инакомыслием. *Крым. Реалии*. 12 сентября 2016 г. URL: <http://ru.krymr.com/a/27981326.html>
989. Кирилюк І.В. Злочинність у сфері психіатрії: особливості, детермінанти та шляхи запобігання. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. Число 3 (22). С. 140–148.
990. Кислова Е.А. Проблемы регулирования уголовной ответственности за торговлю людьми. *Уголовное право: стратегия развития в XXI веке*: сб. материалов третьей Международной научно-практической конференции. Москва: МГЮА, 2006. С. 166–169.
991. Кислова Е.А. Уголовно-правовые средства противодействия рабству и торговле людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2005. 31 с.
992. Кислова Е.А. Уголовно-правовые средства противодействия рабству и торговле людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2005. 167 с.
993. Кісілюк Е.М. Особливості гармонізації та врегулювання термінології щодо гендерно зумовленого насильства в рамках внесення змін до Кримінального кодексу України. *Актуальні проблеми кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (25 трав. 2018 р., м. Дніпро). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 32–34.
994. Клименко А.В. Уголовно-правовая характеристика похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2004. 21 с.
995. Клименко В.В., Лозова Г.М. Середній клас: досвід США та українські реалії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Проблеми економіки та управління*. 2015. № 815. С. 63–68.
996. Клименко В.І., Анісімова Ю.В. Проблема стигматизації та самостигматизації при організації психіатричної допомоги (огляд літератури). *Україна. Здоров'я нації*. 2012. № 1 (21). С. 160–163.
997. Климов В.А. Криминологические и уголовно-правовые проблемы борьбы с похищением детей: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1986. 21 с.
998. Князев В.В., Сазонова Н.И., Свешникова И.Ю. Проблемы противодействия торговле людьми за рубежом. Москва: ВНИИ МВД России, 2010. 128 с.
999. Кобзева Е.В. Теория оценочных признаков в уголовном законе / науч. ред. Н.А. Лопашенко. Москва: Юрлитинформ, 2009. 264 с.
1000. Кобозева Т.Ю. Преступное принуждение как уголовно-правовая категория: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. 243 с.
1001. Кобозева Т.Ю. Преступное принуждение как уголовно-правовая категория: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. 28 с.
1002. Коваленко В.И. Понятие и виды криминальной эксплуатации труда человека. *Юристы-Правоведы*. 2016. № 5 (78). С. 27–32.
1003. Коваленко В.И. Теоретические и прикладные проблемы противодействия криминальной эксплуатации человека (криминологическое исследование): дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2017. 515 с.
1004. Коваленко Н., Шерстюк Н. У психоневрологічних інтернатах порушують права людини. *Радіо Свобода*. 25 серпня 2010 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/2137282.html>
1005. Коваль Н.В. Соціально-економічна нерівність в Україні та світі: проблеми оцінювання та шляхи їх вирішення. *Економіка та держава*. 2016. № 2. С. 46–50.
1006. Ковальова С.Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року: монографія. Миколаїв: Видавництво ЧДУ, 2009. 109 с.
1007. Ковтун Н.Н. Стационарная судебно-психиатрическая экспертиза по уголовным делам и гарантии прав граждан при оказании психиатрической помощи. *Государство и право*. 1997. № 3. С. 64–71.
1008. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08>
1009. Козак В.А. Кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. «Право». 2012. Випуск 19. С. 154–159.
1010. Козак В.А. Кримінальна відповідальність за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (аналіз основного складу злочину). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. «Право». 2011. Випуск 17. С. 171–176.
1011. Козак В.А. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2002. 196 с.
1012. Козак В.А. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми: проблема об'єкта злочину. *Проблеми законності*. 2002. Вип. 52. С. 193–198.
1013. Козак В.А. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми: чи рухаємось у вірному напрямку? *Кримінальне право України*. 2006. № 1. С. 56–61.
1014. Козак В.А. Нова редакція кримінального закону, що передбачає відповідальність за торгівлю людьми: проблеми тлумачення та застосування. *Ефективність кримінального законодавства: доктринальні, законотворчі та правозастосовні проблеми її забезпечення: матер. міжнарод. наук.-практ. кругл. столу (м. Харків, 17 трав. 2019 р.)* / укладачі: Л.М. Демидова, К.А. Новікова, Н.В. Шульженко. Харків: Константа, 2019. С. 142–145.
1015. Козак В.А. Поняття, критерії та ознаки уразливого стану особи за кримінальним правом України. *Кримінальне право України*. 2007. № 1. С. 27–34.
1016. Козак В.А. Торговля людьми / Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В.Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2017. С. 964–967.
1017. Козак В.А. Уразливий стан особи за кримінальним правом України: зміст та співвідношення з іншими суміжними поняттями. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. «Право». 2013. Вип. 20. С. 73–80.
1018. Козаченко А. Злочини і покарання в Україні-Гетьманщині за універсалами Богдана Хмельницького (1648–1657 роки). *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 4 (35). С. 120–126.
1019. Козаченко А.В., Клаєван Н.В. Феномен транснаціональної преступности: научно-практическое пособие. Николаев: ООО «Фирма «Илион», 2009. 408 с.
1020. Козаченко Е.Б. Понятие «беспомощное состояние» в доктринальной, законодательной и правоприменительной трактовках. *Российский юридический журнал*. 2011. № 4 (79). С. 145–153.

1021. Козаченко И.Я., Авдеева Е.В. Актуальные вопросы уголовно-правовой регламентации торговли людьми и использования рабского труда. *Криминологический журнал*. 2012. № 4. С. 63–68.
1022. Козьма В.В. Стабілізаційна роль середнього класу в життєдіяльності суспільства. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2009. Вип. 1. С. 80–85.
1023. Колб О.Г., Василюк І.М. Гідність людини як об'єкт кримінологічного дослідження та правової охорони. *Сучасна кримінологія: досягнення, проблеми, перспективи*: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 50-річчю каф. кримінології та кримінально-виконавчого права, Харків, 9 груд. 2016 р. / за ред. В.Я. Тація, Б.М. Головкина. Харків: Право, 2016. С. 60–62.
1024. Колб О.Г., Кондратишина В.В. Кримінально-правові та кримінологічні аспекти боротьби з торгівлею людьми в Україні. *Боротьба з торгівлею людьми: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Донецьк, 26 червня 2008 р.). Донецьк: Донецький юридичний інститут ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2008. С. 134–138.
1025. Колесник М.О. Об'єкт злочину, передбаченого ст. 150 Кримінального кодексу України «Експлуатація дітей». *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених*. 2005. Вип. 7. С. 109–114.
1026. Колесникова Н. Психікарні та психоневрологічні інтернати: тортури замість допомоги / Центр інформації про права людини. 22 жовтня 2015 р. URL: https://humanrights.org.ua/material/psihikarni_ta_pshhonevrologichni_internati_torturi_zamist_dopomogi
1027. Колмакова О.С. Конструктивные признаки подмены ребенка. *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки*. 2014. № 10. С. 1–8. URL: <http://online-science.ru/userfiles/file/2pzcfyr5zapjlnj932sfirs2qoejkei.pdf>
1028. Колмакова О.С. Преступления, посягающие на права ребенка в сфере семейных отношений: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2015. 25 с.
1029. Колмакова О.С. Преступления, посягающие на права ребенка в сфере семейных отношений: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2014. 197 с.
1030. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 336 с.
1031. Колодяжний М.Г. Стратегія зменшення можливостей учинення злочинів: зарубіжні реалії, перспективи запровадження в Україні: монографія. Харків: Право, 2018. 228 с.
1032. Колоколов Г.Е. Уголовное право. Особенная часть. Курс лекций. Москва: Б.и., 1895. 379 с.
1033. Колос М. Войско Запорожское: преступления, наказания и их назначение. *Закон и жизнь*. 2013. № 10/3. С. 107–111.
1034. Колос М. Клевета и оскорбление: генезис ответственности и проблемы современной криминализации – декриминализации. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2014. № 4 (8). С. 158–163.
1035. Колос М.І. Кримінальне право в Україні (X – початок ХХІ століття): моногр.: у 2 т. Т. 1. Освіта, наука, законодавство. Київ – Острого: Національний університет «Острозька академія», 2011. 448 с.
1036. Колос М.І. Об'єктивні ознаки злочинів у кримінально-правових положеннях русько-візантійських договорів 911 та 944 років. *Держава і право*. 2011. Вип. 52. С. 441–445.
1037. Колос М.І. Русько-візантійські договори 911, 944 років: генезис українського кримінального права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. № 4. С. 251–261.
1038. Колос М.І. Судебник Казимира Ягайловича: кримінально-правова охорона власності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2016. Вип. 40. Том 2. С. 86–90.
1039. Колос М.І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Ірпінь, 2019. 39 с.
1040. Колос М.І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Острого, 2019. 471 с.
1041. Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР 1960 г. / под ред. М.Д. Шаргородского и Н.А. Беяева. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1962. 459 с.
1042. Комюніке Секретаря Європейського суду з прав людини щодо рішення у справі «Сільяден проти Франції» / Верховний Суд України: інформаційний сервер. URL: <http://www.viaduk.net/clients/vs.nsf/0/302B0FFB10F7F821C22576C40035F839>
1043. Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
1044. Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами від 2 грудня 1949 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_162#Text
1045. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
1046. Конвенція про примусову чи обов'язкову працю № 29 від 28 червня 1930 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136#Text
1047. Конвенція про рабство від 25 вересня 1926 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_857#Text
1048. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами та пояснювальна доповідь. Стамбул (Туреччина). 11.V.2011 / Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/1680093d9e>
1049. Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми від 16 травня 2005 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_858#Text
1050. Кондратов Д.Ю. Відмежування втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 КК України) від суміжних складів злочинів. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2014. № 6. С. 53–62.
1051. Консумация: что это такое? *Бизнес и закон*. URL: <https://businessizakon.ru/konsumaciya-chto-eto-takoe.html>
1052. Кончаковська В.В. Примушування давати показання: кримінально-правові та кримінологічні аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2010. 18 с.
1053. Коньшева Л. Понятие психического беспомощного состояния жертвы преступления. *Российская юстиция*. 1999. № 4. С. 44–45.
1054. Копик Ю.В. Кримінальне право на українських землях у складі Великого князівства Литовського: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2015. 220 с.

1055. Копотун І.М. Запобігання злочинам, що призводять до надзвичайних ситуацій у виправних колоніях: монографія. Київ: ПП «Золоті ворота», 2013. 472 с.
1056. Копотун І.М. Кримінологічна характеристика захоплення заручників у кримінально-виконавчих установах. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2012. № 2. С. 98–104.
1057. Кораблев В.Г. Кримінологическая характеристика и уголовно-правовые меры противодействия похищению человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Санкт-Петербург, 2005. 189 с.
1058. Корж В. Окремі проблеми розслідування злочинів про торгівлю жінками, вчинених організованими транснаціональними групами. *Право України*. 2001. № 4. С. 78–80.
1059. Коржанский Н. Уголовно-правовая охрана чести и достоинства личности. *Социалистическая законность*. 1971. № 6. С. 67–68.
1060. Коржанский Н.И. О недостатках уголовно-правовой охраны чести и достоинства личности. *Труды Высшей следственной школы МВД СССР*. Волгоград, 1970. Вып. 3. С. 38–46.
1061. Коржанський М., Коржанська О. Цінність суспільних відносин. *Право України*. 2006. № 12. С. 20–22.
1062. Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2007. 592 с.
1063. Коржанський М.Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина Загальна. Курс лекцій. Київ: Атіка, 2001. 432 с.
1064. Коржанський М.Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина Особлива. Курс лекцій. Київ: Атіка, 2001. 544 с.
1065. Коржанський М.Й. Предмет і об'єкт злочину: монографія. Дніпропетровськ: Юрид. акад. Мін-ва внутр. справ; Ліра ЛТД, 2005. 252 с.
1066. Коростылёв О.И. Уголовно-правовая характеристика угрозы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ставрополь, 2004. 163 с.
1067. Коротенко А. Специфика юридического зашиту психично хворих / Ассоциация психиатров Украины. URL: <http://upa-psychiatry.org.ua/articles/ZahystPsyhichHvoryh.pdf>
1068. Коротич Е. Направлення оптимізації уголовно-правовой охраны личной свободы. *Юстиция Беларуси*. 2016. № 1. С. 36–42.
1069. Коротич Е.А. Родовой объект захвата заложника. *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия D. Экономические и юридические науки*. 2010. № 4. С. 261–264.
1070. Коротич Е.А. Уголовно-правовая охрана личной свободы: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Минск, 2016. 24 с.
1071. Косенко Н.А., Красильников Г.Т., Косенко В.Г., Агеев М.И. Истоки психиатрической стигматизации и ее перспективы. *Кубанский научный медицинский вестник*. 2015. № 3 (152). С. 58–61.
1072. Костенко О., Ландіна-Виговська А. Поняття об'єкта злочину: дискусію варто продовжити. *Право України*. 2008. № 4. С. 101–105.
1073. Костенко О.М. Культура і закон – у протидії злу: монографія. Київ: Атіка, 2008. 352 с.
1074. Костенко О.М. Не карю єдиною! Про концепцію «антикримінальних лещат». *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 4/2 (52). С. 13–16.
1075. Костров Г. Нужен общий состав об ответственности за принуждение. *Советская юстиция*. 1976. № 2. С. 22–23.
1076. Костылева О.В. Торговля людьми: имплементация международно-правовых норм и вопросы квалификации преступления по ст. 127-1 УК РФ. *Вестник Московского университета. Серия 11. Право*. 2013. № 3. С. 56–73.
1077. Кохан Г.А. Міжнародно-правове співробітництво в боротьбі з рабством і торгівлею: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Харків, 2002. 20 с.
1078. Крапивин С.В. Эксплуатация человека как цель торговли людьми. *Общество и право*. 2012. № 3 (40). С. 158–160.
1079. Красиков Ю.А., Саркисов Г.С. Ответственность за преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Ереван: Айастан, 1990. 102 с.
1080. Красицька Л.В. Визначення походження дитини від матері. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2017. № 3 (78). С. 172–180.
1081. Красицький І.В., Дубно Т.В. Значення способу вчинення злочину для диференціації кримінальної відповідальності. *Митна справа*. 2015. № 2 (98). Частина 2, книга 2. С. 250–255.
1082. Крестовська Н.М., Готвянська М.А. Використання дітей молодшого віку при жебракуванні: проблеми кваліфікації та юридичного реагування. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2005. № 12. С. 124–129.
1083. Кривоконь Д.А. Торговля людьми: кримінально-правовий аналіз. *Молодий вчений*. 2018. № 10 (62). С. 667–670.
1084. Кривуля О.М., Куц В.М. Чи можуть бути суспільні відносини об'єктом злочину. *Вісник Університету внутрішніх справ*. 1997. Вип. 2. С. 70–75.
1085. Кримінологія: учебник / под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. Москва: Юристъ, 2007. 734 с.
1086. Кримінологія: учебник для вузов / под общ. ред. д.ю.н., проф. А.И. Долговой. Москва: Издательство НОРМА, 2003. 848 с.
1087. Кримінологія: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / науч. ред.: Н.Ф. Кузнецова, В.В. Лунеев. Москва: Волтерс Клаувер, 2005. 640 с.
1088. Кримінологія: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности 021100 «Юриспруденция» / под ред. Г.А. Аванесова. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. 495 с.
1089. Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. 786 с.
1090. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. Київ: Атіка, 2009. 744 с.
1091. Кримінальне право України. Судові прецеденти (1864–2007 рр.) / за ред. В.Т. Маляренка. Київ: Освіта України, 2008. 1104 с.
1092. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Харків: Право, 2010. 456 с.
1093. Кримінальне право України: навч.-метод. посіб. / за ред. д.ю.н., проф. В.О. Тулякова. Одеса: Фенікс, 2011. 450 с.
1094. Кримінальне право України: Особлива частина: підруч. для студ. вищ. навч. закл. освіти / за ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ: Юрінком Інтер; Харків: Право, 2003. 496 с.
1095. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., засл. діяча науки і техніки України Є.Л. Стрельцова. Харків: Одіссей, 2009. 496 с.
1096. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Харків: Право, 2010. 608 с.
1097. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. проф. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Пютюгіна. Харків: Право, 2015. 680 с.

1098. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник для студентів юрид. вузів і фак. / за ред. П.С. Матишевського, С.С. Яценка, П.П. Андрушка. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 896 с.
1099. Кримінальне право: Загальна частина: підручник / за ред. А.С. Беніцького, В.С. Гуславського, О.О. Дудорова, Б.Г. Розовського. Київ: Істина, 2011. 1112 с.
1100. Кримінальний кодекс Королівства Іспанія / пер. на укр. мову О.В. Лішевської. Київ: ОВК, 2017. 284 с.
1101. Кримінальний кодекс Республіки Польща / пер. на укр. мову В.С. Станіч. Київ: ОВК, 2017. 138 с.
1102. Кримінальний кодекс Туніської Республіки / пер. на укр. мову – К.І. Мазуренко. Київ: ОВК, 2016. 104 с.
1103. Кримінальний кодекс України (за станом законодавства на 1 вересня 1997 р.) / авт.-упоряд. М.І. Мельник, М.І. Хавронюк. Київ: А.С.К., 1997. 320 с.
1104. Кримінальний кодекс України від 28 грудня 1960 р. (з наступними змінами і доповненнями) / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text>
1105. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III (з наступними змінами і доповненнями) / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
1106. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. Харків: Право, 2013. 1040 с.
1107. Кримінальний кодекс України. Проект (внесений на розгляд Верховною Радою України з питань правопорядку та боротьби із злочинністю). *Іменем Закону. Спеціальний випуск*. 28 жовтня 1994 р. № 43 (4814). С. 1–16.
1108. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. Є.Л. Стрельцова. Харків: Одиссей, 2012. 904 с.
1109. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Харків: ТОВ «Одиссей», 2008. 1208 с.
1110. Кримінальний кодекс України: нормат. акти кримін.-прав. значення (за станом законодавства на 1 вересня 1997 р.) / авт.-упоряд.: М.І. Мельник, М.І. Хавронюк. Київ: А.С.К., 1997. 320 с.
1111. Кримінальний кодекс Української РСР. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. 138 с.
1112. Кримінальний кодекс Французької Республіки / пер. на укр. мову – К.І. Мазуренко. Київ: ОВК, 2017. 348 с.
1113. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
1114. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 р. № 1129-IV / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>
1115. Кримінологічна віктимологія: навч. посібник / за заг. ред. проф. О.М. Джужи. Київ: Атіка, 2006. 352 с.
1116. Кримінологія. Академічний курс / за заг. ред. О.М. Литвинова. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2018. 588 с.
1117. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник для студентів юрид. спец. вищ. навч. закладів / за ред. проф. І.М. Даньшина. Харків: Право, 2003. 352 с.
1118. Кримінологія: навчальний посібник / за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О.М. Джужи. Київ: Атіка, 2010. 312 с.
1119. Кримінологія: підручник / за заг. ред. Ю.В. Нікітіна, С.Ф. Денисова, Є.Л. Стрельцова. Харків: Право, 2018. 416 с.
1120. Кримінологія: підручник / за ред. В.В. Голіні, Б.М. Головкина. Харків: Право, 2014. 440 с.
1121. Кримінологія: підручник для студентів вищих навч. закладів / за заг. ред. О.М. Джужи. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.
1122. Круглий стіл на тему «Українська психіатрія: із XIX століття в XXI». Вступне слово Л.Л. Денисової / Новини медицини та фармації. URL: <http://www.mif.ua.com/archive/article/11014>
1123. Кругликов Л.А. Преступления против личности: текст лекций. Ярославль: Яросл. гос. ун-т, 1998. 120 с.
1124. Кругликов Л.А. Уголовно-правовое регулирование прав и свобод пациента в России. *Юридическая наука*. 2015. № 3. С. 60–64.
1125. Кругликов Л.А., Васильевский А.В. Дифференциация ответственности в уголовном праве. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. 300 с.
1126. Кругликов Л.А., Смирнова Л.Е. Унификация в уголовном праве. Санкт-Петербург: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. 312 с.
1127. Круглова О.О., Волошук С.Ю. Окремі підстави криміналізації примушування до шлюбу. *Актуальні питання протидії злочинності в сучасних умовах: вітчизняний та зарубіжний досвід*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 березня 2018 р.). Дніпро: ДДУВС, 2018. С. 263–265.
1128. Крупним планом: Чи існує в Україні каральна психіатрія? / Телеканал новин «24». 22 липня 2013 р. URL: http://24tv.ua/kgupnim_planom_chi_ishnuye_v_ukrayini_karalna_psihiatriya_n354696
1129. Куемжиева С.А. Преступления против семьи и несовершеннолетних: анализ типичных следственных ситуаций первоначального этапа расследования. *Научный журнал КубГАУ*. 2016. № 116 (02). С. 1–13.
1130. Кузнецов А.В. Уголовно-правовая охрана интересов личности в СССР. Москва: Юридическая литература, 1969. 160 с.
1131. Кузнецов В. Віктор Миколайович Смітєнко – вчений, що випередив час. *Право України*. 2017. № 2. С. 196–202.
1132. Кузнецов В. Принципи кримінально-правової охорони. *Право України*. 2017. № 2. С. 124–130.
1133. Кузнецов В.В. Експлуатація дитини у вигляді жебракування. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2009. № 6. С. 191–199.
1134. Кузнецов В.В. Кримінально-правова охорона громадського порядку та моральності в українському вимірі: монографія. Київ: ТОВ НВП «Інтерсервіс», 2012. 908 с.
1135. Кузнецов В.В. Кримінально-правова характеристика суб'єктивних ознак використання дитини для жебракування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія Право*. 2009. Випуск 12: Частина 2. С. 375–378.
1136. Кузнецов В.В., Кузнецова Л.О. Окремі напрями удосконалення історико-правових досліджень кримінального законодавства України. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 1 (6). С. 41–50.
1137. Кузнецов В.В., Семчук Н.О., Чабанюк В.Д. Кримінально-правова охорона моральності неповнолітніх: порівняльно-правове дослідження: монографія. Київ: ФОП Кандиба Т.П., 2017. 276 с.

1138. Кузнецова Н.Ф. Проблемы криминологической детерминации / под ред. В.Н. Кудрявцева. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1984. 208 с.
1139. Кузьминь И.О. Матеріали къ вопросу объ обвиненіяхъ евреевъ въ рытуальныхъ преступленіяхъ. Санктъ-Петербургъ: Типографія «А. Смолинскаго», Загородный пр., 74, 1913. VIII+316 с.
1140. Кузьмук О.М. Кризова сім'я як приклад соціально вразливої категорії населення: соціологічний аналіз феномену. *Нова парадигма*. 2015. Вип. 126. С. 208–217.
1141. Кузьо Т. Повернення до радянської каральної психіатрії? *Українська правда. Блоги*. 11 листопада 2010 р. URL: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/kuzyo/4cdc0db627631/>
1142. Кулакова Н.Г. Криминологические и уголовно-правовые меры борьбы с торговлей несовершеннолетними: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2000. 22 с.
1143. Кулакова Н.Г., Харьковский Е.Л. Ответственность за торговлю людьми по действующему уголовному законодательству Российской Федерации. *Российский следователь*. 2005. № 8. С. 38–40.
1144. Кулик О. Криминологічна характеристика осіб, які вчинили злочини в Україні: сучасні тенденції. *Юридична Україна*. 2013. № 7. С. 98–102.
1145. Кулик О.Г. Злочинність в Україні на початку ХХІ століття: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 272 с.
1146. Кулик О.Г. Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 288 с.
1147. Кулик Я.В. Совершенствование методики расследования похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Ростов-на-Дону, 2009. 28 с.
1148. Куликов А.С. Коррупция и торговля людьми. *Юристъ-Правоведъ*. 2008. № 4 (29). С. 5–10.
1149. Куманьева Е.А. Принуждение в уголовном праве России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. 27 с.
1150. Кундаус В.Г. Кримінально-правова характеристика викрадення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2004. 198 с.
1151. Кургузкина Е.Б., Полянская Е.М. Уголовно-правовые и международные аспекты борьбы с использованием рабского труда и торговлей людьми: монография. Воронеж: ФГБОУ ВО Воронежский ГАУ, 2016. 130 с.
1152. Курилова Е.Н. Сексуальная эксплуатация несовершеннолетних, занимающихся проституцией: уголовно-правовые и криминологические аспекты: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Санкт-Петербург, 2017. 27 с.
1153. Курляндский В.И. Советский закон на страже интересов личности. Москва: Госюриздат, 1954. 84 с.
1154. Курманова Т. «Страх породив це чудовисько». Що буде з психлікарнею суворого режиму в Дніпрі. *Дзеркало тижня*. 7 грудня 2018 р. URL: https://dt.ua/SOCIUM/strah-porodiv-ce-chudovisko-296413_.html
1155. Курс лекций по криминологии / под ред. проф. Н.И. Данышина (Общая часть) и проф. В.В. Голины (Особенная часть). Харьков: Одиссей, 2006. 280 с.
1156. Курс российского уголовного права. Особенная часть / под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. Москва: Спарк, 2002. 1040 с.
1157. Курс советского уголовного права (Часть Особенная). Т. 3 / отв. ред. Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1973. 836 с.
1158. Курс советского уголовного права в шести томах. Том V. Преступления против личности, ее прав. Хозяйственные преступления / А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, Г.Л. Кригер. Москва: Наука, 1971. 570 с.
1159. Куц В.М., Орлеан А.М. Прокурорські засоби протидії торгівлі людьми: науково-практичний посібник / за ред. Г.П. Середи. Київ: Варта, 2007. 168 с.
1160. Ланге Н. О наказаніяхъ и взысканіяхъ за безчестіе по древнему русскому праву. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. Часть СІІ. Отдѣленіе ІІ. Санктъ-Петербургъ: Въ типографіи Императорской академіи наукъ, 1859. С. 161–224.
1161. Ларин А.Н. Психологические особенности жертв торговли людьми. *Электронный журнал «Психология и право»*. 2015. Том 5. № 3. С. 90–97.
1162. Лашук Є.В. Поняття і структура об'єкта злочину. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики: щоріч. бюл. / за заг. ред. А.А. Музики*. Київ: КЮІ КНУВС, 2005. Вип. 10. С. 197–207.
1163. Левковська Н. Динаміка ціннісних орієнтацій молоді. *Політичний менеджмент*. 2006. № 1. С. 85–93.
1164. Лемеха Р.І. Тяжкі наслідки як наскрізне кримінально-правове поняття: монографія / за ред. В.О. Навроцького. Львів: Видавництво «Растр-7», 2017. 180 с.
1165. Лень В.В., Олійников Г.В. Незаконний обіг вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин та пристроїв, пов'язаний із проведенням антитерористичної операції: окремі питання запобігання. *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 204–208.
1166. Леоненко Т.Є. Злочинність і релігія: криминологічне дослідження: монографія. Запоріжжя: Кругозір, 2015. 700 с.
1167. Лесниевски-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. Москва: Издательство НОРМА, 2000. 400 с.
1168. Лизогуб Я. «Тривалий час» як оціночне поняття у статті 146 КК України. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 6 (198). С. 88–91.
1169. Лизогуб Я. Кваліфікуючі ознаки незаконного позбавлення волі людини: наукові аргументи проти законодавчих фактів. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 7. С. 91–94.
1170. Лизогуб Я. Незаконне позбавлення волі або викрадення людини (ст. 146 КК України): деякі проблеми кваліфікованого складу. *Право України*. 2008. № 10. С. 126–129.
1171. Лизогуб Я. Статті 149 і 332 Кримінального кодексу України: окремі проблеми законодавчого викладу, узгодженості та тлумачення. *Адвокат*. 2005. № 7. С. 9–11.
1172. Лизогуб Я.Г. «Карати не можна милувати», або чи потрібні заохочувальні норми у статтях КК України про злочини проти волі, честі та гідності особи. *Право і безпека*. 2018. № 3 (70). С. 22–26.
1173. Лизогуб Я.Г. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо передачі людини: порівняльно-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2003. 202 с.
1174. Лизогуб Я.Г. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо передачі людини: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2003. 20 с.

1175. Лизогуб Я.Г. Примушування до вагітності як діяння, що посягає на волю та гідність людини, під кутом зору доцільності його криміналізації. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2019. Спецвипуск. С. 33–42.
1176. Лизогуб Я.Г., Яценко С.С. Протидія торгівлі людьми: аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства: навчальний посібник / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. С.С. Яценко. Київ: Атіка, 2005. 240 с.
1177. Лимонченко М.С. Правове регулювання кримінальної відповідальності за примушування до шлюбу в законодавстві азійських країн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2019. Випуск 58. Том 2. С. 97–100.
1178. Липитчук О. Юлій Макаревич – видатний представник львівської школи кримінального права. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали VII регіональної науково-практичної конференції (Львів, 13-14 лютого 2001 р.)*. Львів: Юридичний факультет ЛНУ імені Івана Франка, 2001. С. 50–52.
1179. Липитчук О.В. Польський кримінальний кодекс 1932 р. та його характеристика. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 4. С. 77–87.
1180. Лисенко І. Кримінально-правовий захист дітей від експлуатації. *Право України*. 2002. № 4. С. 65–69.
1181. Листь Ф. Учебник уголовного права. Особенная часть. Москва: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1905. XVIII+409 с.
1182. Литвинов О.М. Загальносоціальний вектор у механізмі протидії злочинності та фактори, що його обумовлюють. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 41. С. 111–117.
1183. Литвинов О.М. Протидія злочинності як соціальний феномен. *Актуальні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (23 травня 2014 р., м. Харків)*. Том I. Харків: ХНУВС, 2014. С. 221–226.
1184. Литвинов О.М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні: монографія. Харків: Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. 446 с.
1185. Литвинов О.М., Данильченко Ю.Б. Пропозиції та зауваження до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» (реєстр. № 4952 від 12.07.2016) / Законодавче забезпечення правоохоронної діяльності: навчальний посібник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. В.В. Сокурєнка. Харків: Стильна типографія, 2017. С. 892–896.
1186. Литвинов О.М., Орлов Ю.В. Нариси з кримінології постмодерну. Харків: Право, 2019. 278 с.
1187. Лихова С.Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2006. 573 с.
1188. Лісняк С.Г. Кримінологічна характеристика злочинів проти волі, честі та гідності особи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 6. С. 269–272.
1189. Лісняк С.Г. Кримінологічна характеристика злочинів проти волі, честі та гідності особи (2010–2014 роки). *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2015. № 1 (II). С. 188–195.
1190. Літвінова О.В., Коломойчук Д.В. Психологічні відмінності у відношенні працьовитості до своїх дітей та внуків. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Психологія»*. 2017. Вип. 23. С. 66–75.
1191. Лонгиновъ А.В. Мирные договоры русских съ греками, заключенные въ Х вѣкѣ. Историко-юридическое изслѣдование. Одесса: «Экономическая» типографія, 1904. II+161 с.
1192. Лоскутов А. Пресечение захвата заложников. *Социалистическая законность*. 1991. № 12. С. 37–38.
1193. Лохвицкий А. Курсъ русскаго уголовного права. Второе исправленное и дополненное издание, сведенное съ кассационными рѣшеніями. Санктъ-Петербургъ: Скоропечатня Ю.О. Шрейера, 1871. 704+VI с.
1194. Лукач Н.М. Концептуальні засади та інституційні механізми протидії глобальній проблемі торгівлі людьми: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. Львів, 2016. 245 с.
1195. Лукашевич С.Ю. Незаконна міграція фізичних осіб і торгівля «живим товаром» як напрями діяльності транснаціональної злочинності. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 194–197.
1196. Лутова Н.Б., Сорокин М.Ю., Вид В.Д. Психиатрическая стигма – ее проявления и последствия. *Обзорные психиатрии и медицинской психологии имени В.М. Бехтерева*. 2017. № 3. С. 41–45.
1197. Луценко назвав кількість незареєстрованої зброї на руках у населення. *День*. 10 листопада 2018 р. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/news/101118-lucenko-nazvav-kilkist-nezarejestrovanoi-zbroyi-na-rukah-u-naselennya>
1198. Лысодед А.В. Актуальные криминологические проблемы преступлений против свободы, чести и достоинства личности. *Проблеми законності: респ. міжвід. наук. зб. Харків*, 2006. Вип. 81. С. 127–136.
1199. Лысодед А.В. Общесоциальное предупреждение как перспективное направление в борьбе с торговлей людьми. *Злочини проти особистої волі людини: Збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 188–194.
1200. Лысодед А.В., Батыргареева В.С. О некоторых путях предупреждения торговли женщинами в Украине. *Организованная преступность, терроризм и коррупция*. 2003. № 3. С. 73–78.
1201. Макарова О.В. Правовий нігілізм: теоретико-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 19 с.
1202. Максимів І.І. Психологічна характеристика об'єктивних причин втягнення дитини у жебрацтво. *Право і суспільство*. 2015. № 2. С. 229–235.
1203. Максимович Р. Обман як наскрізне кримінально-правове поняття. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2019. Вип. 69. С. 153–160.
1204. Максимович Р.А. Викрадення як наскрізне кримінально-правове поняття. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2015. № 2. С. 247–255.

1205. Максимович Р.А. Про співвідношення понять «уразливий стан» і «безпорадний стан» у кримінальному праві України. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 жовт. 2012 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2012. С. 316–318.
1206. Малиновскій І. Ученіе о преступленіи по Литовскому статуту. Київ: Типографія Імператорскаго Университета св. Владимира, 1894. VII+171+L с.
1207. Мамбетов Р.Я. Криминологические и уголовно-правовые проблемы защиты прав и интересов женщин в России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2009. 26 с.
1208. Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Москва, 1965. 31 с.
1209. Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта / под ред. С.Я. Булатова. Алма-Ата: Казгосиздат, 1963. 336 с.
1210. Марахтанова Е.А. Преступления против свободы личности: вопросы законодательной регламентации и квалификации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Самара, 2006. 27 с.
1211. Марахтанова Е.А. Преступления против свободы личности: вопросы законодательной регламентации и квалификации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Самара, 2006. 246 с.
1212. Марисюк К.Б. Система майнових покарань у чинному Кримінальному кодексі України могла би бути іншою (до 15-річчя одного з проєктів КК України). *Форум права*. 2011. № 2. С. 581–584.
1213. Марін О.К. Кваліфікація злочинів при конкуренції кримінально-правових норм. Монографія. Київ: Атіка, 2003. 224 с.
1214. Маркарян С.А. Мотивы как основание дифференциации уголовной ответственности за преступления против личности (проблемы конструирования квалифицирующих признаков): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Махачкала, 2012. 27 с.
1215. Маркелов В.Н. К вопросу о преступлениях, составляющих пережитки родового быта в Бурят-Монголии. Москва: Юриздат НКЮ СССР, 1940. 71 с.
1216. Маркін В. «Підміна дитини» (ст. 148 КК України): характеристика об'єктивних ознак складу злочину. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матеріали XII регіональної науково-практичної конференції (9-10 лютого 2006 р.). Львів: Юридичний факультет ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. С. 370–372.
1217. Мартыненко Н.Э. Похищение человека: уголовно-правовые и криминологические аспекты: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1994. 21 с.
1218. Мартыненко Н.Э. Похищение человека: уголовно-правовые и криминологические аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1994. 203 с.
1219. Мартыненко О.А. Детерминация и предупреждение преступности среди персонала органов внутренних дел Украины: монография. Харьков: Изд-во ХНУВС, 2005. 496 с.
1220. Мархотин В.И. Охрана чести и достоинства личности по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Киев, 1980. 25 с.
1221. Мархотин В.И. Честь и достоинство советского гражданина. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1978. 96 с.
1222. Марценковський І.А., Коваль Н.В. Інструкція про порядок госпіталізації дітей у віці до 18 років, які страждають від психічних та поведінкових розладів, у стаціонарні психіатричні заклади (проект). *Вісник Асоціації психіатрів України*. 2012. № 1. URL: <http://www.mif-ua.com/archive/article/30986>
1223. Масюк Е. Укол «Мадам Депо». В учреждении ФСИН вернулась карательная психиатрия. *Новая газета*. 18 августа 2018 г. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2018/08/18/77533-ukol-madam-depo>
1224. Матвійчук В.К. Загальнотеоретичні підходи до з'ясування об'єкта злочину. *Юридична наука*. 2012. № 8. С. 89–103.
1225. Матеріали для пересмотра нашего уголовного законодательства. Томъ первый. Уголовныя уложения Венгрии, Германии, Бельгии, и Франции и проектъ Общей части Итальянскаго уголовного уложения. Санктъ-Петербургъ: Типографія Правительствующаго Сената, 1880. IX+XX+514 с.
1226. Мати-алкоголичка продала свою дочку в сексуальне рабство. *Obozrevatel*. 28 вересня 2006 р. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/abroad/40817-mati-alkogolichka-prodala-svoyu-dochku-v-seksualne-rabstvo.htm>
1227. Мать продала свою дочь попутчику по электричке за 100 гривен / *Kramatorsk.info*. 1 июля 2007 г. URL: <https://www.kramatorsk.info/?view&40076>
1228. Медіна Т. Трансформація інституту сім'ї в умовах глобалізації. *Релігія та соціум*. 2013. № 3-4. С. 189–194.
1229. Международная конвенция для защиты всех лиц от насильственных исчезновений от 20 декабря 2006 года / Организация Объединенных Наций. URL: https://www.un.org/gu/documents/decl_conv/conventions/disappearance.shtml
1230. Мейер Д.И. Русское гражданское право (в 2 ч.). По исправленному и дополненному 8-му изд., 1902. Москва: Статут, 2000. 831 с.
1231. Мельник Ж.В. Психологічні детермінанти довготривалого безробіття. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Соціально-педагогічна*. 2016. Вип. 27. С. 127–135. – С. 130–132.
1232. Мельничук В.О. Комерційна сексуальна експлуатація дітей: соціально-педагогічний аспект. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 11: Соціальна робота. Соціальна педагогіка*. 2018. Вип. 24 (2). С. 98–105.
1233. Менджул М. Принципи сімейного права (сутність та проблеми застосування): монографія. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. 420 с.
1234. Менджул М.В. Зміст принципу найкращих інтересів дитини та його практичне застосування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2019. Вип. 56. Том 1. С. 87–91.
1235. Менджул М.В. Принцип найкращих інтересів дитини в практиці ЄСПЛ. *Чотирнадцять юридичні читання. Проблеми імплементації національного законодавства до Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом*. До 185-річчя НПУ імені М.П. Драгоманова; до 70-річчя Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України: матеріали міжнародної наукової конференції, 17-18 квітня 2019 р. / ред. кол.: В.П. Андрущенко, Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2019. С. 191–194.

1236. Меньшагин В.Д., Вышинская З.А. Советское уголовное право. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1950. 520 с.
1237. Мизис И.Ю. Этапы формирования понятия инвективной лексики в судебных текстах XI–XVII вв. *Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки*. 2014. № 11 (139). С. 314–320.
1238. Миззулина Е.Б. Торговля людьми и рабство в России: международно-правовой аспект. Москва: Юрист, 2006. 591 с.
1239. Милевский А.И. Уголовно-правовая борьба с торговлей несовершеннолетними: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2000. 25 с.
1240. Мисливий В.А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту: монографія. Дніпропетровськ: Юрид. акад. Мін-ва внутр. справ, 2004. 380 с.
1241. Мисливий В.А. Учення про потерпілого в кримінальному праві України. *Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень в Україні: матеріали «круглого столу»*, 25 квіт. 2013 р. / редкол.: В.І. Борисов (голов. ред.), Б.М. Головкін (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 45–46.
1242. Митрофанов І.І. Торгівля людьми: кримінально-правове визначення поняття. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2012. № 3. С. 118–123.
1243. Михайловская О.В. К вопросу о понятии и причинах беспомощного состояния потерпевшего в уголовном праве. *Проблемы предварительного следствия и дознания. Сборник научных трудов*. № 225. Москва: ВНИИ МВД России, 2008. С. 181–190.
1244. Михайловская О.В. К вопросу об уголовно-правовой охране лиц, находящихся в беспомощном состоянии. *Теоретичні та прикладні проблеми сучасного кримінального права: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф., м. Луганськ, 19-20 квітн. 2012 р.* / упорядн.: Є.О. Письменський, Ю.Г. Старовойтова. Луганськ: Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка, 2012. С. 317–321.
1245. Михаль О. Вопросы квалификации незаконного лишения свободы, похищения человека и захвата заложников. *Уголовное право*. 2003. № 4. С. 48–50.
1246. Міжнародна конвенція про боротьбу із захопленням заручників від 17 грудня 1979 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_087#Text
1247. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН від 16 грудня 1966 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
1248. Міл Дж.С. Про свободу: Есе / пер. з англ. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 463 с.
1249. Мовчан В.С. Історія і теорія етики. Курс лекцій. Навчальний посібник. Дрогобич: Коло, 2003. 512 с.
1250. Могилевский А. Преступления на почве пережитков местных обычаев. *Социалистическая законность*. 1969. № 5. С. 58–59.
1251. Могилевский А., Степичев С. Ответственность за преступления, совершенные на почве пережитков местных обычаев. *Социалистическая законность*. 1970. № 7. С. 51–53.
1252. Мокринский С., Натансон В. Преступления против личности. Комментарий к VI главе. Харьков: Юридическое издательство Наркомюста УССР, 1928. 129 с.
1253. Молчанов Д.М. Длющиеся преступления: уголовно-правовая оценка в соответствии с принципом справедливости. *Lex Russica (Научные труды МГЮА)*. 2011. № 4. С. 741–752.
1254. Моніторинговий кримінологічний аналіз окремих видів злочинів в Україні (2013–2014 роки): наук.-практ. посіб. / О.М. Литвак, Р.О. Стефанчук, Н.В. Лісова та ін. Київ: Національна академія прокуратури України, 2015. 254 с.
1255. Мороз В.Г. Поняття місця вчинення злочину як ознаки об'єктивної сторони злочину. *Юридична наука*. 2014. № 5. С. 122–136.
1256. Мороз Д. Влада хоче закрити мені рота, запроторивши до психушки – Раїса Радченко. *Радіо Свобода*. 15 липня 2013 р. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/25047080.html>
1257. Морозюк С.М. Кримінально-правова характеристика злочинів проти інтересів сім'ї та підопічних (ст.ст. 164–169 КК України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2012. 205 с.
1258. Мохончук С.М. Злочини проти миру та безпеки людства: генезис, еволюція, сучасна регламентація у кримінальному праві та законі: монографія. Харків: Право, 2013. 528 с.
1259. Музика А.А., Горюх О.П. Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення: монографія. Київ: ПАЛИВОДА А.В., 2012. 404 с.
1260. Музика А.А., Лашук Є.В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монографія. Київ: ПАЛИВОДА А.В., 2011. 192 с.
1261. Музика А.А. Украина-2013: объективная необходимость новой кодификации уголовного законодательства. *Проблемы кодификации уголовного закона: история, современность, будущее (посвящается 200-летию проекта Уголовного уложения 1813 года)*. Материалы VIII Российского конгресса уголовного права, состоявшегося 30-31 мая 2013 г. / ответ. ред. докт. юрид. наук, проф. В.С. Комиссаров. Москва: Юрлитинформ, 2013. С. 607–610.
1262. Музика А.А., Багиров С.Р. Причинная связь: уголовно-правовой очерк. Хмельницкий: Изд-во Хмельницкого университета управления и права, 2009. 112 с.
1263. Муллаев М.М. Уголовная ответственность за преступления, совершенные на почве феодальных пережитков. *Теория и практика борьбы с правонарушениями. Сборник статей*. Вып. 2. Душанбе, 1981. С. 94–103.
1264. Мульченко В. Проблеми охорони честі і гідності особи у кримінальному законі. *Право України*. 2002. № 10. С. 41–44.
1265. Муталимов Ш.А. Уголовно-правовая борьба с преступлениями, составляющими пережитки патриархально-феодалного отношения к женщине (по материалам Дагестанской АССР): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Баку, 1964. 22 с.
1266. Мхитарян Л.К. Криминологическая характеристика и предупреждение торговли людьми и их эксплуатации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. 229 с.
1267. На руках у українців може бути до 4,4 млн. одиниць зброї. *ZIK*. 25 липня 2018 р. URL: https://zik.ua/news/2018/07/25/na_rukah_v_ukraintsiv_mozhe_buty_do_44 mln_odynyts_zbroi_zmi_1373065
1268. На Харківщині здійснюється громадський моніторинг ситуації з протидії торгівлі людьми / Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. 11 жовтня 2019 р. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1570826587>

1269. На Хмельниччині жінка продала 16-річну дочку у сексуальне рабство. *Главлком*. 10 червня 2019 р. URL: <https://glavcom.ua/news/pa-hmelnichchini-zhinka-prodala-16-richnu-dochku-u-seksualne-rabstvo-foto-600831.html>
1270. Набоков В.Д. Охрана чести въ уголовномъ законодательствѣ / Сборникъ статей по уголовному праву. Санктъ-Петербургъ: Типографія Товарищества «Общественная Польза», 1904. С. 222–236.
1271. Набоков В.Д. Элементарный учебникъ особенной части русскаго уголовного права. Выпускъ первый. Книги I и II. Санктъ-Петербургъ: Сенатская типографія, 1903. 220 с.
1272. Набруско М.С. Використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності на початковому етапі розслідування торгівлі людьми / за загал. ред. проф. М.А. Погорецького. Київ: Алерта, 2016. 204 с.
1273. Навроцький В.О. «Загибель людей» як вид злочинних наслідків: проблеми встановлення змісту та кваліфікації. *Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: матер. наук.-практ. конф.* [Харків] 22-23 квітня 2004 р. / редкол.: Сташис В.В. (голов. ред.) та ін. Київ – Харків: Юрінком Інтер, 2004. С. 44–47.
1274. Навроцький В.О. Захист прав потерпілого – турбота самого потерпілого. *Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень в Україні: матеріали «круглого столу»*, 25 квіт. 2013 р. / редкол.: В.І. Борисов (голов. ред.), Б.М. Головкін (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 31–33.
1275. Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина: курс лекцій. Київ: Т-во «Знання»: КОО, 2000. 771 с.
1276. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 704 с.
1277. Навроцький В.О. Перспективи кримінально-правової регламентації торгівлі людьми та деяких суміжних посягань. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали III Міжнародного науково-практичного симпозиуму* (м. Івано-Франківськ, 12-13 квітня 2019 р.). Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2019. С. 121–125.
1278. Навроцький В.О. Співвідношення викрадення чужої дитини і суміжних злочинів. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару* (Харків, 19-20 вересня 2000 р.) / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 33–36.
1279. Навроцький В.О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. Київ: Атіка, 1999. 464 с.
1280. Нагачевська Ю.С. Кримінально-правова характеристика торгівлі жінками з метою сексуальної експлуатації. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2014. Вип. 4. С. 241–253.
1281. Наден О.В. Торгівля жінками як кримінально-правова та соціальна проблема сучасності. Монографія. Київ: Атіка, 2004. 288 с.
1282. Надьон О. Торгівля жінками: чинники, складові та шляхи подолання. *Право України*. 2003. № 6. С. 16–22.
1283. Назаренко Д.О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам: монографія. Харків: Диска плюс, 2013. 524 с.
1284. Назаренко Д.О. Протидія проституції як фоновому для злочинності явищу. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2013. Вип. 11. С. 254–258.
1285. Назаров В., Прошляков В. Захват заложников – закон и практика. *Социалистическая законность*. 1991. № 3. С. 32–33.
1286. Найгірша в Європі купівельна спроможність: українці витрачають у 37 разів менше, ніж лідери рейтингу. *УНІАН*. 22 жовтня 2019 р. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/10728036-naygirsha-v-yevropi-kupivelna-spromozhnist-ukrajinci-vitrachayut-u-37-gazivmenshe-nizh-lideri-reytingu.html>
1287. Наказателен кодекс (В сила от 01.05.1968 г.; изм. и доп. 14 Февруари 2020 г.) / Lex.bg. URL: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/1589654529>
1288. Напрямки діяльності Громадської організації «Ла Страда-Україна» / Громадська організація «Ла Страда-Україна». URL: http://old.la-strada.org.ua/ucp_mod_content_show_napryamki-diyalnosti.html
1289. Насильницькі зникнення в Україні та зникнення безвісти під час воєнного конфлікту на сході в 2014–2018 рр. / Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. 11 червня 2018 р. URL: <http://khp.org/index.php?id=1528705847>
1290. Насильницькі зникнення в Україні та зникнення безвісти під час воєнного конфлікту. Харків, 2018. 48 с.
1291. Насильницькі зникнення та зникнення безвісти під час збройного конфлікту на сході України у 2014–2018 рр. / упоряд. Є.Ю. Захаров. Харків: ТОВ «Видавництво “Права людини”», 2019. 78 с.
1292. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. Київ: А.С.К., 2005. 848 с.
1293. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина. Коментарі до статей 109–447 Кримінального кодексу / під заг. ред. М.О. Потебенька, В.Г. Гончаренка. Київ: Форум, 2001. 942 с.
1294. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. 964 с.
1295. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Гришук, А.В. Савченко та ін.; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 1064 с.
1296. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. 1368 с.
1297. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: Юридична думка, 2012. 1316 с.
1298. Науменко С.В. Незаконное лишение свободы: уголовно-правовой и криминологический аспекты: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. 32 с.
1299. Науменко С.В. Незаконное лишение свободы: уголовно-правовой и криминологический аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. 274 с.
1300. Наумов А.В. Российское уголовное право. Курс лекций. В двух томах. Т. 2. Особенная часть. Москва: Юрид. лит., 2004. 832 с.
1301. Наумов А.В., Кибальник А.Г., Орлов В.Н., Волосюк П.В. Международное уголовное право: учебник для вузов. Москва: Юрайт, 2013. 463 с.
1302. Наумова О. Окремі аспекти криміналізації насильницького зникнення людини. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 2. С. 119–126.
1303. Наумова О.С. Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. 245 с.

1304. Наумова О.С. Кримінально-правова протидія злочинам проти волі особи (за статтями розділу III Особливої частини КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. 20 с.
1305. Наумова О.С. Регламентация відповідальності за незаконне позбавлення волі або викрадення людини у законодавстві України та окремих країн Європейського Союзу: порівняльний аспект. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 1 (7). С. 215–221.
1306. Научно-практический комментарий к Уголовному кодексу Республики Беларусь / под общ. ред. А.В. Баркова, В.М. Хомича. Минск: ГИУСТ БГУ, 2007. 1007 с.
1307. Нафиков И.И. Принуждение к совершению сделки или к отказу от ее совершения: криминологические и уголовно-правовые аспекты: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. 23 с.
1308. Негодченко Д.О. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми в Україні та інших країнах: порівняльно-правовий аналіз: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Дніпропетровськ, 2011. 225 с.
1309. Негодченко Д.О. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми в Україні та інших країнах: порівняльно-правовий аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2011. 22 с.
1310. Негодченко Д.О. Юридичний аналіз структури злочину, передбаченого ст. 149 КК України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. Вип. 2. С. 306–316.
1311. Незаконне утримання пацієнтів та умови перебування, що мають ознаки приниження гідності та тортур, – що викрила реорганізація Дніпровської психіатричної лікарні / Міністерство охорони здоров'я України. 20 вересня 2018 р. URL: <https://moz.gov.ua/article/news/nezakonno-utrimannja-pacientiv-ta-umovi-perebuwannja-scho-majut-oznaki-prinizhennja-gidnosti-ta-tortur---scho-vikrila-reorganizacija-dniprovskoj-psihiatrichnoi-likarni>
1312. Неклюдовъ Н.А. Руководство къ особенной части русскаго уголовного права. Томъ первый. Преступления и проступки противу личности. Санкт-Петербург: Типографія П.П. Меркулева, 1876. XII+543 с.
1313. Немировский Э.Я. Советское уголовное право. Ч. Общая и Особенная. Одесса: Вторая государственная типография им. т. Ленина, 1924. 292+IV с.
1314. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М. Лібанової. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2012. 404 с.
1315. Небитов А.А. Концептуальні засади кримінально-правової характеристики сексуальної експлуатації. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 2 (10). С. 50–61.
1316. Небитов А.А. Кримінальна відповідальність за примушування до участі у створенні предметів порнографічного характеру. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 4. С. 131–140.
1317. Небитов А.А. Криминологічні засади запобігання торгівлі людьми або іншій незаконній угоді щодо людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. 21 с.
1318. Небитов А.А. Сексуальна експлуатація в Україні: кримінально-правовий та криминологічний аналіз: монографія. Київ: Освіта України, 2016. 464 с.
1319. Небитов А.А. Торгівля людьми: стан, тенденції та запобігання: монографія. Донецьк: ПП «ВД «Кальміус», 2013. 224 с.
1320. Ни одна девочка не должна принуждаться к браку – считают эксперты ООН / Управление Верховного комиссара ООН по правам человека. 12 октября 2012 г. URL: <https://news.un.org/ru/story/2009/04/1143501>
1321. Николаев А. Ответственность за клевету и оскорбление. *Советская юстиция*. 1963. № 20. С. 21–22.
1322. Николаева З.А. Уголовно-правовая охрана жизни, здоровья, чести и достоинства лиц, участвующих в охране общественного порядка: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Свердловск, 1986. 16 с.
1323. Никулина Е.В. Анализ уголовно-правовых проблем похищения человека и его криминологическая характеристика в Северо-Кавказском регионе: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. 26 с.
1324. Никулина Е.В. Анализ уголовно-правовых проблем похищения человека и его криминологическая характеристика в Северо-Кавказском регионе: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ставрополь, 2005. 181 с.
1325. Нікіфорова Т.І. Обставини, які пом'якшують покарання, за кримінальним правом України. Харків: Харків юридичний, 2009. 208 с.
1326. Ніколаєнко Т.Б. Особливості кримінальної відповідальності козаків і військової старшини за звичаєвим правом Запорозької Січі середини XVI ст. – середини XVII ст. *Право і суспільство*. 2015. № 5-2. Частина 2. С. 182–191.
1327. Новикова О.В. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика похищения людей (по материалам Северного Кавказа): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. 22 с.
1328. Новорожденных подменили на ... мертвых? *Зеркало недели*. 4-11 апреля 2003 г. № 13. URL: https://zn.ua/HEALTH/novorozhdennyh_podmenili_na_mertvyh.html
1329. Ной И.С. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве / отв. ред. В.А. Познанский. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1959. 125 с.
1330. Ной И.С. Понятие состава клеветы в советском уголовном праве: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 1949. 12 с.
1331. Нуркаева Т.Н. Личные (гражданские) права и свободы человека и их охрана уголовно-правовыми средствами: вопросы теории и практики. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. 254 с.
1332. Нуркаева Т.Н. Уголовно-правовая охрана личных (гражданских) прав и свобод человека (вопросы теории и практики): автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. 46 с.
1333. Нуруллин А.А. Вопросы расследования похищения людей и незаконного лишения свободы в Российской Федерации. *Юридический вестник Самарского университета*. 2016. Том 2. № 4. С. 49–54.
1334. О поединках. Манифест Екатерины II от 21 апреля 1787 г. / Национальная электронная библиотека. URL: https://gusneb.ru/catalog/000200_000018_RU_NLR_DIGIT_76227/
1335. О практике применения законодательства, устанавливающего ответственность за торговлю людьми. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 29 декабря 2012 г. № 7 / Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P120000007S>

1336. Обзор судебной практики Краснодарского краевого суда. «Незаконное помещение в психиатрический стационар (ст. 128 УК РФ) ошибочно квалифицировано как похищение человека по ч. 1 ст. 126 УК РФ» / Система Гарант. URL: <http://base.garant.ru/24068449/#friends>
1337. Ободовський О.В. Триваючі злочини у кримінальному праві України: монографія. Одеса: Юридична література, 2016. 256 с.
1338. Оболенцев В.Ф. Латентна злочинність: проблеми теорії та практики попередження. Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2005. 128 с.
1339. Овчинникова Г.В., Павлик М.Ю., Коршунова О.Н. Захват заложника: уголовно-правовые, криминологические и криминалистические проблемы. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. 259 с.
1340. Оганян Р.Э. Криминологическая теория и практика предупреждения преступлений, связанных с похищением людей: дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. 328 с.
1341. Оксенюк С.В. Кримінально-правова кваліфікація дій, що пов'язані із захопленням заручників, як виявів тероризму. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 6. С. 122–128.
1342. Олійник В. Конституційне право на свободу та особисту недоторканність: поняття та характерні риси. *Право України*. 2000. № 12. С. 33–36.
1343. Олішевський В.В. Криміналістична характеристика викрадення людини, вчиненого з корисливих мотивів. *Право і безпека*. 2004. Том 3. № 4. С. 90–95.
1344. Олішевський В.В. Розслідування та попередження викрадення людини, вчиненого з корисливих мотивів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2005. 19 с.
1345. Омельченко С.С. Уголовно-правовая оценка клеветы и оскорбления: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2008. 209 с.
1346. Орлеан А. Використання уразливого стану як форма впливу на особу з метою її експлуатації: проблеми теорії та практики. *Публічне право*. 2013. № 4 (12). С. 127–134.
1347. Орлеан А.М. Кримінально-правова кваліфікація торгівлі людьми: науково-практичний коментар до ст. 149 КК України. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 64. С. 28–40.
1348. Орлеан А.М. Кримінально-правова характеристика торгівлі людьми. Монографія. Харків: СІМ, 2005. 180 с.
1349. Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. 456 с.
1350. Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення охорони людини від експлуатації: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2014. 478 с.
1351. Орлеан А.М. Людина як предмет злочину. *Право і безпека*. 2004. Том 3. № 1. С. 125–128.
1352. Орлеан А.М. Нова редакція статті, що передбачає кримінальну відповідальність за торгівлю людьми: аналіз складу злочину. *Юридичний журнал*. 2006. № 4. С. 38–40.
1353. Орлеан А.М. Редакція статті 149 КК України може змінитись вже в четвертий раз (про доцільність приведення кримінальної відповідальності за торгівлю людьми у відповідність до міжнародних та європейських стандартів). *Журнал східноєвропейського права*. 2017. № 46. С. 55–61.
1354. Орлеан А.М. Соціальна обумовленість криміналізації та кримінально-правова характеристика торгівлі людьми: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 226 с.
1355. Орлеан А.М. Соціальна обумовленість криміналізації та кримінально-правова характеристика торгівлі людьми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 20 с.
1356. Орлеан А.М., Лизогуб Б.В. Вдосконалення кримінального законодавства у напрямку протидії торгівлі людьми та пов'язаним з нею явищам. *Право і безпека*. 2005. Том 4. № 4. С. 101–104.
1357. Орлеан А.М., Пустова О.В. Протидія торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації праці. Науково-практичний посібник. Київ: Фенікс, 2013. 152 с.
1358. Орлов Ю.Ю., Ірхін Ю.Б. Вплив комп'ютерних ігор, що містять сцени насильства та жорстокості, на психіку дитини. *Криміналістичний вісник*. 2014. № 1 (21). С. 17–25.
1359. Орлова О. Освіта ромів: вирватися із замкненого кола / Міжнародний фонд «Відродження». 19 січня 2015 р. URL: https://www.ifr.ua/osvita_romiv_virvatisya_iz_zamknenogo_kola/
1360. Орловская Н.А. Уголовно-правовые санкции: проблемы определения, классификации и функционального анализа: монография. Одесса: Юридична література, 2010. 296 с.
1361. Орловська Н.А. Перспективи розвитку кримінально-правової політики України щодо запобігання торгівлі людьми. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали III Міжнародного науково-практичного симпозиуму* (м. Івано-Франківськ, 12-13 квітня 2019 року). Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2019. С. 128–132.
1362. Оропай О.О. Кримінально-правові засади протидії трудовій експлуатації дітей в Україні. *Судова апеляція*. 2016. № 3 (44). С. 63–68.
1363. Оропай О.О. Криминологічна характеристика осіб, які вчиняють трудову експлуатацію дітей в Україні. *Держава і право. Серія: Юридичні науки*. 2019. Вип. 83. С. 355–363.
1364. Ортинський В.А., Марисюк К.Б., Ступник Я.В. Кримінальне право України. Особлива частина: навчальний посібник. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2018. 424 с.
1365. Орцханова Т.М. К вопросу о целесообразности привлечения к ответственности юридических лиц при их причастности к порабощению, а равно обращению в иные сходные практики подневольного состояния. *Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки*. 2011. Вып. 3 (95). С. 239–243.
1366. Осадний В.І. Проблеми кримінально-правового захисту правоохоронної діяльності: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2004. 468 с.
1367. Осадний В.І. Проблемні питання кримінальної відповідальності за примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків (ст. 280 КК України). *Вісник НТУУ «КПІ»*. *Політологія. Соціологія. Право*. 2010. Вип. 4 (8). С. 221–223.
1368. Осипов В.А. Захват заложника: уголовно-правовой и криминологический аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1999. 192 с.

1369. Осипова Н.Ф. Защита личной свободы человека как основополагающее начало социальной эффективности права. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 37–42.
1370. Осмонов А. Уголовная ответственность за оскорбление: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.715. Москва, 1972. 20 с.
1371. Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация / отв. ред. В.Н. Кудрявцев, А.М. Яковлев. Москва: Наука, 1982. 304 с.
1372. Осипчев И.М. Методика расследования похищений людей, совершаемых организованными группами: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Тюмень, 2006. 20 с.
1373. Осядла М.В. Свобода як цінність права (теоретико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2016. 202 с.
1374. Отаров А.А. История развития норм о захвате заложника в отечественной и зарубежной правоприменительной практике. *Теория и практика общественного развития*. 2006. № 1. URL: http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2006/1/otarov.pdf
1375. Охочих працювати в Росії українців стало вчетверо менше. *Zaxid.net*. 15 березня 2017 р. URL: https://zaxid.net/ohochih_pratsyuvati_v_gosiyi_ukrayintsiv_stalo_vchetvero_menshe_n1420579
1376. Павлик М.Ю. Возникновение и развитие российского уголовного законодательства об ответственности за захват заложника. *Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России*. 2006. № 1 (29). С. 102–107.
1377. Павлик М.Ю. Террористический акт, захват заложника, бандитизм: вопросы теории и практики. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 2011. 372 с.
1378. Павликівський В.І. Кримінальна відповідальність за дифамацію (європейський досвід). *Право і суспільство*. 2015. № 2. С. 243–249.
1379. Павликівський В.І. Кримінально-правова характеристика примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку (ст. 174 КК України). *Вісник Кримінологічної асоціації України. Актуальні сучасні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції*: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конференції, присвяченої 20-річчю заснування кафедри кримінального права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ, 12 травня 2012 р. Том 1. Харків: Золота миля, 2012. С. 136–144.
1380. Павлов А. Усилить правовую защиту чести и достоинства советских граждан. *Социалистическая законность*. 1989. № 3. С. 50–51.
1381. Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен: Видавництво «Молоде життя», 1951. 131 с.
1382. Паладьев М.А. Конституционное право человека на честь и достоинство (основания, содержание, защита): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Самара, 2006. 18 с.
1383. Памятники русского права. Выпуск первый / под ред. проф. С.В. Юшкова. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. XVI+287 с.
1384. Панкратов В.В. Уголовно-правовая охрана личной свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Екатеринбург, 1999. 153 с.
1385. Панов М.І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства / передм. В.П. Тихого. Київ: Ін Юре, 2010. 812 с.
1386. Панов М.І. Захист прав та інтересів потерпілого – конститутивна функція кримінального права та процесу. *Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень в Україні*: матеріали «круглого столу», 25 квіт. 2013 р. / редкол.: В.І. Борисов (голов. ред.), Б.М. Головкін (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 5–8.
1387. Панов М.І. Проблеми методології науки кримінального права: вибр. наук. пр. / уклад.: Г.М. Анісімов, В.В. Гальцова; передм. О.В. Петришина, В.І. Борисова. Харків: Право, 2018. 472 с.
1388. Панов Н., Щур Б. Об изучении способа совершения преступления в науках криминального цикла: междисциплинарный подход. *Ежегодник украинского права*. 2014. № 6. С. 537–552.
1389. Панов Н.И. Квалификация насильственных преступлений: учебное пособие. Харьков: Юридический институт, 1986. 54 с.
1390. Панов Н.И. Квалификация преступлений, совершаемых путём обмана: учеб. пособие. Харьков: Юридический институт, 1980. 88 с.
1391. Панов Н.И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. Харьков: Вища шк., 1982. 161 с.
1392. Панычук О.В. Кримінологічна характеристика експлуатації дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2008. 18 с.
1393. Парасюк В.М., Парасюк Н.М. Забезпечення порядку виконання зобов'язань: проблемні аспекти єдності цивільно-правового та кримінально-правового регулювання. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2016. № 4. С. 285–299.
1394. Парфиненко И.П. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Иркутск, 2007. 23 с.
1395. Парфиненко И.П. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика похищения человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Иркутск, 2007. 189 с.
1396. Пархомчук Т. Відродження каральної психіатрії? *Дзеркало тижня*. 29 грудня 2010 р. № 49. URL: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/vidrodzhennya_karalnoyi_psihiatriyi.html
1397. Пасека О.Ф. Запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб як захід боротьби з торгівлею людьми. *Боротьба з торгівлею людьми: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (21 червня 2013 р.)*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 160–162.
1398. Пасічна В.Г. Організаційно-психологічні детермінанти адаптації безробітних на етапі професійної перепідготовки: дис. ... канд. психолог. наук: 19.00.10. Київ, 2018. 249 с.
1399. Пасічна В.Г. Психологічний аналіз безробіття як соціально-економічного явища. *Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2016. Вип. 34. С. 406–420.
1400. Пастухова А. Міжнародно-правовий захист осіб від насильницьких зникнень. *Український часопис міжнародного права*. 2013. № 3. С. 67–71.
1401. Пачулія Г.Т. Проблемные вопросы определения понятия «сексуальной эксплуатации человека» и его уголовно-правовое значение. *Актуальные проблемы российского права*. 2016. № 4 (65). С. 161–167.

1402. Пашенко О.О. Історія дослідження соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за торгівлю людьми в Україні (2001–2005 рр.). *Адвокат*. 2013. № 6 (153). С. 41–45.
1403. Пашенко О.О. Соціальна обумовленість закону про кримінальну відповідальність: монографія. Харків: Юрайт, 2018. 446 с.
1404. Пекло по той бік паркану: що коїться в психіатричних лікарнях. *Знай.ua*. 7 вересня 2017 р. URL: <https://znaj.ua/investigation/peklo-ro-toj-bik-parkanu-sho-kouitsya-v-psyhiatrychnyh-likarnyah>
1405. Пенитенциарный кодекс Эстонской Республики (принят 06.06.2001 г.; с последующими изменениями и дополнениями) / Jurist Aitab. URL: <https://v1.juristaitab.ee/sites/www.juristaitab.ee/files/elfinder/ru-seadused/%D0%9F%D0%95%D0%9D%D0%98%D0%A2%D0%95%D0%9D%D0%A6%D0%98%D0%90%D0%A0%D0%9D%D0%AB%D0%99%20%D0%9A%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9A%D0%A1%2001.03.2020.pdf>
1406. Пенькова Т.І., Тега В.О. Кримінальна відповідальність за примушення до шлюбу. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Том 31 (70). № 1. С. 177–180.
1407. Перель Я. Преступления против жизни, здоровья и достоинства личности в 1926 г. *Еженедельник советской юстиции*. 17 августа 1927 г. № 32. С. 977–980.
1408. Переселенці і торгівля людьми. *Galinfo*. 13 липня 2015 р. URL: https://galinfo.com.ua/articles/chy_ryzykuyut_pereselentsi_z_donbasu_statu_zhertvam_y_torgivli_lyudmy_199363.html
1409. Петров П.К. Похищение человека и незаконное лишение свободы: вопросы квалификации. *Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право*. 2008. № 8. С. 77–82.
1410. Петров П.К. Уголовно-правовые и криминологические аспекты похищения человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Челябинск, 2010. 22 с.
1411. Петров П.К. Уголовно-правовые и криминологические аспекты похищения человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Челябинск, 2010. 203 с.
1412. Пикуров Н.И., Шикун И.Р. Уголовно-правовая охрана прав, свобод и законных интересов лиц, находящихся в беспомощном состоянии, от насильственных преступлений: монография. Москва: Юрлитинформ, 2015. 216 с.
1413. Пионтковский А.А. Преступления против личности. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1938. 136 с.
1414. Письменський Є.О. Кримінальне та міжнародне право: основні елементи взаємодії. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2010. № 2. С. 277–286.
1415. Письменський Є.О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України: монографія. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2014. 728 с.
1416. Пищулина О.Н. Некоторые методологические проблемы понимания феномена «торговля людьми» и причины распространения торговли женщинами в Украине. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 112–116.
1417. Підбуцька Н. Цінності сучасної молоді та їхній вплив на успішність навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна*. 2009. Вип. 25. Ч. 1. С. 191–196.
1418. Підгородинський В. Аналіз кримінального законодавства окремих іноземних країн щодо відповідальності за торгівлю людьми. *Юридический вестник*. 2006. № 2. С. 119–123.
1419. Підгородинський В.М. Відповідальність за торгівлю людьми за кримінальним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2005. 219 с.
1420. Підгородинський В.М. Відповідальність за торгівлю людьми за кримінальним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2005. 19 с.
1421. Підгородинський В.М. Злочини проти честі та гідності особи (теоретичне порівняльно-правове дослідження): дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2020. 400 с.
1422. Підгородинський В.М. Про встановлення в Україні кримінальної відповідальності за наклеп. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Право»*. 2012. Вип. 18. С. 111–117.
1423. Підгородинський В.М. Співвідношення цивільно-правової відповідальності за посягання на честь і гідність людини з кримінальною відповідальністю. *Актуальні проблеми держави і права*. 2013. Вип. 69. С. 169–174.
1424. Підміна дітей. *Про життя*. 22 травня 2013 р. URL: <http://1tv.com.ua/video/6549/load>
1425. Плаксина Т.А. Основания повышения ответственности за убийство лица, заведомо для виновного находящегося в беспомощном состоянии. *Правоведение*. 2005. № 1. С. 151–159.
1426. Плинокос Д.Д., Бойченко В.С., Коваленко М.О. Дослідження впливу внутрішньо переміщених осіб на стан ринку праці України. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. Вип. 13. С. 166–171.
1427. Плотнікова А.В. Кримінальна відповідальність за організацію заняття проституцією: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2010. 260 с.
1428. Плутицька К.М. Запобігання примушуванню до вступу в статевий зв'язок: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2016. 259 с.
1429. Повелицына П.Ф. Ответственность за воспрепятствование осуществлению равноправия женщин (по материалам Туркменской ССР): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Баку, 1969. 18 с.
1430. Подільчак О.М. Мотиви і мотивація злочинів проти особистої волі людини. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 203–207.
1431. Подкоритова А.М. Затримання осіб, які вчинили злочин, як обставина, що виключає злочинність вчинку (соціальні та кримінально-правові проблеми): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 1999. 17 с.
1432. Подрабинек А. Карательная медицина / под. ред. А. Алексеевой. Нью-Йорк: Хроника, 1979. 193 с.
1433. Познышев С.В. Особенная часть русского уголовного права. Сравнительный очерк важнейших отделов особенной части старого и нового Уложений. Москва: Университетская типография, 1905. VIII+407 с.

1434. Покровській І.А. Основныя проблемы гражданского права. Петроградъ: Издание Юридического книжного склада «ПРАВО», 1917. 328 с.
1435. Політова А.С. Уголовная ответственность за рабство и работоторговлю: необходима ли она в Украине? *Analele științifice ale Academiei „Ștefan cel Mare” a MAI al Republicii Moldova. Științe socioumane*. 2019. Ediția a XIX-a, nr. 1. P. 115–121.
1436. Політова А.С. Кримінально-правова характеристика злочинів проти свободи особи за законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Донецьк, 2007. 241 с.
1437. Політова А.С. Кримінально-правова характеристика злочинів проти свободи особи за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. 20 с.
1438. Політова А.С. Насильницьке зникнення як новела Кримінального кодексу України. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, м. Харків, 18-19 жовт. 2018 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2018. С. 290–294.
1439. Політова А.С. Практика притягнення до кримінальної відповідальності за статтею 149 КК та шляхи підвищення її ефективності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. Вип. 2. С. 306–314.
1440. Політова А.С. Трансформація об'єкта захоплення заручників. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2001. Вип. 2. С. 355–365.
1441. Полный курс уголовного права: В 5 т. / под ред. А.И. Коробеева. Т. II: Преступления против личности. Санкт-Петербург: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. 682 с.
1442. Половина української молоді вживає алкоголь – ВООЗ. *Українські національні новини*. 12 червня 2019 р. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1806645-polovina-ukrayinskoji-molodi-vzhivaye-alkogol-vooz>
1443. Положення про Департамент боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми, Національної поліції України, затверджене наказом Національної поліції України 19 грудня 2017 р. № 1307 (зі змінами, внесеними наказом НПУ від 29 липня 2019 № 759) / Національна поліція. Департамент боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми. URL: <https://www.npu.gov.ua/about/struktura/struktura/dbzpd.html>
1444. Полянская Е.М. Об объекте и предмете использования рабского труда и торговли людьми. *Вестник Воронежского государственного аграрного университета*. 2013. Вып. 1 (36). С. 453–456.
1445. Полянская Е.М. Проблемы предупреждения использования рабского труда и торговли людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2014. 256 с.
1446. Пономаренко Ю.А. Деякі питання дії у просторі статті 123-1 КК України (співвідношення міжнародного та національного законодавства). *Злочини проти особистої волі людини. Збірник матеріалів міжнародного науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / редкол.: Сташис В.В. (гол. ред.) та ін. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 129–133.
1447. Пономаренко Ю.А. Основні проблеми пеналізації злочинів у законотворчій практиці. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, 13-14 жовт. 2011 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2011. С. 211–216.
1448. Пономаренко Ю.А. Пеналізація / Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В.Я. Тацій (голова), В.І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2017. С. 667–670.
1449. Пономаренко Ю.А. Форми реалізації кримінальної відповідальності за кримінальним законодавством України. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Право»*. 2013. Вип. 20. С. 65–72.
1450. Попаденко Е.В. Международное уголовное право: учеб. пособие. Москва: Юрлитинформ, 2012. 192 с.
1451. Попов В.А. Уголовно-правовые меры борьбы с использованием рабского труда: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2010. 198 с.
1452. Попович В.М. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки: монографія. Ірпінь: Академія державної податкової служби України, 2001. 524 с.
1453. Попович О.С. Органи самоврядування і право вірменських громад в Україні (XIV–XVIII ст.): монографія. Дрогобич: Видавництво «Коло», 2011. 310 с.
1454. Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Про внесення змін до статті 149 Кримінального кодексу України щодо приведення у відповідність до міжнародних стандартів» (реєстраційний № 6243) / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61428
1455. Порівняльна таблиця до третього читання 04.04.2001 (проект Кримінального кодексу України № 1029 від 12.05.1998 р.) / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://static.rada.gov.ua/osmir/tables/04_2001/TABL1029003.html
1456. Посібник МОМ з питань надання допомоги постраждалим від торгівлі людьми. Київ: Тютюкін, 2009. 320 с.
1457. Постанова Верховного Суду від 22 березня 2018 року у справі № 759/7784/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73029783>
1458. Постанова Кабінету Міністрів України від 18 січня 2012 р. № 29 «Про національного координатора у сфері протидії торгівлі людьми» / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/29-2012-%D0%BF#Text>
1459. Постанова Ківерцівського районного суду Волинської обл. від 12 жовтня 2012 р. / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27008891>
1460. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 7 лютого 2003 р. № 2 / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03#Text>
1461. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 10 «Про судову практику в справах про злочини проти власності» / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09#Text>
1462. Постановление Измайловского горрайонного суда Одесской обл. об освобождении от уголовной ответственности в соответствии с Законом Украины от 08.07.2011 года «Об амнистии» от 12 августа 2011 г. (справа № 1-487/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/17658450>
1463. Потапкин С.Н. Незаконное лишение свободы по российскому уголовному праву: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Нижний Новгород, 2003. 219 с.

1464. Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) / за заг. ред. Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова. Харків: Кроссрод, 2008. 364 с.
1465. Почекаев Р.Ю. Право Золотой Орды. Казань: Издательство «Фэн» АН РТ, 2009. 260 с.
1466. Почивалова К.Н. Проблемы законодательной техники и правоприменительной деятельности, связанные с преступлениями против семьи и несовершеннолетних: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2004. 31 с.
1467. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо встановлення відповідальності за наклеп» / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64959
1468. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до статті 149 Кримінального кодексу України (щодо приведення у відповідність до міжнародних стандартів» / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61428
1469. Права і свободи людини і громадянина в Україні (доктрина Європейського суду з прав людини і Конституційного Суду України): навчальний посібник / звернення до читачів Головіна А.С. – Голови Конституційного Суду України (VII.2010 – VII.2013 роки); вст. слово і заг. ред. проф. Мартиненка П.Ф., Кампа В.М. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 376 с.
1470. Права людини: соціально-антропологічний вимір. Колективна монографія. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Випуск 13. Львів: Світ, 2006. 280 с.
1471. Права человека. Учебник для вузов / отв. ред. – член-корр. РАН, докт. юрид. наук Е.А. Лукашева. Москва: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА-М), 2001. 573 с.
1472. Права, за якими судиться маоросійський народ 1743 року / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 1997. 547 с.
1473. Правозахисники просять статусу військовополонених для заручників «ДНР-ЛНР». *BBC. Україна*. 14 лютого 2017 р. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-38971544>
1474. Прес-реліз до Всесвітнього дня психічного здоров'я 2018 р. / Асоціація психіатрів України. URL: <http://www.ukrpsychiatry.org/index.php/allcategories-uk-ua/2-uncategorised/105-01-10-2018-vsesvitnij-den-psikhichnogo-zdorov-ya-world-mental-health-day-u-2018-r>
1475. Преступления против личности в уголовном праве Беларуси, России и Украины / П.П. Андрушко, А.А. Арямов, Н.А. Бабий и др.; отв. ред. А.И. Чучаев. Москва: Проспект, 2014. 680 с.
1476. Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) / упорядник М. Капраль, наук. ред. Я. Дашкевич, Р. Шуст. Львів: МГКО «Документальна скарбниця Львова»; Львівський національний університет ім. І. Франка; Львівське відділення Інституту української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України, 2000. 576 с.
1477. Приговор Алчевского городского суда Луганской обл. от 25 сентября 2012 г. (дело № 1-501/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27426031>
1478. Приговор Апелляционного суда Запорожской обл. от 14 мая 2012 г. (дело № 11-536/12) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24138437>
1479. Приговор Артёмовского горрайонного суда Донецкой обл. от 31 января 2012 г. (дело № 1-298/2011) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/48406774>
1480. Приговор Великомихайловского районного суда Одесской обл. от 21 декабря 2011 г. (дело № 1-188/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21025536>
1481. Приговор Волчанского районного суда Харьковской обл. от 1 ноября 2011 г. (дело № 2008/1-207/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/19242202>
1482. Приговор Ворошиловского районного суда г. Донецка от 2 ноября 2012 г. (дело № 0508/10102/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27398066>
1483. Приговор Ворошиловского районного суда г. Донецка от 26 октября 2012 г. (дело № 0508/10773/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/28181633>
1484. Приговор Ворошиловского районного суда г. Донецка от 30 января 2012 г. (дело № 1-29/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/31875951>
1485. Приговор Днепровского районного суда г. Херсона от 12 июля 2012 г. (дело № 1-389/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/28497010>
1486. Приговор Долгинцевского районного суда г. Кривого Рога Днепропетровской обл. от 30 ноября 2010 г. (дело № 1-452/10) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/53472371>
1487. Приговор Енакиевского городского суда Донецкой обл. от 9 августа 2012 г. (дело № 1-799/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/26611952>
1488. Приговор Знаменского горрайсуда Кировоградской обл. от 18 августа 2011 г. (дело № 1-50/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/17909929>
1489. Приговор Ильичевского районного суда г. Мариуполя Донецкой обл. от 8 ноября 2013 г. (дело № 0520/6742/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/35241111>
1490. Приговор Калининского районного суда г. Горловки Донецкой обл. от 18 января 2013 г. (дело № 1-385/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/29323320>
1491. Приговор Каменско-Днепровского районного суда Запорожской обл. от 4 апреля 2012 г. (дело № 811/557/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/26588545>
1492. Приговор Киевского районного суда г. Донецка от 26 декабря 2011 г. (дело № 1-1052/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21153059>

1493. Приговор Киевского районного суда г. Харькова от 1 февраля 2012 г. (дело № 2018/1-927/11) / Единый державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21253652>
1494. Приговор Кировского районного суда г. Днепропетровска от 15 июня 2010 г. (дело № 1-334/10) / Единый державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/70971501>
1495. Приговор Кировского районного суда г. Днепропетровска от 11 июля 2013 г. (дело № 0418/1345/2012) / Единый державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32835647>
1496. Приговор коллегии судей судебной палаты по уголовным делам Апелляционного суда Харьковской обл. от 18 июля 2013 г. (дело № 2018/1-1273/11/16) / Единый державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32535529>
1497. Приговор Краснодарского горрайонного суда Луганской обл. от 26 апреля 2011 г. (дело № 1-377/11) / Единый державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/15361205>
1498. Приговор Краснолиманского городского суда Донецкой обл. от 27 сентября 2011 г. (дело № 1-348/11) / Единый державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/19723302>
1499. Приговор Криворожского районного суда Днепропетровской обл. от 13 октября 2011 г. (дело № 1-171/11) / Единый державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/18835857>
1500. Приговор Куйбышевского районного суда г. Донецка от 25 июня 2012 г. (дело № 1-707/11) / Единый державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24884264>
1501. Приговор Куйбышевского районного суда г. Донецка от 26 июня 2013 г. (дело № 0531/7237/2012) / Единый державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32123126>
1502. Приговор Ленинского районного суда г. Луганска от 24 октября 2012 г. (дело № 1-328/12) / Единый державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/28240138>
1503. Приговор Ленинского районного суда г. Севастополя от 18 февраля 2013 г. (дело № 1-019/11) / Единый державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/29799469>
1504. Приговор Малиновского районного суда г. Одессы от 4 июня 2013 г. (дело № 1-3682/12) / Единый державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38740958>
1505. Приговор Мелитопольского горрайонного суда Запорожской обл. от 5 января 2012 г. (дело № 1-31/2012) / Единый державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/20758512>
1506. Приговор Меловского районного суда Луганской обл. от 17 января 2013 г. (дело № 1217/739/12) / Единый державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/29129067>
1507. Приговор Местного Приморского районного суда г. Одессы от 22 августа 2013 г. (дело № 1522/26233/12) / Единый державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/33225591>
1508. Приговор Перевальского районного суда Луганской обл. от 17 октября 2012 г. (дело № 1-371/12) / Единый державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/29307700>
1509. Приговор Петровского районного суда г. Донецка от 10 октября 2012 г. (дело № 0540/3118/2012) / Единый державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/26633851>
1510. Приговор Приморского районного суда г. Одессы от 18 октября 2012 г. (дело № 1522/13573/12) / Единый державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27289237>
1511. Приговор Синельниковского горрайонного суда Днепропетровской обл. от 9 ноября 2012 г. (дело № 437/2531/12) / Единый державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27878794>
1512. Приговор Торезского городского суда Донецкой обл. от 12 июня 2012 г. (дело № 0549/1852/2012) / Единый державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24634019>
1513. Приговор Торезского городского суда Донецкой обл. от 5 августа 2011 г. (дело № 1-174/11) / Единый державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/17644546>
1514. Приговор Хортицкого районного суда г. Запорожья от 4 февраля 2013 г. (дело № 0825/9366/2012) / Единый державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/29223533>
1515. Приговор Червоногвардейского районного суда города Макеевки Донецкой обл. от 8 февраля 2012 г. (дело № 1-46/11) / Единый державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/22539555>
1516. Приговор Шевченковского районного суда г. Киева от 16 октября 2012 г. (дело № 2610/7016/2012) / Единый державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/52782756>
1517. Приговор Ясиноватского горрайонного суда Донецкой обл. от 7 августа 2012 г. (дело № 0555/204/2012) / Единый державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25612236>
1518. Примаченко В.Ф. Затримання особи, яка вчинила злочин, як обставина, що виключає злочинність діяння: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Дніпропетровськ, 2008. 246 с.
1519. Принципы защиты психически больных лиц и улучшения психиатрической помощи. Приняты резолюцией 46/119 Генеральной Ассамблеи ООН от 17 декабря 1991 г. / Организация Объединенных Наций. URL: https://www.un.org/tu/documents/decl_conv/conventions/mental_health_care.shtml
1520. Проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо встановлення відповідальності за наклеп від 20 листопада 2018 р. № 9306 / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64959
1521. Проект Закону про внесення змін до статті 149 Кримінального кодексу України (щодо приведення у відповідність до міжнародних стандартів) від 27 березня 2017 р. № 6243 / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61428
1522. Проект Кримінального кодексу України № 1029, зареєстрований 12 травня 1998 р. / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=3865

1523. Проект Кримінального кодексу України № 1029-1, зареєстрований 15 травня 1998 р. / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=3885
1524. Проект Уголовного уложения Российской империи 1813 г. / Безверхов А.Г., Коростелёв В.С. Проект Уголовного уложения Российской империи 1813 года: монография. Самара: Издательство «Самарский университет», 2013. С. 57–181.
1525. Прокопенко А.С. Безумная психиатрия / Карательная психиатрия: сборник / под общ. ред. А.Е. Тараса. Москва: ООО «Издательство АСТ», Минск: Харвест, 2005. С. 33–204.
1526. Протидія організованої злочинності у сфері торгівлі людьми / за заг. ред. В.І. Борисова та Н.О. Гуторової. Харків: Одиссей, 2005. 288 с.
1527. Протидія торгівлі людьми в Україні. Статистика МОМ станом на 31 грудня 2018 р. / Програма протидії торгівлі людьми. Представництво Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні. URL: <http://stoptrafficking.org/sites/default/files/mom/ИОМ%20VoT%20Statistics%20UkDecember2018%20-%20fin.pdf>
1528. Протокол про запобігання та припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, та покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності, прийнятий резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї ООН від 15 листопада 2000 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_791#Text
1529. Протопопова Т.В. Идея человеческого достоинства в политико-юридических доктринах и праве: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Красноярск, 2007. 26 с.
1530. Профілактика злочинів: підручник / за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О.М. Джужи. Київ: Атіка, 2011. 720 с.
1531. Пудовочкин Ю. Уголовная ответственность за подмену ребенка. *Уголовное право*. 2001. № 3. С. 43–44.
1532. Пудовочкин Ю.Е. Ответственность за преступления против несовершеннолетних по российскому уголовному праву / научн. ред. докт. юрид. наук, профессор, Заслуженный юрист РФ Г.И. Чечель. СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. 293 с.
1533. Пудовочкин Ю.Е. Уголовно-правовые и криминологические проблемы предупреждения преступлений против несовершеннолетних: дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2005. 364 с.
1534. Пунда О.О. Поняття та проблеми здійснення особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини: монографія. Хмельницький – Київ: Видавництво Сергія Пантюка, 2005. 436 с.
1535. Пурцхванидзе Б.З. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Москва, 1961. 28 с.
1536. Путешествия в восточные страны П.Ано Карпини и Рубрика / ред., вступ. статья и примеч. Н.П. Шастиной. Москва: Государственное издательство географической литературы, 1957. 291 с.
1537. Пухтий Е.Е. Преступления против семьи и несовершеннолетних: вопросы техники конструирования составов и дифференциации ответственности: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Казань, 2004. 25 с.
1538. Пучнин В.М. Похищение человека (криминологический аспект исследования): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1999. 204 с.
1539. Рабінович П.М. Правовість антропосоціальних явищ: філософські засади ідентифікації. *Філософія права і загальна теорія права*. 2019. № 1. С. 32–40.
1540. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2004. 464 с.
1541. Рада Європи закликала Україну не вводити кримінальну відповідальність за наклеп. *Дзеркало тижня*. 24 вересня 2012 р. URL: https://dt.ua/POLITICS/rada_evropi_zaklikala_ukrayinu_ne_vvoditi_kriminalnu_vidpovidalnist_za_naklep.html
1542. Рада намерена ввести уголовную ответственность за клевету. *Українські новини*. 18 сентября 2012 г. URL: <https://ukranews.com/news/159909-rada-namerena-vvesty-ugolovnuyu-otvetstvennost-za-klevetu>
1543. Радутний О.Е. Примушування особи як спосіб збирання комерційної таємниці. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 138–141.
1544. Раковська Ю.В. Особливості експлуатації чоловіків у рамках торгівлі людьми. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 64. С. 563–570.
1545. Раковська Ю.В. Соціально-правова природа та детермінація торгівлі людьми: криминологічне дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2011. 216 с.
1546. Раковська Ю.В. Соціально-правова природа та детермінація торгівлі людьми: криминологічне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2011. 20 с.
1547. Раковська Ю.В. Українці як потенційні жертви торгівлі людьми у Республіці Польща. *Молодий вчений*. 2016. № 3 (30). С. 491–494.
1548. Рарог А.И., Есаков Г.А., Чучаев А.И., Степалин В.П. Уголовное право России. Части Общая и Особенная: курс лекций / под ред. А.И. Рарога. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. 496 с.
1549. Рахимов М.С. Субъект преступления торговли людьми. *Бизнес в законе*. 2007. № 3. С. 281–285.
1550. Рахимов М.С. Субъективные признаки, характеризующие торговлю людьми по уголовному законодательству Республики Таджикистан. *Вестник Московского университета МВД России*. 2014. № 4. С. 102–106.
1551. Рахметов С.М. Уголовная ответственность за торговлю людьми. *Вестник Института законодательства Республики Казахстан*. 2012. № 4 (28). С. 32–35.
1552. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей / пер. с персидского Ю.П. Верховского, ред. проф. И.П. Петрушевского. Москва, Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1960. Том II. 213 с.
1553. Рашковская Ш.С. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. Лекции для студентов ВЮЗИ / под ред. А.Н. Васильева. Москва: ВЮЗИ, 1956. 87 с.
1554. Рашковская Ш.С. Советское уголовное право: Преступления, составляющие пережитки феодально-родовых отношений. Часть особенная. Вып. 12. Москва, 1959. 30 с.
1555. Резунков В. Карательная психиатрия современной России. *Крым. Реалии*. 5 января 2017 г. URL: <https://ru.krymr.com/a/28214079.html>
1556. Ретнева Н.И. Уголовная ответственность за торговлю людьми: совершенствование законодательства и практики его применения: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Минск, 2006. 20 с.

1557. Ретнева Н.И., Козелецкий И.В. Торговля людьми: проблемы квалификации и соотношение со смежными составами преступлений по Уголовному кодексу Республики Беларусь. *Научный вестник Национальной академии внутренних дел*. 2013. № 4. С. 141–151.
1558. Реформа психіатрії від Скалецької: Що треба змінити в Україні, і чим допоможе нам досвід Литви. *Деро.ua*. 19 листопада 2019 р. URL: <https://www.dero.ua/ukr/life/psikhiatriya-201911191065954>
1559. Решение Европейского суда по правам человека по делу Rakevich v. Russia (Ракевич против России) от 28 октября 2003 г. / Stichting Justice Initiative. URL: <https://www.srji.org/resources/search/30/>
1560. Решение Европейского суда по правам человека по делу Винтерверп (Winterwerp) против Нидерландов от 24 октября 1979 г. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_155
1561. Решение Конституционной палаты Верховного Суда Кыргызской Республики от 6 ноября 2013 г. № 8-Р URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/9613>
1562. Решетникова Г.А. Субъект незаконной госпитализации в медицинскую организацию, оказывающую психиатрическую помощь в стационарных условиях (часть 1 статьи 128 УК РФ). *Вестник Удмуртского университета. Серия: Экономика и право*. 2016. Т. 26, вып. 1. С. 124–128.
1563. Решетникова Г.А. Уголовно-правовая охрана семьи и несовершеннолетних: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2005. 37 с.
1564. Ривкин М.М. Еще несколько слов об оскорблении коллективных лиц. *Вестник советской юстиции*. 1926. № 1. С. 26–27.
1565. Римский статут Международного уголовного суда от 17 июля 1998 г. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
1566. Рішення ЄСПЛ у справі «Лінгенс проти Австрії» від 8 липня 1986 р. / Законодавство України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_066
1567. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016 / Законодавство України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16>
1568. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень шостого речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» від 20 грудня 2018 р. № 13-р/18 / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-18#n37>
1569. Рогова Е.В. Учение о дифференциации уголовной ответственности: монография. Москва: Юрлитинформ, 2014. 344 с.
1570. Родіонова Т.В. Місце вчинення злочину за кримінальним правом України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2018. 247 с.
1571. Розинь Н.Н. Объ оскорблении чести. Уголовно-юридическое исследование. Второе переработанное и дополненное издание. Общая часть. Опозорение. Томск: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1910. 470 с.
1572. Розкошинська С.О. Доказування при розслідуванні використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2015. 282 с.
1573. Розриту могилу власної дитини виявила мешканка Миколаївської області. *Подробности*. 11 августа 2007 г. URL: <http://podrobnosti.ua/448463-rozritu-mogilu-vlasno-ditini-vijavila-meshkanka-mikolavsko-oblast.html>
1574. Романов С.Ю. Обман як спосіб злочинної діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 1998. 16 с.
1575. Романчук І.О. Кримінально-правова характеристика потерпілого від злочину, передбаченого статтею 148 Кримінального кодексу України. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2015. № 3 (11). С. 209–222.
1576. Романчук І.О. Питання кваліфікації торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини та її відмежування від злочину, передбаченого статтею 148 Кримінального кодексу України. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 11-12 березня 2016 р.)*. Івано-Франківськ, 2016. С. 209–212.
1577. Ромовська З.В. До питання про цивільно-правовий захист честі та гідності. *Вісник Львівського ордену Леніна державного університету ім. Івана Франка. Серія юридична*. 1966. С. 79–84.
1578. Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. 1. Законодательство Древней Руси. Москва: Юрид. лит., 1984. 432 с.
1579. Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. 3. Акты Земских соборов. Москва: Юрид. лит., 1985. 512 с.
1580. Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма. Москва: Юрид. лит., 1986. 512 с.
1581. Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. 5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. Москва: Юрид. лит., 1987. 528 с.
1582. Российское уголовное право. Особенная часть: учебник для вузов / под ред. В.С. Комиссарова. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 720 с.
1583. Российское уголовное право: учеб.: в 2 т. Т. 2. Особенная часть / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, В.С. Комиссарова, А.И. Рапога. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. 664 с.
1584. Ротань В.Г., Зуб І.В., Стичинський Б.С. Науково-практичний коментар до законодавства України про працю. 6-те вид., доп. і перероб. Київ: А.С.К., 2006. 976 с.
1585. Рощина І. Проблема термінології у кримінальному праві України. *Право України*. 2010. № 12. С. 213–219.
1586. Рудік О.М. Вирішення проблеми гендерного розриву в рівні заробітної плати: досвід ЄС. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2013. Вип. 2. URL: [http://www.dbuara.dp.ua/zbirnik/2013-02\(10\)/2.pdf](http://www.dbuara.dp.ua/zbirnik/2013-02(10)/2.pdf)
1587. Руженкова В.В., Руженков В.А. Проблема стигмы в психиатрии и суицидологии. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Медицина. Фармация*. 2012. № 4 (123). Вып. 17. С. 5–13.
1588. Рунов В.Ю. Способи кримінально караного примушування. *Держава і право*. 2012. Вип. 57. С. 456–461.
1589. Рыбина Е.О. Уголовно-правовая защита чести, достоинства и репутации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2009. 242 с.
1590. Рябчинська О.П. Боротьба з розповсюдженням порнографічних предметів і творів, що пропагують культ насильства і жорстокості: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2002. 211 с.

1591. Рязановский В.А. Монгольское право (преимущественно обычное). Исторический очерк. Харбин: Типогр. Н.Е. Чинарева, 1931. 351 с.
1592. Савельева В. Похищение или подмен ребенка. *Советская юстиция*. 1988. № 7. С. 28–29.
1593. Савінова Н.А. Кримінально-правове забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Україні: теоретичні та практичні аспекти: монографія. Київ: ТОВ «ДКС», 2012. 342 с.
1594. Савченко А.В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження: монографія. Київ: КНТ, 2007. 596 с.
1595. Савченко А.В. Мотив і мотивація злочину: монографія. Київ: Атіка, 2002. 144 с.
1596. Савченко А.В., Кузнецов В.В., Штанько О.Ф. Сучасне кримінальне право України: курс лекцій. Київ: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2006. 636 с.
1597. Савчук О.В. Динаміка ціннісних орієнтацій української молоді. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2012. Вип. 16. С. 60–67.
1598. Сاینчин О.С. Міжнародно-правова регламентація боротьби із захопленням та вбивством заручників. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 65. С. 554–559.
1599. Самощенко І. Об'єкт погрози як самостійного злочину. *Вісник Академії правових наук України*. 1997. № 2 (9). С. 175–180.
1600. Самощенко І.В. Характеристика шантажу за кримінальним правом України та зарубіжних країн. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. Вип. 39. С. 102–106.
1601. Санаков Д.Б., Сергатий М.О. Розслідування торгівлі людьми: проблеми теорії та практики: монограф. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2014. 192 с.
1602. Сарсенбаев Т.Е. Теория и практика охраны прав и законных интересов беспомощных жертв преступления в досудебном производстве (сравнительно-правовое исследование по материалам Казахстана и России) / под общ. ред. проф. С.П. Щербы. Москва: Юрлитинформ, 2005. 480 с.
1603. Сарыев Б. Уголовно-правовая борьба с преступлениями, составляющими пережитки местных обычаев (по материалам Туркменской ССР): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 1964. 21 с.
1604. Свендсен Л.Фр.Г. Філософія свободи / пер. з норвезьк. Львів: Видавництво Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2016. 336 с.
1605. Сводъ законовъ Россійской Имперіи, повелѣніемъ государя Императора Николая Павловича составленный. Законы уголовные. Санкт-Петербург: Тип. Второго отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1842. 477 с.
1606. Святненко С.В., Виноградов О.Г. Ціннісні орієнтації української молоді: порівняльний аналіз. *Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. 2013. Том 149. С. 32–36.
1607. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, в Україні. 14 березня 2014 р. – 31 січня 2017 р. / Управління Верховного комісара ООН з прав людини. URL: http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/ReportCRSV_UA.pdf
1608. Селецький С.І. Кримінальне право України. Особлива частина: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 504 с.
1609. Семків Т. Удосконалення забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 3. С. 119–128.
1610. Семчук Н.О. Суб'єкт та суб'єктивна сторона залучення неповнолітніх до заняття жебрацтвом за законодавством України та деяких зарубіжних країн. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. Число 2 (21). С. 113–118.
1611. Сенаторов М.В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві / за наук. ред. докт. юрид. наук, проф., акад. Академії правових наук України В.І. Борисова. Харків: Право, 2006. 208 с.
1612. Сеньків Ю. Судебник 1468 року, його структура, зміст та значення. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2008. Вип. 46. С. 59–64.
1613. Сергеевский Н.Д. Обада по действующему русскому праву / Сергеевский Н.Д. Избранные труды / отв. редактор и автор биографического очерка А.И. Чучаев. Москва: ООО «Издательский дом «Буквевед», 2008. С. 555–580.
1614. Сердюк П.П. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2005. 271 с.
1615. Середнев В.А. Квалификация преступлений против личности: учебное пособие. Арзамас: Арзамасский филиал ННГУ, 2017. 151 с.
1616. Серова Е.Б. Криминалистические аспекты противодействия преступлениям против личности: учебное пособие. Ч. 3. Криминалистические аспекты противодействия преступлениям против свободы, чести и достоинства личности. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский юридический институт (филиал) Академии Генеральной прокуратуры РФ, 2014. 68 с.
1617. Сингаївська І.В. Особливості регламентації кримінальної відповідальності за торгівлю людьми. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2019. Том 30 (69). № 1. С. 98–102.
1618. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. № 2947-III / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
1619. Сіпакова О.А. Ціннісні орієнтації студентської молоді. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2014. Вип. 3. С. 110–116.
1620. Сказко І. Судовий розгляд справ про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 3. С. 213–221.
1621. Скільки в Україні зниклих безвісти: статистика від Червоного Хреста. *Канал 24*. 30 серпня 2019 р. URL: https://24tv.ua/skilki_v_ukrayini_zniklih_bezvisti_statistika_vid_chervonogo_hresta_n1199058
1622. Скільки зброї на руках у українців? *Громадське*. 22 січня 2018 р. URL: <https://hromadske.ua/posts/skilky-zbroi-na-rukakh-u-ukraintsiv>
1623. Склярів С. Совершеніє преступления в отношении малолетнего, беззачинного или беспомощного лица либо лица, находящегося в зависимости от виновного. *Уголовное право*. 1999. № 4. С. 24–27.
1624. Скулиш Є. Структурні компоненти формування теоретичних основ протидії торгівлі людьми в Україні. *Право України*. 2010. № 4. С. 283–291.
1625. Слюсар Л.І. Сім'я в сучасній Україні: інституційна криза чи постіндустріальна трансформація? *Демографія та соціальна економіка*. 2007. № 1. С. 28–38.

1626. Слюсарева Н.Д. Криміналістическе забезпечення розслідування преступлений против семьи: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 2013. 28 с.
1627. Сметаніна Н.В., Манагарова Є.С. Кримінологічна характеристика злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми в умовах гібридної війни. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 1. С. 186–190.
1628. Смирнов А.В., Калиновский К.Б. Комментарий к Уголовному кодексу Туркменистана. Постатейный / под общ. ред. проф. А.В. Смирнова. Ашхабад: Центр ОБСЕ в Ашхабаде, 2013. 663 с. URL: <https://www.osce.org/ru/ashgabat/117369?download=true>
1629. Смирнов Ю.П. Уголовная ответственность за сексуальную эксплуатацию других лиц в форме занятия ими проституцией: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2010. 24 с.
1630. Снахова М.Р. Уголовно-правовая охрана личной свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. 197 с.
1631. Снигирев А.В. Отражение правонарушений, вызванных речевыми конфликтами, в юридических документах Киевской Руси и периода феодальной раздробленности. *Юрислингвистика*. 2016. № 5. С. 88–95.
1632. Советское уголовное право. Особенная часть: учебник / под ред. Г.А. Кригера, Б.А. Куринова, Ю.М. Ткачевского. Москва: Изд-во Московского университета, 1982. 472 с.
1633. Соколова Я.А. Основні положення методики розслідування викрадення людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2009. 18 с.
1634. Соловйова А.М. Кримінально-правова характеристика примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань (ст. 355 КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2005. 18 с.
1635. Соловйова А.М. Примушування до виконання цивільно-правових зобов'язань: монографія. Київ: КНТ, 2007. 176 с.
1636. Солодков И.И., Филановский И.Г. Ответственность за оскорбление, клевету и побои. Москва: Госюриздат, 1959. 72 с.
1637. Сопиева Д.М. Проблемы борьбы с преступлениями, посягающими на брачно-семейные отношения (по материалам Туркменской ССР): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1990. 27 с.
1638. Соціальна профілактика торгівлі людьми: навчально-методичний посібник / за ред. К.Б. Левченко, І.М. Трубавіної. Київ: ТОВ «Агентство «Україна», 2007. 352 с.
1639. Соціально-педагогічні основи протидії торгівлі людьми та експлуатації дітей: навч.-метод. посіб. / за заг. ред. К.Б. Левченко, Л.Г. Ковальчук, О.А. Удалової. Київ, 2011. 292 с.
1640. Сравнительное уголовное право. Особенная часть: монография / под общ. и науч. ред. докт. юрид. наук, проф. С.П. Щербы. Москва: Юрлитинформ, 2010. 544 с.
1641. Стадник Г. Переселенці – серед потенційних жертв торговців людьми. *Deutsche Welle*. 10 квітня 2015 р. URL: <http://www.dw.com/uk>
1642. Старостенко Л. Співвідношення понять «насиальницьке зникнення» та «викрадення людини» в міжнародному праві. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 3. С. 73–76.
1643. Старостина И.П. Судебник Казимира 1468 г. / Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования, 1988–1989 гг. Москва: Наука, 1991. С. 170–344.
1644. Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI–XVII століття). Київ: Laugus, 2014. 510 с.
1645. Старченко Н.П. Честь як регулятор шляхетського повсякдення (Волинь останньої третини XVI – початку XVII ст.). *Український історичний журнал*. 2012. № 6. С. 25–39.
1646. Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2013–2019 рр. / Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>
1647. Стагінова Н., Куценко О. Пріоритети та цінності сучасної студентської молоді. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2011. № 3. С. 107–117.
1648. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х томах. Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. 464 с.
1649. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. 560 с.
1650. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. 568 с.
1651. Сташис В.В., Бажанов М.И. Личность – под охраной уголовного закона (Глава III Уголовного кодекса Украины с научно-практическим комментарием). Симферополь: Таврида, 1996. 236 с.
1652. Сташис В.В., Бажанов М.И. Преступления против личности в УК УССР и судебной практике. Харьков: Вища школа, изд-во при Харьк. гос. ун-те, 1987. 216 с.
1653. Сташис В.В., Бажанов М.И., Уголовно-правовая охрана личности. Научно-практический комментарий действующего уголовного законодательства УССР. Харьков: Вища школа, изд-во при Харьк. ун-те, 1976. 220 с.
1654. Стеблинская О.С. Торговля людьми как вид организованной преступности. *Право і безпека*. 2010. № 5 (37). С. 173–175.
1655. Степанюк А.Ф. Захват заложников в местах лишения свободы: вопросы квалификации. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 61–65.
1656. Степанюк О.С., Зубкова А.А. Спорные вопросы квалификации торговли несовершеннолетними. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 жовт. 2013 р.* / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2013. С. 621–624.
1657. Стефанчук Р.О. Захист честі, гідності та репутації в цивільному праві. Монографія. Київ: Науковий світ, 2001. 307 с.
1658. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія / відп. ред. Я.М. Шевченко. Київ: КНТ, 2008. 626 с.
1659. Стратегія подолання бідності, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 березня 2016 р. № 161-р / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-2016-%D1%80#Text>

1660. Стрекалов Є.Ф., Орлеан А.М. Теоретичні та практичні аспекти застосування ст. 149 Кримінального кодексу України. *Вісник Верховного Суду України*. 2006. № 9 (73). С. 30–35.
1661. Стрельцов Е.Л., Семенюта А.Н. Некоторые аспекты проблемы торговли женщинами. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 184–188.
1662. Стрельцов Е.Л. Об'єкт і кваліфікація злочинів. *Вісник Академії адвокатури України*. 2010. № 1 (17). С. 131–134.
1663. Стукалов В.В. Уголовно-правовые аспекты торговли людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2012. 24 с.
1664. Субботенко О.С. Охрана чести та гідності особи кримінально-правовими засобами (досвід країн СНД та ЄС): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2016. 221 с.
1665. Субботенко О.С. Охрана чести та гідності особи кримінально-правовими засобами (досвід країн СНД та ЄС): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2016. 16 с.
1666. Субботина И.В. Уголовная ответственность за принуждение к совершению сделки или отказу от ее совершения: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Нижний Новгород, 2006. 27 с.
1667. Сугачев Л.Н. Об ответственности за оскорбление по советскому уголовному праву. *Научная конференция по работам, выполненным в 1955 году. Тезисы докладов*. Харьков: Харьковский юридический институт им. Л.М. Кагановича, 1956. С. 58–61.
1668. Сугачев Л.Н. Объективная сторона оскорбления по советскому уголовному праву. *Ученые записки Харьковского юридического института*. Вып. 9. Харьков, 1957. С. 24–35.
1669. Сугачев Л.Н. Ответственность за оскорбление по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1955. 19 с.
1670. Сугачев Л.Н. Разграничение оскорбления и клеветы. *Научная конференция по работам, выполненным в 1965 г. профилирующими кафедрами, 28 марта 1966 г. Тезисы докладов*. Харьков: Харьковский юридический институт, 1966. С. 88–90.
1671. Сугачов Л.М. Про об'єкт злочинів проти честі і гідності особи. *Проблеми правознавства*. 1970. № 17. С. 111–115.
1672. Судебник великого князя Казимира Ягайловича (переклад українською мовою) / Ковальова С.Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року: монографія. Миколаїв: Видавництво ЧДУ, 2009. 109 с.
1673. Сурженко Ю.А. К вопросу о проведении переговоров с преступниками, захватившими заложников, в учреждениях уголовно-исполнительной системы. *Борьба с преступностью: теория и практика: тезисы докладов IV Международной научно-практической конференции (Могилев, 25 марта 2016 г.)*. Могилев: Могилев. институт МВД Республики Беларусь, 2016. Часть I. С. 268–270.
1674. Тагер А.С. К вопросу о толковании ст. 172 и 174 Уголовного Кодекса. *Право и жизнь*. 1925. Книга вторая-третья. С. 69–75.
1675. Тадевосян В. Усилить борьбу с преступлениями против раскрепощения женщин-националок. *Социалистическая законность*. 1938. № 11. С. 35–38.
1676. Тараканова Е.А. Требования биоэтики в практической психиатрии. *Практическая медицина*. 2009. № 6 (38). С. 13–15.
1677. Тасаков С.В. Нравственные основы норм уголовного права о преступлениях против личности. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2008. 318 с.
1678. Тацій В.Я. Об'єкт і предмет преступления в советском уголовном праве. Харьков: Вища школа, 1988. 198 с.
1679. Тацій В.Я. Об'єкт злочину. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1 (1). С. 126–143.
1680. Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України: навч. посібник. Харків: УкрЮА, 1994. 76 с.
1681. Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві: монографія. Харків: Право, 2016. 256 с.
1682. Теоретические основы исследования и анализа латентной преступности: монография / под ред. С.М. Иншакова. Москва: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2011. 839 с.
1683. Терентьев В.И. Уголовное право Украины. Особенная часть. Конспект лекций. Николаев: Изд-во «Дизайн и полиграфия», 2007. 564 с.
1684. Терлюк І.Я. Історія держави і права України: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2011. 944 с.
1685. Терлюк І.Я. Огляд історії кримінального права України. Навчальний посібник. Львів: Ліга-Прес, 2007. 92 с.
1686. Титаренко О.О. Сучасний вектор кримінологічної політики держави у сфері протидії торгівлі людьми. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 4. С. 285–296.
1687. Тихий В.П. Вибрані праці з конституційного і кримінального права. Харків: Право, 2017. 848 с.
1688. Піло неповнолітньої дочки за гроші: рідна мати здавала дівчину в сексуальне рабство. *Dnepr.info*. 13 червня 2019 р. URL: <https://dnepr.info/uk/news/telo-nesovershennoletnej-docheri-za-dengi-rodnaya-mat-sdavala-devushku-v-seksualnoe-rabstvo>
1689. Тільки грошей недостатньо. Як допомогти сім'ям з дітьми. *Commons*. 14 листопада 2019 р. URL: <https://commons.com.ua/uk/nelishe-groshi-ekspertki-pro-novi-viplati-na-ditej/>
1690. Тітов Є.Б. Правова природа та проблеми кваліфікації захоплення заручників у міжнародному кримінальному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2007. 19 с.
1691. Ткачевский Ю.М. Уголовная ответственность за клевету. *Законодательство*. 1999. № 11. С. 62–70.
1692. Ткаченко В. Оскорбление – его формы и квалификация. *Социалистическая законность*. 1991. № 4. С. 42–43.
1693. Ткаченко В.И. Преступления против личности. Учебное пособие / под ред. Б.В. Здравомыслова. Москва: РИО ВЮЗИ, 1981. 77 с.
1694. Тляумбетов Р.Г. Преступления против семьи: уголовно-правовые и криминологические аспекты: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Челябинск, 2006. 23 с.
1695. Товмасян М.Т. Уголовно-правовая охрана чести и достоинства личности в СССР: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Ереван, 1958. 32 с.
1696. Томсинов В.А. Юридическое образование и юриспруденция в России в первой трети XIX века: учебное пособие. Москва: Зерцало-М, 2011. 280 с.
1697. Топильская Е.В. Беспомощное состояние потерпевшего от преступления: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Санкт-Петербург, 1992. 23 с.
1698. Топузян А.Р. Кримінально-правова охорона моральності неповнолітніх в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2018. 249 с.
1699. Топчій В.В. Криминологічна характеристика особи насильницького злочинця. *Європейські перспективи*. 2015. № 5. С. 85–91.
1700. Торговля людьми и легализация преступных доходов. Вопросы противодействия: научно-практич. пособие / под ред. О.П. Левченко. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. 271 с.

1701. Трємбач О. Окремі аспекти об'єктивних ознак викрадення чужої дитини. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2001. Вип. 36. С. 478–481.
1702. Тростюк З. Про необхідність тлумачення поняття «шантаж» у Кримінальному кодексі України. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали ІХ регіональної науково-практичної конференції*, 13-14 лютого 2003 р. Львів: Юридичний факультет ЛНУ імені Івана Франка, 2003. С. 463–464.
1703. Тростюк З.А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України: монографія. Київ: Атіка, 2003. 144 с.
1704. Трофимов Н.И. Уголовная ответственность за посягательство на жизнь, здоровье и достоинство работников милиции и народных дружинников: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 1964. 15 с.
1705. Трубников В.М. Нове універсальне поняття об'єкта злочину. *Наука і правоохорона*. 2009. № 1-2 (3-4). С. 85–89.
1706. Трубников В.М. Новый взгляд на объект преступления. *Право і безпека*. 2002. № 1. С. 80–88.
1707. ТСН. Тиждень почав розслідувати викрадення дітей у пологовому будинку. *ТСН*. 6 липня 2014 р. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=mj6x9exYSc8>
1708. Тукубашева А.И. Уголовно-правовые и криминологические аспекты торговли людьми (на материалах Кыргызской Республики): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Бишкек, 2011. 25 с.
1709. Туляков В. Кримінальне право сучасності: криза доктрини чи криза юрисдикцій? *Право України*. 2010. № 9. С. 40–46.
1710. Туляков В.А. Виктимология: социальные и криминологические проблемы: монография. Одесса: Юридична література, 2000. 336 с.
1711. Туляков В.О. «Чорні лебеді» кримінального права та методологія правового регулювання. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, м. Харків, 18-19 жовт. 2018 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2018. С. 38–41.
1712. Туляков В.О. Моральна адекватність кримінально-правової заборони. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 44. С. 257–261.
1713. Турок В.В. Соціально-економічні наслідки та механізми протидії торгівлі людьми: дис. ... канд. економ. наук: 08.00.07. Київ, 2016. 220 с.
1714. Тютюнник И.Г. Корыстный мотив в структуре преступлений против свободы личности: уголовно-правовой и криминологический анализ: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2015. 22 с.
1715. Тяжкова И. Незаконное помещение в психиатрический стационар. *Уголовное право*. 2002. № 3. С. 52–54.
1716. У 2017 році Нацполіція вилучила з незаконного обігу понад дві тисячі гранат / МВС України. URL: http://mvs.gov.ua/ua/news/11656_U_2017_roci_Nacpoliciya_viluchila_z_nezakonnogo_obigu_ponad_dvi_tisyachi_granat_INFOGRAFIKA_FOTO.htm
1717. У 2018 році поліція вилучила з незаконного обігу понад 2 тисячі одиниць зброї. *Україна сьогодні*. 1 лютого 2019 р. URL: <https://ukraine.segodayna.ua/ua/ukraine/v-2018-godu-policiya-izyala-iz-nezakonnogo-oborota-bolee-2-tysyach-edinic-oruzhiya-1215152.html>
1718. У Львові жінка намагалася продати доньку в сексуальне рабство за кордон. *УНІАН*. 11 червня 2019 р. URL: <https://www.unian.ua/society/10582833-u-lvovi-zhinka-namagalasya-prodati-donku-v-seksualne-rabstvo-za-kordon.html>
1719. У МЗС розповіли про численні випадки торгівлі людьми і рабства на окупованих територіях Донбасу. *УНІАН*. 15 березня 2017 р. URL: <https://www.unian.ua/society/1825462-u-mzs-rozpovili-pro-chislenni-vipadki-torgivli-lyudmi-i-rabstva-na-okupovanih-teritoriyah-donbasu.html>
1720. У МОЗ підрахували приблизну кількість ін'єкційних наркоманів / Укрінформ. 27 червня 2018 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2488445-u-moz-pidrahuvai-pribliznu-kilkist-inekciynih-narkomaniv.html>
1721. У поліції розповіли, скільки зброї вилучили минулого року. Основним каналом потрапляння нелегальної зброї на території України правоохоронці називають окуповані території. *УНІАН*. 21 січня 2020 р. URL: <https://www.unian.ua/weapons/10839710-u-policii-rozpovili-skilki-zbroji-viluchili-minulogo-roku.html>
1722. У пологовому будинку Дніпродзержинська викрали немовля. *ТСН*. 18 серпня 2014 р. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=xs-zqRLDyz8>
1723. У Раді Європи чекають на ратифікацію Україною Стамбульської конвенції / РБК-Україна. 24 квітня 2018 р. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/sovete-evropy-zhdut-ratifikatsii-ukrainoyu-1524564751.html>
1724. У секс-рабство ледь не продала свою 17-річну доньку львів'янка. *ТСН*. 12 червня 2019 р. URL: <https://tsn.ua/video/video-novini/u-seks-rabstvo-led-ne-prodala-svoyu-17-richnu-donku-lviv-yanka.html>
1725. У Харкові звільнили всіх заручників з «Укрпошти» – поліція. *BBC Україна*. 30 грудня 2017 р. URL: <http://www.bbc.com/ukrainian/news-42524803>
1726. Уголовное право России. Особенная часть / под ред. А.И. Рарога. Москва: Эксмо, 2009. 704 с.
1727. Уголовное право России. Особенная часть: учебник / под ред. Ф.Р. Сундунова, М.В. Талан. Москва: Статут, 2012. 943 с.
1728. Уголовное право России. Части Общая и Особенная: учеб. / под ред. А.И. Рарога. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. 696 с.
1729. Уголовное право России. Части Общая и Особенная: учеб. / под ред. А.И. Рарога. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. 704 с.
1730. Уголовное право. Особенная часть: учебник / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, А.И. Рарога, А.И. Чучаева. Москва: Юридическая фирма «КОНТРАКТ»: ИНФРА-М, 2008. 800 с.
1731. Уголовное право. Особенная часть: учебник / под ред. Л.Д. Гаухмана и С.В. Максимова. Москва: Изд-во Эксмо, 2005. 704 с.
1732. Уголовное уложение. Высочайше утвержденное 22 марта 1903 г. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1903. VII+144 с.
1733. Уголовный кодекс Австрии / науч. ред. и вступ. статья докт. юрид. наук, проф. С.В. Милукова; предисловие Генерального прокурора Австрии, доктора Эрнста Ойгена Фабрици; перевод с немецкого Л.С. Вихровой. Санкт-Петербург: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. 352 с.
1734. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики от 30 декабря 1999 г. № 787-IQ (с последующими изменениями и дополнениями) / Информационные системы «Параграф». URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30420353
1735. Уголовный кодекс Голландии / науч. ред. докт. юрид. наук, заслуженный деятель науки РФ, проф. Б.В. Волженкин, пер. с англ. И.В. Мироновой. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. 510 с.
1736. Уголовный кодекс Грузии от 22 июля 1999 г. № 2287-вс (с последующими изменениями и дополнениями) / Законодательный вестник Грузии. URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/download/16426/143/gu/pdf>

1737. Уголовный кодекс Кыргызской Республики от 2 февраля 2017 г. № 19 (с последующими изменениями и дополнениями) / Информационные системы «Параграф». URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=34350840
1738. Уголовный кодекс Республики Армения от 18 апреля 2003 г. (с последующими изменениями и дополнениями) / Национальное Собрание Республики Армения. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1349&lang=rus>
1739. Уголовный кодекс Республики Беларусь от 9 июля 1999 г. № 275-З (с последующими изменениями и дополнениями) / Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. URL: <http://www.pravo.by/document/?guid=3871&cp0=Hk9900275>
1740. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 г. № 226-V (с последующими изменениями и дополнениями) / Информационные системы «Параграф». URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252
1741. Уголовный кодекс Республики Корея / науч. ред. и предисл. докт. юрид. наук, профессора А.И. Коробеева; перевод с корейского канд. филол. наук В.В. Верхоляка. Санкт-Петербург: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. 240 с.
1742. Уголовный кодекс Республики Молдова от 18 апреля 2002 г. № 985-XV (с последующими изменениями и дополнениями) / Информационная система «Континент». URL: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30394923
1743. Уголовный кодекс Республики Молдова: комментарий (по состоянию на 01 августа 2010 года) / отв. ред. Валерий Бужор; науч. ред. Виктор Гуцуляк. Кишинэу: Institutul de științe penale și criminologie aplicată, 2010. 1134 с. URL: https://criminology.md/books/Comentarii_Cod_Penal_rus.pdf
1744. Уголовный кодекс Республики Польша / науч. ред. канд. юрид. наук, доц. А.И. Лукашов, докт. юрид. наук, проф. Н.Ф. Кузнецова; вступ. статья канд. юрид. наук, доц. А.И. Лукашова, канд. юрид. наук, проф. Э.А. Саркисовой; перевод с польского Д.А. Барилевич. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. 234 с.
1745. Уголовный кодекс Республики Сан-Марино / науч. ред., вступ. статья вице-президента Восточно-Европейского отделения Международной академии наук Республики Сан-Марино, проф., докт. юрид. наук С.В. Максимова; перевод В.Г. Максимова. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. 253 с.
1746. Уголовный кодекс Республики Сербия / науч. ред. и предисл. д-ра юрид. наук, проф. Ю.А. Кашубы; перевод с англ. С. Карибова. Санкт-Петербург: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2009. 268 с.
1747. Уголовный кодекс Республики Таджикистан от 21 мая 1998 г. № 574 (с последующими изменениями и дополнениями) / Информационные системы «Параграф». URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30397325
1748. Уголовный кодекс Республики Узбекистан от 22 сентября 1994 г. (с последующими изменениями и дополнениями) / LEX.UZ. URL: <https://www.lex.uz/docs/111457>
1749. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13 июня 1996 г. № 63-ФЗ (с последующими изменениями и дополнениями) / КонсультантПлюс. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/
1750. Уголовный кодекс Туркменистана от 12 июня 1997 г. № 222-I (с последующими изменениями и дополнениями) / Информационные системы «Параграф». URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31295286
1751. Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / под общ. ред. В.И. Зайчука. Киев: Издательство политической литературы Украины, 1969. 543 с.
1752. Уголовный кодекс УССР 1927 г. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1942. 104 с.
1753. Уголовный кодекс УССР, утвержденный ВУЦИК 23 августа 1922 г. Харьков: Изд. Наркомюста УССР, 1922. 100 с.
1754. Уголовный кодекс Швейцарии / научное редактирование, предисловие и перевод с немецкого канд. юрид. наук А.В. Серебренниковой. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. 350 с.
1755. Указ Президії Верховної Ради УРСР від 10 лютого 1988 р. «Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів Української РСР». *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1988. № 8. Ст. 212.
1756. Указ Президії Верховної Ради УРСР від 31 липня 1987 р. «Про кримінальну відповідальність за захоплення заложників». *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1987. № 32. Ст. 631.
1757. Україна займає перше місце за рівнем дитячого алкоголізму – ВООЗ. *Український кризовий медіа-центр*. 29 травня 2018 р. URL: <http://uacrisis.org/ua/67101-ngo-duh-natsii>
1758. Україна посідає перше місце у Європі щодо захворюваності на психічні розлади. *УНІАН*. 10 жовтня 2017 р. URL: <https://www.unian.ua/health/country/2179904-ukrajina-posidae-pershe-mistse-u-evropi-za-pokaznikami-psihichnih-rozladiv-minsotspolitiki.html>
1759. Україна приєдналась до Конвенції ООН про захист від насильницьких зникнень / Центр інформації про права людини. 7 липня 2015 р. URL: https://humanrights.org.ua/material/ukrajina_prijednalas_do_konvenciji_oon_pro_zahist_usih_osib_vid_nasilnickih_zniknen
1760. Україна стала європейським лідером за кількістю розлучень. *Тиждень.ua*. 4 травня 2011 р. URL: <https://tyzhden.ua/News/21867>
1761. Українська молодь не може жити без інтернету. *УНІАН*. 19 квітня 2013 р. URL: <https://www.unian.ua/society/779261-ukrajinska-molod-ne-moje-jiti-bez-internetu-doslidjennya.html>
1762. Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник / за ред. В.О. Навроцького. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 712 с.
1763. Українських заробітчан в Росії стало на третину менше, – дослідження. *Еспресо*. 11 лютого 2020 р. URL: https://espresso.tv/news/2020/02/11/ukrayinskykh_zarobitchan_v_rosiyi_stalo_na_tretynu_menshe_doslidzhennya
1764. Українці серед тих, хто найбільше страждає від споживання алкоголю у світі, каже міжнародне дослідження. *Голос Америки*. 24 серпня 2018 р. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/alkohol-ukraina-doslidzhennia/4542329.html>
1765. Українці тримають на руках більше чотирьох мільйонів легальної і нелегальної зброї. *Дзеркало тижня*. 16 серпня 2018 р. URL: https://dt.ua/UKRAINE/ukrayinci-trimayut-na-rukah-bilshе-chotiroh-milyoniv-legalnoyi-i-nelegalnoyi-zbroyi-285812_.html
1766. Уложение о наказанияхъ уголовныхъ и исправительныхъ 1885 года. Издано Н.С. Таганцевымъ. Санктъ-Петербургъ, 1892. 796 с.
1767. Уложение о наказанияхъ уголовныхъ и исправительныхъ. Санктъ-Петербургъ: Въ Типографіи Второго Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1845. 898+XVII с.
1768. Ускова Ю.В. Уголовно-правовая охрана семьи: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Краснодар, 2001. 23 с.
1769. Уставъ о наказанияхъ, налагаемыхъ мировыми судьями съ дополненіями по 1 января 1879 г. Составленъ профессоромъ С.-Петербургскаго университета Н.С. Таганцевымъ. Изданіе второе, переработанное и дополненное. Санктъ-Петербургъ: Типографія М. Стасюлевича, 1879. VIII+332 с.

1770. Уставъ о Наказаніяхъ, налагаемыхъ Мировыми Судьями: издание 1885 г. / Сводъ законовъ Россійской Имперіи: издание неофициальное. В 16 т. Т. 15. Санктъ-Петербургъ: Деятель, 1912. С. 203–234 / Pravo.by. URL: https://pravo.by/upload/pdf/krim-pravo/ustav_o_nakazaniyah_mirovie_sudji_1864_goda.pdf
1771. Устрицька Н.І. Окремі питання кваліфікації торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини. *Боротьба з торгівлею людьми: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції* (21 червня 2013 р.). Львів: ЛьвДУВС, 2013. С. 185–189.
1772. Ухвала Саксаганського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської обл. від 7 серпня 2014 р. (справа № 214/6874/14-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40189175>
1773. Учебное пособие по советскому уголовному праву / отв. ред. Б.С. Утевский. Москва: Всесоюзная правовая академия, 1938. 340 с.
1774. Учебный комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / отв. ред. А.Э. Жалинский. Москва: Изд-во Эксмо, 2005. 1088 с.
1775. Ушакова Е.В. Уголовно-правовые и криминологические меры противодействия похищению человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. 25 с.
1776. Ушакова Е.В. Уголовно-правовые и криминологические меры противодействия похищению человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. 185 с.
1777. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії від 1 січня 2000 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b09#Text
1778. Федоров М.И. Правовая охрана чести и достоинства советских граждан. Молотов: Молотовское книжное издательство, 1957. 50 с.
1779. Фейгенберг Г. Символическая обиды и ст. 172 Уг. Код. *Еженедельник советской юстиции*. 23 августа 1924 г. № 33. С. 778.
1780. Фесенко Е. Объект преступления с точки зрения ценностной теории. *Уголовное право*. 2003. № 3. С. 71–73.
1781. Фесенко Є. Цінності як об'єкт злочину. *Право України*. 1999. № 6. С. 75–78.
1782. Фесенко С.В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони. Монографія. Київ: Атіка, 2004. 280 с.
1783. Фесенко Є.В. Об'єкт злочину під кутом зору теорії цінностей, а також опонентів цієї концепції. *Адвокат*. 2003. № 6. С. 9–12.
1784. Филин М.В. Уголовная ответственность за незаконное лишение человека свободы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Хабаровск, 2000. 214 с.
1785. Фіалка М.І. Національний механізм взаємодії суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми: мета створення та способи реалізації. *Публічне право*. 2012. № 4 (8). С. 129–135.
1786. Філіппов С.О. Протидія транскордонній злочинності: глобальний контекст і реалії України: монографія. Одеса: Фенікс, 2019. 452 с.
1787. Філософія прав людини / за ред. Ш. Гюспата та Г. Ломанна; пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої. Київ: Ніка-Центр, 2008. 320 с.
1788. Фойницькій І.Я. Курсъ уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личныя и имущественныя. Санктъ-Петербургъ: Типографія М.М. Стасюлевича, 1901. 433 с.
1789. Фомина В.Н. Актуальные вопросы уголовно-правовой оценки незаконного помещения в психиатрический стационар. *Актуальные вопросы российского права и проблемы правоприменения в условиях современности. Сборник научных статей по материалам межвузовской научно-практической конференции (Саратов, 16 декабря 2009 г.)*. Саратов: СГАП, 2009. С. 131–134.
1790. Фріс П.Л. Вибрані праці. Івано-Франківськ: Фоліант, 2014. 651 с.
1791. Фріс П.Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ: Атіка, 2005. 332 с.
1792. Фріс П.Л. Нарис історії кримінально-правової політики України: монографія / за заг. ред. М.В. Костицького. Київ: Атіка, 2005. 124 с.
1793. Фріс П.Л., Малеев А.Ю. Кримінально-правова політика у сфері боротьби із торгівлею людьми. *Адвокат*. 2005. № 9. С. 9–14.
1794. Хавронюк М. Работорги́ля в Україні: чи здатне чинне законодавство ефективно протидіяти їй? *Предпринимательство, хозяйство и право*. 1999. № 3. С. 23–31.
1795. Хавронюк М.І. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (коментар нового закону). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2009. Випуск 49. С. 244–249.
1796. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. Монографія. Київ: Юрисконсульт, 2006. 1048 с.
1797. Хавронюк М.І., Калмиков Д.О. Деякі питання удосконалення відповідальності за злочини проти волі дитини. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 10 (134). С. 42–48.
1798. Хапугина И.В. Объективные и субъективные признаки состава незаконного помещения в психиатрический стационар (ст. 128 УК РФ). *Право евразийских государств: опыт и перспективы*: материалы международной научно-практической конференции, 16-17 апреля 2012 г. Орехово-Зуево: Редакционно-издательский отдел МГОГИ, 2012. С. 180–188.
1799. Харитоновна О.В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству. Науково-практичний посібник. Харків: ТОВ «Видавництво «Права людини»», 2018. 344 с.
1800. Харитоновна О.В. Кримінально-правові погляди О.Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень: монографія. Харків: Право, 2010. 253 с.
1801. Харківська правозахисна група презентувала результати проєкту щодо зниклих безвісти на сході України / Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. 31 липня 2017 р. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1564560871>
1802. Хартія основних прав Європейського Союзу від 7 грудня 2000 р. / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524
1803. Харченко В.Б. Кримінально-правова охорона прав на результати творчої діяльності та засоби індивідуалізації в Україні: монографія. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. 480 с.
1804. Харчук С.А., Пенькна І.С. Безробіття як одна з глобальних проблем світу та напрями його подолання. *Економіка та держава*. 2016. № 7. С. 71–76.
1805. Харь І.О. Суб'єкт злочинів проти волі, честі та гідності особи. *Юридична наука*. 2012. № 4. С. 134–141.
1806. Хатуев В.Б. Уголовно-правовая охрана беременных женщин, малолетних, беззащитных и беспомощных лиц и лиц, находящихся в зависимости от виновного: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2004. 189 с.
1807. Хашум Н. Ответственность за похищение человека: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2008. 24 с.

1808. Хотин Р. Проти незгодних в окупованому Криму застосовують каральну психіатрію (світова преса). *Радіо Свобода*. 28 березня 2017 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28395925.html>
1809. Хоштарія А.Г. О применении мер уголовного наказания за клевету. *Проблемы советского уголовного права и криминологии. Сборник ученых трудов*. Свердловск: Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1973. Вып. 28. С. 136–144.
1810. Хоштарія А.Г. Разграничение клеветы и оскорбления в советском уголовном праве. *Вопросы судебной экспертизы*. 1974. № 17. С. 177–185.
1811. Храпцов О.М. Кримінально-правова охорона честі та гідності людини в Україні (сучасний стан). *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2004. Вип. 28. С. 70–75.
1812. Храпцов О.М. Кримінально-правове та криминологічне забезпечення охорони особи від насильства: монографія. Харків: НікаНова, 2015. 472 с.
1813. Хрестоматія пам'ятників феодального государства и права стран Европы / под ред. акад. В.М. Корещко. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1961. 950 с.
1814. Хряпінський П.В. Заохочувальні норми як засіб підвищення ефективності боротьби зі злочинами проти особистої волі громадян. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 29–32.
1815. Хряпінський П.В. Звільнення від відповідальності та покарання як засіб запобігання злочинам проти особистої волі людини у кримінальному праві деяких європейських країн. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матеріали Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 11-12 березня 2016 р.)*. Івано-Франківськ, 2016. С. 144–147.
1816. Цанавя М.А. Уголовная ответственность за преступления против чести и достоинства граждан по советскому уголовному праву: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1990. 23 с.
1817. Цанева А.Н. Некоторые проблемы применения уголовного законодательства об ответственности за похищение человека. *Теория и практика общественного развития*. 2012. № 4. С. 359–363.
1818. Цвікі В. Концепція насильницьких зникнень у міжнародному праві. *Наше право*. 2015. № 3. С. 172–179.
1819. Цвікі В.Ю. Міжнародно-правовий захист осіб від насильницьких зникнень: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Одеса, 2018. 20 с.
1820. Цвікі В.Ю. Міжнародно-правовий захист осіб від насильницьких зникнень: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Львів, 2017. 240 с.
1821. Целякова О.М. Духовність і ціннісні орієнтації студентської молоді України в трансформаційному суспільстві. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2009. Вип. 38. С. 222–233.
1822. Церковна А.О. Гідність і честь у цивільному праві України: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2002. 194 с.
1823. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / Законодавство України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
1824. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>
1825. Чекмезова Е.И., Пестерева Ю.С. Торговля людьми: уголовно-правовые и криминологические аспекты: учебное пособие. Омск: Омская юридическая академия, 2016. 96 с.
1826. Черевко К.О. Окремі питання кримінально-правової характеристики злочину, передбаченого статтею 150-1 Кримінального кодексу України. *Вісник Криминологічної асоціації України*. 2015. № 3 (11). С. 102–111.
1827. Чернова Н. Историко-правовий аналіз кримінального законодавства України про відповідальність за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 9. С. 156–158.
1828. Чернова Н.В. Досвід країн пострадянського простору у сфері правового регулювання відповідальності за використання малолітніх дітей для зайняття жебрацтвом. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 4. С. 463–468.
1829. Чернова Н.В. Систематичність у складі використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 427–432.
1830. Черноусов А., Кобзін Д., Щербань С., Мартиненко О. Національний превентивний механізм проти катувань та жорстокого поводження (НПМ) в Україні. Оцінка діяльності. Харків: Харківський інститут соціальних досліджень, 2018. 76 с.
1831. Чернушенко Д.А. Стандарти ООН щодо забезпечення прав користувачів психіатричної допомоги. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 173–181.
1832. Чернышева С.А. Охрана чести и достоинства личности по советскому законодательству. *Советское государство и право*. 1982. № 12. С. 58–63.
1833. Чизмадия А., Ковач К., Асталаш А. История венгерского государства и права. Москва: Юрид. лит., 1986. 448 с.
1834. Чиков П., Гайнутдинов Д. Политическая психиатрия в России. Доклад группы «Агора». *Медиазона*. 11 октября 2016 г. URL: <https://zona.media/article/2016/11/10/agora-psychiatry-report>
1835. Чистякова А.С. Кримінально-правові аспекти відповідальності за примушування до антиконкурентних узгоджених дій (ст. 228 КК України): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2009. 19 с.
1836. Чому в Україні важко перестати бути «психом». *ZIK*. 16 червня 2009 р. URL: http://zik.ua/news/2009/06/16/chomu_v_ukraini_vazhko_perestaty_butyu_psyhom_184635
1837. Чубинській М.П. Къ вопросу объ оскорблении чести / Чубинській М.П. Статьи и рѣчи по вопросам уголовного права и процесса. Томъ 2. (1906–1911 г.г.). Санкт-Петербургъ: Типографія т-ва «Общественная Польза», Б. Подъяческая, 39, 1912. С. 127–145.
1838. Чугуников И.И. Объект преступления в современной уголовно-правовой науке: традиции и новации. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2015. Т. 17. С. 314–347.
1839. Чумак Ю. На Харківщині здійснюється громадський моніторинг ситуації з протидією торгівлі людьми / Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. 11 жовтня 2019 р. URL: <http://khp.org/index.php?id=1570826587>
1840. Шабалистий В.В. Безпековий вимір кримінального права України: людиноцентристське дослідження: монограф. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ: Ліра ЛТД, 2015. 420 с.

1841. Шаблистий В.В. Критичний погляд на останні зміни та доповнення до КК України. Продовження. *Актуальні питання протидії злочинності в сучасних умовах: вітчизняний та зарубіжний досвід*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 березня 2018 р.). Дніпро: ДДУВС, 2018. С. 129–132.
1842. Шаблистий В.В., Якименко Л.Г. Запобігання проникненню заборонених предметів до установ виконання покарань: монограф. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. 168 с.
1843. Шайкевич С. О преступленихъ противъ чести. Разсужденіе, написанное для получения степени кандидата по юридическому факультету. Москва: Въ Университетской Типографіи (Катковъ и Ко), 1865. 66 с.
1844. Шакун В.І. Кримінологічні наслідки збройних конфліктів. *Особливості процесуального доказування у кримінальних провадженнях про злочини, вчинені на тимчасово окупованих територіях*: матеріали круглого столу (26 липня 2016 року). Київ: Національна академія прокуратури України, 2016. С. 10–13.
1845. Шакун В.І. Суспільство і злочинність. Київ: Атіка, 2003. 784 с.
1846. Шалгунова С.А. Особа насильницького злочинця: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2012. 548 с.
1847. Шалимов Е.Е. Уголовно-правовые и криминологические проблемы торговли людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Саратов, 2007. 204 с.
1848. Шалимов Е.Е. Уголовно-правовые и криминологические проблемы торговли людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Саратов, 2007. 29 с.
1849. Шапошникова І. Формування ціннісних орієнтацій сучасної української молоді. *Соціальні виміри суспільства*. 2013. Вип. 5. С. 716–725.
1850. Шапченко С.Д. Пропозиції та зауваження щодо проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо протидії торгівлі людьми та втягування у заняття проституцією)», реєстраційний № 4179, прийнятого у першому читанні 29 листопада 2005 р. *Кримінальне право України*. 2006. № 1. С. 66–69.
1851. Шаргородский М.Д. Ответственность за преступления против личности. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1953. 108 с.
1852. Шафранський В.В., Дудник С.В. Психічне здоров'я населення України: стан, проблеми та шляхи вирішення. *Україна. Здоров'я нації*. 2016. № 3 (39). С. 12–18.
1853. Шахаев Х.М. Шарият, адат и преступления, составляющие пережитки родового быта в Дагестане: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 1949. 24 с.
1854. Швед О.В. Сексуальна експлуатація неповнолітніх як соціальне явище: тенденції і шляхи профілактики: автореф. дис. ... канд. соціолог. наук: 22.00.04. Харків, 2006. 21 с.
1855. Шведова Г.Л. Корупційні передумови поширення торгівлі людьми. *Правовий вимір конституційної та кримінальної юрисдикції в Україні та світі. Перші юридичні читання*: збірка тез доповідей Всеукраїнської дистанційної наукової конференції, присвяченої 20-річчю заснування економіко-правового факультету (27 квітня 2018 р., м. Одеса) / за заг. ред. Л.О. Корчової, І.А. Дришлюка. Одеса: Фенікс, 2018. С. 137–140.
1856. Шведова Г.Л. Корупція – катализатор торгівлі людьми в Україні та в світі. *Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми*: матеріали II Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 16-17 березня 2018 р.). Івано-Франківськ, 2018. С. 172–175.
1857. Шведова Г.Л. Торгівля людьми в Україні: корупційні передумови поширення та шляхи запобігання. *Актуальні проблеми державно-правового розвитку України в контексті інтеграційних процесів*: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, 28 травня 2018 р. / редкол.: С.К. Бостан, Р.М. Максакова, Т.Є. Леоненко. Запоріжжя: «Ліра ЛТД», 2018. С. 357–359.
1858. Шевелева С.В. Свобода воли и принуждение в уголовном праве: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2015. 46 с.
1859. Шевчук А.В., Дякур М.Д. Кримінальне право України (Особлива частина): навч. посіб. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. 472 с.
1860. Шевчук С. Людська гідність у системі конституційних цінностей. *Право України*. 2018. № 9. С. 29–40.
1861. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Київ: Реферат, 2007. 848 с.
1862. Шепітько М.В. Злочини у сфері правосуддя: еволюція поглядів та наукові підходи до формування засобів протидії: монографія. Харків: Право, 2018. 408 с.
1863. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.). Москва: Фирма «СПАРК», 1995. 556 с.
1864. Шестаков Д.А. Постлиберальная криминология о «торговле людьми». *Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права*. 2010. № 3 (13). С. 14–22.
1865. Шестаков Д.А. Семейная криминология: Криминофамилистика. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2003. 389 с.
1866. Шимон С.І. «Правочин» як цивільно-правовий термін: юридичне нововведення чи лінгвістичне уточнення? *Юридична Україна*. 2009. № 7 (79). С. 68–72.
1867. Шимон С.І. Особливості правочину як юридичного факту в цивільному праві. *Держава і право*. 2009. Вип. 46. С. 315–321.
1868. Шишкін В. Абсолютність права людської гідності (позиції Федерального Конституційного Суду Федеративної Республіки Німеччина). *Право України*. 2018. № 9. С. 57–75.
1869. Шищенко Е.А., Палай О.И. Актуальные уголовно-правовые вопросы квалификации подмены ребенка. *Научный журнал КубГАУ*. 2016. № 118 (04). С. 1–19. URL: <http://ej.kubagro.ru/2016/04/pdf/07.pdf>
1870. Штирлов О.В. Безпорадний стан особи потерпілого у системі суміжних категорій. *Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць*. 2009. Вип. 38. С. 698–707.
1871. Шуп'яна М.Ю. Система покарань за австрійським кримінальним кодексом 1852 р. та практика їх застосування у Східній Галичині: монографія. Львів, 2017. 252 с.
1872. Шхагапсоев З.Л. Некоторые вопросы криминологической характеристики похищения людей в Северо-Кавказском регионе. *Общество и право*. 2012. № 1 (38). С. 239–245.
1873. Энциклопедия уголовного права. Т. 14. Преступления против свободы, чести и достоинства личности. Санкт-Петербург: Издание профессора Малинина – СПб ГКА, 2010. 630 с.
1874. Энциклопедия уголовного права. Т. 17. Преступления против семьи и несовершеннолетних. Санкт-Петербург: СПб ГКА, 2011. 538 с.

1875. Эстрин А.Я. Уголовное право СССР и РСФСР. Москва: Советское законодательство, 1931. 136 с.
1876. Юзікова Н.С. Попередження злочинів проти особистої волі дитини: віктимологічний аспект. *Злочини проти особистої волі людини: збірник матеріалів науково-практичного семінару (Харків, 19-20 вересня 2000 р.)* / під ред. В.В. Сташиса. Харків: Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2002. С. 173–179.
1877. Юзікова Н.С. Як захистити дітей від жорстокості батьків. *Право України*. 1998. № 3. С. 60–61.
1878. Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 1: А–Г / редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. 672 с.
1879. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У трьох томах. Том 1. Львів: Світ, 1990. 319 с.
1880. Як позбутися людини, яка Вам заважає? Чи існує в Україні «каральна психіатрія»? *Телеканал ЗІК*. 5 жовтня 2016 р. URL: <http://zik.ua/tv/video/59092>
1881. Як порушують права людини у психіатричній лікарні? Юрист УТСПА здійснила моніторинговий візит до психіатричної лікарні з суворим наглядом / Українська Гельсінська спілка з прав людини. 25 жовтня 2018 р. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/yak-porushuyut-prava-lyudyny-u-psyhiatrychnij-likarni/>
1882. Яковлів А. Український кодекс 1743 року «Права, по котрымъ судится малороссійській народъ». Його історія, джерела та систематичний виклад змісту. Мюнхен: Кооперативне видавництво «Заграда», 1949. 211 с.
1883. Яремко Г.З. Бланкетні диспозиції в статтях Особливої частини Кримінального кодексу України: монографія / за ред. В.О. Навроцького. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. 424 с.
1884. Ярмиш Н.М. Теоретичні проблеми причинного-наслідкового зв'язку в кримінальному праві (філософсько-правовий аналіз): автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 40 с.
1885. Ярьмыш Н.Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ): монография. Харьков: Право, 2003. 512 с.
1886. Ясечко С.В. Генеза поняття «правочин» у цивільному праві. *Університетські наукові записки*. 2014. № 4 (52). С. 80–87.
1887. Яценко С.С. Зауваження та пропозиції щодо проекту новелізації статті 149 Кримінального кодексу України. *Кримінальне право України*. 2006. № 1. С. 62–65.
1888. Яшков С.А. О субъекте преступления, предусмотренного ст. 128 УК РФ. *Расследование преступлений: проблемы и пути их решения*: сборник научно-практических трудов. Выпуск 4. Москва: Академия Следственного комитета РФ, 2014. С. 90–94.
1889. Яценко А.М. Застосування заходів кримінально-правового характеру: монографія. Харків: НікаНова, 2014. 388 с.
1890. «Каральну психіатрію» застосували вже до дев'ятьох кримських татар. *Укрінформ*. 30 грудня 2016 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-krim/2149081-karalnu-psihiatriu-zastosovali-vze-do-devyatoh-krimskih-tatar.html>
1891. «Наклеп» скасували / Українська правда. 2 жовтня 2012 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2012/10/2/6973801/>
1892. 4-летнюю девочку продали за бутылку самогонки. *Комсомольская правда в Украине*. 2 февраля 2007 г. URL: <https://kp.ua/life/439-4-letnuiui-devochku-prodaly-za-butylku-samohonky>
1893. Akimov M. Criminal law protection of person's freedom: problems and solutions. *Public security and public order*. 2018. № 20. P. 9–18.
1894. Alcohol use and burden for 195 countries and territories, 1990–2016: a systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2016. *The Lancet*. 2018. Vol. 392. P. 1015–1035. URL: <https://www.thelancet.com/action/showPdf?pii=S0140-6736%2818%2931310-2>
1895. Andrushko A. General social prevention as a priority direction of human trafficking prevention. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2018. Special Issue № 2 (92). P. 151–155.
1896. Balzer O. Statut ormiański w zatwierdzeniu Zygmunta I z r. 1519. Lwów: Nakł. Towarzystwa dla Popierania Nauki Polskiej, 1910. 289 s.
1897. Bargu B. Sovereignty as Erasure: Rethinking Enforced Disappearances. *Qui Parle: Critical Humanities and Social Sciences*. 2014. Volume 23. № 1. P. 35–75.
1898. Berg J. Przestępstwo handlu ludźmi – charakterystyka zjawiska. *Przegląd Prawniczy Uniwersytetu Warszawskiego*. 2016. Rok XV, nr. 1. S. 111–133.
1899. Cárdenas C.M. La desaparición forzada de personas en el Derecho Internacional de los Derechos Humanos: estudio de su evolución, concepto y reparación a las víctimas: tesis doctoral. Madrid: Universidad complutense de Madrid, 2017. xxx+601 p.
1900. Codice penale italiano (R.D. 19 ottobre 1930, n. 1398. Aggiornato al 27/11/2019) / Brocardi.it. URL: <https://www.brocardi.it/codice-penale/>
1901. Corrigan P., Watson A. Understanding the impact of stigma on people with mental illness. *World Psychiatry*. 2002. Vol. 1 (1). P. 16–20. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1489832/pdf/wpa010016.pdf>
1902. Coster van Voorhout Jill E.B. Human trafficking for labour exploitation: interpreting the crime. *Utrecht Law Review*. 2007. Volume 3, Issue 2. P. 44–69.
1903. Criminal Code Act 1995 (Australia) / AustLII Databases. URL: <http://www5.austlii.edu.au/databases.html>
1904. Criminal Code of Canada (R.S.C., 1985, c. C-46) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8563/file/Canada_Criminal_code_1985_am122019_en.pdf
1905. Criminal Code of Croatia (passed by the Croatian Parliament at session on 21 October 2011) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/7896/file/Croatia_Criminal_Code_2011_en.pdf
1906. Criminal Code of Finland (1889, amended 2015) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/6375/file/Finland_CC_1889_am2015_en.pdf
1907. Criminal Code of Montenegro (2003, amended 2018) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8406/file/Montenegro_CC_am2018_en.pdf
1908. Criminal Code of the Czech Republic (adopted by the Czech Parliament on January 8, 2009). URL: <http://www.ejtn.eu/PageFiles/6533/Criminal%20Code%20of%20the%20Czech%20Republic.pdf>
1909. Criminal Code of the Federation of Bosnia and Herzegovina (2003). URL: https://advokat-prnjavorac.com/legislation/fbih_criminal_code.pdf
1910. Criminal Code of the Kingdom of Belgium (1867, as of 2018) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8240/file/Belgium_CC_1867_am2018_fr.pdf
1911. Criminal Code of the Kingdom of Netherlands (1881, amended 2012) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/6415/file/Netherlands_CC_am2012_en.pdf

1912. Criminal Code of the Kingdom of Sweden (1962, amended 2020) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8662/file/Sweden_criminal_code_am2020_en.pdf
1913. Criminal Code of the Republic of Albania (1995, amended 2017) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8235/file/Albania_CC_1995_am2017_en.pdf
1914. Criminal Code of the Republic of Hungary (2012) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/5619/file/Hungary_Criminal_Code_of_2012_en.pdf
1915. Criminal Code of the Republic of Malta (1854, amended December 2019) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8555/file/Malta_Criminal_Code_amDec2019_en.pdf
1916. Criminal Code of the Republic of North Macedonia (2009, amended 2018) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8145/file/fYROM_CC_2009_am2018_en.pdf
1917. Criminal Code of the Republic of Romania (2009, amended 2017) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8291/file/Romania_Penal%20Code_am2017_en.pdf
1918. Criminal Code of the Republic of Slovenia (2008) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/3773/file/Slovenia_CC_2008_en.pdf
1919. Criminal Law of the People's Republic of China / OECD. URL: <https://www.oecd.org/site/adboecdanti-corruptioninitiative/46814270.pdf>
1920. Código Penal Brasileiro (Edição atualizada até abril de 2017). Brasília: Senado Federal, 2017. URL: https://www2.senado.leg.br/bdsf/bitstream/handle/id/529748/codigo_penal_1ed.pdf
1921. Código Penal Cubano / Asamblea nacional del poder popular República de Cuba. URL: <http://www.parlamentocubano.gob.cu/index.php/documento/codigo-penal/>
1922. Código Penal de Bolivia / OAS. URL: https://www.oas.org/juridico/spanish/gapeca_sp_docs_bol1.pdf
1923. Código Penal de Colombia (Ley 599 de 2000) / OAS. URL: https://www.oas.org/dil/esp/Codigo_Penal_Colombia.pdf
1924. Código Penal de Guatemala. Decreto № 17-73 / OAS. URL: https://www.oas.org/dil/esp/Codigo_Penal_Guatemala.pdf
1925. Código Penal de la Nación Argentina (LEY 11.179 (T.O. 1984 actualizado)) / InfoLEG. URL: <http://servicios.infoleg.gob.ar/infolegInternet/anexos/15000-19999/16546/texact.htm>
1926. Código Penal de la República de El Salvador / OAS. URL: https://www.oas.org/dil/esp/Codigo_Penal_El_Salvador.pdf
1927. Código Penal de Portugal (Aprovado pelo Decreto-Lei nº 400/82, de 23 de Setembro, Republicado pela Lei nº 59/2007, de 4 de Setembro). URL: https://oig.cepal.org/sites/default/files/2007prt_codpenal.pdf
1928. Código Penal del Perú. Decreto legislativo № 635 (Publicado el 8 de abril de 1991). Lima: Ministerio de Justicia y Derechos Humanos, 2016. URL: http://spij.minjus.gob.pe/content/publicaciones_oficiales/img/CODIGOPENAL.pdf
1929. Código Penal Federal de México. URL: <http://www.ordenjuridico.gob.mx/Documentos/Federal/pdf/wo83048.pdf>
1930. Dumneanu L., Ștefănoaia M. Traficul de persoane: unele reflecții științifice ale autorilor străini. *Studia Universitatis Moldaviae. Seria „Științe sociale”*. 2015. № 3 (83). P. 127–132.
1931. Edmark K. Unemployment and Crime: Is There a Connection? *The Scandinavian Journal of Economics*. 2005. Vol. 107. № 2. P. 353–373.
1932. Entorf H., Sieger P. Does the Link between Unemployment and Crime Depend on the Crime Level? A Quantile Regression Approach. *IZA Discussion Paper*. 2014. № 8334. P. 1–32. URL: <http://ftp.iza.org/dp8334.pdf>
1933. Fedoryshyn H. Gender stereotypes as a driver of domestic violence. *Збірник наукових праць: психологія*. 2018. Вип. 22. С. 26–32.
1934. Finucane B. Enforced Disappearance as a Crime Under International Law: A Neglected Origin in the Laws of War. *The Yale Journal of International Law*. 2010. Vol. 35: 171. P. 171–197.
1935. Gutaszkas A. Human trafficking and its treatment in criminal law. *Societal Studies*. 2009. Vol. 4. № 4. P. 25–48.
1936. Heber A. The hunt for an elusive crime – an analysis of Swedish measures to combat sex trafficking. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*. 2018. Vol. 19. № 1. P. 3–21.
1937. Hughes D. Trafficking in Human Beings in the European Union: Gender, Sexual Exploitation, and Digital Communication Technologies. *SAGE Open*. 2014. P. 1–8. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2158244014553585>
1938. Indian Penal Code (Act No. 45 of 1860) / Legislative department. URL: <http://legislative.gov.in/sites/default/files/A1860-45.pdf>
1939. Janko Z., Popli G. Examining the link between crime and unemployment: a time-series analysis for Canada. *Applied Economics*. 2015. Vol. 47. № 37. P. 4007–4019.
1940. Johnson v. the United Kingdom (1997) / Global Health and Human Rights Database. URL: <https://www.globalhealthrights.org/health-topics/health-care-and-health-services/johnson-v-united-kingdom-3/>
1941. Kodeks karny. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. / Strona główna Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19320600571/O/D19320571.pdf>
1942. Kodeks karny. Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. / Strona główna Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19690130094/O/D19690094.pdf>
1943. Kodeks karny. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. / Strona główna Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf>
1944. Kodeks karny. Warszawa: Wolters Kluwer, 2016. 197 s.
1945. Kriminālikums (Likums Saeimā pieņemts 1998, gada 17 jūnijā) / LIKUMI.LV. URL: <https://likumi.lv/doc.php?id=88966>
1946. Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas (Redakcija: 89 – 2019.11.28 (nuo 2020.05.01)). URL: <http://www.infolex.lt/portal/start-ta.asp?act=doc&fr=pop&doc=66150>
1947. Malinowska I., Sostek M. Profil sprawcy przestępstwa handlu ludźmi. *Боротьба з торгівлею людьми: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (21 червня 2013 р.)*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. С. 99–114.
1948. Melick M.D. The Relationship between Crime and Unemployment. *The Park Place Economist*. 2003. Vol. 11. P. 30–36.
1949. Ott L. Enforced Disappearance in International Law. Cambridge: Intersentia, 2011. xxii+326 p.
1950. Papierkowski Z., Juliusz Makarewicz. *Prawo Kanoniczne: kwartalnik prawno-historyczny*. 1977. № 3-4. S. 237–243.

1951. Pathak B. World's Disappearance Commissions: An Inhumanous Quest for Truth. *World Journal of Social Science Research*. 2016. Vol. 3. № 3. P. 274–306.
1952. Penal Code of Japan (Act No. 45 of 1907) / OECD. URL: <https://www.oecd.org/site/adboecdanti-corruptioninitiative/46814456.pdf>
1953. Penal Code of the Kingdom of Norway (LOV-2005-05-20-28) / Lovdata. URL: https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/2005-05-20-28/KAPITTEL_2#KAPITTEL_2
1954. Penal Code of Turkey (2004, amended 2016) / Legislationline. URL: https://www.legislationline.org/download/id/6453/file/Turkey_CC_2004_am2016_en.pdf
1955. Phillips J. The link between unemployment and crime rate fluctuations: An analysis at the county, state, and national levels. *Social Science Research*. 2012. Vol. 41. P. 681–694.
1956. Prawo karne w poglądach profesora Juliusza Makarewicza / red. Alicja Grześkowiak. Lublin: Wydaw. KUL, 2005. 365 s.
1957. Russian Federation: What justice for Chechnya's disappeared? / Amnesty International. URL: <https://www.amnesty.org/download/Documents/64000/eur460262007en.pdf>
1958. Schweizerisches Strafgesetzbuch (vom 21. Dezember 1937 (Stand am 3. März 2020)) / Das Portal der Schweizer Regierung. URL: <https://www.admin.ch/opc/de/classified-compilation/19370083/index.html>
1959. Sferazza P. La definición de la desaparición forzada en el derecho internacional. *Ius et Praxis*. 2019. Vol. 25. № 1. URL: https://scielo.conicyt.cl/scielo.php?pid=S0718-00122019000100131&script=sci_arttext
1960. Sferazza P. La responsabilidad internacional del estado por desapariciones forzadas de personas. Obligaciones internacionales y atribución: tesis doctoral. Madrid: Universidad Carlos III de Madrid, 2014. 722 p.
1961. Spain: Briefing for the committee on enforced disappearances: 5-th session of the committee (4-15 November 2013). 15 p. / Amnesty International. URL: <https://www.amnesty.org/en/documents/eur41/003/2013/en/>
1962. Ștefănoaia M. Obiectul juridic și obiectul material al infracțiunilor privind traficul de persoane în dreptul comparat. Partea I. *Revista Națională de Drept*. 2012. № 7. P. 78–84.
1963. Straffeloven (LBK nr 976 af 17/09/2019) / Retsinformation.dk. URL: <https://www.retsinformation.dk/Forms/R0710.aspx?id=209398>
1964. Strafgesetzbuch (Österreich) (Bundesgesetz vom 23. Jänner 1974) / Jusline. URL: <https://www.jusline.at/gesetz/stgb>
1965. Tarkhnishvili A., Tarkhnishvili L. Middle Class: Definition, Role and Development. *Global Journal of Human Social Science*. 2013. Vol. 13. Issue 7. URL: https://globaljournals.org/GJHSS_Volume13/3-Middle-Class-Definition-Role-and-Development.pdf
1966. Title 18 of the United States Code / Legal Information Institute. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/1201>
1967. Toolkit to Combat Trafficking in Persons. Global Programme against Trafficking in Human Beings. New York: United Nations, 2006. xxii+223 p.
1968. Trestný zákon Slovenskej republiky (Zákon č. 300/2005 Z. z.) / Zákony pre ľudí.sk. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2005-300>
1969. Ustawa karna z dnia 27 maja 1852 r. Lwów: Dr. Maksymiljan Bodek, Księgarnia Nakładowa, 1929. 192 s.
1970. Vermeulen G. International trafficking in women and children. General report. *Revue internationale de droit pénal*. 2001/3. Vol. 72. P. 837–883.
1971. Vitkauskaitė-Meurice D., Žilinskas J. The Concept of Enforced Disappearances in International Law. *Jurisprudence*. 2010. № 2 (120). P. 197–214.
1972. Weitzer R. New Directions in Research on Human Trafficking. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 2014. Vol. 653. Issue 1. P. 6–24.
1973. Wojciechowska J. Juliusz Makarewicz (1872–1955). Kariera naukowa i polityczna. *Przegląd Prawa Karnego*. 1992. № 7. S. 5–22.
1974. Ziero G.W. The crime of enforced disappearance under the Rome Statute: the possibility for Prosecution of the crimes committed during the Brazilian Dictatorship. *Sistema Penal & Violência*. 2015. Vol. 7. № 1. P. 162–177.
1975. Ποινικός Κώδικας / Lawspot Collaboration Tool. URL: <https://collab.lawspot.gr/sites/default/files/mashup/feka/2019/fek-95-2019.pdf>

Наукове видання

АНДРУШКО Андрій Васильович

**ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ ЗАПОБІГАННЯ
ТА ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА
ГІДНОСТІ ОСОБИ**

Монографія

Друкується в авторській редакції

Підписано до друку 04.06.2020.
Формат 60х90/8. Ум.друк.арк. 35.
Наклад 300 прим. Зам. № 357.

Видавництво ТОВ «Компанія ВАІТЕ»
01042, м. Київ, вул. Саперне поле, 26, к. 27.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи ДК № 2570 від 27.07.2006 р.

АНДРУШКО Андрій Васильович – доцент кафедри кримінального права та процесу Ужгородського національного університету, кандидат юридичних наук (2010), доцент (2012).

Автор понад 140 наукових праць, зокрема монографій «Геронтологічна злочинність: кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання» (2011), «Злочинність у сфері туристичного бізнесу: кримінологічна характеристика та запобігання» (2016, у співавторстві), «Кримінальна відповідальність за незаконне поміщення в заклад з надання психіатричної допомоги» (2019).

Активний учасник понад 50 міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій, симпозіумів і круглих столів.

Керівник Закарпатського осередку громадської організації «Всеукраїнська асоціація кримінального права».

Підготував дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Злочини проти волі, честі та гідності особи (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)».